

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA ŠEZDESET DRUGA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DVADESET SEDMA

UREĐIVAČKI ODBOR

**Petar BRAJOVIĆ, Milinko BUROVIC, Veljko KOVACEVIĆ, Viktor
KUCAN, Nikola LJUBIČIĆ, Branko PEROVIC, Franc POGLAJEN,
Franc SOTLER, Svetislav SAVKOVIĆ — odgovorni Urednik**

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

INICIJATIVNI ODBOR

Predsednik

KOCA POPOVIĆ

Članovi

Vera ACEVA, Spasenija Cana BABOVIĆ, Marko BELINIC, Anka BERUS, Petar BRAJOVIC, Savo BRKOVIC, Krste CRVENKOVSKI, Uglješa DANILOVIC, Peko DAPCEVIC, Milinko ĐUROVIC, Vinko HAFNER, Fadil HODZA, Vlado JANJIC, Đuro KLADARIN, Slavko KOMAR., Voja LEKOVIC, Cvijetin MIJATOVIC, Dragi MILENKOVIC, Košta NAB, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIC, Petar' RELIC, Ivan. RUKAVINA, Velimir STOJNIĆ, Lidija ŠENTJURC, Pal SOTI, Borko TEMELKOVSKI, Janez VIPOTNIK

PIŠU UČESNICI

USTANAK
NARODA
JUGOSLAVIJE
1941

ZBORNİK

KNJIGA SEŠTA

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
BEOGRAD
1964.

REDAKCIJA

**Petar BRAJOVIC, Milinko ĐUROVIC, Drago GIZDIC,
Svetozar KOSTIC, Voja LEKOVIC, Joco MARJANOVIC,
Dragi MILENKOVIC, Pero MORACA, Svetislav.
SAVKOVIC, Kemal SEJFULA, Janez VIPOTNIK**

Glavni urednik

MILINKO ĐUROVIC

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE
1941

SLIJEDIO SAM SVOJU DJECU

Y 14. kapitulacija kraljevskog režima sa generalom Simovićem na čelu, zatekla me je kao mobiliziranog rezervnog oficira u Rogatici u Bosni. Ne mogu se danas sjetiti imena armijskog generala koji nam je saopćio kapitulaciju, obrazlažući ju time da treba izbjeći nepotrebne daljnje žrtve u ljudstvu u bezizglednoj borbi protiv nadmoćnog protivnika, iako su svi rodoljubi već tada dobro znali, da su pravi uzročnici kapitulacije bili izdaja kraljevske Vrhovne komande, te kukavičluk i nesposobnost pretežnog dijela visokog komandnog kadra. Pročitavši nam zapovijed, odnosno poruku kraljevske Vrhovne komande, general nam je naložio da mirno dočekamo neprijateljske trupe koje su nam se približavale, odredivši prostorije gdje ćemo se predati. Ja sam odmah istupio pred generala stavljajući mu do znanja da on, nakon kapitulacije, nema što naređivati i da je svakome od nas slobodno odlučiti, da li će ili neće u ropstvo. Za sebe sam izjavio da sam izabrao slobodu, a ne ropstvo. S tim sam riječima napustio svoju vojnu jedinicu, svukao vojničko i obukao građansko odijelo koje sam si nabavio u Rogatici; ishodio sam uvjerenje od općinske vlasti da me je kapitulacija zatekla u Rogatici, gdje sam se navodno nalazio poslovno.

Na osnovu tog uvjerenja sam putem prijateljskih veza dobio propusnicu od njemačke komande mjesta za povratak u Beograd. Jednako sii poput mene postupili i dobili propusnicu svi oni koji nijesu htjeli u ropstvo. Žurio sam se da se što prije prebacim preko ćuprije na Drini iz Bosne u Srbiju, jer mi je bilo već poznato da se ustaške prethodnice približavaju Višegradu, tada pograničnom mjestu novonastale tzv. »Nezavisne Države Hrvatske«. Da su me zatele, skinule bi me s kola, jer sam bio na ustaško-frankovačkom spisku »hrvatskih izdajnika«, kao borac za narodno jedinstvo.

Njemačka policija, poznati Gestapo, odmah po svom dolasku u Beograd* a na prijedlog Uprave grada Beograda, pored

ostalnih, i mene je odredila za taoca. Moj sin Lolo, preko svojih veza, na vrijeme mi je poručio u Valjevo da se sklonim kod svojih političkih prijatelja i da čekam njegovu poruku. Po toj poruci sam na putu u Beograd sišao s voza na željezničkoj stanici Čukarica i uputio se na Banovo brdo, gdje me je dočekala veza i odvela u nepoznatu ulicu i u kuću, gdje sam ponovo ugledao onog istog komunističkog prvaka s kojim sam već razgovarao posredstvom Lole još prije rata.

Bio je to moj drugi sastanak s Titom u Beogradu. Ovog puta nije bio sam, a jednog od prisutnih (Srećena Zujovića), sam upoznao, preko Lole, u Parizu 1938. godine. Tu sam zatekao i šefa Narodno-seljačke stranke Dragoljuba Jovanovića. Tito nas je obojicu informirao o novostvorenoj političkoj situaciji poslije, kapitulacije i kako na ovu gleda Komunistička partija, te o hitnim zadacima Narodnog fronta u kojem bi trebalo da se ujedine na istoj platformi sve prave demokratske snage, svi rodoljubivi i slobodoljubivi elementi u porobljenoj zemlji, a naročito pristalice, bolje reći prvaci svih onih građanskih i seljačkih demokratskih stranaka i grupa koje su do kapitulacije stajale u borbi protiv profašističkog, diktatorskog kraljevskog režima, kako bi se omogućila što prije uspješna iskrena kolaboracija u pripremanju borbe protiv okupatora i njegovih slugu.

— Jedinstvo naroda, jedinstvena akcija i borba seljaka, radnika i narodne inteligencije, neka nas rukovode u narodnooslobodilačkom pokretu i uspeh neće izostati — rekao je Tito i time završio svoje izlaganje.

Ne samo u svoje, već i u ime svih pristalica tzv. »demokratske ljevice«, ja sam prihvatio u cijelosti Titovo izlaganje i prijedloge bez ikakve primjedbe (što je Tito i potvrdio u svom izvještaju na V Kongresu KPJ 1948. god.). Dragoljub Jovanović se nije složio sa jedinstvenom akcijom seljaka i radnika pod vodstvom Komunističke partije, već je tražio vodstvo seljaka za svoju stranu, a radnike je prepustio Komunističkoj partiji. Inače, u svemu ostalom složio se sa Titovim izlaganjem. Svršivši razgovore pošli smo Dragoljub i ja sporednim ulicama prema Dunavu, da bismo se dogovorili o prestojećoj suradnji. On se interesirao za sastav Centralnog komiteta Partije, nepoznatog mu Tita, za njegov položaj u Partiji, pretpostavljajući da me je u ta pitanja uputio Lola. Začudio se što mu nisam znao odgovoriti.

Otrprike, mjesec dana poslije ovoga sastao sam se sa Titom treći put, u kući Mihaila i Mire Vučković (Ul. Vojvode Dragomira br. 7). Upoznavši me sa ustaškim klanjem, četničkim sporazumjevanjem sa okupatorom, bratimljenjem vojvode

Pećanca sa njemačkim generalima, posebnom srpskom stavu Draže Mihailovića protiv jedinstva naroda, povjerio mi je zadatak uspostavljanja veza sa prvacima građanskih političkih stranaka i grupa. U razgovoru o postojećoj političkoj situaciji, spomenuo mi je da će Hitler napasti Sovjetski Savez, što se uskoro i dogodilo, i da je potrebno da potražim posebno sklonište, jer će sa napadom na Sovjetski Savez Gestapo preduzeti hapšenje ne samo komunista, već svih naprednih rodoljuba. Poslije ovog sastanka započeo sam razgovore u prvom redu sa svojim predratnim političkim suradnicima. Imao sam priliku da razgovaram i sa nekim višim oficirima bivše jugoslovenske vojske, protivnicima vojne klike, generala ulizica i savjetnika na dvoru kralja i namjesnika princa Pavla.

Dan prije Hitlerovog napada na SSSR dobio sam od advokata Miodraga Popovića (s kojim sam surađivao pri osnivanju Društva prijatelja Sovjetskog Saveza u Jugoslaviji i ostao i dalje u vezi) obavještenje o povjerljivom nalogu vojnog zapovjednika Srbije, upućenog komesaru unutrašnjih poslova Aćimoviću, da se, prema ranijem sporazumu i utvrđenom spisku, još iste noći uhapsu poznati komunisti u Beogradu. Na ovom spisku bila su imena 202 komunista, uz ove i imena intelektualaca, nepartijaca, naprednih aktivista protiv fašizma. Uz Mošu Pijade kao nosioca liste, redala su se imena: Milutinovića, Lole, Masleše, Stambolića, Mitre Mitrović, Dežaria i Jovana Popovića, Nikole Grulovića, Sime Miloševića, Bore Prodanovića, Đure Strugara, Đorđa Kuma, Bore Baruha, Nenada Parente, Bore Kovačevića, Mihaila i Vojislava Vučkovića, Eli Fincija, Oskara Daviča, Čedomira Minderovića, Tanasija Mladenovića, Pavla Bihaljia, Oldače, Mirka Kujačića, Mirka Tomića, Sabahadina Hodžića, Milutina Zečevića, Ljube Dukanca, Ivana Ribara, publiciste Bogdahovića, Aleksandra Vuča, Rajka Jovanovića, Slobodana Skerovića, Đorđa Tasića, Siniše Stankovića, Ljubinke Sokić i drugih 163 čijih se imena ne sjećam.

Spisak sam prekucao na mašini u nekoliko primjeraka i odmah uručio Ivanu Milutinoviću. On je odmah učinio da se još isti dan obavijeste svi komunisti sa spiska, a ja sam se preko Miodraga Popovića i drugih veza pobrinuo za ostale. Sporazumno sa Milutinovićem i Lolom, i ja sam se ilegalizovao i još istu večer sklonio na Dedinje u kuću udovice opunomoćenog ministra Jovana Vučkovića. Neko vrijeme bili su sa mnom moja žena, Mihailo Vučković, moj mlađi sin Jurica, a ponekad u sumrak bi navratio i Lola. Jednom se, prije odlaska na novu dužnost, kod nas sklonio i Ratko Mitrović. On mi je ispričao kako su Ljotićevci napravili prije nekoliko dana zasjedu u ulici kojom je Lola nekoliko puta prolazio. Imali su zadatak da ga, uz nagradu, živog uhvate ili ubiju. Zahvaljujući vezaida

svojih skojevskih drugova, Lolo je bio na vrijeme upoznat sa ovom zasjedom.

Sklonište na Dedinju nije mi bilo sigurno i po savjetu Lolinom preselio sam se u Lastovsku ulicu u kuću Belimarkovičke. Tu mi je redovno dolazila kao veza Juričina vjerenica, Ivanka Čuković, a po neki put i sam Jurica. On mi je napravio prvu falsificiranu legitimaciju na ime Petra Vučkovića, trgovca iz Zagreba. U ovom stanu sastao sam se četvrti put sa Titom... Netko je zakucio na vrata od stana koja su bila zatvorena. Razumije se, ja se nijesam odazivao, ali sam iza prozorske zavjese pogledao na ulicu i ugledao Tita upravo na izlasku. Brzo izidoh za njim i uvedoh ga u svoje sklonište. Radostan i zadovoljan, on me je obavijestio o velikim uspjesima naših partizanskih odreda, naročito u Srbiji, interesirajući se pri tome za napredne kulturne, nacionalne i političke radnike iz redova narodne inteligencije s kojima bi trebalo uspostaviti vezu, kao i za prvake građanskih političkih stranaka i grupa s kojima bi tu vezu trebalo produžiti. Ovaj sastanak, održan polovinom mjeseca kolovoza (na kojem mi se Tito potpuno otkrio tko je i šta je u Partiji, povjerivši mi svoj skori odlazak na oslobođenu teritoriju) bio je poslednji u Beogradu. Pri rastanku saopćio mi je da će prije odlaska iz Beograda upozoriti drugove koji ostaju da se povežu jače sa mnom, kako bi lakše mogao izvršiti preuzete zadatke. Ja sam mu opet saopćio svoju želju da postanem što prije član Komunističke partije.¹

Jedne večeri morao sam se na brzinu preseliti u Juričino sklonište zbog hapšenja njegove sestre, a moje pastorke Božane Borošić. Ona je po Lolinoj želji aktivno sudjelovala pri oslobađanju svog druga Ratka Mitrovića iz policijskog zatvora, a taj je posao radila sa još jednim drugom koji je znao za moje sklonište. S Juricom sam u skloništu mogao razgovarati. Od ranog jutra pa sve do policijskog časa uvečer Jurica je bio u poslu. Jednom je stigao ranije, jer smo se morali preko noći skloniti na drugo mjesto ispred racije koja se vršila u bloku našeg skloništa.

Od rukovodilaca KPJ posjećivao me je poshje Titovog odlaska Blagoje (Blaško) Nešković u mom skloništu u Lastovskoj ulici, kamo sam se povratio nakon nekoliko dana iz Juričinog skloništa, pošto je minula opasnost od provale. Narednom sastanku sa Blaškom prisustvovali su moja žena, Jurica i njegova vjerenica Ivanka. Tom prilikom je Blaško saopćio Jurici da se spremi za odlazak k partizanima, a meni da ću poslije,

¹ Slijedeći moj sastanak sa Titom bio je na oslobođenom teritoriju 1942. godine u Mliništu. Tada me je Ivan Milutinović obavijestio da sam primljen za člana KPJ.

čim posvršavam započete poslove. Jurica se opraštao od nas, jer kreće već slijedeći dan.²

Sa znanjem Blagoja Neškovića organizirao sam ilegalne sastanke sa ličnostima s kojima sam morao da razgovaram. U određeno vrijeme i-na određenom mjestu, često i u mom skloništu, sastajao sam se sa nekolicinom prvaka građanskih (seljačkih) političkih stranaka i grupa, te jugoslovenskog sokolskog društva: iz Demokratske (Davidovićeve) sa Slavkom Dukancem, Narodno-seljačke (Dragoljubove) sa publicistima Bogdanovićem i Svetislavom Živkovićem, Jugoslovenske republikanske s Vujačcem, a već poslije drugog sastanka sa Titom sastao sam se sa Čedom Plečevićem. Iz demokratske stranke sastao sam se sa Perom Markovićem advokatom iz Valjeva. Publicista Bogdanović rekao mi je da je spreman za saradnju u narodnooslobodilačkom pokretu, jer da se bez iskrene suradnje sa Komunističkom partijom ne da ni zamisliti borba protiv neprijatelja, izrazivši pri tome svoje vjerovanje da će se sva poštena seljačka omladina boriti rame uz rame sa radničkom omladinom. Još je spomenuo da je pretežni dio tzv. »Dragoljubove omladine«, a pod vodstvom Mirka Tomića, još prije rata surađivao sa SKOJ-em. Ova se omladina učlanila u redove Dragoljubove stranke samo zato da bi lakše javno nastupala u masovnom pokretu »Narodnog fronta slobode.«³

Najbolja moja veza za ugovaranje ilegalnih sastanaka bio je Mor, sekretar Udruženja bankovnih činovnika i službenika, sa stanom u kući pored mog skloništa u Lastovskoj ulici. Dijelila nas je samo ograda vrta. On me je svakodnevno obavještavao o pojedinim ličnostima za koje sam se interesirao i tražio s njima sastanak. Profesori Siniša Stanković, Đorđe Tasić i Mihailo Ilić (sva trojica moji predratni politički suradnici), iako nisu pripadali nijednoj od postojećih političkih stranaka, bili su u logoru na Banjici. Advokati Miloš Carević (Davidovićeve demokrate), Vladimir Simić i Ljuba Radovanović (republikanci) dospjeli su u ropstvo. Tek nakon teških komplikacija uspjelo mi je da se sastanem s advokatom Vujačcem (republikancem). Od njega sam doznao za ostale članove Glavnog odbora Jugoslovenske republikanske stranke. Vladimir Simić je

² S majkom se rastao zauvijek, jer se s njom nije više sastao. Poginuli su oboje, Jurica 1943. godine u bombama pred Kolašinom sa četnicima, a majka 1944. godine u Sremu od gestapovaca. U nezaboravnom sjećanju ostalo mi je kad je majka prstenovala Juričinu vjericu Ivanku, zaželivši im skoro vjenčanje u oslobođenoj Jugoslaviji i kada je u grčevitom zagrljaju sa svojim mezimcem upućivala pozdrave Loli i svim partizanima.

³ Bogdanović je kratko vrijeme posle sastanka sa mnom odveden u logor smrti i tako nismo mogli održati drugi sastanak radi dogovora za odlazak na oslobođen teritorij.

bio tada u talijanskom ropstvu, Mladen Zujović se sa Dragišom Vasićem (potpredsjednikom Srpskog kluba) i još nekim članovima političke grupe »Napred« kojoj je na čelu bio prof. Mihailo Ilić, priključio četnicima Draže Mihailovića. Vujanac je kazao da će još pričekati sa odlukom, no uvjeravao me je da neće izostati u momentu kada će svaki rodoljub morati da stupi u redove boraca na strani naroda. Tako je postupio i zato su ga gestapovci ubili.

Moja veza sa Morom ubrzo je prekinuta. Jedno jutro gestapovci su provalili u kuću gde je bilo moje sklonište, raspitujući se kod vlasnice kuće za Morov stan, odakle su ga vezanog odveli u zatvor. Tu su ga mučili kao Jevrejina i konačno ubili, a nije ni reči prozborio o svojim vezama. Razumije se, morao sam opet tražiti novo sklonište. Po smrti Mora vratio sam se u Lastovsku ulicu, tražeći novu vezu za razgovore. U međuvremenu su agenti beogradske policije Kosmajac i Grujlčić, uz pomoć šefa logora na Banjici Vujkovića, tragali za mnom i konačno me nanjušili. Agent kvarta Dedinje raspitivao se kod vlasnice kuće da li dolazim kod nje, jer da o tome ima dostava. Ona to nije potvrdila jer sam se kod nje prijavio na ime Petra Vučkovića, trgovca iz Zagreba »koji se kao Srbin sklanjao od ustaša i nastanio u Beogradu«. Legitimaciju na ovo ime držala je vlasnica kuće kod sebe. No, pored ove imao sam i drugu na ime Jozefa Vernerà, posjednika iz Pančeva.

Čim je agent izašao iz kuće, odmah me vlasnica obavjestila u mom skloništu (kamo sam se povlačio čim je netko pokucao na vrata). Uvek spreman da napustim kuću, uzeo sam ručnu torbu, pa kroz otvor otprije spremljen na drvenoj ogradi vrata, požurio poljskim putevima prema kući Mihaila i Mire Vučković u ulici Vojvode Dragomira. Tu se nisam mogao zadržati, a pošto sam ostao bez veze, obratio sam se Milici Dedijer koja je bila u vezi sa mojom ženom. Njenim posredstvom sastao sam se i rastao za uvek sa svojom ženom, te sam se smjestio (za dan dva) u tadanju bolnicu Trgovačke omladine, gdje me je primio moj znanac, liječnik dr Đurić. U bolnici sam se prijavio na ime Jozefa Vernerà iz Pančeva. Sve je" dobro prošlo sa prijavom i smeštajem, ali sam već sledećeg jutra spazio sa prozora sobe dobro poznata policijska crna kola »Maricu«, iz kojih iskočiše agenti sa žandarmima. Među njima je bio šef agenata Grujičić. Sto sam u tom momentu i mogao drugo pomisliti već da je »Marica« došla po mene i da me vjerovatno netko od bolničkih službenika ili bolesnika, konfidenata policije, prijavio. Brzo sam u sebi ponovio spremljeni govor na pitanja koja- će mi postaviti šef Antikomunističkog odeljenja Specijalne policije pri upravi grada, poznati zlikovac Bečarević: kako sam, od kada i zašto sam neprijavljen na svoje ime došao

u bolnicu? Trebalo je, dakle, sročiti nekakvi bar malo uvjerljivi odgovor, a da ne dovedem u pitanje svoju vezu sa Partijom. Odmah sam legao u krevet i na noćni ormarić stavio legitimaciju na ime Verner.

Čekao sam tako sat — dva i odahnuo, jer je bilo jasno da »Marica« nije došla zbog mene, ah sam ostao u krevetu i to je bila moja sreća. Skoro će i podne, a u sobu u bijelom mantilu uđe nepoznati čovek sa saopćenjem, da po nalogu Uprave grada mora legitimirati sve bolesnike. Dok je pregledavao moju legitimaciju, upita me za mjesto mog stalnog boravka. Dobro sam znao od prije da oni koji stanuju stalno u Beogradu, moraju pored legitimacije imati i potvrdu o tome gdje stanuju, s tačnom naznakom ulice i broja, a to ja, dakako, nisam imao. Pošto sam odgovorio da sam posjednik u Pančevu, prestao, me dalje ispitivati. Zametnuo je sa mnom razgovor o jednom svom prijatelju u Pančevu, koji ga je, kaže, divno pogostio. »Dakako da ga poznajem«, odgovorio sam mu i pozvao ga da i mene posjeti pri ponovnom dolasku. Odjednom otškrinuše se vrata, a iz hodnika pred vratima začujem poznati glas agenta Grujičića: »Jesi li svršio, Jovo? Idemo!« Dakle, puka slučajnost da Grujičić nije zavirio u sobu da provjeri identitet, a on je već mnogo puta dolazio u moju kuću radi Lole, Jurice i mene. Prepoznao bi me odmah i strpao u »Maricu«.

Istog dana posjetila me Ivanka Čuković. Po njoj sam poručio Blašku da me odmah prebaci u novo sklonište. Uskoro me je Ivanka izvela iz bolnice, pratila nepoznatim tamnim ulicama i predala Slavki Parenti, koja me je dovela u stan dr Marka Anafa, njegovog drugarice Slavke Gavrilović. Marko, kao Jevrejin, nikada i nikuda iz kuće nije izlazio. Izgradio si je na tavanu sklonište koje mu je osiguralo život do kraja rata, iako su policija i agenti nekoliko puta opkoljavali kuću i držali je blokirano i vršili pretres. I ja sam morao nekoliko puta po danu i noću bježati na tavan čim bi netko zakucao, povlačiti se potrbuške po snijegu ispod drvenih greda potkrovlja i uvlačiti se u zidne šupljine. Prethodno sam se morao uvežbavati, da bih mogao lako i brzo uskakivati na tavan i uvlačiti se u potkrovlje.

Jedne večeri upala nam je u sobu Ivanka Moačević, drugarica dr Gojka Nikoliša (osuđena na smrt, ali se nalazila pred porođajem, pa je izvršenje kazne bilo odgođeno. Kroz to vrijeme čuvana je u bolnici pod stražom, žandarima. Iz bolnice su je izvukli omladinci zajedno sa djetetom). Čim me je spazila pozdravila me je kao svog znanca i branioca pred sudom za zaštitu države, spomenuvši moje ime. Na taj način me je dekonspirisala pred Bukicom, majkom drugarice Anafa, koja me nije poznavala. Ta nesretna okolnost, ta potjera za Ivankom, otežala je još više teško stanje u tom stanu. Još nam je došao Miros-

lav Bukumirović, hrabri omladinac, koji se sklonio pred opasnošću od hapšenja.⁴ Zbog martovskih hapšenja 1942. godine, pri čemu smo posumnjali da je otkriveno sklonište u Anafovom stanu, morali smo se razići.⁵ Mene je iz stana izvela Slavka Gavrilović i predala Miladi Eajter, a ova me je odvela u jednu kuću na periferiji grada, gdje sam našao Lepu Žujović. No, ovdje sam samo prenoćio i već me je slijedećeg dana odvela Milada preko nekih polja i livada u tzv. Činovničku ulicu i predala Nadi Kun. Na moje iznenađenje, a ujedno i veselje, dočeka me je u jednoj kućici Đorđe Andrejević Kun, koga sam poznavao još dok mi je dolazio u kuću, prije nego je odveden zajedno sa Lolom u Bilečki logor.

Već nakon bježanja iz Lastovske ulice otežana mi je bila mogućnost rada na započetim političkim sastancima i razgovorima. Kvislinzi su se ujedinili sa okupatorom da bi uništili komuniste, a policija je raspisala nagrade za one koji će uhvatiti ih ubiti komunistu, te je svaka akcija za razgovor sa pripadnicima građanskih i seljačkih političkih stranaka bila ne samo otežana, već i nemogućna.

Po nahodjenju drugova iz Komunističke partije došlo je vrijeme da se i ja prebacim na oslobođenu teritoriju, a da mi nije uspjelo nikoga od građanskih i seljačkih političara pridobiti da krene zajedno sa mnom u partizane. Dragoljub Jovanović ostao je u Beogradu da dočeka svršetak rata u skloništu, pa se onda odluči na koju će stranu. On nije izvršio obećanje dano Titu da će se pridružiti pokretu i borbi (što je drug Tito i konstatirao u svom izveštaju na V Kongresu KPJ). Jedini se Čeda Plečević, moj najbliži saradnik u demokratskoj levici, još prije povukao u Bosnu, nakon poznate užičke epizode 1941. godine. Pri povratku u Srbiju uhvaćen je od četnika i predat Italijanima koji su ga strijeljah.

Tako sam se jednog dana, u pratnji Brane Perović, uputio sam iz Beograda s njemačkom propusnicom, ispostavljenom opet na ime nekog Švabe, i prebacio preko pontonskog mosta na Savi u Zemun, gdje sam se sastao sa Lolom. Odatle sam se preko Zagreba sa novom legitimacijom na ime Zoričića uputio na oslobođenu teritoriju do Vrhovnog štaba, do druga Tita u Mliništu.

Dr Ivan RIBAK

⁴ Po partijskom zadatku 1942. godine otišao iz Beograda u Hašku, tu pao u ruke četnicima koji su ga predali policiji. Skočio sa petog sprata policijskog zatvora i poginuo.

⁵ U Anafovom stanu se neko vrijeme kitio i liječnik dr Vojislav Lalević. Kada su u martu 1942. godine policiji pali u ruke i mnogi drugovi MK Beograda, sumnjali smo da su oni preko dr Lalevića znali za ovo sklonište. Bojeći se provale mi smo svi napustili stan dr Anafa, ali su se on i Slavka posle dva dana vratili u stan jer do provale nije došlo.

POČETAK NOB-e U SLAVONIJI, BJELOVARSKOM OKRUGU I MOSLAVINI

Na sjednici Politbiroa CK KPJ, 10. aprila 1941. godine, donijeta je, pored ostalih, i odluka-da se članovi CK upute na teren širom zemlje radi priprema za oružani ustanak. U skladu s tim, CK KPH donio je negdje polovinom istog mjeseca odluku da i pojedini njegovi članovi odmah krenu u razne krajeve Hrvatske i sa partijskim organizacijama na terenu izvrše sve potrebne pripreme za oružani ustanak, kao i da rukovode borbom kad ona otpočne. (Konkretni zadaci nacionalnim i pokrajinskim partijskim organizacijama razrađeni su na Majskom savjetovanju KPJ, održanom u Zagrebu početkom maja.)

Za Slavoniju i bjelovarski okrug CK je odredio mene. Zadatak sam shvatio tako da pripreme za ustanak u tim krajevima izvršim prema uputima koje smo dobili od druga Tita na jednom sastanku CK u Zagrebu, u Solovljevoj ulici, nekoliko dana poslije ulaska njemačkih trupa u Zagreb.

Taj zadatak bio je, uglavnom, ovaj:

— učvrstiti partijsku organizaciju na terenu jačanjem partijskih ćelija i primanjem u Partiju novih u prvom redu mladih, provjerenih drugova;

— pojačati partijske komitete koji su bili oslabljeni bilo hapšenjima koja su u Hrvatskoj počela poslije 27. marta 1941. godine i nastavila se nakon stvaranja NDH, ili nestajanjem pojedinih članova koji su pred aprilski rat mobilizirani i nisu se vratili svojim kućama;

— međusobno povezivati partijske komitete (u prvom redu kotarske sa okružnim), kao i partijske ćelije međusobno i sa kotarskim komitetom;

— ovo isto provesti i u Skoju;

— formirati omladinske udarne grupe koje treba odmah da počnu sa organiziranjem i sprovođenjem sabotaža i diverzija (kidanje telefonskih i telegrafskih veza, paljenje vojnih i drugih skladišta okupatora i ustaša, rušenje željezničkih pruga, mostova i dr.);

— sakupljati oružje, municiju i sanitetski materijal i sklajnati ga na pogodna mjesta;

— u svim mjestima i sdimama, gdje god je moguće, formirati akcione odbore sastavljene od naprednih ljudi, spremnih da na sebe preuzmu sakupljanje oružja, municije, sanitetskog i drugog materijala, kao i da narodu objašnjavaju potrebu oružanog ustanka;

— svim sredstvima sprovoditi pismenu i usmenu propagandu radi objašnjavanja najširim narodnim slojevima situacije nastale okupacijom zemlje, kvisliriškog karaktera NDH i istovremeno tumačiti politiku KPJ.

Uslovi za dizanje oružanog ustanka u sjevernim krajevima Hrvatske — a naročito u Slavoniji — bili su dosta teški. Dobar dio hrvatskog stanovništva, a osobito onoga na selu, bio je još pod utjecajem Mačeka i reakcionarnog vodstva HSS, koje je bilo odlučno protiv bilo kakvog oružanog ustanka, a pogotovo pod rukovodstvom KPJ. Odmah po proglašenju NDH Maček je pozvao hrvatski narod na lojalnu suradnju s Pavelićem, a kada se pokazalo da prvi nalet fašističkih armija na SSSR nije Hitleru donio željene uspjehe, kada su izgledi za munjevitu pobjedu propali, izbacio je parolu čekanja računajući s tim da će nakon pobjede saveznika njemu i rukovodstvu HSS biti omogućeno da zadrže političko rukovodstvo nad hrvatskim masama. Takvom politikom uspjelo je vodstvo HSS da, naročito u prvoj godini rata, omete rad Partije na dizanju ustanka kod onog dijela hrvatskog stanovništva koji se u to vrijeme još kolebao.

Dizanje oružanog ustanka među srpskim stanovništvom u ovim krajevima u prvim mjesecima okupacije sporo se odvijalo. Razlozi za to bili su, svakako, i postupci ustaških vlasti prema tom stanovništvu. Za razliku od Like, Korduna i Banije, gdje su ustaše već u prvim mjesecima okupacije sprovele nad Srbima teror veoma velikih razmera, u ovim krajevima toliko masovnih progona nije bilo u početku okupacije. Za ovo ima više objašnjenja. Ekonomski i vojni značaj Slavonije, Moslavine, Posavine i Podravine bio je za okupatora veliki, a za ustaše još veći. Zbog relativno dobro razvijene privrede ovog područja, zbog važnosti tranzitnih komunikacija i gusto naseljenog stanovništva — koje je trebalo da posluži kao snažan izvor za mobilizaciju ljudstva kako za vojne formacije NDH, tako i za rad po njemačkim tvornicama — ai zbog blizine Zagreba kao političkog, vojnog, ekonomskog i kulturnog središta NDH, i jedni i drugi su za to područje bih životno zainteresovani. Upravo zbog toga je neprijatelj duž komunikacija i u svim većim

mjestima držao jake posade kojima je veoma brzo intervenirao poslije svake, pa i najmanje akcije partizana. Zbog svega toga je njemačka vojna komanda nastojala da u ovim krajevima — a naročito u Slavoniji i Podravini — kroz koje su prolazile važne, saobraćajne veze prema sjeveroistoku i istoku, vlada potpuni mir kako ne bi bili ničim ometani njemačke trupe i vojni transporti prema istoku.¹

Jedan od razloga što u ovim krajevima nije poslije uspostave ustaške vlasti odmah, došlo do progona srpskog stanovništva bio je i taj što u ovim krajevima ustaše nisu imale nikakvog političkog uporišta. Zato su bile prisiljene da u aparatu vlasti (kotarskim oblastima i si.) često ostave pristalice HSS, od kojih su mnoge bile antifašisti ili se nisu slagale sa politikom Pavehća. Ti ljudi i na takvim mjestima, pogotovo u prvim mjesecima okupacije, ne samo što nisu provodili neke represivne mjere prema srpskom stanovništvu, nego čak nisu u prvo vrijeme progonili ni poznate komuniste. Zbog toga su u mnogim mjestima komunisti bili uvjereni da im ne prijete neposredna opasnost pa su bili neoprezni čak i onda kad je došlo do oštrog kursa, a pogotovo poslije napada Njemačke na SSSR — zbog čega su bili hapšeni, tjerani u logore i ubijani.²

Dizanje na oružani ustanak u ovim krajevima bilo je u to vrijeme svakako otežano i zbog uspjeha fašista na istočnom bojištu, što je okupator vrlo vješao iskorištavao, šireći propagandu o predstojećoj kapitulaciji SSSR-a. U širenju ovih vijesti svakako su pomagali i Mačekovi emisari po hrvatskim selima i mjestima kako bi sprečili pripreme za oružani ustanak.

Bilo je jasno da će u prvo vrijeme sav teret dizanja oružanog ustanka pasti na komuniste, članove Skoja i na manji broj odanih simpatizera Partije, antifašista, koji su bili spremni

¹ Ovakav stav je njemačka vojna komanda pokazala na jednom slučaju u selu Gudovec, kotar Bjelovar, gdje su ustaški banditi već koncem aprila 1941. ubili preko stotinu Srba. Njemačka komanda reagirala je na to upućivanjem u kotar i grad Bjelovar jedne njemačke vojne jedinice koja je tamo privremeno preuzela službu civilne vlasti. To je trajalo vrlo kratko vrijeme, ali ustaše poslije toga nisu u tom kraju sprovodile masovne progone srpskog stanovništva.

No, bez obzira na ovakav stav okupatora, ustaše su u Slavoniji već 1941. godine počinile niz zvjerstava i osnovale nekoliko sabirnih, logora u kojima je u toku 1941. godine završilo živote na desetine) hiljada rodoljuba.

² I pored ovakvog stava pojedinih pristalica HSS, po uspostavljanju NDH, a pogotovo nakon napada Njemačke na SSSR, nastalo je bjesomučno i uporno proganjanje i hapšenje komunisti, naročito onih koji su bili ranije registrirani, talco da su mnoge organizacije desetkovane. (U Slavonskoj Požezi, npr. već 12. aprila uhapšeno je 30 članova KP i Skoja, a slično je bilo i u drugim mjestima).

da se odazovu pozivu CK KPJ na ustanak.³ Zato je ovakva situacija zahtijevala neobično uporan rad na pripremama ustanka, a u prvom redu na jačanju partijske organizacije na terenu.

Dogovorio sam se sa sekretarom CK KPH Radom Kohčarom da prvo odem u okrug Bjelovar,⁴ gdje sam poznavao sve članove Okružnog komiteta, a zatim da se nađemo u Banovoj Jaruzi, gdje smo neposredno prije početka rata, u martu, održali zajedno sastanak Okružnog komiteta Nova Gradiška.

U Bjelovar sam stigao početkom maja. Okružni komitet našao sam znatno oslabljen, jer je već prvih dana okupacije bilo uhapšeno nekoliko njegovih članova. Popunivši OK sa nekoliko članova Mjesnog komiteta Bjelovar, riješili smo da što prije održimo okružnu konferenciju. U tu svrhu obišao sam sa sekretarom Okružnog komiteta Kasimom Cehaićem Turčinom kotarske komitete u Virovitici i Garešnici, a nakon mog odlaska sekretar OK je obišao ostale kotare okruga.

Koncem aprila oputovao sam u Banovu Jarugu, gdje sam se sastao s Radom Končarom. (Sastanke Okružnog komiteta Nova Gradiška⁵ održavali smo i prije okupacije u Banovoj Jaruzi gdje su za to bili povoljniji uslovi no u sjedištu kotara, Novoj Gradiški.) Tu smo riješili da se okružna konferencija ovog okruga održi najkasnije polovicom juna.

Poslije ovog sastanka vratio sam se u Bjelovar, a Rade Končar se uputio u Brod i u neke kotare brodskog okruga u Posavini, da tamo pripremi okružnu konferenciju za okrug Brod. Time su izvršene pripreme za proširenje okružne konferencije u centralnoj i zapadnoj Slavoniji i u bjelovarskom okrugu.

Iako je CK KPJ, čim je došlo do raspada stare jugoslovenske vojske, dao instrukcije o sakupljanju oružja, brzina kojom su njemačke trupe prošle kroz ove krajeve onemogućila je da se to organizirano i masovno radi. U nekim krajevima su komiteti, a i pojedini partijci i skojevci, samoinicijativno saku-

³ Prve partizanske grupe sačinjavali su gotovo isključivo članovi KP i Skoja: obično bi se dio okružnog ili kotarskog komiteta povukao u bazu u nekoj šumi, oko njega bi se okupilo nekoliko članova KP i Skoja, naoružali bi se i otpočeli s prepadima na organe ustaške vlasti i manje grupacije ustaša ili domobrana. Ove grupe >veoma često su bile jezgro kasnije stvorene veće partizanske jedinice. (Prim, red.)

⁴ Bjelovarski okrug je obuhvatao u to vrijeme kotare: Bjelovar, Gaiešnieu, Grubišno Polje, Viroviticu, Koprivnicu, Đurđevac i Križevce. To je bio jedan od najvećih okruga na sjeveroistočnom djelu Hrvatske, koji je obuhvatio jedan dio Slavonije (Virovitica), jedan dio Moslavine (Garešnica) i dio Podravine (Koprivnica).

⁵ Okrug Nova Gradiška obuhvatao je u to vrijeme pet tadanjih, kotara: Novu Gradišku, Okučane, Novsku, Pakrac i Daruvar.

pili nešto oružja. Tada su — koliko mi je poznato — postojala u ovim krajevima samo tri do četiri »skladišta« oružja. U kotaru Slavonski Brod sakupili su članovi Partije i Skoja preko 100 pušaka i znatne količine municije i eksploziva, zatim nekoliko sanduka bombi i 1 puškomitraljez; to su oni sklonili na nekoliko mjesta po selima u okolici Broda. Drugo »skladište« nalazilo se kod braće Kmecik, članova KP u Banovoj Jaruzi, koji su u svom sjeniku sakrili oko 12 pušaka ss. mimicijom i bombama. To su u ovom kraju tada bile jedine poznate zalihe oružja, sem onih pušaka sa nešto municije koje su pojedini vojnici, većinom seljaci, donijeli poslije raspada bivše vojske svojim kućama i sakrili.

Koncem maja vratio sam se u Zagreb, gdje sam u CK primio još neke nove upute za rad i dogovorio se s Radom Koričarom da ćemo se polovicom juna naći ponovo u Banovoj Jaruzi radi održavanja konferencije za okrug "Nova Gradiška.

OKRUŽNA KONFERENCIJA NA KALNIKU

Iako je pripremanje okružne konferencije pod okupacijom i uz ustaški teror bilo veoma otežano već samim tim što je trebalo da stigne preko 20 članova Partije iz 7 kotara, dakle i iz dosta udaljenih krajeva sjeverne Hrvatske, ipak je od 15. do 17. juna na Kalniku održana okružna konferencija. Prisutno je bilo po nekoliko delegata iz svakog kotara, osim iz kotara Grubišno Polje, gdje je odmah u početku okupacije bio uhapšen čitav Kotarski komitet⁶, kao i veliki broj članova Partije.

Na konferenciji su razrađeni zadaci za pripremu oružanog ustanka. Neki kotarski komiteti morali su već na samoj konferenciji biti reorganizirani i popunjeni, jer su zbog hapšenja pojedinih članova komiteta, ih što se neki poslije kapitulacije nisu uopće vratili iz vojske, bili znatno oslabljeni. Neke, pak, članove komiteta trebalo je smijeniti, jer su se na samoj konferenciji pokazali kolebljivim i samim tim nesposobnim da izvrše zadatke koji su stajali pred partijskom organizacijom.

⁶ Gotovo u isto vrijeme bio je uhapšen u Bjelovaru član OK Bjelovar, advokatski pripravnik Milan Bakić Baja, koji je u kotaru Grubišno Polje, sa pretežno srpskim stanovništvom, imao vrlo dobru vezu i vršio znatan uticaj preko Seljačkog kola. Pored Baje uhapšen je 22. aprila veći dio članova Okružnog i Gradskog komiteta Bjelovara, kao i jedan broj istaknutih, članova KP koji su otjerani u logore i svi pobijeni. Njihov gubitak u ovo vrijeme bio je nenadoknadiv, jer su imali veoma snažan lični utjecaj na mase. Hapšenje ovih drugova otežalo nam je kroz duže vrijeme rad na organizovanju oružanih grupa u ovom kraju.

Već krajem juna — dakle neposredno poslije konferencije na Kalniku — formirao je OK Bjelovar prvu naoružanu grupu u šumi Beđenik kraj sela Hrgovljana (kotar Bjelovar). Ovu su grupu sačinjavali članovi Partije i Skoja, koji su bježali iz Bjelovara i sklanjali se u bazu u kojoj se privremeno smjestio OK. To je bila Bjelovarska grupa. Ona je u početku imala samo nekoliko vojničkih karabina, pištolja i bombi, kao i nešto municije. U avgustu ta se grupa povećala za nekoliko naoružanih partizana, komunista i simpatizera Partije koji su na ovaj teren došli iz Zagreba i Varaždina. Grupu je predvodio mladi student iz Bjelovara, Gustav Perl Benda, koga su već u toku istog leta, zbog jedne nepromišljenosti smione akcije u Koprivnici, ubile ustaše. Ova grupa kasnije se povukla na Kalnik i zadržavala uglavnom u srpskim selima, ali je bila neaktivna (iako je u avgustu imala već 20 naoružanih boraca).

Druga je grupa u ovom okrugu formirana isto tako u toku juna, i to na Kalniku, od 30 naoružanih boraca. I ona je, sve do kraja 1941. godine, bila prilično neaktivna, ah je početkom 1942. imala dosta žestoke borbe sa ustaškim jedinicama. Nakon ustaške ofanzive krajem aprila i početkom maja 1942. godine bila je dobrim dijelom razbijena, a kasnije se uključila u Kalnički partizanski odred.⁷

U selu Javorovac formirao je student Marijan Milivoj, član Kotarskog komiteta KP Koprivnica, manju oružanu grupu, koja se 1942. godine takođe pripojila Kalničkom partizanskom odredu.

Na teritoriji bjelovarskog okruga pojavile su se u ljeto 1941. dvije »divlja« grupe oružanih seljaka. Jedna od njih bila je grupa Gedeona Bogdanovića Gece, bivšeg žandarmerijskog podoficira (tzv. Gecina grupa). Geci se odmah poslije okupacije pridružilo nekoliko naoružanih seljaka Srba iz sela na Bilogori. Ta grupa je kasnije ušla u sklop naših partizanskih jedinica. Druga je bila Rezbarova grupa. Drago Vrbanić Rezbar je bio seljak, Hrvat, koji se klonio vlasti u staroj Jugoslaviji. Uskoro nakon okupacije oko Rezbara se okupila manja grupa seljaka Srba i jedan Hrvat. Ova je grupa u ljeto 1941. ubila dva ustaška tabornika. Poslije se povezala sa Bjelovarskom grupom, ali je u jednom okršaju s neprijateljem pao vođa grupe Rezbar, nekoliko ih je zarobljeno, a ostatak se priključio Gecinoj, a kasnije Moslavačko-garešničkoj grupi.

⁷ Iz ove se grupe razvio Kalnički odred, koji je formiran 10. oktobra 1942. godine u selu Gornji Bõrgi od oko 50 boraca -Banijske proleterske čete i oko 140 boraca iz Slavonije. U novembru je na Kalnik stigla i jedna četa od oko 60 boraca, na čelu sa Isidorom Štrokom, koja je ušla u sastav odreda.

PARTIJSKA KONFERENCIJA OKRUGA NOVA GRADIŠKA

18. juna održao sam u Banovoj Jaruzi okružnu konferenciju za okrug Nova Gradiška, kojoj su prisustvovali delegati svih pet kotara ovog okruga. I na ovoj konferenciji bili su razrađeni zadaci partijske organizacije u pripremama za oružani ustanak.

Već istog mjeseca počele su pojedine partijske ćelije i partiji da izvode razne manje diverzantske akcije. U jesen 1941. pojavila se u okolici sela Borki i Zajile grupa noružanih seljaka — Srba koji su se sklonili u šumu pred ustaškim terorom (koji je tada postajao masovniji). Ova se grupa poslije povezala s partizanskim jedinicama koje su izvodile razne manje oružane akcije uglavnom na terenu kotara Pakrac. Kasnije se ona izdvojila iz naših redova pod utjecajem četničke agitacije nekog Jove Kosanovića, koji je još ranije bio organizovani četnik. Nakon likvidacije Kosanovića, grupa je ušla u sastav Papučko-krndijske čete^B i u toku borbe pokazala se kao vrlo dobra borbena grupa.

U jesen 1941. počela je s manjim akcijama u kotaru Okučani jedna grupa (formirana 11. oktobra) od 6 naoružanih komunista. Ona je 17. oktobra izvršila svoju prvu akciju na Općinu Rajić, gde je zaplijenila 3 karabina, 2 pištolja i nešto municije. Ta je grupa koncem oktobra znatno ojačala. Nešto prije ove, 4. oktobra 1941, formirana je na tromedi kotara Pakrac, Daruvar i Garešnica, u mlinu zvanom »Jama«, grupa od 7 naoružanih komunista iz kotara Novske, nazvana »Matija Gubec« (zvana još i »Bumbarov« ih Trokutski odred). Ona je bila naoružana vojničkim puškama, većim dijelom iz pomenutog »skladišta« u Banovoj Jaruzi. Prvu veću akciju izvršila je 17. novembra u slavonskom selu Gaj, gde je zaplenjeno 11 pušaka, nekoliko revolvera i veća količina municije. Tada je grupa narasla na oko 20 naoružanih boraca. Ona je na Kričkom brdu imala svoje zemunice i svoju bazu, odakle je polazila u akcije.

U selu Šeovici (kotar Pakrac) održao je 1. novembra Dušan Čalić, sekretar OK KP Nova Gradiška, savjetovanje svih partizanskih grupa koje su djelovale u zapadnoj Slavoniji (uglavnom u kotarima Pakrac, Novska i Nova Gradiška). Tu je riješeno da se iz svih ovih grupa formira jedinstven odred. Odred podijeljen u tri grupe, od kojih je svaka dobila svog vojnog i političkog rukovodioca. Kroz akcije odred je još u toku 1941. godine znatno ojačao i nije dugo zadržao prvobitnu formaciju: naredbom Glavnog štaba NOPOH od 13. januara 1942. formiran je Prvi NOP bataljon Slavonije.

^B Formirana je 22. oktobra 1941. godine u selu Kokočak.

U oktobru 1941. formirali su komunisti u okolici Orahovice Papučko-krndijsku partizansku četvu koja je tokom proljeća 1942. narasla na pet vodova, od kojih, je svaki imao preko 30 pušaka i po 1 mitraljez. Ovoj naoružanoj grupi prišla je u proljeće 1942. i grupa partizana iz Broda sa nekih 20 pušaka.

Tako je koncem 1941. oslobodilački pokret u Slavoniji dosta ojačao, partizanske grupe brojno su znatno narasle, formirane su čete i vodovi, a akcije koje su vršene donosile su sve više pušaka, municije i drugog oružja, čime je bio omogućen stalan porast jedinica.

BRODSKA OKRUŽNA KONFERENCIJA

22. juna održao je Rade Končar okružnu konferenciju u Slavonskom Brodu za organizacije svih kotara okruga Brod.

Za OK Brod tada su bile privremeno vezane i partijske organizacije Bosanskog Broda i Dervente. Istog dana kad je napadnuta Jugoslavija, OK je održao sastanak na kojem se raspravljalo o potrebi odbrane zemlje i povezivanja komunista s vojskom, a 11. aprila, kad su fašističke jedinice privodile kraju okupaciju zemlje, OK je donio odluku o sakupljanju i spremanju oružja.

Sprovodeći zaključke o pripremama za oružanu borbu u junu je donijeta odluka da se od članova KP i Skoja stvori naoružani odred koji je i formiran 1. jula. U njemu je 8. jula bilo 25 naoružanih i uniformiranih partizana (računajući i drugove iz OK koji su bili u njemu), i to 15 članova KP, 5 skojevaca i 5 simpatizera. Odred je još u toku ljeta otpočeo s nekim manjim diverzijama (rušenjem pruge u okolici Slavonskog Broda i sličnim akcijama). U avgustu je jedan član ove grupe ubio ustaškog tabornika u selu Sibinju. U jesen je ova grupa, zbog nepravilno prenijetih instrukcija CK KPH iz Zagreba, a isto tako zbog krive ocjene tamošnje partijske organizacije da u to vrijeme u ovom kraju nije bilo uslova za neke veće akcije, bila podijeljena na tri grupe, što je dovelo do njihovog djelimičnog pasiviziranja (postale su premalene za samostalne akcije, a kasnije su mnogo stradale u neravnim okršajima sa znatno jačim neprijateljskim formacijama). Koncem decembra 1941. formiran je novi odred od 30 boraca, naoružanih vojničkim puškama iz već pomenutih brodskih »skladišta«. U januaru 1942. taj odred vrši u okolici Broda akcije, da bi se u proljeće 1942. povezao s partizanskim odredima u zapadnoj Slavoniji koji su u to vrijeme, iz svojih baza na Papuku i Psunju, djelovali u centralnoj i zapadnoj Slavoniji.

OKRUŽNA PARTIJSKA KONFERENCIJA ZA MOSLAVINU

U drugoj polovici avgusta ponovno sam se sastao s Radom Končarom u Zagrebu; upoznao sam ga s prvim diverzantskim akcijama, kao i sa rezultatima što smo ih imali poslije održanih konferencija u Banovoj Jaruzi i na Kalniku. Time su uglavnom bih izvršeni pripremni radovi za dalji razvoj oružane borbe u bjelovarskom okrugu i cijeloj Slavoniji, izuzev okruga Osijek.⁹⁾

U okrug Bjelovar ulazio je i kotar Garešnica koji je zapravo dio Moslavine, pa sam se zato dogovorio s Končarom da i Moslavinu (koja je obuhvatala kotare Čazmu, Kutinu i Dugo-Selo) povežemo s bjelovarskim okrugom i Slavonijom. Radi toga oputovao* sam iz Zagreba koncem avgusta u Ivanic-Grad, gdje sam se povezao s tamošnjom partijskom organizacijom i održao u selu Šarampovu okružnu konferenciju za Moslavinu, kojoj su prisustvovali delegati partijskih organizacija sva tri kotara. Već sam ranije imao vezu s nekoliko drugova iz Moslavine preko partijske organizacije u Garešnici. Oni su početkom avgusta formirali oružanu grupu od 9 članova koja je u nekoliko uspješnih akcija koncem ljeta i u jesen 1941. (uglavnom su napadane stražare gdje su se nalazili domobrani, ustaše ili ^andarmi) otela

⁹⁾ U okrugu Osijek, koji je obuhvatao sve kotare Slavonije istočno od kotara Slav. Brod (OK je rukovodio radom kotarskih komiteta Osijek, Vukovar, Vinkovci, Đakovo, Valpovo, Donji Miholjac i Šid), zbog specifičnih okolnosti koje su tamo vladale još od prije rata (u stvari, OK je zbog oportunitizma i sektaštva raspušten 1940. godine, a partijske organizacije suspendovane u februaru 1941. formiran je novi OK, ali je partijska organizacija u Osijeku i mnogim drugim mjestima zbog provala, hapšenja i slabog držanja nekih komunista likvidirana i nije se obnovila do polovine 1942. godine), nije u prvoj godini oslobodilačke borbe došlo do nekog značajnijeg razvoja oružanog ustanka. Prilike u osječkoj partijskoj organizaciji bile su toliko nesređene da je trebalo mnogo vremena, i vrlo mnogo upornog rada da se partijske snage ojačaju toliko, da bi mogle rukovoditi oružanom borbom u ovom okrugu.

Iako je Okružni komitet u Osijeku uspio formirati prvu oružanu grupu, koju je sačinjavalo 10 naoružanih boraca — radnika, studenata i nekoliko seljaka, iako je već u proljeće taj odred počeo sa nekoliko akcija na pruži Osijek — Dalj, došlo je kroz kratko vrijeme do provale, grupu su napale i opkolile ustaše. Kod toga je polovina boraca izginula, a ostatak se rasturio.

Nešto kasnije došlo je do provale u Okružnom komitetu Osijek. Sekretar OK Klajn i nekoliko članova komiteta bih su uhapšeni, a Klajn osuđen od ustaških vlasti na smrt i strijeljan. Poslije tih događaja došlo je u partijskim radovima do kolebanja zbog čega je kroz dulje vrijeme bilo spriječeno poduzimanje bilo kakvih mjera za organiziranje oružanih grupa. Tek pod jesen 1942. počeli su dolaziti pojedini članovi osječke partijske organizacije u oružane odrede u centralnoj i zapadnoj Slavoniji.

Teći broj pušaka, tako da je početkom januara 1942. već imala 29 vojničkih pušaka i 1 puškomitraljez. Početkom 1942. stigao je u Moslavinu španski borac Pavle Vukomanović Stipe, koji je primio vojno rukovodstvo nad ovom grupom.

DALJI RAZVOJ ORUŽANE BORBE

U čitavoj Slavoniji, u bjelovarskom okrugu i Moslavini, akcije" su u prvim mjesecima poslije okupacije izvođene tako -što su oružane grupe u početku napadale manja ustaška uporišta, pojedine stražarnice na mostovima, manje grupe ustaša, žandarma ili domobrana. Njih bi partizani razoružali i tako dolazili do sve veće količine oružja. Teror ustaških bandi u srpskim selima u jesen 1941. postajao je sve masovniji; sprovedeno je prisilno pokrštavanje, stanovništvo je odvođeno u logore, a poslije su učestala i masovna proganjanja i ubijanja. Zato su partizanske grupe često ulazile u srpska sela, protjerivale ustaše i štatile stanovništvo od terora.¹⁰ Tj takvim prilikama redovno su u selima održavani zborovi na kojima su objašnjavani ciljevi oslobodilačke borbe i pozivan narod na oružani ustanak.

Za zbližavanje Srba i Hrvata bila je pogodna ta okolnost što su u prvim mesecima poslije okupacije u naoružanim grupama Hrvati često bili u većini ih bar dobro zastupljeni (oni su bili u većini u Brodskoj grupi, u grupi »Matija Gubec«, u svim oružanim grupama bjelovarskog okruga, kao i u Moslavačkom odredu). Ovakav sastav prvih oružanih grupa obezbeđivao je snažan politički utjecaj na srpsko stanovništvo. Zato je, unatoč pojačanom ustaškom teroru, rastao utjecaj Komunističke partije među Srbima, a isto su tako rasle simpatije za Hrvate koji su kao partizani štitali srpska sela. Sprovodeći propagandu za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata, akcije partizana bile su od presudnog značaja za dalji razvoj oslobodilačke borbe u ovim krajevima. Ova propaganda imala je punog uspeha i u hrvatskim selima gdje su Hrvati, većim dijelom pristalice HSS-a, još po tra-

¹⁰ I pored navedene aktivnosti, pojedine naoružane grupe prema-
lo su (a neke i nikako) izlazile iz konspirativnosti, iz svojih zemunica,
što je, bar u 1941. godini, bila slabost u razvoju oružanog ustanka u
Slavoniji, a što je osudio i CK KPH. Zbog toga je oružani otpor ustaš-
kom teroru nedovoljno korišten u mobilizaciji masa. Takođe ni stu-
panjem Hrvata — komunista u prve oružane grupe nije dovoljno isko-
rišćeno za razbijanje utjecaja vodstva HSS na hrvatske seljačke mase,
na njihovo brže i masovnije uklapanje u NOP i odbacivanje parole da
još nije vrijeme za borbu, tako da je u tim grupama bilo malo Hrvata
— seljaka (sem komunista, skojevaca i po nekog simpatizera, kao i
proletera koji su dolazili iz gradova). Prim. red.

dieiji političkog uzgoja braće Radić, smatrali Srbe svojom braćom i negodovali protiv ustaškog terora na njima.

U novembru 1941. CK KPH uputio je u Slavoniju dva dobrovoljca iz Španije: Vička Antiča Pepa i Čiru Dropulića Jožu. Njihova iskustva iz Španije *mnogo su* doprinela boljem organiziranju i efikasnijem izvođenju akcija partizanskih jedinica u ovim krajevima.

VOJNO-POLITIČKA KONFERENCIJA U BRUSNIKU

Pred kraj 1941. godine grupe naoružanih boraca u ovim krajevima nisu još bile organizirane po jednom tipu, niti su se njihove akcije uvijek vodile po jedinstvenom planu. Nastala je potreba da se sve te grupe čvršće objedine pod jednim vojnim rukovodstvom kako bi se bolje organizirale i povezanije pristupale akcijama. U vezi s tim održan je 23. decembra 1941. godine konferencija komandira i komesara partizanskih odreda u selu Brusniku kod Pakrača. Evo šta sam o toj konferenciji javio u CK KPH u Zagreb.¹¹

23. XII održao sam konferenciju s komandirima i komesarima odreda i odeljenja, te smo formirali štab za Slavoniju u koji su ušli 2 Španjolca i ja kao komesar.

Stanje partizanskih odreda ovakvo:

I Odred Slavonija¹² 101 partizan sa 62 puške + 10 Manlihera, 6000 municije, 1 puškomitraljez. Odred do sada podijeljen na sekcije.

II. Odred Papuk-Krndija 64 partizana sa 54 puške, 4 Manliherice, ostalo dobre lovačke puške, 1 puškomitraljez, 1 laki mitraljez »Škoda«, 41 bomba, 10.000 municije.

III. Odred Čazmansko-Garešinski partizana 35, 27 pušaka, municije (?).

IV. Ostaci Bendinog odreda 12 partizana, 4-orica nestala.¹³

V. Grupa »četnika«¹⁴ (Jovina grupa) koja se odvojila od odreda Slavonija. Imaju 17 ljudi sa puškama i 1 puškomitraljez.

¹¹ Uopće, u organiziranju vojnih jedinica i stvaranju zamašnjeg plana za izvođenje akcija na ovom području nije bilo dobro i to što su između Slavonije i Glavnog štaba Hrvatske (formiran u oktobru 1941) bile, relativno slabe veze. GŠH nalazio se 1941. i 1942. godine u Lici, na Kordunu i u Baniji, pa mu je udaljenost u znatnoj mjeri ometala da pruži potrebnu pomoć jedinicama sjeverno od Save, što je nesumnjivo imalo svog odraza. — Prim. pred.

¹² Ovaj naziv stavio sam proizvoljno u izvještaju za grupu oružanih jedinica koje su u to vrijeme djelovale na području Pšunja i u pakračkom kotaru.

¹³ To su borci Bjelovarske grupe koju je formirao i bio joj komandir Gustav Perl Benda.

¹⁴ Grupa Jove Kosanovića.

VI. Grupa lugara Dule¹⁵. 9 pušaka. Smatraju se simpatizerima, ali još nisu prišli k nama.

Većina grupa partizana zadržavaju se u Pakračkom kotaru, jer su tamo najpovoljnije prilike za akcije. Odred Papuk-Krndija. (Virovitica, Slatina, Požega) zadržava se na teritoriji kotara Požege i Slatine. Za sada taj odred ima dobro kamuflirani logor odakle se spušta u kotareve koje sam spomenuo. Akciju za koju sam vam javio izvršio je ovaj odred u selu Bektež, požeški kotar.

Odred Cazmansko-Garešnički izvršio je 10. XII akciju u Garešničkom Brestovcu gdje je razoružao stražu na pilani (Kulturbund) i dobio 5 pušaka, nešto municije i nekoliko stražarskih bundi (kabanica). Drugu akciju izvršio je taj odred u Bršljanici (kotar Garešnica). Razoružana 4 stražara, dobiti 4 puške i nešto municije.

Odlučili smo da zadržimo 3 odreda, I, II i III. Cazmansko-Garešnički spojiće se sa ostatkom Bendine grupe i dobićemo odred od 50 ljudi koji može »samostalno« (dabome, pod vodstvom štaba) da vrši akcije između Garešnice, Bjelovara i Čazme.

Nastojaćemo da svaki od ova tri odreda naraste od oko 100 pušaka.

Glavna pogreška kod svih naših odreda i grupa bila je što nismo znali organizirati zasjede.

Vaše pismene poruke mnogo su doprinijele pravilnom shvaćanju partizanske taktike¹⁶.

Zadnjih dana decembra 1941. uputio je CK KPH Karla Mrazovića Gaspara u ove krajeve. Time je vojno-političko rukovodstvo partizanskih jedinica u ovom području dobilo još jednog iskusnog borca, pa je tako omogućen brži razmah borbenih akcija.

Upornim političkim radom na terenu, u selima i većim mjestima, kao i sve češćim oružanim akcijama, učmjen je vidan napredak u pogledu pohtičkog jačanja oslobodilačkog pokreta. Istina partijski komiteti u nekim kotarima bili su neko vrijeme znatno oslabljeni odlaskom članova u oružane grupe (odmah poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez sve članove Partije, kao i skojevce, smatrali smo mobihziranim za oružanu borbu), ali već koncem 1941, a pogotovo, tokom 1942. godine, uspjeli smo da ojačamo sve komitete na terenu, pronalazeći nove, mlade kadrove za razne partijske funkcije. Nastojali smo da, radi uspješnijeg vođenja propagande, organiziramo tehniku gdje god je to bilo moguće, sa zadatkom da umnožava proglase, pojedine instrukcije i upute CK, kao i ostale partijske i propagandne materijale. Tehnike smo uspjeli da organiziramo u mnogim kotarskim i gotovo svim okružnim komitetima, a pisace mašine, šapi-

¹⁵ Grupa Dušana Dake Puača dejstvovala je odvojeno ali je kasnije, pri formiranju Papučko-krndijske, čete, ušla u njen sastav i pokazala se kao vrlo dobra borbena grupa.

¹⁶ Ovo je dio izvještaja koji je autor poslao Centralnom komitetu KPH, a nalazi se u Arhivu za historiju radničkog pokreta SR Hrvatske — Zagreb.

rografe, ciklostile, i drugi materijal dobijali smo iz Zagreba i drugih većih mjesta. Ovo je umnogome olakšavalo propagandni rad među narodom.

Veza sa CK bila je sve vrijeme dobra i nije se nikada prekidala. Gotovo svaki mjesec dolazili su kuriri iz Zagreba, a i mi smo češće upućivah kurire u Zagreb ih sam lično odlazio da bih podnio izveštaj i primio uput, direktivu i drugi materijal.¹⁷

Kako u godini 1941. nismo uspjeh dobiti znatniji broj Hrvata u partizanske redove, osim članova Partije, Skoja i simpatizera od prije rata koji su se našli u prvim partizanskim grupama pojačah smo rad među Hrvatima, pa nam je tako već ti 1942. godini, a pogotovo u drugoj polovini 1942. uspjelo otrgnuti ispod utjecaja Mačeka znatan broj hrvatskih seljaka.¹⁸

U isto vrijeme jačala je u ovim krajevima organizacija Narodnog fronta. Mi smo u njemu povezali stotinu sela i mjesta u kojima je živjelo i srpsko i hrvatsko stanovništvo. Formiranjem akcionih odbora (kasnijih NOO-a) u mnogim selima osigurah smo izdašnu pomoć za partizanske jedinice u hrani i ostalom. Ulazeći u hrvatska sela naši su partizani nailazili na sve prijateljski prijem i na sve veću pomoć u hrani i svemu što je našim borcima bilo potrebno.

¹⁷ U jesen 1941. primili smo od CK KPH Okružnicu br. 3 (od 30. septembra), u kojoj su bile istaknute zadaće Partije u narodnooslobodilačkoj borbi, kao i greške koje su tokom oružanog ustanka bile učinjene u nekim krajevima Hrvatske. U zimu iste godine primili smo i Okružnicu br. 4 (od 6. decembra) sa uputom o formiranju narodnooslobodilačkih odbora koji su se u Slavoniji počeli osnivati još u jesen 1941. godine. I jedna i druga okružnica bile su umnožene u stotine primjeraka. To je znatno olakšalo rad našim partijskim komitetima kod formiranja NOO-a.

¹⁸ Još krajem 1942. godine aktivan je problem masovnijeg uključivanja Hrvata u slavonske partizanske jedinice. O tome govore i podaci o nacionalnom sastavu nekih slavonskih jedinica. Tako je, npr. 1. slavonska brigada 16. oktobra 1942. u svom sastavu imala 79 Hrvata (od 958 boraca), Moslavački odred 12. novembra 93 Hrvata od 336 boraca, a Kalnički odred 29. decembra 81 Hrvata od 307 boraca itd. O tom, tada još uvijek aktuelnom pitanju, pisao je u svom izvještaju Centralnom komitetu KPJ njegov delegat pri CK KPH (u decembru 1942) i ovo:

»Usljed neshvatanja partijske linije malo se radilo na podizanju hrvatskih masa u borbu, mada za to postoje povoljni uslovi u ovim krajevima. Nigdje skoro se nije pokušalo na raznim pitanjima, zaostrići odnose hrvatskih masa i ustaške strahovlade, tako da u našoj vojsci na ovom području imamo samo najsvjesniji dio hrvatskih radnika i omladine i to pretežno iz Broda... U oslobođenim krajevima, a da ne govorimo o neoslobođenim, nisu stvorene masovne organizacije, a rad NOO-a u većini svodio se na prikupljanje pomoći za našu vojsku«. — Prim. red.

Kada je u proljeće 1942. došlo do pune i otvorene suradnje ustaša i četnika protiv partizanskih jedinica u Hrvatskoj, ustaške su vlasti pozvale srpske mladiće u domobrane. Pri tome su taktizirale prividno smanjujući progone Srba u ovim krajevima (negdje su ih privremeno i obustavile) sa tendencijom da ih se privoli na stupanje u domobranske jedinice. Na ovo smo odgovorili još jačim udarcima po neprijatelju. Stalne diverzije na željezničkoj pruzi Zagreb—Beograd, kao i sve češće i krupnije akcije partizana na ovom terenu, sve ozbiljnije su ugrožavale transporte njemačkih trapa i vojnog materijala na istočni front. Zato je njemačka vojna komanda tražila od ustaških vlasti da svim snagama, ustaškim i domobranskim, nastoje likvidirati partizanske jedinice u ovim krajevima, a istovremeno je bila prisiljena da sve češće upućuje svoje jedinice na ovaj teren.

Radi razbijanja oslobodilačkog pokreta i jedinstva koje je već čvrsto povezivalo srpsko stanovništvo sa hrvatskim, pokušao je neprijatelj da u ove krajeve ubaci pojedine četničke grupice iz Bosne i Beograda. Međutim, i Pavelićev poziv Srbima da stupaju u domobrane, i upućivanje četničkih grupica u Slavoniju, doživjeli su potpuni neuspjeh. SirOko provedena propaganda među srpskom omladinom da se ne odaziva pozivu ustaških vlasti imala je potpuni uspjeh: u Slavoniji nije se gotovo nigdje javila veća grupa Srba u domobrane, osim nekih pojedinaca.¹⁹ Ustaške su vlasti bile prisiljene da i ove pojedince puste kućama. A četničke grupice koje su bile ubačene u pojedine partizanske jedinice bile su vrlo brzo otkrivene i likvidirane.

Tako je oslobodilački pokret početkom 1942. godine u Slavoniji stao čvrsto na svoje noge, razbivši sve pokušaje neprijatelja da ga uništi — bilo vojnim akcijama, bilo pokušajima unutaršnjeg miniranja.

Oslobodilački pokret, čiji je razvoj u ovim krajevima počeo od pojedinih malih grupa, razvijao se u početku vrlo sporo. Ipak, on je bio svuda u stalnom, iako polaganom porastu. Dok su u početku prve oružane grupe bile gotovo bez izuzetka sastavljene od komunista i skojevaca, one su u toku 1941. godine znatno ojačale (uglavnom prilivom Srba).

Politički utjecaj Mačeka i HSS-a bio je u prvo vrijeme dovoljno jak da bi spriječio masovniji priliv Hrvata u partizane. Tek slijedeće, 1942. godine počeo se lomiti utjecaj Mačeka među

¹⁹ Ovdje treba napomenuti da su i ovi mladići, prije no što su se javili u domobranstvo, pošli u partizanske jedinice, ali su vraćeni kućama s motivacijom da za sve nema oružja.

hrvatskim seljacima, pa je u drugoj polovici 1942. priliv hrvatske omladine u partizanske odrede postao znatan.

Koncem 1942. i početkom 1943. godine oružani ustanak; prerastao je u široki oslobodilački pokret koji je u ovim krajevima obuhvatio ne samo Srbe i Hrvate, već i nacionalne manjine (Čehe, Slovake, Mađare i dr.).

Oslobodilačka borba u ovim krajevima odvijala se od svojih prvih početaka pa do kraja rata pod punim rukovodstvom Komunističke partije. Isto je tako formiranje Narodnog fronta i osnivanje narodnooslobodilačkih odbora pošlo vrlo brzim tempom. I upravo toj ulozi KPJ, kao rukovodiocu i organizatoru NOP-a u ovim krajevima, ima se zahvaliti što se oslobodilački pokret razvijao — iako ispočetka vrlo sporo — stalno pojačanim tempom, što je stalno obuhvatao sve šire mase naroda, da bi se u 1943. godini razbuktao u sveobuhvatni široki narodni ustanak.

Dr Pavle GREGORIO

TRINAESTOJULSKI USTANAK

Trinaestojulski ustanak crnogorskog naroda protivu okupatora 1941. godine toliko je bogat događajima i rezultatima, a posebno heroizmom, da se veoma teško odlučiti o kojem od njih nešto konkretnije reći da bi se doprinijelo osvjetljavanju tog izuzetno važnog događaja u inače bogatoj istoriji borbi crnogorskog naroda za slobodu i nezavisnost. Zbog toga se -orijentišem da nešto kažem o nekim opštim karakteristikama, značaju i rezultatima tog događaja.

Prije svega, možemo konstatovati da je to bio dobro pripremljen i organizovan opštenarodni oružani ustanak protivu fašističkog okupatora. On je svojom snagom i rezultatima pomrsio i onemogućio planove prevare koju je duže pripremao italijanski fašistički okupator, vjerujući da će je ostvariti preko stvaranja nove kraljevine Crne Gore pod svojim okriljem, da bi tako obezbijedio mirnu okupaciju tog područja naše zemlje.

Umjesto mirne okupacije, italijanski osvajači su morali da upotrebe, pored policijskih snaga, 6 kompletnih divizija i moćne eskadre svoje avijacije protivu oružanog ustanka koji je obuhvatio sva područja Crne Gore. Ovaj podatak očito govori sa kakvim je respektom ocijenila snagu oružanog ustanka vlada fašističke Italije. To je, svakako, bio najznačajniji događaj do tada ne samo u našoj zemlji već i u čitavoj porobljenoj Evropi i po masovnosti i po rezultatima i u vojničkom i u političkom pogledu. Taj događaj okarakterisao je grof Čano, ministar spoljnih poslova fašističke Italije, kao pravi rat između dvije države, ukazujući na posljedice koje može da ima za ondašnji prestiž fašističke Italije u sklopu hitlerovske koalicije. To je bio snažan-potres u čitavom sistemu italijanske okupacije u našoj zemlji. Otuda je izazvao i onakvu pometnju i reakciju: okupator je intervenisao brojnim divizijama koje su izvršile surove represalije nad crnogorskim narodom.

Do takvog događaja, kakav je bio julski ustanak crnogorskog naroda, moglo je doći blagodareći snažnom političkom,

Frano Baće: MAJKE U ZBJEGU

uticaju komunista u Crnoj Gori, organizacijskom i političkom radu koji su sproveli u duhu opštih smjernica i odluka CK KPJ za pripremu oružane borbe protiv okupatora. Te pripreme su, tako' reći, počele još u toku raspada bivše Jugoslavije i njene vojske. Kada je bilo očito da je kapitulacija i propast bivše jugoslavenske vojske samo pitanje dana, PK je dao direktivu da se prikupljaju oružje i municija koje je bacala razbijena jugoslavenska vojska. Istovremeno, razvijen je najširi politički rad u masama i među vojskom, koja se u grupicama probijala u raznim pravcima, da čuvaju oružje, jer će im uskoro trebati. Kada je objavljena kapitulacija, komunisti su u više garnizona organizovali razbijanje vojnih magazina, iz kojih je narod izvlačio oružje, opremu i hranu, prije no što su u ta mjesta ušle okupatorske jedinice.

Oružje i municija su prikupljani organizovano preko vojnih komisija pri mjesnim komitetima i sklanjani na skrovišta. Već u maju pristupilo se stvaranju pripremljenih vojnih grupa sa kojima je vršena najnužnija vojna obuka. Uporedb sa tim sproveden je veoma živ i planski, politički rad u masama, objašnjavani su uzroci sramnog aprilskog sloma i opravdanost i mogućnost oružane borbe protiv okupatora kao jedinog ispravnog puta u nastaloj situaciji.

- Partija je od kapitulacije do početka ustanka prikupila u svoja Skloništa i evidentirala oko 12.000 pušaka, 30 mitraljeza, 150 puškomitraljeza, 1 poljsku haubicu, 1 pešadijski top, oko 50 sanduka bombi, 1 teški bacač i više miliona puščane i mitraljeske municije i organizovala 6.200 boraca u 290 vojnih pripremljenih grupa. Partijske organizacije nisu bile u to vrijeme jedina politička snaga u koju je narod polagao nade i čiju je riječ slušao. Tako je partijska organizacija Crne Gore, koja je neposredno pred ustanak imala oko 1.800 članova, uz oko 4.500 članova SKOJ-a, i politički i organizaciono pripremljeno dočekala odluku CK KPJ o početku oružanog ustanka. Zato su i mogle za najkraće vreme od dobijanja direktive da se sprovedu završne pripreme, te da već 13. jula otpočne oružana borba protiv okupatora, koja još od prvih dana poprima, u najpunijem smislu, karakter opštenarodnog oružanog ustanka.

PK je predvidio da tako masovni ustanak pripremi postupno preko manjih gerilskih akcija. Međutim, takav karakter ustanka u stvari, već je bio politički pripremljen, što su i događaji potvrdili. Takav karakter ustanka, uz malo višu analizu izvršenih priprema, raspoloženja u masama, osobenosti crnogorskog naroda; mogao se i predvidjeti. U tom slučaju bi svakako drugačije bile organizacione vojne mjere. Rukovodstvo ustanka nije imalo u vidu takvu mogućnost, pa

je još od prvih dana zapalo u teškoće u rukovođenju ustankom. Bilo je pokušaja da se oružani ustanak svede na planirane gerilske akcije, što je bilo nepravilno a i nemoguće sprovesti. U tom smislu su bile upućene direktive svim partijskim rukovodstvima. Ali sama činjenica da je ta direktiva povučena još istog dana i da su o tome obaviještena partijska rukovodstva, govori o tome da se rukovodstvo ustanka borilo kako da nađe odgovarajuća rješenja u situaciji kakva je nastala u vezi sa opštenarodnim karakterom oružanog ustanka.

U nastaloj situaciji bilo je neophodno, u procesu same borbe, reorganizovati gerilske grupe i preći na stvaranje četa i bataljona po teritorijalnom principu. To je bio veoma težak i komplikovan zadatak. Trebalo je toliku masu ustanika organizovati u čete i bataljone i postaviti im rukovodstva koja će moći da ostvare potreban rad i disciplinu koju je zahtijevala situacija nastala oružanim ustankom. I u tako zamršenoj i komplikovanoj situaciji partijska rukovodstva i partijske organizacije na terenu ispoljile su izvanrednu snalažljivost, inicijativu i organizatorske sposobnosti. Za prvih 15 dana od početka ustanka formirano je više desetina četa i oko 40 bataljona, i to u procesu same borbe sa vrlo jakim snagama okupatora.

Smatram da je potrebno i ovom prilikom posebno istaći inicijativu i organizatorske sposobnosti partijskih organizacija u radu na oslobođenim područjima. Čim je bilo oslobođeno neko mjesto, odmah se pristupalo radu, tako što su određivane posebne jedinice za te zadatke. U mnogim oslobođenim mjestima tih dana je stvarana i milicija od provjerenih i politički pouzdanih boraca. U skoro svim oslobođenim mjestima organizovani su narodnooslobodilački odbori, čija je dužnost bila snabdijevanje vojske i organizovanje života na oslobođenim područjima. Tih dana stvoreni su odbori u Kolašinu, Bijelom Polju, Šavniku, Zabljaku, Goransku, Andrijevići, Grahovu a na teritoriji sreza beranskog sprovedeni su izbori za opštinski odbor i održana je sreska konferencija na kojoj je izabran Sreski odbor narodne vlasti.

U nekim mjestima stvoreni su i sudovi i istražni organi, koji su imali zadatak da vode istrage i sude za krivična djela saradnje sa okupatorom i za druga kažnjiva djela. Svi ovi podaci nedvosmisleno svjedoče o ogromnom organizatorskom radu koji su sprovele partijske organizacije i na terenu i u vojsci u onako teškoj situaciji i za onako kratko vrijeme. Ovi podaci istovremeno govore i o organizovanosti oružanog ustanka u cjelini.

Time treba tumačiti one ogromne uspjehe koji su ostvareni u julskom ustanku, a ne samo hrabrošću crnogorskog čovjeka. Ti rezultati su bili zaista ogromni i impresivni. Da za nepun mjesec u onakvim uslovima oslobodi, makar i za kraće vrijeme, čitavu Crnu Goru, sem Mišića, Podgorice i Cetinja, koji su bili u blokadi, i nekih mjesta u Crnogorskom primorju, mogla je samo jedna organizovana snaga vođena smjelom i odlučnom rukom Partije. Ako tome dodamo i podatak da je u julskom ustanku samo zarobljeno oko 4.200 italijanskih vojnika i oficira i da je zaplenjena ogromna količina oružja, municije i druge opreme, onda ti podaci dovoljno ubedljivo govore o impresivnim rezultatima koji su postignuti u trinaestojulskom ustanku.

Razumije se da je bilo, i moralo biti, i propusta i grešaka i u tom događaju samim tim što je to bio početak, što smo u njemu sticali prva iskustva o rukovođenju oružanom borbom u onako komplikovanim uslovima u kakvim je vođen naš oslobodilački rat i revolucija.

Trinaestojulski ustanak i po svom političkom značaju i ulozi koju je imao i po vojničkim rezultatima predstavlja, bez sumnje, najznačajniji događaj u istoriji oslobodilačke borbe crnogorskog naroda, a istovremeno i jedan od najznačajnijih događaja prve godine narodnooslobodilačkog rata i revolucije naših naroda

Milinko DURCmC

U LJUBLJANSKOJ POKRAJINI 1941. GODINE

U OKUPIRANOJ LJUBLJANI

P osle kapitulacije i definitivnog rasula bivše jugoslovenske vojske, u kojoj sam se tokom aprilskog rata našao kao dobrovoljac, vratio sam se kući onog časa kad su u Ljubljani stigle prve okupatorske jedinice. Brzo sam se presvukao i sakrio uniformu. Pošao sam kod braće Rotar¹ i nagovorio ih da zajedno pođemo u kasarnu po oružje, jer ga je tamo bilo u velikim količinama. Nešto pre nego što je »hrabra« italijanska vojska na »juriš«² zauzela prazne kasarne (u koje se dovlačila vojna oprema i oružje bivše vojske), nas trojica smo uspjeli da odnesemo nešto oružja, municije i opreme. Sve te stvari sakrili smo u potkrovlje dvorišne kuće u sadašnjoj Trubarjevoj ulici br. 79. Međutim, izgleda da za naše skrovište oružja nismo znali samo mi, jer na naše veliko iznenađenje sve ove stvari su nestale već u maju 1941. (Kasnije smo saznali, da je to ipak dospelo u prave ruke). Sada smo tražili ne sanjo pogodnu priliku da ga ponovo nabavimo (ovog puta od okupatora), već i momenat da stupimo u oružane oslobodilačke formacije. U stvari, čekali smo poziv Komunističke partije, jer su pripreme za ustanak već otpočele., :

Međutim, iako su u delu Slovenije koji su okupirali Italijani psihološki momenti za razvoj NOP-a bili čak i nešto povoljniji, pokret je ovde, u samom početku, bio nešto skromniji i sporiji³ od onog u krajevima koje su okupirali Nemci.

¹ Rudi i Viktor Rotar. Obojica su uhvaćeni na putu prilikom odlaska u partizane i nakon toga u Ljubljani maja 1942. streljani kao taoci.

² Italijani su snimili film o takozvanim borbama za Ljubljani i prikazivali ga kasnije kao žurnal u bioskopima.

³ Edvard Kardelj je tada pisao: »Sve do posljednjih dana partizanske akcije su se ograničavale uglavnom na onaj deo Slovenije koji se nalazi pod nemačkom okupacijom. Odsustvo takvih akcija na teritoriji koju su okupirali Italijani jako je štetio. Izdajnička sprega slo-

Svakako, da je na ovo uticalo niz objektivnih okolnosti koje nisu bile rezultat »dobročudnosti« italijanskog okupatora, već taktike koju je privremeno primenjivao. Dok su Nemci odmah, čvrstom rukom i najbrutalnije, udarili po slovenačkom življu, Italijani su u samom početku okupacije izbegavali takve metode i dosta su dugo taktizirali, iako su oružane akcije već davno otpočele.⁴ Zbog toga nije slučajno da je u takozvanu Ljubljansku pokrajinu prebeglo više hiljada ljudi⁵ koji su bili nesigurni od Nemaca. Oni su ovdašnje prilike osećali kao znatno olakšanje, a i mogućnost za egzistenciju bila im je utoliko veća što su neki od njih primali čak i materijalnu pomoć od Italijana. Takođe je na ovoj teritoriji celokupni administrativni i policijski aparat bivše Jugoslavije bio i dalje zaposlen, a oficirima i podoficirima bivše vojske data je novčana pomoć, koja za tadašnje prilike nije bila mala.

Zbog toga je rukovodstvo Osvobodilne fronte, odnosno CK KIPS, u takvom raspoloženju jednog dela Slovenaca videlo izvesnu opasnost po oružani ustanak koji se sada pripremao. Partija je morala već u samom početku preduzeti energične mere da razbije pogrešna shvatanja o liberalnosti režima italijanskih okupacionih vlasti, pored ostalog i radi toga što su neki Slovenci suviše pouzdano gledali u »samostalnost«, koju su dobili time što je u Ljubljani formirana takozvana Autonomna Pokrajinska uprava (na čelu sa pozijatim kolaboracionistom i bivšim banom Natlačenom)⁶. Uporedo sa razobličavanjem okupatora, vodstvo OF razvilo je živu propagandnu

venačklh reakcionara sa okupatorom i sve veći razmah izdajničkih teorija raznih kapitulata, špekulanata i političara o tome da je za oružanu akciju još prerano, baš su posledica odsustva takvih akcija. Sem toga, to negativno utiče i na razne oružane akcije u ostalim delovima Slovenije. Osnažiti partizansku akciju na teritoriji koju su okupirali Italijani — to je drugi zadatak oslobodilačkih snaga slovenačkog naroda...« (Put nove Jugoslavije, str. 227).

⁴ Kad su me Italijani drugi put uhvatili, prilikom otpuštanja iz Šanpeterskih zatvora u Ljubljani, upravnik zatvora (italijanski policijski kapetan) mi reče: »Mi nismo takvi kao Nemci koji za najmanju stvar streljaju. Mi svaku stvar proverimo i ako nije tačno, osumnjičeno lice pustimo iz zatvora. Zbog toga vam se izvinjavam ako ste bili isprebijani.«

⁵ Veći deo njih odmah je uključen u OF. Neki su otišli u partizanske jedinice već 1941. godine. Pošto je najviše ovih boraca bilo u Molniškoj, Mokronoškoj i Stičenskoj partizanskoj četi, to. Glavni štab kasnije naređuje da se iz ovih četa oformi Drugi štajerski bataljon i da se isti uputi na područje koje su okupirali Nemci. Kasnije, do juna 1942. godine, formirana su još tri takva bataljona, u stvari poznata Druga grupa partizanskih odreda Slovenije, čije je područje delovanja bila Štajerska. U svim tim jedinicama bilo je najviše onih koji su se 1941. godine sklonili od nemačkog okupatora u Ljubljansku pokrajinu.

⁶ 1942. godine streljan kao izdajnik naroda.

delatnost uperenu ne samo protiv kolaboracionista, već i malodušnosti onih građana i vođa nekih građanskih partija kojima je nedostajalo vere u pobjedu i koji su u Italijanima videli svoje »spasitelje«.

U ovakvoj situaciji pripreme za oružani ustanak imale su politički i čisto vojnički karakter. Na tom planu je KPS dala inicijativu za osnivanje Protivimperijalističke fronte, čije je rukovodstvo formirano već 26. aprila, da bi ovaj naziv 22. juna, kad je Partija pozvala narod na ustanak, preimenovan u Osvobodilnu frontu. Ovo je bilo od istorijskog značaja jer su time uspešno ujedinjene sve glavne demokratske snage u OF, stvorena je politička platforma za prikupljanje svih poštenih rodoljuba koji su stajali na liniji borbe protiv okupatora. Time je oformljeno ne samo političko, već i najviše vojno rukovodstvo za oružani ustanak. Od vojnih mera značajna je direktiva data na partijskoj konferenciji CK KPS, 1. juna 1941, u kojoj je, pored ostalog rečeno da treba organizovati svenarodni ustanak na široj osnovi, zbog čega odmah oformiti vojne komitete koji će rukovoditi ustankom; organizovati prikupljanje oružja, hrane i odeće za partizanske borce; organizovati obaveštajnu službu i pokloniti joj najveću pažnju; kažnjavati izdajnike itd.

Time su otpočele pripreme za oružani ustanak u Ljubljanskoj pokrajini, koji je postao masovniji tek koncem jula, mada je oružana borba protiv okupatora u ovoj pokrajini otpočela znatno ranije. Tako je prvi oružani napad zabeležen već 13. maja na M. Gori kod Eibnice, kojom prilikom je bilo obostranih gubitaka. Nekoliko dana kasnije ponovo je otvorena vatra na italijanske vojnike kod rudnika u Kočevju, da bi se nakon toga slične akcije ponavljale svakog dana, ne samo u provinciji, već i u samoj Ljubljani.

Italijani koji su do tada zbog sramote ćutali, ipak su bili prinuđeni da službeno priznaju deo istine. Tako je komanda ljubljanskih karabinijera u jednom svom službenom aktu tada zabeležila:

... Iz mnogih dobroobaveštenih izvora nam je poznato da se iz dana u dan po čitavoj Sloveniji, a naročito u Ljubljani i njezinoj okolini, pojačava aktivnost jedne široke komunističke organizacije, koja čak raspolaže periodičnim listom pod nazivom »Slovenski Poročevalec«. Taj list se na veliko rastura u Ljubljanskoj pokrajini... Prema obaveštenjima koje je primila komanda, komunisti prikupljaju oružje i municiju radi organizovanja tajnih skladišta .. J

⁷ Obaveštenje italijanske Karabinijerske komande N. 6/7 16. VI 1941. godine.

Uparedo s propagandnim akcijama o kojima nas je tada »Slovenački poročevalec« redovno obavestavao, otpočela je diverzantska i sabotažna delatnost najširih razmera i to pre svega u većim mestima. Formiram u grupe, pa i individualno i neorganizovano iz patriotskih pobuda, ljubljanski diverzanti su po obimu svojih akcija i metodu rada bili za okupatora strah i trepet. Ispunjavajući direktive KPS, učestvovao sam, kao jedan od mnogih, i u akcijama prikupljanja oružja.

Već u početku priprema za oružani ustanak i mi omladinci smo shvatili značaj oružja za ostvarenje revolucionarnih ciljeva. Poziv naše Partije da prikupljamo oružje i drugu vojnu opremu prihvatili smo i mi, koji do tada nismo bili za nju organizovani, iako smo u pokretu već duže saradivali. Tako smo jednom posle stvorenog plana, Viktor Rotar i ja obukli kišne mantile stavili u džepove po jednu dugačku olovku i tako »naoružani« krenuli u jednu od naših prvih akcija da nabavimo oružje i to u samom centru Ljubljane. Nekakav oficir išao je svakog dana u određeno vreme u hotel »Štrukelj« gde je, izgleda stanovao. I toga dana bahato je koračao trotoarom Kolo-dvorske ulice. Išli smo za njim. Išao sam nešto napred, a Viktor iza mene. Kada smo stigli Italijana, skočili smo na njega. Ja sam mu upro olovku u kičmu, a Viktor u stomak. Izgledalo je kao da imamo pištolje, jer »oružje« nismo vadili iz džepova. »Alto le mani« — rekao sam mu i on je odmah podigao ruke. (Italijane je već dotadašnje iskustvo naučilo da se u takvim situacijama ne treba mnogo suprotstavljati). Oduzeli smo mu pištolj (u blizini se nalazila karabinijerska patrola, a sama ulica je bila dosta prometna), seli na bicikle, koje smo imali pripremljene u neposrednoj blizini i brzo pobjegli, svaki u svom pravcu. (Za diverzante, kao i za gerilce uopšte, važno je staro vojno pravilo: odvojeno se kretati, a zajedno tući.) Nešto kasnije nas dvojica na sličan način razoružali smo jednog karabinijera u WC-u gostionice »Figovec«. Vremenom smo tako prikupili više pištolja, dve puške i nešto municije.

Takvih i sličnih akcija bilo je veoma mnogo, a opštu sliku raznih formi akcija protiv okupatorskih snaga u tom delu Slovenije do jula 1941. daje italijanski Obaveštajni bilten⁸. Iako su u ovim biltenima registrovane samo one akcije koje Italijani nisu mogli prikriti (što su obično činili), vidi se da je samo od 1. do 15. jula 9 puta pucalo na Italijane, a da ne govorimo o svim drugim subverzivnim i propagandnim akcijama koje su tada izvođene na svakom koraku. Takvim akcijama stvorena je za okupatora veoma nelagodna situacija, jer se on, i pored toga

⁸ Obaveštajni bilten broj 16 od 17. VII 1941. godine (AVII 21 c (b)) i obaveštajni bilten broj 19 od 9. VIII 1941. AVI 21 c. 1).

što je raspolagao ogromnom armijom i policijskim aparatom, nije mogao boriti protiv takvog načina našeg delovanja.¹¹

Tadašnji komandant XI armijskog korpusa general Roboti najbolje je ocenio ovu situaciju, kada je početkom jula u jednom svom izveštaju zapisao da... »Nema sumnje, da se držanje stanovništva ... sporo, ali sigurno menja ... jer se na svakom koraku oseća neka hladnoća prema nama ... sve brojniji i izrazitiji izli vi netrpeljivosti, napadi... i otvaranje vatre; širenje neprijateljskih letaka, ismejavanje ...¹⁰«

Zbog svega toga i okupator je menjao taktiku, preduzimajući sve što mu je stajalo na raspolaganju da spreči našu aktivnost. Upravnik italijanske okupacione policije je već 5. juna naredio ... »Da organi bezbednosti moraju odlučnije i najvećom čvrstinom i strogošću istupati protiv takve delatnosti; da moraju što pažljivije i neprestano istraživati postojeće komunističke grupe, identifikovati pojedine propagandiste, a naročito rukovodioc...«

On je tom prilikom podvukao da se ovakvi izveštaji moraju što brže dostavljati njegovom specijalnom odeljenju, koje će učiniti, sve da mu takvi ljudi padnu u ruke. I zaista okupator je pomoću policijskog aparata (koga je preuzeo od stare Jugoslavije) i drugih izdajnika, preduzeo sve da nas onemogući u akcijama i pripremama za ustanak. Zbog toga su za ovaj period karakteristične neprekidne racije po ulicama, upadanje i pretresi-pojedinih stanova, a nešto kasnije čitavih kuća i stambenih blokova; pretresi posetilaca bioskopa, pojedinih prodavnica i drugih javnih objekata; sačekivanje vozova i autobusa na stanicama i pretresi putnika. Sve ovo bilo je svakodnevna pojava u svim većim naseljima, a naročito u Ljubljani. Ovim je okupator već pre ustanka uspeo da pohapsi nekoliko članova CK KPS i drugih organizatora ustanka, kao i veliki broj ljudi koji su direktno ili indirektno učestvovali u pripremama za ustanak. Zato su aktivisti, a pre svega članovi viših partijskih foruma, bili prisiljeni da pređu u strogu ilegalnost.

Zbog ovih okupatorovih mera bili smo prinuđeni da u izvesnom smislu menjamo svoju dotadašnju taktiku, da delujemo mnogo opreznije i da se dovijamo na razne načine. Jed-

⁹ Komandant karabinijera divizije »Granatijeri di Sardenija« Tadeo Orlando je izjavio... »Da ne razume kako to da ljudi koji imaju čast da nose epolette Sardinskih Grenadira mogu biti napadnuti, a da pri tome nisu u stanju da napadača obore na tie metkom u stomak...« (Dokumenat N. 6897) Op di prot. P .M. 26. IX 1941. godine.

¹⁰ Naredenje generala Eobotija, broj 06/650 (Zbornik dokumenata NOP VI/1 strana 427).

¹¹ Naredenje Italijanske kvesture u Ljubljani, N. 073 Gab., 5. VI 1941. godine.

nom je, na primer, trebalo preneti iz centra Ljubljane u Mosté dinamo-mašinu za električno paljenje mina, koja je bila prilično velika i teška. Smestili smo je u dečija kolica i zajedno sa bebom preneli na određeno mesto.

I pored toga što je italijanski okupator postao brutalniji, ali oprezniji (tako je naredio . . . »Da sva vojna lica od podoficira i niže moraju biti naoružana prilikom izlaska u grad; da vojna lica u mraku izbegavaju usamljena mesta i periferiju grada . . . da mogu izlaziti iz kasarne samo u grupama najmanje po trojica zajedno i sa punim oružjem; da moraju otvoriti vatru prilikom svakog uznemiravanja od strane građana i da će za svako ovakvo ubijeno lice dobiti mesec dana odsustva. . .¹²«) — ali više nije mogao da zaustavi ili uspori stalni razvoj narodnooslobodilačkog pokreta. Naprotiv, zbog ovakvih njegovih metoda sve više se kod naroda prema njemu, učvršćivala mržnja a istovremeno potvrđivalo postojanje i vrednost narodnooslobodilačkog pokreta već u samom njegovom početku. Ova snaga je bila rezultat uspešne političke aktivnosti jedne tako masovne organizacije kao što je bila OF¹³. Zbog toga je u Ljubljanskoj pokrajini, u odnosu na neke ostale krajeve, narodnooslobodilačka borba počela znatno ranije, pokret iz dana u dan postajao sve jači i organizovaniji, u njemu nije bilo naglih skokova i padova, već se razvijao ravnomerno i progresivno — sve do kapitulacije Italije.

ODLAZIMO U PARTIZANE -

Uskoro je i meni, zbog kompromitovanosti, zapretila opasnost da mi dalji ilegalan rad bude onemogućen. Zbog toga sam odlučio da odem u partizane. Krenuo sam 28. jula sa Slavkom Zidanikom Slavcem i još jednim drugom iz Primorske. Iz Ljubljane smo došli do gostionice u Lavrici, gde nas je čekala veza. Sa kurirom smo brzo stigli u partizanski logor na Molniku.

Ovde je bio logor jedne od prvih partizanskih grupa u Ljubljanskoj pokrajini, koja je bila formirana već 13. jula. Ne-

¹² Arhiva XI armijskog korpusa N. 1/1943. di. prot. P. M. 46/9-VIII 1941. godine.

¹³ Osvobodilnoj fronti koju su prvobitno stvorile 4 grupe — Komunistička partija, demokratski deo Sokola, Hrišćanski socijalisti i grupe progresivnih kulturnih radnika, — priključile su se u daljnjem razvoju: Zveza kmečkih fantov iin deklet, Kmečko-delavska stranka, deo Slovenačke ljudske stranke, Samostojne kmečke stranke, Jugoslovenskog ženskog Saveza, grupa emigranata iz Štajerske, grupa aktivnih oficira, predstavnici nezavisnih sindikata, Predstavnici URSSJ, neki predstavnici samostalne demokratske stranke, grupa Štare i Nove pravde i još neke manje grupice i krugovi. (Dr France Škerl, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji, strana 190).

^posredni povod za odlazak u partizane drugova koji su sačinjavali grupu, bila je italijanska racija dan ranije, kada je okupator nameravao da pohapsi sve članove kulturno-umetničkog društva »Sloboda«. U njoj su preovlašivali drugovi iz okoline Ljubljane — iz sela Dobrunja i Zadyora pre mene u ovu grupu su stigli španski borci: Jože Nose Špan, jedan Dalmatinac po imenu Mate (njegovog se prezimena ne sećam), a nešto kasnije Stanko Semić Đaki. Oni su svi zajedno napustili francuski logor, gde su bili internirani i preko Nemačke stigli u Ljubljanu, da bi nakon kratkog odmora bili upućeni u prve partizanske jedinice, koje su bile u formiranju. U ovoj grupi su bila i dva bivša oficira: poručnici Ljubo Šercer i Borivoje Lah. (Njih dvojica su, izgleda, bili i prvi aktivni oficiri koji su se nalazili u vojnim formacijama Slovenije već u početku ustanka.) Ovde su bila i dva partizana koje je nekoliko dana pre našeg dolaska susrela partizanska patrola i dovela u logor; to su bila dva radnika iz Mosta kod Ljubljane, Pepe i Viki. S punim rančevima hrane i ostalih potrepština, krenula su njih dvojica iz Ljubljane za Bosnu, da bi se tamo priključila partizanskim jedinicama. Kada su se uverili da partizana ima i u neposrednoj blizini Ljubljane, odlučili su da ovde ostanu. Put za Bosnu bio bi zaista izvanredno dug.

Po dolasku Židanika, koji je od strane Glavnog štaba Slovenije bio upućen da preuzme dužnost komesara čete, izvršena je reorganizacija grupe i oformljena Molnička četa. Za komandira je postavljen Ljubo Šercer, a za komesara Židanik. Ja sam bio određen za kurira čete i održavao sam vezu između čete i nekih drugova u Ljubljani (u stvari s Glavnim štabom).

U četi je odmah zavedena vojnička disciplina i unutrašnji red, otpočela je sistematska vojnostručna obuka i politička nastava sa svim borcima. Španski borci i bivši oficiri učili su nas da nišanim iz oružja i praktično smo izvodili taktičku obuku. Židanik se brinuo za političku nastavu.

Nekako, u isto vreme je oformljena partijska organizacija, koja je takode otpočela sa partijskopolitičkim, odnosno vaspitnim radom. Međutim, poseban ideološko-politički rad sa članovima KPJ nije se izvodio. Raspoloživa literatura proučavana je sa svim partizanima, a članovi Partije bili su nosioci vaspitnog rada u četi. Svaki dan smo primali radio-vesti i drugu literaturu kojom nas je snabdevao poznati partijski radnik na terenu Jože Majškerc. Tada je osnovna literatura, koju smo svi vrlo rado čitali, bio »Slovenski poročevalec«. Pored važnijih vesti koje je redovno donosio, u njemu su bili i uvodni članci druga Kardelja i ostalih rukovodilaca ustanka.

Komunisti su održavali česte sastanke na kojima se raspravljalo o svim važnijim pitanjima iz života i rada čete. Tim sastancima su prisustvovali i drugovi iz Izvršnog odbora OF i članovi CK Slovenije, koji su nas često posećivali. Tako je jednom bio drug Kidrič, a česti gosti su bili Aleš Bebler, Kumar i drugi. U ovom periodu nije bilo strogo razgraničeno komandovanje od uloge i uticaja Partije. Tako se dešavalo da se u rukovođenju pojavljuje čas komandna, a čas partijska linija, a bilo je i dupliranje. No, to nije imalo štetnih posledica, jer su sve važnije odluke bile donošene na zajedničkom sastanku komunista i komande čete. Ovo je izgleda bilo nužno i zbog toga što komandir čete tada još nije bio član KP.

Mene je, pored ostalog, naročito impresionirala očinska briga i drugarski odnosi članova Partije, prema nama mladima. Izgleda da su oni u tom smislu bili zaduženi, jer je sa mnom radio Špan. Kad sam bio na straži, redovno bi me obilazio. "Vodio bi me u patrolu ili me ispričavao kad sam odlazio na put kao kurir i slično. Svaki ovaj momenat je koristio da me savetuje i da mi na primerima iz španskih frontova objašnjava pojedine likove boraca, koji su iako teško ranjeni, pre umiranja izražavali želju da ih prime u KP. Na ovaj način ja sam sistematski pripreman za primanje u Partiju. (Nešto kasnije, nakon prvog jačeg vatrenog krštenja, kada sam samoinicijativno, kao mitraljezac, izvršio borbeni zadatak; saopšteno mi je da se mogu smatrati članom Partije, pošto sam svojim radom dokazao da to zaslužujem.)

Brojno stanje svakog dana se povećavalo. Osnovni problem za četu bio je osetan nedostatak oružja. Priliv novog ljudstva bio je znatno veći od mogućnosti za nabavku oružja iz neposredne blizine. Zbog toga je bilo upućeno više patrola u udaljenije krajeve, koje su imale zadatak da nabave oružje. Vremenom smo na ovaj način prikupili dovoljno vojne opreme, pre svega municije i pušaka, ali je mitraljeza još uvek nedostajalo.

Prehrana je takođe zadavala dosta brige, jer u samom početku nije bilo organizovano snabdevanje. Ovaj problem je dovodio komandu čete u vrlo tešku situaciju. Dešavalo se da kuvar nije imao potrebne artikle za spremanje bar donekle kvalitetne hrane. Raspolagali smo s malim novčanim sredstvima da bi se mogli snabdevati preko trgovinske mreže, a pojam »rekvizicija« još nismo poznavali. Pored toga, bilo je strogo zabranjeno da se bilo šta uzima silom. U stvari, nismo imali od koga ni oduzimati, jer snage narodnooslobodilačkog pokreta tada još nisu bile politički izdiferencirane da bi se sa sigurnošću znalo ko je za, a ko protiv naše borbe. Zbog toga su patrola

upućivane kod naših poznanika i simpatizera i od njih je nabavljana najnužnija hrana. Pored toga, u nabavkama smo se orijentisali i na Ljubljani. Iz Ljubljane smo povremeno primah veće količine makarona, pirinča i brašna, a i ja sam svakog dana tamo upućivan i donosio hieb i ostale artikle. (Hieb sam dobijao u Pretnarjevoj pekari, gde je tada radila Židaničkova sestra, a ostale artikle davala mi je drugarica Stefančić, Španova sestra.) Tako smo, na zadovoljavajući način, rešavali pitanje ishrane.

AH, četa nije postojala radi toga. Njena uloga je bila određena, pravilno shvaćena i od samog početka njenog postojanja takođe i pravilno orijentisana.

Četa je bila formirana sa zadatkom da vodi oružanu borbu protiv okupatora, a ne da služi kao sklonište ilegalcima i drugima, koji su se osećali nesigurnim kod okupatora, pa je otpočela sa izvođenjem borbenih akcija od samog svog formiranja. U julu i prvoj polovini avgusta, tj. za nepun mesec dana, ona je, između ostalog, izvršila i sledeće akcije:

— napadnuto je obezbeđenje na pruzi između železničke stanice Škofljica — Smarje, kada je ranjen italijanski podoficir 21. minobacačkog bataljona;

— minirana je pruga između železničke stanice Škofljica — Lavrica. Kada je naišao teretni voz, jedna mina je eksplodirala i presekla šinu na koloseku, dok je druga zatajila;

— postavljena je zaseda na putu između sela Podlipoglav — Smarje. Kada je italijanska kolona došla u neposrednu blizinu zasede, na nju je otvorena vatra. Ranjen je jedan neprijateljski vojnik iz 2/3. bataljon »cmih košuljaša«;

— napadnuti su i likvidirani neki potkazivači itd.

Ovo su neke akcije izvedene u početku ustanka (skromne i po obimu, i po rezultatima), koje pokazuju da se četa pravilno orijentisala, jer je pored žive sile okupatora počela uništavati i sve što je služilo italijanskoj vojsci. Moralni i politički efekat ovih akcija bio je daleko značajniji od materijalnih rezultata. One su, što je u ovom periodu bilo najznačajnije, pokazivale stanovništvu Ljubljane i njene okoline da postojimo, da ono nije prepušteno samo sebi. Zbog toga su naši početni uspesi, pa i prve krize, pre svega imale politički značaj za oslobodilački pokret tog kraja uopšte.

Posle prvih akcija koje je četa izvela, Italijani su, zajedno sa Nemcima, 30. jula organizovali protiv nas svoju prvu ofanzivu. Dok su Nemci poseli položaje na italijansko-nemačkoj granici s ciljem da nam spreče eventualno izvlačenje i prebacivanje, Italijani su prvo opkolili rejon Molnika, da bi nakon toga koncentričnim nastupanjem doveli četvu u užu taktičko okruženje.

Taltav plan za tadašnje prilike bio je idealan. Krajnji rezultat tako zamišljenog plana, pod uslovom da je vešto izveden, mogao je za četvu biti katastrofalan. Ali Italijani tada nisu bili kadri da ga izvedu.

Komanda čete bila je dan ranije obavještena da okupator priprema ofanzivu. Znajući taktiku i hrabrost italijanskih vojnika, mi smo zaključili da će oni upotrebiti znatne snage ako odluče da pođu u šumu. Ovo utoliko pre što do tada još nisu imali tačne podatke čime smo naoružani i koliko nas ima. S druge strane, mi smo cenili i naše mogućnosti u odnosu na teren i si. Sve je to dovelo komandu čete do zaključka da ne treba primiti borbu pod takvim uslovima, pogotovu ne na ovom terenu koji nije pružio mogućnosti za manevar. Osim toga u četi se tada nalazilo oko 56 boraca, od kojih dobar broj do tada nije učestvovao u borbama. Zbog toga bi bilo zaista riskantno primiti nametnutu borbu, u uslovima mogućeg okruženja i apsolutne neprijateljeve nadmoćnosti u živoj snazi i vatrenim sredstvima. Zato je komanda čete donela odluku da napusti dotadašnji logor i da se izvuče iz obruča, koji još čvrsto nije stegao četvu. Italijanska vojska je nakon toga, 30. jula pre podne, u manjim kolonama pretresla teren, ali na četvu, koja je bila nešto udaljena od ovog rejona, nije naišla. Tako se prva italijansko-nemačka ofanziva završila bez uspeha. Italijani su već istog dana povučeni u kasarne, a naša četa se vratila u logor na staro mesto.

REORGANIZACIJA ČETE, FORMIRANJE POLUBATALJONA I ODLAZAK NA MOKRE

Brzo posle ove ofanzive Glavni štab uočava potrebu za reorganizacijom ove čete. Izgleda da je to bilo iz nekoliko razloga, od kojih bi se kao glavni mogla navesti velika želja Ljubljančana da pođu u partizane, zbog čega je čete trebalo formirati na široj teritoriji. Da bi se ovaj zadatak sproveo Glavni štab Slovenije uputio je u četvu svog izaslanika Andreju Komarja preko koga naređuje da se iz sastava čete formira još jedna i uputi na Mokre. Tako je formiran Polubataljon sa dve čete (tako smo ga tada nazivah, iako praktično ta formacija nije nikada došla do nekog izražaja). Za komandanta je postavljen Šercer, dotadašnji komandir Molničke čete. On je istovremeno komandovao novoformiranom četom. Za komesara Polubataljona postavljen je Jože Mojšker, koji je i dalje ostao na terenu u blizini Molnika, kao politički radnik. Posle podele ljudstva i odlaska novoformirane čete (sa 36 boraca) na Mokre, praktična saradnja između matične i novoformirane čete nije

više postojala, iako je komanda donekle bila objedinjena. Komande četa brinule su se svaka za svoje ljudstvo i nisu osećale potrebu za užom borbenom saradnjom. Mojškerc je kao komesar došao jedan-dva puta kod nas na Mokre a ja sam (kao kurir) prenosio neku službenu poštu između komandanta i komesara koji su se prostorno udaljili — i to je bilo sve.

Matična četa na Molniku (u njoj je ostalo oko 20 boraca) se posle našeg odlaska prilično pasivizirala i u borbenom pogledu nije više predstavljala onu udarnu i moralno-političku snagu kao što je bila ranije. Opšte rečeno, zbog familijarnosti i lokalizma (čiji su nosioci bili neki rukovodeći drugovi) četa se zadovoljila time što se čvrsto povezala s terenom odakle je primala hranu, ali se u akcije nije upuštala. Nekoliko sitnijih akcija koje je izvela posle reorganizacije do 12. decembra (kada smo stigli Kveder i ja da je odvedemo u sastav Štajerskog bataljona), nije ni vredno pominjati.

Mokrška četa bila je znatno aktivnija. Ona je već na putu u novi rejon pokidala telefonske linije između sela Škofljica i Iga. Posle dolaska na Mokre četa je bila gotovo uvek u rashodu, jer su njene patrole svakodnevno u okolini vršile razne akcije. Kroz sela smo prolazili najčešće preko dana. Obično smo se pre ulaska u selo postrojili i vojničkim korakom, s pesmom, prošli kroz mesto, što je podizalo borbeni moral kod naroda, koji nas je svakog dana sve više pomagao.

Logor u Mokrcu je postao zborna mesto novih partizana koji su svakog dana dolazili iz svih krajeva, a pre svega iz Ljubljane. Njih sam dovodio kada sam odlazio kao kurir u Ljubljanu, ili su dolazili sami na naše javke kod upravnice planinskog doma na Kurščku i u Viškom Vintgarju. S novodošlim partizanima izvodila se sistematska obuka, pa je zbog toga partizanski logor na Mokrcu prozvan školskim logorom. Komandir Šercer, sa nekoliko podoficira koji su se nalazili u četi, izvodio je vojnostručnu nastavu, a komesar Židanik brinuo se za politički rad.

Postojanje čete na ovom terenu imalo je i poseban značaj. Između ostalog, četa je imala zadatak da prikuplja, naoružava i u stručnom pogledu osposobljava kadrove, koje bi nakon toga po grupama slala u druge krajeve Slovenije. Tako je ova četa uputila jednu grupu partizana u pravcu Ribnice, sa zadatkom da se tamo poveže s aktivistima OF i pomoću njih formira Ribnišku četvu. Ovu grupu je predvodio Židanik. Pod rukovodstvom španskog borca Nosea upućena je na Dolensko, ka Mokronogu, takođe jedna grupa partizana iz koje je formirana Mokronoška četa. (U sastavu ove grupe nalazio se poznati borac Milan Majcen, koji je postao komandir čete.) Prema Notranjskoj upućeno

je nekoliko partizanskih grupa u razne pravce. Ove grupe najčešće je vodio španski borac Daki, koji je dobro poznao taj teren.

Pošto je ova četa bila najisturenija slovenačka jedinica, prema bivšoj jugoslovensko-italijanskoj granici, to je Glavni štab Slovenije doneo odluku da pomoću nje organizuje ustanak u Slovenačkom primorju. Rukovodstvo ustanka Slovenije dobro je poznavalo položaj u Primorju, a pre svega patriotizam naroda i njegovu volju za otporom protiv fašizma, kao i realne mogućnosti za ovo, jer je Slovenačko primorje u teškim godinama okupacije (posle I svetskog rata) izgubilo sve one kadrove koji bi bili sposobni da stanu na čelo naroda i da ga povedu u odlučujuću borbu. No, Primorju za oružani ustanak nije nedostajao samo kadar, već i oružje i druga vojna oprema koji su potrebni za početak. Dok je u ostalom delu Slovenije, gde su se rasformirale neke jedinice bivše vojske, bilo relativno dosta oružja, njega je na primorskom delu osetno nedostajalo ili ga uopšte nije bilo.

Tako je u Slovenačkom primorju trebalo iz redova naroda stvoriti domaći kadar, a uporedo s tim u stari kraj vratiti naoružane Slovence-emigrante.¹⁴ Uočavajući taj momenat rukovodstvo ustanka Slovenije je odlučilo da takve drugove uputi, prvo u našu četvu na Mokre, gde bi stekli potrebna znanja i iskustva za partizanski način ratovanja, tu bi se i naoružali i po grupama uputili u Primorje. Ovaj zadatak naša četa izvršila je dobro, jer su prve oružane jedinice u Slovenačkom primorju formirane baš uz pomoć Mokrške čete. Tako je prva partizanska četa na Primorskom povezana sa imenom Ervina Dolgana Janeza (stolara iz Ilirske Bistrice), koji je kao primorski emigrant, najpre upućen u našu četvu, a nakon toga, krajem avgusta 1941., iz Mokre je odveo još 5 partizana (Cvetka, Jovu, Benjamina, Milka i Petra — sve rodnom iz Primorske) i s njima, kao kadrovskim jezgrom, oformio prvu partizansku četvu u Slovenačkom primorju. Tako je, uz neposrednu pomoć naše čete, Slovenačko-primorje dobilo svoje prve partizane koji su nakon toga bih. svakog dana sve brojniji i jači, da bi se 1942. godine narod tih krajeva masovno digao na oružani ustanak.

¹⁴ Mnogi emigranti su napustili rodni kraj još u mladosti, bežeći od nezaposlenosti ili od služenja u italijanskoj vojsci s kojom su upućivani u italijanske kolonije, da ratuju u Africi i slično. Drugi su pobjegli pred fašističkim nasiljem, ili su izbegli zatvorima, nezaposlenosti itd. Među njima su mnogi radnici, seljaci i intelektualci našli zaposlenje u bivšoj Jugoslaviji, no ovde su upoznali i sve ono protivnarodno, što je karakterisalo bivši režim, pa su mnogi našli svoje mesto u redovima KP i drugim naprednim organizacijama.

Od značajnijih akcija koje je naša četa izvela na širem području Mokreca, vredno je pomenuti napad na karabinijsku stanicu u selu Turjak. Napad je izvršen noću 29/30. avgusta. Neposredni povod za ovu akciju bilo je obaveštenje koje smo dobili sa terena, da se u zgradi karabinijske stanice nalaze veće količine oružja bivše vojske, koga su Italijani prikupili na terenu. Doći do ovog oružja u situaciji kada iz Ljubljane dolazi sve više boraca, koje nismo imali čime naoružati, značilo bi za ustanak toga kraja zaista mnogo. Međutim, iako je napad bio dobro pripremljen, a i prilično dobro izveden, nije bio uspešan jer posadu nismo mogli savladati pre nego što bi usledila intervencija iz obližnjih garnizona. Mi smo se iz akcije vratili praznih ruku, ah sa dobrim iskustvom kako se napada neprijatelj u utvrđenim zgradama. (Zahvaljujući tome, kasniji naš napad na selo Lož bio je uspešan, a zaplenjena je i veća količina eksploziva.)

Zbog naše sve veće aktivnosti Italijani su 11. septembra preuzeli protiv nas svoj prvi napad. Misleći da se nalazimo u vikend-kućama kod Iškog Vingera, oni su u tom pravcu napali sa oko 100 vojnika i 2 tenka. Jedna naša patrola, koja se slučajno nalazila u neposrednoj blizini, odmah je stupila u borbu i naterala Italijane u bekstvo. Tek kad su Italijani ponovo napali uz podršku tenkova, uspeali su se probiti do prvih kuća, ali su ponovo bili prinuđeni na povlačenje.

Okupator je brzo uvideo da nema više posla sa pojedinačnim i slabo naoružanim partizanskim grupama, već sa pravom vojskom. Zbog toga protiv nas organizuje prvu ofanzivu većeg obima. Inicijator za ovu ofanzivu bila je civilna vlast, u stvari vodstvo ljubljanske kvesture, koja je bila nosilac dejstava policijskih snaga. Ali u akcijama čišćenja bilo je angažovano i 2.000 sardinskih grenadira, tako da je u ovoj ofanzivi učestvovalo više hiljada italijanskih vojnika. Italijani su nastupili koncentrično u pravcu naše čete, čiji se logor nalazio ispod vrha planine Mokre. Polazni položaji za napad bila su im sela Golo, Krvava Peć, Zapotok i dr., a na Krim su postavili artiljeriju. Sve pripreme za ovu ofanzivu bile su tajne.

15. septembra ujutro vratila se u logor jedna patrola i saopštila da smo opkoljeni, da u pravcu našeg logora nastupaju kolone italijanskih vojnika. Pošto je u logoru tada bilo najviše mladih boraca, koji do tada nisu učestvovali u borbama, odlučeno je da se deo ovih (slabo ili nikako naoružanih) povuče li pravcu potoka Zala. Ovu grupu vodio je komesar čete. Komandir Šercer i ja otišli smo sa po nekoliko partizana na položaje. Šercer je krenuo u pravcu sela Krvava Peć, a ja u pravcu sela Golo. Ovim smo nameravali da Italijanima sprečimo izbi-

janje na vrh Mokrca i da zavaramo stvarni pravac povlačenja nenaoružanih drugova. Međutim, Italijani su bih brži i stigli su pre nas na plato Mokrca, pa smo bŭi primorani da primimo borbu na vrlo slabim položajima. Kad sam primetio italijansku kolonu koja kreće glavnim putem prema mojoj grupi, brzo sam rasporedio svoje borce po položaju, dok sam s puškomitraljezom uzeo zaklon pored puta. Pustio sam da prvi italijanski vojnici pridu na 50—75 metara i tada sam izručio rafal na kolonu. Iznenadeni bliskom i efikasnom vatrom, Italijani su se u priličnom neredu povukli u obližnje zaklone, dok su na putu ostali mrtvi i još više onih koji su tražili pomoć. Da bi spasli ostavljene, brzo su se razvili u streljački stroj i otpočela je neravno-pravna borba. Moj pomoćnik, koji je nosio ranac sa rezervnim šaržerima, bio je ranjen od parčadi granata i povukao se prema logoru. Tako sam ostao sam posle ispaljenih nekoliko šaržera bez municije, pa sam se i ja povukao. Desno od mene bih su na položaju Majcen i Viki. Oni su, suprotno prvobitnom planu, samoinicijativno prešli u napad i naterali u bekstvo italijanske vojnike koji su bili ispred njih. Grupa koju je vodio komandir Šercer nije bila te sreće: prilikom proboja kod sela Zapotok pala su dva partizana iz ove grupe.

Posle nekoliko dana, koliko je ova ofanziva trajala, Italijani su se povukli i priznali da im nije donela nikakvih rezultata. Između vojske i policije došlo je do međusobnog optuživanja za neuspeh. Okupator tada još nije bio u stanju da sagleda našu snagu, nije upoznao naš borbeni moral i taktiku partizanskog ratovanja. Da ovo uoči trebalo mu je puna godina dana. S druge strane, mi s ovom akcijom nismo ni u čemu oslabili. Naprotiv, uvideli smo još jasnije da partizani mogu doleteti i znatno nadmoćnijim snagama neprijatelja ako su pravilno vođeni.

Uskoro nakon ove ofanzive napustio sam Mokršku četu. Prvi put sam je napustio kada su me kao »turistu« u selu Želimlju Italijani uhapsili i zatvorili. Pošto sam iz zatvora brzo pušten, vratio sam se u četu, ah ne za dugo: posle nekoliko dana ponovo sam upućen kao kurir u Ljubljano i tom prilikom sam uhapšen na jednoj vezi. Na saslušanju sam mućen, ah pošto nisam ništa priznao prebačen sam u Šanpeterske zatvore, da bi u međuvremenu proverili istinitost onog što sam na saslušanju govorio. (Italijanima je trebalo vrlo malo, svega jedan telefonski razgovor ili par koraka od zatvora, da se uvere ko sam. Međutim, na moju sreću, italijanska policija to nije učinila.) U oktobru sam ponovo pušten, a upravnik zatvora mi se izvinio, što su me kao »nevinog« maltretirali. Kasnije se više nisam vratio u ovu četu, već sam raspoređen u drugu jedinicu.

SUSRET ČETA NA KREMENKU I FORMIRANJE DRUGOG ŠTAJERSKOG BATALJONA

Razvitak NOP-a u Sloveniji i formiranje prvih oružanih formacija istakli su niz vojnih i organizacionih problema, a pre svega onih koji su proizlazili iz rukovođenja malim i rasturenim partizanskim četama. Porèd toga, od strane rukovodstva je uoèeno da ovako male jedinice i grupe nisu u stanju da izvrše ni jedan krupniji zadatak, a potrebe za njihovim izvršenjem iskrsavale su svakodnevno. Tako je, na primer, u ovom vremenu Glavni štab uoèio potrebu da oružjem spreèi ostvarenje nemaèkog plana o preseljenju Slovenaca iz pograniènog pojasa između Italije i Nemaèke, duž reke Save. Isto tako je odlučio da na područje koje su okupirali Nemci vrati one Slovence-emigrante koji su se zatekli u Ljubljanskoj pokrajini, da time prenesu težište partizanskih akcija na Štajersku, gde je nemaèki okupator sa svom brutalnošću poèeo da istrebljuje slovenaèki živalj.

Da bi se takvi i slièni zamašni zadaci mogli ostvariti, rukovodstvo pokreta je odlučilo da pristupi postepenom objedinjavanju već naraslih i organizaciono èvrstih èeta u veće jedinice, bataljone. Iako su neki bataljoni u Sloveniji već postojali, oni ipak po svojoj nameni, organizaciji, a pre svega po načinu angažovanja u borbi, nisu predstavljali dovoljno homogene, èvrste i organizovane jedinice, jer su najèešće èete, koje su bile u njihovom sastavu, i dalje ostajale na ranijem terenu, pa se borbene akcije tih èeta nisu koordinirale i objedinjavale po vremenu i mestu.

Imajuçi sve ovo u vidu, Glavni štab naređuje da se iz Molniške, Stičenske i Mokronoške èete oformi jedna manevarska, pokretna i udarna jedinica, u stvari Drugi štajerski bataljon i da se što pre uputi preko Save u Štajersku.

Glavni štab je postavio rukovodstvo ovog bataljona: komandant — Franc Rozman Stane, komesar — Dušan Kveder Tomaž, zamenik komandanta — Peter Stante Skala. Sva trojica su se u početku decembra nalazili kod Glavnog štaba na referisanju o situaciji u Štajerskoj, odakle su tada stigli. Ovde sam 6. decembra stigao i ja kao kurir sa izveštajem o akciji koju je 4. decembra izvela jedinica u kojoj sam bio, kada je napala stražarsko obezbeđenje i minirala železnièki most na reci Ljubljanici kod sela Preserja. Tada sam saznao za odluku o formiranju štajerskog bataljona i planu da se isti uputi u moj rodni kraj. Zamolio sam da i ja pođem u ovu jedinicu, što mi je odobreno.

12. decembra otputovali smo iz Ljubljane. Rozman i Stante otišli su vozom do Mokronoga, po Mokronošku èetu, a

Kveder i ja autobusom do sela Podlipovglava, na Pugled, po Molnišku četu. Prvu dvojicu su odmah po stizanju u Mokronog zaustavili Italijani i zatvorili. Na saslušanju su se izgovarali da žele kod poznatih kupiti nešto hrane za svoje porodice koje im žive u Ljubljani. Obojica su imali po dve legitimacije — nemačku i italijansku, što ih je moglo skupo koštati. Međutim, izgleda da Italijan koji ih je saslušavao nije znao nemački, niti je uočio svrhu ovih legitimacija. Posle jednodnevnog saslušavanja obojica su pušteni i tom prilikom im je naređeno da se odmah vrate u Ljubljanu »... gde kraljevina Italija ima dovoljne količine hrane za svoje građane, pa i za vaše porodice...« Kveder i ja bih smo bolje sreće. Nas dvojica nismo imali legitimacije, već smo nosili oružje. U autobusu nismo sedeli zajedno, već jedan u prednjem, a drugi u zadnjem delu autobusa. Tako smo mogli jedan drugoga da štitimo, ukoliko bi Italijani pretresali putnike. Ali do ovoga nije došlo.

Sredinom decembra na Kremenku, gde je Stičenska četa imala svoj logor, sastali su se borci Stičenske, Molniške i Mokronoške čete. Prilikom ovog susreta sve nas je obuzela neopisiva radost jer su mnogi od nas prvi put, otkako je počeo da se razvija ustanak, videli na jednom mestu toliki broj partizana. Istovremeno su se, neki od starih drugova ponovo *sreli* *posle* nekoliko meseci, dok su oni koji se nikad ranije nisu ni videli, sada brzo postali dobri drugovi. Ovde su se ponovo sreli i bivši španski borci Rozman, Kveder i Nose, kao i dosta drugih poznanika koji su se sprijateljili u predratnoj Jugoslaviji kao politički zatvorenici, ili na radu u naprednim organizacijama. Ovi drugovi su bih i rukovodioci u bataljonu. Zbog toga nije slučajno što je sa ovakvim kadrom bataljon vrlo brzo postao popularan i što je odigrao tako veliku ulogu u NOP-u Slovenije, odnosno što je ostavio tako dubok trag svuda gde se pojavljivao.

Još istog dana posle podne čete su se postrojile i komesar bataljona je u svom dužem govoru objasnio borcima i starešinama vojno-političku situaciju u *svetu*, na savezničkim frontovima i u zemlji. Naročito se zadržao kad je objašnjavao situaciju u Štajerskoj, gde je okupator sprovodio svoj plan masovnog iseljavanja stanovništva u Srbiju, Šleziju i druge krajeve Evrope. Tom prilikom je Kveder saopštio odluku Glavnog štaba Slovenije da se ovaj bataljon formira¹⁵ sa na-

¹⁵ II sastav bataljona ušle su navedene čete, a nešto kasnije je formiran i vod teških mitraljeza (2 oruda). Svaka četa imala je po tri voda, a u svakom vodu nalazio se po 1 puškomitraljez. Na dan formiranja bataljon je na licu mesta imao 107 boraca (ne računajući ranjene

menom da se uputi što pre u Štajersku, gde bi zajedno sa jedinicama Prvog bataljona delovao u duhu direktive koju je primila komanda.

U bataljonu se odmah pristupilo svestranim pripremama za izvršenje postavljenog zadatka.

Pred večer 21. decembra bataljon je krenuo iz Kremenka preko glavne ceste i železničke pruge Ljubljana — Novo Mesto ka dolini Temenice, da bi se još iste noći približio italijansko-nemačkoj granici. Predanili smo u zaseoku Misiji Dol, a u noći 22/23. decembra prešli granicu. Ujutro 23. stigli smo u blizinu Litije i zaustavili se u malom zaseoku Tisje, kod Liberge. Po prvobitnom planu trebalo je naredne noći preći Savu, ali se ovaj plan izmenio kad je komanda bataljona saznala da se na mostovima nalaze jaka obezbeđenja, a nismo imah sredstva za prelaz preko reke. Zbog toga je štab bataljona doneo odluku da se u noći 24/25. tj. kada će nemački vojnici slaviti Božić, napadne i uništi garnizon Litija i da se nakon toga preko Litijskog mosta pređe Sava. Kod ovog napada trebalo je da učestvuju i članovi OF iz obližnjih sela. (Trebalo je da zarušavanjem puteva i rušenjem telefonskih vodova na prilazima ka Litiji, spreče brzu intervenciju i pomoć opkoljenom garnizonu.) Međutim i ovaj plan se nije mogao sprovesti, pošto je bataljon pre toga bio otkriven i napadnut.

Pre podne 24. decembra nemački komesar iz Litije, Ernest Pušman sa još nekim Nemeima, krenuo je u lov, u pravcu, sela gde je logorovao bataljon. Tako je bataljon bio otkriven nekoliko sati pre polaska u napad i napadnut od strane obližnjih nemačkih jedinica. Nemci su napali bataljon oko 15.00 časova. Borba je vođena sve do pada mraka, na položajima koji po svojoj konfiguraciji nisu dozvolili da se izvuče deo bataljona koji je bio najviše ugrožen, niti su Nemci mogli nešto više, jer su bili izloženi jakoj unakrsnoj vatri 1.-i 2. čete. Pod zaštitom mraka čete su napustile položaje i svile se u bataljonsku kolonu. Još iste noći vratili smo se preko granice na italijansku stranu, jer smo znah da bi u ovakvoj situaciji kada je bila alarmirana čitava Štajerska, bilo nemoguće, bez velikih žrtava, ostvariti prvobitni plan za prelaz preko Save. Zbog toga zamisao Glavnog štaba da se ovaj

i bolesne, koji trenutno nisu bili u svojim jedinicama). Prve komande četa sačinjavali su:

- 1. čete (Stičenske) — komandir Miro Pere, komesar Vladislav Hautman Vlado;
- — 2. čete (Mokronoške) — komandir Janko Stariha, komesar Franc Vresk Gusti;
- 3. čete (Molniške) — komandir Franc Kocijančič Stari, komesar Stane Bizjak Kostja.

bataljon što pre uputi u Štajersku, nije mogla ostvariti u decembru.

U narednim danima bataljon je vodio teške borbe sa Italijanima na Primskovem i na Turjaku, gde je neprijatelj imao znatne gubitke. I bataljon je imao nešto ranjenih, boraca, koje je trebalo zbrinuti. Usled nastupajućih hladnijih dana i velikih snežnih padavina, komanda bataljona je sve više dolazila do zaključka da-se naređenje Glavnog štaba neće moći ostvariti u toku prvih zimskih meseci. Ponovo krenuti sa bataljonom na nemačku stranu u vreme kad bataljon, usled velikih snežnih nanosa, nije predstavljao takvu manevarsku snagu koja bi bila kadra da prkosi znatno nadmoćnijim motorizovanim nemačkim jedinicama, bilo bi zaista štetno za dalji razvoj NOP-a u Štajerskoj. Zbog toga je odlučeno da bataljon krene u neposrednu blizinu Ljubljane, na Pugled, i da tamo prezimi. S obzirom na izvanredno oštru zimu 1941/42. godine ova odluka bila je najcelishodnija.

Svakodnevni rad u logoru na Pugledu bio je organizovan po strogo vojnim pravilima. Logor je hčio na pravu partizansku školu u kojoj se borci nisu obučavali samo u opštevojnom i političkom pogledu, već je to bila škola u kojoj smo mi mladi komunisti tada dobili osnovno marksističko obrazovanje, koje nam je u tim uslovima mogla pružiti Partija i njeni najizrasliji kadrovi.

Iz vojnostručne nastave obučavali smo se taktici i nastavi gađanja. Svaki borac je morao u detalje poznavati opis, rukovanje i nastavu gađanja sa celokupnim pešadijskim, naoružanjem kojim je tada raspolagao bataljon. Pored teorije koju smo slušali iz taktike, prešli smo na izvođenje praktičnih vežbi, a iskusniji drugovi, pre svega španski borci, učili su nas taktici partizanskog ratovanja, zasedama, marševanju, miniranju, obezbeđenju i slično. Starešine i borci stekli su na ovim časovima znanja iz vojnih nauka, koja smo odmah u akcijama primenjivali, jer je bataljon preko čitave zime vodio akcije ofanzivnog karaktera.

U radu na ideološko-pohtičkom vaspitanju sa borcima i starešinama osnovni zadatak je bio da se celokupni sastav bataljona najpre upozna sa osnovnom političkom linijom KP i ulogom OF u NOB. Nakon toga, prešlo se na proučavanje: reakcionarne uloge fašizma i karaktera drugog svetskog rata; uloge Sovjetskog Saveza i Crvene armije u oslobodilačkom ratu protiv hitlerovske koalicije; o pravim uzrocima aprilskog sloma bivše jugoslovenske vojske i propasti stare Jugoslavije; izdajničke pohtike domaće buržoazije na čelu sa Našćenom u Sloveniji, Mačekom u Hrvatskoj i uloge Draže Mihailovića u Srbiji, kao i izdaje izbegličke vlade u inostranstvu itd. Da bi

se takav program mogao savladati u uslovima koji su postojali u našim prvim jedinicama, a pre svega zbog vrlo oskudne literature, trebalo je zaista mnogo napora da ulože svi komunisti, prvenstveno komesari jedinica, koji su bili nosioci ove nastave. Ali pošto je to bio preduslov za podizanje odgovarajućih, moralnih kvaliteta boraca i starešina, taj zadatak je shvaćen kao prioritetan u odnosu na ostale nastavne predmete. Da je ova nastava uspešno izvedena, možemo u prvom redu zahvaliti bataljonskom komitetu KP i njegovom sekretaru, kao i komesaru bataljona, koji je znao da stvaralački koristi svoje organizatorske, pedagoške i druge sposobnosti u vaspitanju i razvijanju borbenog morala kod boraca i rukovodilaca bataljona.

Kako je bio organizovan svakodnevni život i rad u ovom bataljonu, najbolje se može videti iz njegovih dnevnih zapovesti preko kojih je komanda bataljona regulisala svakodnevni rad — dežurstvo, raspored zanimanja i drugo. Tako, na primer; u Naredbi broj 2 između ostalog stoji:

1. Štab Drugog partizanskog bataljona izjavljuje zahvalnost svim drugovima za disciplinovano držanje i otresitost koju su pokazali prilikom proslave Sveslovenskog praznika.¹⁶

2. Dežurstvo preuzima 3. četa.¹⁷

3. Politička nastava:

— od 10.30 do 12.00 časova za 3. četu ji mitraljeski vod. Rukovodi komesar bataljona;

— od 14.00 do 15.30 časova za 1. i 2. četu. Rukovode četni komesari Košta i Vlado.

4. Opis i rukovanje puškomitraljezom:

— od 10.30 do 12.00 časova za 2/1. čete i 2/2 čete. Rukovodi komandir voda Marok¹⁸ i komandir čete Janko.

— od 14.00 do 15.30 časova za 2/3. čete. Rukovodi komandir čete Simon.

5. Opis i rukovanje teškim mitraljezom:

— od 15.30 do 17.00 časova za 1. i 3. vod 2. čete. Rukovodi komandir voda teških mitraljeza Osiip.

6. Osnovni pojmovi iz miniranja:

— od 9.00 do 10.30 za sve komandire četa i vodova. Rukovodi komandant bataljona.

8. Kurs za bolničare:

— od 9.00 do 10.30 za sve bolničare u bataljonu. Rukovodi bataljonski lekar dr Lado.

8. Kulturno-prosvetni rad:

— od 16.00 do 17.00 časova vežbe pevačkog hora pod rukovodstvom drugova Vlade i Maksa.

¹⁶ Proslavu ovog praznika organizovao je bataljon, a prisustvovao je i narod obližnjih krajeva.

¹⁷ Pod dežurstvom treba razumeti dežurstvo u bataljonu, stražu i sva "ostala obezbeđenja, zatim zajedničke radove — kao: rad u kuhinji, nabavku hrane, drva i slično.

¹⁸ Alojz Kolman Marok, kasnije poznati slovenački komandant u Štajerskoj i Dolenjskom. Pre rata podoficir bivše vojske, odakle je dezertirao i jedno vreme se nalazio u francuskoj Legiji stranaca. Kao legionar službovao u raznim francuskim kolonijama, pa li u Maroku.

Približno, takve su bile dnevne zapovesti svakod dana i imale su višestruki značaj. S jedne strane u njima je komanda bataljona regulisala rad i život za tekući dan, a isto- : vremenom su ove naredbe služile kao stimulatívno sredstvo u vaspitanju ljudi uopšte, s obzirom da je u njima, pored pohvala i nagrada pojedincima i jedinica, bilo pre javnih kritika, pa i kažnjavanja. U Naredbi broj 5 između ostalog stoji: »Kažnjava se drug Ćiril partizan iz 1. čete zbog samovoljnog napuštanja čete i opijanja na 7 dana noćne straže od 24.00 do 02.00 časova i na dvomesečno nošenje kazana...«

Da bi se mogli sagledati i oceniti vaspitni rad i borbene akcije u periodu boravka bataljona u neposrednoj okolini Ljubljane, navešću samo nekoliko brojki koje to ilustruju. U jednom izveštaju komande bataljona Glavnom štabu Slovenije, između ostalog, stoji:

... — neprijatelj je imao do sada 122 mrtva vojnika, a među njima i jednog italijanskog majora, 2 poručnika i više drugih oficira;
— tri puta je bila minirana železnička pruga, dve lokomotive su oštećene i dva putnička automobila uništena;

— bataljon je imao 12 mrtvih i 5 ranjenih drugova.

Za vojno-političku nastavu i kulturno-prosvetni rad utrošeno je.

— za moralno-političko i marksističko vaspitanje . . .	137 č.
— za kulturno-prosvetni rad	67 „
— za nastavu gađanja	155 „
— za taldiičku obuku.	48 „
— za sanitetsku obuku	18 „
— za posebnu obuku starešina.	10 „
Ukupno	435 „

Kako se iz ovih primera vidi, bataljon nije bio samo borbena, odnosno vojnička jedinica sa isključivim zadacima da vodi borbu sa okupatorom, već je predstavljao vojnostručnu i ideološko-političku vaspitnu školu s ciljem da priprema kadrove za naredne zadatke.

No, ni borbena dejstva ni nastava nisu bili jedini zadatak. Rukovodstvo bataljona je odmah po dolasku, u ovaj kraj razradilo dosta detaljan plan. političko-agitacionog rada među narodom. Zbog toga su često po selima organizovani zborovi i mitinzi na kojima su govorili naši drugovi, a pevački horovi i recitatorske grupe izvodili su u takvim prilikama bogat kulturno-zabavni program. Takvi zborovi su se najčešće nakon toga pretvarali u svenarodno veselje, kada se u neposrednoj blizini okupatorskih stanica, i pored policijskog časa, narod veselio do kasno u noć. Na ovaj način bataljon je razvijao na terenu živu političku aktivnost, te nije slučajno što je u proleće 1942. godine na tom terenu došlo do masovnog narodnog Ustanka.

Ovakav intenzivan i sistematski rad odrazio se kasnije i u tome što su mnogi borci bataljona već 1942. godine postali komandanti i komesari novoformiranih partizanskih jedinica. Tadašnji komandant bataljona Rozman postao je komandant Glavnog štaba Slovenije, a Kveder to isto posle njega. Iz ovog bataljona su izrasla dva komandanta korpusa, nekoliko komandanata divizija, a i mnogo drugih koji su zauzeli važne funkcije u organima vlasti i u armiji, za vreme i posle rata. Isto tako u sastavu bataljona bilo je 13 drugova, koji su kasnije postali narodni heroji.

Bataljon je u relativno kratkom vremenu izrastao u monolitnu jedinicu, sa visokom moralnom snagom i borbenom vrednošću. Za ovakvo stanje u jedinicama bataljona zasluga uglavnom pripada partijskoj organizaciji i njenoj rukovodećoj ulozi, koja se ispoljila u rešavanju svih važnijih pitanja iz života i rada jedinice. Istovremeno, od samog početka formiranja četa i bataljona, formirala se i otpočela sa radom i partijska organizacija. Njena organizaciona struktura saobražena je organizacijskoj strukturi bataljona. Po četama su formirane ćelije, čiji su sekretari u prvo vreme bili komesari četa (istovremeno i najodgovorniji za politički rad i moralno-političko stanje čete). U bataljonu je formiran partijski komitet za čijeg je sekretara imenovan zamenik komandanta bataljona Stante Peter Skala. Bataljonski komitet, sačinjavali su sekretari ćelija, komandant i komesar bataljona i, koliko se sećam još neki stariji komunisti (kao Špan i drugi). Sekretar bataljonskog komiteta je bio neposredno vezan za CK KPS, kome je podnosio izveštaj o stanju i radu bataljonske partijske organizacije a jednom ili dva puta išao je hćno na referisanje u CK.

Analogno partijskom organizovan je i aktiv SKOJ-a, kojim je rukovodio bataljonski komitet SKOJ-a. U samom početku Skojem u bataljonu rukovodio je direktno sekretar komiteta KP, a kasnije je ovu dužnost preuzeo Joža Menih Rajko, koji je bio komesar jedne čete.

Iako brojno male, partijska i skojevska organizacija odigrale su glavnu ulogu u mobilizaciji boraca. Pored toga imale su kao zadatak i sprovođenja moralno-pohtičkog i marksističkog vaspitanja, razvijanja drugarstva i stvaranja zdravih i čvrstih jedinica, razvijanja pravilnih odnosa prema narodu itd. Zahvaljujući tako široko postavljenom cilju ovih organizacija, omogućeno je da se jedinice vrlo brzo razvijaju u jedinstvene monolitne, kolektive čiji su pripadnici, bez obzira na funkciju i položaj, svestrano ulagali najveće napore u rešavanju svih zadataka. A nije ni slučajno da su komunisti i skojevci uvek

služili ličnim primerom — kako po skromnosti i ophođenju.» tako i po hrabrosti i požrtvovanju u borbi.

Zahvaljujući u prvom redu dobrom radu bataljonskog komiteta, partijska organizacija je izvršila jedan od svojih najvećih zadataka. Za relativno kratko vreme broj članova KP ove jedinice porastao je od 20 na 117 članova, a od nekoliko skojevaca, koliko ih je bilo u bataljonu prilikom njegovog formiranja, narasla je nakon toga organizacija na 110 članova. Nešto kasnije, u rano proleće 1942. godine, Kardelj je u svom pismu koje je pisao Starom (drugu Titu), između ostalog, naveo za ovaj bataljon: »To je najbolji slovenački odred i kandidat za proletersku brigadu (80% radnika), broji 350—400 ljudi...« Ovo nekoliko reči najbolje potvrđuje da je to bila zaista monolitna jedinica, visoke borbene vrednosti.

Međutim, ocena i misao druga Kardelja nisu ostvarene. Rukovodstvo bataljona, poučeno iskustvima iz španskog rata, a ne znajući da u Bosni postoje Prva i Druga proleterska brigada, samoinicijativno je donelo odluku da oformi partizansku brigadu od tri bataljona (tako je jedan bataljon već postojao u Štajerskoj kao Prvi štajerski bataljon, dok je naš, Drugi bataljon, narastao na šest četa i trebalo ga je preformirati u dva bataljona — Drugi i Treći). Tako je u Sloveniji, rano u proleće 1942. godine, formirana partizanska brigada, treća po redu u Jugoslaviji, ali je njeno postojanje bilo kratko. Kada je glavni štab Slovenije saznao za ovu odluku, naredio je da se komanda brigade preformira, odnosno peimenuje u Komandu II grupe odreda.

Tako je odloženo formiranje prve partizanske brigade u Sloveniji od Drugog štajerskog bataljona do jula 1942. godine.

Sekirnik JANKO SIMONT

Y ruć je ljetni dan, konac juna 1941. godine. Sunce upire svom žestinom, znoj mi curi niz lice, niz leđa i uzalud navlačim maramu na čelo. Gori mi tjeme, vrat, htjela bih da skoknem do Bosne da se zagnjurim u hladnu vodu, da se osvježim. Ali ne, treba da čekam. Dok čekam, pomalo phjevim baštu što se uvukla između ceste i pruge. Svaki čas pogledavam uz cestu hoće li se ko pojaviti. Ogavna žgadija, ogavna kao i ova gusta prašina što se diže iz njihovih automobila. Kad bi pogled mogao da ubije, ni jedan ne bi kraj mene živ prošao. Ali oni idu bezbrižno, jer, na žalost, pogled ne ubija.

Iz daleka se čuje voz. Lagano se približavala dugačka kompozicija teretnjaka. Vuče se kao da se i on razlijenio na ovoj vrućini. Pogledam ga letimice kad je naišao pored mene i pogled mi se prikova za prvi vagon, ne, i drugi i treći i svi su jednaki. Zadrhtala sam kao od zime. Iz zaključanih »G« kola vire kroz rešetke lica tijesno stisnuta jedno uz drugo. "Lica jadna, neobrijana, a sva imaju isti izraz. Taj izraz lica izaziva užas. Kao da je to sve isto lice. Da li je to strah ih očekivanje nečeg strašnog što izbija iz svih tih očiju, ih je to mržnja ili rezignacija?

Čini mi se da se jedno lice nasmiješilo. Oj kroz rešetke se pojavila ruka, jedan papirić je pao u jarak pored pruge i ruke je u tren nestalo. Nestale su one oči što su me gledale prodorno, ah ipak molećivo.

Eno, iza onih rešetaka, čini mi se jedno poznato hce. Naprežem se da se sjetim čije je. Ko je to? Ko? Ko? Voz je već prošao. Tutnjava njegovih točkova se udaljavala, a ja još uvijek pokušavam da se sjetim.

Perl Gelert, da to ne bi njegov lik, a možda i, nije. I otkud bi on bio tu! Ne, nije on to sigurno. On je ostao iza mene u Zagrebu i nema radi čega da dolazi u Bosnu.

Stresoh se i mahinalno podoh prema jarku. Da li je Perl bio u tom vagonu ih nije, nimalo ne menja stvar. Stotine

njih je sprovedeno. Kuda? A Perl, ako nije u ovom vozu, onda je u nekom drugom, a najverovatnije nije više ni živ. On, mađarski Jevrej, siromašan ah tim borbeniji, sigurno neće promaći ustašama, kao Jevrej i, komunist. Bio je dobar drug, skroman i jednostavan. Neću da mislim sad na njega. Možda ga i suviše rano sahranjujem.*

Papirić! Potražim očima, i opazim ga kraj velikog komada ugljena što se ko zna kad otkotrljao iz lokomotive. Podigoh ga. U njemu su (bila zamotana dva dinara, a na papiru napisano: »Molim Vas javite mojoj majci da sam još živ. Adresa: Jovanka Đ. . . i Beograd, Jug-Bogdanova br...«

Javite da sam još živ.

Još je živ, a ko zna dokle će još biti živ, sa kojeg će mosta ustaše pobacati stotine leševa u vodu. Možda će Šava pronijeti njegovo tijelo majci ispod prozora.

Dolje od Bosne, začuh poznati zvižduk; Strpah papirić u džep, hitro preskočih preko pruge i strčah niz stranu zasijanu kukuruzom. Na starom mjestu, kraj Bosne pod topolom nađoh Janka. Sklopljenih ruku oko koljena sjedio je na zemlji i grickao neku travčicu. Bio je kao i uvijek ozbiljan, ah se sad na hcu opazalo ogorčenje.

»Jesi li vidjela?« — pokazava glavom prema pruzi.

»Vidjela sam« — čvrsto sam stiskala ruku u džepu; Pod prstima sam osjećala ona dva dinara. *Spustila sam se* na zemlju i gledala u Janka kao da sam očekivala da će on jednom riječju spriječiti ovo novo ustaško zvjerstvo. On je i dalje grickalo onu vlat travke, ali je u jednom momentu ispljunuo i pogleda me.

»Da« — reče — »više nećemo ovako gledati šta rade. Sada i mi prelazimo u akciju. Ja noćas odlazim. Formira se partizanski odred. Neće više ni jedan voz ovako proći. Vrijeme je da se počnemo ozbiljnije sa njima obračunavati. Vi ostali članovi KPJ ostaćete još za sada tu i nastaviti sa radom u mjestu. Ti ćeš od sada biti sekretar ćehje. Sastanke i dalje redovno održavajte. Treba dobro da proučite proglas CK KPJ -o podizanju ustanka. Dobićeš ga od Mehe Patka. Omladinske sastanke također održavajte, nastojte da prikupite još više omladinaca, samo ipak budite oprezni. Pazite da vam se ne uvuku špijuni«.

Htjela sam da ga prekinem, da mu kažem, da ne znam, tako ću to da budem sekretar, ta ja sam tek od prije mjesec dana član Partije. Ali on je govorio dalje i ne gledajući me, crtajući po pijesku prstom neke besmislene šare.

* Posle rata sam saznala da je zaista ubijen od ustaša septembra 1941. godine.

»Pošto si ti Hrvatica, a nisi još ovde kompromitovana, to će tvoja, kuća od sada biti neka vrsta relejne stanice, a tim više što si van grada. Dogovorili smo se da ćeš ti održavati vezu sa odredom i da će svi oni koji budu dolazili u odreci dolaziti preko tebe«.

Čitav taj plan mi se nije baš ko zna kako svidao, ja bi radije s njim krenula u odred, ali to nisam smjela da kažem. Možda bi pomislio da se bojim, a sigurno bi me na lijep način upozorio na partijsku disciplinu. Bilo mi je opet u neku ruku drago što on odlazi, jer sam već prije nekoliko dana saznala u ustaškom logoru da postoji nalog za njegovo hapšenje, tako da se više nije smio pojavljivati u gradu; a ni zadržavati kod kuće.

»Momir neka i ubuduće vodi omladinu, a Kruno nek nastavi rad u selu. Patak će raditi sa simpatizerima u gradu, a neka zajedno sa Himzom Salihbegovićem održava veze sa onom grupom žena koja je i do sada radila. Bolje je da ti mnogo ne ideš u grad i da se ne miješaš, da bi što duže ostala nekompromitovana. Dobro bi bilo da više ne ideš često u ustaški logor. Situacija se zaoštrava, a evo vidjela, si da se pojavilo ono njuškalo Hasan Đipa, koji ti je i onako prijetio, a poznaje te iz Zagreba. Malo im se sklanjaj s očiju. Ako nešto treba svršiti u gradu, rađe pošalji djecu, Đorđija ili Lelu, pa neka Patak dođe do tebe« — davao je direktive Janko.

Neosjetno su prolazili sati u razgovoru. Sunce je već bilo na zapadu kada se digao.

»Vrijemè je da se ide,« reče provlačeći prste kroz bujnu crnu kosu. Škide naočare i obrisu ih krajičkom košulje.

Još jedan čvrst stisak ruke i on se izgubi na uskom puteljku što je krivudao kroz žbunje pored Bosne. Stajala sam gledajući za njim, sa nekim čudnim osjećanjem da se približava nešto novo, nešto što će nas sve uzvitlati i da je sve ovo što smo sada radili bila igrarija u odnosu na ono što dolazi.

Prošlo je još niz dana u nekom prividnom miru. Od Janka sam nekoliko puta dobila ceduljicu iz koje nisam mogla odrediti gdje je ni s kim je. Jedno jutro, polovicom jula, dotrčao mi je mali Đorđe Balorda sa viješću da su noćas partizani vodili borbu na pruži kod Ilijaša sa ustašama. — »I Janko je bio među njima, znam sigurno — dodao je važno, šapatom javio se kući, živ je«.

Bila sam uzbuđena. Počelo je.

To popodne održali smo partijski sastanak u ljeskovini iznad moje kuće. Svi su htjeli da idu u odred. Momir je bio najnestrpljiviji. Nije više radio u rudniku, pa mu je vrijeme, sporo prolazilo.

»DoHe ću/ ja da izigravam profesora ovim omladincima. Zar ne 'bi bilo pametnije da ih sve pokupim, pa da pođemo u odred. Svaka čast Istoriji SKP (b), ali ja bih više volio da malo potražim ove Švabe«.

Dok je govorio, dolje na cesti se čula tutnjava i neko neodređeno" zujanje. Momir se oprezno'spusti niz ljeskovinu i ubzo se vrati govoreći: »Tenkovi, odoše dva uz cestu. Sigurno idu u Ilijaš«.

Znali smo da partizani sigurno više nisu ni blizu Ihjaša pa smo se smejali švapskoj gluposti. U Visokom je još uvek vladalo zatišje. Osim prvog čišćenja Srba, koje su ustaše sprovele u aprilu, nisu preduzimate neke veće i oštrije anere. Pokupili su Jevreje, stavili im žute trake na rukave i primorali ih da metu ulice i čiste javne zgrade, ali još ni jednoga nisu ni ubili niti odveli. Grad je živio na izgled mirno, rat se osjećao samo u nestašici hljeba i svega drugog. Mah gradić pretežno zanatskog karaktera, nije ničim pokazivao svoje pravo raspoloženje. Trgovci su mahom u svojim bijednim izlozima držali Hitlerovu sliku i zastave sa kukastim krstom. Da nije bilo toga i ljudi koji su se šetkali u ustaškim uniformama, izgledalo bi kao da se nije ništa desilo. Ali, vrbaci kraj Bosne i zelene tratine na njenim obalama mogh su pažljivom posmatraču da otkriju mnoge grupe mladih kupača koji nisu tu samo rad igre, već radi drugih stvari. Pažljivi slušalac bi se začudio kad bi iz usta tih, naizgled neozbiljnih mladića, čuo riječi »dijalektički materijalizam« i još koječeg drugog. Mogle su se čuti i vijesti sa istočnog fronta, ah ne u izdanju ustaške »promidžbe«.

Međutim, svima nama, naročito iz naše ćelije, izgledalo je da je sav taj rad suviše sitan, svi smo priželjkivah da aktivnije učestvujemo u borbi, ali iz odreda nije stizao poziv.

Poshje sastanka mi je Momir rekao, kao uzgred, »Dobro bi bilo da ja opet očistim one puške' što smo ih sakrili«.

Prošlo je još nekohko dana kada mi je poslato naređenje da odem u Sarajevo da se nađem na određenom mjestu sa jednim drugom od koga ću primiti dalje direktive.

Bez teškoće sam iz ustaškog logora dobila propusnicu za Sarajevo, i bez ikakvih smetnji stigla na ugovoreni sastanak. Druga s kojim sam se sastala nisam poznavala, pa ga ni prilikom susreta nisam pitala, nisam znala kako mu je ime.

Dao mi je zadatak da sutradan odem u Zenicu po neki materijal što je trebalo da ga odnesem dijelom u Kakanj, a dijelom u Vareš. Od njega samog nisam dobila ništa, o odredu nije bilo ni riječi. Zadatak nije izgledao težak, jer sam se do tada kretala sasvim slobodno. U Visoko sam se vratila vozom

koji je stizao nešto prije 20 sati. Krenula sam prema ustaškom logoru da uzmem propusnice i odem u Zenicu jutarnjim vozom.

Izlazeći sa stanice, iz daljine sam čula kako neko viče. Vikao je na mahove, a u prekidima čulo se bubnjanje. Telai? Od kad nisam čula viku telala. Šta li mu to znači?! Na cesti, blizu mosta, susrela sam se sa njim i pažljivo slušala šta izvikuje.

»Upozoravaju se građani da poslije 8 sati uveče nikò ne bude na ulicama. Koga se zatekne na ulici pucaće se.«

Šta li se to desilo? Za koji minut biće osam, do moje kuće ima više od kilometar puta, ah se ne ide kroz grad, pa sam ipak krenula preko mosta, prema logoru suprotnom stranom od puta koji vodi mojoj kući. Na poluosvetljenom mostu sretoh mog poznanika, koga smo nagovorili da uđe u ustaše, a koji je inače bio jedan od naših iskrenih simpatizera. Primio je dužnost zamjenika ustaškog logornika. Sa njim sam slobodno ulazila u logor, preko njega doznavala mnoge stvari, on nam je pribavljao propusnice za koga god smo tražili.

»Baš sam k tebi pošla« — rekoh — »hajde sa mnom do logora, treba mi. opet propusnica.«

Činilo mi se kao da je u tom momentu zanijemio.

»Bježi kući što prije, kakva propusnica! Ne pojavljuj se u gradu dok ne vidimo šta će biti, javiću ti.«

»Šta je, šta se to događa!« — pitala sam ne shvatajući o čemu se radi.

Isprekidanim riječima, u kojima se osjećao strah, ispričao mi je da je tog dana došao novi logornik, neki student Šatrić iz Travnika, a dosadašnji logornik Majetić je smijenjen, jer ustaše nisu bile s njim zadovoljne, nije bio dovoljno aktivan. Zatim da su prije pola sata počeli neku zatvorenu sjednicu odakle su njega odstranili i postavili dvostruku stražu pred logor.

Bilo je očito da propusnicu neću dobiti, ah sam se u toku razgovora dosjetila da na staroj propusnici promijenim datum i mjesto putovanja. Pošto je već bilo 20 sati, zamolila sam ga da me otprati kako ne bih imala neugodnosti. Još dok smo bili na mostu, zastade auto pored nas i jedan ustaša, izvirujući kroz prozor, upita me hoću li kući. Sjela sam sa njim i za čas se našla pred svojom kapijom. Stajala sam na cesti dok se farovi automobila nisu izgubili, a zatim brzo otrčah do Momirove kuće i zviznuh naš znak. Uskoro se na ulazu pojavi njegova visoka figura. Pošao je sa mnom.

Sjedeli smo u našoj zamračenoj kuhinji i dogovarali se. Bilo je jasno da se ustaše spremaju na veće akcije i da moramo biti oprezni. Najbolje je da se sklonimo. Bilo je ipak vjero-

vatno da će prvo Srbi biti na udaru te nas neće dirati, bar još koji dan. Momir treba da se odmah skloni, a Kruno i ja ćemo biti na oprezu.- Ujutru ćemo poslati Lelu, koja je još dijete, sa obavještenjem za ostale članove ćelije.

Dok smo razgovarali, čuli smo nekoliko puta automobile koji su jurili u pravcu Podlugova i Breze.

Kad je Momir otišao, -legli smo, ah niko nije spavao. Svaki čas su preko zidova prelijetala svjetla automobilskih farova.

Iza ponoći pred našom kućom se zaustavio jedan automobil. Istog momenta je jako svjetlo osvijetlilo sobu. U tom trenutku Kruno uleti u moju sobu i viknu »Bježi za mnom!« Skočila sam i vidjela ga kako iskače kroz kuhinjski prozor. Istovremeno sam čula snažan uzvik »Stoj«. Začuli su še udarci na ulaznim vratima. Bih smo opkoljeni.

Vratila sam se nazad u krevet i pravila se da spavam. Mama je otišla da otvori vrata. Čula sam njen vrisak »Sine-moj, sine moj!«. Upah su u kuću i kroz otvorena vrata sam vidjela kako Krunu vode. Mama je plakala, a on ju je tješio: »Ništa, mama, ne brini, ovo je samo nesporazum«.

Na žalost nije bilo tako. Poslije temeljitog pretresa cijele kuće odveli su ga vezanog.

U grupi ustaša, koji su došli po njega, bio je i onaj s kojim sam se sinoć dovezla kući. Nisam ni od jednog od njih mogla da saznam po čijem je naređenju i zbog čega uhapšen.

U ispreturanoj kući, u kojoj su gorjela sva svjetla,, sjedile smo mama i nas tri sestre. Sve tri su plakale, a ja sam razmišljala šta sad da radim. Bilo mi je nemoguće ostati. Noćas su odveć Krunu, a nije isključeno da kroz sat dođu i po mene. Nisam smjela da izađem iz kuće, jer je bilo vjerovatno da su ostavili stražu. Željela sam da nađem Momira, ah sam pretpostavljala da nije ostao kod kuće, pa nisam znala ni gdje bi ga mogla naći. Brzo sam se riješila i već u 4 sata ujutro krenula za Sarajevo lokalnim vozom. Vjerovala sam da ću moći uspostaviti vezu i prebaciti se u odred. Proklinjala sam konspiraciju, bilo mi je krivo što ne znam ko je, onaj drug koji mi je juče dao zadatak, što ne znam kako da ga nađem, da mu kažem šta se desilo i da ne mogu izvršiti zadatak.. Možda bi baš preko njega mogla da -stignem do odreda.

Moja poznanstva u Sarajevu nisu me dovela ni do kakve veze. Prošla su već 3—4 dana, a ja sam se uzalud vrtjela po Sarajevu. Idući dan, poslije mog dolaska, došla je za mnom moja sestra i obavijestila me da su me ustaše tražile, navodno samo radi saslušanja u vezi sa Krunom, iako su njega odmah idući dan otpremile u Zagreb.

Nikako nisam uspjela da uspostavim vezu, pa mi nije preostalo ništa drugo nego da se vratim kući i da se zajedno -sa drugovima iz moje ćelije pokušam povezati sa odredom. Bila je sretna okolnost što su lokalni vozovi/stajali pred našom kućom pa sam se mogla neopaženo vratiti. Nije trebalo da idem do glavne stanice u Visoko gdje je uvek bilo ustaša.

Bilo je oko 16 sati -kad sam izašla iz voza. Dok sam išla prema kući, primjetila sam da je iz voza za mnom krenuo još jedan čovjek upadno obučen. Jake skijaške cipele, veliki ranac na leđima, preko kojeg je bio prebačen debeli vuneni džemper, sportsko odijelo. Sve je pokazivalo da se taj spremio da ide u planinu. Shvatila sam da je krenuo k meni da traži vezu sa odredom. Sačekala sam ga i upitala koga traži. Zaista je tražio mene. Uputila sam ga da odmah iza naše ograde skrene sa ceste i da me sačeka u strani gdje je gusta ljeskovina.

U kući sam se zadržala tek toliko da se pozdravim sa mamom i odmah otišla na zakazano mjesto.

Bio je to drug Nisim Albahari. Došao je iz odreda sa zadatkom da sa grupom najpoverljivijih omladinaca krene na teren rudnika Breze i Vareša i da tamo formira novi odred. Složio se da u ovoj situaciji pođemo i Momir i ja sa njim.

Mah Đordo, Momirov brat, imao je te večeri da prevali veliki put dok smo se svi iskupili. Dolje na pruži čuo se voz. Pred oči mi je iskrsnuo onaj voz sa stisnutim licima. Možda je i moj Kruno sada u nekom takvom vozu.

Javite mojoj majci da sam još živ...

*

Krenuli smo u noć. Nad nama se prostrlo vedro zvjezdano nebo bez ijednog oblačka. Iza brda, s one strane Bosne, pomaljao se mesec. Prošli smo kroz selo odakle je bio Marko. Išh smo prema Brezi. Vidjelo se skoro kao po danu. Išli smo uskim putevima, izbjegavajući sela. Uskoro je Breza ostala desno ispod nas. Gledah smo svjetla rudnika, a Momir, koji je u njemu radio počeo usput da pravi planove kako će ga potopiti. Plan je izgledao jednostavan i lako izvodljiv. Išh sino dalje i ujutru izbih više sela Brda u planini iznad Dahravina. Zaustavili smo se u šumi nedaleko od sela. U toku dana priključila su nam se još dva druga, Slavko Engl, student iz Sarajeva, i Ismet Šarić, radnik iz Breze, stari komunist i poznati revolucionar. U grupi je vladalo vedro raspoloženje. Trebalo je da se u najskorije vrijeme priključi k nama jedna grupa od 40 radnika iz Vareša, a u Brezi je Mustafa Žujo okupljao jednu grupu, koja je trebalo da dođe u naš sastav i da se na taj

način formira jezgro odreda. Odred treba da vodi akcije na terenu tih rudnika.

Istoga daha naša mala grupa pravila je planove o diverzantskim akcijama koje će izvoditi novi odred. Momir je oduševljeno govorio: »Treba učiniti samo mali kvar na pumpama pa da se cijeli rudnik Breza potopi. To mogu sam napraviti. Teren poznajem odlično, a tamo inače radim pa neće biti sumnjivo kad budem došao. Ismet ga je podržavao, i dan narri je prošao u stvaranju raznovrsnih planova o našim prvim akcijama. Bilo je ugovoreno da se sa grupom radnika iz Vareša sastanemo tek iduću večer, pa se nismo žurili dalje.

Zanoćih smo u toj šumi. Bilo mi je hladno, ali se nisam žalila da ne ispadnem slabić prve noći našeg partizanskog života. Negdje pred podne približavala nam se jedna postarija seljanka iz tog sela. Razgovarala sam dugo s njom. Pričala nam je da u selo rijetko dolaze ustaše i to samo po neka patrola. Selo je srpsko i neprijateljski raspoloženo prema ustašama.

Sa ruba šume, gdje smo sjedili, lijepo se videlo selo u udolici jednoj na čistini. Jasno su se nazirale seoske kuće sa svim gospodarskim zgradama, okružene povrtnjacima i prostiranim livadama. S one strane sela vidio se, širok seoski put. Oko podne, dok smo još razgovarali sa baba-Ružom, primjetili smo na tom putu dva čovjeka. Izgledalo je kao da nose puške. Starim dvogledom, koji je nosio jedan od drugova, vidjelo se da su obadvojica u uniformi, ah se nije moglo razabrati čijoj. Dogovorili smo se sa baba-Ružom da ode do sela i vidi da li je to samo patrola ili, ih ima više. Za svaki slučaj povukli smo se dublje u šumu. Baba ode, a uskoro dođe jedan mlad otresit momak. Nakon dužeg razgovora izrazio je spremnost da ide sa nama.

Baba-Ružu smo čekali dugo. Stražarili smo čitavo poslije podne čekajući je da nam donese izvještaj. Od oružja smo imali dvije stare puške i nešto municije. Meni je pripao jedan stari pištolj, s kolutom za koji nismo imali ni jedan metak; šalili smo se na račun toga, ali smo vjerovali da ćemo ih brzo zarobiti i da ću ja tada zaista biti naoružana.

Suton se spustio kada je Momir otišao prema Brezi da uspostavi vezu sa radnicima koji su imali da nam se priključe; Mi smo još čekali baba-Ružu. Pred mrak je došla i donjela vijest da u selu nema ustaša, a ono što smo vidjeli, bila je žandarmska patrola koja je davno otišla. Počela je čudno da zapitkuje: koliko nas ima i kuda ćemo dalje, i sve nekako u tom smislu. Donjela nam je u velikoj okrugloj tepsiji pite, sira i hljeba. i stalno se brinula da li nam je dosta kašika. Odgovorili

smo joj neodređeno, obećali da ćemo joj tepsiju ostaviti a kašike neka odmah ponese, pa ne mora čekati dok se svi okupimo. Otpremili smo je brzo i opet se povukli dublje u šumu. Čekah smo još malo da se spusti mrak i krenuh ka Perunu, gdje smo imali da se sastanemo sa vareškim radnicima.

Vidjelo se da će biti tmurna i oblačna noć. Oblaci su se gomilali, a u daljini, na horizontu povremeno je sijevalo. Da se ne bi izgubili u mraku, držali smo se za ruke. Kao znak raspoznavanja bilo je dogovoreno udaranje dlanom o dlan. Krenuh smo tako u grupi iz šume preko hvade. Razgovarali smo glasno, potpuno bezbrižno. Odjednom planuše puške. U bljesku spazih nekoliko ljudskih figura nekoliko metara ispred sebe. Ruke su mi se odsjekle. Čula sam Nisima kako viknu »Nazad u šumu!« i opali iz svoje puške. U tom trenutku našla sam se sama u pomrčini. Nisam smjela zvati da me ustaše ne bi uhvatile. Puške su i dalje pucale u neposrednoj blizini. Više nisam znala ko puca. Pucalo je sa svih strana. Sa pucnjavom se uskoro pomiješala grmljavina i krupan pljusak. Teške kapi kiše lupale su po lišću i svaki čas mi se činilo da čujem naš ugovoreni znak. Dotrčala sam do šume. U odsjaju munja svaki grm mi se činio -kao čovječja prilika. Zastajala sam i zadržavala dah osluškujući i opet išla dalje nasumice. Samo što dalje od tog mjesta. Od velikog straha zubi su mi cvokotah, noge su mi bile kao od kamena i činilo mi se da uopšte ne idem. Pokušavala sam da sebe ohrabrim, ali su sjevanje, grmljavina i kiša učinili šumu stravičnom. Sjetila sam se da sam slušala kako ljudi od straha za jednu noć posjede. Ja ću sigurno do jutra imati sve sijede na glavi.

Čuh su se samo još rijetki pucnjevi. Ne znam koliko je vremena prošlo kada se sve utišalo. Kiša je prestala, nije više ni grmjelo, a ja sam i dalje išla u užasnom strahu, mokra do kože. Kada je počelo da sviće, našla sam se na istom mjestu gdje smo večerali. Stajala je tu još Ružina tepsija i komadi bačene hartije. Užasnuto sam odskočila i počela da trčim u šumu. Išla sam prema jugu. Nisam imala pojma gdje se nalazim. Imala sam odprilike orijentaciju da se "nalazim sjeverno od Breze, znači treba ići na jug da bih stigla do rijeke Bosne. Kod Bosne bih se već snašla, tamo poznajem teren, prebacila bih se preko i sigurno se povezala sa Crnotinskim odredom odakle je došao Nisim. Ah koliko ima do Bosne, kako doći do nje, kako preći neopaženo kad ne znam put. Osjećala sam se izgubljenom, a neizvjesnost šta se sa ostalima desilo još mi je pojačavala taj osjećaj.

U jednom momentu primijetih svoj prazni pištolj u ruci koji sam čitavo vrijeme čvrsto držala. Ako me uhvate sa pi-

štoljem gotova sam — pomislih. Razmišljala sam da li da ga bacim ih ne. Naidoh pored nekog šupljeg drveta i stavih ga unutra. Pokrila sam ga mahovinom i čak pokušala da zapamtim gdje sam ga ostavila.

S prvim sunčevim zracima, koji su se koso probijali kroz šumu, malo me je strah popustio. Šuma je izgledala yeličanstveno. Kapljice sinoćne kiše blistale su na suncu. Šuma je mirisala na svježinu. Pod nogama je mekani humus izgledao kao čilim. Išla sam skoro trčeći, dok nisam stigla do ruba šume. Preda mnom se ukaza omanja Čistina, stotinjak metara široka, a na njoj jedna jedina kuća iz koje se dizao dim. Oko kuće se nije niko vidio. Prišla sam kući slobodno. U njoj je stajala žena nagnuta nad ognjištem. Kada me ugledala, kriknula je od straha. Pomislila sam kako li strašno izgledam. Mokra koža, sa opuštenom kosom, u blatnjavim, starim pantalonama, sva izgužvana. Vjerovatno bih i sama sebe prepala da sam se mogla vidjeti.

Molila sam je da me pusti da se malo kraj ognjišta prosušim. Ona je tiho kukala i mohla me da odem, da bježim. Ako me ustaše nađu u njenoj kući, pobiće ih sve. Zapitkivala me da li sam noćas bila gore gdje se čula pucnjava. Ja sam se opet interesovala kuda se ide za Dabravine, Brezu, Vareš. Objašnjavala mi je upozoravajući me da se klonim tih mjesta, jer su i tamo ustaše. Izašla je u jednom momentu da donese još drva, ah se ubrzo vratila, sva prestravljena, kukajući iza glasa i vičući »Evo ustaša!«

Ugledala sam ih kroz otvorena vrata kako idu istom stazom prema kući. Skočila sam i uletjela u sobu u kojoj su na podu spavali neki čovjek i djeca. Drugih vrata nije bilo, a prozorčić iznad njegove glave je bio tako mali da bi se jedva mačka kroz njega provukla. Nisam imala kud, te se u jednom, skoku vratih do ognjišta i sjedoh, misleći da ću ih moći prevariti da sam slučajni prolaznik ih čak i član porodice. Žena je, međutim tako kukala da je nije bilo moguće urazumiti., niti se ma šta s njom dogovoriti. Nije bilo ni vremena, jer su ustaše već bile na pragu.

Kad su me ugledali, jedan momenat su izgledali iznenađeni, a zatim im se hca ozariše:

»Ej' tico tebe tražimo!... Tebe...«

Sad je sve gotovo. To saznanje odjedanput u meni izazva neku čudnu hladnokrvnost. Onog užasnog straha koji me pratilo cijelu noć najedanput je nestalo.

»Mene?... Zašto bi vi mene tražili?!«

Opkohli su me njih pet-šest i uz povike i sarkastične primjedbe odmah me počeli pretresati. Dohvatili su moju tašnu i redom sve iz nje vadili. Gledah su dugo i pažljivo moju

legitimaciju. Iznenadila sam se kad su iz tašne izvukli pribor za brijanje. Valjda, ga je neko od drugova metnuo u moju tašmi, a ja to nisam vidjela.

»Gdje ti je pištolj?«

Tog momenta mi je postalo jasno da nas je baba Ružica izdala, jer je ona vidjela pištolj kod mene.

Odgovorila sam hladno, kao čudeći se: »Otkud meni pištolj?«. Jedan od onih u žandarmskoj uniformi podigao je kundak i počeo da urla: »Govori gdje ti je pištolj, gade komunistički, ih ću ti sad smrviti zube zajedno sa lobanjom.«

Bila sam mirna kao i prvi put.

»Ta se ništa ne boji, vidi se da je pravi hajduk, majku joj četničku!« — reče spuštajući kundak. Slijedilo je ispitivanje kud sam pošla — s kim sam bila. Rekla sam da sam pošla u Vareš kod nekih prijatelja, a pošto sam inače planinar radi rasonode sam krenula pješice. Znao su da lažem, ali i ja sam znala da je to njima jasno, i bilo mi je uživanje da oni sami osjećaju da im se rugam.

Kad su vidjeli da grubim ne mogu ništa da postignu, počeh su blaže. Kako sam mogla, kažu, kao Hrvatice da pođem sa četnicima, da oni svi znadu moga oca. Bio im je nekad učitelj, a on je bio tako dobar Hrvat. Kostu bi mu se u zemlji prevrtale kad bi znao šta mu je ćerka napravila.

Bili su to prvi dani-ustanka pa su oni u isti koš strpali četnike i komuniste, ah sam se ja uhvatila upravo za to i govorila im da i oni sami vide da je to nemoguće, da ja idem sa četnicima, već da sam zaista pošla na izlet, misleći da se vratim kući za dan dva. Nasmijala sam se i kao sa zahvalnošću da će me oni vratiti kući prije nego što sam i sama mislila. Barem mi se mama neće dugo brinuti. Bilo je očito da sam ih zbunila. Nisu više znali šta da misle ni šta da me pitaju.

Jedan naredi da se krene. Stavili su me u sredinu, jedan mi je išao s jedne strane, drugi s druge, dvojica ispred mene i dva-tri pozadi. Bježati se nije moglo.

Krenuli smo opet istim putem uz šumu. Stalno su me zapitkivali ponešto. Vidjela sam da imam posla sa primitivcima i da je ovo moje hvatanje za njih senzacija. Iz tašne sam izvukla usnu harmoniku i počela da sviram. Bilo je to pomalo teatralno, ah je kod tih primitivaca upalilo. Gledah su me zavidljivo.

»Hajduk, to je pravi hajduk.«

Nakon sat hoda uzbrdo, napravih su kratak zastanak. Legli su na travu, a jedan od njih je sjeo kraj mene i tiho mi govorio: »Reci im da si zbog nekog momka pošla sa njima.

Tako ti neće uzeti za zlo. Eto, mi bi te svi ovdje pustili da pobjeđeš, ali ne smijemo od ovog žandara.«

Nisam bila sigurna da govori istinu. Mislim da su se svi osjećali herojima što su me uhvatili. Jedan mi je donio šaku jagoda.

»Pojeđi to, vjerovatno ih više nikad nećeš jesti.«

Poslije dužeg hoda stigli smo u selo Brda iznad kojeg je naša grupa jučer sjedila. Kakva promjena! Ono mirno jučerašnje selo iz kojeg se čulo samo blejanje ovaca i mukanje krava, odjekivalo je danas od kuknjave žena i vike i psovke ustaša. Ustaše su se vrmale po kućama i dvorištima. Bilo ih je sigurno preko stotinu.

Poveli su me u jednu kuću. Gledala sam da li ću vidjeti nekoga od naših. Nema nikoga. Dobro je, znači sama sam pala u njihove šake. Kroz prostranu kuću u koju su me uveli, jedva su me progurah kroz gomilu ustaša. Psovah' su me, pljuvali, grdili i prijetili. Pomislila sam — »linčovaće me.«

U sobi, u koju su me uveli, sjedio je za stolom bivši ustaški logornik iz mog mjesta. Preko roditelja smo bih kumovi. Poznavali smo se dobro još iz djetinjstva. Pozdravio me je ozbiljno i namjerno strogo, a onda je ustaše istjerao napolje.

Ponudio mi je cigaretu i pokušao da svojim riječima da prijateljski ton. Ja sam u isto vrijeme razmišljala o tome koliko je poštenja još ostalo u tom čovjeku, koji se do' kapitulacije Jugoslavije smatrao ljevičarem i kao takav se sasvim otvoreno izjašnjavao, ah je, po dolasku ustaša, bez mnogo predomišljanja prihvatio ponudu da bude ustaški logornik. Znao je on vrlo dobro da sam komunista i zato mi je bilo nemoguće da sa njim razgovaram kao sa onima što- su me sprovodili. :- : /

Počeo je polako, kao razmišljajući i gledajući nekud u dim cigarete.

»Znam s Mm si sve bila. Sad samo do tebe stòjr da priznanjem olakšaš svoj položaj. Nećeš time učiniti, nikakav grijeh prema Partiji, ni prema svojim drugovima, jer ionako sve znamo. Ubijen je Šarić. Uхватili smo Momira i on je priznao da je bio s tobom.«

Htio je da svom glasu da čak intiman prizvuk, ali su mi posljednje riječi pokazale da se pretvara i laže. Bila bih mu najradije skočila u oči. Vrijeđalo ine što tako govori o Mdmiru. Ali to je istovremeno značilo da Momira nisu uhvatih. Ta ja znam Momira bolje nego sebe. Ne, on nikada nikog neće izdati, a najmanje mene. Momir, moj najdraži drug još iz djetinjstva. Koliko me je puta prenio preko Bosne kad bi se vraćala sa partijskog sastanka da se ne pokvasim, da mama ne vidi da sam gazila Bosnu.

Htjela sam tom mom kumu da viknem »Lažeš, gade, ne vrijeđaj Momira.« Savladala sam se i mirno odgovorila da je to nemoguće, jer Momira nisam vidjela već petnaest dana. Nije mi jasno šta oni to sve znaju i ne znam na šta on to misli. Rekla sam mu kako sam sama otišla od kuće, jer su mi neposredno prije odlaska uhvatili brata Krunu i zbog toga sam htjela izmaći ustašama s očiju, jer sam vjerovala da bi im moglo pasti na pamet da i mene hapse. »Ti to u ostalom bolje znaš nego ja«, završila sam pomalo podrugljivo, aludirajući na njegov položaj među ustašama.

Primijetila sam kako se naljutio. Ustao je i počeo koracati kroz sobu.

»Ti si luda. Sta ti ja mogu. Sama ćeš snositi posljedice svoje gluposti.«

Da, mislila sam, sama ću ih snositi, ah zato neće drugi.

Doveh su baba-Ružu i ona je potvrdila da me je vidjela sa ostalima, ali sam ja i pred njom negirala da sam bila ma sa kim.

Ponovo se soba napunila ustašama, koji su neposredno prijetili, a ja sam sve više dobijala volju da se rugam. Toliko silna vojska, a jedna ih žena vuče za nos.

Još prije podne krenuh smo iz sela. Išh su u gomili oko mene. Sprovodili su sa mnom još neke seljake i nekoliko žena, a među njima i baba-Ružu. Kraj željezničke stanice, u Dabravima, dugo smo čekali kamione. Oko nas su se skupile valjda sve žene koliko ih je bilo u tom malom mjestancetu. Djeca su se, izgleda, takmičila ko smije pretrčati bliže meni. Jedna me žena psovala, ne birajući riječi, a ustaše su je zadirkivale da sam je ja mogla noćas učiniti udovicom. Neke od tih žena su skriveno keceljom brisale suze. Na njihovim licima nije bilo radoznalosti, bilo je više sažaljenja.

Poslije dužeg vremena stigoše kamioni. Odnekud izvukoše lance. Vezali su mi ruke i ubacili me u jedan kamion. Iza sebe sam čula plač. Jedna starica je vikala: »Odvežite je, krvnici, zar ženu da vežete.«

Kamion je jurio prekrasnom, divljom, među brdima usječenom dolinom Štavnje. Gledala sam okolna brda i mislila na ostale drugove, a ustaše su mi stalno govorile da su uhvatile Momira. Nisam htjela da vjerujem, iako nisam bila sasvim sigurna. Možda su ga uhvatile kad je sišao u Brezu. Kolika bi bila šteta za naš kraj ako su ga zaista uhvatile. Mlad, revolucionaran, pun energije, za njega je Partija značila život. Bio je takav kakvim sam zamišljala da treba da budu komunisti radnici. Ne, nije to ipak moguće. On se sigurno nije dao uhvatiti.

Stigli smo u Brezu. Na ulazu smo prošli pored improvizovanog slavluka na kome je pisalo živeo Ante Pavehć. Pro-

zori na kućama su bili iskićeni cvećem i čilimima. »»Da li je to u moju čast?« — pitala sam podrugljivo.

»Zar ne znaš, Moskva je pala. Vidiš zašto si pošla da se boriš. Za trulu Rusiju, koja se za mjesec dana raspala u paramparčad.«

Kamion je stao pred školom.

U sobi u koju su me uveli, ugledala sam Nisima sa vezanim rukama na leđima. Jedan ustaša ga je krvnički udarao. »Priznaj kako se zoveš, čifutsko pseto.«

Kad smo ušli, zastao je gledajući nas. I Nisim se okrenuo i pogledao me tupim, bezizraznim pogledom.

Ustaša koji ga je udarao priskočio je i, pokazujući na Nisima, upitao:

»Poznaješ li ga?«

»Ne, nisam ga nikad vidjela.«

»A ti nju?« — obrati se Nisimu.

On me još jedanput pogleda i odmahnu odrečno glavom.

»Ne.«

Osjetila sam da je to s mukom izgovorio.

Ustaša se još više razbjesnio i nastavio da ga muči još zvjerskiije. Užasnuto sam gledala kako mu zavrće ruke, pah jezik cigaretom, udara ga gdje stigne i čim stigne.

Nisim je stajao poguren, modar, izubijan. Lice mu je bilo bez izraza. Nije se čuo ni jedan jauk. Na stalno ponavljana pitanja odgovarao je da se zove Rajko, da je pošao na izlet i da je metke koje su mu našli u džepu našao na putu.

Mene odvedoše u drugu sobu. Počeli su mi uzimati podatke.

»Gdje ste rođeni?«

»Ovdje.«

Pogleda me upitno.

»Ovdje?«

»Da, ovdje, u ovoj kući, možda u ovoj sobi ili možda tamo u onoj drugoj« — pokazala sam glavom na onu sobu gdje je ostao Nisim.

Bilo je nečeg paradoksalnog u tome. Da, u toj kući sam se zaista rodila, tu su mi roditelji bili učitelji. Prvi put sam se sad vratila nakon toliko godina da tii završim život. Barem će me moje rodno mjesto pamtiti, pomislila sam.

Izgleda da ustaše ipak nisu imale namjeru da nas tako brzo likvidiraju. Povezli su nas dalje. U isti kamion u koji su ubacih Nisima i mene, doveh su još dvojicu vezanih. Nisam ih poznavala. Gledala sam ih, ko su oni?

Jedan je mogao imati oko 35 godina. Glatko izbrijanog okruglog hca sa naočarima, odavao je utisak intelektualca. Čutao je i nije nas uopšte gledao. Drugi je bio još skoro dječak,

plav, nježnih crta. Gledao je preplašeno oko sebe i odavao utisak kao da će svakog momenta zaplakati. Činilo mi se da ni jedan ni drugi ne pripadaju grupi koju smo očekivali da dođe u haš odred.

Momira ipak nisu uhvatili.

Jureći putem prema Visokom, kamion se približavao mojoj kući. Nešto mi se penjalo u grlu i kao da me davilo.

Mama, jedna mama! Dva strašna udarca jedan za drugim! Možda i nije kod kuće. Možda je otišla u Zagreb da traži Kruhu, Sta li je s njim? Da li je uopšte još živ? Možda će i nad mamom vršiti represalije zbog nas!? Kako će ona to izdržati, onako slaba!?

Dok smo jurili pored naše bašte, sagla sam se da me niko ne vidi. Željela sam da im odgodim ovaj novi bol, barem još nekohko trenutaka.

Uskoro smo stigli pred ustaški logor u Visokom. Da li su ljudi "saznali da dolazimo, ili su ih ustaše namjerno sakupile radi' zastrašivanja, ne znam, samo ih je bilo mnogo okupljenih na širokom dijelu ulice pred logorom. Vidjela sam da me većina gleda sa zaprepašćenjem. Ljudi su me znah. Znah su da sam Hrvatica, studentkinja, vjerovatno su me mnogi smatrah ustaškim simpatizerom,, jer su me, tako reći, do jučer vidali kako slobodno ulazim u ustaški logor, šetam se sa ustašama kroz grad, po koji put sa njima odem kući autom.

Sad me vezanu udarcima izbacuju iz kamiona. Malo ih je znalo da su mi te iste ustaše prije pet dana odvele brata isto tako vezanog i otpemile ga 'u Zagreb (nakon dva mjeseca je strijeljan). Niko od njih nije znao da sam odlazila u ustaški logor po direktivi partijske organizacije, da saznam njihove planove i namjere, da bi se partijska organizacija lakše snalazila u svome radu.

Za nekohko sekundi iščezla su sva ta lica, koja su više izražavala iznenađenje nego nešto drugo. Već su nas kroz široki hol, a zatim uz stepenice, ugurah u neku sasvim praznu sobu. Posjedali smo po podu. Ustaše su se još neko vrijeme vrzmale po sobi, a zatim je ostao samo jedan stražar. Sjedio je pored vrata ha stolici i držao pušku na koljenima, sa cijevi uperenom u nas.

Gledala sam Nisima. Bio je sasvim izobličen od udaraca. Lice na mnogo mjesta podliveno krvlju, usne izranjavljene, ali u očima više nije bilo onog tupog pogleda, nego živi hitri pogledi, koji su odmjeravali dva velika prozora i onu dvojicu koje su s nama doveli.

I ja sam ih posmatrala. Iz ustaških zapitkivanja i njihovih komentara brzo sam saznala da je onaj stariji, što je doveden s nama, učitelj, španski borac i da je došao u Brezu iz

francuskog logora. Španski borac! Držao se hladno, ne interesujući se ni za koga oko sebe. Stalno me je bunio njegov izraz; lica. Bilo je u njemu nečeg stranog, neprijateljskog. Nikako mi nije ličio na španskog borca onakvog kako sam ih ja zamišljala.

Onaj drugi, mlađi, bio je toliko uplašen da skoro nije znao ni govoriti. Zamuckivao je od straha i oči su mu bile pune suzā. Bio je čata u rudniku, a izgleda da je sva njegova krivica bila u tome što je kod njega neko vrijeme stanovao Ismet Šarić.

Sjetila sam se kako smo se sa Šarićem šalili prošlog jutra, kad nas je u šumi probudila zima. Sada je on mrtav. Gdje li su ostali? Rekli su nam još u Brezi da su kod Vareša uhvatili Slavka Engla. Ali šta je sa Momikom, sa Markom Kokorušem, Rankom Balordom? Da li će bar oni izbjeći? Hoće li uspjeti da se prebace u Crnotinski odred.

Mučilo me je teško osjećanje — još ništa nismo ni uradili, a već smo razbijeni, pohvatani, i Šarić je ubijen. Ranjen je odmah kad su ustaše iz zasjede, pucale na nas. Nisim je bio s njim i previo mu ruku. Zajedno su išli prema Brezi do pred zoru, a zatim su se rastali da ne bi pali nekome u oči, s namjerom da se prebace u Crnotinu. Izgleda da su Šarića ustaše primijetile još prije nego što je stigao u Brezu. On se vratio u svoj stan (vjerovatno da na taj način prikrije gdje je bio). Međutim, ustaše su opkolilekuću i pozvale ga da se preda. Kad je vidio da je opkoljen, Šarić je izišao na prozor, razdrljio košulju na grudima i viknuo: »Pucajte, gadovi, ja sam komunist!«

Ubili su ga tu na prozoru, plašeći ga se. I kad je pao, nisu smjeli da uđu u sobu, nego su poslali jednu ženu da vidi da li je mrtav. Čudno je bilo sa koliko su hvalisanja ustašegovorile o svom 'kukavičluku.

Ubili su ga. Stajao mi je pred očima onako visok, hlep, sa širokim osmijehom, pun ljubavi za ljude.

Šta se to zbilo sa ljudima, tim do sada običnim ljudima, te su postali krvoločne zvijeri?

U sobu je ušao ustaša Kalčanac. Do dolaska ustaša bio je briački pomoćnik. Uvijek je izgledao nekako jadan i neugledan. Djevojke su mu se stalno rugale, jer je bio krezav i otečena lica od zubobolje. Sada se kočoperio u novoj ustaškoj uniformi, ah mu je hce ostalo isto. Pakosno se smijao.

»A od kud si ti, dušice stigla među komuniste?«

Napravila sam se kao da sam ozbiljno shvatila pitanje i ponovo sam ispričala izmišljenu priču. Na taj način sam Nisimu saopštila svoj iskaz, jer je još pri dolasku tadašnji logornik Šatrić strogo zabranio svaki razgovor među nama.

Ubrzo je za Kalčancem uletio u sobu Pero Turba, gađan "ustaški zlikovac, bivši kovač. Ogroman, skoro dva metra visok, razvijen mladić, odmah se okomio na Nisima. Podigao ga je sa poda vukući ga za kosu, vikao i psovao. Držao ga je za kosu i svom silinom lupao mu glavom o zid. Izgledalo je kao da drži meku igračku u ogromnim šakama. Kalčanac ga je udarao nogama gdje je stigao.

Stisnula sam oči da ne gledam. Kosa mi se dizala na glavi. Nisam mogla da slušam onaj užasni zvuk. Svaki put kad je glava udarala o zid činilo mi se da se kosti lome. Što ne prestaju, pa on je sigurno mrtav. Ali muklo stenjanje s vremena na vrijeme odavalo je da je još živ.

Bacio ga je najzad ponovo na pod i počeo po njemu bjesomučno skakati, po grudima, trbuhu dok ga je onaj drugi i dalje udarao nogama.

Obuzeo me užas. Nisam mogla da gledam ni da mislim. Jesu li ovo ljudi? Ovo je bezumlje. Zar se u tim ljudima ugasila i zadnja iskra čovječnosti?

Najzad su otišli dahćući od umora i psujući.

Završili su za danas svoj krvavi posao.

Nisim je sklupčan ležao bez glasa i samo teško disanje "bilo je znak života.

Treba bježati, bježati pod svaku cijenu makar nas ubili. Ali Nisim nije mogao ni glavu da pomakne, a kamo li da ustane.

Ustaše su ulazile i svaki je izgleda smatrao za obavezu da udara Nisima. Svako otvaranje vrata značilo je nove udarce, svaka čizma morala je da ostavi trag na njegovom iznemoglim tijelu.

Kako sporo prolazi vrijeme u takvim trenucima! Dan je bio vječnost. Noć još duža. Nisam mogla spavati. Stalno sam mislila kako bi se moglo bježati.

Ustaški logor je zgrada na samoj obali rijeke Fojnice, koja se tu račva na dva kraka i stvara adu koja se smatra kao gradski park, jer su na njoj ogromne stare topole koje ljeti prave divnu hladovinu. Na adu se ide preko malog mostića, upravo iz ove zgrade. Onaj drugi krak Fojnice je plitak, mogao bi se pregaziti, a tamo dalje je već sloboda, tamo su livade i šuma...

Možda dolje na ovim vratima prema Fojnici i nema straža. Možda bi bilo dovoljno razoružati samo ovoga što sjedi tu u sobi i čuje svaki uzdah, Svaki šapat. Kako to izvesti? Nisima bi trebalo nositi. A ova dvojica? Dok su se u meni misli kovitlale, čula sam ujednačeno disanje onog mladića i povremeno hrikanje učitelja. Ne, oni mi ne bi pomogli.

Osluškivala sam svaki šum. Počela sam maštati kako će sad, možda za koji trenutak, ući u sobu moj stari poznanik K. Z., od koga sam sve do svog odlaska dobijala propusnice i podatke. Sad više nema šta da čeka. Sad bi trebalo da nas oslobodi i bježi s nama. Ali noć je prolazila, a on se nije pojavljivao ni tada, ni kasnije.

Ujutro je došao Kalčanac da mi priča kako su nam iskopali grob na lijepom mjestu, na adi ispod topola*.

Došao nam je logornik Satrić i odmah se obratio meni:

»Sprechen Sie Deutsch?«

»Ne.«

»Parlez vous francais?«

»Ne.«

»Krasna intelektualka koja ne zna ni jedan strani jezik. Ali fiziologiju mora da znate. Recite mi koliko čovjek može da izdrži bez jela? — da dugo. — A bez vode?«

Okrenuo se stražaru i rekao mu da nam ne smije dati da jedemo ni pijemo. Obratio se zatim učitelju:

»Vi ste željeli da razgovarate sa mnom. O, imaćete prilike«.

Doveli su u našu sobu još jednog čovjeka vezanog lancima. Na koščatom mladom licu ocrtavala se sabranost i odlučnost. Po tamnoplavom radničkom kombinezonu vidjelo se da je radnik. Bio je to Mustafa Zujo, onaj rudar iz Breze o kome je Momir već ranije pričao i koji je trebalo da izvede grupu radnika u odred. Htjela sam puno koječeg da ga pitam, ali se nije moglo razgovarati, jer je stražar bio u sobi. Gledao nas je sa interesovanjem a od učitelja je okrenuo glavu.

To prije podne su nas vodili na saslušanje. Prvo Nisima. Dugo ga nije bilo. Vratili su ga u sobu vukući među sobom jer nije mogao hodati. Poslije saslušanja odvukli su ga u podrum gdje su ga ponovo tukli i mučili do besvjesti.

Koliko čovek može da izdrži! Zar se to sve može izdržati?

Kad su povelili mene, šapnuo mi je samo: »Drži se dobro.«

Da li ću imati snage? Moram izdržati. Misli su se usredredile samo na to — moram izdržati.

Međutim, saslušanje je u početku teklo u vrlo učtivom tonu. Insistirao je samo na tome da kažem ko je sve bio sa mnom, ali sam ja i dalje tvrdila da sam bila sama.

Počeo je da me u'beđuje kako sam na pogrešnom putu, kako je sramota da ja iz poštene hrvatske porodice mogu da

* Ustaše su nam zaista iskopale grobove na tom mjestu i te jame su ostale nezatrpane sve do 1945. godine tako da su me drugovi poslije xata vodili da vidim gdje je trebalo da budemo strijeljani.

se nađem u kolu sa komunistima. Govorio je o »truloj Rusiji« i o padu Moskve. Po njegovom mišljenju bilo je još samo pitanje dana kada će Rusi morati da potpišu kapitulaciju.

»Sta velite na to?« — upitao me. Samo sam slegla ramenima.

»Odgovorite kad vas pitam!« — povisio je ton. Gledala sam ga netremice. Opet sam slegla ramenima i rekla: »Vidjećemo, istorija će pokazati ko će na kraju pobijediti.«

Skočio je i počeo da me udara. Glava mi je poletijela na jednu pa na drugu stranu. Lice me je bridjele od udaraca.

Pozvao je nekoga: »Vodi je dolje!«.

Dolje — znači sad će početi.

Pijani Galib, bivši kočijaš, uhvatio me je za ruku i povukao za sobom. Gundao je nešto, a kad smo pošli niz podrum-ske stepenice, odjednom je zastao, naslonio se na zid i počeo da viče: »Zar tebe da tučem? E ne možete mi to narediti, hulje.« Glava mu se klatila i tuckala o prljavi zid sa koga se trunio kreč. »Tebe da bijem, tebe, a znao sam ti djeda i babu, i majku i oca, to su pošteni ljudi. Kako da tebe tučem kad te znam, još kad si mašnu imala na glavi.«

Bio je pijan.

»Sjećáš li se kad si bila mala kako sam te vozio u fija-keru. Uvijek si bila vragolasta. Vazda sam morao da ti dajem kandžiju da tjeraš konja«.

Da, sjećala sam se i mislila kako je čudna ljudska duša. Ovu zvjer od čoveka, koji se nikad nije trijeznio i koji je za svđ vrijeme ustaške vladavine važio kao najkrvoločniji zlikovac, raznježilo je sjećanje na nekadašnju malu djevojčicu s mašnom u kosi.

Galib me ponovo uhvatio za ruku i poveo natrag uz stepenice do naše sobe, gundajući usput: »Neću, eto neću, i šta mi možete«.

Kad sam ušla, Nisim me je upitno i ujedno strogo gledao. Skoro me bilo stid pred njim što me nisu tukli.

Gahb se ponovo pojavi u sobi noseći u rukama nešto zamotano u vreću. Spustio je to kraj mene. »Evo ti da metneš pod glavu. Sta ću nema ništa drugo« — dodao je kao izvinjavajući se.

Bila je to stara otrcana kutija od violine.

Mustafu Zuju su takođe vratili izubijanog. »Dobro je, izdržalo se«.— reče. Njemu je izgledalo da tu nema šta više da se kaže.

U podne je i pored logornikove zabrane stigla puna korpa hrane. Moja sestra je saznala i uspjela je, ne znam na kakav način, da nam to pošalje. Bilo je dovoljno hrane za sve nas.

Ogorčena na učitelja rekla, sam kad sam počela dijeliti: »Ovome ne dam ništa«. Nisim me pogledao nekako ozbiljno i rekao: »Daj mu«.

Ustaše su nam stalno govorile kako će nas strijeljati, ali je neko od njih napomenuo da nas traži ustaška pohcija iz Sarajeva i da će nas voditi u Sarajevo..

Rodila se izvjesna nada da nas možda ipak neće strijeljati, ali je odlazak u Sarajevo značio nova saslušanja, nova mučenja, možda još gora nego ovdje, a na kraju će nas ipak likvidirati.

Nije bilo straha u meni, ah pomisao da ću za koji dan ili možda sat biti mrtva bila mi je nestvarna, neprihvatljiva.

Prošla je još jedna noć, puna planova, iščekivanja.

Ujutru su nas vezali dvoje po dvoje i poveh. Kuda? Nisim i ja bih smo zajedno. Išli smo glavnom ulicom, pa preko velikog zidanog mosta na Bosni. Nisim mi je šapnuo: »Skočimo u vodu, da pokušamo«. Bio je početak avgusta. Bosna je ispod mosta plitka, a u ovo vrijeme ne dostiže ni do kolena. Sa ove visine samo bismo se razbih, a na tom mjestu" se uopšte ne može plivati.

»Ne vrijedi, plitko je« — odgovorila sam a u isto vrijeme napeto očekivala kad će nas povesti. Ako krenemo sa mosta lijevo, znači idemo na stanicu, u Sarajevo, ako pođemo pravo, znači — smrt. Nedaleko od mosta kraj Bosne, iza muslimanskog groblja, bilo je mjesto gde su do tada vršili strijeljanja.

. Krenuh smo na stanicu.

Ukrcah su nas u jedan prazan vagon. Sjela sam kraj prozora i gledala. Poslije prvog kilometra proći ćemo pored moje kuće. Čim smo izišli iz stanice, ugledala sam na puteljku pored pruge svoju sestru kako žurno ide noseći korpu u ruci. Na vrhu korpe, među zelenim lišćem crvenile su se rotkvice, moje omiljeno jelo. Sama sam ih sijala. Odjedanput me je obuzela strašna tuga. Više je nikad vidjeti neću.*

Ni mamu više neću vidjeti. Prolazili smo pored naše bašte, naše kuće. Pogled je klizio po jabukama, šljivama; vidjela sam našeg psa Vučka; za trenutak se pogled zaustavio na staroj velikoj trešnji na koju sam se nekad najradije penjala. Gledala sam mladi treperavi brezik gdje sam sa Krunom zakopavala kompromitujući materijal.

Desno kraj Bosne bilo je naše kupahšte, s one strane ne mah izvor, skriven u gustom grmlju gdje smo poslije igre tražili da se osvježimo hladnom bistrom vodom. Iza njega je

*. Zaista je više nikad nisam vidjela. Početkom 1942. godine uhapšena je i odvedena u logor u Đakovo gdje je umrla od pjegavca.

minijaturni mlin gdje smo se kao djeca okupljali i pričali jezive priče o vukodlacima.

Nikada više ovuda neću proći.

Ovdje je gaz kuda sam noću često prelazila Bosnu, idući sa partijskih sastanaka zajedno sa Momikom.

Nikada više neće hladna voda Bosne kvasiti moje noge. Kloparanje voza ponavljalo je monotono: nikada, nikada, nikada...

Suze su navirale na oči, a nisam smela plakati. Htjela sam da ne gledam kroz prozor ali nisam mogla. Svaki kamen uz Bosnu bio je vezan za moje djetinjstvo. Sa svake vrbe kidali smo grane i pravih fruvice. Na svaku smo se topolu penjali. U vrbaku smo održavali omladinske sastanke.

Bosna je bila naš život, naš prijatelj i drug, moje djetinjstvo i moja mladost.

Nikada više neću zagnjuriti glavu u njene valove, nikad više hvatati rakove ispod kamenja.

Voz nas je nosio sve dalje. Nisim je čutao, a kad smo prešli već pola puta, nagnuo se meni i počeo tiho da mi govori:

»Pazi kako ćeš se držati pred policijom. Ostani uporno pri svom iskazu. Ništa ne menjaj. Oni će te tamo sigurno tući. Ako išta priznaš, tući ćete još više da bi im još više rekla, jer oni ne znaju koliko ti znaš. Ako ništa ne priznaš, tući će i prestati. Ovi u Visokom su grubi, ah u Sarajevu su lukaviji. Dobro pazi šta govoriš. Možda će te i mučiti, pahti tabane, zabadati igle pod nokte, ali sve se da izdržati«.

Gledala sam njegovo izubijano lice, modrice i rane, pokidano odijelo i duboku brazdu na rukama u koju se utisnula žica.

Hvala ti, družo moj, tvoje držanje jače je od svih riječi.

U daljini sam" ugledala Trebević

Nehotice se u sve nas uvukla nada da će jedne noći doći partizani i osloboditi nas. Sa svakim pucnjem što je razbijao tišine noći, srca su nam počinjala da lupaju, tijelo se napinjalo da nam ne izmakne ni jedan zvuk. A kad bi pucnjava prestala, čuli su se u ćeliji duboki uzdasi razočarenja, napetost je prestajala i zamalo bi se čulo šaputanje na sve strane. Niko nije spavao. Katedrala je izbijala sat po sat i jutro su se sustizala sve hladnija i tmurnija.

Uskoro nas, jednu grupu, prebaciše iz Hasan-kule u Bogosloviju, a kad su pobjegli Nisim, Iso Jovanović, Đurašković i Vaso Miskin, nas otpremiše u sudski zatvor.

• Jutro je svanulo kao i sva ostala siva jutro kasne jeseni. Probudila sam se mrzovoljna i nije mi se ustajalo. Gledala sam u vehku mrlju od vlage na zidu, koja je ličila na kartu Afrike, ali me grubi Marin alt primorao da se okrenem. Pružila

je ruku prema meni i molećivo gledala: »Molim te reci mi je li uspio da pobjegne?« »Ko Maro?« »Pa Grof Monte Kristo, ti si to, kažeš, već ranije čitala«. To me raspoložilo i digoh se smijući se. Uskoro smo se vratile sa umivanja i po Marinoj želji nastavile sa čitanjem .

U bravi je začegrtao ključ, pojavila se stara ključarica, i obratila mi se: »Gospodice Vera, izvolite sa mnom. Pozvani, ste u sud«.

Odjedanput mi se steglo srce. Znači ja sam prva na redu. Ovako su odveli Radojku Lakić i više se nije vratila. Gledala sam lica oko sebe. Na svima se videla zapanjenost. Opraštala sam se sa svima. One su sve u jedan glas počele da govore: »Ne boj se, tebe sigurno neće strijeljati, ti si Hrvatick. U najgorom slučaju možeš da odeš u logor«.

Da li sam im izgledala prestrašena? Osjećala sam samo tugu što posljednji put ostavljam ljude koji imaju u sebi ljubavi za čovjeka. Od sad cu gledati samo one u kojima se ugnijezdilo zlo, one što ih je mržnja učinila zvijerima, koji ne znaju, šta je ljubav i plemenitost.

Pružale su se ruke i stiskale moju: »Doviđenja« »Sigurno ćeš se vratiti«.

Pred ćelijom me je sačekao stražar. U dugačkom širokom, hodniku odzvanjali su nam koraci, resko i ujednačeno. U pratnji stražara u susret nam je dolazio visok, mlad čovjek, vezanih, ruku. Bacio je hitar pogled na mene i osmehnuo se. Sigurno je neko od naših.

Ušli smo u lijepo uređenu kancelariju. Zvuk koraka izgubio se na mekom debelom ćilimu. Tri starija čovjeka službenog izraza, u crnim odijelima, stajala su oko velikog pisaćeg stola, a za stolom je sjedio domobranski oficir.

Zar ovako izgleda preki sud? — pomislih.

Oficir je ustao i nekoliko trenutaka me posmatrao. rado• znalo.

— Jeste li vi Vera Kušec iz Visokog?

— Jesam.

— Student medicine?

— Da.

•— Vi ste komunista?

Sekundu sam se kolebala, a zatim sam rekla: »Ne«.

»Nije trebalo to ni pitati. Niko to od vas i ne priznaje,, nego pređimo na stvar. Vaši drugovi sa Romanije zarobili su neke naše oficire i ponudili nam da ih razmijene za vas i još neke drugove. Naša komanda je voljna da na to pristane, ali moramo imati i vaš pristanak.«

U glavi mi se sve zavrtjelo. Da li je to istina, čujem li dobro? Da ne sanjam? Ali, ne. Svaka stvar preda mnom ima-

jasno ocrtanu formu, sto, tintarnica na njemu, zvjezdice na epoleti kapetana. Sve su oči uprte u mene, a ja stojim i šutim umjesto da viknem: Kako da ne, vodite me.

Moja se šutnja kapetanu učinila valjda kao nepoverenje i preko stola mi pruži spis.

Prvo mi oko pade na crveni štambilj u dnu spisa sa petokrakom zvijezdom, a okolo nje »Partizanski romanijski odred«. Ispod toga lijep čitak potpis »Čiča«.

»Dana... naše jedinice zarobile su u brdima 8 viših oficira i više vojnika. U koliko vaša komanda pristaje voljni smo da ih vratimo, s tim da se izvrši zamjena za shjedeće naše drugove koji se nalaze u Sarajevu u zatvoru.

1. Jošilo Zivko, radnik iz Alipašin-Mosta, komunista.
2. Knežević Mladen, tipografski radnik iz Sarajeva, komunista.
3. Frković Lulo, pravnik iz Sarajeva, komunista
4. Čengić Ibro, radnik iz Sarajeva komunista.
- 5

Negdje na dnu liste stajalo je: Kušec Vera, student medicine iz Visokog, komunista;

Tek sada mi se sve zbrkalo u glavi. Ovo je sigurno laž, provokacija. Zašto bi naši drugovi, pored svakog imena pisah — komunista.

'Mene su mogh samo predložiti. Nisim ili Đuraš (znači da su se uspjeli sretno prebaciti na Romaniju poslije bijega iz zatvora). A oni znaju da sam stalno poricala da imam bilo kakve veze ma s kime. Ne, to nisu oni pisah. To je lukavstvo ovih ovde da nam izvuku priznanja.

Ah, ako je ipak istina? Gdje je istina? Gledala sam uporno u onaj spis, a misli su se kovitlale. Nisam nalazila reči šta da "kažem. Bilo bi previše lijepo kad bi to bila istina. Bilo je to nevjerovatno.

»No, pristajete li ili ne?«, prekinuo je moje razmišljanje osoran kapetanov glas.

»Ne znam, ko bi to mogao mene da traži, na Romaniji nikoga ne znam.«

»Neko vas ipak zna, dok vas traže« — reči su imale jasno podrugljiv prizvuk. To uostalom nije bitno. Nego, pristajete li ili ne pristajete.

Bilo mi je sve sumnjivije. »Možda me traže zato što sam medicinar« — govorila sam kao da glasno razmišljam.

»Možda je i to, ali molim vas ponovo pitam: pristajete li ili ne?«

Bilo je to tako ultimativno, tako provokatorski, da sam već bila sasvim sigurna da je to sve obmana. Da, to treba da bude priznanje koje ranije od mene nisu dobili, a vjerovatno

ni od svih ovih drugova sa ovog spiska. Sigurno je onaj drug što sam ga u hodniku srela jedan od ovih, pomislih, ali mi od toga nije bilo ni malo lakše. Da mi je s kim porazgovarati o svemu ovome...

»Da li bi mi dozvolili da o ovome razmislim do sutra«?

»Dobro. U redu. Idite i razmislite, zvaćemo vas sutra u ovo doba«, rekao je gledajući me, podbočivši se na sto. Odjedanput me uhvatio strah. Osjetih kako mi koljena klecaju. Prepala sam se da zbog sumnje ne učinim najveću pogrešku koja se može učiniti. Možda bi ipak bilo bolje da pristanem.

»Ovdje ćete me sigurno strijeljati, a tamo... ne ništa ne znam. Sutra ću odgovoriti.«

Izašla sam i činilo mi se da letim kroz hodnik. Na vratima ćelije zastala sam i počela se smejati. Živčana napetost morala se na neki način iscrpsti. Vidjela sam pred sobom zabezegnuta lica svojih drugarica, sva u suzama. Plakale su za mnom vjerujući da se više neću vratiti među njih.

Zaletjela sam se među njih grleći ih sve odjedanput. Od uzbuđenja sam jedva uspjela da malo povezanije ispričam zašto su me zvali. Psovale su me i grdile što nisam odmah pristala. Ipak još ništa nije izgubljeno. Jednoglasno je riješeno da pristanem, bez obzira da li je istina ili laž. Sutra ću im reći.

Kako su duge zatvorske noći kad ne može da se spava. Smetalo mi je ujednačeno disanje mojih drugarica. Barem da imam da pušim, ali ni cigareta nije bilo. Bila sam čas na Romaniji među drugovima, a onda se opet javljala sumnja. Reći ću da pristajem, pa i bez toga bi me strijeljah. Smišljala sam u sebi rečenice kako da to kažem, a da ipak ne izgleda priznanje.

Na kraju je svanuo dan, ah je prošao, a mene nisu zvali. Prošao je još jedan drugi, i treći, a mene više nisu pozivah. Znači bila sam u pravu kad sam mislila da me provociraju. Takvu svirepu laž mogu da izmisle samo sadisti. Moje dobro raspoloženje otišlo je u nepovrat.

Prošlo je sedam dana kad je opet stara ključarica otvorila vrata i rekla: »Gospođice Vera spremite se, idete kući.«

»Kući? Nema meni kuće draga bako dok je NDH. Kuda to idem, da nije na Romaniju?«

»Ne znam« — reče starica — »meni su rekli da idete kući.«

Bila sam u nedoumici. Sta je to sad opet? Polako sam skupila svoje stvari i dugo se opraštala sa Marom. Ostala je sama u ćehji.

U prizemlju pred portirnicom ugledala sam Mustafu Zuju, onog mladića i učitelja. Tu je bio i onaj drug što sam ga srela na hodniku onog dana kad su me zvali, a osim njega još desetak drugova. Primah su kod portira stvari oduzete pri dolasku u zatvor — peroreze, pertle od cipela, satove, opasače.

Prišla sam onom drugu — »Jesi li ti Ibro?«

»A ti si sigurno Vera?«

I njemu su rekli da ide kući, a i ostalima. Brzo smo se dogovorili šta da radimo. Ovo je sigurno u vezi sa zamjenom. Ako nas zaista puštaju kući, onda treba odmah pobjeći, tako da drugovi umjesto nas dvoje traže drugu dvojicu. Dogovorili smo se da ćemo se popodne naći u nekom stanu u ulici Jezero.

Svi su već stajali spremni sa svojim zavežljajima u prostranom holu, kad nam je pristupio stražar sa velikom knjigom pod miškom »Hajdete sa mnom, moram vas odjaviti na policiji«.

Pošli smo, izišli smo na ulicu i uputili se pored pozorišta uz Obalu. Laka izmaglica obavijala je zgrade, a nad Miljackom su se vukli pramenovi guste magle i gubili se u plitkoj vodi. Stražar je išao pred nama. Izgledao je nenaoružan. Oko nas i iza nas nikoga.

Možda nas sud pušta, a policija opet hapsi. Često se to dešavalo, znala sam to. Išla sam sa Ibro na kraju reda. Da bježimo — bilo nas je petnaestoro. Ako svi ne pobjegnemo neko će uspjeti. Ako počnemo bježati možda ćemo sve pokvariti. Možda ćemo osujetiti zamjenu ostalim drugovima sa spiska. Kako je teško bilo donijeti odluku!

Stražar je ležerno išao ispred nas i ne osvrćući se.

Možda se i ne radi o zamjeni. Možda je to odlazak u logor. U glavi mi je bila zbrka.

»Bježimo« rekla sam Ibru.

»Ne, nema smisla« — odgovorio mi je.

Valjda se u njegovoj glavi rojilo hiljadu pretpostavki, jel mi je posle tridesetak koraka rekao:

»Stvarno, hajde da bježimo«. Sad sam ja mislila da to nije pametno.

U teškoj dilemi stigli smo ubrzo u zgradu uprave ustaške policije. Ušla sam ponovo u dobro poznatu čekaonicu. Kad sam sjela, uhvatila me je drhtavica koju nisam mogla da savladam. Pozvali su Ibru. Posle nekoliko minuta izašao je sa nekim gorkim osmijehom na licu. Ponovo su nas uhapsili.

Više nije išao pred nama stražar, nego je zavijala sirena »crne marice« u čijoj tami smo sjedeli zbijeni, očajni i bjesni.

Ponovo su se za nama zatvorila velika vrata Hasan-kule.

Našla sam se u staroj, poznatoj ćeliji. Opet je bila puna, ali su bila sve nova lica. Bila sam očajna, bijesna na samu sebe. Nisam mogla da razgovaram, niti sam koga gledala. Kako smo mogli biti tako lakovjerni. Proigrali smo divnu priliku za bijeg, možda i jedinu.

Prišla mi je jedna zatvorenica Jevrejka.

»Sta se toliko uzrujavaš, pa ti ideš na Romaniju, blago tebi«.

Gledala sam je začuđeno.

»Otkud ti znaš?«

»Odavno se već priča, čula sam to još prije nego što su me zatvorili.«

Ali, to me nije ubjedilo niti mi popravilo raspoloženje.

Prošla je još jedna zatvorska noć bez sna. Stajala sam i gledala kroz rešetke, ali pomrčina nije dala da vidim, osim pojedinačnih svjetiljki koje kao da nisu uopšte rasipale svjetlost, nego su izgledale kao svijetle kuglice na tamnoj podlozi. Zaspala sam ujutru kad su se druge zatvorenice počele dizati.

Probudilo me je drmusanje. Cim sam otvorila oči, vidjela sam stražara na vratima. »Kakvo je to spavanje do ovo doba. Ustaj i izlazi«. Bilo je to upućeno meni. Skočila sam i brzo se spremila. Na hodniku je stajao Ibro svezanih ruku. Stražar me požurivao. Vezao nas je zajedno i poveo napolje na ulicu.

Kuda nas vode? To može biti samo zamjena. Zaiista smo brzo prešli preko Miljacke i stigli u komandu domobranske divizije. U kancelariji u koju su nas uveli, stajale su moja mama i sestra. Gledala sam ih iznenađeno, nisam mogla da shvatim odakle one tu. Mama je plakala, zagrlila me i kroz suze govorila: »Dijete moje vrati se kući, vrati se.«

Još uvek sam bila vezana. Domobranski potpukovnik, koji se nalazio u kancelariji, počeo da viče:

»Odvežite ih, kako ste smjeh da ih vežete, oni su slobodni građani.«

Stražar se ušeptrljao, raspetljavao je lance čini mi se veoma dugo.

Pristupio nam je potpukovnik Rajman, predstavio se i zamolio nas da pođemo s njim. Poveo nas je u drugu kancelariju gdje je iza velikog stola prekrivenog zelenom čohom stajao general. Bio je krupan, stariji čovjek, guste sijede kose i velikih sijedih brkova. Oslonjen šakama o sto, malo pognut posmatrao nas je netremice. Iza njegovih leđa visila je velika karta Evrope sa raznobojnim zastavicama zabodenim po karti, koje su valjda označavale linije fronta. Čitava slika djelovala je filmski.

Mama me još čekala u Rajmanovoj kancelariji, ali smo se ubrzo oprostili, jer je trebalo krenuti. Rajman je svaki čas pogledavao kroz prozor i nervirao se što kola još nema da što prije krenemo. U jednom momentu obratio nam se i rekao: »Znate, žuri nam se da što prije odemo, jer smo vas od ustaša ukrali.«

Kod vijećnice smo stigli začetlje dugačke kolone vojnika, kamiona i kola. Bacila sam još jedan pogled na Hasan-kulu i stisla ruku Ibri. Mislila sam o tome šta će biti s onima što su ostali unutar njenih zidova. Bila sam prepuna utisaka toga dana, ah je ipak dominirala misao — najzad sloboda! Ja više nisam

zatvorenik osuđen na smrt, doći ću među svoje, pa i ako poginem, umrijeću kao slobodan čovjek.

Kolona se kretala polagano. Kod Kozije ćuprije stadosmo. Čula sam paljbu lijevo sa brda. Rajman, koji je bio s nama u kolima, reče nam da izađemo, jer treba da sačekamo dok se teren ne raščisti, pošto su nas napali partizani. Kolona domobrana ispred nas za čas se rasula. Trčali su uz cestu i pored nje, lijegali po žbunju. Oficiri su vikali' nastojeći da naprave red. Uveli su nas u gostionu pored same Kozije ćuprije. Čekali' smo čitav sat i tada začusmo huku tenkova. Dva njemačka tenka i dva kamiona puna njemačkih vojnika protutnjah su pored nas i otišli na čelo kolone. Tek tada je kolona krenula naprijed. Dok smo čekali, naš domaćin Rajman pokazao se vrlo gostoljubiv, nudio nas je svim što se u gostioni moglo naći. Jeli smo i pili čaj kao da smo znah da nas ručak u Mokrom neće čekati. i

»Zar partizani dolaze tako blizu grada?« — pitala sam Rajmana.

»To su samo male grupice, a ovi naši odmah napune gaće čim jedna puška opali. I to mi je vojska« — izgovorio je to takvim prezrivo tonom kao da nije oficir te iste vojske.

»Možda ljudi neće da ginu za račun Nijemaca« — reče Ibro. Rajman samo shježe ramenima, a njegov ađutant, kapetan koji je šofirao naglo se okrenu i ošinu Ibru ljutitim pogledom. Nastavili smo put šuteći. Kod Buloga ponovo kolonu zasuše partizanski meci, samo tada jače, gušće. Iskočili smo iz auta i sklonih se u mrtvi ugao. Nijemci su s mašihkama u rukama trčali uz brdo, a domobrani poskakali ispod ceste.

Paljba se ubrzo utišala; Još su se čuli pojedinačni pucnji, kad se razhježe očajna kuknjava žena u selu. Pogledala sam tamo i prvi put svojim očima vidjela svu okrutnost njemačke okupacije. Nijemci su trčah i razbacivah slamu oko kuća i u kuće i redom ih potpaljivah. Iz kuća je lizao plamen i za čas su buktah crni drveni krovovi. Žene i djeca su izbezumljeno trčali okolo jaučući, a Nijemci su ih udarali nogama, puškama i smijali se. Psi su jurili zavijajući, a kokoši se ustumarale. Nijemci su ih hvatah i bacali u kamione. Na cestu su dovodili muškarce seljake, jednog po jednog i vezali ih žicom. Proveli su ih poslije pored nas, a neki Nijemac je dobacio Rajmanu »Uhvatili smo partizane, bandite«. Bilo je očigledno da su to seljaci iz obližnjih kuća, nisu uhvatili ni jednog partizana. Jauk i vriska miješali su se sa lomljavom zapaljenih greda, što su se rušile. Nestajale su kuće, ali se žene nisu odmicale.

Ne znam koliko smo tu stajali. Gledala sam i mržnja je rasla u meni kao bujica. Kako bi im rado skočila u oči. Da, i to treba vidjeti, vidjeti i zapamtiti.

Kolona je krenula dalje, a za nama je ostao jauk. Iz te vike i lomljave izdvojio se očajnički promukli glas žene: »Zveri, prokleti bili!«

Motori su jednolično zujali. Niko nije govorio. Na mostu kod Dervente, gdje se odvaja put za Pale, ponovo su kolonu napali partizani. Mitraljez i rafali natjerali su domobrane da u gomilama bježe pod mali moštic i iza kafane kraj puta. Nama je Rajman viknuo da se sklonimo iza kuće. Odjednom sam se našla u gomili domobrana. Bili su svi Zagorci. Prvi put su ih vodili u borbu protiv partizana. Trebalo je da smijene puk koji je držao položaje na Crvenim stijinama na Romaniji. Svi su bili uplašeni. Nekohko ih je plakalo. Niko od njih nije htio da se bori. Psovah su i Nijemce i Pavehća što ih ne ostavljaju na miru kod kuće. »Nema mira u našim kućama dok su Nijemci tu« — dobacila sam im — »vidjeli ste malo prije šta je bilo sa onim selom.« Nekolicina se okrenula i začuđeno me posmatrala.

»Sta ćeš ti mala tu?« — upita jedan zagledajući me. »Ništa, idem u Mokro« — odgovorih.

Već se spuštao mrak kada smo ponovo krenuh. Čim smo sjele u kola, okrenu se Rajman k nama i počeo govoriti. »Odličan je vojnik taj vaš Čiča. Mora da je bio oficir. Uvijek postavi zasjednu na pravo mjesto. Ima i dobru obavještajnu službu. Sve njegove akcije su dobro vojnički smišljene, sa malim snagama postiže mnogo. Sada moramo da prođemo kroz jedan klanac, tamo nas može, ako hoće, pobiti kamenjem, može da nas uhvati kao u mišolovci«. Međutim, klanac smo prošli mirno i ušli u Mokro kad su se već kroz okna vidjela upaljena svijetla. Stigli smo na večeru.

Uz velika izvinjenja zbog oskudice prostora smjestili su Ibru i mene zajedno u malu čistu tavansku sobicu jedne seoske kuće u kojoj je bila kavana. U uglu je veselo pucketala vatra u maloj okrugloj pećici. Bilo je prijatno toplo, a još prijatnije pružiti se na krevet sa čistim čaršavom. Nisam više mislila na Buloge niti na žene što jauču i kimu. Mislila sam na drugove koje ću sresti. Još nisam bila slobodna, ali sutra ili prekosutra ću biti među svojim, slobodna. Da h ima išta veće i dragocjenije od slobode. To je kao vazduh koji udišemo. Tek kad ga nema, osjetimo da bez njega ne možemo živjeti. Već sutra ću ići po travi, oko će uživati gledajući omorike i visove Romanije, uho će žedno upijati zvuke partizanskih pjesama. Sigurno ću vidjeti Čiču, tog legendarnog junaka, koji je za tako kratko vrijeme postao u Bosni pojam borca za slobodu. I ja ću biti borac, ali sad ne više sa praznim pištoljem, nego sa pravom puškom. Zamišljala sam kako gađam Nijemce i govorim: ovaj metak za onu ženu iz Buloga, ovaj za Radojku, ovaj za Krunu, za svaki onaj jauk što se urezivao u mozak, po sto, po hiljadu metaka.

Oštro kucanje na vratima trglo me iz sanjarenja. »Gospodin potpukovnik "Vas zove na večeru« — izdeklemova kurir što se pojavio na vratima.

Vani je bilo hladno, vedra noć bez mjesečine. Trpezarija u koju su nas uveli bila je puna oficira. Na čelu stola sjedio je Rajman i, kad nas je ugledao, digao se da nas pozdravi. Za njim su poustajali svi. Poveo nas je do mjesta kraj njegovog sjedišta. Za sve vrijeme večere ponašao se kao da smo mu mili i uvaženi gosti. Dok smo večerali, ušao je u trpezariju neki domobran i raportirao da se na jednom brdu vide partizanske vatre. »Raspalite topom« — reče Rajman i nastavi razgovor. Poslije dužeg vremena saže se k meni i tiho reče:

»Vidite kakve su budale, ispalili su već ko zna koliko granata, a partizani, ako su i bili oko vatre, mogli su već stići i na kraj Romanije. Zašto ne naredite da obustave vatru?« — obrati se jednom njihovom, a onda sleže ramenima i samo prošapta »Neka troše municiju«.

Mislila sam šta li želi da postigne sa takvim stavom.

Kad smo se vratili u našu sobicu, nije nam se spavalo. Ibro je sjeo na mali tronožac ispred peći u kojoj je vatra pucketala, a ja sam se spustila na pod do njega. Razgovarali smo dugo. Ibro mi je pričao o životu na robiji u Sremskoj Mitrovici, o učenju i kursevima koji su se tamo održavali i na kraju kao pravi profesor počeo da provjerava moje znanje iz marksizma. Osjećala sam se kao učenica što pred vrlo učenim profesorom zamuckuje. Kako bi se mogla upoređivati sa čovjekom koji je završio »fakultet« u Mitrovici. Bilo je tako prijatno čavrljati uz toplu peć.

Iduće jutro, poslije doručka, pojavila se na vratima naše sobe postarija seljanka noseći crnu kafu. »Ovo vam šalju vojnici jedne čete«. To nas je iznenadilo, ali nam je bilo drago što među domobranima ima i naših simpatizera. Poslije kraćeg vremena ušao je u sobu vojnik — domobran. Bio je visok, ride kose, plavih nasmiješenih očiju. Pozdravio nas je pesnicom »Zdravo drugovi«. Odmah nam pruži kutiju Zete i reče: »Ovo vam šalje moja četa kao znak simpatija. Mi smo svi simpatizeri partizana. Ja sam tvornički radnik i osjećam se komunistom, a moj brat je stari komunist i sad je na robiji u Nišu.« Pitali smo ga zašto ne pobjegne u partizane. »I to ćemo učiniti, cijela moja četa, ali za sada pomažemo na drugi način.« Nasmijao se i nastavio: »Kad dođe do borbe sa partizanima, mi napravimo paniku čim opali prva puška, pobacamo rančeve, puške i drugo oružje i bježimo. Tako ih snabdijevamo svim sljedovanjem što nam ga šalje Pavehć. II rančeve stavimo cipele i dosta veša. Kad se više to ne mogne, doći ćemo i mi k vama.« (To što nam je on pričao potvrdili su nam kasnije drugovi iz Romanijskog

odreda.) Pripao nam je sve u jednom dahu i brzo otišao da ga ne bi primjetili da je bio kod nas. U toku dana smo dobili još nekoliko kutija cigareta, svaki put iz neke druge čete. Oko 10 sati došao je kurir po nas i pozvao nas da dođemo pred menzu. Na cesti nas je sačekao Rajman sa svojim adutantom i predložio nam da s njim prošetamo, navodeći da ovdje nema nikakvog društva i da nema s kim da porazgovara. Za čas je žustri adutant, inače advokat iz Zagreba, stupio u neku oštru diskusiju sa l'brom, a Rajman je meni pričao o partizanima. Divio im se, samo nije vjerovao da mogu išta učiniti. I on-kao i general pričao je da mrzi Nijemce i da je u domobranskoj vojsci samo zato što je po profesiji vojnik. Bio je prije rata gardijski oficir. Pokazao mi je prsten sa posvetom od kraljice Marije. Pričao je sa nekim izrazom sjete. Sve više se preda mnom ocrtavao lik čovjeka bez ikakve ideologije, lik oficira kakve je vaspitavala stara jugoslavenska vojska, čovjeka bez političke orijentacije, kojega je ratni vrtlog uhvatio nespremna, i koji je pustio da ga bujica nosi kako hoće.

»Ne mogu da zamislim da se borim protiv Srba. To su mi bih najbliži drugovi«.

»Pa nemojte se boriti« — rekla sam mu.

»A šta da radim, kad mi je to profesija, sad i onako nemam kud.«

Bilo mi je na vrh jezika da mu predložim da i on pređe partizanima, ah sam osjećala da je to deplasirano. Slušala sam ga, a oči su mi bile stalno uprte u slikovite Crvene stijene koje su se izdizale iznad tamne šume.

»Tamo na onim stijenama su naši?« — obratila sam mu se.

»Ne, na stijenama su domobrani, tamo su naši rovovi, a tamo dalje, — pokazivao je prema Bijelim stijenama — nema nikoga, ni vaših ni naših«.

Kao da mu je to pokazivanje izazvalo neku misao počeo je brzo govoriti: »Kako ćete vi — žena izdržati taj partizanski život? To nije za vas. Dolazi zima, a vi ste kao i svi oni slabo obučen. Nećete uskoro imati šta da jedete. Znam da oni već sad gladuju, a biće momenata kada nećete imati ni gdje da se sklonite, ni da se ogrijete. Ne, nećete vi to moći izdržati. Ako ne poginete, umrijećete od gladi, razboljećete se sigurno. Sad idete tamo, vidjet ćete kako je. Ako vidite da ne možete ostati, vratite se. Eno vidite, tamo iznad one šume nema nikoga, prođite tom stranom i vratite se ovamo. Ja ću Vam pomoći da stignete kući«.

Bilo mi je smiješno. Taj čovjek zaista ništa ne shvata. Imala sam utisak da to što je on govorio nije bila pohtička agitacija, to je bilo neshvatanje, da osim golog jadnog života ima i drugih vrijednosti za koje se mnogo štošta žrtvuje.

»Recite mi, dragi moj gospodine, šta bih ja s tim dobila. Stigla bih ponovo u zatvor i svršila na Vracama kao što bi se desilo da nije ove zamjene. "Vi ste nam sami rekli da ste nas ukrali od ustaša«.

»Samo se vi vratite, ništa ne brinite, dok sam ja živ, vama se ništa neće desiti.«

»Ali vi ste vojnik, gledala sam vas kako se ne sklanjate ispred metaka, možete i sutra poginuti, pa ko će me onda čuvati« — šalila sam se.

»Mene rfietak neće« — rekao je tako sigurno da sam bila zapanjena. Kako takav čovjek može biti fatalist. Ah i to je spadalo u njegovu bezidejnost.

»Možda ipak imate kakvu Ahilovu petu« — nastavljala sam da se šalim. »Uostalom, hvala vam na vašim dobrim namjerama, ali nadam se da vas neću opteretiti još i tom brigom.«

Bilo je već vrijeme ručku, otišli smo u menzu, a poshje smo Ibru i ja nastavili šetnju sami, uz opomenu Rajmana da se ne udaljavamo iz sela i ne silazimo sa ceste. Jesenje sunce grijalo nam je leđa, a mi smo veselo iščekivali sutrašnji dan kad ćemo biti s onu stranu Crvenih stijena. Na pobacanim balvanima, oko ceste, sjedile su grupice vojnika i srdačno nas pozdravljale, a mnogi su pozdravljali na partizanski način — pjesnicom. Sve je to izgledalo nevjerovatno kao da nismo među neprijateljskom vojskom. Ah to su u krajnjoj hnji naši ljudi, naš narod, pomislila sam, to zaista nisu neprijatelji. Mnogi od njih, možda kao i Rajman puštaju da ih vode drugi, jer sami ne znaju šta hoće, a nemaju ni snage ni volje da se odupru. Sigurno je da je naša Partija proširila svoj uticaj i među njih i vjerovala sam da će većina od tih vojnika stići prije ili kasnije u partizanske redove.

Došao je na kraju i čas našeg polaska. Kurir je došao da nam javi da se spremimo i ujedno donio veliki paket, poklon od potpukovnika Rajmana. Bile su to vunene čarape za Ibru i za mene, rukavice, šal, tople potkošulje, nekohko kutija cigareta i još kojekakvih sitnica. Da li je to sve samo hjeпа ljudska pažnja ili propaganda? Bila sam sklona da vjerujem da je ono prvo.

Pred kućom su nas čekali Rajman i njegov adutant u malim putničkim kolima u kojima smo došli iz Sarajeva. Krenuh smo prema Romaniji. Ispred nas samo jedan motociklista. Penjali smo se sporo uz brojne serpentine. Motor automobila je stenjao, zastajao. Adutant koji je šofirao ljutio se na lošu naftu. Pred jednom okukom motor je sasvim otkazao. Motociklista koji je odjurio naprijed, odjedanput je bio zasut rafalima iz šume. Mi smo već bili izašli iz kola i sjedili pod omorikama. Opet su nas partizani napali. Rajman je bjesnio. »To nije po-

šteno, znadu da vodimo vas. Izgleda da njima nije stalo do vas, nego da mene uhvate.« Bila je neprijatna situacija. Motociklista se vratio i stajao pored nas. Pucnjava je prestala, ali mi nismo kretali dalje. Čekali smo pratnju po koju je Rajman poslao našeg pratioca. Čekah smo skoro dva sata dok je stigao jedan vod vojnika i tek onda krenuh dalje.

Na Crvenim stijenama vrvilo je od vojnika i oficira. Poslije kratkog zadržavanja krenuli smo pješice cestom prema Podromaniji, praćeni još sa dva-tri viša domobranska oficira i zaustavili se na okuci odakle cesta ide pravo kroz šumu. Ubrzo se u daljini pojavila grupa ljudi pred kojima su išle čeze. Kad su došli bhže, vidjelo se da je za čezama išlo dvadesetak domobrana, većinom ranjenih. Iz kola su iskočila dva druga sa šubarama na kojima se crvenjela petokraka zvijezda. Za njima su izašla dva domobranska oficira kojima su sa uniforme bile skinute epolete. Svi su nas pozdravili partizanski. Neki stari pukovnik, koji nam se priključio na Crvenim stijenama, obrecnu se na domobrane: »Kako vi to pozdravljate!« Jedan drugi oficir odmah upita naše drugove je li neko od njih Čiča. Jasno, Čiča nije došao, jer je otišao na neku konferenciju. Stajali smo neko vrijeme razgovarajući. Pukovnik se opet obrati našim drugovima i započe istu teoriju koju smo mi bih čuli od generala, da je naša borba besmislena, da je to bratoubilačka borba, da bi ako želimo našem narodu dobro trebalo da obustavimo tu besmislenu borbu.

»Dokle vi uopšte mislite da se borite!« — upita na kraju.

»Dok ne oslobodimo zemlju« — odgovori jedan od dvojice naših drugova.

»Kako mislite — zemlju!« — začudi se pukovnik.

»Pa razumije se, cijelu Jugoslaviju« nastavi Mika Fliker.

»Borićemo se dok i posljednji Nijemac ne ode iz naše zemlje.«

Domobranski oficiri su se počeli svi uglas smijati. Pukovnik je samo odmahnuo rukom:

»Mislim da smo svoj posao obavili, možemo ići. A šta je sa ovima?« — upita pokazavši rukom na grupu domobranskih vojnika koje su naši drugovi doveli. Bilo ih je oko 15.

»To Vam dajemo pride« — odgovori Mika.

Dok smo se vozili u čezama prema Podromaniji, činilo mi se da letim. Pjevala sam, a suze su mi bile u očima. Zaustavili smo se pred kućom na kojoj se viorila velika crvena zastava sa srpom i čekićem. Skočila sam sa čeze i poljubila krajičak zastave. Bila sam slobodna, među svojima.

Vera KUŠEČ

HILJADU DEVETSTO ČETRDESET PRVA U DALMACIJI

KAPITULACIJA I DOLAZAK FAŠISTIČKIH OKUPATORA

komunistička partija je i u Dalmaciji pred rat bila ona politička snaga, koja je kroz dugi niz godina uporno branila prava radnog naroda i formirala njegovu svijest. Utjecaj komunista bio je uvijek vrlo velik, iako ne podjednak u svim krajevima. U priobalnom pojasu i na otocima KPJ je bila primarna politička snaga, dok je dublje na kopnu njen utjecaj bio znatno slabiji. Razlog je bio u tome što se svi veći gradovi Dalmacije nalaze u priobalnom pojasu i što je gotovo sva do tada postojeća industrija bila tu skoncentrisana. Zbog toga su gradovi (naročito Split, Šibenik, Omiš, Makarska i Dubrovnik) bili snažna uporišta Partije u kojima se razvijala i iz kojih je zračila komunistička aktivnost. Od svih gradova jedino je Žadar bio izuzetak; jedino je tu seosko stanovništvo sa obližnjih otoka i kopna djelovalo na gradsko stanovništvo, kod kojeg je uslijed dugogodišnje talijanske okupacije i klasna i nacionalna svijest bila prigušena! Pored toga, u priobalnom pojasu i na otocima nivo opće kulture stanovništva bio je neuporedivo veći. Zbog toga je normalno što su svi napredni pokreti imali daleko bolje mogućnosti za rad i bili snažniji uz obalu i na otocima, nego u ekonomski i kulturno krajnje zaostaloj Dalmatinskoj zagori. S druge strane kleru i HSS baš je ta zaostalost Zagore išla na ruku, tako da je njihov utjecaj pred rat i kroz prvu godinu borbe u mnogim selima Dalmatinske zagore bio vrlo velik. U krajevima u kojima su naseljem dalmatinski Srbi, naročito u Kninskoj krajini, veliki utjecaj imala je Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) i još neke građanske stranke.

Pored tih objektivnih teškoća djelovanju Komunističke partije dugo je smetalo i nesređeno stanje u njenom pokrajinskom rukovodstvu. Zato su u periodu od 1939. do 1941. godine vršene značajne promjene, koje su išle za tim da se uklone frakcionaši. U Sisoboji kod Splita je 2. avgusta 1940. godine u pri-

sustvu drugova Tita, Marka Oreškovića, Tone Tomšiča i Lole Ribara održana Pokrajinska konferencija i izabran novi Pokrajinski komitet za Dalmaciju; za sekretara je izabran Vicko Krstulović. Na konferenciji je izraženo puno povjerenje u CK i donesene odluke koje su imale za cilj jačanje partijskog organizma u Dalmaciji. Neposredna pomoć druga Tita i ostalih drugova, kao i prelaz na novi i borbeniji kurs, osjetili su se u širem pokretanju narodnih masa. U to vrijeme PK je otpočeo sa izdavanjem svog glasila »Borba radnog naroda«. Već na Prvom i Drugom partijskom savjetovanju, koja su održana u januaru i martu 1941. konstatirano je da je, zahvaljujući primjeni novog kursa i pomoći CK KPJ, partijska organizacija u Dalmaciji dobro organizirana i pripremljena za najteže događaje koji su bili na pomolu.

Zahvaljujući u prvom redu tim promjenama, Partija je i u Dalmaciji spremno dočekala april 1941. Potrebno je ipak reći, da te promjene u organizaciji i rukovodstvu nisu bile lako sprovedene. Staro smjenjeno rukovodstvo imalo je i dugo vremena je zadržalo svoj štetan utjecaj na članstvo. To su bili stari komunisti (Jelaska, Marić, Baljkas), koji su, naročito u Splitu, uživali veliki ugled. Unatoč tim povremenim krizama, Partija je i u Dalmaciji bila avangarda radnog naroda i najaktivnija politička organizacija. Ona je bila u stanju da u neobično kratkom roku reagira na događaje i mobilizira mase u demonstracije, štrajkove i slično. To je Partija mogla zahvaljujući tome što su komunisti, radeći nesebično dugo godina, uspjeh da u masi proletera (posebno radnika) stvore jak osjećaj Masne solidarnosti.

Kad su u predvečerje II svjetskog rata vlastodršci stare Jugoslavije potpisali Trojni pakt, Komunistička partija je i u Dalmaciji organizirala ogorčene antifašističke demonstracije. Narod ove pokrajine je 27. marta jasno pokazao, da saveznik jugoslovenske buržoazije nije i njegov saveznik i energično je tražio poništenje Pakta.

O Dalmaciji iz vremena aprilskog sloma dovoljno je reći, da je kao dio trule korumpirane države dijelila sudbinu te iste države kao cjehne. KPJ je bila svjesna da dolazak fašizma znači potpunu nacionalnu i socijalnu propast. Zato je uputila svim građanima apel za odbijanju domovine. Odazivajući se pozivu svi za vojsku sposobni komunisti javljali su se u dobrovoljce, ah ih vojne vlasti nisu htjele uključiti u jedinice. Delegacija komunista u Splitu, na čelu sa Vickom Krstulovićem, tražila je od vojne komande »rada, odnosno od njenog komandanta pukovnika Viktora Novaka, da narodu podijeli oružje. Ah vojne i civilne vlasti bojale su se više vlastitog naroda nego fašizma i od podjele oružja nije bilo ništa. U Šibeniku je druga delega-

cija komunista, koju je predvodio sekretar Gradskog komiteta Ivo Družić, dolazila na ratne brodove i tražila da se sa dobrovoljcima popune posade i osposobi flota za borbu. Međutim, sva nastojanja komunista i drugih Rodoljuba da se organizira odbrana zemlje nisu urodila plodom. Državno i vojno rukovodstvo Kraljevine bilo je do srži nagriženo izdajom, a peta kolona djelovala je u svim vojnim komandama. Tako je šibenska vojna komanda izdala naređenje obalnoj artiljeriji da ... »otvori vatru na svaki brod koji bi pokušao isploviti«.

U Dalmaciji je svoj sramni prilog na sabotiranju odbrambene moći zemlje dao i katolički kler, koji je velikim dijelom bio najprisnije vezan sa frankovcima i koji u postizanju svojih ciljeva nije birao sredstva.

Na području Dalmacije su bile stacionirane snage skoro-triju divizija jugoslovenske vojske, protiv kojih je stajalo nekoliko bataljona talijanske vojske u Zadr. Ne upuštajući se u to kakav je krajnji rezultat između jugoslovenske vojske i snaga-osovine mogao da bude da je naša vojska pružila otpor, može se utvrditi da je fašizam u Dalmaciji u samom početku sukoba mogao pretrpjeti vojnički poraz. Umjesto borbe jugoslovenska vojska se u neredu povlačila, ostavljajući neprijatelju položaje i postrojenja. Brodovi ratne mornarice nisu, tako reći, ni digli sidra, a skoro je cijela flota pala Tahjanima u plijen. Čast mornarice ne iskupljuje ni podvig mornaričkih oficira Mašere i Spasića, koji su žrtvujući živote, potopili svoj razarač da ne bi postao plijen osvajača. Neorganizirani uzmak ubrzo se pretvorio u potpuno rasulo jugoslovenske vojske, koja nije bila sposobna ni spremna za odbranu zemlje od fašizma.

Talijanske kolone oprezno i puževski polako »osvajale« su Dalmaciju. Njihova propaganda izmišljala je okršaje i podvige svoje vojske. Kasnije su po Italiji prikazivani filmovi, među kojima i jedan »dokumentarni« o borbi za Split, iako za Split nije bio ispaljen ni jedan metak, osim što je na njega izbačeno nekoliko avionskih bombi koje su uglavnom promašile ciljeve, ili pale u more.

Kad je postalo očito da regularna armija ne može zaustaviti fašiste, jer uglavnom nije više ni postojala, KPJ je dala direktivu svom članstvu da se sakupi što više oružja. Na nagovor komunista vojnici rasute vojske vraćali su se kućama noseći svoje oružje. Znatne količine oružja izvukla je Partija iz vojnih *magacina* u Splitu, Sinju i Makarskoj. Komunistima je tada postalo jasno, da im je preostalo da vlastitim snagama organiziraju borbu protiv okupatora.

Stara Jugoslavija propala je brže nego što su Talijani stigli da okupiraju Dalmaciju. Zbog toga je u nekim mjestima nastao duži ili kraći period bezvlašća. Ustaše su proklamirale svoju.

vlast, ali do dolaska talijanskih trupa, ta vlast faktički nije postojala. Šaćica frankovaca na čelu sa dr Edom Bulatom, ranije jugofašistom i dr Josipom Berkovićem, Mačekom narodnim poslanikom, kojoj su se pridružili mnogi mačekovci i ustaški nastrojem oficiri, paradirala je tih dana na vlasti u Splitu i još nekim mjestima. Oslonac tim izdajnicima bili su žandari i policija stare države. Maček je pozivao svoje pristaše da »iskreno surađuju s novom vlašću«. Tom izdajom rukovodstvo HSS-a je najviše doprinijelo formiranju kvislinškog ustaškog režima u Dalmaciji. Ustaše su tih dana lijepile plakate u kojima su objavljivale svoju »nezavisnu« i »slobodnu« Hrvatsku, govorile o etnografskim i historijskim granicama i spremale se za doček svojih fašističkih gospodara. Jedna od prvih naredbi ustaških povjerenika bio je poziv građanstva za predaju oružja. Iako se na taj poziv nije nitko javljao, ipak je propao dio oružja na koji je Partija računala: Mačkova »Zaštita« stavila se odmah u službu ustaškog režima i razoružavala je vojnike bivše vojske, koji su se s oružjem vraćali kućama.

Da bi pomogao narodu da se snađe u tim prilikama, da bi ga upozorio na izdaju HSS-a i ukazao mu na opasnost od nacionalnog i socijalnog porobljavanja, Pokrajinski komitet je već 12. aprila izdao proglas u tom smislu, a dan prije dolaska Talijana u Spht organizirao je napad na sudski zatvor, iz kojega su oslobođeni svi zatvorenici.

Na doček talijanske vojske, koja je 15. aprila ušla u Spht iz pravca Trogira, izašla je malobrojna ekipa splitskih ustaša i skoro kompletan svećenički kor sa svojim poglavarima. Malobrojna publika crnjela se od popovskih mantija. Ustaški poziv za doček građanstvo je masovno bojkotovalo.

Nedugo poslije dolaska, a po sporazumu Musolinija sa Pa-vehćem, Talijani su objavili aneksiju polovine Dalmacije. To se područje protezalo od Zrmanje do istočno od Sphta. Ono je obuhvatalo sve otoke osim Brača i Hvara. Na anektiranom području Talijani su organizirali svoju vlast, a za guvernera Dalmacije postavljen je Bastianini, osoba iz samog vrha fašističke oligarhije. Dalmacija, koljevka hrvatske državnosti, postala je provincija nove rimske imperije.

No, rat je u Dalmaciji tek trebalo da otpočne. U proglasu PK od 22. aprila proklamovana je platforma za općenarodnu oslobodilačku borbu. Partija je pozivala sve rodoljube, da se, bez obzira na stranačku pripadnost, pridruže sveopćem oslobodilačkom pokretu.

-, Takvom dosljednom i elastičnom politikom KPJ je sačuvala svoj politički utjecaj i omogućila stvaranje povoljnih uslova za općenarodni oslobodilački front. Politikom ka oružanoj borbi, Partija u Dalmaciji se oslobodila utjecaja oportunističkih i dru-

gih elemenata, koji su predstavljali njen frakcionaški balast i bili kočnice stvaranju narodnooslobodilačkog pokreta.

U tom početnom razdoblju Partija proširuje mrežu svojih aktiva, akcionih Odbora NOP-a i odbora Narodne pomoći. U Dalmaciji je tada bilo oko 1500 komunista. Njima treba pribrojiti i oko 5000 skojevaca i ogromnu masu simpatizera, koji su također bili spremni da slijede liniju KPJ. Partijski aktivisti krstarili su po terenu, održavali bezbroj sastanaka i pripremali narod za borbu. Te su pripreme vršene uspješno iako pod teškim uslovima. Okupator i domaća reakcija raspolagali su već tada sa oko 100 000 ljudi pod oružjem. To im je omogućavalo da u svakom, imalo značajnijem, mjestu drže garnizon ili vojničku postaju. Talijani i njihovi pomagači osjećali su postojanje i djelovanje KP i poduzimali su sve mjere opreza.

Već u prvim danima okupacije otpočelo je odnarodnjavanje našeg naroda., Svakodnevno su uklanjani -spomenici hrvatske kulture i historije; uvedena su nova talijanska imena za uhce, gradove i sela. U škole su dovedeni talijanski učitelji, a talijanski jezik proglašen je za službeni jezik u Dalmaciji. U fašističke organizacije Dopolavoro, Dil i BaJilu stupio je mizeran broj talijanaša. Razna sportska i kulturna društva rađa su se sama raspuštala, nego dozvoljavala Tahjanima da ih fašiziraju. Fašistički plan za odnarodnjavanje i fašiziranje Dalmacije, iako je bio pedantno sastavljen, nije mogao biti ostvaren, u prvom redu zbog visoke nacionalne svijesti i ponosa naroda. Novčanu reformu tj. promjenu dinara u lire, proveh su Tahjani na štetu dinara, tako da je cijela operacija imala izrazito pljačkaški karakter. Radničke nadnice blokirane su na bijednom nivou, a cijene su iz dana u dan rasle. Bijeda i nezadovoljstvo rasli su ipak brže od svega. Nezadovoljstvo se ispoljavalo na razne načine, a već 26. maja organizirali su građevinski radnici prvi štrajk..

Na području pod ustaškom upravom prilike su bile još gore. Ustaška vlast protezala se na veći dio Dalmatinske zagore, u kojoj pored Hrvata živi i znatan broj Srba. Hrvati i Srbi su u Dalmaciji stoljećima živjeli u slozi. Razlika u narodnosti nije, nikome smetala i do II svjetskog rata nije u tom kraju bilo izrazitijih pojava šovinizma. Ah, ustaše su i u Dalmaciju donijele svoju fašističku i šovinističku ideologiju. U junu 1941, nakon dolaska u Knin zloglasnog ustaškog prvaka Joce Rukavine i grupe ustaša sa Janka Puste, otpočela su po kninskim i drniškim selima klanja Srba.

Činjenica je da su domaći izdajnici bih okrutniji prema vlastitom narodu nego strani okupatori. Tahjanima je bilo u planu da jaz između Hrvata i Srba bude što dublji, zato su u isto vrijeme i ustaše podsticali na zvjerstva* i prikazivali se kao zaštitnici Srba.

Da bi pomogao pripremanje oružane borbe, u Dalmaciju je krajem aprila došao član CK KPH Marko Orešković. On je Pokrajinski komitet upoznao sa direktivom CK da se pri svakom partijskom komitetu formira vojna komisija, sa zadatkom da organizuje prikupljanje oružja, formira oružane grupe i obezbijedi obučavanje komunista u rukovanju oružjem i osnovima ratne vještine.

Pod Marjanom je početkom maja 1941. formiran prvi oružani odred od 60 drugova. Oni su tada položili ovakav borbeni zavjet: »U ime naroda zaklinjem se da ću se boriti protiv fašističkih okupatora i njegovih slugu i za slobodu svog naroda dati sve svoje snage, a ako ureba i život«. Članovi Jog odreda ilegalno su radili u Splitu, a u avgustu su postali borci Prvog splitskog partizanskog odreda.

Kad se u nedelju 22. juna pročulo da je zaratio Sovjetski Savez, oduševljenju nije bilo granice. Narod u Dalmaciji čvrsto je vjerovao da je Crvena armija nepobjediva. Pravile su se prognoze o tome koliko još predstoji do propasti fašizma. Rijetki su bili oni, a smatrali su ih krajnjim pesimistima, koji su prognozirali rok dulji od godinu dana. Najviše je bilo takvih koji su tvrdih da do pobjede Sovjetskog Saveza neće proći više od nekohko nedelja ili mjeseci. Tada je to bilo općenarodno uvjerenje. Spoznaja da će u borbi protiv okupatora imati tako velikog saveznika kao što je SSSR, ulijevala je svima odlučnost za borbu i sigurnost u pobjedu.

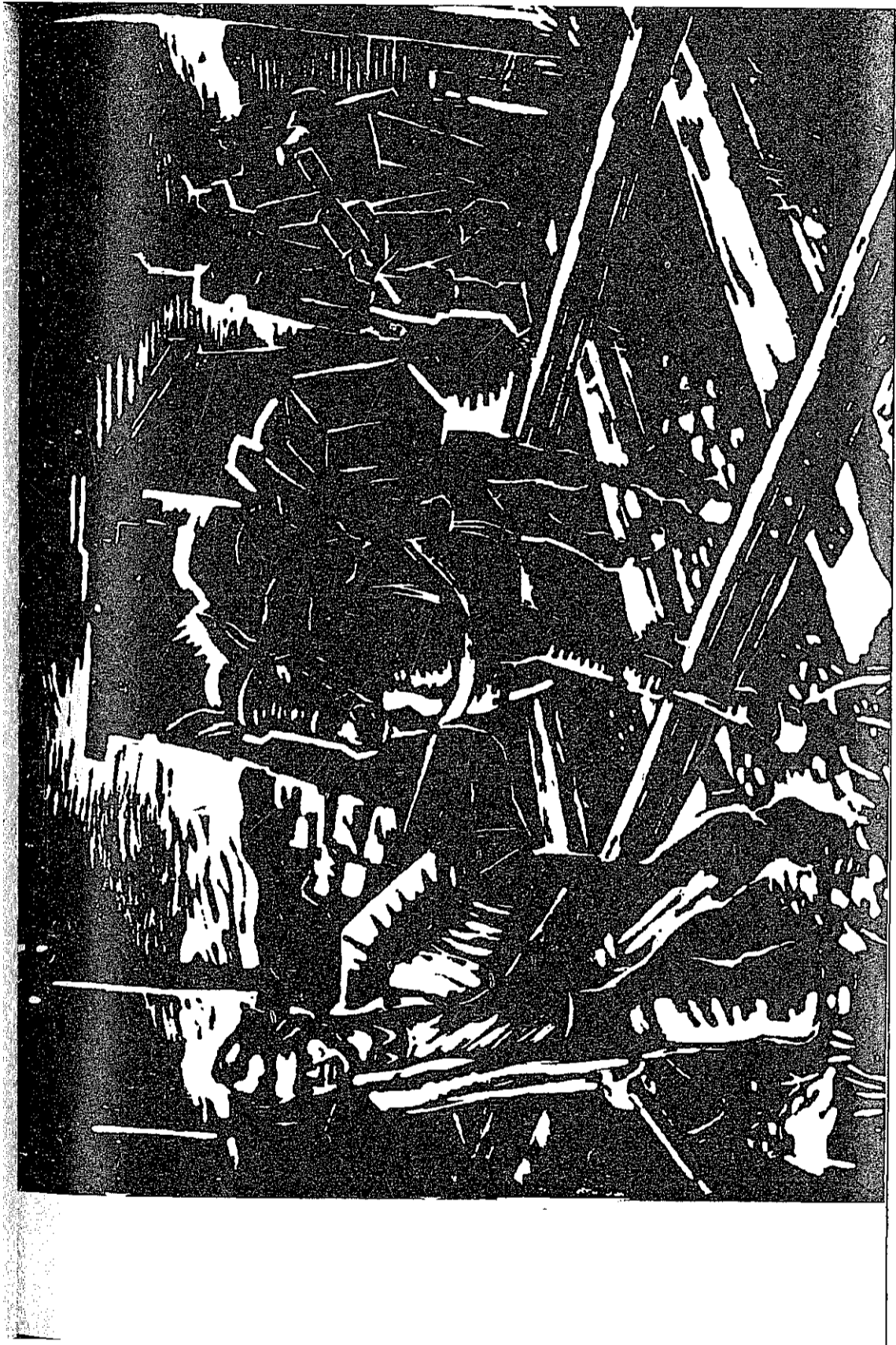
Od tog dana organizacije KPJ u Dalmaciji nalazile su se u punom mobilnom stanju. Pokrajinski komitet održao je istog dana hitnu sjednicu, na kojoj je odlučeno da se učesta sa diverzijama i sabotazama i da se ubrzaju pripreme za prelazak na oružanu borbu. Tog dana bilo je zaključeno, a idućeg dana pokrenuto je izdavanje lista »Naš izvještaj«. List je izlazio kao dnevnik u tiražu od 1000 do 2000 primeraka i rasturan je u skoro sve krajeve Dalmacije[^] a bio je od neprocenjive vrijednosti za mobilizaciju, organizaciju i propagandu narodnooslobodilačkog pokreta. Svi slojevi stanovništva prihvatili su ga kao jedinog istinitog informatora i njegov tiraž nikada nije mogao ni izdaleka da podmiri stvarne potrebe. Za postojanje lista fašisti su brzo doznali i sprovodili su bijesne hajke na njegovu štampariju. Svaki onaj kod kojeg bi bio zaplijenjen primerak toga lista, morao je biti spreman na najgore.

Na sjednici CK KPH održanoj u Zagrebu 8. jula 1941, na kojoj su razmatrani stavovi CK Jugoslavije o pripremama za oružani ustanak, sekretar PK za Dalmaciju "Vicko Krstulović podnio je izvještaj o stanju i uslovima pod kojim su pripreme vršene u Dalmaciji. Tada je istaknuto da je taktika talijanskih

okupatora, uprkos svim pojedinačnim zločinima i represalijama, bila u suštini taktika laviranja i popuštanja. To potvrđuje i činjenica što se na potrošačke karte dobijala u Dalmaciji veća količina hrane nego u samoj Italiji. Ustaški zločini među srpskim življem nisu bili u istim razmjerama kao u Lici i Bosni u isto vrijeme. Čak i pokolje nisu u Dalmaciji obavljale domaće ustaše, nego uglavnom ekipe došljaka. Ustaše u to vrijeme nisu imale čak ni toliko pristalica među domaćim ljudima, da bi mogle na cijelom području organizovati svoju vlast. To svakako nije jedini razlog što ustaše u Dalmaciji nisu sprovodile veće i krvavije pogrome. Na svijest i kulturu u Dalmaciji su stolicima djelovali mnogi faktori, koji su uvjetovali stvaranje humanijih i naprednijih gledanja. Jedan od tih faktora svakako je bio i veliki utjecaj Komunističke partije. Ljudi koji su se tada u Dalmaciji opredjeljivali za oružanu borbu nisu tu odluku donosili iz straha za goli život, nego im je to diktirala klasna i nacionalna svijest. Zato je Partija u Dalmaciji sve svoje pripreme za oružanu borbu zasnivala uglavnom na razvijenom klasnom i nacionalnom faktoru. Unatoč toga što fašistički teror nije silio ljude da se masovno hvataju oružja, Komunistička partija u Dalmaciji uvijek je imala dovoljno spremnih boraca. Na svaki njen poziv stajala je spremna avangarda komunista, skojevaca i potpuno izgrađenih rodoljuba.

Znatna prepreka oružanoj borbi bila je politički nedovoljno obrađena Dalmatinska zagora. Osim što politički nije bila spremna da postane poprište oružanog ustanka, Zagora je i sa vojničkog stanovišta bila nepodesan teren za gerilsko ratovanje. To je neplodan, bezvodan kraj, bez šumskih površina. Partizanske jedinice mogle su se tu održati jedino ako su nailazile na punu pomoć i razumijevanje naroda. U julu i avgustu Zagora osim srpskog življa Kninske krajine, nije još bila spremna da prihvati oslobodilačke oružane snage. Planirajući razvitak oružane borbe rukovodstvo KP je bilo svjesno da će se oslobodilački pokret u Dalmaciji moći uspješno razvijati jedino pod uvjetom da bude povezan sa drugim ustaničkim krajevima. Baš na tom putu povezivanja Zagora je bila velika prepreka, jer je primorski pojas koji je bio izvor snage NOP-a, odvajala od masiva Dinare i Bosne. Zato se pred Partiju nametala prijeka potreba da u Zagori razvije što veću aktivnost, kako bi se taj kraj oslobodio utjecaja reakcionarnog klera, ustaša i drugih sličnih i pripremio za borbu. Za ovo je bilo neophodno imati dovoljno vremena.

U Dalmaciji se do tada borba svodila na štrajkove, diverzije, sabotaze i slične oblike nepokretnosti, koji su nanosili moralnu i materijalnu štetu okupatoru, ali nisu doveli u pitanje i njegov opstanak u našoj zemlji.

Wände *Vidmar:* *PRELAZ* *PREKO* *PRUGE*

U Splitu su naročito značajni bili štrajkovi brodograđevinskih radnika i radnika električnog preduzeća. Štrajkali su i skoro svi zanatski radnici. Zbog rušenja TT-komunikacija kod Benkovca, Talijani su početkom avgusta strijeljali šestoricu seljaka. U Solinskom bazenu (koji to ime nosi zbog velike koncentracije cementne (industrije) do formiranja partizanskog odreda u diverzantskim akcijama učestvovalo je preko 600 ljudi. Jedan vlak srušili su Trogirani 17. jula, a drugi Kaštelani 3. avgusta. U Dubrovniku je već u maju 1941. podmetnut požar u Vojnopomorsku akademiju, a u Kaštel-Novom je zapaljen magacin talijanske vojske. U šibenskoj tvornici feromangana dinamitom je razbijena zračna pumpa, zbog čega je tvornica morala da obustavi rad. To su samo neki primjeri, no rukovodstvo NOP-a u Dalmaciji nije ni časa mislilo da su te forme same po sebi dovoljne za obračun sa fašizmom — one su forsirane zato što su najbolje odgovarale tadanjim uslovima.

Pod kraj jula i početkom avgusta u nekim selima Bukovice i Kninske krajine podigao se srpski živalj na oružje. Partijska organizacija iz Knina nije bila povezana s tim ustanicama. Velikosrpski politikanti, pop Momčilo Dujić, dr Niko Novaković Longo i drugi, infiltrirali su se među ustanike, zavarali narod kako su im Talijani saveznici i zaštitnici od ustaškog terora i najviše doprinijeli zamiranju ustanka. Najveći dio ustanika tada se razišao. Dio njih se kasnije uključio u partizanske odrede, a drugi dio zaveden je od velikosrpskih elemenata i talijanskih suradnika; na jesen se od tog dijela počinju formirati i četničke bande. (Prvaci bivših buržoaskih političkih stranaka, koji su kao izbjeglice prebjegli u talijansku okupacionu zonu Dalmacije, odmah su stupili u službu okupatora i istupali protiv oslobodilačkog pokreta).

U zaleđu Dalmacije, u Lici i Bosni, srpski živalj podigao se na oružje i otpočeo odmah sa stvaranjem ustaničkih odreda. U želji da se iskoristi povoljna prilika i da se pomogne srpskim ustanicama, kao i da se podigne borba u Dalmaciji na jedan viši nivo, naglo se nametnula misao o hitnom stvaranju partizanskih odreda. Formiranju takve odluke najviše je ipak doprinio pretjerani optimizam koji je bio rezultat stvarne Snage i borbenosti partije u Dalmaciji.

FORMIRANJE PRVIH PARTIZANSKIH ODREDA

Iz Zagreba su 6. avgusta doputovali u Split Pavle Pap Šilja, član i Mirko Kovačević Lala, instruktor CK KPH. Oni su upoznali Pokrajinski komitet sa sastavom CK o hitnom dizanju ustanka i" o primjedbama na rad pokrajinskog rukovodstva.

Primjedbe su se odnosile na spori tempo razvoja oružane borbe u Dalmaciji i insistirali su na odluci, da se u roku od tri dana formiraju i upute prvi dalmatinski partizanski odredi. Iako su postojala mišljenja da je rok koji je dat Pokrajinskom komitetu prekratak da bi se izvršile sve potrebne pripreme, ipak je na sjednici od 7. avgusta odlučeno da se odmah pristupi formiranju partizanskih odreda. To su bili: Splitski, Solinski, Trogirsko-kaštelanski, Rogozničko-primoštenski, Šibenski, Zatonsko-vodički i Sirojski odred. Odluka je donesena u četvrtak a trebalo je da odredi već u nedelju uvečer do 9 sati budu spremni za pokret. Zamisljeno je bilo da se odredi prebace u područje Dinare i Knina, da se spoje sa tamošnjim ustanicima, kao i sa ustanicima u Lici i Bosni. Prema odluci CK komandant združenih odreda trebalo je da bude Mirko Kovačević, a komesar Pavle Pap.

Poshje te odluke Pap je otputovao na teren Šibenika da pomogne organizaciju tamošnjih odreda i krene sa njima na određeno područje. Mirko Kovačević je ostao u Splitu, jer je bilo dogovoreno da krene sa Splitskim odredom.

Otpočela je mobilizacija. Planirano je bilo da odredi imaju oko 450—500 boraca, a na poziv Partije javilo se tri puta više dobrovoljaca. Partijske organizacije su tada raspolagale sa oko 2200 pušaka, 117 puškomitraljeza, 1300 pištolja, 100 sanduka ručnih bombi, kao i odgovarajućom količinom municije za to oružje. U vrijeme kad su se formirali prvi odredi vodilo se računa da se partijske organizacije ne dezorganizuju naglim odlaskom većeg broja članova u odrede. Zato je mobilizacija vršena strogo po planu, jer su se bunili mnogi drugovi koji tim planom nisu bili predviđeni da stupe u odrede.

Najteži problem koji je trebalo riješiti bio je: kako prebaciti tako veliki broj ljudi iz gradova i primorja na Dinaru, a da to Talijani i ustaše ne primjete i ne onemoguće akciju odmah u početku. Bilo je raznih prijedloga. Jedni su bili za prebacivanje u manjim grupama, a drugi opet za što puniju koncentraciju snaga. Na kraju je odlučeno da svaki odred krene samostalno u svom punom sastavu. Određeno je bilo mjesto i vrijeme sakupljanja za svaki odred i isplanirane su njihove maršrute. (Kasnije se ispostavilo da ni te maršrute nisu bile dobro isplanirane. Ljetne noći su bile kratke, a ljudstvo nenaviknuto na dugo pješaćenje nije moglo na vrijeme, po noći i krševitom bespuću, savladati planom predviđene deonice. Također je bilo predviđeno da odrede od etape do etape prihvataju vodiči, koji dobro poznaju teren, ah je i mehanizam te službe zatajio).

Pristupilo se realizaciji plana. Iz skrovišta je izvađeno oružje, a na sabirnim mjestima prispijeli su borci ih, bolje re-

čeno, budući borci, jer to su sada većinom bili mladići, kojima je puška prvi put bila u rukama.

Splitski partizanski odred formiran je reorganizacijom već postojećeg odreda, a podijeljen je na tri voda. Iz Splitskog: polja odred je krenuo 11. avgusta. Odmah na početku iskrsele su nepredviđene teškoće. Oružje je bilo sakriveno u bunkerima na dva mjesta. Na prvom je naoružan 1. vod, a druga dva su se odvojila da i oni uzmu oružje. Bilo je dogovoreno gdje i kada će se opet naći, ali do toga nije došlo. Glavnina, sa kojom je bio Mirko Kovačević uzaludno je čekala na 1. vod. Nakon dva i po sata čekanja krenuli su nekompletni, a u Split su javili da 1. vod upute za njima. Ovaj vod je zbog nepoznavanja terena lutao cijelu noć, a kada je na kraju dobio vodiča, bilo je kasno: Talijani su blokirali teren preko kojeg je trebalo proći, pa im nije preostalo ništa drugo, nego da se vrate u Split. Time je Splitski odred bio sveden na 44 borca.

Prve noći odred je prešao preko Mosora, a poslije druge noći marša izbio je pred Krušvar. U Krušvaru je po planu trebalo da se spoji sa Solinskim odredom, da zajedno pređu Cetinu i da se spoje sa Sinjskim odredom. U Krušvaru, međutim, nisu našli Solinski odred, a ni vodiča koji je trebalo da ih prevede preko Cetine. Mislili su da su Solinjani bili tačni, ali da ih oni zbog svog zakašnjenja nisu stigli. Zato su se u srijedu navečer uputih iz Krušvara i pred jutro stigli do Košuta. Namjera im je bila da tu provedu dan i pod zaštitom noći pređu Cetinu i zađu u Kamešnicu.

Bio je vruć letnji dan, 14. avgust 1941. godine. Borci Splitskog odreda odmarali su se u kamenjaru. Nestalo im je vode, pa su poslali dvojicu drugova da je nađu. U ljetnim mjesecima voda se u Zagori može dobiti jedino na seoskim čatrnjama, pa su se i ova dvojica zato uputila u selo. Seljaci su dvojicu partizana primili rezervirano, a na izlazu iz sela zaustavio ih; je jedan seljak sa puškom »na gotovs«. Mladići su trgli pištolje i u selu je izbila uzbuna. Partizanski logor napale su mjesne ustaše, kojima su kamionima iz Sinja došli u pomoć Talijani i ustaše. Po partizanskim položajima osula se žestoka vatra, čak i iz minobacača i topova. Borba je vođena cijeli dan. Mladići, koji do tada nisu nikad ratovani, pružili su snažan otpor dalekonadmoćnijem protivniku. Oko 6 sati navečer situacija je bila kritična: neprijateljski obruč je sve jače stezao partizanski položaj. Ostao je slobodan još samo jedan mali i uzani koridor. Borci su bili bez vode i hrane, izmoreni noćnim marševima r. dugom bitkom, a mnogima je nestalo municije. Dok je odmeravao na koju bi se stranu trebalo probijati, smrtno je ranjeni komandant Mirko Kovačević. Pod koncentričnom neprijateljskom vatrom prebacivanje je nakon toga ubrzo izgubilo svaku.

"kontrolu i, pred sam smiraj dana, nadomak mraka koji je značio spas, razbijen je Prvi splitski partizanski odred. U borbi, koja je trajala od 6 sati ujutru do 20.30 sati navečer, poginula su 3 borca ovog odreda među kojima i komandant, 5 ih je bilo teško ranjeno, a 24 su bila zarobljena. Samo je njih 13 uspjelo da se probije iz obruča. Zarobljene partizane strijeljah su Talijani i ustaše u Sinju 26. avgusta 1941. Dok su ih vodili na stratište i za vrijeme strijeljanja ovi su drugovi pjevali »Internacionalu«. Na poljani, na kojoj su ih pokosili fašistički plotuni, danas stoji spomenik. Na bijelom dalmatinskom kamenu uklesane su riječi:

*U temelj života životom ste stali
Besmrtni ko zemlja za koju ste pali.*

Shčnu sudbinu, mada manje tragičnu, doživeo je i Solinski partizanski odred. Za ovaj odred javilo se 215 drugova. Tako masovan odziv ugodno je iznenadio Mirka Kovačevića. Zbog toga što je bio planirao da nakon nekog vremena krene i drugi odred iz Solina, u prvi solinski partizanski odred uzeta su samo 72 dobrovoljca. Ovaj odred trebalo je po planu da se kod Krušvara sastane sa Splitskim odredom, kod Jabuke bi im se pridružio Sinjski odred," a zatim bi zajedno nastavili do Vrdova i spojili se sa preostala tri Odreda.

Namjera je bila, a to se vidi iz plana, da se naše snage putem spajaju i jačaju. Stvarnost je bila sasvim drukčija. Sibirno mjesto za ovaj odred bio je Bili Kuk, na padini Kozjaka. Tahjani su vjerovatno osjetih da se nešto sprema, pa su poduzeli veliku raciju sa »čišćenjem« terena. Zbog toga je jedan vod, u kojem su bih komandir i komesar, morao dulje čekati da se Tahjani primire, pa da iz skrovišta izvadi oružje i nije stigao glavninu koja se zaputila bez njega. Sudbina i ovog odreda bila je da nije imao dobre vodiče. Prva dva voda su preko Blace i Koprivnog stigla 12. avgusta pred zoru u blizinu srpskog sela Sušca, gdje su imali namjeru da predane. I njima je voda bila zla kob. Baš kad su tražih vodu, neko ih je primjetio i obavjestio najbhzju ustašku posadu. Oko tri sata poshje podne odred su napale ustaše iz Dicma, kojima je ubrzo došlo pojačanje iz Klisa i Sinja. Iako još neiskusni borci ta dva voda su sve do mraka odoljevali premoćnijem neprijatelju, a onda su se istim putem vratili natrag. Zaostali vod ovog odreda logorovao je znatno dalje od svoje glavnine. Njegovi izviđači su pokušah da uhvate vezu sa svojim ih splitskim odredom, a kad im ni jedno ni drugo nije pošlo za rukom i ovaj se vod vratio u Solin. Četvorica boraca ovog odreda bila su ranjena, dvojicu su ustaše zarobile i strijeljale u Sinju zajedno sa borcima Splitskog od-

reda. Kako se ovaj odred vratio u skoro potpunom sastavu, PK im je uputio naređenje da se i dalje smatraju mobiliziranim, kako bi mogli ponovo krenuti na zadatak čim se to naredi.

Kaštelansko-trogirski odred trebalo je da krene iz Kaštelanskog polja preko Kozjaka na Vrdovo. Čim pređe Neorić ovaj odred je trebalo da po selima održava mitinge. Ta zamisao sa mitinzima bila je presmiono, ako ne i naivno postavljena jer je odred time navukao na sebe neprijateljske snage. Međutim, do toga nije došlo jer ovaj odred dalje od Kozjaka nije ni otišao. Pokret odreda odužio se zbog čekanja na grupu od 19 Trogirana, koji zbog oportunizma nekih, starijih članova nisu došli u odred, iako su se u njega već bih uputili. Konačno 15. avgusta PK, koji je već bio doznao za sudbinu Splitskog i Solinskog odreda, naredio je ovom odredu da se vrati, ah da se borci i dalje smatraju mobiliziranim. Drugovi iz Solinskog i Kaštelanskog odreda koji nisu bili kompromitovani trebalo je da po odluci PK ponovo nastave sa svojim normalnim radom, sve dok ih ponovo ne pozovu pod oružje. To su bih radnici tvornice cementa i većina njihovih drugova je znala pravi razlog zbog kojeg su izostali sa posla, ah unatoč tome nije bio zabilježen ni jedan slučaj izdaje.

O Egozničko-primoštenskom odredom ne može se puno reći. I ovaj je odred trebalo da se u Podinarju pridruži grupi dalmatinskih partizanskih odreda, ali dalje od pruge Perković-Labin nije stigao. Kad je prelazio prugu Tahjani su pripucali i to je bilo dovoljno da se ovaj odred od 30 ljudi, u kojem nije bilo partijske organizacije rasprši i povuče.

Za Vodičko-zatonski odred javilo se oko 40 dobrovoljaca. Po planu Pavia Papa ovaj odred je trebalo da zauzme Mostine i Krstanje, da se poveže sa kninskim ustanicima i uz njihovu suradnju osvoji Knin. Nakon tih akcija i ovaj odred je trebalo da se priključi grupi ostalih dalmatinskih odreda. Kraj koji je trebalo da da borce za ovaj odred, bio je poznat po starim i brojnim partijskim organizacijama. To potvrđuje veliki broj prijavljenih dobrovoljaca. Pa ipak, ni ovaj odred nije krenuo na zadatak. Fabo Mrša (tada kandidat za člana CK) i još neki rukovodioci suprotstavili su se odluci da odred krene, a kako su to bih stari članovi Partije, mlađi i neiskusniji drugovi nasjeli su njihovom oportunizmu. Prvičani i još neki drugovi bili su ipak spremni za borbu, pa je Pavle Pap sa Paškom. Trlajom otišao u Bukovicu da izvidi i osigura teren za njihov dolazak. Njih dvojicu su Talijani na prepad uhvatili 12. avgusta i poshje tri dana strijeljah u Skradinu, a da nisu doznali ništa, čak ni njihova imena. Tako je propao pokušaj da se formira Vodičko-zatonski odred, a Partija je izgubila dva hrabra i plemenita člana.

Neuspjeh je doživio i Šibenski partizanski odred. Ovaj odred krenuo je iz Šibenika 12. avgusta navečer. Komandir je bio Polak Martin, komesar Miro Višić, a brojio je 30 boraca. Prvo logorovanje imali su u Danilo Kraljici, drugo u selu Zivkoviću. Tu su na traženje seljaka — mještana likvidirali jednog špijuna. U koritu riječice Čikole zadržali su se dva dana i uvježbavali rukovanje oružjem. Noću 16/17. avgusta uputili su se prema, brdu Promini. Dok su logorovali u Ravnom gaju, blizu Drniša, napali sti ih iznenada žandari, koje straža nije na vrijeme opazila. Odmah na početku i u toku borbe, koja je trajala tri sata, dio boraca se raspršio, tako da je prema Promini produžilo samo 19 drugova. Od raspršenih devetorica su bila uhvaćena i strijeljana u Drnišu. Reducirani odred se na Promini povezo sa Pajom Popovićem. Komandir Pero Polak vjerovao je da će Pajo biti koristan odred kao vodič, iako su ga borci opominjali da bude oprezan. Osam dana trajali su pregovori. Pajo je od naših drugova najpre tražio oružje, a zatim novac. Namjera mu je bila da odred ili razoruža ili da ga uvah u neprilike pri nabavljanju hrane, i zato njegovim traženjima nije bilo udovoljeno. Na kraju je ipak dogovoreno da će Pajo sa svojim ljudima sprovesti odred preko Kosova i Polače do ustaničkog Drvara. U međuvremenu Pajo se dogovorio s Talijanima o tome kako i gdje treba partizanima pripremiti zasjedu. Pokret je kao obično, vršen noću. Na čelu kolone nalazio se Pajo sa svojim ljudima. Kad su bili blizu željezničke pruge Drniš-Knin, opalila je nekom od Pajinih ljudi puška. To je bio ugovoreni signal. Pajo je sa svojim potčao, preskočio jedan zid i odvojio se od partizana. Kad su partizani naletjeli na zid dočekali su ih Talijani mitraljeskim rafalima. Uto je i kamion, koji je Talijane doveo u zasjedu, upao svoje farove. Po iznenađenim i zaslijepjenim partizanima pršilo je vruće olovo. Odred je bio raspršen, ah od partizana, za čudo nije poginuo nitko. Trojica sa komandrom vratila su se u Šibenik, a 11 ih se probilo prema Dinari i Drvaru. Ostala petorica su se kasnije, različitim putevima, također vratila u Šibenik.

Za komandira Sinjskog partizanskog odreda bio je postavljen Paško Mrduljaš, a za komesara Stipe Marković. Nakon što su od Marka Kovačevića dobili sva uputstva otišli su "u Sinj i sa tamošnjim drugovima otpočeli formiranje odreda. Kraj Rumina, na lijevoj obali Cetine, sakupila su se 92 dobrovoljca. Po planu PK ovaj odred trebalo je da što prije otpočne sa akcijama, kako bi na sebe svratio pažnju neprijatelja i time olakšao prebacivanje primorskih odreda. Odred je formiran 14. avgusta, a na prvu akciju je otišao tek poslije dva dana. Na cesti Sinj-Vaganj odred je napao grupu od 50 ustaša i

žandara, presjekao TT-veze u dužini od 2 kilometra, dinamičnom oštetio cestu, a zatim se uputio u rejon u kojem je bio planiran susret sa primorskim odredima. U tom rejonu je narod već naveliko pričao o stradanju partizanskih, odreda, ali sinjski partizani nisu povjerovali tim glasinama, nego su nastavili sa traganjem. Tek na Vrdovu dobili su sigurnu potvrdu da su Splitski i Solinski odred nastradali. Ta vijest, kao i obećanje ustaša da se onome tko se u roku od 24 sata vrati kući neće ništa dogoditi, porazno su djelovali na odred. Umjesto da raste, on se počeo naglo osipati. Iz Sinja se u odred zaputila nova grupa od 50 ljudi, ali je putem naišla na dezertere i vratila se natrag. Konačno je u odred ostalo samo 15 boraca. U septembru je u odred došao španski Borac Maks Baće. Pod njegovim rukovodstvom izvršena je reorganizacija: odred je proširen, uspostavljena je veza s bosanskim partizanima i nastavljena borba. Pored Baće na sinjski teren PK je tada uputio Božu Bilića, a zatim Duju Bašića, također španske borce.

Tako se pokušaj stvaranja prvih dalmatinskih partizanskih odreda završio neuspješno. Stradanja prvih odreda izazvala su na obje strane žestoke reakcije. S jedne strane Talijani, ustaše i sva domaća reakcija slavili su pobjedu. Smatrali su da je razbijanjem odreda uništen komunistički pokret i da im Partija u Dalmaciji neće ubuduće predstavljati opasnost. Crkvena zvona su tih avgustovskih dana 1941. slavila pobjedu okupatora i domaćih izdajnika. Na drugoj strani, komunisti i svi rodoljubi osjećali su težinu poraza. Pored vojnog i političkog neuspjeha Partija je u Dalmaciji izgubila i preko 100 svojih članova i skojevaca, bilo da su odmah strijeljani ih uhapšeni u kasnijim hajkama. Tek tada se vidjelo koliko je upućivanje odreda bilo isforsirano. Borbeni entuzijazam mase i discipliniranost pokrajinskog rukovodstva učinili su da mogućnost i snage nisu bile pravilno odmjerene. Pokušalo se da se tako reći, preko noći, stvori jaka vojnička snaga, koja bi na svom prvom maršu uništila okupatora i njegove pomagače. Da nije bilo te brzopletosti i poraza koji je zbog toga uslijedio, Dalmacija je već 1941. mogla imati znatne partizanske snage, a NOP ne bi zapao u krizu.

I PREGRUPISAVANJE SNAGA

Iz svega ovoga izvučene su velike pouke i oslobodilački pokret je od tada koračao sigurnim putem. Potreba koja se tada neizbježno nametala sastojala se je u tome da se temeljito ispituju uzroci neuspjeha. U tom smislu bila je formirana

specijalna komisija i partijskim kaznama kažnjeni su svi krivci, koji su svojom kolebljivošću, oportunizmom i nedisciplinom doprinijeli neuspjehu. To je bilo čišćenje i pregrupiranje snaga za buduće akcije. Pokrajinski komitet, kao organ koji je najneposrednije bio odgovoran za stanje u Dalmaciji, ulagao je velike napore, da se privremena kriza što lakše i prije prebrodi. CK KPH je nastojao sa svoje strane da pomogne NOP u Dalmaciji koliko god su mu to dopuštale teške ratne prilike i širina fronta kojim je rukovodio. Da bi dobio što bolji uvid u stanje pokreta u Dalmaciji, kao i da bi pomogao pokrajinskom rukovodstvu, CK je u septembru i oktobru uputio u Spht svog sekretara Radu Končara. Jedna od mjera koje je tada poduzeo PK bilo je upućivanje svojih članova i drugih iskusnijih partijskih radnika u razne krajeve Dalmacije, što je u to kritično vrijeme mnogo doprinijelo sređivanju prilika u partijskim i drugim organizacijama NOP-a na terenu.

U prve partizanske odrede polagane su velike nade, ali njihovo stvaranje nije bila jedina manifestacija NOB-a u Dalmaciji. Već od prvih dana okupacije izvođene su diverzije i sabotaze, organizirane antifašističke demonstracije i štrajkovi. Zato početak oružane borbe u Dalmaciji pada u to razdoblje.

Kad je pokušaj sa prvim odredima doživio neuspjeh, ponovo se pribjeglo diverzijama i sličnim već pokušanim formama borbe. Time nije napuštena misao o stvaranju naoružanih partizanskih odreda, koji su i dalje ostali cilj kome treba težiti. Diverzije i sabotaze su tada bile najprikladnije sredstvo kojim se održavao kontinuitet borbe, a ujedno i najbolji melem za rane koje je pokret bio zadobio. Zbog toga su te forme najkarakterističnije za NOB u Dalmaciji sve do kraja 1941. godine.

U Dalmaciji su i dalje djelovala dva partizanska odreda: Sinjski, s osloncem na Dinaru i Sohnsko-kaštelanski, s osloncem na Kozjak. Pored njih postojale su mnoge grupe ilegalaca koje su vršile diverzije i druge vojne zadatke. Kad bi se samo po tim odredima i grupama prosuđivala snaga NOP-a, dobila bi se sasvim pogrešna predožba, jer je njegova najveća snaga bila široko razgranata mreža akcionih odbora, odbora Narodne pomoći i čvrsto narodno uverenje da je NOP jedini perspektivni politički pokret. To uvjerenje je ubrzo postalo općenarodni politički sastav, tako da se zahvaljujući njemu, od kraja 1941. pa nadalje, oslobodilačka borba razvijala u Dalmaciji sa takvim uspjehom kao rijetko u kom drugom kraju naše zemlje.

• NOP je od početka shvaćen i kao pokret za nacionalno oslobođenje od okupacije, u kojem radi toga treba da učestvuje sav narod, bez obzira na stranačku pripadnost. Zato je KPJ velike napore ulagala na razdvajanje pristaša HSS i drugih građanskih stranaka od njihovog izdajničkog vodstva. Da bi se pre-

govori i ubjeđivanja. tih ljudi svuda pravilno i sa istih pozicija odvijah, PK je 20. avgusta izradio platformu, koja je bila baza za vođenje tih pregovora. U njoj je tumačena prilika Tahjana i ustaša i stavljeno u dužnost svakom rodoljubu da na bazi jedinstvenog oslobodilačkog fronta učestvuje u naporima za oslobođenje. Izrađena je bila cela skala raznih oblika suradnje: od pružane borbe u partizanskim odredima (na prvom mjestu), preko sabotaža i raznih drugih vidova pomoći, do rodoljubivog bojkota tuđinskih izdajničkih vlasti. U bojkot je također spadalo i neodazivanje na ustaške pozive u vojsku. Većina pristaša tih stranaka i njihovi niži funkcioneri pristajala je na suradnju, za-razliku od stranačkih vrhova koji su se otvoreno suprotstavljali svakoj suradnji ili sabotirali ozbiljnije pregovore. Zahvaljujući toj široko postavljenoj koncepciji oslobodilačke borbe, utjecaj Komunističke partije neprekidno je rastao, a u gradovima, na otocima i uz obalu se graničio sa stvarnom vlašću.

Nakon iskustva sa prvim odredima PK je donio odluku, da se prebacivanje u partizanske odrede ubuduće, a to je potrajalo cijelu 1941. vrši pojedinačno ili u malim grupama. Zbog te odluke nije u 1941. moglo doći do bržeg jačanja i umnožavanja partizanskih odreda, ali je zato u gradovima i u primorskom pojasu izgrađivana i akumulirana velika snaga oslobodilačkog pokreta. Diverzije i sabotaže, kroz koje se ta snaga ispoljavala, hrabrost sa kojom su izvođene i njihova brojnost, potvrda su snage NOP-a, a ujedno i dokaz nemoći okupatora u Dalmaciji.

Samo u Sptu od 11. septembra do 9. novembra 1941. izvedeno je ukupno 24 diverzantskih akcija. U njima su uglavnom bacane bombe (čak i u najstrožem centru) i vršeni atentati na Talijanske vojnike i oficire i na domaće fašiste. Neke od njih nanijele su Talijanima i ozbiljnu materijalnu štetu. Tako je, na primjer, u septembru podmetnut eksploziv pod strojeve minosca »Soko«, u oktobru je zaplenjen brod »Palermo« od 5500 brt pun municije i druge vojne opreme; istog mjeseca potopljen je ratni brod u gradnji »Orao«, a do kraja godine izvršene su sabotaže na ratnim brodovima »Zmaju« i »Kopcu«. Isto tako zahvaljujući sabotažama ni razarač »Špht« nije nikad zaplovio pod Talijanskom zastavom.

Jedna od akcija koja je imala najveći odjek bio je napad na talijansku vojnu glazbu 9. novembra u centru Splita. Grupa skojevaca napala je tog dana sa tri bombe talijansku vojnu glazbu, koja je u pratnji počasne čete svirala gradom. Učinak je bio strahovit. Talijani su čitav sat, nakon eksplozija bombig izbezumljeno pucali i bacali bombe nasumice na sve strane. Ta akcija koštala ih je 3 mrtva i 28 ranjenih. To je ujedno bila i posljednja bombaška akcija u Sptu. Poslije nje, po odluci PK

ã Rade Končara, prestalo se sa bacanjem bombi po gradu, jer se događalo da pored fašista nastrada i koji slučajni prolaznik ili dijete, a fašistička propaganda je takve slučajeve obilato koristila protiv NOP-a. Ipak, Talijani su nakon te akcije izgubili svaku volju za muziciranjem po gradu.

U tvornicama cementa u Solinskom bazenu skoro svakodnevno su vršene sabotaze, zbog kojih je proizvodnja morala biti obustavljena. Da bi to spriječili, Talijani su na svim važnijim mjestima u tvornicama postavljali karabinijere, a u tvornici »Majdan« doveli su čak i četiri tenka.

U čast proslave oktobarske revolucije 1941. borci Solinskog odreda napali su šest kamiona s talijanskim vojnicima. Prema izveštaju splitskog prefekta Zerbina tada su poginula 3, a ranjeno je više vojnika i oficira. Poslije ove akcije Talijani su prebacivanje trupa u Solinski bazen vršili smo danju i uz pratnju blindiranih kola.

Na zloglasnog Antonia Skotona, šefa šibenske fašije, izvršen je atentat 11. novembra. Za odmazdu Talijani su uhapsili 27 drugova i nakon divljačkog mučenja 6 osudili na smrt, a ostale na dugogodišnju robiju. Nešto kasnije, na dan fašističkog pohoda na Rim, grupa od 12 Šibenčana je u centru grada bacila bombe na talijanske vojnike, a poslije akcije otišla je u partizane.

Da nije samo kopno bilo poprište diverzantskih akcija .svjedoči i akcija na Visu, gdje su tamošnji aktivisti uništili "U Komiži tvornicu sardina »Mardešić«, jednu od najvećih te vrste na našoj obali.

To su bile samo neke akcije iz velikog lanca diverzantske aktivnosti u 1941. Sa koliko hrabrosti i smjelosti su izvođene te diverzije vidi se po akciji u Zadru, gdje nije bila pošteđena jahta samog pohcijskog prefekta Zerbina. Diverzantska aktivnost ozbiljno je uzdrmala ugled okupatorskih vlasti i donijela velike koristi NOB-u. To su, naravno, osjetili i Talijani, pa su poduzimali niz mjera da je onemoguće. Zajednička karakteristika tih mjera bila je primjena sve težeg i masivnijeg terora. Svakodnevno su vršene racije i hapšenja; maltretiran je i ubijan veliki broj ljudi. Zatvori i logori na našoj obali bili su prepuni, tako da su zatvorenike skoro svakodnevno odvozili brodovima na talijansko kopno. Jedna od mjera, a ujedno i simbol fašističkog terora, bilo je konstituiranje Izvanrednog suda za Dalmaciju. Na presude tog specijalnog vojnog suda nije bilo pravnog lijeka, a najpopularnija mjera njegovih sudaca bila je smrtna kazna ih vremenska kazna koju ne bi ni hrast nadživio. Prefekt splitske pohcije zabranio je kretanje po frradu između 18 i 6 sati. Drugi jedan dekret istog prefekta nudio je zaštitu i velike novčane nagrade denuncijantima.

No, kako sve te mjere nisu bile dovoljne, Talijani su pozvali u pomoć kler i predstavnike građanske stranke i stales-drill udruženja. Delegaciji tih »uglednih građana« podnio je prefekt splitske pohcije na potpis tekst izjave, u kojoj je osuđivana djelatnost Komunističke partije i zahtjevana pokornost talijanskim vlastima. Stari politikanti znah su da se od njih traži nešto što je suprotno narodnim interesima i zbog čega bi mogli kasnije biti pozvani na odgovornost. Zato su pristali da izjava izade pod firmom njihovih stranaka i udruženja, ali ne i sa njihovim imenima. Uprkos njihovom nećkanju Zerbino je izjavu objavio ukrašenu njihovim imenima. Splitskog biskupa BoniEačića nije trebalo nimalo nagovarati na suradnju sa okupatorom. On je od prvog dana bio uz talijansku vlast i koristio je svaku priliku da joj pomogne, što je učinio i u svom, punim imenom potpisanom, »pastirskom pismu« 9. novembra. Za svojim sphtskim kolegom nije zaostajao ni šibenski biskup Mileta, ai komé su Talijani, a zatim i Nijemci, našli vjernog saveznika.

Kako svi ti suradnici i mjere nisu mogh Talijanima da stabiliziraju vlast, oni postepeno prelaze na goli, ničim nema-skirani teror. Svjedočanstva tog terora ostala su po svim gradovima i selima u Dalmaciji.

Posebno težak udarac zadobila je Partija hapšenjem Hada Končara. U Sphtu 17. novembra u stan u kome je boravio Končar provalili su fašisti i karabinijeri. Da bi izbjegao hapšenje Končar je skočio kroz prozor sa drugog kata i počeo bježati. Pobjeći mu ipak nije uspjelo, jer ga je na uhci sustigao jedan puščani metak i razmrskao mu koljeno. Nakon pet dana pokušao je na svoju ruku, sa nogom u gipsu, da pobjegne, ali je time samo povećao budnost Talijana. PK je pokušavao na razne načine da ga oslobodi. Razmatrana je čak bila mogućnost upada Sohnskog odreda u Spht i nasihio oslobađanje Končara. Taj plan je bio odbačen kao neizvodljiv, bez obzira na hrabrost, jer je u Sphtu tada bilo oko 20 000 naoružanih Talijana. Umjesto toga odlučeno je da Solinski i Kaštelanski odredi postave zasjedu vlaku kojim Končar bude prevožen u Šibenik. Ali, umjesto vlakom, kako se to predviđalo, Končar je povezen brodom. U Šibeniku je sa još 25 drugova osuđen na smrt i strijeljan.

Diverzije i sabotaze bile su u 1941. godini glavni, ah ne i jedini vid borbe u Dalmaciji. Paralelno s tim načinom djelovali su u Dalmaciji i partizanski odredi. Do kraja 1941. djelovali su: Dinarski, Kamešnički, Svilajski, Solinski, Kaštelanski i Splitski odred. Većina boraca u 1941. nije bila uključena u odrede, nego je djelovala u brojnim gerilskim grupama, kojima su rukovodili teritorijalni komiteti. Te grupe bue sū sastavljene od komunista, skojevaca i rodoljuba koji su odbili da se jave

na ustaške pozive u domobrane. Prema nepotpunim podacima može se zaključiti da je do pred kraj 1941. u odredima u grupama djelovalo preko 760 boraca.

Osim njih iz sjeverne Dalmacije i sa zadarskih otoka je otišlo oko 150 boraca među hčke partizane. Oni su otišli u četiri grupe, u novembru i decembru, nakon što je partijska organizacija sela "Vodica uspostavila čvrst kanal sa vodičkog terena preko Bukovice sa Likom.. Zadarska grupa se sa tamošnjih otoka najpre čamcima na vesla prevezla na vodički teren, a odatle kanalom kojim su otišle prethodne tri grupe. Od njih je u sastavu bataljona »Marko Oreškovič« formirana Dalmatinska četa. Odmah poslije formiranja ta četa je vodila u Bjelopolju borbu sa Talijanima. To je ujedno bila prva borba ličkih partizana sa talijanskom vojskom. Pravilnim političkim radom i junačkom borbom oni su osvojili simpatije naroda u Lici i dali značajan doprinos stvaranju bratstva i jedinstva.

Svi ovi rezultati, postignuti u 1941. godini (i pored navedenih neuspjeha), odrazili su se u punoj mjeri na ono što je na liniji narodnooslobodilačke borbe postignuto slijedećih ratnih godina u Dalmaciji. "Već početkom januara 1942. formirani su Kninski i Bukovički, a nešto kasnije Biokovski, Mosorski i Mosečki partizanski odred. Od septembra 1942. formirane su prve tri dalmatinske brigade. Do kraja 1942. u dalmatinskim partizanskim jedinicama borilo se oko 6500 boraca, a van njih još oko 3500.

Prve jedinice koje su u IV ofanzivi prešle Neretvu, bile su dalmatinske. Od 21 000 boraca, koliko ih je tada bilo sa Vrhovnim štabom, 9500 su bili Dalmatinci. Druga dalmatinska brigada koja se proslavila forsiranjem Neretve, prva je prešla, i Drinu. U V neprijateljskoj ofanzivi Prva dalmatinska je, prešavši Sutjesku, u silovitom napadu razbila nemački obruč. Druga dalmatinska brigada je na Gornjim Barama ispisala ep. Od oko 16 500 partizana, koliko je na Sutjesci brojila naša glavnina, 6500 su bili sinovi Dalmacije.

Nakon kapitulacije -fašističke Italije u 1943. godini stvoreno je 9 novih brigada; formirane su tri divizije, a 7. oktobra Osmi dalmatinski korpus sa 4 divizije. Partizanska ratna mornarica brojila 3500 boraca, a do kraja 1943 otišlo je u partizane ukupno oko 43 000 muškaraca i žena. Do kraja rata Dalmacija, je dala preko 100 000 boraca, 28 000 je poginulo u borbi ih palo kao žrtva fašističkog terora, a kroz zatvore i koncentracione logore je prošlo oko 86 000 ljudi, žena i djece (pred rat Dalmacija, je imala oko 740 000 stanovnika).

Dalmacija je oslobođenje dočekala sa potpuno izgrađenom, narodnom vlašću, a 14. aprila 1945. u Sphtu je ZAVNOH izabrao prvu vladu Demokratske Federalne Hrvatske.

Drago GIZDIC

S TITOM I KARDELJOM IZ OKUPIRANOG BEOGRADA NA OSLOBODENU TERITORIJU

P očetkom jula 1941. godine bila sam izdvojena iz partijske ćelije u Beogradu i dodeljena za kurira Pokrajinskom komitetu KP za Srbiju. U tom svojstvu stalno sam putovala iz Beograda u unutrašnjost Srbije, nosila pisma ili vodila ilegalne partijske radnike na zakazane veze. Najčešće sam putovala za Niš i do partizanskog odreda, koji je u to vreme operisao u okolini sela Sremčice. Tako sam do Niša sprovela grupu od deset drugova od kojih su većina bih učesnici akcije za oslobodjenje Aleksandra Rankovića iz bolnice. Zatim, i dvojicu španskih boraca, Jehsija Popovskog i Vanču Tanevskog, koji su kao i ostali preko naše partijske organizacije otišli u partizane. Zadatke sam neposredno dobijala od Blagoja Neškovića i Cane Babović.

Već sam dva i po meseca bila partijski kurir, kad sam 15. septembra dobila zadatak da se pripremim za jedno slično putovanje do Valjeva, gde ću voditi »jednog odgovornog druga«. Rečeno mi je da sutradan budem u određeno vreme na Beogradskeželezničkoj stanici. Nisam mogla ni pretpostaviti o kom se drugu radi, a još manje da bi to mogao biti hćno drug Tito. Sutradan, 16. septembra, u određeno vreme došla sam pred železničku stanicu, gde me je čekala Milada Rajter, od koje sam povremeno i dobijala kurirske naloge. Ona mi je kazala adresu na koju treba da se javim u Valjevu i dala lozinku pomoću koje je trebalo da se povežem sa Valjevskim okružnim komitetom. Zadatak je bio da u Valjevu »predam« druga sa kojim ću putovati.

Primivši ovaj zadatak, pošla sam sa Miladom Rajter u hol beogradske železničke stanice, gde me je ona upoznala sa dvojicom drugova i jednom drugaricom, koji ni po čemu nisu odudarah od ostalih putnika koji čekaju voz. Jedan od njih, elegantno odeven, srednjih godina, nikako mi nije bio poznat — bio je to drug Tito. Drugi je bio brat Miladin, Jaša Rajter, a drugaricu sam poznavala iz doma studentkinja, jer je bila

Student. Jaša Rajter je putovao kao lični pratilac druga Tita, sa zadatkom da po cenu života ne dozvoli da se ma šta dogodi čoveku za koga su bila vezana sva osećanja svih komunista Jugoslavije.

Posle kraćeg zadržavanja na peronu, popeli smo se u voz. Prema već ustaljenoj praksi iz mojih ranijih putovanja, sela sam odvojeno od grupe koju pratim. Uskoro mi je prišao Jaša Rajter i rekao da treba da im se pridružim, što mi je bilo neobično, ah sam zaključila da je to zahtev »druga koga vodim» i da on kao najodgovorniji hoće da ima pregled svih koji putuju s njim.

Do čačka putovanje je proteklo bez smetnji. Pošto je trebalo da promenimo voz, drug Tito je rekao da izađemo u grad i da posedimo u nekoj obližnjoj gostionici. Međutim na ulazu u čačansku železničku stanicu, kroz koju je trebalo da prođemo da bismo izišli u grad, stajala su dva policijska-agenta i pregledala putnicima lična dokumenta. U jednom od njih prepoznala sam Ljubišu Mališića, koji me je pre rata hapsio u Skoplju. Kad sam se našla pred njim, nisam imala vremena da razmišljam već sam se mahinalno okrenula drugom agentu, pokazala mu dokumenta i izašla iz stanice. Čim smo došli u orad obavestila sam Jašu koga sam prepoznala na stanici, o čemu je on odmah izvestio druga Tita. Malo docnije Jaša Rajter je došao kod mene i rekao da ćemo nas dvoje da uzmemo fišaker i prevešćemo se do prve železničke stanice prema Užičkoj Požegi, gde ćemo se tek popeti u voz, a drug Tito i drugarica sešće u njega još u Čačku. Očigledno je da se Jaši ova Titova odluka nije svidela, jer je njegov partijski zadatak bio da se ne odvaja od Tita. A kad smo se u dotičnom selu (mislim da je to bio Prijedor) popeli u voz i pronašli kupe druga Tita, on nam je saopštio da je naš voz pre no što je pošao za Požegu, na čačanskoj stanici bio pretresan i da su svi putnici legitimisani.

Na jednoj od stanica, između Čačka i Požege, našoj grupi se pridružio i jedan pop. Predveče smo stigli u Užičku Požegu i zajedno sa popom odseli u jednoj gostionici, gde su za susednim stolovima sedeli nemački vojnici i nedićevci. Ne znam da li je prošlo pola sata, kad nas pop povede na spavanje. Cele noći gradom su krstarile nemačke patrole koje su zastrašivale stanovništvo čestom pucnjavom. Drug Tito bio je tako miran kao da je najlegalniji gost u kući. Taj utisak proizilazio je ne samo iz njegove hladnokrvnosti, već i iz njegovog dobrog raspoloženja za vreme večere i pred polazak na spavanje. U toku razgovora, posle večere, Tito me je upitao odakle sam. Kad je čuo da sam iz Makedonije, počeo je da se raspituje o političkoj situaciji u njoj, oštro kritikujući Sarla kao izdajnika Partije i

naroda. Bila sam više nego očarana sa kolikom mi je otvorenosću i poverenjem drug Uto pričao o ovim stvarima.

Sutradan, 17. septembra pošli smo za Valjevo s kolima, sa konjskom zapregom. Na oko pola kilometra pred ulazak u Kosjerić videli smo grupu seljaka pored puta, kako uređuje desetak svežih grobova. Drug Tito je zaustavio kola, sišao i uputio se seljacima, raspitujući se čiji su grobovi. Kad su mu rekli da su Nemci pre dva-tri dana na tom mestu streljali seljake za odmazdu, Tito je posle kratkog ćutanja, sa bolom u glasu, ali odlučno rekao: »Mi ćemo osvetiti ove žrtve«. Nije bilo teško zapaziti koliko su prisutni bili impresionirani ovolikom odlučnošću za osvetom.

Na putu za Valjevo, stigli smo i uzeli u kola putnika za koga smo ustanovili da je Slovenac, a koji, kako kaže» ovde živi još od pre rata. Drug Tito je otvoreno vodio s njim politički razgovor, objašnjavajući mu značaj narodnooslobodilačke borbe. Nedaleko od Valjeva presrela nas je grupa naoružanih ljudi za koje smo se ubrzo uverili da nisu partizani. Na zahtev naoružanih sišli smo s kola i ušli u seosku gostionicu, pored puta. Drug Tito je odmah zatražio njihovog komandira, pa udaljivši se nasamo dugo su razgovarali. Mi, ostali, stajali smo po strani, razgovarajući sa dvojicom-trojicom od ljudi koji su nas zadržali. To su bili četnici Draže Mihailovića, koji su u to vreme saradivah s partizanima. O čemu je drug Tito razgovarao sa četničkim komandirima nije mi poznato, ali posle kratkog vremena stiže jedan mlad partizan, koji se pozdravi sa Titom i reče da možemo poći.

Tek sad mi je bilo jasno da cilj našeg putovanja nije bio Valjevo, nego partizanske jedinice oko Valjeva, a moj zadatak nije bio »da vodim« već da budem u sastavu grupe koja prati Tita i da stečeno iskustvo iz putovanja vozom primenim na ovom zadatku. Pošto nismo imah ni potrebe da ulazimo u Valjevo, moj zadatak je bio završen, ah smo Jaša i ja nastavili put sve do mesta gde se drug Tito sastao sa Aleksandrom Rankovićem i ostalim drugovima, koji su već bih na slobodnoj teritoriji.

Partizan, sa kojim smo pošli iz seoske gostionice gde smo se sreli sa četnicima, odvede nas u obližnje selo, gde smo ručali i odmorili se u zgradi škole. Uveče smo stigli u štab Kolubarske čete Valjevskog partizanskog odreda, koji se nalazio u susjednom selu, do onog gde smo ručali. Tu smo večerali i prenoćili. Komesar čete Steva Singer, bio je govorljiv i veseo čovek. Drug Tito je sa zadovoljstvom slušao njegova izlaganja o borbama čete i smejavao se od sveg srca kad je komesar ubacivao po neku šalu iz partizanskog života. Komesar je, pored ostalog, ispričao i ovaj slučaj: vraćao se on sa svojom četom iz jedne

"teške borbe sa Njemcima i uz put sreo grupu seljaka, koji nisu obraćali pažnju na to kako partizani izgledaju — umorni i gladni, jedva izvukli glavu pred brojnim neprijateljem — nego su ga pitali da li je istina da su stigli ruski padobranci. Kako nije imao vremena a nije bio ni raspoložen za objašnjavanje takvih očigledno nerealnih pitanja, Steva im je kratko odgovorio: »Da, došli su! Zar ne vidite da se već bore protiv Nemaca! Upirući prstom u svoje umorne drugove nastavio je put. Komesar je ovaj slučaj ispričao sa takvim smislom za humor da su drugu Titu potekle suze od smeha.

Čitav sutrašnji dan, 19. septembar, proveli smo u štabu Kolubarske čete. Drug Tito je razgovarao sa svima, interesovao se o svemu. Tog dana, već formirani narodnooslobodilački odbor rešavao je neki spor između dvojice seljaka, o čemu je Tito, posle toga, dugo razgovarao sa seljacima, govoreći im da narod već priznaje naše odbore kao vlast i zato se njima obraća. Trećeg dana od dolaska, mislim da je to bilo 22. septembra, sa jednom desetinom Kolubarske čete otišli smo u štab Valjevskog partizanskog odreda, odakle je dalje putovanje preuzeo drug Miloš Minić. Tek tu, u štabu Valjevskog odreda, iz razgovora koji su se vodili i po načinu obraćanja prema drugu Titu saznala sam sa kakvim sam čovekom putovala. Tek tada sam bila svesna koliko je ovaj zadatak bio veliki i bila sam ponosna što smo ga do kraja izvršili.

Sutradan, 23. septembra, Rajter i ja pošli smo nazad za Beograd. Drug Tito, pozdravljajući se s nama, nije propustio a da nas i na rastanku ne osveži svojim optimizmom, obraćajući mi se: »Kada budeš stigla u Beograd, kaži drugovima da ti kupe duboke cipele, u njima se lakše putuje.«

PONOVNI SUSRET SA TITOM U UZICU

Bilo je to polovinom oktobra kad sam u PK Srbije dobila zadatak da otputujem do Vrhovnog štaba NOPJ i odnesem jedno pismo drugu Titu. Na putu će me pratiti Jaša Rajter, koji će kao -folksdojčer biti snabdeven dobrom legitimacijom. Iz Beograda smo prvo stigli u Posavski odred, a zatim preko partijskih veza po selima, posle dva-tri dana, stigli smo u štab Valjevskog partizanskog odreda, gde nam je čiča Dragojlo Dudić, član štaba odreda, dao automobil da se prebacimo do Uzica gde se nalazio i drug Tito sa vrhovnim štabom.

Posle dugog pešačenja vožnja automobilom bila je pravo uživanje. Sa veselim šoferom (koji nije hteo da se odvoji od svojih kola kad su ih partizani zaplenili, pa je radije i sam stupio u odred) dan nam je brzo prošao. Predveče smo stigli u

Užice i odmah se javih narodnooslobodilačkom odboru, koji je bio smešten u centru grada. Posle izvesnog vremena došao je Lola Ribar i potražio pismo koje sam nosila. Jaša Rajter i ja bih smò vrlo-razočarani zbog ^takvog obrta situacije. Putujući prema Vrhovnom štabu, bili smo sigurni da ćemo se ponovo sresti sa drugom Titom. Lola je primetio naše kolebanje pri predaji pisma i pitao nas je: »Imate h nešto usmeno da prenesete?« Na žalost, osim pisma nismo imali nikakvu drugu poruku, ah smo ipak kazali da imamo i usmenu poruku.

Nismo bili iznenađeni, kada je posle dva dana u zgradu Narodnooslobodilačkog odbora Užica došao drug Tito i pozvao nas na razgovor. Bili smo u nedoumici šta da radimo ako je Titu preneto da imamo poruku za njega, a mi je nismo imali. Ali iz prvih Titovih reči shvatih smò da nema zašto da se osećamo neugodno, jer mu je bilo jasno da hoćemo samo da se sretnemo sa njim. Bio je u partizanskoj uniformi, veseo, raspoložen i, kao što smo ga znali od prvog susreta, sa beskrajnom uverenošću i nadom u oslobođenje zemlje. Skoro čitav sat Tito je razgovarao sa nama, interesujući se kako je u okupiranom Beogradu i kako smo putovali do Užica. Naročito su ga zanimala diverzantske akcije u Beogradu, koje su u to doba bile "česte. Bili smo radosni što nam se ispunila želja da 'i ovom prilikom vidimo i čujemo druga Tita.

Čekajući odgovor na pismo koje smo doneh, ostali smo sedam dana u oslobođenom Užicu. To je bio naročiti doživljaj. Ono zašto se borila Partija, već se ostvarivalo: oslobođenje zemlje od okupatora i stvaranje narodne vlasti! Nemajući nikakav određen zadatak, provodila sam dane u upoznavanju grada. U Užicu je vrlo kao košnica, jer je život bio vrlo intenzivan. U gradu je bio ne samo Vrhovni štab, već i svi ostah politički organi i njihove službe. Nije bilo mnogo partizana, jer su jedinice bile na položajima. Samo su s vremena na vreme kroz grad prolazile patrole i kuriri. Politički i propagandno-kulturni rad bio je veoma razvijen. Prisustvovala sam nekim skupovima i ostala mi je u živom sećanju jedna kulturno-umetnička priredba u bivšoj sokolarii. Program je bio veoma lep, zasićen prigodnom političkom atmosferom, izvođen sa silnim žarom i oduševljenjem.

Jednog dana sam doznala da se u Užicu nalaze neki Makedonci, politički zatvorenici iz Sremske Mitrovice, koji su pobegli iz zatvora zahvaljujući poznatoj akciji sremskih partizana.. U kasarni, van grada, gde su bili smešteni, videla sam se sa Orce- tom Nikolovim, koga sam tada prvi put upoznala. Skroman i tih, jedva je čekao da ode da radi u Makedoniji. Tih dana, u Užicu sam sretala mnogo poznatih drugova i drugarica iz Beograda. Svi su tražih Rajtera i mene da bi se raspitali o nekom

svom rođaku ili poznaniku u okupiranom Beogradu: da li je živ i kako je? Ljudi su bili privrženiji jedni drugima nego ikad, jer je svaki susret mogao da bude poslednji, pa je svaki podatak o poznatom drugu i prijatelju bio neophodan. I Lola Ribar, kada mi je predavao pismo za Beograd, zamolio me je da odem u jednu apoteku kod Spomenika i pozdravim njegovu drugaricu Slobodu: da je živ i da se dobro oseća.

Rajter i ja napustili smo Užice partizanskim vozom i od odreda do odreda, od sela do sela, vratili se u Beograd. Negde ispred Obrenovca, umorni od pešačenja, dali smo znak mašinovođi jednog teretnog voza da stane. Mašinovođa je zaustavio voz na otvorenoj pruzi i mi smo uskočili u jedan furgon. Kad je voz stigao na obrenovačku stanicu, ista je bila blokirana. Nemački vojnik ušavši u voz zatražio pam je dokumenta. Rajter je pokazao svoju legitimaciju folksdojčera i rekao na čistom nemačkom jeziku: »Gospođica je sa mnom«, a vojnik je samo salutirao i ostavio nas na miru. Tako smo ponovo ušli u okupiran Beograd.

SA KARDELJOM IZ OKUPIRANOG BEOGRADA

Nije prošlo mnogo vremena od mog povratka iz oslobođenog Užica kad sam dobila zadatak da odvedem »jednog odgovornog druga« do Posavskog partizanskog odreda. U zakazano vreme čekala sam na jednom uglu kod Auto-komande, gde je naišao **Blagoje Nešković** sa jednim mladim čovekom u naočarima i rekao mi: »To je drug koga treba da odvedeš u odred«. Rastali smo se na tramvajskoj stanici kod »Mostara«, gde smo se ja i drug u naočarima popeli u tramvaj. Stigavši do Čukarice, iznajmila sam fijaker do sela Sremčice. Na svojim kurirskim putovanjima tu sam sretala prve partizanske straže beogradskog odreda. Put i mesto gde je "trebalo da stignemo bili su mi vrlo dobro poznati, jer sam često išla u štab Beogradskog bataljona Posavskog odreda, noseći partijsku poštu. Od Beograda do štaba išla sam biciklom, a obavezno sam nosila i jednu korpu, kao da idem u okolna sela radi snabdevanja. Pošto je ceo put bio dug dvadesetak kilometara, obično sam išla izjutra u štab, ručala bi tamo i popodne, pre svršetka policijskog časa, vraćala se u Beograd. Tako je bilo i ovog puta.

Putovanje fijakerom prošlo je bez ikakvih nepredviđenih događaja. Na jednom od poznatih mesta iza Lipovačke šume sreli smo partizansku stražu, koja je zatražila da sidemo sa fijakera. Pošto je trebalo da se vratim u Beograd, nisam htela pred fijakeristom da pokažem da znam da su to partizani. Kad je fijaker otišao natrag, rekla sam jednom od stražara da nas

odvedu u štab. Drag sa kojim sam putovala ostao je u štabu odreda da sam organizuje dalje putovanje, a ja sam se vratila u Beograd. (Tek posle rata doznala sam da je to bio drug Edvard Kardelj.)

Krajem oktobra izvršila sam svoje poslednje kurirsko putovanje do Posavskog partizanskog odreda, gde sam odvela mlađeg sina dr Ivana Ribara — Juricu. Blagoje Nešković predao mi ga je negde na Đedinju, a Jurica me je srdačno zamolio da prodemo kroz jednu ulicu gde ga je čekala njegova drugarica. Nisam mogla da mu ne ispunim tu želju i još uvek mi je u sećenju kako se dugo i nežno rastajao s njom.

Početak novembra, već poznatim putevima, i-sama sam otišla na slobodnu teritoriju, napuštajući dužnost partijskog kurira u okupiranom Beogradu.

Veselinka MALINSKA

NARODNA VLAST SREZA DANILOVGRADSKOG U 1941. GODINI

STANJE POSLE APRILSKOG SLOMA I PRIPREME ZA USTANAK:

Pre ulaska neprijateljskih snaga u Danilovgrad, noću 16/17. aprila, dolinom Zete je munjevito prostrujala vest da su 15. aprila kralj i vlada sramno pobjegli u inostranstvo avionima iz Nikšića. Vojni slom bio je neminovan. Njegovi vojnici bežali su ako ne od neprijatelja, a ono iz straha od sopstvenog naroda, koji je ostao sam, goloruk, bez svoje vojske, oružja, hrane i slobode — licem u lice sa do zuba naoružanim neprijateljem. Bez svoje krivice našao se pred neposrednom opasnošću za sopstveni opstanak. Pretila mu je glad, patnja, poniženje, ropstvo.

Pukovi i bataljoni bivše jugoslovenske vojske ostavljali su oružje, municiju i raznu spremu tamo gde ih je zatekla vest o porazu: duž drumova, u logorima, u starim ili novoformiranim magacinima. Tako su duž puta Danilovgrad — Martinčići — Spuž, Danilovgrad — Podgorica i Danilovgrad — Nikšić, a naročito kod sela Pažića, manastira Zdrebaonika, sela Glavice, u Kosovom Lugu, iza Spuške glavice, u Veljem polju, samom Danilovgradu i drugim mestima ležale velike količine opreme, oružja i oruđa, a naročito municije. Samo su vojnici, žureći svojim kućama, nosili svoje oružje. Narod je skočio sa svih strana da spašava što se još moglo spasiti — u prvom redu oružje i municiju. Bilo je dirljivo posmatrati žene i ljude, čak i decu, koji su posle nove godine retko imali hleba na svojoj trpezi, kako su iz otvorenih magacina i napuštenih logora često najpre izvlačili sanduke municije, puškomitraljeze, puške, bombe i vojnu opremu, pa tek onda brašno, konzerve i ostale namirnice. U ovome je prednjačila omladina, tako da je veća količina oružja i municije organizovano uskladištena u selu Zagarču, kod Smrdana — između Gostilja Brajovičkog i Martinčkog, u selu Glavici, Veljem polju, Tarašu i dr. Malo je ko

bio bez puške, a bilo ih je koji su imah, tako reći, male magacine municije, pušaka i bombi. Ovo se videlo pri šprovođenju direktive Partije o formiranju kolektivnih magacina oružja i municije, krajem maja i početkom juna 1941, kada je ovaj krupan i važan posao dosta uspešno obavljen. Ljudi su sa oružjem u rukama bili sigurniji i mirnije čekah dalji razvoj događaja.

Neposredno posle aprilskog sloma i kasnije Partija je veoma živo objašnjavala narodu novonastalu situaciju i uzroke poraza. Komunistima, simpatizerima Partije i uopšte naprednim ljudima još više je porastao ugled u narodu. Tragičniji događaji su konačno pokazah na čijoj je strani istina, ko je prijatelj a ko je izdajnik naroda i grubo razlučih lažne od pravih patriota. Živ politički rad i stalno upoznavanje naroda sa situacijom u zemlji i svetu imah su mnogostruk značaj, posebno radi pravilnog odnosa prema neprijatelju još u samom početku. Naime, Italijani su lukavom politikom hteli, tako reći na juriš, da pridobiju narod, da ga vežu za sebe, a potom da sprovedu svoje planove... Iako ih prilikom ulaska u Danilovgrad niko nije dočekao, čak nikoga nije bilo na ulicama, oni su izjavili da su došli u Crnu Goru kao prijatelji crnogorskog naroda, kao njegovi oslobodioci od dugogodišnjeg jarma, a ne kao okupatori. Komandant italijanskih snaga je zagantovao narodu punu slobodu, očekujući prijateljski odnos prema svojoj vojsci. Italijana se u početku, tobož, ništa nije ticalo šta se radi po selima, zašto se omladina sastaje, kako se i sa čime trguje, kuda ko putuje itd. Međutim, oni su se vrlo često povezivali sa predstavnicima bivše vlasti, reakcijom i špijunima, održavah sa njima tajne sastanke, čašćavali še na tajnim banketima i »uzgred« prikupljah spiskove komunista i drugih naprednih ljudi sreza :— savetujući se kako da što pre postanu gospodari situacije. Trebalo je narodu odmah ukazati na stare znance, u novom ruhu i ulozi, i što pre razobličiti zajedničke planove ovih izdajnika i okupatora.

Narod se kao i pred svakom opasnošću, čvršće zbijao po sehama, ljudi su se jače oslanjali jedan na drugog, povećavajući tako snagu i izglede za častan opstanak. Dobro organizovana prvomajska proslava bila je znak prkosa i nesalomljivosti borbenog duha ovoga kraja. Narodu su još od pre rata bile dobro poznate prvomajske vatre na Garču i okolnim brdima koje su, i pored svih mera raznih načelnika, pisara, žandara i njihovih plaćenika, planitele kao simbol snage i slobode. Zato im se ove prve majske večeri pod okupacijom posebno obrađovao. Po selima — naročito planinskim, udaljenim od komunikacija kao što su Zagreda, Zagarač, Gostilje, Vražegrmci i

druga — razvilo se omiljeno crnogorsko kolo sa pesmom i pletunima iz pušaka.

Kroz zajedničko obavljanje radova, zajedničko slušanje i komentarisanje vesti, zajedničke tuge i veselja, zajedničke perspektive daljeg života i mogućnosti opstanka, sela su bila gotovo lla okupu i živela su životom velike porodice. I žene su u svemu vidno učestvovala. Politika, borba i drugi »muški« poslovi sada nisu bili samo »muški«, jer je od njih zavisio život njihovih milih. I one su teško preživljavale aprilski poraz. Na seoskim skupovima stariji su sada slušali mlade — dojučerašnju »deca«. Pokazalo se da ta »deca« dobro poznaju stvari, dobro predviđaju i dobro rade. Stariji su se često obraćali jedan drugom: »Nije što mi je sin, ali pametno je govorio. Ni mene staroga nije sramota da poslušam rođeno dijete...« Kolektivno rešavanje svih problema sela naročito su nalagali događaji koji su usledili tokom maja i juna.

U selima su pristizale izbeglice sa Kosova i Metohije, Vojvodine i drugih krajeva. Dolazile su porodice sa malim zavešljajima u rukama, ili bez njih, bez igde ičega. Malo je koja porodica uspela da ponese i godinama pečalbeni i čuvani novac. Sela su im priskakala u pomoć, smeštala ih, obezbeđivala hranom i ostalim potrebama, uključivala u rad i život, jer će sa njima dehti dalju sudbinu, do boljih dana. Otada, pa početkom cele 1941. godine i. čitavog rata, jedan od najtežih zadataka naroda i njegove vlasti bilo je obezbeđenje izbegličkih porodica.

U skladu sa politikom koju je okupator u početku proklamovao — pijaca u Danilovgradu je bila dosta dobro snabdevena. Za dinare se moglo kupiti žita, šećera i drugih većinom sitnijih potreba. I to je bio jedan od »dokaza« prijateljstva »oslobodilaca« i jedan od načina pridobijanja i primamljivanja seljaka u grad. Ljudi su, u početku, terali i stoku lla pijacu, trgovali sa Podgoricom, Nikšićem i drugim mestima. Međutim, ovo nije dugo trajalo. Poremećaj na tržištu je nastao pre nego što je zabranjena svaka trgovina sa Danilovgradom. Pojavili su se ljudi naipre sa »štosovima«, a potom sa punim tašnama, koferima i džakovima hiljadarki iz pećine kod Nikšića. Panično bežeći u inostranstvo, vlada nije uspela ni upola da uništi novčanice koje su neoštećene u velikim količinama pale špekulantima u ruke. Zbog toga je basnoslovno rasla cena svemu, a posebno stoci. Svaki pazarni dan donosio je nova iznenađenja. Narod se nije mogao takmičiti sa novopečenim »pećinskim« bogatašima. Male uštedevine izgubile su, trenutno, svaku vrednost pred džakovima hiljadarki. Dok je pre poplave ovim parama, trideset hiljada predstavljalo malo bogatstvo, sada se za

tu sumu mogla kupiti samo koja mršava ovca ili koza. Ove nove teškoće-osetile su naročito izbegličke porodice, kod kojih se od celokupne imovine mogao naći samo još po koji dinar. Zato se na seoskim skupovima tražio izlaz iz ovakve situacije, kako ne bi sva narodna dobra pala u ruke špekulanata i njihovih gospodara.

Sem toga, priličan broj štetočina, koristeći privremeno bezvlašće, opštu zabunu i brigu oko mnogo važnijih stvari, počeo je besomučno (ostima, defanzivnim bombama, dinamitom i dr. da uništava ribu u reci Zeti. Velike kohčine pobijene ribe propadale su na dnu hladne i nabujale Zete, ili ih je odnosila matica'ko zna gde. Malo je ribe padalo u ruke ovih utamanjivača, koji su je slali »na poklon« većinom svojim gradskim prijateljima. Neki su našli izvor vanrednih prihoda u nemilosrdnom uništavanju drveća — ne samo na svojim-nego i na zajedničkim imanjima, takozvanim »komunicama«. Gubila se vera u novac i grabilo ono čijom se razmenom dolazilo do osnovnih namirnica. Nije potrebno govoriti kolika je bila šteta zbog golih-polja u dolini Zete, a posebno od seče vrba, topola, jova, dubova/koji su štitili obale od odronjavanja, naročito u kišnim periodima.

Na seoskim skupovima se oštro reagovalo protiv ovakvih štetočina. Jedan stari je govorio svojim seljacima:

»Ako bi riješili da uništimo ono od čega živimo — nema nam više života. Ako smo riješili da živimo, da se pazimo, da se branimo — treba da čuvamo, i branimo i sve ono od čega živimo — ma koga to bilo. Ako je došao neprijatelj — nije potop...«

Sela su se brzo navikavala da sama, na seoskim zborovima, rešavaju svoje probleme. Stare zađevce su se brzo zaboravile. Gubile su važnost pred težinom nove situacije. Dosta je bilo da neko pokrene koje pitanje, da se požali, da nešto predloži, pa da se odmah to rešava na seoskom skupu. Nikom ni na pamet nije padalo da se žali bivšim ih sadašnjim vlastima — priznatim- ili postavljenim od okupatora. Može se slobodno reći'da je u većini sela, naročito udaljenim od glavnih komunikacija, narod već tokom maja i početkom juna uzeo vlast u svoje ruke i da su se odluke, donete na seoskim skupovima poštovale.

Narod je bio ubeden da je borba sa neprijateljem neizbežna. Nije se samo znalo kada će početi. Formiranje pripremih ili omladinskih grupa (kako su se gde zvale) krajem maja, od po 15 do 20 omladinaca, vežba omladine u rukovanju oružjem, održavanje bolničarskih kurseva po selima (od po 20 do 25 omladinki), stalni sastanci komunista i omladine,

duga konferisanja i grupna proučavanja raznih, materijala i drugih aktivnosti — nisu ostali nezapaženi u narodu. I poslednji seljak bio je uveren da komunisti »nešto krupno pripremaju«. Vladalo je uverenje da je rat između Sovjetskog Saveza i Nemačke neizbežan i da će to biti i početak kraja patnji porobljenih naroda.

Pojavljaju se i špijunčici koji po selima »opipavaju puls« i provociraju. Neprijatelji su sve više pokazivali zube, a narod svoju rešenost da časno dočeka svetlije dane. Po selima je naročito bilo omiljeno pripovedanje o junaštvu predaka i slušanje popularnih pesama uz gusle o podvizima hajduka i uskoka u borbama protiv Turaka i poturica. Borbeni duh je rastao, sve više se nipoštavala ratnička sposobnost neprijatelja. Jedan od takvih »prijatelja naroda«, poznati saradnik svih režima u bivšoj Jugoslaviji, »objašnjavao« je situaciju, početkom juna, grupi seljaka:

— Italijani će uskoro da skupljaju oružje po selima i u gradu. A i ne znam što bi nam oružje. Mi smo u savezu sa Rusijom, Rusija sa Nemačkom, Nemačka sa Italijom. Sve je to čvrsto povezano. Svi smo mi prijatelji...«

— Tebi oružje zaista ne treba. Vazda te čuvao onaj koga si služio, pa i sada. Da h će te i sačuvati, vidjećemo. A te priče o prijateljstvu zadrži za sebe. I mi ponešto znamo... — odgovori mu neko iz grupe.

Italijani su početkom juna, preko svojih špijuna, počeli da »tragaju« za oružjem bivše jugoslovenske vojske, a potom da izdaju naredbe da se ono preda vlastima, propisujući teške sankcije, naročito posle napada Nemačke na SSSR. Traženje oružja poljuljalo je veru u dobre namere Italijana i onih koji su mislili da će sa njima moći da prođu u miru. Zahvaljujući uticaju komunista i drugih naprednih ljudi, naredbe su ostale bez rezultata.

Napad Nemačke na Sovjetski Savez dočekan je sa nepokolebljivom verom u brzu pobjedu. Neki su tvrdili da će se sada dići protiv sopstvenih vlastodržaca i narodi Nemačke, Italije i njihovih saveznika. Bili su uvereni da radnička klasa tih zemalja neće sedeti skrštenih ruku i da neće dozvoliti rat protiv tvrdave proletarijata, zemlje radnika i seljaka »velike Rusije«. Po selima je vladalo prazničko raspoloženje, jer se verovalo da su veliki dani borbe, slave i slobode na pomolu. U Danilovgradu se malo ko video po kafanama i ulicama. Iz sela je retko ko dolazio — tek toliko »da vidi svoje«. Bojkot fašističkih vesti, je skoro potpuno uspeo, čak i u gradu. Vladalo je opšte uverenje da sada tek počinje pravi, veliki rat i na frontu i u pozadini.

Mnogi koji su bili poznati kao komunisti, napredni omladinci, ljudi bliski Partiji sklanjali su se iz grada i najbliže okoline. Narod ih je rado primao i preko organa Narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a), ili na seoskim skupovima, rešavao pitanje njihove ishrane i smeštaja.

Veoma" aktivan politički rad pre ustanka, urodio je plodom. Izvršena je najšira mobilizacija snaga za" predstojeću borbu. Po selima se objašnjavala novonastala situacija, na sastancima su čitane vesti i davana obaveštenja. Diskusije su bile vrlo žive i, ponekad, trajale do duboko u noć. Stari su govorili omladini da ne počinje bez njih. »Nemojte nam obraz uzeti. Kako bi bilo da vi ratujete, a stari ratnici da sjede pored ognjišta?...«

Odluku za početak napada na neprijatelja narod je dočekao sa radošću, kao nešto odavno očekivano. Po selima se odmah počelo sa organizovanjem vodova i četa, u koje su se shvahn gerilski odredi (grupe). Iako su ovi odredi bili već poznati kao prve borbene grupe i imah svoje rukovodioce, ipak se pristupilo izboru komandnog kadra nove «narodne vojske». Izbor je bio potpuno demokratski. Oni koji su se dotada otkrili kao kolebljivci, špekulanti i si. nisu mogli imati poverenje naroda. Birah su se, većinom, sposobni i energični ljudi.

Između 10. i 20. jula izvršene su opsežne pripreme. Po selima je vladalo prazničko raspoloženje, deljeno je oružje iz ličnih i kolektivnih skladišta. Organizovane su dnevne i noćne zasede, seoske straže i patrole za vezu sa snagama na položaju i susednim selima. Više Se niko nije odvajao od oružja. Na borbeni duh i polet nisu uticale ni loše vesti o početnim uspesima nemačkih trupa na istočnom frontu, koje su Italijani i njihove domaće sluge neumorno proturali, naravno preuveličane. Zadaci, kojih je bilo sve više, disciplinovano su izvršavani. Gerilski odredi (udarne grupe) imah su da poruše komunikacije Danilovgrad — Žuta greda i Danilovgrad —: most na reci Sušici, da preseku telefonsko-telegrafске veze duž komunikacije i unište neprijateljske posade u Spuzi, Martinovićima, manastiru Ostrogu, Žagarču, kao i posadu kod mosta na reci Sušici. Za vreme izvršavanja ovih akcija priskočio bi i naoružan narod, da i on, mimo predviđenog plana, učestvuje u njima.

Posle uspešnog likvidiranja neprijateljskih posada na teritoriji sreza, rušenja pomenutih komunikacija i prekidanja veza sve ustaničke snage su otpočele da stežu обруč oko Danilovgrada. Jedan deo neprijateljskih snaga pokušao je 15. jula da prodre u pravcu s. Čurika, ali je, pretrpivši gubitke, bio prisiljen da se povuče u grad. Počev od noći 15/16. jula pa sve do likvidacije njegovog uporišta na Bralenovici, 20. jula, nepri-

jatelj je bombardovao okolna sela (danju artiljerijom i avijacijom, noću samo artiljerijom). Kada se 16. jula jedan neprijateljski avion zbog kvara spustio na široke lazine (u blizini Danilovgrada) pilot je uhvaćen, a avion spaljen. Ova vest je radosno odjeknula, tim pre što se u početku čulo da su ga oborile naše snage.

Danilovgradski garnizon je otvarao paklenu vatru. Od grmljavine topova i minobacača, štekovanja mitraljeza i eksplozija avionskih bombi ječala su okolna brda. Gađali su gotovo svaki živi cilj, a i nasumce »šarali« artiljerijom. Narod je hteo što pre na grad »...da spriječi veću nesreću, da zarobi tu žgadiju koja puca na sve strane iz golog straha«. Vladalo je uverenje da Italijani u Danilovgradu nisu prihvatili безусловnu kapitulaciju zato što su očekivah pomoć iz Podgorice, Cetinja ili Nikšića, a ne zato što su se nadah da će sopstvenom snagom doleteti jurišu ustanika.

Neprijatelj je 16. jula pre podne zapalio magacin municije na Božovoj glavici, a posle podne se povukao iz grada na Bralenovicu, gde je bio organizovao kružnu odbranu i oko utvrđenja postavio minska polja. Naši borci su nestrpljivo čekali čas napada. Snage sa leve obale Zete otpočele su planski prelazak na desnu obalu ranije izabranim mestima. Veći deo Se prebacio u toku 19. a ostatak 20. jula izjutra. Neki su, u nedostatku čamaca, preplivali Zetu. Bilo je slučajeva da naporedo jurišaju tri generacije — deda, sin i unuk. Zahvaljujući dobro izvršenim pripremama, opštem raspoloženju i zadivljujućem borbenom elanu, neprijatelj je 20. jula brzo kapitulirao. Ustanici su zarobili preko 900 italijanskih vojnika i zaplenili veće količine oružja, municije, hrane, razne opreme, više kamiona i mazgi. Velika pobeda nad brojnim, dobro naoružanim i opremljenim neprijateljem, koji je uz to očekivao napad, izazvala je buru oduševljenja. Ljudi su se grlili i čestitah jedan drugom pobedu. Na sve strane su se razvili crveni barjaci. Zarobljeni Italijani su odmah počeli da dokazuju svoju nevinost, da psuju fašizam i pokazuju fotografije svojih žena, dece i ostale famihje. Svuda je brujalo: »lo komunista, io komunista«.

Za to vreme kolone boraca svrstane po selima i opštinama, kretale su se polako prema Danilovgradu, pevajući revolucionarne pesme. Niko se nije sklanjao od aviona, koji su kružili iznad grada i Bralenovice, uzalud tražeći signale svojih snaga. Vladao je primeran red.

Za evakuaciju i smeštaj zaplenjenog materijala i opreme, čuvanje i ishranu ratnih zarobljenika, održavanje reda i druge zadatke bio je određen komesar sa potrebnim brojem osoblja, čije je sedište bilo u Danilovgradu. Za prvog komesara postav-

Ijen je Đedo Perunović. Zaplenjeno oružje i municija slati su, raspoloživim transportnim sredstvima, na položaje prema susjednim garnizonima, a višak materijala i opreme evakuisan je u pravcu sela Gorice i manastira Zdrebaonika. Zarobljeni Italijani su smešteni u Danilovgradu.

Po opštinama se odmah pristupilo reorganizaciji ustaničkih snaga radi učešća u opštem napadu na Podgoricu. Noću -20/21. jula iz sreza danilovgradskog upućen je na položaj Velje brdo po jedan bataljon iz svake opštine (zagaračka i kornanska su zajedno formirale jedan bataljon). Većina ustanika je upućena pešice, a manje zaplenjenim kamionima, i ujutro 21. jula svi bataljoni su bili na svojim položajima.

Sa Veljeg brda videla su se mesta koncentracije neprijateljskih snaga i pravci napada njihovih kolona. Međutim, zaplenjeni topovi i minobacači, koje su ustanici dovukli iz Danilovgrada, nisu bili sposobni za dejstvo. Borci su uzaludno očekivah da čuju svoju artiljeriju, nju su onespobili narodni neprijatelji. Umesto u napad, bataljoni su prešli na odbranu. Mnoge ustaničke jedinice nisu bile ni materijalno obezbeđene, pa su proveli ceo julski dan na vrućem kršu bez hrane i vode. Psihička nepripremljenost za ovakav obrt u situaciji bila je još gora. Ovi propusti, kao i "jak pritisak neprijatelja, veoma su pogodovali raznim petokolonaškim elementima. Pronosili su glasine o nastupanju neprijateljskih divizija i njihovom prodoru prema Spužu, o paljenju kuća, izdajstvu nekih jedinica, sabotaži na ustaničkim topovima i minobacačima itd. •

Kada su se 21/22. jula ustaničke snage povukle sa Veljeg brda, borci su žurili kućama da evakuišu porodice i stoku ispred razjarenog neprijatelja. Čitava sela iz doline Zete kretala su se prema udaljenim planinskim naseljima Garča, Prekornice, Studenog, Ponikvice, Vukovice, Sinjajevine i dr. Narod se smeštao kod svojih prijatelja, po kućama i kolibama, a i pod vedrim nebom. Nastupajući prema Danilovgradu pravcem Stologlav — Spuž — Martinići, neprijatelj je paho kuće, stogove sena i slame i ubijao na hcu mesta one koji su mu pali šaka. Pri tome su veoma nečovečno postupali Italijani zarobljeni u borbama za Spuž, Oštrog i Bralenovicu i sprovedeni u logore u Gornje Martiniće, Kupinovo i Danilovgrad. Prilikom prodora neprijatelja za Danilovgrad oni su pušteni ili ostavljeni svojim. Međutim, ti isti zarobljenici, kojima su bili obezbeđeni dobar smeštaj i ishrana i prema kojima se lepo postupalo, išh su kasnije da prepoznaju ustanike i svi »prepoznati« su na licu mesta streljani.

Bili su to teški dani, veoma pogodni za rad domaćih izdajnika. Oni su ponova digli glavu, govoreći da je ustanak

prerano dignut, da se ludo išlo protiv tolike sile, da su pametni i iskusni ljudi bili protiv borbe, pa su neki otišli kod Italijana, da narod nije kriv za ustanak nego komunisti, koji su ga uvek vodili u propast, da Italijani neće ništa narodu . . . Okupator je u proglasima, lecima i preko svih ljudi pretio novim represalijama svima koji se ne vrate svojim domovima i ne predaju oružje. Istupajući u početku demagoški, Italijani su odgovornost za ustanak prebacivali na neke vođe, a ne na narod. Ovakve glasine i teški uslovi života — glad, nemanje krova nad glavom, bojazan da okupator ne popali i ne uništi sve, strah, za goh život porodice — uticah su da su i neki dobronamerni ljudi počeh da se kolebaju. Neke koji su se ubrzo vratili neprijatelj je internirao, ne dirajući im porodice. Kasnije nije ni intervenisao. Na ovakva kolebanja i samovoljne odluke pojedinaca uticalo je i to što se većina sela pri evakuaciji rasula po raznim katunima, te više nisu predstavljala kompaktno celine.

Tih dana, krajem jula i početkom avgusta, Partija je odigrala veliku ulogu podižući moral naroda. Po selima i katunima objašnjavana je situacija, cilj okupatora i njegovih slugu i neminovna potreba dalje borbe, do slobode. Organizovano je čitanje vesti, analizirani su rezultati borbi na teritoriji sreza, koji su bili ogromni i svima poznati, i ukazivao je na pravu boju onih koji su pokušavali, potcenjujući te rezultate, da nagovore narod na predaju. Ovakvo živa pohtička aktivnost urodila je plodom. Narod je organizovano i oprezno silazio u svoja sela i ona su opet bila na okupu. Narod se nije prepustio onima koji bi ga mogli zavesti. Na nekim seoskim skupovima donete su odluke da će se oni koji samovoljno predaju oružje smatrati izdajnicima i da im više neće biti mesta u selu. Okupator je uspeo da iz nekih sela dobije samo nešto starog oružja, ah ne ono što je tražio.

STVARANJE. NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA

Privremena Vrhovna komanda nacionalnooslobodilačkih trupa Crne Gore, Boke i Sandžaka donela je, 22. jula, Uputstvo za izbor predstavnika narodne vlasti.¹ Po ovom uputstvu aktivno i pasivno pravo glasa imali su svi građani koji su navršili 18 godina starosti, bez obzira na pol, veroispovest, nacionalnost i dr. Pravo glasa dato je i borcima. Nisu imali pravo da biraju i budu birani samo oni koji su bili u službi neprijatelja. Na svakih 25 boraca ih 100 građana birao se jedan delegat za opštinske vlasti, a na svakih 10 opštinskih delegata jedan delegat

¹ Zbornik III/4, str. 9.

za sresku vlast. Skup opštinskih, odnosno sreskih delegata predstavljao je vrhovnu vlast u opštini, odnosno srezu i sastajao se prema potrebi, a najmanje jedan put u 15 dana. Skup opštinskih (sreskih) delegata birao je opštinsku (sresku) upravu, koju je narod imao pravo da smeni, ako ne bi radila u njegovom interesu. Skup opštinskih delegata imenovao je starešine sela, zaselaka i naselja.

Uputstvom su propisane i dužnosti novih opštinskih i sreskih organa: »da organizuju red i poredak na svojoj teritoriji; da po zahtevima narodne vojne vlasti obezbijede ishranu trupa; da mobilišu radnu snagu od žena, dece, omladine, izbjeglica, neboraca i ratnih zarobljenika radi uspostavljanja privrednog života, svršavanja poljskih poslova, organizovanja "i drugih službi, a po potrebi da organizuju narodnu miliciju radi borbe protiv kriminalnih elemenata, špijuna i neprijateljskih agenata; da preduzimaju uopšte sve što će pomoći privrednoj i nacionalnoj obnovi zemlje«. Sreskim vlastima je dato pravo da za manje istupe i sitna krivična dela izriču kazne do mesec dana zatvora. Vrhovni narodni sud pri privremenoj komandi bio je nadležan da sudi organima narodne vlasti zbog zloupotrebe vlasti i ostalih inkriminiranih dela. Uputstvom je potvrđena dalja važnost stare administrativne podele na opštine i srezove. Prema tome srez danilovgradski imao je osam opština (vražegrmsku, pavkovićku, petrušinsku, jelenačku, spušku, kosovolusku, zagaračku i komansku), čije su teritorije, najvećim delom, bile slobodne i na kojima su se mogli sprovesti izbori. U okupiranoj gradskoj opštini Danilovgrad mogao je da radi samo imenovani ilegalni opštinski odbor. Privremena Vrhovna komanda 27. jula donela je Naredbu o stvaranju prekih narodnih sudova², koji su izricali samo smrtnu presudu: špijunima, demoralizatorima, špekulantima sa namirnicama i svim licima koja »dignu oružje ili agituju da se digne oružje protiv nacionalnooslobodilačke vojske, pokušavaju da trupe demobihšu... ili otvore front neprijatelju«. Trebalo je da se ovi sudovi formiraju pri odredima, na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, kao i pri bataljonskim i mesnim komandama gerilskih odreda. Nad komandantima jedinica i članovima narodnih odbora nisu bili nadležni ovi sudovi. Njima je, za ista dela, trebalo da sudi sud pri Vrhovnoj komandi.

Pomenuto Uputstvo i Naredba imali su veliki značaj za srez danilovgradski jer su izdati u vreme splašnjavanja ustanka, aktiviziranja petokolonaških elemenata i kolebanja, a objavili su nepokolebljivu rešenost za stvaranje narodne vlasti i nemilosrdnu borbu protiv narodnih neprijatelja svih vrsta. Oni su

² Zbornik III/1, str. 2.

narod podstakli na 'budnost prema svima onima koji su nje-,
govu sudbinu hteli da predaju u ruke okupatora.

Početak avgusta gerilski odredi su pohvatali nekoliko špijuna koji su održavali vezu sa neprijateljem u susjednim srezovima ili mu nosili obaveštenja u Danilovgrad. Nad njima je izvršena smrtna kazna i to je objavljeno narodu. Tokom avgusta gerilski odredi jelenačke opštine otkrili su nekoliko špijuna na svojoj teritoriji i predali ih prekom sudu, koji ih je osudio na smrt. Među njima je bio i jedan poznati špijun — izdao je 12 gerilaca koje je okupator odmah streljao. Ovakav oštar kurs prema demoralizatorima i špijunima uneo je veliku zabunu i pometnju u redove izdajnika.³ Gerilski odredi su slali i opomene pojedinim 'sumnjivim ljudima, pozivajući ih da se okane prljavih, protivnarodnih poslova, druženja sa okupatorom i si. Tako se o jednom opomenutom iz opštine petrušinske raspravljalo na skupu celo selo. Optuženi je pozvan da ne kalja ugled sela i plemena, već da radi za dobro naroda. Svi su bili ubedeni da gerilci nisu poslali opomenu bez krupnih razloga, pa nisu ni primah izgovore optuženog. Na kraju je odlučeno da ceo ovaj slučaj 'ispita novoformirani seoski odbor i o tome obavesti gerilski odred. Ove opomene su imale velikog efekta. Ma kako bih prikriveni, neprijateljski elementi nisu smeli više ostati po selima, a kolebljivci su morah da donesu konačnu odluku — za ili protiv okupatora.

Ugled gerilskih odreda bio je veliki. Ostvarena je čvrsta saradnja sa narodom po selima. Na pravcima prema Danilovgradu organizovane su zajedničke zasede i upućene patrole, koje su krstarile danju i noću. Borbeni duh veoma se brzo dizao. Sela su uspešno rešavala pitanja smeštaja i ishrane pogorelaca i novih izbeglica, posebno gerilaca koji su bili daleko od svojih domova. Tako je, na primer, u avgustu i nadalje seoski odbor sela Gostilja hranio ceo gerilski odred svoga sela. Odbor u Spuzu je, zbog jake posade neprijatelja i izvesnog broja špijuna i drugih izdajnika, radio pod veoma teškim uslovima. A zadaci su bili složeni i obimni: sprečavati pljačke, zlostavljanja i interniranja pojedinih građana; prikupljati obaveštenja o radu, namerama i pokretima neprijatelja i o tome obavestavati Spuški gerilski vod; prikupljati pomoć za izbeglice i snabdevati gerilski vod svim potrebama i si. Ovaj odbor je uspešno izvršavao svoje zadatke. Zahvaljujući njegovom pravilnom radu tokom 1941. godine nije bilo pokušaja špekulacije sa namirnicama, i pored nemaštine i straha od gladi. Nije zabeležen ni

³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, reg. br. 2—1/2. k. 2002.

iedan slučaj dizanja cena artiklima za ishranu. Građani su davali viškove NOO za potrebe ustanika i pokreta uopšte.⁴

Sa porastom narodnooslobodilačkog pokretaj sve većim zaoštavanjem političke borbe i pripremom naroda za oružanu borbu protiv neprijatelja svih vrsta, rasli su i zadaci odgovornih ljudi sela, odnosno odbora. Kako se mobilizacija ljudi i materijalnih potreba vršila preko ~~sela~~, to bi, čak i pri postojanju opštinskih NOO, jedan čovek starešina sela, teško mogao izvršavati mnogobrojne zadatke, predviđene pomenutim Uputstvom od 22. jula. Zato je ovaj nedostatak otklonjen instrukcijom PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, od avgusta 1941. godine⁵, u kojoj se, između ostalog, ističe potreba da se što pre formiraju narodni odbori po selima, opštinama i gradovima, s tim što će se iz seoskih stvarati opštinski odbori.

Tokom avgusta vršene su pripreme za izbore organa narodne vlasti, a u septembru su bih izbori i oformljeni su seoski odbori na teritoriji sreza. Izbori su predstavljali veoma krupan politički događaj i većinom su obavljani na vrlo svečanim seoskim skupovima. Odbore su sačinjavali predsednik; sekretar i do tri člana odbora, kako je gde nalagala potreba. Pazilo se da u odbor uđu istinski borci, dobri, čvrsti i pošteni ljudi koji

* Isto, reg. br. 3—10/6, k. 2002.

³ Zbornik III/1, str. 33. — Prema podacima Dimitrija Brajuškovića (AVn) u selu Gostilju je formiran seoski odbor još 15. jula, kada se pojavila potreba za organizovanijim rešavanjem pitanja popune i snabdevanja gerilskog odreda i drugih pitanja od zajedničkog interesa. Naime, dok se noću 14/15. jula gerilska grupa kretala prema Spužu da bi učestvovala u napadu na ovo mesto, prestigli su neki naoružani seljaci iz Gostilja, vičući gotovo u jedan glas: »U Gostilju je sve na nogama. Ubrzo će ovamo stići svi koji imaju što od oružja, a neki i bez njega. Ne bi bilo drugarski ako ih ne sačekate, pa svi zajedno da idemo na neprijatelja«.

Mada je borcima Goštiljske grupe, ovakav postupak njihovih seljaka bio veoma drag, ipak se uvidelo da bi ovako neorganizovani priliv naoružanog ljudstva remetilo plan izvršenja zadataka. Zbog toga je odlučeno da se izabere seoski narodnooslobodilački odbor, preko koga će se gerilska grupa obraćati selu »za sve što joj bude trebalo«.

Pošto su na sastanku svih zaselaka Gostilja, u ranu zoru 15. jula, članovi Partije objasnili situaciju i potrebu formiranja svojih organa vlasti, selo se složilo da izabere svoj odbor, pri čemu je većina zahtevala da vlast preuzmu mlađi ljudi »zato što je omladina povelala borbu, što je najrevolucionarnija i što će najbolje urediti stvari«, a da je stariji u svemu pomažu. Na kraju je izabran odbor od pet ljudi, od kojih su predsednik i sekretar bili članovi Partije, a ostala-trojica veoma bliski Partiji. Posle duže diskusije o zadacima odlučeno je da se ovom prvom odboru stavi u nadležnost: organizovanje ishrane boraca na položaju, staranje o smeštaju i ishrani izbeglica — uglavnom na dobrovoljnoj osnovi, organizovanje blagovremenog obavljanja svih poljskih radova posebno na imanjima onih koji su u borbi, rešavanje svih zadataka vojne prirode koje mu bude postavila komanda gerilske grupe (organizovanje straža, patrola, veza sa grupom i si.).

su svojim zalaganjem i radom stekli dovoljno autoriteta za obavljanje datih zadataka. U tome se uglavnom i uspelo, pa su odbornici, obično, birani jednoglasno.

Bilo je diskusije da li u odbor treba birati kmeta, pa čak i da li uopšte treba birati seoski narodni odbor ili za starešinu izabrati samo kmeta sa kojim će svi saradivati. Tako je, na primer, u jednom selu opštine petrušinske, uoči izbora, jedan stariji čovek ovako obrazlagao svoj predlog:

— Kmet je uvijek bio naš čovjek, iz sela, rodak, brat, a ne neko sa strane. Radio je sve u dogovoru sa nama. Sto će nama sad neki odbor sela, kao da smo opština!? Ostajemo selo malo i tjesno, priljubljeno uz ovu stranu. Nikud iz ove kože. Mi smo svi kao jedna porodica, a u porodici je potreban jedan starešina — da ga svi "slušamo kao oca. Eto to ja predlažem — da držimo i čuvamo ono što smo navikli ...«

Na to mu je jedan od prisutnih boraca odgovorio:

— Po ovome ispade da je do sada sve bilo dobro i da to treba da čuvamo. Da je bilo dobro ne bi došlo do toga da se »žabari« junače nad nama, a izdajnici ponose izdajom. Ništa nije bilo dobro i treba mijenjati sve, od kmeta pa navise — da više nikada ne doživimo sramotu i poniženje, muke i patnje kakve smo doživjeli. Iako je kmet — naš, sav se naježim kad čujem tu riječ. Zašto? Kmet je selu prenosio naredbe svake vlasti, od pandura i žandara pa nadalje, i kad treba ići na kuluk, i dati razine dacije, i raditi sve ono što se nikad svojom voljom ne bi uradilo. Od kmeta se tražilo da špijunira sve nas. Dolje svi kmetovi, i trudimo se da im i ime što prije zaboravimo. Treba odbor da izaberemo, da sami sobom vladamo. Ko može bolje o nama voditi računa, o našim glavama, o životima naše djece i sudbini sela nego mi sami. Eto, zato treba da izaberemo naš odbor, koji će sa nama sve da rešava, da nas poveže sa cijelom opštinom, da nam se pomogne, ako treba, i da i mi pomognemo koliko najviše možemo.

U septembru su znatno narasle gerilske snage. Pošto su odbrana položaja i zaštita sela od neprijateljskih ispada iz Danilovgrada, Spuža, Podgorice i Nikšića, kao i učestvovanje u akcijama na komunikacijama Danilovgrad — Nikšić, sve više udaljivali borce od svojih sela, ishrana od svojih kuća postojala je sve teža." Povećanje broja gerilaca koji su izbegli od svojih domova zahtevalo je organizovanu ishranu: ili da se rasporede po kućama ili da se hrane kolektivno. Narodni odbori su taj zadatak uspešno obavljali. Tako je, na primer, u selima Sretnja i Krivače prikupljeno za izbegle borce oko 2600 kg krompira, 80 kg žita i 4,ovce, a iz sela Jovanića 200 kg žita i 500 kg krom-

pira.⁶ Narod, svestan njihove uloge zaštite sela, nije žaho žrtve, akcije koje su krajem septembra izvedene kod Žute grede i Stubice, na komunikaciji Danilovgrad — Nikšić, pozdravljene su kao odgovor okupatoru i izdajnicima na njihov predlog o pomirenju sa narodom.

U toj situaciji nije bilo teško sprovesti ni direktivu o borbotu srednjih škola, u koje je neprijatelj pozivao omladinu i pretio onima koji se ne budu odazvali. Omladina je listom bila uključena u NOB i danonoćno je izvršavala svoje zadatke. Prorađivala je Istoriju SKP(b) i drugi materijal. Roditelji nisu ni pomišljali da daju svoju decu u školu u kojoj bi njihovo vaspitanje i životi zavisili od neprijatelja. Tako je otac jednog vanredno dobrog omladinca, inače prosečnog đaka, kojem nikada niko od seljaka nije video knjigu u rukama, pričao:

— Onaj moj sin nikad ništa nije učio, da ja znam, i kad god je moga — pobjega je sa časa. A sad? Preporodilo se dijete. Trči na nekakve sastanke — da minut ne zakasni, i vazda nešto čita i uči. Sad ga ja ćeram da ne bulji u knjige noću, prema lampi, da oči dijete ne izgubi ...«

I žene su sve više obuhvatane političkim radom. Njihov udeo u NOB-u postajao je sve značajniji, posebno u radu oko materijalnog obezbeđenja boraca. One su po selima plele vunene čarape, džempere, rukavice, pravile opanke, zavoje od platna i slično. Uz to su redovno, sa ostalima, prisustvovala čitanju vesti, diskusijama o situaciji, predavanjima i dr.

U oktobru dolazi do daljeg veoma snažnog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta. Na teritoriji sreza formiraju se bataljoni, koji dobijaju nazive prema opštinama iz kojih potiču. Naredbom Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku, od 24. oktobra, naziv »gerilac« zamenjen je sa »partizan« i propisan je znak na kapi za sve partizane.— crvena petokraka zvezda sa nacionalnom trobojkom ispod nje. Ovo »uniformisanje« i novi vojnički pozdrav stisnutom pesnicom borci i narod su radosno primili kao spoljnje obeležje nove partizanske vojske.

Zahvaljujući porastu i daljem jačanju jedinica i njihovom vojničkom i političkom učvršćenju, doneta je odluka da se zabranjuje odlazak u Danilovgrad bez dozvole i svaka trgovina sa gradom u kome je stacioniran neprijateljski garnizon. Ovo je usledilo posle koordinirane akcije narodnih odbora i komandi odreda protiv špekulanata koji nisu prezali da snabdevaju okupatora namirnicama i stokom, koristeći nemaštinu sela. Pojedinci, koji se nisu pridržavali ove naredbe, privođeni su komandama i saslušavani. Švercerima je oduzimana stoka i oni su

¹⁵ AVII, reg. br. 4—6/8, k. 2001.

predavani sudu na dalju nadležnost. Tako je nekim trgovcima zaplenjeno preko 100 ovaca kad su ih terah glavnom komunikacijom od Nikšića za Danilovgrad.

Više uspešno izvedenih akcija, a posebno borba na Jelinom Dubu, 18. oktobra, u kojoj su učestvovali i delovi ustaničkih snaga sa teritorije svih opština sreza danilovgradskog, veoma su se pozitivno odrazile na borbeni duh naroda. Razbijanje i uništenje neprijateljeve kolone u jeku njegovih pretnji i represalija (paljevine, pljačke, hapšenja i interniranja građana) dokazalo je sposobnost partizanskih snaga da se bore i van užeg područja svojih opština i sreza protiv brojno i tehnički daleko jačeg neprijatelja. Sahrani omladinca Nikole Jovanovića, poginulog na Jelinom Dubu, prisustvovahu su predstavnici sela iz svih opština sreza. Oproštaj sa poginulim drugom hčio je svečanoj zakletvi naroda na borbu do konačne pobeđe.

Kada je krajem oktobra na nekoliko mesta porušen put Danilovgrad — Nikšić, neprijatelj je uputio oko jedan bataljon da ga opravi i paljevinom kazni okolna sela. Međutim, videći da su partizani poseli položaje u blizini sela, bataljon se bez borbe povukao.

Tokom oktobra završeno je formiranje opštinskih NO odbora na teritoriji sreza i izabrani su delegati za sresku konferenciju radi izbora sreskog NO odbora. Broj odbornika bio je različit, ali se nastojalo da iz svakog sela opštine bude bar po jedan. Odbori su se sastajali prema potrebi, a između sednica poslove su obavljali predsednici i sekretari, pri čemu su se, u većini slučajeva, sekretari afirmisali kao lica koja su rukovodila operativnim poslovima i stalno bdila nad izvršenjem postavljenih zadataka.

Predsednik komanske opštine bio je Savo Pejović, a sekretar Nikola Barović; za predsednika zagaračke opštine izabran je Ilija Nikolić, za sekretara Petar Radonjić, a posle njegovog odlaska za Pljevlja Lazar Otašević.

Ove dve opštine, čiji su se odbori istakli u aktivnom radu i bliskoj saradnji, pripale su krajem 1941. godine cetinjskom srezu. Koordinirani rad bio je neophodan ne samo radi rešavanja zajedničkih pitanja susednih opština nego i radi raskrinkavanja i razbijanja izdajnika svih vrsta. Koristeći nemaštinu naroda, ovi izrodi su u ime okupatora obećavali redovno snabdevanje opština žitom, solju i drugim potrebama, pod uslovom da se odustane od dalje borbe. Odbori su se uhvatili u koštac sa nizom nedaća i uspešno rešavali probleme od životnog značaja: organizovanje nabavki zita i soli od momenta blokiranja gradova i gradskih pijaca, davanje dozvole za odlazak u Zetu radi nabavke namirnica, popis po domaćinstvima zaliha žita, krom-

pira i drugih namirnica, kontrola viškova, iz kojih su snabdevali partizanske jedinice, izbeglice i siromašne, seča zajedničkih »komunskih« šuma radi razmene drva za žito i snabdevanja drvima partizanskih jedinica i dr. Odbor komanske opštine kontrolisao je mlinove na Crkvnici i odredio procenat raspodele ujma između vlasnika i odbora. Od namirnica nabavljenih kupovinom ih razmenom, iz viškova uzetih od domaćinstva i procenat od meljave žita, oba odbora su na svojoj teritoriji formirala magacine. Oni su, sem toga, energično rešavali sve sporove, a presude — bilo ih je nekoliko za krađe sena, kajmaka, stoke i dr. — odmah su izvršavane. Suđen je i jedan slučaj ubistva. Naime, nepunoletni sin seljaka Šćepanovića ubio je slučajno, igrajući se puškom, ženu Doka Čupića. Odbor je presudio da se Šćepanoviću oduzme puška i da da materijalnu naknadu, porodici Čupića. Odbor zagaračke opštine doneo je presudu o razvodu braka Milovana Vehmirovića, pri čemu su razvedeni supružnici morali da podele celokupno imanje na jednake delove. Sporove seljaka sa teritorije obe opštine (krađe i si.) zajednički su rešavali predstavnici oba odbora. Odbornici su stekli i održali veliki autoritet u narodu.⁷

U odbor kosovoluške opštine izabrani su Milutin Radović, Jagoš Jovanović, Savo Jovović, Vido Kalezić i Radivoje Lakić⁸. Prvi predsednik bio je Milutin Radović, a potom Jagoš Jovanović. Rad ovog odbora bio je veoma otežan zbog toga što je njegovu teritoriju presecala glavna komunikacija Danilovgrad — Podgorica, koju je neprijatelj budno čuvao, i što se u neposrednoj blizini nalazio jak garnizon u Danilovgradu. Na njegovoj teritoriji bilo je dozvoljeno primanje sledovanja iz Danilovgrada, koje je po sporazumu sa Kosovoluškim bataljonom deljeno u prvom redu siromašnima, izbeglicama, pogorelcima, porodicama interniranih ili pohapšenih rodoljuba, porodicama partizana kojima je ta pomoć bila potrebna i četama Kosovoluškog bataljona. Tako su namirnice stizale tamo gde je trebalo, gde je odbor odredio, a ne gde je okupator želeo. Zahvaljujući veoma aktivnoj borbi odbora protiv izdajnika, preko ove teritorije su uspostavljene i održavane sigurne veze sa komanskom i zagaračkom opštinom. Preko njih je prebacivano žito za potrebe partizanskih jedinica i stanovništva na levoj obali Zete. Sem toga, ova opština je nekoliko puta dala pomoć u namirnicama partizanskim jedinicama na teritoriji drugih opština. Po selima su organizovane razne priredbe i sastanci na kojima je narod redovno obaveštavan o situaciji.

⁷ AVII, reg. 1—8/7 i 2—8/7, k. 2003.

⁸ AVII, reg. 3—11/5, k. 2004—A.

Neka sela kosovoluške opštine morala su da organizuju straže radi »čuvanja« komunikacije i telefonsko-telegrafskih veza između Podgorice i Danilovgrada. Na straže su, prema sporazumu narodnih odbora i partizanskih jedinica, upućivani poverljivi ljudi, što je kosovoluškim partizanima znatno olakšavalo izvođenje akcija na ovoj komunikaciji. Vesti prekidi veza na mestima koja se teško nalaze unosili su nemir u neprijateljske redove, pogotovo što su to obično bili prvi vesnici napada partizana⁹.

U odbor spuške opštine izabrani su Krsto Pavićević, Blažo Božović, Mirko Radulović, Đuro Jovović, Vukašin Dragičević, Marko Mitrović, Olga Savićević i Rufim Jovović¹⁰. O plodnom radu ovog ilegalnog odbora, s obzirom na jaku neprijateljsku posadu u Spuzu, bilo je već govora. On ne samo što je obezbedivao sve borce sa svoje teritorije, već je prikupljene viškove namirnica i duvana slao i drugim opštinama. Tako je krajem septembra ili početkom oktobra uputio 200 kg duvana radi zamene za namirnice. ••

Za predsednika odbora jelenačke opštine izabran je Novak Brajović, a za sekretara Savo Žarić. Na njenoj teritoriji bila su sedišta PK KPJ za Crnu Goru i Boku, Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku, komande NOP odreda »Bijeli Pavle« i NO" za srez danilovgradski. Prirodno je da su ovi organi ukazivali svima veliku pomoć, pa i novoformiranom opštinskom odboru a čak i po nekom seoskom (u Gostilju, Dolovima Kovačevića, Slatini itd.) Može se slobodno reći da je politički rad u srezu bio najaktivniji i najmasovniji baš na teritoriji ove opštine. Tu su, zbog pogodnog položaja nekih planinskih sela, organizovani glavni magacini hrane i razne opreme odreda »Bijeli Pavle«, kao i prihvatni magacini Sreskog odbora, u kojima je prikupljana hrana sa teritorije drugih srezova (podgoričkog i nikšićkog). Obavljajući poslove za potrebe celog sreza, a naročito jedinica i stanovništva na levoj obali Zete, ovaj odbor je imao da rešava mnoge krupne i složene zadatke, između ostalog, i pitanja smeštaja i ishrane mnogobrojnih izbeghca sa Kosova, iz Metohije i Vojvodine, zatim snabdevanja ostalog siromašnog stanovništva i jedinica Jelenačkog bataljona. Uz to je trebalo vršiti doture na isturene položaje prema Danilovgradu. On je među prvima organizovao rekviziciju viškova od domaćinstva i konfiskaciju imovine narodnih neprijatelja, ostavljajući potreban deo za život njihovih porodica.

Za predsednika odbora petrušinske opštine izabran je Vasilije Radulović, a za sekretara Đoko Ivanović. Ovaj odbor je

⁸ AVII, reg. br. 3—11/5, k. 2004—A.

¹⁰ AVII, reg. br. 3—10/6, k. 2002.

formiran već početkom oktobra — bio je prvi na teritoriji sreza — a svi njegovi seoski odbori još u septembru. Na prvoj sednici diskutovalo se o stanju u selima i radu seoskih odbora i razmenila su se iskustva iz života opština pod različitim uslovima. Naime, polovina sela je na levoj, a polovina na desnoj obali Zete, a između njih vijuga glavna komunikacija Danilovgrad — Nikšić; uz t'o sva su u dometu artiljerije danilovgradskog garnizona. Leva obala je bila uglavnom slobodna teritorija, naročito od oktobra. Na nju je neprijatelj mogao da stupi samo pod borbom, pa je vrlo retko preduzimao takve pohode. Ukoliko je to i pokušavao, nailazio je na otpor partizanskih snaga petrušinske i jelenačke opštine. Petrušinski partizani su zasedom ispod sela Pažića danonoćno kontrolisali most na Zeti. Kontrolisani su i svi drugi prelazi — gaz Grgurovića, Studence, most kod Slapa i dr. Besan zbog toga, neprijatelj je često tukao artiljerijom i minobacačima, sela na levoj obali reke, naročito Sekuliće, Pažiće, Laleviće, a nešto ređe, do sredine decembra, i Bogičeviće. Sve ovo je zahtevalo od odbrane leve obale Zete posebnu budnost i grupisanje snaga na pravcima verovatnog napada neprijatelja. Na oprezi su bile i porodice, uvek spremne za evakuaciju. Narod i partizani činili su celinu. Naoružani seljaci učestvovali su u zasedama, patrolama, stražama, a u borbi su se jednostavno uključivali u postojeće jedinice. Tako su, negde krajem oktobra ili početkom novembra, kada je javljeno da neprijatelj namerava da pređe preko mosta kod Slapa, na Jevu obalu Zete naoružani seljaci svih okolnih sela bez poziva dotrčali na položaj iznad mosta, da se bore zajedno sa partizanima.

Teža situacija bila je u selima na desnoj obali Zete (naročito u Glavici i Orjoj Luci), čiji su partizani najviše vremena provodili na slobodnoj teritoriji na levoj obali reke. I ovde su odbori uspešno rešavali problem smeštaja i ishrane partizana, u početku većinom rasporedom po kućama, a kasnije organizovanjem kolektivne ishrane i doturom na položaje. Posebna pažnja posvećivana je izbeglicama i siromašnom stanovništvu. Pojedinci su sami nudili pomoć i davali namirnice i stoku na zajam, s tim da "se vrata kad za to bude mogućnosti.

Opštinski odbor je na svojoj prvoj sednici razmatrao niz pitanja: ukazivanje pomoći seoskim i uspostavljanje veze sa susednim opštinskim odborima; organizovanje opštinskog tržišta prvo na levoj a potom, kada situacija dozvoli, i na desnoj obali Zete; organizovanje obaveštajne službe; koordiniranje rada sa komandama partizanskih jedinica i izvršavanje njihovih zahteva i dr. Jedan član opštinskog odbora je bio zadužen da obiđe sela Kujavu, Tvorilo, Orju Luku i Do Pješivački i po-

mogne njihovim odborima u radu. U novembru je odbor otpočeo da kontroliše sve mlinove na Zeti na svojoj teritoriji. Opštinski odbornici i rukovodioci partizanskih jedinica — pružali su pomoć seoskim odborima, i u političkom radu, naročito u borbi protiv prikrivenih unutrašnjih neprijatelja.

Za predsednika odbora pavkovičke opštine izabran je Milutin Kalezić, za sekretara Đuro Jovanović, a u odbor vražegrmske opštine Jagoš Kadović (predsednik), Milo Jovanović, Drago Kosović, Pero Grozdanović i dr.¹¹ Pored ostalih zadataka ova dva odbora su, sa komandama jedinica, tokom novembra organizovala narod da učestvuje u rušenju komunikacije Danilovgrad — Nikšić, na sektoru Žuta greda — Obanov brijeg.

Ilegalni NOO u okupiranom Danilovgradu, u koji su tokom novembra imenovani Vaso Kalezić (predsednik), Petar Marenić, Drago Keković i Miro Koljenšić, imao je da obaveštava građane o situaciji i materijalno pomaže one kojima okupator nije davao namirnice, da izvlači iz grada sanitetski, kancelarijski i drugi materijal, itd. Drago Keković je služio i za vezu sa sreskim odborom.

Odbornici koji se nisu pokazali dovoljno sposobnim i pouzdanim bili su smenjeni. U jednom selu petrušinske opštine na inicijativu komunista smenjen je ceo odbor, jer se doznalo da neki odbornici rade suprotno potrebama i interesima borbe.

Mlada narodna vlast se razvijala odozdo na gore. Opštinama je bila potrebna pomoć sreza pa se pristupilo organizovanju izbora njihovih predstavnika za Sresku konferenciju. Skupštinu delegata iz svih opština, održanu 2. novembra 1941. u blizini sela Slatine, pozdravili su predstavnici Partije, vojske, omladine i žena. U izabrani sreski narodnooslobodilački odbor za srez danilovgradski ušli su predstavnici svih opština: Jagoš Kadović iz vražegrmske, Pero P. Đurović iz pavkovičke, Đoko Ivanović iz petrušinske, Đordija Kalezić iz jelenačke, Vukota Đuričković iz spuške, Milutin Radović Bego iz kosovoluške, Blažo Mraković iz zagaračke i Nikola Barović iz komanske.

Za predsednika Sreskog odbora izabran je Pero P. Đurović¹², a za sekretara Đoko Ivanović. Na svojoj prvoj sednici odbor je saslušao izveštaj o stanju po opštinama i diskutovao o njihovim problemima i problemima sreza u celini, a posebno

¹¹ AVII, reg. br. 2—1/8, k. 2001.

¹² U izjavi Đordija Kalezića (AVII, k. 2001) stoji da je za predsednika odbora izabran Blažo Mraković. Do ove zabune došlo je verovatno zbog toga što je Blažo Mraković bio veoma angažovan u radu odbora. On je u ime Mesnog komiteta za srez danilovgradski stalno saradivao sa sekretarom Odbora i usmeravao njegov rad, a za vreme bolesti predsednika Pera P. Burovića, u toku decembra, najčešće je biran za predavajućeg na sednicama odbora.

0 mogućnosti obezbeđenja partizanskih jedinica, snabdevanju
1 nezi ranjenika i bolesnika, smeštaju starih i novih izbeglica
i7, ugroženih sela, političkom radu s narodom, načinu otkrivanja
prikrivenih izdajnika i kolebljivaca itd. Posle podnetih -izve-
štaja i diskusije Sreski odbor je, između ostalih, doneo sledeće
odluke:

— da se uhvati veza sa Danilovgradom i ispita moguć-
nost formiranja ilegalnog NOO, koji bi zavisno od konkretne
situacije, dobio određene zadatke (odbor je kako je već izneto
formiran u toku novembra);

— da se onim građanima koji se još drže po strani, a
inače su pošteti, pošalje pismeni poziv da se priključe borbi
i da im se skrene pažnja na odgovornost i posledice ako i dalje
budu tako kolebljivi;

— da se odmah pristupi ispitivanju mogućnosti za na-
bavku žita iz-Zete i Zupe (nikšićke) i za formiranje magacina
Sreskog odbora u rejonu sela Slatine, Dolova Kovačevića ih
Poljica;

— da se na teritoriji opština, koje do tada nisu uradile,
formira bar po jedan magacin namirnica i razne opreme (džem-
pera, čarapa, opanaka i dr.) radi snabdevanja u prvom redu,
jedinica, a zatim i siromašnog stanovništva;

— da se obezbedi svakodnevna veza, uzajamno obave-
štavanje i saradnja sa komandama partizanskih jedinica i da
se zahtevi vojske neodložno ispunjavaju, bez obzira da h se radi
o popuni ljudstvom ih podmirenju materijalnih potreba;

— da opštinski odbori obezbede redovne obilaske seoskih
odbora, da im ukazuju potrebnu pomoć i da neprekidno imaju
uvid u stanje na svojoj teritoriji;

— da odbornici Sreskog odbora obidu teritorije opština,
11 kažu potrebnu pomoć i obaveste se o sprovođenju odluka
Sreskog odbora;

— da se s obzirom na zabranu svake trgovine sa Danilov-
gradom, ispita mogućnost formiranja tržišta na teritoriju op-
štine pavkovičke, jelenačke i zagaračke, da se sprečava svaka
špekulacija i podizanje cena, a špekulanti oštro kažnjavaju;

— da jelenačka, pavkovička, vražegrmska, komanska i
zagaračka opština ispitaju mogućnost smeštaja novih izbeghč-
kih porodica u svojim planinskim selima i da se u slučaju po-
trebe vrši planska evakuacija porodica iz ugroženih i popa-
ljenih sela;

— da opštinski odbori brzo i pravilno rešavaju sporove
na svojoj teritoriji, spreče razne istupe i zavedu primeran red;
da sporove (bilo na teritoriji jedne ih između dve ili više
opština) koje nisu u stanju sami da reše kao i sve rešene

sporove na koje bilo koja od stranaka uloži žalbu dostavljaju Sreskom odboru;

— da se opštinski odbori popune, prema konkretnim potrebama, i izvrše raspodelu poslova;

— da Sreski odbor ubuduće poziva na svoje sednice istaknute stručnjake za pojedina pitanja da bi stekao što potpuniji uvid u određene probleme i doneo odgovarajuće odluke, itd.

Sednice Sreskog odbora održavane su na teritoriji jele-načke opštine u selima u koja su lako mogli da dođu svi od-bornici (u Slatini, Jelenku, Dolovima Kovačevića, Bobulji, Osojniku, Laću i dr.), a najčešće u osnovnoj školi sela Slatine, koja se može smatrati stalnim sedištem Sreskog odbora, sve do februara 1942. godine. Od sredine februara do odlaska partizan-skih snaga u sastav brigada njegovo sedište je bilo u selu Dolovi Kovačevića, a potom u selu Poljica, gde je bilo sedište štaba odreda »Bijeli Pavle«. Sa konačnim napuštanjem teritorije prestaje i rad prvog Sreskog odbora, u njegovom prvobitnom sastavu. Na svakoj sednici vodio se zapisnik i odluke Odbora, presude i druga akta pismeno su se oformljavah.¹³ Odluke odbora su se poštovale i sprovodile u život. Odbornici; počev od seoskih, živeli su životom naroda i svoje vojske. Što je znatno doprinelo da brže uočavaju čvorne probleme i blago-vremeno pronadu odgovarajuća rešenja.

Zima sa svim svojim nedaćama bila je na pragu. Dok su se za vreme leta i narod i vojska mogli smeštati i pod vedrim nebom, zimi je sve bilo daleko teže, pogotovo što je trebalo organizovati kolektivnu ishranu za sve veći broj jedinica i sve češće doturati hranu na položaje. Materijalne potrebe narodni odbori su, kao što smo videli, obezbeđivali dobrovoljnim pri-lozima naroda, kupovinom za gotov novac, razmenom dobara (drva, duvana i si. za so, žito, krompir i si.), rekvizicijom viškova od imućnijih domaćinstava, konfiskacijom imovine narodnih neprijatelja, ratnim plenom, izradom raznih delova oprema po kućama i si. Opštinski odbori su, prema svojim mogućnostima i u sporazumu sa Sreskim odborom, odvajali deo namirnica i opreme za potrebe drugih opština, odnosno čitavog sela. Sreski odbor je u novembru doneo odluku da se svi mlinovi na teri-toriji sreza stave pod kontrolu nadležnih odbora, gde to već nije bilo urađeno, s tim da se jedan deo ujma daje vlasnicima, a drugi nadležnom opštinskom ili Sreskom odboru. Odlučeno je da se crkvena i manastirska imanja takođe kontrolišu, -na-ročito zbog drveta za ogrev jedinica i izbeglica. Glavni magacin

¹³ Arhiva ovog Sreskog NOO odbora propala je posle aprila 1942. Prema izjavama drugova koji su bili zaduženi za njeno čuvanje bila je sakrivena u senu, ali je neprijatelj, paleći kuće, sena i drugo, spalio i nju.

Sreskog odbora bio je najpre u Dolovima Kovačevića, a potom u Poljici. Pored toga, u nizu sela jelačke opštine bili su formirani magacini za prihvatanje nabavljenih namirnica i drugih artikala. Kanali za prebacivanje žita iz Zete bili su dobro organizovani i obezbeđeni, tako da su, pored ostalog, u tri maha doturane i veće količine kukuruznog hleba. Hleb, žito i sve druge dobijene namirnice predstavljale su veliku pomoć, u prvom redu za partizanske snage odreda »Bijeli Pavle« i siromašnije stanovništvo. Iz glavnog sreskog magacina snabdevalo se, po trebovanjima, više štabova i jedinica, kao i jedan deo izbeglica koje nisu imale drugih izvora za život. Ovaj sreski magacin je bio istovremeno i magacin odreda »Bijeli Pavle«, tako da je jedan član Odbora vršio i dužnost intendanta odreda.

Tokom novembra, naročito u drugoj polovini meseca, vršene su pripreme za operacije u Sandžaku. Oko 20. novembra na levoj obali Zete su se prikupili Lovčenski i Zetski bataljon. I bataljon »Bijeli Pavle«, jačine oko 480 boraca iz svih jedinica sa teritorije sreza, takođe se prikupljao po delovima i pripremao za Pljevlja. Iako su sve pripreme vršene tajno, neprijatelj ih je zapazio. Nadajući se da će sada lakše izaći na kraj sa oslabljenim jedinicama, užurbano se pripremao za »operacije« na levoj obali Zete. Ovim je verovatno želeo, pored ostalog, da odvuče snage sa desne obale Zete, koje su mu stalno rušile cestu i kidale telefonsko-telegrafске veze na glavnoj komunikaciji Podgorica — Danilovgrad — Nikšić. Pred zoru 28. novembra jedan italijanski bataljon je krenuo pravcem s. Pažići — brdo Taraš s namerom da ovlada položajima oko Danilovgrada i »kazni« selo na levoj obali Zete. Obavešteni na vreme o pokretu neprijatelja, partizani i svi naoružani seljaci ubrzo su se našli na Tarašu i poseli položaj iznad sela Pažića. Kada je neprijatelj ušao u okolna sela i počeo da hvata starce, žene i decu, preduzet je iznenadni napad. Naterani u bekstvo, Italijani su se sjurili Danilovgradu uz osetne gubitke. Mada su naše snage ostale ceo dan na položajima, Italijani nisu preduzimali ponovne napade već su, skrivajući iza bunkera i žica, tukli okolna sela artiljerijskom i minobacačkom vatrom. U pomoć su pozvali i avione. Naročito su tučena sela Sekulići, Gorica, Kula Lakića, Ždrebaonik, Vučica, Pažići i Lalevići. Bombardovanje je nastavljeno i sutradan. U toku noći 29/30. novembra partizani su porušili most na Šarenoj ploči kod sela Orja Luka i put na nekoliko mesta, pokidali i odneli telefonsku žicu i posekli stubove. U isto vreme poseli su položaje za odbranu sela. Međutim, neprijatelj se nije usudio da ma šta preduzme. Tako su i one snage odreda

»Bijeli Pavle« koje su posle Upućivanja delova na Pljevlja ostale na terenu, bile dovoljne za odbranu slobodne teritorije.

Nova situacija nalagala je Sreskom odboru i nove zadatke: obezbeđenje snabdevanja i dotur hrane snagama koje su se, manje više, neprekidno nalazile na položaju i hitnu evakuaciju sela koja su bila najizloženija bombardovanju (Sekulići, Pažići i Lalevići i dr.). Uz punu saradnju seoskih, opštinskih i sreskog odbora taj zadatak je uspešno izvršen i najveći deo ljudstva je smešten u brdska, koliko-toliko bezbednija sela jelenačke i pavkovičke opštine. I pored svih priprema početak evakuacije nije bio lak i jednostavan. Ljudi su hteli da smeste porodice u prvo susedno selo, da budu bliže svojih kuća, iako ni tu nisu bili bezbedni. Tako je, na primer, selo Lalevići najpre evakuisano u sela Bogičevići i Veleta, a posle nekohko dana preduzeta je nova evakuacija u Ožmidrijen i Rsojeviće. I pored očigledne opasnosti stari su se teško odvajali od svojih kuća.

Pretlije neprijatelja i bombardovanje sela uticali su u priličnoj meri na raspoloženje stanovništva. Tako su, posle rušenja mosta na Šarenoj ploči, mnogi strahovali od novih mera okupatora. Ovo je izazvalo posebnu uzbunu u selu Orja Luka. Dok je njegova omladina bila među najboljom u srezu, među starijim se našlo i takvih koji se nisu slagali sa linijom borbe, već su bili za čekanje »boljih vremena«. Među njima je bilo i žestokih protivnika »crvenog barjaka i petokrake zvezde«, i to ljudi veoma učenih i odličnih govornika. Oni su jedva čekali da za nešto okrive omladinu, a zatim udare na sve tekovine dotadašnje borbe. Tako su rušenje mosta na Šarenoj ploči dočekali kao povoljan momenat da zaplaše seljake represalijama neprijatelja i nagovore ih da sruše seoski narodni odbor i ponovo postave kmeta, da uspostave vezu sa neprijateljem i obezbede selo sopstvenom stražom od partizana i njihovih akcija. Govorili su da će jedino i na taj način sačuvati selo od paljevine, pljačke, ubijanja i internacije. Zbog blizine danilovgradskog garnizona odakle je neprijatelj mogao da vrši ispade jačim snagama i danonoćno tuče sela artiljerijskom i minobacačkom vatrom, mnogi seljaci su se pokolebali. Do sličnih kolebanja došlo je i u selu Kujavi, pod uticajem Nova Vuletića. Moralo se hitno intervenirati. Po dogovoru Sreskog odbora, Odbora petrušinske opštine i komande Petrušinskog bataljona u Orju Luku je upućen jedan član Sreskog odbora sa zadatkom da pred celim selom otkrije pravo lice onih koji su bili protiv dalje borbe, tobož samo u rejonu njihovog sela. Na sastanku celog sela prvo su saslušani razlozi onih koji su za mir s neprijateljem, a potom je odbornik Sreskog odbora

govorio o rezultatima dotadašnje borbe, metodima kojim se služi okupator u Crnoj Gori, njegovim zločinima nad narodom, radu otvorenih ili pokrivenih izdajnika i drugom. Na kraju je utonstatovano da Orja Luka nije ni u kakvom izuzetnom položaju u odnosu na ostala sela opštine i sreza. Pošto su, uz pomoć omladine i većine starijih, oboreni svi razlozi kolebljivaca i onih koji su hteli da navedu na stranputicu, u selu je zadržan ranije izabran odbor.

Tokom decembra su pojačane akcije protiv danilovgradskog" garnizona, oko kojeg se sve više stezao obruč. Pokušaji neprijatelja da popravi pokidane veze i porušene komunikacije i prodre prema Nikšiću završavali su se neuspelom. Partizani su dolazili do sve većeg plena i zarobljenika koje su slale u logor u selu Dolovi Kovačevića. U ovom logoru, koji je formirao odred »Bijeli Pavle«, zarobljenicima je bilo obezbeđeno isto sledovanje hrane kao i partizanima. Preko delegata i zarobljenih Italijana traženo je od danilovgradskog garnizona da za ove zarobljenike šalju hranu, duvan i opremu. Italijani su to prihvatili i od polovine decembra redovno slali sledovanja.

Krajem decembra neprijatelj je jakim prethodnicama i pobočnicama, naročito levlom, preduzeo dobro pripremljen prodor ka Nikšiću. Međutim, zahvaljujući dobro organizovanim zasedama i smelim jurišima, snage odreda »Bijeli Pavle« su ga potpuno razbile i naterale u panično bekstvo. Neprijatelj je pretrpeo osetne guibitke, a partizani su došli do novih zarobljenika i plena. Ovo je bio novi udar i za one koji su se nadali da su našli sigurnu zaštitu pod skutom okupatora u Danilovgradu, pogotovo kad su partizani počeli da tuku ovaj garnizon minobacačem sa Taraša.

U ovim borbama mlada narodna vlast je uspešno rešavala problem fronta i pozadine. Narodni odbori su se učvršćivali, razvijali i osposobljavali za nove zadatke. Zahvaljujući pravilnom radu, prisnoj saradnji sa jedinicama, omladinskim organizacijama i odborima AFŽ-a, narodnooslobodilački odbori su sve čvršće povezivali interese pojedinaca sa interesima borbe i sve jače angažovali snage i sredstva naroda za potrebe fronta. Oni su i sa ograničenim sredstvima uspevali da učine mnogo. Tako je, na primer, samo nekoliko lekara na teritoriji sreza uspelo da leči ranjenike i bolesnike u partizanskoj bolnici, i narod, da organizuje bolničke kurseve po selima itd. I pored svih poslova, odbori su, za vreme zatišja, uspevali da reše razne sporove i donesu niz presuda koje su ostale na snazi ne samo za vreme rata nego i posle oslobođenja zemlje. Tako je na primer, Sreski odbor rešio neke sporove oko zemlje, korišćenja izvora za natapanje zemlje i mlinova,

umorstva vanbračne dece, raznih, slučajeva krađa, deoba imanja, razvoda brakova i si. Odbornici su kao porotnici učestvovali i u suđenju vojnih sudova. (Tri člana Sreskog odbora, kao porotnici vojnog suda, učestvovali su u rešavanju slučaja ubistva Damjana Stojovića i donošenju presude 10. novembra 1941. godine.)

Sreski narodnooslobodilački odbor je ostvario veoma čvrstu saradnju sa opštinskim odborima. Zahvaljujući čestim obilascima, a i samom sastavu Sreskog odbora, u kome su bili predstavnici svih opština, odbornici su dobro poznavali probleme svake opštine i bili su u stanju da pruže efikasnu pomoć. Gde je bilo potrebno predstavnici Sreskog odbora su išli i poselima i na licu mesta pomagali u rešavanju gorućeg problema sela. Takva saradnja organa narodne vlasti obezbedila je širegledanje na zadatke i ulogu svakog odbora posebno, i na brže i pravilnije rešavanje mnogobrojnih problema. Na kraju, zahvaljujući jedinstvenoj saradnji svih organa na teritoriji sreza, mogla se sprovesti veoma široka mobilizacija svih ljudskih i materijalnih izvora za potrebe narodnooslobodilačke borbe.

Dr Đoko IV ANOVIĆ

PRVI SUSRETI S ČETNICIMA

I. J. veliko se pričalo da su se s one strane Drine prebacili neki ljudi, dobro naoružani i odjeveni, s redenicima i bombama, s licima obraslim u brade i brkove. Ti ljudi su govorili: »Došli smo da oslobodimo tužnu Bosnu od »Turaka«. Smrdi fes u ovoj našoj srpskoj Bosni!« Zatim: »Svi su Hrvati ustaše i srpski dušmani. Ovo malo što ih ima ovdje, otjeraćemo u vražju mater, ili ćemo ih pobiti. Bosna je srpska!«

Za nas su kazali: »Ako komunisti ne lažu i zaista hoće da se bore za slobodu, kao što kažu, onda neka se stave pod našu komandu. Mi imamo gorske štabove i oficire, a oni nemaju. Kako će civili ratovati?!«

Dalje su nastavljali: »Komunisti primaju u svoje redove Turke i šokce. Otkud sad da »Turci« i Šokci ispanu neki-prijatelji srpskog naroda?! Komunisti samo misle na Rusiju, a šta će biti s nama — to je njima svejedno, baš ih briga! Komunisti su protiv našeg mladog kralja, oni su protiv naše vjere, oni hoće da popale naše crkve... U komunistu su zajedničke žene... oni i sa sestrama... Oni će nas sve na jedan kazan, pa ako nećeš, kugla u čelo... Zemlju će uzeti... seljake će otjerati u rudnike...«

Slušali smo, dakle, od seljaka cijeli onaj dobro poznati repertoar antikomunističke propagande, onaj arsenal laži toliko omiljenih među reakcionarima svih fela svijeta, primijenjen sada na rjaše specifične jugoslovenske i bosanske prilike.

Seljaci koji su nam donosili te prve vijesti o četnicima, gledali su nam u oči s očekivanjem: šta ćemo mi reći na sve to. I mi smo govorili.

Ponavljali smo sve ono što smo već toliko puta izgovorili: da mi okupljamo oko narodnooslobodilačkog pokreta sve poštene ljude i patriote ove zemlje, bez obzira na vjersku, političku i nacionalnu pripadnost; da fašizam nije ugrozio samo srpski narod, nego sve narode svijeta, pa da se, prema tome, svi narodi moraju dići u borbu protiv njega. O monarhiji i kralju nismo

htjeli sada da govorimo. Zناه smo da je upravo monarhija kriva za mnoga zla od kojih su patili svi narodi Jugoslavije do rata, ah o budućem obliku vladavine u našoj zemlji raspravljacemo kasnije, poslije rata. O tome će konačnu odluku donijeti sam narod, pošto se odbrani od uništenja i oslobodi od okupatora.

Tvrđih smo da nije istina da mi gledamo samo na Rusiju, a da nas se drugo, tobož, ne tiče, kako su nas četnici optuživah, ali da je jasno i nama i cijelom svijetu da će Rusija u ovom ratu biti najvažnija i odlučujuća snaga slobodoljubivog čovječanstva, i da toj Rusiji sada treba pružiti svaku moguću pomoć.

Seljaci su nas gledah pažljivo slušajući svaku našu riječ. Jesu li nam vjerovali? I jesu li" nisu. Vjerovali su nam kad smo govorili o potrebi i nužnosti borbe protiv Nijemaca i ustaša, jer su se na sopstvenom krvavom iskustvu uvjerali da s te strane ne mogu očekivati nikakvo dobro. Vjerovali su nam i kad smo govorili o Rusiji, ali su bili prilično skeptični kad se radilo o četnicima. Tu su počinjali da sumnjaju. Prvo, četnici su Srbi, drugo, s njima su zaista oficiri, treće, iza njih stoji kralj, a iza kralja Engleska, a ni Englez nije šala...

A iza svega toga stajala je cijela naša istorija!

Kad smo govorili o četnicima, kad smo ih napadali kao razbijače jedinstva narodnog, kad smo tvrdili i dokazivali da oni, govoreći o »srpskoj Bosni«, čine upravo ono što Hitler samo može poželjeti, seljaci su bježali očima u stranu. To nam nisu vjerovali, nisu mogli da nam vjeruju! Ne zato što je semberijski seljak šovinistički raspoložen, što je vjerski zatucan. On to ni u kom slučaju nije bio, naprotiv. Pa ipak...

Počinjalo je, dakle, da se dešava nešto novo. Za nas se otvarala borba još na jednom frontu: borba protiv četnika, znali smo da će to biti teška borba.

Prvi put sam vidio četnike početkom septembra 1941. godine. Bilo je to na Majevici, u selu Tobutu, u kući Kerovića. Fadil Jahić Spanac i ja stigli smo na Majevicu iz Semberije da se tamo nađemo i povežemo s partizanskom grupom koju su vodili Jusuf Jakupović Mrki, radnik iz Tuzle, sekretar Okružnog komiteta Partije za okrug majevički, i Stevo Popović, seljak iz Vukosavaca, član Okružnog komiteta.

Zatekli smo partizane i četnike zajedno, u nekoj vrsti zajedničkog logora, sa zajedničkim štabom, u kome su, ispred partizana, bili Jusuf Jakupović i Stevo Popović, a ispred četnika kapetan bivše jugoslovenske vojske Risto Čuković, i rezervni oficiri, činovnici iz Brčkog, Ljubo Petrović i Aco Medunić.

Bila je to, uopšte uzevši, prilično šarena i nesređena vojska! Svega pedesetak partizana, poneki od njih sa crvenom petokrakom zvijezdom na kapi a poneki bez nje, i isto toliko četnika, s kokardama i mrtvačkim kostima ukrštenim na rukavu, sa patetičnim natpisom »sloboda ili smrt«, obraslih prilično zadržljivim bradama i brkovima — to je, eto, bila ta vojska, naoružana uglavnom vojničkim puškama raznih sistema.

Pošto smo održali sastanak sa drugovima Stevom i Jusufom, na kome ih je Španac podrobno obavijestio o dotadašnjem toku događaja u bijeljinskom srezu, održan je sastanak cijelog zajedničkog štaba.

Bio je to veoma interesantan i značajan razgovor!

Kapetan Risto Čuković, kao profesionalni vojnik, sa svojim prijateljima Medunićem i Petrovićem, nastojao je da na jedan, kako je on vjerovao, diskretan način dokaže svu besmislenost stvaranja dviju ustaničkih oružanih formacija. Za tu besmislenost su četnički vođi optuživah nas, komuniste, služeći se doduše veoma blagim i opreznim izrazima, ali sasvim određeno idući svom cilju. Cemu su potrebne dvije vojske sa istim zadacima i ciljevima, pitah su oni, kao da je neko drugi a ne baš oni stvorio tu situaciju!

Kao profesionalni vojnici, slobodni od svake politike i bilo kakve ideologije, oni su spremni da ratuju u saradnji sa svakim ko prihvati osnovnu platformu, a to je: borba za slobodu, borba za spas srpskog naroda, koji je zaista ugrožen u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Tvrdili su da pohtičke i ideološke razlike moraju biti zaboravljene i odbačene tamo negdje sasvim u pozadinu, zatim da nije baš taktično što komunisti postavljaju pitanje oblika vladavine u poslijeratnom vremenu, jer će ih narod ostaviti ako i dalje budu tako činili, pošto srpski narod, po tradiciji, voli dinastiju i kralja koji potiču iz naroda samog, i vole svoju vjeru. Nije, dakle, pametno s naše strane dirati u te osjetljive probleme.

Odgovorili smo im da mi uopšte ne namjeravamo da diramo ni u jedan od tih osjetljivih problema. Neka se oni o tome ni najmanje ne brinu! Pitanje nacionalne, vjerske i pohtičke pripadnosti za nas se, kao što to i oni sasvim dobro znaju, ne postavlja. Isto tako ni pitanje budućeg oblika vladavine.

Čuković nam je predložio da prekinemo diskusiju o ovim pitanjima i pređemo na raspravljanje- »čisto« vojničkih pitanja, na šta smo i mi pristali.

Prema njegovom mišljenju, koje su u potpunosti dijelili i njegovi neprijatelji Medunić i Petrović, stvaranje ustaničkih snaga na Majevici i izvođenje gerilskih akcija protiv neprijatelja Da tom terenu može u ovom trenutku imati samo čisto propagandni a nikako neki vojnički značaj u pravom smislu riječi.

Zašto? Prije svega zato što su ustaše uspjele da se ugnijezde u većini »turskih« sela, zatim što Nijemci još drže garnizone u Tuzli, Brčkom, Zvorniku i Bijeljini, što tamo takođe postoje i ustaški garnizoni, a onda, što je područje Majevice toliko ispresijecano komunikacijama da u svakom trenutku može doći do potpunog opkoljavanja i uništenja ustaničkih snaga. Prava i jedina baza za vojničko dejstvo protiv okupatora, i to ne sada, nego u daljoj budućnosti, dok se steknu određeni uslovi, jeste, kako on misli, jedino Srbija, u kojoj je narod jedinstven i okupljen oko »Vrhovne komande kraljevske vojske u otadžbini«, gdje ima znatnijih ostataka reguliranih trupa čijem se reorganizovanju upravo sada pristupa, gdje ima dovoljno profesionalnih vojnika — oficira, koji nisu otišli u njemačko zarobljeništvo, nego su se stavili na raspoloženje Vrhovnoj komandi i spremni su da preuzmu komandovanje nad jedinicama kad god se to od njih zatraži. Bosna treba da daje boračke popune za jedinice u Srbiji, i to je glavno što treba sada osigurati.

Ta diskusija o »čisto vojničkim pitanjima« kretala se u okviru akademskog raspravljanja. No, nama je, naravno bilo sasvim jasno da smo se susreli sa jednim predstavnikom vojske kontrarevolucije, s čovjekom koji stvarno sasvim tačno zna šta hoće, koji osjeća svoja trenutna preimućstva, ne doduše u odnosu na nas lično i pojedinačno, jer smo mi bili u stanju da njegovu cjelokupnu argumentaciju razbijemo u paramparčad, čega je on bio svjestan, ali svakako u odnosu na raspoloženje koje je trenutno u narodu vladalo.

Je li Čuković imao pravo smatrajući da su četnici politički jači u narodu majevičkog područja nego komunisti? Čini mi se da on u tom trenutku nije bio daleko od istine. Jer, u narodu majevičkog kraja politički utjecaj komunista tada još uvijek nije bio dominirajući pošto je partijska organizacija na Majevići bila u to vrijeme i mlada i malobrojna, i nije imala ni vremena ni mogućnosti da stvori dovoljno velik broj svojih jedinica na terenu niti da stekne dovoljno simpatizera i izgradi više aktivista koji bi u narodu širili i učvršćivali ideje revolucionarnog komunističkog pokreta. Tako je ogromna masa seljaštva bila još prilično daleko od političkog uticaja Komunističke partije.

Da li je to kapetanu Čukoviću sve bilo poznato teško je ustanoviti, ah je on to, vjerovatno osjećao.

Moglo se, dakle, uzeti da je kapetan Čuković imao pravo kad je vjerovao da je četništvo u narodu jako ukorijenjeno, da je uticaj četnika na narod jači od uticaja komunista.

Ah, ma koliko da se pokazao kao vješt i inteligentan politički intrigant, Čuković je u isto vrijeme bio vrlo ograničen. Njemu je bila poznata i vidljiva samo ona tamna strana duše

riarodne, i on je računao jedino na nju. Svjetlu stranu njenu kapetan Čuković nije vidio. On ili nije ni znao, ili je zaboravio, da je taj isti narod pamtio bune i ustanke, da ih je i sam dizao, da je ginuo boreći se za slobodu. Kapetan Čuković nije vjerovao u narodno junaštvo, u njegovu sposobnost i spremnost da se žrtvuje. I u tome se prevario.

- Mada je prije ovoga razgovora Okružni komitet Partije za Majevicu preduzimao mjere za političko osvješćivanje širokih masa, poslije njega je tek mogao biti razrađen jedan dalekosežniji i određeniji plan borbe protiv četničkog političkog uticala na Majevice. Četnici su se tada, u septembra 1941. godine, ored nama politički potpuno otkrili. Svojim lakomislehim pokušajima da čak i na organizatore narodnooslobodilačkog pokreta na Majeveci i na provjerene i već dovoljno iskusne partijske radnike djeluju ne bi ih pridobili na svoju stranu, oni su pomogli da se sa naše strane realno ocijeni opasnost koja od njih prijete ustanku, a onda da se izradi cio politički program borbe protiv njih na Majeveci i u Semberiji.

Mada će do otvorenog vojničkog sukoba doći tek za pet punih mjeseci, već tada je bilo jasno da je taj sukob neminovan i da se pred partijskom organizacijom nalazi zadatak da ga politički pripremi.

Drugi put sam se susreo s četnicima u novembru 1941. godine.

Tada su se na području Majevice i Semberije već bile unekoliko sredile prilike, situacija se na izvjestan način smirila, i nastalo je, tako reći, normalno ratno stanje. Znalo se gdje je ko, šta ko hoće i može u tom trenutku.

Evo kako je izgledala vojnička i politička situacija u Semberiji i na Majeveci polovinom novembra 1941. godine.

Nijemci su već h manje snage garnizonirali u gradovima: Tuzli, Brčkom, Bijeljini i Zvorniku. Njihove snage u to vrijeme nisu preduzimale nikakve vojničke operacije, i uopšte je izgledalo da se one mnogo i ne interesuju za stanje na tom području.

U pomenutim gradovima postojah su i relativno snažni domobranski garnizoni i ustaške »postrojbe«.

Manja domobransko-ustaška uporišta bila su razasuta širom terena, po znatnijim naseljima i važnijim saobraćajnim punktovima: u Kozluku, u Janji, zatim u Brezovom Polju, Čeliću, Suvopolju, Ugljeviku, Teočaku, Koraju, pa onda u Bosanskoj Rači, Trnjacima, Dvorovima, Popovima, itd.

Neprijatelj je uglavnom držao komunikacije čvrsto u svojim rukama izuzevši cestu Tuzla — Brčko, koja je već u to vrijeme bila trajno prekinuta od strane partizana, na dijelu oko Lopara.

Djelatnost domobranskih i ustaških snaga svodila se na povremena nasilna izviđanja, na manje ispade protiv nezaštićenih sela, i na patroliranja u neposrednoj okolini uporišta.

Partizani su imali svoj odred, Prvi majevički narodno-oslobodilački partizanski odred, sa štabom u Vukosavcima. Komandant odreda bio je Ivan Marković Irac, radnik iz Tuzle, a politički komesar Fadil Jahić Španac, radnik iz Bijeljine.

Odred je brojao svega oko četiri stotine boraca raspoređenih u tri do četiri čete. Borci su bili dobrovoljci iz okolnih sela i gradova, mješovitog nacionalnog sastava, velikim dijelom članovi i simpatizeri Komunističke partije.

Jednim svojim dijelom odred je držao presječenu komunikaciju Tuzla — Brčko u Loparima i oko Lopara i branio široko područje Majevice od neprijateljskih upada. Dvije čete su bile smještene u selima Korenitoj i Ražljevu preko kojih je odred održavao vezu sa Semberijom i Posavinom. Kasnije, prihvom novih boraca formirana je još jedna četa koja je smještena u Gornji Dragaljevac, a potom, radi lakšeg rukovođenja ovim četama, formiran je Bijeljinsko-brčanski bataljon. Iz Dragaljevca i Ražljeva spuštale su se u Semberiju i Posavinu manje i veće grupe partizana, pomažući na taj način rad široko razvijene partijske i omladinske organizacije u tim krajevima i ometajući slobodu kretanja po semberijskim i posavskim selima tamošnjim neprijateljskim snagama.

Među četnicima je bilo formirano nekohko većih i manjih grupa, koje su, ukoliko su nešto činile, djelovale manje — više samostalno, bez jedinstvenog plana i jedinstvenog komandovanja.

Najvažnije ličnosti kod njih bili su tada Đuro Bižić, bivši žandarmerijski narednik i komandir žandarmerijske stanice u Ugljeviku prije rata, a zatim kapetan bivše jugoslovenske vojske Stevan Damjanović Leko. Uz njih dvojicu bilo je sijaset manjih i većih komandira, i komandanata, više ili manje samostalnih grupa i grupica, pa je bio čak i jedan vojvoda, Radivoje Kerović iz Tobuta.

Đuro Bižić je držao oko sebe na okupu jedan relativno snažan bataljon, oko dviesta boraca. Bili su to mahom seljaci iz okoline Bugutova sela, Maleševaca, Tutnjevca, Zabrda i Ugljevika, už nekoliko bivših žandarma, Bižićevih zemljaka Kordunaša, koji su mu došli iz Srbije. Đuro Bižić je boravio gotovo neprekidno u blizini Ugljevika, nekadašnjeg mjesta svoga služ-

bovanja, gdje je s vremena na vrijeme sasvim* neopasnom pucnjavom iz daljine uznemiravao domobranski garnizon u Ugljeviku koji je osiguravao rudnik.

Stevan Damjanović Leko, zajedno s vojvodom majevičkim Radivojem Kerovićem, boravio je sa svojim ljudstvom mahom u Tobutu i okolnim selima i ponekad preduzimao propagandne pokrete sa svojom vojskom u pravcu semberijske ravnice, gdje se on nadao da će među tamošnjim krupnijim seljacima naći političku podršku za sebe.

Ni kapetan Leko, ni Buro Bižić, a ni ostali četnički sitniji komandanti koji su bili pod njihovim uticajem, nisu u to vrijeme preduzimali nikakve vojničke akcije bilo protiv domobrana, bilo protiv ustaša, a da se o napadima na Nijemce i he govori.

U drugoj polovini novembra 1941. godine počelo se govoriti o velikoj ofanzivi koju neprijatelj sprema protiv ustaničkih snaga na Majevidi. Kolale su se glasine o tome kako Nijemci žele da po svaku cijenu očiste to za njih važno područje, a posebno da oslobode komunikaciju Tuzla — Brčko.

Vijesti o predstojećoj ofanzivi unijele su vehku uznemirenost među četničke komandante. Kapetan Leko hitno se vratio iz Ravni sa svoga propagandnog putovanja i povukao se u svoju bazu na Majevidi, u Tobut, Đuro Bižić se odmakao od svog »operacijskog« područja oko Ugljevika i približio se kapetanu Leki i vojvodi Radivoju. Sastavši se da zajednički razmotre nastalu situaciju, oni su zaključili da stupe u vezu s partizanima, pa su poslali poruku štabu Majevičkog odreda u Vukosavcima i zatražili sastanak.

Tako je došlo do značajnog sastanka između štaba Majevičkog partizanskog odreda i četničkih poglavica na Majevidi, koji se svršio sporazumom: formiran je zajednički štab i ugovorena prva zajednička akcija — napad na Koraj, važno ustaško uporište na Majevidi u tom trenutku. Očekivalo se da će taj napad zbuniti neprijatelja, da će mu nametnuti promjenu ofanzivnog plana, a time će ustanici dobiti vremena da se srede i pripreme odbranu slobodne teritorije.

Bio sam prisutan svim razgovorima koji su tada vođeni. Nije mi se nimalo dopalo to pregovaranje s četnicima, a još manje stupanje s njima u nekakvu zajednicu, makar kako privremena ona bila, ah sam znao da se to ne dopada nikome od drugova koji su ispred narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije vodili pregovore, pa sam zato ćutao i slušao.

S naročitom pažnjom pratio sam izlaganja kapetana Leke. Bio je to lijep, impozantan muškarac, tek nešto preko trideset godina, visok, atletski građen, brižljivo odjeven, sa punom "od-

njegovanom bradom koja je njegovom licu davala zaista ratnički izgled. Kapetan je nastupio samouvjereno i vojnički kratko: izjavio je da ozbiljno uzima partizanske izjave o potrebi ujedinjavanja snaga za borbu protiv neprijatelja, tvrdio je da je on sam sa svojim ljudstvom spreman da se bori, pa eto, nudi saradnju. Isto to čini i vojvoda, a takođe i Đuro Bižić, u ime kojih govori kapetan prema sporazumu koji su njih trojica prethodno sklopili. Kao vojnik, on ne očekuje bog zna šta od tog napada na Koraj. Istina, okolna sela dahnuće dušom kad se razori to ustaško gnijezdo, pa dovoljno je i to. Poshje napada na Koraj treba isto tako napasti i Teočak jer i odatle, kao i iz Koraja, neprekidno izlijeću ustaše u srpska sela, pale, ubijaju, odgone...

Štab Majevičkog partizanskog odreda je pristao na kapetanov predlog. Od četnika se tražilo da se odreknu ma kakvih represalija prema nedužnom muslimanskom stanovništvu pomenutih sela, i oni su svečano obećali da nikakvih represalija neće biti. Biće kažnjene samo aktivne ustaše i niko drugi. Đuro Bižić i vojvoda Radivoje su se zakleli, a kapetan Leko je dao svoju vojničku riječ da će ta tačka sporazuma biti striktno sprovedena.

I tako se krenulo u zajedničku akciju.

Zauzimanje Koraja i neuspjeli napad na Teočak krajem novembra 1941. godine — to su dvije jedine zajedničke akcije koje su izveli četnici i partizani na Majevidi. Pokazalo se da četničke glavešine ni u jednom trenutku nisu pomišljale na sprovođenje sporazuma koji su sklopile sa partizanima, uprkos zakletvama i svečanim izjavama koje su dale. Četnici su palili i ubijali, pljačkali, jednom riječju, činili sve ono što su se najsvečanije obavezali da neće činiti!

Danas se može postaviti pitanje: Je li to bila greška partijskog rukovodstva na Majevidi i štaba partizanskog odreda kad su pristali da razgovaraju i sporazumevaju se s četnicima o zajedničkim akcijama? Zar nije već tada svakome bilo poznato i jasno da četnici ne mogu iskreno saradivati sa partizanima? Zar nikome od partijskih ljudi nije pala na pamet misao da se partizani saradnjom s četnicima mogu samo kompromitovati u očima stanovništva, a naročito među muslimanskim masama koje, mada nisu mogle snositi odgovornost za zločine ustaša nad srpskim seljacima, podnesoše tada teške žrtve od noža četničkoga!

Na prvi pogled, izgleda da se ipak može govoriti o pogrešci. Zaista, nije trebalo počinjati nikakvu saradnju s četnicima. Oni su već do tada dah dovoljno dokaza protiv sebe, nije

nikako bilo osnove da se povjeruje da su se oni izmijenili, da su stvarno odlučili da povedu novu politiku.

Zašto je, dakle, bilo potrebno sporazumijevati se s njima?

Današnji posmatrač i ocjenjivač događaja nalazi se, bez sumnje, u mnogo povoljnijem položaju od onih koji su bili u centru i koji su ih svojim postupcima i svojim akcijama stvarali. Današnji posmatrač ima zato mogućnosti da, razmotrivši sve okolnosti, zaključi: pogriješili su komunisti na Majevidi u novembru 1941. godine, nisu smjeli ići ni na kakvo sporazumijevanje s četnicima, utoliko više što im je već bilo poznato da su četnici u Srbiji već prešli na otvorena neprijateljstva prema partizanima, a na samoj Majevidi već nedeljama vodili političku borbu punu kleveta i bezobzirnih laži protiv partizana, pogazivši sve skrupule.

Ah, kad se ima u vidu situacija u kojoj su se nalazili partizani na Majevidi u to vrijeme, cijela stvar se pokazuje u jednom sasvim drukčijem i novom svjetlu.

Ljudi koji su tada imali zadatak da oko parola narodno-oslobodilačkog pokreta okupe narod majevidskog područja i povedu ga u borbu, osjećali su, znali su da nikako nisu sazreli uslovi za ubrzavanje raskida s četnicima. Ako su četnici na Majevidi nudili saradnju, onda su komunisti, u tom trenutku, tu saradnju morali prihvatiti. U protivnom, četnici bi dobili u ruke nove adute u svojoj antikomunističkoj i antipartizanskoj djelatnosti: eto, rekli bi, zar mi nismo govorili u čemu je stvar? Mi s njima hoćemo, a oni s nama neće!

Šta bi se desilo u tom slučaju? Suzio bi se onaj krug u kome su komunisti imali uticaja, došlo bi do izvjesnog osipanja u partizanskim redovima. A to se na svaki način moralo izbjeći.

Eto, tu leži osnova i korijen tog »pogrešci«, ako se o pogrešci poshje svega može govoriti.

Međutim, ako čovjek danas proanalizira posljedice do kojih je doveo ovaj sporazum između partizana i četnika u zajedničkoj akciji protiv ustaša, moraću ustanoviti da su te posljedice bile korisne za širenje uticaja Komunističke partije na Majevidi i za jačanje pozicija narodnooslobodilačkog pokreta. Istina, pokolj među muslimanskim stanovništvom, izvršen od strane četnika u Koraju i poshje nekohko dana u Teočaku donio je koristi i onom dijelu muslimanske reakcije koja se, u gradovima, vezala za ustašku državu. Toj reakciji je pošlo za rukom da taj strah koji je zavladao među muslimanskim stanovništvom iskoristi i dio tog življa mobilise za ustaški pokret. Ah je taj uspjeh bio prilično ograničen, privremen, i nije mogao uticati na konačno opredeljivanje muslimanskih masa u ratu koji se rasplamsavao.

Ove dvije akcije majevičkih partizana i četnika protiv ustaških uporišta u Koraju i Teočaku dale su dosta materijala za diskusiju koja se dugo vodila među srpskim seljacima. Ta je diskusija nesumnjivo pokazala da je uspeh vojničke akcije protiv Koraja rezultat hrabrosti i vještine partizanskih boraca i njihovih rukovodilaca, posebno komandanta Irca i komesara Španca, koji su svojim neposrednim učešćem u borbi u velikoj mjeri doprinijeli da se ona uspješno svrši. Četnički komandanti sjedeh su za vrijeme borbe u sigurnoj pozadini, ponašah se kao pravi vojni štab čija je dužnost da komanduje ne izlažući se direktnoj opasnosti. Takvo ponašanje štabova zapaženo je među borcima jedne i druge ustaničke formacije i tamo je dobilo svoj komentar, a taj se komentar poshje prenio i u narod. On nije išao u prilog četničkim komandantima.

Diskusija je dalje pokazala da je neuspjeh akcije protiv ustaškog uporišta u Teočaku rezultat slabog, nedovoljnog ih gotovo nikakvog izvršenja onog dijela vojnog zadatka koji je bio povjeren četničkim jedinicama. Te jedinice nisu stigle u ugovoreno vrijeme na svoj polazni položaj, tako da je borba počela samo s jedne strane — s one na kojoj su se nalazile partizanske jedinice, koje su, zato, i imale nepotrebnih gubitaka. Kad su četnici, makar i sa zakašnjenjem, stigli na polazne položaje, nisu bili povedeni na izvršenje svog operativnog zadatka, nego su pristupili izvršavanju represalija nad stanovništvom, gdje god su mogli doprijeti do naselja paleći, pljačkajući i ubijajući svakog na koga su naišli. Takvo njihovo držanje, a posijie svega što se desilo u Koraju i što je stanovništvu Teočaka već bilo sasvim poznato, moglo je samo djelovati u smislu okupljanja stanovništva oko ustaških snaga u mjestu i davanju pune podrške tim snagama, koje su sad predstavljale odbranu stanovništva od fizičkog uništenja.

Majevički seljaci su bili, nezadovoljni. Prvo, oni su se teško razočarali — četnici se nisu pokazali baš kao neki hrabri vojnici i zatočnici slobode. Njihove stvarne vojničke vrline nisu bile u skladu sa njihovim razmetljivim isticanjem svoga, tako reći, profesionalnog ratništva. Aktivni oficir, kapetan Stevan Damjanović Leko, mnogo je izgubio u očima ljudi od svog sjaja, vojvoda Radivoje Kerović pokazao je svoj prevrtljivi hokoskog politikanta, a žandarm Đuro Bižić podsjetio ih je na one dane iz nedavne prošlosti kad ih je, u ime nekadašnje države, gonio na poslušnost.

Drugo, bilo je povrijeđeno narodno osjećanje pravde, koje među majevičkim seljacima nikada, ni u najtežim danima, nije iščezlo. Narod je uvek smatrao da nevini ne smiju plaćati za

griehove krivaca, a četnici su u Koraju i Teočaku pokazali da Th se nimalo ne tiče ko je kriv a ko nije.

Ovo je bila veoma ozbiljna greška četničkog rukovodstva na Majevidi, greška koja nije mogla ostati i nije ostala nekažnjena. Seljački svijet se zgražavao na nepotrebnim svirepostima.

I kad se širom Majevice pronijela vijest da su partizani raskinuli nedavno sklopljeni sporazum, da više nikakvog zajedničkog štaba i nikakvih zajedničkih akcija neće biti, ugled majevidskih partizana u narodu naglo je porastao.

Treba istaći da su četnički vođi osjetili da su pogriješili. Pošto je štab Majevidskog partizanskog odreda dao formalnu izjavu o raskidanju sporazuma, motivišući svoju odluku kršenjem od strane četnika nekih njegovih bitnih tačaka¹ i izrazivši na taj način svoju osnovnu sumnju u lojalnost četničkih komandanata uopšte, među četničkim prvacima je došlo do čitavog niza sukoba.

Ne ulazeći sad u ocjenu koliko su ti sukobi bili stvarni, a koliko su oni imali za cilj da obmanu partizansko rukovodstvo i otupe oštricu borbe u narodu koju će sad, kako su četnici pravilno pretpostavljali, ono povesti, činjenica da je sukoba bilo potvrđuje da su se četnički vođi prepali greške koju su počinili, i da su pokušavali da kako god bilo smanje njene, za sobe štetne posljedice.

Da bi skinuo sa sebe odgovornost za ono što se desilo, Đuro Bižić je štabu Majevidskog partizanskog odreda tvrdio da je za sve kriv kapetan Leko, koji nije došao u Bosnu da se bori, nego da osigura vlast oficira u narodnoj vojsci. »Dosta je nama bilo tih oficira i njihovog komandovanja« uzvikivao je Đuro. »Da njih nije bilo, ne bismo mi ovo ni doživjeli! Ja ću njega pretjerati preko Drine samo ako on prije mene ne ubije«! Đuro se kleo svim na svijetu da je sve to što on govori živa istina, da je on otkrio zavjeru koju kapetan sprema protiv njega lično, ali da će se on potruditi sa svoje strane da njemu prije smrse konce...

Kapetan Leko je ipak tvrdio da je do ekscesa, kako je on govorio, došlo i moralo doći zato što su se u komandovanje kod četnika umješali ljudi koji o tome pojma nemaju, koji su politički analfabeti, i koji nisu bili u stanju da među ljudstvom osiguraju onaj minimum discipline bez koga je vojska rulja i bez koga se ne može ni misliti na ratovanje. On je obećavao da će, pomoću autoriteta Vrhovne komande vojske u otadžbini, zavesti redovno stanje među četnicima na Majevidi, da će ostvariti jedinstvo komande, i da će, kad to bude, doći da ponovo pregovara s partizanima, koje on cijeni i koje želi da ima kao saveznike i ratne drugove.

Vojvoda majevički Radivoje Kerović, ma koliko da je bio lukav, ipak nije bio u stanju da cijelu situaciju shvati i ocijeni. On se kolebao između kapetana Leke, koji mu je imponovao kao oficir, i Đure Bižića koji je njemu, kao u neku ruku, domaći čovjek, ipak pružao više garancija i manje ga ispunjavao osjećanjem inferiornosti, od koga je vojvoda u prisustvu kapetanova silno patio.

Osim toga, vojvoda Radivoje Kerović kao da još nije bio u to vrijeme presjekao sve svoje veze s partizanima. On se još živo sjećao prvih gerilskih akcija na Majevecima u kojima je i sam učestvovao, zajedno s ljudima koje je on dobro poznao, a neke od njih i cijenio. Sad je trebalo da u tim ljudima vidi svoje neprijatelje, a on to još nije mogao, još nije bio sakrio za to. On još nije mogao sasvim da zaboravi ono drugarstvo i toplo ljudsko prijateljstvo koje je tako snažno bujalo među partizanima, a koje je kod četnika ustupilo mjesto intrigama, podvalama, uzajamnom sumnjičenju i podmukloj mržnji.

Ako je u to vrijeme među četničkim prvacima na Majevecima bilo ljudi zbunjenih i preplašenih zbog onoga što se dešava i što će se dešavati, onda je na prvo mjesto dolazio vojvoda Radivoje Kerović, seljak, mlad čovjek tridesetih godina, izdanak čuvane i odranije ugledne kuće koja je nacionalnoj borbi u prošlosti dala makar i skroman doprinos.

Ah je vojvodu uhvatila struja kojoj se on ruje znao ni mogao oteti. Među četnicima je postao vojvoda, a među partizanima bi morao počinjati kao borac i možda poginuti prije nego što doživi da se istakne i osvoji kakav važniji položaj. A njemu je bio potreban baš takav položaj. Vojvoda je bio za narod izgubljen čovjek.

Bilo bi zaista zanimljivo znati zašto u to vrijeme neprijatelj iz grada nije pokušao sa nekom ozbiljnijom akcijom protiv već razjedinjenih ustaničkih snaga na Majevecima. To je utoliko čudnije i teže za razumijevanje kad se zna da su se događaji oko Koraja i Teočaka zbili upravo u vrijeme kad se o takvoj akciji uveliko govorilo, i kad su Koraj i Teočak bih dovoljno snažan razlog da se pripreme za tu akciju i njeno izvođenje ubrzaju. Međutim, nije se desilo ništa značajno, osim nekih manjih neuspelih pokušaja da se prodre na tada slobodnu teritoriju.

Na Majevecima je nastao jedan period od nešto oko mjesec dana relativnog zatišja u pogledu vojničkih akcija, period koji je, međutim, bio ispunjen grozničavim političkim radom i jedne i druge strane, da bi se definitivno osvojile političke pozicije u narodu. Uspjesi koje su u tom radu postigli komunisti na Majevecima, bih su od presudnog značaja za dalji razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u cijelom tom kraju.

Slavko MIČANOVIC

KRBAVA U USTANKU

USTAŠKA ZVERSTVA

U brzo posle kapitulacije zemlje otpočeo je u udbinskom srezu¹, u Lici, ustaški teror i istrebljenje srpskog stanovništva. U početku su uhapšeni odvođeni u udbinski zatvor, a zatim u Gospić, odakle se nikad više nisu vratili. Prvo su hapšeni političari, a početkom maja počinju da hapse i odvođe ih grupama i one koji se nisu bavili politikom. Iz petnaestak udbinskih sela u prvih mesec dana na takav način bilo je odvedeno oko stotinjak ljudi. Svi su oni mučeni u gospićkom zatvoru, a zatim streljani i bačeni u jame u Jačovnom na Velebitu. U prvo vreme ustaše su izbegavale da javno muče ljude, pa je u narodu postojala neka iluzija da hapse samo one koji su za nešto krivi i da će, ukoliko nisu krivi, biti pušteni ih poslani na neke radove. No, ubrzo su počela masovna hapšenja i javna mučenja. Tako su, na primer, Petru Dopuđi, stolaru iz sela Čojluka, izvadili oko koje je visilo skoro do grudi, nekim drugim odrekli oba uva, trećima rasekli koji deo tela i tako ih vodili javno po Udbini. Jednog dana javno su streljali, zajedno sa Dopuđom, Jovana Orlovića Mikana, Geda Grkovića iz Srednje Gore i Svetana Latkovića iz Jošana. Milu Kneževića Baštiću, seljaku iz Mutihća, ustaše su rasporile trbuh, ugurale u njega travu i gonile ga da pase. Tada su mučili i javno streljali i Dana Radočaja iz sela Krečane i Tomu Galovića iz sela Mutihća. Uskoro su počela masovna ubijanja na licu mjesta. U selu Visuću su tokom jedne noći uhvatili 8 ljudi, među kojima i tri brata i streljali ih 300 metara od kuće; u Jošanu 7 ljudi, u Pišaću 10 ljudi, u Mutihću 16 ljudi, a u selu Komiću su odjednom poklali 19 ljudi. Narod je počeo bežati u šume i skrivati se. Sela su opustela, a ognjišta su ugašena. Samo je po neki starac, kome do života nije bilo

¹ Bivši udbinski srez zahvatao je veći deo Krbavskog polja (sem krajnjeg severozapadnog dela) i njegovu bližu periferiju.

stalo, lutao oko kuće. Noćivalo se zajedno s decom po žbunovima, po kiši i nevremenu. U pusto selo ljudi i žene su se kao senke privlačili u sumrak da bi izneli malo hrane i obišli stoku koja je ostala u selu.

Pokrštavanje u Lici takođe je bio jedan od načina da se ljudi lakše namame i unište. O tim pozivima na pokolj svedoči i govor udbinskog fratra Ante Moguša, koji je 13. jula 1941. održao na Udbini:

»Dosad smo za katoličku vjeru radili molitvenikom i krstom, a sada je došlo vrijeme da radimo puškom i revolverom. Iselit ćemo i istrijebiti srpski narod u Hrvatskoj i bit ću sretan kada budem mogao dijeliti srpsku zemlju Hrvatima. Ustaše će se nemilosrdno boriti i istrijebiti sve one koji ne' budu vjerni NDH i njenom-poglavniku i stvaraocu, Anti Paveliću. Pogledaj, narode, onih 16 ustaša, koji imaju 16.000 metaka i koji će pobiti 16.000 Srba, poslije čega ćemo dijeliti Mutiličko i Krbavsko polje.«²

Posle ovoga nastala su masovna streljanja i-klanja.

PRIPREME ZA USTANAK

Zverstva koja su ustaše činile po Krbavi bila su zastrašujuća. Po zbegovima se pričalo o velikim pokoljima u Divoselu, Širokoj Kuli, Petrovu Selu, Donjoj Suvaji, gde je u jednom danu ubijano po nekoliko stotina ljudi. Strah za goli život se bio duboko uvukao u ljude. U zbegovima se našlo i dosta naprednih ljudi, koji su se vratili u svoja sela nakon kapitulacije, a među njima je bio izvestan broj radnika, đaka i službenika koji su bih povezani sa skojevskom organizacijom ili su radili u sindikatima i drugim organizacijama. Oni su sa svoje strane podsticali kod ljudi želju da pružaju otpor, da se počnu boriti, da ne dozvole da ih ustaše kolju kao jaganjce.

Iako su u šest-sedam sela postojale partijske ćelije, njihov rad se nije u početku osećao. Čim su ustaše došle, odmah su se bacile na hvatanje komunista. U početku su ubijena četiri poznata komunista: Duro Čurčić, Bude Šakić, Milan i Đuro Grković. Jedan deo članova Partije je bio u vojsci ili zarobljen i ostao negde na strani, dok je drugi deo istaknutih komunista, iznenađen svirepim terorom, napustio svoja rodna mesta i sklonio se u Srbiju. Neki pak da bi izbegli ustašku kamu, otišli su na rad u Nemačku. Odsustvo tolikog broja istaknutih komunista od inače malog broja partijaca, odrazilo se na rad i stanje u partijskim organizacijama.

² »Hrvatski narod« od 22. i 24. juna 1941.

Zbog svega toga nije se dovoljno radilo na pripremi ustanka iako je ugled KP u zbegovima bio ogroman. Pojedini komunisti, mada nisu imali partijske veze i konkretne direktive, hrabрили su narod, ulivali veru u saveznike nad snagama fašizma, govorili o bliskom ustanku o kome se nešto uopšteno i zamagljeno znalo. Naročito je borbena bila omladina.

Dolaskom Mila Počuče, člana Okružnog komiteta za Liku, u junu mesecu, koji se povezao preko partijske organizacije u selu Srednja-Gora sa sekretarom ćelije Radom Grkovićem, rad je malo živnuo. Od najvećeg značaja za ustanak u Krbavi je dolazak u selo Visuć španskog borca Marka Oreškovića Krtije, člana CK KPJ. Došao je 4—5 dana pred ustanak. Videvši da je organizacija dosta inertna i nepovezana, on preduzima energične mere u okupljanju ljudi izbeglih u šume, i pokreće ih u borbu.

Članovi Partije, koji su ostali po selima, bili su pretežno stariji seljaci, sa brojnim porodicama, ideološki nedovoljno izgrađeni. Kada je trebalo vršiti pripreme za ustanak, poneti na svojim leđima teret velike odgovornosti i povesti narod u oružanu borbu, bilo je potrebno mnogo više smelosti, snalažljivosti i znanja. U tim počecima bilo je i oportunistički nastrojenih pojedinaca.

Sreski komitet Partije se nije osećao. U srezu nije bilo inicijativnih odbora i komiteta za pripremu ustanka, za prikupljanje oružja, organizovanje vojnih jedinica, pa stoga i nije bio, kao u nekim drugim krajevima, određen dan i čas otpočinjanja ustanka. Ukoliko je i bilo priprema za borbu, njihov karakter je bio izrazito lokalni.

U direktnoj pripremi ustanka pored Marka angažovao se i Jakov Blažević. Osnovno kadrovsko jezgro ustanka u udbinskom srezu, pored nekoliko predratnih komunista (Rada Grkovića, Mićuna Sakića, Gana Jurića, Božina Mrkobrade i Ilije Đivjaka) sačinjavah su mladi ljudi, napredni omladinci — skojevci ili simpatizeri Partije. Oni su sačinjavali i glavnu udarnu snagu ustanka.⁵ Partijska organizacija se odmah, u prvim danima ustanka, omasovila upravo tim borbenim, odanim- i sposobnim mladim kadrovima.

U selu Visuću Marko Orešković je organizovao 28. (neki tvrde da je to bilo 29) jula partizansku zasedu na Kuku, na putu Udbina — Lapac. Na tom mestu porušeni su telegrafski stubovi,

U materijalima o radu partijske organizacije u predratnom periodu tvrdi se da nije bilo pre rata skojevske "organizacije, iako je bilo naprednih omladinaca koji su radili po čitalačkim grupama, kružocima itd. Međutim, u stenografskoj belešci Ilija Tepavac tvrdi da je skoro godinu dana pred rat Mita D?mitrijević, učitelj i član Sreskog komiteta Partije u selu Visuću, od svojih bivših đaka stvorio skojevski aktiv od 9 članova koji je vrlo aktivno radio sa omladinom.

prekopana cesta i na njoj nabačeni, kao prepreka, stabla i balvani. Marko Orešković je dao jasnu orijentaciju na ustanak, s tim da se formiraju vojne jedinice od ljudi koji raspolažu oružjem. Kasnije bi se sa oteim oružjem proširivale vojne jedinice. Tražio je da se postavi straža prema neprijateljskom garnizonu u Udbini i na Kuku prema Lapcu. Marko je odmah istakao da se ne treba boriti protiv hrvatskog naroda, nego protiv ustaša i njihovih pomagača. Tako jasno postavljen zadatak borbe protiv bratoubilačkog rata, za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata, bio je u situaciji velikih ustaških pokolja, želje za osvetom, kada još nisu bili izdiferencirani pročetnički elementi i oni koji su bili za oslobodilačku borbu, spasonosan i odlučujući za razvitak oslobodilačke borbe.

Počelo je sa prikupljanjem oružja po svim selima. Vest o ustanku pokrenula je ljude na akciju: dolazili su iz zbegova u sela, okupljali se, iznosili puške koje su pojedinci doneh iz vojske, vadili stare austrijske »manliherke« i drugo oružje. Do juče su bežali po zbegovima plašeći se svakog šušnja, a sada su želeli borbu i osvetu. Međutim, stariji ljudi nisu bih spremni da se tuku sa itahjanskim okupatorima. Sećam se da su, kad je bilo govora da kao prva akcija ustanika bude rušenje Pavlovačkog mosta na putu Udbina — Lovinac, mladi ljudi bili spremni na takvu akciju, ah su stariji smatrah da će to izazvati Italijane i nisu podržavah takav predlog. Italijanski okupatori su se vešto držali po strani i nisu direktno učestvovali u zločinima ustaša.

Vodeći računa o tom raspoloženju, 31. jula naveče, grupa ustanika iz sela Kurjak, Srednja Gora, Komića i Polica, pokidala je samo telefonske stubove u selu Kurjaku u zaseoku Tušice. Tu akciju izveli su ustanici iz sela Jošana i Mekanjara.

Posle te prve diverzantske akcije u zaseoku Tušice, ustanici iz Srednje Gore, Kurjaka, Komića i Poljice dogovorili su se da sutradan, 1. avgusta, sačekaju na istom meštu ustaški poštanski autobus sa Udbine, koji je saobraćao sa Lovincem. Na mesto zasede došla je organizovano samo grupa ustanika iz Srednje Gore. 1. avgusta autobus sa Udbine nije prošao pokrai zasede, nego se sa puta vratio nazad, jer je čuo pucnjavu u selu Komić, tako da do očekivane akcije nije došlo.

PRVA ORUŽANA AKCIJA U SELU KURJAK

1. avgusta se iznenada nešto preko 50 ustaša iz Lovinca, sa oko dvadesetak naoružanih seljaka, spustilo preko planine Troure u selo Komić, pozivajući narod da se vrati iz zbega, jer su oni došli na pomirenje itd. U prvi mah mnogi seljaci su smatrah da to ide ustanička vojska (u to vreme kružila je priča o

legendarnom pukovniku Brki i Dinarskoj diviziji bivše jugoslovenske vojske, koja se navodno nije predala). Tako su ustaše oko komičke škole skupile oko pedeset ljudi, žena i dece. Kad se videlo da su to ustaše bilo je kasno da se preduzme bilo šta.

Nekoliko kilometara od tog mesta, u jednoj dolini, zvanoj pločanski klanac, zaklale su ustaše 19 ljudi iz s. Komića, dok su žene i decu pustile. U dolinici, pored same ceste na klancu, i danas postoji njihova zajednička grobnica.

Sutradan, 2. avgusta, grupa Srednjogoraca opet je organizovano zaposela položaj na određenom mestu za zasedu u selu Kurjak u zaseoku Tušice. Na mestu događaja nalazili su se ustanici: Đoko Orlović, Petar S. Radaković, Petar M. Radaković, Nikola Radaković, Ilija, Mile, Nikica i Rakelja Basta — svi iz Srednje Gore. Istovremeno, u gornjem delu sela Kurjak, severno od tušičke zasede, nalazila se partizanska grupa na položaju Tavaneu, Popovači, Pilića brdu, koja je osiguravala ovaj napad od eventualne intervencije iz Udbine. U toj grupi nalazili su se Milan Đukić i Markon, Samel, Milan i Danika Basta (iz zaseoka Đurići).

Ustaški predsednik opštine Zđunić, uznemiren kidanjem telefonske veze, prekopavanjem ceste i pucnjavom prethodnog dana u selu Komić i Ploči, okupio je uz veliku nagradu 10 najhrabrijih ustaša da pođu autobusom preko Tušica ka Lovincu.

U Tušicama je bio vrlo povoljan položaj za napad na cestu. Ustaše su pretpostavljale da je mogućan napad na Tušicama, ali nisu znale da li ih zaseda čeka, gde ih čeka i sa kojim snagama. Teren nisu prethodno izvidele, nego su se dosta neoprezno vozile autobusom. Ustanici su na mestu gde se cesta sužava u mali klanac, otvorili vatru na autobus. Autobus je stao, a ustaše su poskakale iz njega i prihvatile borbu. Zbog nepovoljnog položaja počeli su se povlačiti prema obroncima Trojure i ka Udbini. Na mestu napada ubijene su 3 ustaše (među njima i Mile Kričković, Srbin, bivši sreski pristav koji se pokrstio i stupio u službu NDH), a veći broj, prema kasnijim ustaškim izvorima, je bio ranjen.⁴ Autobus je zapaljen.

- Partizanska straža u gornjem delu sela Kurjak sa Pilića brda otvorila je vatru na ustaše koje su se spasle iz autobusa i povlačile preko brda Leskovac ka Udbini. Obrativši pažnju na ustaše koje su bežale iz Tušica ova grupa je kasno primetila da su ustaše sa Udbine intervenisale preko Kurjaka s namerom da bočno ugroze položaj u Tušicama i pomognu izvlačenje napadnutih.

⁴ Ustaški izvori (izveštaj kotarske oblasti Udbine od 2. avgusta 1941) govore da su u Tušicama ubijena 6 ustaša a 3 ranjena. Možda su neki koji su bili ranjeni do Udbine podlegli. (Zbornik — tom V, knjiga 1).

Grupa ustaša, koja je upućena u pomoć, otvorila je iznenadnu bočnu vatru na naš položaj na Pilića brdu. Pucajući na ustašku grupu koja se povlačila, naši su bili iznenađeni i povukli su se pod borbom. Osetivši da se puca na sve strane, ustaše nisu dalje napredovale. Bile su zadovoljne što su se spojile sa svojim iz Tušica, te su se zajedno povukli prema Udbini. Pri povlačenju uspele su da zakolju Manojla Kalanja, starca od preko 80 godina, koga su našli kod ovaca.

AKCIJE SE NASTAVLJAJU

Uspešan napad i paljenje ustaškog autobusa u selu Kurjak i odbijanje ustaške intervencije sa Udbine uneo je mnogo poleta među ustanike na teritoriji celog sreza. Po svim selima postavljene su redovne partizanske straže prema neprijateljskim posadama i komunikacijama, a stanovništvo se vraćalo iz zboгова i više nije napuštalo svoja sela, izuzev onih koji su suviše blizu neprijateljskih garnizona. Ustaška vlast je, sem u Udbini, Podlapači i Brešanu, prestala u toku jednoga dana da deluje u svim selima udbinskog sreza. Posle toga nastaje intenzivan rad partijske organizacije na objašnjavanju ciljeva ustanka i na učvršćivanju ustaničkih redova. Naročito je bio jak uticaj gerilskih štabova iz Drvara i Lapca, odakle su u prvo vreme najviše i dolazila uputstva i materijal. Počinje da se stvara narodna vlast, oformljuju se omladinske organizacije, skojevsko grupe. Partija se postepeno omasovljuje mladim i borbenim ljudima. Mladi ljudi se vežbaju u rukovanju oružjem i istovremeno se smenjuju sa stražama, tako da puške više nisu svojina onih koji su ih doneli iz vojske ili kupili, nego postaju opšta svojina gerilskog odreda sela.

Već je u avgustu u svakom selu postojala narodna vlast. Na opštim skupovima sela birani su odbori koji su vršili funkciju vlasti. Oni se u početku nisu zvali narodni odbori, nego vrlo različito, kao, na primer: Odbor za narodnu pomoć, Odbor za pomoć vojsci, a u selu Visuću čak — Narodni sud. Ovi odbori su počeli odmah da pomažu vojsku u hrani, odeći i obući, da prikupljaju stoku kojom će se kupovati oružje, da pomažu oko obrade imanja, zabranjuju trgovinu sa neprijateljskim garnizonima, rešavaju pojedine sporove i dr. Tek u decembru 1941. ti prvi organi su dobili naziv narodnooslobodilački odbori, a biralo ih je stanovništvo na opštem zboru.

Druga značajnija akcija u srezu je napad ustanika na ustaški automobil „u" selu Jošanu. Ustanici u Jošanu su razoružali dvojicu lugara/koje je ustaška vlast postavila umesto Srba. Sa-sečeni su telefonski stubovi između Jošana i Pećina. Od Ko-

renice 1. avgusta⁵ naišla je grupa udbinskih ustaša, koja se, izgleda, vraćala iz Srba i Lapca, gde je išla da guši ustanak. Pošto je bila prekopana cesta u selu Visuću na položaju Kuk, grupa se mogla vratiti na Udbinu samo preko Bihaća, Petrova Sela, Korenice i Jošana. Videvši pokidane telefonske stubove ustaše su počele pucati na narod koji je bio iznenađen njihovim dolaskom sa pravca odakle ih nije očekivao. Tada su ubile Radu Mandića, njegovu ženu i omladinca Iku Mandića. Pošto se u selu čula mestimična pucnjava, ustaše se nisu upuštale u veću akciju, nego su otišle na Udbinu.

Negde 6. ili 7. avgusta opet je iznenada naišao automobil u Jošane iz pravca Korenice. Od Korenice je bilo niz ustaničkih sela, pa se nije očekivalo da će sa te strane neprijatelj doći neopaženo. Ustaše u automobilu su bile skinule bluze i kape, te je tako izgledalo kao da su civili. Međutim, neki su prepoznali poznatog ustašu i krvnika Požegu, zamenika komandanta ustaškog garnizona na Udbini, koji je najviše ubijao baš u Jošanu. Ustaničnici su jadikovali zbog neopreznosti, međutim, već posle sat-dva ponovo se pojavio auto sa Udbine. Požega je zarobljen, a narod mu je sudio. Tada su ubijena još dvojica ustaša, mlinar i kovač iz Jošana, koji su podstrekavali klanje, špijunirah i dostavljah podatke ustašama na Udbini.

Ubrzo posle prvih napada ustaničke snage prelaze u širu ofanzivu i preduzimaju veće akcije. Prva od značajnijih jeste napad na ustanički garnizon Podlapaču, 3. septembra 1941. Gro ljudstva bio je iz udbinskog sreza. U napadu su učestvovali i ustaničke snage iz sela Dnopolja i Mazina iz sreza gračačkog i obližnjih sela gospićkog sreza. Bilo se okupilo oko 300 partizana. Komandant ustaničkih snaga bio je Mićun Šakić, učitelj, predratni komunista, rezervni oficir bivše vojske, sposoban i hladnokrvan komandant. Pored naoružanih, u napadu je učestvovalo i mnogo ljudi bez oružja, nadajući se da će se naoružati.

Ustaše su se pred velikom snagom napadača povukle iz Podlapače. Zaplenjeno je oko 30 pušaka i dosta municije. Međutim, napad je prilično bio neorganizovan, jedinice su bile suviše heterogene, jedinstvena komanda je bila više formalna. Nije bilo dovoljno discipline, niti iskustva.

Pod svežim utiskom ustaškog terora postojalo je kod jednog dela ustanika, nedovoljno politički snažnih i bez širih predstava o oslobodilačkim ciljevima borbe, želja da še svete, da ubijaju stanovništvo Podlapače i pale kuće. Zahvaljujući naporima komunista, svesnih omladinaca i komandnog kadra uspelo

³ U stenografskim beleškama Đuro Uzelae tvrdi da se ovo odigralo dan pre napada na autobus u Kurjaku.

im je da to spreče, ali je ipak došlo do delimične pljačke. Sprečena osveta imala je širok odjek među Hrvatima širom Like.

Pozitivno iskustvo u ovoj akciji je bilo i to što su se ustanici otrgnuli od svojih kuća i seoskih straža, te su išli u akciju u napad za mnoge u udaljeni garnizon Podlapaču. Istovremeno iz napada se moglo izvući i prvo negativno iskustvo: da se sa tako velikom grupom suviše heterogenih jedinica, pocepanih na seoske vodove, bez čvrste discipline i bez jedinstvene komande, ne mogu vršiti s uspehom veće akcije. Pljačka se, ma koliko ograničena, morala u korenu sprečiti.

Slična akcija, sa nešto manjim snagama, izvršena je na Plitvice krajem septembra 1941. U toj akciji je učestvovalo oko 150 boraca, od kojih, je nešto više od polovine bilo Udbinjana." Komandant akcije bio je Mićun Sakić, u to vreme komandant udbinskog sektora. U akciji su učestvovali i ustanici pojedinih sela Korenice i Lapca. Na Plitvicama se nalazilo oko 15 ustaških žandara. Ubijena su 3 žandara, a su poginula i 3 ustanika Udbinjana. Neprijatelj je bio proteran, a kasarna zapaljena. I u ovom napadu su se pojavile slične greške kao i u Podlapači — nehomogenost, nedisciplina, nedostatak iskustva.

Udbinjani su sa oko 80 boraca učestvovali u septembru 1941. godine u opsadi neprijateljskog garnizona u Kulen-Vakufu. Za komandanta tih snaga nametnuo se pročetnički orijentisan Lukića Popović, ali je partijska organizacija uspela da borci prihvate za političkog rukovodioca te grupe Milana Bastu iz Kurjaka. Udbinjani su krajem decembra učestvovali u borbama oko italijanskog garnizona u Korenici, u borbi na Pogledalu i drugim akcijama.

Karakteristično za oslobodilačke snage u udbinskom srezu je da je od ustanka pa skoro sve do kraja 1941. godine veći deo partizanskih snaga učestvovao u borbama van svog sreza. Sve je to imalo i te kako pozitivnog odraza na navikavanje na borbu van svog uskog područja i na otklanjanje lokalnih uticaja, na veću disciplinovanost boraca i sticanje borbenih iskustava. To je olakšalo kasnije stvaranje bataljona »Krbava«, koji je dejstvovao gde god je bilo potrebno.

BORBA PROTIV ČETNIČKIH TENDENCIJA I PREBROĐAVANJA KRIZE

Zverstva ustaša su silno razbuktala mržnju i težnju za osvetom, naročito kod onih čiji "su članovi porodice stradali. Nepostojanje u većini sela partijskih ćehja u početku ustanka dovelo je da se u nekim selima pročetnički, šovinistički elementi

⁰ U stenografskim beleškama Mićun Šakić pominje da je stotinu boraca iz udbinskog sreza učestvovala u napadu na Plitvice.

pojave u redovima ustanika (u svega 5 sela postojale su partijske ćelije).

Od šovinista i ranije eksponiranih, velikosrba u srezu se najviše isticao Lukica Popović, seljak iz sela Mutihća. Popović je bio sitni politikant, kavgadžija i pijanica. Zbog tih osobina on je odmah posle okupacije pobjegao u šumu sa bratom i sinom. Kad su nešto kasnije otpočela zverstva i ljudi bežali u šume i /begove, Popović je postao neki simbol prkošenja ustaškoj vlasti. Međutim, on je ubrzo izneverio nade koje su ljudi polagali u njega. Bio je velika kukavica, krio se duboko u šumama i s¹¹imo tražio da mu seljaci šalju dovoljno hrane.

U ustanku je postao komandir vođa sela Mutilić. Njegov ulicaj se tada protezao i na selo Krečanu, a delimično i na Ondić. U Mutiliću nije bilo partijske organizacije. Popović je posle prvih akcija, kao komandir, vrlo brzo izgubio autoritet: vešto je izbegavao borbu i lično angažovanje, a pokazao je hrabrost kad je uhvatio i ubio dve nezaštićene žene, udovice Crnoković, Hrvatice iz Čaira. Lukica je bio demagog i lukav. Videći da se ustanak neprestano širi i razvija uspevao je prihćno dugo da se prilagođava prilikama.

U selu Srednja Gora se od prvog dana četnički oijjentisao pop Nedeljko Radaković, koji je u početku imao prihćno uticaja na imućnije seljake u donjem kraju sela. U to vreme su pod njegovim uticajem ubili Joju Bastu i njegovu ženu, zato što se kao Srbin oženio Hrvaticom. No, zahvaljujući velikom uticaju i ugledu predratnog komunista i sekretara partijske organizacije u Srednjoj Gori, Radu Grkoviću, pop Radaković nije uspeo da pocepa selo, te je ostao izolovan. U Komićii pročetnički se orijentisao Mane Momčilović, koji se povezivao sa svojim istomišljenicima iz Gornje Ploče, zatim sa popom Radakovićem i drugima. Surovao je i sa Itahjanima i propovedao bratoubilački rat protiv nezaštićenog hrvatskog stanovništva — žene i dece. Pod njegovim uticajem streljah su ženu Rada Egića, Srbina iz Komića, zato što je Hrvatica. Sličnih pokušaja bilo je još (pokušaj ubistva učiteljice Hrvatice iz sela Ondić, zatim u Kurjaku žene Dana Đukića i dr.), ali su na vreme sprećeni.

U selu Jošane uspeo je da se za komandira sela nametne Branko M išić, pećalbar, kockar, koji je na prvi pogled izgledao hrabar i O'Uučan.

Borac republikanske armije u Španiji Mićo Radaković, koji je kao radnik od 17 godina otišao u Francusku, pa onda u Spaniju, pojavio se prvih dana ustanka u svom rodnom selu Jošanu. Odmah je otpočeo da poziva ljude na ustanak, da im govori o liniji borbe, o Sovjetskom Savezu itd. Njegova sestra je bila "udala za brata Bi dhka Mašića. Potpomognut od isto tako lumpeta i kockara Ilije Bukića iz Kurjaka, zatim Ilije Majstorovica iz

Podubine i Nikice Majstorovića iz sela Čojluka, Branko Mašić je ubio 10. avgusta Miću Radakovića⁷. Posle ovog ubistva Mašić je ubio i njegovu sestru, ženu svog rodenog brata. Zatim je ta grupa ubila dva Hrvata, naša simpatizera. Kasnije su borci-omladinci iz Jošana ubili Mašića, a za komandira seoskog odreda izabrali su Gojka Banjanina.

U selu Visuću takođe su se pojavili pojedini pročetnički elementi, ali su zahvaljujući uticaju partijske i skojevske organizacije bih manje opasni.

Stanko Sakić Tane, jedini oficir- bivše vojske koji se pojavio u udbinskom srezu, tek je u decembru 1941. došao iz Srbije. Nije se složio sa oslobodilačkom borbom, iako je ceo narod bio u ustanku, iako mu je rođeni brat bio komandant svih partizanskih snaga u srezu. Nuđena mu je saradnja i komanda, no on je odbio. Pokušao je da rovari i okuplja ljude, naročito one koji su došli s njim iz Srbije. Međutim, oni su ga svi napustili i prišli oslobodilačkom pokretu. Videći da ne može naći nikakvo uporište, otišao je Italijanima u Donji Lapac, povezujući se sa četničkim majorom Rašetom. Vrlo brzo posle njegovog odlaska bataljon »Marko Orešković«, pod komandom Boke Jovanića, partizanske snage iz sreza Donji Lapac, pod komandom Stojana Matica, i jedna četa bataljona »Ognjen Priča«, napah su i oslobodili Donji Lapac zarobivši ceo itahjanski garnizon. Tane Sakić je pokušao da pobjegne ah je zarobljen. Narodni sud ga je osudio na smrt.

Pavehćeva propaganda je na sva usta trubila da su ustanak podigli četnici. Pomenuti šovinistički postupci su uveliko štetili pokretu objektivno učvršćivah ustašku vlast i kod onih koji je u početku nisu podržavali. Dolazak u Liku nešto preko 100 Hrvata Dalmatinaca iz okoline Šibenika i Zadra u toku novembra i decembra 1941, i njihove požrtvovane borbe protiv italijanskih okupatora i ustaških pomagača, znatno je doprineo ši-

⁷ Đuro Uzelac, svedok ovog događaja, ispričao je (stenografske beleške) da su Branko Mašić, Ilija Đukić i dva Majstorovića (ova trojica nisu bila iz Jošana) toga dana, 10. avgusta, pili i kockali se u gostionici. Pozvali su Miću Radakovića (a s njim su došli i Đuro Uzelac i Dušan Egić). Izjavili su da su došli da naprave red u selu i da ubiju ustaše Ivana i Jerka "(oboje su bili na strani ustanika). Mićo je odgovorio da nemaju oni šta da prave red, jer su Jošanci samli u stanju da to učine. Došlo je do prepirke. Tada je Mićo Radaković naredio komandiru Branku Mašiću da odstrani ove ljude koji su došli sa strane, ne znajući da je Mašić u stvari s njima povezan. Mašić je na to potegao pušku na Miću, rekavši: »Kome ti naređuješ? Ja sam ovde bog, ja sam ovde komandir«. Tada je Đukić opalio u Miću, a posle i ostali. Nastala je pucnjava. Blokiral su Uzelca i Egića. Mićo je pao i na izdisaju izvadio svoj pištolj i vfknuo: »Drugovi ne dajte bandi da radi zlo. Ja sam gotov, živela Komunistička partija!« Posle toga je našao snage da sam sebi puca iz pištolja u glavu, da se ne bi mućio.

renju bratstva i jedinstva i u udbinskom srezu. To je pomoglo lakšem raskrinkavanju i likvidiranju četničkih elemenata u samom začetku.

Likvidacija Branka Mašića, popa Nedeljka Radakovića, Maša Momčilovića, Stanka Šakića i drugih, uklonila je vođe i začetnike četničkog pokreta u udbinskom srezu, koji su pokušali da, u ime velikosrpske politike i bratoubilačkog rata, saradujuć sa fašističkim okupatorom i razbiju ustaničke redove. Njihovim uklanjanjem i otpočinjanjem borbe protiv italijanskih okupatora stvoreni su takvi uslovi, da se nikad u toku rata nije mogla u Krbavi formirati ni najmanja četnička jedinica.

NAPAD NA ITALIJANE I DOLAZAK ODREDA »ČAPAJEV«

Italijansci fašistički okupatori vodili su i primenjivali i u Lici svoju staru, lukavu politiku »zavadi pa vladaj«. Oni su zvrstva ustaša vešto koristili, ostajući po strani, na prvi pogled »neutralni«. Vrlo smišljeno i sistematski su raspirivah bratoubilački rat. Kad se ustanak naglo počeo širiti, išli su dotle da su počeli govoriti kako 'će Srbin biti predsednik opštine na Udbini, da će Srbi biti žandari ali samo neka predaju oružje. Negde krajem avgusta su čak i razoružah nekohko udbinskih ustaša i odveli ih, kako bi se stekao utisak da oni ne odobravaju ustaški teror i da su na strani Srba.

Na Udbini je bio stacioniran italijanski garnizon u jačini 000—700 vojnika. Posle napada 2. avgusta na ustaški autobus u Tušicama, italijanska kolona iz Gospića naišla je u pravcu Udbine. Prošla je bez ikakvog incidenta i mešanja. Prethodno su samo shkali žrtve poklanih Komićana na Pločanskom klancu i malo se zadržali kod zapaljenog autobusa. Italijani su čak dozvoljavali da naše straže kontrohšu njihove kamione da vide da se u njima ne voze ustaše.

Koliko su se itahjanski okupatori trudili da budu prividno tolerantni prema ustanicima, nastojeći da razbiju ustanak politikom podilaženja, pokazuje i ovaj primer. U selu Visući, negde početkom septembra, držao se miting kome je prisustvovalo blizu 400 omladinaca i omladinki iz čitavog sreza. Kad je miting otpočeo, iznenada je kamionima naišlo nekohko stotina italijanskih vojnika, koji su se iskricali na mesto mitinga raspoređujući okolo mitraljeze. Miting je sasvim mirno prošao i po predviđenom planu, iako se govorilo o borbi protiv ustaša i okupatora. Posle toga su omladinci igrah kolo i pevali borbene revolucionarne pesme, uvodeći u kolo i pojedine itahjanske

u*

vojnike. Čak se igrala i fudbalska utakmica protiv tima sastavljenog od italijanskih vojnika.⁸

Negde početkom septembra itahjanski avioni su bacili letke u kojima je pisalo da Italija, zbog krvoprolića, preuzima vojnu i civilnu vlast u Lici, da demarkaciona linija ide grebenom Plješevice, da su ustaše razoružane i otpremljene sa teritorije, da ljudi koji su se pobunili dođu svojim kućama, predaju oružje, mirno se vrate svojim poslovima, da neće imati nikakve vojne i poreske obaveze, itd.

Takvo držanje italijanskog okupatora uticalo je naročito na starije ljude koji su smatrah da je osnovno u ustanku spasiti glavu. Ovu okupatorovu taktiku obilato su koristili pojedini četnički elementi, koji su tvrdih da nam, istina, Itahjani nisu prijatelji, ali nas ne diraju, pa se ne može i ne treba dalje ratovati.

Ah i pored nedovoljne budnosti prema italijanskom okupatoru u prvom periodu ustanka, partijska organizacija je uporedo sa akcijama na ustaše uporno raskrinkavala okupatore, pripremajući postepeno narod za borbu protiv Itahjana, birajući za to pogodan momenat. Desetog novembra 1941. godine, partizanska grupa iz Srednje Gore, kojom je komandovao Miloš Čanković, izvršila je napad na manju itahjansku kolonu između sela. Mekinjara i Breština. Ubijeno je nekohko italijanskih vojnika, a zarobljena su dvojica.⁹ Zaseda je bila vešto postavljena, tako da na ustaničkoj strani nije bilo mrtvih ni ranjenih. Itahjanska komanda je intervenisala sa Udbine jačim snagama (<400—500 ljudi).

U to vreme u Srednjoj Gori se nalazio leteći partizanski odred (»Capajev«) pod komandom Đoke Jovanića. To je prva takva partizanska jedinica u Lici koja se mogla slati na svaki zadatak, u ma koji kraj Like i van nje. Odluka da se stvori jedan takav odred, pod neposrednim rukovodstvom Štaba grupe partizanskih odreda Like, pokazala se vrlo korisnom. Taj odred je širio plamen ustanka tamo gde on nije otpočeo, išao u pomoć tamo gde je neprijatelj napadao jakim snagama, pomagao tamo gde je bilo kritično itd. Po dolasku u Udbinu, što je pozitivno odjeknulo kod naroda, odred je nakon napada Srednjejoraca na italijansku kolonu, još u toku iste noći ušao u borbu. Itali-

⁸ O ovom događaju je govorio Ilija Tepavae na sastanku grupe Udbinjana u Beogradu (iz stenografskih beležaka).

⁹ Nije tačno utvrđeno koliko ih je zarobljeno. Neki tvrde dvojica, a neki četvorica. Međutim, ima ih više koji tvrde da su zarobljena samo dva Italijana.

jari su bili prisiljeni da se povuku prema Breštanu i Podlapači, ostavljajući mrtve i oružje.¹⁰

Sutradan su se jače neprijateljske snage sa Udbine, spojile sa snagama u selima Breštane i Podlapači i krenuli u napad na naše položaje Crnovrh. Napad je bio odbijen. Partizanske snage Srednje Gore i leteći odred »Čapajev« održali su svoje položaje. Za osvetu neprijatelj je u selu Mekinjaru ubio 4 muškarca i jednu ženu.

Uspešan napad na italijanskog okupatora se veoma pozitivno odrazio na ustanike. Shvatilo se da je moguća uspešna borba protiv Itahjana. Od tada itahjanski okupator više nije mogao mirno da sprovodi svoju dvoličnu politiku. Započela je druga faza ustanka — faza široke narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i njihovih pomagača.

FORMIRANJE PARTIZANSKOG BATALJONA »KRBAVA«

Ustaničke snage su se sve više učvršćivale, jačale vojnički i politički. Oslobodilački ciljevi borbe su postali svojina narodnih masa. Budući razvoj borbe zahtevao je stvaranje krupnijih regularnih vojnih jedinica.

Napad na itahjanski garnizon u Korenici zahtevao je obezbođenje od eventualne intervencije Italijana sa udbinske strane. Slab grupe ličkih partizanskih odreda tražio je da udbinske partizanske snage obezbede koreničku operaciju na položaju Gorice. U širena rejonu Gorice nalazilo se oko 150 boraca sa 4—5 puškomitraljeza. Tokom januara 1942. godine, po odluci Štaba grupe i OK Partije za Liku, formiran je bataljon koji je dobio naziv »Krbava«. Stab bataljona je postavljen još decembra 1941. godine. Prvi komandant je bio Mićun Šamć,

¹⁰ U toku te noći odred »Čapajev« podilazio je neprijatelju koji se posle napada prethodnog dana, ušančio na istom mestu. Neprijatelj se bio pritajio i nije se moglo zaključiti da li se povukao. Ubrzo ga je naša prethodnica otkrila. Sa odredom su bili i Vlado Četković, španski borac, komandant Grupe ličkih partizanskih odreda i Šime Balen Martin, kasnije politkomesar Grupe. Kad smo već prišli sasvim blizu Italijana, ne znajući ni sami da smo u njihovoj neposrednoj blizini, Šime Balen je na italijanskom jeziku pozvao Italijane da pređu na našu stranu. Sećam se kako je govorio da smo mi borci za slobodu protiv fašizma, da su oni, italijanski vojnici, radnici i seljaci Italije, naša braća, da je fašizam i njpi porobio i naterao da osvajaju tuđe zemlje, pozivao ih je da pređu na našu stranu. Međutim, nije uspeo da završi, jer su zalreštale bombe iza naših leđa. Naime, mi smo, usled suviše velike pomrčine, bili toliko blizu podišli neprijateljskim položajima, da su sve bombe koje su Italijani bacili, prešle preko nas. Otpočela je borba. Neprijatelj je bio prisiljen da se povuče u pravcu Breštana i Podlapače.

politkomesar Stevan Cvetičanin iz Visuća a operativni oficir Staniša Vukmanović iz Jošana. U februaru 1942. na dužnost politkomesara postavljen je Milan Basta iz Kurjaka.

Bataljon je raspolagao sa 3 čete i jednim samostalnim vodom. U sastav jedne čete ušli su borci iz nekoliko teritorijalno povezanih sela. Obično je iz jednog od tih sela bio postavljen komandir, a iz drugog *politkomesar*.

Prva četa formirana je od boraca iz sela Jošana i Visuća. Za prvog komandira je postavljen Milan Sevar iz Jošana, a za politkomesara Srđan Korić iz Visuća. 2. četa formirana je od boraca iz Mekinjara, Svračkova Sela, Pisača, Tolića, Rebića i Čojluka. Za komandira je postavljen Buro Radovanac iz Rebića, a za politkomesara Ivan Strmšek (Slovenac, mlinar iz Mekinjara). 3. četa je formirana od boraca iz Srednje Gori, Kurjaka, Komića i Poljica. Prvi komandir je bio Mile Bukić iz Kurjaka, a politkomesar Petar Basta iz Srednje Gore. Samostalni vod je sastavljen od boraca iz sela Mutihća, Ondića i Krečana. Komandir je bio Lukica Popović, a politički delegat Nikola Kosovac, obojica iz Mutihća.

Čete su se delile na vodove i desetine. Po selima su ostale manje ili veće partizanske straže, zavisno od veličine sela i njegove udaljenosti od neprijateljskog uporišta. U njima su i dalje ostali komandiri sela.

Partizanski bataljon »Krbava« učestvovao je u borbama oko Korenice, u odbrani slobodne teritorije u prvoj velikoj italijanskoj ofanzivi, zatim protiv četničke izdaje u gračačkom i drugim srezovima i prošao je kroz sve borbe u sastavu 3. bataljona 6. hčke proleterske divizije, na njenom slavnom putu po bojištima Jugoslavije. Još u prvim danima ustanka istako se veliki broj boraca bombaša, puškomitraljezaca, komandira, od kojih su mnogi položili svoje živote za pobedu revolucije.

Bezbroj devojaka, žena i ljudi su tih prvih dana ustanka požrtvovano radili u pozadini, izvršavajući teške i složene zadatke koje je pred njih pokret postavljao. Bez njihovog rada ne bi se mogli ni zamisliti uspesi partizanskih jedinica. U prvim danima ustanka nije bilo dovoljno oružja, pa se i nije postavljao zadatak da žene stupaju u oružane odrede. Tek u proleće 1942. godine pristupilo se organizovanju obuke za omladinke, koje su kasnije raspoređene u postojeće jedinice. Među njima je bilo dosta omladinki iz Udbine.

Ustanak naroda Krbave 1941. godine organizovan je i vođen od komunista. Veliki uticaj na pokretanje naroda u borbu imao je ustanak u Drvaru i Srbu. Objektivna okolnost koja je pogodovala masovnosti ustanka bili su zločini ustaša[^]

Partijska organizacija je imala veliki ugled u narodu, što još datira iz predratnog perioda. Pored svih slabosti, propusta u radu i stihije, naročito u periodu od okupacije i u vreme dizanja ustanka, partijska organizacija je uspela da se brzo sredi i stane na čelo naroda. Značajnu ulogu u podizanju i učvršćenju ustanka u udbinskom srezu odigrao je dolazak Marka Oreškovića, organizatora ustanka, zatim Jakova Blaževića i drugih istaknutih komunista iz Like.

Glavna opasnost za NOP je od prvog dana bio itahjanski fašistički okupator i četnička izdaja koja je pretila da iznutra razbije ustaničke redove. Oslobodilački pokret u Krbavi uspeo je da onemogući uticaj četničkih elemenata, spreči cepanje ustaničkih redova i da otpočne borbu protiv itahjanskih okupatora. U borbi protiv ustaša i četnika sprečen je bratoubilački rat, a široke mase su prihvatile borbu za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata kao nužan uslov daljeg razvoja NOB-a.

Milan BASTA

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U LESKOVAČKOM OKRUGU 1941. GODINE

Okrug Leskovac obuhvatao je u NOR-u srezove: Leskovac, Lebane i Vlasotinice (osim opštine Crne Trave i dela opštine Grdelice koji su zajedno sa teritorijom okruga Vranja i Pirot pripojeni posle okupacije »carskoj Bugarskoj«). Nova demarkaciona granica između »Nedićeve Srbije« i Bugarske kretala se grebenom Stare planine, pored Bele Palanke, pa je iznad Vlasotinaca i Grdelice izbijala vencem planine Kukavice na vrh "Vlajina, odakle se spuštala na jugozapad prema srezu Gnjilane koji je pripao tzv. »velikoj Albaniji«. Ovom granicom bili su otrgnuti od Srbije: Pirot, Caribrod, Babušnica, Crna Trava, Vladičin Han, Surdulica, Vranje, Bosiljgrad, Bujanovac, Preševo i pomenuti delovi okruga Leskovac. Na njoj su bile načičkane jako utvrđene bugarske karaule, a s jedne i druge strane postavljene su i carinsko-granicne stanice. No i pored ovako »striktno« granice, u nadležnost Okružnog komiteta za Leskovac i dalje je spadala teritorija okruga Vranje, a marta 1943. godine formiran je poseban Okružni komitet za vranjsko-pirotski okrug. Od februara 1943. do aprila 1944. godine Okružni komitet KPJ za Leskovac obuhvatao je i Toplicu sa gradom Prokupljem.

Na okupiranoj teritoriji okruga Vranja, Pirot i delova leskovačkog okruga fašistička Bugarska odmah je ukinula staru i organizovala svoju političko-upravnu i sudsku vlast. Iako su okupirani kraj proglašavali za »bugar-teritoriju«, vlastodršci su doveli iz Bugarske, pored vojnih jedinica, policijske i opštinske službenike i sudije. Pri tom treba istaći da su se organi vlasti bivše Jugoslavije, kao i u drugim krajevima »Nedićeve Srbije«, i ovde stavili u službu okupatora i svesrdno izvršavali njegove naredbe: oduzimajući su oružje i vojnu opremu od naroda, rekvirovali žito, stoku i druga dobra, naplaćivali porez, forsirali proizvodnju, uređivali saobraćaj itd. U tome se posebno isticao sreski načelnik Leskovca Mirko Popović, poznati neprijatelj radničke klase. On je odmah predao Gestapou brižljivo sastav-

Ijene spiskove i celokupnu dokumentaciju o komunistima, drugim rodoljubima i naprednim organizacijama u okrugu, iako su komunisti prvih dana okupacije upozoravali na to da se arhiva uništi.

Zahvaljujući svesrdnoj pomoći domaćeg policijskog aparata, okupator je u Leskovcu odmah, a pogotovu posle napada na SSSR, preduzeo temeljite mere za hapšenje komunista i ostalih rodoljuba. Zahvaljujući blagovremeno preduzetim merama KPJ da se svi istaknuti predstavnici radničkog pokreta povuku u ilegalnost i sklone na sigurna mesta ili u druge krajeve, okupator je u prvom naletu uhvatio samo 4 partijska aktivista i nekoliko rodoljuba, sproveo u Niš, a zatim u Beograd i streljao ih.

ODBORI NARODNOOSLOBODILAČKOG FONDA

Posle aprilskog sloma stare Jugoslavije, partijska organizacija u okrugu Leskovac, pored rada na jačanju svojih i redova SKOJ-a, nastojala je da razobliči izdajničku i protivnarodnu delatnost organa stare vlasti i onemogući izvršavanje svih naredbi okupatora. Pri tom su aktivirani članovi KPJ i SKOJ-a na skrivanju oružja, sprečavanju rekvizicije, naplata poreza i uključivanju ljudi u rad industrijskih preduzeća. Ovoj akciji KPJ priključio se i veći broj antifašista gradova i sela, naročito radnici, omladinci i *napredni seljaci*, koji su pre rata bili okupljeni u URS-ovim sindikatima, društvu »Abrašević«, studentskim i srednjoškolskim udruženjima, Zadružnoj omladinskoj organizaciji, Narodnoj seljačkoj slozi, Akademskom pozorištu, sportskim i drugim naprednim organizacijama.

U gradovima i selima okruga stvaraju se revolucionarne desetine i grupe sastavljene od članova KPJ, SKOJ-a i drugih rodoljuba. Proširuje se rad Crvene pomoći i formiraju narodno-slobodilački odbori fonda (NOF) koji prikupljaju i sklanjaju oružje, municiju, sanitetski materijal, novac, odeću, hranu i drugi materijal potreban za diverzantske akcije protiv okupatora. Okupacija zemlje zatekla je u leskovačkom okrugu veoma razgranatu organizaciju Crvene pomoći. Ona je imala svoje aktive u industrijskim preduzećima, naseljima, grada i nekim selima (kao u Vučju i Grdehci). U Leskovcu je ovaj rad objedinjavao gradski odbor Crvene pomoći koji je radio pod rukovodstvom Mesnog komiteta KPJ.

U maju 1941. godine, odlukom Mesnog komiteta KPJ, sekretar gradskog komiteta odbora Crvene pomoći Jovan Živković predao je dužnost Mladenu Đorđeviću krojaču iz, Leskovca.¹

¹ Obojicu je nešto kasnije streljao okupator.

Organizacije Crvene pomoći bile su solidna baza za rad NOF-a, pa krajem juna aktivisti za skupljanje Crvene pomoći ulaze u novoformirane odbore NOF-a i svojim iskustvom uspešno sprovode kako sabirnu akciju tako i druge zadatke KPJ. Članovi NOF-a obuhvatali su veoma širok krug radnika, seljaka, omladinaca, intelektualaca i žena (kako radnica tako i domaćica) koji su u izvođenju sabotaža, diverzija, oružanih i drugih akcija u Leskovcu i okolini, među prvim dah i svoje živote. Ova aktivnost se naročito pojačala posle savetovanja OK za Leskovac, 22. juna 1941. godine, u selu Bratmilovcu (u kući Tome Kostića, mlinarskog radnika i člana Mesnog komiteta KPJ Leskovac, kasnije zamenika komandanta Babičkog partizanskog odreda, koji je poginuo iste godine).

Prvi ilegalni rejonski odbor NOF-a osnovan je u radničkom naselju Leskovca zv. Rupe krajem juna 1941. godine, sa Rodoljubom Đokovićem na čelu. Ovaj odbor zahvatao je istočni deo grada između reke Veternice i glavne ulice ka železničkoj stanici sa više tekstilnih preduzeća. Drugi rejonski odbor na čelu sa Žikom Bukumirovićem formiran je početkom jula i zahvatao je južni deo grada između reke Veternice i glavne ulice ka železničkoj stanici, kao i naselje Podvrce. Treći i četvrti rejonski odbor NOF-a formiraju se u drugoj polovini jula i obuhvataju zapadni deo i severni deo grada između reke Veternice i glavne ulice ka Lebanu. Na čelu Trećeg odbora bio je Vojin Petrović, radnik, a Četvrtog Mihajlo Živković Šućuran, srednjoškolac. U preduzećima, naseljima i većim ulicama pomenutih rejona bilo je pododbora i grupa koji su okupljali širi krug građana-rodoljuba. Pored toga, omladina i žene imali su posebne aktive i grupe.

Posle formiranja Leskovačkog partizanskog odreda na planini Kukavici, sredinom avgusta 1941. godine, formira se Gradski odbor NOF-a u sastavu: predsednik Gligorije Dikić Budni,² a članovi Mladen Borđević, krojač, Vojin Petrović, Mihajlo Živković Šućuran i Rodoljub Boković, carinski službenik. Gradski odbor NOF-a je pomogao da se široka aktivnost grupa i rejonskih odbora poveže i usmeri na osnovne zadatke. Rejonski odbori dobijali su pomoć i od članova KPJ i SKOJ-a. U tome se posebno isticala Dobrila — Zora Stambohć, učiteljica.

Posle proglasa od 4. jula 1941. godine odbori NOF-a usredsređuju aktivnost na prikupljanju oružja i municije, pa je u toku jula u Leskovcu prikupljeno tohko oružja i municije, da se u avgustu i septembru stalno slalo na Kukavicu i Babičku goru partizanima. Odbor Rodoljuba Bokovića sakupio je 20 pušaka, nekoliko hiljada metaka i puškomitraljez

² Poginuo 1943. god. kao sekretar OK KPJ Kruševac.

»brno« (koji je u aprilu sakrio Blagoje Nikolić, a sada je preko Đoke Stamenkovića poslat odredu na Kukavici); Dara Jovanović je iz svoga reiona sakupila 20 bombi i odnela partizanima; tokom leta drugi rejonski odbori NOF-a sakupili su i uputili partizanima na Kukavicu i Babičku goru 30 pušaka, 5 puško-initaljeza, 100 bombi, 10.000 puščanih metaka, više desetina kilograma sanitetskog i drugog materijala. Drugi rejonski odbor je pronašao 3 velika šatora i dostavio ih odredu na Kukavici upravo u danima kada su im bih najpotrebniji.

Za prikupljeni materijal uređeno je u svakom rejonu skladište. Ono je bilo u kućama članova KPJ ih njihovih simpatizera, pa čak i u nekim zanathjskim radnjama kao na primer: kod Mladena Đorđevića, **Zivojina** Jovanovića Ruskinog, u kafani Blagoja Tošića Gumenog, u obučarskoj radnji Mileta Bojkovića, žitarskoj radnji Borđa Jovanovića Smejurije, u stanu Jelene Kostić, domaćice (u ulici Nikole Skobaljića br.111), u kafani Žike Stojanovića i dr. Vezu sa odredima za doturanje ovog materijala održavali su posebno zaduženi kuriri, pod rukovodstvom Mladena Đorđevića, člana gradskog odbora NOF-a. Kurirsku službu i prenošenje stvari vršili su: Aleksandar Sokolović Golub, Andra Gligorijević Lus, Mile Todorović Ducko, Kostadin Stanković Dika, Rade Backović, Mihajlo Maksimović Miki i drugi.

Materijal je na Kukavicu i Babičku goru prenošen na razne načine i u razno doba dana. Bilo je slučajeva da su kuriri prenosili materijal usred dana pored samog neprijatelja. Jednog julskog dana, ha primer, dok su Nemci vršili gađanje na stehštu, Dragi Petković Zavahja i Bora Pešić potovarili su iz kafane Žike Stojanovića puške u čeze, prekrili ih šašom i prevezli u Uhc u Pere Velirnirovića, odakle su ih u toku noći prebacili u ciglanu Kukara' Kocića. Tu ih je primio Slavko Mitrović mašinista, s kojim je trebalo da iseku telefonske žice na pruzi kod sela Dupljana (sada Živkovo). Ih, drugi jedan primer: u septembru je jedna seljanka iz Porečja došla u Uhc u Nikole Skobaljića br. 111. Kod Spitaljskog groblja natovarila je u kola snopove kudelje prošla pored neprijateljske straže i otišla u selo Rudare. Niko nije ni slutio da u svakom snopu kudelje ima po jedna puška namenjena partizanskom odredu na Kukavici.

Formiranjem Leskovačkog i Babičkog odreda veliki broj radnika i omladinaca iz Leskovca napušta grad i odlazi u odrede. Odbori NOF-a nalaze se pred novim zadacima. Pored prikupljanja i slanja oružja i municije, odbori razvijaju živu aktivnost na snabdevanju boraca odećom i obućom. Prikuplja se i novac, kupuje materijal, organizuje šivenje odela i pravljenje obuće, bilo od kupljenog materijala, bilo od štofova koji

je.štab Leskovačkog odreda dostavio iz fabrike »Teokarević* posle oslobođenja Vučja. I radnici su tajno iznosili materijal iz leskovačkih štofara i predavali ga odboru NOF-a. Štof koji se pripremao za nemačku armiju u tekstilani Mike Stankovića Kuca (sada »Crvena zvezda«), uzimala je vratarka Anka Kocić ili je omogućavala ostalim radnicima da ga iznose i predaju svojim aktivima NOF-a.

Na šivenje opreme za odrede (mikado-kaputa, pantalona i rančeva) radio je aktiv krojača: Bora Zlatanović Artonče, - Bora Bojković, Bora Marković Agica, Dragi Stefanović Dživdžan i drugi. Materijal je sakupljan u radnji i stanu Mladena Đorđevića, u komadima je odnošen i krojen kod Bore Zlatanovića, odakle su ga članovi aktiva NOF-a uzimali i šili kod svojih kuća, a posle su ga istim putem predavali preko Mladena Đorđevića Gradskom odboru NOF-a. Gojzerice su izrađivane u radnji Mileta Bojkovića, gde je radila poveća grupa obućara, među kojima i Miodrag Stančić Draža, Blagoje Ilić Češanj. Mihajlo Maksimović Miki, Jovan Zdravković Tača, Dobrivoje Stojiljković i dr. Opanci su izrađivani u radnji Zivojina Jovanovića Ruskinog. U njoj su pored drugih, radili i Prokop Jović Tope, Todor Prokopović i Dobrivoje Jović. Sva izrađena obuća odmah je predavana odboru NOF-a, a ovaj — odredu.

Odbori NOF-a aktivno učestvuju i u sabotazama i diverzijama u gradu: u spaljivanju neprijateljske štampe, paljenju žita na opštinskom dobru »Mira«, ubijanju špijuna Čučulije, sečenju telefonskih žica i dr. Slične akcije organizovane su i u preduzećima na železnici. Mnoge mašine u fabrikama i lokomotive na železnici bile su uništene. Ilićeva fabrika platna je zapaljena, a mnogi pogoni onesposobljeni za rad.

Sa prvim oružanim akcijama u gradu i borbama partizanskih odreda pojavio se i problem ranjenika. U početku su ranjenici i bolesnici odreda ilegalno prebacivani u grad gde su ih prihvatili i lečili odbori NOF-a u kućama: Dušana i Dare Jovanović, Jelke Dimitrijević Bidžakove, Ruže i Nikodija Dimitrijevića, Savke i Jovana Rajčevića i Savke Antić. Tako su izlečeni sledeći ranjeni partizani: Branko Ilić Orlić, Borivoje Kostić, Krsta Miljanić Đuđanski, Milutin Lučić (komandant Babičkog partizanskog odreda) i drugi. Njih je lečio i operisao poznati hirurg Jovan Kašiković (koji je kasnije greškom poginuo od partizanske zasede).

Pored navedenih zadataka, odbori NOF-a u Leskovcu brinuli su se i o svakoj porodici partizana i uhapšenih saradnika NOP-a. Oni su im pružali i novčanu i pomoć u životnim namirnicama i ogrevu. Partizanski odredi i narodnooslobodilački odbori iz Porečja i Puste Reke slali su preko kurija i pover-

lživih seljaka namirnice i drva kao pomoć partizanskim porodicama u gradu. Okupator je osetio ovu veliku aktivnost u Leskovcu te je pokušavao da je hapšenjem i streljanjem velikog broja pristalica NOP-a obuzda ili zaustavi, ali u tome nije uspeo. Ustanak u leskovačkom okrugu sve se više razgarao.

U selima Porečja i Babičke gore, materijal za potrebe odreda su do oktobra 1941. prikupljali članovi KPJ, SKOJ-a, aktivisti i simpatizeri NOP-a. Naročito se u tome isticala omladina. Grupa aktivista i omladinaca iz Vučja sakupila je posle okupacije zemlje i sklonila u ruševinama »Skobaljić-grad« iznad Vučja: 3 puškomitraljeza, 12 pušaka, 20 bombi, 5 pištolja i oko 5.000 pušanih metaka. U selu Miroševcu, omladinska grupa sakupila je 10 pušaka, 1 puškomitraljez i 2 sanduka municije. U selu Bunuši aktivisti su sakrili oko crkvene zgrade 50 pušaka, 1 mitraljez i nekoliko sanduka municije. U selu Barju sklonjeno je u jednom zabranu 3 puške, 500 metaka, 70 ručnih bombi i 6 vojničkih kazana. U Jajini, Šišincu i Palikući (selima bhzu Leskovca) omladinci i drugi aktivisti sakupili su 10 pušaka, 5 sanduka municije, 30 bombi, 5 kg sanitetskog materijala i 2 pišaće mašine. Skojevcu Grdelice izvadili su iz Južne Morave kod mosta nekoliko stotina ručnih bombi. I u drugim selima Porečja i Pomoravlja vršene su slične sabirne akcije. Od mnogih poverljivih ljudi i pristalica NOP-a oružje nije oduzimano već je samo evidentirano, a sopstvenici su upozoreni da ga predaju odredu kad zatreba.

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR

Do oktobra 1941. godine Leskovački partizanski odred na planini Kukavici, oslobodivši po drugi put Vučje i okolna sela, oslobodio je čitavo Porečje — od Kukavice do na nekoliko kilometara blizu Leskovca — i kontrolisao teritoriju istočno od Porečja prema Grdelici. Odred je time ozbiljno ugrožavao neprijatelja u Leskovcu, stavljajući pod udar prugu Leskovac—Vranje. Za to vreme je Babički odred oslobodio područje na desnoj obali Južne Morave od Vlasotinaca do blizu Leskovca i s obe strane Morave od Leskovca severno prema Nišu, kontrolišući teritoriju Crne Trave i stavljajući pod udar prugu Leskovac—Niš.

Jačanjem NOP-a i odlaskom sve većeg broja boraca u odrede, opštinski organi vlasti u srezu leskovačkom sve se više vezuju za okupatora i sa isturenim organima žandarmerije izveštavaju o akcijama partizana; podatke o partizanima i njihovim porodicama dostavljaju sreskom načelniku i Gestapou, pomažu u hapšenju partizanskih porodica i određuju ljude za

hapšenje kao taoce, čime postaju ozbiljna prepreka daljem jačanju NOP-a. Zato sledi odluka Okružnog komiteta KPJ za Leskovac da se stane na put izdajničkoj ulozi starih organa vlasti. - Jedinice partizanskih odreda na Kukavici i Babičkoj gori, uz pomoć aktivista na terenu, spalile su i uništile za nepun mesec dana opštinske, policijske i poreske arhive; razoružano je 40 graničara u Čukljeniku, zatim žandarmerijske stanice u Vučju, Vlasotineu i drugim mestima. U svim sedištima opština i selima održavani su zborovi na kojima je zabranjivan rad starih organa vlasti. Predsednicima opština je naređeno da podnesu ostavke, pri čemu su upozoreni na najstrožu kaznu ako se ne budu pridržavali ove naredbe. Tako je stara vlast na slobodnoj teritoriji prestala da postoji. Većina predsednika opština i kmetova podnela je ostavku, ali ih je dosta iz obližnjih opština pobešlo u Leskovac i nastavilo saradnju s okupatorom. Neki bivši predsednici i delovođe pokušali su da čak i na slobodnoj teritoriji ilegalno organizuju rad opštine. Međutim, po naredbi štaba Leskovačkog odreda pohvatani su i izvedeni pred sud. Tako su na smrt osuđeni predsednik Josip Kostadinović iz Rađonjice i Vukašin Stanković iz Velike Kopašnice. Slična suđenja obavljena su i pri štabu odreda na Babičkoj gori, gde su zbog saradnje s okupatorom osuđeni na smrt predsednici Nikola Prlja iz Manojlovca i Mihailo Bučinac iz Pečenjevca. Nekoliko predsednika i delovođa koji su odbegli u Leskovac likvidirali su aktivisti NOP-a u samom gradu. Sve ove presude i izvršenja smrtnih kazni javno su saopštavani narodu na konferencijama i zborovima, pri čemu su data i obrazloženja takvih presuda. Narod je, odobravajući presude, tražio da se i ubuduće postupa sa izdajicama strogo.

Likvidacijom rada opština i drugih organa stare vlasti, na slobodnoj teritoriji se nametala hitna potreba za formiranjem organa koji će pomagati NOB i svoju aktivnost usmeriti na okupljanje naroda za pomoć partizanskim odredima. U Porečju i na Babičkoj gori pristupa se stvaranju narodnooslobodilačkih odbora, koje javno na zborovima biraju svi punoletni prisutni građani. Na teritoriji koju odred samo kontroliše, NOO-e postavljaju komande četa koje prodru tamo. U odbore se biraju najbolji aktivisti i saradnici NOP-a.

NOO-i su formirani na principu: jedno selo-jedan odbor! Na kontrolisanoj teritoriji odbori su brojali 3—5 članova, a na slobodnoj 5—11, zavisno od veličine sela. U njih su birani najpošteniji i najhrabriji, bez obzira na raniju političku i partijsku pripadnost, ali obavezno da su za borbu protiv okupatora i njegovih sluga. Za članove narodnooslobodilačkih odbora birani su i najaktivniji omladinci i žene. Posle izbora odbori su se

konstituisali — birali su predsednika, sekretara i blagajnika, fako nisu imali jasno podeljene sektore rada, radili su svi. Sakupljanje oružja i hrane, na kome je ranije radio NOF, preuzeo je blagajnik sa još nekoliko najaktivnijih građana. Jedni su bili zaduženi pitanjima bezbednosti i održavanja reda u selu, a drugi privrednim pitanjima: radom mlinova, vodenica, radionica, ciglana, trgovina i snabdevanje naroda kolonijalnim artiklima (solju, šećerom itd). Posebnog administrativnog osoblja u odborima nije bilo, već su te poslove obavljali predsednici ili drugi pismeni odbornici.

Sastanci odbora odžavani su jedanput nedeljno, desetodnevno — ih po potrebi. Radilo se mahom usmeno, bez zapisnika, pa zato danas, i nema pisanih dokumenata o tom radu. U odborima je postojalo dežurstvo, na kome su dežurani i svršavali tekuće poslove jedan ili više odbornika, zavisno od veličine sela. O pitanjima koja su zahtevala brza rešenja odlučivah su predsednik i sekretar, a kad god je bilo moguće, sazivan je ceo odbor. Po najvažnijim pitanjima sazivao je zbor na kome je narod donosio konačne odluke. Pojedini odbori imali su pečate na kojima je bila petokraka zvezda, izdavali objave za kretanje građana ili kakve potvrde. Rad odbora je u ovom periodu bio neposredno *vezan* za štabove odreda kao najvišu naredbodavnu i izvršnu vlast, na dotičnoj teritoriji odbori su, kao politički organi, bili vezani za rukovodstvo partijske organizacije. Svakodnevna veza sa štabovima odreda ih četa održavana je preko kurira koje su određivah dežurni odbornici. U vreme jenjavanja ustanka u leskovačkom okrugu mnogi odbornici su hapšeni, prebijani, internirani, ili su junački ginuli.

RAD NARODNOOSLOBODILAČKOG ODBORA U POREČJU

Posle oslobođenja Vučja, 23. septembra, pristupilo se formiranju NOO-a u svim selima Porečja: Vučju, Gorini, Brzi, Miroševcu, Čukijeniku, Barju. Među odbornicima su se isticali: Jovan R. Stanojević, predsednik mesnog odbora Vučje, Sotir Cojić, predsednik odbora iz Brze, Aleksa Jović iz Miroševca, Kade Marković iz Barja (streljah ga četnici), Borisav Dorđević iz Kaluđerca, Stanko Todorović iz Todorovca (streljan na Banjici), Dimitrije Jovanović iz Jajine (poginuo kao komesar čete), Vukana Rapić iz Zležišta, Jana Novković i Roska Jović iz Gorine i ostali čijih se imena ne sećamo. U Porečju, od odbornika kao delegata pojedinih sela, formiraju se u sedištim opštine i opštinskih NOO-i koji vrše funkciju vlasti na teritoriji čitave opštine. Takvih odbora je bilo: u Vučju, Velikom Trnjanu, Strojkovcu, Miroševcu i Barju.

Gotovo u svim selima se formiraju seoske desetine i straže u koje se svrstavaju svi muškarci od 18 do 50 godina. Seoske desetine imale su zadatak da organizuju bezbednost sela, paze na kretanje neprijatelja i špijuna, da budu predstraže partizanskom odredom i učestvuju u oružanim akcijama u sastavu odreda ili pod rukovodstvom NOO-a. U Vučju, Čukljeniku, Miroševcu i Barju formirane su i komande mesta sa po jednom stalnom naoružanom desetinom kojom je komandovao komandant mesta. Prvi komandant mesta u Vučju bio je Bogdan Pešić (interniran i streljan u Norveškoj), u Miroševcu Žarko Zdravković (interniran u Norvešku), u Barju Stevan (prezimana se ne secamo, a streljali su ga četnici), u Čukljeniku Svetozar Ilić Toke. Komande mesta, u saradnji sa NOO-ima i uz pomoć štaba odreda, organizovale su vojne kurseve za pripadnike seoskih desetina. U Vučju je vojni kurs održan kako za mesne tako i za desetine okolnih sela, gde je predavana taktika partizanskog ratovanja i naoružanje. Petar Cvetković, kapetan bivše jugoslovenske vojske, članovi štaba odreda i drugi rezervni oficiri i podoficiri iz odreda i pozadine, bili su predavači na ovom kursu. Na kraju kursa obavljen je ispit i izvršena probna gađanja iz pušaka i puškomitraljeza.

Na teritoriji Porečja je, pored NOO-a, biran i narodni sud od 3 istaknuta građanina, čiji je zadatak bio da sudi za manja krivična dela i hitne građanske sporove. Sudovi su u prvom redu nastojali da pomire sporne stranke, a kada u tome nisu uspeli, sudili su javno i presude je donosio čitav skup. Presude su odmah izvršavane. Sud je zbog svega toga uživao u narodu veliki ugled. Nezadovoljne stranke mogle su se protiv presude žaliti štabu odreda.

Narodnooslobodilački odbori u Porečju su (do marta 1942. godine) razvili raznovrsnu delatnost. Na primer, u Vučju, gde je bilo i sedište štaba odreda, organizovane su radionice: za opravku oružja, krojačnice, obučarnice i pekara. Posebna ekipa NOO-a, u saradnji sa štabom odreda, izvršila je razmenu oko 10.000 litara zaplenjenog benzina. Za litar benzina dobijalo se od seljaka 2 kg pšenice. Sakupljenu hranu, odeću i obuću sklaničao je NOO Vučja kod crkve, a kasnije u planinske zaseoke Sutilicu i Zbežište, pripremajući se za zimsko ratovanje. U selu Miroševcu formirana je radionica za pletenje čarapa, džempera, šalova, zatim krojačnica i pekara. Slične radionice radile su i u selima Brza, Gorina, Barje i drugim. Mnoge seoske zanatlije — krojači, -obučari, kovači, štrikerke — radile su za partizane besplatno u radionicama ili kod svojih kuća. Od štofova zaplenjenih iz fabrike Teokarević šila su se u Vučju ode-

la a od zaplenjene vune pleli se džemperi, šalovi i rukavice za partizane. Zahvaljujući ovakvom radu partizani Leskovačkog odreda bih su u jesen 1941. godine dobro odeveni. Kasnije je odeća slata i susednim partizanskim odredima.

Po odluci Okružnog komiteta i štaba odreda, u Porečju su konfiskovani mlinovi, vodenice, voćnjaci, vinogradi i drugo ziratno zemljište leskovačkih industrijalaca i krupnih trgovaca koji su saradivali s okupatorom. I ovom imovinom upravljali su NOO-i sela čijem je kotaru pripadala konfiskovana imovina. Kasnije je štab odreda formirao posebnu upravu nad konfiskovanom i zaplenjenom imovinom narodnih neprijatelja, na čijem se čelu nalazio Košta Stamenković³. NOO-i su sakupljali ušur iz vodenica, organizovali branje kukuruza, šljiva i drugih plodova sa konfiskovane imovine i sve predavali pomenutoj Upravi.

Na slobodnoj teritoriji Porečja organizovan je i kulturno-prosvetni rad. Radile su gotovo sve osnovne škole, a po selima su često održavane kulturne priredbe. U selu Čukljeniku, gde je bila stacionirana 2. četa Leskovačkog partizanskog odreda pod komandom Dobrivoja Spanca, upravnik Akademskog pozorišta iz Leskovca Bora Dimitrijević (streljan 1942) formirao je i prvu pozorišnu grupu koja je prikazala niz pozorišnih predstava kao što su: Sluga Jernej, Jazavac pred sudom, Seljak i njegovo june. Bilo je i raznih skečeva, »vrabaca«, recitacija i borbenih partizanskih pesama. U Vučju, Miroševcu i Čukljeniku izdavane su zidne novine o stanju na frontovima, uspesima NOB-e na terenu i u zemlji, kao i o kulturno-prosvetnom životu na slobodnoj teritoriji. Na šapirografu su umnožavane vesti i naredbe u vidu biltena koji je narod vrlo rado čitao.

NA TERITORIJI BABICKOG ODREDA

U dolini Morave, u vlasotinačkom srezu i Zaplanju, likvidacijom opštinskih uprava takođe se rađaju novi organi vlasti. Prvi NOO-i formiraju se u selima Jašunja, Babičko, Manojlovce, Biljanica, Orašac. Na terenu isreza Vlasotince formiraju se legalni NOO-i u Gornjem i Donjem Prisjanu, Dubravi i Gradašnici, a u Vlasotincu, Orašju, Dadincu, Grdehci i Sišavi imenuju se ilegalni odbori. (U Crnoj Travi formiraju se ilegalni odbori NOF-a koji rade po mahalama, u kom sastavu ostaju gotovo do 1943. godine.) Ovi prvi odbori rade

³ Član CK KPJ, poginuo marta 1942. god. kod s. Šilova, blizu Lešana. Proglašen je za narodnog heroja.

na prikupljanju oružja, hrane, odeće i obuće koje preko kurira prebacuju Babičkom partizanskom odred; zatim, na službi bezbednosti, snabdevanju stanovništva i si. Najagilniji su bili odbori u mestima gde su se odred ili pojedine čete češće zadržavali kao: u Jašunji, Babičkom, Crkovnici i Orašju. I na terenu ovog odreda NOO-i svrstavaju sve sposobne građane u seoske desetine i čete koje su u selima održavale stražu i obezbeđivale ih od upada neprijatelja i pljačkaških, bandi, ili su učestvovala u diverzantskim akcijama na pruži, spaljivanju opštinskih arhiva i u odbrani slobodne teritorije. Povlačenjem partizana pred nadmoćnijim neprijateljem povlačili su se i odbornici i mesne desetine koji su se zatim ponovo vraćali u sela i nastavljali rad Organa mesne vlasti.

Krajem 1941. godine Babički partizanski odred reorganizuje se u tri čete. Svakoj četi je tačno određen rejon dejstva. (U izveštaju Okružnog komiteta, poslatom PK KPJ, govori se pored ostalog i o organizaciji narodne vlasti i njenoj aktivnosti.) Prva četa koja je dejstvovala na putu Leskovac—selo Dušnik, preko sela Orašja, grebenom Babičke gore, severozapadno od sela Toponice prema Nišu i u selima s jedne i druge strane železničke pruge do Leskovca, imala je sedište u manastiru Jašunja. Pored akcija, četa je posebno radila na uništenju aparata stare vlasti i formiranju odbora NOF-a, a zatim i NOO-a. Do 22. septembra 1941. godine u svih 18 sela koje je kontrolisala ova četa, formirani su odbori NOF-a i svi su dobro radili. Četa je u svemu bila dobro snabdevena. Odbori NOF-a su rešavali i seoske sporove, te su u svemu postali dobro uporište za politički rad u selima. NOO-i sela formirani su pomoćne desetine u selima Babičko, Donja Lokošnica, Drčevac, Jašunja, Grajevce i Gare. U ostalim sehlma nije bilo potpunih desetina, ali su na ostvarenju desetina radila po 3—4 čoveka. U nekim sehlma četa je, u saradnji s odborima, organizovala nekohko kulturno-prosvetnih priredbi. I ostale dve čete Babičkog odreda organizovale su na svom terenu odbore NOF-a. Tako je Treća četa imala odbore i seoske desetine u sehlma: Gradašnici, Orašju, Donjoj Slatini i Biljanici, koje su branile sela od iznenadnog upada neprijatelja. Poznat je slučaj iz Gradašnice koja je razbila 12 četnika pri njihovom upadu u selo. Odbori NOF-a organizovani su i u sehlma Jarsenovu, Stupnici, Piskupovu, Komarici. Druga četa (Suvoplaninska) kontrolisala je teren severno od Babičke gore gde je bilo odbora NOF-a u Velikom i Malom Krčimiru, Dragovlju, Ličju, Štrbovcu, Prisanju, Ravnoj Dubravi, Dušniku. Sela Veliki i Mah Krčimir, Dragovlje i Prisan imala su i mesne partizanske desetine.

NA PODRUČJU VRANJA

Na terenu Vranja javljaju se prvi narodnooslobodilački odbori već u septembru 1941. godine, posle prvih akcija Vranjskog partizanskog odreda. Zbog bugarskog terora na ovom terenu odbornici nisu birani javno na skupovima već su ih imenovani rukovodstvo odreda i KPJ. Birani su članovi KPJ, SKOJ-a i svi oni za koje se znalo da su odani NOP-u. Sima Pogačarević⁴ formirao je krajem septembra prvi ilegalni NOO u Vranju, Tibudžu, Buštrnju, Žbevcu, Masurici i drugim selima.

Narodnooslobodilački odbor u Vranju rešavao je zadatke koji su bili vezani za borbu Vranjskog partizanskog odreda, a to su: sakupljanje oružja, municije, hrane i odeće. Sve je to po kuririma slato odredu direktno ili je prenošeno na određena sabirna mesta, odakle se dostavljalo odredu. Ove sabirne akcije vršene su u strogoj konspiraciji, pojedinačno i bez nekih posebnih odluka na zajedničkim sastancima. Odbor u Masurici, koji je formiran u oktobru 1941. godine, radio je aktivno bez prekida sve do oslobođenja zemlje. Na mesto odbornika koji su odlazili u odred ih su ginuli dolazili su drugi ljudi. Masurički odbor je, pored ostalog, vršio funkciju suda, a neke špijune i izdajnike osudio je na smrt. Smrtne kazne su izvršavale ilegalne seoske desetine.

Posle pogibije Sime Pogačarevića i drugih istaknutih boraca NOR-a ovoga kraja, delovi Vranjskog partizanskog odreda povukli su se na planinu Kukavicu, a na terenu Vranja ostali su članovi KPJ i aktivisti koji su nastavili sa radom na učvršćivanju postojećih NOO-a i formiranju novih (u selima pored leve i desne obale Južne Morave). Uprkos masovne "internacije mladih i zdravih muškaraca u Bugarsku, u mnogim seoskim vranjskog okruga NOO-i su se održali, sastavljeni često samo od žena, omladinaca i starijih ljudi.

U JABLANICI I PUSTOJ RECI

I na teritoriji sreza jablaničkog, u Jablanici i Pustoj Reci, uporedo sa razvitkom ustanka stvarani su i novi organi vlasti — narodnooslobodilački odbori. Zahvaljujući intenzivnom radu organizacije KPJ i SKOJ-a, od prvih dana posle aprilskog sloma politika Partije nailazi na sve jači odziv i podršku naroda. Krajem juna čitava teritorija Jablanice i Puste Reke obuhvaćena je radom Partije i SKOJ-a. Pored partijskih će-

⁴ Poginuo krajem 1941. god; proglašen za narodnog heroja.

lija u Golom Ridu, Novoj Topoli i Tularu, partijskih, i skojevskih aktiva u Donjem Konjuvcu, Buvcu, Belanovcu, Petrovcu, Dobroj Vodi, Gajtanu, Kosančiću, Bojniku, Ivanju, Lebanu, Lapotincu, Kacabaću, Obiliću i Sijerini, u većem broju sela formiraju se i vojno-revolucionarne grupe. Ova aktivnost so pojačava posle sastanka Okružnog komiteta Leskovca krajem juna u selu Bratmilovcu, a posebno posle Proglasa CK KPJ 0 dizanju oružanog ustanka.

Krajem jula više desetina, sastavljenih od članova Partije i skojevaca, aktivista i drugih rodoljuba bilo je spremno da krene u oružanu borbu. Početkom avgusta jedna desetina boraca iz Tulara (gornja Jablanica) i jedna iz Dobre Vode (Pusta Reka) odlaze na planinu Kukavicu gde se formira Leskovački partizanski odred. Rad na terenu se sada više orijentiše na pomoć odred, kako u materijalu, tako i upućivanjem novih boraca. Prikupljaju se i životne namirnice za porodice partizana u Leskovcu. Planina Kukavica je prilično daleko od Puste Reke, a put do nje vodi preko Leskovca. Prikupljeno žito se melje u mlinu Marjanovića (selo Bojnik) čiji je sin Vitomir bio skojevac. Vojkan. Krstić i Nikola Dinić iz Donjeg Konjuvca često uzimaju brašno iz mlina i prebacuju ga na određene punktove u Leskovac, iako je grad bio blokiran jakim stražama nedicevaca i četnika. U džakovima sa brašnom šalje se i dobro kamuflirano oružje (jedan puškomitraljez, više pušaka, bombi i municije).

U isto vreme dok Partija vrši pripreme za oružanu borbu, u Jablanici i Pustoj Reci se organizuju i odredi četnika Koste Pećanca. Zahvaljujući učešću naroda ovih krajeva u topličkom ustanku 1917. godine, veliki broj bivših četnika, verujući da se radi o borbi protiv okupatora, pristupa četničkoj organizaciji. Četnički propagatori govore narodu da je i Košta Pećanac za borbu protiv okupatora, ali »kada za to dođe vreme«, kada se saveznici iskrcaju na Balkansko poluostrvo i da je »potrebno samo se organizovati, upisati se u četnike i uzeti objavu koja će štititi od interniranja, slanja u rudnike« itd. Tako je izvestan broj mladih građana primio ove objave, te se na teritoriji gornje Jablanice formiralo desetak četničkih odreda od kojih mnogi na papiru, a u Buvcu, Oruglici i na terenu Puste Reke po dva četnička odreda sa malo naoružanih četnika.

Organizacija KPJ radila je na ostvarenju što šireg jedinstva naroda za zajedničku borbu* protiv okupatora. Među »vojvodama« je bilo i takvih kao Maksim Burović iz Gajtana i Mihajlo Arsić iz Rujkovca, koji su otvoreno napadali izdaju Koste Pećanca i izjašnjavali se za borbu protiv okupatora. U selu Bublici, 27. avgusta, na velikom saboru pred više hi-

ljada mladića, devojaka i starijih građana, govorio je Vasa Smajević, član Okružnog komiteta KPJ. On je objasnio izdaju Koste Pećanca i pozvao sve rodoljube u zajedničku borbu protiv okupatora.

Sredinom septembra Krsta Mihailović četnički »vojvoda« iz Retkocera (koga je Pećanac postavio za komandanta svih četničkih odreda u jablaničkom srezu), pod izgovorom da čuva red i bezbednost u srezu od komunista, sišao je sa svojim odredom iz sela gornje Jablanice i zaposeo Medveđu, Lebane, Kosančić, Lapotince i Bojnik. Uskoro je otišao i u Leskovac gde je tajno sklopio ugovor s Nemcima o zajedničkoj borbi protiv partizana. U takvoj situaciji Partija je bila prinuđena da pojača rad na razobhčavanju otvorene saradnje Krste Mihailovića i drugih četničkih vojvoda s okupatorom i pozove narod u oružanu borbu protiv okupatora. Pošto su pred očima naroda razotkrili saradnju četnika Koste Pećanca s okupatorom, aktivisti KPJ u Pustoj Reci preduzeli su mere da ih proteraju sa te teritorije. U selu Bojniku je grupa aktivista, 18. septembra, razoružala jednu desetinu četnika; 21. septembra, preko stotinu omladinaca i drugih aktivista iz Lapotinca, Petrovca, Belanovca i okolnih sela napalo je i razoružalo jaču posadu četnika Krste Mihailovića, od kojih su neki kasnije stupili u Jablanički partizanski odred, a drugi su otišli kućama u Retkocer.

Posle formiranja Babičkog partizanskog odreda (12. septembra 1941. godine), jedna desetina omladinaca iz Lapotinca i jedna desetina omladinaca i drugih aktivista iz Kosančića i Štuble pošle su u odred. Tih dana je i jedna desetina omladinaca i drugih aktivista iz Obihća i Zorovca otišla u Pasjačku četvu Topličkog partizanskog odreda.

Aktivisti Puste Reke snabdevali su i Babički partizanski odred čija je jedna desetina često izvodila akcije na pruži Niš—Leskovac i na terenu Puste Reke. Aktiv sela Donjeg Konjuvca, uputio je 15. oktobra, pod rukovodstvom Vljajka Atanackovića, 5 konja natovarenih municijom, hranom, obućom i vešom na planinu Pasjaču gde se jedna desetina Babičkog odreda odmarala posle izvršenih akcija.

Sresko načelstvo u Lebanu, kao i opštinske uprave u srezu (pa i u Pustoj Reci), potpuno su se podredili okupatoru, a neki predsednici, kao i sam sreski načelnik u Lebanu, otvoreno su se izjašnjavali i radili protiv narodnooslobodilačke borbe. Oni su, pored ostalog, prikupljali podatke o saradnicima NOP-a i partizanima, predavali spiskove Gestapou i pomagali u pronalaženju i hapšenju porodica partizana. To je postalo ozbiljna smetnja za odlazak novih boraca u odrede i tre-

balo je tome stati na put. Uz pomoć desetine Babičkog odreda pristupilo se likvidiranju rada opština u Donjem Brijanju, Kosančiću, Lapotincu i Bojniku, a 13. oktobra, noću, aktivisti Donjeg Konjuvca- (Vojkan Krstić, Vljako Atanacković, Stojan Momčilović, Mika Dinić, Miloje Grujić, Gradimir Pejić i Vojkan Grujić) sa Gojkom Draškovićem, partijskim rukovodiocem sela Nove Topole, spalili su arhivu donjokonjuvačke opštine u kojoj su našli spiskove partizana odreda i aktivista sa rejona te opštine. Pri tom su oduzeli pisaću mašinu i novac i sve uputili Okružnom komitetu.

Leskovački partizanski odred na Kukavici i Babički na Babičkoj gori bili su zauzeti akcijama na svojim područjima i na pruži Niš—Leskovac—Skoplje, te nisu stizali da izvode akcije i na širem terenu jablaničkog sreza. Očito je bilo neophodno da se i na tom terenu formira partizanski odred. Oslobođenjem Prokuplja, 9. oktobra, jedna četa Leskovačkog partizanskog odreda, u kojoj je većina boraca bila iz Jablanice i Puste Reke, otišla je u gornju Jablanicu gde se 21. oktobra u selu Sponcu formirao Jablanički partizanski odred. Posle niza političkih akcija odred je prešao na planinu Radan, odakle je pristupio likvidiranju rada opština u selima Oranu i Slišanu. Novi borci iz Puste Reke otišli su takođe na Radan. Među četnicima je nastalo previranje, te je broj onih koji su bili za borbu protiv okupatora i saradnju s partizanima bivao sve veći. Četnici iz Gajtana, sa Maksimom Durovićem na čelu, uskoro su prišli partizanima.

Noću 7/8. novembra Jablanički- partizanski odred, u sadejstvu sa Topličkim partizanskim odredom i jednom desetinom Babičkog odreda, oslobodio je Lebane, Medvedu i rudnik Lece, do tada glavna uporišta četnika. Time je cela teritorija sreza jablaničkog bila potpuno slobodna, a slobodna teritorija okruga Leskovac se povezala sa slobodnom teritorijom Toplice. Narod Puste Reke i Jablanice s oduševljenjem je pozdravio oslobođenje Lebane, a Jablanički odred je narastao. Okupator je uz pomoć ljotićevaca, nedićevaca i prebeglih četnika iz Jablanice pokušavao da povрати Lebane. Borbe su trajale sve do 3. decembra kada je neprijatelj potpuno poražen. Lebane je ostalo partizansko, a sutradan, 4. decembra, ova velika pobjeda proslavljena je narodnim zborom u Novoj Topoli. Sa tog zbora krenuli su sa odredom novi borci, od kojih je formirano tri čete.

Istog dana, 4. decembra, aktivisti Puste Reke samoinicijativno su organizovah zbor u selu Lapotincu, na kome su pred više hiljada Pustorečana, pored ostalih, govorili Nikola Dinić, stari komunista iz Konjuvca i Vaso Smajević, zamenik

-komandanta Jablaničkog partizanskog odreda. Zbor je odigrao veliku ulogu u daljoj mobilizaciji masa za oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Odmah posle oslobođenja Lebana i zbora u Lapotincu, članovi KPJ i aktivisti NOP-a pristupili su organizovanju pozadine odreda i stvaranju narodnooslobodilačkog odbora. U Lebanu je formirana komanda mesta za čijeg je komandanta imenovan vojvoda Mihailo Arsić (koji se sa svojim odredom stavio pod komandu partizana), a za političkog komesara Rade Popović. Od sela Međe (koje se nalazi 5—6 kilometara od železničke pruge) pa sve do sela Tulara (na granici »velike Albanije«), formirali su se narodnooslobodilački odbori od 5 do 11 članova, zavisno od veličine sela. Kroz te odbore stvaralo se široko političko jedinstvo naroda. Na zborovima, uz prisustvo većine građana, starih i mladih, žena i omladine, u odbore su birani najvideniji građani — komunisti, zemljoradnici, demokrate i račhkali — kao i istaknuti aktivisti iz redova žena i omladine. Pokušaji neprijatelja da narodnooslobodilačku borbu u Pustoj Reci i Jablanici prikažu kao borbu komunista za vlast propali su upravo ovakvim jedinstvenim istupanjem naroda u borbi za novu vlast.

Od najistaknutijih odbornika poznati su: u selu Međi — Ilija Zlatković, član Zemljoradničke stranke, koji je kasnije biran za člana Opštinskog i Sreškog narodnooslobodilačkog odbora; u selu Donje Brijanje — Bogosav Videnović, biran i za člana Sreškog narodnooslobodilačkog odbora; u Kosančiću — Živka Gudurića, kasnije birana u viša rukovodstva narodnooslobodilačkih odbora i jedan od istaknutih rukovodilaca Antifašističkog fronta žena; u Lapotincu — Radul Ristić i Antanas Stanković; u Donjem Konjuvcu — Bogosav Atanacković, Vladimir Krstić i Nikola Dinić stari član KPJ, koji je u isto vreme izabran i za predsednika narodnooslobodilačkog odbora sela (a novembra 1943. godine je predsednik Okružnog narodnooslobodilačkog odbora); u selu Granici — Luka Stojanović, radikal, jedan od najbogatijih ljudi u Pustoj-Reci (koji ostaje odan NOP-u i pored toga što su mu trgovci i industrijalci iz Leskovca više puta savetovali »da se okane komunista«; kasnije je postao i član KPJ predsednik Opštinskog i član Sreškog (i Okružnog) narodnooslobodilačkog odbora). U Kamenici — Dragutin Cvetković, član Zemljoradničke stranke kasnije član KPJ, izabran je za predsednika Seoskog, zatim Sreškog i člana Okružnog narodnooslobodilačkog odbora; u selu Brestovcu — Anton Stanojević, istalmuti -solunski borac i rez. kapetan; u selu Turjahu — Savka Stanojević, starija i jedna od najpoznatijih žena aktivista; u Vujanovu — Bogo-

sav Ljubić, stari radikal i otac heroja Stojana Ljubica; u Magašu — Zika Petković; u Borincu — Milan Janković, kasnije predsednik Opštinskog NOO-a; u Bučumetu — Vladen Miljković, kasnije predsednik Sreskog odbora u Medvedi; u Gajtanu — Simo Keçojević kasnije član Okružnog narodnooslobodilačkog odbora; u Gornjem Konjvcu — Milentije Ignjatović (zidar i poznati član Demokratske stranke, kasnije član Sreskog i Okružnog narodnooslobodilačkog odbora) i Natalija Radovanović, jedna od najvećih aktivista AFŽ-a, kasnije predsednik Opštinskog i član Sreskog i Okružnog odbora AFŽ-a; u Stubli — Cvetanović Ljubisav; u Kacabaću — Aleksandar Zorić; u Tularu — Rade Radovanović; u Sijarini — Jezdimir Dedić.

Pored članova narodnooslobodilačkih odbora, na prikupljanju namirnica, odeće i obuće u selima radili su i tzv. fondovci koji po aktivnosti i po autoritetu nisu zaostajali za ovima. Narodnooslobodilački odbori usmeravali su aktivnost na pomoć narodnooslobodilačkoj borbi. Posle zbora u Lapotincu pristupili su okupljanju građana od 20. do '50. godina, sposobnih za oružje. Tako su na slobodnoj teritoriji Puste Reke i Jablanice, zavisno od vehčine sela, stvorene seoske čete i desetine: u Međi, Gornjem Brijanju, Kosančiću, Stubli, Lapotincu, Kacabaću, Bojniku, Pridvorici, Dinduši, Donjem i Gornjem Konjvcu, Granici, Brestovcu, Dubravi, Rečici, Slavniku, Savincu, Kamenici, Mrvežu, Golom Riđu, Topoli, Turjanu, Lozanu, Mijalici, Oranu, Magašu i Dobroj Vodi, Ivanju, Obraždi, Zlati, Slišanu, Bučumetu, Gajtanu, Rujkocū, Gazdaru, Sijarini i Tularu. Veća sela imala su svoju četū, a manja su udruživala desetine u zajedničke čete. Sve ove čete stavljene su pod komandu štaba odreda ih odredskih četa. Čete graničnih sela bile su na predstražama odreda. Za vreme borbe one su se nalazile na položaju, a kad borba prestane odlazile su u svoja sela, spremne da na dati signal odmah zauzmu mesto u borbenom poretku odreda. Pošto je bilo više boraca nego pušaka, na položaj je išlo onoliko boraca koliko je bilo pušaka. U nekim borbama učestvovah su i mnogi borci bez oružja, prihvatajući zaplenjeno oružje i uključujući se u okršaj s neprijateljem.

Seoske čete i desetine formirane su na zborovima građana, gde se i odlučivalo o svakom borcu da li da ide u borbene jedinice ili da ostane u pozadini. Stariji i za borbu nesposobni muškarci, dok su ostali vodili borbu, doturah su borcima na položaj hranu, municiju i drugo. Na zborovima su narodnooslobodilački odbori prikupljah oružje, municiju i drugi materijal od onih koji ga poseduju, a nisu ga prijavili aktivistima u

v rane pripreme ustanka. Pored, »kragujevčanki«, bilo je i starih »francuskih«, lovačkih i drugih pušaka. Bilo je slučajeva da se ljudi nisu hteli odvojiti od puške koju su doneli iz aprilskog rata, te su radije išli stalno na front ne tražeći zamenu. U nekim, pak, selima narodnooslobodilački odbori su, sumnjajući u iskrenost nekog građanina — da nema pušku — pozivah sveštenika i tražili da se taj čovek zakune da stvarno nema pušku.

Zborna mesta seoskih četa' bila su obično blizu kancelarije NOO-a. U vreme zatišja komandiri četa su obavljali obuku boraca, posebno omladinaca u rukovanju oružjem i učili ih osnovnim stvarima iz ratne vestine. U vreme zatišja, borci seoskih četa su se hranili kod svojih kuća, a za vreme borbi hranu su im* na položaje doturali odbori. U Bojniku, Slišanima i još nekim selima organizovano su pekare i kuhinje. U tome se posebno isticao NOO sela Bojnika koji se starao i za obezbeđenje ishrane 1. čete Jablaničkog odreda. Kao centralno mesto Puste Reke, selo Bojnik je povremeno bilo pravi vojni logor, puno naoružanih boraca, komore i naroda koji je pomagao borcima na položaju. U njemu se nalazio i parni mlin koji je neprekidno mleo za partizane i bio pod rukovodstvom NOO-a.

Komandiri seoskih četa bili su obično rezervni oficiri ili podoficiri bivše jugoslovenske vojske. Mnogi od njih su tako dobro pripremali svoje čete i vešto ih vodili u borbama, da su one po borbenosti i sposobnosti izvršavanja zadataka bile ravne tzv. regularnim Četama odreda. Posebno su se isticale: Donjekonjuvačka, Bojnička, Magaška, Gajtanska, a kao najbolja od svih smatrana je Ornska četa čiji je komandir bio Stojan Ljubić⁵ iz Vujanova.

Pored prikupljanja potreba za odred narodnooslobodilački odbori pristupaju organizacionoj izradi obuče, odeće i veša te u tom cilju angažuju obučare, krojače, štrikere, puškare, kovače, i druge da rade samo za partizane. U selima Bojniku i Dobroj Vodi organizuju i posebne radionice. Mnoge privatne radnje radile su i U najtežim danima 1942. godine za potrebe NOV-e kao što su: opančarske radnje Milana Vehčkovića i Rake Atanackovića u Donjem Konjuvcu, puškarska radnja Sime Mladenovića u Dobroj Vodi, krojačka radnja braće Ilića u Rečici i druge.

Veze građana slobodne teritorije sa Leskocem i drugim gradovima bile su prekinute. Sa slobodne teritorije moglo je da se ide samo sa posebnim odobrenjem narodnooslobodilačkih

⁵ Student prava i rezervni oficir pre rata, a za vreme NOB jedan od najpopularnijih partizana Jablanice i Puste Reke. Poginuo je kao komandant 2. južnomoravske brigade decembra 1943. god. u borbi kod sela'Kosančić. Proglašen je za narodnog heroja.

-odbora. Na slobodnoj teritoriji je ponestalo soli, gasa i šećera. Špekulanti i crnoberzijanci iz Leskovca i sela na pruži pokušavaju da iskoriste ovu nestašicu te ove artikle ubacuju preko svojih prijatelja. Međutim, narodnooslobodilački odbori brzo otkrivaju ovu špekulaciju, zaplenjuju robu i dele je narodu po pristupačnim cenama pošto su prethodno odvojili za potrebe odreda. Narodnooslobodilački odbori ove artikle dobavljaju i preko za to zaduženih ljudi u sehma Donjem Brianju, Belanovcu i Brestovcu, koji robu nabavljaju u Nišu, Leskovcu i drugim mestima u Srbiji.

Narodnooslobodilački odbori se brinu i o ishrani i ogrevu siromašnih ili samohranih porodica. Na slobodnoj teritoriji nalazio se priličan broj izbeglica sa Kosmeta i Makedonije od kojih su svi sposobni za oružje stupili u partizanske čete, te je trebalo zbrinuti njihove porodice, kao i porodice koje nemaju sposobne članove da se o njima brinu.

I na teritoriji sreza Jablaničkog narodnooslobodilački odbori su vršili sudsku vlast, nastojeći pre svega da sporne stranke izmire. Sa presudama su upoznavani, pored stranaka, i svi građani na zborovima. Teža krivična dela presuđivao je Stab odreda.

Veliku pomoć pružih su odborima žene i omladina. Žene su spremale hranu, prikupljale veš, čarape, džempere i drugo. Rad žena, iako nije bilo posebne ženske organizacije, bio je organizovan. Pod rukovodstvom partijske organizacije, uspostavljena je tesna saradnja drugarica iz odreda i sa terena. Tako su Zora Ignjatović, Stana, Svetlana i Rada Kovačević i druge partizanke, kada bi njihove čete ostale u selu, ostajale na skupovima žena i objašnjavale ulogu žena u NOP-u. Isto ste gradile i žene aktiviste sa terena kao: Dana Grujić iz D. Konjuvca, Nada Karaičić koja je došla iz Beograda, Natalija Radovanović iz G. Konjuvca, Mara Miljković i Zaga Kistić iz Lapotince, Savka Stojanović iz Turjana i dr. One su u nizu sela organizovale pletenje džemperera, predenje vune i drugo što je potrebno za partizane.

Omladina je razvijala živ kulturno-prosvetni rad: umnožavala je radio-vesti, izdavala zidne novine, davala priredbe sa pozorišnim komadima (Sluga Jernej i njegovo pravo, Seljak i june, Jazavac pred sudom). Na te priredbe omladine okupljala se većina građana. Naročite uspehe u tome je imala omladina Kosančića, Lapotince, Donjeg Konjuvca, Gajtana i Tulara. Omladina je posvećivala pažnju i radu s pionirima, a u Kosančiću, Lapotincu, Bojniku, Konjuvcu, Oranu i drugim formirane su i pionirske čete, dok su neki obavljali kurirsku službu ne zaostajući za svojim starijim drugovima.

^SANITETSKA SLUŽBA

Okupator je nastojao da likvidira slobodnu teritoriju -u okrugu-Leskovac, pa i onu u Jablanici i Pustoj Reci, i da, uz pojačane borbe nedićevaca i ljotićevaca, vrši stalne napade na nju. Posle žestokih borbi u kojima je bilo dosta mrtvih i ranjenih partizana, štab Jablaničkog odreda je formirao vojnu bolnicu u selu Obraždi ispod pl. Rađana, u koju je prenet kompletan nameštaj i uređaji iz bolnice u Lebanu. Bolnicu u Obraždi snabdevala je lekovima i sanitetskim materijalom apoteka iz Lebana ili joj je Gradski narodnooslobodilački fond iz Leskovca slao sanitetski materijal. U bolnici su radili lekari dr Martin Kolb Marko, njegova žena Ruža, zatim student medicine Jova Čekić i više bolničara (iz bivše jugoslovenske vojske ih bobiičarki-partizanki i omladinki sa terena koje su se za tu službu osposobile na sanitetskim kursevima).

Narodnooslobodilački odbori brinuli su se i o snabdevanju bolnice. Kada je ponestalo sanitetskog materijala odbori su prikupljali platno za zavoje, a isto tako su organizovali i posebno tkanje, radi čega su kupovale pamuk. Teški ranjenici lečili su se u bolnici, a lakši su se razmeštali po sehma slobodne teritorije i o njima su se starali NOO-i sve do njihovog ozdravljenja. Pored rada u bolnici, partizanski lekari su vrlo često odlazili u sela i posle obilaska ranjenika pregledali bolesne građane, davali im besplatno neophodne lekove, održavali savetovanja i davali nužne upute iz oblasti higijene. Sanitetska služba odreda i narodnooslobodilački odbori preduzimali su i opsežnije mere za sprečavanje zaraznih bolesti na slobodnoj teritoriji. Tako je na pojavu tifusa, u selu Dobra Voda ova služba brzo intervenisala — izvršila je vakcinaciju stanovništva sela i lokalizovala epidemiju. U odredu, po čestama odreda i sela stalno su pareni veš i odeća u poznatim partizanskim buradima koja su konstruisana po zamisli dr Marka, a uz pomoć odbora.

Sredinom decembra 1941. godine Nemci su sa četnicima, ljotićevcima i nedićevcima napali nadmoćnijim snagama slobodnu teritoriju. Nastupali su od sela Bošnjaka prema Lebanu i od sela Brestovca preko Puste Reke. I pored snažnog otpora partizana, neprijatelj je uspeo da prođe u Pustu Reku i preko Kosančića i Bojnika uđe u Lebane, gde je uspostavio garnizon sa jakim snagama nedićevaca. Nemci su uspeh da potkupe i četnike Koste Pećanca u Retkoceru i ostalim sehma gornje Jablanice i da, uz njihovu pomoć, ponovo zauzmu Medvedu. Time je slobodna teritorija smanjena a ne i likvidirana. Snage Jablaničkog partizanskog odreda povukle su se iz Lebana i Medvede. Oko slobodne teritorije formirao se novi front

dužine oko 50 kilometara, a protezao se od Medvede preko Lebana, Leskovca, duž pruge, sve do sela Brestovca.

Narodnooslobodilački odbori nisu ni u takvoj situaciji smanjili aktivnost. Naprotiv, pružali su još veću pomoć partizanima.- Okupator je dovukao nove snage nedićevaca i ljotićevecaca i ojačao garnizone u Leskovcu i Lebanu. Borba je nastavljena nesmanjenom žestinom svuda oko Leskovca, na Moravi prema Babičkom odred, u Porečju prema Kukavici i oko Lebana i Medvede prema Jablaničkom odred. Partizani su često prelazili u protivnapade i izvodili akcije na pruži od Leskovca do Grdelice. Nedićevci iz Lebana napadali su sve jačim snagama slobodnu teritoriju Puste Reke prema Oranu i Bojniku, ali bez uspeha. 6. februara je Oranska četa, u saradnji sa Bojničkom, prešla u protivnapad, upadaju u Lebane i uz pomoć pristiglih, boraca drugih partizanskih četa i 3. čete odreda sa komandrom Radetom Petrovićem na čelu, likvidirala garnizon u Lebanu. Odatle je, uz pomoć naroda sela Orane i drugih, iznela velike količine soli i petroleja. Narodnooslobodilački odbori su odmah podehh artikle narodu pošto su prethodno odvojili ono što je bilo neophodno za odred.

RAD NOO U USLOVIMA FAŠISTIČKOG TERORA

Nemoćni da likvidiraju narodnooslobodilački pokret na jugu Srbije svojim i snagama domaćih kvislinga (nedićevaca, ljotićevecaca i četnika Koste Pećanca) i da obezbede nesmetani saobraćaj u dolini Južne Morave, Nemci su početkom januara 1942. godine doveh u ove krajeve bugarski okupacioni korpus. Pored napada na partizanske snage u Toplici, bugarske jedinice iz Pirokoplja vršile su napade i na slobodnu teritoriju Puste Reke. 13. februara 1942. oni su nadmoćnim snagama prodrli dohnom Puste Reke, zanoćivši u selu Bojniku gde ih je u noćnom napadu iznenadila 1. čete Jablaničkog partizanskog odred sa pomoćnim četama sela Donjeg Konjuvca, Kacabaća i Suvog Polja. Uz vehke gubitke Bugari su se povukli prema Leskovcu, pri čemu su odveli veliki broj građana, kao taoce, iz Bojnika. Sutradan neprijatelj je jačim snagama ponovo prodro iz -Pirokoplja u Bojnik, a za pretrpljeni poraz svetio se golorukom narodu. Pored zločina U selima Kosančiću, Obiliću, Belanovcu i drugim, bugarska fašistička vojska pobila je sve što je našla (i staro i mlado) u Bojniku, ne štedeći ni decu u pelenama. A pošto su spalili većinu kuća, među njima i parni-mlin da ne bi radio za potrebe partizana, bugarski zločinci su se povukli iz Bojnika. Narodnooslobodilački odbori drugih sela, saznavši za fašistički pokolj, prihvatili su izbegle građane Bojnika, i uz

pomoć štaba odreda pružili im pomoć u smeštaju i ishrani ljudstva i stoke.

Dolaskom bugarskog okupacionog korpusa i daljom koncentracijom novih snaga nedičevaca iz drugih delova Srbije, izmenio se odnos snaga neprijatelja i partizana u okrugu Leskovac. Uslovi za dalju uspešnu odbranu slobodne teritorije u Pustoj Reci otežani su zbog ravnice, te je rukovodstvo odreda preduzelo mere da bi obezbedilo uspešnije ratovanje u planinskom delu. A pošto su sela pri planini siromašna, štab odreda je odlučio da se po selima u ravnici izvrši prikupljanje žita, brašna, pasulja, masti i ostalih potreba, oko čega su se opet svesrdno angažovali narodnooslobodilački odbori. U selima donje Puste Reke, gotovo sve do pruge, održavane su konferencije i narod se upoznao sa novonastalom situacijom. Odbori su razrezali hranu prema imovnom stanju domaćinstva i to su saopštavali na zboru. Letina je bila dobra, a okupator nije uspeo da je odnese zahvaljujući rešenosti partizana i želji naroda da se ni zrno žita ne da okupatoru. Narod je svesrdno pomogao ovu akciju prikupljanja namirnica za Jablanički odred, znajući da su za tu letinu položih živote mnogi njegovi najbolji sinovi.

Za kratko vreme planirane namirnice su prikupljene iz svih sela donje Puste Reke i kolone natovarenih kola krenule su ka planini Radan. U selu Gornji Brestovac, gde se vršio pretovar, učionice su bile prepune, te su namirnice smeštene i u privatne kuće. Do planine je bilo još 15 kilometara, a putevi su bili zavejani dubokim snegom. Narodnooslobodilački odbor Brestovca i drugih sela mobilisali su sve stanovnike sela, muškarce i žene (među njima i omladince) da raščišćavaju put. I nove kolone kolskih zaprega i natovarenih konja krenule su ka selima ispod Rađana. U Magašu, Gusincu, Ivanju i Dobroj Vodi odbornici su sa određenim ljudstvom iz odreda prihvatili namirnice i smeštali ih u zato već određene skrivnice u samom selu ih u planini. Radilo se danonoćno jer je neprijateljska ofanziva bila na pragu.

Posle ovladavanja slobodnom teritorijom na Babičkoj gori i u Porečju, neprijatelj je zauzeo i slobodnu teritoriju u Jablanici i Pustoj Reci, pokrio je jakim i gustim garnizonima i zaveo teror nad narodom. Pored partizana, članova KPJ i SKOJ-a, tražio je i odbornike, od kojih je dobar broj pohvatao, a neke streljao ili odveo u koncentracione logore, odakle se mnogi nisu ni vratili. Međutim, neprijatelj nije uspeo da likvidira rad narodnooslobodilačkih odbora. U sehma: Kosančiću, Stubli, Kacabaću, Donjem Konjuvcu, Oranu, Magašu, Bučumetu, Gajtanu, Tularu i drugim, narodnooslobodilački odbori

su uz pomoć partijske organizacije prešli na ilegalan rad, i dalje su prikupljali namirnice i druge životne potrebe za odred, porodice poginulih ili interniranih partizana, odbornika i drugih građana. Preživeli odbornici nisu bili više samo obični građani, već revolucionari koji se ne mire sa porazom već traže pobjedu, konačnu pobjedu narodne vlasti. U drugoj polovini, a naročito pri kraju 1942. godine pristupilo se reorganizovanju postojećih narodnooslobodilačkih odbora i stvaranju novih prema uputstvima Vrhovnog štaba NOV i POJ, koja su na teritoriju okruga Leskovac doprla preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, a pogotovu dolaskom člana Vrhovnog štaba Svetozara Vukmanovića Tempa. Tada su se, pored seoskih, formirali i opštinski i sreski, a novembra 1943. godine i Okružni narodnooslobodilački odbor za Leskovac.

Svetozar KRSTIĆ
Boško KRSTIĆ

USTANAK NA KOZARI

Bio sam u »kućnom zatvoru« kad mi je prišao dječak od 10 godina i šapnuo da me pozvao Mičo Šurlan svojoj kući.

Kod ustaškog logornika na saslušanju saznao sam, da se Mičo Šurlan i Hajro Kapetanović nalaze u bjekstvu (ilegalnosti), jer ih ustaška patrola nije našla kod kuće. Zbog toga sam shvatio ozbiljnost poziva i neprimjetno se uputio Mićinoj kući.

Mićina majka mi je otvorila vrata jedne potpuno zamračene sobe. U polutami, koja je bila za moje oči još veća, jer sam dolazio spolja, malo sam se ušeptrljao kad me je Mičo upoznao sa novim drugom. Polako dok su mi se oči privikavale na polumrak promatrao sam nepoznati hk. Bio je to srednjeg rasta čovjek, sa mršavim licem žuto-crnog tena, izraženim nosom, gotovo orlovskim. Ispod gustih veda plamsale su kao ugljen, crne oči.

Poslije uobičajenog pozdravljanja i upoznavanja nastupilo je kratko ćutanje, a zatim je meni dotad nepoznati drug' otpočeo sa izlaganjem međunarodne situacije. Govorio je o oružanom sukobu između Njemačke i SSSR-a, o proglasu CK. SKJ i zadatku komunista na terenu sreza Bosanski Novi. "Valjda je od Miće saznao da sam rezervni oficir zato mi je odmah rekao, da se vojnih veština koje sam stekao u školi i vojsci moram prihvatiti i da ih moram obnoviti, ako su mi možda priruci podsjetnici, jer kako on veli, valja rušiti: mostove, vozove,, a možda će negdje trebati borbenu jedinicu razviti i u strelce,, te prihvatiti otvorenu borbu sa fašističkim okupatorima.

Dok je on tako skladno i rječito izlagao zadatke koji stoje pred nama, u mojoj glavi obnavljale su se lekcije iz »borbene obuke«. Sjetio sam se komandira, kad nam je čitao rang-listu. Ja sam bio pretposlednji. Nikada nisam mislio da će moje vojno znanje trebati nekome, a najmanje radničkoj klasi. Zato sam se najradije priključivao onima, koji su bili uvijek spremni da se narugaju svakom vojničkom naredenju i da svakui

vojničku vježbu zabuše i izvrnu naopačke. »Dobar vojnik Švejk« bio je naš ideal. Ali vremena se mijenjaju. Moj novi poznanik govorio je tako' ubjedljivo da ni za trenutak nisam mislio da mu se suprotstavim kad mi je saopštio da ću ja biti vojni rukovodilac, na tako važnim akcijama. Poslije detaljnih uputstava kada treba da dođem, šta da ponesem i kako da se rastanem sa familijom, koju će vjerovatno ustaše, nakon mog nestanka, na razne načine maltretirati. Najzad smo se rastali stežući čvrsto jedan drugome ruku.

Otišao sam na svoje radno mjesto, jer sam se tamo osjećao najsigurnijim. Počeo sam intenzivno razmišljati o postavljenom zadatku. Grudi su mi se punile čudnom snagom. Činilo mi se da naglo rastem i postajem veliki kao džin. Sve su prepreke kao kule od karata padale u mojoj mašti. Iza tog zanosa, trže me dolazak učiteljice A. Bila je to skladno građena Ličanka, čijoj sam se ljepoti uvijek divio. Sva uplakana ispričala mi je kako joj »kotarski predsjednik« neće da dadne platnu knjižicu, dok ne da ostavku na službu, a ona bi željela da ide u Srbiju. Kako je soba prosvjetnog referenta bila do moje, tačno sam znao u kome se ormanu nalaze platne knjižice prosvjetnih radnika. Sitnica, pomislih u sebi, prema miniranju jednog mosta ili voza, obiti jedan drveni ormar. Zato se odmah dadoh na posao. Srećom, jedan od mojih ključeva brzo se podudari i ormar sa lakoćom bi otvoren. Brzo smo pronašli i njenu knjižicu.

Kroz suze se nasmješila kad je metnula knjižicu u tašnu. Za tu uslugu poljubila me je i ponudila da zajedno bježimo u Srbiju. Rekao sam joj da ću ja kasnije doći. To moje »kasnije« ona je protumačila da ja čekam još da primim platu jer je to bilo je negdje oko 20. jula 1941. godine. Nisam je razuvjeravao.

Famihja mi je živjela u Petkovcu, nedaleko od Bos. Novog. Dok nisam bio u »kućnom zatvoru«, svaku večer sam odlazio vozom kući, a izjutra bi isto tako dolazio na posao. Ustaški logornik Fajtović, sa nekim ustaškim natporučnikom, poshje dugog ispitivanja mene i drugarice Cuvojke zabranio mi je odlazak kući i naredio mi da stanujem u hotelu u Bos. Novom, kako bi me u svako doba mogao prekontrolisati i pored toga što sam se morao tri puta dnevno javljati ustaškoj vlasti.

Te večeri, a to je bilo 26. avgusta 1941. godine uskočio sam u voz i krenuo kući. U vozu sam saznao od jednog hvalisavog ustaše da voz iz Bihaća nije stigao, jer su prugu između Bosanske Krupe i Otoke porušili »Srbi, koji neće da se pomire sa ustaškim vlastima«. Taj okupatorski sluga nastavio je da priča dalje, kako je učestvovao kod Drvara u borbi sa takvim

»bandama«, te kako je jednog takvog »bandita« lično zarobio sa mitraljezom i punom torbom municije. Onda se naslađivao pričajući, kako je zarobljeniku zabijao klince pod nokte, da bi odao ostalu družinu.

Čim sam došao kući, utrpao sam ženi koncept, koji sam sastavio u kancelariji, a u kome je stajalo da se ona odriče mene kao Srbina i otpadnika, jer je poštena Hrvatica i namjerava da uzme punog učešća u izgradnji nezavisne »Hrvatske Domovine«. Dok je žena kroz plač čitala koncept, ja sam brzo oblačio uniformu koju sam imao kao rezervni oficir, a u lovački ruksak trpao sam najpotrebnije stvari. Sve moje naoružanje bio je jedan veliki nož, koji sam kupio za klatije svinja. Mislio sam za prvi susret sa neprijateljem i on će mi dobro doći.

Mala moja »Cica« (kćerka) imala je svega tri mjeseca kada sam je ostavio rasplakanu u majčinom zagrljaju.

Sa Lazom Desnicom oprezno sam prešao kod Petkovca cestu Bosanski novi — Prijedor. Onda smo ubrzano zagrebali uz jedan potok, koji je bio obrasto sitnom šikarom, kupinama i trnjem. Noć je bila više nego tamna. Spotali smo se o žbunje i zaplitali u kupine. Povremeno bi na jugu zaparala kratka svetlica. Toga časa vidjeli bi se gusti oblaci puni kiše. Dugo mi Lazo nije dao da upalim džepnu lampu (bateriju) iako smo se jedva snalazi u toj mrkloj noći. Poslije kraćeg sijevanja i grmljavine otpočela je i kiša, sve jače i jače dok se najzad nije pretvorila u pravi ljetni pljusak. Prokisli, stigli smo u jedan štagalj (pojatu). Tu je bilo nešto stare slame i pljeve. Onako mokri, zakopali smo se u slamu da se vlastitom toplom osušimo.

Julska zora brzo nas je pokrenula na dalji put. Stigli smo u selo Svodnu, kući Tramošljanina Đure. Moji vjerni drugovi su još spavali. Lazo ih je probudio. Očigledno su se obradovali. Srdačno smo se pozdravili. Sad sam saznao da se drug sa kojim me je Mićo Šurlan upoznao zove Šoša Josip Mažar. Čim sam ga vidio, oživjele su mi predstave sa poslednjeg sastanka. Odmah me je počeo srdačno i drugarski raskomočivati, oslobađajući me mokrog odijela. Preporučivao mi je da malo prilegnem, ne bi li možda zaspao i tako se što bolje odmorio. Pokazao sam mu moje »naoružanje« i to ga je obradovalo. Odmah je dao nekom seljaku »majstoru« da mi usarači nož, kako bih ga mogao nositi na opasaču ko bajonet. Malo iza toga pronađen je negdje i pištolj »gaser« sa nekoliko metaka. Šoša mi ga je predao i rekao da ću ja biti komandir, a Mićo Šurlan politički komesar. U početku mi se činilo da se bolje razumijem u politiku, nego u vojnu vještinu, ali kako da se suprotstavim

tom prijatnom i tako prostodušnom čovjeku, koji, čini mi se, sve zna kako treba da bude.

Bio sam umoran i, na Šošino navaljivanje, pokušavao sam da zaspim čvrsto zatvarajući oči, ali san je sve dalje bježao, od mene. Svaki čas pristizala su nova lica sa raznim zadacima i izvještajima. Stigla su i dva karabina — prave vojničke puške — tri-četiri lovačke puške i dva štuca (lovačke jednocijevke). Neko je napravio i jednu minu od 5—6 kg od ukradenog eksploziva, kojim su se služili rudari. To je bilo naše početno naoružanje.

Negdje oko četiri časa po podne krenuli smo prema rudniku Lješljani. Usput mi je Šoša rekao da je Partija postavila pred nas zadatak da onespobimo rudnik Lješljane. U prvom redu treba uništiti električnu centralu, kao pogonsko vrelo, a zatim ostala postrojenja. Podaci o neprijatelju, koji se nalazio u rudniku, bili su protivvrječni. Jedni su govorili da se u rudniku nalaze samo žandari (oko 20), a drugi su tvrdili da ima još oko 70 ustaša i drugih civila, na brzu ruku naoružanih puškama. Mi smo brojno bih daleko nadmoćniji, ali me naše oskudno naoružanje pomalo obeshrabrivalo. Zato sam odlučio da napad izvršimo noću i to pred samu zoru. Sa mojom odlukom su se složili i Mičo i Šoša.

Polako smo se primicali mjestu napada. Iz raznih zaseoka i gajeva pridruživala nam se grupa po grupa nenaoružanih ljudi. Ta brojnost je unosila sve više hrabrosti u moju dušu, naročito kad sam vidio ljude sa sjekirama, vilama, roguljama i motikama. Onima što ništa nisu nosih u rukama, preporučio sam da iz obližnje ograde iščupaju po kolac, jer sam računao da će i tako naoružanje zbunjivati neprijatelja.

U jednoj šumi pred rudnikom trebalo je da sačekamo noć. Napad bismo izvršili pred zoru, kako sam ja to kao »komandir« zamišljao. Međutim, ta narodna »roguljaška« vojska, ponesena osvetničkim duhom, nije mogla da se potčini volji pojedinaca. Rasla je nezadrživo i bučno kao poplava. Osvetničkom gnjevu i duhu, kao i metanu, kad se u rudniku nagomila, dovoljna je samo jedna iskra, pa da strašna eksplozija odjekne kroz sva okna. Tako je i bilo. Neko je ispalió metak iz pištolja »Ura! Juriš!«. Taj uzvik, podržan iz stotine grla — razlegao se snažno, jedinstveno, kao kod najuvježbanije vojske. Osjetih kako mi neki čudni trnci pohrliše uz leđa, a onda kao da dobih krila, poletjeh zajedno sa crnom roguljaškom masom na rudnik.

Neujednačeno nas dočekaše neprijateljski pucnji. Tu i tamo poneko bi se i preturio. Da h od puščanog pogotka ili se možda spleo o neki predmet, nisam imao vremena da razbiram. Činilo mi se da i ljudi i predmeti i drveće oko nas, da sve

nezadrživo juriša prema rudniku. Kad smo stigli do prvih zgrada rudnika Lješljane, rasuli smo se u raznim pravcima. Jedan mlađi drug je sjekirama lupao po roletni magacina. Odjedanput mu je sjekira ispala iz ruku, a onda se čuo kratki jauk i odstupanje. Kad je prešao ispred mene, čulo se šištanje kroz probijena pluća. Tješio sam ga samo malo riječima, jer drugih sredstava nisam imao. Vidio sam tačno prozor sa koga je tukao neprijatelj. Upozorio sam -borce da se čuvaju toga prozora, a istovremeno sam na njemu isprobao svoj »gaser«. Odnekud se pored mene stvori i jedan mlađi borac sa karabinom. Pokazao sam mu prozor, koji brani prilaz magacinu. Neustrašivi osvjetnik gađao je neprijatelja ne koristeći nikakav zaklon. Brzo smo na tom dijelu zgrade potpuno paralisali neprijatelja, koji je bio u boljem položaju jer se branio iz tvrde zgrade, a mi nismo imali nijedne ručne granate.

Kad smo obijali vrata na magacinu, već je bio mrak. Džepnom lampom sam osvjetlio prostoriju. Ono što mi je prvo palo u oči, bio je veliki smotak korde (fitilja) za paljenje mina. Odmah sam se sjetio da u tim prostorijama mora biti eksploziva, a sigurno i kapsli za njegovo paljenje. Sa mnom je bilo još 5—6 boraca. Pitao sam za kapsle. Jedan stariji seljak mi je rekao da ih ima, ah da se one nalaze u jednom magacinu sa željeznim vratima u čiju bravu je uvedena struja i da će, ako je se neko dotakne, odmah biti mrtav. Takvu tvrdnju energično sam odbio. Jedan omladinac je odmah demantovao staroga druga. Tražio je od mene da pođe sa njim drug koji je bio naoružan karabinom i jedan sa gvozdenom polugom, koji je tako spretno obio i taj magacin u kome smo se mi nalazili. Cim se takav dobrovoljac javio za donošenje kapsli, ja sam mu uz prikladne parole (koje su govorile da to nije usamljena borba protiv fašizma) i obećanu nagradu i odlikovanja, zapisao čitko i jasno ime i prezime pri svjetlosti džepne lampe.

Poshje nekoliko minuta omladinac se vratio sa punim naramkom minskih kockastih kutija u kojima je bilo na stotine kapsli. Odmah su se javila druga dva dobrovoljca za donošenje eksploziva. I njihova imena sam zapisao.

Sada sam imao potrebne elemente za minu. Nisam znao kako se to pravi. Jedan rudarski radnik pokazao mi je. Dobro sam gledao kako je uvlačio kordu (fitilj) u kapslu, zatim je zubima stegao gornji dio kapsle, da se korda ne izvuče, onda je odsjekao 15—20 sm korde. Tako odsječenu kordu sa kapslom uvukao je u eksploziv, koji je bio pakovan u propisne oblice duge do 25 cm. Ovi fišeci eksploziva bili su međusobno vezani jednom žicom ili konopcem, tako da su sačinjavali minu teškii 3/4 kg. Odlučio sam da tu minu bacim kroz prozor na sprat

magacina, jer se baš sa toga prozora neko borio, pa se momentalno povukao. Kad su mi kordu zapalili, pitao sam da li će brzo doći do eksplozije. Pošto su mi rekli da požurim, brzo su se razbježali i uzeli zaklone. Ja sam tada istrčao pred magacin i sa najpovoljnijeg položaja ubacio minu kroz prozor na sprat magacina. Ležeći u zaklonu ugledao sam plamen, a zatim je odjeknula eksplozija.

Prikupili smo se u magacinu, koji je sad bio u našim rukama. Iz drugih zgrada čula se pucnjava. Ljudi su promicali natovareni raznim predmetima. Bilo je i takvih koji su koristili gužvu za svoj račun. Takvi jadnici obično su jeftino ginuli.

Ja sam samo mislio na zadatak koji mi je Soša postavio. Centralnu ložionicu treba srušiti. Znao sam da onaj visoki toranj (odžak) predstavlja dušu centrale. Njega treba minirati. Opet su se javila dva dobrovoljca. To su već bili iskusniji radnici, koji znaju kako treba minirati. I njihova imena ušla su u moju bilježnicu. Ovog puta eksplozija je bila daleko snažnija. Cigle sa odžaka letele su čak i preko nas.

Zbog svoje aktivnosti naša »minerska« grupa postala je sve brojnija. Ja sam sada samo upisao imena, a sanduk za sandukom eksploziva zamicao je u noć kroz koju su odjekivale strašne detonacije. Da bi održao tempo miniranja, morao sam odobriti dvojici omladinaca da podmetnu minu i pod kantu, jer vele »skupo su im naplaćivali piće«.

Žandarmerijska stanica takođe je miniranjem osvojena. Brojni taoci pušteni su na slobodu. Neki su došli da me vide, a jedan je počeo kroz plač da me ljubi uporno tvrdeći da sam mu ja život spasao. Nisam imao mnogo nježnosti prema ovakvim plači-drugovima, jer sam žurio da upišem nove drugove.

Još iza jedne grede uporno se branila ustaška grupa. Čuo sam jasno kako zapovjednik viče: »Štedi municiju«. Naša dva karabina sa suprotne strane zaslepljivala su prozor koji je kontrolisac-irrata, prema kojima su se sa sandukom eksploziva privlačila dva omladinca. Kada su potpaljeni eksploziv ubacili na vrata nisu mogli odoljeti a da ne uzviknu: »gotovo«. I zaista, bilo je gotovo.

Kod Brezičke crkve u Svodnoj prikupljali su se učesnici napada Ila rudnik u Lješljanima. Najdragoceniji plijen bila je puška. Svi koji su se vraćali sa puškom bili su više nego ponosni. Čuo sam priču kako je poginuo Pepa K. On je s leđa napao jednog našeg borca, koji je bio na predstraži prema Bosanskom Novom, sa zadatkom da dočeka eventualnog neprijatelja, koji bi pritekao u pomoć ustašama u rudniku. Pepo je' snažno zgrabio sieda svog vlastitog komšiju sa namjerom da mu otme pušku. Pošto nikakvih znakova raspoznavanja nije

bilo, nastalo je strašno rvanje na život i smrt. Preživljeli drug kaže: »Ja sam mu dao pušku, ali znam da će me njome ubiti, zato sam je grčevito držao. Kad me Pepo oborio, ja sam se sjetio noža, koji sam nosio u sari od čizme. Brzo sam izvadio nož i snažno ga zabo napadaču nekoliko puta u stomak«. Mnogi su se učesnici ustanka na sličan način borili sa naoružanim neprijateljem i jedino tako došli do oružja.

Održali smo sastanak komunista i dogovorili se da formiramo četu.

U našoj četi bili su članovi Partije: Soša, Mićo, Đuda Tramošljanin/Gojko Šurlan, Relja Lukić i Desnica Lazo.

Soša, koji je rukovodio sastankom, stavio mi je u zadatak da iz ove skupine ljudi izaberem one koji će dalje nastaviti borbu. Postrojio sam sve prisutne na jednu stranu sa oružjem, a na drugu bez oružja. Ukratko sam objasnio cilj naše borbe i predstojeće akcije. Soša je dodao: »Ko se sa tim ne slaže ili iz bilo kojih razloga ne može da ide sa nama, neka preda oružje onome koji ga nema, a želi dalje da nastavi borbu protiv okupatora i njegovih sluga«. Svega je nekohko pušaka prešlo iz ruke u ruku. Svi su uglavnom, naoružani ljudi stali na jednu stranu, a njima se pridružio i jedan broj nenaoružanih.

Sad je došlo do izražaja moje »vojničko obrazovanje«. Nenaoružane ljude postrojio sam u »osnovno razvijeni front« po veličini. Kad sam izbrojao, bilo ih je 63 sa mnom i sa komesarom Mićom. Podjelili smo borce na dva voda, odredili vodnike, a zatim su vodnici podijelili vodove na desetine određujući desetare.

Komandovao sam: »Mimo!« »Na parove razbroj se!«. A potom »U dvojne redove na desno« i »Pravac Pošta!«.

Tako je iz roguljaške, ustaničke vojske oformljena prva partizanska četa.

Prva partizanska noć na Pošti bila je gotovo romantična. (Pošta je u stvari jedan čuka (brdo) koje je dominiralo bližom okolinom, a usto je bilo obraslo debelim hrastovim stablima, koja su u slučaju borbe mogla poslužiti i kao zaklon.)

Nezaboravna je ta prva junska noć, sa ogromnim kao krv crvenim mjesecom, koji se probijao kroz drveće i neopaženo, ali brzo kretao prema centra zvjezdanog neba. U toj čarobnoj noći, gledajući raskošni dekor neba, za časak bih zaboravio zašto sam zanoćio u šumi na vlažnoj zemlji, da mi pogled nije skrenuo u pravcu Prijedora. Tamo su kao buktinje pored ceste gorjele kuće — jedna za drugom. Neki drug je to već dešifrovao i objašnjavao da to čini Pavelićeva kaznena ekspedicija, koja je stigla iz Ljubuškog, sastavljena od najokorelijih zlikovaca.

Dok sam ja tako »uživao« u mjesečevoj noći, naš marljivi Soša je uporno čeprkao oko nekog radio-aparata, koji smo konfiskovali od Šiškina (belogardejca) okupatorskog sluge od prvog dana.

Kad je Šoša trijumfalno podigao glavu, svi smo se okrenuli prema njemu, jer smo jasno razabrali moskovskog spikera na našem jeziku. Emisija je uhvaćena na završetku, sa parolom »Proleter i svih zemalja ujedinite se«, i intonacijom Internationale.

Ne znam da li ću u životu ikada biti tako srećan? Meni se učinilo da sam se toga časa sa svojom novoformljenom partizanskom četom uklopio u neku milionsku armiju, koja kao nezadrživi valjak juri naprijed, protiv svih nepravdi, ostavljajući za sobom neku novu aleju, na kojoj će naći nešto što će donijeti radost i sreću čitavom ljudskom rodu. Iz tih začaranih i nezaboravnih snova probudila me jutarnja planinska svježina, puna rose i mirisa bujadi na kojoj sam zaspao.

Milorad MIJATOVIC

BORBA ISTRANA PROTIV FAŠIZMA I OKUPACIJE

RAZVOJ I JAČANJE REVOLUCIONARNIH SNAGA

P o završetku I svjetskog rata radnički i socijalistički pokret u Istri naglo se počeo razvijati, naročito u industrijskim-centrima: Puli, Rijeci, Labinu i Rovinju, te u Vodnjanu gdje je stanovao veći broj radnika zaposlenih u pulskim poduzećima. Taj revolucionarni val zahvatio je i sela u okolici tih gradova i radničkih centara, jer je u njima pored sitnih poljoprivrednih proizvođača, živio i veći broj radnika.

Istarski proletarijat, većinom okupljen u sindikalnu organizaciju kojom su rukovodili socijalisti, već 1919. godine počeo je istupati kao vrlo dobro organizirana politička snaga. Prema izvještaju komesara talijanske okupacione vlasti u Puh, 1919. godine na području Pule bilo je sindikalno organizirano više od 12'000 radnika, od kojih je većina bila prožeta boljševičkim idejama. Shćeno stanje je bilo i u ostalim mjestima Istre.

Radnici, budući da je većina bila hrvatske i slovenačke nacionalnosti, nisu se mogli pomiriti s talijanskom okupacijom Istre, tako da je njihov revolucionarni duh bio prožet i socijalnim i nacionalnim težnjama. Istarske radnike posebno je revoltiralo i to što je okupator već 1920. godine počeo otpuštati domaće radnike, a na njihova mjesta upošljavati došljake iz Italije. Svi ovi faktori, kao i veliki utjecaj oktobarske revolucije, stvorih su vrlo pogodan teren za uspješan rad jedne radničke partije.

Prema prikupljenim podacima 1919. godine samo u Puli bilo je učlanjeno u Socijalističku stranku Italije preko 700 aktivista, a u Vodnjanu i Rovinju po 200, dok je na Labinštini u stranci bilo upisano oko 150 rudara. Socijalističke organizacije postojale su i u Bujama, Pazinu i Poreču, kao i još nekim mjestima Istre, ah one, osim u Bujama, nisu imale veći utjecaj u narodu i već su se pred prvim naletom fašista raspale.

Socijalističke organizacije razvile su razgranatu kulturno-prosvjetnu i sportsku djelatnost. U svim većim mjestima Istre vrlo aktivne bile su kulturno-prosvjetne organizacije u čijem sastavu su se nalazile limene glazbe, pjevački i tamburaški zborovi, dramske sekcije i si. kojima su rukovodili socijalisti. Na žalost, u mnogim mjestima nedostajao je organizirani politički rad.

Najaktivnija organizacija Socijalističke stranke u Istri bila je u Puli. Socijalisti nisu imali veliki utjecaj samo među radnicima, nego i u svim oblastima društveno-političkog života. Pulsko socijalističko omladinsko društvo obuhvatalo je od 3000 do 4000 mladića i djevojaka. Vrlo aktivan je bio i Savez stanara bez čijeg pristanka vlasnici stambenih zgrada nisu smjeli da povisuju stanarinu. U taj su Savez bili učlanjeni gotovo svi stanari Pule, u prvom redu siromašniji. U svim većim poduzećima bili su osnovani i tvornički savjeti, koji su postepeno imali da se pretvore u organe radničkog upravljanja.

U prvim godinama po dolasku Talijana u Istru česti su dnevni list »Il proletario« (Proleter) kao glasilo organizacije socijalističke stranke za Istru. Unatoč svih svojih idejnih slabosti hst je bio važno propagandno sredstvo i uspješno je vršio mobilizaciju radnih ljudi u borbi protiv kapitalističkog društvenog sistema.

U prvim godinama po dolasku Talijana u Istru česti su sukobi radnika s fašistima i policijom, pa čak i vojskom. Tako, na primer, u Puh 1919. i 1920. godine organizacija socijalističke stranke i sindikat organizirali su u nekojko navrata protestne mitinge i štrajkove. Na protestnom mitingu održanom u aprilu 1919. godine, povodom nepravilnog otpuštanja s posla trojice radnika zaposlenih u pulskoj električnoj centrali, došlo je do sukoba sa policijom i vojskom koja je htjela rastjerati okupljene radnike. Tom prilikom nekojko talijanskih vojnika otkazalo je poslušnost, a sedam radnika bilo ju uhapšeno i predano Vojnom sudu.

Tri mjeseca kasnije pulski proletarijat ponovno masovno izlazi na ulice. 20. i 21. jula 1919. radnici Pule stupaju u generalni štrajk u znak protesta zbog imperijalističke intervencije u Rusiji i Mađarskoj. U štrajku je učestvovalo preko 12 000 radnika.

Protiv snažnog rastućeg radničkog pokreta u Puli okupator poduzima sve oštrije represalije. Do prvog većeg sukoba dolazi u januaru 1920. godine. Vlada predsjednika talijanske vlade Nitija bila je raspisala unutrašnji državni zajam protiv kojeg se pulski proletarijat odlučno suprotstavio. List »Proleter« započeo je snažnu agitaciju protiv upisivanja zajma.

U člancima koji su objavljeni u »Proleteru« pozvani suradnici da ne upisuju zajam, jer će on poslužiti buržoaskoj vladi za daljnju eksploataciju trudbenika. Suradnik lista Stela, aktivan član socijalističke stranke, osumnjičen je da je pisao nekoliko oštrih članaka protiv upisa zajma. 10. januara 1920. vojni zapovjednik pulskog garnizona izdao je naredbu za izgon Stele iz Pule, a iza toga naredio je izgon i urednika lista »Proleter«, poznatog socijalističkog prvaka Josipa Poduje. Na naredbe o izgonu socijalističkih novinara pulski radnici odgovorili su generalnim štrajkom. Cijela djelatnost u gradu potpuno je bila paralizovana. Preko 10 000 radnika štrajkovalo je punih 10 dana (od 10. do 26. januara), sve dok naredba nije bila povučena. Prilikom toga štrajka solidarno su objavili generalni štrajk i radnici, seljaci i obrtnici Vodnjana i okoline. Tršćanski radnici su sa svoje strane dali jednodnevnu zaradu u prilog štrajkaša.

Jačanje organiziranog radničkog pokreta u Puli sve više je zabrinjavalo talijanskog okupatora i kapitalističke poslodavce. Odlučeno je da se taj pokret silom suzbije, ako ustreba i u krvi uguši. Trebalo je samo naći povod. U toj teškoj, naelektriziranoj atmosferi dočekan je Prvi maj 1920. Okupacione vlasti zabranile su da se povodom praznika rada održe javne manifestacije i povorke po gradu. Policija i vojska zaposele su sva važnija raskršća Pule. Ali i pored svih ovih mjera predostrožnosti radnici su masovno izašli na ulice i učestvovali u manifestacijama.

Poshje mitinga," koji je održan na Trgu kod tržnice, kojem je prisustvovalo više hiljada trudbenika, formirana je povorka koja je krenula prema Sergijevom slavluku s namjerom da kroz korzo (sada Ulica 1. maj) produži do gradske vijećnice gdje je namjeravala da izvjesi crvenu zastavu. Međutim, kod slavluka, prije ulaza u korzo, povorku manifestanata zaustavio je kordon policije i vojske. Radnici koji su bili na čelu povorke tražili su od predstavnika vojske slobodan prolaz. Pregovori su se odužili, pohajci su se bahatno držali i ismijevali manifestante što je izazvalo revolt, naročito mladih radnika. Iz mase se odvojila grupa najodlučnijih proletera. Oni su se popeli na krovove obližnjih kuća i počeli crijepovima da gađaju policajce i postrojene vojnike. Vojsci je naredeno da otvori vatru. Na pločniku je ostalo četiri mrtva i pedesetak ranjenih učesnika povorke. To nisu bile jedine žrtve koje su te godine u Puli pale u borbi protiv nastupajućeg fašizma. U sukobima s fašistima poginuli su i radnici Božo Gumbec i Luidi Skaljer. Skaljer je imao svega 20 godina.

U januaru 1921. godine na kongresu u Livornu hjevo krilo socijalističke stranke Italije, pod rukovodstvom Gramšija, od-

cjepljuje se i osniva Komunističku partiju Italije. Većina mlađih članova Socijalističke stranke u Istri već od prvih dana se opredjeljuje za Komunističku partiju čiji je program bio revolucionarniji i pravilnije sagledavao tadašnje stanje i potrebe radničke klase Italije. Uskoro poslije kongresa u Livornu dolazi do formiranja organizacije KP Italije u Puli, Rovinju, Vodnjanu i Labinu.

Sukobi između fašista i komunista postali su svakodnevna pojava. U Puli, Vodnjanu i Rovinju, može se reći, da nije bilo tjedna bez nekog krvavog sukoba između organiziranih, radnika i crnokošuljaša. U jednom takvom sukobu 23. februara 1921. na glavnom trgu u Rovinju (sada Trg maršala Tita) fašisti su ubili radnika komunistu Pijetra Ive.

U proljeće 1921. godine u svim gradovima i radničkim centrima Istre od najboljih i najhrabrijih članova Komunističke partije formirane su udarne grupe nazvane »Arditi del popolo«, čiji je zadatak bio da se suprotstave zloglasnim fašističkim odredima. Udarne grupe komunista požrtvovano su se borile protiv fašista. Često su one bile prve koje su napadale. Tako, na primjer, komunisti Pule su u toku 1921. godine zapalili veslački klub »Pietas Julija« — centar sakupljanja puških reakcionara. U borbi s grupom, fašističkih provokatora i agenata, koji su htjeli prodrijeti u klub pulskih komunista da bi izvršili premetačinu, članovi udarne grupe ubili su zloglasnog fašistu Feraru. Talijanske vlasti su tada uhapsile desetoricu članova KPI od kojih su trojica osuđena na kazne od 11, 6 i 4 godine zatvora.

Tokom 1921. godine organizacije KPI u Puli i Rovinju proširile su svoju djelatnost i na okolna sela. U okolici Pule osnovane su partijske ćelije u Vinkuranu, Valdebeku, Pomeru i Medulinu, a u okolici Rovinja u Balama, Rovinjskom Selu i Kanfanaru.

LABINSKA REPUBLIKA

Drugog marta 1921. rudari Istarskih ugljenokopa stupaju u generalni štrajk poznat pod nazivom »Labinska republika«. Povod za stupanje u generalni štrajk bio je maltretiranje sekretara sindikalne organizacije labinskih rudara Ivana Pipana. Direkcija rudnika u januaru 1921. godine odlučila je da otpusti nekoliko rudara, nadzornika i drugih stručnjaka, koji su se isticali u rukovodstvu rudarske sindikalne organizacije. Sindikalna organizacija poslala je Pipana u Trst da posreduje kod Generalne direkcije ugljenokopa. Saznavši za to fašisti su sačekah Pipana u Pazinu gdje su ga silom skinuli s vlaka, istukli

i prisilili da popije pola litre ricinusovog ulja. Zatim, pod prijetnjom smrti, natjerali su ga da se vrati u Labin.

Ovaj protestni generalni štrajk rudara Labinštine ubrzo je dobio širi značaj. Rudari su preuzeli upravu rudnika u svoje ruke i organizirali proizvodnju u rudniku. Za odbranu rudnika organizirane su »crvene straže«, koje su sa svib' strana čuvale pristup ugljenokopima. »Labinska republika« trajala je više od mjesec dana, od 2. marta do 8. aprila 1921, sve dok nadmoćne talijanske oružane snage nisu ponovo zaposjele rudnik.

Nastupajućoj talijanskoj vojsci labinski rudari suprotstavili su se oružjem. Na više mjesta došlo je i do oružanih sukoba, ali ipak slabo naoružane »crvene straže« nisu bile u stanju da odbrane »Labinsku republiku«.

Grupa rudara iz južne Itahje, njih trinaestorica, koji su po proglašenju »Labinske republike« napustili rudnik, vratila se zajedno s talijanskom vojskom i prokazivala one rudare koji su se najviše isticali u danima organiziranja generalnog štrajka i preuzimanja rudnika. Vojska i policija su uhapsile 52 prokazana rudara. Među njima odvojili su jednog Čeha i jednog Slovenca, koje su istog dana streljah. Prije pogubljenja strašno su ih mučili, zabijali su im čavle u glavu. Ostali uhapšeni bili su odvedeni u zloglasni rovinjski zatvor, gdje je većina odležala 9 mjeseci. Zatim je u Puli održan proces protiv optuženih rudara koji je trajao 18 dana. Na procesu svi optuženi bili su oslobođeni zahvaljujući vehkom pritisku javnog mnjenja, a uspjelo se i u podmićivanju sudaca, kao i nekih sudacaporotnika.

BUNA NA PROŠTINI

Još dok je trajala »Labinska republika« izbio je ustanak seljaka na Proštini — u sehma na području istočne Istre između Marčane i Krnice. Fašisti iz Vojvodine često su dolazili na Proštinu gdje su pljačkali stanovništvo i vršili provokacije i maltretiranja. Da bi se zaštitili, u januaru 1921. godine seljaci Proštine formirah su seoske straže. Tri puna mjeseca ni jedan fašista ni predstavnik talijanske vlasti nije se usudio da stupi nogom na tlo Proštine. Konačno, 4. aprila 1921. u Proštinu je upala grupa od 14 do zuba naoružanih fašista iz Vodnjana. Po svim zaseocima Proštine dat je znak za uzbunu i ubrzo se sakupila povećana grupa naoružanih seljaka. Kad su fašisti vidjeli da su ih seljaci počeh opkoljavati, počeli su panično bježati. Dvojica su ipak pala u ruke Proštinaara koji su ih premlatili.

Sutradan, 5. aprila, došlo je do odmazde. Na Proštinu su prodrle jake vojne i karabinijske snage. Talijanska mornarica

izvršila je pravi desant u luku Krnice i napala seljake iza leda. Sve zaseoke na Proštini su opljačkali, spalili selo Šegotiće, gostionu i kovačnicu na Križu, a uz to i ubili dva seljaka. Zatim su uslijedila hapšenja. U toku 6. i 7. aprila uhapšeno je preko 200 seljaka, koje su odveli u pulski i vojvodanski zatvor. Većina uhapšenih Proštinaara bila je strahovito mučena, naročito oni koji su bili odvedeni u vodnjanski zatvor. U Vodnjanu, na glavnom trgu, fašisti su bodljikavom žicom, užetima i pendrecima pred okupljenim narodom, nemilosrdno tukli zarobljene seljake kada su silazili iz kamiona. Pred sud je trebalo da bude izvedeno preko 120 seljaka. No, do procesa nije došlo. Po odluci Apelacionog suda u Trstu obustavljen je kazneni postupak i nakon nekohko mjeseci provedenih u zatvoru svi seljaci su pušteni kućama. Posljednji je oslobođen Antun Ciliga, jedan od rukovodilaca bune, koji je zadržan u zatvoru do 11. maja 1925.

NASTAVLJANJE BORBE

Kad su 28. oktobra 1922. fašisti došli na vlast oni su se s još većom žestinom okomili na hrvatske i slovenačke pohtičke organizacije i radnički pokret u Istri, naročito na organizacije KPI.

Posljednji masovni protestni štrajk u Puli održan, je 1924. godine povodom ubistva istaknutog socijalističkog prvaka i poslanika u italijanskom parlamentu, Mateotija.

Partijske organizacije prelaze u poluilegalnost. Naglo opada broj članova. U Partiji ostaju samo najhrabriji i najodlučniji, tako da je u Puli već koncem 1924. godine u Komunističku partiju bilo upisano još 40 do 50 članova.

Po direktivi Partije u Rovinju i Vodnjanu pristupa se 1925. god. osnivanju Saveza zemljoradnika pod parolom »Za odbranu seljaka«. Osnivački sastanak u Rovinju održan je početkom godine na periferiji grada u predjelu Lamanova. Na skupu je učestvovalo preko 400 seljaka iz Rovinja i okolnih sela. Karabinijeri koji su pokušali da razbiju skup bih su natjerani u bijeg, a po završetku sastanka masa seljaka slila se u grad i javno demonstrirala. To je bila posljednja protestna demonstracija u Rovinju u kojoj je učestvovalo mnoštvo naroda.

Nešto kasnije sličan sastanak je održan i u Vodnjanu, kod mjesta zvanog Sv. Cecihja. Tom sastanku prisustvovalo je oko 120 delegata iz Vodnjana i okolice, kao i predstavnici gotovo svih sela južne Istre. Međutim, sastanci seljaka u Rovinju i Vodnjanu bili su manifestacija, koje uslijed sve jačeg fašisti-

čkog' terora nisu mogle da dovedu do organizacionog učvršćenja pokreta i da razviju neku djelatnost.

Istovremeno u Istri dolazi i do velike nezaposlenosti zbog čega radnici masovno emigriraju. Računa se da je samo iz Pule između 1923. i 1925. godine otišlo u svijet oko 5000 industrijskih radnika, a među njima je bio i veliki broj članova Komunističke partije, naročito onih koji su bili najviše kompromitirani. Radnici većinom odlaze u SAD, Francusku i Rumuniju, a veći broj i u Jugoslaviju.

Hrvati i Slovenci Istre, radnici i antifašisti su i kasnijih godina masovno emigrirali. Prema statističkim podacima za vrijeme tahjanske vladavine iz Istre i Slovenačkog primorja ukupno je emigriralo oko 100 000 ljudi i to 70 000 u Jugoslaviju, a 30 000 u razne evropske i prekomorske zemlje. U isto vrijeme prema talijanskoj statistici iz 1931. godine, za prvih 13 godina okupacije Julijske krajine u ove krajeve došlo se oko 30 000 Tahjana, većinom iz južne Italije.

Na jesen 1926. godine fašistički parlament u Rimu donio je specijalne zakone poznate pod nazivom »Le leggi eccezionali«, kojima su raspušteni radnički sindikati i sve političke partije, osim fašističke. Istim zakonima ustanovljen je u Rimu i specijalni fašistički sud, kojem je predsjedavao jedan fašistički general, a čiji je zadatak bio da oruđe fašističke stranke djeluje protiv svih onih koji su se iz bilo kojih razloga suprotstavljali fašizmu. Specijalni fašistički sud u Juhjskoj krajini služio je i kao sredstvo borbe protiv slavenstva.

Posljedice donošenja specijalnih zakona KPI odlazi u potpunu ilegalnost. Svi istaknuti članovi Partije, koji se nisu na vrijeme uspjeli skloniti, bili su uhapšeni. Iz Pule je dvadesetak članova KP prebjeglo u inostranstvo. Od tada pa do 1943. godine teško je reći koliko je članova u kojoj godini brojila partijska organizacija u Istri. U ilegalnom radu članovi Partije nisu se međusobno poznavali, neki su zatvarani, drugi su bježali, treći su sustajali, ali uvijek, i u godinama najcrnjeg terora, su nadolazile nove snage koje su popunjavale nastale praznine i održavale organizaciju.

Uprkos svirepom masovnom teroru, batinjanju i ricinusu, fašisti ipak nisu uspjeli da uguše ni pokore revolucionarni duh i nacionalnu svijest istarskih ljudi. U svim većim mjestima i radničkim centrima Istre, i u danima najcrnjeg fašističkog terora, djelovale su organizirane grupe najvjernijih i najodanijih sinova radničke klase i to često bez ikakve veze s vašim rukovodstvima. Vjera u pobjedu pravde, u bolji život i mržnja protiv fašističkog okupatora i klasnog izrabljivača, bodrila je te ljude da se istrajno bore.

Članovi ilegalnih ćelija KP, bili su organizatori i izvršioци raznih manifestacija i demonstracija. Oni su isticah crvene zastave, pisali revolucionarne parole, štampah i rasturah letke i sakupljah priloge za Crvenu pomoć, pripremali i organizirali manifestacije i demonstracije i to najčešće za Prvi maj. Gotovo nije bilo godine da za Prvi maj u raznim krajevima Istre nisu isticane crvene zastave. Ovdje ćemo spomenuti samo neke od tih manifestacija.

Za Prvi maj 1926. godine crvene zastave su zavijorile na zvonnicima u Labinu i Pazinu. Labinjani pričaju da je crvena zastava na njihovom zvoniku visjela tri dana prije nego što su je fašisti uspjeh skinuti, a za to su vrijeme branih ljudima da je gledaju. Na području Labinštine radnici su slavili Prvi maj i na taj način što bi tog dana ulaze u kuće okitili zelenilom. Širom Istre bio je rasprostranjen običaj da se za Prvi maj ljudi u grupama sastaju po kućama ih šumama i u najvećoj tajnosti slave praznik rada.

Na veliko zaprepašćenje fašista za Prvi maj 1931. godine izvješena je crvena zastava i u Lindaru (selo u općini Pazin), na kući Karla Bakše, najvećeg tahjanaša i fašiste u tom kraju. Te noći po Lindaru su pisane i revolucionarne parole.

U Poreču između 1929. i 1935. godine prilikom Prvog maja i drugih revolucionarnih praznika, po zidovima su pisane antifašističke parole, crtani srp i čekić, a lik Musolinija, koji je bio utisnut u kamen, premazan je katranom. Organizator svih tih akcija bio je Bruno Valente (njegovo ime sada nosi Talijanski klub kulture u Poreču).

Prvi maj se pogotovo masovno slavio u Rovinju i na Rovinjstini. Godine 1935. uoči Prvog maja crvena zastava je postavljena usred samog Rovinja, na dimnjak bivše tvornice tjestenine. Dvije godine kasnije crvena zastava je postavljena na Rovinjsku katedralu, iako su je sa svih strana čuvah fašisti i karabinijeri. I slijedećih godina u Rovinju su za Prvi maj isticane crvene zastave, pisane parole i rasturani antifašistički leci.

Godine 1938. crvena zastava postavljena je i u Marčani, selu nedaleko od Pule. Tog Prvog maja dvije zastave su izvješene i u Rovinjskom Selu, zbog čega je bilo uhapšeno i saslušavano tridesetak seljaka.

Posebno-veliki odjek imala je proslava Prvog maja 1940. u Rovinju, kada su nekoliko dana uzastopce po gradu pisane parole i bacani leci. Navečer Prvog maja te godine rovinjski antifašisti postavili su jednu minu u blizini tvorničkog zida sadašnjeg poduzeća »Mirna«. Snažna eksplozija odjeknula je širom grada i izazvala zabunu i pometnju među fašistima i policijom. (Kasnije se pričalo da je na tvornicu bacio bombu jedan engleski avion.)

U godinama koje su prethodile II svjetskom ratu komunisti Pule, Rovinja i sela Vinkurana kraj Pule posjedovale su i primitivne štamparije na kojima se štampao i umnožavao revolucionarni propagandni materijal. (Jedan primitivan šapirograf, koji su izradili radnici Tvornice cementa u Puh, a koristila ga je partijska organizacija Vinkurana, čuva se u Muzeju narodne revolucije Istre u Puli.)

Organiziranu borbu protiv fašizma u godinama njegove* vladavine u Istri nisu vodili jedino komunisti i radnici u gradovima i industrijskim centrima. Talijanski fašisti su nailazili na žestok otpor i u svakom istarskom selu. Negdje se taj otpor pretvorio u pravi organizirani bunt. Istarski seljaci u više navrata, i u raznim prilikama latili su se i oružja da bi se obračunali s fašistima. Pored, već pomenute bune seljaka na Proštini među značajnije akcije svakako treba ubrojiti višednevnu bitku seljaka Tinjanštine protiv pazinskih fašista, zatim akciju Gortanove grupe, kao i masovne demonstracije žena u Kanfanaru, Tinjanu i Poreču.

Godine 1924. tridesetak fašista iz Pazina uputilo se u Tinjan s namjerom da opljačkaju neka okolna sela. Međutim, na cesti pred Tinjanom dočekali ih naoružani seljaci tog kraja i na njih otvorili vatru. Fašisti su bili prisiljeni da se vrate u Pazin neobavljenog posla. Sutradan su došli u većem broju (najmanje 70 do 80), ali im ni ovoga puta nije uspjelo da se probiju. Borba se vodila čitav dan u klancu ispod Tinjana. Štektanje mitraljeza i prasak bombi koji je odjekivao po Tinjanskoj dragi čuo se sve do Pazina. Tek trećeg dana, kada je došlo oko 120 fašista, pošlo im je za rukom da otvore prolaz do Tinjana, ali se nisu usudili da uđu u okolna sela.

ORGANIZACIJA »TIGR«

Dok se još moglo donekle slobodno djelovati, hrvatska i slovenačka omladina mogla se izživljavati u društvenom radu i riječima davati oduška svojim osjećanjima. Poslije raspuštanja kulturnih i društvenih organizacija, posebno omladinskih društava, nastalo je vrijeme akcija. Stvorena je organizacija pod imenom »TIGR« po početnim slovima imena: Trst, Istra, Gorica, Rijeka. Nova organizacija bila je potpuno tajna, a nastala je iz kruga omladinaca.

Jezgro organizacije bilo je u Trstu i u tadašnjoj tršćanskoj pokrajini. Organizacija je za svoje djelovanje imala neki pravilnik. Vrijedelo je načelo da se pojedini članovi među sobom ne

poznaju. Organizacija je za kratko vrijeme imala oko 1000 članova — boraca, udruženih u trojke. Imala je daleko veći broj običnih članova, neboraca i simpatizera. Organizacija je izdavala svoje šapirografirane listove (»Borbu«, a kasnije »Svobodu«), koje je pomoću svojih članova sistematski širila po cijeloj Juljskoj krajini.

Organizacija »TIGR« je uskoro poslije svog osnutka počela s akcijama. Prva je bila spaljivanje dječjeg zabavišta u Prošekcu, u noći 28/29. decembra 1927. Da je izabrano baš zabavište, nije bilo slučajno. Budući da je upravo tada prestao posljednji ostatak hrvatske i slovenačke obuke u školama, akcija »TIGR« bila je uperena u prvom redu protiv škola, koje su postale gnijezdo za odnarodnjavanje slavenske omladine.

U aprilu 1928. gorjela je škola u Prosjekcu, u maju škola u Katanini u tršćanskoj okolici, u avgustu fašistički dječji vrtić u Štorjama na Krasu i ponovo zabavište u Prošekcu. Novembra 1929. godine slijedilo je spaljivanje škola u Škrbinama i Branicama. Početkom januara 1930. izvršena je samo djelimično uspješna diverzija na tzv. »Svjetionik pobjede« ispod Trstenika kraj Trsta, a 10. februara na uredništvo fašističkog dnevnika »Il popolo di Trieste«, koji unatoč ponovljenom pozivu od strane »TIGR«-a nije htio prestati sa svojom bjesomučnom kampanjom protiv Hrvata i Slovenaca. Protivno volji napadača, ova akcija je zahtijevala i ljudsku žrtvu. Slijedila su masovna hapšenja koja su dovela do procesa, na kome su četvorica osuđeni na smrt: Vidovac, Marušić, Miloš i Valenčić.

Na području hrvatske Istre najbrojnije i najaktivnije organizacije »TIGR« bile su osnovane na Barbanštini, Bužeštini, i Pazinštini. Pored ostalih, organizacija »TIGR« osnovana je i u selu Beram, nedaleko od Pazina, u koju se okupilo nekoliko odvažnih omladinaca. Za ovu organizaciju vezan je događaj koji je tada uzбудio cjelokupnu jugoslavensku i svjetsku demokratsku javnost.

Kad su početkom 1929. godine po novom fašističkom zakonu pripremani parlamentarni izbori, organizacija »TIGR« je lecima pozvala narod na apstinenciju i postigla je da mogu naši ljudi na dan održavanja izbora ostave domove i odu u polja i planine samo da ne glasaju. Ah u neke dijelove Istre nije bilo moguće odnijeti na vrijeme letke.

Članovi organizacije »TIGR« iz Berma na vlastitu pobudu pokušali su spriječiti glasanje i oružjem napali kolonu domaćih glasača, koje su fašisti tjerovali na biralište. Naoružani omladinci postavljeni su u zasjede pokraj cesta koje vode u Pazin sa zahtovom da pripucaju. Računalo se da će pucnjava zaplašiti seljake, da će se oni razbježati i odustati od glasanja. Dok je ovaj

plan uspio na nekoliko mjesta onako kako je to bilo zamišljeno, na cesti Beram — Pazin članovi organizacije »TIGR«, koji su imali da budu među biračima i da u času pucnjave izazovu paniku — zakasnili su. Kad je otvorena vatra, talijanski učitelj koji je pratio seljake uspio je da ih uvjeri da to pucaju fašisti, u čast izbora. Budući da se povorka nije razbila, pripucano je na cestu ispred same kolone. Jedno zrno odbilo se od ceste i ranilo dvojicu seljaka, od kojih je jedan podlegao. Istoga dana poslije podne fašisti su došli u Beram i uhapsili su desetinu mještana. Međutim, Vladimira Gortana i neke druge omladince, koji su se najviše isticali, nisu našli.

PROCES VLADIMIRU GORTANU I DRUGOVIMA

Vladimir Gortan koji se sakrivao u susjednim selima, po odluci organizacije »TIGR« trebalo je da, bježi preko granice u Jugoslaviju. Budući da su ga boljele noge teško je hodao, pa je odlučeno da se nekako prebaci pješice do Lupoglava, zatim vlakom do Matulja, a odatle putem veze preko granice. Ali, šef željezničke stanice u Lupoglavu prepoznao je Gortana pa je odmah javio fašistima u Pazinu, koji su krenuh autom preko Učke i na stanici Prem sačekali vlak kojim je Gortan putovao. Tu su Gortana uhvatili i odvez u Pulu.

Cijeli slučaj preuzeo je specijalni fašistički sud u Rimu. Vladimir Gortan prebačen je u Rim gdje su ga fašisti dugo saslušavali, mučili, ali svoje drugove nije izdao. Ipak se našao jedan koji je izdao cijelu grupu koja je učestvovala, u pripucavanju na dan izbora. To je bio Danilo Vivoda, koji je uhapšen na dan izbora i pod utjecajem roditelja priznao sve što je znao. Tako su fašisti saznali i za imena Gortanovih drugova: Živka Gortana, Vjekoslava i Dušana Ladavca i Viktora Bačca, koje su uhapsili u noći 24/25. maja. I ova četiri uhapšenika odvedena su u rimski zatvor, gdje je već bio Vladimir Gortan.

Prvih dana oktobra 1929. godine Gortanu i njegovim drugovima uručena je optužnica, koju su slabo razumjeli, jer je bila pisana na talijanskom jeziku. Jedino što su iz nje tačno saznali bilo je da je rasprava određena za 14. oktobar. Kako bi proces ostavio pečat straha, naročito u Istri, određeno je da se održi u Puh, kamo se iznimno preselio poseban fašistički sud iz Rima, gdje je inače redovno zasjedao.

Prije početka suđenja talijanske vlasti poduzele su izvanredne mjere predostrožnosti. Uoči suđenja fašistička milicija iz čitave Julijske krajine koncentrirana je u Puh. Posebnim vlakovima stigla su pojačanja i iz Italije. U pulskoj luci usidren je veliki broj brodova talijanske ratne mornarice, a nad gradom

kružile su eskadrole aviona. U samoj Puli proglašeno je opsadno stanje. I po cijeloj Istri pojačani su garnizoni karabinijera i vojске koji su stavljeni u pripravno stanje.

Rasprava se vodila pod predsjedništvom fašističkog generala Kristinija. U optužnici sva petorica okrivljeni su kao slavofili i antifašisti. Rasprava se vodila do kasne večeri. Pulske radnice, po direktivi Komunističke partije oštetile su električnu centralu, pa je cijela Pula neko vrijeme bila u tami. To su iskoristile već unaprijed pripremljene grupe antifašista da širom grada rasture letke u kojima je raskrinkavan proces protiv Gortanove grupe. Kad je kvar na električnoj centrali popravljen, suđenje se nastavilo.

Drugog dana procesa tužilac i svjedoci teško su teretili optužene. Državni tužilac zatražio je smrtnu kaznu za sve. Tako je već ranije bilo odlučeno u Rimu. Međutim, u posljednji čas, 16. oktobra, stigao je sudskom vijeću iz Rima brzojav kojim je Mussolini javio da se na smrt osudi samo jedan, a ostali na dugogodišnju robiju. Do te promjene došlo je pod pritiskom svjetskog javnog mnjenja. U Rim su neprestano stizali protesti iz Jugoslavije, Francuske, Cehoslovačke, Engleske, kao i iz mnogih drugih zemalja.

Pašla je odluka da se osudi Vladimir Gortan, ne samo zbog toga što se u grupi isticao, nego i zbog toga što je pokušao bijeg preko granice u Jugoslaviju. Ostali su osuđeni svaki na po 30 godina teške robije i 10 godina nadzorstva.

Fašisti su Vladimira Gortana strijeljali 17. oktobra 1929. u blizini morske obale na periferiji Pule (danas se zove »Gortanova draga«), a tijelo sahranili u tajnosti, tako da su njegovi posmrtni ostaci otkriveni tek 1952. godine na civilnom groblju u Puh. (1953. godine njegovi posmrtni ostaci su preneseni u Beram, gdje je pokraj rodno selo podignut veličanstven spomenik sa sarkofagom.)

HRVATI I SLOVENC I ISTRE PRED FAŠISTIČKIM SUDOM

Antifašistički pokret u Istri za vrijeme talijansko-fašističke okupacije pretrpio je strahovite udarce. Gotovo svake godine poseban fašistički sud u Rimu osuđivao je po koju grupu, a ponekad i više grupa antifašista iz Istre i to na duge vremenske kazne. Osim toga, bez sudskih procesa veliki broj antifašista tjeran je u koncentracijske logore u južnu Italiju i na otoke, gdje su obično zadržavani po pet godina. Budući da je poseban fašistički sud, kako u cijeloj Italiji tako i u Istri, postao sinonim terora, korisno je prikazati s kakvom se posebnom strogošću obračunavao s antifašistima i rodoljubima Istre.

Poslije atentata na Musolirtija u Bolonji 1926. godine, fašistička vlada je izdala zakon o zaštiti države. Ovim zakonom je ponovo uvedena smrtna kazna i to s retroaktivnom snagom. Smrtna kazna najpre je važila za atentate na kralja, kraljicu, prijestolonasljednika i predsjednika vlade, te za izdajstvo, špijunažu, ustanak i pobunu. Kasnije je protegnuta i na druge delikte.

Za suđenje naprijed navedenim prijestupima osnovan je poseban sud koji je imao sjedište u Rimu — mijenjao ga je samo onda, kada je imao izreći smrtne osude. Istarski Hrvati i primorski Slovenci doživjeli su to tri puta: 1929. godine na Gortanovom procesu u Puli i na prvom i drugom tršćanskom procesu 1930, odnosno 1941. godine. Članovi posebnog fašističkog suda bila su petorica oficira fašističke milicije, a predsjedavao je general fašističke milicije. Ovaj je sud postupao kao ratni sud. Njegove presude bile su definitivne. Samo kod smrtnih presuda imao je predsjednik vlade pravo da kralju predloži pomilovanje.

Premda nije bio, barem ne prilikom objavljivanja, uperen protiv slovenačkog stanovništva, zakon o zaštiti države sprovodio se kao i svi fašistički zakoni u najstrožem obliku i srazmjerno u najviše slučajeva protiv Hrvata i Slovenaca i uopće antifašista Istre.

Pred poseban fašistički sud od 1927. do jula 1943. godine bilo je izvedeno ukupno 5619 antifašista od kojih je osuđeno 4596 na 27 735 godina, 5 mjeseci i 19 dana. Stanovnici Julijske krajine, koji su sačinjavali svega 1,9% stanovništva tadašnje Italije, pojavili su se pred posebnim fašističkim sudom u 142 procesa na koje je bilo izvedeno 777 antifašista. Od toga broja sud je osudio na razne vremenske kazne njih 692, i to ukupno na 6139 godina, 8 mjeseci i 12 dana. To znači da je svaki osmi uhapšenik kojemu je sudio poseban fašistički sud, bio iz Istre. Kad se upoređi broj godina zatvora osuđenih Istrana s brojem godina zatvora ostalih osuđenika, onda se jasno vidi i to da su naši ljudi bili mnogo strože kažnjavani, jer se 23% izrečenih godina zatvora odnosi na Istrane.

U odnosu na izvršene smrtne kazne odnos je još drastičniji. Ukupno je po presudi ovog suda strijeljano 31 lice, a od toga 5 Hrvata i 19 Slovenaca iz Istre i Slovenačkog primorja. Broj strijeljanih Istrana po presudi posebnog fašističkog suda naglo se povećao za vrijeme NOB-a. U 1941. godini strijeljano je 5 antifašista, 1942. godine 13, a 1943. jedan.¹

¹ Podaci o posebnom fašističkom sudu uzeti su iz knjige »AULA. IV — tutti i processi del Tribunale Speciale fascista« (IV dvorana — svi procesi posebnog fašističkog suda), koju su napisali A. drijano Dal Pont, Alfonso Leoneti, Paskvale Majelo i Lino Zoki. Knjigu je izdalo 1961. godine u Rimu Nacionalno udruženje progonjenih talijanskih antifašista (ANPPIA).

Ne samo u Istri, Italiji i Jugoslaviji nego i u cijelom svijetu najjače su odjeknuli Gortanov proces u Puli i prvi i drugi proces u Trstu. U talijanskoj štampi donešene su čitave stranice i to ne samo lokalnih listova već i centralnih, jer se ovim procesima pred posebnim fašističkim sudom htjelo da zastraše svi rodoljubi i antifašisti Hrvati i Slovenci, kao i demokratska javnost širom Italije. Osude su fašisti izlijepili kao strogi momenta po svim općinama Italije, a kasnije, nakon kapitulacije Jugoslavije, isto tako i po onim dijelovima Slovenije i Dalmacije koje su okupirale talijanske trupe.

Fašistički poseban sud zadao je teške udarce cijelom anti-fašističkom pokretu Italije, osobito Komunističkoj partiji Italije, što je predstavljalo vehku poteškoću za razvoj organizirane anti-fašističke borbe u Istri, jer su ovdášnji komunisti bili slabo povezani s višim rukovodstvima. Partijske organizacije u Istri često su bile prepuštene same sebi, pa zbog toga nije uvijek moglo biti jedinstvenih akcija. Staviše, partijske organizacije ostajući bez direktiva u svakidašnjem praktičnom radu nisu ponekad znale pravilno da usmjere svoju aktivnost. No, uprkos svemu tome Istrani nisu gubili moral, nastavili su da se i dalje bore.

DEMONSTRACIJE ŽENA

Na jesen 1931. godine izbile su demonstracije žena u Kanfanaru i Tinjanu, a dvije godine kasnije demonstrirale su i žene u Poreču. Ove su demonstracije bile najbolji dokaz da se, uprkos fašističkog terora, istarski ljudi nisu predali, da su nastavili borbu onako kako su mogli i znali. U svakoj od ovih demonstracija učestvovalo je 400 do 600 žena. Žene su demonstrirale protiv visokih poreza i dražbi, a najviše su se okomile na načelnike općina, koji su posvuda bili nosioci talijanske politike izrabljivanja i denacionalizacije. Žene u Kanfanaru i Tinjanu pokušale su da zapale zgradu općine. Zelja im je bila da unište dokumente o porezu, koji je svakome seljaku bio veoma mrzak.

Pobune žena nisu mogle uspjeti. Karabinijeri su silom rastjerali demonstrantkinje, a neke i pozatvarali. Ipak je bilo uspjeha. U Tinjanu načelnik općine, protiv kojeg je poduzet pohod, bio je smijenjen. Opće uzevši moralna pobjeda žena bila je izvojevana i svijest o vlastitoj snazi je porasla. Demonstracije kakve su žene izvele 1931. i 1933. godine nije bilo lako organizirati u Istri. Teško je bilo nagovoriti ljude da javno demonstriraju protiv vlasti u vremenu kada su fašisti samo za jednu

jedinu riječ, izgovorenu protiv režima, tjerali ljude u koncentracione logore ili na višegodišnju robiju.

Činjenica da je antifašistički pokret izbio svom snagom baš među Hrvatima i Slovencima u Istri i Slovenačkom primorju i da ne nalazimo ništa slično u cijeloj tadašnjoj Italiji, ima svoj dublji razlog. Za Hrvate i Slovence nije to bila samo borba demokracije protiv fašizma, već i borba za nacionalni opstanak.

ISTRANI U ŠPANJOLSKOJ

Antifašisti Istre, u godinama koje su prethodile II svjetskom ratu, aktivno su učestvovali u brojnim akcijama međunarodne antifašističke solidarnosti. "Veliki broj Istrana borio se u Francuskoj protiv pokušaja tamošnje reakcije da nametne Francuzima fašistički režim, mnogi su se isticali u štrajkaškim pokretima širom Amerike, a neko ih je otišlo u Sovjetski Savez da pomognu prvoj zemlji socijalizma.

Posebno valja istaći masovno učešće Istrana u internacionalnim brigadama koje su se borile u Španjolskoj protiv fašizma. Računa se, da je u borbama protiv fašističkog agresora u Španjolskoj učestvovalo najmanje 200 boraca s područja Julijske krajine. (Teško da je koja druga pokrajina u svijetu, u odnosu na broj stanovnika, dala toliko boraca za slobodu Španjolske koliko ih je dala Julijska krajina.)

O učešću i ulozi istarskih Hrvata u borbi španjolskog naroda govore shjedeći podaci: s područja hrvatske Istre, koja je bila pod talijanskom okupacijom, u Španjolskoj se borilo tridesetak dobrovoljaca. Dosad su prikupljeni podaci za 28 španjolskih boraca. Tačan broj teško da će se ikad doznati, jer su neki pali već prvih dana po dolasku na front, tako da su ostali nepoznati preživjelim borcima, a ne postoje ni službeni dokumenti o njihovoj smrti. Bilo je i slučajeva da su dobrovoljci iz Istre dolazili u Španjolsku pod drugim imenom i poginuli, tako da njihov pravi identitet nije nikada otkriven.

Istrani koji su učestvovali u odbrani Španjolske bili su većinom emigranti, koji su već ranije, ispred talijansko-fašističkog terora, morali napustiti rodnu grudu i otići u svijet. U Španjolskoj su se našli na okupu Istrani — Hrvati, Slovenci i Talijani — koji su živjeli u Jugoslaviji, Francuskoj, Belgiji, Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Alžiru...

Mnogi Hrvati, Slovenci i Talijani iz Istre i Slovenačkog primorja ubrzo po dolasku u Španjolsku postali su politički

1 vojni rukovodioci. Od trideset dobrovoljaca s područja hrvatske Istre čin oficira dobilo je devet² (1—kapetan, 6—poručnika, 2 — potporučnika). Dva Istrana postali su stariji vodnici.

U borbama u Španjolskoj Istrani su učestvovali kao pripadnici raznih jedinica međunarodnih brigada. Većinom su se borili u 12. brigadi »Garibaldi« u bataljonu »Georgi Dimitrov«, nekohko njih bilo je u sastavu brigade »Linkoln«, a neki su bih u sastavu španjolskih jedinica. Pored članova Komunističke partije u Španjolskoj su se borili i pripadnici drugih antifašističkih stranaka, prvenstveno socijalisti i anarhisti. Istrani — komunisti isticali su se po svojoj partijnosti. Tako, na primer, 1938. godine od devet članova partijskog komiteta 12. brigade »Garibaldi« sedam ih je bilo iz Istre. I sam sekretar brigadnog komiteta, Albin Vodopivec, bio je Slovenac iz Ajdovščine.

Prema raspoloživim podacima u Španjolskoj je poginuo svaki treći interbrigadista iz hrvatskog dijela Istre, a gotovo nema ni jednog španjolskog borca koji nije bio više puta ranjavan. Od tridesetak dobrovoljaca sada ih je u životu 12. Grobovi palih boraca rasuti su kod Madrida, po Aragonu, Asturiji, Kataloniji — posvuda gdje su se vodile borbe protiv fašističkog zavojevača.

Prvi Istranin, a ujedno i jedan od prvih dobrovoljaca koji je poginuo u Španjolskoj, bio je Remido Mavrović, radnik iz Pule. On je pao na Iranskom mostu 1. avgusta 1936. O njegovoj herojskoj pogibiji tada su pisale sve španjolske novine, kao i mnogi antifašistički listovi širom svijeta.

Najviše španjolskih boraca dala je Pula i okolica. Iz Pule u borbama u Španjolskoj učestvovalo je 7 dobrovoljaca, iz Fazane i Sisana po 2, a iz Stinjana 1.³ Rovinj je dao osam španjolskih boraca, Labinština pet, Liburnija dva, a po jednog dali su Vodnjan, Motovim i Buzet.

² Posebno se valja osvrnuti na dva istaknuta španjolska borca koji su i u Istri slabo poznati Rikard Roder, radnik iz Pule, u Španjolskoj bio je politički komesar brigade; za vrijeme II svjetskog rata Roder se istakao Xi francuskom pokretu otpora, a poginuo je u Parizu, u činu majora francuskih partizana, svega nekoliko dana prije nego što je grad oslobođen. Ernest Milin, radnik, rodom iz Fazane, bio je kapetan i komandir čete; poginuo je na madridskom frontu u borbama kod Brunete, 27. avgusta 1938. godine.

³ Dobrovoljac iz Stinjana bio je Jurica Kale koji se u NOB-u istakao kao jedan od organizatora ustanka na Baniji i Kordunu, a zajedno s Ivanom Hrišem proslavio se i kao diverzant i rukovodilac diverzanata. Poginuo je 1942. na pruzi kod Novske prilikom diverzije na jedan voz.

MJERE FAŠISTA PROTIV ISTRANA UOCI II SVJETSKOG RATA

Fašisti, iako su trabili u svojoj propagandi da su Istra uspjeli potalijančiti i da Istrani, osim manjeg broja usijanih »slavoKomunista«, listom stoje uz Italiju, nikad nisu povjerovali u odanost i lojalnost naših ljudi talijansko-fašističkom režimu, bez obzira da se radilo o Slovencima, Hrvatima ili Talijanima. Oni su bili svjesni da Istrane nisu uspjeli pokoriti i uništiti antifašistički pokret, unatoč svim mjerama denacionalizacije, ekonomskog osiromašenja i progonima naprednih i slobodoljubivih elemenata, koje su sistematski poduzimali u toku dvadeset godina okupacije.

Talijanski fašisti svoj neuspjeh već tada su otvoreno priznavali u službenim dopisivanjima i službenim dokumentima. Talijanske vlasti uoči i na početku II svjetskog rata poduzimaju niz mjera predostrožnosti koje najbolje potvrđuju njihov neuspjeh u talijanizaciji hrvatskog i slovenačkog življa u pokrajini »Venecija Đulija«, kako su oni nazivali Istru, Trst i Slovenačko primorje.

Pored ostalog u avgustu 1940. godine talijanske civilne i vojne vlasti poduzimaju izvanredne mjere prema vojnim obveznicima slavenske narodnosti u Istri. Ministarstvo rata Italije već tada traži da se riješi pitanje organizacije vojnih jedinica na jugoslavenskoj granici, i prigovora komandi armije u Trstu što još nije prijavila svoje vojnike slavenske narodnosti. Lično državni podsekretar u talijanskom ministarstvu unutrašnjih poslova Guido Bufarini daje 16. avgusta 1940. tačne upute, da se iz vojnih jedinica s jugoslavenske granice odstrane svi vojnici slavenske narodnosti.

Talijansko ministarstvo rata poduzelo je u februara 1940, dakle neposredno prije fašističkog napada na Jugoslaviju, nove mjere protiv talijanskih vojnika slavenske narodnosti. Ministarstvo je naredilo da se vojnici slavenskog porijekla podijele na »aloglote« i »non aloglote«. Po toj podijeli u Slavene aloglote ubrajali su se svi elementi prototalijanskih i sumnjivih osjećaja. Za takve vojnike osnovana je posebna kartoteka, a oni su stavljani pod stalni nadzor. Već tada je bilo predviđeno da se svi vojnici koji su vođeni u kartoteci »alogloti«, u slučaju neprijateljstva na istočnoj granici uvrste u tzv. »specijalne bataljone«. Tako je i urađeno.⁴

⁴ Specijalni bataljoni bili su sastavljeni isključivo od naših ljudi, koji su nosili uniformu, ali nisu dobili oružje. Svi su ti bataljoni bili poslani u južnu Italiju i na otoke, gdje su korišteni za rad. Pripadnici specijalnih bataljona nisu dobivali dopust ni u slučaju smrti u užoj porodici. U stvari, to je bila konfinacija svoje vrste..

U aprilu 1941. godine, u danima kada su Sile osovine napale Jugoslaviju, bilo je iz političkih razloga pozvano u vojsku oko 5000 Istrana, bez obzira na godište, i svi su bili uvršteni u specijalne bataljone, a jedan veći broj zatim strpan i u zatvore.

Takva je politička situacija bila u Istri uoči fašističkog napada na Jugoslaviju.

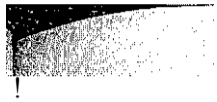
NA BOJNI POZIV KPJ 1941. GODINE ODAZVALI SU SE I SINOVI ISTRE

Na bojni poziv Komunističke partije Jugoslavije 1941. godine odazvali su se i sinovi Istre. Prvo su se na ustanak digli istarski emigranti — komunisti, koji su živjeli u raznim krajevima naše zemlje, a zatim i stanovništvo u samoj Istri.

Važnu ulogu u organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta u Istri odigralo je nekoliko članova KPJ i SKOJ-a, koji su između dva svjetska rata bih prebjegli iz Istre u Jugoslaviju, a vratili se u rodni kraj u ljeto i jesen 1941. godine. Odmah po povratku kući oni su se prihvatili teškog i odgovornog zadatka: okupljanja antifašista i formiranja organizacija NOP-a, a zatim i osnivanja partijskih i skojevskih organizacija — sve u cilju pripremanja naroda za oružanu borbu.

Na Puljštini i Labinštini od ljeta 1941. rade na organiziranju NOP-a Alma i Mijo Pikunić, koji su došli iz Zagreba; na području južne Istre i Bužeštine prve veze i organizacije formirao je član CK KP Slovenije Oskar Kovačić, koji je bio zadužen za partijski rad u Trstu i Slovenačkom Primorju, a na Pazinštini i srednjoj Istri uopće prve veze uspostavlja Ljubo Đrnić, koji se iz Splita vratio u rodno mjesto Karojbu. Vrlo aktivna bila je i grupa skojevaca u Medulinu. Njom su rukovodili Petar Cukon i Ivan Radošević, đaci krčke gimnazije, koji su se nakon okupacije Krka vratili kući. Oni su bih povezani s Brankom Laginjom i Ljubom Mrakovčićem, aktivistima sa Rijeke.

Znatnu pomoć razvoju NOP-a u Istri pružilo je partijsko rukovodstvo Hrvatskog primorja, a posebno Sušaka. Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje na svom prvom sastanku, po shje odluke CK KPJ o dizanju narodnog ustanka, odlučio je da se sav narod Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre pozove na oružanu borbu za oslobođenje od fašističke okupacije. Prvi letak, koji je Okružni komitet KPH u Sušaku objavio u julu 1941. pod naslovom »U borbu«, jednim dijelom bio je raspoređen i u Rijeci i na području sjeverne Istre. To je bio prvi glas, a ujedno i prvi pisani borbeni poziv KPJ na oružani ustanak koji je prodro u Istru.

U septembru 1941. godine u Rijeci je formirano partijsko rukovodstvo za Rijeku, a u oktobru iste godine formiran je i prvi partijski rukovodeći aktiv za Istru sa sjedištem u Rijeci. U taj su aktiv ušli Marijan Barišić — sekretar riječkog partijskog rukovodstva, Lovro Milenić — sekretar Kotarskog komiteta KPH za Sušak i Milan Sinčić iz Matulja, Preko aktiva, pored ostalog, upućivani su u Istru brojni Istrani simpatizeri Partije zaposleni u Rijeci, koji su prenosili propagandni materijal i širili vijesti o narodnom ustanku koji se već bio razbuktao s one strane Riječine.

Na jesen 1941. godine u Istru je bio upućen i Moša Albahari, jedan od prvoboraca i partijskih, rukovodilaca u Sušaku i okolici. On je od Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje i Gorski kotar dobio zadatak da pođe u Labin i da uspostavi vezu s istarskim rudarima. Po povratku iz Istre Moša Albahari je izvijestio da je u selu Šumber na Labinštini održao sastanak s nekoliko labinskih rudara kojima je protumačio ciljeve NOP-a. Tamo je, međutim, naišao na vehke poteškoće subjektivne prirode, koje su imale svoj korijen u oportunističkom stavu nekih članova organizacije KP Itahje, napose u Labinu.

Iako je Istra bila tlo na kojem se za sve vrijeme talijanske okupacije vodila neprekidna borba za nacionalnu i socijalnu slobodu, ipak su za brzi razvoj NOP-a, pogotovo oružane borbe, postojale i znatne poteškoće, objektivne i subjektivne naravi i trebalo je mnogo upornog rada, snalažljivosti i smionosti da bi se ove savladale.

Među subjektivne moglo bi se navesti da su nagh slom i poraz stare Jugoslavije u aprilu 1941. razočarali većinu hrvatskog stanovništva Istre, jer se stalno očekivalo da će oslobođenje doći upravo od Jugoslavije. Objektivna teškoća bila je ta, da Istra po svom geografskom položaju, s obzirom na konfiguraciju tla i razgranatost komunikacija, nije bila pogodan teren za partizansko ratovanje. Osim toga, u Istri je postojao i čvrst talijanski fašistički državni aparat, izgrađivan za vrijeme duge okupacije, tokom 23 godine. Taj aparat, zanesen fašističkim pobjedama u prvim godinama rata i uz pomoć vojske, držao je područje cijele Istre pod kontrolom. Nije bilo mjesta, a ni većeg sela, u kojem nije postojala stanica karabinijera i finansa ih, pak, vojni garnizon. Brojni su, također, bili i, odredi fašističke milicije.

Bilo je vrlo teško održavati vezu s ostalim krajevima Jugoslavije, jer je bivša talijansko-jugoslavenska granica bi-

la sva isprepletena žicom i načičkana brojnim bunkerima između kojih su danju i noću patrolirale pogranične jedinice. Valja naglasiti da je i nakon sloma stare Jugoslavije fašistička Italija nastavila s izgradnjom bunkera i povećala broj vojnika koji su čuvali bivšu granicu. Talijanski vlastodršci mislili su, valjda, da će na taj način uspjeti da izohraju Istru od utjecaja NOP-a.

Prepreku za brži i snažniji razvoj NOP-a u Istri predstavljalo je i to što je 1941. godine najrevolucionarniji dio istarskog stanovništva, prvenstveno omladinci, bio mobiliziran i nalazio se u talijanskoj vojsci.

I politička problematika u Istri bila je teška i složena. Odnosi između Talijana i Hrvata bili su zatrovani dugogodišnjom šovinističkom mržnjom koju su organizirano i smišljeno raspirivali fašisti.

Posebna poteškoća bila je ta, što u Istri nisu postojale organizacije KPJ, koje bi, kao i u drugim krajevima naše zemlje, izvršile pripreme za ustanak i antifašistički raspoložen narod povele u borbu. U Istri su do dolaska prvih političkih radnika iz Jugoslavije postojale i djelovale jedino pojedine međusobne slabo povezane organizacije Komunističke partije Italije. Na žalost, jedan dio tih članova, u prvom redu rukovodećih (naročito u početku), imao su negativan stav prema narodnom ustanku. To su bili oportunisti koji su tumačili da ustanak u Jugoslaviji ima nacionalistički karakter i da, prema tome, komunisti s tim ustankom nemaju nikakve veze.

Upravo zbog negativnog stava nekih članova KP Italije u Istri, politički radnici bili su prisiljeni da stvaraju nove partijske organizacije i da formiraju organizacije NOP-a, mimo, a u nekim slučajevima čak i protiv volje pojedinih organizacija KP Italije. Tako, na primjer, i prvi narodnooslobodilački odbori formirani su i prve akcije u Istri 1941. godine izvršene su mimo i bez pristanka rukovodilaca partijskih organizacija KP Italije.

U takvoj situaciji 1941. godine popularizacija ciljeva NOP-a i stvaranje prvih veza, punktova i organizacija u Istri predstavlja veliki uspjeh. Velikim uspjehom s pravom se smatra i pisanje parola po Puli 6. novembra 1941, uoči godišnjice oktobarske revolucije, koje su organizirali i sproveli članovi KPJ.

Prvi narodnooslobodilački odbor u Istri formiran je u augustu 1941. u selu Štinjanu, kraj Pule. Zatim su formirani i drugi odbori ih postavljeni povjerenici, tako da su do konca 1941. godine NOO-i odnosno povjerenici, osim u Štinjanu, postojali i u slijedećim mjestima i selima: Pula, Vinkuran, Medulin, Vodnjan, Prodol, Krapanj, Vinež, Štrmac, Marići, Šumber,

Tudori, Rovinj, Srbinjak, Kringa, Cervari, Kirmenjak, Pazin, Poreč, Karojba, Lupoglav, Mlun i Nugla, a s one strane Učke u: Mošćeničkoj Dragi, Opatiji, Matuljima, Kučeljima, Jušićima, Pobrma i Jurdanima.

Na širenje i daljnje jačanje i afirmaciju NOP-a u Istri pozitivno su utjecali i uspjesi koje su partizani u drugoj polovici 1941. godine postigli neposredno uz bivšu jugoslavénsko-talijansku granicu, na području Hrvatskog primorja, Kastavštine, Čabarskog kotara i Prezida. Već u ljeto i najesen 1941. glasovi o narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji kao i uspjesi partizanskih jedinica, doprli su i na Rijeku, a odatle **su** se dalje širila širom Istre. U Rijeci se nije moglo zatajiti ono što se događalo u susjednom Sušaku, na Grobinštini i Kastavštini, gdje se narod digao na ustanak. Prvi uspjesi partizana su se prepričavah, često čak i uveličavah a ljudi su se njima radovali, kao da su ih sami postigli.

Od posebnog je značaja bilo da su se u samoj Istri, prvo -u slovenačkom dijelu, na jesen 1941. godine pojavili i prvi partizani.

Borci Tomšičeve čete djelovah su i na području Ihrske Bistrice, dakle, u neposrednoj blizini hrvatske Istre. Njihov dolazak snažno je odjeknuo širom Istre. U aprilu 1942. godine na Nanosu su formirane još dvije čete: »Vipavska« i »Brkinska«. »Brkinska« četa operirala je na području Ihrske Bistrice —Mašun, rukovodioci- čete održavah su vezu s partijskim rukovodstvom u Rijeci, a njezini borci zalazili i u hrvatska sela Istre. Prva istarska partizanska četa, koja je dobila ime Vladimira Gortana, osnovana je u avgustu 1942. godine, a djelovala je na području Učke i Krasa.

Pojava partizana u Istri i njihove prve oružane akcije u krajevima koje su talijanski okupatori držali već 23 godine, silno je uznemirila talijanske civilne i vojne vlasti. Okupator se više nije osjećao siguran ni u samim garnizonima, pa je, pored već postojećih utvrđenja, počeo graditi i nova, da bi se još bolje osigurao od eventualnih prepada i napada.

Posebno velika panika nastala je među talijanskim vojnicima, kada ih je počela tući osvetnička ruka »ribela« (buntovnika), kako su oni nazivah partizane. Talijanske vojne i civilne vlasti na području na kome su se pojavili prvi partizani poduzele su i niz represivnih mjera — proganjanje stanovništva, odvođenje u internaciju i logore, Daljenje sela i vješanje rodoljuba, ah sve to' im je bilo uzalud. Uspjesi prvih partizana za stanovništvo bilo je snažno ohrabrenje, znak da je došla toliko očekivana »ura«, da je došao čas borbe za konačno oslobođenje.

Mario HRELTJA

SJEĆANJE NA APRILSKI RAT I PRVE DANE. OKUPACIJE

O noga aprilskog jutra 1941. kada su njemački bombarderi izvršili teroristički napad na Beograd, i nad mojim krajem pojavili se italijanski avioni, vjesnici rušenja i smrti. Dok su sručivali smrtonosni teret na Podgoricu, na »vojne objekte«, nezaštićene gradove i sela, od Mksića su se prema albanskom frontu kretale kolone izmorenih i slabo opremljenih vojnika. Tempo marša nije obećavao da će stići na cilj.

Gdje su naši avioni, protivavionska artiljerija i mitraljezi? Kakva su naređenja i direktive vrhovne komande i vlade? Stojavaju radio i novine? Ko je s nama, otkuda se može očekivati pomoć? Kako se naši drže na frontu, hoće li odoljeti napadima nadmoćnijih neprijateljskih snaga? Bila su to pitanja svakog poštenog rodoljuba.

Sve odraslo, ponijeto patriotskim osjećanjima, bilo je spremno da pohrli na front. Ali, na žalost, u tim trenucima pokazalo se da su oni najodgovorniji bili dezorijentisani i nesposobni. Kao da im nijesu bili po volji mržnja i ogorčenje naroda protiv neprijatelja. Izgleda da su se plašili da to ogorčenje ne prevrši i da naoružani narod, u svom patriotskom zanosu, ne ukloni sabotere jedinstva i zaklete neprijatelje svega progresivnog.

Mobilizacija je sprovedena sporo, navrat-nanos. Mnogo šta što je bilo bitno za vođenje rata zaboravljeno je, zapostavljeno. Stoga su se u narodu učvršćivale sumnje u odbrambenu sposobnost oružanih snaga i države, naročito ondašnjih vlasti, koje — ni po svom ličnom sastavu, ni po političkom stavu i konkretnim mjerama — nijesu bile dorasle odlučujućim trenucima u kojima se tada našla naša zemlja. Zle slutnje, nemir i nervozazahvatale su stanovništvo, vojne jedinice, organe, vlasti. Svuda su razotkrivane pojave panike, defetizma i otvorene izdaje. Iluzije u snagu oružja bivše jugoslovenske vojske, koja je dvije decenije pripremana za te dane, razbijale su se o zbilju. Ona?

je ukazivala na trulost cjelokupnog sistema, na crne perspektive naših naroda u tom aprilskom ratu.

Za to vrijeme 38. pješadijski puk »Njegoš«, koji je u svom sastavu imao priličan broj komunista (nazivan je i crvenim pukom), zajedno s 87. pukom i drugim jedinicama Zetske i Kosovske divizije, dobro se borio u albanskim gudurama i potiskivao fašističke trupe u dubinu albanske teritorije. Ova dva puka bila su, koliko je meni poznato, među onim rijetkim jedinicama bivše jugoslovenske vojske koje su u tom kratkotrajnom ratu imale uspjeha. Za uspjeh 38. puka zaslužni su i brojni komunisti koji su se prije fašističkog napada na Jugoslaviju našli gotovo u svakom njegovom vodu. Oni su, naime pozivani na »vežbu«, ali ne toliko da usavrše vojnu vještinu, koliko da ih se na taj način ondašnji vlastodršci oslobode, spriječe njihovo djelovanje u mjestima gdje su živjeli i radili.

Komunisti su ličnu hrabrost i borbenost prenosili na ostale borce, a i na mnoge starješine. Stoga je 38. puk napredovao, lomeći italijansku odbranu, uprkos tome što njim nijesu dobro rukovodili i što je trpio uslijed nedostatka naoružanja, municije i opreme. Čak i kada je kapitulirala jugoslovenska vojska, pojedine jedinice ova dva puka nastavile su da se bore još nekoliko dana.

Dok su se ove oskudno opremljene i slabo hranjene jedinice borile u albanskim gudurama protiv odlično naoružanih i dobro opremljenih jedinica fašističke Italije, dotle su u rejonu Danilovgrada i Spuža logorovali jedan dopunski pješadijski puk i artiljerijski divizion. Tako su dočekali kapitulaciju. Vojnici ovih jedinica, rasuti duž ceste Danilovgrad — Spuž, davali su sliku već poraženih i osuđenih na zarobljeništvo. Znatan broj vojnika imao je civilna odijela, a ostah poderane šinjele, pohabane bluze i čakšire, iznošene cokule, pa i seljačke opanke. Zbog slabog snabdijevanja oni su zalazili u okolna sela i moljakali za parče hljeba, dok su magacini u Danilovgradu bih krcati namirnicama. Mnogi su negodovah što se toliko čeka u pozadini i tražili da se upute na front.

Jednog popodneva pred samu kapitulaciju, kada se jedan drugi pješadijski puk kretao cestom Danilovgrad — Spuž prema Podgorici, naišli su italijanski avioni, bombardovah ga i mitraljirali i nanijeli mu prihćne gubitke u ljudstvu i materijalu.

Ratna psihoza je bila dosta mučna, neizvjesnost potpuna. Počele su da se šire alarmantne vijesti o stanju na frontovima. Peta kolona je smišljeno plela razne dezinformacije, da bi ubila volju za otporom protiv agresora. »Čemu uzaludno prolijevanje krvi kada je sve svršeno? Ni spremnije evropske nacije nijesu se mogle suprotstaviti Hitleru, a kako ćemo se tek mi provesti?!« — čulo se tih dana.

S druge strane, pričalo se o tobožnjim uspjesima Treće-armije u Makedoniji na frontu prema Bugarskoj, i o »talentovanom generalu« Milanu Nediću... Ubrzo je svima bilo jasno ko je ispleo te vijesti. »Talentovani« general je kasnije postao »spasilac srpstva« i jedan od najokorelijih kvislinga.

Bilo je i dezertera iz jedinica. Tih dana je u Danilovgradu uhvaćen jedan dezertar i kao ustaša — osuđen i strijeljan. Bio je to usamljen slučaj kažnjavanja. Daleko veći broj sabotera i dezertera, koji su se nalazili na odgovornim mjestima, ostao je nekažnjen.

NEPOŽELJNI DOBROVOLJCI

Razvoj događaja na frontovima u našoj zemlji još više je produbio sumnje u povoljan ishod rata. Dani su prolazili, a mnogi moji drugovi i ja nijesmo dobijali poziv za odlazak na front. Ja čak nijesam imao ni ratnog rasporeda. Uputio sam se jednog dana u Danilovgrad da se u vojnoj komandi informišem o tome i da na neki način ubrzam dobijanje poziva i odlazak na front. Na ulazu u grad, kod gimnazije, stajao je stražar s puškom o ramenu i sa šlemom na glavi. Kad mu se približih, on mi zatraži legitimaciju. Uzgred napomenu da mu je tako naredeno, jer se »u pozadini vrzmaju neprijateljski elementi« i ima »sve više slučajeva dezertiranja s fronta«. Bila je to obična formalnost, jer se desno i lijevo od ceste moglo bez ikakvih teškoća provući u grad i prebaciti kud se želi. Na moje traženje stražar me propusti da odem dežurnom u komandi, a ovaj me — kad sam mu iznio razlog dolaska — privede komandantu puka.

— Došao sam da me uputite na front. Kao rezervni oficir i rodoljub osjećam se obaveznim da vam se stavim na raspolaganje. Napominjem, gospodine potpukovniče, da prihćno veliki broj rezervnih oficira i drugih vojnih obveznika takođe čeka upućivanje na front.

Komandant me saslušao i ne pogledavši ine, pa procjedi kratko i oštro:

—: Sačekajte poziv kod svoje kuće!-

Bio sam iznenađen takvim stavom. O tome sam obavijestio svoje drugove. Ubrzo je odlučeno da se jedna delegacija uputi komandantu puka da mu prenese želju i zahtev vojnih obveznika, rezervista i omladine da oforme dobrovoljačku jedinicu, da je naoružaju i odmah upute na front.

Delegacija, koju su sačinjavali Jovan Đurović, Mirko Stanišić i ja, uputila se prema staroj zgradi danilovgradske gimnazije, u kojoj je bila smještena vojna komanda. Komandanta, potpukovnika, našli smo u jednom kutu kako se zabavlja oko konja.

— Gospodine potpukovniče, delegirani smo od naroda ovoga kraja... — počeh ja.

— Kakva delegacija!? — uzvratilo komandant.

— Pa, rat je, hoćemo na front! Da pođem od sebe: završio sam školu rezervnih oficira, nemam ratnog rasporeda, još uvek čekam poziv, uzalud. Kako da se to objasni? — nastavio.

— I mi čekamo, i mi hoćemo na front! — rekoše Jovan i Mirko.

— Ne govorimo samo u svoje ime već u ime mnogih drugih rezervnih oficira i vojnih obveznika koji žele da brane svoju zemlju! — dodadoh ja.

— Nemam nikakvog naređenja za obučavanje i upućivanje dobrovoljaca na front! — odvratio konačno potpukovnik. — Ja ništa ne smijem da uradim bez naređenja ili odobrenja komandanta Zetske divizijske oblasti!

— Naoružajte nas i primite u vašu jedinicu! — tražili smo.

— Nikako! — odgovorio je komandant.

Pokušah smo još jednom da utičemo na komandanta, pa mu rekosmo da su neke jedinice na Orjoj Luci primile izvještaj broj dobrovoljaca.

— Ne znam za to i to me se ne tiče! — odmahnu rukom. • potpukovnik i produži svoj posao oko konja.

Vratili smo se kućama bez izgleda da ćemo dobiti poziv za upućivanje na front. Bili smo ogorčeni. Ah smo ujedno saznali nešto što je nametalo odgovarajuće zaključke: upravo je tada partijsko rukovodstvo — prateći razvoj situacije i naslućujući kapitulaciju — naredilo da se prestane sa prijavljivanjem u vojsci, da se poveća opreznost u trenucima nailaska okupacionih trupa i ne dozvoli padanje u zarobljeništvo. Nagoviješteno je i to da će se pod odgovarajućim uslovima nastaviti borba protiv okupatora i da se treba za nju pripremati.

TUŽNE SCENE I TRAGOVI SLOMA

Uskoro je nastupila kapitulacija. Vojska, na koju se toliko polagalo, raspala se za desetak dana rata i ostavila tužne tragove: duž ceste razbacanu ratnu tehniku i opremu, lako i teško naoružanje, motorna vozila i volujske zaprege, gomile sanduka municije— Moglo se videti kako se grupe vojnika i oficira, bez ličnog dostojanstva i oružja, ponizno klanjaju okupatorima, i blagonaklono prihvataju ponudu da se popnu u njihova vozila da ih prevezu do prebivališta. Neki reakcionarni nosioci lokalne vlasti, kao Stanoje Begović u Danilovgradu, priredili su čak i dobrodošću italijanskim okupatorskim trupama. Blatnjavom..

izlokanom cestom Danilovgrad — Nikšić brojni kamioni, s oznakom »Vinceremo« (»Pobijedićemo«), tenkovi, motorizovana artiljerija i motociklisti hitali su na sjever.

— Propadosmo! Kako podnijeti ovu sramotu! Kako preživjeti ovu katastrofu? — pitah su stariji ljudi, ratnici iz balkanskih ratova i prvog svjetskog rata.

— Ko je mogao vjerovati da će sve biti gotovo za ciglih desetak dana. Mnogi i ne opahše puške, a ono — raspad i kapitulacija! Truli su bih temelji na kojima je počivala kraljevska Jugoslavija. Izdaja se bila ugnijezdila u vrhovima državne uprave i vojske. Komunisti su imali pravo! Oni su godinama ukazivali na izdaju vrhova — objašnjavao je jedan od prisutnih seljaka.

Ljudi su mrzovoljno posmatrali italijanske vojnike čudnog izgleda, koji su bučno i gotovo bezbrižno proslavljali pobjedu nad jugoslovenskim trupama. I dok su se oni zanosili lakom pobjedom, ne mareći za oružje koje je ležalo u zahvatu puteva, niti za magacine oružja i municije bivše jugoslovenske vojske — otpočinjalo je prikupljanje oružja i opreme, strpljiv, smišljen i opasan posao, na kome su bih angažovani komunisti i skojevci, a uz njih-i veći broj dječaka, žena i starijih ljudi — rodoljuba.

Moglo se vidjeti kako grupe vojnika, mahom s oružjem, grabe van puteva prema planinama i šumama, sa željom da svoje oružje opet upotrijebe protiv neprijatelja. Bilo je i nekih manjih jedinica bivše vojske angažovanih na albanskom frontu koje su — pod komandom svojih oficira rodoljuba — organizovano odstupale preko Danilovgrada ka Nikšiću, vjerovatno u nadi da će na nekoj drugoj liniji u unutrašnjosti moći da produže otpor. Ali, što su se više udaljavali, stroj se sve više prorjeđivao, da bi se najzad potpuno osuo pod talasima neprijatnih ali tačnih informacija da je sve propalo — kapitulacija potpisana, kralj i vlada pobjegli u inostranstvo, proglašena NDH. Mnogima su suze navirale na oči. U njima je tek tada nešto do kraja skršeno.

— Neko je pogazio zastavu i sve naše svetinje. Neko je kriv za ovo poniženje i sramotu! — komentarisah su među sobom. I mnogi su stegli oružje i rastali se, da bi se kasnije opet negdje sreli kao borci slobode u partizanskim odredima Jugoslavije.

Potresne su bile i scene kada su viši kraljevski oficiri po spisku predavali ljude i naoružanje neprijatelju u ruke.

Izdaja na frontu i u pozadini bila je otvorena i potpuna. U petoj koloni agresori su imali svog dragocjenog, možda odlučujućeg saveznika.

»BOBBA CE TEK POČETI!«

Neposredno prije ulaska italijanskih okupacionih trupa na teritoriju Danilovgrada, na inicijativu komunista razbijeni su svi magacini hrane i opreme. Otvorene su i barutane (slagališta municije u Veljem polju — kod Danilovgrada i kod Spuža), kao i manja skladišta oružja i municije. Gledam kako ljudi sa sela i iz grada, čak i žene i djeca, razvlače džakove brašna, sanduke konzervi, kante masti i dr. Neki su na konje i kola tovarili namirnice, spretno i brzo, i odvozili ih kući. Itahjani su zatekli prazne magacine. U isto vrijeme komunisti, skojevci, simpatizeri — ljudi svjesni ozbiljnosti trenutka i uvjereni u nov obračun s neprijateljem — praznili su magacine-oružja i municije. O ramenu pojedinaca moglo se vidjeti i po 3—4 puške. Oni koji su imali konje tovarili su i po 20—30 pušaka i više sanduka municije i prebacivah ih iz Danilovgrada i okohne u pravcu Zagarča, Slapa i Gostilja. Bilo je i onih koji su ponijeli sobom puškomitraljez ili mitraljez, i zakitivši se ručnim bombama oko pojasa krenuh svojim kućama.

— Za ove ljude borba nije prestala, ona će tek početi! — razmišljao sam.

Pred veče sam iz Danilovgrada otišao kući u selo Košić, noseći dvije puške o> ramenu, a u vojničkoj torbici nekohko stotina puščanih metaka i nekoliko ručnih bombi. Putem sam sretno pojedine seljake kako sa volujskim zapregama, nađenim kod napuštenih artiljerijskih oruđa i komore, žure svojim domovima s velikim količinama brašna i drugih potrepština, a i ponekom puškom.

Kapitulacija! Što sve ne sadrži ta prokleta riječ, nepoznata ljudima svijetlog obraza, borcima koji slobodu cijene iznad svega. Fašistički vojnici, koji će ognjem i mačem pokušati da nam nametnu svoju volju i da zavedu poredak koji je u crno zavio sve narode gdje su pobodene zastave sa fašističkim amblemima, pokušaće da sprovedu u život ono što pohcija i žandarmi bivše Jugoslavije nijesu mogli. Biće to bespoštedna borba

17. april. Kišovita i crna noć nikako da prođe. Cestom Podgorica — Danilovgrad tutnjala je neprijateljska motorizacija. Ni prst pred okom nije se vidio. Jedino su snažni farovi kamiona obilježavali pravac kretanja neprijatelja od Podgorice prema Nikšiću.

U toku noći došao je kod mene Miloš Begović¹, dotadašnji službenik Ministarstva prosvete. S njim je došlo i nekoliko omladinki (Vojislavka Brajović i druge). Razgovaramo o tome kako je naše selo u ravnici, blizu ceste Podgorica — Danilovgrad, na udaru okupatora i da bi bilo najbolje da pređemo na lijevu

¹ Poginuo marta 1944. godine kao borac NOVJ.

obalu Zete, a odatle — u slučaju opasnosti — lako bismo se dohvatili planine.

U razgovoru o situaciji i razmišljanju šta sve da uradimo kako bismo se najbolje pripremili za odlazak iz sela u planinu protekla nam je ta prva noć u okupiranoj zemlji.

Sjutradan smo se povezali s Vulom Đuranovićem.²

— Ne napuštati sela i ne odvajati se od mase — prenio nam je on partijsku direktivu. Ostati u blizini svojih kuća i, naravno, čuvati se iznenadnih prepada neprijatelja i zarobljavanja. Osim toga, treba uložiti krajnje napore da se što više oružja, municije i ratne opreme prikupi i spremi u tajna skloništa — magacine. Trebaće nam sve to, možda ubrzo!

Razišli smo se i odmah otpočeli posao. Sa Božom Begovićem, Bakom Jugovićem³ i drugima prikupljamo oružje i municiju i noću ga odnosimo na skrovišta mjesta za koja su znala samo najpovjerljivija lica. I seljaci su skrivali oružje. Moglo bi se reći da je većina seljaka došla do oružja koje bi bilo razbacano duž ceste Podgorica — Danilovgrad i sklonila ga.

Istina, bilo je i takvih (šaka crnogorskih separatista) koji su smatrali i izjavljivali da je dolaskom okupatora Crna Gora dobila slobodu i da su opasne i besmislene sve mjere i pomisli na borbu protiv okupatora. List crnogorskih separatista »Glas Crnogorca«, koji se pojavio prvih dana poslije kapitulacije, čestitao je crnogorskom narodu »slobodu« koju su mu donijeli italijanski fašisti. Međutim, narod je lako prozrio taj novi vid izdaje. Oni drugi nama već dobro poznati zagriženi neprijatelji slobode i komunizma, takođe su se stavili u otvorenu službu okupatora. Sve ono što je prije rata i okupacije radilo protiv naroda ponovo je na okupu, opet protiv naroda i njegovih životnih interesa. Prevaren i izdan, narod je sagledao izdaju i njene nosioce, stekao dragocjeno iskustvo i izvukao pouke. Više nego ikada ranije na djelu i riječima osjetio je da su mu komunisti najvjerniji, jedini tumači i branitelji njegovih interesa i prava.

IZBJEGLICE SU NAŠLE SIGURNO UTOČIŠTE I GOSTOPRIMSTVO

Bili su to bolni i teški trenuci. Sloboda je izgubljena, dočekali smo fašističko ropstvo, ono protiv čega su se naši ljudi borili čak i na tlu daleke Španije. Već prvih dana kapitulacije i okupacije susretali smo čitave porodice, na desetine i stotine

² Strijeljan od okupatora u zatvoru Zabjela, kod Podgorice, avgusta 1943. godine.

³ Poginuo kod Maglaja u Bosni 1943. Proglašen za narodnog heroja.

njih, koje su izbjegle sa Kosova i Metohije, iz Vojvodine i drugih krajeva Jugoslavije. Bili su to za nas i za njih neočekivani i dragi i teški susreti. Oni su bez ičega dolazili k nama da u svom rodnom kraju nađu utočište, spašavajući samo gole živote. Kod nas su naišli na bratski prijem. Ljudi su se tijesnili u svojim kućama da bi im napravili kutak i da bi podijelili s njima sve što imaju. Po svim sehma i sreza danilovgradskog bilo je tih nesrećnih izbjeglica koji su pričali o nečovječnom postupku i divljaštvu okupatora i njihovih slugu, o pravoj hajci koja je prinudila gotovo sve doseljenike na Kosovu i Metohiji i u Vojvodini da se odvoje od svojih domova i imanja i potraže spas u Crnoj Gori.

—Sve smo morali ostaviti da bismo spasli samo gole živote ispred razjarenih (grupa šovinistički nastrojenih Šiptara — pričao mi je drug Stanko Burić⁴. — Pojedinci među njima bili su se okomili na sve što je crnogorsko i srpsko. Bježanje u stari kraj bio je jedini izlaz. Bez obzira na sve što smo prepatili i što smo izgubih, osjećamo se srećni što smo među vama. Naišli smo na srdačan prijem i gostoprimstvo. Toplina kojom smo od prvog trenutka okruženi daje nam snage da podnesemo sve tegobe. Nikada nećemo zaboraviti ono što smo doživjeli.

Ukratko, susreti sa izbjeglicama i njihov prijem kod našeg naroda bili su i ostali dirljiva svjedočanstva prijateljstva, primjeri bratstva koje se isprobava i kali u ovako velikim iskušenjima i nevoljama.

Izbjeglice su u većini prišle narodnooslobodilačkom pokretu i od prvih dana učestvovala u svim akcijama koje je Partija sprovodila.

AKTIVNOST PARTIJSKE I SKOJEVSKE ORGANIZACIJE

Komunisti i skojevci samoinicijativno, ne čekajući direktive, prišli su prikupljanju oružja i municije, ratne opreme, sanitetskog i kancelarijskog materijala — onda najprečim zadacima. Mada je ova akcija već prvih dana uspješno izvršena, ona se nastavila sve do početka oružane borbe. Trebalo je sve ih bar većinu oružja i municije prenijeti u tajna partijska slagališta, pri čemu je valjalo uložiti mnogo truda i imati još više takta. Mnogi drugovi nijesu htjeli da se rastanu od puške, pa i po cijenu najvećih opasnosti. Uzalud je okupator opominjao i prijetio — malo je ko predavao oružje. Tako je sabrana znatna

⁴ Poginuo 29. marta 1943. na Kosovu. Proglašen za narodnog heroja.

količina pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza, municije i ručnih bombi, a sklonjen je i jedan top »pito«⁵.

U drugoj polovini maja otpočelo se sa pripremama za obrazovanje udarnih (borbenih) grupa u gradu i sehma. Za vrlo kratko vrijeme stvoreno je više grupa, jačine od 10 do 30 ljudi, mahom omladinaca — studenata i srednjoškolaca, seljaka i radnika. Tada je pod rukovodstvom drugova koji su završili vojnu obuku, podoficira i oficira — simpatizera KPJ, otpočela intenzivna obuka u rukovanju oružjem, u kojoj su postignuti vanredno dobri rezultati. Omladinci koji su prvi put uzeli oružje u ruke ubrzo su savladali osnovna znanja o rukovanju puškom i ručnom bombom, o raznim postupcima u borbi i na maršu i dr. Gotovo u svim selima postojale su takve udarne grupe, koje će, u oružanom ustanku, predstavljati jezgro oružanih jedinica. U tim grupama. — pored vojne obuke — sprovodio se i pohtički rad da bi njihovi pripadnici shvatili situaciju nastalu poslije okupacije i perspektive naše borbe protiv neprijatelja.

Jednoga dana otišao, sam sa Milošem Begovićem, Bakom Jugovićem i Vojinom Brajovićem u Podgoricu. Namjeravah smo da neke službenike nagovorimo da napuste službu. Uputili smo se najprije u Finansijsku direkciju. Na ulazu je stajao itahjanski stražar. Kada smo pokušali da prođemo, zatražio je da pozdravimo na fašistički način. Svi naši pokušaji da ga ubijedimo da ne razumijemo što od nas traži ostali su bez uspjeha. Bez fašističkog pozdrava nijesmo mogli *ući*. Ipak smo se zadržali nekoliko časova u gradu i razgovarah s pojedinim ljudima, kako smo i namjeravali.

OPASNOST-OD GLADI

Kako su dani okupacije odmicah,, bilo je sve teže doći do hljeba i drugih životnih namirnica. Na pijacama se žito i brašno gotovo nije moglo vidjeti. Jedino se za pušku i municiju moglo pribaviti nešto kukuruza ih koje grlo stoke, naročito od seljaka koji su s okolnih brdskih područja silazili u bjelopavhćku ravnicu radi takve razmjene. A novca je bilo gotovo u izobilju, istina samo kod onih koji su se dočepali nesagorelih hiljadarki iz Trebješke pećine. Ovo je izazvalo — pored drugih uzroka' — znatno poskupljenje svih artikala, naročito prehrambenih.

Jednog dana moj otac je otišao u Podgoricu da kupi nešto kukuruza. Poslije veščasovnog traženja uspio je da nabavi

⁵ Ukupno je sakupljeno na terenu bivšeg sreza Danilovgrad (i smješteno u tajna skladišta) oko 2000 pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza i znatna količina bombi i puščane municije.

svega dva kilograma hljeba, premalo za nas osmoro, koliko nas je bilo u porodici. Stoga je moja majka, kao i mnoge druge ti selu, brala korijenje raznih biljaka i kuvala ga u mlijeku.

Oskudijevalo se u svemu. U takvoj situaciji Italijani su pribjegli lukavoj taktici — snabdijevanju stanovništva osnovnim namirnicama. Naime, od zaphjenjenog brašna, masnoća i drugog dijelili su znatne količine stanovništvu da bi stvorili utisak o dobroćudnoj i darežljivoj okupaciji, o »plemenitoj misiji« italijskih fašista u Crnoj Gori. Tu politiku, koja je izvjesno vrijeme mnogima zamaglila pravi hokupacije, trebalo je uporno i strpljivo razobhčavati.

Još prvih dana okupacije, na inicijativu nekih starijih članova KPJ i SKOJ-a, drugovi koji su znali esperanto stupili su u kontakt i razgovore s itahjanskim vojnicima stacioniranim u Danilovgradu i okolini. Ubrzo se pokazalo da među njima, naročito onima koji su poticali iz radničke i seljačke sredine postoji izvjestan broj antifašista, koji su gotovo otvoreno istupali protiv Musolinija i »crnokošuljaša«.

Drugi, pak, naročito oni koji su u ratu već od napada na Abisiniju, izjavljivali su da im je već dodijalo i da žele da se što prije vrate kućama. U to vrijeme partijsko rukovodstvo upućivalo je letke italijskim vojnicima, podoficirima i oficirima, u kojima je objašnjavana vojno-pohtička situacija a oni pozivani da se okane nečasne misije okupatora.

USTANAK JE RAZOTKRIO PRAVE CILJEVE OKUPATORA

Radeći na ostvarenju namjere Musolinija i vlade Italije da se stvori »crnogorska vlada«, italijski visoki komesar za Crnu Goru Serafino Macolini sazvao je na Cetinju dekretirani »crnogorski sabor«, sastavljen od zelenaša i bjeiaša, šake monarhoseparatista i drugih reakcionara — kasnijih četnika Draže Mihailovića. Taj cetinjski sabor objavio je 12. jula 1941. godine deklaraciju kojom se Crna Gora oglašava za »suverenu i nezavisnu državu u obliku ustavne monarhije«. Sabor je izjavio zahvalnost italijskim snagama zbog »oslobodenja«, podsećajući na bliske veze između dinastije Petrović-Njegoš i itahjanskog kraljevskog doma. Dalje se moli itahjanski kralj i car da odredi namjesnika Crne Gore, koji će proglasiti ustav. U završnoj riječi na saboru visoki komesar Macolini je rekao: »Jugoslavija, kao država, prestala je da postoji... Crna Gora je uspostavljena«. To je bio pokušaj razbijanja jedinstva i otpora crnogorskog naroda, stvaranja još jedne satelitske, vazalne državice na teritoriji Jugoslavije. Međutim, taj pokušaj nije uspio. Osjetio ga je crnogorski narod koji je na napad fašista na SSSR,

ria sva hapšenja i strijeljanja narodnih boraca u Crnoj Gori, na četinjnski sabor i na sramnu deklaraciju izdajnika odgovorio opštenarodnim ustankom. Trinaestojulski ustanak se proširio kao vatra. Narod ga je spremno dočekao.⁶ Za nekohko dana oslobođena je cijela Crna Gora, izuzev gradova Podgorice, Cetinja, Nikšića i Pljevalja, koji su bili u opsadi. Tih julskih dana zarobljeno je oko 4000 italijanskih vojnika. Zaplijenjena je znatna količina oružja.

Usljed opštenarodnog ustanka italijanska vlada je bila prinuđena da napusti lukavu igru oko »nezavisnosti« Crne Gore i »uspostavljanja Crne Gore«. Kasnije je osnovala »Governatorato del Montenegro«. Kasniji guverner Crne Gore, fašistički ratni zločinac Pircio Biroli, armijski general (kao gospodar Crne Gore bio je potčinjen Vrhovnoj komandi itahjanske vojske), neuspjevši da uguši narodni ustanak, pristupio je porobljavanju Crne Gore ognjem i mačem. On je svojim jedinicama u Crnoj Gori izdavao i ovakva uputstva i direktive:

»Ubijajte, streljajte, palite i uništavajte ovaj narod!

Oni odbijaju našu rimsku civilizaciju u ime srpa i čekića, mrze našu superiornost rase i ideala, iz razloga zbog koga se zlo bori protiv Dobra. Goni ih iskonska mržnja zbog koje je kroz vekove Venecija morala da brani svoje lepe kolonije na Dalmatinskoj obali protiv upada varvarskih razbojnika sa planina.

Vi se borite na Balkanu za Italiju, da biste joj obezbedili ono mesto koje joj obezbeđuje posedovanje jadranske obale od Krfa do Trsta.

Pokažite ovim varvarima da, iako je učiteljica i majka civilizacije, Italija ume i da kazni neumitnim zakonima pravde.

Neka za svakog poginulog vojnika plate životom deset pobunjenika.

Nemajte poverenja u one koji su oko vas. Zapamtite da je neprijatelj svuda: prolaznik koga sretnete i koji vas pozdravlja, žena kojoj pridete, domaćin koji vas ugosti, kafedžija koji vam prodaje čašu vina...»⁷

Boško BRAJOVrC

⁶ Smatra se da je poslije aprilskog sloma 1941. bilo sklonjeno u skladišta preko 10 000 pušaka, oko 200 puškomitraljeza, oko 100 mitraljeza i oko 20 teških i lakih topova.

⁷ Citirano prema »Saopštenju br. 3«. Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača (Beograd, 1944.).

OMLADINA KRUŠEVCA 1941. GODINE

eposredno pred' aprilski rat 1941.. godine preko 80% kruševačke omladine bilo je spremno da se na razne načine bori i učestvuje u političkim, ekonomskim i drugim akcijama koje je organizovao SKOJ pod rukovodstvom OK Kruševac. Polovinom 1940. godine održana je okružna konferencija SKOJ-a, kojoj je pored 30 delegata-omladinaca prisustvovao i Slobodan Penezić Krcun, kao delegat PK SKOJ-a Srbije. Tada je formiran Okružni komitet SKOJ-a, čiji je prvi sekretar bio Dušan Petronijević, radnik — knjigovezac (kasnije otišao u Beograd i 1941. godine streljan među prvim žrtvama okupatora u Beogradu.)

Težište rada Okružnog komiteta SKOJ-a bilo je u prvo vreme u samom Kruševcu jer gradsko rukovodstvo SKOJ-a nije postojalo, a u Kruševcu su zbog koncentracije radničke i srednjoškolske omladine postojale velike mogućnosti za rad. Organizacijama SKOJ-a bila je obuhvaćena skoro sva omladina u gradu. Sva kruševačka preduzeća (»Obihćevo«, Fabrika vagona, Ložionica, »Merima« i dr.) imale su svoje aktive. Zanatski radnici bili su obuhvaćeni posebnim aktivom. U jesén 1940. godine kruševačka gimnazija imala je svoje rukovodstvo SKOJ-a i za svaki viši razred po jedan aktiv, dok niži razredi nišu bili obuhvaćeni radom. Organizacije SKOJ-a stvorene su i u selima oko Kruševca (Čitluku, Kukljinu, Pakašnici, Stalaću, Lomnici, Gornjem i Donjem Stepošu i dr.) kao i nekim sehma ostalih srezova okruga kruševačkog (Aleksandrovcu, Velikoj Drenovi, Poljni, Stopanji i Stragarima).

Najaktivnije organizacije SKOJ-a bile su u vojnom preduzeću »Obihćevo« i kruševačkoj gimnaziji. Od skojevaca je upravo u »ObihćevU« i formirana prva partijska organizacija, koja je pred rat bila baza za rad Partije u Kruševcu, a u kruševačkoj gimnaziji od 350 učenika viših razreda gimnazije 80 je bilo učlanjeno u SKOJ. Zapažena akcija skojevaca kruše-

vačke gimnazije bila je njihova pobjeda na izborima za upravu literarne družine- »Napredak«, početkom školske 1940/1941. godine. Uprava gimnazije je poništila prve izbore i odložila ih na nedelju dana. Međutim, na sledećim izborima, pobedila je lista koja je većinom bila sastavljena od članova SKOJ-a.

Iako je glasanje bilo javno, iako su imena glasača bila ispisana po listama za koje se daje glas, iako su znali da je »lista komunistička«, preko 150 omladinaca otvoreno se izjasnilo za tu listu, protiv čega uprava gimnazije nije mogla ništa. Literarna družina odigrala je vidnu ulogu u okupljanju omladine za vaspitanje u komunističkom duhu. Rukovodstvo SKOJ-a gimnazije držalo je i školsku biblioteku u koju su vešto ubacivane i zabranjene knjige marksističke literature. Omladinci su otvoreno reagovali na reakcionarne stavove nastavnika u toku same nastave i diskusijama van časova. Naročito su bile poznate diskusije sa profesorima veronauke, filozofije i istorije. Rukovodeće jezgro SKOJ-a bilo je mahom sastavljeno od omladinaca koji su u dobroj meri savladali osnove marksističkog učenja.

U decembru 1940. godine izvedena je veoma uspela akcija rasturanja letaka CK KPJ među srednjoškolcima, zbog čega je uprava gimnazije izvršila detaljni pretres đaka u svim razredima, ah bez uspeha. Velika smotra skojevske organizacije bile su demonstracije uoči i na sam dan 27. marta 1941. godine, kada je najpre održana masovna konferencija SKOJ-a na Bagdali, na kojoj je govoreno o nastaloj političkoj situaciji, a zatim su skojevci krenuli u centar grada na manifestacije.

*

Okupacija zemlje zatiče Kruševac sa veoma jakom organizacijom SKOJ-a, čiji su članovi bili iz svih društvenih slojeva. Članovi i simpatizeri SKOJ-a bili su jedinstveni kao napredni omladinci, pa neprijatelj nije mogao da prodre u organizaciju SKOJ-a. O snazi SKOJ-a u Kruševcu govori i ovaj podatak: aktivni SKOJ-a u kruševačkoj gimnaziji održavali su i u toku okupacije, po stanovima, brojne sastanke svojih aktiva, na kojima je učestvovalo 30—40 skojevaca; u avgustu 1941. godine održavane su konferencije SKOJ-a na kojima se okuplja omladina iz pojedinih rejona (Rasina i Morava) gde je ukupno učestvovalo preko 200 omladinaca; držani su i razni drugi sastanci rukovodstva i komiteta SKOJ-a i nikada nijedan sastanak nije bio otkriven niti je policija kasnije o njemu nešto saznala. U toku 1941. godine nije bio zabeležen nijedan slučaj provokatora u redovima skojevske organizacije.

Okupacijom zemlje prestaju u Kruševcu da rade neka preduzeća i škole, zbog čega mnogi članovi SKOJ-a napuštaju grad

i odlaze u svoja rodna mesta. Tamo mnogi od njih postaju prva uporišta narodnobslobodilačke borbe, u okrugu kruševačkom. Od najaktivnijih članova SKOJ-a i Partije formirano je početkom maja 1941. godine u Kruševcu rukovodstvo SKOJ-a rasinskog sreza, u kome je bilo 11 drugova. Ovo rukovodstvo razvija intenzivan rad ne samo u selima sreza kruševačkog već i čitavog okruga tako da se u 25 sela okruga stvaraju negde jača i negde slabija uporišta. Početkom maja 1941. godine reorganizovan je Okružni komitet SKOJ-a u sastavu: Branko Perišić Badža kao sekretar (koji je na ovu dužnost došao posle Dušana Petronijevića), a članovi komiteta Trifun Nikolić, Dragomir Tomić, Nada Popović i Milen Petrović.

Krajem juna i početkom jula 1941. godine počinju neposredne pripreme za osnivanje partizanskog odreda, za početak oružane borbe protiv okupatora. Oružja je bilo malo, municije isto tako. Omladinci su bili neumorni u traženju municije i ispitivanju gde je ima. Odlazili su kod svojih poznanika i rođaka u sela, donosili otuda po koji metak i obaveštenja da je tu i tamo u nekom potoku ili bunaru, za vreme povlačenja, bačena puška, bomba i slično.

Skojevci u gradu znali su skoro za svakog omladinca: kako je raspoložen prema okupatoru i koliko je spreman da učestvuje u narodnooslobodilačkom pokretu. Rukovodstvo NOP-a u Kruševcu je preko SKOJ-a svakodnevno dobijalo obaveštenje o broju neprijateljskih vojnika u gradu. Uvek se tačno znalo koliko nemačkih i drugih neprijateljskih vojnika ima u svakoj posadi i na svakom punktu u gradu i neposredno u njegovoj okolini. U tom cilju bile su organizovane specijalne straže skojevaca pored odgovarajućih objekata. Kada je počela mobilizacija za odred, omladincima se otvoreno prilazilo: »Druže, uskoro treba da počne oružana borba protiv okupatora, želiš li da ideš u partizanski odred kada te pozovu?« Onome koji je dao pristanak saopšteno je da će krenuti kad se pozove. Relativno mali broj skojevaca iznosio je razloge da ne može odmah u odred. Fizički slabiji omladinci, mlađi drugovi i drugarice, nisu pozvani, ali su zato mnogi od njih sami zahtevali da idu i otišli su u partizane, kao npr.: Mikica Paunović, Strahinja Popović, Persida Adamović, Tihomir Gligorijević i dr. Sećam se dobro Vojina Valjarevića koji nije bio obuhvaćen radom SKOJ-a, ali mi se pri jednom susretu na ulici obratio rečima: »Znam da radiš nešto za one u šumi. Želeo bih i ja da idem u šumu kad ti kreneš; molim te, pozovi me, da idemo zajedno«. Iako ga znam kao dobrog čoveka još iz detinjstva, njegov zahtev nije mi izgledao ozbiljan i nisam ga pozvao. A kad je Valjarević avgusta 1941. došao u Rasinski partizanski odred, rekao mi je prekorno: »Nisi

imao poverenja u mene, a eto ja sam došao«. (Poginuo je 1943. godine.)

Nedostatak oružja sprečio je mnoge skojevce da prvih dana odu u odred. Prilikom formiranja odreda, 22. jula 1941. godine, vraćen je kućama jedan broj skojevaca, koji su u odredu proveli već nekohko dana, jer nije bilo dovoljno pušaka. (Sve do 1943. godine 90% boraca Rasinskog partizanskog odreda bili su omladinci.)

U samom Kruševcu omladinci su nastojali da na razne načine ispolje svoje neprijateljstvo prema okupatoru i njegovim slugama. U leto 1941. godine (a i kasnije), grad je bio preplavljen raznovrsnim plakatama na kojima je okupator vehćao svoju snagu i uspehe na istočnom frontu. Samo u dva maha bilo je organizovano cepanje ovih plakata. Posle toga svaki od omladinaca je to činio samoinicijativno, tako da se nijedna plakata nije dugo zadržala na zidovima. Omladincima je cepanje nemačkih plakata pričinjavalo zadovoljstvo, pa su cepali plakate i u neposrednoj blizini nemačkih stražara, pokazujući pri tome veliku smelost i snalažljivost. Svako cepanje plakata, u to vreme, moglo je da dovede ih do pucnjave ih do hapšenja učesnika u akciji, a malo je ko od uhapšenih ostao u životu. Prema tome, za pocepanu plakatu mogla se izgubiti glava kao i u svakoj drugoj akciji, jer se okupator baš kroz takve akcije nije osećao slobodnim u Kruševcu. Činjenica da se to događalo u celom gradu jasno je svedočila da tu postoji neka organizacija otpora prema okupatoru, a za SKOJ su oni već bili čuli.

Početkom avgusta jedna trojka odvažnih skojevaca popalila je pakete novina »Novo vreme«, na putu od železničke stanice do prodavnica novina. U ovoj akciji učestvovah su: Velizar Stanković Veca, Stjepan Ilić Junak i Dragutin Mladenović Mladen. Inače mogućnosti za akciju protiv okupatora u samom gradu nisu bile tako velike. U Kruševcu, gradu sa oko 14 hiljada stanovnika, permanentno je bilo stacionirano dve do tri hiljade okupatorskih vojnika, raspoređenih u desetak punktova, a prilikom ofanziva protiv partizanskih odreda taj se broj utrostručavao. Skojevci su činili sve što su mogli, izlažući svoje živote opasnostima. Organizacija SKOJ-a u Kruševcu nije 1941. godine raspolagala nijednim revolverom, a u malom gradu, gde svako svakoga zna, teško se može ma šta nezapaženo učiniti i skojevac koji bi izvršio neku akciju morao je odmah da napusti grad. Prilikom akcije paljenja novina, od tri druga samo je Mladenović mogao i dalje da ostane u gradu, jer ga niko nije poznao. Ostali su morah u odred.

20. avgusta, prilikom jedne neuspele akcije paljenja benzina, uhvaćen je limarski radnik Veselih Nikolić, član rejonskog

rukovodstva SKOJ-a u Kruševcu. Bila je to najteža i najozbiljnija akcija koja je do tada bila planirana. Trebalo je zapaliti benzin smešten pored zgrade dobro čuvane od nemačke straže. Našim diverzantima je nedostajalo iskustvo i znanje za jednu ovako krupnu akciju. Nemci su kod Nikolića našli jednu defanvnu bombu. To je bio prvi partizan koga su uhvatili na terenu sreza kruševačkog i zato su hteli da drastičnim razračunavanjem s njim zastraše stanovnike Kruševca i okoline. Međutim, Nemci su imali priliku da zaista upoznaju pravog partizana. Nisu iznudili nikakvo priznanje, iako su ga svirepo mučili. Na jedno njihovo pitanje: zašto jehteo da izvrši akciju, Vesa je odgovorio: »Zato što vas mrzim«. Streljali su ga, a zatim obesili pred Spomenikom kosovskih junaka, ne saznajući ni jedno ime ostalih učesnika u ovoj akciji. Kao član rejonskog rukovodstva SKOJ-a u Kruševcu, Veselin Nikohć je poznao nekohko desetina omladinaca, ah ni jednog nije odao, što je imalo vehki značaj za dalji rad i borbu omladinske organizacije u Kruševcu. Već šledećih dana držani su sastanci rukovodstva i aktiva SKOJ-a na kojima se govorilo o proteklim akcijama. Sva rukovodstva i aktivisti bih su u punom sastavu spremni za dalju borbu. Namere okupatora da zastraše omladinu Kruševca i okoline nije se ostvarila. Omladinci su gledajući svoga druga na vešalima, nastavili borbu protiv fašista, sada i sa željom da ga osvete.

Avgusta 1941. doneta je odluka da se svi skojevci, ranije organizovani u aktivima preduzeća ih školama, uklupe u rad po rejonima grada. Četiri rejonska komiteta okupljala su oko 150 članova SKOJ-a. U jesen 1941. brojno su ojačale skojevske organizacije u Aleksandrovcu, a u selima Stublu, Garevini, Rataju i Vitkovu bila su formirana uporišta SKOJ-a. Jače organizacije SKOJ-a bile su u sehma Gornje Rasine, direktno povezane sa rukovodstvom SKOJ-a Rasinskog partizanskog odreda. Okružni komitet SKOJ-a nalazio se i dalje u Kruševcu i radio je u sastavu: Nada Popović, Milanka Vuhć, Slobodan Gligorijević, Dobrivoje Mladenović i Aleksandar Penjović. (Ovakav sastav komiteta bio je i početkom 1942. godine.) U okviru svakodnevne aktivnosti SKOJ-a treba zabeležiti prikupljanje novčane i ostale materijalne pomoći za NOP, pri čemu su omladinci ispoljili vehku snalažljivost i samoodiicanje. Iako se oskudevalo u namirnicama i tekstilu, članovi SKOJ-a su na razne načine iskupili vehke količine šećera i drugih namirnica, tekstila i obuće za odred, dolazeći tom prilikom u sukob sa svojim roditeljima.

Jesen i zima 1941. i 1942. godine predstavljali su veoma kritični period za rad Partije i SKOJ-a u Kruševcu. Posle po-

vlačenja jedinica Narodnooslobodilačke vojske iz zapadne Srbije, razne kvislinške formacije tako jačaju da se u to vreme u Kruševcu nalazi veliki broj nedićevaca, Ljotićevaca, četnika, pored već postojećih nemačkih i bugarskih vojnika. Grad je bio preplavljen različitim uniformama i skoro se nije moglo na ulicu od njih. Na istočnom frontu Nemci su napredovali. Rasinski partizanski odred nalazio se na topličkoj strani Jastrepca, pa je i veza s njim bila slaba: s jedne strane usled jake zime i snega, a s druge jer su sela bila preplavljena četnicima. Međutim, i u takvoj situaciji nije došlo do prestanka akcije SKOJ-a u Kruševcu, čiji su aktivni održavali redovne sastanke. Oko 20—30 skojevaca je konstantno vršilo pritisak na rukovodstvo SKOJ-a da ih pošalje u partizanski odred. Mahom su to bili omladinci, do 18 godina, slabe fizičke kondicije, kojima u to vreme nije pretila opasnost da će biti uhapšeni, ali su oni želeli da učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi sa oružjem u ruci. Kad se pružila prva prilika za odlazak u odred, veća grupa omladinaca u rano proleće 1942. godine kreće iz Kruševca u Rasinski partizanski odred. Za neke je to bilo poslednje viđenje sa roditeljima, koje je okupator odmah posle toga uhapsio i kasnije streljao; za mnoge roditelje bio je to poslednji rastanak sa svojom decom.

U prvoj grupi koja je otišla u odred, sastavljenoj od članova KP i SKOJ-a, polovina su bili omladinci. I u drugoj grupi, koja je nedelju dana kasnije napustila grad, broj omladinaca bio je isti. Tokom aprila, pojedinačno i u manjim grupama dolazi u odred još oko 15 omladinaca. Ovi drugovi sačinjavali su tokom 1942. i 1943. godine, a i sve do oslobođenja zemlje, rukovodeće jezgro Rasinskog partizanskog odreda, a polovina od njih pala je herojski u borbi protiv okupatora i njegovih plaćenika.

Slobodan GLIGORIJEVIĆ

KAKO SAM DOŽIVJELA ČETRDESET PRVU

POD ZEMLJOM

Cijele zime 1940/41. godine pripremala sam se za ilegalni rad u partizanskoj štampariji. Po uputu Pavia Papa Silje, člana CK KPJ (koji je rukovodio radom ilegalnih, štamparija CK KPJ i KPH) nabavljala sam papir i boju. Uoči 1941. u samoj novogodišnjoj noći kuhala sam i lijevala štamparske valjke. Početkom januara Pavle me je obavijestio da će me odvesti u štampariju. Bila sam zbog toga veoma uzbuđena. Približio se davno željeni čas o kojemu sam godinama maštala.¹

Već prije šest sati ujutru određenog dana sastala sam se sa Šiljom ispred nove crkve na Trešnjevci, u Zagrebu. »Ovo će biti naš dom kulture«, sa smiješkom mi se obrati Šilja i nehajno, u prolazu, pokaza na crkvu. Snijeg je škripao pod nogama. Sa ceste su se čuli tramvajski signali i, u svitanju, nazirala su se po neka kola. Prošli smo kroz nekoliko mračnih uličica i zastali na kraju Gotalovečke. Tu se nazirala oniska kućica s dva prozora na ulici, sa dvorištem ograđenim naročito visokim novim plotom. Odmah pored nje dizao se našip pruge kojom je upravo u tom času klopotao »samoborec«.¹

Silja je nekohko puta zagrebao noktom po prozoru. Dok smo čekah, šapnuo mi je: »Ti si iz Maribora i znaš samo njemački. Pred ovom ženom ćuti!« Govorio je mirno i gledao me netremice. »Dva—tri mjeseca morat ćeš izdržati, a na kuću i dijete ne misli«, šaputao je dalje.

Ulazna vrata otvorila je žena. Već prvo pitanje ovog sitnog i bezbojnog stvora nisam razumjela, jer sam »znala« samo njemački. Sve moje lično kao da je ostalo vani, na ulici, iza ovog upadljivog plota.

¹ Lokalni voz između Zagreba i Samobora, pruga uskog kolosjeka.

U dvorištu je stajala drvarnica sagrađena od novih, dasaka. Kao i plot, i ona je bila prevelika za potrebe ove kućice. Prvi dio drvarnice u koji smo ušli bio je uređen kao mala stolarija. Bio je tu i mali motor s pogonom na struju. Pošli snio u drugo odeljenje. Tu je ležalo nekoliko cjepanica i razbacanih, razlupanih sanduka. Pod je bio prekriven piljevinom i trešicama.

Šilja je maknuo oveći sanduk koji je stajao u sredini prostorije. Iz kuta je uzeo metlu i stao da mete lijevo i desno. Ubrzo se ukazala oveća betonska ploča sa željeznom karikom u sredini.

Za to vrijeme stajala sam na ulazu, a žena pokraj mene je neprestano govorila. Mislila sam: eto, od 1938. sam e lan, a koliko sam godina očekivala ovo povjerenje Partije? Još tada kada sam slušala o djevojci koja je u Ilici bacala među demonstrante letke s prvog kata jedne kuće, čvrsto sam odlučila riam ću i ja štampati isto takve letke.

A žena je i dalje govorila. Do moje svijesti dopre da su radi o Joži² koji iz rupe ne izlazi. Ništa ne jede, prehladen ;c, i ona čeka da ga dolje nađe mrtvog.

Šilja je šutio, s priličnim naporom digao ploču, okrenuo se k meni i mahnuo: »Hajde!«

Zakoraknula sam i pogledala dolje. Tu je zjapila četvorouglasta crna rupa. •

»Polako se spuštaj. Evo ljestvica!«

Poslušala sam i u zimskom kaputu, sa cipelama punim snijega, sputila se dosta nespretno. U nos mi je udario oštar miris memijive *ilovače*. Kao u grob da silazim — prođe mi kroz glavu i sva sam se stresla. A na mene je sipio. odozgo pijesak i piljevina.

Našla sam se u oniskoj prostoriji čiji je strop bio poduprt drvenim stupovima, a zemljani zidovi mjestimice obloženi debelim daskama.

Pod nisko spuštenom lampom, nagnut nad ormarom sa slovima, radio je onizak, malo pogrbljen čovjek. Osjetivši moju prisutnost, upola se okrenuo, a izgledao je kao da se trgao iz sna. Blijede i kratkovidne oči zatreptaše ispod debelih naočala. Francuska kapica bila mu je navučena preko čela i ušiju. Ez vunenog šala, preko kojeg je podigao ovratnik starog kaputa, virio je samo od prehlade pomodreh nos.

Učinio mi se smiješnina, ali sam se brzo zastidjela toga, prišla mu i stisla ruku.

² Josip Makovec, grafički radnik, uhapšen 7. marta 1941. u ilegalnoj štampariji CK KPH u Gotlovečkoj ulici; ubile su ga ustaše.

Zajednički rad i zajedničke tegobe brzo su nas sprijateljili. Počela sam se umotavati kao i on, a ugrijala-bih se samo kada sam nogom tjerala stroj. Bilo ga je teško pokretati, jer je bio skalupljen od svih mogućih dijelova. Mnogo sam muke imala: i sa štamparskim valjcima. Nabubrili bi od vlage i morala sam ih prekuhavati gotovo svaku noć da bi idući dan bili uporabivi.

A Joža je pipkavo radio svoj posao (nije imao dovoljno slova ni pribora) i pričao mi da nije ni izučeni slovoslagač. Bio je brijač.

»Za slagara sam učio samo tri godine, obolio na plućima i morao napustiti taj zanat.«

• »U prvi čas učinio si mi se stariji«, rekla sam mu jednom. A bilo ma je tek dvadeset tri.

Ona žena gore sve nam je više otežavala i zagorčavala život. Hranu nam je davala i rupu otvarala kada se ni o j htjelo, a nas dvoje katkada smo po cijeli dan ostajali na kocki šećera. Dešavalo se da iskopča struju, što je trebalo da učini ako bi se pojavila neka opasnost. Satima smo čekali u mraku, u nedoumici da li stvarno pretpri neka opasnost. Kada je došlo osvetljenje, zaboravljala bi da ukopča našu dobro kamufliranu telefonsku liniju s njom kojom nas je obavještavala o događajima i opasnostima iznad nas. Sigurnosti radi mi nju nismo mogli pozvati preko te linije. Ako bi uključila svijetlo, a nije ništa jvila telefonom, nismo znali možemo li nastaviti štampanje, pošto se klopotanje mašine gore čulo. A koliko puta smo se gušili kada se satima nije javljala, a mi nismo mogli pitati da li možemo otvoriti ventilator. To se smjelo učiniti samo dok je prolazio »samoborec« i kada nam je ona to preko telefona odobravala.

Bio je sedmi mart, deset izjutra. Radili smo ne dižući glavu. Ja sam završavala »Proleter«, a Joža je dobio nov rukopis — Proglas Partije. Trebalo ga je isti dan završiti.

Zbog nekog kvara morala sam naglo zaustaviti stroj. U tišini koja je nastala oboje smo protrnuli. Iznad naših glava ispreplitali su se glasovi. Čuli su se koraci. Na mjesto gdje je bio ulaz u našu rupu tresnuo je sanduk, a piljevina je sipala po našim glavama.

Joža šapnu: »Idu!«

Nijemo, svaki od nas uze u ruku oyeći francuski ključ, jedino naše oružje. Joža utrnu sijahcu. Čekah smo napeto a mrak je bio crnji od najcrnje noći. Još su se neko vrijeme čuli glasovi i koraci, a onda je sve utihnulo. Nismo se micali

sve dok telefon nije zazvrčao. Iz slušalice je dopirao veseli smijeh. Glas one gore je zapitkivao:

»A, jeste li se, ugrijali?«

Nadugačko je pričala kako je zaboravila zaključati kapiju i nenadno naišla na gazdu kuće kada je već bio u drvarnici. Pred njegovim očima bacila je sanduk na ulaz u našu rupu, no jutros je zaboravila namjestiti piljevinu i nije sigurna nije li gazda; vidio ploču i kariku na njoj-

Joža je objesio slušalicu i nije se mogao umiriti. Škripao je zubima i promrsio: »Ja ću je zagušiti!«

• Uveče u šest sati Proglas je bio gotov i umotan u svježiće. Muž ove žene gore, stolar, dobar drug, član KP i jedila naša redovita veza s Partijom, došao je nešto poslije šest po njih da ih odveze na svojoj prikolici na nama nepoznato mjesto.

Na naše pritužbe protiv žene, sada i ranije, samo je krililo rukama i odgovarao: »Radite s njom šta hoćete. . .«

Kad je otišao, ulaz u našu podzemnu rupu ostao je otvoren. Taj je cijeli dan prošao, a da nismo spomenuli jutrošnji događaj. Ali meni, a sigurno i Joži, on nije izlazio iz glave. Morala sam sve svoje sile upotrijebiti da bih ostala mirna i da svoju strepnju ne prenesem na Jožu.

Svoj sam dio -posla završila mnogo ranije, a Joža će tek u četiri ujutro završiti svoj novi rukopis. U takvim slučajevima, kada je satima trebalo da čekam dok mogu započeti novi posao, imala sam odobrenje da nekoliko sati proboravam kod svoje kuće.

»Idem kući!«, šapnula sam više za sebe. Joža me nije shvatio, ali me pogledao. »Idem kući!«, rekla sam glasno, a glas i tijelo su mi drhtali.

»Šta ti je danas?«

A ja sam dalje ponavljala: »Idem, i to odmah! Rupa je otvorena!«

»Pa idi, ali mi nareži malo špeka i kruha, jer će to slaganje trajati do jutra«.

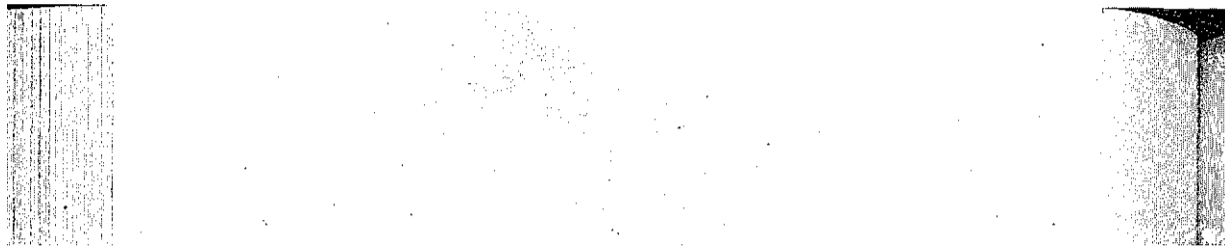
Tresući se, s mukom sam mu narezala parčiće špeka. Navrat-nanos sam obukla kaput. Groznica me toliko tresla da su mi zubi udarali jedni o druge.

»U četiri sam tu«, istisnula sam sa ljestvica i pohitala gore.

Kapiju sam našla otključanu. Prišla sam do već osvijetljenog kuhinjskog prozora i lupila o njega da bih onu unutra podsjetila da treba da zaključa kapiju, i Odjurila u mrak.

Kasno u noći, poshje nekoliko šoljica vrućeg čaja, groznica me prestala tresti. No, u meni se javio novi nemir. Otvorena rupa, otključana kapija... A zar ona žena nije bila u kaputu, spremna za izlazak, kada sam ono tresnula u prozor?

Još prije prvih pijetlova napustila sam svoj dom. Propješčila sam kroz cijeli grad, jer je bilo prerano za bilo koje prevozno sredstvo. Kao da me nešto opominjalo na oprez zastala sam, već u blizini štamparije, kod Trešnjevačke crkve. I nisam dugo čekala. Iz 'uličice u koju je trebalo da uđem, Mačkova zaštita vukla je čovjeka koji se otimao i kojeg su udarali. Isprekidane riječi i psovke dopirale su do mene i shvatila sam da hapse sve živo u blizini štamparije.

Istoga dana saznala sam da je kućica bila opkoljena ubrzo poshje mog odlaska. Joža je uhvaćen u rupi. Brama se i otimao. U zatvoru je dočekao dolazak ustaša i nikada više nije izašao.

Jožino me hapšenje strašno pogodilo. Stalno me progonilo njegovo iznenađeno lice kakvo sam vidjela pri bdlasku, sa ljestvica. I još dugo kasnije iznenada bih u noći čula njegov zov.

Policija me tražila u Mariboru. Dočekivala je svaki voz koji je dolazio iz Slovenije. A ja sam nesmetano radila u štampariji Higijenskog zavoda. U njoj mi je Milan Radočaj, grafički radnik, i ranije uvek osiguravao mjesto kada me je Partija na dulje ili kraće vrijeme slala na neki drugi rad. Učinio je to i sada kada sam se vratila, poshje tri mjeseca rada u podzemnoj štampariji CK KPH na Trešnjevici, pravdajući moje izostanke bolešću pluća.

ŠTAMPANJE SE NASTAVLJA

Početak juna 1941. povezo me Pavle Pap s Maksom Durjavom, studentom. Po svemu sudeći, Pavle se spremio da napusti Zagreb. To sam predosjećala i unaprijed mi je teško padao taj rastanak.

Već kada sam Pavia prvi put vidjela, prije dvije godine u proljeće, ostavio je na mene snažan i neizbrisiv utisak. Osjećala sam da ima snage da provede čovjeka kroz vatru i vodu. Tako je i bilo. Ah, ako nisam izvršila sve što je zadao, neizdrživo me pekao pogled njegovih smeđih, sjajnih očiju.

Bio je visok i dobro razvijen. No sada, kada sam ga sreća poslije dužeg vremena, bio je jako oslabio. Odijelo mu je postalo preveliko i visjelo je na njemu. Kolikogod neustrašiv, ustaška vladavina očigledno mu je bila teža nego stara Jugoslavija čiju je robiju iskusio i stalne tjeralice nadmudrivao.

Maks Durjava je pobjegao iz Maribora gdje ga je policija gonila zbog 'ilealnog rada. U Zagrebu je živio ilegalno i nastavio je da izrađuje ustaške legitimacije i propusnice. (Ne za dugo. Uхватиše ga i već negdje u septembru 1941. upadljivi ustaški plakati objavili su njegovo strijeljanje.)

Dugim koracima prilazio mi je iza Petrove crkve. Donio mi je original ustaške propusnice.

»Sutra u dva čekam gotove!«.

Razbijala sam glavu odakle da stvorim jednaka slova[^] jednaku boju i debljinu kartona.

Sjetila sam se nekih drugova koji su radili u Državnoj štampariji gdje su štampani originali. Obratila sam se Grgi Brnčiću³, postarijem drugu iz mog rodnog mjesta koji je u vrijeme Obznane tamnovao dvije godine u Sremskoj Mitrovici.

Odbio me u velikoj panici. »Ustaše pregledavaju svakog radnika pri izlazu«, rekao mi je.

Otišla sam u stan omladinca Jošta. Njemu se činio lak i jednostavan taj zadatak — iznijeti ustašama ispred nosa slog. Poslje svakog štampanja novih propusnica on mi je donosio slog, ja sam ga nosila u štampariju Higijenskog zavoda, tokom istog dana odštampana propusnice i vratila slog. Ustaše su sve češće mijenjale i boju, i obhk, i slova propusnice i tako je bilo stalnog odnošenja, donošenja i štampanja.

I u Higijenskom zavodu, koji je pretvoren u ustaško ministarstvo zdravstva, postalo je vruće. Dolazeći i odlazeći prolazila sam kroz kordon ustaša. U četvrtastoj košarici prenosila sam slog i odštampane propusnice prekrivene salatnom mrkvom. Košarica, do pola napunjena olovom, bila je teška. Morala sam je prenositi kao da je laka i sve sam činila da tako i izgleda.

Dok sam radila na propusnicama, ustaše su često upadale u štampariju tražeći nekoga. Svaki put su mi se leđa orosila i rioge zaklecale, ah sam mimo pipala oko boje ih, kao slučajno, vadila valjak da ga operem.

Poslovođa Radočaj postao je drugi. Dok mi je za vrijeme stare Jugoslavije gledao kroz prste i nikada ništa nije pitao, sada ga je uhvatila panika. Znao bi se iznenada pojaviti i pregledati moj stroj i kada bi se uvjerio da se nije prevario, potpuno bi se izbezumio i izletio iz štamparije. Počeo je da bježi ne samo s posla. Putovao je u svoje rodno mjesto na tri, četiri dana, vraćao se nenadno, proletio kroz štampariju da bi opet nestao.

U štampariji sam stekla nove saveznike. Bila sam oslabila i okvir sa slogom više nisam mogla sama dizati ni mijenjati u stroju. Pomagao mi je, bez riječi, Ferdo Hofman, slovoslagač koji je radio u pokrajnoj prostoriji. Tu je bila i Katica, ro-

³ Ustaše su ga 1942. god. javno objesile na cesti između Zagreba i Karlovca.

đaka poslovođe Radočaja, koja je radila u štampariji i koja se razvila u krasnu snažnu djevojku.

Katica nikada nije ništa pitala, ali bi se uvijek našla na u'du ili na samom ulazu u zgradu kada sam dolazila. Nasmijana pograbila bi košaricu iz mojih ruku i viknula: »Daj da je ja ponese — svaki si dan grbavija!«.

U početku sam se sustezala. Malo sam se bojala Katice. No, ona kao da nije ništa primjećivala i najvećom je hitrinom prenosila košaricu preko svih stepenica, a nije ih bilo malo. Usput je stigla da svakom ustaši nešto dobaci i da ih nasmije.

Priča se završila tako da su ustaše počele vjerovati da poslovođa Radočaj zanemaruje posao i da tako često putuje, jer je visoki komunistički funkcioner. »On je veza *s pokrajinom«, počelo se pričati i preko noći raspisana je tjeratica za njim.

Katica je odvedena kao talac. Vjerovali su da ona nešto zna o Radočaju. Isto jutro prevrnuli su i pretresli sve što je bilo u štampariji. Ništa nisu našli, jer sam, kao i uvijek, uvečer sve bila odnijela. Ferdu Hofmana i mene nisu čak ništa ni pitah. Samo smo ostali bez posla, jer su zapečatili štampariju.

Katicu su ustaše zlostavljale i mučile. Hrabro je izdržala muke i nije rekla ništa, niti je koga odala. Poshje izvjesnog vremena puštena je na slobodu.

U VREVI ILICE

Kratko vrijeme prije nego što je bio uhapšen, Maks Durjava povezo me je s Milanom Varićakom, zvanim Če.⁴ Bio je grafičar oproban u zanatu, a i pod batinama pohcije. S njime sam sada radila na organiziranju za mene treće ilegalne štamparije ove godine.

Za partijski novac kupili smo radionicu za izradu okvira, u Ilici 113. To je bio ulični lokal, krčat okvirima, slikama, staklom i ogledalima. Radionica je imala i nuzprostoriju, mračnu i usku. U nju se ulazilo, tačnije uvlačilo, iza tezgje preko prozora, niti je u nju prodiralo danje svjetlo. Radilo se pri električnom svjetlu. U zidu se nalazila četvorouglasta udubina veličine kvadratnog metra. U tu smo udubihu smjestili staru prešu za štampanje pozlaćenih slova na koricama knjiga.

⁴ Milan Varićak, grafički radnik, slugač. Uhapšen 1. maja 1940. u ilegalnoj štampariji u Murterskoj ulici 25 u Zagrebu. Mučen je od policije i osuđen na 2 godine robije; kad su Nijemci nadirali u Srbiju pobjegao sa izdržavanja kazne, došao u Zagreb u ljeto 1941. i tu organizirao rad ilegalnih štamparija. Po odlasku u partizane radio je i na oslobođenoj teritoriji u štampariji; poginuo je 1942. u zračnom napadu na oslobođeni Bihać.

Danima se tu Varićak mučio da bi iz preše izvukao čist, upotrebljiv štamparski otisak. Najzad je uspio.

U dubinu u zidu obložili smo starim jorganima i vrećama da šum pri radu preše bude što više zagušen. Stolar, od kojeg smo kupili radionicu, izradio je dvije velike pokretne zatvorene police kojima smo zaklanjali udubinu kada nismo radili.

U septembru smo počeli sa štampanjem.

U normalno radno vrijeme primam narudžbe i izdajem uokvirene slike. Mušterija ima na pretek. Najviše dolaze ustaše, uramljuju Paveličeve slike.

U kutu, stolar ne diže glavu od svog posla. Sada je on moj namještenik, poslovođa. Ujutro, plašljivo osvrćući se, dolazi u poslednji čas. U podne izleti kao iz puške, da bi se opet došunjabao u četiri poslije podne. Izbjegava svaki razgovor sa mnom, nikada ne ulazi u nuzprostoriju. Pravi se da ne zna šta tamo radimo.

Okolo deset sati prije podne obično je dolazio Varićak s gotovim slogom. Uređivao bi ga prijepodne, a između dvanaest i četiri poslije podne štampamo. Radimo i nedeljom kada je lokal zatvoren. Varićak otvara i zatvara prešu, ja ulažem papir. Osjećam se slabo, a on to primjećuje i često priča da ću za šest mjeseci na Krim, na oporavak. Ja mu ne protuslovljavam. Sjećam se Joža iz rupe na Trešnjevki. I njemu je neki od drugova govorio o liječenju na Krimu.

Na domak ruke leže, stalno otkočeni, »mauzer« i bomba, »kragujevka«- Ispod praga imali smo rezervu metaka. Kada je previše uporno govorio o Krimu, ja mu pokazem na naše oružje i kažem: »To je moj i tvoj Krim«!

Deveti je oktobar ujutro. Vrijeme je već odmaklo, a poslovođe još nema. U pola deset treba da stigne Varićak sa slogom. U to dojuri žena poslovođe i sva prestrašena ispriča: »Muža su mi jutros, u četiri sata, odvele ustaše!«.

Zaključala sam radnju da bih na uhci, nedaleko od lokala sačekala Varićaka. Nekohko časaka kasnije primetila sam ga gdje dolazi s teškom taškom u ruci. Znala sam da je u njoj slog. Odmah smo se sporazumeli. Trebalo je da i dalje vrebam na ulici da li će se šta sumnjivo pojaviti oko lokala, a on je odjurio po pomoć.

Nije bilo ni deset sati kada je stigao veliki kamion koji je ušao u vežu kuće. To je bila mračna i stara veža, a iza nje ogromno dvorište puno radionica raznih zanatlija. Kroz tu vežu tutnjala su cijeli dan razna kola i bicikli. Radionica je imala izlaz u tu vežu. Varićak i jedan drug iznosili su brzo prešu i ostah štamparski materijal. Četvorica drugova, s otkočenim bombama, čuvali su prilaz u kuću. Za nekoliko minuta kamion s našom štamparijom nestao je u vrevi Hice.

S Varićakom sam se sastala dva sata kasnije. Rekao je da je poslovođa uhapšen zbog nečeg drugog, da za me ne postoji nikakva opasnost, jer on ne zna ni moje ime, ni gdje stanujem.

Bili smo sigurni, i Varićak i ja, da me pohcija neće tražiti i otišla sam kući po neke stvari, ali ipak nisam spavala kod kuće. Nismo ni sanjali da nesrećni stolar, pod teškim mukama kojima nije bio dorastao, priča i ono što ga ne pitaju. Priznao je na policiji da u svojoj radionici ima ilegalnu partijsku štampariju. Oni je nisu našh. Mučili su ga još jače. Počeo je da me opisuje u tančine. On je o meni ipak nešto više znao nego što smo mislili. Znao je da u grad dolazim Ksaverskim tramvajem.

Stanovala sam u kućici između Šestina i Gračana. Samo je moja majka bila prijavljena. U kućici su živjeli i moja dvogodišnja djevojčica i moj muž Stevo Konjović⁵, za kojim je prije mjesec dana bila izdata tjeratica. Živio je u dubokoj ilegalnosti i čekao svaki čas vezu da krene u partizane. Za svaku sigurnost, majka mu je dala isprave moga brata koji je 1938. godine poginuo u španskom građanskom ratu, a otišao je iz zemlje ilegalno i nikada nije bio pod nekom sumnjom.

Za mog druga vezivalo me je mnogo toga — i obostrana naklonost, i idejna i drugarska povezanost. Radio je kao partijski radnik. Redovito sam ga pratila nedeljom kada je odlazio na održavanje partijskih kružoka po selima. Prije polaska sakupljali smo po džepovima i prebrojavah dinare za put. Putovali smo do Pušće Bistre i otuda pješaćih nekih deset kilometara. U nekom gaju obično nas je čekala oveća grupa seljaka.

On im je često tumačio, a znao je slikovito i bhsko protumačiti i najteže pojmove. I oni bi ga razumjeli. Veselio se kao dijete ako ih je mogao kojom sitnicom razveseliti. Ako ničim drugim, a ono bar ukoričenom knjigom koju su mu tjedan dana ranije dali, svu raskupusanu. Ja sam znala da povezujem knjige, a on mi je kod toga pomagao.

No, pohcija mu je bila stalno za petama — vršila premetačine, hapsila ga bilo kojim povodom. Ako je bio gdje zaposlen, bilo je to najviše na četrnaest dana. Na intervenciju pohcije bio je smesta otpuštan. Posao nije birao. Bio je i noćobdija, mada je završio fakultet, no najčešće je radio kao nekvalifikovani radnik na novogradnji, na dan, na sat.

Njegovo ime nikada nisam smjela nositi. A kada se dijete rodilo, molila sam babicu da ga ne prijavi u Matični urèd i ono je ostalo neprijavljeno i nekršteno. Nisam htjela da nosi moje

⁵ Završio šumarski fakultet u Zagrebu. Kao student bio jedan od prvih organizatora partijskih ćelija u svom-rodnom mjestu, Somboru. 1936. osuđen od Suda za zaštitu države i godinu i po proveo na robiji u Sremskoj Mitrovici. Strijeljan od ustaša 1941.

djevojačko ime, a priznati očevo značilo bi policijsku hajku natjerati na nas oboje.

A on i Pavle Pap su me tješili: »Kad dijete pođe u školu, već će biti naša vlasf«.

HAJKA JE POČELA

Ustanak se već rasplamsao. Svakodnevno su odlazili u partizane drugovi koje sam dobro poznavala. I ja sam željela da im se pridružim kada pođe moj drug.

Nekoliko dana, opreza radi, nisam spavala kod kuće i vratila se tek jedne večeri kada me Varićak ponovo uvjeravao da uhapšeni stolar o meni ništa ne zna, pa da ne može ništa ni reći.

Ah, hajka je za mnom već bila počela. Tri su dana ustaše pretresali svaki tramvaj koji je dolazio od Ksavera. Bih su uhapsili i nekohko smeđih žena u plavim kaputima. Pošto me nisu našli, prešli su mitnicu, zapitkivah kod svih i pretresali svakū kuću. Tako su stigh i do ugla na kojemu sam svaki dan žaokrenula prema svojoj usamljenoj kućici. Djevojka koja je u dvorištu kuće na uglu ispirala rublje, lijepo ih je uputila mojoj kući, pošto me je iz njihovog opisa prepoznala.

I dok su se dvojica ustaša oprezno šuljah prema mojoj kućici, u koju sam se tek sinoć vratila, ja sam se strašno mučila u snu.

U času kada me muž prodrmao da me probudi i ja, otvarajući oči, htjela ispričati šta me mučilo, ustaše su već bile preskočile malu zaključanu kapiju i stajale na sobnim vratima.

Jedan je uperio pištolj u nas, a drugi je odmah prišao ormanu i otvorio ga. I nije dugo tražio. Moj plavi kaput i plave cipele bih su pred njim.

»Obucite se!« — rekao mi je onaj s pištoljem. Ništa nije pomoglo dokazivanje moga druga da sam teški plućni bolesnik.

»Vi ste uzrujaniji nego gospođa«, rekao je onaj drugi mome mužu.»Možda smo se prevarili, pa to nije žena koju tražimo, mada opis odgovara. Vjerujem da je i bolesna, ali je zato Vi pratite. Ako to nije ona koju tražimo, vratit ćemo vas oboje brzo kući«.

Moj je drug bio blijed kao krpa. Još ga nisu prepoznali jer su lažne isprave površno pregledah. Kada smo krenuli, teško se rastao od djeteta. Ja, sam bila tupa, nijema i hladna. Kroz zube sam majci jedva uspjela protisnuti: »Bježi s djetetom čim odemo, jer će sigurno doći i po vas dvije«.-

Iza ugla čekao nas je mali auto. Nas dvoje su ugurali na stražnja sjedišta, a ustaše su sjele na prednja. Kola su jurnula prema mitnici. »Moram nešto učiniti, i to odmah«, promrsio je nioj drug kroz zube.

U tom trenu debeli grašci znoja izbili su mu na čelo. Od straha sam zažmirila i osjetila da je svom žestinom odskočio. Otvorila sam oči i vidjela da raskriljenim rukama steže onu dvojicu ispred sebe. Nije ih puštao i kola su počela da lete lijevo i desno. Svom svojom snagom stiskao je jednog uz drugog. Onaj koji je držao volan nije više mogao upravljati autom. Drugi nije mogao izvući revolver iz džepa, pa je upucao kroz hlače u pod automobila. U pijanoj vožnji, auto se na kraju zabi u zid. U toj pometnji i vici — ustaše su vikale: »Pomoć, policija«, a moj drug: »Bježi, bježi!« Ugledala sam svoje vlastite ruke kako drže plavi pojas kaputa. I kada je samo trebalo da prebacim omču oko vrata jednog ustaše, ukočih se od strave, od užasa pred ubijanjem, od čega li.

Na uporno vikanje moga druga da bježim, s mukom sam odgovorila — »Ne mogu!«. Njegov stravični krik — »Moraš!« — trgnuo me i uspjeh da otvorim vrata automobila koji je bio priklješten o kameni zid crkvene ograde.

Vrata su se otvorila tek toliko da sam se mogla provući. Puzala sam korak-dva i već su meci počeli da mi pršte oko glave. Prvi put sam čula metke ispaljene iz takve blizine i bila sam uvjereni da mi je došao kraj. I govorila sam sama sebi: »Dobro je tako, samo ne živa u mučilište«-

No, istog sam časa spoznala da se i među mecima može bježati. Pretrčala sam cestu i našla se između dva ploti, na uskoj stazi koja vodi u Jurjevsku ulicu. Bila sam izbezumljena i nisam znala kuda bježim. Otežale noge vukle su me k zemlji, te sam počela posrtati.

Iza mene ustaše su urlale: »Držite ženu!«.

Galama je bila popustila kada sam se našla na kraju ograde. No, pojačala se pucnjava i tu gdje je put vodio i lijevo i desno, u neka nova naselja, posrnula sam i pala. Bila sam sva iznemogla i uvjereni da mi se nekohko zrna zabilo u leđa.

»Pogođena je, pala je!« čula sam glasove kao iz neke neizmjerne daljine, i misli su mi se pomutile. Iz te obamrlosti trgne me jezivi krik moga druga. Krici i vapaji miješali su se s novom pucnjavom i ja sam osjetila da se ti meci' zabadaju u njegovo tijelo. Očajno sam zavapila: »Tebe ubijaju, a šta ja da radim?«

I počela sam puzati dalje — jer dići se nisam mogla — preko uzvisice prekrivene jesenjim hšćem i požutjelim žbunjem.

Nisam ni primjetila da mi je kaput skliznuo s leđa još nu mjestu gdje sam bila pala, na raskršću. Sada se boja moje haljine spojila s bojom jeseni i nisu me primijetili ni onda kada sam se, već ispod same Jurjevske ulice, uspravila iza žbunja.

Prvi put sam se osvrnula. Nijema i okamenjena gledala sam dalje na Ksaversku cestu kako gomila uniformisanih ljudi udara po mom drugu. A on nije više davao ni glasa od sebe.

Tu bi me vjerojatno i našli da me nisu trgli radnici koji su istom stazom krenuli dolje.

»Šta se tamo događa?«, zapitah su me. A ja sam prošaptala — »Strašno! Strašno!«

U prolazu, jedan od njih mi dobaci:

»Zeno, bježi. I ti izgledaš strašno!«

Prošlo je dosta vremena dok sam se pribrala. Misli su mi se sporo kretale, ali sam ipak brzo uvidjela da nisam čak ni ranjena. Bivalo mi je sve jasnije da sam se iščupala iz ustaških ruku, ali da je moj drug ostao. Suze mi počеше ćurkom curiti, a jezik i guša smetah su mi kao nešto tuđe i golemo.

Odjednom, moji tromi koraci pretvoriše se u trku. Za tih čas projurila sam Jurjevskom ulicom i sjurila se niz stepenice koje je vežu s Donjim gradom. I više su me bijes i vlastita bijeda gonili naprijed, nego određeni cilj. Jer, sve više su mi se misli vraćale na moje kolebanje u najodlučnijem času. Da sam u sebi savladala stravu, da sam omču koju sam pripremila, prebacila i zategnula, ne bi moj drug umirao na cesti.

Zastala sam pred Palmotićevo broj pet. Ipak, moram nekud da se sklonim. Sunčani dan, a ja u krvavoj haljini, poderanih čarapa. Šake su mi krvave i ljepljive, izrezuckane i pune sitnog stakla.

Malo sam se kolebala i osvrtala ulicom. Ipak, polako krenem u kuću i pipajući spustim se u mračni podrum. Tu su, u podrumskom stanu, živjeli moji kumovi, stari Marko Marković sa ženom Vikom, čisteći već dvadeset godina stubište ove najamne kućerine. Banula sam pred Marka i upitala ga gdje mu je žena. Bila je otputovala. Uхватила me strava od dana i ulice, priznala mu istinu i tražila da me skloni. Opirao se i rukama i riječima i bhjedio kao da pred njim stoji smrt.

»Tu će te pronaći! Dan i noć traže Kaufmanovo blago!«

»Samo do noći, kume, dok padne mrak!«. Osjetila sam da bih mogla tu i umrijeti, ali da se iz kuće neću micati.

Marko se nije branio. Mahnuo mi je samo da pođem za njim. Pogubljen, *tromo se* vukao mračnim labirintom bez kraja. Najzad je stao, preturao po svežnju ključeva i kada je našao pravi, propustio me u praonicu i dva puta zavrnuo ključ u bravi.

Kroz rešetke ispod stropa šuljao se rani jesenji sumrak. Pritješnjena grižnjom i u napetom iščekivanju osluškivala sam.

šumove iz okolnih drvarnica. Gotovo sam bila sigurna da se stari Marko neće vratiti sam. A moje prebivalište sve se više sužavalo. Učinilo mi se crnim zatvorom.

Najzad, u gluho doba noći, začujem tromе korake. Nisam skidala oči s vrata. Mlaz treperave svjetlosti sporo se širio, U okviru vrata, širom otvorenih, ugledah pognutog Marka s fenjerom u ruci. On ga polako podigne i, žmirkajući, počе da me traži po praonici.

Nisam bila u stanju da se mičem. Stari Marko me je izvukao iz podruma i mnogo se trudio oko mene dok me je smjestio u krevet u svom stanu. Sve je pokrivače i perine stavio na mene, cijelii noć kuhao čajeve, no sve je bilo uzalud. Tresla sam se do jutra u groznici.

U POTRAZI ZA SKLONIŠTEM

Drugo sam večе otišla od Marka, sva iscrpljena i bolesna. Otišla sam nedaleko, na kraj Vlaške ulice, kod Micike, bivše djevojke moga brata koji je poginuo u Spaniji. Kod nje sam provela, zaključana u tavanskoj sobi, tri dana u bunilu.

Miciku sam uputila koga treba da obavijesti. Prestrašena zbog moje prisutnosti, vratila se u stan tek nakon tri dana, kada je dovela Božu Dakića⁶ koji je imao da me odvede na sigurnije mjesto. Tada mi je potanko ispričala šta se dogodilo s mojim drugom, koga su teško ranjenog odvezli u bolnicu na Sv. Duhu. Doznala sam da sam uspjela pobjeći, jer se Stevo natčovječanski borio i spriječio ustaše da krenu za mnom u potjeru. A kada su ga izrešetale, ja sam već bila nestala.

Bijesni zbog neuspjehа, vratili su se u kućicu u kojoj su nas uhapsili. Majku su priklještili uza zid, udarah je pištoljem i zahtijevah da im kaže gdje bih mogla biti. Uporno je ponavljala da oni to moraju znati, jer su me upravo ona dvojica, na koje je pokazivala prstom, malo prije odveh.

Čitava jedna grupa ostala je sakrivena u kući, sa uvjerenjem da ću doći zbog djeteta. I prisilili su majku i dijete da se kreću oko kuće kao da nema zasjede u njoj.

U ILEGALNOSTI

Te iste večeri došao je po mene, kako je obećao, Božo Dakić, da bi me odveo na sigurnije mjesto. Uzaludno je bilo moje nastojanje da budem mirna. Tresla sam se, zubi su cvokotali, a koljena klecala. Prihvatio me ispod ruke i poveo čvrstim korakom.

⁶ Španski borac, rodom iz Karlovca. "Ubijen od ustaša 1941.

»Ne brini«, smiješio se, »prvih dana nikome od nas nije bolje«.

Na putu od Vlačke uhce do Trnjanske postepeno sam postajala mirnija pokraj njega. Nije bio viši od mene. Kada sam ga pogledala, ispod prve svijetiljke, vidjela sam suho i tvrdo, i mada još malo, izborano lice.

Pokušala sam mu se nasmiješiti da mu pokažem da se bolje osjećam. On me je shvatio.

Govorio mi je o bračnom paru kuda me vodi. »Žena, zove se Anka, sasvim je kako treba, ah muž će svu noć presjedeti na zahodu. Uhvatit će ga takva migrena, da će i od tebe tražiti pomoć. Neka te to ne smeta, jer, kažem ti, bit će ništa«. To »bit će ništa« stalno je ponavljao i pri tome bi se uvijek tvrdo nasmiješio. Na rastanku mi je obećao da će me idući dan posjetiti i čotsto mi stegao ruku.

Boža nije pretjerao. Ovaj jadni čovjek u čijem sam stanu bila smještena, cijelu noć nije spavao, gutao praške, stezao glavu mokrom krpom. Noć je uglavnom prohodao. Tu sam ga noć zavoljela, jer svoj strah uopće nije skrivao. A bio je veoma znatiželjan. U trenucima malog smirenja stalno me zapitkivao šta sam radila, da li me traže, šta ću sada, imam li koga... Požalioh što sam mu previše ispričala, ah u tom pričanju meni je bivalo lakše. A njemu sve teže. Iako mu je pozhlo kada je pribhžno saznao kakva mi je situacija, pa sam mu zaista i ja, pored njegove žene, morala priteći u pomoć.

Drugi dan došao je Boža. Nestrpljivo sam ga očekivala. Noć provedena kod tih ljudi dobro je djelovala na mene. Tuda slabost i tuđi strah kao da su me trgli. Iskrenost u našem uzajamnom bodrenju i tješenju potpuno me ojačala. Sada sam bila sposobna da mirno zapitam Božu šta je s mojim drugom. Još sinoć to nisam mogla.

On mi je ispričao da je u bolnici hitno operiran. Imao je u sebi pet metaka, ali nijedan smrtonosan. Glava i hce izubijani su mu i izranjavljani. Sav u zavojima leži napola bez svijesti. Njeguju ga, jer imaju neke namjere s njim. »Bit će ništa« — zaključio je — »imamo dobru vezu u bolnici i čim bude mogao na noge bit će mu omogućen bijeg«.

Božinim sam riječima i vjerovala, i nisam. Lovila sam svaku iskricu u njegovim blijedoplavim očima koje su žmirkale na mene. Znala sam da neki drugovi na taj način tješe majke i žene da im odmah ne kažu sve. Ja sam uporno tražila istinu, no, Boža mi ju je rekao.

Mučno i teško prolazili su mi prvi dani ilegalnosti. Izlaziti nisam smjela, a nešto raditi ih čitati nisam mogla. Nemir i praznina u meni bili su prejak. Pored toga, prozor mi je

gledao u dvorište kućerine u kojoj je bila smještena ustaška bojna, pa sam čitav dan morala slušati odjek njihovih cokula i pjevanje koračnica.

Po cijeh dan iščekivala sam Božu, a ako u uobičajeno vrijeme nije stigao, postala bih još nemirnija. Odlučila sam da preko njega tražim vezu s Varićakom. Bila sam sigurna da Varićak ne sjedi skrštenih ruku i da prešu iz Ihce 113 koristi na nekom drugom skrivenom mjestu. Nisam mogla podnijeti pomisao da radi sam ih da je našao neku zamjenu za mene.

"No, Boža se nije nikako saglasio sa mnom. »Moraš prije ozdraviti, a imam za tebe specijalni zadatak«. Tim me riječima odbijao i nije me htio povezati s Varićakom.

Božino obećanje o specijalnom zadatku nije se ostvarilo, tbrzo je bio uhvaćen od ustaša. Strašne su priče kolale o tome kako ga muče. Drugovi koji su dolazili Anki rekli su da mu stavljaju usijane pegle na golo tijelo i da se iz njegove ćehje širi hodnikom strašan zadah paljenog mesa.

Bez obzira na Božino herojsko držanje morala sam, iz konspirativnih razloga, napustiti Ankin stan. Njen muž Zmajo, po zanatu frizer, ošarbao mi je kosu — postala sam plavojka — naučio me šminkanju i raznim prerusavanjima, ali se ipak plašio da me pusti na uhcu — iz straha za moju sigurnost.

Drugarica srednjih godina došla mi je javiti da treba da napustim taj stan. Partija je već nekohko dana za mnom tragala, jer se nije znalo gdje me je Boža smjestio! Izjavila sam da ću sama naći novo sklonište i dogovorile smo se kako ćemo održavati vezu. Ah ilegalnih stanova bilo je sve manje, a ilegalaca sve više.

! Micika, koja me je već bila prihvatila, sada kada me opet ugledala na svojim vratima samrtnički je probljedila. Tvrdila je da je već nekoliko dana prati' ustaški agent i da i ovog časa stoji na uglu uhce.

Bilo je pet do devet i redarstveni sat zabrane kratanja se približavao, a ja sam se našla na uhci. Posljednjih sekundi prije devet uletjela sam kod kume Vike i njenog Marka. Od te večeri do odlaska u partizane imala sam kod njih sigurno utočište.

Jedne večeri ipak nisam smjela da se vratim Viki. Upravo kada sam izletjela iz njene kapije, naletjela sam na grafičara u kojega nisam mogla imati povjerenja, a koji je svakako znao za moj slučaj. Nisam znala kuda da krenem te večeri i sva smrznuta tumarala sam ulicama. Slučajno sam naletjela na Katicu Kolesar i ona me je, bez riječi, zgrabila za ruku i odvela u svoj stan. Katica i njen muž Janko, krojač, bih su mi neki daleki rod. S njima ni ranije ni sada nisam održavala vezu, ali su znah

da se skrivam. Katica i Janko napajali su me čajevima, masirali moje smrznute udove, da bi kroz njih tek pred jutro prostrujao život.

Kod Kolesarevih sam tih dana dobila prvu ceduljicu od svoga druga.

»Ja sam nepokolebljiv kakav sam i bio, i čekam. Ne misli o meni više nego o drugima. A da ti i ne kažem, znaš da je pitanje dana, sati. Tužan sam što moj slučaj nije usamljen. Evo, gdje ležim puna nas je soba. A kohko ih još ima? Tješi me jedino da ti pripadaš među one koji nas smjenjuju«.

Ni riječi o nekoj nadi za oslobođenje, o bijegu. Tražila sam objašnjenje od drugarice koja mi je bila veza s Partijom. Ona mi je rekla da su pripreme u toku.

Ne sjećam se kada i kako, ali me ilegalni život promijenio. U mene je ušla nova ljubav, ljubav koja nema suza. Ona nije usmerena na jedno biće, ona je velika, snažna. Nema straha ni za sebe, ni za bližnjega. Ona samo zna da za jedan udarac vraća tri.

I TRI PUTA SE MOŽE UMRIJETI

Drugovi mi nisu dozvolili da učestvujem u organiziranju bijega mogega druga, koji je trebalo da bude jedne decembarske večeri, prije devet sati.

Bila sam očajna. Prosjedila sam tu decembarsku noć nepomična u Zmajinoj i Ankinjoj kuhinji. Čekala sam ishod akcije.

Stevo Konjović ležao je na prvom katu hirurškog odjeljenja u bolnici Sv. Duha. Tu je bio šestu nedelju. Pet metaks koje je dobio na cesti nisu bih smrtonosni. Već bi ga davno bili odvukli da mu mladi praktikant u tajnosti nije trovao rane, & bi usporio ozdravljenje. Pripreme za bijeg privodile su se kraju. Čekalo se da u službi bude jedan stražar, naš simpatizer. Veza je bila bolničarka koja ga je njegovala.

Došao je 8. decembar. Uvečer u osam promijenili su se dežurni stražari. Nekohko časaka kasnije novodošli lako mu dotaknu rame.

»Požuri brže«, šapnu stražar. »Odvest ću te do zahoda, skoči kroz prozor, dolje te čekaju!«.

Stražar ga je gurao prema vratima i hodnikom jer se Stevo s mukom i jedva micao. Ranjen u kuk i iznuren, iz djetinjstva kratkovid, gotovo shjep bez naočala, pipao je oko sebe. Trebalo je da iskoči kroz mali uzdignuti zahodski prozor. Sam nije mogao, a stražar koji je minutima-uzrujan stajao pred vra-

tima. videvši da Stevo to nije u stanju sam da učini, uđe u zahod, silom otvori zamrznuta prozorska krila, podiže ga u visinu prozora i gurnu u mrak. A u zimskoj ledenoj tišini zatutnji mukli pad. I prolomi se ljudski krik.

Stražar je ostao u nedoumici pred zahodskim vratima. Tije čuo ugovoreni signal, nije čuo korake. Čekao je još izvjesno vrijeme i tek pred jutro, da bi sebe zaštitio od optužbe za naučesništvo, digao uzbunu da je jedan hapšenik pobjegao.

U bolnici je nastalo komešanje i trčanje. Stražari, čuvari, bolničari i psi tragači bačeni su u hajku. Nije dugo trajalo i bijesni lavež pasa najavi goničima da je Stevo pronađen. Nadoše ga daleko, na protivnom kraju dvorišta, ispod visokog bolničkog zida krvavog, izgriženog od pasa, pocijepanog, promrzlog i onesviješćenog. Njegova plava kruna od kose bijelila se. Nitko u bolnici nije znao da objasni kako je mogao da dopuže do mjesta gdje je pronađen.

Treći dan sam saznala da još živi. Prelomljena mu je noga na dva mjesta između koljena i kuka. Pregrižena arterija. Da li su to učinili psi? Dobio je već tri transfuzije, jer ustaše silom hoće da ga ožive, pošto sumnjaju da je bijeg organizirao neko iz same bolnice. Stražara i bolničarku su uhapsili. Sumnjaju i u njih. A Stevu tuku i zlostavljaju onako polumrtvog, ne bi li od njega nešto doznali.

Premjestili su ga iz bolnice na Sv. Duhu u Vinogradsku cestu, vjerujući da će tamo biti bolje čuvan.

Iz bolnice u Vinogradskoj, on i osam drugova bih su jedne noći odvedeni i nikada se nisu vratili.

Tako je Stevo Konjović triput umirao u svom kratkom životu.

Saznala sam od svoje partijske veze da su drugovi, koji su čekali da prihvate Stevu, čuli neko guškanje i hroptanje ravno iznad svojih glava, iza prozora kroz koji je trebalo da iskoči. A drug koji je čuvao odstupnicu javio im je da bježe, jer je mjesto Stevine glave u okviru prozora ugledao glavu uniformiranog čovjeka.

U PARTIZANE

Zagreb me guši. Sve me guši jer me veže s prošlošću. Ih otići u partizane ili pronaći Varićaka.

Dobila sam obavijest da pripadam prvoj grupi koja kreće u partizane. Oprema je na meni. Od novca koji sam dobila za život kupila sam metke od nekog mladog nezadovoljnog ustaše.

Brojim sate kâd ću ugledati prvo stablo koje pripada partizanima. No, to nije lako. Propusnice. Blokirane stanice. Kod takvog jednog pokušaja nas se nekoliko na Južnom kolodvoru ukrcao u prazni teretni vagon koji je, tobože, bio na popravci. Među nama je slučajno bio i Varićak kojega sam prvi put srela poslije rada na štampanju u Ilici 113. U Sunji je taj vagon trebalo da bude otkaćen i odguran na slijepi kolosek. U njemu smo cvokotali cijelu noć, ali on se nije maknuo s mjesta. Nešto nije bilo u redu — u »zraku« — tvrdio je skretničar. Morali smo Se vratiti u grad da bi smo sačekali i ponovo pokušali odlazak u partizane.

Te noći priznao mi je Varićak da me poslije provale u Ilici 113 nije htio da zove na rad. Kao što sam naslućivala, on je odmah bio stvorio novu ilegalnu štampariju u Vrapču.

Da mi dokaže kako ni fizički ne bi bila izdržala da s njim radim u Vrapču, ispričao mi je kako je otvorena ta štamparija.

Bio je siguran da su bili izdati, jer je samo jedan drug znao za tu štampariju, ali Varićak i ostali u štampariji nisu znali da je taj bio uhapšen. Istoga dana, oko deset sati uvečer, ustaški kamion stao je pred kućom u kojoj se nalazila štamparija. Kuća je stajala sama, okružena baštom i njiivama, bila je u mraku, a prozori i vrata dobro zabarikadirani. Varićak, Gašo⁷ i Marija Jordan Seka, Slovenka- iz Celja, promatrah su iznutra, kroz »puškarnice« koje su za takav slučaj napravili, kako je iz kamiona iskočilo desetak naoružanih ustaša. Jedan je imao puškomitraljez.

Usljedila je iznenadna paljba iz skrivenih »puškarnica«- Dvojica ustaša su ranjena, a među ostalima je nastala panika. Ipak, ustaše su uskoro otvorile vatru sa svih strana. Varićak, Gašo i Seka nisu učestvovali u paljbi. Ispod kuhinjske peći još ranije su iskopali rupu u zidu, a kroz nju u kamuflirani jarak koji je, kroz baštu vodio u stog sijena. Brzo su otvorili rupu i s bombama u rukama ispuzali u noć.

Ustaše su bile zauzete napadima na prozore i vrata kuće i nisu primijetile kada su Varićak i drugovi ispuzali iz plasta sijena i nestali u šikarju na kraju bašte. No, tek treći dan uspjeli su se uvući u Zagreb.

Varićak je imao više sreće nego ja. Već dvije, tri noći poslije našeg zajedničkog pokušaja da prebjegnemo na oslobo-

⁷ Gašo Biterman, graverski radnik, rodom iz Bakova. Na putu iz Drežnice prema Srpskim Moravicama, kad je po nalogu Partije išao u Zagreb po štamparski materijal, uhvatili su ga četnici i zaklali 1942. godine.

denu teritoriju, otišao je u takvom jednom praznom vagonu. Ja sam morala još čekati dok se ukaže prilika. Došao je i taj dan. 24. januara 1942. god.

Od žene Ivica Lovinčića dobila sam propusnicu i njenu legitimaciju. Nisam mnogo ličila na fotografiju, ali sam imala bar neki dokument u ruci. Janko Kolesar pratio me na kolodvor. Nosio mi je naprtnjaču. Smjestio me u vagon pun Nijemaca. Jednoga je čak zamolio da »bude pri ruci« njegovoj »ženi« koja putuje svojoj bolesnoj majci. Inače je on ne bi ni pustio, jer je sada opasno putovati, osobito za žene. Ovaj mu je postariji Nijemac dao za pravo i mnogo se »brinuo« oko mene.

Ustaše su nekoliko puta prolazile kroz vagon,¹ ali me nijedan ništa nije pitao. Nijemci su cijelim putem pjevali svoje koračnice, a stari pokraj mene pijuckao je šljivovicu koju mu je Janko dao.

Tako je došao Blinjski Kut koji mi je bio određen kao izlazna stanica. Još mi je u Zagrebu drugarica na vezi na rastanku rekla da nisam sama od naših u vlaku. Na izlazu u Blinjskom Kutu naći ću se s još dvije drugarice i četiri druga. Muškarci će biti u željezničarskoj uniformi, a žene će nositi šešire.

Sumrak je već padao, ali sam odmah primijetila četiri smiješna željezničara kako se vrzu oko izlaza.⁸ Kape su -im pale preko ušiju, a odijelo se klatilo na njima.

Žene su bile besprijekorno obučene, a nosile su i velike šešire. Prepoznali smo se bez riječi i krenuli put sela — muškarci nešto ispred nas, a mi žene za njima. Ispred svih, u odstojanju od deset-petnaest metara, išao je mladić. On nas je dočekao na stanici. Vodio nas je, to smo znali.

Mada je noć naglo pala, ipak smo dobro primijetili da nam u susret idu dva žandarma s bajunetom na pušci. Postalo mi je vruće, mada je led stezao usnice. Bili smo još veoma blizu željezničke stanice, a tamo je bilo mnogo naoružanih i imiformiranih ljudi. Počela sam glasno tumačiti svojim drugaricama da ću dati novi kostim za vrećicu brašna, jer ne mogu da slušam svoje, dijete kako plače kada vidi palentu na stolu. Prihvatajući razgovor, moje saputnice su mi glasno odobravale. Žandarmi su prošh pored nas bez riječi.

Pao je mrak kada je vodič ušao u kuću na kraju sela. I mi smo ušli za njim, jedan po jedan. U kući je živio postolar sa ženom koja nas je dočekala i poslužila vrućom bijelom kavom. Ovdje su drugarice zamijenile svoje šešire maramama, a suknje hlačama. To sam i ja uradila. Drugovi su skinuli

⁸ To su bili: Ivan Šibi, Ivan Zic, Čikec i Moša.

željezničarske uniforme. Sada, u toplim vunenim puloverima, pristojno su izgledali.

Svi smo odahnuli. Počeo je slobodni živi razgovor. Skinuli smo začas teret koji nam je nametnuo, okupirani Zagreb i ilegalnost.

Iste smo večeri krenuli dalje. Po nas je¹ došao veoma visok seljak, mlad, s ogromnim brkom »Kraljevića Marka«. Pješačili smo cijelu noć, išli kroz sela u kojima je vladao upravo stravičan mir. Većina kuća bila je prazna još od ljeta kada su ustaše vodile žitelje na »pokrštanje«, odakle se niko više nije vratio.

Pod nogama nam je škripao zaleđeni snijeg, a-cesta kojom smo koračali caklila se na mjesecini. Komad puta pred nama, a opet da se dobro vidimo, jašio je na dugonogom vrancu naš visoki vodič. Na glavi je nosio još i šiljatu šubaru i njegova izduljena sjena, ovako na konju i obasjana mjesecinom, dopirala je čak do nas. S vremena na vrijeme, ta duga sjena malo bi se naherila i mahnula rukom kao da kaže: hodite, sve je u redu.

Nigdje se nije čuo ni lavež pasa, jer su i oni stradali u pokolju.

U zoru smo stigli u oveće selo, u kuću imućnijeg seljaka. Ovo je gazdinstvo bilo prilično napučeno i sa svih strana izvirivale su dječje glavice. No, i za nas je još bilo mjesta.

U toj smo kući sreli prve partizane. Svi smo bili veoma uzbuđeni i više za nas nije postojala opasnost.

Jedan od njih bio je snažan mladić. Zvao se Uroš, a izgleda da je bio partijski funkcioner. Drugi je bio mladi seljak, vjerojatno Urošev pratilac.

Uroš nam je rekao da je čudo da smo uopće prošli, jer je cijela Banija blokirana već nekoliko dana. Na Samarici vodio se krvave bitke, u unutrašnjosti ustaše sistematski pale sola i uništavaju stanovništvo. Sada su na redu bogatija sela jer im treba hrana koju kamionima odvlače u Sunju i Zagreb.

Došlo je vrijeme da se rastanemo s našim brkajlijom. Uroš nam je obećao jednog druga koji će nas dalje voditi. Još nam je savjetovao da idemo samo po noći, i to vrlo oprezno, od veze do veze. Po danu, rekao je, da se držimo podzemnih bunkera koje svaka veza ima na svom terenu, jer je ovaj dio Banije ravan kao i Srijem.

Dan smo nelagodno proveli u toj kući. Osluškivali smo puškaranje, sad jače sad slabije, koje je dolazilo s raznih strana. Bilo je jasno da smo blokiram. S vremena na vrijeme prasnula bi koja bomba.

Krenuli smo čim se spustila noć. Opet preko bijelili nepreglednih njiva obasjanih mjesečinom. Išli smo uskom prtinom. Zaustavili smo se tek o ponoći. Prostrana kuća u koju smo ušli bila je puna izbjeglica. Na podu, pod svjetlom škiljave petrolejke, jedna do druge ležale su majke s djecom. Neka je, stisnuto oko sebe, imala i po troje. Sanjive i umorne, ipak su nas gledale razrogačenim očima. Bile su u paničnom strahu i tresle se kod svakog šuma. Prije dva dana doživjele su pokolj u svojim selima. Sve im je izgorjelo. Tko je mogao, pobjegao je. One su se jedva spasile, ali nisu spasile svu svoju djecu.

Te noći prošli smo i kroz Svinjicu, jedno od najbogatijih sela Banije. Naš je vodič imao dosta muke dok jfē probudio ženu u kući koja je, kako je rekao, uvijek bila pripravna, da otvori vrata našim ljudima.

Najzad, držeći svijeću u ruci, odškrinula nam je vrata. Ruka joj se toliko tresla, da su joj kapljice rastopljenog voska padale po prstima i šaci. Ona na to nije obraćala pažnju. Glas joj je drhtao, a oči bespomoćno lutale po nama. Htjela je da nas pogleda, a nikoga nije vidjela, niti pak vodiča prepoznala.

»Jučer su bili ovdje. Jučer su bili u selu. Moji su svi pobjegli. Ostala sam sama u kući. Neka dođu, neka kolju, eto, ovrije na pragu...«

Jedva smo razumjeli njeno buncanje. Poslije tih riječi, žena se počela krstiti.

Izbezumljena od straha, nedužna bića, ova žena i žene koje smo noćas sreli sabite u onoj zamračenoj i zagušljivoj sobi zajedno sa svojim mladuncima, ne znaju i ne razumiju zašto ih ustaše kolju, a nisu- vuci — govore, hodaju na dvije noge kao ljudske spodobe.

Pred zoru, po mrklom mraku, stigli smo u selo Malo Krčevo. Naš je vodič zakucao na vrata kuće na samom početku sela. Kucao je onrežno više mita, ali iz kuće nije dopirao nikakav glas. Čekah smo nekoliko minuta i vodič ponovo zakuca. Opet mir, kao da žive duše nema u kući.

Neko iz naše grune prozbori: »Možda čovjek misli da smo ustaše!«. Ta nas je glasno izrečena pomisao spasila u poslednji čas.

Domaćin je već bio odšrafio »kragujevku«, odškrinuo pokrajnji prozor i bila mu je potrebna samo još poslednja i odlučujuća sekunda pa da bombu sjuri među nas.

Kada smo se već dobro ugrijali u njegovoj kući, pričao nam je da su već te noći bile ustaše iz susjednog sela Kukuruzara i odvele dvojicu susjeda. U mraku nije mogao razabrati sada, kada smo mi kucali, tko je na vratima. Video je samo ovcu grupu ljudi i bio je uvjeren da su ustaše došle po njega.

I ovdje u ovoj kući bilo je nekoliko izbjeglih porodica. Svi odrasli, zajedno s domaćinom, odlučili su da se bore za svoj život dok god mogu da se miču. Oni se neće živi predati na klanje.

Za nas u toj kući više nije bilo mjesta, pa su naš vodič i dvojica domaćih odmah krenuli u selo da bi pronašli sklonište za nas. Svitalo je. Zimsko je jutro posivilo i bio je krajnji čas-da se sakrijemo.

Bili smo razmješteni u dvije kuće. Drugovi na početku sela a mi, žene, u sredini. Domaćica nam je dobro naložila peć. Bilo je toplo u sobi i mi smo se odmarale.

U ovoj kući upozнала sam se bolje sa svojim saputnicama, Ankom Butorac i Macom Gržetić. Sada smo slobodnije i više razgovarale.

Doduše, Macu sam znala još iz Zagreba, prije okupacije, iz rada u sindikatu. Anku nisam znala odranije. Ovdje sam doznala da je dugo živjela u Sovjetskom Savezu, da ima tamo djevojčicu i da joj je muž poginuo u španskom građanskom ratu.

Anka i Maca razgovarale su o situaciji ovdje u Baniji, a najviše o ženama. Stalno su spominjale AFŽ, o kojemu ja još onda ništa nisam znala. Do sada je moj partijski rad bio isključivo tehnički, a rečeno mi je da ću i u partizanima raditi u svom zanatu, što me tada veselilo. Ali, ovo nekoliko dana lutanja po blokiranoj Baniji i moj prvi neposredni susret s narodom u borbi, promijenio je u meni mnogo toga.

Okolo jedanaest, dvanaest sati o podne, upravo kada smo jele dobro pripremljenu kukuruznu kašu, nastala je galama pred kućom. Cestom su u paničnom strahu trčali ljudi i djeca. Odjeknuli su prvi meci, a neko je sa ceste, trčeći, vikao: »Evo ustaša!«

U brzini smo navukle gojzerice i prebacile kapute. Anka je zgrabila još i svoju naprtnjaču. Izletjele smo u dvorište, bijelo, sunčano. Domaćin viknu za nama da se spustimo u bunker u bašti,

»Pod zemlju, drugarice, pod zemlju!«

Nijesmo se plašile. Bilo što bilo, ali u rupi ustaše dočekati neću — projuri mi glavom. Obje su drugarice, očigledno, isto mishle. Projurile smo pored bunkera kroz baštu, preskočile živicu, pregazile duboki zaleđeni jarak i našle se na valovitoj, bijeloj, suncem obasjanoj njivi. Iza nas, u selu, sve se jače pucalo. Culo se i zapomaganje.

Jurile smo uskom prtinom prema šumarku udaljenom oko tri stotine metara. Ugledasmo nenadano, lijevo mnogo niže, ispred sebe, svoje drugove. Crne prilike na bijelom snijegu,

kako bježe, padaju, dižu se i opet bježe. Oni su već na rubu šume kuda i mi nrlimo. Ali, iz šume iskočiše i u susret im pojuriše ustaše. Prvi ih zaspe vatrom iz automata. Jedan je naš drug pao pogođen.

Zastadosmo. »Natrag, drugarice«, viknu Maca meni iza leđa.

»Kako natrag kada su ustaše u selu«, viknu Anka koja je bila na čelu i najbliže šumi.

Radilo se o minutima, ali je nastalo objašnjavanje. Maca je pozivala na povratak u pravcu sela, jer jedino odande meci nisu bili direktno upereni na nas, a Anka nas je zadržavala uvjerena da tamo idemo ravno u ruke ustašama. Maca se već bila okrenula prema selu, a ja, u sredini između njih, nisam znala koju da slušam. Oko glave su mi počeli zujati meci koji su dolazili iz smjera šumarka. Počeli su prštati i slijeva. Okrenuh se u namjeri da poslušam Macu, no Anka me uhvati za nogu i nije me pustila ponavljajući: »Ne natrag, u selu su ustaše!«.

U neposrednoj blizini začuh ustaške psovke i reči: ^Držite ih žive!« To me toliko uplašilo da sam se silovito iščupala iz Ankinih ruku i zaplivala za Macom.

»Anka, za nama!«, dozivala je i ponavljala. Maca, odmičući pod kuršumima.

»Djeco, kuda ćete, vratite se!«, zapomagala je Anka.

Čim sam pokušala da se dignem na noge, meci su ponovo nrštali oko moje slave i zabadali se u snieeg, prašeći.

Više sam plivala u snijegu nego trčala i našla se ipak u istom onom jarku kojim smo malo prije prošle. Jarak je rubio seoske bašte i Maca je njime krenula udesno, na kraj sela. Jurnula sam za njom. Jarak je bio obrastao žbunjem i šikarjem, pa smo u njemu odmicale teško ah prihčno zaštićene. Anku više nismo čule. Samo je štektao mitraljez.

Na kraju sela jarak je naglo prestajao, kao presječen. Tu je cesta oštro zaokretala i bile smo prisiljene da iskočimo na cestu kojom su s lijeve strane pristizali ljudi, trčeći iz sela. Na desno, u jakom luku, cesta je vodila ravno u šumarak pred kojim su naši drugovi naletjeli na ustaše. Načas smo zastale i oklijevale kuda da krenemo. Prva sam pretrčala cestu i našle smo se u podnožju malog ali strmog brežuljka na kojem su iz dubokog snijega virili redovi vinogradskih kočica. Bacila sam se u to bijelo more, hvatala i hjevo i desno za te kočice, odupirala se nogama o njih da se ne odskhznem unatrag. Dahtala sam glasno, grašci znoja tekli su mi po licu i giizli oči; iza sebe čula sam Macino stjenjanje i hroptanje.

Koliko je dugo trajalo to penjanje, ne znam. Ali ipak smo stigle na vrh. S druge strane taj se brežuljak naglo spu-

štao. Ležeći, odgurnula sam se i otkotrljala niz brijeg, kao što sam -to nekada, kao dijete, činila. I Maca se srušila kraj mene. Tu je bio mir i čudna tišina. Nije se čula pucnjava, nije bilo ljudskog zapomaganja. Kao da smo se našle na drugoj planeti.¹

Pred nama, iz dubokog snijega, izvirivala je šumica. Otpuzale smo u nju. Nalazila se na ravnici, ali smo ipak sporo odmicale. Propadale smo u snijeg skoro do bokova, i koračale samo uz veliki napor. Hlače na nama smrznute, kao da su od kosti, na gojzericama popucali vezovi. Meni su nabubrile smrznute šake. U njima kao da me bockalo stotinu igala.

Nismo znale gdje je i šta se desilo s Ankom. Nismo znale gdje smo ni kuda idemo. Spuštao se već plavičasti mrak. Nismo smjele stati, a umor nam nije dao dalje. "Vukle smo se bez cilja, jer ljudskih tragova nigdje nije bilo. Samo je jedan trag išao pred nama, u cik-caku. Bio je zečji. U svojoj tuposti kretale smo se po njemu.

Neočekivano, do uha nam dopre mukanje krava. Nada nam jurnu u glavu. Mukanje se nastavljalo i mi smo mu se sve više približavale. Našle smo se na rubu šume i tu zastale. Sumrak se već sav bio zgusnuo, ali smo ipak razabrale da neda-leko od nas, pokraj bunara, mladić napaja stoku.

»Da li ima brašna za prodaju?«, zamuckivale smo kada smo mu se približile. On se na naše pojave i riječi trgao. Gledao je u nas, ali nije ništa odgovorio.

Na jedvite jade doznale smo od mladića da je to srpsko selo. Pitale smo da li ima netko u selu da nam pomogne jer smo se izgubile. Mohle smo ga da nam pomogne. Neka mu se odluka ocrta na hcu.

»Pričekajte, sada ću se vratiti«, reče, izlete na cestu i potrča prema selu.

Sada smo nas dvije gledale u strahu. Ako u selu ipak ima ustaša? Nismo dugo čekale. Mladić se vratio zajedno sa seljakom, mekanog plavog brka, i seljankom crnih sjajnih očiju pod crnom, zimskom maramom.

»Da niste vas dvije one drugarice koje su danas pobjegle iz Malog Krčeva?«. Ova nas je -nepoznata žena prenerazila svojim pitanjem. Ostale smo nijeme. Ona nam se predstavi — predsjednica AFŽ u Velikom Krčevu. Sada nam je zaista laknulo. Shvatile smo da smo među svojimima. Rekla nam je da se zove Cvijeta i, zajedno sa seljakom koji je bio odbornik narodnooslobodilačkog odbora, povel nas je u selo.

Sigurno bih bila zauvijek izgubila šake da se nije našla starica koja ih je spasavala cijelu noć što smo je provele u Velikom Krčevu. U škaiću je držala snijeg, a u malom lončiću mast. Hiljade puta prelazila je svaki prst, svaki zglob. Masirala mi je ruke do svanuća. Ujutro nije bilo oteklhie, ni plavila, a ni bolova.

Toga jutra došlo je do velike panike u kući u kojoj smo bili. Kuća je iznenada zadrhtala od tereta koji se valjao cestom. Naišli su tenkovi, jedan, dva, tri... Iza njih šljemovi, šiljci golih bajoneta, puške, mrka lica. Tvrd nesmiljen korak. Duga kolona do zuba naoružanih ustaša vukla se bez kraja.

Starica, da bi nas izjednačila s ukućanima, dala nam je svoje stare roklje da ih brzo navučemo na sebe. Meni je u ruke utrpala oveće sito, a Maci naredila da čarka oko vatre.

»Ta, ne prolaze prvi put selom«, mrljala je. »Za sada je na redu Svinjica, oni su bogatiji. Bože im pomozil«. I starica je počela da se krsti.

Tako je i bilo. Pola sata kasnije, kada smo nas dvije već sjedile u bunkern u šumi, kuda nas je odveo odbornik, počela je pucnjava u Svinjici. Oko nas je zemlja zatutnjila od grmljavine. Cule smo dernjavu ustaša, zapomaganje i krikove očaja bespomoćnog stanovništva. A stoka je rikala.

Trajalo je to cijeh dan. Sunčani lijepi dan postao je, na mahove, mračan pod oblacima crnog dima. Već cijelo poslijepodne jure kamioni krcati stokom, mašču i drugim dobrima iz Svinjice. Idu prema Sunji puni i vraćaju se prazni u selo.

*

Ivana Šibla, koji je bio u našoj grupi, doveo je k nama u bunker nama poznati odbornik. Jedino on i njegova kćerka Grozdana znali su za bunker i naš smještaj. Grozdana nam je nosila hranu i tu smo proveh tri dana slušajući uništavanje nedužnog stanovništva.

Tu nam je Sibl ispričao sudbinu ostalih iz naše grupe.

Anka je ubijena. Pala je pogođena mecima mitraljeza, od kojeg smo Maca i ja pobjegle natrag prema selu. Grupa ustaša koja je za nama jurila, sjatila se oko ranjene Anke i silom je htjela natjerati da prizna da je »poštarica« iz Zagreba. (U to je vrijeme bila raspisana velika nagrada za onoga tko uhvati Nadu Gajler, koja je kao namještenik pošte u

Zagrebu bila učesnik u napadu na glavnu telefonsku centralu, kada je miniran i raznijet veliki dio uređaja te centrale.) Pošto Anka na pitanja ustaša uopće nije odgovarala, tražili su od seljaka saonice i odvezli je u Kostajnicu, u bolnicu. Tamo su nastavili da je muče iznuđujući od nje priznanje. Umrta je iste noći, a da ni svoje ime nije kazala.

Ivan Žic, jedan iz naše grupe, kada je video da meci pršte sa svih strana, zakopao se u snijeg. U sumrak, kada već odavno nije čuo nikakvu pucnjavu, izvukao se iz snijega i vratio u kuću iz koje je prijedodne pobjegao.

Tamna prilika koja je pala pred našim očima bio je Čikec. No, u snijegu ostao je samo njegov veliki crni kaput. On se izvukao ispod njega, pogođen samo u dlan. Kako je bio u bijelom puloveru, neprimijećeno je otpuzao u šumu.

Hajka za Mošom i Šiblom trajala je dulje. Oni su se na vrijeme dohvatili šume, ali su ih ustaše gonile do sumraka. Cijelu su noć lutali šumom. Nisu znali kuda da krenu, niti gdje se nalaze. U svitanje našli su se na rubu šume i ugledali selo. Svom su veselju glasno dali oduška, na što je žapucalo na njih iz neposredne blizine. Jurnuli su natrag odakle su došli. Nitko ih nije slijedio, ali je Moša bio ranjen. Metak mu je ušao u usnu šupljinu i izašao pored uha. Zubi i smrs-kane čeljusne kosti izvirivale su mu iz obraza. Glava je naglo oticala i Moša je cvilio u teškoj mucu. Takvog ga je Šibi vukao kroz šumu. Išao je tragom kojim su došli i vratili se u Malo Krčevo. U selu je Šibi smjestio Mošu u sigurnu kuću.

Seljaci u Malom Krčevu su već znali da smo nas dvije; stigle žive u Veliko Krčevo i rekli to Šibli koji je tražio da ga odmah povedu k nama.

Najzad nam je odbornik dozvolio da izmilimo iz bunkera. Ustaše su napustile garišta u Svinjici, nažderani i pijani, i krenuli prema Sunji.

Trebalo je da se svi preživjeli iz naše grupe sastanu u Malom Krčevu. Vraćali smo se kroz istu šumu u kojoj smo nas dvije lutale dva dana ranije. Sada smo išli utrtom stazom. Pratio nas je odbornik koji je išao s Macom i Šiblom. Shjediti smo ih predsjednica Cvijeta i ja.

Cijelim tim putem Cvijeta je nizala poruke koje treba da odnesem Vasilju Gaćeši, organizatoru ustanka u tom kraju. U njegov štab je trebalo da idemo direktno, još od Blinjskog Kuta.

»Peci da smo oplele čarape, da smo sakupile čaršave. Reci da imamo masti da možemo mastiti vojsci cijeli mjesec dana. Reci još da se ne bojimo. I reci mu da Veliko Krčevo neće napustiti njega i svoju vojsku, pa makar svi poginuli!«

Na međi između Velikog i Malog Krčeva, gdje su nas dočekali seljaci iz Malog Krčeva, dobro sam, na rastanku, pogledala Cvijetu. Htjela sam da zapamtim lice te banijske žene koja je, ne sluteći, svojom vatrom grijala i mene.

Zatekli smo Mošu u strašnom stanju. Lice mu je bilo pomodrelo, oči zatečene, usne ogromne, obraz sav u kaši. Nitko se nije usudio da mu izvadi polomljene zube iz obraza koji je, na tim mjestima, već bio u gnoju. Imao je visoku temperaturu. U kući u kojoj smo ga zatekli, domaćica je sve uradila što je znala i mogla. Močila je dva ručnika u hladnu vodu i mijenjala mu obloge.

Kada smo krenuli, zima je jako stegla. Snijeg i led su škripjeli pod nogama. Jedini zvuk koji je narušavao taj beskrajni mir. Njive su se nadaleko bijelile-

Mošu, umotanog i svezanog za dječije saonice, vukli smo kroz noć. Morali smo se šuljati pored žandarmerijske stanice, a i cijeli taj put kojim smo morali proći, kontrolirali su žandarmi.

Sela su bila pusta. Naš je vodič teško uspijevao da nekog probudi. Ako je bilo žitelja u kući, nisu se odazvali jer nisu znali tko je vani. A mi nismo smjeli dalje dok ne doznamo kakvo je stanje na terenu.

Moša je mnogo propatio te noći. Ako smo mu, od vremena na vrijeme, odvezali usta da kaže da li mu što treba, krkljao je samo da ga napustimo, jer ćemo se lakše probiti sami.

Do zore smo ipak stigli do nekog sela na uzvišici. Tu smo, za Mošu i Čikeca, dobili od seljaka prave saonice i upregnuta dva konja. Omladinke iz sela odmah su odvezle ranjene drugove u partizansku bolnicu.

Nas četvoro koji smo još ostali od grupe, ovdje smo se ugrijali i nastavili put odmah — po danu.

Ovdje je počinjao Gaćešin oslobođeni teritorij!

Na tom putu nisam drugo čula do divljenja za Gaćešu i primala poruke za njega, naročito od omladine.

Kolika su čuda o njemu pričah. Ljetos, na svom bijelom konju, sjurio se usrijed ustaške čete. Oni su se okamenih od čuda. Nijedan pušku nije opalio...

I samu me uhvati znatiželja da vidim tog junaka."

Ana KONJOVIC

DANKO, SINE MOJ

S elo Branešci koje leži između dvije ceste, Banjaluka — Prnjavor i Banjaluka — Jošavka, nalazilo se u teškim uslovima za vrijeme okupacije. U njemu je prije rata živjela moja majka, a sada poslije okupacije našla se na okupu cijela naša porodica.

Aprilski rat je zatekao moga muža, kćerku Zoricu i mene u Bačkoj u blizini Novog Sada — gdje smo u zadnje dvije godine stanovali. Oba sina bila su na odsluženju vojnog roka. — Vojin u Kruševcu a Danko* u Debru. Kako se moj muž u slučaju mobilizacije morao prijaviti na vojnu dužnost u Sarajevo, on je već iste noći, 6. aprila, tamo i oputovao tako da smo ja i Zorica same ostale u Bačkoj.

Već 10. aprila saznale smo da se vojska iz Bačke povlači, odbrana se napušta, pa smo i mi zbog toga krenule za Bosnu, ali dalje od Novoga Sada nismo mogle, jer je svako putovanje tivilnim licima bilo zabranjeno.

U Novom Sadu smo vidjele ulazak mađarske vojske i preživjele sve strahote i zvjerstva mađarske okupacije.

Nekoliko dana i noći su u gradu grurali topovi i štektah mitraljezi — građani su ubijani i hapšeni, a kada se smirilo i paljba prestala, izdata je zapovijest, pod prijetnjom streljanjem, da se svi oni koji nisu iz Novog Sada i okoline moraju javiti vojnim vlastima.

Morali smo paziti na ulicama da ne nagazimo na mrtvace, lokve krvi i razasute utrobe. — Svagdje na raskrsnicama su mitraljezi.

Izdata nam je naredba o iseljenju u roku od 3 dana. U Branešce smo stigh koncem aprila i tamo smo već zatekle

* Danko Mitrov, major Španske armije, poginuo 1942. godine kao komandant Četvrtog krajiškog odreda u borbi protiv četnika u centralnoj Bosni; proglašen za narodnog heroja.

moga muža* i Vojina.** O Danku nismo znali ništa, dok jednog dana nismo dobili dopisnu kartu u kojoj nas obavještava da se nalazi u Beogradu, a koncem maja stigao je i on u Branešće. — Poslije je od strane Partije upućen u Bosnu da radi na pripremanju narodnog ustanka. Odmah po dolasku se povezo sa partijskom organizacijom u Banjaluci i počeo zajedno sa Vojinom i Bracom Padićem da radi na pripremanju ustanka. — Njima se pridružio i Stanoje Šljivić, nezaposleni radnik iz Potočana. Narod je u to vrijeme bio zastrašen. U svakoj opštini izvješani plakati sa velikim slovima »V« koji su prijetili smrću ako se ne preda oružje, ono zlokobno »Za svakog poginulog Nijemca, strijeljaće se 100 Srba« i napokon ogromna oružana snaga neprijatelja — sve to je ljude učinilo skeptičnim, nisu vjerovali da bi neko mogao uopšte da misli na otpor protiv Nijemaca, a kamoli da ima neki uspjeh.

Na sastanke su pojedinci ipak dolazih, željni da nešto čuju, osjećajući sve više da postoji snaga koja se ne miri sa porobljivanjem naroda, i koja radi organizovano.

Danko je nekako uspio da u opštini Kokorina nabavi izvještaj broj propusnica propisno žigosanih i tako obezbijedio putovanja sebi i drugovima. — Srbi, Jevreji i Cigani nisu mogli putovati javnim vozovima.

Zahvaljujući takvoj propusnici otputovala sam i ja 20. juna u Banjaluku. Tu su ustaška zvjerstva već uveliko počela. Baš tih dana je nestalo nekih Srba, kao i pravoslavnog vladike — pronašli su ih zaklane na obah Vrbanje.

Građani su se još zarana, i prije policijskog časa, povlačih u kuće i u strahu osluškivah pucanje pušaka i štekatanje mitraljeza koje je dopiralo iz starog Kaštela. Tamo su ustaše ubijale Srbe, Jevreje i Cigane;

Na žarkoj pripeci julskog sunca Jevreji i Srbi su kao robovi u robovsko doba pod prijetnjom i batinama, goli do pojasa, skidali ciglu po ciglu na ogromnoj zgradi pravoslavne crkve da bi je srušili do temelja. — Žig izopćenih, žuta traka — nalazila se na rukama jevrejskih žena i djevojaka.

Své je bilo teško i tmurno — sve do 22. juna, kada je Hitler objavio da je izvršio napad na Sovjetski Savez.

Toga dana su ljudi prolazili sa izrazom vedrine na licu. Poznanici su se svečano pozdravljali kao da je neki praznik.

* Moj muž je u Sarajevo stigao kada je već bezglavost i rasulo jugoslovenske vojske bilo potpuno, Sarajevo bombardovano, i novo-pridošli vojni obveznici nisu imali prilike ni da obuku uniformu.

** Vojin je poslije kapitulacije vojske bio interniran sa ostalim vojnicima i oficirima u pripremni logor u Zemunu, odakle je pomoću majki koje su došle da traže svoje sinove, izišao van žice i tako dospao do Beograda. Kako je bio u uniformi te mu pretila opasnost ponovnog zarobljavanja, krili su ga ljudi dok nije mogao krenuti u Bosnu.

— Vjera da će jedan veliki narod htjeti i moći da se bori protiv mrskog Hitlerovog noretka — probudila je nadu i u srcima onih, koji do tada nisu imali mnogo simpatija za zemlju socijalizma!

Naprotiv tome vedrom raspoloženju, Nemci su natmureni i nekako brižno slušah Hitlerov govor preko radija, kojim je obavještavao da je prošle noći izvršen napad na Sovjetski Savez. — I kada je na koncu govora histerično zaurlao »Njemački vojnici pozivam te da učiniš svoju dužnost prema domovini«, oduševljenje nije bilo veliko kod njegovih vojnika. Jednoga sam čula kako kaže »Ovo nam baš nije trebalo«.

Razmišljala sam zašto je tako ...

»Maro« — začula sam u taj čas skoro šapat iza sebe — »poruči Danku kako znadeš da odmah dođe ovamo — potreban nam je«.

»Dobro« — bilo je sve što sam mogla da odgovorim, jer osoba koja mi je to rekla već se izgubila.

Bio je to Safet Filipović Fric. Poznavala sam Safeta još od 1934. god. kada je u kući u kojoj smo stanovali partijska trojka, kojoj je i on uz Asima Alihodžića i Veljka Đorđevića pripadao, održavala sastanke.

Još onda je Danko, iako čak od 15 godina, uživao povjerenje i za vrijeme tih sastanaka čuvao stražu od eventualnih iznenađenja od strane policijskih agenata.

Znala sam da Stanoje Šljivić dežura na autobuskoj stanici u Potočanima — tamo smo ga uvijek mogli naći ako je bilo potrebno. Isti dan sam se odvezla autobusom prema Prnjavoru i na prolazu kroz Potočane uručila Stanoju pismo da ga odmah odnese Danku.

Povratila sam se u Banjaluku i na ulici sreća Danka poslije dva dana — išao je prema meni mirno i nemarno, kao da je izašao na dokonu šetnju. Obavijestio me je da se više neće vraćati u Brenešće jer je tako određeno, a da se ja odmah vratim i pošaljem mu Vojina u Banjaluku. Reče da treba da budemo spremni i oprezni, jer će akcije uskoro početi.

Rastah smo se kao dva druga u banjalučkoj aleji, punoj mirisa i rascvjetanih hpa. Tek nježan zagrljaj je odražavao žarku želju da ne bude i posljednji.

Vojin je prema Dankovoj želji otišao u Banjaluku gdje je ostao 8 dana. Kada se povratio, sa njime je došao Zdravko Lastrić, student iz Banjaluke — došli su sa zadatkom da dalje rade na pripremanju i organizovanju ustanka.

Poslije nekoliko dana došao je i Brančo Lastrić da se sastane sa jednom grupom u selu Viječanu (Živo i Braco Preradović, Dović Stevo Samardžija i Veljko Đorđević) koja je zadužena da radi na teritoriji te opštine.

Branko *nam je* pričao da je Danko sa banjalučkom grupom već izašao iz grada i da se nalaze u brdima oko Banjaluke. Danko je prije svog polaska opio dva njemačka podoficira i u njihovoj pratnji povezao sanduk municije od Trapista do Gornjeg Sehera. Dok su Nijemci spavali, oduzeo im je dva pištolja i izgubio se iz grada.

Branko je imao zadatak da obavijesti Danka da li će se moći iz magazina na Jošavci nabaviti eksploziv koji će im biti potreban — i poslije obavljenog posla vratio se banjalučkoj grupi.

Pokazala se potreba da opet netko ode radi veze u Banjaluku pa je odlučeno da ovaj put bude Braco Radić. U Banjaluci je ilegalno boravio sekretar oblasnog komiteta Đuro Pucar. Braco je upućen da odnese izvještaj o stanju kod nas i da od Pucara donese druge direktive. Vratio se sa direktivom da se počne sa diverzijama i napadima gdje god se može, bez obzira sa koliko se snaga raspolože. — Tako su 28. juna od nas pošli Vojin, Braco, Lastrić i Stanoje Šljivić prema Jošavki gdje ih je očekivala jedna grupa od oko 20 ljudi — većinom seljaci-

Nekoliko dana prije njihovog odlaska Prnjavor je posjetio zloglasni ustaški stožernik Gutić. Uzrujavao se i bjesnio što je u prnjavorskom srezu još sve relativno mirno, što još nisu počela "hapšenja i proganjanja pravoslavnog stanovništva. Zbog toga je odmah smijenio sreskog načelnika Fihpovića, i na zboru koji je tom prilikom održao pozvao Hrvate i muslimane na krvave akcije: »Progonite i ubijajte Srbe gdje god ih stignete, moj vam blagoslov neće izostati«.

Zločinački poziv je uskoro urodio plodom.

Kasno poshje podne 2. avgusta zaustavila su se pred našom, kućom kola iz kojih su izašla dvojica ustaša. — Stajala sam pred kućom i upitala ih:

— Šta želite?

— Tražimo Bracu Mitrava odgovorili su.

— Mi nemamo u kući nikoga ko se zove-Braco.

— Svejedno kako se zove — rekoše. Tražimo onoga koji je bio u Spaniji.

— Njega nema. On je otišao u Srem rekoh.

— A ko Vam je ono? — upitaše ugledavši moga druga, koji je izašao da vidi što se to događa.

— To je moj muž.

— E pa onda, kada nema sina, neka se on spremi da ide sa nama-

— Ljudi, pa nisam ja bio u Spaniji reče moj muž. — Vidite da sam star čovjek.

— Svejedno, ne znamo mi kakav je rat bio u Spaniji i ko je bio tamo, mi imamo zapovijed da dovedemo koga god od muških zateknemo. Hajde spremajte se.

I odveli su ga.

Nemoćna da išta učinim, sa bolom u duši, dugo sam gledala za kolima.

Selo je bilo mirno, samo se iz daljina čulo zujanje vršaće mašine. Ljudi su radili dan i noć u želji da u tim teškim i nesigurnim vremenima osiguraju svoj kruh.

U ranu zoru pošla sam u Prnjavor da vidim šta je sa mojim drugom. Našla sam ga u jednoj sobi osnovne škole koja je bila puna interniranih građana. Srce me je zaboljelo kada je, ugledavši me, sav radostan uzviknuo: »Znao sam da ćeš doći« jer nisam znala da ću mu moći pomoći. A ako njemu i pomognem, šta će biti sa drugima?

Novog sreskog načelnika nisam poznavala, no on me je odmah upitao za Vojina, rekavši da je sa Vojinom išao u gimnaziju u Banjaluci, i da je dolazio u našu kuću. U Prnjavor ja ovih dana bio premješten iz Travnika. Ne znam kakva su ga osjećanja ponukala, možda sjećanja na školsko doba kada je i on bio dječak bez briga i stranačkih strasti, — tek, on je zajedno, sa mnom dugo nagovarao ustaškog logornika Softu da pusti moga druga i konačno poslije podne smo dobili propusnicu da možemo ići.

Prolazeći cestom kroz selo Lišnju morali smo zaustaviti kola da bi propustili kolonu od više od 100 kola krcatih naoružanim civilima. Bih su to dobrovoljci iz Dervente koji su pošli na akciju čišćenja banjalučkih komunista.

Ustaše su nam svaki čas tražile propusnicu pa su nam rekle da će ovi civili pročešljati sva brda oko Banjaluke i uništiti komunističku »bandu«.

Drugi dan, 4. avgusta, pričali su mi neki seljaci da je prije 3—4 dana izvršena akcija u Jošavci. Provaljeno je u magazin željezničke dionice, odnesen eksploziv i potrgana šumska pruga kod Snjegotine. Ustaše iz Čelinca i Banjaluke koje su došle strijeljale su odmah neke ljude, a neke povele sa sobom u Banjaluku.

Znali smo da je to dijelo naše grupe i, ne znajući ništa pobliže, pod teškom brigom i crnim slutnjama proveli smo Zorica i ja taj dan. Ležala sam, te noći bez sna i kroz otvoren prozor osluškivala tišinu zabačenog sela. Kiša je pomalo rominjala, sve je bilo mirno i tiho samo se ponekad čuo tu i tamo lavež pasa, a u obhznjem vinogradu su zrikavci neumorno pjevah svoju pjesmu..

Bilo je oko 11 sati kada sam pred prozorom začula korake a odmah i tihi poziv.

— Majko, Majko.

— Sine, jesi li zaista ti?

— Ja sam majko, no nisam sam. Ima sa mnom još 7 drugova. Kisli smo u Uzlomcu 3 dana i mokri smo do kože. Pusti nas unutra.

Sa Vojinom su došli Braco, Zdravko Lastrić i Stanoje Šljivić, Rade Radić, dva kovača obadva Miloša, jedan sa Tromeđe a jedan iz Celinca, i Dušan Novaković.

Nakon kratkog obaveštenja presvukli su se svi u suha odijela i posle malog okrepljenja petorica su pošla u drugu kuću na odmor, a u našoj kući su ostali Vojin, Lastrić i Braco.

Razgovarajući u sobi osjetili smo najednom neki žamor L trapanje više cokula pred kućom. Izašla sam i u tami jedva vidjela da su to ustaše s jednim civilom. Bilo ih je sedam. Odmah su me obavijestih da su došli po Vojina.

Ne znam da li su me poznavali, ili se nisu-snašli, tek na moje: »Čekajte odmah ću se vratiti« — ostali su pred vratima koja su zatvarala ulaz na verandu.

Pošla sam u sobu¹ u kojoj se Vojin sa drugovima nalazio i u prolazu sam mokrim odijelima pokrila tri puške, koje su neiskusni borci tamo ostavili. Zatvorivši za sobom vrata od sobe u koju sam ušla, samo sam šapnula: Vojine ustaše te traže. Izlazite!

Da li je to sve trajalo nekohko sekundi, više ne znam, no prošlo je vrlo malo vremena kada sam se vratila i rekla da Vojina nema, da je u Sremu.

U tom se začuo neki pokret na suprotnoj strani kuće. To su se njih trojica, stigavši do vinograda, spoticah u tami 0 lozu i vinogradsko kolje.

»Uteče, majku mu njegovu. Vojine stoj, — stoj, pucajte za njim« — komandovao je jedan ustaša.

Nastala je pucnjava, jeziva i zaglušna. Sa obližnjih planina vraćala je ieka, svaki prasak, što je stvaralo utisak da se puca 3a svih strana.

Kako je majci kada se u njenom prisustvu puca za si-
nom joj to znade samo ona koja je to doživjela.

Na pucnjavu ustaša iz vinograda je odgovoreno pucanjem iz pištolja. Sreća, kuća je bila dugačka pa se ubrzo Braco prišuljao na suprotnu stranu pod prozor, tako smo mu Zorica l ja mogle dodati puške i municiju.

Ona petorica iz druge kuće, čim su osjetih o čemu se radi, stupili su u borbu.

¹ Soba u kojoj smo se nalazili imala je dva izlaza i dvojna vrata, jedna drugima nasuprot, a oboja su vodila na po jednu verandu. Jedna vrata su se spuštala u vinograd a druga su bila na protivnoj strani.

Borba je mogla trajati nešto oko jedan sat kada smo začuli Sljivića gdje više:

»Drugovi, razvijajte se u strelce, opkolite — bacajte bombe. Ovamo ste došli da poginete majku vam Pavelićevu«. Kratko vrijeme iza toga začuli smo jauk — koji nam je sledio krv u žilama. Nismo znale ko je ranjen ili poginuo. Prešle smo nekako u onu sobu sa dva izlaza da vidimo treba li kome pomoći. No, tamo smo ugledale lokve krvi po patosu, soba jo bila prazna- U tom času začuo se Vojinov glas:

»Pobjegli su«.

»Budite oprezni« — viknula sam'— »možda su u zasjedi«.

»Ma pobjegli su, majko, kada ti kažem«.

Tišina koja je sada zavladała činila mi se nekako podmuklu opasna— kao da sa svih strana iz tame vreba smrt. Uglavnom, naši su bili svi živi i nepovrijedeni.

Sakupili smo se u sobi. Vojin nam je rekao: »Hajde vas dvije spremajte se brzo — idete sa nama«.

Mi smo već predviđale da ćemo i mi jednoga dana krenuti i u tu svrhu smo spremile seljačka odijela. Ali, normalno, bilo mi je žao ostaviti muža samoga, izloženog opasnostima. On je to osjetio i potkrijepio Vojinov zahtjev: »Nemoj gledati na mene, ja sam star i bolestan, ja ne želim ništa drugo do da umrem na miru u svojoj kući. Kada bi bilo moguće, išao bih 1 ja. Ali ti — ti moraš ići, ti si još potrebna i djeci i narodu«.

Spremile smo se na brzinu — žurili smo jer je bilo već 2 sata po ponoći, <a do zore smo morali preći 5 km da bismo stigli do šume Reljevca u kojoj smo se mislili zaustaviti.

Pošli smo. Kiša je opet počela da pada. Okrenula sam so i — sa tugom u srcu, kao da sam znala da ću jednom ovde naći samo grobove, ruševine i zgarišta — pogledala još jednom kuću i udahнула miris cvijeća koji je vjetrić donosio;-.Išli smo žurno, jedan po jedan, pazeći da ne pravimo buku. Prelazeći u blizini kuća psf'su naš osjetili i zalajali. Na putu nismo imali nepritika. Kada je počelo da sviće, bili smo već u Reljevcu. Smjestili smo se u jednoj đumači iz koje smo imali dobar pregled okoline. Postavili smo stražu i pokisli, gladni i bez duhana čekali do blizu podne, kada je zapaženo neko gibanje u šumi. Primijetili smo kroz granje grupe seljaka i začuli glas našeg komšije Lazara kako skoro više: »Ma ljudi kažem vam nema njih ovdje — izmakli su oni već daleko«.

Uvjerena sam da je namjerno glasno govorio, ne bismo li ga čuli, ukoliko smo u blizini.

Pred veče smo odlučili da Stanoje ode do obližnje trgovine da kao upita da li se mogao zaposliti na izgradnji pruge — da bi nam mogao kupiti duhana i da čuje komentare o

noćasnjim događajima. U trgovini je čuo da su ustaše dolazile do Eeljevca, da ih je bilo mnogo, no oni su ostali na rubu šume a seljake su potjerali u šumu da nas traže. Čuo je da je u borbi -u Branešcima jedan ustaša poginuo.

Te noći smo pregazili rijeku Ukrinu i prebacih se u planine: Pećine i Čavku. Kroz obje planine, pune kamenja, vrleti i provalija, teško prolazi i onaj koji je naučio pješaćiti. Radić je preuzeo vodstvo puta, jer on je poznavao ljude u tim selima pošto je dugo godina imao trgovinu blizu tromeđe ornjavorskog, tesličkog i banjalučkog sreza.

Poshje jedne strašne ohijne noći — kakva se može doživjeti samo u planini — stigh smo u blizini sela Čačave. Odlučili smo da ostanemo u zaseoku koji je naseljavala mnogobrojna porodica braće Cvijića jer su i oni pokazah sklonost da nam se približe i pomognu.

Najstariji brat Jovan smjestio nas je u prostranu kolibu — prazan ovčiji zimovnik, vrlo pogodno postavljen na jednom jajastom brdašcu, na samom rubu šume. Samo žene su rekle da nas dvije moramo obući nošnju njihovog kraja — razlikuje se od one u našim selima — da nas ne bi ko iz daljine prepoznao.

Cvijići su znah da se još jedna grupa od nekohko ljudi, nalazi u obližnjim šumama, pa je jedan od braće otišao da je potraži i da udesi sastanak s njom. Na sastanak je otišao Vojin sa Lastrićem. Bila je to grupa iz Teslića. Vojin ih je pitao:

— Jeste li za borbu protiv neprijatelja?

— Jesmo — kazali su.

— Na liniji Partije?

— Jesmo.

Jeste li za Rusiju?

— Za Rusiju — opet potvrđan odgovor.

Dogovorili su se da ćemo se spojiti, zbog njihovih nekih poslova, tek za nekohko dana.

Kada se Vojin vratio, isti dan smo saznah da se ustaše iz Kulaša spremaju da nas opkole. Navodno nas je izdao neki seljak koga smo' sreh prilikom dolaska. Poshje te obavijesti naša grupa je pošla u zasjedu, a nas dvije su odveli dublje u planinu — gdje smo ostale same tri dana i tri noći.

Ustaše nisu dolazile i naši su se vratili. Onaj seljak nas je zaista prijavio, no ustaše su ga istukle i svog izubijanog poslale kući rekavši mu da drugi put ne stvara nepotrebnu paniku.

Opet smo u kolibi i, pošto su drugovi bili umorni, nas dvije smo naizmjenično tu noć čuvale stražu. Noć je bila mirna i blaga. Tišina je vladala na sve strane, samo su krici mnogobrojnih sova iz obližnje šume povremeno jezivo odjekivali kroz noć. U praskozorje sam opazila u daljini neku grupu ljudi koja se kreće prema nama i probudila sam Vojina. Promatrao je malo, a onda veselo uzviknuo: To su naši!

Bila je to teshćka grupa, -njih petorica: Adem Hercegovac, student, Ratko Bročeta, bivši aktivni poručnik, Edo Blažek, električar, Milorad Mirković, službenik i Ljub Petrović, zemljoradnik. Sada nas je bilo petnaest.

Slijedeće noći prebacili smo se u planinu Lučicu između sela Čečave i Pribinića i tu zalogorovah. Narod se okupljao oko nas i interesovao se kad će početi oružane akcije na neprijatelja. Bili su to danonoćni sastanci sa objašnjenjima i tumačenjima. U ovom kraju je bilo mnogo oružja koje je narod pokupio od vojske kada je poslije rasula bježala preko planine Borja. Mnogi seljaci pod impresijom naše agitacije bili su spremni da pođu u borbu jer su Švabe i tako mrzili. No, dolaskom narednika koji je aktivno služio u jugoslovenskoj vojsci nastale su dvije struje. Jedni su bili spremni da odmah pođu u borbu, a drugi, slušajući narednika koji je bio rodom iz sela Čečave, da se još čeka, ah ipak smo se složili da se izvrši akcija na Teslić.

U međuvremenu smo saznali da se na ograncima Čavke prema Vijećanima nalazi još jedna grupa koju predvodi Novak Kovačević. Za vrijeme našeg logorovanja na Učicama otpremih smo naša dva Miloša da odu i uhvate vezu sa Novakom Pivašem, ali ga nisu mogli pronaći. Sa njima je došao Živo Preradović koji je bio zadužen za organizaciju ustanka na opštini Vijećani. On je ostao sa nama jednu noć i razgovarao sa Adenom, Vojinom i sa mnom o teškoj situaciji u našem kraju koja je nastala poslije borbe u Branešćima, — jer ustaške patrola krstare po selima, pa je narod zastrašen.

Konačno, došao je 19. avgust, dan koji je bio određen da se pođe u akciju na Teslić. Noć je već pala kada se oko logorske vatre okupilo oko 300 ljudi spremnih da krenu u akciju. Svaki je nosio pušku, opasan redenicima i bombama. Poslije duže diskusije za komandanta je izabran Ratko Bročeta.

Pošli su. Svaki sa zapaljenom lučom u ruci. To je bio pogled dostojan filmskog platna. Dugačka kolona pružila se kao vatrena zmija po planinskim usponima.

Mi smo sa nekohko seljaka ostale u šumi. Zabrinute, jer je pri polasku narednik sa njegovim ljudima prouzrokovao opet neke nesuglasice, pa smo slutile da napad neće uspjeti.

Tako je i bilo. Kada su stigli i zanoćili pred Pribinićem, nastala su neslaganja u pitanju — da li treba osigurati cestu od Borja, na čemu je komandant insistirao, ili ne. I kako je Ratku i drugovima izgledalo da to ne bi bio napad na Teslić, u smislu naše borbe, već pljačkaški pohod, poduzet od jedne rulje (svaki koji je išao uz narednika nosio je vreću ili poveliku torbu), to je dogovor prekinut i odložen za sutradan. Ujutro su se našli naši borci sami. Tokom noći su svi oni koji su bih uz narednika napustili svoja mjesta i otišli kućama. Sa njima je nestao i Ljuba Petrović.

Sada nas je ostalo 14.

Poslije savjetovanja koje je uslijedilo poshje ove situacije, riješeno je da krenemo u štab gdje se nalazi Danko — nas dvije da ostanemo tamo, a ostali da se opet vrate na ovaj teren.

Rade Radić je postavio uslov da se Vratimo iznad Jošavke, jer hoće bezuvjetno da vidi šta se dogodilo sa njegovom* porodicom. Iako je to bio naporan put, morah smo na to pristati. On je naročito zadnjih dana bio zamišljen, volio je da bude dalje od nas i više sam, što smo pripisivalah njegovoj brizi za porodicom. Imah smo mnogo strpljenja s njim. Slovio je kao dobar čovjek, no u diskusijama je bio superiorno tvrdoglav. Prirodno, stalno su vođeni razgovori o borbi i ponekad beskonačne diskusije o ulozi Partije u revolucionarnoj borbi, ali tu je dolazilo do izražaja njegovo kolebanje. Skoro uvijek je na koncu diskusije bio protivnog mišljenja dodajući: »Šta vi znate — ništa, ja sam komunista već 30 godina«. Zapravo, on je bio pristalica samostalne demokratske stranke sve do rata ah o Komunističkoj partiji nije mnogo znao. Drugovi su dobrodušno prelazili preko njegove slabosti, poštovali su ga zbog godina starosti i radi njegove spremnosti da se bori protiv neprijatelja.

Došavši u blizini Jošavke, Radić, je saznao da su mu žena, dvije kćeri i najstariji sin odvedeni u zatvor u Banjaluku. Ustaše, koje su stigle na Jošavku poshje akcije strijeljale su na licu mjesta 6 članova porodice Dujakovića, i iz porodice Kostića dvojicu — svi iz sela Brezičana. Ti strijeljani ljudi su sudjelovali ti akciji na rušenju pruge u Snjegotini.

Budući da smo bih slabo opremljeni, a noći u planini vrlo hladne, danju smo se odmarah na nekom sunčanom šumskom proplanku, a noću smo više putovali. Tako smo pred zoru 24. avgusta pregazih rijeku Vrbanju i stigh u selo Lipovac. Tu nas je dočekao Mile Trkulja, banjalučki đak, inače rodnom iz tog sela. On nam se pridružio i poveo nas do člana seoskog narodnog odbora u Javoranima da nas ovaj poveže sa jedinicama koje se nalaze na terenu njegovog sela.

U laborane smo stigli po gustom mraku, a kad je počelo da sviće, opazili smo da smo noć proveli pod nekom ogradom, i mada ozebli i mokri od obilne rose, bili smo sretni što smo konačno blizu cilja.

Odbornik Stojan Tešanović koji je do nas ujutro stigao bio je najstariji od četiri brata Tešanovića. Aleksa i Nikola su bili u partizanima, u Banjalučkom bataljonu, a četvrti brat učitelj Lazo (kasnije četnički komandant) nalazio se sa našim jedinicama na položaju kod Drvara.

Naša radost, naročito Vojina, Zoričina i moja, da ćemo uskoro vidjeti Danka, bila je velika, no Stojan nas je razočarao kad nas je obavijestio da je Danko prije 3 dana otišao prema Drvaru i Grmeču, a umjesto njega će uskoro ovamo doći Milenko Cvjetković, također španski borac.

Kurir je otišao da obavijesti vezu, a odbornik nam je u međuvremenu pričao da je major (tako su zvali Danka) izveo akcije na žandarmsku kasarnu u Bočcu, na Skender, Mrkonjić-Grad i na ustaško-žandarmsku stanicu u Junuzovicima. Dok smo tako razgovarali, počele su žene da se kupe oko nas. Zoricu i mene su u čudu gledale, a neke su počele i da plaču, dok nije jedna prosto zakukala:

»Ajoj kuku, ako idu čemerni ljudi, neka idu, ali kuda ste vas dvije pošle, jedna vam vaša majka«.

Konačno smo obaviješteni da možemo da krenemo i da nam u susret dolazi jedan drug. Bio je to Stojan Kovačević iz Banjaluke koji nas je srdačno pozdravio. Smjestili smo se u jednu prostranu pojamu kod obitelji Bukanović u Javoranima i tu je počela priprema i organizacija za buduću »Centralu« koja će djelovati na terenu Bosanske krajine. Uskoro poslije našeg dolaska ovdje su stigli partijski i vojni rukovodioci Banjalučkog odreda: Niko Jurinčić, Drago Mažar, Sefket Maglajlić, Kasim Hadžić, Vaso Butozan i drugi.

Banjalučki odred se nalazio nedaleko u planini Osmaći, odakle su se izvodile akcije i vršena kontrola nad cestom Banjaluka — Jajce.

Drugovi su oštro iskritikovali našu grupu što je napustila teren centralne Bosne a onda je odlučeno da nas dvije ostanemo u »Centrali« a ostali da idu natrag. Ujedno je zaključeno da se pri povratku likvidira žandarmska stanica i željeznička dionica u Jošavici.

Nasu grupu na tom putu su pratila tri druga iz Banjalučkog bataljona i partijski rukovodilac Kasim Hadžić, radnik i dugogodišnji član Partije.

Po povratku iz centralne Bosne Kasim nas je obavijestio da je neprijateljsko uporište u Jošavki potpuno likvidirano.

Tamo je formiran novi bataljon koji će voditi operacije oko planine Borja. Komandant bataljona je Ratko Broeeta, a politički komesar Vojin. Rade Radić je sa nešto ljudstva ostao na Jošavci da kontroliše teren i da odatle izvodi akcije.

Naš dalji boravak u selu postao je nepodesan pa smo se u prvoj polovini septembra prebacili u planinu Tisovac. Prethodno je tamo sagrađena baraka.

Tisovac je mjestimično skoro neprohodan, pun krečnjačkih stijena i vrtača, gdje su i domaći seljaci donoseći nam hranu često gubili put. No on je bio pogodan da se tamo postavi i dalje razvija Centrala.

Tu je postao punkt za sva obavještenja od Grmeča i Kozare pa do Vlačića i centrale Bosne. Odasvud 'su ovamo stizali kuriri i odlazili na sve strane. Postojala je veza sa svim jedinicama, ma gdje se one nalazile, i priman je i odašiljan potreban materijal za vojsku. Tu je još odmah početkom septembra osnovana škola gađanja za novopridošle borce koji nisu bili vični rukovanju oružjem, a tu je u te dane pod predsjedništvom Kasima održano i prvo javno suđenje jednom ustaši i dvojici pljačkaša.

Ovdje nam se uskoro pridružuje i Banjalučki odred koji je svaki dan postajao sve brojniji, pa su odavde vršene i akcije na cesti Banjaluka — Jajce koja je u to doba bila već pod dominacijom naših snaga.

Nekoliko dana poshje našeg dolaska u Tisovac Vojin nam je poslao dva ranjenika pa je dr Vaso Butozan koji se već stalno nalazio u centru poduzeo mjere da se na nekoliko stotina metara od Centrale izgradi i bolnica. Koncem septembra završene su barake, jedna za ranjenike i dvije za bolničku stražu i ostale potrebe. Zorica i Vaso su preuzeli brigu oko ranjenika.

Koncem septembra stigao je izvještaj iz Borja da je tamnašnji bataljon poduzeo napad na Maslovare. Tom prilikom je poginuo komandir čete Drago Bubić i član naše grupe Milorad Mirković. Sestre Drage Bubica i Fanika sa drugaricom Bosom Milić stigle su u Tisovac poshje napada na Maslovare, a nekohko dana kasnije izišla je iz Banjaluke i Nada Mažar. One su zadužene kao bolničarke i svestrano su se brinule o ranjenicima. •

Isti dan kada smo u novosagrađene barake smjestili 8 ranjenika, došao je prvi put u Tisovac i Đuro Pucar iz Banjaluke da održi sastanak sa svim vojnim i političkim rukovodiocima. Stigli su i drugovi iz centralne Bosne. Savjetovanje je trajalo dva dana.

Mara MITROV

SA SANITETOM VRHOVNOG ŠTABA NOPOJ
1941. GODINE

Negde u drugoj polovini novembra 1941. stiglo je u Kraljevački partizanski odred pismo iz Užica u kojem je, pored ostalog, stajalo »da se odredski lekar što pre uputi u Užice gde će primiti novu dužnost«- Svi mi, Kraljevčani, znali smo da se u Užicu nalazi "Vrhovni štab NOPOJ. S obzirom na moje iskustvo iz građanskog rata u Španiji u štabu Kraljevačkog odreda nije bilo nikakve sumnje u to da će moj odlazak u Užice i nova dužnost značiti rastanak s odredom, možda zauvek. Obuzela su me osećanja ponosa i tuge istovremeno. U Kraljevačkom partizanskom odredom proveo sam svoje najlepše dane. Svaki ratnik oseća snažnu potrebu da ima svoju jedinicu, svoju maticu. Čak i onda kada se rastane s njom, on je i dalje oseća kao svoju.

Među Kraljevčanima sam se osećao kao među svojim zemljacima. (Kada sam kasnije navraćao u 4. bataljon (Kraljevački) 1. proleterske brigade imao sam utisak da sam na časak navratio u svoj rodni kraj). U Kraljevačkom odredom stekao sam prvo i najvažnije partizansko iskustvo: lekar i svaki zdravstveni radnik u partizanskom ratu mora biti »sve i svja«. On nikako ne sme da se ograniči samo na staranje o fizičkom zdravlju boraca, a ponajmanje bi smeo da ovo staranje svede na pasivno iščekivanje da mu se neko javi »na lekarsku«. Na njemu je da bdi. nad celokupnim životom jedinice, on mora da se ukopča u mehanizam pohtičkog života, da je svakodnevno pri ruci komandantu, političkom komesaru i partijskom rukovodiocu. Da i ne govorim o tome da je elementarna njegova dužnost da učestvuje u svim borbenim akcijama jedinice, u stroju, s puškom u ruci, da deli dobro i zlo sa ostalim borcima. U stvari, partizanski lekari su sve to radili ne zato da bi odgovorili »dužnosti« nego iz svoje unutarnje potrebe. Tek kasnije, kada su narasle potrebe za sanitetskom službom a i stvorene bolje mogućnosti za njen rad, partizanskim lekarima

se inoralo direktno uskraćivati zadovoljstvo da neposredno učestvuju u borbenim akcijama. Tako sam i ja u Kraljevačkom odredu u početku živio životom borca, bio noću na straži, patrolirao i učestvovao u akcijama, prihvatio se partijsko-političkog rada i svega što je trenutno zatrebalo, a gde su moja skromna iskustva mogla biti od koristi. Kasnije, kada smo zadobili prve ranjenike, morao sam se više povlačiti na »svoj posao«. Potkraj našeg boravka na terenu oko Kraljeva (u jugoistočnom uglu između Ibra i Morave, sa osloncem na planine Goč i Stolove) imah smo nekoliko desetina ranjenika i bolesnika. Oni su delom bih smešteni u jednu bolnicu na planini Goču (šumarska kuća više sela Kamenice), a delom u samo selo Kamenicu i u više drugih sela južno od Kraljeva. Takva disperzija ranjenika, uslovljena taktičkim, ekonomskim i bezbednosnim faktorima, otežavala je lekarski rad. Ah ova poteškoća, s kojom sam se tada prvi put sreo u našem ratu, urodila je i svojim plodom: tu, oko Kraljeva, u meni se prvi put rodila zamisao o mobilnoj hirurškoj ekipi. Zamišljao sam: kad bih raspolagao samo jednim hirurgom, a imao ovoliki broj ranjenika rasturenih po širokom prostranstvu, mogao bih ga najbolje iskoristiti samo ako bih ga popeo na konja pa da neprestano kruži od jedne grupice do druge. (Ova ideja ostvarila se tek aprila 1942. kada smo u Foči formirali mobilnu hiruršku ekipu koja je obrađivala ranjenike ne samo u fočanskoj bolnici, nego i u borbenim akcijama na ustaška uporišta Borča i Rogaticu).

I pored ponosa što odlazim na višu dužnost, obuzimala me je tuga što napuštam sredinu s kojom sam se srodio, a i zebnja pred sasvim novom i nepoznatom odgovornošću. Pre polaska sam još jednom, zadnji put, organizovao kupanje odreda u Bogotovačkoj "banji i predao dužnost medicinaru Čedi Kasalici. Odredska ambulanta s desetinom bolesnika i ranjenika nalazila se tada u škoh sela Ročevići.

Do Čačka sam putovao čezama, a od Čačka do Užica vozom. Voz prepun partizana. Naši organi bezbednosti kontrolisali su sve putnike. Prvi atributi države, Uzičke republike, usred okupirane Evrope! U Užice sam stigao u noć. Vrhovni štab me je te noći snažno impresionirao: prostrana zgrada narodne banke, široki hodnici i, naročito, tišina i red koji su tu vladali, sve je to bilo drukčije od naše bučne, pomalo razbaškaren'e i musave »partizanije«, sve je govorilo da ova ustanova predstavlja nov kvalitet vojske. Dežurni mi je pokazao krevet i rekao da se sutradan javim drugu Starom. Legao sam i dugo razmišljao o Starom. Znao sam da će to biti drug Tito, onaj čije smo članke čitali pod inicijalima Tt, koji nas predvodi, koji zna više od ma'

koga od nas, predviđa sve i koji će naći izlaz iz svake situacije. Neobično osećanje sigurnosti vladalo je tada svakim partizanom pri pomisli na druga Tita zato što se znalo da je on generalni sekretar Partije, a za Partiju nije postojalo nemoguće. Zaspao sam s nestrpljenjem želeći da noć prođe što pre.

Druga Tita sam sutradan zatekao u prostranoj, svetloj i vrlo jednostavno nameštenoj sobi: oveći sto, sekcije, na zidu velika karta Jugoslavije i ništa više. Nastojao sam od sveg srca da moj nastup bude što više vojnički. Naprosto sam uživao u toj svojoj vojničkoj strogosti, otresitosti i u nekoj demonstraciji antipartizanštine. Posle mog pozdrava i raporta obuhvatio sam jednim pogledom neka obeležja toga čoveka koji je upravljao sudbinom naše borbe i koga smo tako dugo očekivali: blage plave oči, do detalja izvajano lice (lice idealnog klasno svesnog radnika, proletera, lice kao da je skinuto s neke ruske slike iz vremena proletkulta), tamnoplava uniforma. Moje već ranije ustaljeno osećanje sigurnosti i gordosti bilo je sad učvršćeno: vidim da imamo Vrhovnog komandanta, imamo onoga koji zna šta hoće, više nismo pojedinačni i izolovani partizanski odredi, sad smo povezana vojska, sad znamo da imamo nekoga levo i desno od sebe.

Moj razgovor sa Titom bio je kratak, što mi se jako sviđalo. Odlika dobrog starešine je da bez mnogo reči da sasvim određene i jasne direktive svome potčinjenom. Drug Tito mi je, pre svega, saopštio da sam postavljen za referenta saniteta pri Vrhovnom štabu. To je iziskivao razvoj ustanka uopšte i situacija na oslobođenoj teritoriji u Srbiji posebno. U Užicu se nakupilo mnoštvo ranjenika. Moj prvi zadatak je da sredim stanje u Užicu.

Nije mi baš bilo lako pri duši kada sam napustio sobu druga Tita Istina, čitava njegova pojava i način kako me je upoznao sa novom funkcijom ulivali su mi samopouzdanje i delovali smirujuće, pa ipak, zadatak koji je stajao predamnom kao da je prevazilazio moje snage. Dozvao sam u pomoć svoje stručno, organizaciono i političko iskustvo iz Španije. Tamo, a i pre Španije, još za vreme revolucionarnog rada na Beogradskom univerzitetu, naučio sam da za komuniste nema nesavladivih teškoća sve dok ostaju komunisti, dok umeju hladnokrvno oćhivati situaciju, dok umeju da se oslone na ljude i mobilišu ih za akciju. Komunisti su me naučili jednom zadovoljstvu naročite vrste: nasrtati svom snagom na teškoće, savladivati ih a ne izbegavati. Situacija koja je stajala predamnom, a nju još nisam ni upoznao, stavila je moj moral pred prvi težak ispit, jedan od najtežih koje sam imao za čitavo vreme rata.

PARTIZANSKE BOLNICE RADE

Tada, kao uvek u ratu, kad god bih se našao pred »nemoćim« zadatkom, počeo sam raditi prema poznatom metodskom principu: »upoznaj, proceni, dejstvuj«. Dane i noći bio sam u pokretu. Obilazio u Užicu, Požegi i Čačku sve što je bilo u vezi sa sanitetom: bolnice, ambulante, apoteke i ljude koji su tu radili. Evo glavnih podataka o tadašnjoj situaciji: ukupno je na tom području moglo biti oko 500 ranjenika (kasnije, kada je počela nemačka ofanziva, taj je broj porastao na 700). Najveća koncentracija bila je u samom Užicu (gradska bolnica i bolnica Crvenog krsta) i u Sevojnu (poljoprivredna škola). Stanje u bolnicama, dabome nije bilo zadovoljavajuće, ali nije bilo ni tragično: Mnogo štošta me je podsećalo na Spaniju: bolnice prepune, premnogo pomoćnog osoblja, nevestog u svim poslovima, teški zadah od gnojnih rana, mnogo osteomijelite i sepse, medicinski rad slab (prknenjivalo se uglavnom konzervativno lečenje rana beskrajnim previjanjima i ispiranjima, a malo se hirurški radilo) ali, s druge strane, u bolnicama je ipak vladao nekakav red i »naš« poredak, funkcionisali su politički komesari, čitana je štampa, ishrana je uredno tekla i raspoloženje među ranjenicima bilo je vrlo dobro. Valja pomenuti da je u tim partizanskim bolnicama lečen i manji broj četničkih ranjenika koji su poticali iz vremena zajedničkih borbi protiv okupatora, dok četnička komanda nije otišla u izdaju. Čitava, dakle, atmosfera koju sam zatekao u bolnicama, uveravala me je da »stvar ipak nekako ide«. Zato mi se na kraju obilaska činilo da bi pri takvom stanju stvari u bolnicama mogao da se postavi kao glavni zadatak: održati sanitetski kurs za bolničare u partizanskim odredima. Smatrao sam da bi budući ranjenici stizali do bolnice u mnogo boljem stanju ako bi bolje funkcionisala prva pomoć na bojištu, ako bismo u odredima imali barem po jednu odgovornu i dobro školovanu bolničarku koja bi se radila po jedinstvenom metodi naučenom ovde u Užicu. Već sam bio spremio poziv na ovaj kurs. Pripremio sam i formular ranjeničke karte. Čini mi se da je kursom trebalo da rukovodi dr Dejan Popović.¹ Ali dva krupna i iznenadna događaja potpuno prekidaju ove moje planove: eksplozija u fabrici municije i nemačka ofanziva protiv oslobođene teritorije.

Užička fabrika municije eksplodirala je u rano poslepodne 22. novembra 1941. Ja sam se u tom trenutku zatekao u ulici što vodi od trga prema zgradi narodne banke (Vrhovnom štabu) i njenim podzemnim trezorima gde je bila smeštena fabrika. Čuvši snažnu detonaciju, pomislio sam najpre da je u pitanju

¹ Ubile ga ustaše u selu Govzi 1943. godine posle ofanzive na Sutjesku.

avionska bomba pa sam instinktivno skrenuo s ulice pod svoci nekih kućnih vrata. Ah ubrzo sam video kako iz grla podzemne fabrika suklja crni dim, kroz koji se probijaju ljudi i trče izbezumljeno ulicom prema meni. Izgledah su kao fantomi iz pakla: potpuno crni, samo su im se belasali zubi i oči, sa rukama podignutim uvis. Među njima sam prepoznao i profesora Pavia Savića.

Opečeni ljudi sručiše se u garnizonsku ambulantu u kojoj je radio dr Andersen—Rus.² Otrčao sam za njima. U ambulanti je vladala prava »traumatska epidemija«, iako mi ovaj Pirogovljev izraz tada još nije bio poznat. Povređeni su ispunili hodnike i veliku sobu u kojoj smo obrazovali previjalište. Bilo je zapomaganja, pometnje, neelishodne žurbe, pa ipak prva pomoć je ukazana svima u roku od 2 do 3 sata. Opečene površine smo zavijah sterilnom gazom, ali smo pri tome pravih grešku, naime, na gazu smo stavljah i vazelin, čija je sterilnost bila sasvim sumnjiva. Teško povređeni su preneti u gradsku bolnicu. Ne sećam se više njihovog broja, ah svakako je bilo barem desetak vrlo teških opekotina sa preko 50% opečene površine. Sećam se dobro zapomaganja tih bolesnika. Mi, lekari, nismo se mogli složiti oko lečenja šokiranih. Jedni su stajah na stanovištu da im treba davati morfijum sve dok se javlja bol kao jedan od glavnih faktora šoka, tim pre što tada nije bilo krvi, niti iskustva u transfuziji, da bismo se na taj način uspešnije borili protiv šoka. Drugi su bih protiv morfijuma.

Likvidacija posledica eksplozije u Užicu zahtevala je puno angažovanje naših snaga te nam je odvukla pažnju sa drugo, mnogo veće opasnosti koja se nadvila nad Uzičku republiku i veliki broj ranjenika u njoj. Naime, nemačka ofanziva bila je već u toku. Ukoliko je tačno da je eksplozija bila delo neprijateljeve diverzije a ne nesretan slučaj, mora se priznati da mu je zaista pošlo za rukom da ostvari školski primer kombinovanja diverzije u pozadini sa dejstvom snaga s fronta.

Nemačka ofanziva protiv Užica bila je usmerena u tri glavna pravca: Ljubovija—Rogačica—Kadinjača—Užice; Valjevo—Bukovi—Kosjerić—Užice; i Kraljevo—Čačak—Požega—Užice.

I pored herojskog otpora na Bukovima i Kadinjači, naše snage nisu uspele da zadrže pritisak nadmoćnog neprijatelja. Događaji su se razvijah munjevitom brzinom: 25. novembra pala je Ljubovija; 27. novembra Nemci se probijaju od Kraljeva ka Čačku, a 28. novembra zauzimaju Čačak; 29. novembra Nemci ulaze u Užice, kada sam navršio tek drugu nedelju staža na novoj dužnosti.

² Ubili ga četnici u selu Ilovači kod Foče s proleća 1942. godine.

EVAKUACIJA RANJENIKA IZ UŽICA

Još krajem oktobra Vrhovni štab je naredio da se na Zlatiboru, gde je postojao veći broj turističkih objekata, pripremi smeštaj za ranjenike. Naređenje je izdato verovatno u vezi sa već započetom nemačkom ofanzivom i s namerom da se pripremi odušak iz kotla u koji bi eventualno mogli pasti ranjenici u dolini Zapadne Morave. Na Zlatibor je, 21. novembra transportovana prva grupa teških ranjenika iz Užica, a 26. novembra Vrhovni štab mi je naredio da sprovedem potpunu evakuaciju svih ranjenika iz svih gradova oslobođene teritorije. Pokuljah su potoci ranjenika iz Čačka, ša valjevskog pravca i od Rogatice, tako da je Užice odjednom postalo kritično usko grlo. Za dalju evakuaciju na Zlatibor stavljeni su mi na raspolaganje svega tri kamiona, jedna sanitetska kola i jedan autobus. I ovaj jedini autobus se prvog dana survao niz strmine Palisada, srećom bez ranjenika, na povratku u Užice; poginuo je samo šofer. Osim krize u vremenu i transportnim sredstvima, situaciju je pogoršavala i žestoka zima koja je baš tih dana otpočela. Mraz je bio tako žestok da sam bio svedok kako se na platformama kamiona odmah ledio gnoj koji je isticao iz rana. Ne znam šta je bio razlog još jednoj nevolji, da li je panika ih nečija sabotaža, tek Mio je mnogo ranjenika koji su iznošeni iz bolnice bez odela, samo umotani u čaršav i ćebe. Pa ipak evakuacija iz Užica izvršena je potpuno i na vreme. Poslednji ranjenici napustili su Užice noću 28/29. novembra, a 29. novembra pre podne Nemci su zauzeli grad.

Međutim, suprotno mom očekivanju, kriza se nastavila i na Zlatiboru, te je tamo dostigla dramatičnu kulminaciju. Ja sam živeo u nadi da je Zlatibor nepristupačan i neosvojiv za Nemce. Mislim da nisam bio jedini koji je u to verovao. Vest o padu Užica stigla je na Zlatibor 29. novembra uveče, dakle, barem 6 sati kasnije od samog događaja. Vest je u početku bila primljena kao »alarmanantna i petokolonaška«! Tek u noć uspelo nam je da pronađemo Vrhovni štab i dobijemo potvrdu da je situacija zaista kritična, da se dolazak Nemaca može očekivati već sutradan rano i da treba ranjenike hitno evakuisati preko reke Uvea prema Sandžaku. Moram priznati da je to naređenje delovalo na mene porazno: mrkla noć, ciča zima, oko 700 ranjenika rasturenih po svim vilama i kafanama, osoblje premoreno prethodnom danonoćnom evakuacijom, sva vozila u rashodu i rasturena kojekuda, a kad bi ih i bilo ne bismo s njima ništa više mogli napraviti jer je drumo bilo još samo nekoliko kilometara prema Uvcu. Atmosfera bespomoćnosti bila je potencirana još i time što se do toga časa nije znalo za sudbinu druga Tita. Mislilo se da je poginuo. U Vrhovnom štabu vladala je

•duboka potištenost. Iz Štaba sam se vratio na Kraljeve vode. Tamo sam, među ranjenicima, a i među osobljem, zatekao veliku meizvesnost i uznemirenost. Jedan, od ranjenika već je počinio samoubistvo.

Kao pritisak more ostalo mi je na duši pitanje šta da se radi sa 150 teških, nepokretnih ranjenika. Nisu postojale više nikakve realne mogućnosti za njihovo spasenje. Oni su, dakle, izgubljeni? Iako je svaka racionalna analiza davala drukčiji rezultat, ipak se nisam mogao osloboditi osećanja ličnog neuspeha i lične krivice u tragediji koja je već bila na pragu. Nemci su toga jutra stigli na Kraljeve vode i obavili zversko delo svojstveno njima: izmasakrirali su naše nepokretne ranjenike.

*

Pogibija 150 partizanskih ranjenika 1941. godine na Zlatiboru svakako spada među najveće nedaće ove vrste koje sam •doživeo u narodnooslobodilačkom ratu. Kao učesnik evakuacije, iz Užica ja nisam u stanju, niti želim da dajem »konačnu« ocenu »pravilnosti« svih naših ondašnjih postupaka, a još manje da se upuštam u pitanje »odgovornosti«, zašto se radilo ovako, a ne drukčije itd. Pa ipak, smatram da će biti korisno da danas, posle 20 godina, pružim istoričarima neke elemente za analizu i konačan sud. Ovo činim utoliko pre što mislim da se iz tih elemenata mogu već sada izvući neke praktične pouke za rad naših zdravstvenih radnika u nekoj sličnoj eventualnosti, ne samo ratnoj, nego i u slučaju bilo kakve elementarne nesreće u mirno •doba.

Pre svega, evakuacija 700 ranjenika od Užica do Zlatibora, za vreme od svega tri dana i tri noći, na odstojanju od 30 kilometara, u uslovima žestoke zime, sa svega tri kamiona i jednim sanitetskim kolima, predstavlja jedan od najvećih podviga partizanskih sanitetskih radnika i svedočanstvo njihovog krajnjeg samopregora. Veličina ovog dela ističe se još više ako se ima u vidu činjenica da je sanitet u te dane bio gotovo potpuno usamljen, bez veze sa Vrhovnim štabom koji je bio sav zauzet odbranom Užica. O visokoj moralnoj vrednosti sanitetskog osoblja svedoči i detalj sa Zlatibora: glasnik Vrhovnog štaba saopštava pred ranjenicima da je Užice palo, a lekari i bolničari hoće da ga zgrome kao »paničara i defetistu«! Lekari su unosili ranjenike u kamione, tovarili materijal, šofirali i tako svojim primerom podsticali da se izvuku i poslednje rezerve snage iz premorenog osoblja. Ne verujem, dakle, da se u pogledu same evakuacije, smeštaja i ishrane ranjenika na relaciji od Užica do Zlatibora moglo u tim uslovima išta više učiniti: Još manje se moglo bilo šta više očekivati u završnom činu tragedije,

tj. u noći 29/30. novembra na Kraljevim vodama: naše organizovane odbrane prema neprijatelju više nije bilo, bolnica je ostala bez ikakve zaštite, bez ikakvih transportnih sredstava, a Vrhovni štab je bio sav obuzet teškom brigom za sudbinu Vrhovnog komandanta koji je u povlačenju iz Užica, 29. novembra, preuzeo lično komandovanje jedinicama zaštitnice i pri tome izložio svoj život neposrednoj opasnosti.

Međutim, baš sa stanovišta korišćenja iskustva iz Užica u bilo kakvoj eventualnosti, može se postaviti pitanje kakvi su to objektivni uslovi bili neophodni pa da se sa više ili manje izgleda izbegne nesreća na Zlatiboru? Smatram da je prvi i osnovni uslov za to čvrsta organizacija, a toga je ovde najviše manjkalo. Bilo je u izobilju samopregora, bilo je divnih ljudi a, gledajući celokupni potencijal užičkog područja, bilo je materijalnih sredstava (tovarnih i zaprežnih konja), ali nam je organizacija bila krhka, tanka i nedovršena. Uspeh (daleko relativni) evakuacije iz Užica mora se pripisati pre svega velikoj odanosti, komunističkoj svesti i individualnoj umešnosti sanitetskih radnika. Evo nekih slabosti naše organizacije:

Rukovodeći organ čitavog partizanskog saniteta u to doba bio je predstavljen jednim jedinim čovekom — referentom saniteta pri Vrhovnom štabu. Danas je sasvim očevidno da je „itepen razvoja ustanka u Srbiji koncem 1941. godine (i bez obzira na užičku krizu) zahtevao razvijeniji i jači rukovodeći organ koji bi, pored toga, bio i čvršće povezan sa čitavim organizmom Vrhovnog štaba. Dva lekara (referent saniteta i njegov zamenik) i jedan farmaceut, sa grupom kurira (nekad se ne može preceniti značaj dobrih kurira u našem ratu!) — to je bio, s obzirom na objektivne zadatke koji su se postavljali, onaj minimalni »aparatus« koji je u ondašnjoj situaciji bio koliko neophodan, toliko i ostvarljiv. Bez ovakvog aparata i bez čvrste i trajne veze sa Vrhovnim štabom, referent nije bio u stanju ni da sazna za sve onolike nagle promene u situaciji, a kamoli da bitnije utiče na njih. O svojoj ozbiljnosti nemačke ofanzive, na primer, on je saznao tek 26. novembra. Još od prvog dana svog preuzimanja dužnosti, a to je bilo svega desetak dana pre evakuacije, on je bio sav ogrezao u praktičan posao u bolnicama, a za vreme trodnevne evakuacije još više je tonuo u sitan ali i nedzbežan posao: lično je ukrcavao ranjenike u kamione, požurivao i bodrio osoblje, budio šofere usnule od premorenosti i tome slično. Zato nije ni malo slučajno što je on, nemajući nikakve kurirske veze sa Vrhovnim štabom, saznao za upad Nemaca u Užice punih šest sati kasnije od samog događaja. Pošto nije imao pri ruci ni najobičniju geografsku kartu, nije mogao steći tešku predstavu o prostoru koji se proteže južno od Zlatibora prema reci Uvcu, o naseljima gde bi se mogli sme-

štititi ranjenici i iz kojih bi se mobilisala stoka i ljudi za njihovo transportovanje. Sumarno uzevši, takav moj rad kao referenta saniteta pri Vrhovnom štabu za vreme evakuacije iz Užica, koliko god je bio u datim uslovima neizbežan i jedino mogućan, ipak se mora, s jednog šireg i objektivnijeg stanovišta, oceniti i kao sitnopraktičističM. Moja uloga kao rukovodioca nije u tim danima došla do onolikog izražaja koliko je to čitava situacija objektivno zahtevala. Moje mesto moralo je biti bezuslovno mnogo bolje Vrhovnom štabu, odnosno onde odakle bih mogao življe pratiti razvoj operativne situacije, a organi (koje nisam imao) trebalo je da brzo prenose i ostvaruju moje direktivo adekvatne svakoj promeni situacije. Nedovoljno shvatanje štabne funkcije referenta saniteta bila je na žalost dosta česta pojava pogotovo u početku našeg narodnooslobodilačkog rata, a to je redovno imalo vrlo nepovoljnih posledica.

Slabost rukovodećeg sanitetskog organa neminovno je radala i ostale organizacijske slabosti: nemanje posebne transportne jedinice za prevoz ranjenika i posebne zaštitne jedinice za razne druge svrhe, da disciplina šofera nije mogla biti na visini — a sve to je usporavalo evakuaciju. Posebna transportna jedinica u rukama referenta saniteta verovatno bi uspela da obezbedi i rezervnu grupu šofera koja bi smanjivala premorene. Naročito je mogla biti dragocena uloga zaštitnog voda. U kritičnoj fazi evakuacije, tj. odmah po dolasku ranjenika na Zlatibor, ovaj vod je mogao biti upotrebljen za mobilizaciju konja i ljudi iz okolnih sela radi transportovanja ranjenika na levu obalu Uvea, ih u krajnjem slučaju, za njihovu disperziju po naseljima levo i desno od glavne komunikacije Palisad — Dobroselica. Možda bi na taj način i u ovoj situaciji, kako je to često bivalo kasnije u toku narodnooslobodilačkog rata, tragedija 150 ranjenika na Kraljevim vodama bila znatno ublažena, ako ne i izbegnuta. U svakom slučaju može se, na osnovu naših potonjih iskustava, smatrati propustom što se nije barem pokušalo da se mobilise narod iz okolnih sela.

Da li su postojali drugi, još objektivniji, još više odlučujući momenti za ostvarivanje pomenutih uslova? Da li opšti stepen razvoja naše Narodnooslobodilačke vojske u tom periodu rata i, posebno, situacije na našim bojištima krajem novembra 1941. omogućavali da se organizacijski bolje pripremimo za tako težak zadatak kao što je spasavanje onolikog broja ranjenika? Smatram da bi bilo pogrešno ako bismo dali bilo kakav apodiktički odgovor na to pitanje, jer bi svaki određen odgovor, bio pozitivan bilo negativan, neminovno sadržavao kupne primese nagađanja i špekulacije. Ne mogu odgovoriti »da«, jer znam da opšti zakon da je sanitet u osnovi onakav kakva je i vojska, da se on ne može ni razvijati ni de-

lovati izvan opštih organizacijskih i operativnih okvira u kojima se razvija celokupna oružana sila. Znam za pravilo da se postupci ljudi u ratu ne mogu ocenjivati samo sa stanovišta neke apsolutne vojne teorije nego, pre svega, kroz prizmu konkretnih uslova, u okviru prostora i vremena u kojem su ljudi delovali. A naša vojska je u to vreme bila još mlada i operativna situacija izvanredno teška. Završna faza nemačke ofanzive na našu slobodnu teritoriju odigrala se munjevito. Nemci su imali ogromnu nadmoćnost u ljudstvu i tehnici, a partizanski odredi bili su već iznureni i proređeni dugotrajnim borbama na dva fronta: protiv Nemaca i protiv četničke izdaje. Zato uviđam rizik kojem sam se mogao izložiti kao referent saniteta pri Vrhovnom štabu da sam se upustio, u onim kritičnim danima, u stvaranje neke »bolje« organizacije: mogao sam na tome izgubiti dragoceno vreme, moglo me je to dovesti do još veće izolovanosti od događaja pa da ne učinim ni onoliko koliko sam učinio. U svakom slučaju, onakav moj rad, koji sam nazvao sitnoprakticističkim, bio je daleko korisniji nego da sam se u tom trenutku bavio »organizacionim pitanjima«.

Pa ipak, ne bih mogao mirne duše da prihvatim ni negativan odgovor, tj. da baš nikako nismo mogli, ne samo sanitet nego svi mi kao celina (vojska, odbornici, pohtičke organizacije), učiniti ništa više za ranjenike. Mi smo skloni da u svojim današnjim razmatranjima ratnih zbivanja dajemo prevelik značaj opštim i objektivnim »uslovima« pod kojima smo delovali, pa nam izgleda kao da su događaji morali neminovno teći baš tako kako su tekli. »Učinilo se sve što je bilo moguće, nije se moglo drukčije«. Čini mi se da je ovakav misaoni postupak kratkog daha, da on sam sebi zatvara vidik i da zatupljuje kritički duh. Ovakvim postupkom umanjujemo ulogu subjektivnog faktora (znanje, iskustvo, sposobnost blagovremene procene situacije, inicijativa, brzo reagovanje itd.). A baš naša ratna istorija je prepuna primera koji pokazuju kako je ovakav subjektivni faktor predstavljao ponekad onaj minimalni ali sudbonosni dodatak na terazijama »objektivnih uslova« koji je odlučivao da tok događaja ipak prevagne ovamo, a ne onamo.

Zato smatram da je u interesu slobode naše analitičke i kritičke misli, a pogotovu u interesu nedogmatskog korišćenja našeg ratnog iskustva, ako se na postavljeno pitanje ne daje ni kategorički negativan odgovor. Eventualni budući korisnik našeg iskustva iz Užica moraće shvatiti da u ratu treba uvek i najpre učiniti ono što je moguće, ali istovremeno da ne sme unapred zaustaviti svoju misao i svoju akciju pred bedemom »nemogućnog«. On će morati shvatiti da je u sastavu organizacija jedna od najbitnijih uslova za preovlađivanje

•duboka potištenost. Iz Štaba sam se vratio na Kraljeve vode. Tamo sam, među ranjenicima, a i među osobljem, zatekao veliku neizvesnost i uznemirenost. Jedan od ranjenika već je počinio samoubistvo.

Kao pritisak more ostalo mi je na duši pitanje šta da se radi sa 150 teških, nepokretnih ranjenika. Nisu postojale više nikakve realne mogućnosti za njihovo spasenje. Oni su, dakle, izgubljeni? Iako je svaka racionalna analiza davala drukčiji rezultat, ipak se nisam mogao osloboditi osećanja hćnog neuspeha i lične krivice u tragediji koja je već bila na pragu. Nemci su toga jutro stigli na Kraljeve vode i obavili zversko delo svojstveno njima: izmasakrirali su naše nepokretne ranjenike.

*

N

Pogibija 150 partizanskih ranjenika 1941. godine na Zlatiboru svakako spada među najveće nedaće ove vrste koje sam doživeo u narodnooslobodilačkom ratu. Kao učesnik evakuacije iz Užica ja nisam u stanju, niti želim da dajem »konačnu« ocenu »pravilnosti« svih naših ondašnjih postupaka, a još manje da se upuštam u pitanje »odgovornosti«, zašto se radilo ovako, a ne drukčije itd. Pa ipak, smatram da će biti korisno da danas, posle 20 godina, pružim istoričarima neke elemente za analizu i konačan sud. Ovo činim utoliko pre što mislim da se iz tih elemenata mogu već sada izvući neke praktične pouke za rad naših zdravstvenih radnika u nekoj sličnoj eventualnosti, ne samo Tatnoj, nego i u slučaju bilo kakve elementarne nesreće u mirno doba.

Pre svega, evakuacija 700 ranjenika od Užica do Zlatibora, za vreme od svega tri dana i tri noći, na odstojanju od 30 kilometara, u uslovima žestoke zime, sa svega tri kamiona i jednim sanitetskim kolima, predstavlja jedan od najvećih podviga partizanskih sanitetskih radnika i svedočanstvo njihovog krajnjeg samopregora. Veličina ovog dela ističe se još više ako se ima u vidu činjenica da je sanitet u te dane bio gotovo potpuno usamljen, bez veze sa Vrhovnim štabom koji je bio sav zauzet odbranom Užica. O visokoj moralnoj vrednosti sanitetskog osoblja svedoči i detalj sa Zlatibora: glasnik Vrhovnog štaba saopštava pred ranjenicima da je Užice palo, a lekari i bolničari hoće da ga zgrome kao »paničara i defetistu«! Lekari su unosili ranjenike u kamione, tovarili materijal, šofirali i tako svojim primerom podsticali da se izvuku i posledinje rezerve snage iz premorenog osoblja. Ne verujem, dakle, da se u pogledu same evakuacije, smeštaja i ishrane ranjenika na relaciji od Užica do Zlatibora moglo u tim uslovima išta više učiniti: Još manje se moglo bilo šta više očekivati u završnom činu tragedije,

tj. u noći-29/30. novembra na Kraljevim vodama: naše organizsane odbrane prema neprijatelju više nije bilo, bolnica je ostala bez ikakve zaštite, bez ikakvih transportnih sredstava, a Vrhovni štab je bio sav obuzet teškom brigom za sudbinu Vrhovnog komandanta koji je u povlačenju iz Užica, 29. novembra, preuzeo lično komandovanje jedinicama zaštitnice i pri tome izložio svoj život neposrednoj opasnosti.

Međutim, baš sa stanovišta koišćenja iskustva iz Užica u bilo kakvoj eventualnosti, može se postaviti pitanje kakvi su to objektivni uslovi bih neophodni pa da se sa više ili manje izgleda izbegne nesreća na Zlatiboru? Smatram da je prvi i osnovni uslov za to čvrsta organizacija, a toga je ovde najviše manjkalo. Bilo je u izobilju samopregora, bilo je divnih ljudi a, gledajući celokupni potencijal užičkog područja, bilo je materijalnih sredstava (tovamih i zaprežnih konja), ali nam je organizacija bila krhka, tanka i nedovršena. Uspeh (daleko relativni) evakuacije iz Užica mora se pripisati pre svega velikoj odanosti, komunističkoj svesti i individualnoj umešnosti sanitetskih radnika. Evo nekih slabosti naše organizacije:

Rukovodeći organ čitavog partizanskog saniteta u to doba bio je predstavljen jednim jedinim čovekom — referentom saniteta pri Vrhovnom štabu. Danas je sasvim očevidno da je stepen razvoja ustanka u Srbiji koncem 1941. godine (i bez obzira na užičku krizu) zahtevao razvijeniji i jači rukovodeći organ koji bi, pored toga, bio i čvršće povezan sa čitavim organizmom Vrhovnog štaba. Dva lekara (referent saniteta i njegov zamenik) i jedan farmaceut, sa grupom kurira (nekad se ne može preceniti značaj dobrih kurira u našem ratu!) — to je bio, s obzirom na objektivne zadatke koji su se postavljali, onaj minimalni »aparat« koji je u ondašnjoj situaciji bio koliko neophodan, toliko i ostvarljiv. Bez ovakvog aparata i bez čvrste i trajne veze sa Vrhovnim štabom, referent nije bio u stanju ni da sazna za sve onolike nagle promene u situaciji, -a kamoli da bitnije utiče na njih. O svojoj ozbiljnosti nemačke ofanzive, na primer, on je saznao tek 26. novembra. Još od prvog dana svog preuzimanja dužnosti, a to je bilo svega desetak dana pre evakuacije, on je bio sav ogrezao u praktičan posao u bolnicama, a za vreme trodnevne evakuacije još više je tonuo u sitan ali i neizbežan posao: lično je ukrcavao ranjenike u kamione, požurivao i bodrio osoblje, budio šofere usnule od premorenosti i tome slično. Zato nije ni malo slučajno što je on, nemajući nikakve kurirske veze sa Vrhovnim štabom, saznao za upad Nemača u Užice punih šest sati kasnije od samog događaja. Pošto nije imao pri ruci ni najobičniju geografsku kartu, nije mogao steći tešku predstavu o prostoru koji se proteže južno od Zlatibora prema reci Uvcu, o naseljima gde bi se mogli sme-

štiti ranjenici i iz kojih bi se mobihsala stoka i ljudi za njihovo transportovanje. Sumarno uzevši, takav moj rad kao referenta saniteta pri Vrhovnom štabu za vreme evakuacije iz Užica, koliko god je bio u datim uslovima neizbežan i jedino mogućan, ipak se mora, s jednog šireg i objektivnijeg stanovišta, oceniti i kao sitnoprakticistički. Moja uloga kao rukovodioca nije u tim danima došla do onolikog izražaja koliko je to čitava situacija objektivno zahtevala. Moje mesto moralo je biti bezuslovno mnogo bhže Vrhovnom štabu, odnosno onde odakle bih mogao življe pratiti razvoj operativne situacije, a organi (koje nisam imao) trebalo je da brzo prenose i ostvaruju moje direktivo adekvatne svakoj promeni situacije. Nedovoljno shvatanje štabne funkcije referenta saniteta bila je na žalost dosta česta pojava pogotovo u početku našeg narodnooslobodilačkog rata, a to je redovno imalo vrlo nepovoljnih posledica.

Slabost rukovodećeg sanitetskog organa neminovno je radala i ostale organizacijske slabosti: nemanje posebne transportne jedinice za prevoz ranjenika i posebne zaštitne jedinice za razne druge svrhe, da disciplina Šofera nije mogla biti na visini — a sve to je usporavalo evakuaciju. Posebna transportna jedinica u rukama referenta saniteta verovatno bi uspela da obezbedi i rezervnu grupu šofera koja bi smanjivala premorene. Narocito je mogla biti dragocena uloga zaštitnog voda. U kritičnoj fazi evakuacije, tj. odmah po dolasku ranjenika na Zlatibor, ovaj vod je mogao biti upotrebljen za mobilizaciju konja i ljudi iz okolnih sela radi transportovanja ranjenika na levu obalu Uvea, ih u krajnjem slučaju, za njihovu disperziju po naseljima levo i desno od glavne komunikacije Palisad — Dobroselica. Možda bi na taj način i u ovoj situaciji, kako je to često bivalo kasnije u toku narodnooslobodilačkog rata, tragedija 150 ranjenika na Kraljevim vodama bila znatno ublažena, ako ne i izbegnuta. U svakom slučaju može se, na osnovu naših potonjih iskustava, smatrati propustom što se nije barem pokušalo da se mobihše narod iz okolnih sela.

Da li su postojali drugi, još objektivniji, još više odlučujući momenti za ostvarivanje pomenutih uslova? Da li opšti stepen razvoja naše Narodnooslobodilačke vojske u tom periodu rata i, posebno, situacije na našim bojištima krajem novembra 1941. omogućavali da se organizacijski bolje pripremimo za tako težak zadatak kao što je spasavanje onolikog broja ranjenika? Smatram da bi bilo pogrešno ako bismo dah bilo kakav apodiktički odgovor na to pitanje, jer bi svaki odrederu odgovor, -bio pozitivan, bilo negativan, neminovno sadržavao kupne primese nagađanja i špekulacije. Ne mogu odgovoriti »da«, jer znam da opšti zakon da je sanitet u osnovi onakav kakva je i vojska, da se on ne može ni razvijati ni de-

lo va ti izvan opštih organizacijskih i operativnih okvira u kojima se razvija celokupna oružana sila. Znam za pravilo da se postupci ljudi u ratu ne mogu ocenjivati samo sa stanovišta neke apsolutne vojne teorije nego, pre svega, kroz prizmu konkretnih uslova, u okviru prostora i vremena u kojem su ljudi delovali. A naša vojska je u tò vreme bila još mlada i operativna situacija izvanredno teška. Završna laza nemačke ofanzive na našu slobodnu teritoriju odigrala se munjevito. Nemci su imah ogromnu nadmoćnost u ljudstvu i tehnici, a partizanski odredi bih su već iznureni i proređeni dugotrajnim borbama na dva fronta: protiv Nemaca i protiv četničke izdaje. Zato uviđam rizik kojem sâm se mogao izložiti kao referent saniteta pri Vrhovnom štabu da sam se upustio, u onim kritičnim danima, u stvaranje neke »bolje« organizacije: mogao sam na tome izgubiti dragoceno vreme, moglo me je to dovesti do još veće izolovanosti od događaja pa da ne učinim ni onoliko koliko sam učinio. U svakom slučaju, onakav moj rad, koji sam nazvao sitnopracticističkim, bio je daleko korisniji nego da sam se •j tom trenutku bavio »organizacionim pitanjima«.

Pa ipak, ne bih mogao mirne duše da prihvatim ni negativan odgovor, tj. da baš nikako nismo mogh, ne samo sanitet nego svi mi kao celina (vojska, odbornici, pohtičke organizacije), učiniti ništa više za ranjenike. Mi smo skloni da u svojim današnjim razmatranjima ratnih zbivanja dajemo prevelik značaj opštim i objektivnim »uslovima« pod kojima smo delovah, pa nam izgleda kao da su događaji morali neminovno teći baš tako kako su tekli. »Učinilo se sve što je bilo moguće, nije se moglo drukčije«. Čini mi se da je ovakav misaoni postupak kratkog daha, da on sam sebi zatvara vidik i da zatupljuje kritički duh. Ovakvim postupkom umanjujemo ulogu subjektivnog faktora (znanje, iskustvo, sposobnost blagovremene procene situacije, inicijativa, brzo reagovanje itd.). A baš naša ratna istorija je prepuna primera koji pokazuju kako je ovakav subjektivni faktor predstavljao ponekad onaj minimalni ah sudbonosni dodatak na terazijama »objektivnih uslova« koji je odlučivao da tok događaja ipak prevagne ovamo, a ne onamo.

Zato smatram da je u interesu slobode naše analitičke i kritičke misli, a pogotovu u interesu nedogmatskog korišćenja našeg ratnog iskustva, ako se na postavljeno pitanje ne daje ni kategorički negativan odgovor. Eventualni budući korisnik našeg iskustva iz Užica moraće shvatiti da u ratu treba uvek i najpre učiniti ono što je moguće, ah istovremeno da ne sme unapred zaustaviti svoju misao i svoju akciju pred bedemom »nemogućnog«. On će morati shvatiti da je u sastavu organizacija jedna od najhitnijih uslova za preovlađivanje

stihije, a tu organizaciju treba stalno usavršavati, prema zadacima koji se postavljaju.

Gledano sa izvesne istorijske distance i sa stanovišta naših poznijih iskustava, ne bi se moglo apriorno odbaciti mogućnost i drukčijeg, povoljnijeg ishoda sudbine ranjenika na Zlatiboru. Da su postojali pomenuti organizacijski preduslovi, da smo subjektivno bili potpuno na visini situacije (blagovremenija procena situacije i njene težine) moglo se postupiti i ovako;

— produžiti sa evakuacijom ranjenika odmah prema Uvcu bez zadržavanja na Zlatiboru. Iluzije u sigurnost Zlatibora postojale su; na krajnjoj tački automobilske puta, u selu Dobroselici, mogla se obrazovati relejna stanica i tu se moglo izvesti prekrcavanje ranjenika sa kamiona na volovska kola i tovarne konje. Okolni teren raspolagao je dovoljnim brojem ovih sredstava i teško je zamisliti da bi stanovništvo, čak i ono nenaklonjeno nama, otkazalo pomoć ako bi mu se objasnilo da su u pitanju ranjenici;

— paralelno s ovim, a pogotovu za slučaj neke krize a one strane Uvea, mogli su se nepokretni ranjenici razmestiti i rasturiti po manjim grupama bočno od komunikacije Kraljeve vode — KoMn Brod i to po planinskim naseljima i šumama na planini Murtenici i Torniku. Njihova situacija ne bi ni tu bila zavidna, ali bi svakako imali više izgleda da prežive nego pri neposrednom susretu s neprijateljem na Kraljevim vodama.

Pouke iz evakuacije iz Užica ušle su odmah u riznicu naših znanja o partizanskoj sanitetskoj taktici. Od tada pa nadalje, sve do kraja rata, mi smo nastojali da se pridržavamo ovih načela:

— ne trpeti nikada veću koncentraciju ranjenika u jednom mestu;

— ne gajiti preterane iluzije o našim planinama; nepriступaćnih terena za neprijatelja nema;

— svaka partizanska bolnica, ma koliko situacija izgledala stabilna, treba da radi u stalnoj spremnosti za pokret;

— najšire se oslanjati na narod, posebno na omladinu; kad god zatreba, smeštati ili brzo prenositi ranjenike van domašaja neprijatelja.

Dr Gojko NIKOUŠ

USTANAK U LJUBOTINJU 1941. GODINE

PRIPREME ZA USTANAK

apitulacija Jugoslavije zatekla me je u vojsci, u Kotoru. Vijest o kapitulaciji i o proglašenju samostalne hrvatske države saopštiše nam pretpostavljeni oficiri i narediše da se razidemo svojim kućama. Neki drugovi predložiše da poneseo i svoje oružje, jer nam kasnije može ustrebat. Mnogi to prihvatismo, iako nas većina u tom času nije bila svjesna da je to i direktiva Komunističke partije.

Pojedini mlađi ljudi, koji su vjerovatno bih bliže upoznati sa direktivom, poniješe i po dvije — tri puške, od onih bačenih ili ostavljenih, a poneki i puškomitraljez. Ponijesmo nešto municije i poneku ručnu bombu, ukoliko ih je ko imao. Sve ovo obavili smo nesmetano jer neprijateljska vojska još nije bila posjela Boku, a naši nas nijesu ometah.

U vojsci u Boki bilo nas je koji smo do rata službovah na teritoriji novoosnovane Nezavisne Države Hrvatske, pa neki odlučismo da se ne vraćamo, u mjesta službovanja, već u svoja, rodna mjesta, ih negdje u Crnu Goru i Srbiju. Tako i ja, umjesto u Jajce dođoh kod svojih u Ljubotinju.

Narod u Ljubotinju, kao uostalom i svugdje, bio je razočaran i u neizvjesnosti. Brza i neočekivana kapitulacija, prijeizvršene mobilizacije, moralno ga je utukla. Bilo mu je jasno da je izdan i predat na milost i nemilost fašističkim zločincima. Zato je tih dana sazrela želja za konačnim obračunom sa bivšom vladajućom klikom.

Vojnici Sa fronta vraćah su se u grupicama ih pojedinačno, kako je ko mogao. Mnogi su kao i mi iz Boke donosili oružje. Pored toga, neki drugovi su još od prvih dana kapitulacijetregah za napuštenim oružjem po raznim kasarnama i magacini-
ma, brižljivo ga prikupljah i negdje sklanjah. U našem kraju, se u tom pogledu ukazala još jedna izuzetna prilika. Naime, biv-

še jugoslovenske vlasti su uoči rata magacionirale u Domu kulture na Gornjem Ceklinu oko četiri vagona pušćane mimicije, ručnih bombi, raznog eksploziva, fitilja i dinamičkih kapišala što su komunisti iz Ceklina, Ljubotinja i drugih okolnih sela uz pomoć omladine i svojih simpatizera, raznijeli i negdje sklonih, prije nego što su se okupator i njegove sluge snašli. Jedan manji dio raznijeli su i seljaci, za svoje potrebe, čemu se komunisti nijesu protivili, jer im je to bila dobra kamuflaža: magazin je razgrabio sav narod. Uz to su znali da će sve to opet doći u njihove ruke. Kasnije su se ova municija i eksploziv dijelili, i raznosili skoro po čitavoj Crnoj Gori za diverzantske akcije ustanika.

Iako se sve ovo radilo tajno, narod je ipak sve uočavao i svima je postalo jasno da tim rukovodi Komunistička partija.

Za ovo vrijeme se pređašnje vladajuće pohtičke stranke, koje narod ionako nikad nije mnogo volio, nijesu uopšte osjećale—i one su, tako reći, kapitulirale sa vladajućom klikom. Federahistička stranka, koja se sad aktivirala i stavila u službu okupatora, bila je zbog takvog držanja izgubila svako povjerenje. Tako je Komunistička partija bila jedini nekompromitovani politički faktor na našem terenu.

Partija je ovu situaciju maksimalno koristila i još se čvršće povezala s narodom. Nije bilo ni jednog skupa, sijela, pomena gdje komunisti nijesu javno istupili i raskrinkavali ranije vlastodršce. • Objasnjavah su narodu uzroke sramne kapitulacije i raspada države, suprotstavljah se neprijateljskoj — separatističkoj propagandi okupatora i domaćih izdajnika, borili se za oslobođenje smještaja i ishrane izbjeglica i dr.

Takvim svojim požrtvovanim radom komunisti su u narodu još više učvrstili ranije simpatije i stekli njegovo neograničeno povjerenje. Otuda onakvo jedinstvo i polet u prvim danima ustanka u našem kraju.

O drugim, detaljnim pripremama Partije za ustanak ne bih mogao konkretnije reći. To su znali samo komunisti i njihovi najbliži saradnici. Svi ostali, pa čak i oni koje je Partija smatrala svojim prijateljima i na njih u danom momentu računala, bili su neupućeni u ove stvari. Međutim, bilo je očigledno još od prvih dana da je jedan broj mladih ljudi u nekom stalnom pokretu, da nešto rade, jer su sve češće odsutni od svojih kuća, ali gdje su i zašto odlazili i što su tamo radili nije se znalo. Ova njihova aktivnost još se više pojačala od mučnog napada Hitlerovih hordi na Sovjetski Savez. Otada veći broj mladih ljudi nije uopšte noćivao kod svojih kuća.

Zbog ovakve konspiracije ceo narod nije znao da su mnogo prije ustanka bile formirane udarne grupe, koje su se

sastajale na zabitim mjestima radi vježbanja u rukovanju oružjem i da je ustanak tako blizu. Sve ovo saznali smo detaljnije tek na dan ustanka i bili prijatno iznenađeni.

Eto, pod takvim okolnostima i u takvim pripremama dočekali smo ustanak mi u Ljubotinju.

USTANAK I JULSKE BORBE

Nedelja 13. jula osvanula je prividno mirna. Stariji su još od ranog jutra išli jedan drugome na razgovor — da prokomentarišu najnovije događaje. Jučerašnji »Petrovdanski sabor« i njegove odluke bjehu ostavili još jedan duboki zarez na duši svakog rodoljuba. Odluka sabora o ociepijenju i proglašenju separatne Crne Gore pod okriljem fašističke Italije teško je pogađala svakog poštenog Crnogorca. Učesnike sabora' narod je jednodušno osuđivao kao izdajnike i tuđinske plaćenike. I dok je jutro tako odmicalo, niko nije primjećivao da mladih ljudi nema kod kuća. Ovo utoliko prije što je to bila u posljednje vrijeme redovna pojava na koju su se svi već bili navikli.

Međutim, negdje između 7 i 8 časova pojedinci su vidjeli tu i tamo svoje seljane pod oružjem, a nešto kasnije pronijela se vijest da je neko vidio skoro sve odrasle muškarce iz sela Začira kako odlaze izvan sela na neki dogovor i da ih je većina bila pod oružjem.

Na ove vijesti nastade komešanje, pa se stariji ljudi počеше još više okupljati i sa zabrinutošću raspitivati šta se to događa. Neko predloži da se zatraži objašnjenje od komunista, pa uputiše neke omladince da ih pronađu. Kako su se komunisti nalazili negdje u blizini sela, i vidjeći da je narod već nešto saznao (a možda je sve to tako bilo i pripremljeno), ubrzo se pojavi Vaso Prlja i prisutnima objasni da je Komunistička partija Jugoslavije odlučila da digne narod na ustanak na teritoriji čitave Jugoslavije i da će borbe na našem, terenu početi još ovog dana. Saopštio je takođe da su za ustanak formirani manji, lako pokretljivi, gerilski odredi u svim selima i da će u borbu ići samo određeni borci, a svi ostali ostati kod svojih kuća.

Na dalja raspitivanja pojedinaca saopštio je i to da će zbor našeg Mužovičkog odreda biti u 11 časova kod kamenjara Lista stijena, koji se nalazi između sela i žandarmerijske stanice u Ljubotinju.

"Većina prisutnih primila je vijest o ustanku sa oduševljenjem. Zatim se razidoše kućama radi pripremanja oružja za borbu.

Vaso Prlja je odmah nakon ovoga uputio nekohko omladinaca da prekinu telefonsku liniju između Ljubotinja i Rijeke

Crnojevića, a jednu drugu grupicu da osmatra žandarmerijsku stanicu u Ljubotinju i kretanje žandarma, kako bi se spriječio njihov eventualni odlazak izvan sela i obavještanje neprijateljskih garnizona.

Na sličan način saznao je za ustanak i narod u ostalim našim sehmama, pa su već u prvim okršajima u većini odreda masovno učestvovali skoro svi sposobni muškarci. Izuzetak u tome čine Građani, čija je partijska organizacija još odranije, pa i za vrijeme ustanka, bila vezana za Mjesni komitet Bar, a direktive Mjesnog komiteta Cetinje nešto su se razlikovale od direktiva Barskog komiteta. Tako je Radomirsko-gradanski odred, prema dobijenoj direktivi, još u toku noći uoči 13. jula neopaženo napustio svoja sela i već u zoru posio određeni položaj na Romom ždrijelu (kolska komunikacija Cetinje — Budva). Zbog toga su kod njih prvog dana učestvovali u borbi samo unaprijed određeni borci, a ostali su pridolazili u toku prvog i narednih dana.

Na zbornom mjestu kod Liste stijene okupili su se još prije određenog vremena skoro svi za borbu sposobni muškarci iz Mužovića i Vignjevića, jer je tu bilo zborna mjesto i za Vignjevički odred. Okupljenim borcima održao je govor Ljubo Dapčević¹, koji je pored ostalog, objasnio šta su gerilski odredi i kako oni vode borbe. Zatim je saopštio da je početak akcija svih gerilskih odreda na našem terenu određen za 15 časova i da je zadatak Mužovičkog, Vignjevičkog i Bogutskog odreda da u to vrijeme likvidiraju žandarmerijsku stanicu u Ljubotinju. Dalje je saopštio da je Partija odredila svoje rukovodioce u svim gerilskim odredima i da je u Vignjevički odred imenovala Luku Nikinovića², a u Mužovički njega — Ljuba Dapčevića.

Nakon ovih saopštenja zamolio je sve prisutne koji nijesu određeni u gerilske odrede da se vrate svojim kućama i mirno obavljaju poslove, a kad bude potrebno, i oni će biti pozvani. Međutim, niko nije htio da ga poslušaju, niti se ko vratio. Svi su htjeli da učestvuju u tom prvom jurišu na neprijatelja. Na kraju se pred takvom upornošću moralo popustiti i izaći u susret njihovim željama.

Kako su ovolikim prilivom nepredviđenog ljudstva odredi prerasli ranije okvire, a određeni partijski rukovodioci još nisu bili vojnički dovoljno iskusni za izvođenje prvih borbenih akcija, Dapčević je predložio da se u obadva odreda izabere još po jedno vojnički iskusnije lice, koje će sa određenim političkim

¹ Student medicine, poginuo u bici na Pljevljima 1941. godine.

² Poginuo u Voljačima, između Bugojna i Gornjeg Vakufa, 1942. godine.

rukovodiocima rukovoditi odredima. Pošto su se sa ovim svi složili, u Vignjevičkom odreda je izabran Ilija Lubarda,³ a u Muževičkom Pero Cetković.

Kako je Mužovički odred (50—60 boraca) bio dosta glomazan za gerilske borbe, Cetković i Dapčević su ga radi lakšeg rukovođenja podělili u dvije grupe. Na čelo jedne određen je Đuro Radoman⁴, a druge Vaso Prlja.⁵

Ovako pripremljeni odredi pošli su u određeno vrijeme svaki svojim pravcem u napad na žandarmerijsku stanicu. Sa treće strane nastupao je Bogutski odred, tako da je stanica za tili čas bila opkoljena sa svih strana i žandarmi pozvani da polože oružje. Vidjeći da se nalaze u bezizlaznoj situaciji, žandarmi nijesu ni pokušali da pruže otpor, već su se odmah predali. Oduzeli smo im oružje i svu vojničku opremu. Tom prilikom rukovodioci odreda su im saopštili da svi oženjeni mogu i dalje ostati u svojim stanovima u Ljubotinju ih, ako žele, mogu pbi svojim kućama, dok je neoženjenima naređeno da u što kraćem roku napuste Ljubotinju.

I u ostalim odredima u Ljubotinju bilo je uoči ustanka određeno političko rukovodstvo, izvršen raspored i dati vojnički zadaci. Po tom rasporedu Začirsko-dubovsko-smokovački odred dobio je zadatak da posjedne Košće (kolsku komunikaciju Cetinje — Rijeka Crnojevića) i da u 15 časova prekine neprijateljski saobraćaj; Donjoselski odred da isto tako prekine saobraćaj u rejonu svoga sela (kolska komunikacija Rijeka Crnojevića — Vir-Pazar); Prekornički i Pačaračko-obzovički da posjednu Obzovicu (kolska komunikacija Cetinje — Budva), i onemoguće saobraćaj tim pravcem, a Radomirsko-gradanski i Podgorsko-tomički bili su raspoređeni hjevo na istoj komunikaciji, na položaju Romo ždrijelo — Grab brajački.

Osim ovih, na komunikacijama su bih raspoređeni i drugi gerilski odredi: između Zagreblja i Vrela uganjskih (kolska komunikacija Cetinje — Obzovica) Konadžijski odred, a na komunikaciji Cetinje — Rijeka Crnojevića, od Dobrskog Sela do Dobrske ploče — Dobrski, Sokolski i jedan gornjoceklinski odred, čime su bile presječene sve neprijateljske saobraćajne veze na našem terenu.

Rukovodioci ostalih ljubotinjsko-gradanskih odreda u ustanku bih su: Začirsko-dubovsko-smokovačkog po partijsko-po-

³ Student prava i rezervni potporučnik, poginuo u Banjanima 1942. godine.

⁴ Učitelj i rezervni poručnik, poginuo na Pljevljima 1941. kao Komandir čete.

⁵ Apsolvent šumarstva, poginuo u Bosni, kod Prače, 1943. kao rukovodilac politodjela 3. krajiške brigade.

litičkoj liniji Milo S. Lubarda,^{fi} a po vojnoj Jakov Kusovac; Bogutskoj po partijskoj liniji Đoko Vukićević; Donjoselskog po partijskoj liniji Mihailo (Mišo) Radoman⁷, a po vojnoj Milo M. Lubarda⁸; Prekorničkog Marko N. Vučković i Ljubo M. Vučković; Pačarsko-obzovičkog "Vlado Pajaković i Vaso Vukićević i Radomirsko-gradanskog Gajo Vojvodić i Tomo Vojvodić.

Brojno stanje gerilskih odreda sa prihvom nepredviđenih boraca (iako baš svi nijesu bili naoružani) bilo je prvog dana: Mužovičkog 50—60 boraca, Vignjevičkog i Bogutskog pribhžno po oko 30, a Začirsko-dubovsko-smokovačkog 40—50 boraca.

Iako je početak akcija bio određen za 15 časova, Radomirsko-gradanski odred je u sadejstvu Podgorsko-tomičkog još ujutro između 6 i 7 časova otvorio vatru na prva tri-četiri prazna kamiona koji su naišli na njihov položaj, a nešto kasnije i na neke motocikliste, i uništio ih. Kako se ova borba čula na Obzovici, Pačarađu i Prekornici, Obzovičani su odmah posjeli položaj iznad sela na istočnim brežuljcima, pored samog kolskog puta, a nešto kasnije došli su i Pačarađani, koji su sa njima sačinjavah jedan odred. Prekornički odred, koji je bio najudaljeniji, stigao je na položaj negdje oko 11 časova, istovremeno kad i jedna jača neprijateljska motorizovana kolona, koja, se kretala od Cetinja prema Budvi, i bez ikakvih priprema stupio u borbu, koju je već počinjao Pačaračko-obzovački odred.

Došlo je do veoma žestoke borbe. Neprijatelj je bio mnogo nadmoćniji i u ljudstvu i u oružju, a naši odredi su, pošto nije bilo vremena, i slabo raspoređeni — grupisani su samo sa jedne strane puta — pa ih je neprijatelj poshje kratke borbe počeo zaobilaziti i tako ih prisilio na povlačenje u pravcu Plane gore. Pošto je potisnuo ova dva odreda, neprijatelj je produžio u pravcu Romog ždrijela, ali čim su prvi tenkovi naišli na prepreke Radomirsko-gradanskog i Podgorsko-tomičkog odreda, vratio se nazad ne upuštajući se s njima u borbu.

Još dok se likvidirala žandarmerijska stanica u Ljubotinju, otpočeo je Začirsko-dubovsko-smokovački odred borbu na Košćelama, a nešto kasnije prohujale su preko centra Ljubotinja dvije topovske granate iz pravca Obzovice i pale na njegov sjeveroistočni kraj, što je bio dokaz da se i tamo vodi borba. Zbog toga je naredeno da se Bogutski odred hitno prebaci u pravcu Obzovice radi pružanja pomoći tamošnjim odredima, a Vignjevićici na položaj Grkov grob—Mokri do da sa te strane zatvori prilaz Ljubotinju. Istovremeno je naredeno da se Mužo-

^{fi} Poginuo kao potpukovnik JNA u avionskoj nesreći na Rumiji 1947. god.

⁷ Student prava, poginuo u Dugi Nikšićkoj 1942. godine.

⁸ Učitelj i rezervni potporučnik, poginuo kod Kolašina 1943. godine kao komandant bataljona 4. crnogorske proleterске brigade.

vički odred podijeli i da grupa s Đurom Radomanom ostane u centru Ljubotinja radi obezbeđenja i održavanja reda, a grupa s Vašom Prijom da zatvori prilaz Ljubotinju kod čistog polja.

Nešto kasnije, poslije posijedanja položaja kod Čistog polja, naređeno je Vasu Priji da iz svoje grupe izdvoji jednu desetinu koja će sa mnom poći na Koščela u pomoć Začirsko-dubovsko-smokovačkom odred. On je vodio dosta oštru borbu sa jednim motorizovanim vodom italijanske vojne žandarmerije, koji se vrlo žilavo branio skoro puna tri časa. No, ubrzo po dolasku naše desetine, koja mu je zašla za leđa, neprijatelj je likvidiran.

Neprijatelj je imao tri mrtva (među kojima i jednog oficira) i oko 5 ranjenih. Preko 20 neprijateljskih vojnika je zarobljeno. Zaplijenjeno je oko 30 pušaka, oko 30 pištolja, jedan mitraljez koji je bio montiran na motociklu, 25 motocikla i jedan kamion. Mi nijesmo imah gubitaka.

Po završetku borbe ranjene i zarobljene Italijane sproveli smo u Rijeku Crnojevića, koju su u međuvremenu oslobodili cehnski gerilski odredi.

Bogutski odred nije stigao da pruži pomoć odredima na Obzovci, jer je borba završena još prije podne, a topovske granate neprijatelj je ispalio nešto kasnije, demonstrativno da bi zaplašio" narod.

Ujutro 14. jula prebačen je i Mužovički odred na položaj Grkov grob — Mokri do te se povezao sa Vignjevičkim odredom, koji se tamo već nalazio. Istovremeno se povezao i sa Bogutskim odredom, koji se nalazio na njegovom lijevom krilu — na položaju Velja gora.

Odredi su na ovim položajima bih ovako gusto koncentrisani zbog toga što se očekivao pokret većih neprijateljskih snaga iz pravca Budve i Cetinja. Međutim, do takvog pokreta nije došlo.

Sa ovog položaja posmatrali smo cijelo poslijepodne kako neprijatelj duž puta Podgorica — Rijeka Crnojevića vrši represalije nad stanovništvom sela Rvaša i Drušića, koja su od nas bila udaljena oko 10 km vazdušne linije. Dim zapaljenih kuća, sena i drugog kuljao je na sve strane. Kasnije smo saznali da su se neprijateljski vojnici bih opili (ova sela su bogata vinogradima), pa su uništavali sve na što su nailazili. Tom prilikom pobili su neke starce i starice, koji nijesu mogh ih nijesu htjeh ostaviti svoje kuće.

" Ova borba ostala je sve do danas tako reći nepoznata. Vjerovatno je tome razlog što se na istom mjestu i 15. jula odigrala velika koščelska bitka, koja je ovu bacila u zasjenak i zaborav.

Uveče oko 23 časa stigao je na naš položaj na Grkovom grobu neki kurir s izvještajem, da se ova neprijateljska kolona probila iz pravca Podgorice i oko 21 čas zauzela Rijeku Crnojevića, da, izgleda, ima namjeru da se probije dalje u pravcu Cetinja, pa je zatražena naša pomoć za pojačanje Začirsko-dubovsko-smokovačkog odreda na Koščelama. Odmah je određena jedna zajednička grupa od 20 boraca iz Mužovičkog i Vignjevičkog odreda, i druga od oko 10 boraca iz Bogutskog, pa su ubrzanim maršem upućene na ugroženi položaj. Na čelo Mužovičko-vignjevičke grupe određeni smo Đuro Radoman i ja, a na čelo Bogutske — Đoko Vukićević.

Kako su Košće bile udaljene 7—8 km, to je neprijatelj naišao na položaj odreda prije dolaska ovog pojačanja (neprijatelj je stigao negdje oko ponoći, a pojačanje sat-dva kasnije).

Začirsko-dubovsko-smokovački odred, koji je, s obzirom na zaphjenjeno oružje u prvoj borbi, sad imao 50—60 boraca, bio se prije nailaska neprijateljskih snaga postavio u zasjedu u vidu polukruga, pored samog kolskog puta (sa jugoistočne, južne i jugozapadne strane), od Oraške strane do raskršća kolskih puteva Ljubotinj—Gornji Ceklin. Odred je otvorio vatru kad je gotovo čitava neprijateljska auto-kolona upala u zasjedu.

Neprijateljska kolona se sastojala od jednog do zuba naoružanog motorizovanog bataljona jačine oko 750 ljudi, pojačanog jednom baterijom topova i sa nekoliko minobacača, tako da je ukupno imala 850—900 ljudi.

Iznenadeni neprijatelj, koji je cio dan pijančio, ubijao i palio u Rvašima, Drušićima i Rijeci Crnojevića, ruje se na Koščelama snašao niti uspio da posjedne položaj. Nije uspio da stavi u dejstvo ni svoju artiljeriju i minobacače (sem 2—3 bacača).

Još u početku borbe Začirsko-dubovsko-smokovačkom odredom stigla je u pomoć jedna desetina nekog gornjoceklinskog odreda i posjela položaj sa sjeverne strane, pozadi samog neprijatelja na Opočnoj glavici. Time je neprijatelju bilo onemogućeno ma kakvo manevrisanje ili odstupanje na tu stranu. Međutim, kako je ovaj položaj bio prihćeno uvučen u neprijateljski raspored i nezgodan za dnevnu borbu, ovi borci su ga napustili čim je svanulo i povukli se u pravcu Gornjeg Ceklina. Tako je sav prostor pozadi ostao nezaštićen. Ovo je iskoristila jedna grupa od 120—150 neprijateljskih vojnika i oficira i negdje oko 7 časova posjela Opočnu glavicu* a zatim se izvukla iz borbe i seoskom putanjom Orujišta—Uličići uputila u pravcu Cetinja. Ona je nesmetano stigla do Donjih Uhća, ali su je tu, na Dobrskoj ploči dočekali odred sokolske opštine

i jedan odred iz Gornjeg Ceklina i cijelu, bez ikakvog otpora, zarobili.

Kako su u toku borbe na svoju ruku prilazili pojedini borci iz ostalih ljubotinjskih odreda i stariji ljudi iz sela Gornjeg Ljubotinja, i pošto je negdje oko 8 časova stigao i Veljko Vukmirović sa tri-četiri borca iz Gornjeg Ceklina i zauzeo položaj na samoj raskrsnici kolskog puta Ljubotinj — Gornji Ceklin, naše snage su pri kraju borbe brojale 110—120 boraca.

Pokušavajući da u toku borbe pruži pomoć opkoljenom batalionu, cetiniski parnizon je iroutio jednu bateriju topova na Belveder. Međutim, zbog blizine naših i neprijateljskih snaga (150—250 m) ni jedno dejstvo nije moglo doći do izražaja, a avijacija je stigla kad je borba već bila završena.

Neprijatelj je u ovoj borbi do nogu potučen — svaki treći vojnik i oficir bio je izbačen iz stroja. Imao je 60—70 mrtvih, oko 120 teških ranjenika i oko 150 lakših, a svi ostali zarobljeni su na Koščelama ili na Dpbrskoj ploči.¹⁰

Ovom prilikom zaplijenjeno je: 3 topa, nekoliko bacača, oko 40 teških mitraljeza, oko 80 puškomitraljeza, 650—700 pušaka, veći broj pištolja, velika količina razne municije i ručnih granata, iskoro pola kami/ona sanitetskog materijala, bataljonska rezervna hrana za više dana, nekoliko buradi pića, 26 kamiona i mnogo raznih stvari iz popaljenih i opljačkanih sela.

Na našoj strani U ovoj borbi je ranjen samo jedan borac i slučajno su poginula od bacača dva starca na skoro 2 km pozadi fronta.

Po završetku borbe neprijateljski teški ranjenici upućeni su u Rijeku Crnojevića, radi previjanja i hječenja, a lakši, pošto ih je previlo njihovo i naše sanitetsko osoblje, sprovedeni su sa zdravim zarobljenicima preko Ljubotinja za Crmnicu. U Ljubotinju su zadržani samo komandant Ovog bataljona i još dva oficira radi uzimanja podataka. Njih je kasnije tu zatekla i oslobodila itahjanska kaznena ekspedicija.-

Glavnina snaga koje su učestvovala u borbi na Koščelama i dalje je ostala na ovom položaju i sklarijala zaplijenjeni materijal, od kojeg je zbog naše neudobnosti dobar dio opet pao neprijatelju u ruke, naročito artiljerija, minobacači, kamioni i motocikli koje nijesmo mogli na vrijeme skloniti, iako smo ih bili znatno* oštetili.

¹⁰ U ovoj kao i u prvoj borbi na Koščelama pored ostalih, istakao se i Jakov Kusovae kao hrabar rukovodilac, ali je kasnijeg 1942. godine prišao četnicima, da bi na koncu odstupio s okupatorskom vojskom.

U- toku 16. i 17. jula bilo je zatišje na svim položajima Ljubotinjskih odreda, jer neprijatelj nije vršio pokrete očekujući dolazak svojih snaga iz Albanije i Dalmacije. Međutim, 18. jula, iz pravca Budve, stigla je na Brajiće neprijateljska motorizovana kolona jačine 400—500 ljudi. Čim je naišla na prve kuće, počela ih je paliti i pljačkati. Na tom položaju nalazio se Podgorsko-tomički odred i nekoliko boraca iz sela Brajića, koje je po nalogu Partije bio organizovao Ljubo Lahčić. Oni su prije nailaska ove kolone postavili zasjedu na izlazu iz sela, kod Graba brajičkog. Kako je neprijatelj pri samom ulazu u selo počeo da pali kuće, neki borci iz Brajića su-odmah otvorili vatru, ne sačekavši da cijela kolona upadne u zasjedu. To je umnogome otežalo borbu, koja je ipak dobijena, ali, poshje dugog i žestokog otpora neprijatelja. Pri kraju u borbi su učestvovali i borci Radomirsko-gradanskog odreda, kao i neki borci Prekorničkog odreda, uništavajući dijelove neprijatelja koji je pokušao bjekstvo padinama Padeža.

Istog dana poshje podne iz Albanije, preko Podgorice, stigla je u Rijeku Crnojevića jedna italijanska alpska divizija sa zadatkom da uguši ustanak i izvrši represalije. Kako se naše snage na Koščelama nijesu mogle suprotstaviti ovako nadmoćnom neprijatelju, kome se ni drugi gerilski odredi od Podgorice do Koščela nijesu suprotstavili, to su rukovodioci odreda na Koščelama donijeli odluku da se položaj napusti prije nailaska neprijatelja i borci povuku dublje u unutrašnjost Ljubotinja.

Tokom jula Donjoselski odred nije vodio borbe na svom položaju, jer neprijatelj nije tamo nailazio.

SPLAŠNJAVANJE USTANKA

- Poslije povlačenja s Koščela rukovodstvo ustanka je donijelo odluku da se svi nekompromitovani borci vrata svojim kućama, a u gerilskim grupama da ostanu samo oni kojima je prijetila opasnost od neprijatelja. Ovakva odluka je donesena zbog teškoća oko smještaja i ishrane većeg broja boraca, a nije se pretpostavljalo da će neprijatelj izvršiti onako teške represalije.

Borbama na terenu mjesnih komiteta Bar i Cetinje rukovodio je Okružni komitet, koji su sačinjavali: Bajo Sekulić, Periša Vujošević i Niko Vučković, a prvih dana ustanka bio

je kooptiran Peko Dapčević, koji je uoči ustanka stigao u Ljubotinju po povratku iz Španije.

Borbama na terenu Ljubotinja rukovodio je biro ćelije opštine ljubotinjske, koji su sačinjavali Marko H. "Vučković, sekretar, i Đoko Vukićević, Marko H. Laličić i Mišo Radoman, članovi, a pridat im je, kao instruktor MK Cetinje, Ljubo Dapčević.

Neprijateljske snage iz Rijeke Crnojevića nastupale su oprezno, lagano i frontalno u pravcu Ljubotinja i Gornjeg Ceklina, koristeći prethodno avijaciju, koja je uništavala sela i u narod unosila paniku. Svojim desnim krilom zahvatile su zonu do Cetinja i uputile se preko Konaka, Obzovice i Brajića za Budvu, a lijevim krilom pored zapadne obale Skadarskog jezera, koristeći kolski put Rijeke Crnojevića — Vir-Pazar, prema Vir-Pazaru i Baru. Glavnina neprijateljskih snaga stigla je u centar Ljubotinja 22. jula prije podne i zaposjela svaku kotu, svako selo i zaselak. Tu se ulogorila, isturivši prednje dijelove u pravcu Građana i Crmnice (jednim dijelom pravcem Ljubotinj — Građani — Crmnica, a drugim Ljubotinj — Prekornica — Crmnica). Štab divizije smjestio se na Prekornici.

Pri nastupanju i čišćenju terena, kao i za sve vrijeme logorovanja u Ljubotinju, koje je trajalo 5—6 dana, neprijatelj je vrlo okrutno postupao¹ sa narodom, pljačkao stoku, hranu, piće, popalio nekoliko kuća, uništio usjeve i sijeno, ubio jednog starijeg čoveka (Sava H. Radomana) i internirao skoro sve sposobne muškarce od 16 do 60 godina starosti.

U akcijama čišćenja naročito su teško stradala mjesta gdje su se prvih dana vodile borbe i njihova najbliža okolina, odakle je skoro sav narod bio interniran u Albaniju.

Gerilske grupe koje su bile prikrivene po šumama između pojedinih neprijateljskih dijelova živjele su ovih nekoliko dana vrlo teško, jer nijesu mogle doći ni do hrane ni do vode, niti održavati međusobnu vezu.

Odlaskom neprijateljskih snaga sa ovog terena odahnuli su i narod i gerilski odredi, koji su osim Začirsko-dubovsko-smokovačkog, koji se bio raspao i legahzovao (sem. jednog-dva borca), iako u smanjenom broju, ostali na okupu.

Odmah po odlasku neprijatelja odredi su uspostavili međusobnu vezu i vezu sa rukovodstvom ustanka i počeli zajednički djelovati u narodu, što je u prvo vrijeme bilo vrlo teško.

Neprijateljska vojska i dalje nije ostavljala narod na miru, već je redovno, u kraćim vremenskim razmacima, slala

svoje kaznene ekspedicije, pretresala kuće i teren, tražeći gerilske grupe, »bandite«, i pljačkala stoku, hranu, piće i sve ostalo na što je nailazila. Naročita poslastica bile su im kokoške (galine), zbog čega ih je narod nazvao kokošarima.

•Jedna ovakva noćna ekspedicija uhvatila je u centru Ljubotinja, u zasjedi, Baja Kaluderovića, koji je izvršavao neki zadatak. Kad ga je htjela strijeljati, on je u posljednjem trenutku, sa već dvije dobijene rane od puščanog metka, uspio da pobjegne sa strelišta, između čitave čete neprijateljskih vojnika.

Zbog ovako teškog stanja, a i radi što, uspješnijeg političkog rada, na našem su se terenu izbjegavale akcije sve do odlaska jedinica na Pljevlja.

Negdje početkom avgusta gerilski odredi su izabrali svoje novo rukovodstvo, a zatim je položena i vojnička zakletva.

Kad su se odredi dobro povezali sa narodom i kad je ponovo ojačao njihov uticaj, osjetila se potreba za formiranjem većih jedinica radi koordiniranja borbe i političkog rada pa su krajem avgusta formirane prve partizanske čete. Tako su u Ljubotinju formirane dvije čete: Gornjoljubotinjska i Građansko-donjoselska. Rukovodstva čete izabrali su rukovodioci gerilskih odreda i partijsko rukovodstvo sa terena.

Gerilski odredi su i dalje ostali svaki' na svom terenu, samo su ušli u sastav vodova, a vodovi u sastav četa, i otada izvršavali zapovijesti i naređenja svojih četnih rukovodstava.

Ovakav sastav jedinica ostao je do početka oktobra, kada je formirana Lovčenska brigada. Odmah poslije toga pristupilo se i formiranju bataljona na čitavoj njenoj teritoriji. Tako je od Gornjoljubotinjske, Građansko-donjoselske, Gornjoceklinske i Konadžijske čete formiran bataljon »Bajo Pivljanin«.

Rukovodstvo ovog našeg bataljona izabrano je na sastanku u Lavovom dolu (datuma se ne sjećam) tajnim glasanjem. Bila su dva kandidata, od kojih je za komandanta izabran Pero Cetković, a za komesara Jovo Kapičić. •

Sjedište štaba bataljona sve do polaska naših jedinica na Pljevlja, bilo je na Drijenu, u ljubotinjskoj planini Zabrdje, a čete i vodovi su i dalje ostali na svojim ranijim terenima.

Snabdijevanje ovih jedinica hranom od samog početka bilo je prično teško, jer je naš kraj vrlo siromašan. Narod je dijelio s naima i posljednji zalogaj.

Negdje u prvoj polovini novembra, po naredbi Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, ukinute su brigade narodne partizanske vojske. Lovčenska brigada promijenila je ime u Lovčenski odred, za čijeg je komandanta naimenovan Peko Dapčević, a za komesara Veljko Mićunović.

**ODREĐIVANJE I ISPRAĆAJ DRUGOVA NA PLJEVLJA I
AKCIJE NA TERENU**

Negdje prvih dana novembra počele su kružiti vijesti o zajedničkom radu Draže Mihailovića i njegovih četnika, jako su nelagodno primane, ipak nijesu pokolebale duh naših boraca.

Ubrzo je uslijedilo naređenje Lovćenskog odreda da se iz podređenih mu jedinica formira jedan bataljon, koji će biti upućen u nepoznatom pravcu. Tako je bataljon »Bajo pivljanin« dobio naređenje da iz svojih redova odredi jednu četu mladih i izdržljivih boraca, da je dobro opremi i naoruža i određenog dana uputi u štab Lovćenskog odreda.

Pretpostavljalo se da će ovi drugovi poći u Srbiju u pomoć tamošnjim partizanima. Prilikom izbora boraca, svi su htjeli da pođu u tu četu. Na koncu su izabrani oni koji su bih fizički najsposobniji za veće napore. Četa je naoružana sa dva teška mitraljeza i nekohko puškomitraljeza, a svaki borac, po jed puške, dobio je najmanje i po dvije bombe. Za automatska oružja mogli su da uzmu municije koliko god mogu ponijeti, a svaki je morao imati kod sebe najmanje 200 metaka. Ljudstvo je takođe dobro opremljeno odjećom i obućom, jer su mu borci koji su ostali na terenu davah svoju, a za sebe ostavljah slabiju. Bila je milina posmatrati takvu nesebičnost i druželjublje naših boraca.

Po izboru ljudstva i formiranju čete štab Lovćenskog odreda naimenovao je četna rukovodstva, a zatim formirao Lovćenski bataljon. Za komandanta bataljona naimenovan je Pero Cetković, a za komesara Jovo Kapičić.

Batalion se prikunio na zbornom mjestu na Kunovom prisoju, gdje je tada bilo sjedište štaba Lovćenskog odreda, mislim, negdje 18. ili 19. novembra.

Pošto su Cetković i Kapičić pošli na Pljevlja, za komandanta bataljona »Bajo Pivljanin« odredili su mene, a za komesara Nika Vučkovića. Na ovoj dužnosti ostali smo izvjesno vrijeme,¹¹ a zatim su na naša mjesta određeni za komandanta Ljubo Vučković, a za komesara Blažo Lompar.

Kako je i neki durmitorski bataljon nosio ime »Bajo Pivljanin«, štab Lovćenskog odreda je usvojio predlog štaba našeg bataljona da naš bataljon promijeni ime. Nazvan je bataljon »13. juli«. Tako se zvao sve do formiranja 4. crnogorske udarne brigade.

¹¹ Niko Vučković i ja dali smo ostavke zbog toga što je bez našeg znanja i odobrenja likvidirana Rosa Kusovac, starija žena, koja je dostavljala izvjesne podatke svom sinu Blažu, koji je još od prvog dana postao špijun okupatora.

U vezi sa napadom na Pljevlja štab Lovćenskog odroda je naredio bataljonu »Carev Laz« da uoči 1. decembra izvrši diverzantsku akciju na kolskom putu Rijeka Crnojevića—Podgorica, ispod Pavlove strane, a našem bataljonu da se prebaci na teren Jankovića krša kao pojačanje »Carevom Lazu«, radi sprečavanja eventualnih represalija neprijatelja. Pošto neprijatelj nije preduzeo nikakve akcije, osim opravke porušenog puta, naš bataljon se ubrzo vratio na svoj teren.

Za ishod bitke na Pljevljima ubrzo se saznalo. Taj prvi poraz naših jedinica bolno je odjeknuo u narodu. Gubici su bili veliki, naročito u našem Lovćenskom bataljonu. No, zahvaljujući pravilnom radu partijskog rukovodstva, štaba Lovćenskog odreda i jedinica na terenu gotovo sve sposobno ljudstvo prišlo je našim jedinicama, koje su postale mnogo masovnije i jače. Tome je mnogo doprinijelo i puštanje iz logora u drugoj polovini novembra jednog broja starijih, nepunoljetnih, bolesnih i iznemoglih lica, od kojih su nam skoro svi mladi ljudi prišli. Otada su počele pojedine manje diverzantske akcije. Tako smo izvršili prepade na Cetinje, Rijeku Crnojevića i Košćele, a nešto kasnije uništih smo kod Vrela uganjskih jedan autobus i sve putnike zarobili — među njima i jednog višeg italijanskog oficira. Pored toga, porušili smo kolski put kod Graba hrajičkog.

Ali, i pored svega ovoga, uskoro poshje pljevaljske bitke, počela je i kod nas da prodire četnička propaganda Draže Mihailovića, potpomognuta od domaćih izdajnika Baja Stanišića, Blaža Bukanovića i njihovih saradnika. Sa parolom »Za kralja i otadžbinu«, naoružani neprijateljskim oružjem, počeh su zajedno sa neprijateljem ubijati naše borce i prijatelje NOP-a i paliti njihove kuće. Njih su potpomagali separatisti na čelu sa Krstom Popovićem i Novicom Radovićem, koji su pod istim uslovima vodili borbu protiv naših snaga i otvoreno služili okupatoru.

Zbog ovakvog stanja, a i zbog pomanjkanja ekonomskih sredstava za snabdijevanje, naše jedinice su bile primorane da se u aprilu 1942. godine povuku preko Katunske nahije, Gohje i Pive za Bosnu, da bi se iz nje konačno i pobjedonosno povratile poshje kapitulacije Italije, krajem septembra 1943. godine.

Po našem povlačenju za Bosnu izrodi su nastavili još bjesomučnije svoju izdajničku rabotu, ubijajući i pljačkajući narod i tjerajući ga ne samo u italijanske koncentracione logore već i u nekakve svoje logore, koje su formirali po selima. Time su se otkrili pred narodom i izgubili njegovo povjerenje i podršku.

Zbog toga je narod sa onakvim ushićenjem i dočekao naše jedinice po povratku iz Bosne i masovno im prišao.

Andrija PRTJA.

KORDUN U USTANKU

OKUPACIJA I PRVE MJERE PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Teritorija Korduna¹ tokom NOB-e bila je poprište mnogih borbi, a narod toga kraja dao je na hiljade boraca, od kojih su mnogi pali boreći se širom naše zemlje. Sve one nepravde i nedaće u staroj Jugoslaviji, a naročito okupacija 1941. sa svim svojim strahotama i zlodjelima, učinile su da narod Korduna, pod uticajem Komunističke partije, veoma bliske njemu, jedinstveno prihvati oslobodilačku borbu kao jedino pravilan put.

Mada je teritorija Korduna po svom geografskom položaju bila u centru Pavelićeve NDH, ona je od početka do kraja rata ostala gotovo neprekidno slobodna i glavni partizanski oslonac na području ustaničkog karlovačkog okruga. Okupatori su stvaranjem NDH i bučnom propagandom o navodnoj slobodi koju su donijeli hrvatskom narodu, nastojali da prikriju svoje porobljivačke namjere, da Hrvate izoluju od osialih jugoslovenskih naroda i koliko-toliko pasiviziraju u oslobodilačkoj borbi. Klanjem Srba u Hrvatskoj (Kordun je pretežno naseljen srpskim življem) i svaljivanjem odgovornosti za ugnjetavanje hrvatskog naroda sa vladajuće klike u pred-ratnoj Jugoslaviji, na srpski narod, trebalo je stvoriti nepremostivi jaz između Srba i Hrvata, izazvati međusobne sukobe dva bratska naroda i onesposobiti ih za opštejugoslovensku oslobodilačku borbu u koju ih je pozvala KPJ.

Rukovodstvo ustanka u Hrvatskoj znalo je od početka da je upravo pitanje bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda od prvostepenog značaja za masovno pokretanje naroda na ustanak, za razvoj i uspješno vođenje narodnooslobo-

¹ Pod kordimaško područje potpadala je za vrijeme NOB-a teritorija bivših srezova Vrginmost, Vojnić i Slunj, zatim Plašćanska dolina sa Ličkom¹ Jesenicom, rejon Velike Kladuše i Gornjih i Donjih Dubrava.

dilačke borbe. Zato su se i CK KPH i sva partijska rukovodstva i partijske organizacije na terenu odmah aktivirali na raskrinkavanje takve okupatorsko-ustaške politike u Hrvatskoj.

Teror i nasilje nad mirnim stanovništvom bio je do te mjere nepodnošljiv da se jedan dio naroda na Kordunu pokolebao pred dilemom da li je moguće spriječiti bezakonja, pljačke i ubijanja golorukog stanovništva. To je otežavalo rad političko-partijskih radnika na terenu što se odrazilo i u sprovođenju direktive KPJ da se prikuplja i skriva oružje i vojnička oprema, jer se znalo da ako se pronađe što »kompromitujuće« da bi stradal ne samo pojedinci, već i čitave porodice, pa čak i cijela naselja.

* Pa i pored toga u narodu se brzo osjetila aktivnost partijskih organizacija i utjecaj Okružnog komiteta KPH za Karlovac. Iako do smrti zaplašeni, ljudi su se često okupljali i razgovarali kako da se odoli ustaškom i okupatorovom nasilju. Članovi KP i drugi aktivisti uključivali su se odmah u takve grupe, objašnjavali karakter i ciljeve okupatorsko-ustaške vlasti i neophodnost oružanog otpora i upoznavali sa materijalima koje je u to vrijeme CK KPH objavio. U tome su se naročito isticali članovi OK KP Karlovac koji su aktivno radili na cijeloj teritoriji Korduna. Mnogi su u prvim borbama bili ranjeni ili poginuli. (Tako su Nikola Kukić i Radoš Vujičić, članovi OK, pali još u maju 1941. sprovodeći direktivu za pripremanje ustanka. Kasnije su poginuli Josip Kraš Papa², Stjepan Milašinčić Siljo, španski borac i drugi.)

Već 1. maja okupatorske i ustaške vlasti osjetile su djelovanje komunista. Leci OK bili su rastureni po svim važnijim mjestima i raskrsnicama Korduna, a na nekim mjestima istaknute su i crvene zastave. Isto tako je i poziv CK KPJ i CK KPH na ustanak dopro do svake kuće i svakog čovjeka. Popularnost Partije naglo je porasla. Dovoljno je bilo, na primjer, da se samo sazna za nekog da je član KP, pa da se sa posebnom pažnjom sluša svaka njegova riječ i objašnjenje.

Među prvim mjerama koje je OK preduzeo u pravcu priprema za ustanak bilo je formiranje Vojnog komiteta³, čiji je glavni zadatak bio da izvrši sve pripreme za oružani ustanak.

² Josip Kraš Papa, član CK KPJ i CK KPH, kao delegat CK došao je u Karlovac da učestvuje u pripremama za ustanak. Rukovodi vojnom organizacijom oko priprema i prvih borbi u ustanku. Organizovao je Operativno rukovodstvo za Kordun. 18. oktobra 1941. na ulici u Karlovcu napadnut je od ustaša i ubijen; proglašen za narodnog heroja.

³ Članovi Vojnog komiteta bili su: Ivo Marinković, Josip, Kraš, Bartol Petrović i jedan Karlovčanin. Nešto kasnije u Komitet je kooptiran Veco Holjevac. (Podaci B. Petrovića — prim. red.).

Vojni komitet formiran je negdje između 4. i 8. jula 1941. i odmah je preduzeo mjere da se poveže s ljudima koji su izbjegli u šume (mnogi i naoružani), da ih organizuje i pokrene na oružanu aktivnost. Komunisti su prvi s oružjem u ruci napali okupatora i ustaše. Akcije komunista u Karlovcu i njegovoj okolini, organizovanih po direktivi OK u udarne grupe, prethodile su opštem ustanku na Kordunu. One su bile povod da su ustaše do 21. jula pohvatale preko 20 komunista u Karlovcu i već ih 22. jula pobile. Po Karlovcu se prepričavalo o junačkom držanju pred neprijateljem poginulih komunista. Traganje za ostalima nastavljeno je po cijelom gradu. Komunisti koji su izbjegli hvatanje, po direktivi organizacije napuštah su grad i pojedinačno se prebacivali na Kordun gdje se prenosilo težište borbe.

Istovremenu odluku CK KPJ od 4. jula o dizanju-ustanka prenio je Rade Končar 16. jula na OK KPH za Karlovac i njegovo operativno rukovodstvo (Vojni komitet). Končar je već tada insistirao da se akcije započete u Karlovcu prenesu na teren. Zato je pošao sa Josipom Krašom na Kordun da lično upozna partijske funkcionere Korduna i Banije sa zadacima oko započinjanja ustanka. U tom cilju je sazvano okružno partijsko savjetovanje kojè je održano 19. jula u šumi Abes u blizini Vrginmosta, u prisustvu predstavnika vojnog rukovodstva okruga Karlovac i sreskih komiteta: Vojnića, Gline i Vrginmosta. Na njemu je razrađena odluka o organizovanju i otpočinjanju ustanka na Kordunu i Baniji 23. jula. Napravljen je plan prvih akcija i određeni zadaci članovima KPJ. Ova partijska konferencija i dolazak drugova iz CK KPH i OK na Kordun imah su značajan podsticaj na masovni odziv za opštenarodni ustanak u svim rejonima Korduna.

Radi neposrednog rukovođenja akcijama na terenu, OK je 18. avgusta formirao Okružno operativno rukovodstvo za Kordun i Baniju, u stvari jedinstveno vojno rukovodstvo, u koje je ušlo i nekohko španskih dobrovoljaca koji su tih dana došli u zemlju i od CK poslani na ovaj teren.⁴ Odlaskom na područje gdje se oružani ustanak već razvijao, svojim iskustvom kao oficiri španske republikanske armije mnogo su doprinijeli u sređivanju ustaničkih jedinica i daljem razvoju oružane borbe.

⁴ Ovo operativno rukovodstvo prvo se tretira kao jedinstveno rukovodstvo za Petrovu goru, odgovorno operativnom pri OK. Članovi tog rukovodstva postali su: Ivo Rukavina (kapetan španske republikanske vojske), Srećko Manola (poručnik španske republikanske vojske), Robert Domani (kapetan španske republikanske vojske), Veceslav Holjevac, Stanko Opačić Čane i Miloš Dejanović.

FORMIRANJE NAORUŽANIH ODREDA U ŠIREM REJONU VOJNICA I PRVE AKCIJE

Iako je teritorija ovog rejona isturena prema Karlovcu, jakom okupatorovom garnizonu, ipak su partijski aktivisti u toku jula uspjeli u njemu formirati i razviti djelatnost niza naoružanih ustaničkih grupica.

Od tih grupica formirano je više manjih partizanskih odreda. Među prvima, formiran je (26. jula 1941) odred »Debela kosa«. I druge grupe ustanika na ovoj teritoriji organizovane su u shčne formacije sa nazivom njihovog sela ili šume u kojoj su imale bazu. Neke su u početku bile isuviše male, pa su se međusobno spajale. Tako se, na primjer, poshje prvih akcija pod jakim pritiskom neprijatelja odred »Tušilović« (isto tako formiran 26. jula) nije mogao održati na svom terenu, pa se početkom avgusta uklopio u odred »Debela kosa«.

U prvima danima u odred »Debela kosa« je bilo svega oko 35 boraca, (slično brojno stanje bilo je i u drugim odredima) naoružanih sa vojničkim i civilnim oružjem. Većinu borackog sastava činili su omladinci koji su i vojnički i politički bili neobučeni, te su prvi komandir i komesar morali uložiti dosta napora da ih obuču. U tom pogledu od velike su pomoći bile osnovna partijska organizacija i organizacija SKOJ-a, koje su oformljene kad i odred. Od naoružanih boraca u odred »Debela kosa« bila formirana dva voda, koja su u početku imala samo komandire vodova, a tek su u septembru dobila i pohtičke delegate. Odred je imao mnogo organizacijskih teškoća u vezi sa nenaoružanim borcima, koji se nisu smatrali za prave borce, iako su stalno bili u odred »Debela kosa« i često bez oružja učestvovali u akcijama.

Pošto im odred nije mogao obezbijediti oružje, mnogi su ga morali sami nabavljati. Tako je omladinac Zoran Opačić, koji je dugo bio u odred »Debela kosa«, jedne noći u selu Zagorju sam upao u stan nekog ustaše koji je držao pušku u kući i tako naoružao. Omladinci Drago Mrkić i Mirko Bajić, koji su isto tako bili dugo bez oružja, kad bi se išlo u akciju molili su starije drugove da ostanu u logoru i da im posude svoje puške. To im je, međutim, dosadilo, pa su se jednog dana, naoružani noževima i ručnim bombama, odvojili od odred »Debela kosa« da bi se sami naoružali. Idući drumom naišli su na jednu zgradu u kojoj se nalazila manja neprijateljska jedinica. Mrkić je neprimjetno ušao u dvorište, a Bajić je ostao da čuva stražu. Ubrzo je naišao jedan vojnik s puškom o ramenu, a u rukama je nosio šerpu. Mrkić je bez razmišljanja skočio na njega, ali dosta nespretno, tako da je došlo do rvanja. No, Bajić

je pravovremeno pritekao u pomoć svom drugu i omladinci su došli do vojničke puške i municije.

Iako bez ikakvog iskustva, odred »Debela kosa« je otpočeo da svakodnevno izvodi akcije. Tako je u noći 2/3. avgusta napao na poštu u selu Tušiloviću, koju su preko noći obezbjeđivali žandarmi i od njih organizovane mjesne patrole. Grupa od 6 boraca, na čelu sa komesarom odreda Većom Holjevcem, neprimjećeno se približila zgradi pošte i sa nekoliko metaka ispaljenih iz pokreta protjerala patrole. Pri pokušaju da se u zgradu ubaci bomba ranjen je sam Holjevac, te se grupa povukla, jer je postojala opasnost da neprijatelj brzo interveniše jakim snagama. Ranjenom komesaru izvađeno je parče bombe iz leđa i rana primitivno previjena tek po izlasku iz naselja i prelaska preko rijeke Radonje. Pošto mu je i dalje prijetila opasnost, prenesen je u selo Dubravu ispod Skradske kose, u manje pristupačan rejon, gdje je ostao 7 dana bez lječarske njege. Poslije toga prenesen je bhzu šume Debela kosa, u kuću Nikole Basare da bi ga mogli bolje obezbijediti. Ležeći nepokretno, on je poslije 8 dana počeo da osjeća užasne bolove, a Basarina majka mu je nekim travama odstranjivala gnoj iz rane i tako mu ublažavala bolove. Tek 19. avgusta pružio mu je pomoć dr Zlatić i prebacio ga na sigurnije mjesto, a samo nekoliko časova iza toga ustaše su napale na selo i tu kuću zapalile.

Ubrzo su ustanici svakodnevno počeli rušiti komunikacije i postavljati zasjede na putevima kojima su se služile ustaško-okupatorske snage. Tako je 6. avgusta postavljena zasjeda na cesti Vojnić-Vehka KLaduša, kod s. Kuplensko.

Odred »Debela kosa«, ojačan sa dvadesetak naoružanih civila, na putu iz rejon šume Debela kosa do određenog mjesta za zasjedu prošao je kroz nekohko sela u kojima ga je stanovništvo najtoplije dočekalo. Seljaci nekih sela tada su prvi put vidjeli veću grupu naoružanih partizana, što je kod njih izazvalo pravo oduševljenje. Čuli su se povici sa više strana: »Osvetite nam Ivanovićev jarak«.⁵ Zasjeda je postavljena i na nju su uskoro naletjela dvojica ustaša na motociklu, prethodnica kolone koja se na kamionima kretala od Vojnića. Na ovu dvojicu je otvorena vatra i oni su ubijem, no zasjeda je time bila otkrivena i morala se povući. Ovom akcijom nije bio postignut potpun uspjeh, jer da vatra nije otvorena na izvidnicu, vjerovatno bi u zasjedu upala cijela kolona.

⁵ U toku 21. jula ustaše su sa teritorije ovih sela pohvatale 72 čovjeka i sve ih na zvjerski način poubijale u šumi Loskunja, na mjestu zvanom Ivanovićev jarak, sa još preko 300 drugih ljudi. Samo se jedan, bjekstvom, spasao i ispričao šta se desilo. •

Poslije nekoliko akcija odreda na putevima, neprijatelj pojačao budnost i zaposjeo komunikacije ugrožene od ustanika. Ujedno je preduzeo hitne mjere da razbije i uništi odred. Tako je 21. avgusta iz pet pravaca preduzeo napad na logor u rejonu Debela kosa. Izvidnice su otkrile pokrete neprijatelja, pa je odred uspio da izmanevriše neprijatelja, da razbije jednu njegovu kolonu, a zatim i druge da natjera na povlačenje.

Osim ovog odreda, na teritoriji sreza Vojnić i Petrove gore djelovalo je u to vrijeme, ili nešto kasnije, još sedam ustaničkih odreda iz ustaničkih žarišta: Perne, Pecke, Maličke, Slavskog Polja, Podgorja, Crnog Potoka i Katinovca.

PRVE AKCIJE U SREZU VRGINMOST

Komunisti i simpatizeri KP na teritoriji ovoga sreza shvatili su, kao i svi drugi komunisti u zemlji, pozive za stupanje u borbu koje su upućivali CK KPJ i CK KPH kao mobilizaciju i obavezu da se svrstaju i prve redove narodne borbe. Riječi upućene komunistima preko proglasa CK sasvim su jasno opredjeljivale liniju, obavezivale, mobilizatorski djelovale i snažno uticale na rad partijskih organizacija.

Kao rezultat toga već u prvoj polovini jula formirane su borbene grupe, uglavnom tamo gdje su postojale partijske organizacije. Među prvima, ustaničke grupe su se pojavile kod Vrginmosta, Bovića, Kirina, Perne, Pecke, Sjenička, Štipana, Maličke, i Pješčanice. Grupe su brojale od 10 do 50 boraca. U stvari, bilo ih je teže uvesti u borbu no formirati, jer se tada čitavo njihovo naoružanje sastojalo od 5 vojničkih i nešto više lovačkih pušaka.

Direktiva za otpočinjanje borbe, upućena sa okružne partijske konferencije održane 19. jula upravo na teritoriji ovog sreza, već je sutradan prenesena na sastanku članova Sreskog komiteta i sekretara partijskih ćelija, održanom u selu Sjeničaku, na sve partijske ćelije i borbene grupe. Sastankom je rukovodio sekretar komiteta Rade. Bulat.

Italijanske okupacione jedinice, koje su još 9. maja stigle na teritoriju sreza, povukle su se 27. jula u pravcu Karlovca. Ustaše su i bez njih pristupile masovnom teroru i pljački stanovništva po čitavom srezu. Prva ubijanja su izvršena u Topuskom, Vrginmostu i selu Poljane.

Svi ti događaji uticali su da se ubrzao rad na pripremi i podizanju oružane borbe, makar i sa ono malo oružju. A počelo se i nešto ranije no što su se Italijani povukli. Već 23. jula grupa ustanika, pod rukovodstvom radnika Nikole Vidovića, člana KP, u sjevernom dijelu sreza, u selu Štipanu,

razoružala je i zarobila dvojicu ustaša koji su upali u selo da pljačkaju. Zaplijenjene dvije vojničke puške sa municijom predstavljaju prvo oružje do kojeg se došlo borbom. (Iz yidovičve grupe izrastao je kasnije partizanski odred »Stipen«, koji je među prvima primijenio taktiku vođenja borbe svaki put na drugom mjestu.) Za nekoliko dana, poslije niza održanih zborova sa stanovništvom, na ovom području je većina ljudi organizovana za učešće u narodnom ustanku. Izabrano je 1. avgusta i jedinstveno rukovodstvo pod imenom Komitet narodne odbrane. Centar ovog ustaničkog područja nalazio se u selu Kirinu, pa je po njemu cijelo područje nazivano Kirinska republika.

Upravo dok se 2. avgusta na prikrivenom mjestu kod Čičina groblja u rejonu Kirina održavao narodni zbor i organizovale prve vojničke jedinice, javljeno je da se približava ustaška patrola. Zatraženo je da se jave dobrovoljci koji će je razoružati. Javilo se više dobrovoljaca, odabrano je sedam. Sav narod koji je prisustvovao zboru ostao je da zajedno s ustanicima posmatra kako će dobrovoljci to izvesti. Interesovanje je, razumljivo, bilo veliko, s obzirom da je to prva oružana akcija koja se izvodila pred njihovim očima.

Čim su se izdvojili, dobrovoljci su prikriveno izbih na pravac kretanja ustaške patrole. Išli su joj u susret kao da sasvim slučajno tuda prolaze. Kad su joj prišli iznenada su izvukli prikriveno oružje, razoružah ustaše i odveli ih, na zbor gdje je trebalo da im narod presudi. Bilo je raznih prijedloga, a najviše da se ubiju. S obzirom da su u pitanju bila dvojica koja još nisu ogrezla u krvi, odlučeno je da im se samo oduzme oružje, a oni da se puste, sa obrazloženjem da će narodna vojska puštati svakog zarobljenog neprijateljskog vojnika za kojeg se bude znalo da nije činio zločine nad mirnim stanovništvom. Pojedinci su teško mogli shvatiti ovakav stav. No, već -je tada utlcaj Partije bio toliki, da je uspjela opravdati gnjev i osvetnički osjećaj tih ljudi (među kojima je bilo i takvih koji su jedini u svojoj porodici preživjeli ustaške pokolje) pretvoriti u borbeni moral, a težnje za ličnom osvetom i bratoubilačkim ratom kanalisati u pravcu narodnooslobodilačke borbe. Tako je među dobrovoljcima koji su razoružali patrolu bio i omladinac Dušan Jovanović, kome je » prvim danima poklano 15 članova obitelji, a i on sam je nekako uspio dva puta, u posljednjem trenutku, da pobjegne ispod njihovog, noža. On je prvi pograbio otetu pušku i uperio je u zarobljenog ustašu koji je raskolačenih očiju nemoćno prod njim stajao. No, savladao se i nije opalio, samo su mu

potekle suze. Brisao ih je rukama na kojima su se još dobro «ocrtavah krvavi ožiljci i modrice od zardale žice kojom je bio vežah. kad su ga vodili na gubilište.

Rano ujutru 27. jula na istočnim obroncima Petrove gore sastali su drugi iz Sreskog komiteta Vrginmost sa grupom aktivista i ustanika iz tih rejona. Na skupu je zaključeno da se odmah otpočne sa oružanom borbom i to napadima na ustaške patrole, straže i žandarmerijske stanice, rušenjem manjih mostova, kidanje telegrafsko-telefonskih linija i uništavanjem pošta i državnih ustanova. Tu je formirano i vojno rukovodstvo za borbene akcije u sastavu: Bogdan Oreščanin, Made Bulat (u to vrijeme sekretar KK) i Stanko Trkulja (član KK). Poslije dogovora učesnici su se razišli u svoja mjesta gdje su na manjim i većim skupovima i mitinzima upoznavali narod sa odlukom o dizanju ustanka. Narod se masovno opredijelio za borbu i još istog dana iz rejona Perne, Pecke, Crnog Potoka, Katinovca, Mahčke i drugih mjesta u rejonu -Petrove gore otpočeo sa akcijama. Razrušeni su manji mostovi na putevima, porušeni telegrafsko-telefonski stubovi, razoružan ustaški povjerenik za žito u Perni itd, a već 28. jula stvorio se pravi front ustanika prema neprijateljskim garnizonima u Vrginmostu i Topuskom. U toku noći napadnut, je auto sa ustašama koje su se prebacivale iz Topuskog za Veliku Kladušu: dvojica su ranjena, a ostali su se povukli nazad u Topusko. No, ustaše pripremaju odmazdu i već 30. jula upućuju dvije kolone: jednu iz sela Utinje ka Vojniću, s tim da sutradan pročisti teren do sela Krstinje, a drugu iz Karlovca preko Tušilovića za Kolarić, da bi sutradan produžila za selo Rijeku.

Preko 200 ustaša pokušalo je 31. jula da se probije iz Topuskog u »pobunjena« sela da bi uspostavilo »red i mir« kod stanovništva. Ustanici sela Perne, naoružani uglavnom roguljama i drugim gvozdenim predmetima, potpomognuti od gororukog naroda, izvršili su na njih još na prilazima selu masovan, i iznenadan nalet. To je zbunilo neprijatelja i on se u paničnom bjekstvu povukao za Topusko, ostavljajući dosta vojničke opreme. Idućih dana ponavljah su se slični pokušaji, ali su ustanici Perne, potpomognuti od naoružanih grupa iz Katinovca i Pecke, svaki put odbili neprijatelja.

- Pukovnik Tomašević, komandant Pavehćevih snaga u Karlovcu, izvještavao je svoje pretpostavljene 29. i 30. jula o demoliranom mostu kod Starog Sela (na cesti Topusko—Velika Kladuša), o borbama »oružnika i pobunjenika« u blizini sela Krstinje na padinama Petrove gore, o »naoružanoj bandi«

oko - sela Tušilovića, o razorenoj pruzi kod sela, Vrela, Utinja
jtd. Iz svih srezova Korduna od predstojnika i ustaških; tabor-
nika stizali su uznemiravajući izvještaji. Neprijatelj a fije (Zbu-
njivao istovremeni otpor na cijeloj teritoriji Korduna. ©, Kar-
lovcu i sreskim sjedištima nisu se: snašli nitinapraviliaftek; plan
intervencije, osim što je iz Karlovca upućena jedna' polu-
satnija-pješadije i jedna motorizovana ^kolona u.»pobunjene«
rejone. Sve ostalo prepušteno je svakoj ustaškoj jedinici, sva-
koj naoružanoj postaji na Kordunu da se same snalaze. A
one su se »snalazile« paljenjem kuća i ubijanjem feoga; iuh-
vate, zastrašujući narod i pokušavajući da tako ^azbijui na-
rodni ustanak.

U toku 3. avgusta snage od oko 500 dobro naoružanih:
ustaša, uz podršku 3 aviona, krenule su iz rejona Topuskog.
Nastupajući istovremeno u tri pravca • neprijatelj je uspio-
prodrijeti u ustanički reion istočno od Petrove gore i odmah
je popalio sela Pernu i Maličku. Naoružani borci, kao i stanov-
ništvo iz sela Perne, Pecke, Crnog Potoka, Blatuše i Maličke,,
pružajući junački otpor, morali su- se povući u pošumljene
predjele Petrove gore ostavljajući svòje domove palikućama.

Sutradan, 4. avgusta, ustaše su na prijevaru pohvatale 59^l
ljudi iz pomenutih sela. Sve su ih zlostavljale, a potom' tajno
otpremle u Veliku Kladušu i, na mjestu zvanom Mehino-
Stanje, pobile. U narod je proturena dezinformacija da su ot-
premljeni na rad u Njemačku. Iz te se grupe sa samog gubi-
lišta spasio Mile Radićanin iz Pecke i odmah ispričao šta sa
ustaše uradile sa pohvatanim narodom. I pored toga što se; za-
to saznalo, ustašama je pošlo za rukom da u tom rejonii. idu-
ćih dana, na lak način, pohvataju još 50, a samo iz Pbn-
kvara drugih 70 ljudi, i sve ih istog dana pobiju. Iz grupe od
20 pohvatanih iz Debele Kose spasila se na zaista- ' izuzetan
način samo Stana Đanković, koju je ustaša, određen da- je
ubije, poštedio; opalivši metak u zemlju. Ona je mirno ležala
kraj pobijenih žrtava dok se ubice nisu udaljile^ a onda j'e
pobjegla. Iz ostalog (sjevernog) dijela sreza i okoline Vrgin-
mosta, pod vidom pokrštaavanja, prikupljeno je tih dana preko
1200 muškaraca. Ustaše su im najprije pripremile »gozbu«, jelo se i pilo u čast prelaska u novu — katoličku vjeru, a onda
su ih prebacile u Glinu i tamo ili. 2/3. avgusta u pravoslavnoj,
crkvi sve poklale.

Ovi krvnički postupci nisu pokolebali narod ovog kraja,
već naprotiv još su ga više uvjerali;u opravdanost poziva: CK
KPJ na bespoštednu borbu do konačnog oslobođenja. Ljudi
su se sve više grabili za puške.

Dok su ustaše vršile pravu hajku na goloruko stanovništvo, dotle su ustanici Crnog Potoka i Debele Kose pripremili jednu akciju. U toku dana 4. avgusta iznenada su napali ustašku posadu smještenu u školi u selu Crni Potok na istočnim padinama Petrove gore. Nakon višečasovne borbe listaše se nisu htjele predati, već su se iz škole uporno branile. Kasno u noć ustanicima je pošlo za nikom da zapale zgradu. Posada se nije -ni tada predala, već je ostala u zgradi i izgorjela. Ustanici su žalili što nisu došli do toliko potrebnog oružja. (U čitavoj akciji zaplijenjena je samo jedna puška i to od ustaše koji se pokolebao i pokušao da pobjegne iz opkoljene zgrade.)

Kad su ustaše uvidjele da ni ubijanjem radi zastrašivanja, niti izvjesnim pokušajima pregovaranja ne uspijevaju da smanje organizovan narodni otpor u širem rejonu Petrove gore, otpočele su sa više strana i u širim razmjerama da napadaju tu teritoriju. Dok je još trajao napad na sjevernom sektoru sreza, jake snage iz Topuskog, Vojnića i Velike Kladuše napale su u toku 13. avgusta ustanike u Petrovoj gori. Neprijateljske snage probile su se u ustanička sela ispod Petrove gore i na brzinu prokrstarile glavnim putevima. Ustanici su ostali i dalje u određenim rejonima. Situacija je za njih bila dosta teška. Tada se do njih probio Ivan Manola Srećko, španki borac, i znatno im pomogao u oživljavanju dejstva i organizovanju odreda. To je doprinijelo da se sa teritorije južnog dijela ovog sreza, kad se formirao I operativni rejon, među prvima uključe tri ustanička odreda: »Perna« (komandir Bogdan Oreščanin i politički delegat Rade Bulat), »Malička« (komandir Jovica Lončar, politički delegat Gojko Lončar) i »Pecka« (komandir Pero Rkman i politički delegat Duro Bajić).

U rejonima Kirina i Bovića stvorila se dosta vehka teritorija-koju su kontrolisali isključivo ustanici. Na toj teritoriji isuviše se živjelo od početnih uspjeha i od pogrešno zamišljene taktike odbrane teritorije. Pojedinci su govorili da se ne može napadati sa tako malo oružja. Partijsko i vojno rukovodstvo brzo su intervenisali. U taj rejon poslat je Ivo Rukavina, španki borac, koji je odmah usmjerio ustanike na aktivna dejstva. Ubrzo su se počeli tražiti sukobi sa neprijateljem. Ustanici su postavljali zasjede i plijenili novo oružje, što je podiglo borbeni moral. Baš tada pokušale su ustaše iz Petrinje i zaseoka Bovića da upadnu u Kirin, ali su 10. avgusta bile tako razbijene, da su se bježeći vratile u polazne baze. Poslije dva dana, 12. avgusta, odred »Kirin« uz pomoć stanovništva napao je žandarmerijsku stanicu u Boviću. Napad je izveden dosta nevjesto, pa su se žandarmi izvukli. Oslobođenjem Bovića znat-

no se proširila slobodna teritorija, a i prvi put su ustanici sreza Vrginmost držali opštinsko mjesto u svojim rukama. U samom mjestu ispisane su revolucionarne parole, porazbijane »poglavnikove« slike i zapaljena sva opštinska arhiva. Pokidane su telegrafsko-telefonske linije, a na prilaznim putevima napravljene barikade.

Tih dana ubačen je na slobodnu teritoriju proglas Velike župe Gora u kojem veliki župan Jeree poziva »pobunjenike da izruče vlastima svoje vođe i vrate se svojim kućama u miran život«, a ako to ne učine onda će biti uništeni »artiljerijom, tenkovima i avijacijom naše NDH i našeg saveznika velikog njemačkog Rajha«. Rukovodioci ustanka znah su da neprijatelj neće ostati miran i ostaviti van svoje kontrole teritoriju udaljenu samo 40 kilometara od Zagreba. I zaista, već 13. avgusta teritoriju Kirina i Bovića koncentrično su sa 4 pravca napale ustaške snage, jačine oko jednog bataljona. Neprijatelj se probio iz Vrginmosta preko sela Pješčanice i šume Abes (u kojoj se zadržao izvjesno vrijeme zbog otpora ustanika iz Ostrožina i Pješčanice) u Kirin. Taj otpor dao je podstrek partijskoj organizaciji u Gornjem Sjeničaku, koja je ocijenila da su u pitanju slabije neprijateljske snage, da pokrene seljake i napadne jednu drugu kolonu koja je nastupala preko njihovog sela. U tom napadu učestvovalo je preko 200 ljudi sa sjekirama, roguljama i samo nešto pištolja i lovačkih pušaka. Međutim, ustanici su se brzo povukli pretrpjevši gubitke i uočivši da su u pitanju jake neprijateljske snage koje organizovano nastupaju. I na ostalim pravcima ustanici su pružali izvjestan otpor kojim je samo usporen, ali ne i spriječen prodor neprijatelja na partizansku teritoriju. Pokušaj frontalnog otpora na preko 20 kilometara, slaba povezanost i nedovoljno naoružanje doveli su do prvog neuspjeha ustanika u ovom kraju. To se dosta teško odrazilo na borbeni moral i na gledanje ljudi na razvoj narodnog otpora, mada su i partizanske naoružane formacije i stanovništvo uspjeli da se u cjelini izvuku iz okruženja i obližnje šume.

Okružni komitet KPH za Karlovac oštro je reagovao na vođenje ovakvih akcija, pa je, između ostalog, u direktivi od 18. avgusta naveo:

»Na dan 12. ov. raj. naši su bili zauzeli Bović s nekih 20 sela. Držali su (Bović) dva dana. Bili su razbijeni jer su frontalno nastupili... Nisu osigurali prolaz za povlačenje i preslabo su bili naoružani, a povezanosti nije bilo sa mještanima i Petrovom Gorom, da bi akcija na drugim mjestima onemogućila koncentraciju neprijateljskih snaga na Bović. Kako to nije bilo osigurano morali su naši podleći. Inače da se nisu oduprli, bili bi napadnuti i poklani kao i u drugim mjestima. Njihov otpor je zabrinuo vlastodršce... Mi ne možemo voditi frontalnu borbu. To su pokazali dosadašnji rezultati, a Bović je školski primjer«...

Na ovoj teritoriji (sjevernom dijelu sreza), pored odreda »Štipan«, djelovali su u početku odredi: »Bović« (komandir Milan Komadina), »Sjeniĉak« (komandir Miloš Kljajić) i »Kirin« (komandir Petar Bjelić), a nešto kasnije formirani su i odredi: »Katić Kosa« (komandir Stanko Gabrić) i »Ostrožin*« (komandir Petar Janjić).

ZLOČINI USTAŠA I PRVE BORBE NA VELJUNU I PERJASICI •

Ustaniĉka Źarišta sa teritorije opštine Veljun iz slunjskog sreza, Perjasica, deo Krnjaka i Krstinje iz sreza Vojnić sa Dobravama sjedinila su se u okviru II partizanskog rejona na Kordunu.⁶

U veljunskoj opštini radila je partijska organizacija koja je spadala u aktivnije organizacije sreza Slunj. Međutim, ona je gotovo cijela stradala (sa Radošem Vujićem, članom OK KPH Karlovac) još početkom maja- To je bio težak udarac za ĉitavu partijsku organizaciju sreza, pogotovo što je tom prilikom ubijen i sekretar KK Nikola Kukić.

U toku 6. maja ustaše iz susjednog sela Blagaja uspjele su na prevaru pohvatati sve muškarce sa Veljuna od 16 do 60 godina njih 600, te su ih poshje nekohko dana muĉenja sve poklale.

Da bi se prikrio ovaj zloĉin, tahjanski okupator je pomogao ustašama tako što je preuzeo 66 pohapšenih ljudi i deportovao u Italiju, odakle su se javljah i. time zavaravah i porodice onih koji su pobijeni.

Grupa ustanika postavila je 28. jula zasjedu kod sela Miholjskog. Iz zasjede su napadnuti Źandarmi koji su se morali bjekstvom spasavati. Rušeni su mostovi na putevima u rejonu Široka Rijeka — Shvnjak, na rijeci Glini je porušen Vrgašev most kod Maljevca. U ovim akcijama isticao se odred »Shvnjak«.

Na komunikaciji Krstinja-Vojnić partizanski odred »Kestenovac«, pod rukovodstvom Miloša Dejanovića, postavio je 8. avgusta zasjedu u blizini sela Prisjeke. Tek popodne naišao je iz Krstinje jedan kamion sa ustašama na koji su ustanici otvorili vatru, ubili jednog i ranih dvojicu ustaša, oštetili kamion i povukli se u svoju bazu.

U toku 10. avgusta izvršen je napad na ustaše u selu Popovići i ubijena trojica ustaša.

⁶ Direktivom OK od 18. avgusta 1941. teritorija Korduna podijeljena je na šest operativnih rejona.

Jedna od najznačajnijih akcija u toku avgusta na ovoj teritoriji bila je razoružanje posade žandarmerijske stanice u opštinskom sjedištu Perjasici. Posada je brojala oko 30 ljudi, od čega oko polovine žandarma, a ostalo su bili dobro naoružani proustaški orijentisani mještani. Susjedni neprijateljski garnizoni bili su dosta udaljeni, što je povoljno uticalo na izvođenje napada. Napad su izvršili odred »Debela kosa« i ustanici iz perjasičke i skradske grupe boraca, u noći 30/31. avgusta. U akciji je zarobljeno 27 članova posade i zaplijenjeno 23 vojničkih i 40 lovačkih pušaka, 2 sanduka ručnih bombi, nekoliko hiljada pušanih metaka, i još druge vojničke opreme.

Uspješno izvođenje ove akcije pozitivno se odrazilo na moral boraca i razvoj oružanog pokreta otpora. Još dok je napad trajao okupilo se preko 150 mještana sa zastavama da pokažu svoju privrženost narodnooslobodilačkoj borbi i manifestuju radost zbog pobjede nad neprijateljem u njihovom mjestu. O likvidiranju posade u Perjasici brzo se pročulo u čitavoj okolini, narod se okupljao, pa je odlučeno da se u 12 sati održi masovan zbor. U tom smislu je vojno rukovodstvo često postavljalo zadatke.⁷ Ovog puta zbor nije održan, jer je uslijedila brza neprijateljeva intervencija, pa su preduzete mjere da narod na vrijeme napusti ugroženi rejon.

Poslije ove akcije sa te teritorije se javio veći broj dobrovoljaca. Od starih i novih boraca oformljen je novi partizanski odred koji je uglavnom bio naoružan zaplijenjenim oružjem u Perjasici. Dobio je ime »Perjasica« i ostao da djeluje na tom terenu. Za prvog komandanta izabran je Milutin Karaš⁸, jedan od prvoboraca tog kraja.

PRIPREME I PRVE BORBE U SREZU SLUNJ

Kad je partizanska teritorija Korduna podijeljena na operativne rejone, na teritoriji sreza Slunj oformljen je III rejon. To je bila velika teritorija u koju su se (bez opštine Veljun i dijela Cetingrada) uključile opštine Primišlje, Rako-

⁷ U direktivi operativnog rukovodstva OK KPH Karlovac od 26. avgusta 1941. o najvažnijim zadacima partijskih organizacija i partizanskih odreda stoji i ovo: »... Partizanski odredi nemaju samo zadatak vršenja vojničkih operacija. Oni moraju vršiti propagandu i agitaciju.— Dolaskom u sela i mjesta imaju održavati zborove, dijeliti letke, vršiti novačenje (regrutovanje — prim. J. T.) za partizanske odrede, naoružavati se sa razoružavanjem: žandarma, ustaša, Talijana i drugih neprijateljskih naoružanih manjih ili većih formacija... Partizanski odredi moraju se pretvoriti u žarišta narodne oslobodilačke borbe protiv fašizma i fašističkih okupatora ... «

⁸ Poginuo kao načelnik štaba 8. kordunaške divizije 1944. godine, za vrijeme borbi na teritoriji Pokuplja.

vica i Drežnik i dijelovi teritorije iz sreza Bihać i Ogulin sa Plaščanskom dolinom i Ličkom Jesenicom.

Rad na pripremi ustanka bio je olakšan time što su u svim opštinama od ranije postojale partijske organizacije kojima je negdje od polovine 1940. rukovodio Sreski komitet za Slunj. Pred sam rat komunisti su uticali na ljude da se odazovu mobilizaciji i time razbih pokušaje ustaške i petokolonaške propagande koja je organizovala bojkot mobilizacije. Naročito jak centar petokolonaša bio je u Slunju. U njemu su još prije kapitulacije organizovane grupe kvisinga koje su napadale jedinice bivše jugoslavenske vojske pri njihovom povlačenju sa fronta. U toj izdajničkoj djelatnosti obimnu pomoć pružale su im ustaše iz obližnjeg sela Blagaja.

Još za vrijeme pripremanja ustanka neprijatelj je na ovoj teritoriji zadavao teške udarce Partiji i narodu. On je preko svojih špijuna otkrio pripreme za oružanu borbu i žurio da se obračuna sa komunistima i ljudima koji s njima sarađuju još prije nego što su otpočeli borbu.

Veljunska tragedija teško je pogodila Kordun, a posebno partijsku organizaciju sreza Slunj, koja je u njoj izgubila u cjelini jednu od najjačih partijskih ćelija i sekretara KK Nikolu Kukića. On je bio jedan od prvih partijskih funkcionera koji je iz Karlovca krenuo u svoj srez sa direktivama za pripremanje oružane borbe. Na putu za Slunj održao je 5. maja u Tušiloviću sastanak sa partijskom ćehjom tog sela i sekretarima iz nekohko susjednih sela. Iste noći prebacio se na Veljun, iako je bio upozoren da su u tom rejonu ustaše jako aktivne. U Veljunu je uhvaćen 6. maja ujutru i ubijen zajedno sa više od 500 mještana. Gubitak Kukića teško se odrazio na sve partijske organizacije u srezu, a za izvjesno vrijeme prekinula se i veza sa OK. (Ponovo je uspostavljena tek u junu, kad je Mile Radočaj, član KP iz Čvitkovića, u domobranskoj uniformi prenio partijski materijal iz Karlovca u Slunj.)

Ustaške formacije su često i iznenadno upadale u sela, pljačkale i sprovodile nasilja. Upozorenje partijskih organizacija u fazi priprema za ustanak da se prikriva imovina i sklanjaju za vojsku sposobni muškarci, samo je otežalo ali ne i spriječilo ustaška zlodjela. Mada su gotovo u svakom selu formirane naoružane narodne straže za izviđanje i obavještavanje naroda o nailasku ustaša, one su uspijevale da iznenadno, najčešće noću, upadnu u sela i hvataju ljude. Tako su 28/29. jula pohvatale prve grupe iz Primišlja i Tržića. Iste noći slunjske ustaše su iz opštine Cetingrad pohvatale preko 160 lica i odmah ih pobile u rejonu Velike Kladuše. U toku 30. jula na teritoriji opština Rakovica i Drežnik ustaše iz Bihaća, Kar-

lovca i Perušića pohvatale su 239 ljudi i potukli ih kraj Rakovice.

Kad je dat signal za narodni ustanak ustaše su krenule u pravu harjku da bi što prije uništile odrasle muškarce. Za to vrijeme partija je činila sve da ih nekako sačuva dok se naoružaju i otpočnu sa borbom. Spriječiti da se ljudi odvedu i ubijaju postao je prvi i najvažniji zadatak svih naoružanih ustaničkih grupa, koji su one sa dosta uspjeha izvršavale.

Da bi i pred hrvatskim i srpskim stanovništvom, koje se zgražavalo i reagovalo na ustaške zločine, bar donekle pravdale ubistva, one su te zločine vršile poslije neke akcije ustanika. Takò su 4. avgusta poslije akcije partizana iz Primišlja, tobož radi odmazde, jakim snagama upale u selo Mrzo Polje, koje nije imalo nikakve veze sa pomenutom akcijom, i skoro sve stanovništvo pobile. Zatim su se prikriveno približile selu Zečeva Varoš, iz kojeg su prethodnog dana protjerane, i u njemu pobile 85 muškaraca, žena i djece. Taj zaselak, sem nekoliko koji se nisu tog trenutka tu zatekli, izgubio je za nepun sat sve svoje žitelje.

No, ustaničke akcije više ne prestaju. -Jedna grupa ustanika sačekala je 4. avgusta kod sela Bugara na rijeci Korani žandarmerie, otvorila na njih vatru i natjerala ih u bjekstvo. Sutradan su došle mnogo' jače ustaške snage u Bugar, opljačkale i popalile kuće. Na komunikaciji Plaški — Slunj, kod Tobolića, grupa ustanika pod rukovodstvom Nikole Pjevca iz zasjede je 7. avgusta zapucala na ustaše, jednog ubila i jednog ranila. Na komunikaciji Slunj — Primišlje ustanici su svakodnevno napadali ustaške snage i primorali ih da se kreću u jakim grupama ili da vezu između garnizona drže sigurnijim pravcem — pored rijeke Korane. U rejonu Bugara ustanici su između 10. i 12. avgusta protjerali jače grupe ustaša koje su došle u pljačku iz cazinskog kraja.

Sitnih, svakodnevnih sukoba u borbi između manjih grupa ustanika i žandarmerijskih patrola ili ustaških snaga koje su krstarile po čitavoj teritoriji sreza, bilo je veoma mnogo.

Okružni komitet, znajući da se rad na organizovanju vojničkih jedinica na slunjskom terenu dosta sporo i neobjedinjeno sprovodi, poslao je tamo Stjepana Milašinčića Šilju⁹, španskog borca, koji je bio prvobitno upućen u rejon Petrove gore. On je stigao u rejon Primišlja 15. avgusta i odmah se

⁹ Milašinčić Šiljo je organizator ustanka na teritoriji sreza Slunj, kasnije komandant 3. kordunaškog bataljona; poginuo u noći 13/14. novembra 1941. pri napadu na Italijane u Plavca Dragi; proglašen za narodnog heroja.

povezao sa članovima Partije. (Ovdje je bila najjača-partijska, organizacija i najbolje se snašla u početnoj nejasnoj situaciji.)

Kod organizovanja prvih partizanskih odreda Šiljo nije imao naročitih teškoća tamo gdje sli se komunisti- već nalazili na čelu ustaničkih grupa, a većinom je bilo takvih. Malo teže je išlo kod grupa kojima nisu rukovodili članovi KP. Te malobrojne grupe bile su naklonjene samovolji i nisu rado-prihvatale neku čvršću vojničku disciplinu. Naročito su ne-rado prihvatale da djeluju kao pokretni odredi, već su se orijentisale samo na odbranu svojih sela.

Među prvima oformljen je 17. avgusta odred »Gornje-Primišlje« (komandir Milan Čokeša, komesar Dušan Livada), koji je imao 22 vojničke puške i nešto lovačkog oružja. U rejonu sela Zbjeg formiran je partizanski odred »Zbjeg« (komandir Milan Grujić, komesar Dragić Brujić). U rejonu Tobolića oformljen je odred pod komandom Nikole Pjevca, člana Partije. U Tržiću je djelovala organizovana grupa ustanika koja se kasnije dijelom spojila sa Tobolićkim odredom, a dijelom razvila i djelovala kao rezervni odred. U cijelom Kordunu oformljeni su u isto vrijeme rezervni partizanski odredi, koji, su se zbog slabog naoružanja ograničavali na izviđanje i obezbjeđivanje (stražarenje) oko sela i ispomaganje u diverzantskim akcijama ustaničkih odreda. Oni su se postepeno naoružavali i prerastali u aktivne jedinice.

- U toku avgusta na teritoriji sreza formirani su, osim pomenutih, i drugi partizanski odredi: u rejonu Močila odred pod rukovodstvom Janka Momčilovića; u rejonu Broćanca rukovodilac odreda bio je Spaso Milošević; u rejonu Koranskog Luga odred čiji je prvi komandir bio Mile Dernja; u rejonu Kordunskog Ljeskovca odred pod komandom Vasilija Gaćeše; u selu Bugara odred pod rukovodstvom Rada Pavlovića, a zatim Bogdana Veselice. Nešto kasnije, kad je u ovaj rejon uključena i teritorija Plaškog i Ličke Jesenice, oformljen je plaščanski odred »Hum«; njegov prvi komandir bio je Gajo-Bunjevac, a politički delegat Dušan Kosanović Mudrak. Sjedište ovog odreda najčešće je bilo na teritoriji Tobolića. Tek u oktobru uspelo se od grupe naoružanih ljudi iz Ličke Jesenice formirati odred »Pištenik« koji je od samog početka, slabo radio, da bi se već u prvoj polovini 1942. uključio u četničke formacije koje su bile u garnizonima zajedno sa Italijanskim okupatorima.

29. avgusta došlo je do sukoba između grupe žandarma iz posade Primišlje, koji su prodrli do Tobolića, najjačeg ustaničkog žarišta u ovom kraju i ustaničkih grupa — Tobohčke, Tržićke i Gornjeg Primišlja, kojima se priključilo nekoliko

stotina ljudi bez oružja. Ubijen je komandir žandarmerijske tgrupe i zaplijenjena 2 karabina. Iako ta akcija po rezultatima nije značajna, ulila je borcima i narodu sigurnost. Nepun sat po završetku borbe Šiljo je u blizini Čičina mosta, pred više stotina Učesnika u toj akciji, održao govor i pozvao učesnike da još isto popodne napadnu žandarmerijsku stanicu u Primišlju u koju su se sklonili napadnuti žandarmi.

U međuvremenu, ustanici iz susjednog Primišlja vodili su na komunikaciji Slunj — Primišlje dosta teške borbe sa ustaškim snagama iz Slunja, što je dosta usporilo pripreme za napad na žandarmerijsku stanicu. Osim toga, ubrzo je iz pravca Ogulin stiglo u Primišlje kao pojačanje nekoliko kamiona punih vojnika. Šilji i drugovima koji su pripremali napad to nije bilo poznato. Tek kad su se partizanski izviđači od Tobolića i Slunja približili Primišlju, novopristigle snage su ih napale, nanijele im gubitke i tako su bile otkrivene. Zato je odlučeno da se napad odloži za drugi dan, pošto se sigurno znalo da će neprijatelj iz Primišlja, Slunja i Ogulina krenuti u napad na ustanike.

... Planom je predviđeno da ustanici Gornjeg Primišlja iz zasjede na cesti Primišlje — Slunj vode borbu sa snagama iz Slunja; oni iz Tobolića da zatvore pravce iz Primišlja preko rijeke Mrežnice za Tobohć, a ustanici iz Tržića da kod tržičkog mosta, sačekaju snage iz Ogulina koje će pristizati kao pojačanje u Primišlje.

Očekivanja ustanika su se obistinila. U borbama 30. avgusta neprijateljske snage napale su ustanike Gornjeg Primišlja na položajima jugozapadno od ceste Slunj — Primišlje i odbacile ih prema Toboliću i Zbjegu, a kod Tobohćkog o-Teda neprijatelj je prešao rijeku Mrežnicu i upao u prve zaseoke Tobolića gdje je zapalio nekohko kuća. Neprijateljeve snage iz Ogulina tek su uveče uspjele da oprave most na Mrežnici kod Tržića, jer ih je u toku dana u tome ometala Tržićka grupa (koja je i porušila most), i da se probiju ka Primišlju.

Ova akcija kod Primišlja, iako su je izveli slabo naoružani ustanici, ozbiljno je uznemirila neprijatelja koji se bio uplašio za Slunj, jak ustaški centar.

U isto ovo vrijeme i idućih dana aktivno djeluju partizani iz Zbjega pod rukovodstvom Miše Baraća¹⁰ prema ustaškom centru Slunj. Na jugoistočnom dijelu, prema bosanskoj teritoriji, ustanici iz Bugara i Kordunskog Ljeskovca napali su i protjerali ustaše iz susjednog sela Čavnik koji su pošli u pljačku njihovih sela. Odmah je uslijedila jaka intervencija

¹⁰ Poginuo kao komandant 3. kordunaškog partizanskog bataljona u borbi kod Tržića, februara 1942. godine. ••

neprijatelja, ali su partizani i nju sačekali i nanijeli joj gubitke. Iz ovakvih manjih uspješnih akcija ustanak se sve jače razvijao, obuhvatajući sve veći broj sela i ljudi.

Bilo je u tim danima veselja poslije pobjede, ah i kolebanja poslije zapaljenih kuća i pretrpljenih gubitaka. Zato se Siljo tih dana svuda nalazio. Čim je učvrstio ustanički centar u Tobohću krenuo je sa Mićom Bkraćem na sektore sela Močila, Mašvina, Kordunskog Ljeskovea i Bugara da tamo sredi i učvrsti ustanike, jer je tu neprijatelj pokušao da jakim snagama, po svaku cijenu, još u početku uguši ustanak. Osim njegovog zalaganja^ sređivanju situacije doprinijeli su i članovi novooolormljenog rejonskog komiteta KP za III rejon, u kojemu su pored Silje i Dušana Livade, sekretara, bih: Mićo Barać i Dragić Brujić sa sektora Zbjega, Vilim Galjer Šišo iz Zagreba i kasnije Branko Latas iz Plaškog, Miloško Šiša iz Sadilovca i Đuro Kukić iz Promišlja.

POČETNE TEŠKOĆE USTANKA SU PREBROĐENE

Poshje nešto više od mjesec dana od prve ispaljene puške razvila su se i učvrstila, gotovo u svim sehmama, zaseocima i pošumljenim predjelima Korduna, žarišta narodnooslobodilačke borbe. Samo u sjedištima sreza i ponekom uporištu uz glavne komunikacije održale su se neprijateljeve snage, ispoljavajući sve više nemoć u oružanim sukobima sa ustanicima. Ovu svoju nemoć neprijatelj je nastojao da nadoknadi nezapamćenim terorom. Zločini i teror koji su ustaše počeli vršiti u maju 1941. na Kordunu, nastavili su se još jače krajem jula, kad su počele akcije ustanika. Njihov teror u periodu ustaničkih borbi postaje sve okrutniji tako da se ubrzo pretvara u pravo krvološtvo.

Snage partizanskih odreda bile su u to vrijeme preslabe da bi mogle sasvim da spriječe upade neprijatelja i zaštite gororuko stanovništvo i njegovu imovinu. Pri svakom njegovom prodora brzo kao oluja širio se među stanovništvom glas i poziv: »Bježi! Sve živo ubijaju!«. I zaista, svakog stanovnika sa ustaničke teritorije koga bi živog uhvatio ma gdje — u kući, na polju ih na drumu, neprijatelj bi odmah na najzverskiji način ubio.

Pred najezdom ustaško-okupatorskih snaga stanovništvo je ostavljalo svoje domove i bježalo u obližnje šume i manje ugrožene rejone. Po danu se niko nije usuđivao da ode u sela kroz koja su ustaše neprekidno krstarile. Samo noću, pod zaštitom mraka, moglo se nazrijeti kako se poneko polako prikrada selu i svom ostavljenom domu. Po mraku i u naj-

većoj tišini ljudi su uzimali najnužnije stvari koje pljačkaši nisu još bili ugrabili, - da bi se iste noći vratili u šumu — u svoje dnevno sklonište. Ti su se prizori avgustovskih dana ponavljali iz noći u noć. Za to vrijeme jaka letnja žega pržila je i sušila napuštene usjeve.

Uporedo s ovim, rukovodstvo ustanka je opsježnim mjerama nastojalo i uspjelo da učvrsti naoružane ustaničke formacije i da one pređu objedinjeno u borbu protiv okupatorsko-ustaških snaga.

Uspjesi su se počeli redati i o njima se ubrzo pročulo svuda. Zato je ustaška propaganda pokušala da lažima prikrije svoju nemoć i umanji pred svijetom uspjehe ustanika, pa je preko štampe davala obaveštenja da uspjesi ustanika predstavljaju samo »neprijateljevu promičbu«. Dok su svakodnevno sa raznih strana pristizali izvještaji ustaških zapovjednika o teškim borbama sa ustanicima i zahtjevi za novim pojačanjima, dotle je iz »Poglavnikovog ureda« 7. avgusta data »obavijest« preko ustaškog lista »Hrvatski narod« da su glasine o ustanku naroda stvar promičbe nekih stranih »krugovalnih postaja«. Ustanak su ustaše krstili kao »... izvjesno gibanje sumnjivih osoba po šumama«... Ipak nisu mogle prećutati postojanje tolikog broja partizanskih odreda koje prikazuju kao »naoružane takozvane četnike«. Zanimljivo je da oni o tim »četnicima« pišu: »... svagdje gdje su nastupili, išli su pod crvenim zastavom i proglašavali se »Crvenom armijom«.

Iako rukovodstvo, ustanka na Kordunu nije imalo dovoljno partijskih kadrova i potrebno iskustvo u političkom i borbenom rukovođenju, ono je uz pomoć drupe španskih boraca ubrzo osiguralo rukovodeću ulogu KPJ na cijeloj ustaničkoj teritoriji, nastojeći da se povežu sva ustanička žarišta u jednu jedinstvenu operativnu cjelinu. Srezovi na Kordunu su po direktivi OK od 18. avgusta podijeljeni na rejone kao manje ili veće teritorijalne jedinice sposobne i podesne za izvršenje političkih i vojnih zadataka. Operativno rukovodstvo OK već koncem avgusta u potpunosti sprovodi svoj plan i daje direktive za dejstva na cijeloj teritoriji Korduna. U direktivi od 26. avgusta ono naređuje, između ostalog, da komande rejona i partizanski odredi moraju pribjegavati partizanskoj taktici. Uz to se naglašavalo da se za takva dejstva mora raspolagati dobrom obavještajnom službom, što nije bilo teško organizovati s obzirom da je svaki rodoljub težio da u tome da svoj udio. Isto talco rukovodstvo je insistiralo u početku da se partizanima da sloboda u akcijama, razvija kod njih samoinicijativa, ali da se kod toga ne okmji prava parti-

rzanska i partijska disciplina. Nosioi razrade ovih direktiva "bile su partijske ćelije koje su svakodnevno bile sve mnogobrojnije i u jedinicama i oslobođenim selima.

Direktivom Operativnog komiteta KPH za Karlovac od 3. septembra formiraju se terenska partijska rukovodstva za jedan ćitav teritorij vezan geografski i operacijama u jednu cjelinu. U direktivi je, pored ostalog, stajalo da se osim za Primorje sa kotarom Ogulin i karlovaćki kotar sa gradom, formira rukovodstvo za Kordun koje ima sva ovlašćenja OK KPH. U toj direktivi OK je skretao pažnju da razvoj situacije, poshje stećenog iskustva iz prvih borbi, nameće ozbiljniju i veću pripremu za borbu. Karakter te borbe može biti partizanski, ali se ne raspolaže odredima za takva dejstva, već samo snagama od kojih se oni mogu organizovati. Isto tako OK daje direktivu da ti odredi ne mogu biti na jednom mjestu. U istoj toj direktivi Kordun je podijeljen na ćetiri operativna reiona: I operativni reion obuhvatao je područje Petrove gore; II reion općtine Perjašica, Poloj i dio općtine Veljun, Krstinju, Skrad i Krnjak; III reion općtine Slunj, "Rakovicu, Drežnik, Primišlje i jedan dio teritorije bihaćkog, •cazinskog i ogulinskog sreza; IV reion teritoriju sjevernog dijela sreza Vrginmost.

Od posebnog je znaćaja bila zakletva za partijsko i vojnićko rukovođenje, ćiji je tekst OK 10. septembra dostavio svim komandirima partizanskih odreda na Kordunu sa zah-tjevom da istu polože svi odredi.

U toku septembra vojno-pohtićka situacija na Kordunu "bila je povoljna. To je omogućilo da se sazove i održi 19. i 20. septembra u selu Džodanima na Petrovoj gori konferencija •delegata NOP-a Korduna i Banije, kojoj je prisustvovalo 20 delegata iz svih reiona i operativnog rukovodstva. Dnevni red "konferencije obuhvatio je: politićki izvještaj; izvještaj pojedinih reiona sa diskusijom; vojni i pohtićki zadaci za cio sektor. Konferencija je imala i zadatak da definitivno organizuje NOP na Kordunu i u Baniji, da se pređe na vojnićki jedinstveni sistem, kako boraćkih organizacija tako i oslobođene teritorije. Ove zadatke je u uvodnoj rijeći pri otvaranju sastanka istakao Ivo Rukavina, prvi komandant NOP odreda za Kordun i Baniju.

Baš tih dana otpoćele su i borbe na Kordunu sa italijanskim snagama koje su, ćim se ispoljila jaća narodnooslobodilaćka borba; ponovo tu došle, odakle su se negdje u maju i junu povukle vjerujući da su ustaške vlasti same u stanju da •održavaju »red«. U nekim reionima i kod nekih odreda još je bilo suzdržljivosti prema italijanskom okupatoru, koji je

Marjan Detoni PRELAZ PARTIZANA PREKO KÜPE

pokušavao da obmane narod govoreći da su njegove jedinice došle da ga zaštite od ustaškog terora. Ova demagogija je [j]zo razobličena i narodna vojska i narod na Kordunu nisu pravili razlike između okupatora i njihovih slugu, već su se tukli s jednakom odlučnošću protiv svih koji su se našli na njihovoj teritoriji i u toj borbi, do polovine septembra, poginulo je 7.000 stanovnika Korduna.

Na konferenciji delegata proanalizirani su svi dotadašnji nedostaci. Naročito je skrenuta pažnja na iscjepkanost dejstava, suviše veliko dogovaranje pred. akciju i na to da se najčešće napadaju samo male grupice neprijatelja bez automatskog oružja. Konstatovano je i da akcije imaju suviše defanzivni karakter, da je bilo mnogo neuspjelih koje loše djeluju na ustaničke mase itd. Među zadacima koji su usvojeni bili su i ovi: treba grupisati. više odreda i izvoditi veće akcije; učvrstiti rejone i uvesti kontrolu rada nad svim jedinicama; **izvoditi** vojničku obuku sa neobučanim borcima i u tom cilju **stvoriti** rezervne, odrede. Sa konferencije je izdat proglas u kome se informiše narod o situaciji na terenu i zlodjelima' koje su okupatorsko-ustaške snage počinile i poziva da se priključi borbi.

Ova konferencija bila je snažan podstrek za dalje jačanje i razvoj NOB na Kordunu za učvršćivanje postojećih vojnih formacija koje su organizovanije i smehje pošle u naredne borbe. No, za dalji pravilan razvoj ustanka, kojim je od prvih dana išao narod Korduna, poseban značaj ima i okolnost da se samo nešto kasnije na Kordimu formirao Glavni štab Hrvatske i da je na ovaj teren došao CK KPH, čiji su članovi pružili nesebičnu i dragocenu pomoć.

VOJNA REORGANIZACIJA — FORMIRANJE BATALJONA

Još na konferenciji delegata NOP-a istaknuto je da na teritoriji Korduna dejstvuje oko 30 naoružanih odreda koji broje oko 700 boraca. Od njih i odreda sa Banije početkom oktobra 1941. OK je obrazovao jedan teritorijalni partizanski narodnooslobodilački odred i komandu NOP odreda za Kordun i Baniju.¹¹ U početku, dok nije otišao za komandanta Glavnog štaba Hrvatske, Ivo Rukavina je bio komandant tog štaba, a kasnije Srećko Manola, dok je politički komesar cijelo vrijeme bio Većeslav Holjevac. Čim je štab postavljen, OK mu je stavio u zadatak da formira bataljone i ujedno ga upoznao da nije usvojen predlog o osnivanju brigade za Kor-

¹¹ Ovaj naziv je 16. novembra 1941. promijenjen u: »Komanda partizanskog odreda narodnooslobodilačkog pokreta Korduna i Banije«.

dun i Baniju — veća formacija od bataljona je odred, a ne puk ili brigada, podvučeno je tada u uputstvu koje je za OK potpisao Josip Kraš Papa.

Krajem septembra održan je sastanak vojnih rukovodilaca Korduna i Banije u Crnoj Lokvi; srez Vrginmost. Na njemu je donesena odluka o reorganizaciji vojnih jedinica. Na svakom od četiri partizanska rejona na Kordunu formiran je po jedan bataljon. Za komandante su određeni: Stanko Opačić (Prvog), Robert Domani¹² (Drugog), Stjepan Milašinčić Šiljo (Trećeg) i Nikola Vidović (Četvrtog). Još je na tom sastanku zaključeno da se osnuje prva partizanska bolnica u Petrovoj gori, gdje bi se skupljali ranjenici i olakšalo njihovo grupno zbrinjavanje.

Mada se od početka ustanka težilo da Kordun ne predstavlja jedinstvenu operativnu cjelinu samo po tome što ima jedno* rukovodstvo, u njemu su i u oktobru ustanička žarišta dosta rascjepkana i samo poneka su međusobno akcijski povezana, dok većina djeluje samostalno, prilagođavajući se lokalnim uslovima i vojno-političkoj situaciji na svom terenu.

Tokom oktobra započeta su, istina postepeno — po regionima, partizanska dejstva protiv italijanskih snaga koje su ponovo došle na Kordun, iako su pokušale svoj ponovni dolazak da pravdaju potrebom »zaštite« srpskog stanovništva i tu i tamo unele zabunu kod ustaničkog stanovništva. Međutim, italijanski okupator je ubrzo pokazao svoje pravo lice: otpočeo je da pali kuće i odvodi nenaoružano stanovništvo. To je uslovalo da komanda odreda energično interveniše da se narod sklanja i naredila svim odredima i političkim komesarima da skrenu pažnju seljacima iz ustaničkih rejona da Italijane ne* čekaju kod kuća, već da beže u šumu. I u pogledu odvedenih preduzete su mjere za njihovu zaštitu. Naredilo se svim jedinicama da zarobljene italijanske vojnike drže kao taoce i da za njih zamjenjuje odvedeno stanovništvo.

Do sukoba sa italijanskim jedinicama prvo je došlo oko Vojnića, gdje su pretrpjele osjetne gubitke. Njihovo reagovanje na svaku partizansku akciju bilo je oštro. Tako su poslije jednog manjeg napada partizana, 16. oktobra u rejonu Vojnića, uhvatili i odveli 5 nenaoružanih ljudi, ubili 2 mladića i dijete staro 3 godine i popalili kuće. Ove represalije samo su potencirale partizansku aktivnost. Već 20. oktobra partizani su na putu Vojnić — Krstinja napali na 3 kamiona puna Italijana i iz jednog kamiona sve vojnike pobili ili zarobili. Na

¹² Robert Domani, kapetan španske republikanske armije, ubijen od četnika marta 1942. godine kao komandant 2. kordunaškog partizanskog odreda; narodni heroj.

ovo je okupator iz Vojnića intervenisao jakom artiljerijskom vatrom od koje su stradala okolna sela. Učestali napadi partizana natjerali su Italijane da u periodu od 20. do 24. oktobra u rejonu Petrove gore organizuju napad svojim jačim snagama, radi čega je u Vojnić pristigla jedna italijanska bersaljerska divizija. Po njihovom planu trebalo je da se okruže i hkvadiraju upravo oni partizanski odredi koji su u to vrijeme, bih najaktivniji. Odredi su izbjegh frontalna dejstva i uspjeh da se još prvog dana zabace za leđa Itahjanima i ponovo razviju aktivnost u njihovoj pozadini. Tokom ofanzive Italijani su pohvatali samo 60 lica, većinom djece i staraca, ah su zato popalili i opljačkah dosta narodne imovine. To je bio težak udarac za narod, pogotovo što je morao ofiako slabo obučen i skoro bos da bježi po snijegu — koji je baš tih dana počeo da pada, da se povlači u šume i noćiva na otvorenom polju.

Istovremeno partizanski odredi po ostalim rejonima" razvijaju akcije na neprijateljeve saobraćajnice i ustaško-domobranske posade. Tako je na području komande II rejona izveden niz uspješnih diverzija na komunikaciji Krnjak — Veljun — Slunj i Slunj — Cetingrad; na putu Velika Kladuša — Vrginmost likvidirana je 3. oktobra napružana pratnja poštanskih kola, a kola zaplijenjena; 5. oktobra napadnuta je i razoružana posada na željezničkoj stanici Donje Dubrave, svi stanični uređaji su uništeni, a zaphjenjeno je 20 pušaka i dosta drugog materijala; jedna (druga jedinica je napala i uništila opštinsku zgradu u Gornjim Dubravama i onemogućila rad opštinske okupacione administracije. Na teritoriji ovog rejona u selu Glinica udruženi partizanski odredi »Skrad«, »Sljivnjak« i »Debela Kosa« napali su na ustaše, protjeralih uz gubitke i zaplijenili veću kohčinu opljačkane narodne imovine koju su odmah vratili vlasnicima. Partizani su pratili pokrete neprijatelja na cijelom rejonu i tako otkrili i napali kolonu kamiona sa ustašama na cesti Krnjak — Slunj i nanijeh joj teške gubitke. »

Partizani I rejona su opsjeli komunikaciju Vojnić — Vrginmost. Zaphjenjeno je sve oružje od domobranske posade između Vojišnice i rudnika željeza. Na putu Krnjak — Vojnić zarobljen je jedan itahjanski oficir iz II armate. Partizani su doznali da se u Vojniću nalazi jedan konjički puk i nešto motorizovanih jedinica, u Slunju 600 i Rakovici 300 konjanika. U Vrginmostu, Krnjaku i još nekim mjestima na Korđunu jačina itahjanskih snaga bila je nepoznata. U neposrednoj blizini Karlovca, u Tušiloviću, razoružana je posada domobrana, oduzeta im je kompletna oprema, a oni svi pušteni kućama.

Na južnom dijelu Korduna odredi II rejona izvodili su pretežno odbrambena dejstva za očuvanje već tada dosta velike oslobođene teritorije. Povremeno su izbijali na komunikaciju Slunj — Bihać i Slunj — Ogulin. Na putu Rakovica — Slunj partizani su napali i razbili jednu manju kolonu u pokretu. Kod sela Slušnice borci odreda »Zbjeg« i »Močila« napali su žandarme koji su osiguravali opravku TT linija. Veza Slunj — Bihać nije radila. Komunikacija Slunj — Plaški bila je u potpunosti pod kontrolom partizana.

Na IV rejonu sjevernog dijela Korduna jedva se odoljevalo nastojanjima neprijatelja da tu teritoriju čvrsto stavi pod svoju vlast. U blizini sela Štipana napadnut je neprijatelj i oslobođeni pohvatani seljaci. Partizani su upali u opštinsko mjesto Bović i zapalih opštinsku zgradu.

Akcije partizana obuhvatale su svaki kutak, saobraćajni pravac na Kordunu. Možda je najbolju smotru aktivnosti označavala veličanstvena slika prave mreže krijesova, koji su se pojavili noću 7. novembra u čast oktobarske revolucije; to su na svim uzvišenjima palile vatru omladinske organizacije i partizanski odredi.

U novembru 1941. kordunaške jedinice vode sve žešće borbe sa okupatorsko-ustaškim snagama. Pored toga što neprijatelj svojim svakodnevnim ispadima nameće odbrambene borbe, partizani su uspijevali da na pogodnim mjestima izvedu napade i diverzije. Minirana je i prekinuta kod Donjih Dubrava željeznička pruga Zagreb — Rijeka (u toj akciji nesretnim slučajem poginula su sedmorica partizana). Napadnute su i razoružane neprijateljske posade, na želj. stanicama Skakavac kod Vrginmosta, u selu Johovini (srez Čazin) i Boviću. Partizani su upali u Veliku Kladušu i razoružali nekoliko vojnika. Potučeni su i zarobljeni neprijateljski vojnici u dva kamiona kod Vojnića. Itahjanski garnizon kod Vojnića bez uspjeha intervenišu sa 10 tenkova i 20 kamiona vojske. Isto tako poslije napada na kamione sa vojskom kod sela Broćanca (srez Slunj), itahjanske snage iz Rakovice upale su na osam kamiona u selo Močila gdje su palile kuće i odvele 8 ljudi.

AKCIJE VAN TERITORIJE KORDUNA

Pored učestalih akcija na teritoriji Korduna u toku novembra, od velikog značaja za širenje NOB bile su i neke akcije kordunaških partizana van njihove teritorije.

Noću 13/14. novembra jedinice 3. bataljona sa zbjeske, močilarske i toboličke teritorije napale su na itahjanske jedi-

nice u garnizonu Plavca Draga u Plašćanskoj dolini. Ovom akcijom štab 3. bataljona htio je kako da ojača NOP na toj teritoriji, tako i da prisili okupatora da suzi posednutu teritoriju i tako olakša povezivanje lokalnih partizanskih grupa. Napad je neplanski izveden, a osim toga neprijatelj je otkrio ove namjere, pa se pripremio za odbranu. To je prouzrokovalo da u prvom naletu neprijatelj nije likvidiran; a za dužu borbu partizani nisu imali brojnu nadmoćnost u ljudstvu i oružju, pa su se povukli. Mada napad nije uspio, on je imao svoje mobilizatorsko dejstvo, jer, se upravo u ovim krajevima okupator isuviše respektovao. Upravo iz tih razloga komanda Korduna morala je preko naredbe od 22. oktobra¹³ da ukaže da naročitu pažnju treba posvijetiti borbi protiv Italijana. Tom prilikom su pozvani svi odredi da slijede primjer uspješnih akcija partizana Debele Kose, Crne Lokve, a naročito partizanskih jedinica II rejona kojima se pokazalo da su partizani sposobni da vode uspješnu borbu sa Italijanima i u slučajevima da je okupator brojno nadmoćniji i kad raspolaže artiljerijom i tenkovima.

Jedinice 4. bataljona napale su 8. decembra na Pisarovinu, sresko mjesto u Pokuplju, u pozadini, garnizona koji su sa sjevera okruživali Kordun. Ovo je bio prvi prodor u taj rejon sa Korduna i postignuto je iznenađenje, koje je bilo tim veće što su se partizani prebacili preko rijeke Kupe u pozadinu neprijateljskim garnizonima Kovačevac, Lasinja, Pokupsko, Bučica i dr. koji su bili orijentisani prema oslobođenoj teritoriji. Ova akcija je u tom kraju izvanredno manifestovala vojničku i političku snagu NOP, a posebno smjelost partizanskih boraca. Ovo prodiranje partizana preko Kupe na sjever zabrinulo je neprijatelja, pa je ubrzao pripremu do tada najveće ofanzive koja je kroz 20 dana uslijedila na sjeverni kraj Korduna.

Jednog dana je na Kordun stigla vijest da je Grga¹³, član OK i istaknuti rukovodilac u ustanku, pao u ruke ustaške policije u Karlovcu. Ubrzo je GŠH dao direktivu komandi partizanskih odreda Korduna da ga treba spasiti. Zadatak je bio težak i složen, pogotovo što se nije mogao izvršiti sa ilegalnim snagama u samom gradu. Ipak sve je brzo isplanirano i pripreme za tu akciju uspješno su završene. Formirana je četa od 25 boraca izabranih iz partizanskih vodova: »Debela Kosa«, »Crna Lokva«, »Eadonja« i »Jurge«. Svi su borci snabdjeveni domobranskim uniformama i propisnim naoružanjem. Za komandira je određen Veco Holjevac, politički komesar

¹³ Marijan Čavić Grga, strijeljan u Jasenovcu 1941. godine.

komande kordunaških PO, koji je dobio oficirsku uniformu. U četi je samoi on bio upoznat sa zadatkom.

Od Ptetrove gore, prikrivenim putem, četa je pošla 14. i 17. novembra stigla na domak Karlovca. Tek na domak grada Veeo je četu upoznao, sa zadatkom.

Dok se četa poljem približavala mostu na Korani, kurir omladinac Martinović, koji je išao naprijed, dao je zviždikom znak poslije kog se četa našla na cesti i uz pjesmu u urednom stroju, predvođena »domobranskim poručnikom«, uputila na most. Straža okupatorske vojske na mostu propustila je uz propisni pozdrav partizane u grad. Tako se mala partizanska četa našla u sredini okupiranog grada. Nakon pređenih nekoliko kilometara kroz grad pun neprijateljskih vojnika, četa je sretno stigla do bolnice, potrgala telefonske veze bolnice sa gradom, pretresla sve sobe, ali Grgu nije našla — on je, po dogovoru, tog jutra u zatvoru presjekao vene na ruci, ah ga je ljekar iz ambulante umjesto u bolnicu uputio natrag u zatvor, sat prije no što su stigh partizani. Poslje pola časa pretraživanja napuštena je bolnica i usput donesena odluka da' se pri izlazu iz grada napadne i likvidira italijanska straža na mostu.

U kratkoj bliskoj borbi kod mosta likvidirano je 6 okupatorskih vojnika i zaphjenjeno njihovo oružje. Partizani su se brzo, noseći jednog teško ranjenog borca, Ivicu Gojaka, udaljili iz grada i pod zaštitom mraka izmakli neprijateljevoj baražnoj vatri iz tenkova i bunkera. Na domaku prvog sela ranjeni borac je umro.

Vješt o upadu u Karlovac brzo se širila po okupiranim gradovima, a na partizanskoj teritoriji ta akcija je slavljena kao velika pobjeda.

Sve ove akcije organizovane od štaba bataljona, a po direktivi iz jednog centra, označavaju period u kom sve jače dolazi do međusobnog povezivanja jedinica i užih teritorija Korduna. Druga konferencija svih komandanata i komesara sa Korduna i Banije, koja je održana 25. i 26. novembra, to najbolje potvrđuje. Tada je, između ostalog, istaknuto dalje jačanje NOP i postojanje gotovo u svim oslobođenim mjestima NOO izabranih na najdemokratskiji način. Stvorili su se uslovi za otvaranje vojnih kurseva, pa je komanda NOP odreda svojom naredbom od 28. novembra naredila svim komandantima bataljona da organizuje kurseve za osposobljavanje komandira četa i odreda.

NA KRAJU USTANIČKE 1941. GODINE

Već u decembru 1941. godine, nakon što su protekla tek 4 mjeseca teških i uspješnih ustaničkih borbi, moglo se sa sigurnošću reći da je ustaška tvorevina NDH raskrinkana u očima naroda Korduna¹ i čitave Hrvatske kao sluga fašističkog okupatora i da su nerealne nade fašista da će nacionalnu neravnopravnost, naslijeđenu iz prošlosti, pretvoriti u bratoubilačku borbu na ovom području. Narod je sve jedinstvenije stupao u borbu, u čemu je-istorijsku ulogu odigrala KPJ. Naročita je njena zasluga što su brzo razbijeni svi pokušaji da se za sve nepravde iz prošlosti baci krivica na srpski narod, kao i da se izjednači sav hrvatski narod sa ustašama i njihovim zlodjelima¹, s kojima nije imao ničeg zajedničkog.

Oslobodilački pokret sa Korduna, uz napore OK Karlovac i pomoć CK KPH, a na osnovu plana GŠH, počeo se sve jače širiti na susjedne teritorije i pružati pomoć još nedovoljno ojačanim ustaničkim snagama Plašćanske doline, Cazinske krajine, Pokuplja i nekim rejonima Ogulinskog sreza. Osim toga dobio je zadatak da se povezuje i sa partizanskim područjima Like i Gorskog kotara, kao i da pomogne organizovanje zasebnog rukovodstva za ustaničko područje Banije kojim se dotle rukovodilo sa Korduna i iz OK KPH za Karlovac.¹⁴

Vojne snage ustanika, naročito u drugoj polovini decembra i početkom januara, sve više su narastale i slobodna teritorija se proširivala. Pohtičke organizacije na terenu -intenzivno su radile i uspjele da partizansku pozadinu i front objedine u jednu cjelinu. Četiri sreska komiteta KP, koliko ih je u to vrijeme bilo na Kordunu, afirmisala su se kao nosioci cjelokupnog pohtičkog rada na terenu i time omogućila da komesari partizanskih jedinica usmjere težište svoga rada na politički rad u jedinicama. Na terenu su sve aktivnije djelovali seoski narodnooslobodilački odredi, čije je organizovanje i formiranje otpočelo još u avgustu, da bi već u decembru imali sve opštinske i sreske NOO, čija je aktivnost između ostalog doprinijela da se u januaru osnuje i odbor NOF za Kordun.

¹⁴ Početkom decembra 1941. od jedinica Komande NOP odreda za Kordun i Baniju formirana su dva odreda: Kordunaški i Banijski. Tako je 2. decembra 1941. Glavni štab NOP odreda Hrvatske pisao komandantu Kordunaškog partizanskog odreda:

»Vaš odred naziva ovaj GŠ Kordunaškim partizanskim odredom zato jer Banija spada samo privremeno pod tu komandu. Kordun sa srezovima Vojnić, Vrginmost, Slunj i Cazin ima sve osobine jedne cjeline i uskoro se može nakon formiranja još dvaju bataljona, pretvoriti u Kordunašku grupu odreda.

Banija treba da se razvije u samostalnu cjelinu sa srezovima Gлина, Petrinja, Kostajnica, Dvor i dio Siska«.

Poslije uspješnog razbijanja ofanzive italijanskog okupatora u vremenu od 2. do 10. decembra na pravcima Karlovac — Krnjak — Slunj i Vrginmost — Vojnić, komanda partizanskih odreda Korduna (imajući u vidu zadatke postavljene ovom području na konferenciji GSH od 13. decembra, koji su se sastojali uglavnom u likvidaciji neprijateljskih garnizona koji su presijecali slobodnu teritoriju Korduna) pokrenula je u ofanzivna dejstva sva četiri bataljona. Težište napada usmjereno je na neprijateljeve posade na teritoriji sreza Vojnić, na željezničkoj pruzi Karlovac — Sisak i na garnizon Veljun na komunikaciji Karlovac — Slunj. Za izvršenje ovog zadatka angažovane su jedinice 1, 2. i 4. bataljona, dok je 3. bataljon imao zadatak da dejstvuje na komunikacije Slunj — Ogulin i Slunj — Bihać, a kad je došlo do teških borbi na težišnom sektoru, onda je komanda partizanskih odreda Korduna insistirala da ovaj bataljon vrši pritisak i na jake neprijateljske garnizone Slunj i Plaški i, naročito, da olakša tešku situaciju na sjevernom dijelu područja.

Dejstva glavnih snaga započeta 19. decembra odvijala su se brzo i uspješno. Jedinice 4. bataljona izbile su na željezničku prugu i 20. i 21. decembra likvidirale neprijateljske posade Vojnić — kolodvor i ž. st. Utinje. Zaplijenjeno je preko 100 pušaka i 7 puškomitraljeza, kojima su odmah naoružani novi borci. Likvidacijom ova dva garnizona razrušena je i oštećena, uz pomoć naroda, pruga Karlovac — Sisak u dužini od oko 10 km, tako da se nije mogla koristiti sve do svršetka rata. Osim toga zauzimanjem pruge povezana je oslobođena teritorija sjevernog dijela područja sa Petrovom gorom — glavnom partizanskom bazom na Kordunu, kao i slobodnom teritorijom u srezu Vojnić.

I na drugim pravcima uspješno su se razvijala ofanzivna dejstva, tako da su krajem decembra bili sasvim okruženi garnizoni u Vojniću, Krnjaku i Veljuni; pri tom je zaplijenjeno na stotine pušaka. Zatim je izvršena šira opsada neprijatelja u Vrginmostu, Slunju i nekih posada na putu Slunj — Ogulin i Slunj — Bihać. Očekivao se svaki čas pad garnizona Vojnić, Krnjak i Veljun.

U međuvremenu od 19. decembra -uslijedila je iz Zagreba preko rijeke Kupe ofanziva jačih ustaških i; nešto kasnije, iz Karlovca italijanskih snaga na sjeverni dio Korduna, pa su jedinice 4. i dio 1. bataljona morali da budu angažovani protiv njih. Time je bio odložen napad na opkoljene garnizone i samo je oko njih organizovana blokada.

Angažovane partizanske snage na ovom pravcu bile su preslabe da zaustave nadiranje neprijatelja sa sjevera, pa su se

ograničile na pružanje takvog otpora koji će omogućiti povlačenje stanovništva i istovremeno su se pripremale da pruže odlučujući otpor u unutrašnjosti slobodne teritorije, u rejonu Petrove gore, odnosno da se zabace neprijatelju za leđa. Preko 1-5.000 izbjeglih stanovnika, osim onih iz periferijskih sela koji su u većini bili iznenađeni i pobijeni na početku ofanzive (samo u selu Prkosu ubijeno je preko 500 stanovnika), prebacilo se po visokom snijegu u širi-rejon Petrove gore.

Po razbijanju ove ofanzive ostala je prava pustoš na terenu IV rejona Korduna. Pred očima Pavelića, koji je posjetio ovo razbojište, preko 20 sela je popaljeno i opljačkano. I ovog puta, kao i ranije, ostali su na Kordunu mnogobrojni grobovi, koji su inspirisali stvaranje potresne narodne pjesme: »Na Kordunu grob do groba« ...

Pa ipak neprijatelj ovom ofanzivom nije mogao da oslobodi svoje snage u opkoljenim garnizonima Vojnić, Krnjak i Veljun. Te su snage konačno razbijene i zarobljene krajem decembra i početkom januara; neprijatelj je izgubio preko 750 vojnika, podoficira i oficira (mrtvih i zarobljenih). Osim drugog materijala partizani su zaplijenili: 4 minobacača, 56 teških i lakih mitraljeza i preko 600 pušaka sa 150.000 metaka.

Poshje razbijanja ovih djevu neprijateljskih ofanziva na kraju 1941. i uspješno završenih partizanskih dejstava na teritoriji sreza Vojnić i Veljun početkom 1942. godine, slobodna teritorija se znatno proširila. Vojnić se uklopio u slobodnu teritoriju i bio prvo sresko mjesto" u rukama partizana ovog područja. Te su pobjede dale novi zamah oslobodilačkom pokretu tako da je već tada u redovima jedinica NOV bilo svrstano preko 2.400 naoružanih boraca i preko 5.000 onih bez oružja, organizovanih u rezervnim odredima, spremnih da stupe u jedinice čim prime oružje. To je tada bila jaka vojnička snaga na koju je rukovodstvo NOP u Hrvatskoj sa sigurnošću moglo računati da će izvršiti sve zadatke. Iz snaga izrasle su tri partizanske brigade (4, 5. i 15. hrvatska), a 22. novembra 1942. naredbom Vrhovnog komandanta o formiranju prvih divizija NOVJ iz njih je obrazovana 8. (kordunaška) divizija NOV Jugoslavije.

Joco TAHABIC

OD NEIZVESNOSTI DO SLOBODE

Prired kraj jula po našim selima masovno se pričalo o ustanku u Drvaru. Bez neke organizovane agitacije, sakupilo se u Dabru oko tri stotine ljudi, među kojima je bio znatan broj mladića. Jedna povećća grupa ljudi krenula je prema Vitorogu, malom uzvišenju ispod Grmeča, da podignu oružje koje je prema nekim vijestima stiglo tamo.

Kada su došli na Vitorog, bili su razočarani. Oružja nije bilo. Znači — neko je pronio lažnu vijest. Tri stotine ljudi, koji nisu našli oružje na Vitorogu, bila je zahvatila neizvjesnost i strah. Oni su se po grupicama vraćali pognutih glava svojim kućama. Strah među narodom se širio. Već je stigla i prva tužna vijest da su ustaše zatvorile oko 150 ljudi koji su radili na kuluku u okolini Sanskog Mosta. Time su i životi ovih ljudi došli u potpunu neizvjesnost.

Dok su još ljudi razmišljali o oružju, koje nisu dobili 27. jula na Vitogoru, dojahao je na konju jedan seljak i jamo da je deset ustaša došlo do seoske škole u Dabru i da hvataju ljude i tjeraju ih u pravcu Sanskog Mosta. Odmah smo donijeli odluku da se pohvatani ljudi moraju spasti. Nekohko desetina ljudi krenulo je prema putu za Sanski Most kako bi presreh ustašku grupu i oslobodili pohvatane seljake. Ljudi su krenuli bez ikakvog oružja — goloruki. Ah ubrzo su se počeli »naoružavati« — mnogima se u rukama našla sjekira, vile, rogulje, kolac ih bilo kakav predmet kojim bi se mogao zadati udarac neprijatelju. Neki su pronašli poneku staru lovačku pušku dok je nekolicina imala i karabine iz prošlog rata. Raspoloženje među ljudima se polako mijenjalo. Sve misli bile su koncentrisane da se pohvatani seljaci oslobode i da se ustaše razoružaju. Oružje nam treba, sami ga moramo od neprijatelja zaplijeniti — to su bile misli i želje svih ovih ljudi.

Ustaše su stignute u Dolu, kod kuće Žutića. Oni su vodili za Sanski Most petnaestak seljaka među kojima su bili i Obrad

i Sava Ilić, Nikola i Petar Dobrić, Miloš Vokić, Jovo Žutić, Luka Kragulj, Milan Pajković, Božo Petrović i Mile Stupar. Naše grupe, kad su vidjele kako ustaše seljake vode, pojurile su na njih. Čim su ustaše to vidjele, uhvatila ih je prava panika. Počeli su da bježe prema Sanskom Mostu. S naše strane su opaljena dva-tri metka i sve je bilo gotovo. Ustaše su se razbježale. Tako smo nedužne seljake spasili sigurne smrti. Poslije ove akcije kod mnogih seljaka zavladao je strah od represalija koje će ustaše da preduzmu. One su se mogle i očekivati s obzirom na dotadnja zvjerstva koja su ustaše počinile u selima Sanskog Mosta. Ustaše su prije 27. jula preduzele akciju u Sanskom Mostu i u okolini grada. Hvatali su i zatvarali sav srpski muški živalj preko šesnaest godina. U zatvor su odvodili svakog onog za koga su mislili da im je iole opasan, svakoga ko im je mogao pružiti bilo kakav otpor. Životi ovih ljudi došli su u opasnost. 30/31. jula ustaše su izvršile pokolj u gradu. Zatvori koji su bili puni ljudi i koji više nisu imali mjesta da prime novopridošle najednput su ostali potpuno prazni. I ne samo da su ubijeni ovi iz zatvora već i mladići koji su kulučili na cesti pored Sanskog Mosta. Žene i djeca sela Kljevaca su bili svjedoci jednog od najstrašnijih pokolja u okolini Sanskog Mosta* Dva-

* Jedini preživjeli u ovom pokolju je seljak Dušan Bodiroža, koji ovaj tragičan događaj opisuje. »Prvog avgusta naveče ustaše su upale u selo i počele da izvode iz kuća ljude. Kuće su bile brzo ispražnjene. Oko sedamdeset ljudi, među kojima sam i ja bio bilo je povezano žicom. Negdje su bila dvojica zajedno vezana, negdje trojica, četvorica, a poneki je sam imao svezane ruke. Ja sam bio sam vezan, ali tog trenutka nisam razmišljao da bi to mogla biti eventualna srećna okolnost. Nas sedamdeset je polako počelo da korača i samo bi nešto brže krenuli kad bi koji primio kundak u leđa. Mi nismo znali gde idemo, ali smo svi osjećali da se više nećemo vratiti svojim kućama. To nam je bilo jasno posmatrajući ustaške postupke.

Nismo išli ni punih dvadeset minuta kada su nas ustaše zaustavile na Čapljanskim barama, velikim ravnicama ovog sela. Iznenada, dok se mi još nismo ničemu nadali, nastala je strašna pucnjava. Ustaše su nas počele da zasipaju kratkim rafalima iz puškomitraljeza. Nastao je pravi haos među nama. Čuju se strašni urlici, a negde lagani jauci ljudi. Čuju se nerazgovjetne riječi ljudi, koji spominju svoju djecu, žene, majke. Baš u bližini mene jedan reče: „Jesam li ti rekao da bježimo.“ Rečenicu nije bio ni dovršio, kada ga je presjekao novi rafal. Najprije opšta gužva, povici, jauci, a onda još samo krkljanje ljudi koji umiru. Kada je neprijatelj počeo da sije smrt puškomitraljezom, ja sam pao ne znajući da li sam pogoden. Malo sam se sredio i video da me nije neprijateljsko zrno pogodilo. Zračak nade za moj spas se pojavio. Na prostranoj livadi ležalo je sedamdeset ljudi, među kojima je velika većina već bila mrtva. Ustaše su išle od jednog do drugog i revolverskim hicima završavale živote onih koji su davali znake života. Prije nego što su došli do mene ja sam se namazao krvlju svoga mrtvog druga, potpuno se umirio, očekujući šta će biti. Jedan ustaša uskoro stiže i do mene. Meni stade na nogu i ja osjetih strašan bol, ali ni glasa ne pustih. On me pogleda i hladnim glasom reče sam za sebe: »Ovaj kepec je go-

deset sedmog jula ustaše su upale u selo, pokupile sve stanovništvo i povele ga do mjesta Bare. Tu se odigralo ono što je najstrašnije. Svi muškarci preko šesnaest godina su ubijem. Dok su ustaški mitraljezi kosili, ljudi su padali kao klasje žita, a žene i djeca su posmatrali tu tužnu dramu. Pokolj u Sanskom Mostu je trajao tri dana. Za ta tri dana sav srpski živalj, koji je uhvaćen u gradu i po okolnim selima, je ubijen. U dane oko 27. jula - Sanski Most je postao prava ljudska klanica. Ko je tih dana došpio u ruke ustaša taj se više nije nalazio među živima. Tih dana je izvršen veliki pokolj i u selu Čaplje pored Sanskog Mosta.

Čuvši za velike pokolje u nekoMko okolnih sela, narodu sela Kljevaca, Dabra, Djedovače, Bosanskog Milanovca, Grdenovaca i drugih bilo je jasno da je kucnuo čas kada treba krenuti u borbu protiv neprijatelja. Bobra je jedini način da se spasi goli životi. Mnoštvo ljudi se počelo skupljati i vršiti pripreme za borbu. Nezgoda je bila u tome što se tih dana nije nigdje moglo naći oružje. Ono oružja što je bilo sakriveno sada je izneseno. Broj pušaka je veoma mali. U ovih pet dosta velikih sela bilo je svega desetak karabina i petnaestak pištolja. Prvi dani su bili zaista teški. Ne samo što se nije imalo oružja, već tu nije bilo gotovo nikakve organizacije, nikoga ko bi rekao ljudima šta da se radi. Jedan veliki broj ljudi je radio ono što su oni mislili da je potrebno i korisno, drugim riječima, na svoju ruku. Nije bilo ljudi koji bi organizovali masu i komandovali njom.

Poslije nekoliko dana situacija se nešto popravila. Oni koji su imali oružje počeli su se da organizuju u borbene jedinice. Stvarani su partizanski logori. Prvi partizanski logor u ovom kraju je bio organizovan u selu Jelašinovicima u kući Ni-

tov« i produži da obilazi nepomična tijela. Čuvši ove njegove riječi pomislio sam u sebi: »Pa zar mi ovaj moj mali fizički izgled spasi život!«.

Oni pojedinačni revolverski pucnji su prestali. Sve se smirilo. Ustaše su otišle. Samo su za svaki slučaj ostavile stražu pored leševa. Vidjevši ovo, ja sam pokušao da oslobodim ruke iz žice. U tome sam urbzo i uspio. Noć je već bila na pomolu. Još za kratko'vrijeme pa će mrak da padne. To je bila prava vječnost čekati noć. Kad se smračilo, polako sam se digao i počeo lagano da koračam između svojih mrtvih drugova. Ali nisam imao strpljenja da idem polako i počeo sam da bježim. Straža me je odmah primijetila. Jedan od njih povika: »Eno ga živ, majku mu, pucaj«. Nastala je pucnjava. Meci oko mene počеше zviždati, ali me ni jedan ne pogodi. Trčao sam punom brzinom. Nisam ni osjetio da je pucnjava prestala. Ustaška straža je vidjela da me ne može stići u noći, pa je zaustavila potjeru. Trčao sam ne smanjujući brzinu-do Sane. Vidjevši Sanu shvatio sam da mi je život spašen. Skočio sam u vodu i počeo snažnim zamasa ruku da plivam. Začas sam bio na drugoj obali gdje više nije bilo ustaša. Bio sam slobodan. Odmah sam krenuo prema Grmeču jer sam čuo da je tamo dignut ustanak da se tamo formiraju partizanske jedinice. Išao sam sve brže i brže razmišljajući kako sam nekom velikom srećom ostao živ.«

kole Danica. Prvi komandant je bio Petar Skundić. Vojna organizacija počela je sve bolje da funkcioniše. Stvarale su se desetine, vodovi, čete i ostale manje ili veće formacijske jedinice. Svaka ova jedinica je dobijala određen teren na kojem će operisati. Svaki dan nicala su nove jedinice. Povjerenje naroda u prve oružane jedinice bilo je veliko i narod ih je pomagao na svakom koraku. Uporedo sa prvom vojnom organizacijom stvarana je organizacija koja će vojsku snabdijevati. Kao prvi organi bile su komisije koje su kasnije prešle u odbore. Već polovinom avgusta, petnaestak dana nakon podizanja ustanka, jedan odbor-
nik iz sela Donjeg Dabra sakupio je dvadesetak metričkih centi pšenice i dopremio je u partizanski logor.

Vijesti su stizale da partizani napadaju neprijatelja u svim krajevima zemlje. Vode borbe oko Ključa, Sanice, na cesti Petrovac — Drvar.

BORBA NA TURIĆU

Devetnaestog avgusta u selo Dabar došlo je osam partizana. Ostali su cijeli dan jer su imali zadatak da izviđaju neprijatelja oko Sanskog Mosta i napadnu postaju u Turiću. Izviđanjem je ustanovljeno da se na Turiću nalazi 14 ustaša. U duboku noć partizani su napustili selo. Ljudi su ih posmatrali i glasno su pitah »kuda će u ovu noć?« U selu niko nije spavao. Tamo u da lžini oko Sanskog Mosta čuo se mitraljeski rafal. Seljaci vele »eno ustaše nekog ubiše«. Ovih dana ljudi su malo spavali, jer su strahovali od iznenadnog neprijateljskog napada. Oni koji su htjeli da nešto »sigurnije« odspavaju odlazili su van svojih kuća i spavali po vrtovima, voćnjacima i livadama. Nekoliko porodica se skupljalo i zajedno provodilo ove noći, koje su uvijek donosile neku neizvjesnost, nesigurnost i strah među ljude.

Grupa partizana je davno napustila selo. Polako je prilazila Turiću gdje se nalazila neprijateljska straža. Već je dva sata poslije pola noći. Napad je planiran za tri. To je vrijeme najbolje za iznenađenje. Tada postoji mogućnost da se neprijatelj uhvati na spavanju. Partizani su zauzeli položaj i čekaju. Svi su uznemireni. Većina ovih ljudi treba prvi put da stupi u borbu. Komandir grupe, nešto iskusniji i stariji borac koji je osjetio uznemirenost svojih drugova, pokušava da ih pred odlučni trenutak smiri. Vrijeme polako odmiče. Minuti su dugi. Već je vrijeme za napad. Osam ljudi se polako privlači ustaškim šatorima. Ustaški stražar je spavao. Dva snažna mladića su prišla stražaru i iznenada ga uhvatili, usta mu zapušili, svezali ga i ubacili u veliki šator u kojem su se nalazile sve ostale ustaše. Čim su ušli u šator, gotovo izbezumljeni krik jednog ustaše

probudio je sve ostale. Nastala je opšta gužva. Nastalo je bježanje. Čulo se svega nekoliko usamljenih, hitaca. Ustaše su pobjeglo, ostavile tri mrtva i sve oružje koje su imale. Partizani, sretni što je prva akcija uspješno završena, krenuh su kućama seljaka Donjeg Dabra koji su ih sa velikom radošću dočekali.

Cijelo selo je bilo veselo ah ne dugo. Partizani su morah da napuste selo i posjednu položaje prema Sanskom Mostu, odakle se očekivalo da će neprijatelj poći u osvetnički pohod. Partizani su zauzeli položaje niže seoskih kuća i počeh sa osmatranjem predjela prema Sanskom Mostu. Seljaci su bili uzbuđeni. Strah je ponovo zavladao među njima. Odbornik je seljacima objasnio ako neprijatelj dođe do sela da se narod evakuie u Mrežnicu i Gradinu, jer su to neprohodne šume, na ograncima planine Grmeča. »Suma je naša, mi ćemo u njoj biti sigurni od neprijatelja. Ustaše iako pokušaju ući skroz za nama, oni će biti prisiljeni da se vrate, jer će biti zauvek izgubljeni ako kroče imalo u našu šumu, našu spasiteljicu, našeg zaštitnika« — govorio je odbornik. Dok se seljaci spremaju za evakuaciju, u slučaju neprijateljskog prodora, grupa partizana je na položaju. Došao je odbornik i obavijestio da ustaše idu u tri velike kolone. Jedna kolona je stigla u susjedno selo Djedovaču, druga, je kod kuće Sekuhća, a treća cestom prema nama. Iz položaja gdje su se nalazili partizani, već se lijepo vidjela velika kolona ustaša, kako lagano kreću cestom. Najedanput ustaše se razviše u široki streljački stroj. Komandir partizanske grupe preporučio odborniku da organizuje narod i da što prije bježe u šumu, jer će naša grupa moći samo na trenutak da zaustavi neprijatelja. Odbornik je otrčao u selo i javio ljudima da je neprijatelj već na pragu:

— »Treba da što prije bježimo u šumu, jedino za nas mjesto sigurno. Ponesite najpotrebnije stvari«. Nastala je prava panika među seljacima. Mogla su se vidjeti samo izbezumljena lica ljudi, koji od vehkog straha nisu mogli ni o čemu da razmišljaju. Oni su trčkarak po dvorištima svojih kuća i nisu znah šta da stave u kola; žene traže da potjeraju krave, ovce, muž što više odjeće i hrane, a ako se nađe po koja starija osoba u kući ona je obično znatno smirenija i pokušava da smiri uzbuđene ukućane i na taj način ubrza spremnost porodice da krenu u šumu, da se spasu goli životi, koji bi postali bezvrijedni, ako bi ustaše stigle.

I pored vehke zbunjenosti ljudi, poslije dvadesetak minuta spremanja- oni su morah da krenu. Formirala se dugačka kolona kola, koja je brzo krenula u pravcu Grmeča. Trebalo je što prije stići do šume. Ljudi su išh pognutih glava i razmišljali o svojim kućama, možda više nikad neće vidjeti. Tišinu ponekad preluda plač male djece, koja ništa od ove vehke trke nisu razumjela.

Kolona sve više i više odmiče. Neprijatelj koga nije imao ko zaustaviti brzo je išao naprijed. Pucnjevi onih nekoliko partizana, su na trenutak zaustavili daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Vidjevši da tu ima veoma mali broj partizana, ustaše su brzo krenule naprijed. Partizani su morali odustati.

Ustaše su već stigle do seoskih kuća. Oko 800 do zuba **naoružanih** ustaša je počelo sa svojim zvjerstvima. Najprije su pokupili nekoliko staraca, koji nisu mogli da odu od kuća zbog starosti, i s divljačkim zadovoljstvom ih poklali. Svaka osoba koja je iz bilo kog razloga ostala kod svoje kuće bila je za tren oka zaklana. Gotovo istovremeno, dok su jedni klali ljude, drugi su palili i pljačkali kuće. Kuće, staje, stogovi sijena, jievršena žita — sve se to najednom našlo u plamenu. Sve što je moglo da gori to je zapaljeno. Neprijatelj je htio da uništi sve do temelja. Oko 300 naoružanih ustaša je sakupilo stoku koja je izbjegala iz zapaljenih staja..

Neprijatelj je već bio gotovo uništio sela Djedovaču i Dabar, kad su ga partizanske jedinice, koje su bile skoncentrisane u šumi, napale i nagnale u bijeg. Partizani su uspjeli da od neprijatelja zaplijene opljačkane seljačke stvari i stoku.

Narod koji je toga dana izbjegao u šumu uveče se vratio u sela. Ali ljudi su naišli na težak prizor — na zgarište. Poslednji ostaci njihovih kuća su još polako dogorevali. Slabije* građevine su već bile potpuno izgorele. Ljudi su bili nemoćni. Svjesni da se više ništa ne može spasiti, oni su mirno posmatrali" tužnu sliku. Više od 200 domaćinstava sela Dabra je ostalo bez krova nad glavom. Ljudi ispod Grmeča su primali po dvije, tri,, pa i više porodica, koje su ostale bez igde ičega.

RUŠENJE DABARSKOG MOSTA

Jedne septembarske večeri u kući čika Pere se skupio> veliki broj ljudi. Počelo se o svemu, a najviše o borbama partizana.

Neko od starijih pripita šta je sa odbornikom, koga nije< bilo već tri dana:

— Bože, nekako mi neobično bez odbornika. Kad on nije. među nama, mene kao da uhvati neki strah. Gdje bi mogao> biti?

— Da nije gdje nastradao? — reče neko od prisutnih.

Čika Pero odgovori:

— Zna on šta radi. Ne leži on. On ima pune ruke posla..

Nije prošlo dugo,, dok dotrča unuk čika Pere i najavii dolazak odbornika i još jednog partizana.

Njih dvojica su se ubrzo pojavila na vratima. Tek što su pozdravili prisutne, već je čika Pero započeo s njima razgovor:

— Mi o vuku, a vuk na vrata. E moj odborniče, pravo da ti kažem nama nešto neobično bez tebe. Ima li šta novoga.

— Ima, ima, čika Pero.

— Je li dobro što za nas, — opet će čika Pero?

— Jeste. Partizani su dočekali veliku talijansku kolonu i potukli je na petrovačkoj cesti. Rekoše mi da je borba bila žestoka i da su naši zarobili dvadesetak novih pušaka i dva puškomitraljeza.

— Kuda će Talijani ovamo, vrag im sreću odnio. Nisu oni, bolan, nikakvi borci. Znam ja njih dobro. Vredniji je naš jedan, nego njihovih deset — čuo se malo ljutiti glas čika Pere, koji je čuo sada prvi put da i Talijani ratuju protiv nas.

Ljudi su ostali još neko vrijeme kod čika Perine kuće komentarišući sa odbornikom novosti, pa su se onda razišli svojim kućama nešto smireniji, jer su čuli nove vijesti.

Odbornik je imao zadatak da u selu sakupi pet kanti benzina za izvođenje jedne akcije. Slijedećega dana odbornik je počeo da traži benzin ili petrolej, ali benzina nigde nije bilo. Pronađeno je pet kanti, petroleja, Odbornik ih je pozajmio od vršalice koja se baš tih dana nalazila u selu.

Pred večer je odbornik sa još pet drugova odnio petrolej na ugovoreno mjesto. Tamo se susreo sa grupicom partizana koja je trebalo da krene na zadatak. Pošto su primili petrolej, sedam partizana sa Veljkom Miljevićem, iskusnim borcem, je krenulo na izvršenje zadatka. Cilj je bio zapaliti Debarski most na samom ušću rječice Dabra. Preko mosta je prolazila pruga, koja je povezivala Sanski Most sa Drvarom preko Sanice. Most se morao srušiti i time onemogućiti transport i željeznički saobraćaj u ovom kraju.

Noć je bila dosta mračna. Na nebu gotovo nijedne zvijezde. Grupa partizana se polako približava svom cilju. Oni idu niz rječicu Dabar, prilično neprohodnom okolinom. Stigli su bhzu mosta oko dvadeset tri časa. Tog momenta prolazio je voz koji je išao prema Sanskom Mostu. Na mostu su bila dva stražara. Vođa partizanske grupe šalje trojicu partizana da likvidiraju stražu. Tri partizana prilaze s leđa dvojici ustaša. Čulo se samo nekoliko tupih udaraca i straža je bila likvidirana. Petrolej je posut po drvenom mostu. Plamen je trenutno zahvatio cijeli most. Partizani su se brzo uklonili u obližnji šumarak i s velikim zadovoljstvom posmatrali sagorijevanje mosta. Poslije jednog sata pojavilo se oko dvadesetak ustaša, koji su dolazili iz Sanskog Mosta. Ustaše su počele brzo da gase most vodom iz rijeke, ah ih je puščana paljba partizana nagnala u bijeg.

Rušenjem mosta prekinut je na ovoj pruzi saobraćaj oko petnaestak dana, sve dok se nije podigao novi most. Neprijatelj poučen iskustvom je sada postavio veoma jaku stražu na ovom mostu, tako da partizani nisu htjeli da napadaju ovo sada jako utvrđenje.

PRVI SUKOB S DOMOBRANIMA

Selo Brajića Tavan je popaljeno gotovo do temelja. Ljudi su izbjegli u šumu. Oni su se jednog septembarskog dana vratili i počeli da beru kukuruze. Radilo se veoma brzo, jer je svakog časa mogao naići neprijatelj i onemogućiti ih da se čak i vrate nazad svojim porodicama.

Dok su seljaci radili u punom jeku, najednom kao da je iz zemlje izašla, naide pored njih jedna domobranska satnija. Seljacima je prišao jedan domobranski potporučnik, komandir ove jedinice, i upitao seljake gdje su partizani. Kad su seljaci vidjeli da ovo nisu ustaše i da ne postupaju kao ustaše, rekli su im da su partizani gore u šumi. Čuvši ovo domobrani više nisu postavljali pitanja već su krenuh prema Dabarskom izvoru, odakle bi produžili prema šumi.

Jedan od seljaka uzjaha na konja da što prije stigne i obavijesti partizane o pokretu ove vojske. Seljak je brzo stigao do kuće Simajčića, gdje je logorovao vod Veljka Miljevića, i objašnjavao Veljku: »Jedna četa vojnika, ima ih oko pedeset, ide u ovom pravcu. Ne znam ko su, ah nemaju slovo »U« na kapama. Došli su na Brajića Tavan i pitali za partizane. Sišli su sada do vrela Dabra, a odatle će krenuti ovamo. Seljacima ništa nisu uradili. Ja sam ih dobro vidio. Svi imaju puške, a dvojica puško-mitraljeze. Onaj što njima komanduje ima ispod vrata na bluzi dvije zvjezdice-, o vratu obješen dvogled na koji često gleda, od oružja ima samo pištolj. Nosi i torbicu, iz koje je izvadio kartu i pita nas gdje je Dabarsko'vrela i pećina«. Vodnik Veljko je sjedio mirno i pažljivo slušao riječi, a potom je ustao i naredio desetarima da pripreme svoje desetine za borbu. Prošlo je svega nekohko minuta, kada su desetari došli, do vodnika Veljka i saopštih mu da su desetine spremne za borbu. Veljko je naredio pokret i kolona od tridesetak partizana je krenula u susret dvostruko jačem neprijatelju. Teren kroz koji se prolazilo je šumovit, pa se nije imao velik pregled. Ah to i nije bilo potrebno partizanima, pošto su to sve ljudi iz ovog kraja i poznaju svaku stopu, svaki puteljak i svaki kamen zemlje. Vod se kretao prema vrelu Dabra. Veljko je vodio partizane neprimjetno malim puteljcima. On je već bio stvorio plan. Postaviti zasjedu i iz nje napasti brojno jačeg neprijatelja, Borci nisu mnogo - odmakli,

kada je vodnik naredio da se zaustave. Oni su stigli na put koji vodi od vrela Dabra, prema kućama Simajčića i Pilipovića. Trebalo je da ovuda prođe neprijatelj. Partizani su napravili zasjedu., Sa obadrije strane "puta izabrali su pogodna mjesta i čekali neprijatelja.'

Čekanje je bilo kratkotrajno. Neprijatelj je, u koloni po dva, polako kretao u susret partizanima. Domobrani nisu partizane primjetili. Vodnik je naredio da se tek na njegov dati znak otvori vatra. Neprijatelj je pripušten u neposrednu blizinu. Tek tada se čulo vodnikovo naređenje »paljba«. Kao grom odjeknulo je tridesetak zajedničkih pucnjeva. Domobrani su bili iznenađeni vatrom. Počeli su da nasumice pucaju. Neprijateljski meci su fijukali daleko pored partizana.

Vidjevši da je u daleko nadmoćnijem položaju, partizanski komandir Veljko zatražio je od domobrana da se predaju.

— Predajte se! Ako se predate, ništa vam neće biti, samoćete nam predati oružje.

Pošto je bio suočen sa teškom situacijom, domobranski oficir je izjavio da će se predati, ali se čuše povici nekolicine domobrana da nema ni riječi o predaji. Nasta pucnjava. Partizani napadaju. Domobrani se počеше povlačiti. Vidjevši da je u teškoj situaciji, oficir je sa rukama podignutim uvis pošao prema partizanima. Još je nekoliko domobrana učinilo isto, dok je ostatak (oko polovina' satnije) počeo da bježi. Njih je uhvatila prava panika. Nenaoružani seljaci su ih dočekivah i oduzimali oružje. Zarobljeno je dvadeset pet domobrana i zaplijenjeno tridesetak novih pušaka, jedan puškomitraljez i oko pet hiljada metaka. Poslje malog predaha partizani su se vratili u svoj logor i tu prenoćili a sutradan su sproveli domobrane u partizanski štab. Drugovi u štabu su domobranima rekli da su slobodni i da mogu napustiti partizanski logor kad žele iako su domobrani očekivah da će biti svi postrijeljani. Rečeno im je da mogu i ostati među partizanima, ako to neko od njih želi. Zarobljenici su bili iznenađeni ovakvim postupkom partizanskog štaba. Oficir sa još nekohko domobrana je pristao da ostane u partizanskim redovima, dok su ostali krenuh u pravcu Sanskog Mosta.

Brzo su se pronijele vijesti među narodom o oslobođenju domobrana. Ljudi su počeli da pomalo negoduju zbog ovog postupka partizana- Odbornici su im objasnili da je velika razlika između ustaša i domobrana. Govorili su da su domobrani morah silom ići u vojsku — da-su natjerani-od vlade NDH. »Oni ne kolju —«, ponavljali su često odbornici.' Puštanje zarobljenih domobrana na slobodu imalo je pozitivan odjek i među domobranskim vojnicima..

BORBA SA USTAŠAMA U CRKVI

Selo Kljevci se nalazi aia lijevoj obali rijeke Sane, nedaleko od Sanskog Mosta. Po svom prostranstvu je jedno od najvećih okolnih sela. Dok su stanovnici ostalih sela bili samo Srbi odnosno samo Hrvati ili samo muslimani, u Kljercima je bio pomiješan živalj. Srpski živalj u ovom selu je prvi stradao od ustaških pokolja. Dvadeset sedmog jula izvršen je pokolj nad srpskim narodom u Kljercima. Tog dana jake ustaške jedinice su upale u selo i redom uništile svaku srpsku kuću i svu imovinu- Svi muškarci iznad dvanaest godina bili su pobijeni. Svega je nekoliko Srba, koji su se tog dana našli van sela, preživjelo ovu tešku tragediju.

Selo je tužan izgled dobilo. Bepomoćne starice i djeca su se gušili od plača gledajući svoje najmilije — sinove i muževe odnosno očeve i braću; koji su ležali mrtvi na zemlji, dok su ustaše pljačkale sve ono što su stigle po kućama. Slijedećih petnaestak dana preostali srpski živalj ovog sela je živio* bez ičije pomoći. Snalazili su se kako su znali. Ustaše su svakoga jutro odlazile do crkve u centar sela. Tu su provodile dan, a pred večer su se povlačile iz svoga skrovišta i odlazile. Ovo su primijetili seljaci i riješili da o ovoj ustaškoj grupi obavijeste partizane. Seljanka Đuja, koja je stanovala uz samu crkvu, je po dogovoru sa ostalim seljankama otišla u šumu i javila partizanima kako se svakog dana u Kljercima pojavljuje dobro naoružana ustaška grupa. Partizani su'joj rekli da bi trebalo na neki način da ispita otkud ustaše dolaze i šta tu rade, kakvi su im planovi. Pošto su ustaše prolazile svako jutro pored njene kuće, Đuja se upoznala s njima. Da bi kod njih stekla povjerenje, donosila im je svakog dana rakije, koju je skupljala po kućama. Tako je saznala da ova ustaška prethodnica ima zadatak da osigura Sanski Most od eventualnog napada partizana. Svakog dana oni su dolazili od željezničke stanice Vrhpolje (pored Sanskog Mosta) —a uveče se vraćali da prespavaju. Đuja je nekoliko dana pažljivo slušala njihove riječi i nastojala da što više upamti detalje iz razgovora kako bi mogla dati partizanima što potpunije podatke.

Jedno večer pošto su ustaše napustile crkvu, Đuja je krenula prema partizanskom logoru. Već je bila kasna noć kad je stigla u partizanski logor. Pošto ju je komandir voda Veljko Miljević pažljivo saslušao, donio je odluku o likvidaciji ove ustaške izvidnice. Najbolje mjesto da se neprijatelj likvidira bila bi crkva u sredini sela kod koje ustaše provode po cio dan. Vodnik je odmah pozvao partizane i objasnio im o čemu se radi. Partizani su ga sa velikom pažnjom slušali: Za izvršenje ovog

zadatka trebalo je 10 dobrovoljaca- Svi su se javili. Određeno je njih deset. Krenula je kolona od deset partizana na čelu sa svojim komandrom i seljankom koja je donijela vijesti. Partizani su bili već prilično naoružani. Svaki borac je imao po jedan karabin, a cijela grupa četiri bombe. Jutro se već približilo kada su partizani stigli do crkve. Ušli su u crkvu da bi vidjeli kako bi se mogla postaviti zasjeda. Komandir, pošto je dobro pregledao unutrašnjost crkve i crkveno dvorište, sakupio je partizane na dogovor i saopštio im svoj plan, koji se sastojao u slijedećem: dva borca bi se popela na crkveni zvonik i sa sobom bi ponijela one četiri bombe, ostali partizani bi se sakrili u veliku gustu travu tridesetak metara od crkvenih vrata. Kada bi neprijatelj ušao u crkvu dva bombaša bi ih zasula bombama, njih bi uhvatila panika, nastalo bi bježanje na vrata, a ovamo bi ih dočekala paljba preostalih boraca. Komandir je zatražio dvojicu dobrovoljaca koji bi se popeli na crkveni zvonik i odatle djelovali kao bombaši. Iako je ovo bio veoma težak zadatak javila su se dva mladića — Mile Borovnica i Jovo Mijatović. Dogovor je završen. Dvojica bombaša su od komandira primili poslednja uputstva. Dogovoreno je da se bombe bace tek onda kada sve ustaše uđu u crkvu. Bombaši su krenuli na izvršenje zadatka. Ostalih devet boraca se maskiralo u crkvenom dvorištu. Partizani su čekali oko pola sata dok se nije pojavila seljanka Đuja koja je trebalo da najavi dolazak ustaša. S kantom za vodu išla je kroz crkveno dvorište. Kada je prolazila pored partizana rekla im je da ustaše dolaze. Mir koji je "vladao među partizanima je postao još veći, a kada su ugledali ustaše kako se bezbrižno kreću prema crkvi nastao je pravi tajac. Ustaše uđu u dvorište i brzo se uputiše prema crkvenim vratima ne obazirući se unaokolo, vjerovatno zbog sitne kiše koja je padala. Iza crkvenih vrata se brzo izgubilo svih sedamnaest ustaša. Sada je nastao najteži trenutak za partizane. Prema dogovoru trebalo je da bombaši djeluju čim uđu sve ustaše u crkvu. Poslije kratkog vremena čula se eksplozija. Čim su čuli eksploziju partizani su iz dvorišta brzo pošli prema crkvenim vratima na kojima je vladala prava gužva. Izbeumljene ustaše jurile su na vrata i dalje se dale u bekstvo. Partizani su ih dočekali vatrom i dragim hladnim predmetima, a zatim su upali u crkvu. U njoj je bila velika prašina koja se usled eksplozije podigla pa se niko nije vidio. Ustaše su jurile prema vratima koja su bila osvijetljena, a partizani su ih dočekivali i uništavali.

Za svega desetak minuta okršaj je bio gotov. U crkvi je ostalo deset mrtvih ustaša. Oružje je gotovo sve zaphjenjeno. Dobili smo deset novih pušaka, 2000 metaka, oko pet-šest bombi. Partizani su bili radosni što su uspješno izveli akciju i što su svi ostali živi.

Ratko ILIĆ

IZ USTANKA U KNINSKOM KRAJU

Političku situaciju neposredno pred rat i u periodu okupacije do početka rastanka u Kninskom kraju, karakterišu stare stranačko-političke suprotnosti koje su se naročito odražavale na međusobne odnose između srpskog i hrvatskog življa.

U vreme "kapitulacije i povlačenja bivše jugoslovenske vojske na sever izvršeno je nekoliko nasilja i zločina nad pojedinim Hrvatima, što su ustaški elementi iskoristili za svoju propagandu i opravdanje zločina nad delom srpskog stanovništva u Kninu i okolini. Sledbenici starog režima, koji su stupili u službu okupatora, bacaju krivicu za propast stare Jugoslavije na hrvatski narod i unose još veću pometnju i razdor, koji su pretili da se pretvore u otvoren sukob.

Grupa velikosrpskih reacionara i politikanata, kao što su: pop Momčilo Đujić, Pajo Popović, Niko Novaković Longo, Živko Brković i drugi, stavila se na raspolaganje okupatoru. Ova grupa izdajnika nastojala je da se okupatoru predstavi kao rukovodstvo srpskog stanovništva u Kninskom kraju, a istovremeno manjim intervencijama (posredovanjem oko puštanja iz zatvora nekih Srba, prebacivanjem dela srpskog stanovništva sa teritorije na kojoj su ustaše sprovodile teror na teritoriju okupiranu od Italijana, omogućavanjem pojedincima da se zaposle itd-) pokušavala je da za sebe veže srpske mase. Ovakva situacija, uz istovremen spor i slab rad malog broja komunista, uticala je da pomenuta grupa izdajnika kod preplašenog i neinformisanog stanovništva počne sticati autoritet. Pojedinci preuzimaju inicijativu i okupljaju sledbenike.

U periodu od kapitulacije do početka ustanka u Kninu je postojala partijska organizacija od svega 5—6 članova, za koje se može reći da su u ovakvoj situaciji potpuno izgubili glave: jedni su se povukli ha talijansku okupiranu teritoriju, a drugi su prešli u krajnju pasivnost. Bilo je i oportunizma. Rad te osnovne organizacije sa sigurnošću se može okarakterisati kao potpuno neaktivan i bezmalo oportunistički.

Pokrajinski komitet za Dalmaciju je uočio ovakvu situaciju u Kninskom kraju, pa da bi aktivirao komuniste i organizacije, i pružio im pomoć šalje u taj kraj partijske radnike, koji su pokušali da prenesu i ožive direktive Partije o pravilnom objašnjavanju situacije i pripremama za oružanu borbu.

Međutim, zbog ovakvog stanja u kninskoj partijskoj ćeliji, prvi delegat (Gašpar Bergam) nije postigao naročiti uspeh. (Saznao sam kasnije da je Pokrajinski komitet pozvao na odgovornost neke članove KP koji se zbog svoga oportunističkog stava nisu odazvali pozivu, već su pokušali da se opravdaju, što PK nije uzeo u obzir.) Posle toga PK za Dalmaciju analizira slabosti na teritoriji Knina i pojačava svoj uticaj time što šalje iskusnije partijske radnike na taj teren.

Istovremeno, reakcionarni elementi — na čelu sa popom Đujićem u okolini Knina, Pajom Popovićem u užem rejonu sela Biskupije i Zivkom Brkovićem u rejonu Tromede — sve otvorenije prilaze okupatoru, podržavajući njegovu politiku.

Okupator je negde između 1. i 5. maja zvanično predao ustašama vlast u Kninu. Ustaše su u svoj aparat vlasti uvukle svoje pristalice, većinom regrutovane van redova meštana, a i među malobrojnim meštanima koji su im se priključili nije bilo takvih koji bi uživali bilo kakav ugled u narodu. I ovo je doprinelo da se situacija iz dana u dan pogoršavala. Po preuzimanju vlasti ustaše su odmah otpočele s terorom: počev od hapšenja i fizičkog maltretiranja, do streljanja — i to naočigled okupatora (samozvanih »zaštitnika srpskog življa«), Vešto koristeći takvu situaciju Italijani otvaraju granicu prema svojoj okupacionoj zoni s motivacijom da žele spašavati srpski živalj. Zbog nesigurnosti u Kninu i okolnim selima broj mladih muškaraca — Srba prebacuju se na područje Kistanje — Benkovac — Šibenik. Izdajnici to koriste, popularišu okupatora, a sebe prikazuju kao spasioca srpskog življa.

Pošto su se malobrojni članovi Partije u to vreme pasivizirali, a partijska ćelija nije funkcionisala kao celina, delegati Pokrajinskog komiteta, koji su došli na kninsku teritoriju, orijentišu se na mlade snage, regrutovane iz redova simpatizera iz radničko-seljačkih intelektualnih slojeva. Zaokret se naročito osetio kada su došli drugovi: Maks Baće, Milič Stevo, Božanić Majkin i kasnije Ante Jonić (Milan Dakić), Nikola Vrančić i Bruno Ivanović.

Dan ustanka 27. jul zatekao me u Benkovcu, a 30. jula sam dobio zadatak od Pere Martinića (kasnije sekretara Mesnog komiteta KP Knin) da se prebacim na slobodnu terito-

liju u selo Golubić, gde sam stigao 2. avgusta. Golubić su držale ustaničke snage iz Bosanskog Grahova i Drvara, dok su se ustanici iz kninskog kraja nalazili na prostoru Korita — Podinarje. Borbena aktivnost uglavnom se svodila na držanje položaja prema Kninu i patroliranje, a sprovedene su i manje ekonomske akcije. U samom početku ustanka zabeležena je jedna akcija na ustaše, koju je izveo na komunikaciji Knin — Sinj Jošo Dubaba.

Za razliku od pokreta u Lici, Bosanskoj krajini i drugim delovima Dalmacije, ustanak u ovom delu nije bio čvrsto u rukama partijske organizacije, već su na čelu ustanka bili hrabri ljudi iz naroda, koji nisu bili komunisti. No, i pored toga ustanici su se ubrzo našli pred samim Kninom iz koga je u panici izbeglo nstaško-domobranski garnizon u Drniš i, samo zbog nedostatka tačnih obaveštenja o situaciji i nepovezanosti između ustanika i kninske partijske organizacije, partizani nisu ušli i u Knin. Kad je veza uspostavljena već je bilo kasno: Itahjani su u grad uputili jaka pojačanja.

Dok je okupator ubrzano vršio pripreme za ofanzivu na slobodnu teritoriju, izdajnička delatnost Đujića, Popovića i Bogunovića dolazi do punog izražaja. Na sastanku koji je održan na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije, izdajnička klika se potpuno izjasnila za okupatora. Od toga momenta dolazi do cepanja snaga NOP-a, tako da pokret u Kninskoj krajini počinje da stagnira. Najveći deo boračkog sastava odlazi kućama, manji deo ostaje pod oružjem, ali potpuno neaktivan, dok jedan deo prelazi na tzv: ilegalni rad. Reakcionarni elementi iz Bosne i Like koriste takvu situaciju pa se u Kninu grupišu oko Đujića, Popovića i Bogunovića. Na čelo te izdajničke grupe stavlja se Đujić koji koristi ovakvu priliku da se popularise kao vojnička i politička ličnost, pokušavajući da pred masama prikrije potpunu privrženost svoje grupe okupatoru. Sve je ovo uticalo da se masovni razvoj NOP-a u ovom delu Dalmacije sporije razvijao. Uočavajući to, Pokrajinski komitet pojačava aktivnost i kao glavne zadatke postavlja: formiranje partijske organizacije, formiranje partizanskog odreda¹, raskrinkavanje i razobhčvanje četničkog pokreta i njihove saradnje sa okupatorom. Rad na sprovođenju ovih zadataka se naročito pojačao posle pada dela slobodne teritorije i Drvara u ruke okupatora (u septembru 1941), kada su partijsko-pohtički radnici češće dolazili u Kninsku krajinu (Stevo Božanić, Maks Baće i dr), koji intenzivno rade na stvaranju partijskih organizacija i formiranju partizanskih odreda-

Negde u oktobru Stevo Božanić Majkin poziva najistaknutije simpatizere, prima ih u Partiju i formira ćeliju i Mesni komitet u Kninu. Sastanku smo prisustvovali: Pero Martinić,

sekretar ćelije, Slavko Jelić, Ilija Grabić, Boško Dešić, Ivica Laća, Rudolf Masmon (stolarski obrtnik u čijoj se radionici i održao sastanak) i ja. Svi pomenuti drugovi, sem mene, tada su primljeni u Partiju i uzeli na sebe partijske obaveze.

Neposredno posle formiranja partijske organizacije, na naše područje su došli Ante Jonić i Nikola Vrančić. Ova dva mlada, energična i neustrašiva komunista oživela su rad mlade, još neiskusne organizacije i ulila hrabrost i poverenje kod novoprimljenih komunista hćnim primerom. Uz njihovu pomoć, koristeći masovnost ustaničkog pokreta u Lici, Bosanskoj krajini i Dalmaciji, osetilo se oživljavanje pokreta i u ovom kraju. Raste broj simpatizera i članova SKOJ-a. Intenzivno se radi na prikupljanju oružja i drugog materijala i vrše pripreme za formiranje Kninskog partizanskog odreda. Štampaju se i rasturaju leci, pišu parole, izvodi po neka akcija, sabotaža itd.

U ovakvoj situaciji nužno se nametnula potreba povezivanja sa pokretom u Bosanskoj krajini, dok je sa Likom još ranije uspostavljena veza preko Bukovice iz koje je veliki broj simpatizera prišao pokretu.

Maks Baće, jedan od organizatora partijskih odreda u Dalmaciji, pojačava svoj uticaj na novoformirani Mesni komitet i partijsku organizaciju. Naročito insistira na tome da se neposredno povežemo sa Bosnom i da se po nekim pitanjima oslonimo na njih. Jednog dana, posle prodora Itahjana u Drva], sekretar komiteta Pero dao mi je zadatak da se spremim za odlazak na slobodnu teritoriju, u širi rejon Drvara i da donesem podatke o tamošnjoj situaciji, odnosno uspostavim neposredan kontakt.

Za prelaz preko okupirane teritorije bio sam obezbeđen legitimacijom i posebnom dozvolom, koje mi je uručio Martinić. Sa ispravama sam nesmetano došao do Drvara, a odavde sam se, koristeći ranija poznanstva, prebacio u planinski predeo Razvale gde sam našao, pored drugova sa kojima sam ranije radio u Drvara, još i Ljubu Babića i Voju Todorovića. I pored pisma (čiji sadržaj nisam znao) osetio sam da kod njih nisam pobudio naročito interesovanje, čak nisam dobio ni odgovor. Ovde sam ostao 2—3 dana i osetio da je situacija napeta, da je gubitak Drvara i slobodne teritorije stvorio izvesnu pometnju u ustaničkim redovima. Trećeg dana boravka čuo sam da dolazi Stari (kasnije sam saznao da se radi o Đuri Pucarū). Verovatno zbog njegovog dolaska odgovorni drugovi nisu imali vremena da nešto napišu. Sve što sam saznao bilo je da su se glavne partizanske snage prebacile u Podgrmeč i da se tamo nalazi rukovodstvo za Bosansku krajinu. Pošto sam

smatrao da je zadatak završen, vratio sam se na teren Knina. U prvom susretu sa Martinićem i Vrančićem video sam da nisu zadovoljni mojim radom.

Negde u drugoj polovini decembra ponovo mi je postavljeno da pođem na put i da se obavezno povežem sa nekim od poznatih rukovodilaca i uručim poštu. I ovog puta mojeputne isprave bile su overene i potvrđene. Sekretar komiteta dao mi je pištolj 6,35 mm s napomenom da pismo ne sme pasti neprijatelju u ruke, a ako se nađem u bezizlaznoj situaciji da radije pucam na sebe, nego da padnem neprijatelju u ruke. Martinić je našao kamion kojim je trebalo da se prebacim do Bosanskog Petrovca i odredio mesto ukrcavanja. Ta mi veza nije bila poznata.

Iz Knina sam pošao između 7 i 8 časova, a u Petrovac stigao oko 15 časova istoga dana. Sada se trebalo izvući i prebaciti na slobodnu teritoriju i pronaći partizanski štab. Prilikom iskrcavanja iz kamiona mislio sam da je glavna teškoća prebrođena. Međutim, sasvim iznenada prišao mi je jedan talijanski vojnik i pozvao me da pođem za njim. Kod sebe sam imao poštu i pištolj, a na leđima omanji ranac. Dok sam sa njim išao do komandanture, skinuo sam ranac i nosio ga u ruci. U zgradi komandanture Talijan je ušao u jednu sobu, verovatno da proveru da li je onaj kome me privodi slobodan, a ja sam u međuvremenu iskoristio priliku, pa sam pištolj i poštu stavio u ranac i spustio ga dva-tri koraka od vrata. Za kratko vreme uveden sam kod nekog starešine, odmah su me pregledali i saslušali, te uz pomoć dokumenata oslobodili. Kad sam izišao iz kancelarije uzeo sam svoj ranac i napustio Bosanski Petrovac.

Iz Petrovca sam se prebacio u svoje rodno selo Bravsko. Tu sam saznao da se ustanička komanda nalazi u Podgrmeču, kod Lušci Palanke, a da su neki njeni delovi smešteni i u selo Jelašinovci. Sledećeg daha sam preko Grmeča stigao u Jelašinovce, gde sam našao Odeljak za agitaciju i propagandu, kojim su rukovodili Rudi Kolak i Ihja Došen. Pošto sam Došeria poznavao od ranije, to nije bilo teško uspostaviti kontakt. Pročitavši pismo, Došen i Kolak su izrazili nezadovoljstvo zbog kompromitovanja Mesnog komiteta i organizacije u Kninu. Ja sam pokušao da objasnim da sam samo kurir, da ne znam sadržaj pisma. Da ga niko nije video, itd. (Izgleda da se radilo o slaboj konspiraciji organizacije i pojedinih članova KP iz Knina.)

U Jelašincima sam ostao dva dana, pa sam upućen u Majkića Japru gde sam našao Velju Stojnića, Moni Levija i Branka Capića i druge, a prvi put sam video i legendarnog junaka dr Mladena Štojanovića. I ovde sam ostao oko dva

dana, predao poštu i usmeno izneo situaciju u Dalmaciji — koliko sam to znao. U razgovoru mi je rečeno da, pored pisma i drugog materijala, prenesem drugovima da se više aktiviramo da se ubuduće čvršće vezujemo za NOP na drvarskoj teritoriji da budemo konspirativniji, itd. Naložeho mi je i da navratim u Lušci Palanku gde treba da uzmem propagandni materijal za Dalmaciju, kao i neku poštu koju je trebala uzgredno polieti na teritoriju Drvara. Po povratku iz Lušci Palanke ponovo sam navratio kod Došena i Kolaka, koji su mi dali (X) primeraka lista »Borba« da ih prebacim u Dalmaciju.

Da bih u potpunosti izvršio sve zadatke, a shvativši da je njihovo izvršenje skopčano sa ozbiljnim naporima i opasnostima, rešio sam da se prebacim saonicama jednog prijatelja, seljaka, do sela Crljivice, ostavim materijal u kući Bogdana Eunića, a odatle odem u selo Otaševac i predam poštu za tamošnji partizanski odred. U Otaševcu sam našao Milutina Moraču, komandanta odreda; kome sam predao materijal. Sledećeg dana sam se vratio u Crljivicu, uzeo materijal i spustio se u Drvar. Tu sam iskoristio ispravu i uspeo da se kamionom prevezem do Knina. »Borbu« sam spakovao u dve male vreće, strpao ih između krompira kojima je kamion bio natovaren i tako prebacio do Knina.

Pošto su u međuvremenu u Kninu bili uhapšeni sekretar komiteta Martinić i još neki drugovi, izgubio sam direktnu vezu s mesnim komitetom. Znao sam sa osnivačkog sastanka, kada je formirana ćelija, da je komunista Slavko Jelić pa sam mu se odmah javio. On mi je rekao da njega prate, da su ostali u zatvoru i dao mi vezu za Ivicu Laću, o kojem sam ranije nešto znao. Sledećeg dana javio sam se Laći, upoznao ga sa situacijom i materijalom i zamolio ga, po dogovoru s Jelićem, da preuzme od mene materijal.

Po onom kako sam primljen osetio sam da me je Laća očekivao i da je ranije bio upoznat sa čitavom stvari, što me je donekle rasteretilo odgovornosti zbog materijala kojeg nisam mogao držati kod sebe. S druge strane, upoznao sam još jednu vrlo dobru i sigurnu vezu. Dogovorili smo se gde i kada da donesem sav materijal što sam i učinio.¹

¹ Kasnije sam saznao da je Laća primerke »Borbe« uputio u Fokrajinski komitet za Dalmaciju preko nekog otpravnika vozova koji je bio na službi u Kninu, a čini mi se da je bio iz Labina ili Kaštela. Tako su 1941. godine prvi primerci »Borbe« dospeli u Dalmaciju i preko njih upoznati naši ljudi sa stvarnom situacijom i o uspesima partizanskih jedinica u drugim krajevima naše zemlje. O sadržaju pisma, koje je tada MK takođe poslao, znam samo to da su drugovi priznali svoje greške i neiskustvo u konspiraciji partijske organizacije u Kninu.

Posle nekoliko dana došao je sa terena član MK Nikola Vrančić, kome sam rekao šta je bilo sa materijalom. Na moje iznenađenje Vrančić je izvadio pištolj i pod pretnjom zahtevao da kažem gde je materijal, da ga nisam smeo predati ni Laći ni Jeliću i da se to plaća životom. Ipak smo se nekako sporazumeli kada sam mu rekao da znam za Jehćev rad i da je on tako naredio. (Kasnije mi je priznao da je mislio da sam ja materijal dao neprijatelju, te je zbog toga pokušao da iznudi istinu-)

U januaru 1942. godine, verovatno po naređenju Maksa Baće, još jednom sam išao na put do Prekaje — Tičeva i natrag.

Početakom 1942. godine, pod neposrednim uticajem Partije, a uz pomoć Maksa Baće, formiran je Kninski partizanski odred, kojim su rukovodili komunisti. U februaru ili martu Baće je naišao na naš odred i naredio da pođemo u Bosnu radi nekih dogovora koje je trebalo da obavi Ivanović. Moj zadatak je bio da povedem Ivanovića na ovaj sastanak sa rukovodionicima iz Bosanske krajine.

U našem odredu bio je Vaso Rodić koji je zamolio da on umesto mene pođe u Bosnu, kako bi ujedno vidio i svoju porodicu koja je živela u okolini Drvara. Na zajedničkom sastanku odreda ovaj predlog je usvojen, tako da su njih dvojica krenula na put sledećeg dana ujutro. Pošto smo znah situaciju na terenu i kretanje četnika, moj plan je bio da se ide preko sela Plavna, izbije na teritoriju Like, a potom u selo Trubar, gde su se nalazili neki delovi Drvarskog odreda. Vaso Rodić nije usvajao taj plan jer je bio zaobilazan i dalek, pa je hteo da preseče preko Dinare, Grahovskog polja, i izbije na selo Prekaju. Istog dana kad su krenuli, negde u prepodnevnom časovima, uhvatili su ih četnici Brane Bogunovića. Pošto je Vaso lično poznao Bogunovića, ovaj ih nije zlostavljao, nego ih je predao popu Đujiću, u selu Stimici. Đujićevi četnici podvrgli su ove drugove teškom mučenju: saznah smo da su im polomili ruke i noge, a zatim ubili. Tako su od četnika pale prve žrtve iz našeg odreda, za čije smo držanje kasnije saznali da je bilo bosprekorno i herojsko. Neprijatelj nije saznao za cilj njihovog puta, a još manje za stanje u našem odredu.

Kasnije više nije trebalo da se na ovaj način povezujemo sa Bosnom, jer su uspostavljeni borbeni i politički dodiri duž cete dalmatinsko-basansko-hčke teritorije, naročito na pravcima: selo Plavno-Grahovsko polje — Dinara-selo Tičevo i Dinara — planina Šator — Tičevo.

Bogdan STUPAK

PROKUPLJE NA POČETKU USTANKA

Još pre 1940. god. Komunistička partija je stekla veliki broj pristalica u Toplici, a kada je novembra meseca ove godine u Prokuplje došla za nastavnicu učiteljske domaćićke škole Razumenka Petrović, član KPJ, ona je dobila zadatak da formira prvu partizansku ćeliju Prokuplja. Razumenka je odmah uspostavila vezu sa Ljubom Veljkovićem geometrom, Nikodijem Stojanovićem učiteljem, Radoslavom Đorđevićem i drugim aktivistima. Jedne decembarske večeri 1940. godine okupili smo se kod Latinske crkve (u podnožje Hisara kraj Prokuplja) i to: Nikola Kokonešević pekarski radnik, Nikola Đorđević molerski radnik i Stojan Hadži-Tonić učenik gimnazije (prva trojica su još od 1939. godine bili članovi KP, dok je Stojan Hadži-Tonić to postao kao učenik gimnazije u Beogradu 1940. godine) i ja odakle smo otišli u stan Razumenke Petrović i formirali prvu partijsku ćeliju u sastavu: Razumenka Petrović, sekretar, a članovi Radoslav Đorđević, Nikola Kokonešević, Stojan Hadži-Tonić, Nikola Đorđević i Nina Tuman. Ubrzo je iz ćelije odstranjen Nikola Đorđević zbog nezamaterosovanosti za partijski rad i svoje teoretsko uzdizanje. Njemu nije saopšteno da je isključen iz Partije ali nije više pozivan na sastanke ćelije, tako da mu je praktično prestalo članstvo u Partiji.

Prva partijska ćelija Prokuplja sporo se brojno povećavala. Smatralo se da se za učlanjavanje u Partiju treba više orijentisati na radnike pošto se imalo više poverenja u njihovu revolucionarnu odanost, što je kasnije ocenjeno kao pogrešno jer su studentska i srednjoškolska omladina i te kako bile odane KPJ. Teoretski rad ćelije odvijao se na prorađivanju marksističke literature, Komunističkog manifesta, Istorije SKP (b), a čitana je »Mati« od Gorkog, kao i druga popularna izdanja. Kod prorađivanja Istorije SKP (b) izučavala se glava po glava,

a na teoretskim sastancima zaduženi drug iz ćelije referisao je ina taj način se sticala prva naobrazba članova ćelije.

Januara 1941. godine, partijska ćelija u Prokuplju uključila je i Nikodija Stojanovića učitelja iz Stare Božurne, koga je ranije učlanila partijska organizacija u Kuršumliji. Istovremeno je primljena za člana KPJ Mica Bucek učiteljica iz Jevče koja je još kao učenica učiteljske škole u Aleksincu postala kandidat za člana Partije. Krajem februara 1941. godine, preko partijske ćelije iz Prokuplja, postao je član Partije Dragomir Stojanović Goce, fizički radnik iz Gornjeg Drenovca, a do 27. marta 1941. u Prokuplju su kandidovani Vitomir Mijilovanović stolarski radnik, Dimitrije Savić obučarski radnik i Slobodan Bukić učitelj u Konjarniku.

U ćeliji je tada izvršena podela rada. Nikola Kokonešević i ja smo bili odgovorni za formiranje i omasovljavanje političkih aktiva među radnicima, Stojan je bio zadužen za rad SKOJ-a među srednjoškolskom omladinom, a ostali za rad među studentima u Prokuplju i Toplici. Aktivnost ćelije se u to vreme svodila uglavnom na popularisanju Partije i angažovanju članova i simpatizera u sakupljanju Crvene pomoći, organizovanju političkih aktiva među radnicima, održavanju političkih konferencija i dr. U gradu su se u to vreme održavale šire ilegalne konferencije na kojima se diskutovalo o političkoj situaciji i komentarisalo o najnovijim događajima. Konferencije su bile dobro organizovane jer su na njima učestvovali drugovi iz političkih aktiva raznih struka koji su po svom ubedenju bili bliski Partiji i spremni da se aktivno založe za sprovođenje njene linije. Tada je u Prokuplju među radnicima svih struka, kao i u gimnaziji i nižoj poljoprivrednoj školi, formirano osam političkih aktiva.

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE DO POČETKA ORUŽANOG USTANKA

Početak februara 1941. godine uspostavljena je veza između partijske ćelije u Prokuplju i Okružnog komiteta u Nišu. Veza je održavala Razumenka Petrović koja je često odlazila u Niš i otuda donosila propagandni i drugi partijski materijal koji je prorađivan na sastancima ćelije, a zatim deljen simpatizerima Partije. Uspostavljanjem veze sa partijskim rukovodstvom u Nišu, u Prokuplje su češće dolazili istaknuti partijski funkcioneri koji su održavali sastanke sa komunistima i prenosili direktive.

Februara 1941. godine, partijsku ćeliju u Prokuplju obišao je Petar Stambolić instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za

Srbiju. Sastanku u kući obučara Dragog Arandelovića prisustvovali smo ja i Stojan Hadži-Tonić; ostali članovi Partije nisu se toga dana zatekli u gradu, a Nina Tuman je nešto ranije bila premeštena iz Prokuplja. Stambolić je govorio o političkoj situaciji u zemlji i svetu, kao i o aktuelnim zadacima komunističke partije, stavljajući u zadatak partijskoj organizaciji Prokuplja da se poveže sa onom u Kuršumliji. Nekoliko dana kasnije Razumenka Petrović je tamo i otišla i uspostavila vezu sa Mihadlom Mušovićem geometrom i Drinkom Pavlović učiteljom-

Najveći uticaj i najviše pristalica u Prokuplju imala je Komunistička partija među učenicima gimnazije. Tamo su se odmah posle stvaranja partijske organizacije u gradu počeli formirati aktivni SKOJ-a. Tako se sve više zaoštravala borba između naprednih učenika i ljotićevaca koja se često pretvarala u fizičke sukobe u školskom dvorištu i na ulicama, a 25. marta 1941. godine došlo je i do tuče u crkvenom parku, gde su se ljotićevci okupili da javno manifestuju svoje zadovoljstvo zbog priključivanja Jugoslavije fašističkom Trojnom paktu. U tom sukobu se komunistima pridružila i radnička omladina, te su se malobrojni ljotićevci razbežali i sklonih u obližnju kafanu odakle su pucali iz revolvera na napredne omladince. Dva dana kasnije, 27. marta, u Prokuplju su izbile antifašističke demonstracije. Na ulice su prvi izašli iz školskih klupa učenici gimnazije i uputili se ka učiteljsko-đomaćičkoj školi i poljoprivrednoj školi. Tamo je formirana povorka koja se vratila u centar grada gde joj se pridružilo mnoštvo radnika i građana. Pod rukovodstvom komunističke demonstracije su čitavog dana krstarili gradskim ulicama sa zastavama i transparentima na kojima je pisalo: »Bolje rat nego pakt«, »Živela komunistička partija«, »Hoćemo savez sa Rusijom«, »Beograd—Moskva jedini spas« itd. Tako su demonstranti osujetili pokušaj direktora gimnazije Dragoljuba Vučinića, trgovačkog bogataša Dobrivoja Tatića i drugih pristalica dinastije da svojim govorima utišaju demonstrante. Za čitavo vreme demonstracije ljotićevci nisu imali smelosti ni da se pojave iz svojih kuća-

Istoga dana u Prokuplje je došao inspektor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Voja Leković. Ja sam imao zadatak da ga sačekam i dovedem na ugovoreno mesto. Leković je na sastanku partijske ćelije preneo direktive za dalji rad.

Posle demonstracija počela je vojna mobilizacija starijih godišta. Na dan napada fašističke Nemačke na Jugoslaviju gotovo svi članovi partijske ćelije iz Prokuplja bili su u gradu. Ali ćelija nije preduzimala nikakve akcije jer su mnogi partijski aktivisti već bili mobilisani. Tek 9. aprila održan je sastanak

ćelije u kući Nikole Đorđevića (oca španskog borca Svetislava Đorđevića). Na sastanku je ocenjeno da je iluzorno pozivati u tom trenutku narod u odbranu zemlje, jer se svakog časa očekivao ulazak hitlerovskih trupa u Prokuplje. Zaključeno je da se otpočne sa prikupljanjem i uskladištavanjem oružja koje su vojnici razbijene jugoslovenske vojske bacali prilikom odstupanja, iako za to nije bilo direktive.

Posle kapitulacije zemlje, sa razbijenih frontova vratili su se svojim kućama i Ratko Pavlović, "Vojin Bajović, Svetislav Mirković, Svetislav Savković i drugi aktivisti, kao i članovi KP Nikola Kokonešević i Slobodan Đukić. Oni su objašnjavali narodu uzroke brze kapitulacije vojske i širih još veću mržnju i prezir prema okupatoru i izdajničkoj Vladi koja je pobjegla iz zemlje. Uporedo s tim razvili su aktivnost među omladinom na selu organizujući je i pripremajući za predstojeći oružani ustanak.

Individualna aktivnost komunista postepeno je dobijala sve organizovaniji oblik. U Prokuplju i sehma, obično u om na gde je bilo đaka, studenata, učitelja i drugih naprednih ljudi, održavah su sastanke komunisti i simpatizeri Partije. Na njima: se najviše govorilo o predstojećim zadacima u vezi sa ustankom. Tako je na inicijativu partijske ćelije održan 15. aprila. 1941. IL borovnjaku iznad Prokuplja sastanak sa naprednim studentima sa sela koji su se zatekli u gradu. Dato im je uputstvo-0 tome kako da okupljaju ljude u selima i objašnjavaju političku situaciju, organizuju aktive i pronalaze napredne seljake-1 srednjoškolce za rasturanje propagandnog materijala, sakupljanje oružja i municije i drugo. Ovom sastanku su prisustvovali Ratko Vukašinović, Ljubinko Koković, Miloje Nišavić i Radoslav Cerovčanin. Takav sastanak je održan i u selu Konjarniku. na kome su bili Ratko Pavlović Čičko, Vojin Bajović, Slobodan Đukić, Svetislav Savković i dr. Odlučeno je da se radi na podizanju morala kod porobljenog naroda i prikupljanju oružja. Osim toga, doneta je odluka da se organizuje rad na teoretskom uzdizanju partijskih aktivista i proradi vanju. Istorije SKP(b), Komunističkog manifesta i drugog marksističkog materijala kojim se u to vreme raspolagalo-

U prvo vreme okupator nije preduzimaio gotovo nikakve represalije nad komunistima, tako da su postojali prilično povoljni uslovi za politički rad. Partijska organizacija u Prokuplju sve intenzivnije je razvijala- političku aktivnost i u gradu i u sehma. Posle prvomajskog proglasa CK KPJ, partijska ćelija^ u Prokuplju i grupe aktivista po sehma pojačah su rad na prikupljanju oružja, stvaranju političkih aktiva i organizovanju. čitalačkih grupa za ideološko-pohtičko uzdizanje članova, sko-

jevaca i simpatizera Partije. Takve forme rada najviše su doprinele popularisanju KP, aktiviranju ljudi i njihovoj spremnosti da prihvate i najteže zadatke u borbi protiv okupatora. Na taj način stvoreni su uslovi za omasovljavanje partijske organizacije u Prokuplju i stvaranje novih po selima. Okružena velikim brojem simpatizera, partijska ćelija u Prokuplju je već u maju 1941. učlanila Svetislava Budića krojačkog radnika, Hadoša Jovanovića nastavnika poljoprivredne škole u Prokuplju i Tihomira Stankovića studenta tehnike iz Stare Božurne.

NEPOSREDNE PRIPREME ZA ORUŽANI USTANAK

Početak jula 1941. u Prokuplje je došao Sreten Mladenović Mika sekretar Okružnog komiteta iz Niša. On je razgovarao posebno sa svakim članom Partije o zadacima komunista u predstojećoj borbi upozoravajući svakog na veliku odgovornost pred Partijom. Napomenuo je i to da će u slučaju hapšenja neprijatelj preduzimati razne metode mučenja i iznuđivanja priznanja.

Pod rukovodstvom Sretena Mladenovića održan je sredinom juna 1941. u kući Nikole Đorđevića sastanak kome su prisustvovali: Razumenka Petrović, Radoš Jovanović, Nikola Kokonešević, Svetislav Budić, Stojan Hadži-Tonić i ja. Sreten je govorio o pripremama za oružani ustanak u duhu prvomajskog proglašenja SK KPJ. Izvršena je i podela rada na terenu. Radoš Jovanović je zadužen za rad u selima prokupačkog sreza; Nikodije Stojanović—u dobričkim selima ispod Jastrepca; Svetislav Budić—u selima donjeg Dobriča; Tihomir Stanković je upućen na partijski rad u Kosanicu, a ja sam određen za rad u selima na desnoj strani Toplice. Stojan Hadži-Tonić je i dalje ostao rukovodilac SKOJ-a u gradu i selima, dok je Nikola Kokonešević određen da rukovodi radom na sakupljanju oružja.

22. juna se većina drugova iz partijske ćelije nalazila van grada koristeći nedelju za rad po selima. Istoga dana smo čuli da su Nemci napali SSSR. Sutradan rano izjutra pozvala nas je Razumenka Petrović u borovnjak iznad Prokuplja. Na sastanak je došao i sekretar Okružnog komiteta Sreta Mladenović Mika koji je govorio o situaciji koja je nastala napadom Nemaca na Sovjetski Savez. Komunistima su time nametnuti novi zadaci u pogledu organizovanja rada na terenu, prvenstveno u vezi sa omasovljavanjem članstva Partije i održavanjem stalne veze sa Okružnim komitetom u Nišu. Na sastanku je odlučeno da svi članovi Partije i aktivisti na terenu povećaju budnost, jer se očekivalo da će Nemci početi sa progonom i

hapšenjem komunista. Istog dana je Razumenka povučena u Niš za člana Okružnog komiteta. Posle njenog odlaska partijskom organizacijom u Prokuplju rukovodio sam ja.

Kao što se i očekivalo, Nemci su posle 22. juna preduzeli progon i hapšenje komunista. Svim sreskim načelnicima i opštinskim upravama upućena su naređenja za hapšenje i predaju nemačkim vlastima ne samo članova KP, nego i svih onih za koje se znalo da su simpatizeri Partije. Prvi na udaru bili su studenti i intelektualci koje je pohcija vodila u svojoj kartoteci kao komuniste. Tako je već 23. juna uhapšen u selu Lepaji učitelj Nikodije Stojanović član Partije. Mada je pretihodno upozoren na mogućnost hapšenja, Nikodije se slobodno kretao po selu, tako da ga je žandarmerijska patrola uhvatila u škoh i sprovela u Prokuplje. Partijska organizacija u gradu preduzela je mere da Nikodija izvuče iz zatvora. Plan je bio realan pošto je Nikodije, simulirajući da je bolestan, prebačen u prokupačku bolnicu gde ga je čuvala nesigurna žandarmerijska straža. Zahvaljujući simpatizeru Partije dr Voji Stojanoviću i nebudnosti žandarma, Nikodije Stojanović je uspeo da pobjegne iz bolnice i prebaci se u s. Rastovnicu.

Tih dana su u Konjarniku uhapšeni diplomirani pravnik Vojin Bajović i član Partije Slobodan Đukić učitelj, a u s-Špancu Sveta Stanišić učitelj i Drihka Pavlović učiteljica. U sreskom načelstvu u Prokuplju uhapšene je saslušavao inspektor Ministarstva unutrašnjih poslova, dok su u hodniku Ijotičevci čuvali stražu sa revolverima u džepovima. Da bi se domogla i Ratka Pavlovića koga je smatrala najpoznatijim komunistom u Toplici, pohcija je Bojovića, Đukića i Stanišića pustila istog dana iz zatvora.

Ova hapšenja upozorila su sve članove i ostale aktiviste KP na veću opreznost. Radoš Jovanović i Tihomir Stanković povukh su se iz Prokuplja na ilegalni rad po selima, a od članova partijske ćehje u gradu ostali su samo Svetislav Budić, Nikola Kokonešević, Stojan Hadži-Tonić i ja. Partijska organizacija Prokuplja nastavila je rad u dubokoj ilegalnosti. Svi njeni članovi postali su profesionalni partijski radnici; kretali su se ilegalno po terenu u seljačkom odelu, naoružam revolverima.

FORMIRANJE PARTIJSKOG RUKOVODSTVA ZA TOPLICU

Pošto je partijska organizacija Prokuplja neposredno pred početak oružanog ustanka brojno narasla i širila svoj uticaj van grada, ukazala se potreba za formiranjem partijskog rukovodstva za čitavu Toplicu. Stoga je 10. jula 1941. održan sastanak mesne partijske organizacije, na kome je u prisustvu

sekretara Okružnog komiteta obrazovano partijsko rukovodstvo za Toplicu. Za članove rukovodstva izabrani su: Nikola Kokonešević, Radoš Jovanović, Svetislav Budić, Tihomir Stanković, Stojan Hadži-Tonić i ja. Za prvog sekretara rukovodstva nimenovan je Svetislav Budić, ali je posle 10 dana mesto njega određen Radoš Jovanović. U stvari, ovo rukovodstvo je imalo naziv: Povereništvo Okružnog komiteta za teritoriju Toplice, oibuhvatajući srezove: prokupački, dobrički, jastrebački i kosanički. Partijska zaduženja u odnosu na teritoriju ostala su ista s tim što sam ja bio zadužen da rukovodim partijskom tehnikom.

Sastanak od 10. jula posebno je značajan zbog toga što su od tada počele prve organizovane pripreme za formiranje partizanskog odreda u Toplici, u duhu direktive CK KPJ. Na sastanku je konstatovano da, pored jakih partijskih organizacija u Prokuplju i Kuršumliji, postoje i partijski i skojevski aktivni sa velikim brojem simpatizera u mnogim sehma. Ocenivši da postoje povoljni uslovi za početak oružanog ustanka, partijsko rukovodstvo je odlučilo da se što hitnije izvrše potrebne pripreme za formiranje partizanskog odreda u Toplici. U tom cilju postavljani su koliko se sećam sledeći zadaci:

— da se otpočne sa diverzantskim akcijama na neprijateljske objekte i komunikacije;

— da se ubrzano nastavi prikupljanje i skladištenje oružja, sanitetskog i drugog materijala;

— da se preko partijskih i skojevskih aktivista, kao i pojedinih aktivista u sehma (gde takvi aktivni nisu postojali) organizuju vojne desetine od najboljih omladinaca koji će biti spremni da na poziv Partije stupe u odred.

Pošto je razmotreno organizaciono stanje, usvojen je zaključak da se smeli pristupi učlanjavanju u Partiju onih drugova koji su ispoljavali vidnu aktivnost i spremnost za oružanu borbu.

U pripremama za formiranje partizanskog odreda partijsko rukovodstvo je posebno računalo na pomoć Ratka Pavlovića koji je kao učesnik u španskom građanskom ratu imao veliko revolucionarno iskustvo. Zato je na sastanku stavljeno Sveti Budiću i Radošu Jovanoviću u zadatak da se s njim sastanu, saopšte im odluku partijskog rukovodstva o dizanju ustanka i razmotre najpogodnije mesto za osnivanje partizanskog odreda. Tada je doneta i odluka da se pripremi formiranje odbora NOF-a u Prokuplju, što je i sprovedeno 25. jula 1941. god. Prvi odbor NOF-a sačinjavali su Božidar Milić, Andon Vasiljević, Vasa Nestorović i Nestor Kostić. Odlučeno je da se organizuje prikupljanje novca od simpatizera Partije za nabavku

i skladištenje sanitetskog materijala i drugih sredstava potrebnih partizanskom odred u koji je trebalo formirati. Ujedno je u gradu trebalo osnovati više pododbora NOF-a koji bi šire obuhvatili sve simpatizere Partije.

PRVE DIVERZANTSKE AKCIJE I FORMIRANJE ODREDA

U toku priprema za osnivanje prvog partizanskog odreda u Tophci izvedeno je, prema odluci Okružnog partijskog povereništva, nekoliko diverzantskih akcija protiv okupatora i domaćih izdajnika. Prva je izvršena u drugoj polovini jula 1941. na železničkoj pruzi kod Doljevca, kada je grupa, partijskih aktivista pod rukovodstvom Ratka Pavlovića posekla telefonske žice. U njoj su, pored partijskih aktivista iz Konjarnika i Pasjače, učestvovali Radivoje Uvačić, Vojin Bajović i dr. Ubrzo posle nje došla je sledeća — koju je izvela grupa aktivista iz Prokuplja na pruzi Doljevac — M. Plana. U njoj su učestvovali: Nikola Kokonešević Dunderski, Dobrica Branković, Borislav Petković, Milutin Nikolić, Jovan Josifović, Milojica Prehć, Stojadin Mihailović, Miloje Nišavić i drugi. (U Prokuplju je prva akcija izvršena 9. septembra 1941. paljenjem štale i magacina stočne hrane nemačke vojske u nedovršenoj zgradi trgovačkog doma. Akciju su izveli skojevci Stojan Hadžić i Tonić i Milan Branković sa grupom omladinaca iz grada).

3. avgusta 1941. godine u selu Ajdanovcu formiran je Tophčki partizanski odred. Uoči formiranja odreda partijsko rukovodstvo je odlučilo da se likvidira načelnik sreza dobričkog Zugić. Pripremu smo izvršili Svetislav Budić i ja, dok je za izvršioca određen član Partije Goce Stojanović, koga smo pre podne 2. avgusta upoznali sa zadatkom. Istog dana predveče Goce je bacio bombu na načelnika Zugića ispred njegovog stana. Velika detonacija defanzivne bombe izazvala je uzbunu kod Nemaca koji su odmah pojurili za Gocetom. U isto vreme je u niškom hotelu »Park« bačena bomba na grupu nemačkih oficira. Taj zadatak su uspešno izvršili Aleksandar Vojinović i Milutin Stojanović omladinci iz Tophce.

FORMIRANJE I RAD MESNIH KOMITETA KPJ I SKOJ-a U PROKUPLJU

Posle formiranja Okružnog partijskog povereništva za Tophcu pristupilo se smehjem i masovnijem učlanjavanju u Partiju. Avgusta 1941. u Prokuplju su učlanjeni: Dobrica Branković i Milutin Nikolić krojački radnici i Dragoslav Đorđević stolarski radnik. Septembra 1941. učlanjeni su Andon

Vasiljević pekarski radnik, Milan Branković obučarski radnik i Stojan Stefanović student prava-

Takvim narastanjem partijske organizacije stvoreni su uslovi za obrazovanje posebnog partijskog rukovodstva u Prokuplju. Prema direktivi Okružnog partijskog povereništva, u kući člana- Partije Vidaka Milovića u Rastovnici formiran je 30. septembra Mesni komitet Prokuplja sa sekretarom Aleksandrom Dekićem i članovima: Milanom Brankovićem, Svetislavom Budičem i Andonom Vasiljevićem. Krajem novembra ai MK kooptirana je Vera Đurišić. Ostali su članovi Partije raspoređeni u dve partijske ćelije. Svi su oni' bili zaduženi za rad u političkim aktivima radnika, učenika i ostalih simpatizera Partije. Vezu između Okružnog partijskog povereništva za Toplicu i Mesnog komiteta održavao sam ja.

Broj članova Partije u Prokuplju stalno je rastao. Novembra 1941. učlanjeni su: Dušan Miladinović berberski radnik, ljubinko Nestorović agronom, Olga Džuverović student, Boško Pažin pekarski radnik, a kandidovani za članstvo u Partiju Ljilja Pešić službenik i Živojin Milovanović opštinski policajac "koji je po direktivi partijske organizacije ostao u toj službi. Do kraja 1941. godine učlanjeni su u Partiju: Vasilija Dekić krojačka radnica i Živojin Đorđević stolarski radnik.

Posle okupacije, u Prokuplju je naglo rastao i broj članova SKOJ-a među srednjoškolskom i radničkom omladinom, iako sve do jula 1941. u gradu nije postojalo posebno rukovodstvo SKOJ-a već je skojevskim aktivima rukovodila partijska -organizacija- Jedino je u gimnaziji postojalo školsko rukovodstvo koje su sačinjavali: Stojan Hadži-Tonić, Dragojlo Dragojlović, Miodrag Marković i Radomir Đorđević. Odlukom Okružnog partijskog povereništva, prvo rukovodstvo SKOJ-a za Prokuplje obrazovano je istovremeno sa osnivanjem Mesnog "komiteta Partije. U prisustvu jednog člana Okružnog partijskog povereništva rukovodstvo SKOJ-a je obrazovano u kući abadžijskog radnika Milisava Milosavljevića. U rukovodstvo su izabrani: Milan Branković za sekretara, a za članove: Olga Džuverović, Jovan Josifović, Dušan Miladinović, Miodrag Stojanović, Živojin Đorđević, Dragojlo Dragojlović, Slavimir Janković, Laza Radosavljević i Božidar Petrović. U novembru 1941, u prisustvu člana OK KPJ i OK SKOJ-a Stanimira Veljkovića Zela, izabran je Mesni komitet sastava: Milan Branković sekretar i Olga Džuverović, Dušan Miladinović i Jovan Josifović članovi. U tom sastavu MK SKOJ-a je radio do polovine januara 1942. kada su Milan Branković i Olga Džuverović povučeni odlukom Partije u odred. Dušan Miladinović je, međutim, uhapšen i interniran, Slavimir Janković je ubrzo

umro, dok je Jovan Josifović iz kolebljivosti i straha prestao da radi. Početkom februara 1942. formiran je novi mesni komitet SKOJ-a u koji su ušli: Živojin Đorđević za sekretara i Radmila Dedijer krojačka radnica, Laza Radosavljević učenik gimnazije, "Vukoje Arandelović električar i Darinka Nestorović za članove (ova poslednja je otišla u partizanski odred na Jastrebac da bi izbegla hapšenje, a mesto nje je izabrana Hristina Denić).

Rukovodstvo SKOJ-a u Prokuplju imalo je mnogo grešaka u radu. Drugovi nisu shvatili SKOJ kao polulegalnu organizaciju koja treba da okupi svu omladinu. Bili su veoma konspirativni i nisu mogli da obuhvate veći deo omladine u gradu. Zbog toga je izvršena izmena u rukovodstvu. Posle toga napravljen je plan rada po rejonima. Do dolaska Bugara, u gradu je bilo 200 organizovanih skojevaca i to: srednjoškolaca 100, radničke omladine 54, poljoprivredna škola 40, domaćička škola 6. U januaru 1942. održana je konferencija sa rukovodiocima aktiva SKOJ-a na kojoj je bilo oko 13 drugova i drugarica iz grada. Na dnevnom redu je bilo prorađivanje materijala o narednim zadacima SKOJ-a. Konferencija je održana van grada u vili Hadži-Tonića u Draganji, kojoj smo ispred partijskog rukovodstva prisustvovali Tihomir Štanković i ja.

AKTIVNOST PROKUPACKE OMLADINE

Posle oslobođenja Prokuplja 9. oktobra, stvorene su povoljne mogućnosti za svestraniji rad sa omladinom. Pristupilo se odmah omasovljavanju mesnih desetina. Za relativno kratko vreme formirane su dve mesne desetine u kojima je bilo preko 30 drugova. Njihov zadatak je bio vršenje raznih diverzija i sabotaza; paljenje sena, kamiona, zasede na drumu, sprečavanje rekvizicija i dr. Jedna uspela akcija tih desetina izvršena je krajem novembra 1941. kod Markovog kamena. Tu su usred dana sačekivane četničke vojvode koje su iz Prokuplja išle ka Doljevcu. Nekohko vojvoda je ranjeno i ubijeno. Tih dana je bio zaplenjen jedan kamion pun brašna koji je bio namenjen okupatoru. Brašno je podeljeno simpatizerima NOP-a i siromašnim građanima.

Pored toga, mesne desetine su izvele iz Prokuplja nekoliko špijuna i četničkih kurira koji su održavali vezu između Prokuplja i štaba Koste Pećanca, a pohvatano je i nekoliko agenata DM koji su se ubacivali u Toplicu radi organizovanja četnika.

Omladinci — članovi Partije i SKOJ-a organizovali su i razne priredbe u gradu na kojima se masovno okupljala omla-

dina. Tu su objašnjavani uloga i zadaci Partije, važnost akcija koje se sprovode i drugo. Svi prihodi sa priredbe i prilozima koje je omladina davala išli su za kupovinu raznih stvari za partizanske odrede. Uz pomoć skojevske organizacije i odbora NOF-a prikupljena je velika količina odeće, košulja, čarapa, pulovera. Sve je to prebačeno na Jastrebac i Paisjaču.

Vredno je napomenuti i jednu uspelu akciju omladine za vreme dočeka nove 1942. godine kada je ispred hotela »Evropa« u centru grada stavljen veliki plakat na kome je bio nacrtan partizan. U stegnutoj pesnici držao je zmiju sa tri glave, na kojima je pisalo: »Ljotić, Nedić, Pećanac«- Novogodišnji doček dobio je karakter političke manifestacije prisutnih građana za KPJ, NOP i partizane. Tom prilikom su govorili komesar partizanske čete koja se nalazila u Prokuplju Milić Rakić i bivši predsednik prokupačke opštine Hranislav Savković, pristalica NOP (koga su Nemci zbog toga streljali 1942. godine na Bubnju kod Niša).

Dolazak Bugara u Prokuplje januara 1942. godine primljen je kao činjenica s kojom se otada računalo. U početku su se bugarski vojnici i starešine ponašali kao posmatrači i nisu hapsili simpatizere NOP tako da je rad drugova u gradu tekao normalno. S obzirom na izmenjene uslove i novu situaciju, morale su se izmeniti i forme rada. Prešlo se na ilegalni rad. Međutim, direktiva je u to vreme bila da se omladina bratimi sa bugarskim vojnicima na bazi slovenstva, što se kasnije štetno odrazilo na razvoj NOP. Okupator je među omladinu ubacio svoje agente koji su motrili na aktiviste. U februaru i martu 1942. godine, kada je počela bugarska ofanziva na slobodnu teritoriju i dolaskom Aćimovićeve specijalne policije uhapšen je izvestan broj članova KP i skojevaca od kojih su neki imali slabo držanje. To je pomoglo neprijatelju da dođe do mnogih dragocenih podataka o broju članova i formama rada partijske i skojevske organizacije.

Gro ljudstva iz mesnih desetina, i pored jakih snaga okupatora, izvukao se iz grada sa oružjem i municijom i prebačen je u odred na Jastrepcu i Pasjaci. 27. januara 1942. bugarska vojska blokirala je sve ulaze u grad i izvršila detaljan pretres svih kuća i stanova. Toga dana je Okružno partijsko povereništvo za Toplicu držalo u gradu sastanak kome je prisustvovao i Sreta Mladenović. Od članova povereništva bih smo samo Radoš Jovanović i ja, jer ostali članovi povereništva nisu mogli da dođu zbog blokade. Neprijatelj nije uspeo da otkrije nijednog člana rukovodstva Partije ili bilo kog aktivistu.

• PARTIJSKA TEHNIKA U 1941. GODINI

Posle sastanka na Borovnjaku sekretar OK Niš Sreta Mladenović sazvaó je 13. juna sastanak na kome je pored ostalog dogovoreno da se uspostavi veza sa OK Niš bez obzira na situaciju i prevozna sredstva. U određenom danu i času išlo bi se na određeno mesto radi dobijanja direktive za rad i partijskog materijala. Na dnevnom redu je bilo i pitanje priprema i formiranje tehnike kao novog sektora rada partijske ćelije. Da bi se na vreme stizalo u Niš, dobile smo od Okružnog komiteta Niš jedan bicikl koji bismo koristili ako bi okupator preduzeo detaljne pretrase u vozu.

Na jednom sastanku partijske ćelije odlučene» je da po materijale (letke, biltene, proglose i dr.) odlazim ja jer sam dobro poznaó Niš. Partijsko rukovodstvo redovno je održavalo vezu sa OK Niš jednom nedeljno. Članovi rukovodstva naizmemčno su tamo odlazili i referisali o svom radu, političkoj situaciji u Toplici, a otuda su donosili materijal. Da članovi rukovodstva ne bi usleđ čestih odlazaka u Niš pali neprijatelju u ruke i da bi se više posvetili radu na terenu, organizovana je kurirska služba od mladih i nekompromitovanih članova Partije i skojevaca-radnika i srednjoškolaca koji su upućivani u Niš po materijal iz ilegalne tehnike OK Niš. To je činjeno i zato što su Ijotićevci stalno motrili na drugove koji su odlazili u Niš.

Sve je to uslovalo stvaranje tehnike u samoj Toplici. A pošto se u Prokuplju nije moglo pronaći pogodno mesto i lice, odlučeno je da se tehnika smesti van grada, u selo Eastovnicu nedaleko od Prokuplja. To je selo bilo najpogodnije jer mu se moglo prići sa raznih strana. Čim se pronašlo pogodno lice koje će raditi u tehnici, pristupilo se nabavljanju i prenošenju radio-aparata, pišaće mašine i drugog materijala potrebnog za rad tehnike.

Sve što je bilo potrebno za rad tehnike nabavljeno je u Prokuplju i prebaćeno u Rastovnicu, u jednu kolibu koja se nalazila u gustom šumarku. Time joj je obezbeđen normalan i nesmetan rad. Posle izvesnih uspeha u radu na umnožavanju letaka, slušanju vesti Radio-Moskve i dr. zaduženi drug, iz straha za sebe i svoju porodicu, ruje obavljao svoju dužnost kako treba, zbog čega se moralo pronaći drugo lice, podesnije i odgovornije za taj posao.

U drugoj polovini septembra 1941. Okružno partijsko povereništvo za Toplicu odlučilo je da se tehnika prenese iz Rastovnice u Prokuplje i smesti u kuću studenta prava Stojana

Stefanovića Bate. On je obezbedio pogodnu prostoriju u kojoj je tehnika mogla nesmetano da radi. Ubrzo je u Prokuplje došla iz Beograda i Hristina Kovačević ilegalna partijska radnica koja je bila pogodna za rad u tehnici, te joj je rukovodstvo i poverilo taj zadatak. U to vreme je iz Beograda stigla i Julija Delarje Na'da koju je OK poslao u Tophcu na rad. Ona je bila zadužena za rad tehnike. Tada je tehnika počela sa organizovanim umnožavanjem letaka, biltena, partijskih okružnica i ostalog materijala. Preko članova Partije i skojevaca-kurira otpreman je propagandni materijal i dostavljen na vreme u odred i po sehma. Uz finansijsku pomoć OK Niš tehnici je obezbeđena velika količina hartije za rad na geštetneru, a materijal je nabavljen iz Prokuplja, tako da smo od te rezerve u hartiji slali izvesne količine i u Niš. Pored tehnike u gradu, imah smo i rezervnu tehniku u selu Gubetin kod Momčila Nišavića. Za rad sa rezervnom tehnikom bio je zadužen Miško Nišavić student prava i član Partije iz s. Gubetina.

I pored rada tehnike u gradu, preštampanja radio-vesti i ostalog, moralo se povremeno odlaziti u Niš u OK odakle je donešen direktivni materijal, prvenstveno proglašeni CK KPJ i PK KPJ za Srbiju koji su umnožavani u našoj tehnici i raznošeni po terenu. Ovako organizovana tehnika odigrala je veliku ulogu u raskrinkavanju neprijatelja koji je u Tophci već bio bez podrške u narodu.

Početkom marta 1942., uz pomoć narodnih izdajnika, agenti specijalne pohcije otkrili su tehniku u Prokuplju i uhapsili drugove koji su u njoj radili. Uhapšen je i Miško Nišavić odgovoran za rezervnu tehniku u Gubetinu. Pošto su ovi drugovi imah dobro držanje u zatvoru, nisu otkrivene mašine i drugo čime je tehnika raspolagala.

Za vreme neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju Tophce, krajem februara i početkom marta 1942, tehnika nije prestala da radi. Grupa drugova u kojoj smo bili Voja Jeremić Velimir, Stojadin Mihailović i ja, radila je na umnožavanju materijala i uređivanju odredskog lista »Partizan« koji je rasturan među borcima i po sehma gde je uticaj partizanskog odreda bio veliki. S obzirom na jake snage okupatora koje su koncentrisane u Jablanici, na Pasjači i u Tophci, polovinom aprila 1942. prestao je svaki rad tehnike u Tophci jer su uslovi za njeno postojanje i rad bili onemogućeni. Međutim, celokupna arhiva tehnike prebačena je i sklonjena na sigurno mesto, tako da nije otkrivena sve do konačnog oslobođenja zemlje.

Okružno partijsko povereništvo za Tophcu odlučilo je da se tehnika prebaci u Kuršumhju i Mačkovac, jer je ona u

prokuplju provaljena, a drugovi pohapšeni, Zadužen za izvršenje ovog zadatka poneo sam materijal za umnožavanje i to-proglas Pokrajinskog komiteta za Srbiju, proglas Topličkog partizanskog odreda narodu Toplice i drugo. Rasturanjem tog materijala trebalo je ubediti neprijatelja u to da provalom tehnike u Prokuplju nije postigao potpun uspeh. U selu Gunguli, na putu za Kuršumliju, zarobili su me četnici ali sam ja uspeo uništiti materijal pre nego što sam im pao u ruke. Neprijatelj nije ni doznao radi čega sam upućen na ovaj teren, jer ništa, nisam priznao. Predah su me Nemeima, a ovi oterali preko-Banjice u zarobljeništvo. (Po povratku iz logora, juna 1945., celokupni materijal partijske arhive koji je bio sklonjen na sigurno mesto, predao sam tadanjem sekretaru OK'Prokuplje Radošu Jovanoviću Selji).

Radoslav ĐORĐEVIĆ:

SJEĆANJE NA RAD PODGORIČKOG MJESNOG KOMITETA KPJ U USTANKU 1941.

U oči ustanka 13. jula 1941. godine biro Mjesnog komiteta nalazio se u Kucima (selo Peuta), u kući Spasoja Ivanovića, odakle je rukovodio završnim pripremama za ustanak.

Od članova Mjesnog komiteta tu smo se nalazili: Marko Radović, politički sekretar, Vido Uskoković, organizacioni sekretar, Đoko Vujošević, sekretar SKOJ-a, i ja.

Kako sam tih dana tek bio došao na teren opštine i kooptiran u MK, sa pripremama za ustanak u gradu i na području opštine upoznali su me Marko Radović i Vido Uskoković. Tako sam saznao: da su u Podgorici već formirane udarne grupe, koje raspolažu priličnim količinama oružja i municije, da u gradu i na selu postoje ilegalna skloništa oružja i sanitetskog materijala i da je predviđeno da udarne grupe 15. i 16. jula u gradu izvrše napad na komandu karabinijera, sjedište fašističke municije i kazneni zavod.

U ovo vrijeme biro MK i partijska organizacija u Kucima radili su na organizacionoj pripremi gerilskih odreda i njihovom brojnom jačanju, objašnjavali situaciju i popularisali našu borbu na seoskim zborovima i drugim sastancima. Međutim, u toku samih priprema Vido Uskoković se 14. jula vratio iz Podgorice, gdje je bio po partijskom zadatku, i izvijestio nas da je u Crmnici otpočela oružana borba protiv okupatora, da Italijani blokiraju Podgoricu, hapse i maltretiraju građane, pretresaju stanove radi hvatanja komunista itd. Zbog takve situacije odustalo se od namjeravane akcije u gradu, pa je data direktiva da iz Podgorice izađu svi koji su spremni da se bore protiv okupatora. Tako su iz grada izašli i skojevci i više simpatizera, dok je* jedan broj nekompromitovanih drugova i drugarica ostao da i dalje tamo radi. Podgoričani su uglavnom izašli u Pipere, Lješkopolje i Kuće, a djelimično i u Zetu i Iješansku nahiju, i priključili se tamošnjim ustaničkim jedinicama.

U Kućima i Brskutu peta. kolona, koja je imala priličnog uticaja, počela je da protura i ovakve parole: »Kući, ne dižite oružje protiv Italijana, koji neće paliti vaše kuće; ne slušajte »strance« koji vas pozivaju u borbu — tjerajte ih. iz svoje sredine; još je rano da se dižemo na ustanak«. Zbog toga Mjesni komitet, zajedno sa partijskom organizacijom, na konferencijama i zborovima raskrinkava petu kolonu, u prvom redu "bivše jugoslovenske oficire i »političare« koji do tada pred kućkim i bratonoškim seljacima nijesu bili otkriveni kao sluge i špijuni okupatora (Zarija Vuksanović, pukovnik i Radosav Vuksanović, general bivše jugoslovenske vojske, Miljan Radonjić, Mileta P. Popović, učitelj, Mitar Laković, sreski načelnik koga je postavio okupator i drugi).

Do prve oružane akcije protiv okupatora na terenu Kući — Bioče došlo je 14. jula, kada su 15 ustanika napali na italijansku finansijsku postaju u Bioču. Italijani, zabarikadirani u zgradi, pokušali su da pruže otpor, ali su ubrzo savladani. Jedan njihov finans je ubijen, a četvorica su zarobljena.

Kada su ustanici iz Kuća i Bratonožića napali italijanski kamion na Uvču i tom prilikom oko 10 vojnika ubili, a ostale zarobili (kamion je srušen u Taru), jedan pop petokolonaš je oštro reagovao. U pismu koje je palo u naše ruke ovaj izdajnik prijeti partizanima da će uz pomoć okupatora dići »vojsku« i izvršiti represalije na terenu gdje je akcija izvršena, ako se okupatoru ne vrati kamion sa zarobljenim vojnicima. U to vrijeme izvršen je napad i na kolonu italijanskih motociklista na Vjetarniku i Jelinom Dubu (na putu Podgorica — Kolašin). Ubijeno je oko 16 vojnika i oficira, a 3 motocikla su onesposobljena.

Kućka partijska organizacija uz pomoć Mjesnog komiteta pripremila je više diverzantskih akcija, među kojima i miniranje mosta od armiranog betona na Cijevni, na putu Tuzi — Podgorica, preko koga je bio veoma živ saobraćaj. Međutim, ova akcija nije izvršena zbog toga što su je ljudi koji su za nju bili zaduženi odlagali iz dana u dan, te se izgubilo u vremenu.

Negdje u drugoj polovini jula iz Podgorice je u sjedište Mjesnog komiteta došla dr Ruža Rip, koju smo prebacili do Glavnog štaba na Radovče. Živjela je ilegalno u Podgorici, a kada joj je zaprijetilo hapšenje, drugovi su uspjeli da je u posljednjem momentu spasu.

Politički rad Mjesnog komiteta na području Kuća bio je intenzivan. Na konferencijama (obično uveče), koje su seljaci masovno posjećivali, objašnjavala se linija Partije i pripremale su se mase za dalju oružanu borbu. U to vrijeme naročito se radilo na raskrinkavanju kućkih petokolonaša. Sa nekim od

njih, koji su prvih dana ustanka bih »neutralni«, pregovaralo se da bi se pridobili za borbu. Tako je jedna delegacija od dva člana Partije (jedan je bio član MK) i jednog rodoljuba prego- varala na Bioču sa generalom Radosavom Vuksanovićem, nu- deći mu položaj u našoj vojsci, ah je on odbio pod raznim izgovorima, da bi poshje četiri-pet dana pobjegao u Podgoricu kod Italijana.

U međuvremenu okupator je slao svoje špijune po selima da prikupljaju podatke ko se sve nalazi u partizanima, ko su njihovi simpatizeri i pristalice, koje su partizanske porodice itd. Jednog takvog špijuna, bivšeg žandarmerijskog podrired- nika, uhvatila je partizanska zasjeda negdje u katunu Mu- munjevo. On je otkrio još oko 30 okupatorskih doušnika i iznio kako bivši general Vuksanović, Šćepan Lazović, Zarija Vuksanović i drugi češće odlaze u Podgoricu kod komandanta karabinjera na razgovor i kafu.

Mjesni komitet je radio na tome da se već formirane par- tizanske čete stabilizuju i pripreme za izvođenje akcija i van Kuča, ako to bude potrebno. Veza komiteta sa Podgoricom bila je redovna. Tamo je formiran biro MK za grad, koji nam je dostavljao izvještaje o stanju i kretanju neprijateljskih trupa, rukovodio nizom akcija za prikupljanje sanitetskog materijala, hrane i pomoći uhapšenim drugovima, za rasturanje letaka među italijanskim vojnicima, na njihovom jeziku, organizovao slušanje i čitanje radio-vijesti itd. Članovi gradskog biroa bili su: Savo Pejanović, Zdravko Đuković i Milija Makočević. U gradu su radile četiri partijske ćelije sa 17 članova.

TJ septembru 1941. godine Mjesni komitet je pripremao sresku partijsku konferenciju¹, za koju su birani delegati na sastancima partijskih ćelija, na kojima su primam u Partiju i novi članovi — istaknuti borci. Većem broju ovih sastanaka prisustvovah su i članovi MK.

Sredinom septembra u selu Stijeni, u Piperima, održana je Sreska partijska konferencija, na kojoj je podnesen izveštaj o radu i organizacionom stanju Mjesnog komiteta. Konferen- ciji, koja je trajala dan i noć, prisustvovali su, pored izabranih delegata i delegata CK KPJ, i nekoliko članova PK, među kojima i Blažo Jovanović.

U diskusiji delegati su se osvrnuli na razvoj borbe pro- tiv okupatora u svom kraju, posebno protiv pete kolone. Delegat CK i članovi Pokrajinskog komiteta govorih su o aktuelnim pohtičkim događajima dovodeći ih u vezu sa daljim razvojem narodnooslobodilačke borbe u zemlji i dali smjernice za budući rad našoj partijskoj organizaciji. O radu MK data je povoljna

¹ Do tada je MK vršio dužnost i Sreskog komiteta.

ocjena, ali je uočeno da je svoju aktivnost trebalo više da proširi na područje čitavog sreza, a ne samo na Kuče i Podgoricu.

Na ovoj konferenciji tajnim glasanjem, izabran je Okružni komitet KPJ za podgorički okrug, u koji su ušli: Marko Radović, Vido Uskoković, Lidija Jovanović, Jefto Sćepanović, Ljubica Popović, Vlado Martinović Bajica, Andro Mugoša, Jagoš Uskoković i ja. Novoizabrani Okružni komitet na svom prvom sastanku, održanom u selu Kržanji (Kuči), izabrao je za političkog sekretara Marka Radovića, a za organizacionog sekretara Vida Uskokovića. Imenovani su i članovi odgovorni za vojna pitanja, za NOF, rad sa ženama i omladinom. Riješeno je da sjedište Okružnog komiteta bude u Iješanskoj nahiji, gdje se najčešće osjećao uticaj pete kolone.

Početak oktobra formiran je partizanski bataljon »Marko Miljanov«, u koji je ušla i Podgorička četa, sa komandantom Spirom Mugošom, privatnim namještenikom, i komesarom Gojkom Radonjićem, zidarskim radnikom. Za komandanta bataljona postavljen je Raško Pavićević, student, a za političkog komesara Stefan Beljević, obučarski radnik. Bataljon je izvodio diverzantske akcije na putu Lijeve Rijeka — Podgorica — Tuzi.

Devetnaestog oktobra, sutradan poslije poznate borbe na Jelinom Dubu, jedna kolona italijanskih alpinaca krenula je u pravcu Zagrede i Ubalca da ih, u znak odmazde za poraz na Jelinom Dubu, opljačka i popali, kao što je to učinila i sa selima oko Jelinog Duba. Međutim, partizanske jedinice Zagrede, Ubalca i Kržanje dočekale su kolonu na prilazima selu I kad je počela paljevina prvih stogova sijena, otvorile iznenađnu puščanu, vatru. Neprijatelj je imao oko 30 mrtvih, a 4 vojnika su zarobljena. Zaplijenjeno je: 2 puškomitraljeza, više pušaka, municije, bombi i razne opreme. Sutradan, kada je neprijatelj, potpomognut artiljerijom sa Bioča, ponovo krenuo na dva sela, stigao je i bataljon »Marko Miljanov«. Razvila se oštra borba u kojoj su Italijani imali oko 10 mrtvih i 2 zarobljena. U ovoj borbi poginuli su komandant i komesar bataljona »Marko Miljanov« i jedan omladinski rukovodilac čete.

Uspjesi partizana u ovom kraju naveli su okupatora da preduzme šire represahje, koristeći u tome i domaće izdajnike. Tako je aktivirao petokolonaše iz redova oficira bivše jugoslovenske vojske i popova, koji su u Kučima važili kao «istaknuti» ljudi. Oni su nagovorili ljude da ostanu kod svojih kuća, jer Italijani neće tada ništa preduzimati protiv njih. Mada su

partijska organizacija i štab bataljona »Marko Miljanov« nroko letaka upozoravali seljake da se sklanjaju pred neprijateljem koji neće imati milosti; priličan broj seljaka se poveo za peto kolonašima i ostao kod kuće!

Krajem oktobra Italijani, jačine oko jednog puka alpinaca, krenuli su uz Kuče i počeli paliti sela (Zagredu, Ubalac, Moče, Rače). Iz pojedinih sela Kuča-i Bratonožića pohvatali su veći broj seljaka, od kojih su 63 strijeljah. Naše jedinice su bile slabe da pruže efikasniji otpor brojnijem i dobro naoružanom neprijatelju.

Negdje u to vrijeme članovi biroa Okružnog komiteta prebacili su se noću iz sela Kržanje (Kuči) u Gornju Draževinu (u lješansku nahiju). Usput, na cesti Tuzi — Podgorica pokidali su linije poljskog telefona koji je služio okupatoru.

Poshje našeg odlaska održan je, negdje pred napad na Pljevlja, masovni zbor u Kučima, na kome je govorio Dragiša Ivanović i pozvao sve poštene da se svrstaju u rodove boraca za slobodu. Mnogi seljaci su prišli petokrake i javili se u partizanske jedinice.

Na jednom sastanku biroa Okružnog komiteta, kome su prisustvovali Veselin Burzanović, učitelj i sekretar partijske organizacije u donjoj nahiji, Velimir Đurišić, student i član biroa te organizacije i Savo Lubarda, partijski radnik na tom terenu, razmotrena je situacija i teškoće u borbi protiv lješanske pete kolone, čiji su istaknuti predstavnici bili Nikola Kučević, finansijski savjetnik, i braća Majo i Milo Vukčević, učitelji, zatim Savo Matanov Popović, oficir, Andrija Jovanov Fejović, Jovan Popa Bela i drugi. Neko vrijeme tamo je kod porodice izdajnika dr Radoja Vukčevića prikriveno živio i Adam Pribićević, koji je do svog bjekstva sa tog terena pokušavao da organizuje borbu protiv nas. Cilj ovih petokolonaša bio je da se na svaki način onemoguće i razbiju pokušaji i akcije partizana. Zbog toga smo odlučili da se sa njima energičnije postupi, da se na konferencijama raskrinka njihov izdajnički rad. U isto vrijeme trebalo je pridobiti novo ljudstvo u partizanske jedinice. Pored članova Okružnog komiteta na seoskim konferencijama su istupali i drugi istaknutiji rodoljubi (Jovan Cetković, Andrija Raičković i drugi).

Početkom novembra Okružni komitet se premjestio u Komane. U to vrijeme stiglo je pismo Pokrajinskog komiteta da se organizuje prijavljivanje ljudstva za odlazak na Pljevlja i u Sandžak. U pismu se naglašava koga sve treba primiti u odred za Sandžak, koji partijski kadar zadržati na terenu, itd. Zbog ove direktive članovi OK obišli su Pipere, Kuče, lješansku nahiju i Zetu, a preko Sava Pejanovića prenijeli je i drugovima u Podgoricu.

ya odlazak na Pljevlja javljalo se masovno i iz grada sreza podgoričkog i danilovgradskog (iz same Podgorice došli su na sabirno mjesto tri kompletne čete, 105 boraca). Kako je u to vrijeme ova akcija bila popularna govori i to da su neki članovi Partije, kada im je rečeno da moraju oostati radi partijskog rada na terenu, dolazili u komitet i molili da idu po svaku cijenu. Javio se i izvjestan broj starih rodoljuba i ratnika (Miloš K. Ljumović, Milun T. Vujošević, Niko Š. Mišković, Filip A. Raičković i dr.).

Kada su jedinice Zetskog i Lovčenskog partizanskog odreda polazile za Pljevlja, narod ih je srdačno ispraćao.

U zoru 30. novembra jedinice bataljona »Marko Miljanov« dočekale su kod Sjeničke Stijene jedan italijanski bataljon koji se Urotao pravcem Doljani — Sienica i nanijele mu teške gubitke--oko 70 mrtvih i preko 40 zarobljenih vojnika, podoficira i oficira; zaplijenjeno je: 2 mala bacača, 2 mitraljeza sbreda«, 17 puškomitraljeza, oko 180 pušaka, veća količina municije i razne opreme. Neprijatelj se u neredu povukao prema Podgorici. Mi smo imali 5 mrtvih i 6 ranjenih. Poginuo, je i stari komunista Milun Ivanović, seljak iz Sjenice.

Zarobljeni Italijani smješteni su u logor u selu Cvilinu, u Kućima. Štab bataljona »Marko Miljanov« natjerao je okupatorsku komandu u Podgorici da zarobljenim italijanskim vojnicima dostavlja hranu, koju su u Maslinama (2 km sjeveroistočno od Podgorice) preuzimale partizanske patrole i slale dalje u logor u Cvilinu.

Poslije pogibije Rašk'a Pavićevića i Stefana Beljevića, za novog komandanta bataljona postavljen je Raško Božović, a za političkog komesara Dragiša Ivanović.

Ulecima koji su rasturani na terenu osuđeno je kapitulantsko držanje onih pojedinaca koji su pozdravljali italijansku vojsku kad je prolazila kroz jedno selo. Poslije ovih uspjeha naš uticaj u masama toliko je porastao da je ubrzo formiran i drugi partizanski bataljon »Marko Miljanov« (Gornjokučki). Za njegovog komandanta postavljen je Arso Perić, pravnik, a za političkog komesara Spasoje Ivanović, privatni namještenik. Tih dana Mjesni komitet je dobio pismo od Pokrajinskog komiteta, koliko se sjećam sa potpisom »Veljko«, u kome se iznosi situacija u Crnoj Gori i ukazuje na iskustva iz borbi na Voljcm brdu i kod Kolašina. U pismu se nagoveštava da ne treba stvarati čvrste frontove, niti računati na brzu likvidaciju okupatora i svršetak rata, već se treba pripremati za duže borbe. Pismo je proučeno u svim partijskim ćelijama na terenu i u bataljonu.

Krajem novembra formiran je Donjolješkanski partizanski bataljon sa komandantom Vašom Vukčevićem², majorom bivše jugoslovenske vojske i političkim komesarom Vidom Uskokovićem. Formiranju ovog bataljona prisustvovao je i Blažo, Jovanović, komandant Zetskog partizanskog odreda. Iako je imala teškoća u borbi sa petom kolonom i njenim uticajem u nahiji, partijska organizacija je ipak uspjela da Donjolješkanski bataljon osposobi za izvođenje i krupnijih akcija u nahiji. (Pored ostalog, u decembru su na komunikaciji Titograd-Cetinje u dužini od nekoliko stotina metara porušeni telefonski stubovi). Ovaj bataljon je sa Gornjolješanskim bataljonom 14. januara 1942. godine napao jednu italijansku kolonu u Kamenici na putu Podgorica — Rijeka Crnojevića i nanio joj gubitke. Na našoj strani bilo je nekoliko ranjenih boraca.

U januaru 1942. godine petokolonaši su pokušali da smijene štab Donjolješkanskog bataljona. Radi toga je u sjedište štaba u selo Kornet demonstrativno došlo preko 200 naoružanih ljudi. Zahvaljujući energičnom istupanju nekih jedinica Donjolješkanskog bataljona, koje su bile spremne i vatru da otvore, ova namjera petokolonaša je potpuno osujećena. Poslije ovog događaja partijsko rukovodstvo je angažovalo dijelove nekoliko bataljona (Gornjolješkanskog, Zetskog, »Carev Laz«, Lješansko-poljsko-podgoričkog)-da razoružaju i pohapse petokolonaše u nahiji. Međutim, ta akcija nije dala očekivane rezultate zbog nedovoljne konspiracije, pa su petokolonaške kolovođe (Savo Matonov Popović, Andrija J. Pejović i drugi) blagovremeno pobjegle u Podgoricu, pod okrilje okupatora.

Početak decembra Pokrajinski komitet je sazvao partijsko savjetovanje da se razmotri situacija i razvoj narodno-oslobodilačke borbe u Crnoj Gori i njena dalja perspektiva. "Savjetovanju, održanom u Gostilju, prisustvovali su član politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba Ivan Milutinović, članovi PK, rukovodioci sreskih i okružnih komiteta i omladinski rukovodioci iz Crne Gore. U ime OK za podgorički okrug prisustvovao je Lidija Jovanović i ja.

Pošto su sekretari komiteta podnijeli izveštaje o radu partijske organizacije i razvoju borbe u svom kraju, osvrćući se kritički na uspjehe i propuste, razvila se vrlo živa diskusija. U zaključnoj reči Ivan Milutinović je dao smjernice za dalju borbu u Crnoj Gori.

Savjetovanje je trajalo jedan dan i završilo se kasno u noć. U to vrijeme u Gostilju su stigle i prve vijesti o ishodu "borbe na Pljevljima. Odmah poslije savjetovanja članovi OK pošli su na teren.

² Docije ubijen kao neprijatelj NOB.

Pošto su Marko Radović i Vido Uskoković uskoro pošli na nove dužnosti (za političke komesare bataljona), Pokrajinski komitet je imenovao Radosava Burića, studenta, za političkog sekretara OK, mene za organizacionog sekretara, a Ivana Uskokovića, stolarskog radnika, za člana OK, odnosno člana biroa. U decembru je formiran Rejonski komitet KP za Kuče i Bratonožice, u koji su ušli Ivan Uskoković kao sekretar, a Vukalica Milutinović Đedo i Vukić Gošović kao članovi. Ovaj komitet rukovodio je partijskim radom na ovom terenu sve do polaska naših, jedinica za Bosnu.

Okupator i petokolonaši pokušali su da pljevaljsku bitku prikažu na svoj način, kako bi što više demoralizovali mase. Pored toga, nudili su seljacima puške »radi čuvanja svojih kuća i imanja«. Okružni komitet je mobilisao čitavu partijsku organizaciju i razvio živu akciju da na seoskim zborovima, koji su bili masovno posjećivani, istupaju istaknuti komunisti i rodoljubi i raskrinkaju licemjerne akcije-okupatora. Sem toga, na području podgoričkog OK, održavane su komemoracije borcima palim na Pljevljima. Početkom januara 1942. godine Okružni komitet je izdao i poseban letak posvećen borbi protiv pete kolone, čiji je moto bio: »Tjerajmo gubu iz torihe«!

Vaso STAJKIC

PETRINJSKI KOTAR U USTANKU

APRILSKI DANI

S grupom, studenata iz Dalmacije, koji su napustili svoje fakultete, uputio sam se 29. marta 1941. iz Beograda 71a Baniju. Prepuni vozovi napuštali su beogradsku željezničku stanicu s velikim zakašnjenjem. U vagone se uskakalo, upadalo kroz razbijene prozore, saino da se putuje, jer se u mnoge ljude uvukao strah, od odmazde koju su Nijemci mogli svakoga časa da sruče na Beograd i njegovo stanovništvo, bijesni zbog rušenja vlade Cvetković — Maček i poništenja pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu.

Komentarišući s drugovima puč u Beogradu i demonstracije u našim gradovima, mene su okupljale misli da se odmah, čim stignem u svoje rodno mjesto — Staro Selo, javim vojnim vlastima u Petrinji i da se, poput mnogih mojih drugova u Beogradu, dobrovoljno priključim svojoj ratnoj jedinici. U nama svima postojalo je raspoloženje za borbu protiv prijetećeg napadača. Želio sam da vidim svoje drugove iz gimnazijskih dana, koji su kao članovi KPJ rukovodili radom komunista u Petrinji i da od njih saznam šta treba dalje činiti. S njima sam i ranijih godina, za vrijeme školskih raspusta, imao zanimljive sastanke i razgovore, od njih sam primio i ilegalnu štampu.

Svoju namjeru da stupim u vojsku nisam uspio da ostvarim. U vojnom okrugu Petrinja rečeno mi je da sačekam, jer samo s pozivom mogu stupiti u svoju ratnu jedinicu. Mobilizacija je bila u jeku. Seljaci su na mobilizacijska zborišta odvodili svoju zaprežnu stoku, a Capraško polje bilo je puno vojske. Tu sam sreo mnoge poznanike iz svog sela i neke drugove iz Petrinje. Seljaci su se, uglavnom, jicali na događaje. Osjećalo se svuda, na svakom koraku, da je rat blizu.

Događaji su brzo tekli. Stara Jugoslavija je bila pred ropašću. Rat samo što je otpočeo, a pripadnici njene vojske, {2 okolice' Starog Sela, već su se vraćali preko polja svojim kućama; jedni zadovoljni, jer se sve ipak »dobro« svršilo, a ^ g i zabrinuti zbog onog što će tek doći. Neki od njih su pričali kako su ih razoružavali civili, a drugi kako su im oficiri savjetovali da je najbolje da se vrate svojim kućama. Osim vojne opreme gotovo niko od njih nije donio oružje: pobacali su ga usput ili im je bilo oduzeto.

No, i'pored ovog još jednom sam pokušao da stupim u vojsku, da se bar ubacim u jedinice koje su odstupale za Bosnu. Negdje 9. aprila bio sam na cesti Petrinja — Kostajnica, pred selom Knezovljani. Prolazila je artiljerijska jedinica, ne jača od baterije. Vojnici su se kretali premoreno i nekako zastrašeno, a jedan oficir među njima izgledao je skoro izbezumljen. Zvjerali su okolo, kao da im je neprijatelj za petama. "Krenuo sam za ovom jedinicom da bih sa ljudima iz Knezovljana porazgovarao o mogućnosti da sa ovom vojskom odemo u Bosnu. Međutim, razgovori su pokazali da do Kostajnice (do Bosne) ima još puno prepreka i da je ta prilika neizvjesna. I tako, propao mi je i ovaj pokušaj da stupim u vojsku¹.

Samo dva dana kasnije na istoj cesti, na mjestu zvanom Brijeborina (iznad sela Bijelnika), promatrao sam osvajačku, hitlerovsku vojsku. Na cesti u dužini od nekohko kilometara zastala je jedna motorizovana kolona, a na okolnim brdima iskupilo se mnogo naroda. Sa čuđenjem i strahom, a i znatiželjom, ljudi su najprije sa izvjesne daljine osmatrao ovu vojsku, a zatim su se, jedan po jedan, spuštali prema selu. Vojnici naoružani automatskim oružjem jurili su na motociklima duž ceste načičkane kamionima, dok su protivavionske jedinice na ćuvicima iznad Bijelnika brzo i okretno zauzimale svoje položaje. Ubrzo se među Nijemcima, koji su se brijali i umivali kraj svog oružja, pojavio seljaci, nudeći na prodaju živežne namirnice, a malo zatim i nekoliko naoružanih mladih ljudi iz sela Mađara, koji u ovom kraju nisu uživali nikakav ugled. Bio je to jedan od onih mučnih i izazovnih susreta seljaka Srba, koji su se već poslije nekohko dana nakon objave rata našli kod svojih kuća, i ovih prvih ustaša. Prisus-

¹ Kako sam kasnije čuo ova baterija je vjerovatno predstavljala: ostatke jedinice koja je formirana sa zadatkom da neposredno obezbjeđuje grupu generala iz nekog višeg štaba, koji su se našli u Petrinji odstupajući u pravcu Bosne. Međutim, Rumler, bivši austrijski oficir, tada gradonačelnik u Petrinji..i ustaški funkcioner trgovac Slavik, uz pomoć Petokolonaša koji su se nalazili među ovim generalima, uspjeli su da 'U Krupu zadrže i da je zarobe, a kasnije predaju Nijemcima.

tvo ustaša[^] trebala- je, navodno, da spriječi da ne bi kakvi »četnici«- napravili rieM ispad protiv Nijemaca, zbog kojeg bi došlo do odmazde; zapravo, htjeli.su se predstaviti kao neki zaštitnici naroda' ili čuvari bezbjednosti Nijemaca.

Prvih dana nisam uspio ni da uspoštavim vezu s partijskom organizacijom, jer Artur Turkulin² i Büro Kladarin, koje sam poznavao (od Turkulina sam primao ilegalnu štampu), nisu bih više na svojim radnim mjestima. Mislio sam da su se poshje raspada bivše vojske vratili u svoja rodna mjesta i da se više ne pojavljuju u narodu kako bi lakše-mogli ilegalno djelovati. I tako sam se sve do 23. juna, kada sam u stvari prvi put došao u direktnu vezu s Partijom, nalazio u Starom Selu.

POČECI ORGANIZOVANOG RADA

Vrijeme je prolazilo. Njemačka vojska kao da je nekuda brzo odmarširala; sada se jedino pojavljuju ustaše. One iz Petrinje mnogo su »hrabrije«: u akciju idu na kamionima pjevajući neke svoje pjesme, dok iz sela Mađara i Komareva »navraćaju« u Staro Selo preko polja i kroz voćnjake. I jedni i drugi znah su se iznenada pojaviti/Doduše, do 23. juna s njima sam se sreo samo dva puta, ah moram priznati da je strah koji sam oba puta pretrpio bio ravan šoku. Naime, u narodu se sve više pričalo i, stvaralo uvjerenje da ustaše hapse samo popove, pojedine intelektualce, trgovce i da one ne žele da diraju seljake, koji pošteno žive od svog truda. Zato mi je susret s njima utoliko izgledao opasniji.

A ustaše su žurile da učvrste svoju vlast. Ubrzo su žandarmerijsku stanicu Bijelnik »očistili« od žandarma, koji su se tu nalazili na službi još od vremena stare Jugoslavije. Umjesto njih postavili su sebi veoma bliske ljude. Uspjeli su da u žandarmeriju uvuku, kao i među ustaše sela Mađara, dvojicu mladića, koji su do tada služili u Starom Selu, kod nekih seljaka. Smijenili su i načelnika u općini Gradusi: umjesto dotadašnjeg »samostalca«, postavljen je pripadnik desnog krila HSS. Ovim su ustaše htjele da pred narodom pokažu svoju »dosljednost«: da ne žele za predsjednika jednog. Srbina, iako u općini stopostotno živi srpsko stanovništvo.

Uz »propusnice« koje su dobijah od općinskih vlasti seljaci su odlazili i uspijevali da pronađu svoju stoku koju su za vrijeme mobilizacije bih predah u pojedine ratne jedinice. Gak iz Bosne dolazili su sa svojim konjima i volovima,

² Umro -je neposredno poslije oslobođenja.

pripremajući se za proljetnu sjetvu koja je bila u velikom zakašnjenju. Još uvijek se po koji obveznik vraćao iz razbijene bivše vojske i priča na koji se način provukao da ne bude zarobljen i otjeran u Njemačku, a za mnoge se doznalo da su ih Nijemci, uz pomoć Mačekove »Zaštite«, otpremili u Njemačku na rad. Izgledalo je kao da se život vraća u normalnu kolotečinu iako je snažna ustaška propaganda, preko štampe i radija, grmjela protiv Srba kojima »nema mjesta u NDH«. No, masovnih ubistava još nije bilo — ubijani su izabrani pojedinci. Uskoro su slijedile nove mjere.

Iz općine je došlo naređenje da seoske starješine (jedino još ovi nisu bili izmijenjeni kao organi vlasti) odmah javljaju ukoliko bi se u njihovim selima pojavila kakva sumnjiva lica, komunisti i si. Došlo je naređenje da se preda sva vojnička oprema, naoružanje, čak i puške kremenjače, kao i noževi dulji od četiri prsta.

A nedugo iza toga otpočeli su i na teritoriji općine Graduse grabež i umorstvo: jedne noći ustaše su ubile popa Danu Babica iz sela Svinice i Pavia Cvijanovića (tjelesnog čuvara sisačkog industrijalca Petra Teslića).

Pod ovakvim okolištima otpočeo sam rad u Starom Selu sa Nikolom Konjanićem Susterom³, Nikolom Blagojevićem, opančarskim radnikom, članom URS-a, Đurom Čehćem⁴ i Ljubanom Vujaklijom.⁵ Sve su to bili stariji ljudi, sem Nikole Blagojevića. Oni su jedini pristali da zajedno radimo, dok su neki »samostalci« (»mačekovci« — kako su ih zvali u selu) odbili da se s nama tješnje povežu. No, veze s partijskom organizacijom još nismo imali, iako smo svi bili ubijedeni da je moramo uspostaviti čim prije. Ipak, zahvaljujući svom iskustvu ova grupa je bila sposobna da narodu objašnjava nastalu situaciju da pronalazi slabu stranu ustaške propagande i mjere koje su preduzimale. Doduše, u objašnjavanju osnovnog pitanja ustaške politike — istrebljenju srpskog naroda, imali smo velikih teškoća, jer ljudi nisu mogli lako shvatiti da je jedini put, koji je odlučno zastupala KP, u zajedničkoj oružanoj borbi i naprednog dijela hrvatskog naroda. Za tu liniju u narodnim masama trebalo se vrlo uporno boriti i kroz čitavu NOB.

Kako se kasnije i pokazalo, Nikola Konjanić je imao najviše iskustva među nama. Govorio nam je kako je za tako

³ U avgustu 1942. ustaše su ga uhvatile u Letovancima s jednom velikom grupom Staroseljana i otjerale u logor Jasenovac, gdje je ubijen. Za vrijeme oktobarske revolucije bio je u sastavu Jugoslovenskog dobrovoljačkog puka i borio se na strani Crvene armije.

⁴ Umro u toku rata; prije rata bio na radu u Francuskoj.

⁵ Među Staroseljanimi isticao se svojim postupcima protiv vlasti i crkve.

revolucionarnu i naprednu "politiku potrebna i vrlo visoka politička svijest naroda. Znao je često da ponavlja kako je sa seljačkim masama bilo vrlo teško ići u oktobarsku revoluciju. I tako su među nama, koji još nismo bili članovi KP, iskrsavale misli više o revoluciji koju bi Partija trebalo da sprovede sa siromašnim seljačkim masama, a manje nam je pred očima bio problem kako okupiti narod u oslobodilačku borbu protiv njemačkih fašista i ustaške vlasti. 'No, ipak, za one prilike, uspjevali smo da nađemo rješenje kako da se suprotstavimo neprijateljskoj propagandi. Tako smo u selu organizirali straže koje su noću patrolirale i ofoebjeđivale narod od iznenadnih ustaških upada. Za ovu mjeru imah smo i opravdanje, jer nam je bilo naređeno da općinu izvještavamo o »sumnjivim licima« ukoliko bi se ona pojavila.

Međutim, mi, kao grupa, nismo uspjeli da narodu objasnimo kako da postupa u pogledu naređenja da se oružje mora predati. Znao sam da ustaše time žele da spriječe i pomisao na otpor, ali ništa nismo preduzeli pa je veliki broj ljudi poslušno predao oružje. Na sreću, kasnije se pokazalo da svi seljaci nisu izvršili to naređenje. Naravno da su nas zbog takvog neodređenog stava i sami seljaci kritikovali, pogotovu onda kad su nam, na naš zahtjev, predavali oružje koje smo tražili za otpočinjanje narodnog ustanka.

23. juna u Staro Selo došao je Mića Čorić⁶, član KP iz organizacije sela Bijelnik. Pošto smo se upoznali (do tada se nismo pobliže poznavali), on mi je dosta uzbuđeno saopćio da su Nijemci nanali na Sovjetski Savez i postavio sledeće zadatke: da što prije pronađem odvažne ljude u mom i drugim susjednim selima i da se pripremimo za upotrebu oružja koje imamo, za rušenje mostova i pojedinih dijelova puteva, tako da budemo spremni i za jače ometanje saobraćaja u pozadini njemačkih jedinica, pošto će Crvena armija protivnapadima sigurno prisiliti Nijemce na povlačenje.

Ovim je konačno uspostavljena veza s partijskom organizacijom. Od tog momenta naša grupa je mogla računati da će dobijati određene zadatke, kao i da će nam za naše predloge organizacija davati posebna uputstva za rad, jer od tada nismo bili uvijek uvjereni da je išta sve do dobro ono što smo radili. S druge strane, po svemu se moglo osjetiti da je na pomolu jača aktivnost protiv ustaša, uz šire angažovanje naroda. Mene su postavljani zadaci toliko okupiranih, da sam sebi, kao u nekom zanosu, dočaravao kako sve Staroseljane prikupljamo i sa seljanima iz Bijelnika prekopavamo cestu na Brijeborini i tako ometamo povlačenje njemačkih motorizovanih kolona. Naravno,

⁶ Ne znam da li je u toku rata umro ili poginuo.

to su bile samo želje, ali su nas pokretale i hrabrile. Iako je bilo puno krupnih teškoća i nepoznavanja mnogih problema, drugog izlaza nije bilo nego otpočeti, a kad je otpočelo praksa je sama pokazivala šta se moglo odmah, a šta tek kasnije učiniti.

Prišli smo s velikim elanom izvršavanju primljenih zadataka. Odmah smo na zaseoke Starog Sela — Trnjane i Čakale, kao i na sela Kinjačku i Bestrmu, prenijeli uputstva i iskustva iz dotadanjeg rada. U Gradusi smo se tada prvi put sreli i sa Dušanom Dukićem, studentom elektrotehnike u Zagrebu, Milošem Žicom⁷, radnikom u Zagrebu i Mićom Božićem. Sada je već nekoliko sela općine Gradusa trebalo pripremiti. Suradnja s Dušanom Dukićem mnogo nam je koristila, jer je bio veoma pogodan za politički rad s narodoin. On je održavao veze i s jednim brojem »samostalaca« na ovom terenu, tako da smo mogli da određujemo liniju na kojoj će biti moguće najsigurnije pridobijati narod za stavove KP, bez obzira kojoj su građanskoj stranci do tada davali svoje glasove (činjenica je da su se ljudi često povodili za pojedinim političkim strankama). Sada je nasuprot fašistima stajala jedino KPJ, pa su komunisti ostali pred ovim masama zaista jedina nada. Stoga smo se zajednički suglasih da drugovima u Kotarskom komitetu predložimo da se u našim selima osnuju partijske organizacije. Smatrali smo da je to potrebno i ostvarljivo, iako kod nas svih, i pored spremnosti da izvršimo sve zadatke koje Partija postavi, nije bilo dovoljno i teoretske spremnosti za tako složen politički rad. Sjećam se da su drugovi prihvatili naš prijedlog, ali su nam načelno napomenuh da odabiranje članova Partije i formiranje ćelija nije jednostavan posao i da ne bi trebalo da nam osnovne organizacije tako brzo rastu, da prekonoc prosto »frcaju«.

Poshje napada fašista na SSSR počeli smo s otvorenijim i širim radom u narodu. Doznali smo da se oko sela Moštance nalaze Turkulin, Tone Crni i Kladarin, odakle su i rukovodili pripremama za ustanak na kotaru Petrinja, a u selu Gornja Pastuša čedo Borčić i Mladen Čaldarević (sa svojom drugaricom).

No, u ovo vrijeme i ustaše pojačavaju i svoje akcije i represalije protiv naroda. Doduše, iz Petrinje nisu izlazile snagama jačim od voda, ali su čestim upadima u sela hrabrile svoje sljedbenike na terenu. U ustaškim dnevnim novinama sve oštrije se piše protiv Srba. Doznali smo i za masovna deportiranja, koje su ustaše otpočele, a jednog dana čuli smo da namjeravaju otjerati u logore izvjestan broj domaćinstava iz

⁷ Dukić je nesretnim slučajem izgubio život 1948. godine, a Žica je poginuo u petoj ofanzivi.

Staroga Sela-i Velike Graduse. Pojačali smo budnost stražara i to je bilo sve što smo učinili.

Jutro 12. jula bilo je već poodmaklo, straže se povukle, a narod odlazio u svoja polja (koja su te godine obećavala dobar rod), kad su u Staro Selo upale ustaše, po ranije skrojenom planu. Jedne su nastupale cestom, a druge preko pogodnih brežuljaka izvan sela, upale u selo i opkolile neke domove iz kojih su toga dana odvele u logor oko 10—12 - porodica. Cim sam čuo da ustaše ulaze u selo pobjegao sam i sa pristojnog odstojanja promatrao njihovo vršljanje po Starom Selu, slušajući glas ponekog očajnog domaćina koji je pitao sebe i ustaše da li je moguće da mora istog časa uzeti samo ono što je najnužnije i sa članovima svoje obitelji krenuti prema Sunji? Oko 12 domova u Starom Selu je tog dana zapečaćeno, a ustaše su pojedine ljude u selu ovlatile da čuvaju i hrane stoku odvedenih. Savjetovao sam sve izbjegle članove pohapšenih porodica, koji su se sklonili u šumu kao i ja, da zajedno ostanemo u šumi i da počnemo s djelovanjem protiv ovakve vlasti i zuluma. Naravno, drugovima u selu dah smo zadatak da se sva pokretna imovina odvedenih porodica spremi i sačuva za potrebe ilegalaca i našeg pokreta.

JASENI DOL

Poslije nekoliko dana boravka u šumardma oko Starog Sela, a u dogovoru sa Dušanom Dukićem, izabrali smo šumu Jaseni dol za našu bazu. Tu smo organizirali život za svi? one koji su izbjegli hapšenju i s njima otpočeli intenzivniji rad na pripremama za oružanu borbu. U ovoj bazi ostali smo oko 20 dana.

Ustaše su u samom početku pokušale da spriječe stvaranje ovakvih baza iz kojih je trebalo da uskoro otpočne "oružana borba protiv njih, pa su nama, koji smo izbjegli, obećale da nas neće staviti u logor, već da će nam, ako napustimo šumu, dati propusnice ako želimo da odemo u Srbiju. Istovremeno su raspisali ucjenu za jednim od rukovodilaca ustanka, Turkulinom, nudeći visoke nagrade onome ko ga uhvati ili ubije. Optužujući rukovodioce ustanka za sve ono što je zadesilo srpski narod u NDH, ustaše su nastojale da novom taktikom pasiviziraju mase i odvoje ih od rukovodilaca i KP. Ovo taktiziranje ustaše su naročito primijenile na području kostajničkog kotara. Mi smo to veoma dobro osjetih iz naše baze, pošto se Jaseni dol nalazio na samoj granici kotareva Petrinja i Kostajnica. Izvjestan broj ljudi, koji su s nama izbjegli u šumu, nije mogao zaboraviti svoje porodice pa je

litio da ode za njima' čak i u logor. No, k nama su dolazili i ljudi, naročito mladi, koji nisu bili neposredno ugroženi mjerama za iseljavanje, kao ni njihove porodice. Ubrzo je Kotarski komitet u našu bazu uputio Slavka- Janekovića i njegovu drugaricu Daru.

Organizacijom života i rada u bazi rukovodili smo Dušan. Dukić i ja. Pošto bez radio-aparata nismo mogli slušati i objavljivati vijesti (koje su tada bile vrlo nepovoljne), nastojali smo da ga što prije nabavimo. Još od prije rata poznavao sam braću Žarka, Branka i Zivka Mihajlovića⁸ iz sela Donjeg Hrastovca. Oni su bih simpatizeri radničkog pokreta. Dali smo im novac i oni su nam nabavili radio. U našu bazu su jednom navratili Turkulin i Duro Kladařin kada su išli prema Donjem Hrastovcu gdje je trebalo da po vezi prime Juricu Kaića, Spanca⁹ i- prebace ga u Samaricu. Dali smo im sigurne vodiče koji su im pomogli da taj posao uspješno obave. Iz naše baze bila je prema okolnim selima organizovana kurirska veza, tako da smo bili u stalnom kontaktu s narodom. Pratili smo kretanje i namjere ustaša, ali to nam je dugo pričinjavalo dosta velike teškoće, jer su one nastojale da i svojim pokretima, a ne samo propagandom, onemoguće veze između naših pojedinih baza. Vješto su nastojali da i naše grupe izoluju od naroda u sehma koji nas je potpomagao. Oni su poručivali narodu da mirno radi kod svojih kuća i da se ne da »zavesti od šumske propagande«, čime su htjeli da ga dezorijentišu i psihički pripreme na pokornost. A ljudi koji su do tada u ovim krajevima uživah nekakav politički autoritet, mudro su šutjeli, jer se u njih još nije diralo. Pojedini rukovodioci HSS-a pozivaju narod da obrađuje svoja polja i da napusti one u šumi koji ih zavode.

Kada su se ustaše uvjerile da im se niko ne odaziva, odlučile su da pročiste šumarke u kojima smo se nalazili. U našoj neposrednoj blizini nalazila se i žandarmerijska stanica u selu Bijelniku. Naša baza u Jasenom dolu nije mogla da primi narod koji je želio da se skloni ispred ustaša. Stoga smo organizovali prebacivanje naroda iz Starog Sela, Bestrme i Velike Graduse u šumu Samaricu. U ovu svrhu trebalo je obezbijediti prebacivanje zbjega preko ceste Bijelnik — Knezovljani, kojom su ustaše patrolirale i koju su mogle zatvoriti. Prelaze smo uzorno obezbijedili našim vlastitim snagama i oružjem, a drugovi određeni za osiguranje mnogo su se za-

.. : ⁸ Žarko i Branko nestali su u petoj ofanzivi kao teški ranjenici.
⁹ Jurica Kale, španski dobrovoljac, rodom iz Štinjana u Istri. Prema sjećanju Mike Špiljka poginuo je 1942. godine na pruži kod Novske, štiteći odstupnicu drugovima s kojima je izvršio diverziju na voz_

lagali, naročito u pomaganju starim i fizički slabijim ljudima i ženama da se noću lakše kreću. Za organizaciju prebacivanja zbjega dobili smo od naroda priznanje, a u mladim ljudima, koji su taj zadatak izveli, narod je počeo da gleda one koji su u stanju da im jStanu na čelo i da ih vode. (Sjećam se jedne dosjetke na račun ove seobe: naime, kada smo se iz pravca Graduse približavali Kalinama, s velikom kolonom naroda, Tujko — tako smo zвах Turkulina, i Kladarin u šali su me nazvali »Mojsijem koji vodi izraelski narod«. Čini mi se da tada nisam shvatio tu njihovu dobronamjernu šalu. Ja sam, naime, mislio da je samo nama teško na terenu graduške općine. Međutim, Kalinama su se približavale velike i male kolone naroda i sa pravaca općina Blinje i Jabukovca; sve se ssklanjalo ispred ustaškog noža u Samaricu.)

ZBJEG NA KALINAMA

Nekako krajem prve polovine avgusta na sjevernim obroncima Šamarice, zvanim Kahne, našla se masa oko 5000 do 6000 ljudi, žena i djece iz oko 20 sela sa teritorije pomenutih općina. Narod je počeo da živi i radi prema mjerama koje je za zbjeg određivalo rukovodstvo: Turkulin, Kladarin i Kalac. Život je bio tako organizovan, da je narod svakog sela dobio svoj prostor na kojem se i smjestio. Obrazovali smo i narodne odbore, koje su činili ljudi koje je narod sam izabirao, a koji su uživah ugled u svom selu, bez obzira na materijalno stanje i dotadanju političku pripadnost. Kada su sela u blizini Sunje i pruge Kostajnica — Sisak, preko svojih delegata, tražila uputstva kako da postupe, mi smo im na vrijeme savjetovah da sa narodom ne kreću prema Samarici, već da se kriju po manjim grupama u šumarcima oko svojih sela. Otpočelo se i žito dopremati u šumu. Naime, odbori su dobili zadatak da ustašama ne prepuste ni zrno žita, a šumarci oko sela nisu obećavali neku sigurnost. Ustaške vlasti postavile su kod vršalica svoje povjerenike, koji su kontrolirali prinos žita po domaćinstvima. Nastala je prava borba kako skloniti što više žita za narod i potrebe zbjega. Iz sela koja su jako udaljena žito je dopremano noću. Bili su to veliki napori za one koji su po 20 kilometara morah da prevale s kolima natovarenim žitom, a i za nas na Kalinama, jer nismo imah mogućnosti da žito prihvatimo i spremimo.

Iz zbjega su izdvojeni uglavnom svi mladi ljudi, koji su služili vojsku. S njima je organizovana vojnička i politička cobuka, koju su izvodili podoficiri i oficiri bivše vojske.

Najviše nam je nedostajalo oružje, pa smo se počeli naročito interesovati za ljude o kojima se govorilo da ga moraju imati. Jedne noći Kladarin i ja dobili smo od Jove Mirilovića 2" ili 3 karabina, koje je on bio dobro pohranio. Imali smo mnogo kapislara, nešto manje duplonki, a naročito mnogo kubura — znači, uglavnom oružje kojim su se ljudi u selima uveseljavali (a već po tradiciji u ovom kraju za vrijeme, praznika ili nekog drugog slavlja mnogo se puškaralo). Imali smo i jedan laki mitraljez, koji su ljudi dolazili da gledaju kao nešto što je zaisluživalo posebnu pažnju. S obzirom na potrebu da se ionako malobrojno oružje popravlja i održava u ispravnosti, od rukovodstva u zbjegu određen je za oružara Pejak Conja¹⁰.

Jednog dana, krajem avgusta, u naš logor su došli Matijan Cvetković, Jandra Čipur, Ivo Bujić i Ivo Čeh¹¹, borci "Brezovačkog partizanskog odreda, Hrvati. Ovo je bio za svakog od nas, a i za čitav zbijeg, veliki događaj. Do tada smo samo govorili da je u hrvatskim selima oko Šiska otpočela borba, ali su mnogi na to samo u nevjerici vrtjeli glavom. Ovo stoga, jer su odnosi među seljacima u graničnim srpskim i hrvatskim selima još za vrijeme bivše Jugoslavije sistematski potkopavani, a ustaške vlasti su tada to nepovjerenje produbljivale osuđujući Srbe za sve nepravde starog režima, bacivši parolu da Srbima nema mjesta u NDH. Stoga je narod teško shvatio mogućnost da ima Hrvata koji bi se borili u zajednici sa Srbima protiv ustaša, a sada se na sve većem broju primjera uvjeravao u to. Snažan utisak na narod su ostavili Marijan Cvetković i Jandra Čipur, koji su pozdravili Srbe-suborce. Jandra Čipur u svojoj seljačkoj rubači, sa rukavima zavrnutim do lakata i sa kaputom ovlaš prebačenim preko ramena, prosto je seljake podizao kad im je govorio o pravima seljaka na život dostojan čovjeka, o seljacima koji su u Rusiji kroz revoluciju dobili velika prava. Pod dojmom ovog busreta i razgovora koji su vođeni, porasla je borbena aktivnost i ljudi su počeli da s više upornosti traže oružje, da postavljaju pitanje kad će naoružana grupa otpočeti s akcijama, jer je u tom pogledu stanje na Kalinama, upoređeno s onim u glinskom kotaru, bilo znatno slabije. Tih prvih dana, zaista, nije bila izvedena nijedna vojna akcija. Da li se još tada rukovodstvo zbjega kolebalo do kojih razmjera ići na oružanu borbu, s obzirom na pokolj koji su ustaše izvršile u Gradovcu poslije akcije

¹⁰ Poginuo u sukobu s ustašama novembra 1941. između sela Bijelnika i Jošaviće.

¹¹ Andrija Čipitr i Ivo Čeh poginuli su krajem 1941. godine u borbi s ustašama u selu Budičini, a Ivo Bujić poginuo kao borac Banjske proleterske čete u Slavoniji.

na Banski Grabovac 23. jula, ili mu je nedostajala zamisao konkretne taktike otpočinjanja oružanog ustanka, nije mi bilo tad najjasnije. U svakom slučaju rukovodstvo Kalinskog zbije- ga bilo je iznenađeno jačim revolucionarnim gibanjem u na- rodu i pored neprijateljevih represalija.

Posebnu pažnju poklanjali smo organizovanju narodnih odbora, u kom cilju smo često iz Kalina odlazili u sela. Tako sam jednom, u avgustu, došao u Staro Selo i po mesečmi održao saptanak komè je prisustvovalo dosta pozvanih ljudi. Tada je izabran prvi odbor za ovo selo (koje broji oko 1000 stanovnika)¹². Tih dana Dukić i ja osnovali smo Narodnooslo- bodilački odbor i u selu Mala Gradusa.

Mnogo se diskutovalo o tome kako sprovesti zadatak o formiranju odbora, jer su šire mase prvi put, pri njihovom stvaranju i određivanju zadataka, snažnije osjetile o čemu so- zapravo radi. One su rad u odborima vrlo rado prihvatile kao- pogodan za postepeno i jače angažovanje cijelog svog sela *ili* kraja za borbu. No, u praktičnom sprovođenju ovog zadatka pojavili su se i problemi. Jedan od njih je narod koji je ostao po selima, jer nisu svi krenuh u Samaricu. Zbog toga su po- jedinci predlagali da se formiraju po dva NOO za jedno isto selo: jedan za narod u šumi, a drugi, za one koji su ostali u selu. A kako su prilike ubrzo naitjerale narod natrag u sela, ovaj problem je otpao.

Iz zbjega na Kalinama izvedene su tri akcije (jedna ve- lika i dvije manje). Šteta je što se nije posvjetila pažnja »malim« akcijama. Zamašnija akcija (bar po učešću ustanika, ako ne po- rezultatu) bio je pokušaj diverzije i napad na voz kod sela Brđana (na pruži Sisak — Sunja). Došlo je, u stvari, do prvog dogovora ustaničkih rukovodstava sa glinskog i petrinjskog kotara, da zajedničkim snagama izvrše akciju. Negdje 20. av- gusta popodne na Kalinama su se prvi put sreli ustanici pet- rinjskog i glinskog kotara, čiji je logor bio nasred Samarice. Oni su se već bili pročuli svojim borbenim dejstvima, a sada su s njima došh i njihovi rukovodioci: Vasilj Gaćeša, Stanko Bjelajac Cane i Ranko Mitić. Prije pokreta u pravcu Brđana postrojilo se oko 150 ljudi iz oba logora, koji su se pomije- šah i podijelili u desetine i vodove. Od naoružanja preo- vladivale su lovačke puške, uglavnom duplonke, a bilo je i oko 10 do 15 karabina, kao i jedan laki mitraljez. No, bilo je i boraca bez oružja (sa sjekirama i drugim sličnim oruđem), jer se računalo da poshje napada na voz treba iz njega eva- kuirati i ratni materijal. Neposredno pred pokret postrojenim.

¹² U odbor su ušli: Mirko Brkić, Ilija Bojčetić, Milan Hadomirović, Mirko Tatišić, Ljuban Vujaklija i Jovo Vranešević.

ustanicima govorili su Kalac i Ranko Mitić. -Kalca smo tada prvi put vidjelima znali smo da je na Kalinama jedan drug koji se borio u Spaniji. Izgledao je iscrpljen,, ali- je energično govorio o predstojećoj akciji, tako da je svojim držanjem, i *govorom unio* dosta živosti među nas, kojima nije bilo baš tako jednostavno da se uživimo u ovakav jedan zadatak,-dosta težak i da se shvati, i da se izvede. (Trebalo je prevaliti, uglavnom' po mraku u kratkoj ljetnjoj noći, oko 20 km do mjesta napada na voz, sačekati *ga*, srušiti, evakuisati ratni materijal i ponovo se vratiti iste noći na Kaline.)

Ova akcija u vojničkom pogledu nije uspjela, iako se željelo da se baš u zajedničkoj akciji postigne toliko potrebni uspjeh. Mina nije eksplodirala, pa je voz prošao. Kako se kasnije ustanovilo, jedan saboter je prerezao špagu (minu je trebalo aktivirati povlačenjem dugog kanapa) i tako je ova akcija propala. No, ona je dala neka iskustva. Na primjer, bilo je pogrešno oko 150 ljudi prvi put povesti u ovakvu akciju i izmiješati nepoznate borce, gdje ni starješine nisii znale tko im u jedinicu pripada. Grupa je bila nepripremljena za zadatak, a u ovakvoj vrsti akcija nismo imali ni iskustva. No, postignut je značajan politički uspjeh u pripremi boraca za akciju i na planu upoznavanja naroda, u selima kroz koja smo prolazili, sa partizanima. Bilo je mnogo prijatnih međusobnih susreta i razgovora koji su ojačali vjeru u vlastite mogućnosti. Glinski ustanici bili su posebno zadovoljni što im je narod ovog kraja rado i slobodno prilazio i s njima se upuštao u razgovor. Primijetili su da su na ovom terenu NOO dobro organizovani, čim su bih u stanju da ovoliko jedinicu tako toplo dočekaju i bogato snabdeju hranom.

Uskoro je na Kalinama organizovana diverzantska grupa koju su sačinjavali: Miloš Žica, Mićo Božić i Nikola Simenić. Kale je uložio mnogo truda da bi ove drugove pripremio za samostalni diverzantski rad, za pronalaženje sredstava i pravljenje »papuča« pomoću kojih bi lokomotiva iskliznula iz tračnica zajedno sa vagonima, jer eksploziva za miniranje nije bilo. On je s njima išao nekoliko puta na prugu, gdje su ostajali po nekohko dana u šumarcima neposredno pored pruge i pronalazili objekte za svoje napade. Ali, najviše zbog nedostataka eksplozivnog materijala, ova grupa je ubrzo prestala da djeluje.

Glasovi o zbjegu na Kalinama brzo su se prenosili po solima i u narodu se stvarala čitava fama, tako da je i neprijatelj stvorio na osnovu toga predstavu o našoj velikoj snazi. No, ovakvi glasovi su privlačili i one u narodu koji su ranije izbjegavali i da se sretnu s pojedincima koji su se prvi

sklonili u šumarke oko svojih sela. Među njima bilo je i njihovih rođaka, do tada neugroženih, kojima nikako nije išlo u glavu da će njih jednog dana, na ovaj ili onaj način, snaći ono što je snašlo i ostale progonjene. Politički »potkovaniji« ljudi su se bojali neizvjesnosti, ona ih je toliko preokupirala da su u ovim pojedincima — ustanicima gledali opasnost i za sebe, i za druge, a sada su Kaline i u njihovoj svjesti postale nešto veliko i značajno u ovom velikom uznemirenju i kretanju naroda. Mnogi su tada donijeli odluku da za to vežu i svoju budućnost.

U samom zbjegu dogodio bi se i poneki incident. Tako je jedne večeri stražar ubio jednog druga (čini mi se da se zvao Runjajić) koji se sa grupom svojih seljana vraćao iz sela Vukoševca. On je bio u uniformi koju je doneo iz bivše vojske i u sumraku stražar je u njemu »prepoznao« neprijatelja.

Uskoro je i na kotaru Kostajnica narod počeo da doživljava ustaška zlodjela. U Samarici, negdje u visini sela Babina Rijeka, formiran je jedan zbjeg. U širem rejonu Curčinice (Miškov vrelac) razmjestio se narod iz sela: Mečenčana, Prevršca, Velešnje, Kukuruzara i Babine Rijeke. I ovaj zbijeg naptao je iz sličnih razloga kao i onaj u Kalinama, kao i skoro svi ostali. No, zanimljivo je da je bilo ljudi koji nisu htjeli da se priključe zbjegu svog sela, već su birali neki drugi. Tako je, na primjer, čika Rajko iz sela Borojeviča (s obzirom na položaj sela koje je jako dugačko), smatrao da pripada i zbjegu na Kalinama, i zbjegu kod Miškovog vrelca, pa se odlučio za Kaline. (U oba zbjega je pričao kako je u svojoj kući jednog ustašu udario sjekirom i sada više njemu nema mjesta u selu.) U logor na Kalinama radije je došao i Đuro Sekulić¹³, iako je i njegov zbjeg bio kod Miškovog vrelca. On je radio u selu Knezovij"ani kao nadničar, a po rasulu bivše vojske sobom je ponio vojničku odjeću, koju je i dalje nosio. Jednoga dana ustaše su ga uhvatile, dovele u općinu i pretukle ga. Iza toga je došao u zbijeg. Među izbjeglicama u zbjegovima bilo je i onih koji su pobjegli neposredno ispred ustaškog noža. Tako je Dragan Student jedim pobjegao od 40 talaca poznatih seljaka, koje je po zahtjevu ustaša prikupio šef žandarmerijske stanice u Mečenčanima, Majdak; taoci se nikad nisu vratili.

Iz zbijega kod Miškovog vrelca dolazio je k meni u Kaline Branko Borojević, jedan od rukovodilaca tog zbijega, da se upozna s našim iskustvima i organizaciji života i rada u logoru. Ovakva iskustva nas dvojica smo često mijenjali.'

¹³ Poginuo je kao puškomitraljezac 1942. godine u selu Jabukovcu, kao veoma popularan borac i drug — bio je neka vrsta banijskog Nikoletine.

Negdje početkom, septembra saznalo se da neprijatelj priprema napad na zbjegove i pretres terena na kojem se nalaze. Rukovodstvo je odmah dalo uputstva narodu da u manjim, grupicama napusti Samaricu i skloni se u šumarke oko svojih sela. U sprovođenju ovog bilo je izvjesnih poteškoća, jer su poneki nezadovoljnici iskoristili ovu priliku da intrigiraju protiv rukovodilaca pripisujući im nameru da narod prepuste ustaškim zločinima. Međutim, raspuštanjem logora rukovodstvo je Melo da izvuče ispred ustaškog udara tako veliku grupu ljudi skoncentrisanih u Samarici. Pošto je manevar, sa raspuštanjem zbjega uspio, ovi elementi izgubili su svoj uticaj jer se narod i sam uvjerio da je odluka bila pravilna. (Pred. nagovješteno čišćenje Kalina žito je na vrijeme Aešto bolje prikriveno, narod se razbio po manjim grupama na cijeloj teritoriji, a naoružana grupa se povukla dublje u šumu).

Tada smo već po svim selima, pored NOO, imah i partijske organizacije, koje su se kalile kroz akcije na terenu. No, i u njima, kao i u odborima, bilo je pojedinaca koji nisu bili dorasli svojim zadacima. Mi smo -izbjegavali da im dajemo odgovornija zaduženja, pojedince smo i otklanjah, naročito* ako su svojim stavom išh naruku neprijatelju.

TEŠKOĆE PRVIH PARTIZANSKIH GRUPA

Poshje raspuštanja zbjega na Kalinama naoružana grupa, je izvjesno vrijeme živjela sama u šumi, izbjegavajući sela i vrlo često mijenjajući svoje boravište u Samarici. U njoj su, uglavnom, ostali aktivisti iz grada Petrinje i oni iz sela petrinjskog kotara, koji su se kao aktivisti pojavili na terenu. Bilo nas je oko 30. Morah smo da primimo i jednu porodicu, iz sela Begovića (Stanka i Anu Begović i njihovog sinčića), za kojom su ustaše tragale. No, nije sav narod iz sela oko Samarice napustio veliku šumu. Jedan dio je ostao i dalje da živi u Samarici, a drugi dio, manje ugrožen, vratio se u sela, Iako nije silazila u sela, naša grupa je i dalje posvećivala pažnju političkom radu na terenu.

Ustaše iz Petrinje, na čelu sa zloglasnim Dujom Krpanom, otpočele su da vrlo energično tragaju za ustanicima, a naročito su prijetile Petrinjcima. Imale su podatke da se iz sela Moštaniee rukovodi pripremanama za uštanak; da su sela Klobučak i Moštanica punktovi preko kojih se održavaju veže između ustanika u šumi Brezovici (u rejonu Siska) i Samarici. Pošto su dobro prokrstarile pravcem Moštanica — Begovići, ustaše su u prvoj polovini septembra odredile selo Begovići za svoju bazu i odavde otpočele da iznenadno prave ispade u raz-

lišitim pravcima. Stanko Begović je predlagao da napadnemo ove ustaše. On je u vezi s pripremama za napad dobio, zadatak da sa jednom patrolom izvidi neprijatelja u selu i da pripremi vodiče. Po povratku su borci iz patrole pričali, o jezivim zvjerstvima koje su ustaše činile nad ženama koje su pohvatale u kukuruzima i njivama ispod kuća.

•• U noći 5. septembra krenuli smo u napad, ali su ustaše bile na oprezu, nišu se dale iznenaditi. Čim su osjetile napad otpočele su da pale jednu, po jednu kuću i čitavu noć su otvarale vatru iz cjelokupnog naoružanja, tako da je do jutra gotovo cijelo selo izgorjelo. (Ovo je prvo selo na petrinjskom kotaru koje je izgorjelo, a na kotaru Kostajnica nekako u isto vrijeme zapaljeno je selo Babina Rijeka.) Iz akcije grupa se vratila bez jednog druga (čini mi se da je bio iz sela Tremušnjaka) koji je prvi od ustanika na ovoj teritoriji poginuo u sukobu sa ustašama.

Sada kada se rukovodstvo našlo u ovoj oružanoj grupi od oko 30 ljudi, počelo se uočavati da se pri stvaranju što homogenije oružane grupe pojavljuje dosta problema. Na to je ukazala i neuspjela akcija na ustaše u selu Begovićima, zatim nedostatak drugova stručnijih u vojnom pogledu (oni su otišli u svoja sela prilikom raspuštanja zbjega na Kalinama), nedostatak municije, slabo naoružanje (imam smo 5 karabina i jedan laki mitraljez — koji je trošio mnogo municije, a sve ostalo bile su lovačke puške i kubure iz kojih se još nije pučalo, pa se i nije znalo da li su ispravni) i si. Sve je to zahtjevalo da se oružanoj grupi posveti više pažnje. Trebalo je iz Petrinje izvući municiju koju su naši drugovi na izvjesnim mjestima sakrili i uspostaviti veze koje su se počele naglo trgati.

I u vojničkom pogledu situacija je za nas postajala sve gora. Oko Samarice u sehma: Jabukovcu, Bijelniku, Mečenčanima i Zrinu nalazile su se ojačane posade žandarmerije. Zrin je posebno bio opasan. Imam smo znatnih teškoća i sa ishranom. Sva je sreća što je među nama bio i drugi španski borac Pihler, koji je u situaciji, kada se grupa nije kretala po selima, znao vrlo vješto da rješava pitanje naše ishrane i da ni od čega pripremi relativno dobru hranu. On je kod nas, kao »Španac«, uživao veliki ugled. Da bi što bolje upoznali prostranstvo Samarice upućivali smo patrole i prikupljah podatke. Pronašli smo i drugo pogodnije mjesto za naš logor i tamo se prebacili. U novom logoru rukovodstvo je izvršilo sve pripreme da se organizujemo kao partizanska jedinica i da borci polože zakletvu. Nabavljena je i crvena zastava pod kojom ćemo se zakleti.

Franjo Mraz: NA ZGARIŠTU RODNE KUĆE

Osvanuo je i dan zakletve. Postrojili smo se usred novog logora. Svečanim činom rukovodili su Turkulin i Kladarin. Raspoloženi nismo ni osjetili kad je vreme poodmaklo. Negdje iza podne, dok smo bili oko svečanog ručka, odjednom su sa suprotne kose, sasvim blizu, prasnula dva pucnja iz vojničke puške. Ručak je odmah prekinut, a patrole su krenule u nekohko pravaca. Kale je poveo mene i još jednog druga u jedan jarak, da iz tog pravca spriječimo nailazak neprijatelja kojeg smo već vidjeli kako se muva po susjednoj kosi jer su se sa šljemova odbijah sunčevi zraci. Zauzeli smo položaj i kontrolišemo stazu koja krivuda uporedo sa potokom. Iz logora je otvorena vatra iz pušaka i jedinog mitraljeza na neprijatelja, na koju on odgovara. Opazismo kako prema nama bježi neka žena iz pravca sela Lovče, odakle smo očekivah nailazak neprijatelja. Vrlo oprezno smo je pozvali, kako se ne bi uplašila i pobjegla nazad, ka neprijatelju. Rekla-nam je samo da je vojska iz Lovče pošla tuda po šumi, a zatim se prosto istrkla i krenula da bježi u pravcu Komogovine. Ostah smo i dalje na položaju, razmišljajući da ona nema i kakav, drugi zadatak. Još smo čuli nekohko učestalih pucnjeva s jedne i druge strane i borba je bila završena.

Izgubivši vezu s našom grupom, koja se poshje sudara prebacila na drugu kosu, ustaše su brzo otišle u pravcu Komogovine. Nas trojica ostah smo na ovom položaju do kasno u noć. kada smo odlučili da oprezno krenemo kroz šumu u pravcu sela Pastuše, pod dojmom da su ustaše tu, u šumi. Išh smo pretjerano oprezno, tako da smo inače mali prostor savladavah sve do sutradan ujutro. Tu smo od pastira ispod sela saznah da vojske nema blizu. Tek nekohko dana kasnije ponovo smo se kao grupa skupih na mjestu zvanom Milošev komac, ah bilo nas je manje.

Nekako pred kraj septembra u naš logor stigao je Brezovački odred, iz okolice Siska, pod komandom Vlade Janjića Cape i Marjana Cvetkovića. Bio je to događaj koji je u ovim momentima posebno teške situacije jednom i drugom odredu donio ohrabrenje da ojačani, u povoljnim uslovima, otpočnu borbu na ovom terenu. Ubrzo smo se veoma zbližili, a posebno s Capom (njega su Siščani od milošte zvali Stari, što smo i mi usvojih).

Brezovački i Kalinski odred reorganizovali su se u jedan odred. Rukovodstvo odreda stupilo je u vezu s rukovodiocima odreda na glinskom kotaru i odlučilo da naš odred izvrši napad na žandarmerijsku stanicu Mah Gradac, a Gaćešin odred na žandarmerijsku stanicu u selu Klasniću. Ove akcije izvedene su oko 26. i 27. septembra. Žandarmi koji su ostali

I¹

•u životu (sutradan im je stigla *pomoć*) napustili su ova mjesta i tako je stvorena prva poluslobodna teritorija). a naoružane grupe (naročito na glinskom kotaru) bile su u mogućnosti da se sada zadržavaju i u selima. U napadu na Mali Gradac poginula su tri borca: Bezuh, iz Brezovačkog odreda, Kajgana Milan i Drobniak, iz Kalinskog odreda. Ranjen je Stevo Čikara, iz Petkovca. Ubijen je jedan žandarm, a petorica ranjena. Stanicu smo demolirali. Dugo smo prepričavali događaje iz ove prve zajedničke akcije. Najviše se govorilo o Capi, koji je vješto i uspješno rukovao puškomitraljezom.

Jednog dana krajem septembra¹⁴ rukovodstva su se sporazumjela da svi naoružani borci i narod, koji su se u to vrijeme našli u Samarici, polože zakletvu. Na ovoj svečanosti zadržali smo se na okupu skoro čitav dan. Na svečanom dijelu zakletve imali smo priliku da vidimo još dva »Spanca«: Ivu Rukavinu i Srećka Manolu. Već ranije smo čuli da se nalaze na Kordunu, a o uspješnim vojnim akcijama na tom sektoru bilo je dosta govora kod nas. Ne sjećam se svih pojedinosti iz njihovih kratkih pozdrava i razgovora sa narodom i postrojenim ustanicima, ali oni su na sve nas ostavili snažan utisak, pogotovu što su, iako mladi, za sobom već imah duži staž boraca protiv fašizma. U španskom građanskom ratu stekli su dragocjena iskustva i sada su bih s nama da nam pomognu i rukovode pokretom.

Na povratku's te svečanosti mi i sisački partizani uputili smo se na našu teritoriju, u novi logor, a Gaćešini partizani krenuh su na nove zadatke. Ne mogu tvrditi, ali sve mi se čini da je poshje ove svečanosti na Gaćešin logor krenula neka neprijateljska jedinica jačine do 500 vojnika u namjeri d& uništi njihovu bazu, koja je dobila sve odlike logorskog vojničkog života u šumi. (Bile su podignute barake za raznoliku namjeru, zatim pekare, radionice i si.) U vezi s ovom ofanzivom zatražena je od našeg odreda pomoć. Sjećam se da sam u jednoj desetini stigao na ovaj zadatak. Prolazeći kroz njihovu bazu, osjetili smo više vojničkog reda nego što smo ga mi nje govali u našim prilikama, pa i na položaju sam osjetio kako se desetar iz Gaćešina odreda trudi da svoju jedinicu drži u rukama. Inače smo bih raspodijeljeni po njihovim desetinama, zato što je bilo dosta pravaca za kontrolu i zatvaranje, a oni su bolje poznavali ovaj teren. U šumi borba je veoma neprijatna, puna iznenađenja. Ustaše su namjeravale da najprije osvoje bazu i da je obezbijede od naših protivnapada, a potom unište. Koliko se sjećam ustaše isu imale gubitaka u ovome

¹⁴ Po sjećanju nekih boraca to je bilo 28. septembra.

sukobu, ali i djelimieruh uspjeha, no do glavnog logora nisu uspjele doći.

Kada smo se ponovo našli u dijelu Šamarice koji gravitira prema petrinjskom i kostajničkom kotaru, i to opet na novom mjestu (sada skoro svaki drugi dan mijenjamo mjesto boravka), doznali smo za niz novih stvari. Za komandanta dobili smo Franju Ogulinca Selju¹⁵, najnovijeg »Španca«. Onizak, širokih pleća i temeljne građe. Zapamtio sam ga kao uvijek ozbiljna druga i čovjeka koji ne voli mnogo da priča. Govorilo se o jednom planu po kome bismo po desetinama bili upućeni u pravcu Sunje, Kostajnice i Siska, da sami u, ovakvim grupicama tražimo ciljeve svojih napada. Bio sam delegat u desetini kojom je komandovao Zuk (čini mi se da je bio inženjer). Odabrali smo za svoje boravište šumu Vučjak, jedan veći pošumljeni rejon, odakle smo mogli da na komunikacijama između Brdana i Blinjskog Kuta, biramo razne objekte za napad — kakav manji transport ili ustaške patrole. Za nama je ubrzo stigao kurir s naređenjem da se odmah uputimo u Samaricu. Naravno, bilo nam je neugodno što nismo za ova dva-tri dana boravka postigli makar i minimalni uspjeh. Ah i ostah su, kao i mi, tek bih pristupili pripremama za dejstva, kad su se po istom naređenju morali vratiti u Samaricu.

Kao slijedeći cilj našeg napada, kako se moglo pretpostaviti iz međusobnih nagađanja, trebalo je da bude Zrin. Iz ovog ustaškog gnijezda — kako je narod govorio (a i Zrinjani su tako o sebi govorili — oni su čak poručivali Paveću da će prije pasti Zagreb, nego njihovo selo), ustaše su vrlo drsko upadale duboko u Samaricu, a naročito su prijetile selu Lovči. Ovi jako ugroženi seljaci slali su nam svoje predstavnike tražeći da ih zaštitimo od zrinjskih ustaša. Lazo Rajković¹⁶, odbornik u ovom selu, tih dana je neprekidno boravio među nama. Vrlo često je bio blizu šatora rukovodilaca, gdje ga drugovi pitaju za pojedine konkretne stvari u odnosu na Zrin, ali i od njega ne možemo doznati sasvim sigurno da se nešto priprema u vezi sa Zrinom. Inače likvidacijom ovog neprijateljskog uporišta slobodni teritorij bi se znatno proširio i spojio s teritorijem koji je već bio slobodan, pošto su žandarmi napustili svoje stanice u Malom Gracu i Klasniću. Najviše zbog ovoga pala je odluka da se Zrin napadne.

Negdje oko 20. oktobra na Zrin je krenulo blizu 200 naoružanih boraca iz oba odreda. Prije napada rukovodioci su

¹⁵ Poginuo kao komandant II operativne zone Hrvatske u Zumberku 1942. godine; proglašen za narodnog heroja.

¹⁶ Zrinjske ustaše su ga na prevaru odvele i ubile 1942.

bili u izviđanju. Selo je dosta veliko i potpuno naoružano. Smješteno je u jednoj dolinici i vrlo je nepristupačno. Prema Samarici, na sjeveru, obezbjeđuje ga jedna stara tvrđava— Gradina (sa posadom) — koja dominira cijelim selom. Po našem planu trebalo je, na trubni znak, ai toku noći* najpre opkoliti i zauzeti selo, a zatim tvrđavu. Te noći bio sam u ulozi delegata voda kojim je komandovao Ilija Nožinić¹⁷, bivši mornarički narednik.

Još u toku noći smo se spustili u selo, ali vrlo teško se orijentisemo, uisled mraka i ispreseeanosti zemljišta. Ležeći u kukuruzima očekivali smo znak trube za početak napada. Vod raspoređen u streljačkom stroju, dugo je ležao. Nešto od hladne rose, nešto od dugog čekanja u tišini, među drugovima nastade došaptavanje, pokretanje, kao da su time opominjali komandu da ih počinje obuzimati zima i nervoza i da napad treba početi ih će sve propasti. Na iznenađenje se mnogo računalo, ali po svemu, sudeći izgleda da se zakasnilo, jer su Zrinjani već počeli da se bude i da izlaze iz kuća. Zaključivah smo da nas još nisu mogli primijetiti, jer su nas od pogleda štitile još zelene i guste stabljike kukuruza. Kroz jedan duboko usječeni put, koji izvodi iz sela, naziremo jednu grupu Zrinjana koji tim putem izlaze na brdo nama iza leđa. Jedan drug došaptava, da se jedan Zrinjanin popeo na stablo da nabere voća — drugi misli da nas onaj prebrojava. U vodu se osjeća kao da bi moglo doći do komešanja. I dok se očekuje znak trube, odjednom, nama iza leđa otvori se vatra iz nekoliko pušaka, začula se i graja iz sela. Sada više nije trebalo ništa čekati: komandir voda naredio je da se vod odmah organizovano povuče uz brdo, pod zaštitom vatre.

Dok gmo se vraćali, slušali smo snažnu pucjavu iz pravca našeg logora. Počeli smo nagađati šta se to događa. Pojedinici iz voda su govorili kako su još noćas, dok smo se privlačili kućama za napad, čuli neke pucnjeve u šumi i da su to vjerovatno bile zrinjjske ustaše, koje su se sudarile s našima i sada ih progone kroz šumu.¹⁸

¹⁷ Ne znam da li je u toku rata poginuo ili umro.

¹⁸ Te iste noći iz Dvora na Uni jedna neprijateljska bojna (bataljon) ojačala je uporište Zrin i sa tamošnjim ustašama odmah — ukupno oko 800 vojnika — krenula na logor u Samarici. Naša glavna kolona i glavna kolona neprijatelja su sa srele. U našoj koloni nalazili su se rukovodioci akcije: Seljo, Gačeša, Capo i Turkulin. Upravo .dok su • se jedna i druga kolona u šumi odmarale patrole su se sudarile. U našoj patroli smrtno je ranjen Stanko Begović. U momentu dok se naša glavna kolona odmarala, a neki borci poslije dugog hoda kroz šumu pred zoru zadrijemali, iznenadni pucnji doveli su do rasula kolone.

Cijeli dan približavali smo se logoru, smatrajući da će i ostale naše jedinice tako postupiti, iako je neprijatelj u šumi. U prvi sumrak u logoru smo našli Selju, našeg komandanta, s jednom desetinom. On nam je objasnio proteklu dnevnu situaciju'. Pokazao nam je pravac odakle se, nedaleko od nas, iz šume čula galama ustaša. Tu su ubili našeg ranjenika, Rankicu, koji se sa svojom bolničarkom bio prikrrio. Seljo mi je naredio da se odmorim i da sutra rano, kao vođa patrole, izvidim neprijatelja u pravcima prema Komogovini i Jabukovcu.

Nas trojica odspavali smo prvi san, a zatim krenuli u pravcu Gornje Pastuše. Još dok smo se u logoru spremali, otpočela je da pada krupna, hladna kiša. Kroz šumu smo se kretali veoma oprezno. Počelo se već razdanjivati; netko se sa susjedne kose dovikivao — htjeh smo doznati tko je. Iako je neprijatelj bio u šumi, ipak na njega nismo naišli. Snijeg je postepeno potpuno zamijenio kišu — sada je padao tako gust da se i drveće počelo savijati. Kad smo se približili Gornjoj Pastusi, otpočela je borba u šumi odakle smo došli. U logoru se jedna desetina pod Seljinom komandom potukla s neprijateljem, ali je borba brzo prestala.

U Gornjoj Pastuši sreli smo nekoliko seljaka koji su nam rekli 'da u Komogovini nema vojske, a da iz pravca Kraljevčana rosu osjetih nikakav pokret žandarima. Vidjevši nas skroz mokre, ponudiliisu nam da uđemo u kućii. Svi ukučani su htjeh da nam pomognu da se bar malo osušimo. Najpre smo to odbili, ah smo ipak počeli da sušimo komad po komad odjeće. Odjednom je u kuću uletjela jedna drugarica i javila da žandarmi ulaze u selo, da su tu blizu, da pretresaju kuće. Nastala je trka. Mi i domaćini smo se zgledali. Očekivah smo najgore. Domaćinu smo rekli da se nećemo predati.¹⁹ Popeh smo se na tavan, zauzeli svaki svoj zaklon, odakle smo mogh osmatrati, i dejstvovati, ako do toga dođe. U očekivanju da li će žandarmi krenuti prema našem skrovištu proteklo je dvadesetak minuta. Na putu pred kućom vidim do 15 žandarima. Da li ulaze u kuću, da h je pretresaju, hoće li i na tavan, kako ćemo se obračunati s onim koji će otvoriti vrata tavana, da h na ove 'što ih vidim treba odmah bacili bombu? Mnoštvo pitanja, napregnuta neizvjesnost. U tom času u selu se pojavilo nekoliko partizana i žandarmi pojuriše za njima. Nasta graja i pucjava. Na tavan još nitko ne dolazi — kuću možda još pretresaju a možda nisu ni ušli u nju? Opet

¹⁹ U ovo vrijeme vodili smo računa da u našim selima ne izazovemo uvijek sukob s ustašama ili žandarima, jer još nismo imali dovoljno snaga da seljake i njihovu imovinu bar djelimično zaštitimo, niti da uništimo neprijatelja. Znali smo da bi posljedica svakog takvog sukoba bilo spaljivanje sela i interniranje mještana.

iščekivanje, koje je trajalo sat — dva. Po dvorištima u selu žandarmi se muvaju. Partizani, koji se nisu dali uhvatiti, kao da za sobom odvlače žandarme u pravcu Žilica, zaseoka sela Joševice. Čim je domaćin ocijenio da nas može iz kuće prebaciti u staju, odmah je to i učinio. Na staji, u pripremljenom skrovištu, čekah smo, da prođe opasnost. Dobro smo prošli — i mi, i naš domaćin. Žandarmi su otišli u Joševicu.

Protekla su skoro dva dana dok se odredi nisu ponovo prikupili. Mi i Siščani našh smo se u nekohko grupa u rejonima sela Velika Graduša, Staro Selo i Svinica, gdje smo se zadržavah i u zemunicama, koje smo za ovakve prilike i predvidjeli. Uskoro su se drugovi iz Brezovičkog odreda vratili na svoj teren, u okolinu Siska, a Ivo Brodarac i Krešo Majer, kao sanitetski kadar, te još nekoliko, drugova sa Franjom Kneblom, ostah su na Baniji. U rejonu Kalina ostalo je jezgro oružane grupe za Petrinjski kotar.

Približavala se zima kojom su nam ustaše prijetile, a koje smo se i mi pribojavah. Međutim, u proleće 1942. razvoj događaja išao je nama na ruku.

Tako se završio veoma važan period u razvoju ustanka na ovom teritoriju. On je imao dva različita vremenska obilježja. U prvom-, do polovice septembra 1941. članovi Partije kotara Petrinje i njihovi simpatizeri nastojali su da izbjegnu udar koji su im spremili fašisti. Srpski narod konačno je došao do ubjeđenja da ga ustaše namjeravaju uništiti, prihvata političku liniju i rukovodstvo KP. Javlja se i prvi oblici vrlo specifičnog i postepenog načina na koji Partija i narod reaguju protiv ustaških zločina, najprije u vidu malih, a zatim sve većih zbjegova po šumarcima oko sela, da bi se već u drugoj polovici avgusta do 10.000 ljudi, žena i djece našlo u dva zbjega — na Kalinama i u Čurčinici, koji su na svoj način ubrzavah sazrijevanje opće odluke o ustanku. Drugi dio ovog perioda — do prve polovice novembra — karakteriše objedinjavanje oružanih grupa sa glinskog, petrinjskog i koštajničkog kotara sa sisačkim borcima, planiranje i izvođenje zajedničkih akcija. Zbjegovi su raspušteni, a borci se nalaze uglavnom u šumi, u dva logora. Odredi prolaze kroz dosta teške krize, doživljavaju kritične momente prilikom akcije na Zrin, da bi se poslije toga, koristeći iskustva, postavili čvršći temelji vojnih, pohtičkih i partijskih organizacija. Osnov ovih uspjeha nalazio se, prije svega, u jačanju i omasovljenju partijske organizacije, u njenoj sposobnosti da primi i izvrši mnogobrojne zadatke odlučujuće za uspješan razvoj oružane borbe.

Uroš KRUNIC

MARTIN-BROD — PARTIZANSKA BAZA

PREDUSTANICKI DOGAĐAJI

Rasulo bivše jugoslovenske vojske svima nam je teško padalo. Okupacija zemlje podsticala je na razmišljanje. U trećoj sekciji preduzeća »Batinjol« na unskoj pruzi osjećala se panika i dezorijentacija. Radnici i namještenici, zbunjeni i potišteni, napuštali su posao, opraštali se i odlazili. Mještani Tiškovca bili su u paničnom strahu. Sve je zamiralo. Rad je na izgradnji pruge- prestao.

Već prvih dana kapitulacije krenuo sam s porodicom iz Tiškovca, gdje sam bio nastanjen, u svoje rodno mjesto Martin-Brod. Za prevoz sam koristio konjsku zapregu. Na putu od Tiškovca do Martin-Broda primjećivala se sva istina okupacionog stanja i bijeda stare Jugoslavije. U grupama i pojedinačno susretao sam vojnike jugoslovenske vojske s puškama. Ili bez njih, najčešće bez šajkača na glavi, ili bez kojeg drugog dijela uniforme. Izmučeni, gladni i izmoreni ovi ljudi u vojničkim odijelima simbolizirali su bojevu gotovost zemlje. Jedan mi je od njih rekao: »Evo, prijatelju, nosim pušku bez municije. Takvu sam je dobio. Teško je i.bespomoćno bilo gledati kako neprijatelj bez otpora osvaja rodnu zemlju.« I čovjeku su potekle suze niz lica. Sjećam se i danas toga čovjeka u uniformi kojemu sam na rastanku rekao: »Čuvaj, prijatelju pušku, a kad ustreba municiju ćeš naći.«

i ' U Martin-Brodu, kao i u drugim selima kroz koja sam tih dana prošao, osjećala se neizvjesnost i potištenost. U martin-brodskoj kasarni ustaška žandarmerija već je sprovodila prve mjere »čišćenja«. Ljudi su bili bojažljivi i nepoverljivi. Očito je okupacija zbunila narod, a progonjenje i zatvaranje ljudi pojačalo je paniku i strah.

Polovinom maja 1941. pozvan sam službeno u 3. sekciju unske pruge. TI to doba ustaše u Kninu su spremale akciju

»čišćenja« na širem planu. Bio sam među prvim ljudima na ustaškoj listi za likvidaciju. I kad sam se tih. dana, na poziv 3. sekcije, našao u Kninu, ustaše su mi pripremile zamku. Okolnost što nisam imao voz za povratak vjerovatno je ustašama pružala ugodnu priliku za igru živaca. Susretao sam ironično nacerena lica s paklenim »U« na čelu. Primjećivao sam da me prate. A, onda u jednom momentu, kad sam ustašama uspio zamesti trag, susreo sam Antu Požara, svoga prijatelja i znanca iz Knina. Jedva smo se pozdravili kad mi je rekao: »Jovo, ustaše te traže. Izgubi se čim prije iz Knina.« Nedaleko od nas stajao je autotaksi. Požar je rekao da ga slijedim. Otvorio je vrata taksija i rekao šoferu: »Ivo, ovom mom prijatelju jako se žuri. U službi je. Prebaci ga hitno do Strmice.« I taksi je krenuo. Znao sam samo da je taj Ivo od Šibenika. Uostalom, bilo je svejedno odakle je. Vozio me žurno. Brzo je promakla i poslednja kuća u Kninu. Osjećao sam se sigurnije. A kad sam stigao u Strmicu, iza mene bili su daleko ustaše i Knin. Platilo sam Ivi 200 dinara, zahvalio mu i pješke pošao u Gornji Tiškovac.

Dan je bio vedar. Sunce je već polako prelazilo od zenita na zapad kada sam stigao kući Pere Bauka. Ukućani su kao i uvijek prema meni bili ljubazni i gostoprимljivi. Ubrzo su se okupili susjedi i otpočeo je razgovor. O ustašama, okupaciji, o ratu. To je bila tema koja je u to doba zaokupljala sve naše ljude. I reklo bi se sama se nametala. Ali razgovor u Perinoj kući bio je ovoga puta nešto-drukčiji. Nekako sam otvorenije, jasnije i jače osjećao potrebu otpora. Ovoga puta o tome govorio sam nekolicini okupljenih ljudi. I pošto je razgovor otpočeo, došao je Teodor Perekipni, šef stanice na Šipadovoj pruzi, izazvao me iz kuće na dvorište i u povjerenju mi saopštio: »Reći ću ti nešto, ako mi daš obećanje da to nećeš nikome pričati.« Kada sam mu dao riječ nastavio je: »Najavljen je iz Knina specijalni voz. Pretpostavljam da dolaze ustaše. Voz je već krenuo«. Perekipni je bio moj poslovni prijatelj s kojim sam, radeći kao nadzornik na unskoj pruzi, održavao poslovne veze tri godine. To ga je, vjemjem, i rukovalo da mi saopšti najavu specijalnog Voza.

U Tiškovcu, Strmici i Kninu kružile su vijesti da ustaše spremaju raciju na istaknutije ljude na području Knina do Cvjetnića. U toj akciji, prema ovim vijestima, trebalo je da učestvuju ustaše iz Drvara i Knina. Potvrda ovome bila je obavijest Perekipnija. Zbog toga sam ne gubeći ni trenutka uputio mlađića Torbicu kao kurira s porukom o ustaškoj akciji Stevi Juriću i Mihajlu Pilipoviću Maćuki na Cvjetnić. Okupljeni ljudi u kući Pere Bauka sklonih su se zajedno sa mnom u obližnje šumarke. Kad su naveče toga dana došle ustaše u Perinu kuću, našle su samo njegovu ženu Mariju i kćerku Dragicu. Izvršile su

pretragu u kući i pronašle moju tašnu sa službenim dokumentima. Mariju i Dragicu su batinama, psovkom i prijetnjom pokušale prisiliti da odaju gdje se krijem. To im nije pošlo za rukom. Ostao sam neotkriven u šumarku iznad kuće, naoružan karabinom i sa dvije bombe.

Ustaška racija sa specijalnim vozom od dva vagona dospjela je do Kaldrme. Toga dana noću ustaše su pohvatale desetak ljudi, odvele ih u Knin i poubijale.

Pješčenje planinskim stazama bilo je najsigurniji saobraćaj u damma okupacije. Obilno sam se koristio u to doba pješčenjem. I tada, dan iza ustaške racije, prije zore krenuo sam šumskim stazama iz Tiškovca za Martin-Brod.

Kasno proljeće 1941. sumorno je dremalo rfid Martin-Brodom. Meljava u martinbrodskim vodenicama bivala je sve slabija. A tamo uvrh sela, podno Kokić-kamena, kao da su presahle Durotina i Mandićeva gostiona. Crvena ilovača na trasi tek izgrađivane unske pruge pojačavala je sumornost proljetnih dana. I kao da to sve nije smetalo objesnim ustaškim orgijanjima. Zveket čaša i pečena jagnjetina kod trgovca Marka Vladetića uznemiravali su tužno raspoloženje sela. Zdravice i napojnice odzvanjale su u stilu oholih siledžija. A vino je kolalo nervima bezazlenih mještana. Tužno raspoloženje naroda prerastalo je u srdžbu.

Junski dani donijeli su sobom nemire i prve žrtve. Ustaše iz Kulen-Vakufa i Bos. Petrovca sprovode svoje prve paklene akcije. Batinanja, premlaćivanja neđužnih ljudi, žena, staraca i djece ostali su u sjećanju preživjelih. I još goreg sjećaju se očevici. U čoporima, kao stada ovaca, iz Martin-Broda, s Velikog i Malog Očijeva, iz Palučaka i drugih sela tjerani su i premlaćivani ljudi, starci, majke s nejakom djecom. I nije to bilo jedinom. Ustaško sjedište u Kulen-Vakufu postalo je gnusno stratište neđužnih ljudi. Iz dana u dan žrtava je bilo sve više: Dušan i Stevo Vladetić, Vesko i Stevo Medić, starac Stevo Karanović, - i mnogi drugi koji su u žaru života udarcem, malja, sjekire ili noža usmrćeni ili oni nemoćni i nejaki koji su na najsvirepiji način ubijeni.

Težinu junskih dana 1941. doživljavao sam u svojim mislima i osjećanjima. Sav bijes i srdžba koje sam u sebi nosio zbog ustaških zlodjela pretvorili su se u želju za organizaciju oružanog otpora. U Stevi Juriću i Mihailu Pihpoviću Maćuki sa Cvjetnića našao sam istomišljenike. Povezao sam se s Nikolom Trninićem s Boboljusaka, koji je u to vrijeme bio kandidat KPJ. Znali smo za pripreme ustanka u Drvaru.

Vjesnici o pripremanju ustanka u Drvaru dopirali su u Martin-Brod i okolinu. To je bilo ohrabrujuće osvježanje za ljude ovoga kraja. Rade Kljajić i Stevo Medić (kasnije je pod-

legao ustaškim zvjerstvima) bili su moji prvi suradnici iz Martin-Broda, koji su još od tek naslućivanih priprema ustanka bili pripravnici na oružanu borbu. Održali smo mnogo sastanaka. Proširivali krug suradnika. Prikupili smo sedam pušaka, dva pištolja i desetak bombi. Po mojim uputima oružje je bilo sklonjeno na različitim mjestima. Pojedinačno za svaku pušku, pištolj ih bombu znao je samo jedan od mojih suradnika i ja. Činio sam to iz opreza u slučaju da se otkrije organizacija.

Panika naroda po zbjegovima postepeno je jenjavala. Narod Martin-Broda, Očijeva, Palučaka i Očigrija sve je više i jače postajao pripravan na otpor i žrtve. U kanjonu Unca kod Crnog vrela bio je u junu 1941. najveći zbjeg naroda u ovom kraju. Ta okolnost bila je vrlo povoljna za masovan rad na pripremama ustanka. Odlazio sam često u ovaj zbijeg, govorio narodu i bodrio ga na otpor. A jednom u julu, pred ustanak, manifestirao sam pred narodom u ovom zbjegu svoju srdžbu i ukazao na potrebu otpora razgolićujući sve one koji bilo kako služe ustaškoj vlasti. A postojah su takvi. I nije bilo uzalud. Neki su se postidjeli i postali svjesni vlastite zablude.

Predustanički dani proticah su sa puno uzbuđenja. Ustaše su vršljale po selima. Zatvaram su, premlaćivani i ubijani ljudi. Upozoravao sam na opasnost, poručivao ljudima iz okolnih sela da se sklanjaju kada bi doznao za kakvu ustašku raciju. Uspio sam na suradnju pridobiti Antuna Zajšeka, žandarma u ustaškoj kasarni u Martin-Brodu, koji je i u kraljevskoj žandarmeriji bio u službi u ovoj stanici. Službujući više od dvije godine u ovom kraju, Zajšek je stekao mnoge znance i prijatelje. To je uticalo na njegovu pozitivnu orijentaciju i sklonost narodnom otporu. Preko njega su mi dospijevale informacije o ljudima predviđenim za likvidaciju. Aćim i Ilija Karanović, Mile Medić iz Martin-Broda i drugi ljudi iz okolnih sela na taj su način izbjegli udarcu ustaškog noža.

Predustaničko veče bilo je puno nemira i uzbuđenja. Negdje u Crvljivici više Drvara 26. jula pričalo se, pukla puška. Ubijen, kažu, ustaški major. Doznajemo to tek drugog dana.

Iz Kulen-Vakufa, uoči ustanka, kreće posljednja ustaška racija. I ostala je posljednja. Zajšek mi donosi spisak ljudi predviđenih za likvidaciju. Bili su na redu ljudi iz Očijeva i Martin-Broda. Užurbano obavještavam Đuru i Iju Karanovića i nekoliko Tahkosića s Očijeva. Upozoravam Martinbrođane.

Noć iščekivanja uoči 27. jula. Razgovaram s ljudima. Bodrim na pripravnost. Dogovorio sam se sa Maćukom -i Stevom Jurićom da mi pošalju obavijesti o, ustanku. I Nikola Trninić s Boboljusaka treba da obavijesti. Napeto iščekivanje. Ne spavam. Viđam se s nekohko ljudi: Milanom Bukićom, Radom Kljajićom, Đurom Stikovcem; Đukiću i Štikovcu govorim da pri-

preme puške i bombe. Vidim na okupu po skloništima druge ljude. Dočekujem: zora 27. -VII.. Obavijesti o ustanku nema.

Sunce se visoko diglo iz planinskih vijenaca. Pokoji oblak zastirao je plavetnilo neba. U selu se jedva primjećivao poneki prolaznik. Napetost i iščekivanje. Tek oko 11 sati 27. jula iznenadio je prasak. Zaprastale su puške ustanika sa Šanca i razbile gluhoću dana. Gromko ura-a-a niz padine šumaraka i gajeva doprlo je prije obavještenja kurira. A veza na koju je pošao Stanko Pilipović ranim pucnjem bila je prekinuta, li požar se pretvorila omražena kasarna.

VOD MARTINBRODSKIH BORACA

Ujutru 27. jula pred napad na martinbrodsku ustašku žandarmerijsku stanicu, netko je samovoljno pripucao na ustašku patrolu na Očigrijama. U paničnom raspoloženju, komandir stanice Čurić Nikola naredio je Zajšek u da hitno otputuje u Vakuf i zatraži pomoć. Zajšek me odmah o tome obavijestio. Rekao sam mu: »Otidi i vijestima o pucnju na Očigrijama nastoj izazvati paniku.« Zatim smo se dogovorili da se odmah vrati, kako bi mogao iz kasarne iznijeti što više municije i oružja. Ja bih u međuvremenu provjerio istinu o pucnju na Očigrijama. Ah, iznenadni napad ustanika na kasarnu osujetio je ovaj plan. Jer, odluka o ustanku donijeta je u Drvaru prije nego što se očekivalo. I preuranjeno je izvršen napad na žandarmerijsku stanicu. A Zajšek se više nije vratio. Pričalo se da su ga ubile ustaše. I, mislim nije to bilo slučajno.

Već su dogorijevah posljednji ostaci kasarne kad sam se sastao s Mihailom Pilipovićem Maćukom, Stevom Jurićem i Nikolom Trninićem. Umukh su ustanički pucnji, a dvadesetak žandarma i ustaša bezglavo je već davno nestalo s vidika u trku prema Kulen-Vakufu. Predložio sam: »Podimo u napad na Kulen-Vakuf.« Pretpostavljao sam da ustaše u Vakufu preživljavaju paniku i strah što bi bio povoljan momenat za napad. Izložio sam upute koje sam dao Zajšek u. Ali drugovi nisu pristali. Nisu bili sigurni u uspjeh. Bilo je malo oružja. Odlučili smo da porušimo most na Uncu, da jedan dio ustanika, uglavnom iz Martin-Broda, oстане na predstraži u Martin-Brodu, a glavnina snaga da zauzme položaj na obližnjem planinskom masivu. Dobio sam zadatak da ostanem s predstražom.

"Prvi ustanički dan zabilježio je prvo oružje i prve borce Martin-Broda. Milan Đukić, Mian Reljić Sigurnica, David Majstorović Skiljo, Stevo Bilas, Jovo Reljić iz Paleža, Buro Štikovac i ja bih smo prva naoružana grupa boraca. Ali mi nismo bili sami. I teško je reći tko je u ovom malom mjestu od 45

kuća sa svega, u to doba, stotinjak odraslih stanovnika bio prvi borac. Oružje nijé dalo borcu ime. Jer, nije bilo nikoga tko nije bio spreman uzeti oružje. Da ga je samo bilo! Ali su zato sjekire, vile i specijalno građene toljage stajale čvrsto u rukama svih muških odraslih mještana. Pa i žena i tek dorašlih omladinaca. A oružje smo na smjenu nosih. Svi smo bili vod boraca. Tako je počeo naš prvi ustanički dan. I od tada pamtim prvu partizanku, bolničarku — Zoru Popović.

Prva ustanička noć bila je burna i neizvjesna. Svi smo bili na nogama. U ulozi, od Maćuke zaduženog, komandira predstraže isturio sam patrole na lijevu i desnu obalu Une, premo Kulen-Vakufu, na domak Palučaka. Milan Reljić Sigurnica, Stevo Knežević i Stevo Đilas učestalo su aktivirali svežnjeve dinamita čije su detonacije snažno odjekivale tišinom noći niz korito Une, i uspješno paničile ustaški logor u Kulen-Vakufu.. Ljudi, naoružani i bez oružja, krstarili su selom. U našim redovima nije bilo panike. Někako kao da su svi ljudi i omladina, žene i djeca bih u punom borbenom raspoloženju. Imali smo, čini se, u prvom ustaničkom pucnju prvo vatreno krštenje. Moral je bio lla visini. Ali se već te noći ispreplitala ljudska oholost s borbenošću. Đuro Štikovac, po prirodi silovit i nametljiv čovjek dozvoho je sebi prvu pljačku i nasilje. Otvorio je trgovinu Marka Vladetića, proglasio je svojom i samovlasno njom zagospodario. Iznio bure rakije, napio se i nagonio druge da piju. Onda se proglasio komandrom ličkog dijela martinbrodskih ustanika. To su bih prvi znaci zastranjivanja.

U osvit dana, kad su posljednje detonacije dinamita zaglušivale huku slapova i šum dviju rijeka, sastao sam se s Maćukom, u to doba komandantom sektora, radi dogovora o daljem toku akcija. Zaključili smo da je stav Đure Štikovca razbijački, da njegove namjere o podjeh boraca u Martin-Brodu na dvije grupe treba osujetiti i spriječiti pljačku. Razoružati ga nije bilo uputno. Strijeljati, kako je mislio Maćuka, bilo bi štetno. Štikovac je važio kao borac, domaći čovjek. Mjere protiv njega izazvale bi revolt ljudi. Zaključili smo: poslati ga s grupom boraca na najbližu tačku prema Kulen-Vakufu. Tako smo oholost i silovitost usmjerili prema neprijatelju.

Prolazili su prvi ustanički dani. Moral ustanika je rastao, jačao. Opću situaciju i borbeno raspoloženje krasili su divni likovi boraca. Redala su se mnoga imena. I ginuli su: Jovo Reljić, Rade Kljajić, Marko Kljajić, Božo Medić, Dušan Medić, Ilija Majstorović, Mićo Majstorović, Luka Majstorović, Jovo Desnica, Jovo Majstorović, Đoko Šijan, Stevo Đilas, Nikola Medić, Milan Rodić, David i Đuro Medić, Petar Obradović,

Đuro Kantar, Stevo Obradović, Rade Obradović, Ilija Petrović, Mićo Došeno'vić, Milan Opačić, Dane Orelj, Stanko Orelj, Petar petrović, Stanko Pilipović, Milan Knežević, Dane Đurica, Ilija Burica, Pero Burica, Đuro Karanović, Mika Cvrkalj, Dragan Cvrkalj, Mileta Cvrkalj, Jovo Knežević, Petar Pilipović.

Po utvrđenom redu, slao sam u grupama borce na položaj kod Kulen-Vakufa. Bili su to mahom mladići i mlađi ljudi iz Martin-Broda, Palučaka i drugih sela, koji su u ognjenom ratničkom raspoloženju savladavali prvi strah u prvoj eksploziji bombe i rezanje rafala. Bili su to ljudi čehčnog duha, puni ljubavi prema slobodi i rodnoj zemlji. S pjesmom su hitah iz logorišta na položaj. «

Opsada Kulen-Vakufa trajala je od 27. jula. Šestog septembra oslobođeno je ovo ustaško uporište. Na mjesec dana ranije oslobođen je Lički Boričevac. Poslije oslobođenja Kulen-Vakufa nastaje ratno zatišje. Narod u pozadini ostaje aktivan na pozadinskom radu. Martinbrodski vod postaje vojna jedinica s pedesetak naoružanih boraca. Živi logorskim životom. Sadejstvuje sa ostalim jedinicama — Stijenjanskom i Beglučkom četom. U januaru 1942. vod učestvuje u borbi protiv Talijana kod Bosanskog Petrovca. U sadejstvu s Ličkim jedinicama u sastavu Stijenjanske čete u februaru 1942. Martinbrodski vod uzima vidno učešće u oslobođenju Srba. I ubrzo zatim, po naređenju Slavka Rodića, ovaj vod, pod komandom Milana Bukića, organizaciono sređen i u borbama prekaljen, ulazi u sastav tek formirane Cvjetničke čete.

KOMANDA MJESTA U MARTIN-BRODU

Razvoj ustaničkog pokreta u Martin-Brodu tekao je brzo i masovno. Likvidacijom ustaškog uporišta u Boričevcu čvršće je opsjednut Kulen-Vakuf. Ustaničke snage iz Osredaka, Velikog i Malog Cvjetnića, Begluka, djelimično iz Tiškovca i Trubara, Boboljusaka, Očigrija, Martin-Broda i Palučaka koncentrirane su na Bubnju u sadejstvu s ličkim ustanicima i na lijevoj obali Une u Zeljkovićevom gaju. Planinske visove na desnoj obali Une zaposjeli su ustanici s Velikog i Malog Očijeja, Stijenjana i Prkosa pod komandom Nikole Karanovića. Omladinom, ženama i ljudima u pozadini ovladalo je borbeno raspoloženje i spremnost na učešće u ustanku bilo u kojoj formi. Sve više pristižu izbjeglice i prognanici iz Bihaća. Ukazuje se potreba uvođenja javnog reda, zbrinjavanja socijalno ugroženih, potreba organiziranog saobraćaja između fronta i pozadine. Na-

meće se nužno organizacija snabdijevanja boraca na frontu hranom i odjećom.

Ustanak u Bosni i Lici iziskuje potrebu povezivanja i sadještva snaga. Stojan Matić, Marko Orešković, Gojko Polovina i drugi organizatori ustanka u Lici saobraćaju preko Martin-Broda sa Ljubom Babićem, Slavkom Rodićem, Milutinom Moračom i drugim rukovodiocima partizanskog pokreta u Drvaru. U toku ovih događaja, -u kojima Martin-Brod postaje komunikacioni centar, često sam se konsultirao s Nikolom Karanovićem.

Pozadinska aktivnost naroda, pokušaji razbijačke djelatnosti neprijatelja i opća situacija u kojoj se razvijao ustanak u martinbrodskom kraju iziskuju nove forme rukovođenja. Zato Mihailo Pilipović Maćuka i ja odlazimo početkom avgusta k Ljubi Babiću u Drvar s prijedlogom da se formira komanda mjesta u Martin-Brodu. Kao i obično u onim burnim ustaničkim danima konsultiranja su bila kratka i određena. Ah ovoga puta susret s Ljubom bio je nesvakidašnji. Tada sam ga prvi put upoznao. Predstavio me Maćuka, a zatim je nastavio: »Mislim da razvoj događaja oko Kulen-Vakufa nameće potrebu da se u Martin-Brodu formira komanda mjesta...«

Ljubo se nije mnogo kolebao. Rekao je »Slažem se. Izvršite, drugovi, vašu zamisao. Učinite sve što će ojačati našu borbu.« Ljubo je žurio na Oštrelj, a Maćuka i ja smo se uputili odmah u Martin-Brod na izvršenje zadatka.

Teško je jasno i određeno reći koje su sve bile funkcije komande mjesta. Sjedište komande mjesta bilo je u kući trgovca Marka Vladetića. Stizale su pošiljke i poruke od Ljube Babica, Marka Oreškovića, Slavka Rodića, s položaja od Kulen-Vakufa i odlazile druge natrag. A moji (bio sam komandant mjesta) prvi partizanski kuriri jedva petnaestogodišnji dječaci Ljubomir Zastavniković, Milan Kljajić i Đuro Reljić uspješno su vršili svoju službu.

U prvo vrijeme u komandi mjesta ispreplitale su se vojničke funkcije i dužnosti vlasti. Izdavao sam naređenja partizanskim stražama i patrolama, organizirao vojnička logorišta, komunikativne i komunalne poslove, vodio računa o zbrinjavanju izbjeglica i socijalno ugroženih lica. Komanda je u svom sastavu imala organiziranu pekaru, kuhinju, mesnicu i radionicu koja je prerađivala kože za odeću. Za vršenje ovih službi upućeni su borci s položaja. Milan Obradović Larikić bio je rukovodilac pekare, a šef mesnice Dane Medić Bana. Stevan Reljić Vešterov bio je šef kuhinje. Nesumnjivo, komanda mjesta u Martin-Brodu postaje glavni snabdjevački centar ustaničkih snaga u ovom kraju. I ujedno logorište boraca, partizanskih udarnih grupa. Tako je Đoko Jovanić početkom oktobra, poslije borbe na Čovci iznad Kulen-Vakufa u kojoj je ubijen satnik

Feber, došao na tri dana logorovanja s grupom svojih boraca. U komandi mjesta vršena je primopredaja oružja. To se činilo u onim slučajevima kada su dolazili borci s obližnjih položaja **radi** predaje oružja drugoj grupi boraca koju sam slao u zamjenu.

«

Požar ustanka neizostavno se širio. Okupator pokušava mirnim putem, vještinom svog taktiziranja razbiti redove oslobodilačkog pokreta. Kolaju glasine o talijanskoj zaštitničkoj misiji. Vršimo pripreme za napad na Kulen-Vakuf. Oko Petrovca se sve jače koncentriraju partizanske snage. Bosansko Grahovo je oslobođeno. U Lici i oko Knina oslobodilački pokret je u punom razvoju. Ta situacija nameće akcije Šireg značaja, pa se koncem avgusta 1941. u Drvaru održava vojno savjetovanje. Savjetovanjem rukovode Marko Orešković i Ljubo Babić. Razmatra se opća situacija borbe u Lici i Drvaru. Donosi se odluka o energičnijoj borbi protiv Tahjana. Svi učesnici ovog savjetovanja proglašuju se članovima Ratnog narodnog vijeća. Tako sam postao član tog tijela.

Ustaničke snage koje su držale Kulen-Vakuf u opsadi početkom septembra su bile dovoljno jake da izvrše napad na ovo ustaško uporište. Po povratku sa savjetovanja iz Drvara, na putu za Martin-Brod, Marko Orešković, Gojko Polovina, Maćuka i ja razmotrili smo situaciju u martinbrodskom kraju. Saglasih smo se o napadu na Kulen-Vakuf. I napad je izvršen. Ustaše su likvidirane. Tek tada nastaju izvjesna previranja i strujanja. Nekoliko pljačkaša i po prirodi oholih ljudi samovlasno prisvajaju zarobljenu imovinu u Kulen-Vakufu i nameću svoju volju. Među njima ističe se Đuro Štikovac. Osjeća se već uticaj četničkih zastranjivanja Jove Keče i Pajice Omčiguza trgovca iz Srba. Pero Đilas, bivši žandarmerijski podnarednik, Kečin i Pajičin suradnik, koristi pogodan momenat da prikaže krivima grupu muslimana iz Kulen-Vakufa koji su zarobljeni kao izbjeglice zajedno sa ustašama. On organizira nekolicinu naoružanih samovoljnika i strijelja sve zarobljenike.

Pogibija Mihaila Pilipovića Maćuke u borbi na Kulen-Vakufu imala je za posljedicu izmjenu komandnog kadra. Pero Đilas, ohol i silovit, odmah iza Maćukine pogibije imenuje sebe komandantom bataljona i u tom svojstvu izdaje prva pismena naređenja. Đuro Štikovac vodi akciju rivalstva prema, kako je to znao reći, pametnim Drvarčanima. Iz Srba Jovo Keča i Pajica Omčiguz sve više nagovaraju bogatije seljake ovdašnjih sela da trguju s Talijanima, koji su već u septembru zaposjeli Srb. Sve to iziskuje brzu intervenciju. Zbog toga ustanički štab

u Drvaru upućuje u ovaj kraj Slavka Rodica. Istoga dana 9. septembra 1941, kada je Slavko stigao u Martin-Brod konsultovao sam se s njim. Detaljno sam mu izložio situaciju u martinbrodskom kraju i dao kako se sećam, ove prijedloge: Đuru Štikovca treba ukloniti s položaja komandira voda, meni za zamjenika dati Stanka Pilipovića, a pojačanim partizanskim patrolama kontrolirati teren prema Srbu. Slavko Rodić ne satno da je usvojio moj prijedlog nego je vješto i taktično, kao i uvijek, lično smijenio Đuru Štikovca s položaja komandira Martinbrodskog voda. Pozvao ga je i rekao: »Ukazuje se potreba da u Kulen-Vakufu imamo dobrog rukovodioca za organizaciju sabiranja žita i voća za vojsku. To je vrlo važan zadatak. Jovo i ja mislimo da ćeš ti, Đuro, to najbolje izvršiti.« Polaskalo mu je i sve je prošlo bez otpora. Otišao je na tek oslobođena polja. Izvršavao je zadatak. Svejedno. Pljačka i razbojništvo doveli su Štikovca kasnije, negdje u decembru, pred narodni partizanski sud. I strijeljali smo ga. Za komandira voda postavljen je 10. septembra Milan Đukić. Odmah zatim upućen je Stanko Klipović meni za zamjenika. Bio je do tada zamjenik komandira čete na položaju. Pismenom naredbom Slavko Rodić je postavio: mene za komandanta, a Stanka za zamjenika komandanta mjesta.

Pojava četnika i talijanske propagande nameće nove zadatke. Komunikativnost Martin-Broda bila je privlačna za okupatora i njegove sluge. Skrećemo veću pažnju na poštu, koja kurirskom službom teče preko Martin-Broda. I tako negdje krajem septembra Pero Đilas upućuje po specijalnom kuriru, s položaja iz Bjelaja, pismo Pajici Omčiguzu u Srb. Kako je kurir nosio poštu i za komandu mjesta, usput je navratio i u Martin-Brod. Kada mi je predavao poštu, izdvojio je pismo koje je namjeravao zadržati. Naredio sam da mi preda i to pismo. Objasnio je da ima zadatak da lično odnese pismo Pajici Omčiguzu u Srb.

»Odnesi na položaj poštu koju ovdje imamo. Ovo ćemo pismo poslati dalje drugom poštom.« — rekao sam kuriru.

»Dobro.« — odgovorio je i izvršio naređenje.

Pismo je istoga dana dospjelo u štab kod Ljuba Babica. Štab je tada bio na Boboljuscima. I Slavko Rodić je o ovom obaviješten.

Đilasova izdaja bila je očita. Pisao je Pajici: »Ova drvarska banda gubi glavu. S mojim ljudima spreman sam pristupiti puku kralja Petra ... Tvoj Perica.«

»Budimo oprezni! Dobro ste ličili izdaju« — rekao je Ljuboi Babić mom zamjeniku Pilipoviću, koji mu je lično uručio Đilasovo pismo.

»Situacija je nešto ozbiljnija. Talijani u suradnji s Omčiguzom i Kečom vrše propagandu i kupuju stoku. Bogatiji seljaci gone stoku u Srb na tržište.« — izvijestio je Pilipović Ljuba Babića.

»Spriječite tu trgovinu! Martinbrodski vod stoji vam na raspolaganju.« — odgovara Ljubo.

»Malo imamo oružja.« — žalio se Pilipović.

»Daćemo vam još nekoliko pušaka i nešto municije. Redovno nas obavještavajte o svim događajima.« — naredio je Ljubo Babić.

Partizanske patrole Martinbrodskog voda krstarile su koritom Une prema Vakufu i Srbu. U Beglucima i Osrdcima pojačane su partizanske straže. Osam pušaka sa municijom, koje je poslao Ljubo Babić, upotpunile su naoružanje Martinbrodskog voda. I sprečavana je trgovina. Slabilo je talijansko tržište u Srbu.

»Šta si učinio s pismom?« — pitao me je nakon nekoliko dana Pero Đilas.

»Sva pisma putuju na uobičajeni način« — odgovorio sam.

»Dobro. Obračunaćemo se jednog dana.«

Nisam imao nalog za hapšenje. Razljučen u banditskom bijesu otišao je i negdje u obližnjem šumarku ubio dvije žene i jedno dijete.

Događaji su tekh brzo i napeto. Prolazili su dani, smenjivale se noći. Odmicala je jesen. Osamnaesti oktobar zabilježio je novu akciju okupatorskih plaćenika. Brane Bogunović, Pero Đilas i Ihja Desnica okupljaju neinformirane ljude iz Begluka, Osredaka i Cvjetnića. Govore o ustaškoj bandi oko KuLen-Vakufa. I polaze ljudi s oružjem i bez oružja. Njih četrdesetak stiže u Martin-Brod.

»Gospodine Reljiću, pridruži nam se s tvojim ljudima. Idemo u potjeru za onom bandom.«

Nisam shvatio. A imao sam svega četiri naoružana borca tu u Martin-Brodu u patroli. Drugi su bili na dužnosti, udaljeni desetak kilometara.

»Kakvu bandu?« — pitao sam.

»A, ne znaš!« — cerekao se Brane i u ruci držao talijansku strojnicu.

»Mi smo likvidirah vakufske ustaše, a za drugu bandu ne znam.«

»Ne znaš za Ljubu Babića i Slavka Rodića? A njihova grupa odmetnika! Pobjegli su! Odnijeli narodni novac i imovinu!«

»Šta! Ljubo i Slavko banditi!« — protestirao sam, a četrdesetak ljudi, koji su stajali na okupu pred komandom mjesta, uskomeša se i na licima im se ocrta odraz srdžbe.

»Drugovi!« — popeh se na jedan balvan da budem uočljiviji i počeh govoriti — »Ljubo i Slavko su tu, na položaju. Štab je na okupu. Nikakav novac i narodna imovina nisu provjereni.«

Graja, povici, psovka.

»Ovo je izdaja! Brane je izdajnik!«

»Lopove« — izusti netko. I počeh komešanje. Pogledah, dograbi netko Braninu strojnicu, guraju Peru Dilasa, galamo ljudi, zaustavljaju se prolaznici.

»Ma, ne-ne-e-e,... nije to, ova-a-aj« — čuje, se nečiji glas. Gomila se ljulja, komeša, razlazi. Koristim priliku i šaljem Stevu Jurića u štab da obavijesti o ovom događaju. Ljudi su se u ljutnji razišli. I Bogunović, Desnica i Dilas su nestali. I pričalo se, tukli su na unskoj pruži nekog prolaznika. Iskaljivali bijes banditi.

Novi događaji u novom danu. Dvadesetog oktobra ujutro dolazi mi u kuću nepoznata žena. Bolje obučena, inteligentno izgleda.

»Ti si, družo, Jovo Reljić?« — upitala me.

»Da ja sam!« — rekoh! »A tko si ti?«

»Ja sam sestra Slavka Rodića. Poslali me iz štaba. Drugovi misle da treba u Martin-Brodu formirati odbor fonda, koji će pomoći komandi mjesta u sakupljanju hrane i odjeće za vojsku. To je sad složeniji posao. Partizani su brojniji. Front iziskuje jaču aktivnost pozadine. A i komandu treba rasteretiti makar jedne dužnosti.«

»Zaista?« — upadoh kao da želim provjeriti.

»A što tako sumnjičavo, družo Jovo?« — sigurnim glasom odbrusi žena.

»E, pa dobro.« — počeh ja. I objasnih Persi događaj jučerašnjeg popodneva. Rekoh joj nešto više o talijanskoj propagandi i četničkim orgijama. Na kraju se dogovorismo da formiranje odbora treba odgoditi, i da ona, obavijesti detaljno štab o svim događajima, a da ja pojačavam budnost naroda. Rastadošmo se i ona mi reče:

»Štab je u Ledenicama pod Osječenicom. Sinoć se preselio s Boboljusaka. Sve poruke šalji preko Očijeva. To je najsigurniji i najkraći put.«

Događaji toga dana kao da su bili beskrajni, neiscrpnji. Patrole su krstarile, obavještavale. A pred večer, u zalazak sunca banuo je Marko Orešković u pratnji Vojina Polovine. Ispričao sam mu događaj jučerašnjeg dana. Govorio sam o situaciji za koju se Marko potanko interesirao.

»I ti vehš da ne idem sad u Ledenice.«

»Mislim da je bolje koji dan sačekati« odgovorih Marku.

»Slab si ti komunista« šalio se Marko. »Revolucija je „takva, puna krvavih događaja. A mi se ne smijemo uplašiti, posustati, stati.«

»Nisam siguran, družo Marko, kuda ova banda sad krstari. I ovo se juče u-takvoj formi i jačini prvi -put događa. Nemam dovoljno informacija. Ako tvoj put nije neophodan, odgodi ga za koji dan. Sve ću ispitati, utvrditi.«

»Tako je!« — umiješa se pratilac Polovina.

»Put ne mogu nikako odgoditi« odlučno će, Marko.

»Onda ću ja ići u tvojoj pratnji.« — rekoh Marku.

»Ne! Ti ovdje imaš mnogo važnijeg posla. I dosta te priče!« — ukori me Marko.

Sutradan ujutru uputio se Marko Orešković, član centralnog komiteta KPJ, u Ledenice pod Osječenicu. U pratnji mu je bio mladi borac, partizan Milan Rodić. I istoga dana negdje pred noć na proplanku podno Osječenice zvjerski je prekinut život velikog revolucionara.

..

Neumorni narod je odolijevao svim ratnim teškoćama. Nisu ostale nekažnjene ubice Marka Oreškovića. U narodu ovog kraja tekla je osvetnička krv. Svaki život položen za veliki ljudski ideal — slobodu — jačao je borbene redove. Pjesmom o pogibiji Marka Oreškovića bio je praćen svaki zbor, svaki sastanak. Pjevala je omladina. »Izdajnici, žalosna vam majka...« I nije bila uzaludna Markova žrtva. Živio je Marko u oružju i osvetničkom srcu svakog novog borca partizana, svakog aktiviste omladinca u ovom kraju. Bila se velika bitka, gradila sloboda.

Komanda mjesta u Martin-Brodu vršljanjem četničkih bandi upozorena je na oprez i predostrožnost. Municije i oružja nije bilo na odmet. Komandir Martinbrodskog voda Milan Đukić izdaje u oktobru pismeno- naređenje koje glasi:

»Drugovi, borci! treba čuvati municiju. Neprijatelj vreba našu nesmotrenost. Pucanje izaziva paniku. Svakom borcu koji bez potrebe i naređenja ispali metak biće oduzeto oružje.«

Bio je ovaj vod disciplinirana partizanska jedinica. Kad bi se god njegovi borci pojavili na položaju, Slavko Rodić nije propustio priliku da im kaže: »Moji proleterii.«

Neprijatelj nije mirovao. Četnički trabanti iz Srba vjerno kao psi uslužuju svoje gospodare Talijane i organizuju svoju propagandu. Koriste u Doljanima početkom novembra zbor naroda i boraca. Borbeni zbor. Ko da ne dođe u ono burno doba borbenog raspoloženja. Iz Begluka komandir Beglučke čete Branko Radenović Gešić pismeno poručuje Milanu Đukiću:

»Dodi s vodom na Dabinu stranu, da u sastavu moje čete pođemo u Doljane.« S ovom četom vod je sadejstvovao. I bio je običaj da zajedno zboruju.

Pošli smo u Doljane. Direktno, ne na Dabinu stranu. Putem preko Vršina iznad Martin-Broda. Došli mnogi borci. Došao narod. Zborovalo se i čekao dogovor. Pjevale se pjesme, igralo se kolo. I dobro je da smo bili tu, manifestirali svoje jedinstvo.

»Braćo!« — počeo netko.

Pogledah, na govornici Pajica Omčiguz. Očekivao sam i ne iznenadih se. Čuo sam za izdajničku namjeru četnika.

»Mi... Talijani...« — počeo Pajica, prekidan galamom i psovkom.

»Drugovi!« — izleti kao tane iz grla Gojka Polovine, koji se postavi na pozornicu, gurnu Omčiguza i ovaj zätetura, ali se još održa u stojećem stavu.

»Ovaj izdajnik nema pravo da govori u ime ovog borbenog naroda.« — reče Gojko pokazujući rukom na Pajicu, koji je stajao tu na pozornici, skrušen, razjaren, baš kao simbol izdaje.

»Okupator dobro plaća svoje sluge, ove izdajnike« — nastavi Gojko držeći uperen kažiprst na Pajicu, kao da ukazuje na svu bijedu srama i izdaje.

Zaljulja se, uskomeša masa kao pijana.

»Dolje izdajnici« — nadvikivao je Gojko metež i galamu, dok se Pajica, sišavši s pozornice, gubio negdje nošen bujicom, razljućene mase.

»Dolje!« — prihvati, činilo se, pedesetak glasova koji se izgubiše u općoj graji.

Umakoše u gomili Đilas, Pajica i Keča, Nestade šačica njihovih istomišljenika. Nastade metež. Mi u vodu progurasmu se do pozornice, na kojoj je još uvijek stajao Gojko. »Za svaki slučaj« — rekoše Đukiću.

»Jedinstvo naroda donijeće pobjedu i slobodu!« — nastavi da govori Gojko.

Netko zviznu. Ču se psotka. I opet nastade tišina.

»Talijani pljačkaju! Nijemci ubijaju. Okupirah su našu zemlju, ugušili slobodu! Ustaše i četnici krvnici su svoga naroda. Dolje izdajnici!« — završavao je Gojko govor, a masa se razilazila, vikala, psovala.

Bila je već noć kada se tridesetak boraca Martinbrodskog voda, niz obronke planinskog vijenca s ličke strane, približavalo Martin-Brodu. Negdje se pripucavalo. Odjek pokojeg rafala dopirao je iz daljine tišinom noći.

Ubrzo iza zbora u Doljanima Mane" Rokvić s grupom četnika krstarilo je, na prepad upadao i vrbovao ljude. A u Šrbu talijanske sluge, četnici, prodaju svoje usluge za lire i kune.

Služe se novim imenima, novim prevarama. Spremaju mi zamku preko Steve Rađena, *mog* dugogodišnjeg znanca iz Srba. Posredstvom drugih vrše uticaj na Đukića. Rađen mi često poručuje: »pođi u Srb. Garantujem, ni dlaka s glave ne smije da ti poleti. Imam važan razgovor s tobom.«

Rađen je bio nekompromitovana četnička ličnost. Važio je dotad kao pristalica NOB. Uz to moj znanac, prijatelj. I velim, da odem. Sumnjivo? Tamo gore u Srbu žive Pajica, Keča, Đilas. I opasno. Pa ipak, da pođem. Da vidim. Možda nešto za nas, za borbu učinim u tom talijanskom logorištu. Stigoh jednog novembarskog dana Rađenoj kući. I Đukić. Tek što se s Rađenom pozdravismo, otvoriše se kućna vrata. Ugledah Keču i Omčiguza. Udoše. Nerado se pogledasmo, ali ostadosmo stojeći. Stiže i Branko Gešić Rađenović. Domaćin ponudi da sjednemo i mi prihvatismo. Pristiže i Iso Lukić.

»Znate, sastali smo se...« — počeo domaćin nekako sramežljivo zamuckujući.

Vidim odnio vrag šalu. Omčiguz me nešto preko oka gleda, Keča pravi mudar izraz hca. Oholo mjerka prisutne i ozbiljno čuti. Iso se vrpolti, i upućuje mi upitne poglede. Bili smo nekada dobri prijatelji, pa i njemu nezgodno.

»Eto, tu su Talijani. Garantuju, štitiće nas od ustaša. Daće so...« — nastavi Rađen svoju priču.

Prekipilo je i ja rekoh: »Previše bi zasolila ta okupatorska so.« Protestno ustadoh. Za mnom Đukić i Gešić. Izidosmo. Ubrzo izleti Iso. Uze me pod ruku i odvojismo se od Đukića i Gešića.

»Znaš h ti šta govori?« — reklo bi se zabrinuto upita Iso.

»Znam! Sramota! Ovo je najgora izdaja!«

»Budi pametan, čovječe! Ako Rađen samo namigne Talijanima, ode glava.« — ubjeđuje me Iso.

»Dobro, namiguj i ti s njim.« — rekoh, napustih ga, izađoh u najbliži šljivik koji je vodio k šumarku pored potoka.

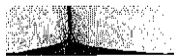
Oštro je zarežao mitraljez. Nedaleko, ka Popinskom klancu. Pomislih: Milan Žeželj dijeli lekciju Talijanima. Ubrzah hod da čim prije tamo stignem.

Štab odreda bio je u Podgrmeču kada je Ljubo Babić, drugi dan poshje sastanka u Rađenoj kući, dobio pismenu obavješć koju sam poslao:

»Četnici nas vrbuju... služe se nekompromitiranim imenima... ja i vodnik Đukić bili na sastanku u Srbu... Iz Beograda došao jedan dobar drug, koji mi pomaže.«

»Dodite! Ti, vodnik Đukić i drug iz Beograda.« — Poručio mi je Ljubo.

Otišli smo. Drug iz Beograda bio je Mićo Medić Milanče.

Stigli smo u Podgrmeč 10. decembra. Bio je hladan dan. U suton smo u štabu počeli razgovor. Govorili su Ljubo i Veljo Stojnić. Bio je prisutan Petar Vojnović i još jedan drug. Razgovor je tekao do zore. Pušio se rezani duhan — čučo. Popila se i kava u kući čika-Jove u koju je bio smješten štab. Razgovaralo se o svemu. O borbi, narodu, borcima, omladini. Posebno o načinu na koji neprijatelj djeluje. I zaključili smo: spriječiti *dodir ljudi s* Talijanima. Ni grla stoke neprijatelju. Učvrstiti i brojno ojačati Martinbrodski vod. Razviti organizovan rad s omladinom. I, kao uzgred, dobio sam zadatak da preko veze u Srbu nabavim pisači stroj. Ljubo mi je dao potreban novac — kune. A Mićo je primio pismo za štab ličkih partizana, koji se u to doba nalazio kod Ličke Korenice. I tako smo povelili neprospavanu noć. U jutro smo se okrijepili dobrom šunkom u lugačkoj kućici nedaleko od štaba. A onda, otišli na zadatak. Pješaćili smo. Dobar doručak držao nas je čitav dan. Brzo smo odmicali s grmečkog masiva, prema Petrovačkom polju, da bismo isti dan iza sebe ostavili kao strijele vitke i prave jele Osječenice i stigli na cilj.

PRVI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR

Decembarski dani tekli su u jeku pune pozadinske aktivnosti. Odbor fonda, formiran u Martin-Brodu 28. oktobra, imao je pune ruke posla. Prvi članovi odbora (Branko i Milka Reljić, Mile i Pero Medić, i Stevan Sijan), neumorno su radili. Funkciju sakupljanja hrane i odjeće za vojsku sad samostalno vrši odbor fonda. Takvi su odbori postojali u novembru i decembru u svim sehma martinbrodskog kraja. Zadržao se još samo običaj iz ranije prakse komande mjesta da se hrana i odjeća spremaju u centralno martinbrodsko skladište. Ah, odbori fonda prerasli su od ranijih povjerenika u organizovana kolektivna tijela. Odbori na području komande mjesta sad samostalno i organizovano vrše sakupljanje hrane i odjeće za vojsku. A kad su se pojavili narodnooslobodilački odbori, fondovi postaju sektor njihovog rada.

U Martin-Brodu je već u novembru postajala specijalno opremljena krojačnica. U ovoj radnji krojili su se i ših bijeli mantili. Bih su potrebni borcima zimi radi prilagođivanja terenu. Sile su se kape partizanke i izrađivale crvene petokrake zvijezde. Pejo Drača je rukovodio krojačnicom. *Nisu zaostajale* ni druge grane zanatstva. Popravljah su se radio-aparati, punih akumulatori, potrebni partizanskim štabovima i pozadinskim centrima. Radile su pilane. Rezale se daske. Martin-Brod je bio središte partizanskog zanatstva u ovom kraju.

Opšta situacija i proširenje oslobođenog teritorija uslovljava nove forme revolucionarne djelatnosti. Događaji u Martin-Brodu nisu više vezani samo za rad komande mjesta, odbora fonda i za omladinske aktivnosti. Tu su skojevska i partijska organizacija u januaru i februaru 1942. Martin-Brod dobiva svoj Narodnooslobodilački odbor s predsjednikom Davidom Medićem na čelu. Sekretar je bio Branko Reljić. Na javnim narodnim zborovima u ostalim selima biraju se prvi narodni predstavnici u prve narodnooslobodilačke odbore. Ubrzo se bira martinbrodski Opštinski narodnooslobodilački odbor. Njegov prvi predsjednik Rade Kljajić Radica svojim neumornim radom bilježi prve uspjehe. Iscrpljen i slabog zdravlja, uložio je život u temelje nove države.

v

Jačala je tako s narodnom borbom narodna vlast u ovom kraju. I nikada ovdje nije prekinuta. A kad je neprijatelj upadao, divljao i palio, zarezao bi Sigurničin »šarac« i »brnac« Miće Šaranova.

Martin-Brod i Palučci. Dva mala sela s jedva stotinjak kućica poredanih koritima rodni rijeka. Reklo bi se jedno selo, stari ratnik. Nabrojalo bi stotinu i pedeset boraca partizana. Trideset i šest poginulih. Trideset i šest vječitih stražara Zelenogore, Grmeča, Velebita. Trideset i šest uloženi života u ovo danas. Stotinu i sedam žrtava fašističkog terora. I stoji tako Martin-Brod, stoje Palučci. Na sastavu dviju rijeka. S kulom stoljećima starom. U šumu vodopada. Posivjele zidine kule kao da selu daju pečat ratnika. Kažu gradilo ju je pleme Lapčana. A ruševine seoskih kuća i danas govore o dvadeset i sedam neprijateljskih upada, tri paljenja sela. O petnaestogodišnjoj skojevki Jeji, koja tu u šumarku podno Crvenih greda vječito osta u kiši vrelih rafala. O pjesniku-borcu Vladimiru Nazoru. I stotinama liječenih, u čiči-zimi nošenih ranjenika. O čovjeku s dna avetne bezdani, koji je devet dana puzao po gomili mrtvih. Nedotučen. Tankosić Vlado s Vehkog Očijeva. Živ među leševe bačen.

Crvena krv prelijeva. Stoji Martin-Brod, ratnik stari. Uspomene čuva.

Jovo KELJIC

DRAGAČEVSKI BATALJON 1941.

1. FORMIRANJE BATALJONA

dlaka o formiranju Dragačevskog bataljona doneo je štab Čačanskog NOP odreda još oko 20. septembra, ali je to moglo da se ostvari tek posle oslobođenja Čačka. Osnovni razlog je ležao u tome što su pred Dragačevskom četom stajali veoma hitili zadaci i što je ona morala da se podeli. Vodovi te čete su u drugoj polovini septembra tako brojno i po naoružanju-ojačali da su predstavljali čete. Da bi se od ovih vodova formirale čete — od njih bataljon, bio je potreban makar i kraći predah ali ga u to vreme praktično nije moglo biti, jer su vodovi Dragačevske čete tako reći neprekidno bili u borbama ili u akcijama na mobilisanju novih boraca. Taj predah je stvoren tek u oslobođenom Čačku.

Još istog dana kada je Dragačevska četa ušla u Čačak pristupilo se formiranju Dragačevskog bataljona, a pred sam napad na grad njeno brojno stanje iznosilo je oko 300 boraca.

Novoformirani Dragačevski bataljon je u toku 1, 2. i 3. oktobra, pored komande bataljona, formirao četiri čete i komoru bataljona. Brojno stanje bataljona, iznosilo je sada oko 500 boraca jer je u oslobođeni Čačak došlo, pored onih koji su učestvovali u napad, još oko 150 boraca iz raznih sela Dragačeva, a u bataljon je stupilo oko 50 boraca iz Čačka i okoline, većinom đaka i radnika. Za komandanta bataljona postavljen je Bogdan Kapelan, za pohtičkog komesara Milojko Ćirjaković, za zamenika komandanta Ljubiša Todorović, a za zamenika pohtičkog komesara Vojo Kuburović. Milojica Pantelić postavljen je za skojevskog rukovodioca u bataljonu.

Pored neposrednog obezbeđenja, bataljon je davao patrole koje su kontrolisale situaciju u zapadnom delu grada. Treba istaći da je odmah pristupljeno veoma intenzivnoj vojnoj i političkoj obuci boračkog i starešinskog sastava.

2. DRAGACEVSKI BATALJON NA FRONTU KOD KRALJEVA

Odlazak na front i borba u Mrsaću

U rano jutro 6. oktobra bataljon je krenuo prema Kraljevu. Kroz grad je prošao s pesmom. Čačani su ga srdačno ispratili na front. Pred mrak je stigao u Samailu gde je u zaseoku Gornja Mala improvizovao logor i tu prenoćio.

Sutra dan je krenuo prema Kraljevu. U blizini škole u Samaili naišao je na zgarišta spaljenih kuća. To su Nemci ostavili traga za sobom prilikom povlačenja iz Čačka. Naime, u toku prethodne noći partizani Kraljevačkog NOP odreda srušili su most na Samailskoj reci kod škole. Kada su prilikom odstupanja iz Čačka naišli na srušeni most Nemci su pokupili sve stovništvo iz okolnih kuća i prisilili ga da pravi prelaz za vozila preko rečice. Pri tom su muškarci u kapama a žene u suknjama nosili pesak i šljunak za pravljenje prelaza. Za odmazdu, Nemci su spalili mnogo kuća u blizini.

Pošto je dobila obaveštenje da se u skladištu u Mrsaću još nalaze Nemci, komanda bataljona je tamo uputila izviđače, a glavninu je zadržala u blizini škole. Istovremeno su vršene pripreme da se u sadejstvu sa Tmavskim bataljonom i Čačanskog NOP odreda i jednim odredom četnika izvrši napad na skladište. Tom prilikom četnici su tražili od komande bataljona da ne vrši napad jer "su oni »već stupili u kontakt s Nemcima koji su im obećali da će im skladište predati bez borbe, ah pod uslovom da materijal iz njega ne koriste partizani«. Pošto je takav predlog četnika bio neprihvatljiv, bataljon je pristupio detaljnom izviđanju da bi izvršio napad na skladište.

Oko 14.30 časova otpočela je borba. Međutim, usled snažnih eksplozija skladišta municije koja su letela u vazduh jedno za drugim (Nemci su to ranije pripremili) partizani su se povukli 2—3 km da ih ne bi »zakačile« eksplozije. To su Nemci iskoristili i probih se iz obruča.

Pošto je čitavo popodne i gotovo celu noć dolazilo do povremenih eksplozija municije u skladištu, bataljon je ostao u Samaili gde je i zanoćio.

Sledećeg dana bataljon je izvršio pokret prema Kraljevu i oko podne izbio na Ružića brdo. Jedna desetina vojnika ostala je u skladištu Mrsać da vidi šta je ostalo neuništeno od naoružanja, municije i opreme i o tome podnese izveštaj komandi bataljona i štabu Čačanskog NOP odreda. Od štaba odreda koji je ovoga dana takođe stigao na Ružića brdo, bataljon je dobio zadatak da u sadejstvu sa Čibukovačkom četom i Dedovačkim vodom Kraljevačkog NOP odreda zatvori pravce koji od Kraljeva vode za Čačak i Rašku.

Učešće Dragačevskog bataljona u prvom napadu na Kraljevo

U toku 9. i 10. oktobra vršene su pripreme, za napad na Kraljevo u kojem je, osim Dragačevskog bataljona, trebalo da učestvuju još i Trnavski i Ljubički bataljon Čačanskog i sve jedinice Kraljevačkog NOP odreda, kao i neki četnički odredi koji su stajali pod komandom majora Radoslava Đurića, opunomoćenika Dražine takozvane »Vrhovne komande jugoslovenske vojske u otadžbini«.

Neposredno pred napad Dragačevski bataljon je poseo polazni položaj koji se protezao od ušća Čibukovačkog potoka u Ibar pa desnom obalom pomenutog potoka do sredine Dugog polja, na 800—1000 metara od spoljne ivice odbrane Kraljeva.

Prema zapovesti štaba Gačanskog NOP odreda Dragačevski bataljon je imao da napada između čačanskog drumca i reke Ibra. Pod njegovom komandom bili su još čibukovačka četa i Dedovački vod Kraljevačkog NOP odreda i jedan vod četnika iz Bogutovca. Levo od puta Kraljevo — Čačak pa do Zapadne Morave trebalo je da napada Jelički četnički odred i druge jedinice Ljubičkog bataljona Čačanskog NOP odreda.

Bilo je predviđeno da baterija Čačanskog NOP odreda sa Ružića brda dejstvuje na Kraljevo i Ratarsku školu od 22 do 23 časa, a da se u 23 časa izvrši juriš jednovremeno na čitavom frontu bataljona. Juriš je trebalo da otpočne bombaške grupe, a potom da se prodre u grad kroz dvorišta i bašte izbegavajući kretanje uhrama.

Tačno u određeno vreme 10. oktobra otvorila je vatru baterija sa Ružića brda. Međutim, do juriša nije došlo zbog toga što levi sused, Jelički četnički odred, koji je imao da napada prvo na Ratarsku školu, uopšte nije bio krenuo u napad. Uviđajući da bi se Dragačevski bataljon našao u veoma opasnoj situaciji ako bude sam prodirao u grad, komanda bataljona je donela odluku oko 23 časa da ne kreće na juriš dok se ne uhvati veza sa pomenutim četničkim odredom i ispita zašto je odustao od napada. Tako je napad na ovom delu fronta propao. Samo je nekohko bombaša uspeo da baci bombe prema nemačkim mitraljeskim gnezdzima, našta su Nemci odgovorili žestokom pušćanom i mitraljeskom vatrom.

U toku 11. oktobra na odseku fronta Dragačevskog bataljona nije bilo borbi s neprijateljem. Nemci su tog dana zapalili nekoliko kuća kod manastira Žiće i digli u vazduh skladište avionskih bombi u Gvozdenuvića zabranu.

Sledećeg dana su sa nekohko tenkova krenuh putem ka Bogutovcu ali ih je jedan vod iz 3. čete Dragačevskog bataljona prinudio da se zaustave blizu groblja u Čibukovcu. Posle kratke vatrene pripreme u kojoj su učestvovali artiljerija i avijacija,

Nemci su prinudili ovaj vod da se povuče. Oko 11 časova Nemci su u blizini Čibukovačkog groblja digli u vazduh još jedno skladište avionskih bombi.

U napadu koji su izvršile 2. i 3. četa Dragačevskog bataljona Nemci su se, pretrpevši osetne gubitke, naglo povukli u Kraljevo. Tada su naše jedinice došle do poprišta borbi prethodnog dana kojom prilikom su našli iznakažene leševe svojih poginulih drugova i sahranile ih. Istovremeno su uhvatile jednog petokolonaša iz Kraljeva koji je izjavio da je krenuo u Bogutovac pošto je znao da su Nemci bih takođe krenuli ka tom selu da bi uništili skladište artiljerijske municije.

U drugom, napadu na Kraljevo

U toku 14. oktobra Nemci nisu vršili nikakve ispade na delu fronta Dragačevskog bataljona te su se naše jedinice mogle na miru pripremati za sledeći opšti napad na Kraljevo.

Zajednički štab za opsadu Kraljeva, sastavljen od komandanta i komesara Čačanskog odreda Mola Rađosavljevića i Ratka Mitrovića i komandanta četničkih jedinica majora Đurića i kapetana Deroka, doneo je odluku da se u noći 14/15. oktobra izvrši drugi napad na Kraljevo kako bi se ovaj garnizon likvidirao i težište borbe prenelo ka Kragujevcu i Kruševcu, tj. ka dolini Vehke Morave u kojoj su bile glavne komunikacije od Beograda ka Sofiji i Solunu.

U napadu su imale da učestvuju uglavnom iste snage kao i u prethodnom. Na delu fronta napada Dragačevskog bataljona nije bilo promena, ali je s leve strane puta Čačak — Kraljevo, tj. na spoj između Dragačevskog bataljona i Jeličkog četničkog odreda bila ubačena 5. ljubička četa pod komandom Rajka Tanaskovića i Miloša Jovaševića. Njen pravac napada bio je isti kao i Jehčkog četničkog odreda, tj. na Ratarsku školu.

Dragačevski bataljon trebalo je da otpočne napad 14. oktobra u 18 časova. Plan napada nije pretrpeo velike izmene. Ponovo su formirana bombaška odeljenja, a za vezu između četa određeni su »saveznici«. Isto tako postojao je i oficir za vezu između Dragačevskog bataljona i Jehčkog četničkog odreda;

Tačno u ponoć 14/15. oktobra, partizanska baterija sa Ružića brda otvorila je preciznu vatru na Poljoprivrednu školu. Dragačevski bataljon krenuo je ponovo u napad. Išlo se veoma oprezno. Nemci su svakog momenta osvetljavali raketama. Oko ponoći izvršen je juriš na nemačke položaje. Otpočela je ogorčena borba prsa u prsa i dvoboj bombaša. Taj krkljanac je trajao sve do 3 časa kada su 2. i 3. četa uspele da se probiju u nemačku

odbranu- i da energično prodru ka centru grada. Međutim, Nemci su vatrom od Poljoprivredne škole i protivnapadom rezervi lokalizovali ovaj proboj i našim jedinicama nisu dozvolili da prodru dalje od crkve, gimnazije i zgrade suda. Tu su naše jedinice dočekale organizovanom vatrom iz zgrade suda i gimnazije, sa crkve i iz crkvene porte. Tu su teško ranjeni komandir 1. voda 3. čete i još nekoliko boraca, a desetar 1. desetine Dušan Ječmenica uspeo je da se probije u zgradu suda gde je prisilio na predaju dva nemačka oficira i njihovu jedinicu. Međutim, pošto su Nemci uspeli da lokalizuju proboj naših jedinica, okomili su se svom snagom na zgradu okružnog suda. Uviđevši da su se naše snage povukle i da je njegovoj desetini odsečena odstupnica Ječmenica je odlučio da se sa desetinom i zarobljenicima povuče preko Ibra. Međutim, susedne nemačke jedinice pokušale su da spreče ovo izvlačenje. One su gonile desetinu u stopu. Ali, ona se ipak povukla iz grada i gazila Ibar do guše. Tom prilikom je ponela i oružje i ambleme nemačkih oficira. Ova desetina je sutradan, 15. oktobra, preko Mataruške Banje i Kanareva ponovo došla u sastav bataljona. Kada su drugovi stigli, ispričah su između ostalog i jedan veoma zanimljiv detalj koji se dogodio prilikom zarobljavanja nemačkih oficira. Jedan od njih, očigledno iznenađen i uplašen susretom oči u oči s partizanima, pozdravio je partizanskog desetara stisnutom pesnicom i rečima: »Ja komunist«.

Pošto ostale naše jedinice nisu uspele da probiju nemačku odbranu, Dragačevski bataljon je bio prisiljen da se probija iz okruženja u gradu. Najveći deo boraca ovih dveju četa nije mogao da se povuče pravcem kojim je proboj ostvaren, već se probijao ka obali Ibra i izvlačio ih plivanjem ili gaženjem ove dosta brze i duboke reke.

Na ovom mestu treba posebno istaći da su građani takozvane »Stare čaršije« (zapadni deo grada) pružili efikasnu pomoć našim borcima prilikom probijanja u grad. Oni su im ne samo pokazivali mesta gde se nalaze tačke otpora Nemaca, već su ih snabdevali municijom, a naročito ručnim bombama. Pored toga, oni su i aktivno učestvovali u likvidiranju pojedinih uporišta. Ukoliko nisu imali oružje, snabdevali su se njime jurišajući goloruki na nemačke vojnike. Ovi građani-borci bili su organizovani u grupe i desetine i stajali su pod rukovodstvom članova KPJ, SKOJ-a ili njihovih simpatizera. Tome treba dodati da je po kućama bila organizovana prva pomoć ranjenim borcima. Za takav stav građanstva ovoga dela grada doznao je i neprijatelj pa je baš odatle i bilo najviše streljanih.

Dragačevski bataljon se ponovo našao na svom polaznom položaju na kojem je i bio pred drugi napad na Kraljevo. Pošto

su pretrpeli snažan, udarac, Nemci nisu imali snage da ga u toku ova dva dana uzvrate. Samo su u dva-tri navrata pokušali da oklopnim vozom izviđaju naše položaje blizu železničke pruge. Ali je zato nemačka avijacija bila vrlo aktivna. »Štuke« su letele takoreći zajedno sa izviđačkim avionima i nemilosrdno istovarivale tovare bombi po selima i zaseocima oko Kraljeva. Na sve strane sukljali su u nebo ogromni stubovi plamena i dima od zapaljenih kuća i staja.

Rano ujutro 21. oktobra krenula je iz Kraljeva putem prema Čačku jedna kolona jačine jednog puka, ojačanog tenkovima. To je tzv. »Udarna grupa Kraljevo« krenula da uz podršku artiljerije i avijacije uzvрати udarac našim snagama koje su zatvarale pravac ka Čačku. Nemci su nastupali frontalno ne obazirući se na žrtve. Na položajima u Jarčujaku i Drakčićima koje su držali četnici, nisu naišli na organizovan otpor zbog toga što su se jedinice tzv. vojnočetničkih odreda vrlo često smenjivale i što su se četničke jedinice nalazile po kućama. I baš zahvaljujući toj činjenici Nemci su vrlo brzo, pošto su potish snage 5. ljubičke čete, zaobišli položaje Dragačevskog bataljona sa istoka i izbili na Ružića brdo na kojem se nalazio položaj partizanske baterije. Posle žestoke borbe Nemci su uspeh da potisnu neposredno obezbeđenje štaba Čačanskog odreda i da direktno ugroze kako štab odreda i vatrene položaje baterije tako i bok i pozadinu Dragačevskog bataljona. Nemački tenkovi, uz podršku artiljerije i avijacije, zasipajući vatrom slabe zaštitnice zajedničkog štaba i komande Dragačevskog bataljona, izbili su na sam vrh Ružića brda i tom prilikom zaplenili top 1. odeljenja partizanske baterije. Dragačevski bataljon je bio prinuđen da se izvlači pod borbom preko Vrdilske reke i da posedne nove položaje u sehama Vrdila, Drakčići i Bukovica. U ovoj borbi, pored ostalih boraca Dragačevskog bataljona, poginuo je i referent saniteta bataljona dr Levi.

Pošto su ovladali Ružića brdom, Nemci su se sa tenkovima spustili ka Musinoj reci gde su u kukuruzu pobili na desetine četnika. Naime, četnici su, pošto su ih oficiri napustili i pobjegli, pokušali da se spasu skrivanjem po kukuruzima i kupama kukuruzovine. Tu je poginulo oko 80 četnika.

Krajem ovog dana Dragačevski bataljon se zadržao na položajima zapadno od Musine reke gde je i prenoćio. Ujutro 22. oktobra krenuo je ponovo prema Kraljevu i poseo svoje ranije položaje u Čibukovcu. Tu je naišao na pustoš koju su Hitlerovi »kulturtregeri« ostavili za sobom posle svakog kaznenog »pohoda« prethodnog dana.

3. DRAGAČEVSKI BATALJON U BORBAMA U UŽICKOM KRAJU

Odlazak za Užice

Po naređenju glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije Dragačevski bataljon je rano u jutro 24. oktobra izvršio pokret pravcem Musina reka — Samaila — Slatina — Zablaće — Čačak. U toku marša nemačka avijacija nije napadala pošto je bio kišni jesenji dan. U selu Kučulicama štab bataljona je odobrio da se borcima, s obzirom na to da prolaze kroz svoj rodni kraj, daju dva dana odmora, s tim da se svi jave u Guči 27. oktobra u 9 časova. Ta odluka je borcima saopštena u Čačku.

U to vreme štab odreda je odlučio da se bataljon uputi u Užice bez oružja s tim da u Užicu primi odmah drugo. Odmah treba istaći da je ovakva odluka štaba odreda bila u osnovi nepravilna a njeno sprovođenje imalo je štetnih posledica po bataljon.

Drugom odlukom koja je u međuvremenu bila doneta, predviđalo se da se dotadašnji pohtički komesar Dragačevskog bataljona Milojko Cirjaković uputi na drugu dužnost, ali je ova bila odložena za nekoliko dana.

U zakazano vreme, 27. oktobra, našao se u Guči na okupu ceo Dragačevski bataljon. Pošto je borcima podeljena odeća i obuća koja je bila prikupljena ih izrađena u Guči, bataljon je krenuo u Virovo gde je stigao oko 18 časova.

Sutradan, 28. oktobra, komanda bataljona je otišla u Arilje da obiđe svoju 1. četvu koja se baš tog dana spremala da krene u gonjenje četničkih bandi Boža Čosovića »Javorca«. U Arilju je sa rukovodećim drugovima iz sreza detaljno razmatrala kojim putem treba povesti bataljon do Užica, s obzirom na to da su Užičku Požegu držali četnici i da je naredbom br. 7 štaba Užičkog NOP odreda od 24. oktobra 1941. godine, u kojoj je objavljen tekst sporazuma sa četnicima, bilo precizirano da se preko požeškog sreza ne smeju kretati naoružane formacije partizana bez prethodne saglasnosti četničke komande u Užičkoj Požegi.

Pošto je bataljon već bio ostavio jedan deo oružja u Guči, a drugi je trebalo da ostavi u Virovu i Arilju, došlo se do zaključka da bi po njegovu bezbednost bio podjednako opasan i obilazak i prolazak kroz teritoriju požeškog sreza. Naime, u komandi mesta Arilje razmatrana je mogućnost da bataljon s juga obiđe požeški srez ah se pri tom takođe došlo do zaključka da bi ga mogle napasti četničke bande. Najzad se došlo do zaključka da bi bilo najbolje pokušati sa četničkom komandom u Užičkoj Požegi sporazum da se bataljonu dozvoli da bez oružja uđe u Užičku Požegu odakle bi se vozom prevezao do Užica.

Posle toga odlučeno je da se sa četničkom komandom još istoga dana stupi u kontakt preko telefona. Pošto je jedan od četničkih komandanata u požeškom srezu, kapetan Liiisic, još u septembru tražio mogućnost da stupi u lični kontakt s Milojkom Ćirjakovićem, rešeno je da se ta činjenica sada iskoristi.

Pošto je uspostavljena telefonska veza sa četnicima dogovoreno je da Milojko Ćirjaković ode u Požegu. S tim su se odmah saglasili komandant bataljona Bogdan Kapelan, kao i ostah rukovodioci iz komande bataljona i Sreskog komiteta KPJ u Arilju.

Do sastanka u Užičkoj Požegi došlo je još istog dana oko podne. Milojko je pri polasku skrenuo pažnju komandantu da bataljon drži u pripravnosti kod Viroštaka i da, ukoliko se on ne vrati za jedan do dva časa, preduzme neke mere da bi ga oslobodio.

Na sastanku u Užičkoj Požegi postignuta je saglasnost da Dragačevski bataljon može, ali bez oružja, da uđe u Užičku Požegu, s tim da se odmah ukrca u voz i odveze u Užice.

Dvadeset devetog oktobra pre podne bataljon je, bez oružja krenuo iz Virova i Užičku Požegu i bez ikakvih smetnji stigao blizu pomoćnog aerodroma na Tašti-polju (ovo polje se naziva i Tatojevica) kod Požege. Tu ga je zaustavila četnička »četa smrti« iz Požege i pretresla sve borce i rukovodioce. Pošto nije našla nikakvo drugo oružje sem desetak pištolja kod starešinskog kadra četnici su zahtevali da im se svi pištolji predaju. Svi su predali pištolje osim komandanta bataljona Kapelana koji se usprotivio razoružavanju, pozivajući se na odredbe međunarodnog prava prema kojima se i zarobljenim komandantima ostavlja lično naoružanje, a kamoli u ovom slučaju kada on ima status slobodnog komandanta.

Posle toga bataljon je produžio put, ali sada pod naoružanom pratnjom. Prava pravcata shka sprovođenja zarobljenika. Svi u koloni, i borci i rukovodioci, osećali su se poniženim i osramoćenim. Borci su Saputali: »Zar je ovo doživeo slavni Dragačevski bataljon?«

Prolazeći kroz Požegu partizani su zapevali ah su ih četnici pod pretnjom upotrebe oružja prisilili da prestanu i da čutke odu na železničku stanicu. Narod u Požegi je sa simpatijama pratio prolazak partizanske kolone. Kroz prozore i preko plotova videle su se stisnute pesnice u znak pozdrava. To su omladinke i omladinci iz Požege pozdravljali svoje borce od kojih su očekivali da ih uskoro oslobode četničkog terora.

Kasno popodne, 29. oktobra, bataljon se ukrcao u vagone i uveče stigao u Užice. Tamo je srdačno dočekan i odmah upućen u krug kasarne bivše komande vojnog okruga gde je pri-

mio oružje, a potom je odveden u zgradu osnovne škole u Paliluli na prenoćište.

Danas, kada znamo da su četnici upravo tih dana pravili detaljan plan za napad na oslobođeno Užice i da su baš tih dana skinuli s voza i ubili Milana Blagojevića, komandanta Prvog šumadijskog NOP odreda, postupci štaba Čačanskog NOP odreda i komande Dragačevskog partizanskog bataljona izgledaju i naivni i lakomisleni kada su kroz Užičku Požegu slali bataljon prekaljenih boraca bez oružja, i to bataljon koji će igrati jednu od najvidnijih uloga u kasnijim borbama sa četnicima za odbranu Užica, oslobođenje Užičke Požege kao i za definitivno slamanje četničke ofanzive na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji;

Kratak predah u Ušicu

Za vreme trodnevnog boravka u oslobođenom Uzicu bataljon je bio u prostorijama osnovne škole u Paliluli. Učionice su bile pretvorene u spavaonice, a po kancelarijama su se smestile komande četa i komanda bataljona. Kuhinja i komora bile su u školskom dvorištu. Ishrana je bila centralizovana za ceo bataljon.

Prvi dan boravka u Uzicu bataljon je iskoristio za odmor, uređivanje vojničke opreme i za obuku. Posebna pažnja posvećena je obuci u rukovanju tek primljenim oružjem.

Isto tako, već prvog dana boravka u Uzicu bataljon je izveo i kratku taktičku vežbu u okolini Užica pod pretpostavkom da »neprijatelj« napada na Užice od Bajine B'ašte i Jelove gore. Po lepom i sunčanom jesenjem danu vežba se završila sa nekoliko »juriša« na kosama prema selu Buar i Kadinjači.

Sledećeg dana bataljon je bio postrojen u dvorištu osnovne škole radi svečanog ispraćaja dotadašnjeg pohtičkog komesara bataljona Milojka Čirjakovića. Komandant bataljona Bogdan Kapelan održao je postrojenim borcima kratak govor u kojem je saopštio odluku štaba Čačanskog odreda da se Čirjaković upućuje na drugu dužnost. Tom prilikom on je borcima govorio o liku i zaslugama dotadašnjeg pohtičkog komesara bataljona i izrazio nadu da će se Milojko po obavljenom zadatku ponovo vratiti u bataljon. Tom prilikom pred postrojenim bataljonom govorio je i Milojko Čirjaković koji je zaželeo bataljonu nove uspehe u borbi za oslobođenje naše zemlje, a potom je, pozdravivši se s borcima, krenuo u Čačak.

Pored toga, ovoga dana je komanda Dragačevskog bataljona uputila u Užičku Požegu komandira 3. čete Ljubivoja

pajovića da kao »ovlašćeno lice« primi pištolje koje su dva dana ranije četnici oduzeli od rukovodilaca bataljona. Povraćaj oduzetih pištolja i bombi bio je ugovoren sa četničkim komandantom mesta u Užicu kapetanom Mitićem. Međutim, i pored datog obećanja četnici su predali umesto jedanaest pištolja i sedam ručnih bombi, samo četiri pištolja i jednu bombu. Tom prilikom su u kasarni maltretirali izaslanika partizana i odredili jednu »trojku« koja je imala da ga ubije. Saznavši za' ovo jedna skojevka je saopštila partizanskom komandiru šta četnici pripremaju i pomogla mu da se sakrije u blizini železničke stanice, a potom da vozom pobegne u Užice. Tako se još jedna naivnost i lakomislenost komande Dragačevskog bataljona dobro svršila zahvaljujući pomoći jedne skojevke.

Učešće u razoružavanju četnika u Užicu i okolini

Prvog novembra ujutro u Užice je doputovao Dragutin Jovanović, jedan od pomoćnika intendanta Čačanskog odreda. Odmah po dolasku u štab Užičkog odreda požaho se zameniku komandanta Radivoju Jovanoviću Bradonji da su ga prilikom prolaska kroz Užičku Požegu maltretirali četnici. Pri tom je ispričao da je jedan od tih četničkih oficira koji je učestvovao u njegovom maltretiranju doputovao tog jutra vozom u Užice i da upravo sedi i pije kafu kod kafane »Zlatibor«. Pošto se kafana nalazila prekoputa zgrade u kojoj je bio smešten štab odreda, Bradonja je uputio jednu patrolu da dovede tog četničkog oficira u komandu odreda. Pri pretresu je ustanovljeno da je taj četnički oficir u stvari ordonans-oficir iz četničke Vrhovne komande. Kod njega je nađen i detaljan plan napada četnika na Užice. Oficir je odmah uhapšen, a Bradonja je sa zaplenjenim dokumentom hitno otišao kod druga Tita u sedište Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije koje se nalazilo u zgradi Narodne banke.

Posle dužeg većanja i konsultovanja u Glavnom štabu i Centralnom komitetu KPJ doneta je odluka da se Užice brani i da se u tom cilju razoružaju četnici kako u Užicu tako i u njegovoj okolini. Naime, upravo se saznalo da baš tog dana četnici vrše mobilizaciju u užičkom, zlatiborskom, račanskom i crnogorskom srezu.

Nègde između jedanaest i dvanaest časova 1. novembra Dragačevski bataljon se nalazio na taktičkoj vežbi u selu Buar. Kurir iz štaba Užičkog odreda doneo je naređenje da se bataljon hitno prikupi u dvorištu osnovne škole gde će dobiti veoma važan i hitan zadatak.

Oko dvanaest časova u dvorištu osnovne škole bile su prikupljene sve tri čete Dragačevskog bataljona. Tu je bio i politički komesar Užičkog odreda Milinko Kušić. S njim su bili komandanti Dragačevskog i Užičkog radničkog bataljona — Kapelan i Sekulić. Dragačevski bataljon je dobio sledeći zadatak:

Druga četa, pod komandom Ratka PaTezanovića i Sekulića, dobila je zadatak da opkoli zgradu bivše komande vojnog olmiga Užice, u kojoj se tada nalazila četnička komanda mesta da je zauzme i razoruža sve četnike koji se u njoj budu zatekli. Isto tako, ova četa je imala da razoruža još neke četnike u Koštici i drugim delovima grada.

Treća četa, pod komandom Ljubivoja Pajovića, dobila je zadatak da se hitno kamionom prebaci u Biosku i razoruža prikupljene četnike, a potom da razoruža i one u opštinama Stapari, Vrutci i Kremni.

Četvrta četa, pod komandom Milomira Milosavljevića, dobila je zadatak da sa dva voda posedne zapadni ulaz u Užice iznad Terazija i Trošarine i da obezbedi Užice od Bajine Bašte, a da sa jednim vodom obezbeđuje zgradu osnovne škole i zapadni deo grada gde se nalazila tekstilna fabrika.

Druga četa je veoma brzo i prikriveno opkolila zgradu bivšeg vojnog okruga u kojoj se nalazila četnička komanda mesta. Tom prilikom je munjevitim prepadom zaposednuta zgrada u kojoj se nalazio četnički komandant mesta kapetan Mitić. On je odmah razoružen i uhapšen, a isto tako i svi ostali koji su se zatekli u zgradi. Pored razoružavanja četnika u zgradi vojnog okruga, 2. četa je izvršila i niz drugih hapšenja i razoružavanja četničkih oficira i drugih njihovih simpatizera.

Pred sam pad mraka 1. novembra 2. četa je bila hitno upućena kamionima ka Pjevčevoj mehani gde je tog dana 1. užička četa vodila borbu s četnicima. Ona je čitave noći 1/2. novembra ostala kod Pjevčeve mehane i zajedno sa 1. užičkom vodila ogorčene borbe protiv četnika. Tom prilikom ona je uspjela da za sebe veže gro snaga Karansko-ribaševske četničke grupe koja je imala zadatak da sa severa, preko Karadordevog šanca i Sehovog brda, napadne na Užice. Može se slobodno reći da su upornošću i žilavošću u borbi 2. četa Dragačevskog bataljona i 1. užička obezbedile da se ne samo razbije pomenuta četnička grupa, već i da se posredno mnogo doprinese kasnijoj pobedi nad Požeškim četničkim odredom iia Trešnjici.

Odmah po prijemu zadatka 3. četa je krenula kamionima prema Biosci gde su četnici imali zbornu, mobilizacijsku mesto za sva sela u ovoj opštini i oko 13 časova izbila pred Biosku.

gomandir čete, videći na jednoj poljani oko 600—700 četnika, naredio je da jedan vod projuri kroz selo i da potom sa zapada i juga opkoli četničke grupacije, dok su drugi i treći vod imali da zatvore obruč sa istoka i severa. Ovaj smeo i donekle riskantan plan dosledno je sproveden u delo i već oko 14 časova Četnici su bili opkoljeni sa svih strana i pozvani na predaju:

Videći da su opkoljeni, četnici su, izuzimajući nekohko Žandarma, odmah digli ruke uvis i predah oružje. Tom prilikom su uhapšeni četnički oficiri potpukovnik Panić, poručnik Pavlović i još neki oficiri, podoficiri i žandarmi. Oni su pod stražom sprovedeni-u Užice u koju svrhu je iz Užica upućena u Biosku lokomotiva sa jednim vagonom. S njima je^v upućen i plen: 336 pušaka, 2 puškomitraljeza, nekohko hiljada puščanih metaka i nekohko sanduka ručnih bombi.

Posle razoružavanja četnika u Bioski organizovan je zbor na kojem je iznet plan napada četnika na oslobođeno Užice i objašnjeno da su oni razoružam zato da bi se onemogućila bratoubilačka borba između partizana i četnika, da sada nije vreme borbe za vlast, već da sve snage treba usmeriti na borbu sa okupatorom. Okupljenom narodu, pored komandira i komesara čete, govorio je i Dušan Čeliković, pozadinski partizanski radnik iz ovog kraja.

Za vreme zbora, u Biosku je stigao jedan četnički kurir iz Kremne koji je četničkom poručniku Pavloviću nosio pismo. U pismu je bivši senator, a tada četnički komandant Čeda Zaharić, javljao da šalje vojsku, a da će on stići oko osam časova, uveče, pošto je otišao na gozbu kod jednog svog prijatelja. Odmah je postavljena zaseda na putu prema Kremni odakle je uskoro stigla jedna grupa od oko stotinu četnika. I ona je odmah razoružana i zadržana na zboru kako bi se seljacima objasnio razlog razoružavanja.

Naše argumente iznete na zboru i u razgovorima sa grupama seljaka narod ovoga kraja lepo je primio. Ljudi su nam bih veoma zahvalni što smo sprečili da ih četnički oficiri povedu u borbu protiv partizana. Tom prilikom su bili ogorčeni što su ih četničke vođe lagale da ih vode u Užice da prime oružje, a potom da idu na front prema Valjevu.

Posle zbora u Bioski 3. četa je krenula prema Užicu da bi razoružala četnike u Staparima, ah tamo nije nikoga zatekla. Četnici su čuli šta se desilo u Bioski i Užicu pa su se razbežali. Zapravo* seljaci su shvatili politiku svojih četničkih, vođa i napustili ih čim su saznali kakve su im bile namere. Oko 22 časa četa je stigla u Užice i smestila se na odmor u zgradi osnovne škole.

Borba na Trešnjici

Brdo Trešnjica nalazi se istočno od Titovog Užica od kojeg je udaljeno oko 6 kilometara. Ovo brdo predstavlja jedan od najvažnijih položaja za odbranu grada na raskrsnici puteva koji od Užica vode ka Kosjeriću, i Užičkoj Požegi.

Važnost Trešnjice za odbranu Užica 1941. godine sastojala se u činjenici da je granica između užičkog i požeškog sreza bila upravo kod ovog brda i što je ta granica bila najbliža Užicu upravo na ovom položaju. Kad govorimo o granici između užičkog i požeškog sreza 1941. godine, moramo prvo svega imati u vidu činjenicu da je u tački 8 Sporazuma između štaba Užičkog odreda i komande vojnotehničkih odreda u Požegi bila predviđena sledeća odredba:

»Oružane snage ni jedne strane (odnosi se na formacije četnika Draže Mihailovića i partizanske odrede — primedba Lj. P.) ne smeju prelaziti postojeću političku granicu sreza bez prethodnog pristanka druge strane.«

Isto tako, važnost položaja na Trešnjici bila je istaknuta i činjenicom da je planom napada na Užice bilo predviđeno da se preko nje upute dovoljno jake snage Požeškog četničkog odreda. Ove snage, u sadejstvu sa Ribaševskim četničkim odredom, imale su da ovladaju najvažnijim objektima u odbrani Užica sa istoka i severa kao što su: Šarića osoje, Karađordev šanac i Pora. Upravo, ovladavanje ovim položajima značilo bi praktično pad Užica, pošto se najveći deo grada nalazi sevorno od reke Đetinje.

Komanda Užičkog odreda naredila je 1. novembra da se za odbranu položaja na Trešnjici angažuju snage 1. užičkog i 7. ibarske čete Kraljevačkog odreda koja je krajem oktobra bila došla u Užice. Međutim, pošto je u popodnevним časovima 1. novembra došlo do angažovanja snaga 1. užičke čete prema selu Karanu u borbi sa Ribaševskim četničkim odredom, padom mraka je na Trešnjici ostala samo 6. ibarska četa.

U takvoj situaciji, štab Užičkog odreda naredio je u 2.30 časova telefonom komandantu Dragačevskog bataljona da odmah uputi sve svoje raspoložive snage pred zgradu u kojoj se nalazila komanda odreda. Pošto je ovaj bio bolestan, odmah je naredio komandiru 3. čete Ljubivoju Pajoviću da hitno spremi četni i javi se komandi Užičkog odreda radi prijema zadatka.

Ova četa odmah je krenula pred zgradu komande odreda u koloni od četiri kamiona uzbrdo prema Trešnjici. Posle 20 minuta naišla je ispod Čakarevog brda na delove 6. ibarske čete i odmah se zaustavila. Od komandira ove čete Novaka Dokovića i pohtičkog komesara Milutina Vujovića dobila je

podatke da je jedna kolona četnika jačine oko 300 vojnika ovladala položajima na Trešnjici i Lokvi i da upravo tada podilazi položajima na Čakarevom brdu. Pošto je situacija bila veoma ozbiljna, komandir čete je doneo odluku, da odmah krene levo uzbrdo i posedne položaj na padinama Čakarevog brda prema Lokvi, a da na putu ostanu delovi 6. ibarske i jedna desetina 3. čete Dragačevskog bataljona radi zaštite kamiona.

Plan za razbijanje četničke kolone sastajao se u sledećem: da se četnici dočekaju na Čakarevom brdu i razbiju, a potom da se uz podršku jednog krupnokalibarskog protivaviionskog mitraljeza koji se nalazio na čelnom kamionu, pređe u gonjenje četnika preko Lokve i Trešnjice. Pošto su u rejonu puta naišli na jaku puščanu i vatru protivaviionskog mitraljeza, četnici su glavne snage orijentisali ka Lokvi od Lokve prema Čakarevom brdu. Očekivah su da će obilaskom brda uspeti da slome otpor partizana duž puta prema Užicu. Međutim, naišli su na već organizovani vatreni sistem 3. čete Dragačevskog bataljona. Plotunska paljba je zbunila četnike ali su oni posle kraćeg vremena psujući nam komunističku majku, Tita i Staljina, krenuli na juriš. Juriš je opet slomljen plotunskom paljbom. Posle kratkog uzmaca opet su krenuli na juriš. I opet bez uspeha. Preduzeli su i treći juriš ali je i on bio bezuspešan. Odbijajući ovaj poslednji juriš 3. četa Dragačevskog bataljona krenula je u protivjuriš. Posle toga ovladala smo ubrzo Lokvom i položajima na Trešnjici.

Na poprištu borbe ostala su 83 mrtva i ranjena četnika iz »čete smrti«. To su većinom bih žandarmi: Među njima je ležao ranjen i njihov komandir. To su upravo bih oni što su pre nekoliko dana sa onako divljačkom mržnjom »sprovodili« Dragačevski bataljon kroz Požegu.

Pošto se u isto vreme vodila borba na položajima zapadno od Čakarevog brda prema selu Duboko, 3. četa Dragačevskog bataljona i 6. ibarska zadržale su se kraće vreme na Trešnjici. Tada su od Ljuba Đurića dobile obaveštenje da su preko Dubokog ka Karanu krenule u napad na četnike, Zlatarska četa Sandžačkog partizanskog odreda, Slovenačka* i Račanska četa iz Užičkog odreda. Tek tada su 3. četa Dragačevskog bataljona i 6. ibarska krenule u gonjenje četnika ka

* Slovenačka partizanska četa formirana je *posle oslobođenja* Užica 24. septembra 1941. od izbeglica iz Slovenije i radnika Slovenaca koji su od ranije radili u fabrici oružja u Užicu. Četa je brojala oko 30 boraca od kojih je jedan deo poginuo u borbama pri povlačenju naših jedinica iz zapadne Srbije. Preživeli borci ušli su u sastav Prve i Druge proleterske brigade u kojima je većina dala svoje živote za pobedu naše revolucije i time svojom krvlju učvršćivala bratstvo i jedinstvo naših naroda.

Užičkoj Požegi i oko 14 časova izbile na liniju Zdravčići Visibaba. Dalji pokret ove dve čete prema Užičkoj Požegi obavio je lično zamenik komandanta Užičkog NOP odreda Bradonja, jer je smatrao da su snage ove dve čete preslabe da bi se upustile u borbu za oslobođenje Užičke Požege. On je bio uporan u svojoj odluci i onda kada su ga komandiri ovih četa obavestili da su četnici napustili Požegu i povukli se ka Glumču i Bakionici. Tako su ove dve čete zanoćile u Visibabi, obezbedivši se prema Užičkoj Požegi.

U borbi za Užičku Požegu

Prilikom izrade plana napada na Užice, komanda Požeškog četničkog odreda predviđala je mogućnost »eventualnog napada« partizanskih snaga na Užičku Požegu u vreme kada glavne snage ovog odreda budu angažovane u borbi za osvajanje Užica. Zbog toga je jedan deo snaga ovog odreda bio predviđen za odbranu privremenog aerodroma bivše jugoslovenske vojske koji se nalazio u blizini Užičke Požege, a drugi — za neposrednu odbranu Požege. Sve ove snage, kako one za odbranu aerodroma tako i one koje su bile predviđene za neposrednu odbranu Užičke Požege, bile su stavljene pod komandu potpukovnika Redića koji je zapovešću komandanta Požeškog četničkog odreda bio određen za komandanta odbrane Požege.

Odbrana Požege bila je blagovremeno predviđena i dobro organizovana. Za odbranu te varošice koja je u očima svih kvislinga predstavljala antikomunistički bastion u srcu komunističke Užičke republike, bile su odvojene i dovoljno jake snage koje bi uz dobar moral mogle da pruže žilav otpor napadaču. Međutim, poznato nam je da su snage za neposrednu odbranu Užičke Požege bile zahvaćene panikom posle poraza glavnine Požeškog četničkog odreda i da su pobile iz Požege u popodnevnim časovima 2. novembra. To se, pored ostalog, desilo i zato što je gro tog ljudstva bio silom mobihsan za borbu protiv partizana.

Što mi nismo imali snaga da do kraja eksploatišemo rezultate pobede nad četnicima na prilazima Užicu, uzroci leže pre svega u činjenici da se u toku 2. novembra vodila borba i sa Ribaševskim četničkim odredom u rejonu sela Dobri Do (danas Lunovo Selo) i Karan i što je jedan deo snaga morao ostati u rejonu Užica radi odbijanja eventualnog napada četničkih jedinica od Bioske, Zlatibora i Ljubiša.

Pošto nije prihvatio predlog komandira 3. čete Dragačevskog bataljona i 6. ibarske da uđu u napuštenu Užičku Požegu, zamenik komandanta Užičkog NOP odreda doneo je od-

luku da ove dve čete posednu položaj u Visibabi prema Užičkoj Požegi i da preduzmu sve da u toku noći 2/3. novembra ne budu iznenađene eventualnim napadom četnika iz Požege. Isto tako, ovim dvema četama bilo je naređeno da izviđaju prema ovoj varošici.

Oko 16 časova u Zdravčiče (kod škole, kafane i zadruge) stigli su Sreten Zujović i komandant Užičkog NOP odreda Dušan Jerković. Pošto su se upoznali sa situacijom na ovom dolu fronta doneta je odluka da se u toku noći 2/3. novembra izvrši grupisanje svih raspoloživih snaga za napad na Užičku Požegu koji je imao da otpočne 3. novembra ujutro.

U toku noći u Zdravčiče je stigla 2. četa Dragačevskog bataljona (koja je gotovo čitav dan 2. novembra, zajedno sa 1. užičkom četom, vodila žestoke borbe sa Karansko-ribaševskim četničkim odredom).

Četvrta četa Dragačevskog bataljona, koja se još od 1. novembra nalazila na položaju prema Jelovoj gori i Bajinoj Bašti, bila je u toku noći 2/3. novembra smenjena i upućena ka Užičkoj Požegi kamionima. Ona je stigla u Zdravčiče 3. novembra iziutra i odmah krenula na polazni položaj za napad koji se nalazio u Visibabi.

Prema planu za napad na Užičku Požegu koji je napravljen u toku noći 2/3. novembra u Zdravčičima, Dragačevski bataljon je dobio zadatak da u frontalnom napadu od Visibabe savlada reku Skrapež i slomi otpor četnika u glavnoj ulici koja od užičkog mosta vodi kroz centar varošice prema železničkoj stanici. Ovaj bataljon je imao da ovlada zapadnim delom Užičke Požege, a u sadejstvu sa ostalim snagama (pet četa) Užičkog NOP odreda i celom varošicom.

Pošto se u večernjim časovima 2. novembra otreznio od udaraca dobijenih u, neslavnom pohodu na Užice, komandant Požeškog četničkog odreda kapetan Vučko Ignjatović preduzeo je mere da u toku noći prikupi dobar deo snaga svog razbijenog i donekle demoralisanog odreda, a do svanuća 3. novembra ponovo je poseo položaj za odbranu Užičke Požege. Glavne snage ovog četničkog odreda bile su raspoređene za neposrednu odbranu varošice, a manje su bile u Glumču i na aerodromu u Požeškom polju.

Napad je otpočeo 3. novembra u 8 časova.-Sve tri čete Dragačevskog bataljona krenule su od Visibabe prema Užičkoj Požegi. Na levom krilu bataljona nalazila se 2. četa pod komandom Ratka Parezanovića. Ona je napadala levo od puta koji od Zdravčiča vodi ka mostu na Skrapežu. Desno od 2. čete napadala je 4. pod komandom Milomira Milosavljevića. Ona je napadala od Visibabe takođe prema mostu na Skrapežu, ali sa desne strane puta i južno od mosta. Treća četa ovog bataljona

nalazila se na desnom krilu i imala je zadatak da napada pravcem koji od Visibabe vodi prema velikoj okuci na reci Skrapežu i da u sadejstvu sa desnim susedom — 1. užičkom četom i Ariljskim bataljonom pod komandom Sekulića — ovlada poljem između užičkog i ariljskog puta i na taj način potpomogne 2. i 4. četnu.

S obzirom na to da 3. četa Dragačevskog bataljona nije uspela da uhvati vezu sa 1. užičkom i pošto se ustanovilo da nema ništa od predviđenog učešća u napadu Ariljskog i 1. čete Dragačevskog bataljona*, doneta je odluka da se 3. dragačevska četa rokira udesno prema ariljskom mostu. Zadatak ove čete bio je da osvoji taj most, a) potom da s juga prodre u varošicu i na taj način omogući 2. i 4. četi da savladaju nabujali Skrapež i ovladaju zapadnim delom Užičke Požege. Četa jo izvršila napad na most koji je posle nekoliko uzastopnih pokušaja uspela da zauzme.

Međutim, pošto su četnici i dalje držali ariljski most pod žestokom pušcanom i mitraljeskom vatrom, doneta je odluka da se ostatak čete prebaci preko nabujale reke na jazu neposredno iznad mosta gde je dubina vode iznosila oko 170 santimetara.

Posle ovladavanja ariljskim mostom i prebacivanja čete na gazu uzvodno od njega bio je obrazovan mostobran na levoj obali Skrapeža. Četnici su čitav ovaj prostor bih posejali avionskim bombama i; obrazovanih dirilgovano minsko polje. Sve ove bombe, jednu za drugom, dizah su u vazduh kada bi im se partizani približili. No, i pored toga, stvoreni mostobran je proširivan. Oko 14 časova u mostobran je ubačena i 1. četa Užičkog odreda koja je produžila sa napadom duž pruge ka Železničkoj stanici. Tako je pod udarcima 3. dragačevske i 1. užičke čete narušen sistem odbrane Požege. No, i pored toga, otpor četnika nije bio slomljen. To je usledilo tek kada je preciznom vatrom neutransano mitraljesko gnezdo na kući trgovca Đokića, čime je olakšano prebacivanje 4. dragačevske čete preko reke Skrapeža, što je omogućilo da se izvrši opšti juriš na četnike koji su još pružali otpor.

Opšti juriš na Užičku Požegu izvršen je oko 15 časova. Za nepunih petnaestak minuta slomljen je otpor četnika na čitavom frontu napada Dragačevskog bataljona i 1. užičke čete. Četnici su naročito žestoko branili prostor oko užičkog mosta, ah je 2. četa Dragačevskog bataljona osvojila ovaj most uz osetne žrtve. U jurišu su poginuli komandant Dragačevskog

* Prva četa Dragačevskog bataljona bila je izdvojena iz sastavu bataljona još 4. oktobra i angažovana prvo kod Čačka, a potom kod Užica, Arilja, Ivanjice i prema Novoj Varoši i Sjenici. Tek polovinom novembra ponovo je ušla u sastav svoga bataljona.

bataljona Bogdan Kapelan, komandir 2. čete Ratko Parezanović i još 8 boraca ove čete.

Oko 16 časova Uzička Požega je bila definitivno oslobođena. Dragačevski bataljon je napravio veliki podvig ali ga je platilo i velikim gubicima: 22 mrtva i oko 30 ranjenih.

Posle oslobođenja Uzičke Požege bataljon je svoje snage orijentisao prema Bakionici kuda su se povukle glavne snage požeškog četničkog odreda.

Pošto je tokom noći 3/4. novembra bio postignut sporazum o prekidu vatre s tim da jedna mešovita komisija, sastavljena od partizana i četnika, ispita ko je prekršio sporazum o saradnji postignut 27. oktobra u Brajićima, bilo je obustavljeno dalje gonjenje četnika pa je od 4. do 7. novembra Dragačevski bataljon držao položaje u blizini Uzičke Požege na liniji sela Bakionica — Glumač.

U pomoć Uzičkom PO protiv četnika kapetana Račića

U ponoć 7/8. novembra četnički odred kapetana Račića, jačine oko 1.500 vojnika, izvršio je mučki napad na položaje partizanskih jedinica Uzičkog odreda u Karanu. Postigavši iznenađenje i pošto je napao sa veoma jakim snagama, ovaj četnički odred je do svanuća 8. novembra uspeo da ovlada širim rejonom Karana. Kad je ovladao uređenim položajima partizanskih jedinica, odred je obrazovao dve napadne kolone i krenuo u odlučan napad ka Užicu. Desna kolona, jačine oko 1.000 četnika, upućena je najkraćim pravcem koji od Karana, preko Dubokog, vodi u Užice. Leva, jačine oko 500 četnika, upućena je preko Kamenice za Ponikovicu da obezbedi levi bok glavne kolone i da izbijanjem u rejon Trešnjice i Čakarevog brda kompromituje odbranu partizanskih snaga na pravcu: Karan — brdo Metaljka — Duboko — brdo Garevina — Užice.

Shvativši ozbiljnost situacije, štab Uzičkog odreda je na položaje severno od Užica prema Metaljci ubacio sveže snage sa zadatkom da upornom odbranom slome napad glavnih snaga četnika. Istovremeno je od raspoloživih jedinica u Užicu i Uzičkoj Požegi oformio dovoljno snažnu udarnu grupu. U tu grupu ušao je i Dragačevski bataljon (bez 1. čete). Zadatak ove grupe bio je da slomi napad pomoćne četničke kolone i da potom brzim prodorom na bok i u pozadinu glavne četničke kolone dezorganizuju napad četnika ka Užicu, a potom da razbijene delove četničkog odreda kapetana Račića nabaci na planinu Povlen i tako očisti slobodnu teritoriju sve do Valjeva.

U ranim jutarnjim časovima 8. novembra Dragačevski bataljon, koji se dotad nalazio na položajima prema četnicima

u rejonu Užičke Požege, dobio je od štaba Užičkog odreda naređenje da svoje položaje kod Požege prepusti 1. požeškoj četi i da sa svojim četama hitno krene, pravcem Požega—Zdravčiči—Pjevčeva mehana. Izvršavajući dobijeno naređenje bataljon je već izjutra krenuo navedenim pravcem i oko 10 časova stigao do Pjevčeve mehane gde je od Radivoja Jovanovića Bradonje primio novi zadatak.

Novi zadatak bataljona sastojao se u tome da, razvijajući svoje čete s obe strane reke Lužnice, krene u napad i da u sadejstvu sa svojim levim susedom: 2. i 4. užičkom i Slovenačkom četom, razbije četničku kolonu koja je od Karana niz Lužničko polje nastupala ka Pjevčevoj mehani, a potom da je goni ka Ribaševini.

Posle žestokih borbi vođenih do pada mraka 8. novembra, Dragačevski bataljon je izbio na liniju Gujin kamen — Milićevo brdo gde je i zanoćio.

Sutradan je Dragačevski bataljon, u sadejstvu sa jedinicama Užičkog odreda, krenuo u odlučan napad i posle kratke ah žestoke borbe slomio otpor na brdu Granica i Saranopov. Goneći razbijene i već demoralisane četnike bataljon je oko podne izbio u Kosjerić gde je ostao na položaju obezbeđujući se prema Subjelu i Sevrlljugama.

4. UČEŠĆE DRAGAČEVSKOG BATALJONA U BORBAMA ZA UNIŠTENJE ODREDA DRAŽE MIHAILOVIĆA NA PROSTORIJI RAVNA GORA — KABLAR — MALJEN

U drugoj dekadi novembra 1941. godine preduzeti su napadi za definitivno razbijanje i uništenje četničkih odreda pod komandom Draže Mihailovića. U ovoj operaciji učestvovala su snage Čačanskog, Užičkog, Valjevskog, Prvog i Drugog šumadijskog NOP odreda.

Dragačevski bataljon (bez 1. čete) se u to vreme nalazio na teritoriji Užičkog odreda u rejonu Kosjerića.

Pošto su u toku 10. novembra završene sve pripreme, otpočeo je 11. novembra ujutro opšti napad na četnike na pravcu Kosjerić—Ravna gora. U ovom napadu, pored Crnogorske, 2. požeške i Slovenačke čete, učestvovao je i Dragačevski bataljon (bez 1. čete).

Dragačevski bataljon je napadao pravcem Kosjerić—Sevrlljuge—Subjel—Tometino polje.

Levo od Dragačevskog bataljona napadale su Crnogorska i Slovenačka četa pravcem Brajkovići—Mionica—Tometino polje. Desno od ovog bataljona napadala je 2. požeška četa pravcem Tubići—Mušići—Ljutice—Duškovci.

Pošto je slomio slabiji otpor četnika u zapadnom i južnom delu Ševrljuga, Dragačevski bataljon je naišao na veoma organizovan otpor četnika na liniji Mramorsko polje—Oštri vrh—brdo Subjel. Najjači otpor četnici su pružili u rejonu Oštrog vrha i crkve u selu Subjelu. Posle višecerasovne borbe otpor četnika na ovim položajima je slomljen i bataljon je ovladao Subjelom, izbivši prednjim delovima u zaselak Divnići.

Sledećeg jutra Dragačevski bataljon je produžio sa napadom u pravcu Tometinog polja. Savlađujući slabiji otpor na kosama koje od sela Subjela vode ka Tometinom polju on je oko podne bio zaustavljen snažnim otporom četnika na liniji brdo Kik—selo Ljutice—brdo Velika Zajčiča. Posle veoma uspele pripreme napada u kojoj su angažovana sva automatska oruđa i oko 20 tromblona, otpor četnika je slomljen i pretvorio se u bezglavo bežanje. Bataljon je u Tometinom polju zaplenio celokupnu četničku komoru sa hranom i municijom.

Produžavajući sa napadom 13. novembra bataljon je u sadejstvu sa Crnogorskom, Slovenačkom i 2. požeškom četom ovladao selom Bogdanice i izbio na liniji Kamenica—Družetići. U Kamenici je uspostavio ponovo vezu sa svojom 1. četom koja se nalazila u sastavu desne napadne kolone.

Posle trodnevnog zatišja za vreme kojeg je izvršena pregrupacija jedinica i određeni novi zadaci, Dragačevski bataljon je krenuo u napad ka Braićima.

Desno od ovog bataljona napadale su 1. i 2. Ijubička četa iz Čačanskog odreda, a levo razne jedinice Užičkog odreda.

Prva četa je vršila napad od brda Glavaj u Rujevica prema Pranjanima, a ostale čete bataljona sa Slovenačkom napadale su pravcima koji od Kamenice vode putem ka Pranjanima i od zaseoka Kaljevići preko Klika i Vođeničkog brda ka Pranjanima.

Prvog dana borbe, tj. 17. novembra, partizanske snage uspele su da se probiju do Stanojevića kuće u rejonu Vođeničkog brda, ali su odbačene žestokim protivnapadom snaga Kazakovičevog i Jankovičevog četničkog odreda. Posle ovog neuspeha Dragačevski bataljon se sa ostalim snagama Užičkog i Čačanskog odreda povukao na polazne položaje koji su se nalazili na liniji brdo Glavaj—Družetići.

Sledećeg dana je Dragačevski bataljon sa ostalim snagama krenuo u napad. Prva četa je zajedno sa 1. i 2. Ijubičkom ušla u Pranjane koje je odred kapetana Kazakovića napustio bez većeg otpora. U varošici su se ove jedinice zadržale nepun čas. Svoj ulazak u varošicu partizani su oglasili zvonjenjem zvona na crkvi.

, Ossale snage Dragačevskog bataljona i. Užičkog odreda, pošto su izbile na liniju Vodeničko brdo—Mramor, bile su zastavljene četničkim otporom sa linije Tomovića brdo—Madarevac.

Pošto su četnici držali dominantne položaje, -komanda Dragačevskog bataljona je po naređenju komandanta Užičkog odreda naredila da se bataljon ponovo povuče na polazni položaj u Družetićima.

Devetnaestog novembra izvršen je opšti napad svih partizanskih snaga na četničku grupaciju. Dragačevski bataljon je nastupao pravcem kao i prethodna dva dana.

Borba je počela još u 7 časova izjutra. Bataljon je pokušao da ovlada linijom Vodeničko brdo—Mramor, ah je dočekan žestokom vatrom četnika sa ove linije. Pošto su odbili nekoliko pokušaja partizana da zauzmu pomenutu liniju, četnici su na uskom frontu koncentrisali snage i izvršili snažan protivnapad. U protivnapadu su učestvovali puk kraljevske garde pod komandom Nikole Kalabića i odredi majora Paloševića, žandarma Jankovića i poručnika Vučkovića. Puk kraljevske garde napadao je pravcem od sela Koštunica preko improvizovanog privremenog aerodroma ka zaseoku Babici. Odred majora Paloševića bio je usmeren levo od puka kraljevske garde preko Stanojevića kuće i "Vaganj-vode ka raskrsnici puteva u Družetićima, odakle se odvajaju putevi ka Rioru, Kamenici i Čačku.

Protivnapad četnika bio je snažan, a naročito su bili žestoki juriši puka kraljevske garde i odreda majora Paloševića. Ove dve četničke jedinice vršile su juriš za jurišem ne obazirući se na žrtve. Pošto su četnici bili brojno nadmoćniji, prisilili su na povlačenje sve partizanske jedinice pa i Dragačevski bataljon. Pretila je ozbiljna opasnost da protivnapad četnika ne prisili ovaj bataljon da napusti i polazni položaj na koji se bio povukao. U takvoj kritičnoj situaciji politički komesar Dragačevskog bataljona Ljubiša Todorović poveo je jednu grupu članova KPJ i SKOJ-a na kontrajuriš. Četnički napad je bio zaustavljen, a mestimično je otpočelo i povlačenje četnika. To je povratilo poljuljani moral partizana pa je čitav bataljon krenuo u protivnapad. Potpuno neočekivano došlo je do preokreta. Četnici su počeli da se u neredu povlače, a naše jedinice su širokim frontom oko 14 časova izbile na desnu obalu Čemernice. Samo oko Pranjana na sektoru dejstva bataljona, ležalo je preko 120 leševa četnika.

Izbivši na desnu obalu Čemernice, partizani su napravili kratak predah da srede svoje jedinice radi definitivnog obračuna sa ostacima četnika koji su se bih povukli u selo Leušice.

Međutim, baš u to vreme iz Leušića je krenuo jedan putnički automobil sa belom zastavom. To su bili četnički parlamentari koji su po naređenju Draže Mihailovića pošli da traže primirje radi vođenja pregovora sa Vrhovnim, štabom. Ovaj predlog Draže Mihailovića prihvatili su članovi Vrhovnog štaba koji su se nalazili s našim jedinicama.

Tog dana je održan partijski sastanak na kojem je govorio Pera Stambolić. On je komunistima izložio stav CK KPJ po pitanju saradnje sa četnicima Draže Mihailovića, objašnjavajući nužnost i opravdanost sklopljenog sporazuma.

5. POVRATAK BATALJONA U DRAGAČEVU I PRVI SUSRET SA DRUGOM TITOM

Posle zaključenog primirja sa četnicima Dragačevski bataljon je ostao u Pranjanima kao posada sve do 24. novembra, kada je po naređenju štaba Čačanskog odreda krenuo u Dragačevo. Danas nismo u mogućnosti da pružimo odgovor na pitanje ko je doneo odluku da se Dragačevski bataljon pusti tri dana na »odsustvo« u jeku neprijateljske ofanzive, ah je činjenica da je takva odluka doneta i da je borcima tu odluku saopštila komanda bataljona, s tim da se u petak 28. novembra nađu na zbornom mestu u Guči.

U pokretu ka Dragačevu jedan deo boraca iz srednjeg i gornjeg Dragačeva došao je preko sela Trbušana, Pakovraća i Rtara, a glavnina bataljona se 25. novembra na putu za donje Dragačevo našla u Uzičkoj Požegi. Tog dana uveče posetio ih je drug Tito, pop Vlada Zečević i poručnik Ratko Mitrović. Tom prilikom drug Tito je prisutnim borcima Dragačevskog bataljona, kao i drugim borcima koji su učestvovali u borbama sa četnicima i zatekli se u kasarni te večeri, održao govor u kojem im je govorio o narodnooslobodilačkoj borbi, o nužnosti da se u borbu ide sa svim poštenim četnicima Draže Mihailovića, protiv kursa na bratoubilačku borbu koji su vodili četnici Koste Pećanca i Boža Javorca. Tom prilikom drug Tito je, obraćajući se neposredno prisutnim borcima Dragačevskog bataljona, rekao da su mu poznati dotadašnji podvizi boraca ovog bataljona u Kraljevu, na Trešnjici, u Požegi, Pranjanima i drugim poprištima borbe gde su učestvovali borci ovog svakako jednog od najboljih partizanskih bataljona u zapadnoj Srbiji 1941. godine. Tom prilikom drug Tito je izrazio želju da ovaj bataljon nosi ime španskog borca i nedavno od četnika umorenog komandanta Prvog šumadijskog odreda Milana Blagojevića.

Ljubivoje PAJOVIĆ

KOTAR BRINJE U USTANKU

DOLAZAK OKUPATORA U BRINJE

Kapitulacija bivše Jugoslavije i dolazak fašističke vojske narod kotara Brinje je dočekaog ogorčeno. Ogromna većina naroda bila je spremna za borbu protiv fašista. Mnogi su se odazivali u rezervu, neki su i sami, na svoju ruku, bez oficira, organizovali borbu protiv agresora. (Ovo se ima pripisati činjenici da je u kotaru utjecaj KPJ bio veoma snažan.¹) Srđan Uzelac i još neki drugovi borili su se nekoliko dana i poslije kapitulacije bivše vojske. Mnogi se Brinjaci nisu predavali okupatoru, već su se sa oružjem probijali do svojih kuća, zakopavali ga i sakrivah kao da su znali da će im ono ponovo biti potrebno. Samo jedan dio hrvatskog stanovništva ovog kotara računao je da će stvaranjem NDH dobiti slobodu i da će od sada biti sam sebi gospodar. Međutim, nije dugo trajalo pa da se uvjere da je to bila obmana. Jedino su likovali otvoreni frankovci koji su smatrali da je sad došlo njihovo vrijeme da se obogate pljačkom.

• Za doček okupatorske vojske frankovci su u Brinju vršili vehke pripreme. Ustaše su natjerale narod da čisti ploč-

¹ Partijska ćelija u Brinju formirana je krajem 1940. godine, nakon dugo tražene veze sa Okružnim komitetom KP za Liku. Pod konac 1940. konačno je preko sela Poduma uspostavljena veza. Tada smo preko Tode Marijana saznali da će u Otočac doći Marko Orešković i da će u Podumu održati sastanak. Na taj sastanak otišli smo iz Brinja Vujo Kosovac i ja. Nekoliko dana poslije ovog sastanka u Brinje je došao član OK za Liku Tomo Nikšić i u pekari trgovca Steva Uzelca formirana je prva partijska organizacija u kojoj smo bili: Vujo Kosovac, rudarski radnik iz sela Lučana, Miko Vuković, obučarski radnik iz Brinja i ja (radio sam kao pekarski radnik u Brinju). Za prvog sekretara izabran je Vujo Kosovac.

U februaru 1941. u Brinju je formirana i druga ćelija Partije u kojoj su bili: Dušan Gostović, obučarski radnik iz Brinja, Joža Pilar, radnik u pilani kod Parca, Mile Gostović, obučarski radnik iz sela Gostovo Polje i ja kao sekretar.

nike, kiti kuće cvijećem i šarenicama, postavlja zastavice, pripremala se i vatrogasna glazba itd. Na frankovačkim kućama vijorile su se zastave s kukastim krstom. -Neposredno pred ulazak okupatorske vojske nastala je zabuna i zbrka kad je javljeno da "umjesto očekivanih Nijemaca dolaze Italijani. Niko nije u mjestu imao italijanske zastave. I, dok se italijanska vojska na jedan kilometar ispred Brinja spremala da paradno umaršira, ustaše su, od njemačkih i hrvatskih, užurbano šile italijanske zastave. I umjesto njemačkih tenkova, umjesto nadmenih Švaba, naišlo je nekoliko italijanskih tanketa, četa pješadije, mitraljeska četa natovarena na mazgama, baterija topova srednjeg kalibra i neke pomoćne manje jedinice. Svega je nekoliko frankovaca pljeskalo, a ostalo stanovništvo nezainteresovano je posmatralo. Razočaranje je bilo još veće kada su se poslije podne italijanski vojnici razmiljeli po mjestu i počeli da traže iaia i hvataju kokoši. Mazge su vezali za voćke pa su ih one, gladne, počele brstiti i glodati.

Brinjske ustaše, za razliku od ustaša u drugim mjestima Like, nisu bile u početku dovoljno organizovane niti su planски pripremale pokolj domaćeg srpskog stanovništva. One su se orijentisale na hvatanje i ubijanje bivših oficira i podoficira koji su se vraćali sa italijansko-jugoslovenskog fronta. Dočekivale su ih, razoružavale, odvodile po noći u Škamnicu i ubijale. Računa se, prema nepotpunim podacima, da ih je likvidirano oko 25. U samom Brinju i okolnim selima uhvatile su samo četvoricu istaknutih Srba i ubile ih. Hapsile su i zatvarale trgovce i imućne Srbe radi pljačke njihove imovine. Kasnije su ih oslobodile i još su im dale propusnice da bježe u Srbiju ili Italiju, samo da bi im ostala njihova imovina. Interesantno je da Srbe Gornjeg kraja ustaše nisu smjele da napadaju pošto su računale da su naoružani oružjem od bivše Vojske koja je kapitulirala u neposrednoj blizini Brinja (u selu Krivi Put i šumi Miškovici). One su se pripremale da Srbe putem prevare, pod parolom iseljenja u Makedoniju, skoncentrišu u jedan logor i likvidiraju ih. Međutim, u tome su ih događaji preduhitrili.

Partijska organizacija nije gubila vrijeme, već je, po opštoj direktivi i na proglas CK, digla narod na oružani ustanak, koji je pomrsio ove fašističke planove. Zahvaljujući tome srpsko stanovništvo brinjskog kotara ostalo je pošteđeno 1941. godine od istrebljenja, za razliku od ostalih srezova Like.

Ovome je svakako doprinijelo, i to, što bivši režim nije uspio da raspiri šovinističku mržnju između srpskoga i hrvatskoga naroda iako je na tome radio. Osini toga jedinstvo Brinjaka, Srba i Hrvata, razvijalo se i stoga*što su radili zajedno

dugi niz godina kao mineri, rudari, šumski i pružni radnici po raznim gradilištima širom svijeta. Zato brinjske listaše u samom početku nisu našle podršku kod većine Hrvata u ovom kotaru.

PRIPREME I USTANAK

Brinjska partijska organizacija ojačala je poslije kapitulacije povratkom u Brinj članova Partije i SKOJ-a, kao i kandidata koji su živjeli izvan kotara. Vratili su se: Slobodan Uzelac, tipografski radnik iz Banja Luke, gdje je i postao član Partije, Ljubica Gerovac, student filozofije, predratni član Partije, Dušanika Gostović, student agronomije, predratni član SKOJ-a, Rade Vraneš Rabata, koji je postao član Partije u Kanadi, Vlado i Neđo Lončar, postali su članovi SKOJ-a u Žedniku (subotički kotar), Ilija Kosovac iz Lučana, kandidat KP, Mile Mesić Murat, Tomo Mesić, Joso Domić, Srđan Uzelac, student filozofije i ostali napredni omladinci i radnici koji su bili obuhvaćeni u radničkom pokretu još prije rata. Nešto kasnije došao je iz Zagreba Ivica Lovinčić, metalski radnik i predratni član Partije.

Iako bez direktiva i veza sa višim partijskim rukovodstvima, partijska organizacija je pravilno shvatila generalnu liniju CK i počela sa pripremama za oružam ustanak. Već u maju održali smo sastanak u Brinju. Na tom sastanku smo razgovarali o odlasku u šumu, o skupljanju odjeće, oružja, municije i druge opreme koja će nam biti potrebna za život u logoru. Tada još nismo bili sigurni na kakav će odziv poziv na ustanak naići kod naroda, pošto smo još slabo bili povezani, ali smo znali da će biti potrebno boriti se, pa makar bili i sami. U to vrijeme ustaše i Nijemci su agitirali kod hrvatskih seljaka za odlazak na rad u Njemačku. Mi smo postavili zadatak da ih odvrćemo od toga, govoreći im da će raditi za okupatora svoga naroda, da će ih Nijemci poslati na istočni front gdje će postati topovska hrana. Ah, u tome nismo imali mnogo uspjeha — mnogi hrvatski seljaci radije su išli u Njemačku na rad, nego da ostanu kod kuće i da budu ustaše.

U julu je većina članova KP morala da bježi iz Brinja, pošto im je, zbog kompromitiranja, prijetila opasnost da budu uhapšeni. U istom mjesecu uhapšen je i zatvoren Vujo Kosovac, ah je nakon izvjesnog vremena uspio da izađe iz zatvora. Neki naši drugovi simpatizeri bili su u kućnom pritvoru i nisu smjeli da se kreću po mjestu. Početkom jula i ja sam pobjegao iz Brinja u Gornji kraj, jer mi je prijetila opasnost od

hapšenja. Pobjegli su i Slobodan, Srđan i Bogdan Uzelac, a nekoliko dana kasnije i Dušanka Gostović.

U toku jula održano je nekoliko značajnih sastanaka na kojima se govorilo o dizanju ustanka. Tada je odlučeno da se namjera za dizanje ustanka povjeri širem krugu simpatizera. Razgovarali smo sa Prokičanima, Županjoleima, Dobričanima, Brinjacima i ostalima. Zatim je zakazan sastanak sa povjerljivim ljudima u gaju više sela Kojčina. Na tom skupu bio je prisutan i niz viđenih i naprednih ljudi.

Nekako u isto vrijeme započete su dvije opasne ustaške akcije u kotaru: jedna za pokrštavanje Srba, a druga za njihovo prikupljanje u logor u Stajnici, pod izgovorom da će ih odatle iseliti u Ovcje polje, u Makedoniji. Bilo je očigledno da ustaše nastoje da Srbe pokupe u logore, u žicu, i da ih pobiju isto onako kao što su radili i u drugim kotarevima Like, Korduna i drugdje. Senjska biskupija izdala je proglas u kome se govorilo da će svi oni Srbi koji prime katočku vjeru biti državljani NDH, da će biti spaseni i da će imati sva prava kao i ostali katohci, državljani NDH.

Protiv akcije pokrštavanja narod je bio strahovito ogorčen. Još prije nego što je narod saznao o iseljenju, dobili smo o tome obavještenje preko Perice Maljkovića, činovnika u Kotaru, koji je takvo naređenje vidio kod sreskog načelnika i o tome izvjestio Vuju Kosovca, a on ostale. Nešto kasnije za ovo naređenje saznao je i narod Gornjeg kraja preko seoskih pandura i drugih ljudi. Zavladao je panika. Ljudi su počeli napuštati polja i spremaju torbe u kojima će nositi najpotrebnije stvari, jer je bilo rečeno da će svako moći ponijeti samo nekohko kilograma.

Da bismo spriječili ustaški plan i spasili narod od sigurnog uništenja, počeli smo da nagovaramo na pokrštavanje, pa smo tako napravili veliku grešku i došli u sukob s narodom. Stvarno, naš cilj nije bio pokrštavanje, već smo računali da ćemo tako dobiti u vremenu, pošto smo tada užurbano radili na pripremi ustanka. Narod nas u početku nije shvatio, ah se brzo uvjerio da smo i mi protiv pokrštavanja i da smo na njegovoj strani, a protiv okupatora i ustaša. I tako je, umjesto u katočku vjeru i žicu u Stajnici, narod pošao u šumu, u borbu protiv okupatora i njegovih slugu.

Veliku pomoć u pripremama za ustanak pružio nam je Ivica Lovinčić, metalski radnik iz sela Lučana, koji se po dolasku iz Zagreba odmah povezo s nama i počeo neumorno raditi. Njegov dolazak mnogo je značio prije svega što je bio Hrvat, a svi ostali, osim Ljubice Gerovac, koji su radili na pripremi ustanka, bili su Srbi. Ivica je bio komunista koga je

Partija vaspitavala u ilegalnoj borbi i spremala za postojeću borbu s Masnim neprijateljem. Metalski radnik, žustar, borben i mladalački neobuzdan, vatreno je pozivao narod u borbu protiv okupatora i uvjerljivo govorio kako ćemo sigurno pobijediti i istjerati okupatora iz zemlje. I narod iz srpskih sela brinjskog kotara brzo ga je zavolio i imao u njega neograničeno povjerenje.

PRVI PARTIZANSKI LOGORI I BORBE

Odlučeno je da se prvi logor podigne na brdu Svakuši, više sela Lučana, u neposrednoj blizini Brinja. Koliko se sjećam, ideju da se logor podigne u neposrednoj blizini ustaško-italijanskog uporišta dao je Ivica Lovinčić, koji je vjerovao da ćemo zauzeti Brinje. Kasnije se pokazalo da ova odluka nije bila dobra (neposredno iza izvedene prve akcije u kotaru, na Žutu Lokvu, ovaj logor morao je da se seli i to prvo pod brdo Stari brinj, a kasnije u Vodoteč pod Oklinak, Lipovac i dalje).

U logoru na Svakuši stalno su se nalazili: Stevo i Vujo Kosovac, Srđan i Slobodan Uzelac, Dušanka Gostović, a nešto kasnije i Ljubica Gerovac. Ostali drugovi — Rade Vraneš, Vlado Lončar, Milan Maljković, Mile Božanić i drugi — bili su u selima Gornjeg kraja, dok sam se ja, zbog bolesne noge, nalazio u logoru Ivakuša (kod sela Skalića).

Još prije odlaska u logor na Svakušu nabavljen je iz Jozerana radio-aparat na baterije preko Ljubice Gerovac, ali je bio neispravan. Pošto su vijesti bile neophodne, odlučeno je da se nabavi radio-aparat, pa je Ivica Lovinčić poslat u Zagreb s nabavljenom ustaškom propusnicom i prikupljenim novcem. Pored radio-aparata Ivica je iz Zagreba donio i vijest da je dignut ustanak u Crnoj Gori, da je Crna Gora već oslobođena. Međutim, ni ovaj radio-aparat nije dugo radio: tako smo i dalje ostali bez vijesti iz svijeta.

Nekoliko dana poslije odlaska u logor na Svakušu uhvatili smo vezu sa drugovima iz Gorskog kotara, koja je kroz cijelo vrijeme rata (a naročito poslije odluke Glavnog štaba Hrvatske, 1942. godine, da vojnički budemo pod V operativnom zonom) ostala čvrsta, drugarska i dobra. U logor na Svakušu došli su i neki drugovi iz Drešnice (Gorski kotar). U ovo vrijeme napravljen je plan za opšti napad na okupatorova uporišta u kotaru. Bilo je planirano da se prekinu veze sa Senjom, Otočcem, Josipdolom itd., da se napadne na Žutu Lokvu i Brinje, a drugovi iz Drešnice da napadnu žandarmerijske

stanice u Drežnici i Jasenku, pokidaju veze sa Ogulinom, Vrbovskim itd.

. Radi izvršenja ovih akcija bih su podijeljeni zadaci drugovima koji su se nalazili u logoru na Svakuši. Vujo Kosovac imao je zadatak da napadne Žutu Lokvu; on je u Prokikama i Zupanjolu sakupio 100 ljudi, 6 pušaka, nekoliko sjekira, vila i tojaga. Slobodan Uzelac odveo je jednu grupu od oko 30 ljudi radi kidanja telefonskih veza sa Krivim Putom i Senjom. Ljubica Gerovac imala je zadatak da pokida veze na Kapeli sa Josipdolom. I ostah drugovi dobili su konkretne zadatke u vezi s ovim akcijama. Dogovoreno je da će akcije otpočeti po uspostavljanju veze sa Drežnicom. Međutim, do akcija nije došlo pošto je zakazana veza zatajila. Ovakav plan za jedan sveopšti napad donesen je poslije proučavanja brošure »Revolucionarna vlada i revolucionarna vojska«. Zbog vrlo slabih veza sa ostalim krajevima, a naročito sa OK za Liku, dosta se lutalo i nismo znali šta prije da otpočnemo.

Najpre je planirana jedna akcija na Italijarie, do koje nije došlo zbog nedovoljne budnosti. Iz Brinja smo obaviješteni da će jedna mitraljeska četa Italijana proći kroz brinjske klance za Otočac, pa je napravljen plan da se postavi zasjeda između sela Lučana i Prokika. Prikupljeno je sve oružje za koje se tada znalo. Mislim da je bilo oko 15 pušaka i 1 puškomitraljez, kojega je imao Nikola Hajduković Kovačić iz sela Prokike. Za ovu akciju pored drugova koji su imali oružje, bilo je sakupljeno i oko 120 ljudi bez oružja.

Ova akcija nije ust>iela i ako je po mom mišljenju, bila vrlo dobro zamišljena, tim prije što se kod nas još nisu izvodile akcije protiv Italijana, pa su se oni kretali neoprezno i bez osiguranja. Priličan broj okupljenih drugova tada još nije bio spreman za ovakve akcije, te su se izvjesni počeh kolebati (bilo je, vjerovatno, i onih koji su negativno djelovali na ostale; među njima je bio bivši podoficir Vujica Smiljanić — kasnije je strijeljan kao četnik — na koga se već tada sumnjalo da odvrća ljude od akcije na Itahjane).

Okolo ponoći u zasjedi je ostao samo mah broj ljudi koji su se bili okupili za ovu akciju. Kada smo uvidjeli da nam je neko pokvario plan i da se neće uspjeti, riješili smo da se Italijani napadnu makar i sa ono malo drugova koji su još ostali u zasjedi. Bilo je postavljeno da oni koji imaju oružje a neće da ostanu, da ga ostave drugovima koji su spremni za akciju. Mada se ljudi u to vrijeme nisu rado odvajali od oružja, ipak su, nakon dugog objašnjavanja i kolebanja, pod pritiskom većine, dah puške. Poslije toga napravljen je novi raspored sa ono malo drugova što je ostalo. Međutim, - do

zore Italijani nisu naišli. Možda je zasijeda bila odata, a možda je bila obična vojnička varka — javno je bilo rečeno da će Italijani proći kroz klance, a oni su otišli sasvim drugim putem — preko Škamnice za Otočac.

Sutradan oni drugovi koji su u noći predali oružje dolazili su po njega, ali im ga više nismo htjeli vraćati, već im je objašnjeno da je oružje narodno i da je potrebno za borbu protivu okupatora, a ko od njih želi može da ostane sa nama, u šumi i da se bori protiv neprijatelja. Među prvima ostah su Dane Smiljanić Bata, Dane Smiljanić Civra, Nikola Hajduković, Jovo Eajačić Holcer, Milan, Zdravko i Đuro Rajačić i još neki. Tada je odlučeno da se podigne logor na brdu Panos. Za komandanta logora izabran je Srđan Uzelac, a za njegovog zamjenika Đuro Rajačić iz Prokika. Pored već pomenutih drugova u tome logoru bih su još i Ilija Smiljanić Brešal, Iso Rogo i još neki Županjolci i Prokičani.

U isto vrijeme u selima *Gornjeg* kraja vršili smo pripreme za ustanak. Na tom zadatku radili smo: Rade Vraneš Rabata, Vlado Lončar, Milan Maljković, Spiro Tomić, Markica i Bogdan Kosovac, Mile Usarević, Simo Lončar Kojčin, Milan Bukvić, i još neki drugovi.

Nekoliko dana iza toga došao je u logor na Svakušu Ivo Vejvoda iz Gorskog kotara i zadržao se kod nas jedan dan. Interesirao, se koliko ima drugova u logorima, koliko imamo oružja, da li postoji partijska organizacija itd. Njegov dolazak i savjeti koje nam je dao pomogli su nam da određene sagledamo neposredne zadatke koji su pred nama stajali.

Odmah iza toga (prema sjećanju Vuje Kosovca) došli su iz otočackog kotara u logor na Svakušu Pero Grubor i Slava Blažević, koji su kod nas ostali samo jedan dan. Nekoliko dana kasnije u logor je došao iz Škara i Stipe Ugarković Palenta. On se kod nas zadržao nekohko dana interesirajući se o našim namjerama za izvođenje oružanih akcija, diverzija itd. Palenta se složio sa nama da se prva akcija izvede na Žutu Lokvu, pa je, uz njegovu pomoć, napravljen i plan za tu akciju. Odlučeno je da se izvrši napad i ubije zloglasni ustaški koljaš i glavešina Janko Vuković u čijoj se kući nalazila pošta, a čuvale su ga ustaše. Pored toga imao je i pilanu koja je radila za okupatora, pa je trebalo i nju onesposobiti za dalji rad. Dogovoreno je bilo da se napad izvrši preko dana — kad je manja opreznost, kad može da se postigne iznenađenje.

Napad" je izvršen 26. avgusta 1941. god. oko 2 sata poshje podne. U ovoj prvoj akciji učestvovali su Srđan i Slobodan Uzelac, Stipe Ugarković, Rade Vraneš, Stevo Kosovac, Ivica Lovinčić, Dane Smiljanić Bata, Joso Gerovac, Dane Hajduko-

vie Civra, Milan Rajačić Pekić, Nikola Hajduković Kovač, Ilija Smiljanić i još neki drugovi. Napad je izvršilo 5 drugova, dok su ostali bili u zasjedi i lla obezbjeđenju. U napadu je ubijen Janko Vuković, a ranjena su njegova 2 čuvara. Demolirani su i uništeni svi poštanski uređaji, zapaljena pilana i pomoćne zgrade. U ovoj akciji partizani brinjskog kotara zaplijenili su prvo oružje u borbi: 5 pušaka i 150 metaka pojačali su našu udarnu snagu i dali još više podstreka za nove borbe. Pored oružja zaplijenjen je i jedan radio-aparat na baterije. U pošti je bila i veća suma novca, ali je nismo odnijeli. Ova akcija vrlo-je pozitivno odjeknula u narodu.

Drugi dan poslije akcije na Žutu Lokvu ustašama su stigla pojačanja, i to iz Otočca 3 voda domobrana', iz Brinja 300 ustaša i 30 ustaša iz Senja.

Odmah po dolasku ustaša, 27. avgusta, jedna njihova patrola pošla je u selo Prokike i Zupanjol da ispita ko je izvršio napad na Žutu Lokvu. Dio naroda iz ova dva sela počeo je da bježi pred ustašama prema Panosu. Jedna patrola iz logora na Panosu sačekala je ustaše u šumi više zasecfka Klinca i kad su ušle u selo otvorila vatru na njih i ubila jednog. Iz logora na Panosu javljeno je da ustaše napadaju Prokike i Panos. Ivica Lovinčić je rekao: »Drugovi, borba je otpočela. Moramo svi u borbu«.

U logoru na Svakušu bilo je 10 naoružanih drugova i svi su odmah pošli prema Prokikama. Pretpostavljalo se da će ustaško pojačanje iz Brinja doći preko šume koja se proteže iznad brinjskog klanca, pa je napravljen, plan da se zasjeda postavi u šumi iznad puta koji vodi ka logoru na Panosu. Ivica Lovinčić i jedan puškomitraljezac bili su određeni da pođu u izvidnicu, odakle će imati dobar pregled na cestu. Ostah drugovi iz logora postavili su zasjedu 15 metara iznad puta u šumi. Dogovoreno je bilo da kada Ivica primjeti ustaše ispali metak iz pištolja, što će biti znak da se može otvoriti vatra na ustaše. Poslije izvjesnog vremena primećena su dvojka kola iz pravca Brinja u kojima su bile ustaše. Međutim, signal za napad nije dat i kola sa ustašama su prošla. Neki drugovi iz zasjede prepoznali su u drugim kolima ustaškog logornika iz Otočca. Ivica se pravdao da nije dao signal za otvaranje vatre, jer je u kolima bilo malo ustaša i da je očekivao da će iza prethodnice naići veće grupe. Zasjeda je napuštena, a malo iza toga naišli su kamioni i jedna kola sa 11 ustaša. Ali, dok smo se prepirali ko je kriv što prva kola nisu napadnuta i ovi su se iskricali i otišli prekim putem za selo Prokike, a da ni na njih nismo otvorili vatru.

Poslije ovog neuspjeha donesena je odluka da se ponovo postavi zasjeda na Istom mjestu i da se sačeka dok se ustaše budu vraćale iz Brinja, pa da ih tada napadnemo, ali ustaše se nisu vratile istim putem.

Ustaše su 28. avgusta napale Prokike i Županjol. Narod, koji se zatekao kod kuće, bježao je pred njima prema logoru na Panosu, u šumi, više Zupanjola, a ustaše su išle za narodom.

U logoru na Panosu, čiji je komandant bio Srđan Uzelac, pored njega bih su još i: Slobodan Uzelac, Bato Smiljanić, Zdravko i Duro Rajačić, Jovo Holcer, Dane Civrta i još oko 10—15* boraca iz sela Prokika i Županjola. Partizani na Panosu imah su vrlo malo municije, pa zbog toga nisu otvarah vatru sve dok se ustaše nisu približile logoru. Otpočela je ogorčena borba, koja je u tom kraju poznata pod imenom »borba za Panos«, a od čijeg je ishoda umnogome zavisio dalji tok i razvoj pokreta u brinjskom kotaru.

Preko kurirske veze obaviešten je drugi dio kotara, takozvani Gornji kraj. Na vijest da su napadnuti partizani na Panosu, narod Prokika, Županjola i partizani iz Gornjeg kraja na čelu sa Radom Vranešom Rabatom, Milanom Maljkovićem Mahkanom, Vladom Lončarom i ostalima pohitali su u pomoć drugovima na Panosu. Partizani su u toj borbi ubih 7 ustaša, među kojima i zloglasnog ustaškog koljača Ivicu Javora. Na našoj strani poginuo je Dane Maljković i to prije borbe — za vrijeme povlačenja iz sela. Pomoć ustašama iz Brinja, koja je pošla preko sela Lučana, nije smjela da ide kroz šumu na Panos, već je krenula za selo Vorloteč u kome nije bilo partizana. Ustaše su na ulazu u Vodoteč, kod zaseoka Maljkovići, ubile nenaoružanog seljaka Simu Maljkovića i vratile se natrag u Brinje.

Napad na Žutu Lokvu i borba na Panosu imah su odlučujući značaj za širenje pokreta u kotaru Brinje. Ove borbe povratile su narodu vjeru u sopstvene snage i pokazale mu da njegova dalja sudbina zavisi od njega.

Ove pobjede partijska organizacija kotara iskoristila je za još intenzivniji politički rad među masama. Održani su masovni sastanci u Vodoteču, Gostovu Polju, Škahću, Tuževiću, Vojvoduši, Dobrici i drugdje na kojima je govoreno o daljoj borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Već u to vrijeme veliki broj ljudi, a naročito omladinaca, bio je spreman da pođe u akcije protiv okupatora. Ah smo, ih, zbog malog broja pušaka i drugog oružja, morah vraćati. Narod je sve više počeo da pomaže partizane hranom i odjećom. Vrlo su rado dolazile i vehke grupe u logor da slušaju vijesti.

Poslije ovih borbi" logor je sa Svakuše, u neposrednoj blizini Brinja, premješten na planinski vis više Platiša, zatim u Okhnač, a odatle na Lipovac (Mačja dražica). Ovo je učinjeno zbog kompromitovanja dotadanjeg mesta logora, nemogućnosti slobodnog kretanja i rada rukovodstva pokreta koje se redovno tu sastajalo, donosilo odluke i rukovodilo ustankom i drugim akcijama.

Na dalje širenje-ustanica u našem kotaru vrlo povoljno se odrazio dolazak u partizane boraca Hrvata — kod naroda se učvrstilo uverenje da se u borbu ne dižu samo Srbi, zato što im prijete opasnost od uništenja, već da su za borbu i poštene Hrvati, da hrvatski narod ne želi istrebljenje Srba, da su kod Pavehča samo izrodi hrvatskog naroda. *Zbog* toga je srpski narod Gornjeg kraja vrlo brzo zavolio Ivicu, Ljubu i ostale borce iz hrvatskih sela. Tako je linija bratstva i jedinstva bila uspostavljena i njegovana od samog početka *Ustanka*.

Čim smo se preselili u logor Lipovac počele su intenzivne pripreme za diverzantske i oružane akcije. Početkom septembra, da bismo onemogućili saobraćaj na važnoj komunikaciji Otočac — Senj i Senj — Karlovac, prekopah smo i zarušili cestu na Goljaku više Žute Lokve. Sa Ivicom, Mićom i Malikanom na ovoj akciji učestvovalo je 60 ljudi. Iste noći sa grupom partizana Dušanka je pokidala telefonske veze sa Senjom i Krivim Putem.

Karakteristično je da posle borbe na Panosu ustaše nisu smjele dolaziti u srpska sela Gornjeg kraja sve do velike italijanske ofanzive u jesen 1942, tako da je više od polovine teritorije bivšeg kotara Brinje bilo oslobođeno od septembra 1941. Kod brinjskih ustaša vladalo je mišljenje da u Gornjem kraju ima vrlo mnogo oružja, pa čak i topova koji su ostali od bivše vojske.

DOLAZAK ITALIJANA

Italijani su u Brinju preuzeli vlast od ustaša i odmah su, ne gubeći vreme počeli sa svojom poznatom propagandom među srpskim življem, govoreći kako su oni zaštitnici srpskog naroda, kako će oni sada napraviti red. Oni nisu ostali samo na tome, nego su odmah čim su preuzeli vlast oslobodili nekoliko seljaka, Srba, koje su ustaše prije toga zarobile.

Vijest o tome da su Italijani preuzeli vlast od ustaša brzo se proširila među narodom. Neki bivši politikanti počeli su da govore kako će sada biti dobro, kako ustaše neće smjeti klati ni zlostavljati srpski narod.

Svakako da je ovakva politika Italijana imala, makar i za kraći period, negativnog odraza na dalje širenje ustanka. Italijani su odmah izdali proglas u kome su pozivah sve Srbe da se vrate kućama, da će im oni, Itahjani, vratiti njihovu imovinu koju su im ustaše opljačkale, da će biti slobodni kao i Hrvati itd.

Partijska organizacija i rukovodstvo pokreta u to vrijeme imah su pune ruke posla da raskrinkaju politiku Itahjana koja je bila sračunata na to da Srbe razoruža, prevari i napravi od njih svoje sluge. Zahvaljujući upornom radu Partije, fašisti u *selima Gornjeg kraja* i drugih sela u kotaru nisu imah velikog uspjeha.

Kad-su vidjeli da im ova akcija slabo uspjeva, Itahjani su pokušah s nečim drugim. Oni su znah da su u rukovodstvu pokreta Srđan, Slobodan i Bogdan Uzelac, sinovi bogatog trgovca Steve Uzelca iz Brinja u čijoj je kući stanovao italijanski kapetan Segalo. Međutim, ovaj fašistički oficir nije znao da su Srđan i Slobodan članovi KPJ i da su im interesi oslobodilačke borbe daleko draži od spasavanja svoje imovine i goh život. Segalo je napisao jedno pismo Srđanu za koga je znao da je komandant partizanskog logora, i izrazio želju da se s njim sastane. Srđan je o tome odmah izvjestio rukovodstvo pokreta, koje je donijelo odluku da se Srđan, sastane sa Segalom, jer je imao potpuno povjerenje u Srđana i njegovo iskustvo.

Do sastanka je došlo u prvoj polovini septembra kod cisterne u Vodoteču. Italijan je Srđanu predlagao da se on i njegova braća vrate kući, kao i ostah borci koji su se nalazili u partizanskim logorima, a da će im Itahjani garantovati bezbjednost. Srđan na ovo nije pristao, već je tražio da nam daju oružje za borbu protiv ustaša. Segalo je obećao da će razgovarati sa svojim komandantom i da će, vjerovatno, pristati da nam se da oružje, ali pod uslovom da ne napadamo Itahjane. Zbog ovog obećanja mi smo još izvjesno vrijeme ostah s njima u vezi.

U jednom kasnijem pismu, koje su Italijani poslali za Srđana, dali su nam do znanja da nam neće dati puške ni mitraljeze, ah da su voljni da nam daju hladno oružje »za ubijanje Hrvata«, kako su to oni pisah. Kad smo primili ovo pismo, kroz mjesto Oglanak, u kojem smo se nalazili, prolazio je član CK KPH Ivo Marinković. Pročitavši pismo rekao nam je da se tu radi o očitoj prevari kako bi nas pasivizirah i odvukli od borbe protiv glavnog neprijatelja — okupatora.

Pošto smo se i sami uvjerali da se radi o prevari, prekinuli smo svaku dalju vezu sa Italijanima. Bilo je nepravilno što

smo se uopšte upuštali u pregovore sa okupatorom, no nismo mislili stvarati bilo kakav savez sa njima, već smo naivno nasjeli njihovoj ponudi da će nam dati oružje, misleći da ćemo mi prevariti njih, a ne oni nas. Očigledno, rukovodstvo je bilo mlado i neiskusno i nije se moglo snaći u tim sudbonosnim danima i tako isprepletenim događajima.

Negdje u drugoj polovini septembra 1941. OK KPH za Liku poslao je Simu Balena Martina za partijskog instruktora u kotaru Brinje. On nam je pomagao da organizujemo Kotarski komitet KP. U prvi komitet koji je formiran — koliko se sjećam — 19. septembra 1941, ušli smo: Ivica Lovinčić, Ljubiša Gerovac, Srđan i Slobodan Uzelac, Dušanka Gostović, Vujo Kosovac, Milan Maljković Milkàn, Mile Božanić Ufearević i ja. Ne sjećam se tačno da li je u prvi komitet ušao i Spiro Vraneš Tomić ih još neko od drugova. Za sekretara komiteta izabran je Ivica Lovinčić.

U logoru Lipovac, gdje je bilo i sjedište Kotarskog komiteta, odvijao se intenzivan rad. Tu su izdavane radio-vijesti (imam smo radio-aparat i pisaću mašinu), za što je bio zadužen Štefek Kosovac. On je ujedno bio i jedino administrativno hce za rad u komitetu i štabu. Nabavljen je šapirograf na koji smo umnožavah letke, neke brošure i drugi materijal. U logoru Lipovac koji je ujedno bio i centralni logor, kao i u ostalim logorima, stalno se nalazio prilično veliki broj partizana, pa se zbog toga ozbiljno postavilo pitanje ishrane. Poslje osnivanja komiteta po selima smo osnovali prehrambene odbore, koji su imah zadatak da prikupljaju i donose hranu u logor. Prvo smo organizovali kuhanje hrane u selima, a kad smo nabavili kazane i ostalo posuđe, pripremali smo sami hranu u logorima.

U to vrijeme Kotarski komitet KP donio je odluku da se formira Kotarski komitet SKOJ-a. Za taj posao bih su zaduženi članovi komiteta Slobodan Uzelac i Ljubica Gerovac. Mislim da je Kotarski komitet SKOJ-a formiran početkom oktobra 1941. Za prvog sekretara izabran je Slobodan Uzelac, a uskoro je, poslije njegovog odlaska u OK SKOJ-a za Liku, izabrana Ljubica Gerovac.

Negdje krajem septembra donio je kurir iz Like pismo Marka Oreškovića u kome je pozivao da jedna grupa partizana dođe u Liku radi akcije na Itahjane, u kotaru Korenica. Odmah je odlučeno da u Liku pođu Sime Balen, Srđan Uzelac, Rade Vraneš, Markica Kosovac, Mile Božanić, Branko Gostović Kečić i Ivan Krznarić, kao i grupa partizana (Ivan Krznarić, Hrvat iz Dabra, došao je u logor u Lipovcu posle bjekstva iz

logora u Kerestincu. Sa nama je ostao sve do odlaska grupe za Liku, sa- kojom je i on pošao).

Ova grupa Brinjaka, od 25 boraca, učestvovala je u prvoj borbi protiv Italijana na Pogledalu više Korenice. Prve fašističke žrtve na Pogledalu pale su od Brinjaka i Skarana, koji su se tu našli na poziv Marka Oreškovića. Borbeno bratstvo i jedinstvo, skovano u prvoj akciji protiv okupatora, između Brinjaka i Skarana iz susjednog kotara Otočca, ostalo je tokom NOB-a čvrsto i postojano. Prvi odred Brinjaka, na čelu sa Srđanom i Rabatom, učestvovao je tada, pored akcije na Pogledalu i u akciji na Plitvičkim jezerima, na rušenju pruge kod Javornika, a jedna manja grupa bila je i u borbi pod Drvarom.

Dok je odred Brinjaka bio u Lici, ostali drugovi iz logora u Lipovcu organizovali su akciju na zloglasnog ustaškog glavešinu u selu Stajnici, Slavka Murkovića Potkapelskog. On je bio Pavelićev povjerenik za taj deo Like, inače veleposjednik koji je pljačkao tamošnju sirotinju što je radila na njegovom imanju, ili na sječi šume, ili na pilani koja je punim kapacitetom radila za okupatora.

Veliki broj seljaka Jezerana, Stajnice, Crnca, Glibodola i Lipica simpatizirao je NOB, ali se nije smio otvoreno izjašnjavati zbog terora Slavka Murkovića. Murkovića je preko dana čuvalo 10 ustaša, a preko noći cijeli vod. Pošto smo imali malo oružja, pozvali smo u pomoć i drugove iz Škara. Sa Ivicom, Slobodanom, Mićom i Malikanom u napad na Stajnicu pošlo je oko 70 Gornjaša, dok je iz Škara sa Ljubanom Naprtom došlo oko 15 drugova. Od nas 70 bilo je samo nekoliko naoružano. Odlučeno je da se napad izvrši po danu. Na akciju smo pošli po noći, tako da smo u zoru stigli u šumicu više Murkovićeve kuće i tu sačekali dok se on vrati iz Jezerana, kuda je bio otišao.

Napad je izvršen, akcija je uspjela. Murković je ubijen, iako se do posljednjeg daha branio sa dva pištolja. Ubili su ga Slobodan i Malikan. Zatim je zapaljena velika pilana koja je radila za okupatora, a ostale gospodarske zgrade bile su demolirane. Odnosno je sve što bi moglo služiti okupatoru i ustašama.

Akcija je vrlo pozitivno odjeknula u okolnim selima. Poslije ove akcije jedna grupa naprednih hrvatskih seljaka iz Stajnice i Jezerana otišla je u partizane. Formiran je stajnički logor. Narod se slobodnije kretao i prilazio NOP-u, pomagao ga i širio. Ljubica i Joso Gerovac, Miie Sertić, Mata Rajković, Luka Pernar i Mile Antičić, komunisti tog kraja, razvijah su

•Živ politički rad, osnivali masovne političke i omladinske organizacije i širili ustanak.

Zatim je uslijedila akcija 11a pilanu Vodice. Ova pilana bila je na tromedi Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Like. Radila je za okupatore, a čuvale su je ustaše i Italijani. U akciji na Vodice učestvovalo je 50 Brinjaka i jedan broj drugova iz Škara. Mislim da je to bila ista grupa koja je, zajedno sa nama, učestvovala i u akciji na Stajnicu. I ova akcija je uspjela. Zarobljena su, razoružana, a zatim puštena 4 italijanska vojnika, dok su se ostali razbjegli. Pilana je spaljena do temelja, tako da više do kraja rata nije radila. Odeća, oružje i oprema odneseni su u partizanske logore.

Poslije akcije na Vodice, zbog nekih, nepravilnosti, smijenjen je dotadašnji sekretar KK Ivica Lovinčić, a izabrana je Dušanka Gostović Grubar.

Koncem septembra i početkom oktobra u svim selima kotara organizovali smo odbore Narodne pomoći ih, kako su se ranije zvali, odbore Crvene pomoći. U svakom selu birana su po tri člana, a u isto vrijeme izabran je i Kotarski odbor. Za predsjednika Kotarskog odbora izabran je Vujo Kosovac. Prvi odbori Narodne pomoći odigrali su vrlo značajnu ulogu u prikupljanju odjeće, obuće, pa i novca za partizane. Organizacija odbora bila je vrlo čvrsta i dobro postavljena. Oni su se redovno sastajali svake nedjelje i podnosili izvještaj Kotarskom odboru o akcijama koje su sprovodili. Naročito su se, pored Vuje Kosovca, isticala u radu: Julka Rajačić, Mihja Knežević, Zoriča Bukvić, Bogdan Kosovac (sa Dubrave), Dmitar Knežević Čukica, Joso Boca, Đuro Gostović Sarika, Đuro Maljković i drugi.

Iako je najveći broj članova Kotarskog komiteta KP bio angažovan na izvođenju akcija (što je bilo greška), ipak je u to vrijeme bio intenzivan i politički rad na terenu. Komitet je odlučio da se u svim selima formiraju simpatizerske grupe KPJ, zatim grupe kandidata za prijem u Partiju. U logoru u Lipovcu bio je živ politički rad, umnožavane su brošure za rad čitalačkih grupa i za rad sa omladinom. U selu Draškovci formiran je kurs bolničarki za prvu pomoć koji je sa uspjehom vodila Neca Drakuhć, učiteljica.

U oktobru 1941. godine u kotaru je formiran Nacionalni oslobodilački odbor kotara. Ovaj odbor imao je zadatak da pripremi teren za formiranje narodnooslobodilačkih odbora. Direktivu za formiranje odbora donio je Šime Balen. U inicijativni odbor za predsjednika postavljen je Vujo Kosovac, a članovi su bili: Uja Smiljanić, Nikola Maljković iz Stubice,

Spiro Vraneš, Mile Kalafatić, Mika Sertić, Stevo Sertić i Mika Domić. Prvi sastanak, odbora održan je na vrelu Maljkovac.

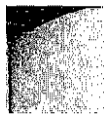
U oktobru smo nastavili sa akcijama. Nakon napada na Vodice dobili smo naređenje od Glavnog štaba Hrvatske da sa odredom onemogućimo saobraćaj na pruzi Zagreb — Split. Na tu akciju sa grupom od 30 partizana, kojom su komandovali Srđan Uzelac i Ivica Lovinčić, pošli smo od članova KK Rade Vraneš, Milan Maljković i ja. U akcijama koje su izvođene 1941, sa »Gornjašima« redovno su učestvovali i drugovi iz Grabra Prokičkog i Dobrice.¹

U prvoj akciji, kod Ličke Jesenice postavili smo zasjedu. Kad je naišla patrola od 6 Italijana, dvojicu smo ubili i zaplijenili 2 puške i 100 metaka. U drugoj akciji postavili smo minu pod voz i digli ga u zrak, ali do plijena nismo mogli doći zbog blizine italijanskog garnizona u Ličkim Jesenicama. U trećoj akciji, zajedno sa drugovima iz Škara, minirali smo prugu više Sinca, između stanica Sinac i Lešće. Kad je voz naišao, eksplozijom je raznijeta lokomotiva. Neprijatelj je pretrpio velike ljudske i materijalne žrtve, a pruga nije radila 5 dana. Za vrijeme zadržavanja u Škarama saznali smo da se u selu Lešće jedan ustaški koljač ženi. Napravljen je plan da se izvrši napad i da se mladoženja likvidira. Srđan Uzelac, sa još dvojicom drugova, upao je po noći u kuću punu svatova koji su pili i veselili se. Na zaprepašćenje svib prisutnih izveo jo mladoženju iz kuće. Dok su se ostale ustaše snašle, partizani su nestali. Poslije toga u logoru Konjska glava vršili smo akcije zajedno sa Skaračkim i Dabarskim partizanskim, odredom. Dejstva na pruzi Zagreb — Split vršili smo do 7. novembra, kad smo se vratili u naš kotar.

Zbog toga što je logor u Lipovcu bio kompromitovan i što je okupator, preko svoje obavještajne službe, znao za njega, a da ne bi došlo do iznenadnog napada, odlučeno je da se preseli u šumu Miškovicu, na mjesto zvano Podgorski kamenik (4—5 km sjeverozapadno od sela Tuževića). Ovo mjesto bilo je mnogo pogodnije za nesmetan rad.

Koncem oktobra sa našeg terena povučen je Sime Balen, a za partijskog instruktora poslat je iz OK za Liku Pero Grubor Buzdovan. U to vrijeme Kotarski komitet i druge organizacije na terenu vršile su intenzivne pripreme za proslavu oktobarske revolucije. Pored ostalog pripremana je i vojna akcija na Italijane. Italijanski okupatori u Brinju saznali su za

¹ Sela na kraju kotara koja su, iako opkoljena ustaškim selima, bila od prvog dana ustanka čvrsto vezana za NÖP i služila nam kao most za prelaz u susjedni kotar Otočac i za odlazak u akcije koje su izvođene na pruzi Zagreb — Split.

te pripreme pa su, da bi ih spriječili i da bi se obezbijedili od napada, 1. novembra iznenada upali u sela Gornjeg kraja sa više strana i tom prilikom pohapsili grupu od 30 do 40 seljaka. U kući Spire Tomića iznenadili su njega i Vuju Kosovca, članove Kotarskog komiteta. Vujo je uspio da pobjegne, dok su Spiru uhvatili i odveli u zatvor u Senj.

Pošto smo znali da u kotaru nema oružja, odlučili, smo da se jedna grupa boraca, na čelu sa Srđanom Uzeleem i sa mnom, vrati iz Škara i da izvede akciju na Italijane. Ostali dio Brinjskog odreda, njih oko 20, ostaloje i dalje u logoru Konjska glava više Dabra i zajedno sa Skaranima i Dabranima izvodio akcije na pruzi Zagreb — Split, na Kapeli.

Pošto je početkom novembra pao prvi veliki snijeg u Gorskom kotaru i Lici, Italijani su požurili da izvrše prvi veliki napad na poluoslobođenu teritoriju u Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju i dijelu Like. Cilj ove ofanzive bio je da popale partizanske logore za koje su imah dosta tačne podatke, da pohapse borce i rukovodioce koji su se u njima nalazili, da popale kuće svih ljudi koji su surađivah sa partizanima i da tako bar privremeno dezorganiziraju i pasiviziraju pokret.

Pošto su popalili logore u Drežnici, u srcu ustanka u Gorskom kotaru i pohapsili oko 150 Drežničana, uglavnom starijih ljudi (koji su se nalazili kod svojih kuća), prebacili su se na teritoriju kotara Brinje. Partizani iz drežničkog centralnog logora, njih oko 30, na čelu sa Savom Vukelićem i Vladom Lončarom, prebacili su se na teritoriju brinjskog kotara i odmah se povezali sa rukovodiocima pokreta u kotaru. Mislim da je to bilo 5. novembra, a već je za 7. novembar, Dan oktobarske revolucije, napravljen plan za akciju, u kojoj je učestvovala grupa Brinjaka, Drežničana i nas 10 koji smo se vratili iz otočakog kotara.

Rano ujutru 7. novembra najprije smo napali italijanski kamion u selu Rapajin Klanac na komunikaciji Otočac—Senj. U ovoj akciji ubijeno je 9 italijanskih vojnika i 2 oficira, a ranjena 3 vojnika i 1 oficir.

Istoga dana ova grupa partizana prebacila se na komunikaciju Žuta Lokva — Senj i postavila zasjedu na cesti ispod brda Goljak. Negdje oko 14 sati naišla je kolona italijanskih kamiona, ah su bih prazni. U kabini je bio samo šofer i njegov pomoćnik. Zbog toga je odlučeno da se napadne začelje kolone, gdje se nalazio poštanski autobus. U ovoj akciji ubijen je jedan, a ranjena su dva italijanska vojnika. U autobusu je ubijeno 5 ustaša i zaplijenjena pošta i novac.

Drugog dana poslije ovih akcija Italijani su za našim tragom (prtinom) upali u selo Zupanjol i uhapsili 50 starijih

seljaka, koje su odveli u senjski zatvor. Pošto od njih, kao¹ ni od onih koje su nekoliko dana ranije uhapsili u Gornjem kraju, nisu mogli dobiti nikakvih podataka o partizanima, pustili su ih kućama, pod uvjetom da ne smiju surađivati sa partizanima, a kad ovi nađu u njihova sela da o tome obavještavaju najbližu italijansku komandu.

Poshje ovih akcija centralni logor iz Miškovice preseljen je u Dolčinu ispod brda Ritavca. Pošto su u to vrijeme bili popaljeni i logori u Hrvatskom primorju, jedna grupa primorskih partizana, uglavnom iz Krmpota i Ledenica, došla je kod nas u logor gdje su se zadržali nekohko dana. S obzirom da se u logoru zbog zime i snijega nisu imali gdje smjestiti, rasporedili smo ih po kućama sela Vojvoduše. Narod srpskih sela vrlo ili je lijepo dočekao i ugostio. Sve više se širilo i učvršćivalo bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata tih krajeva. Od tada Primorci su sa nama često surađivali, pa je čak i Krmpotska četa ušla u sastav bataljona »Ljubice Gerovac«, koji je kasnije formiran u kotaru Brinje. Dio našeg odreda koji je ostao poslije 7. novembra u logoru na Konjskoj glavi, vratio se u kotar pošto su uslovi u tome logoru postali neizdržljivi. Logor je bio udaljen od sela, ostao je bez hrane i vode uz vrlo slabe higijenske uslove, tako da nam se u njemu razbolio veći broj drugova.

Prvi snijeg u početku novembra i prva zima donijeli su nam i prve poteškoće, jer smo bili bez hrane i odjeće, bez krova, s nedovoljno oružja, nepripremljeni za zimsko ratovanje. Izvjesna osjeka ustanka u drugim krajevima neminovno se odrazila i na stanje u našem kotaru. Italijanski okupatori su počeli sve češće i sa sve jačim formacijama da vršljaju po selima Gornjeg kraja, u kojima je u to vrijeme bio centar ustanka u kotaru. Nastupila je izvjesna demoralizacija. Seljaci su, pod pritiskom Italijana, počeli sami rušiti logore. Najprije je srušen logor u selu Škaliću, pa onda i u ostalim.

Italijani su poshje preduzimanja vlasti, zbog sve češćih naših napada, uspoistavili nove garnizone u selu Prokikama u Žutoj Lokvi da bi na taj način obezbijedili komunikaciju Karlovac—Senj, koja je za njih bila od životnog interesa. Oni su garnizone ogradili bodljikavom žicom, zabranili i ograničili kretanje mještanima. Istovremeno, pripremali su teren za organizaciju četničkih formacija. U početku, dok su seljaci tih sela bili još pod jakim utjecajem NOP-a nisu imali uspjeha. Ali su kasnije, u 1942. godini, uspjeh pridobiti jedan broj Prokičana za četnički pokret koji se, i pored svih napora i pokušaja okupatora, nije uspio razviti u našem kotaru. I nije se iz Prokika izvan žice dalje proširio. Svakako, da za to imaju

velike zasluge političke organizacije, koje su svaki pokušaj u korenu ugušile.

Zbog nemogućnosti da se opstane u logoru Dolčina, koji nije bio podešen za zimsko stanovanje, donesena je odluka da se logor premjesti na Kureševo brdo, istočno od sela Gostovo Polje. Kad smo se premjestili, vidjeli smo da ova odluka nije bila baš najsrećnija. Na istaknutom visu, bez krova nad glavom i bez najnužnijih uslova za život, nije se moglo opstati.

Na sastanku komiteta riješili smo da partizani čija su sela bliže šumi odu svojim kućama, a da oružje ostave kod nas u logoru. Za članove komiteta riješeno je da se razidu po selima i da u njima politički djeluju. Oružje koje su ostavili partizani postalo je balast i nismo znali šta s njim tla radimo. Zbog ovakve situacije donesena je jedna od najpogrešnijih odluka: da se oružje privremeno zakopa i da se članovi komiteta, oni koji nisu mogli da se zadržavaju kod svojih kuća i oni koji su bili iz garnizona u kome je bio okupator, smjeste u jedan logor za koji neće niko znati. Odlučeno je da u logoru ostanemo: Pero Grubor, Dušanka Gostović, Ljubica i Joso Gerovac, Milan Maljković, Vujo i Stefek Kosovac, Rade Vraneš, Vlado Lončar i ja. Sem toga i direktiva partijskog instruktora bila je da se svi logori raspuste (sem logora za rukovodioca), da se partizani puste kućama i da se oružje privremeno zakopa.

Dio članova komiteta bio je protiv ovakve odluke, smatrajući da se ni u tako teškoj situaciji ne treba odvajati od naroda, raspuštati partizane i zakopavati oružje. Međutim, na kraju je, ipak, prihvaćena pogrešna odluka. Bilo je odlučeno da se logor napravi u šumi Miškovići, više sela Božanići, u jednoj dubodolini, koja nije odgovarala ni u vojničkom ni u zdravstvenom pogledu. Zbog ovoga rukovodstvo se podijelilo na dva dijela. Jedna grupa drugova našla je pogodnije mjesto u istoj šumi, na Tominom vrhu i tu napravila vrlo solidan logor u kome se moglo i pod zimskim uslovima stanovati. Kad je logor bio gotov, u njega su došli i partijski instruktori i ostali drugovi. I oružje koje je bilo zakopano kod odbornika Jose Boce odmah smo otkopali i donijeli u logor. Članovi komiteta, i pored direktive, nisu prekidali vezu s narodom. Redovno smo odlazili u sela, bodrili narod i održavali kontinuitet pokreta. U to vrijeme, prilikom jednog upada Italijana u školu u Skaliću, izdvojio se jedan podoficir, pa su ga likvidirali. Pero Grubor i Dušanka Gostović. Zbog ovoga su Italijani zapalili nekoliko kuća i objavili da će nam, ako im ne vratimo njihovog »serđenta«, sva sela popaliti.

Na sreću, ovakva situacija u kotaru Brinje nije bila dugotrajna. Već 27. novembra u logor je navratio Ivo Marin-

ković i rekao nam da direktivu o raspuštanju logora nije nikad nikakvo rukovodstvo izdalo.

Poslije njegovog odlaska povučen je Petar Grubor, a za partijskog instruktora početkom decembra došao je Nikola Rubčić Branko. Za ovakvo stanje u novembru odgovornost dijele i partijski instruktor i Kotarski komitet, koji se u ovoj teškoj situaciji nije znao snaći pa je, makar i za kratko vrijeme, dozvolio da se raspuste logori, što je bilo suprotno direktivi viših, partijskih i vojnih rukovodstava.

Na sednici komiteta početkom decembra napravili smo plan za ponovno omasovljenje pokreta u kotaru, za stvaranje partizanske čete, formiranje narodnooslobodilačkih odbora itd. Pošto se Nikola Rubčić vraćao za Otočac, s njim je došao odred od 15 partizana koji je, zajedno sa Škaračkim odredom, izvodio akcije u neposrednoj blizini Otočca. U decembru smo pristupili izboru mjesnih NOO. U svim sehnama su formirani i odbori AFŽ, Narodnog fronta i Narodne pomoći. Biranjem mjesnih i kotarskih NOO prestao je da postoji i da funkcioniše Inicijativni nacionalni oslobodilački odbor. Sjedište Kotarskog komiteta i svih drugova iz logora preselili smo u školu u selu Tuževiću, kod učiteljice Marice Savić. Tu je u školi, u decembru, formirana i Brinjska četa. Za komandira čete postavljen je Srđan Uzelac, student teologije iz Brinja, a za komesara Rade Vraneš Rabata. Neposredno iza ovoga Rade Vraneš je otišao na kurs pri Glavnom štabu Hrvatske. Tu su mu, u akciji protiv Itahjana na Šijanovom klancu, premrzle noge, pa je za komesara čete postavljen Vlado Lončar.

Poslije formiranja čete i ponovnog omasovljenja pokreta Italijani nisu više smjeli da vršljaju po sehnama Gornjeg kraja. Oni su se uglavnom orijentisali na odbranu svojih garnizona i čuvanje komunikacije Brinje—Senj. U januaru 1942. redale su se uspješne akcije protiv okupatora i ustaša na Jezerane, Krivi Put, Manjkovcu i dr. Iz prve Brinjske čete formirali su se kasnije: bataljon »Ljubica Gerovac«, 1. i 2. udarni bataljon Prvog primorsko-goranskog odreda. U Prvi proleterski bataljon Hrvatske otišlo je dobrovoljno oko 30 Brinjaka. U 1942. godini formirana je 6. brigada Hrvatske u čiji sastav je ušao i brinjski bataljon »Ljubica Gerovac«.

I pored početničkih grešaka i neiskustva u 1941. godini, Srbi i Hrvati brinjskog kotara dali su svoj puni doprinos NOB-u. U borbi za slobodu dali su svoje živote Ljubica Gerovac, Srđan Uzelac i Ivica Lovinčić, narodni heroji, a pored njih još 650 znanih i neznanih junaka, komandanata brigada, bataljona, komandira i komesara četa, boraca, kurira i ostalih pokretu odanih drugarica i drugova.

Miće KOSOVAC

NAŠ GERILSKI ODRED U PRVOJ GODINI RATA

13. jula, u tri sata poslije podne napada se Rijeka Crnojevića — to je bio poziv Opštinskog komiteta Partije Rijeka Crnojevića. Po pripremama komunista tako nešto se moglo i očekivati, pa nije čudo što je svaki onaj koji je bio sposoban za borbu došao na zbornu mjesto. Na tom skupu su drugovi koji su dva dana ranije prisustvovali sastanku partijskog aktiva kod sela Petrovića (iza brda Kostadina) prenijeli direktivu CK KPJ o sastanku.

Odmah iza toga počeh smo i mi iz sela Jankovića da se vojnički organizujemo. Formiran je gerilski odred od 25 do 30 boraca, na čijem su se čelu nalazili — komandir Ivan Janković i lice za vezu sa naiwom Jovo Janković, koje su borci izabrali. U odredu je bilo starih ratnika sa Skadra, Lovćena i Bregalnice, zatim onih koji su završili vojnu obuku u jedinicama bivše Jugoslovenske vojske, a bilo je i takvih koji prvi put uzimaju pušku u ruke. Od oružja odred je imao dva puškomitraljeza »brno«, oko 20 pušaka raznih modela i kalibara i nekoliko pištolja. Municije je bilo u dovoljnim količinama. Sve je to nabavljeno u vreme kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Neki vojnici čije su se jedinice raspadale u blizini njihovih sela donijeli su puške kućama. Mada se iz straha od represalija okupatora oružje čuvalo tajno, moglo se pretpostaviti da skoro svaka kuća ima pušku. Puškomitraljeze su obezbijedili drugovi koji su očekivah oružani obračun sa okupatorom.

Pojava puškomitraljeza i punih neraspakovanih sanduka municije pred odredom ohrabilo je sve borce. Komandir je dodijelio puškomitraljeze mlađim drugovima koji su odslužili vojni rok, smatrajući da su uvježbani u rukovanju tim oružjem. Međutim, nije bilo tako. Jedan od njih, iako je tek došao sa odsluženja kadrovske roka, nije znao rukovati puškomitraljezom, ah nije htio da to otkrije, jer ga je kao »pečenog vojnika« i skojevca bilo sramota. Ali poshje samo dva sata za njega gotovo nije bilo nepoznatih radnji sa puškomitraljezom.

Municija je podijeljena ravnomjerno. Ostalo je i nešto rezerve na zbornom mjestu, a nešto i u »skladištima« za koju je znalo samo nekoliko boraca u vođu.

»Biće oružja i municije kod -Italijana« — odgovorili su u šali stariji ljudi, koji su prošli kroz okršaje prvog svjetskog rata. Tu, na okupu, dok se čekalo da otpočne napad, vršila se svestrana »procjena situacije«.

Od rukovodioca napada Nika Jovićevića dobili smo zadatak da na znak raketama napadnemo Rijeku Crnojevića sa sjeverne strane. Desno i lijevo od nas treba da napadaju odredi susjednih sela, dok smo se čitavim lancem zasjeda na komunikacijama obezbijedili od pravca Podgorice i Cetinja.

Krenuh smo na signal dat tačno u 15 časova. Bio je to jedan opšti nalet mase boraca, koji su sa svih strana, ne štedeći municiju, jurili prema gradu, da bi se što prije obračunali sa neprijateljem. Tada je došlo do punog izražaja staro crnogorsko shvatanje da u jurišu treba biti prvi. Da je neprijatelj organizovanije i bolje utvrđen sačekao naš napad, mogao nam je nanijeti velike gubitke. Na sreću, bio je brojno mnogo slabiji, a uz to nije ni očekivao naš napad. Nešto vojnika što se zateklo u gradu razbježalo se u paničnom strahu. Neki su poskakali i u vođu. Već poshje nepunog sata borbe Rijeka Crnojevića je bila u rukama ustanika. Na starom kraljevom dvorcu, koji su Italijani bili pretvorili u kasarnu, vila se crvena zastava. Na naše veliko iznenađenje u gradu nijesmo pronašli dva domaća izdajnika, Jovana Vujovića i Doka Kraljevića, koji su od prvog dana bili u službi okupatora. Od mještana smo saznah da su ova dva izdajnika otišla sa Italijanima u pravcu Pavlove strane. Zarobljeno je 20 karabinijera i zaphjenjeno 20 pušaka, nešto revolvera i bombi.

Jednu grupu Italijana koja je toga dana prije podne izašla iz Rijeke Crnojevića prema Pavlovoj strani (na putu za Podgoricu) napao je Meteriški odred i u borbi uibio jednog itahjanskog majora.

Poshje zauzeća Rijeke Crnojevića naš vod je povučen na polazne položaje sjeverno od grada sa zadatkom da zatvori i osmatra pravac od Podgorice. Svi smo na okupu. Sa nama je Niko Jovićević i neki drugovi iz Opštinskog komiteta. Pojedini borci već komentarišu situaciju »u svjetskim razmjerama«. Nekima je već »poznato« da sovjetske trupe nastupaju preko Mađarske, da njihovi dijelovi idu nama u pomoć, da je u svim krajevima Jugoslavije oružani ustanak i dr. Drugi se uzdržavaju od komentara, treći strahuju od represalija, a stari iskusni ratnici i neki drugovi iz rukovodstva govore da smo tek

počeli i da u obračunu sa neprijateljem treba biti spreman i na najteže žrtve.

Dok se tako naširoko diskutovalo o događajima, na horizontu se pojavio jedan itahjanski izvidnički avion. Itahjanska komanda nije drukčije mogla saznati šta se na našem terenu događa, pošto su sve veze bile prekinute. Naša grupa se uopšte nije sakrivala. Jedan od najvećih optimista čak je zaključio da bi avion, koji je sad kružio iznad naših glava, mogao pripadati oružanim snagama Sovjetskog Saveza.

— Šteta,, kaže on, što negdje nema blizu aerodroma da ne spusti i donese nove vijesti sa fronta.

Bilo nas je i takvih koji smo povjerovali njegovom nagađanju. Ah, pošto je napravio nekoliko krugova iznad bojišta i osmotrio našu grupu, avion nam je uputio dva-tri rafala — toliko da se legitimise. Imah smo sreću što su nas prva zrna prebacila i što smo se odmah zaklonili, te od »prijateljskog« aviona nijesmo pretrpjeli gubitke.

Osmatrač našeg voda uskoro je javio da se komunikacijom od pravca Podgorice pojavila jedna grupa civila i Itahjana. Na pitanje Nika Jovičevića ko će da pohvata ovu grupu, prvi se javio Filip Markov Janković. On je sa nekoliko izabраниh mladića i jednim puškomitraljezom pošao da joj postavi zasjedu. Nije ni slutio da se u grupi nalaze i dva izdajnika, Vujović i Kraljević, koje nijesmo pronašli prilikom oslobađanja Rijeke. Išli su u pratnji 5-6 itahjanskih vojnika. Čim su upali u zasjedu, pred njih je izišao Filip, i kao stari i iskusni ratnik jednostavno ih uhapsio. Nije im dao vremena ni da pokušaju da upotrebe svoje oružje. Pošto je rukovodstvo uzelo potrebne podatke, sprovedeni su odmah u višu komandu radi saslušanja.

Kod Careva Laza, na putu Podgorica — Rijeka Crnojevića, jedna neprijateljska kolona naišla je na barikadu Rvaško-bobijaškog odreda. Razvila se oštra borba, koja je nastavljena i noću 13/14. jula. Naš odred je posjeo položaje iznad Rijeke Crnojevića i zatvorio komunikaciju koja od Pavlove strane vodi preko sela Šindona prema Rijeci.

Sjutradan, 14. jula, neprijatelj je pojačao dijelove jedinica koji su stupili u borbu sa ustanicima iz sela Rvaša i Drušića, a mi smo dobili zadatak da porušimo komunikaciju na Pavlovoj strani i onemogućimo prolaz njegovoj motorizaciji. Uz to je naredeno da se manji dio snaga zadrži na položaju, a veći uputi u pravcu Drušića i Rvaša.

Međutim, prije našeg dolaska u rejon Rvaša neprijatelj je zauzeo veći dio ovog sela i produžio nadiranje u pravcu Drušića. Zato je cio naš odred zauzeo položaj u rejonu Pav-

love strane da spriječi eventualni prodor ove neprijateljske kolone u pravcu Rijeke Crnojevića. Iako su položaji bili pogodni za uspješnu odbranu, naš odred se nije najbolje snašao. Umjesto da pustimo neprijatelja u zasjedu i tek da ga onda napadnemo, mi smo otvorili vatru kada je on bio suviše daleko i tako otkrili svoj položaj. Zasuti snažnom minobacačkom i mitraljeskom vatrom, nijesmo uspjeli da ga zadržimo i neprijatelj se probio u pravcu Rijeke Crnojevića. Ono što je naš odred propustio, nadoknadili su ljubotinjsko-ceklinski ustanici u zasjedi na Koščelama, gdje su vrlo vještim korišćenjem iznenađenja, zemljišta i vatre potpuno uništili italijanski motorizovani bataljon. Uspjeh na Koščelama se vrlo pozitivno odrazio na sve ustanike i cio narod.

Dijelovi neprijateljskih jedinica koji su se poslije Koščela zadržali u Rijeci Crnojevića bih su blokirani sa svih strana, sve dok nam se za leđima nijesu pojavile jače, naročito izvježbane italijanske brdske jedinice, koje su po selima kroz koja su prolazile napravile pravu pustoš (pljačku, ubijanja, interniranja stanovništva). Neprijatelj je znatno pojačao i svoje garnizone i obezbjeđenja duž glavnih komunikacija. Stanovnici koji nisu bili internirani ih zatvoreni ostali su bez hrane i osnovnih sredstava za život. U našim redovima dolazi do demoralizacije i osipanja.

Takvo stanje je potrajalo neko vrijeme, a zatim pod uticajem partijskog rukovodstva na terenu, među stanovništvom, ponovo počinje da se organizuje borba protiv okupatora. Mi smo imali veoma povoljnu okolnost, jer su naši položaji dominirali okolinom, a teren bio takav da smo i sa manjim snagama mogli zatvoriti pravce nastupanja neprijatelja. Kada je u avgustu formirana prva partizanska četa i kasnije bataljon »Carev Laz«, naš gerilski odred je i dalje imao zadatak da štiti selo od upada okupatora iz Rijeke Crnojevića, a zatim da ruši komunikacije, kida telefonske veze i vrši druge diverzantske akcije na svom terenu.

Borci su danonoćno osmatrali pravce sa kojih je neprijatelj mogao ugroziti selo. U slučaju njegove pojave, svaki borac je tačno znao svoje borbene mjesto. Pribjegavali smo raznim lukavstvima. Puškomitraljezi su, na primjer često mijenjali položaje te se dobijao utisak da raspolažemo većim brojem automatskih oruđa. Zato je neprijatelj nastupao vrlo oprezno a ponekad je odustajao od napada. S druge strane, njegova je artiljerija besciljno rasipala municiju gađajući i neposjednute čuke. Za nas je bila veoma povoljna i ta okolnost što se u neposrednoj blizini sela nalazila na logorovanju kompletna

Cekićinska četa, koja je uvijek bila spremna da nam pritekne u pomoć.

Pošto liije mogao da upada u selo, neprijatelj se *uglavnom* ograničavao na povremeno dejstvo artiljerijom nešto većeg kalibra, koja je iz rejonu Rijeke Crnojevića tukla po našim položajima. Mada nam nikada nije nanijela gubitke, njeno dejstvo je ipak unosilo¹ nespokojstvo i nesigurnost u stanovništvo. Ova baterija je ponekad gađala i sela Štitare i Dobrsku Župu, u kojima su u to vrijeme bili smješteni štab Lovćenskog odreda i štab bataljona »Carev Laz«.

Krajem godine naš gerilski odred je popunjen i nekim borcima Zetskog NOP odreda, koji su se povlačila sa svoje teritorije, tako da je tada brojao 45—50 dobro naoružanih boraca.

Nikica JANKOVIC

¹ Od pripadnika gerilskog odreda petorica Jankovića (Filip Maxkov, Andrija Milošev, Petar Jovanov, Janko i Veljko Savov) izgubili su živote u narodnooslobodilačkoj borbi.

BELIČKI SREZ 1941. GODINE

U beličkom srezu su, do kapitulacije bivše Jugoslavije, postojale mnogobrojne partijske i skojevske organizacije: Sreski i Mesni komitet i više partijskih ćelija i skojevskih aktiva u Jagodini; partijske ćelije i skojevski aktivni u Jovcu, Majuru, Šuljkovcu, Šantaroveu, Laništu, Dragocvetu, Kočinom selu i Bunaru. Partija je razvijala politički rad među masama pripremajući narod na otpor fašizmu i reakcionarnim snagama u zemlji, što je imalo odraza već u prvim danima napada Nemaca na našu zemlju. Tako je 10. aprila grupa građana, predvođena komunistima, prisilila oficire (koji su se sa jedinicama iskrcavali na železničkoj stanici u Jagodini) da pruže otpor Nemcima koji su nadirali od Čuprije. Zajedničkom borbom vojske i građana usporen je za nekoliko časova prodor Nemaca prema Kragujevcu. Građani su na ulicama Jagodine postavljali barikade i borili se kao i profesionalni vojnici. U toj borbi na ulicama Jagodine, koja je trajala oko 8 časova, poginulo je 30 vojnika i građana, a među ranjenima bio je i član SKOJ-a Dragomir Radosavljević Zdrpa (koji je kasnije među prvima stupio u partizane).

KPJ je imala veliki ugled i simpatije kod naroda, što je uslovalo da se za relativno kratko vreme izvrše sve pripreme za organizovanje oružane borbe protiv okupatora u srezu beličkom. Po okupaciji zemlje, Nemci u Jagodini su svoju komandanturu smestili u zgradi gimnazije. Stari državni aparat sa policijom stavio se u službu okupatora. Zaveden je policijski čas, ograničeno je kretanje ljudi iz grada u selo i obratno, a građane su mobilisali za Čuvanje straže kod pojedinih javnih objekata. Uz pomoć žandarma počela su hapšenja komunista i ostalih rodoljuba. Među prvima su uhapšeni članovi mesne partijske organizacije Nikola i Todor Đirak i livac Stanko Petrović. Okupator je razvio propagandu za odlazak Srba na rad u Nemačku. Simpatizere KPJ uvodili su u posebne spiskove

i naređivali im da se svakog dana do 8 časova javljaju nemačkoj komandanturi. Fabrika suhomesnatih proizvoda, pivara i sve ustanove u Jagodini radile su isključivo za račun Nemaca. Osećala se nestašica hrane, odeće i svega ostalog što je potrebno za život građana. Fašizam je harao srezom behčkim, a okolina Jagodine trpela je teror.

Period od odjeka prvih ustaničkih pušaka u srezu beličkom ispunjen je velikom aktivnošću organizacija KPJ i SKOJ-a; razvijen je politički rad u masama, naročito kod radničke, seoske i školske omladine. Intenzivno se prikupljalo oružje i municija i objašnjavani su ciljevi KPJ u borbi za bolji život radnih ljudi. Sprovodeći direktive Okružnog komiteta, Sreski komitet Jagodine je u kratkom periodu izvršio pripreme za oružani ustanak. Još pre napada Nemačke na SSSR postojalo je jezgro za formiranje Pomoravskog partizanskog odreda koje je bilo sastavljeno od članova KPJ, SKOJ-a i njihovih simpatizera.

PRVA PARTIZANSKA JEDINICA I NJENE AKCIJE

Pomoravski partizanski odred formiran je polovinom jula 1941. godine, a 23. jula imao je samo Beličku četu jačine 35 boraca. Četa je, dolaskom radnika iz Jagodine i boraca iz okolnih sela, 28. jula narasla na 60 ljudi. Logor čete bio je prvo na Crnom vrhu, a zatim na Juhoru. Prelazak čete na Juhor imao je za cilj izvođenje akcije na terenu Levča i Temnića, ugrožavanje komunikacije Jagodina — Kragujevac i željezničke pruge Niš — Beograd, kao i stvaranje baze i uslova za formiranje partizanskih četa u ostalim srezovima pomoravskog okruga. Prve akcije Behčke partizanske čete odjeknule su u čitavom okrugu, tako da su početkom avgusta 1941. godine formirane Levačka, Temnička i Paraćinsko-ćuprijska četa, a Pomoravski odred narastao je na 150 boraca. Krajem avgusta odred je već imao 550 boraca i razvijao uspešna dejstva između Jagodine i Stalaća i s obe strane Vrhke Morave. Daljim razvojem oružanog ustanka u pomoravskom okrugu odred je naglo rastao, tako da je krajem septembra brojao 1.200 boraca, raspoređenih u četiri čete: Behčku, Paraćinsko-ćuprijsku, Levačku i Temničku.

Sastav štaba odreda bio je: komandant Ljubiša Urošević; pohtički komesar Boško Đuričić.

Komande četa imale su ovakav sastav:

— Behčka: komandir Svetislav Zivanović, politički komesar Todor Dirak.

— Paraćinsko-ćuprijska: komandir Bora Petrović, politički komesar Zivka Damjanović.

— Levačka: komandir Milorad Žunić Badža, politički komesar Zivadin Janković.

— Temnička: komandir Mita Milojević, politički komesar Mladen Milenković.

Naoružanje i municiju dobijali smo zaplenom od neprijatelja, a u početku i prikupljanjem razbacanog oružja od pripadnika bivše jugoslovenske vojske. Narod je dobrovoljno hranio svoje borce. U četama je razvijen aktivan politički rad i vojna obuka. Naročito se forsirala obuka u rukovanju oružjem, patrolna i stražarska služba, borbena obuka. Zaveden je pravi vojnički red i disciplina.

U avgustu je na Juhoru izvršena zakletva boraca Pomoravskog odreda u prisustvu Petra Stambolića, koji je kao instruktor PK Srbije formirao odred. Partijsko rukovodstvo okruga razvilo je jak politički rad na terenu. Objašnjavao je narodu cilj borbe partizana, što je imalo priličnog uticaja na brz priliv novih boraca u odred.

Veza štaba odreda na Juhoru sa članovima KPJ i SKOJ-a u Jagodini bila je neprekidna. Iz Jagodine su upućivani novi borci u odred, dostavljen je sanitetski materijal, obavještenja o kretanju Nemaca i petokolonaša. Izvođene su i manje akcije u gradu. Kurir odreda za vezu s Jagodinom bio je Labud Đukić učitelj iz Jagodine, a mesto sastanka bilo je Durđevo brdo u vili Mike Milanovića. Ovde je Petar Stambohć često održavao sastanke sa partijskim rukovodstvom sreza i okruga.

Krajem jula 1941. godine, grupa partizana Behčke čete (predvođena Radetom Soluncem, sekretarom mesne partijske organizacije Jagodine) zapalila je hangar na jagodinskom aerodromu, kada su izgorela 3 aviona i sva instalacija aerodroma; ubijena su 2 nemačka vojnika, zaplenjeno je 5 pušaka i drugi materijal. Stražu na aerodromu, pored Nemaca, držali su i građani mobilisani na čuvanje objekata. Mobilisani građani su se razbežali na prvi pucanj i Nemci ih posle ovog događaja nisu više koristili kao stražare, već su stražu pojačali svojim vojnicima, u čemu upravo i jeste uspeh ove naše akcije.

Početak avgusta Belička četa je razoružala žandarmerijske posade u Bagrdanu, Laništu, Dragoševcu i Stiplju, a 15. avgusta, zajedno sa Levačkom četom, oslobodila je Rekovac. U toku avgusta prestale su da rade sve opštinske uprave na teritoriji sreza. U njima smo zaplenili 60 pušaka, 2 puškomitraljeza, više stotina metaka i drugu opremu, što je imalo velikog *odraza* na dalji razvoj NOP-a u srezu. To je uslovalo veliki priliv novih boraca u odred, naročito sa sela.

Noću 3/4. septembra, jedno odeljenje Behčke čete upalo je u Jagodinu preko r. Behce i u tri grupe se postavilo u za-

seđu: jedna grupa u dvorištu Mike Milanovića, druga u dvorištu učitelja Matica, a treća sa puškomitraljezom u piljarskoj prodavnici kod trafostanice, pored samog mosta. Svaki borac zauzeo je nečujno položaj očekujući komandu za otvaranje vatre. Posle ponoći je iz Vinorače, Grobljanskom ulicom, pored učiteljske škole naišao nemački vod jačine oko 30 vojnika. Kada je čelo voda bilo u visini trafostanice, grupa iz piljarnice otvorila je vatru koju su prihvatile i ostale grupe. Snažna vatra iznenadila je Nemce koji nisu ni mogli pružiti otpor. Preživeli su se razbežali po dvorištima oko mosta, dok je na uhci ležalo 17 ubijenih i 8 ranjenih nemačkih vojnika. Odmah su intervenisali nemački tenkovi i kuću Mike Milanovića obasuli snažnom vatrom iz topova i mitraljeza, ah tek pošto su partizani uspeali da se povuku iz grada.

Nemci su još u toku noći pokupili mrtve i ranjene, a u zoru su primorali stanovnike okolnih kuća da sa vodom i metlama operu krv sa kaldrme. Druga grupa Nemaca pokupila je muškarce Levačke ulice, ne ostavljajući ni starce preko 60 godina, i njih 200 zatvorila u krug komandanture, podvrgnuvši ih strašnom batinjanju. Nemci su doveli tenkove i upirali topove i mitraljeze u »srpske svinje«, držeći ih u stojećem stavu na suncu bez vode i hrane. Policajci su tukli i decu koja su donosila očevima i braći vođu ili hieb. Nakon višečasovnog većanja, nemački komandant je odlučio da uhapšene građane pred noć pusti kućama, zapretivši im: »Ako se ubuduće ma šta desi nekom nemačkom vojniku u njihovoj uhci, biće svi streljani«. Nemački policajci nisu propustili da svakog uhapšenog isprate još po jednim udarcem pendreka po glavi i ledima. Među uhapšenima nalazio se i sin nemačkog tumača Rapa, po-reklom Nemas, koji je u Jagodini radio u fabrici salama »Klefiš«, pa je verovatno njegova intervencija i doprinela puštanju na slobodu i ostalih uhapšenih. Posle ove akcije kod Nemaca i petokolonaša zavladao je panika. Produžili su policijski čas, pojačali patrole i straže na prilazima i u samom gradu, pretresali kuće, zatvarali i šikanirali porodice partizana, primenjujući najgrublje fašističke metode ne bi li zaplašili narod. Ali to ne samo što nije zaplašilo Jagodince već ih je još više ohrabrilo tako da je posle nekoliko dana iz Jagodine izašlo preko 20 radnika i đaka i došlo na Juhor.

Pored toga što smo napadali Nemce i žandarme, kažnjavali smo i narodne izdajnike, koji su radili za račun okupatora. Izdajnički rad petokolonaša Ivanova, ruskog emigranta inače profesora crtanja, trgovca Lađarevičke iz Jagodine, Karla iz Jagodine, Karla iz Čuprije i Živote zvanog »Hitlera« iz Jagodine već je bio poznat svima. Oni su odmah početkom ustanka

prokazali Nemcima sekretara OK KPJ Nikčević Radislava i članove OK Jocu Milosavljevića i Životu Stanisavljevića koji su pali smrću heroja. Komanda Pomoravskog odreda donela je odluku da se izdajnici kazne, čemu se odmah pristupilo. Životu »Hitlera« likvidirao je Stevica Zivanović, Lađarevićku je likvidirao opančarski radnik Voja iz Jagodine i Despotovca, a Ivanova je ubio Pavlović iz sela Cikote r to u centru grada, mVI očima Nemaca, što smo ocenili kao posebnu smelost Svetice Pavlovića i Voje.

7. septembra jedna desetina Behčke čete dobila je zadatak da sa Juhora krene za Lipar i pronađe avion bivše jugoslovenske vojske, koji su Nemci oborili 10. aprila 1941. godine i na kojem su još stajali mitraljezi i redenci s municijom, kao i da ispita mogućnost dizanja u vazduh Suvog mosta na pruzi Lanište—Bagrdan. Desetina je, 8. septembra, pronašla avion, na oko 1,5 km od puta Bagrdan—Jagodina. Desetar je na putu postavio dva stražara i odmah pristupio skidanju mitraljeza. Posle 30 minuta stražar je izvestio da čuje zvuk motora od Bagrdana prema Liparu. Desetar, Zivadin Janković, odmah je postavio desetinu na položaj u visini puta (kod Krive čuprije), ostavivši samo dva stražara prema selu Laništu. Prvo je naišao nemački motociklista koga je naša desetina propustila; odmah zatim naišla su dva kamiona puna nemačkih vojnika. Kad su se kamioni našli na Krivoj čupriji, desetar je otvorio vatru iz puškomitraljeza, a za njim i ostah drugovi iz pušaka i bacajući ručne bombe. Zivadinova desetina je tom prilikom ubila 28 Nemaca, a imala je samo jednog ranjenog. Zaplenjen je jedan puškomitraljez, više hiljada metaka i 20 bombi.¹

9. septembra je 2. vod Behčke čete dočekao u zasedi kod Dragocveta na drumu Kragujevac—Jagodina, nemačke kamione i ubio 10, a zarobio 7 nemačkih vojnika, među kojima i jednog lekara. Zaplenjeno je 18 pušaka, 2 puškomitraljeza, 8 bombi, 2.000 metaka, 3 kamiona, jedan putnički automobil i velike količine hrane. Nemci su dali žilav otpor, ali su brzo savladani. To su bili prvi zarobljenici Pomoravskog odreda. Kamioni su spaljeni, a hrana je većim delom podeljena siromašnim seljacima Dragocveta i Dragoševca, dok je manji deo prenesen na Juhor. Zarobljeni Nemci su odvedeni u logor na Juhoru.

Nemci su 10. septembra krenuli sa kaznenom ekspedicijom iz Jagodine i spalili dve kuće u Dragocvetu i jednu u Šantarovcu, maltretirajući narod ovih sela. Na povratku u Jago-

¹ O ovom podvigu Živadina Jankovića Kuma govorio je i drug Tito u svom referatu na V kongresu KPJ.

dinu dočekala ih je jedna patrola Behčke čete. čim je otvorila vatru Nemci su bezglavo pobjegli u Jagodinu. Komanda Pomoravskog odreda pokušala je da pregovara sa nemačkom komandom u Jagodini radi zamene zarobljenih Nemaca sa drugovima koji su bih u zatvoru. Nemci su to "odbili verovatno računajući da će razbiti partizane na Juhoru i osloboditi svoje vojnike. Komanda Pomoravskog odreda je zatim izdala naređenje da se nemački vojnici streljaju kao odgovor partizana na počinjena zverstva Nemaca prema našem narodu.

2. vod Behčke čete je noću 10. septembra, uz pomoć meštana, porušio telefonske stubove od Dragocveta do sela Bunar, čime je više časova bila prekinuta veza s Kragujevcem. Nemci su posle pretrpljenog poraza izdali naređenje da se s obe strane puta Jagodina—Kragujevac u pojasu, od 500 m poseku šumu i kukuruz, misleći da će time osujetiti naše zasede.

Naše uspešne akcije uslovile su priliv novih boraca. U septembru su još izvedena dva napada na magacin municije u Vinorači, koji su Nemci čuvali stražom jačine oko 20 dobro naoružanih vojnika. Oko magacina je bila postavljena bodljikava žica i iskopani rovovi. Zgrada je bila podešena za odbranu: izgrađene su puškarnice i postavljena signalna zvona za alarm. Straža je raspolagala i dresiranim psima, pomoću kojih su Nemci i otkrili privlačenje partizana-i pre našeg napada poseli rovove. Napad je izveo jedan vod Behčke čete koji se privukao blizu magacina, otvorio vatru iz pušaka i bacio ručne bombe, ah kada je prišao bodljikavoj žici, Nemci su dočekali partizane vatrom iz mitraljeza, osvetljavajući teren raketama. U međusobnom puškaranju došla je i zora, te se vod morao povući na zbornu mesto i odmaršovati za Juhor, ne uspevši da ovlada magacinom.

Drugi napad na magacin izveden je nekoliko dana posle prvog i njime je rukovodio komandant odreda Ljubiša Urošević. U napadu su učestvovali Belička četa i jedan vod Levačke kojim je komandovao zamenik komandira ove čete Miloje Milojević. Preduzete su sve mere obezbeđenja od intervencije Nemaca iz Jagodine čiji je garnizon bio samo dva kilometra udaljen od magacina u Vinorači. Za obezbeđenje je određen vod Levačke čete koji je na vreme poseo položaje prema jagodinskom groblju. Behčka četa se nečujno približila žici. Ljubiša Urošević, Miloš Zivanović i Ružica Milanović prvi su presekh žicu, ušli u krug magacina, bacili bombe u rovove, a zatim je usledio silovit napad ostalih boraca. Nemci su potisnuti iz jednog dela rovova te su se zabarikadirali u zgradi, odakle su davali otpor. Pokušaj da se zauzme zgrada nije uspeo

jer su Nemci iz zgrade i rovova koji nisu zauzeti unakrsnom vatrom tukli sve prilaze, tako da se nije moglo prići zgradi. Uz to Nemci su udvostručili stražu posle prvog napada, a to nije znao Ljubiša Urošević. Ipak, iako nismo ovladali magacinom, Nemci su bili primorani da nekoliko dana posle napada izvlače municiju na' sigurnija mesta u unutrašnjost svojih jačih garnizona u Srbiji. U ovom drugom napadu Nemci su zarobili 2 partizana koje su sutradan obesili u Jagodini, što je kod naroda Pomoravlja izazvalo još veći bes i mržnju prema okupatoru i njegovim slugama.

Krajem septembra Belička četa je izvela vrlo uspešnu akciju na Varvarin, gde je bila žandarmerijska stanica sa 20 žandarma. Drugovi iz partijske čehje Varvarina stupili su u vezu sa komandrom stanice koji se složio da preda posadu, ali nije garantovao da neko od žandarma neće pružiti otpor. Zato je grupa partizana trebalo da bude jača, pa je za izvršenje ovog zadatka određena cela Belička četa. Akcijom su rukovodili Ljubiša Urošević i Boško Đuričić. Posle napornog marša, po kiši i tamnoj noći, četa je oko dva časa po ponoći stigla ispred Varvarina, gde su je sačekala 2 druga iz partijske čehje sa komandrom žandarmerijske stanice Varvarina. Pretpostavljalo se da će samo 2—3 žandarma dati otpor, pa je četa krenula u dve kolone i kada je bila blizu stanice ispalila je 2—3 hica, bacila jednu bombu i pojurila na zgradu. Žandarmi su se predah bez otpora. Zaplenjeno je oko 30 pušaka, 3 sanduka municije, 1 sanduk bombi, 1 puškomitraljez, veliki broj čebadi i drugog materijala. Komandir stanice (narednik — Slovenac) pošao je sa četom na Juhor, postao partizan i kasnije poginuo kod Adžinih livada. U povratku iz Varvarina četa je stigla u selo Bačinu gde je sazvan zbor na kome je govorio politički komesar odreda Boško Buričić. Seljaci su pozdravili ovu akciju koja je imala veliki značaj za dalji razvoj ustanka i brojni porast Temničke partizanske čete.

22/23. septembra 1941. Belička četa (sa komandrom Sveticom Živanovićem) porušila je železničku prugu Niš—Beograd kod Gilja. Akcijom' je takođe rukovodio Ljubiša, komandant odreda. Teretni voz pun ratnog materijala, nailazeći od Beograda, survao se sa pokidanog koloseka. Nekoliko vagona, sudarivši se sa lokomotivom, potpuno se razlupao. Nemački vojnici koji su bih u zadnjim vagonima, brzo su otvorili vatru, no i pored toga partizani su uspeh da zapale nekoliko vagona i izvuku nešto materijala. Nemci su u svitanje intervenisali iz Čuprije i, tukući sa dva teška mitraljeza od železničkog mosta kod Čuprije prema Gilju, uspeh su da odbace partizane s po-

ložaja. U toj žestokoj borbi ranjen je komandant odreda Ljubiša Urošević, a saobraćaj na pruzi Niš—Beograd bio je prekinut nekoliko dana, baš u vreme kada je transport trupa za istočni front i Krit bio Nemcima neophodan.

STVARANJE NARODNE VLASTI

Uporedo sa razvojem oružane borbe, partijsko, rukovodstvo okruga i Pomoravskog odreda radilo je i na organizovanju narodne vlasti. Do kraja septembra 1941. godine na oslobođenoj teritoriji beličkog sreza bilo je više narodnooslobodilačkih odbora. Belička četa je tada brojala oko 300 ljudi, a oslobodila je sva sela u srezu, kontrolišući komunikaciju i železničku prugu Niš—Beograd. Nemci su samo u Jagodini držali jak garnizon koji su često napadali partizani. Da bi uništili odred na Juhoru, Nemci su preduzeli dva napada: iz Jagodine i Čuprije, ali su oba puta odbijeni još od naših predstraža u Bresju i Dragoševcu. Kada su iscrpili sopstvene mogućnosti, oslonili su se na pomoć izdajnika. Pronašli su nekog Sašu, studenta bogoslovije, i grupu podoficira bivše jugoslovenske vojske koji su se javili kao četnici Draže Mihailovića i smestili se u manastir Jošanicu. Odmah su počeli da prete narodu što pomaže narodnooslobodilački pokret.

Komanda Pomoravskog partizanskog odreda, saznajući za Sašu i njegovu grupu četnika, odredila je Behčku četvu da ovu bandu razbije. Četa je krenula sa Juhora u dva dela, opkolila četnike u manastiru, pozvala ih na predaju, pa pošto su ovi to odbili, izvršila je napad. Tom prilikom je ubijeno 6 četnika, a ostali su se razbežali. Tako je ova mera okupatora osujećena još u samom začetku. Nemci su zatim preduzeli na Pomoravski odred ofanzivu koja je bila sastavni deo opšte ofanzive na partizanske odrede u Srbiji.

POMORAVLJE BEZ PARTIZANA

Ostatak Paraćinsko-čuprijske i Temničke čete došao je polovinom oktobra na Juhor, gde se već nalazila Levačka četa. Tako se gotovo sav Pomoravski partizanski odred prikupio na Juhoru, odakle je razvio dejstva oko Jagodine, Paraćina i Čuprije. Pošto je ova prostorija, po planu Nemaca, bila predviđena za koncentraciju 113. nemačke divizije koja je sa istočnog fronta bila već u pokretu kroz Srbiju, to su nemačke, nedicevske i ljotičevske trupe vršile snažan pritisak na Pomoravski odred. Krajem oktobra, pod neprekidnim borbama sa nadmoćnijim neprijateljem, Pomoravski odred je bio potisnut

sa Juhora ka manastira Prnjavor, gde se zadržao nekoliko dana, a zatim se preko sela Sugubine (prešavši cestu kod Sabante) povukao na teritoriju Kragujevačkog partizanskog odreda u selo Dulane. Time je svoju teritoriju prepustio neprijatelju čija je 113. divizija kasnije dejstvovala dolinom zapadne Morave.

Sve do polovine novembra Pomoravski partizanski odred se zadržao na terenu Kragujevačkog odreda, vodeći danonoćne borbe protiv neprijatelja koji je težio ovladavanju prostorije od Kragujevca do Kraljeva. A na terenu Pomoravlja okupator i kvistlinzi otpočeli su ubijanje simpatizera NOP-a i teror koji se ne pamti. U selu Dragaševcu zapalili su kuću Mate Milanovića koju je odred koristio kao svoj magacin za sakupljanje ratnog plena, jer se nalazila na pogodnom mestu ispod Juhora.¹ Nemci su Matu streljali i obesili ispred zapaljene kuće, gde je mrtav visio nekoliko dana. Oni su primorali narod da gleda obešenog Matu, dok su četnici i nedićevci pretili da će ovako proći svako ko pomaže partizane. U zlostavljanju naroda Pomoravlja naročito se isticao Karlo, Nemač, koji je pre rata živeo u Čupriji i poznao veliki broj antifašističkih aktivista.

Komanda Pomoravskog partizanskog odreda, saznajući za zverstva fašista na terenu Pomoravlja, vratila je 14. voda Behčke čete u srez belički u cilju kažnjavanja narodnih izdajnika. Vodovi su pod komandom Svetice Živanovića krenuli u selo Dulane prema Juhoru. Čim su stigli na teren srezu sukobili su se sa jakim snagama okupatora. Već u prvoj višerasovnoj borbi grupa je razbijena: jedan broj boraca je poginuo, dosta ih je bilo teško ranjenih, a samo se mali broj povukao na Juhor. Tu su ih nedićevci i Nemci narednih dana zarobljavali i streljali na licu mesta, ih oterali na Banjicu i tamo streljali. Komandir Svetica Živanović bio je teško ranjen i, da ne bi pao u ruke neprijatelju, stavio je pod sebe bombu koja ga je raznela. I neprijatelj se divio hrabrosti ovog heroja Pomoravlja koji nije hteo da padne živ u ruke fašista.

Istog dana, kad su vodovi Behčke čete sa Sveticom Živanovićem vodili borbu na padinama Juhora, Nemci su izvršili snažan napad na glavninu Pomoravskog odreda u Dulenima, podržani artiljerijom sa ceste iz Gornje Sabante. Kiša i magla omogućile su nadmoćnijim Nemcima i nedićevcima da se približe našim položajima i ospu nas mitraljezima. Dok smo se povlačili prema Adžinim livadama poginulo nam je nekoliko drugova, među kojima i politički komesar Temničke čete Mla-

¹ Matin 17-godišnji sin je takođe bio partizan Beličke čete i poginuo kod Prijedora 1943. godine kao borac 3. čete 3. bataljona 2-proleTERSKE brigade.

den Milenković, a zarobljena je Ružica Milanović (koja je 1943. godine posle zverskog mučenja streljana na Banjici). Pomoravski odred je bio primoran da se od Adžinih livada povuče u pravcu Gruže, pružajući uzastopni otpor jačim snagama okupatora, čime se još više udaljio od vodova Beličke čete na Juhoru.

Nemci su vršili jak pritisak od Kragujevca prema Kmcu, pa je naš odred angažovan na zatvaranju pravca prema Čačku, ali su tenkovi probili našu odbranu i prodrli ka Čačku. Pomoravski odred je vodio borbu na Bumbarevom brdu. Tu se razdvojio na tri grupe i tom prilikom je nestao komandir Paraćinsko-ćuprijske čete Bora Petrović. Pošto se opet okupio, Pomoravski partizanski odred se u sastavu Kragujevačkog odreda povlačio prema Čačku i posle naporene noći prešao je Zapadnu Moravu (između Čačka i Preljine) nastavljajući odstupanje prema Užicu. Posle borbi na terenu Užica, odred je u sastavu glavnine, preko Kokinog broda, 17. decembra 1941. godine stigao u selo Vraneš kod Nove Varoši.

Od 1.200 boraca koliko je Pomoravski partizanski odred brojao u oktobru 1941. godine u Sandžak je stiglo 130 boraca, a od četiri čete odreda formirana je jedna — Pomoravska partizanska četa koja je kao 3. četa 3. bataljona ušla u sastav Druge proleterske brigade. Od ovih 130 boraca preživeo je rat 21, većina kao invalidi. A Pomoravlje i Jagodina nikada nisu postali sluge okupatora. Četnici su silom mobilisali narod za službu okupatoru, ah je ovaj ostao dosledan svojoj započetoj borbi.

Petar GRAČANIN

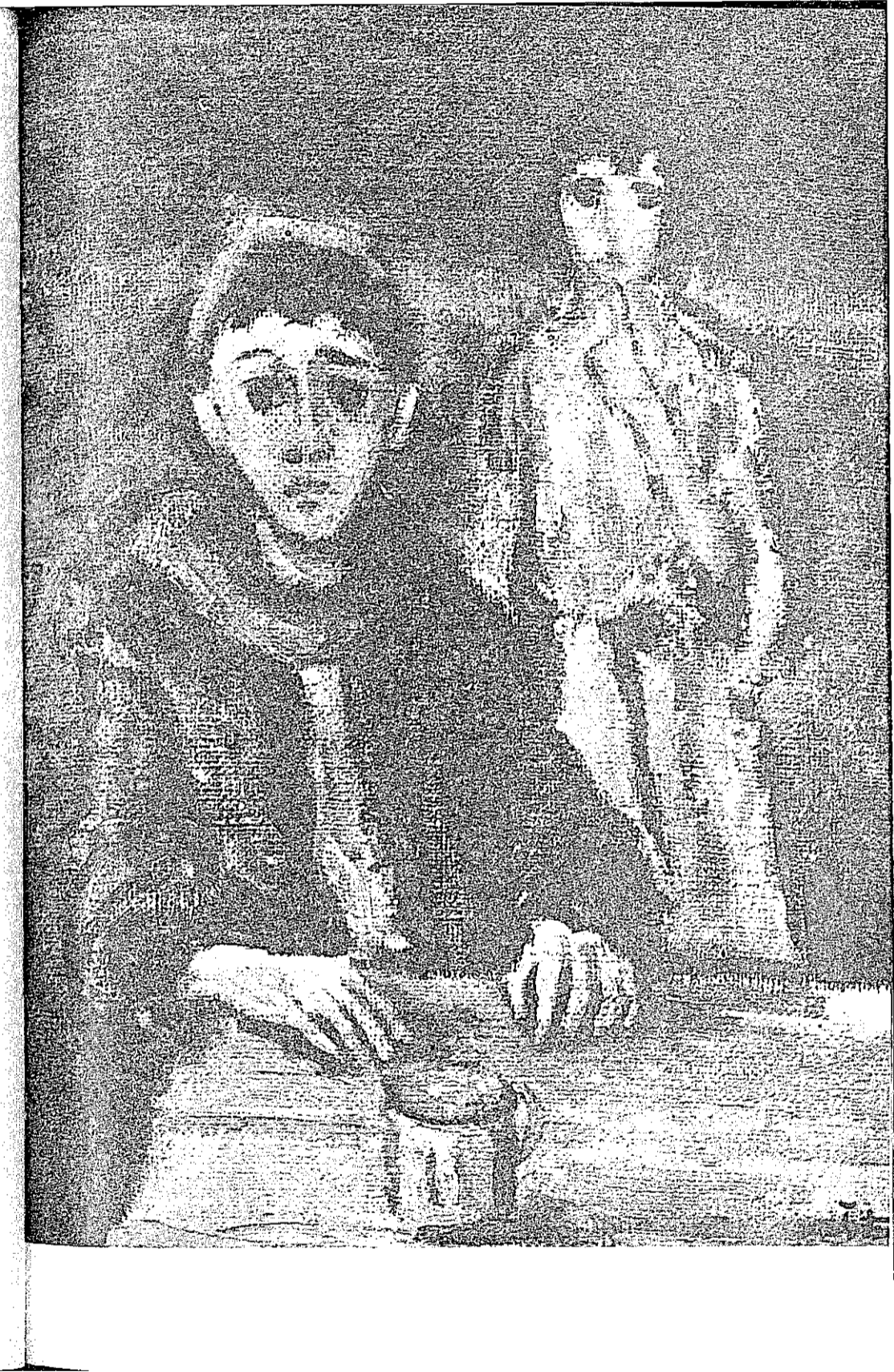
OMLADINA SELA BETINE 1941.

^ općem metežu prilikom rasula stare vojske nekoliko omladinaca iz sela Betine na otoku Murteru našlo je u Lovišćima mitraljez marke »švarcloze«. Brodom na vesla prevezli su ga na kopno Modrave i sakrili u jamu Šeginku. Kada su 20. maja otišli da ga pregledaju i isprobaju kako djeluje, iznenadila ih je talijanska vojna patrola, uhapsila i sprovela u stanicu karabinijera u Murteru. Saslušala ih je i pustila.

Krajem maja izvukao sam jednu vojničku pušku iz bunara na Jartiću, obrisao je, očistio, a potom pospremio u sklonište na Jarsanu.

Za 1. maj po selima su bile ispisane parole, iscrtani simboli srpa i čekića, a sa seoskog stijega skinut je konopac, pomoću koga su Talijani svakog jutra dizali svoju zastavu. Zbog toga su u karabinijersku stanicu pozvali Milu Jakovčeva (bio je sekretar partijske organizacije) i komunistu Stipu Sladića jer su ih smatrali odgovornim za izvršenu akciju. Rekli su im da će ih i unaprijed smatrati odgovornim za svu antifašističku aktivnost u selu. I njih dvojicu su pustili kući.

Početak juna otišao sam s bratom Milom u Biograd na Moru, na partijsku vezu. Za nju tada nisam znao. Poslije Biograda otišli smo i u Jagodnju kod Benkovca. Trebalo je da Mile obavi još jedan partijski zadatak. Putem smo razgovarali o SKOJ-u, organizaciji o kojoj sam do tada imao samo mutne pojmove. Bratovo pitanje da li bih želio postati član SKOJ-a prilično me iznenadilo, jer sam smatrao da kao jugonacionista to nikada ne mogu postati. Vjerovao sam da je članstvo u SKOJ-u i KPJ monopol pripadnika opozicije. To sam Milu rekao. On se nasmijao, a potom mi je objasnio kako svi pošteni ljudi, rodoljubi, koji žele da se bore protiv okupatora mogu postati članovi SKOJ-a i Partije. Rekao sam mu da je to ne samo moja, nego i želja nas desetak bivših sokolaša i da tako nešto odavno priželjkujemo. Sad se on iznenadio, a onda

Rizah Stetić: DECA PALIH BORACA

mi je rekao da se od tog dana mogu smatrati članom SKOJ-a. Za vezu mi je odredio Josu Bilica, člana KPJ u selu.

6. juna 1941. u polju smo se sastali: Mile Filipi, Branko Bosna, Metod i Jere MiMn, Šime Kapov, Anđelo Sladić, Petar i Zvonko Juroš, Branko Bilić i ja. Iznio sam im svoj razgovor 3 bratom, sekretarom seoske partijske ćelije, rekao im da sam već skojevac i prenio im sta mi je rekao brat: "osnovni zadatak svih nas je prikupljanje oružja i svega što može koristiti u ratu protiv okupatora. Obećali su da će učiniti što budu mogli da tu prvu direktivu koju smo kolektivno primili i sprovedemo u život.

8. juna primio sam od Jose i prvi zadatak. Rano ujutro osvanuo je pred našom kućom i rekao mi:

— Poći ćeš u Makirinu i kod telegrafskog stuba broj 42/10, uz deblo smokve, po sredini zida, uz samu cestu, naći ćeš jedan kamen u obliku piramide, a ispod njega u udubini zida razne štampane stvari: vijesti i poštu. To ćeš uzeti i donijeti u Betinu. Ako svega toga ne bude naći ćeš jedan papirić i na njemu objašnjenje zbog čega nema pošte. Uzećeš ga i donijeti meni.

Bio je to partijski punkt za vezu između Okružnog komiteta KPH za sjevernu Dalmaciju u Šibeniku i organizacija u rejonu Zadra. Veza je išla od Makirine preko Betine na Biograd i Jagodnju na jednu, a za Kornat, Iž i Ugljan na drugu stranu.

Prvi zadatak uspješno sam obavio. Josu mi je dao jedan letak koji sam tog dana prvi put pročitao svojim drugovima u gustoj krošnji smokve na polju rođaka Klementa.

U julu je posao u mojoj grupi tekao kako treba. Pojedinci su me zamjenjivali u kurirskom poslu i redom se izmjenjivali na tom zadatku. 10. jula Josu mi je saopćio da su svi članovi moje grupe članovi SKOJ-a i da činimo jedan aktiv, a u vojničkom pogledu »Udarnu grupu«. Ja sam se najednom našao u ulozi i sekretara aktiva SKOJ-a i komandira udarne grupe.

Krajem jula naša grupa je dobila još jednog člana: Antu Jakasa, koji je dotle čuvao ovce na Kornatima. Do novembra ona se proširila sa još trojicom, a u decembru dvojicom novih članova. Krajem 1941. godine naš je aktiv brojio blizu dvadeset omladinaca. Jezgro mu je činila udarna grupa od 12 članova.

Tokom juna i jula 1941. godine rad u aktivu bio je uglavnom teoretski, pored odlaženja na vezu u Makirinu. Na

¹ U grupu su došli: Dragutin Tomas, Petar Jakovčev, Josu Filipi, Kreško Kapov i Frane Jadrešić.

sastancima smo čitali razne letke i brošure, a sjećam se kako smo izučavali i »Ekonomski razvitak društva«, »Uvod u političku ekonomiju« od Segala itd. Čitali smo i stare brojeve »Proletera«, kao i uputstvo o držanju komunista pred sudom klasnog neprijatelja. Naravno osnovni zadatak bilo nam je prikupljanje i spremanje oružja i municije. U julu smo pronašli i pospremili jednu avio-bombu od 50 kg.

Sredinom jula nastala su i prva hapšenja komunista i nacionalista u našem kraju, a istovremeno je izvršena i jedna probna mobilizacija simpatizera NOP-a, u kojoj je u okolici Šibenika učestvovalo nekoliko stotina ljudi, a samo u mom selu 80.

Tih dana dobili smo i Proglas CK KPJ povodom napada, fašističke Njemačke na SSSR, a sve smo se više upoznavali i sa zvjerstvima ustaša u Lici, Bosni i Kninskoj krajini.

Koncem jula PK KPH za Dalmaciju donio je zaključak da se odmah pređe na neposredne pripreme za oružani ustanak u Dalmaciji. Početkom avgusta Joso me je obavjestio da treba biti spreman i za ustanak u našem kraju; otpočeće ga najpre; udarne grupe. Moju udarnu grupu bilo je lako mobilizirati, ali je s naoružanjem bilo teško, jer smo imah samo jednu pušku. Iako smo preduzimali mjere da pojačamo fond naoružanja još jednom puškom i jednim pištoljem, 5. avgusta smo raspolagah samo sa 1700 puščanih i mitraljeskih metalca. 5 ručnih bombi, avio-bombom od 50 kg, oko 80 kg eksploziva i nešto vojničke opreme.

9. avgusta 1941. godine u zgradu općine Tijesno ušao je simpatizer NOP-a Marko Markov, strpao u vreću 2 puškometraljeza i 12 karabina, što su Talijani oduzeli od naroda početkom okupacije, pa je sve to ponio uz brdo Brošicu.

Noću 11/12. avgusta 1941. u Betini je izvršeno prvo hapšenje. Uhapšena su četiri rodoljuba i član Partije Ante Markov. Hapšenja su izvršena i u susjednim selima Pirovcu i Tijesnom.

Te iste noći ribarskim brodićem »Triglav« (pripadao mom ocu) prevezio sam preko mora ria Modrave članove Partije i simpatizere kojima je prijetila opasnost od hapšenja. Karabinijeri su ih te noći stvarno i tražili. Kad su 12. avgusta saznah za hapšenje ostali su na Modravama i uredili svoj prvi logor. Uskoro su im se priključili Marko Marov i Mate Salamin iz Tijesnog.

Hapšenje i odlaženje u ilegalnost članova KPJ uslovili su promjenu u radu za NOP u Betini. Samo jedan član Partije, Joso Bilić, ostao je u selu da živi legalno. On mi je 14. avgusta dao direktivu da za sutradan sa svojim aktivom SKOJ-a organiziram skupljanje narodne pomoći za partizane. Na sastanku

aktiva izvršili smo podjelu sela na rejone i za svaki rejon. određen je po jedan drug. Akcija je trebalo da ima ne samo ekonomski već, prije svega, politički značaj. Izvršena je po planu i uspjela je iznad svakog očekivanja.

16. avgusta u »Triglavu« je bilo više od 500 kg krumpira, 200 kg smokava, oko 50 litara ulja, te suhe ribe, pršute, slanine i štošta drugo. U ime Odbora za narodnu pomoć to smo na Kornate prevezli Marko Skevin, sekretar jednog drugog aktiva SKOJ-a i ja. Jedreći po neveri kornatskim arhipelagom 17. avgusta umalo nismo pretrpjeli brodolom, ali smo naš skopski zadatak izvršili kako treba.

Logor na Komatu bio je organiziran na vojnim principima. Izvođena je vojna obuka, za koju je bio odgovoran Petar Sladić, kandidat KPJ, a za političku nastavu sekretar ćelije Mile Jakovčev. U logoru su se još nalazili Slavko Bilie, Ante Pavić, Nikola Skevin, Ratko Zurić (svi članovi KPJ), Frane Bilić, Jakov Jedrešić, Stipe Sladić (kandidati Partije), a iz Tijesna Marko Marov i Mate Salamun. Sekretar ćelije bio je u stalnoj vezi sa Rejonskim komitetom Vodice. U logoru je bila izvršena i raspodjela dužnosti. Sekretar ćelije bio je zadužen i odgovoran za rad u selu Pirovcu, Nikola Skevin za rad u Tijesnu, a Ratko Zurić u Murteru. Ponekad bi svi ilegalci došli na nekoliko dana kući, kod svojih, porodica da se odmore, presvuku i si.

21. avgusta svi oni su se našli u Betini. Sa Markom Skevinom organizirao sam tokom noći praćenje talijanskih patrola, kako bi na taj način obezbijedili sigurnost naših drugova. Noću smo se u jednoj uskoj tamnoj ulici sukobili sa Šimom Bilićem koji je isti posao vršio neovisno od nas. U samu zoru njega smo ostavili samoga na tom zadatku, a nas dvojica smo krenuh ribarskim brodom za Makirinu, odakle smo pješačili do Tribunja, gdje smo sačekah Franju Kursara, člana CK KPH za Sjevernu Dalmaciju, i prevezli ga u Toščicu, gdje je održao sastanak sa partijskom ćelijom iz Betine.

Zbog ilegalnih uslova rada drugovi iz logora na Kornatima nisu više bih u stanju da redovito kontrolišu i održavaju skriveno oružje, kojim se tada raspolagalo, pa je sekretar ćelije taj posao povjerio našoj udarnoj grupi. (Radilo se o onižju što ga je iz općine Tijesno iznio Marov, a bilo je smješteno na Modravama, u jednom drvenom sanduku).

Koncem avgusta, jednog dana navečer, nakon sto je prošlo dozvoljeno vrijeme za kretanje, krenusmo brat Mile i ja u čamcu na vesla prema Modravama, na mjesto Spličac. Sanduk s oružjem bio je obložen ter-papirom, a u njemu su bili dva puškomitraljeza, više pušaka, ručnih bombi i velika hrpa razne municije. Od tog dana pa sve dok prve grupe naših

drugova nisu počele odlaziti u partizane, udarna grupa je revnosno-vodila računa o ovom oružju — čuvala ga i čistila.

Prvih dana septembra 1941, u našoj kući je zasjedao Vojni komitet² u punom-sastavu (izuzev Ante Markova koji je bio uhapšen). Pozvan sam na taj sastanak i postavljen mi je zadatak da preko drugova iz udarne grupe izvidim mogućnost za napad na finansijsku stanicu u Zdračama, kasamu karabinjera i vojnika na Hramini i na Izvidnu stanicu ratne mornarice na brdu Raduč, iznad sela Murtera.

Za izvršenje navedenih zadataka sutradan sam odredio Branka Bosnu i Metoda Mikina, obojica podoficiri bivše vojske, koji su se najbolje razumijevah u posao izviđanja, pravljenja lista vojnih objekata i si. Zadatak su dobili u »četiri oka«, s tim da o svom zaduženju ne govore nikome, pa ni drugovima u udarnoj grupi.

10. septembra opet sam pozvan na sastanak komiteta, na isto mjesto, s tim da dođu i drugovi koji su radili planove objekata talijanske vojske. Tako smo nas trojica skojevaca iz udarne grupe prisustvovali sastanku Vojnog komiteta. Branko i Metod su, pored priloženih nacrti i šema, dali i potrebna obrazloženja: pokazali su najpogodnije prilaze određenim vojnim objektima, naveli potrebne snage i sredstva za njihovu likvidaciju i dr. Za živu silu bilo je lako: u Betini i Murteru bilo je dosta boraca i brojna nadmoćnost se nalazila na našoj strani. Raspolagali smo i sa oko 15 pušaka, 2 puškomitraljeza i dr. No, nismo imali sredstva za napad na neprijatelja u tvrdim zgradama i bunkerima, čiji su zidovi bih i preko pola metra debljine.

Donesen je zaključak da svi budemo spremni za početak borbe, kad se dobije naređenje. Brat mi je 16. septembra saopćio da se otpočinje s ustankom i udarna grupa dobila je zadatak da se čim prije preveze brodom na Modrave, minira i sruši most na Prosiki, propust za vodu na cesti u Dragi i da sruši sve telegrafske štabove od Firovca do Pakoššana.

Udarnu grupu brzo sam sakupio i prenio joj naređenje Vojnog komiteta. Precizirali smo tko će sve ponijeti kramp, tko ašov, tiso željeznu polugu, pilu i drugi alat. Zborna mjesto je bilo zakazano na Dugom Molu, u seoskoj luci, pred nosom domaćih, špijuna i okupatora. Trebalo je da na zadatak odemo ribarskim brodom Mila Filipija, »Normandijom«. Brzo smo se spremili, a ja sam krenuo pješke za Jarsan, po pušku skrivenu u starom zidu. Prenio sam je u Betinu, a do noći sam izvršio još jedan zadatak na drugom kraju otoka Murtera, u Tijesnom.

² Mile Jakovčev — predsjednik, Slavko i Joso Bilić, Ante Markov i Ratko Žirić — članovi. Zadatak komiteta je bio da pripremi i organizuje narodni ustanak na teritoriji općine Tijesno.

Tamo je trebalo da dobijem tri sanduka, puščane municije. No, nisam ih dobio. Kad sam se vratio sačekali su me udarnici na Dugom Molu. Gorjeli su od nestrpljenja: da se Čim prije krene, iako je puhala vrlo jaka bura, a jedrenjak, bio star. Baš kad smo odvezah konop i počeli dizati sidro, dotrčao je skojevac Jakov Skevin i rekao mi da se javim predsjedniku Vojnog komiteta. On mi je saopćio kako je primljena nova direktiva Rejonskog komiteta KPH, prema kojoj s vojnim akcijama treba još pričekati. U te akcije su krenuh samo komunisti, dok narod o njima nije bio obaviješten. Ustanak bez naroda i njegove podrške tko zna kako bi uspio, pa je zato odlučeno da se s narodom još pohtički radi, a kad dođe čas onda će se krenuti i na ustanak. Sve ovo sam saopćio i mojim drugovima. Vratili smo se svojim kućama.

Od prije smo znah da u Šibeniku kod neke žene postoji jedna puška bez zatvarača, a Jere Mikin imao je zatvarač. Zato je po pušku upućen Mile Filipi, koji ju je, nakon izvjesnih sitnih nezgoda prenio u Betjnu, a zatim smo je pospremili kod ostalog oružja.

Krajem septembra Tahjani su pokušah da uhapsu Šiihu I Capova i Branka Bihća, članove udarne grupe. Filipi Mile i ja smo ih prevezli preko Biograda i Nevidana na Kornate. Tamo smo se zadržali nekoliko dana, a onda smo se vratili u Betjnu.

Početak oktobra otpočeli smo s vojnom obukom omladine koja nije služila vojsku. Nastavnici su bili Branko Bosna, Metod Mikin i Dragutin Tomas. Nastava iz poznavanja naružanja održavala se u centru sela, u napuštenoj kući staroga Mareje nedeljom prije podne. Ovo vrijeme je izabrano zato što crkveni obred u nedelju počinje oko 7 sati ujutro, a traje da podne. Zvona zvone nekoliko puta, a svako zvonjenje ima svoje značenje. Mi smo to iskoristili kao signalizaciju: jedna grupa omladinaca, na čelu sa nastavnikom, počinjala je rad onda kad i seoski pop, sa zvonjavom za malu misu. Druga kad zvonu »prvi i drugi put«, a treća kad zvonu »treći put« itd. I dok su pobožni katolici odlazili u crkvu, izmiješani s njima išli su i skojevci. Oni bi se jedan po jedan odvajah i jednom uskom uličicom dolazili bi u Marejinu kuću, gdje ih je dočekivao nastavnik sa sredstvima za očiglednu nastavu: puškom, jednom ručnom bombom i raznom municijom. Ovaj rad započeo početkom oktobra i u tom mjesecu bio je naročito intenzivan, a tada se i članstvo SKOJ-a znatno omasovilo.

Pbred općevojnih znanja na ovim časovima su čitani i leci, razni proglasi za ustanak i si. Ovakav način rada proširio se u novembru i na aktiv Marka Škevina; a istovremeno sino pozajmili jednu pušku i omladini susednog sela Murtera da se i ona obučava.

Krajem 1941. godine, kad smo u SKOJ obuhvatili i p_{rvo} omladinke, ove vojne kurseve pohađale su i one. Polaznici ovih kurseva su stečeno znanje na njima kasnije praktično sprovodili u jedinicama NOV i POJ.

Ovako intenzivan rad još više pojačavan uključivanjem i starijih ljudi i žena; koje smo zainteresovah vještim doturanjem mnogih letaka, koji su čitali svugdje i na svakom koraku. Letke sam davao i svom ocu, a jednog dana sam mu dao uputstvo kako da ih koristi u grupi svojih drugova, da no bi pah u ruke Talijanima. Tako je on stvorio grupu od 7 do 8 simpatizera NOP-a, a sve su to bili bivši sokolaši i nacionalisti. Čitajući ne samo letke nego i literaturu koja im je otvarala oči, oni su se sve jače vezivah za politiku Partije, i zbog svoje djece.

Ocu sam savjetovao da isti način rada prenese i na svoje prijatelje u Murteru. On je to uspješno obavio i ja sam kroz nekoliko dana mogao obavijestiti rukovodioce NOP-a u Murteru, Ivu Vodopiju, o organiziranju tamošnjih jugonacionalista u grupe simpatizera KPJ. Dao sam mu njihova imena da bi 0 njima vodio računa.

Jednog dana zatajila je tehnika Rajonskog komiteta KPli Vodica, odakle smo dobijali vijesti i letke. Nastala je prava uzbuna u Batini. Trebalo je nabaviti radio-aparat. Razljeteli smo se širom sjeverne Dalmacije, pokušali da ga kupimo, ali nismo ništa uspjeh.

Krajem septembra pomogao sam Ivi Vodopiji u Murteru oko organiziranja u SKOJ tamošnje jugonacionalne omladine, koja je bila organizaciono zapostavljena. Takva omladina u Betini je za kratko vrijeme, svojom aktivnošću i disciplinom, postala najsolidnije jezgro NOP-a u selu, pa se moglo računati da će to biti i u susjednom selu. Na sastanku u Murteru našao sam drugove Vodopiju, Tomu Mudronju, Mira Ježinu, Vjeku Stipanelova i Milana Jurana. Za nekoliko dana jugonacionalna omladina bila je obuhvaćena u SKOJ-u i ubrzo je, sa ostalom omladinom, postala nosilac NOP-a u Murteru.

Dvadesetog oktobra 1941. formiran je, u kući Marka Škevin, Mjesni komitet SKOJ-à, koji smo sačinjavali: Škevin, Ivica Bokan i ja — tri sekretara aktiva. Na tom sastanku je Joso Bilić, član Partije, govorio o radu aktiva i udarne grupe i kritikovao Bokanov rad. Tog dana sam stekao pun uvid u stanje organizacije SKOJ-a u Betini. Na ovom sastanku postao sam 1 sekretar MK SKOJ-a. Pored veze sa Josom Bilićem dobio sam zaduženje da održavam vezu sa Ivom Vodopijom iz Murtera, s kojim je trebalo koordinirati rad omladine naša dva sola.

Na sastanku našeg aktiva, odnosno udarne grupe, na kojem sam iznio zaključke donijete pri formiranju MK, dogovorili smo se da se formiraju tri manja aktiva, za čije rukovodioce smo izabrali Milu Filipiju, Branka Bosnu i Petra Juroša. U novembru je nastao još jedan aktiv, a njegov sekretar je postao Dragutin Tomas.

Koncem oktobra išao sam sa Brankom Bilićem u Pirovac, gdje smo se sastali sa rukovodiocem NOP-a Zvonkom Erekom. T njemu smo pomogli da u SKOJ i uopće NOP obuhvati bivše jugonacionaliste.

Tih oktobarskih dana u sjevernoj Dalmaciji je situacija bila povoljnija nego u avgustu. Rukovodstva NOP-a i KPJ bila su učvršćena i poduzete su mjere da se formiraju partizanski odredi. Pri rezultati učvršćivanja organizacija bile su oružane akcije u Šibeniku, Vodicama, Zatonu i drugim selima. Zbog pojačanog borbenog otpora naroda Dalmacije okupator je preduzco drastične mjere, a 11. oktobra formira Vanredni sud za Dalmaciju, koji će se nemilosrdno obračunavati s pripadnicima NOP-a.

27. oktobra nas nekoliko drugova iz Betine predah smo partijskom punktu Sovje, kod Tribunja, skupljenu narodnu pomoć: oko 200 kg ulja i dr., a od Jose Cvitana primili smo razni propagandni materijal. Prenočili smo u brodu, a ujutro snio se sklonih sa zapadne strane poluotoka Obinuš. Na tom mjestu trebalo je da sačekamo dolazak nekih članova Rajonskog komiteta KP Vodice i da ih prevezemo na otok Murter. Oni stigoše kasno popodne. Pristali smo u uvali Vučigrade na otoku Murteru. Tu je održan i sastanak članova Partije Murtera i Betine u vezi s odlaskom u redove partizana prvih ilegalaca iz našeg kraja. Potom su drugovi iz Murtera prevezh ove drugove natrag u Sovje. Na sastanku je posebno naglašen zadatak da se u SKOJ obuhvati i ženska omladina. Osjećao sam da taj zadatak posebno pogađa nas u Betini, jer po toj liniji nismo još ništa bili učinili, a tako je bilo i u ostalim selima naše opštine.

29. oktobra u betinskom polju trebalo je da na vezi sačekamo Josu Cvitana iz Tribunja, ah on nije došao. Bio je spriječen događajima koji su se tih dana odigrah u Vodicama i okohci. Naime, ilegalci iz sela Srima su 25. oktobra napali na talijansku vojnu patrolu i likvidirah dvojicu vojnika. U Vodice su odmah došla jaka pojačanja Vojske, uhapšeno je preko 200 seljaka, a Prijeki vojni sud osudio je 14 lica na smrt. Dvojica su pobjegla, a njih 12 je strijeljano. Desetak dana poslije ovog u partizane je iz Tribunja krenula prva grupa od 17 boraca za Liku. Krenuh su 7. novembra, do decembra su pošle još dvije grupe, a u decembru i 32 druga sa otoka Iža.

Omladina mog sela nastavila je i dalje sa svojim svakodnevnom radom. Nabavili smo radio-aparat i u selu organizirali obavještajnu službu. 26. novembra organizirali smo bojkot otkupa ulja koji je sprovodio okupator, a koje se sada prerađivalo; koncem novembra sproveli smo masovnu akciju skupljanja narodne pomoći. (Sakupili smo više od 250 pari vunelih čarapa, preko dva kvintala ulja, oko 1000 kg krumpira, 50 kg suhe ribe itd.)

21. decembra 1941. godine našh smo se u Sovju, po pozivu Jose Cvitana, Vodopija i Mudronja iz Murtera, Marko Skevin i ja iz Betine. Bilo je hladno i puhala je jaka bura. Pired podne je počeo padati i snijeg. Joso nikako nije dolazio, a kad se najzad pojavio stavio nam je na raspolaganje prve partizanske pjesme, koje je vezom dobio iz Like. Mada svi odreda slabi pjevači, a Joso nikakav horovoda, ipak smo pokušah savladati najvjerojatniju melodiju pjesme »Oj narode Like i Korduna«. Iako smo prešli dug put po nevremenu, dugo čekah, pri povratku natrag za svoja sela naišli na karabinijere, a na mostu u Tijesnu bih od njih legitimirani, ipak se na Josu nismo ljutih. Išli smo šibani burom i snijegom pjevhušeći ispod glasa stihove prve partizanske pjesme, koju su doskora znah svi skojevci i pristaše NOP-a, ne samo u Betini, Murteru i drugim sehma u općini Tijesno, nego i mnogo dalje. Citava sjeverna Dalmacija uskoro je pjevala prve partizanske pjesme.

Bilo je još mnogo malih akcija i detalja iz rada omladine, no do decembra 1941. nitko iz mog kraja nije otišao.

Pored niza objektivnih razloga, smetnja je bila i u oportunizmu! nekih članova KP, koji su otišli u ilegalnost na Kornat i iskoristili ga kao sklonište i utočište, a ne kao punkt odakle je trebalo razvijati svenarodni otpor. Pošto smo protiv njih razvili kampanju oni su najzad napustili Kornat i otišli na rad u sela općine Tijesno³.

Sredinom decembra 1941. dobio sam od partijske organizacije jedan radio-aparat, koji sam smjestio u poljsku kuću Petra Bosne u Portu, udaljenoj od sela i vrlo pogodnoj za slušanje radio-vijesti. Sveke noći sa slušalicama na ušima tražio sam. Moskvu i London, bilježio vijesti, a zatim ih dotjerivao i slao u Betinu. Bio je to dopunski izvor vijesti, pored onog stalnog izvora iz partijske tehnike Rejonskog komiteta KP Vodice. No, i pored toga interes za radio-vijesti nije se mogao zadovoljiti. Jednom sam iz Vodica primio jedan primjerak vijesti napisan rukom. To mi je dalo ideju da i mi u Betini

³ 27. decembra je, zbog ovoga, dolazio u Betinu sekretar OK KPH za sjevernu Dalmaciju Marko Jurlin i oštro postavio pitanje odlaska ilegalaca u partizane u Liku. Tada smo u članstvo KPJ primljeni Marko Skevin, Šime Bilić i ja.

osnujemo našu »tehniku«. Već sutradan/nakon što sam čuo nove radio-vijesti, sakupio sam svoju udarnu grupu i nas desetak umnožili smo svaki po tri primjerka, pomoću indigo-papira. Jedari bi'čitao vijesti, a svi ostali ih prepisivali. Za manje od jednog sata imah smo 30 primjeraka radio-vijesti, koje su se tog dana čitale u svim seoskim općinama. Vrlo brzo smo ovaj način rada prenijeli i na skojevski aktiv Marka Skevina. Koncem 1941. ovaj naš posao toliko se razgranao da je na njemu radilo oko 70 organiziranih omladinaca. Ako bi oni umnožili svaki samo po tri primjerka to je iznosilo preko 200 primjeraka, a to je za naše seoske prilike i tehničke mogućnosti bio odličan tiraž. Još i prije nego što smo otpočeli s prepisivanjem i umnožavanjem radio-vijesti, mi smo dobijene štampane stvari iz tehnike Rejonskog komiteta rasturili širom sjeverne Dalmacije, po ustaljenim partijskim vezama.

Bez ikakve direktive sazvao sam 25. decembra iza Gradine masovni sastanak organizirane omladine, na koji je došlo oko 80 skojevaca, tj. svi članovi. Tu smo se prvi put vidjeli na zajedničkom okupu i to je na sve nas proizvelo snažan dojam. Održao sam prvi referat o vojno-pohtičkoj situaciji, a stanje na istočnom frontu sam prikazao pomoću geografske karte, koja je izišla u Pavehčevom listu »Hrvatski narod«, u kome su bili naznačeni frontovi dviju zaraćenih strana. Omladinci su bili veoma zainteresovani i postavljali su mnoga pitanja. Sastanak je uspio iznad očekivanja, a kad je završen svi smo zapjevali poznatu partizansku pjesmu »Oj narode Like i Korduna«. Puni radosti rastali smo se tog dana na seoskom groblju, na Gradini.

Navečer tog istog dana seoskim šetalištem kretale su se mnogobrojne grupe omladinaca. To su u stvari naši aktivni SKOJ-ovi. Iza svake pojedine grupe omladinaca šetao je omladinski vodnik. Od njih još nijedna nije organizirana. U sam sumrak otpočela je iz mladih grla melodija poznate partizanske pjesme. Mnogi stariji ljudi i žene čudili su se i novoj melodiji i novom tekstu, a kad su najzad shvatili o čemu se radi, zaprepastili su se. Bojali su se špijuna i odmazde okupatora. Kad se selo sasvim smirilo, došla u noć omladinske patrole kontrolisale su da li se ijedan omladinac nalazi u krčmi. Sve je bilo u redu. Direktiva MK SKOJ-a da se okupatoru ne pokaže prijazno lice na sam Božić bila je dosljedno sprovedena.

Uporedo s ovim omladinskim patrolama selom su od kuće do kuće išli članovi Odbora za skupljanje narodne pomoći. U kući Anđela Kapova bila su i dva talijanska vojnika, koji su pošli u patrolu. Za pomoć sam dobio 2000 lira, a i po 10 od oba talijanska vojnika. Tako su i oni »učestvovali« u skupljanju narodne pomoći.

Narod: i radnička klasa Obrenovca jedino su u KPJ imali doslednog borca za svoja prava. Nezaboravna je politička akcija KPJ od marta 1939. godine, kada je oko 200 studenata Beogradskog univerziteta (među kojima su bili Mijalko Todorović Miloš Minić, Avdo Humo i dir.) posetilo Obrenovac i okolna sela, stupajući u kontakt sa narodom, a naročito sa omladinom - razgovarali su sa radnicima, seljacima i građanima, a uveče su izveli kulturno-umetnički program kojim prilikom je govorio Mijalko Todorović. Dolazak studenata uslovio je neposredno objašnjavanje socijalističkih ideja i opasnost koja radničkoj klasi pretila od fašističkih zavojevača. Bile su to pripreme narodnih masa za odbranu zemlje. Odlaskom beogradskih studenata, politička živost u Obrenovcu postala je veća. Sreski komitet KPJ neposrednije je kontaktirao s narodom, objašnjavajući političku situaciju u zemlji i svetu. Članovi Komiteta i ostali komunisti sve češće su hapšeni i proganjam, ali se rad nastavljao istom žestinom. Mase su nedvosmisleno stupale u akciju na svaki poziv komunista.

27. marta 1941. godine narod Obrenovca je dočekao spreman da sledi stav KPJ. Potpisivanje Trojnog pakta 25. marta od strane vlade samo je potvrdilo stav Partije da je ta vlada profašistička i da narodu pretila opasnost od pete kolone. Odmah po saznanju, 27. marta, da je svrgnuta profašistička vlada Cvetković — Maček i obrazovana nova, u Obrenovcu su izbile manifestacije. Tog jutra narod se počeo skupljati pred zgradom opštine. Grupa naprednih omladinaca i skojevaca oduzela je od prodavača novina svu količinu lista »Vreme« i na ulici ga spalila. Neki od njih upali su u zgradu obrenovačke opštine, skinuli sliku izdajničkog predsednika vlade Cvetkovića, pa i nju spalili. Zatim je velika masa naroda formirala povorke i pošla manifestujući ulicama Obrenovca. Na čelu kolone nošene su zastave i pevahe pesme kao: »Ustaj seljo, ustaj rode« i dr. Posle mnogo godina terora i progonstva čuli su se poklici: »Zivela Komunistička partija!« »Ziveo bratski Sovjetski Savez« i si. Zandarmi i policajci nisu bili na ulicama. Manja, grupa trgovaca i drugih sitnosopstvenika u prvi mah držala se rezervirano, ali se postepeno i ona uključivala u raspoloženu masu naroda. Tada su se već, pored Micanja KPJ i Sovjetskom Savezu, čuli i poklici kralju.

Kolona se glavnom ulicom kretala ka zgradi sreskog načelstva. Sve češće su se čuli glasovi »Eno policije«. Počelo se i sumnjati u istinitost pada vlade Cvetković — Maček. Međutim, većina u koloni su bili radnici i omladina pa je povorka u celini i stigla pred zgradu načelstva. Ton raspoloženja davali su radnici, omladinci i napredni građani. Sreski načelnik, koji

je sve vreme proveo u svojoj kancelariji, obavešten ranije a i videći'mäsu, izašao je pred zgradu načelstva i pokušao da pozdravi povorku. Međutim, iz mase se prolomilo: »Dole policija, dole sluge fašizma«. Poletele su'i kamenice. Načelnik se sa policijskim pisarima povukao u zgradu. To je demonstrantima dalo povoda da krenu prema zgradi opštine. Kako su 26. marta 1941. članovi Mesnog komiteta Obrenovca (Mile Manić, Milorad Jovanović Svileni, Dragi Živković i drugi) otišli u Beograd u demonstracije, među nama nije bilo iskusnog govornika, pa su tu ulogu preuzeli anglofilski nastrojeni buržoaski političari. Ali ih je revolucionarno raspoloženje masa primoralo da u svojim govorima kažu i nešto o izdajničkoj politici svrgnute vlade Cvetković — Maček. Demonstracije su tako sasvim 'poprimile politički karakter.

"

SA OKUPACIJOM ZEMLJE

Period do 6. aprila 1941. godine u Obrenovcu bio je prn komentara o političkim događajima u zemlji i svetu. Komunisti, naročito Bora Marković, Rade Tadić, Mile Manić, Milorad Jovanović Svileni, Dragi Živković i drugi radili su na podizanju morala kod naroda, ukazujući na neposrednu opasnost od fašizma. Radilo se na uticanju na beogradsku vladu da sklopi savez sa SSSR-om. Kada je 6. aprila 1941. godine izbio rat, članovi KPJ i SKOJ-a po direktivi partijskog rukovodstva pohrlili su u vojsku za odbranu zemlje od fašizma. Već se nazirala izdaja vladajućih krugova, a raslo je ubeđenje da vlada SSSR-a neće dozvoliti fašističko porobljavanje jugoslovenskih naroda. Građani Obrenovca su pohitali da traže oružje od vojne komande, naročito omladinci. A kad je vojna komanda to odbila, dobrovoljci su bez oružja pošli da se priključe nekoj jedinici. Građani Obrenovca su svojim' očima posmatrah kako se čitava divizija bivše jugoslovenske vojske raspada, ne dajući nikakav otpor neprijatelju. Komandni kadar vojske prosto se izgubio, pa je u diviziji vladalo više nego bezvlašće.

13. aprila 1941. godine u Obrenovac su ušle nemačke jedinice. U to vreme u Obrenovcu je postojao Sreski komitet KPJ čiji je sekretar bio Rade-Tadić, trgovački pomoćnik, a organizacioni sekretar Bora Marković. Članovi Komiteta bili su: Srba Josipović, Mile Manić i Dragan Marković. Nekoliko dana posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, u zaseoku Breska kod Obrenovca održan je sastanak komunista Posavine na kome je Bora Marković, član beogradskog Okružnog komiteta, objašnjavao uzroke propasti stare Jugoslavije, govoreći o pripremama za ustanak, potrebi prikupljanja oružja, organi-

zovanju sanitetskih kurseva, o što širem kontaktu s narodom i održavanju sastanka sa simpatizerima KPJ koje treba što hitnije upoznati sa stavom naše Partije za vreme okupacije zemlje. Odmah zatim održan je i sastanak Sreskog komiteta Obrenovac u Zabrežju (u kući Marka Jajca, a u stanu Zivana Markovića), kada je doneta odluka da se što hitnije sazove sastanak sekretara partijskih organizacija koje treba upoznati sa stavom Partije i direktivama za dalji rad. Posle nekoliko dana, u kući Ivana Bogdanovića zvanog »Vanjka« u Zabrežju održan je planirani sastanak na kojem je Komitet sa sekretarima partijskih organizacija razmotrio konkretne mere za dalji rad.

Partijske organizacije Obrenovca i Zabrežja održale su zajednički sastanak na mestu »Grebača« kod Obrenovca, gde je sekretar Sreskog komiteta Rade Tadić govorio o zadacima koji stoje pred ovim dvema organizacijama. Doneta je odluka da se u Obrenovcu i Zabrežju održe kursevi prve pomoći kojima, pored članova KPJ i SKOJ-a treba obuhvatiti i simpatizere. Početkom juna u Obrenovcu je pohađalo kurs prve pomoći oko 12 drugarica, kao: Dana Stanojčić Mamula, Bratislava Adamović, Jela Blagojević, Jelka Blažević, Nada Pavlović, Lepa Grujić i druge (čijih se imena ne sećam). Kursom su rukovodili Dara Tadić, Zora Blagojević i Dragan Marković. (Sličan kurs je održan i u Zabrežju, koji su pohađale: Nada Marković, Perka Vićentijević, Lepa Marković, Seka i Dragica Vićentijević i druge.)

Prvi dani okupacije u Obrenovcu bih su vrlo mučni. Narod je strepeo od terora fašista. Ubrzo je primećeno da nemačke trupe, koje su učestvovala u okupaciji naše zemlje, kreću ka severoistoku, što su ljudi komentarisali kao pripremu fašista za napad na SSSR. Već se govorilo o novom ratu. Peto-kolonaši, pohcija i vođe građanskih partija Obrenovca pohrlili su ko će se bolje dodvoriti okupatoru. Ali opšte raspoloženje naroda za borbu protiv okupatora nije im davalo mogućnosti da postignu uspeh u akciji protiv komunista jer su oni, sa skojevcima i simpatizerima, bih u punom zamahu na svojim zadacima.

U Obrenovcu je odmah počelo s akcijom prikupljanja oružja, kojom je rukovodio Bora Čirić (a po njegovom odlasku u odred taj posao je preuzeo Stanislav Adamović). Oružje je ostalo od rasutih jedinica bivše jugoslovenske vojske, a pored tog skupljani su sanitetski materijal i druga vojna oprema. Oružje i sanitetski materijal vađeni su iz Tamnave i Kolubare, a dosta se zateklo i na šlepovima u Kolubari. Uzimano je i od pojedinaca koji su ga ranije sklonili. U Obrenovac su počele

stizati i veće grupe izbeglica, bežeći od ustaša. Stigla je i jedna grupa Slovenaca koje su Nemci oglasili svojim pristalicama i potrudili se da im nađu dobar smeštaj. Ali kada su videli njihov prislan kontakt s narodom Posavine ubrzo su ih preselili iz Obrenovca.

BORBA JE POČELA

Proglas CK KPJ za oružanu borbu razaslat je u svaki kutak Obrenovca. Krajem juna 1941. godine na obrenovačkom groblju održan je sastanak komunista Posavine na kome je proraden proglas CK KPJ o napadu Nemačke na SSSR i doneta odluka da se ide na sastanak sa kosmajskim komunistima radi stvaranja Posavsko-kosmajskog partizanskog odreda. Noću 1/2. jula na Kosmaju je održan planirani sastanak kome je iz Obrenovca prisustvovao Milosav Jovanović Pulajac. Odlučeno je da nared broji četiri čete. Komunisti Posavine odmah su otpočeli da rade na stvaranju partizanskog odreda. Kada se ima u vidu da je u Obrenovcu bilo 30—50 žandarma pri sreskom načelstvu, zatim da je taj broj povećan izbeglicama koje su se odmah primile službe u žandarmeriji, kao i da je u Obrenovcu postojala sreska nemačka komandantura sa pratećom četom od 50 do 100 Nemaca smeštenih u hotelu »Antonović«; da se *Obrenovac nalazi između jakih nemačkih garnizona u Beogradu, Sapcu i Valjevu*, da su jedinice iz ovih garnizona, provodile u Obrenovcu po nekoliko dana na odmoru; posebno, da je Obrenovac u neposrednoj blizini Beograda iz koga se propagiralo o nepobedivosti Nemačke — tek se tada može imati prava slika napora komunista u pripremi ustanka protiv fašističkog okupatora. Bez obzira na sve okolnosti, komunisti su bez kolebanja prišli izvršenju partijskih zadataka. Peta kolona je u svojoj propagandi obilato koristila uspehe nemačke vojske na istočnom frontu, ali su ljudi ostali dosledni svojoj ljubavi prema Sovjetskom Savezu.

Reakcija se već srodila sa okupatorom. U sreskom načelstvu je održan sastanak na kome je bio načelnik Pantehć, industrijalac Aleksandar Simović, vođa Zemljoradničke stranke iz Stublina Voja Lazić, zatim Nikola Lazić iz Obrenovca i policijski pisar. Na tom sastanku sačinjen je spisak o hapšenju komunista u Obrenovcu i Zabrežju. Međutim, Svetozar Cveja-Vreljanski, jedan od policijskih pisara, obavestio je Milorada Jovanovića Švilenog o pripremi hapšenja komunista (pa su svi, izuzev Dragana Markovića, uspeh da pobegnu). Sutradan je pohcija, predvođena pohcijskim pisarom Batovskim, uhapsila: Milorada Radovanovića, Bogoljuba Pantelića, Ivana i Milijana?

Rašića, Živka Stublinčevića, Bogoljuba Markovića, Aleksandra Tajkova, Bogoljuba Marica, Janka Đurića i nekog Aleksija p₀ narodnosti Rusa, koji su bili simpatizeri KPJ. Nešto kasnije uhapsili su i Dragana Markovića ah je on već sutradan uspeo da pobjegne iz zatvora. Tako su komunisti, zahvaljujući Vre-ljanskom, izbegli hapšenje i sklonih se u posavska sela.

4. jula u selu Veliko Polje, nedaleko od Obrenovca, formirana je prva partizanska četa na teritoriji Posavine. Nekoliko dana posle toga stigao je i Vlada Aksentijević, koji je pobjegao iz kaznionice u Mariboru i odmah otišao u Posavsku četvu, gde je postavljen za njenog političkog komesara. U noći 13/14. jula 1941. godine Posavska, u saradnji sa Beogradskom partizanskom četom, minirala je mostove (drumski i železnički) na Kolubari kod Obrenovca. Zbog nedovoljno eksploziva, a pošto ni ljudi nisu imali iskustva, mostovi su samo oštećeni; železnički je posle jednodnevnog prekida osposobljen za saobraćaj, dok je drumskim za izvesno vreme bio obustavljen provoz tenkova i drugih motornih vozila.

Smelost partizana da na svega 600 metara od nemačkog garnizona u Obrenovcu izvedu akciju izazvala je divljenje naroda koji je preuveličavao snagu partizana, govoreći da ih ima »ko na gori lista.« Nemci su, 14. jula 1941. godine, na mestu akcije kod mosta streljali sve ranije uhapšene simpatizere, sem Janka Đurića, što su bile prve žrtve oslobodilačkog pokreta u Posavini. Okupator je ovim zločinom postigao suprotno od onoga što je očekivao. Umesto da zaplaši narod Posavine, iz Obrenovca -je odmah otišao veći broj u Posavsku partizansku četvu. U Obrenovcu je ostao Stanislav Adamović sa grupom simpatizera KPJ koji su služili kao veza odreda sa Beogradom, odakle su svakodnevno dolazili novi borci u odred. U Obrenovcu je bio i centar za skupljanje oružja i municije. Deo tog oružja bio je namenjen drugovima koji bi pri napadu odreda na Obrenovac dejstvovali iznutra.

Posavska partizanska četa brzo je prerasla u bataljon koji je kontrolisao sav saobraćaj i oslobodio gotovo sva sela Posavine. Usledila je akcija kojom je Posavski partizanski bataljon stavio pod kontrolu i reku Savu.

GORI BROD »KRALJICA MARIJA«

Ponoć tek što je prošla. Dežurni nas probudi za pokret. Spremismo se na brzinu. Saznasmo da naša četa odlazi na zadatak u selo Ušće. U koloni po jedan spustismo se u Ravno Polje kraj Save. Na pet kilometara od Drena je selo Ušće. Spustismo se u dolinu i kroz maglu ugledasmo svetiljku na obah Save.

je bio signal za brodove. Petiovi su najavljivali zoru. U daljini se čula škripa kola. Seijak, kao i uvek, rano ustaje i kasno leže. Čusmo i riku goveda koja su već na paši jer ih preko dana neprijatelj napada iz aviona. U ponekoj kući gorele su lampe. Lavež pasa opominjao je domaćine da neko prolazi, ali pošto se nije čula borba, oni su znah da su to partizani.

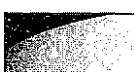
Na Ušće smo stigli oko četiri časa smestili se u jednu kuću u centru sela. S nama je komandir čete. Zadatak je bio — kontrolisati drumski i rečni saobraćaj. Otkako smo onemogućili transport železnicom i drumovima Nemci su sve više koristili reku Savu za prevoz. Zaito smo sada uputili jednu patrolu uzvodno, a jednu nizvodno pored Save. Vođa naše patrola bio je Sarović, stolar iz Obrenovca. Već je svitalo. Čuo se cvrkut ptica kraj obale. Magla nam je ipak smetala da imamo dobar pregled Save. Sretali smo čobane koji su u toku noći napasah štoku, pa su se sada povlačili svojim kućama. Zapitismo ih ima li što novo. Rekoše da ustaše često pripucavaju s one strane Save. Već smo bih na obali. Pošli smo ka Skeli, a zatim smo se vratili ka Ušću. Od Uba začusmo štektanje mitraljeza. Sarović reče da je to naš »švarcloze«. Nismo se uzbuđivah jer smo već navikli na stalne borbe. Posmatrah smo mutnu Savu. Ko zna koliko je leševa nevinih ljudi žena i dece pronicia.

Bilo je okoi 8 sati. Sunce je izgrevalo kroz maglu koja se čas spuštala, čas dizala. Od Skele se začu motor. Zaključismo da je to na Savi. Na oko kilometar vazdušne linije ugledasmo brod kako plovi ka Sapcu. Od oružja smo imah puškomitraljez i 3 puške. Brod nam se polako približavao. Već smo videli palubu i na njoj ljude. Činilo nam se da vidimo i mašihke, a naš drug Raja »vide« i top. »Nije to top« reče Sarović, »ali na brodu sigurno ima jačih snaga neprijatelja. Gle, gle! Pored nemačke i srpska zastava« — uzviknu Sarović i ljut na izdajnike koji su svoju saradnju sa okupatorom pravdali nekim ciljevima srpstva... Sarović kao vođa patrola izvrši borbeni raspored. Odredio je mesto puškomitraljescu i saopštio nam da će on biti desno, 20 do 30 metara dalje od patrola. Kada se brod približi, on će viknuti posadi broda, da pristane ovamo. »Vidite — pokaza nam iz zaklona, na brodu ima i civila! Ako prevozi samo putnike i ne bude neprijateljskih vojnika, ja ću prići. Bude li na brodu jačih neprijateljskih snaga, bogami, neću«. Bilo nas je četvoro. Sarović dodade da se njegovom naređenju za prilaz brodu i mi pridružimo iz zasede, kako bi neprijatelj imao utisak da se ovde nalazi velika partizanska jedinica.

Čim je brod stigao ispred nas povikasmu da stane, ali je cm i dalje plovio. Šarović tada naredi da iz pušaka opalimo po jedan metak preko broda. Brod je na to odmah stao ali nije prilazio obah. Doviknusmo, da brod pride obah. Zatim SG pojavi bela zastava, a odmah zatim nekoliko pušaka dignutih u vis i glasovi: »Predajemo se, evo oružja!« Prilazeći obali učinilo nam se da brod brzim zaokretom grabi ka Beogradu! Šarović naredi paljbu' puškomitraljezom. Posle prvog rafala brod stade, a zatim se začu glas: »Predajemo se«. I komandant broda pritera brod uz obalu.

Šarović stade ispred broda i već po ranijem dogovoru dozva nas po imenu dodavši: » A ostali neka ostanu na svojim mestima!« To ponovi nekohko puta kako bi ga svi na brodu čuh. Motor prestade da radi, ah most još nije bio postavljen. Komandant broda naredi posluži da postavi most, a nas pozva da prekontrolišemo brod. Šarović doviknu komandantu broda da ne postavlja most i upita da li na brodu od oružja ima samo ono što se moglo videti s obale. »Jeste, gospodo«. »Mi nismo gospoda«, obrecnu se na njega Šarović. »Mi smo partizani i oslovljavamo se sa drugovi... Nego, je si li siguran da više naoružanih na brodu nema?« »Nema... nema, drugovi« — odgovori komandant broda i ne sačekavši da Šarović dalje pita. Zatim poče da nešto muca. »Šta se plašiš! Ovo je sve slobodno«, prekade ga Šarović obuhvatajući jednim zamahom ruke okolinu a zatim mu naredi da preko jednog svog lađara saopšti svim putnicima da izađu pred izlaz iz broda. Minuti nam se učiniše kao večnost. Pošto se putnici ne pojaviše komandant broda povika: »Izlazite već jednom«. Iz broda izide prvi putnik sa rukama dignutim uvis, a za njim i ostali. Šarović im doviknu da se ne plaše jer mi partizani kažnjavamo samo one koji saraduju s Njemcima. Na pitanje Šarovića da h su svi tu, odgovoriše mu da je samo jedan ranjen ostao u kabini broda, a da ih skupa na brodu sa komandantom ima 17 i da naoružanih ima onoliko koliko je već rekao komandant. To je, izgleda, i bio razlog što nisu odmah izašli na palubu.

U tom stigoše i drugovi iz čete čemu se najviše obradovasmu. Sada smo bih sigurni da nam brod neće umaći. Stiže i komandir čete Miljković. Šarović mu na brzinu podnese izveštaj: »Kažu da ih ima samo 5 naoružanih na brodu«. Sada komandir čete nastavi »igru«: »Neka Prva četa ostane levo, Druga desno; jedan vod neka u neposrednoj blizini broda zauzme položaj i čeka dalje naređenje«. U stvari, sem voda koji je sa Miljkovićem izbio na obalu Save postojao je još samo jedan vod koji je poseo položaj. Miljković je tek tada naredio da se postavi most. Sa broda prvo izide 5 žandarma, zatim

posada broda sa komandantom koje povedosmo dalje od obale. Tada pristupismo legitimisanju onih na brodu. »Nikog ne zadržavati sem naoružanih« naredi nam komandir čete. Upozori nas da budemo korektni pri pretresu stvari. »Nas interesuje samo oružje i možda kakva prepiska«.

! Na naš poziv, iz broda počеше izlaziti putnici. Prvi po-
! doše zbunjeni bez stvari pa ih vratismo da i njih ponesu.
i Jedan za drugim putnici pokazаше isprave i stvari, a zatim se
i počеше raskopčavati. Opomenusmo ih da nećemo ići u detalje.
Još ni polovinu putnika nismo pregledah, kad se od Zemuna
i pojavi nemački avion. Leteo je iznad samog korita* Save. Kod
i putnika nastade panika, ah ih mi umirismo. Avion samo na-
pravi jedan krug nad nama i produži dalje. »Sigurno misle da
je pristanište« — zaključismo i nastavismo dalje legitimisanje
i pretres putnika među kojima je bila i jedna žena sa žutom
trakom oko ruke. Svi smo mislili da je Jevrejka, ah čim pro-
govori vidismo da je Ciganka koja reče da je iz Marinkove
Bare iz Beograda i da ide svojim u neko selo; kod Šapca. Po
našem naređenju skide traku s ruke ah je ne baci već strpa
u džep »zlu ne trebalo«. Kad se završi legitimisanje, Miljković
i saopšti putnicima da mogu ići ka Šapcu. Međutim saznasmo
da je među legitimisanima bio i ban Drinske banovine Hija
Popović, zvani Spirinovac koji je verovatno imao legitimaciju
na drugo ime. Dva druga odmah otrčaše za odmaklim putni-
cima, ah se brzo vratiše, izvestivši komandira da je Ilija Popo-
vić u selu Beljin odmah najmio kola i umakao ka Šapcu. Bilo
nam je krivo zbog ovog propusta. -

Stigli su narodni odbornici. Dogovorismo se s njima ko-
liko će kola biti potrebno da se sa broda što pre pretovari roba.
Pored putnika, brod je natovaren velikom količinom raznog
•tekstila, gvoždarije, nešto vojne opreme, cokula, čebadi i osta-
log. Već pristigoše i seljaci s kolima, u koja smo zajedničkim
snagama prenosili robu sa broda. Morah smo raditi brzo, jer
je neprijatelj mogao stići bilo od Šapca bilo od Beograda. Po-
sebno smo se plašili tenkova, a i avijacijom se mogao uništiti
brod i sve što je na njemu. Narod je nosio sve: stolove, stolice,
posude. Natovarena kola jedna za drugim krenula su ka Dre-
nu. Niko ništa nije uzeo za sebe bez odobrenja komande. Kada
sam ušao u brod iznenadio sam se kako lepo izgleda. Jedva sam
pamtio da sam se kao dete jednom vozio u Beograd malom
ladom »Jezdića« koja je za mene tada bila ogromna. Razgledao
sam restoran i kuhinju. Pogled mi pade na jednu veliku kutiju
u magazinu i kad je otvorih videh da su to nekakve pilule.
Stariji drugovi utvrdiše da je to saharin. Bilo ga je oko 8 ki-
lograma. Naređeno je da se dobro čuva kao neophodan za bol-

niču i ranjenike.. S nama je i Hari, Nemač koji je dezertirao iz Hitlerove vojske i došao kod nas. Smatrao je sebe komunistom i besprekorno se borio protiv nemačkih fašista. On uz veliki čekić i počeo da lupa po brodu. Ne da, kaže, Nemcima ništa. Želeo je da Hitlerova ratna mašina što pre posuslane Lupao je čekićem, i psovao kao da udara po samom Hitleru. Oko njega se okupilo dosta seljaka. Svima je bilo milo što baš Hari razara brod koji služi Nemcima. Hari je najbolje znao koliko je poštenih Nemaca, Jevreja i ljudi dragih narodnosti pobijeno po nacističkim logorima, pa je hteo da ih koliko-liko osveti.

Stiglo je naređenje da po istovaru brod uništimo. Hari je tražio da baš on to učini. Pridružilo mu se još nekoliko drugova. Hari dade uputstvo gde, šta i kako treba prelići uljem i benzinom. Na kraju je uključio sirenu broda i naredio da svi iziđu napolje. Svi smo očekivah što će na kraju biti. Bilo nam je žao ovog lepog broda, ah ga nismo mogh sačuvati, jer bi ga neprijatelj upotrebio protiv naroda.

Začu se komanda da se svi udaljimo sa broda. Hari je u utrobu broda bacio bombu i zaklonio se, ah do eksplozije nije došlo. Bomba je bila jedna od onih koje smo našh po jarugama pa nije ni eksplodirala. »Bacaj, Hari, partizanku« doviknu mu Draga Vuković. Hari izvadi bombu oblog "oblika, izrekanu na površini, izrađenu u Užicu. Ne prođe nekohko sekundi kad odjeknu eksplozija. Buknu plamen i počeo obuhvatati brod. Kroz guste oblake dima čuo se pisak sirene. Na obah se okupilo mnoštvo naroda iz okolnih sela, radujući se ovom uspehu. A sirena svira h svira. »Ala kuka kraljica! Žao joj, sirote, Nemaca«, počeoše šale na račun kraljice Marije. Setih se mornaričkog podoficira Dragana Gradinca koji je na nekom brodu prenosio poštu Tivat—Šibenik. Bio je simpatizer KPJ pa je njegovom zaslugom, kažu, i došlo do demonstracije na tom brodu. S njim je bio i Pera Borković, rodom iz Zabrežja, takođe podoficir, ah mašinske struke. Dragan je zbog ove akcije na brodu kasnije bio osuđen pa smo čuli da je pobjegao iz zatvora. Već sam zamišljao koliko će se radovati ovoj našoj akciji.'

Brod »Kraljica Marija« potpuno je izgoreo, a ogaravljena gvozdurija ostala je—da viri iz vode blizu obale Save.

NEMAČKA OFANZIVA

11. septembra 1941. godine počela je blokada Obrenovca gde je po zadatku Partije ostavljeno nekoliko drugova kao udarna grupa u sastavu: Stanislav Adamović, Janko Burić, Milan Dimitrijević i drugi. Bogosav Penčić je takođe bio u grupi

ali je posle nekoliko dana provaljen kod policije i morao je atiči u odred. U grupi je "bilo još nekoliko za koje se tada zbog konspiracije nije znalo. Adamović, kao službenik socijalnog osiguranja, inače član KPJ, bio je vođa udarne grupe koja je početkom napada imala zadatak da zauzme zgradu pošte, policije i banke. Snage Posavskog odreda opkolile su Obrenovac i odmah počele sa delimičnim prepadima. Naše patrole sili, zalazile u predgrađe Obrenovca čarkajući se sa patrolama žandarma i pohcajaca. Nemci se nisu pojavljivali. Grupa, ilegalnih radnika iz Obrenovca javila je da je spremna i samo očekuje naređenje za napad. Sve je bilo u pokretu, i" staro i mlado, izveštavajući komande naših jedinica o pokretima neprijatelja koji je inače, pokušavao da pregovara sa komandom našeg odreda o predaji Obrenovca. Mitar Drenjanin, komandir gradske straže, stigao je iz Obrenovca i izjavio da Nemci niti daju niti ne daju svoju saglasnost o predaji. Čak se i ne zna tačno koliko ima Nemaca! Oni su se davno pre blokade grada zabunkerisali i s vremena na vreme pokušavali da prodru u sela sa motorizacijom, ali su se uveče obavezno vraćali u Obrenovac. Zatim je dodao — »Da u neposrednoj blizini nemaju jake garnizone, Posavski partizanski odred bi već imao i Obrenovac u svojoj velikoj slobodnoj teritoriji«.

Nemci su "preduzeli sve mere da prikupe podatke; o našim snagama, koristeći u prvom redu petu kolonu. Partizanima su prijavljivana nepoznata hca koja su se raspitivala o našim snagama i rasporedu. Tako su uhvaćena dvojica ustaša na Zatrežju, jedan izdajnik u Velikom Polju i jedan u Ratarima, koji su priznali svoj izdajnički rad.

Pregovori sa Mitrom Drenjaninom vođeni, su bez uspeha jer nikada nije mogao ništa sam da odluči. Nekoliko žandarma iz Obrenovca već se predalo našim jedinicama. Neprijatelj je dobio u vremenu, pa je 17. septembra u zora u Obrenovac stigao 125. nemački pešadijski puk kao kaznena ekspedicija, koji je oko sedam časova krenuo u napad na naše položaje. Pri izlasku iz Obrenovca u pravcu Valjeva pođelio se u dve kolone; jedna je išla železničkom prugom bez motorizacije, a druga dramom sa tenkovima. Partizanski položaji u zaseoku Bošnjaci bih su opkoljeni. Od prve vatre dva Nemca su ranjena, a jedan je ubijen. Naše jedinice su se morale povlačiti pred nadmoćnijim neprijateljem. Preko reke Tamnave otišli smo ka selu Belo Polje i Zvečka. Nemci su posle borbe još dugo tukli okolinu iz tenkova i topova, a po ishodu borbe kad da im je jedina namera bila opkoljavanje naselja Bošnjaci.- Otpočeli su pretres dvorišta i kuća u Bošnjacima, maltretirajući one što nisu mogli izbeći. Tako su u kući Gruje" Jovanovića (mòlerskog

radnika koji je bio u partizanskom bataljonu, pa se pokolebao i vratio kući) pronašli skrivenu municiju. Odmah su isterali sve stanovništvo, čak i malu decu, na jedno mesto. Zatim su iz grupe pohapšenih izdvojili omladinca Borda Jovanovića, trgovačkog pomoćnika i s njim pošu u pretres kuće za koju su pretpostavljali da ima partizana. Ne pronašavši nikog, poterali su pohapšene na streljanje zahtevajući od Đorđa Jovanovića da pokaže porodice koje imaju nekog u partizanima uz obećanje da će poštediti njegovu porodicu. Jovanović nije htio ništa da kaže, a čim mu se ukazala prva prilika prebacio se preko ograde i pobjegao. Nemci su iz grupe uhapšenih izdvojili: Vladu Ilića, Mirčeta Jovanovića, Stojana Jovanovića (koji je imao samo 15 godina) i Dragu Boškovića i streljali ih. U tom je naišao i Gruja Jovanović u čijoj su kući našli municiju, te su naknadno i njega streljali.

Ovom drugom odmazdom u Obrenovcu Nemci su najavili i pokolje kakve su vršili i u Poljskoj. Noću 17/18. septembra u Obrenovcu su uhapšena 23 građana za koje se smatralo da su simpatizeri NOP-a, kao: Peru Petrovića, Jovana Petrovića, Iliju Čalića i druge. Policija, koja se za vreme blokade Obrenovca nije ni osećala da postoji, odjednom se aktivirala. Sve snage reakcije ujedinile su se i otpočele formiranje »nedicevaca« i četnika. Ali pošto se narod Posavine nije odazivao pozivu izdajnika, Nemci su sutradan, 19. septembra doveli 200 nedicevaca iz Beograda i odmah ih uputili u borbu protiv partizana, otpočinjući istovremeno sa propagandom sračunatom na (demoralizaciju stanovništva Posavine. Petokolonaši Alija Zirić, Geza električar i još neki već su stavili kukasti krst, takmičeći se u maltretiranju partizanskih porodica. Uhapšili su i Stanislava Adamovića, Ljubu Stepića i Stanka Penčića (koji je imao tek 15 godina, a koga je Alija Zirić tukao dok nije bio krvlju obližen i tako ga krvava proveo kroz grad do zatvora). Stanislav Adamović je u zatvoru zverski mučen.

Nedicevoj jedinici koja je iz Beograda stigla u Obrenovac, pristupilo je iz celog posavskog sreza samo nekolicina ljudi koji su se od partizana sklonili u Obrenovac (uglavnom neradnici i zelenaši). O Kostu Pećancu se u Posavini govorilo još na početku ustanka, ali kao čoveku koji se bori protiv Nemaca. Sada je svima bilo jasno ko su četnici Koste Pećanca. Do dolaska kaznene ekspedicije njih u Obrenovcu i Posavini nije bilo. Sada je Stojan Spasić, bivši pekar, postavljen za četničkog komandanta sreza, a Buda Bosiljčić, bivši oficir, za načelnika štaba. Obojica su se hvalili da su na Jastrepcu završili kure za četovođe, a otuda su doveli oko 20 četnika. Za islednike u četničkom štabu postavljeni su Života Ivanović, sudski činovnik i Slavko Bekera, službenik.

Dolaskom ovih četnika u Obrenovac nastupio je nepojmljivi teror. Čim bi pala noć i-otpočeo policijski čas, čuh su se jauci mučenih saradnika NOP-a; pretresani su stanovi i pljačkane stvari onih koje su mučili. Četnici su u Obrenovcu često organizovani »blokade« za hvatanje partizana, što je bio samo izgovor. Oni su, u stvari, pljačkali stanove. Svakom za koga su znali da ima ma koga u partizanima oduzimahu svu imovinu. Kasnije su osnovali i »Odbor za likvidaciju partizanske imovine«, koji je javno oduzimaao sve. To se naročito odnosilo na partizane koji su imali radnju ili dućan. Kaznena ekspedicija je izvršila zločine koji se ne zaboravljaju. Masovne odmazde, pojedinačna streljanja u selima, zatim streljanja u Skeli, Draževcu i Grabocu, govorili su da neprijatelj ima za cilj uništiti što više naroda slobodarske Posavine. Tako je ekspedicija u Grabocu streljala koga prvog sretne, čak i četnike. Nemci su pohapsili oko 100 seljaka iz Grabovca pa su na zahtev četnika izdvojili partizanske saradnike Miru i Obreniju Lazić, a ostale streljali. Četnici su Miru i Obreniju doveli u Obrenovac, pridružili im i Dragu Rahković iz Draževca i sve troje na najsvirepiji način isekli kamama na obrenovačkom groblju i tako iznakažene ostavili nesahranjene.

Nemačka kaznena ekspedicija, sa četnicima i nedićevcima, svakodnevno je napadala položaje Posavskog partizanskog bataljona. Počelo je povlačenje naših jedinica sa teritorije Posavine. Četnici Koste Pećanca, podsticani od Nemaca, postali su sve okrutniji u svojim zločinima u Obrenovcu. Pored ostalih, streljali su Stanislava Adamovića i Ljubu Stepića, misleći da će zločinima i odmazdama uništiti slobodarski duh naroda Posavine. Međutim, narod Obrenovca ostao je dosledan borbi za slobodu, čak i uz najveće žrtve. Organizovan rad za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika nije u Obrenovcu prestajao za sve vreme NOB.

Jovan PENCIC

DVA ORUŽANA SUKOBA NA KOTARU KOPRIVNICA

POKUŠAJ ATENTATA 5. OKTOBRA

P rebacujući se iz šume kod sela Kašljevca prema Kalniku, Bjelovarska partizanska grupa¹ je doznala da se u Koprivnici 5. oktobra sprema ustaški zbor, na kojem treba da govori rtr Mile Budak, Pavelićev »doglavnik« i ministar za »bogoštovlje i uljudbu« u ustaškoj vladi. Komandir grupe Gustav Perl Benda i komesar Franjo Marenčić izdvojili su se od jedinice i pošli u Koprivnicu, presvukavši se u civilna odijela. Bili su naoružani pištoljima i bombama. Znajući za njihovu namjeru da izvrše atentat na Budaka grupa se suprotstavljala njihovoj odluci, jer je smatrala da će biti nemoguće pobjeći čak i ako atentat uspije. Ipak, od odluke nisu odustali i 5. oktobra našli su se u Koprivnici.

U Koprivnici su se Marenčić i Benda šetali parkom i budno pratili okupljanje ustaške mladeži i ustaša, koji su dolazili na zbor. Pri tom ih je, kao sumnjive, zapazio policajac Stanko Čipić, koji im je prišao da ih legitimira. Umjesto legitimacija Benda i Marenčić su izvadili pištolje i natjerali Čipića da se udalji, a zatim su počeh bježati. Čipić je digao uzbunu i sa ostalim policajcima i ustašama krenuo u potjeru za njima. Alarmirani od ustaša i neki fašistički nastrojeni mještani pojurili su za partizanima, pa je pred pravoslavnom crkvom Benda u samoodbrani bacio bombu i ranio dvojicu građana. Zatim su on i Marenčić nastavili bijeg.

Vidjevši da potjeri ne mogu izmaći, Benda je pokušao da se sakrije u jednu kuću u blizini centra grada, no ustaše su to vidjele i pošle za njim. Sa tavana kuće Benda je pružao otpor i ubio ustašu Buru Samodžiju, a jednog lakše ranio, dok

¹ Bjelovarska grupa formirana je u drugoj polovini juna 1941. u šumi Bedenik kraj Bjelovara, a s oružanim akcijama je otpočela sredinom avgusta.

nije bio teško ranjen u glavu. Već upola mrtvog ustaše su ga uhvatile i prebacile u Koprivničku bolnicu, gde je drugog dana podlegao. Marenčić, koji je zbog kratkovidosti nosio naočale, izgubio ih je prilikom bijega, pa ne videći dobro zapleo se u neke žice i pao, te su ga ustaše živog uhvatile. Kasnije su ga otpremile u Zagreb, u zatvor na Savskoj cesti i zatim strijeljale u Rakovom Potoku. To je bio veliki gubitak za Partiju i Bjelovarsku grupu.

Glas o borbi sa ustašama u samoj Koprivnici ubrzo se proćuo daleko van granice bjelovarskog okruga. Za nju su ćuli i zatvorenici logora »Danica« u Koprivnici, koje je ohrabrilo saznanje da djeluju oni koji će osvjetiti mnogobrojne pale nevine ųrtve. I rodoljubivo građanstvo je u tim pućnjevima spoznalo da djeluju oni, koji će stati na kraj ustaškim-zulimima. Ta akcija naroćito je imala velikog odjeka u srpskim, solima u okolini Koprivnice, Kriųevaca, Kalnika i Ludbrega, kao i selima bjelovarskog i koprivnićkog kotara.

AKCIJA U NOVIGRADU PODRAVSKOM

Nesumnjivo je akcija Bjelovarske i Javorovaćke partizanske grupe u napadu na Novigrad Podravski imala polićki znaćaj, ali je ujedno po posljedicama znaćila i teųak poraz za partijsku organizaciju kotara Koprivnica.

Akciju je organizirao Okruųni komitet KPH Bjelovar, a njom je rukovodio sam sekretar OK, Kasim Ćehajić Turćin.

Okruųni komitet razradio je ųiroko zamiųljen plan akcije u kojoj je, kao pomoć u izvrųenju, trebalo da ućestvuju i komunisti sa đurđevaćkog i koprivnićkog kotara (i to kotara Đurđevac iz: Đurđevca, Virja, ųemovca, Hampovice i Mihoļjanca, a kotara Koprivnice iz: Novigrada Podravskog, Javorovca, Plavųnica, Vlajsłava, Koprivnice, Ālekovca, Drnja, Imbriovca, Brega i Peteranca).

Kotarski komitet KP Koprivnica trebalo je da osigura. dinamit iz rudnika ugljenokopa Bregi, a đurđevaćki komitet alat za razmontiranje pruge i ųkare za rezanje ųica.

Akcija na Novigrad Podravski zapoćela je noću 27. novembra 1941. Komunisti iz kotara Đurđevac ućestvovali su u. razmontiranju pruge na relaciji Virje — Đurđevac, -na rezanju telefonskih stubova, kao i telefonskih ųica, no predvićena akcija nije u potpunosti uspjela. Istina, i komunisti iz Hlebina, Novigrada Podravskog i Plavųinca minirah su most izmeću Novigrada i Koprivnice, no zbog izmjenjenog plana u akciji nisu ućestvovali i komunisti ostalih sela sa kotara Koprivnice-Naime, akcija na Novigrad bila je u prvom momentu planirana.

-za osam dana kasnije nego što je izvršena, pa zbog toga i nisu učestvovali komunisti svih predviđenih sela.

Dan prije napada na Novigrad u Javorovac je stigla Bjelovarska grupa. Odmah je u kući Jove Vujčića održati sastanak s borcima ove i Javorovačke grupe. Na sastanku je rukovodilac Javorovačke grupe Marijan Milivoj, izneo značaj akcije ~u borbi protiv okupatora. Kasim Čehajić Turčin, koji se u međuvremenu teško razbolio, nalazio se u selu Borovljanima kod Nikole Kalanje, odakle je davao uputstva o akciji i njenoj organizaciji.

U samoj akciji na Novigrad učestvovah su borci Bjelovarske i Javorovačke grupe i neki članovi KP iz sela Vlislava, Novigrada, Srdinca i Plavšince. U toj akciji zaphjenjeno je 20 pušaka, oko 5.000 »mauzer«-metaka, 1 geštetner, 1 ciklostil •veća kohčina papira i boje za umnožavanje, a uništena je; općinska arhiva.

Prema zamisli OK, poshje akcije na Novigrad trebalo je da kompromitovani članovi partijskih organizacija odu sa grupom, kako ne bi bih izloženi hapšenju i progonima. U tom smislu su i rukovodioci Bjelovarske grupe, nakon završene akcije, pozvali članove Partije i simpatizere koji su učestvovali da se uključe u grupu. Međutim, oni su odgodili svoj polazak za nekohko dana, dok ne završe neke poslove kod kuća. Sa grupom su krenuli iz Javorovca samo Branko Halapa Braco i TVIarijan Milivoj.

Četa je jedan dio zaplijenjenog oružja sakrila u selu Srdincu, kod Steve Vučkovića, simpatizera KP.

Prilikom napada na općinu Novigrad u zgradi je bio samo jedan općinski stražar, a ustaše su uhapsile drugog stražara, Ivana Resteka, pod sumnjom da je bio u vezi sa partizanima. Prebacili su ga u Jasenovac, gdje je ubijen 1942. godine.

Ova akcija veoma brzo se pročula po cijeloj Podravini, "Moslavini i Slavoniji, a ustaše su još brže reagovale ubacivši u potjeru za Bjelovarskom grupom sve svoje snage sa ovog područja. U potjeri su učestvovah žandarmi, pohcija i ustaši; iz Đurđevca, Virja, Kapele, Bjelovara i Koprivnice.

Prilikom ove potjere jedna ustaška jedinica je stigla u selo Vlislav, pred kuću Josipa Blažića koji je učestvovao u akciji. Opazivši ustaše on je pokušao da pobjegne u polje, -ali je uhvaćen. Pod mučenjem odao je poznate drugove, -koji su bih u jednom brzom naletu uhapšeni Među uhapšenima bih su: Slavko Ledinski, zidar, Matija Ormuž, stolar, Ivan Cirkvenac, seljak i Josip Goldšmit, trgovac — svi iz Novigrada; Ivan Soštarić, seljak iz Hlebina; Nikola Rojčević, Milan Puli a i Stevo Ciganović, svi seljaci iz Plavšince; Stevo Vučković,

seljak iz Srdinca; Nikola Kalanj, seljak iz Borovljana; Žiga Jelinić, trgovac, Milan Kukić i Josip Blažić, seljaci — svi iz Vlaislava.

Sekretara Okružnog komiteta Bjelovar, Kasima Čehajića, uhvatile su listaše u kući Nikole Kalanja, u Borovljanima. U naglom prepadu ustaša teško bolestan Čehajić je bio uhvaćen ne mogavši da pruži otpor.

Nikola Kalanj je pod batinama izdao vezu Okružnog komiteta u Bjelovaru, Stjepana Ivekovića, postolara iz Bjelovara. Kod njega je provala zaustavljena. Ovih 15 članova Partije i simpatizera osudio je Pokretni prijeki sud u Bjelovaru na strijeljanje 19. decembra 1941. Svi su strijeljani 20. decembra, a kad su kamionom prevoženi na stratište, pjevali su Internacionalu. Dok je zasjedao u Bjelovaru 19. i 20. decembra Pokretni prijeki sud je osudio na smrt strijeljanjem 95 ljudi. Svi su se pred Sudom junački držali. Posebno se istakla svojim junačkim držanjem sedamnaestogodišnja skojevka Mira Jelenić.

Ova provala, hapšenje i strijeljanje ovolikog broja komunisti i simpatizera na ovom području, odrazili su se na aktivnost i dalji rad partizanskih grupa u kotaru Koprivnica, tako da su se posljedice osjećale još nekoliko mjeseci kad je ustanička aktivnost uzela širi zamah, a partijske organizacije se ojačale i ponovo učvrstile.

Ante DOBRILA PEPO

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U UŽIČKOM OKRUGU 1941. GODINE

U užičkom okrugu svi prvi narodnooslobodilački odbori nastali su avgusta 1941. godine, da bi ubrzo prerasli u široku mrežu organa vlasti na čitavom području okruga. Uslovi u kojima su radili narodnooslobodilački odbori bili su vanredno teški, a problemi koje su morali savladivati veoma ozbiljni. Užički okrug je bio poznat kao siromašan kraj, a po okupaciji to je stanje postalo još teže. Zbog događaja od 6. aprila naovamo mnogo zemlje je ostalo neobrađeno ili je obrada bila slaba. U čitavom kraju vladala je oskudica u hlebu, soli i petroleju. Prekinule su bile veze sa krajevima iz kojih se dovozio kukuruz za prehranjivanje (Macvom, Posavotamnavom, Pomoravljem, Vojvodinom). Odneto je i uništeno mnogo saobraćajnih sredstava i zaprega, kojih ni do rata nije bilo dovoljno. Stočni fond je takođe bio jako osiromašen. Veliki broj porodica u selu i gradovima ostao je bez hranilaca (samo u gradu Užicu i najbližoj okolini bilo je oko hiljadu takvih porodica). Veliki broj lica ostao je bez ikakvih prihoda (samo u Užicu bilo je oko 3.500 takvih lica, od kojih oko 1.000 izbeglica iz Bosne i Makedonije i deportovanih porodica iz Slovenije).

Privreda je bila gotovo zamrla. U gradovima je priličan broj lica ostao bez zaposlenja. Bio je smanjen obim poslovanja malobrojnih preduzeća (tkačnica, kožara, fabrika oružja), a mnoge manje radionice prestale su sa radom ih su znatno smanjile poslovanje. A i zaposleni radnici i službenici neuredno su primah plate i zarade. U stalnom strahu od okupatora i policijskih organa i opasnosti po život, seljaci su izbegavali dolazak u gradove i na pijace, pa je i razmena dobara između grada i sela bila znatno umanjena, što je još više otežavalo život stanovništva i u gradu i u selu.

Narodno oslobodilački odbori, iako neiskusni, svesrdno pomognuti od radnih ljudi sela i gradova, odmah su se uhvatili u koštac sa svim ovim problemima i za nešto više od dva meseca predstavili se kao pravi organi narodne vlasti. Narod je u njima, video moćno oružje za svoje oslobođenje.

1. MESNI I SRESKI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI

Prve akcije partizanskih jedinica u selima bile su, po pravilu, praćenje rasturanjem starih opštinskih uprava i paljenjem opštinskih arhiva, a u nekim mestima i formiranjem organa vlasti. Tako su prvi narodnooslobodilački odbori u užičkom okrugu formirani (u selima Radobuđi) (bivši srez ariljski) i Sirogojnu (bivši srez zlatiborski) krajem avgusta 1941. godine na zborovima ih konferencijama građana koje su organizovale partijske jedinice. Na njima su obično govorili komandiri i politički komesari četa ih partijski rukovodioci sreza. O broju i sastavu članova odbora odlučivah su sami građani. Po selima i zaseocima formirani su mesni, a u Užicu Gradski narodnooslobodilački odbor. U mnogim selima ovi odbori su predstavljali prva uporišta narodnooslobodilačke borbe.

U toku 1941. godine, na području užičkog okruga radio je 71 mesni narodnooslobodilački odbor. Samo manji broj perifernih sela koja su držali četnici bio je bez organa narodne vlasti. Po područjima •srezova, mreža mesnih narodnooslobodilačkih odbora izgledala je ovako:

— U ariljskom srezu: u selu Radobuđi, formiran 17. avgusta; u Arilju, formiran krajem avgusta; u Vranama, Kruščici, Latvici, Bjeluši, Močiocima, Cerovi, Mirosalcima, Virovu, Dobračama, Visokoj, Severovu i Grdoviću.

— U račanskom srezu bilo je 12 mesnih NOO i to u: Koštajevićima, Rogačici, Oklecu, Ovčinji, Strmovu, Donjem Zarožju, Solotuši, Rači, Beserovini, Bačevcima, Dubu i Pilići. Selo Zaovine bilo je pod kontrolom četnika, pa odbor nije oformljen.

— U užičkom srezu odbori su postojali u: Ljubanju, Gostinici, Staparima, Kačeru, Drežniku, Bioski, Sevojnu, Ravnima, Buaru, Podpeći (Krvavcima), Karanu i Ribaševini.

— U zlatiborskom srezu: u Sirogojnu, formiran krajem avgusta, zatim u Čajetini (koji je vršio i funkcije sreskog NOO), Krivoj Reci, Rožanstvu, Semegnjevu, Rudinama, Alinom Potoku, Gostilju, Dobrosehci, Draghci, Sjeništu, Jablanici, Šljivovici, Mokroj Gori i Kremni.

— U požeškom srezu u: Godoviku, Gorobilju, Visibabi, Zdravčićima; Jelen-Dolu, Guglju, Gojnoj Gori, Rogama, Milićevom Selu i Prilipicu. Mesni odbor u Požegi vršio je i funkcije sreskog narodnooslobodilačkog odbora. U severozapadnom delu sreza u: Glumaču, Gornjoj, Srednjoj i Donjoj Dobrinji, Kaleniću, Ježevici, Duškovicima, Družetiću i Bogdanici mesni narodnooslobodilački odbori nisu formirani, jer je ta teritorija, u čijoj je blizini bio i štab Draže Mihailovića na Ravnoj Gori,

bila pod neprekidnom kontrolom i velikim pritiskom četničkih snaga iz raznih krajeva zemlje.

— U crnogorskom srezu su, pored Narodnooslobodilačkog odbora u Kosjeriću, postojali i mesni odbori u Sečoj Reci, Subjeli, Radanovcima, Makovištu i Vardi. Ostala sela ovog sreza nisu imala odbore jer su bila pod kontrolom četnika.

— U moravičkom srezu u: Srednjoj Reci, Kosovici, Opaljeniku, Bratljevu, iKušićima, Brezovi, Kovilju, Erčegu, Sumama i Ivanjici.

Sreski narodnooslobodilački odbori postojali su:

— U Arilju; formiran 29. avgusta 1941. Ila zboru **kome** je prisustvovalo oko 1.000 građana iz Arilja i okoline. Na **zboru** je govorio Stevan Čolović, sekretar Sreskog komiteta KPJ i politički komesar Ariljske partizanske čete. Ovaj odbor je, u stvari, obrazovan kao Mesni narodnooslobodilački odbor Arilje, ali je kasnije vršio i funkcije Sreskog NOO. Predsednik ovog odbora bio je Ljubomir Stojić trgovac, a sekretar Svetolik Lazarević sudija.

U Bajinoj Bašti; formiran 14. septembra na konferenciji delegata mesnih narodnooslobodilačkih odbora i građana Bajine Bašte.

U Požegi; formiran 16. septembra na zboru građana iz Požege i okoline. Na zboru su govorili Vukola Dabić, član štaba Užičkog NO partizanskog odreda i Milivoje Radovanović Parbin, komandant mesta, u Požegi. U odbor su izabrani — za predsednika Ljubomir Mičić zemljoradnik, bivši komunistički poslanik 1920. godine¹, a za potpredsednika Milan Petronijević trgovac.

U Čajetini; formiran 24. septembra na zboru koji je sazvala komanda Zlatiborske čete. U odbor su izabrana 24 odbornika, među kojima i neki kolebljivi elementi, zbog čega je ovaj odbor ispoljio manju aktivnost od ostalih, a njegove funkcije je najvećim delom vršila komanda mesta u Čajetini (komandant Dobrilo Petrović student iz Užica).

U Užicu; formiran 3. oktobra na konferenciji predstavnika mesnih narodnooslobodilačkih odbora sa područja užičkog sreza. U odbor je izabrano ukupno 11 članova, sa predsednikom Borisavom Jokićem zemljoradnikom na čelu.

U Kosjeriću; formiran 5. oktobra na konferenciji građana kojoj je u ime odreda i OK prisustvovao Vojo Bojović obuçar-

¹ Zarobljen na Limu februara. 1942. godine i osuđen na smrt ud nemačko-četničkog prekog suda u Požegi. Predsednik ovog suda bio je nemački oficir, a članovi suda četnici majora Manojla Korača. Preci streljanje-četnici su Ljuba Mičića zverski mučili i njegovo masakrirano telo izložili na trgu u Požegi koji danas nosi njegovo ime.

ski radnik iz Užica. Za predsednika je izabran Jovan Marković zemljoradnik.

U Ivanjici nije došlo do osnivanja sreskog narodnooslobodilačkog odbora zbog stalne aktivnosti četničkih jedinica kako u samoj Ivanjici, tako i na području dragačevskog sreza, mada su u tom pravcu vršeni pokušaji između 14. i 26. septembra 1941. godine.

2. GRADSKI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR UZICA

Ovaj odbor obrazovan je 26. septembra (2 dana po oslobođenju Užica), na konferenciji održanoj u sali zgrade Narodnebanke, na koju su, pored predstavnika KPJ, bili pozvani i predstavnici građanskih partija. Konferenciji su prisustvovali još Želimir Đurić, sekretar OK, Slobodan Penezić, član OK, Dušan Jerković, komandant i Milinko Kušić, politički komesar Užičkog odreda. Konferenciji je predsedavao Dušan Jerković koji je u ime štaba odreda i Okružnog komiteta Partije pozvao prisutne da pristupe obrazovanju narodnooslobodilačkog odbora za grad Užice.

Rukovodioci građanskih partija izjasnili su se protiv osnivanja narodnooslobodilačkih odbora, insistirajući da se obnovi opštinska uprava samo sa novim ljudima, što se podudaralo sa stavovima vodstva ovih partija, koja su po svaku cenu htela da zadrže mehanizam stare vlasti. Međutim, rezultat konferencije je ipak bio obrazovanje Gradskog narodnooslobodilačkog odbora od 36 članova. Pored komunista i građana bliskih Partiji, u odbor su ušli zanatlije, trgovci i intelektualci, među kojima priličan broj onih koji su do rata pripadali opozicionim, građanskim partijama. Za predsednika Gradskog narodnooslobodilačkog odbora izabran je Košta Čurčić, berberin, a za sekretara Milivoje Kovačević, advokatski pripravnik.

Jedan broj odbornika, izabranih na konferenciji 26. septembra, ubrzo je prekinuo saradnju u odboru, naročito posle presude osmorici petokolonaša i ljotićevara. Na njihovo mesto* izabrani su 7. oktobra drugi ljudi na konferenciji održanoj u Sokolskom domu.

U Užicu je još jednom, početkom novembra 1941. godine, učinjen pokušaj uspostavljanja saradnje sa rukovodećim ljudima građanskih partija, pa je u zgradi Gradskog odbora održan sastanak sa njima. Pored predstavnika Okružnog komiteta i članova Gradskog odbora, sastanku su prisustvovali i Edvard Kardelj i Petar Štambolić. Od građanskih političara tu su bili: advokati Jovan Popović, Vladeta Miletić i Milija Jovičić, prota Vitomir Vidaković, trgovac Petar Pržuljević, apotekar Jovan.

-Jovanović i dr. Na ovom sastanku drug Kardelj je dao ocenu međunarodne situacije, a govorio je i o situaciji u našoj zemlji •o ocenama i stavu KOJ i karakteru i ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Prisutni građanski političari nisu ni ovog puta pristali na saradnju sa narodnooslobodilačkim pokretom izuzev prote Vidakovića. (Zbog čega je progonjen i kasnije oteran u fašistički logor, a posle oslobođenja je biran za predseclnika Okružnog odbora u Užicu i narodnog poslanika skupštine Srbije).

Odbor je u pomenutom sastavu funkcionisao sve do 29. novembra kada su Nemci ponovo ušli u Užice. Za to vreme je ispoljio najintenzivniju delatnost, jer se nalazio u centru iz kojeg se tada rukovodilo ustankom. Njega su neposredno pomagali sva rukovodeća tela narodnog ustanka više nego ostale narodnooslobodilačke odbore u užičkom okrugu. Pored toga, ovaj odbor je delovao u mestu koje je predstavljalo privredni, kulturni i politički centar okruga sa najmnogobrojnijom radničkom klasom i bogatom revolucionarnom tradicijom. Grad je za sve vreme postojanja slobodne *teritorije bio uporno branjen od* svih pokušaja četnika da ovladaju njime što je i omogućilo intenzivan rad ovog odbora.

U takvim uslovima Gradski odbor je do formiranja Okružnog vršio i neke njegove funkcije. Jedanput nedeljno tu su se sastajali predstavnici sreskih odbora, izmenjivali iskustva u radu i dobijali uputstva za dalji rad. Pored toga, u Gradskom odboru su donošene izvesne odluke značajne za rad svih mesnih narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenom području kao što su: odluka o krnjama, platama radnika i službenika, o moratoriju za dugove radnog stanovništva, otvaranju i zatvaranju radnji, gonjenju špekulanata i si.

3. OKRUŽNI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR

Na konferenciji delegata svih sedam srezova koji su tada bili u sastavu užičkog okruga, kao i delegata grada Užica, formiran je 17. novembra 1941. Okružni narodnooslobodilački odbor (dakle sutradan po formiranju Glavnog narodnooslobodilačkog odbora). Konferencija, sazvana inicijativom Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, održana je u zgradi Gradskog odbora. Uvodni referat podneo je Petar Stambolić, tada sekretar Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju. U referatu je slikovito prikazan svenarodni karakter narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove vlasti. Sastav izabranog Okružnog narodnooslobodilačkog odbora bio je: predsednik Branislav Brana Pavlović zemljoradnik iz sela Žlakuse, sekrec-

tar Milivoje Kovačević advokatski pripravnik iz Užica i članovi: Borisav Jokić zemljoradnik iz Stapara, Vitomir Čvorović radnik iz Užica,² Milan Fetronijević trgovac iz Požege, Velisav Nikolić zemljoradnik iz Milićevog Sela, Ljubo Mičić zemljoradnik iz Gorobilja, Savo Popović, zemljoradnik iz Latvice i Milan Marjanović zemljoradnik iz Močioca.

Na konferenciji je diskutovano o aktivnosti odbora na terenu, stvaranju narodnooslobodilačkog fonda i potrebi većih napora oko mobilisanja većih snaga za pomoć frontu; o organizovanju pozadine i borbi protiv petokolonaša i drugih izdajnika. Prisutni delegati i izabrani članovi odbora preuzeli su obaveze da će, svaki u svom kraju, pojačano raditi na daljem proširivanju mreže narodnooslobodilačkih odbora i njihovih još većem angažovanju oko izvršavanja zadataka koje pred njih postavlja narodnooslobodilačka borba. Zbog događaja koji su usledili ubrzo posle konferencije, Okružni narodnooslobodilački odbor nije se ni jednom sastao, a su njegovi članovi bili nosioci i pokretači aktivnosti odbora na terenu.

4. GLAVNI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR SRBIJE

Odlukom CK KPJ obrazovan je 16. novembra 1941. godine Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije kao najviši organ narodne vlasti Srbije³, u sastavu: predsednik Dragojlo Dudić, dugogodišnji revolucionar i član PK Srbije (vodio i sektor poljoprivrede), sekretar Petar Stambohć, a članovi: Jusuf Tulić, dodeljen za rad u odboru kao iskusan partijski radnik (poginuo istog meseca); Mirko Tomić odgovoran za šabdevanje pozadine i bolnica; Mitar Bakić vodio poslove finansija; Milentije Popović, odgovoran za poslove građevinarstva; Jovan Popović i Mitra Mitrović radili na pitanjima prosvete i školstva; Nikola Grulović i Vlada Zečević odgovarali za sektor zanatstva, trgovine i privrede, koja nije bila pod upravom štaba odreda i komandi mesta.

Glavni narodnooslobodilački odbor pružao je pomoć u stvaranju i organizovanju nižih organa vlasti. U tom cilju često je održavao sastanke sa gradskim, sreskim i mesnim odborima. Na jednom od ovakvih sastanaka u Užicu raspravljalo se o pripremama za proletnju setvu, obezbeđivanju stočnom hranom

² Kao član okružnog komiteta KPJ bio je odgovoran za sektor narodne vlasti.

³ Na velikoj antifašističkoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije, koja je održana 11. novembra 1944. godine u Beogradu, ovaj je odbor proširen i rekonstruisan u Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja Srbije.

za zimu, o otkupu žita, snabdevanju solju u kojoj je vladala velika oskudica i drugim pitanjima. Glavni odbor raspolagao je velikim novčanim sredstvima koja su zaplenjena prilikom oslobođenja Užica u trezorima Narodne banke. Ta sredstva je Glavni odbor dodeljivao sreskim odborima za isplatu okupljenih količina hrane, tekstila i drugih potreba, kao i za plate radnika i službenika. Članovi Glavnog odbora odlazili su na teren gde su sa predstavnicima sreskih odbora rešavali pojedina pitanja iz rada ovih odbora. Na inicijativu Glavnog odbora je i organizovana konferencija na kojoj je izabran Okružni narodnooslobodilački odbor. Čitav razvoj narodne vlasti u oslobođenim krajevima Srbije bio je najdublje povezan sa delatnošću Glavnog narodnooslobodilačkog odbora.

Sastav narodnooslobodilačkih odbora

Kod formiranja NOO se, kao i kod formiranja partizanskih odbora, polazilo od najšire političke platforme. Narodnooslobodilački odbori, kao organizacija vlasti samog naroda, bili su široko otvoreni svim rodoljubima, bez obzira na njihovu političku pripadnost. U njima jedino nije bilo mesta petokolonasiima i onima koji su, služenjem raznim protivnarodnim režimima i okupatoru, postali omrznuti kod naroda. Pored komunisti, ti odbore su birani građani koji su do rata pripadali raznim političkim partijama, a u ovim teškim danima bili su spremni da se posvete zadacima oslobodilačke borbe. Spremnost za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika predstavljala je osnovni uslov za izbor u organe vlasti, pa su u odbore birani ljudi iz redova radnika, seljaka, zanatlija, trgovaca, intelektualaca, industrijalaca, sveštenika, domaćica itd.

Izabrani odbornici svesrdno su prihvatili postavljene zadatke i danonoćno ih izvršavali. Sasvim je neznatan bio broj onih koji su zbog straha, pritiska ili kolebljivosti napuštali ili izbegavali dužnost. Odbornici su obavljali razne dužnosti kako na području svog NOO, tako i na čitavoj oslobođenoj, pa i neoslobođenoj teritoriji, ne prezajući od opasnosti koje su im stalno pretile od četničkih i drugih izdajničkih elemenata. Neki od njih su dali i svoje živote na izvršenju ovih zadataka (kao što je bio slučaj Koste Čurčića, predsednika GNOO u Užicu, koga su izdajnici ubili prilikom otkupa žita na teritoriji koju su kontrolisali četnici).

"Visoka patriotska svest članova narodnooslobodilačkih odbora 1941. godine manifestovala se i posle gubljenja slobodne teritorije. Jedan broj se pridružio partizanskim jedini-

čama i aktivno učestvovao u daljim borbama za oslobodenje zemlje, a neki su i poginuli u toj borbi (Ljubo Mičić, predsjednik požeškog SNOO i član Okružnog narodnooslobodilačkog odbora, Nikola Marčetić, Boško Ignjatović, Živorad Marković, Slobodan Janković itd.). Vrlo veliki broj odbornika bio je hapšen i proganjan, oteran u logor, zverski mučeni, a mnogi su osuđeni na smrt, streljani ili od četnika zaklani (Branislav Pavlović, predsjednik Okružnog NOO, Milorad Timotijević Stuka, Cveta Dabić, Rade Vukadinović, Milan Petronijević, Vojin Kovačević, predsjednik NOO iz Dobroselice, Janko Tomanović, Vojislav Šišović i mnogi drugi).

Unutrašnja organizacija narodnooslobodilačkih odbora

U skladu sa svojim zadacima, NOO imali su određenu unutrašnju organizaciju i podjelu rada koja nije kod svih bila podjednako razvijena. Odbori su, inače, sva pitanja i probleme rešavali na sednicama koje su dosta često održavane, kao i kroz komisije i sekcije, ili putem pojedinačnih zaduženja odbornika. Pošto su odbornici, kroz rane oblike rada, bili stalno na zadacima koje su neposredno rešavali i izvršavali, odbori su bili stalno na okupu i u stalnom zasedanju.

Gradski NOO u Užicu imao je i Izvršni odbor, sastavljen od predsjednika, potpredsjednika, sekretara i jednog člana odbora, a postojale su sekcije: za mobilizaciju (vojna sekcija), koja je radila po direktivama štaba odreda i komande mesta; za snabdevanje fronta odećom i obućom; za ishranu vojske i građanstva; za nabavku i raspodelu ogreva; za protivavionsku zaštitu; za organizovanje proizvodnje u gradu; za otkup; za socijalnu pomoć (pomoć partizanskim porodicama i izbeglicama); stambena sekcija; za prikupljanje priloga u korist Narodnooslobodilačkog fonda; za zaprege i zaprežna vozila.

Pored ovih sekcija povremeno su formirane komisije za određene zadatke. U pojedinim sekcijama redovno je angažovan manji ili veći broj građana i van sastava sekcije. U GNOO formiran je odbor za higijenu, čiji je zadatak bio da se stara o čistoći grada, a naročito o kontroli čistoće u lokalima koji su radili sa životnim namirnicama.

Sreski NOO takođe su imali sekcije, prilagođene specifičnim uslovima i potrebama. U sreskom odboru sreza Bajina Bašta postojale su i sekcije za pomoć mesnim narodnooslobodilačkim odborima i sudska sekcija.

Mesni narodnooslobodilački odbori su, po pravilu, radili bez neke stalne podele rada i bez posebno organizovanih sek-

cija ili komisija kao stalnih tela. Izvršenje pojedinih zadataka preuzimaju su odbornici neposredno od slučaja do slučaja. Samo u nekim odborima postojao je stalno organizovani sektor rada za pomoć frontu, a u MNOO "Vrane" postojao je i sektor za borbu protiv špekulanata.

Oslobodenjem najvećeg dela teritorije užičkog okruga sa Užicom, štab Užičkog partizanskog odreda izdao je 25. septembra proglas u kome se pozivaju radnici, seljaci i ostali građani u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, na prikupljanje oružja, odela i hrane za partizanski odred, obnovu proizvodnje i oživljavanje privrede, organizovanje pozadine i rešavanje životnih problema stanovništva. Već 27. septembra radnici užičke ložionice i bolnice organizovali su miting na kome su izrazili čvrstu rešenost da obnove i uspostave železnički saobraćaj na oslobođenoj teritoriji i da ga uredno održavaju. Ubrzo su im sledili i radnici tkačnice, fabrike oružja, zanatski radnici, metalci, tekstilci, krojači, kožari i radnici drugih struka koji su izrazili rešenost da radom i borbom doprinesu borbi za slobodu i novi život. »Nijedan čekić neće biti toliko težak da ga ne podignu radničke ruke, ni jedan čelik toliko tvrd da ga ne savlada radnička borba« — odjekivao je jednodušni poklič po fabrikama, radionicama i radnjama.

Proglas štaba" odreda našao je odjek i među ostalim slojevima stanovništva u čitavom okrugu. Već 25. septembra, u kasno po podne, u Užicu, na trgu gde su samo nekoliko dana ranije visila tela obešenih rodoljuba, građani su se na zboru zaklinjali na vernost stvari oslobođenja. Upravo na zborovima i konferencijama građana stvarani su planovi narodnooslobodilačkih odbora koji su u osnovi obuhvatali sledeće zadatke:

Organizovanje pomoći frontu bio je prvi i najvažniji posao kojih su se prihvatili narodnooslobodilački odbori, sprovodeći ih u saradnji sa štabom Užičkog odreda ili komandama pojedinih jedinica odreda i mesta.

Komandant Užičkog partizanskog odreda izdao je 30. septembra naredbu o mobilizaciji novih boraca na teritoriji čitavog užičkog okruga; sprovodeći je preko komandi mesta i narodnooslobodilačkih odbora koji su ovaj zadatak izvršavali preko svojih vojnih sekcija i angažovanjem pojedinih odbornika, uz široku agitaciju partizana i partijskih organizacija. Za vreme većih borbi sa Nemcima i četnicima, prilikom njihovih pokušaja da ugroze oslobođenu teritoriju, pojedina mesta su upući-

vala u partizanske jedinice sve ljudstvo sposobno za borbu. Gradski NOO Užica je po odobrenju štaba odreda formirao i jednu gradsku četvu, u kojoj je bila i većina odbornika. Ova četa je držala stražu u samom gradu, učestvovala u borbama na Trešnjici, obezbeđivala pojedine komisije pri odlasku u sela radi otkupa žita i izvršavala sve ostale zadatke primljene od narodnog odbora ili komande mesta. Mobilisano ljudstvo je trebalo obezbediti hranom, odećom i obućom što je bila isključiva briga odbora.

- 'Prikupljanje oružja i hrane bio je jedan od stalnih zadataka svih narodnooslobodilačkih odbora. Oružje i ostala vojnička oprema bilo je sakriveno posle ulaska Nemaca u zemlju, pa ga je sada trebalo prikupljati od naroda; a uz to je prikupljano i neispravno oružje, puščane i topovske čaure, eksploziv, kalaj, bakar i mesing. Sve je to predavano' fabrici oružja i hvnici u Užicu radi izrade novog oružja.

Hrana za potrebe odreda prikupljana je putem dobrovoljnih priloga, otkupom, rekvizicijom i konfiskacijom zaliha pronađenih kod špekulanata i narodnih neprijatelja.

Gradski NOO u Užicu razvio je široku akciju prikupljanja priloga u hrani, preko sekcije za otkup namirnica, naročito pšenice i kukuruza. Otkup je vršen ne samo u okrugu užičkom, već i iz okoline Čačka, Kraljeva i iz Mačve. U Užice su svakodnevno pristizale vagonске količine žita uprkos smetnji koje su činili četnici, naročito kada su držali Požegu. Veći broj zaprežnih vozila stalno je dolazio i odlazio u Užice i druga mesta, razvozeći hranu pojedinim jedinicama na položaj.

U Užicu i drugim mestima prikupljene su, naročito kod trgovaca veće količine soli, u kojoj se u to vreme jako oskudevalo; otkupljivana je stočna hrana. Preko GNOO vršena je i konfiskacija hrane od špekulanata, pojedinih trgovaca i narodnih neprijatelja u selima. Krajem novembra 1941. organizovano je izvlačenje hrane iz Mačve koja je prevožena prema Zlatiboru.

Svi narodnooslobodilački odbori bih su angažovani na snabdevanju partizanskih jedinica odećom, obućom i ostalom ratnom opremom, izvršavajući to bilo po uputstvima Glavnog odbora bilo po zahtevu štaba odreda i komandi partizanskih četa, već prema situaciji i konkretnim potrebama fronta. Odbori su u tom cilju aktivirali postojeće i otvarali nove radionice za izradu odeće, rublja i obuće za vojsku. Glavni NOO odbor Srbije izdao je uputstvo za popis gotove odeće i obuće, platna, šajka, vojničkog sukna, štofa, konca, kože, đona, postave i krzna, zatim šivaćih mašina i to po svim radionicama i zanatskim radnjama koje su se bavile izradom veša, odeće i obuće.

Stab Užičkog odreda uputio je apel svima onima koji poznaju poslove krojenja i šivenja da se stave na raspolaganje narodno-oslobodilačkim odborima.

Gradski odbor Užica sproveo je po svim trgovačkim i zanatskim radnjama popis robe i materijala za odeću i obuću, a zatim je predao krojačkim i obućarskim radionicama koje su formirane u gradu i to: ženska krojačka za veš, krojačka za odelo, obućarska i opančarska. Popis robe i materijala vršen je u svim sreskim mestima i pojedinim većim selima, gde su formirane i radionice kao: u Bajinoj Bašti, Požegi, Arilju. U svim ovim radionicama izrađivani su veš, vojničke bluze i čakšire, opasači, kape, vojničke torbice, cokule, opanci, šinjeli, kožni kaputi i kožusi, dōlamice itd. Tu su krpljene i opravljane stara odeća i obuća. Pored ovih, u nekim mestima bile su angažovane i privatne radionice i radnje. Sva izrađena oprema predavana je komandama mesta ili neposredno partizanskim jedinicama.

- U okrugu tada, osim železnice, gotovo i nije bilo mehanizovanih prevoznih sredstava, pa su se materijal i oprema dovozili jedinicama na položaj samo stočnim zapregama. Mobilizaciju vozila i njihovo upućivanje na izvršenje zadataka vršili su NOO. Pred opasnošću prodiranja neprijatelja na slobodnu teritoriju pojačana je i mobilizacija zaprežnih vozila radi izvlačenja oružja, municije, opreme, hrane i drugog materijala u pravcu Zlatibora i Sandžaka. Odbori u požeškom srezu vršili su mobilizaciju zaprežnih vozila i radi transportovanja benzina i nafte iz vojnih cisterni u Jeminskoj Steni, avionskih bombi, ratnog materijala sa privremenog aerodroma u Tatojevici i drugih mesta u srezu.

Oslobodjenjem Užica, u ruke partizanskih snaga pala je i fabrika oružja i municije. Iako malog kapaciteta, ona je, u ondašnjim uslovima, značila dragocenu pomoć NOB. Fabrika je odmah stavljena pod kontrolu Užičkog odreda. Njome su rukovah Manojlo Smiljanić student, Spasan Jovanović student, Sreten Penezić i Budimir Popović radnici ove fabrike. Neprijatelj je, međutim, po nekoliko puta bombardovao fabriku iz aviona pošto nije uspeo da je uništi prilikom svog povlačenja iz Užica. I pored svakodnevnih ometanja, radeći često pod kišom bombi i mitraljeskih rafala, radnici fabrike oružja znatno su povećali njen kapacitet proizvodnje, a osvojili su i proizvodnju novog oružja koje u ovoj fabrici do rata nije izrađivano. Zbog stalne opasnosti od uništenja, iz vazduha, a zahvaljujući vanrednom zalaganju radnika fabrika je demontirana, preseljena u trezore bivše Narodne banke, tamo je ponovo montirana i odmah nastavila da radi potpuno obezbeđena od bombardovanja.

vanja. Neprijatelj je tada preduzeo sve da podmuklom sabotazom uništi fabriku. 22. novembra 1941. u 15 časova odjeknula je eksplozija u trezorima, usled čega je poginula gotovo čitava smena radnika koja se u trenutku eksplozije nalazila na radu. Neprijatelj je uspeo da potplati izdajnike, ali je zalaganjem kolektiva rad u fabrici brzo obnovljen i nije prestajao sve do povlačenja partizana iz Užica 29. novembra 1941. Rezultati njenog rada bili su: 21.040 pušaka (od kojih 40 za članove Vrhovnog štaba), 2.700.000 pušanih metaka, 90.000 metaka za pištolj, remont oko 20.000 pancirnih topovskih granata, 300 tromblona i 18.000 ručnih bombi; generalna opravka dva poljska i jednog protivavionskog topa, 200 teških mitraljeza, 300 puškomitraljeza, 4.500 pušaka i dva tenka. Za potrebe fabrike "oružja radila je i Livnica (manja radionica) koju je formirao Gradski odbor Užica. U njoj su izlivena tela bombi koja su išla na punjenje i doradu u fabriku oružja. Sav materijal koji su prikupljali narodnooslobodilački odbori (eksploziv, kalaj, mesing, protivavionske bombe, staro oružje, municija i si.) slat je na preradu u fabriku oružja, o čemu je postojala i naredba Vrhovnog komandanta.⁴

Radi obezbeđivanja materijalnih i finansijskih sredstava za potrebe fronta i pozadine, u svim sreskim i Gradskom odboru Užica odmah su po njihovom formiranju obrazovani narodnooslobodilački fondovi. Parola »Sve za front — sve za pobeđu« značila je opšti poziv za sve građane da .dobrovoljnim priložima u novcu i materijalu i aktivnim učešćem doprinesu uspehu narodnooslobodilačke borbe. Građanima užičkog okruga upućen je poziv da pomognu jačanje narodnooslobodilačkog fronta⁵ kome se odazvao znatan broj građana. Radnici su na mitinzima odlučili da jednodnevne zarade prilože Narodnooslobodilačkom fondu i povećaju proizvodnju uvođenjem više smena. Pozivu narodnooslobodilačkih odbora odazvala se i većina zanatlija i trgovaca koji su priložima u novcu, gotovoj robi, materijalu, pa i sopstvenoj radnoj snazi pomagali Fond. Pojedini među njima su prilagali svu svoju uštedevinu. Po strani su stajali samo špekulanti i odnarođeni pojedinci iz redova buržoaske inteligencije, poznati neprijatelji radničke klase.

I u selima oslobođene teritorije, pa delimično i u sehma pod kontrolom četnika, razvijala se akcija priloga za Narodnooslobodilački fond. Pored žita i stoke, seljaci i seljanke dono-

⁴ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda — knjiga 2, tom II, str. 67—68, dok. br. 21.

⁵ »Borba« od 28. X 1941. — Istorijski arhiv KPJ, tom I, knjiga 1, str. 91.

sili su u mesne ili sreske odbore priloge u novcu, raznim namirnicama, voću, vuni, čarapama itd. Samo jednog dana je sela Žlakuse (srez užički) oko 10 seljaka priložilo preko 1.500 kg jabuka. Takvih, primera bilo je i u selima Kačer, Biosku, Radobuđa, Pihca itd. Bilo je dana kada su u Užice dopremano tolike količine namirnica za ranjenike (sira, kajmaka, jaja, voća itd.) da ih bolnice, i pored velikog broja ranjenika, nisu mogle potrošiti. Seljanke su do duboko u noć dobrovoljno prele i plele za partizane. U sreskim mestima domaćice su dobrovoljno po dva do tri dana u nedelji u šivačkim radionicama ili kod svojih kuća šile veš i plele čarape i džempere za partizanske jedinice. I tu su prednjačili odbornici, iako su to uglavnom bih siromašni građani.

U vremenu između 28. oktobra i 3. novembra 1941. na čitavom području okruga bila je organizovana nedelja »Sve za front« u kojoj je samo u ariljskom srezu prikupljeno oko 120.000 dinara dobrovoljnih priloga, a znatno više od toga iznosila je vrednost priloga u naturi. U požeškom srezu prikupljeno je tada oko 200.000, a u srezu račanskom oko 80.000 dinara dobrovoljnih priloga itd. Naročito se odazivala omladina grada i sela, masovnim učestvovanjem na akcijama branja voća, kukuruza i povrća, kao i u pružanju pomoći da se uredno i na vreme obavi jesenja setva. U selu Dobrunu i okolini, odakle je bilo izbeglo stanovništvo ispred četničkog terora, omladina užičkog okruga dobrovoljno je učestvovala na sređivanju letine i u jesenjoj setvi. Za prijem i smeštaj svih tih stvari koje su dobrovoljno priložene, u Užicu su bih stvoreni magacini gde su tačno registrovane sve pošiljke uz učešće članova odgovarajuće sekcije ili komisije Gradskog narodnooslobodilačkog odbora.

Pitanju organizovanja i oživljavanja privrede odmah je posvećena posebna pažnja. Štab Užičkog partizanskog odreda je sutradan po oslobođenju Užica; 25. septembra, izdao naredbu kojom se, pored ostalog, regulisalo:

1. Da sva preduzeća na čitavoj oslobođenoj teritoriji nastave rad i da sve radnje budu otvorene preko celog dana.

2. Da platežna sredstva ostaju i dalje novčanice Srpske narodne banke i okupacione marke bivše okupatorske vlasti na području užičkog okruga.⁶

Staranje za privredne probleme preuzeli su narodnooslobodilački odbori odmah po formiranju. Prilikom oslobođenja Užica i drugih mesta u okrugu, najveći broj preduzeća i većih

⁶ Dokumentat u Narodnom muzeju u T. Užicu, Inv. br. 268.

radionica zatečen je u haosu. Vlasnik fabrike oružja napustio je Užice i ostavio je kontroli Nemaca. Vlasnici drugih preduzeća nisu bili raspoloženi da rade za interes narodnooslobodilačke borbe. Manji broj vlasnika zanatskih radionica izbegavao je da proizvodi, mada je raspolagao materijalom za preradu.

Narodnooslobodilački odbori su se obratili pre svega radnicima zaposlenim u postojećim preduzećima i radionicama, da pomognu organizovanje proizvodnje, što su ovi svesrdno prihvatili i proizvodnja je brzo počela. Štab Užičkog odreda je, pored fabrike oružja, stavio pod neposrednu komandu železničku ložionicu i kovnicu koje su, pored redovnog rada na uspostavljanju i održavanju železničkog saobraćaja, izradile? jedan oklopni i jedan sanitetski voz za potrebe partizanskih jedinica.

Radom tkačke radionice u Užicu rukovodila je Cveta Dabić, tekstilna radnica, inače član Gradskog narodnooslobodilačkog odbora. U ovom preduzeću uveden je rad u dve smene, korišćene su sve zalihe sirovina i "materijala s kojima je fabrika raspolagala. Do 29. novembra proizvedeno je robe u vrednosti od oko 4.500.000 dinara; od toga 50.850 m raznog tekstilnog materijala. Roba je delimično plaćena odmah iz sredstava fonda, a za neplaćenu su preduzeću izdati reversi.⁷" platno i drugi materijali, proizvedeni u tkačnici, izdavani su šivaćim radionicama ne samo na teritoriji Užica već i Čačka, a slato je i za potrebe partizanskih jedinica u Sandžaku i Bosni. Izvesne količine tekstila prodavane su građanstvu u prodavnici tkačke radionice u Užicu, a narodnooslobodilački odbori su izvesne količine delili besplatno siromašnom stanovništvu.

U Užicu je odmah obnovljen i rad fabrike koža koja je sve vreme radila punim kapacitetom, primajući sirovu kožu na preradu od NOP. Prerađena koža davana je u obučarske i krojačko-abadžijske radionice za izradu obuće, zimskih kaputa i kožuha.

U Bajinoj Bašti je pri oslobodenju zatečena velika količina neprerađenog duvana i cigaret-papira, pa je organizovana prerada ovog duvana i papira u radionicama koje su formirali gradski, odnosno sreski odbori Užica i Bajine Bašte* Duvan i papir slati su u sva mesta oslobođene teritorije Srbije, a oko 5.000 kg je otpremljeno za Romanijski partizanski odred.

U Užicu su odmah po oslobodenju grada stavljene u pogon obe zatečene štamparije. Počelo je sa štampanjem »Vesti«, organa štaba Užičkog partizanskog odreda, a od 19. oktobra.

⁷ Podaci uzeti iz knjige tkačke radionice, koja se sada nalazi u Narodnom muzeju u Titovom Užicu.

⁸ Detaljnije o ovome pisao J. Popović, IV knjiga ove edicije.

rštampan je list »Borba«, organ KPJ, i druge publikacije iz oblasti marksističko-lenjinističke literature, između ostalog započeto je i štampanje istorije SKP (b).

U Užicu je pored muške postojala i ženska krojačka radionica, smeštena u zgradi Buarske osnovne škole. U njoj su -se izrađivali čaršavi za potrebe bolnica. Na organizovanju ove radionice radila je Anđa Ranković, a od žena iz grada zalaganjem su se naročito isticala: Ljubica Janković, Kosara Arsenijević, Grozda Čvorović-Drčelić, Mica Milanović, Milojka Jovović, Nata Perišić, Olga Jelisavčić, Ljubinka Filipović i druge. Pored rada u radionici, platno je davano na šivenje i po kućama. U Bajinoj Bašti je ovakvom radionicom rukovodila Cana Vučević, a u Arilju Olga Savić, stručna učiteljica. Tu su, pored žena iz Arilja, radile i učenice ženske zanatske škole, izbacujući dnevno oko 60 pari veša. Radionica za izradu rublja u Požegi okupljala je oko 60 drugarica sa preko 20 šivaćih mašina, izbacujući dnevno po nekoliko stotina pari veša. Smene -su radile i po nekoliko dana, pa" i noću. Radionica je bila u zgradi Ženske zanatske škole, a njome su rukovodile Emilija •Ostojić, Mileva Stefanović i Persa Radovanović.

U muškoj krojačkoj radionici u Užicu radilo je sve do 29. novembra oko 40 radnika sa 23 mašine; između ostalih tu -su radili Živorad Marković i Boško Ignjatović, " odbornici GNOO. Slična radionica u Arilju bila je u zgradi Sreskog suda. -Ona je imala oko 15 radnika sa 7 pozajmljenih mašina, a njome je rukovodio Mirko NiMtović, takođe odbornik. Krojačka radionica u Požegi bila je u zgradi kasarne, a raspolagala je većom količinom vojničkog sukna zaplenjenog od neprijatelja, pojedinih bogatih seljaka i trgovaca, koje su ovi prisvojili iz ranije -vojne šivare prihkom kapitulacije stare Jugoslavije.

Pored toga, pojedine domaćice plele su čarape, džempere i šalove za partizanske jedinice, a redovno su održavana i prela po selima, u samom Užicu i ostalim sreskim mestima.

Na slobodnoj teritoriji bile su organizovane opančarske "i obučarske radionice. Uzička obučarska radionica je do 29. novembra izradila oko 2.000 pari cokula, čizama i druge vrste •obuće, ne računajući svakodnevne opravke. Šef ove radionice bio je Milutin Spasojević, a u njoj su pored ostalih radili: Marko Tomić (poginuo na Kadinjači u sastavu Radničkog bataljona), Bogoljub Joksimović, Milan Ćirković, Milovan Mitrović, Mihailo Petronijević, Dragiša <Simović, Desimir Simić, Dušan Marković, Savo Kovačević, Milan Mladenović, Boško, Miloje i Blagoje Mutavdžić, Aleksa Parezanović, Milan Pavlović, Radomir Puzović, a kasnije su mobilisani i obučari Maksim Pešterac, Ljubo Dragić,- Bogdan Vasiljević, Strajin Filipović, Rade Dravić'i drugi. Obučarskom radionicom u Bajinoj

Basti rukovodio je Mile Ninčić, u Požegi Miroslav Žarković odbornik, a u Arilju su opančari i obučari radili u zajedničkoj radionici koja je imala 10—12 radnika.

Pored navedenih formirane su i kovačko-potkivačke radionice, gde je organizovana izrada potkovicica i klinaca. U kovačkoj radionici Bajine Bašte su se, pored ostalog, oštarih noževi za seču duvana, opravljala se volovska i konjska kola i vršile druge sitnije opravke. Odbor je pismenim rešenjem rekvirirao privatnu mehaničarsku radionicu, prikupio šofere, mehaničare i kovače, pribavio najnužniji alat i na taj način osposobio radionicu za opravku bicikla, motocikla i automobila. Od prikupljenih delova sa rashodovanih motocikla i automobila osposobljena su dva automobila i desetak bicikla. Radionicom je rukovodio Aco Stamenić.

Većina zaposlenih radnika u radionicama bila je naoružana. Ti ljudi su noću vršili službu obezbeđenja sreskih mesta. Radnici Užica, zaposleni u fabrikama i zanatskim radionicama, najvećim delom su bih borci užičkog Radničkog bataljona koji se istakao svojom borbom na Trešnjici od 1. do 3. novembra i prilikom drugog četničkog napada na Užice od 7. do 9. novembra. Pri odstupanju iz Užica, krajem novembra, Radničkom bataljonu je poveren najodgovorniji zadatak: odbrana Užica od Nemaca sa pravca Loznica—Rogačica.

Naredba štaba Užičkog partizanskog odreda o tome da ostaju na snazi zatečena platežna sredstva (novčanice Sreske narodne banke i okupatorske marke) predstavljala je prvu i nužnu meru da bi se na slobodnoj teritoriji omogućili promet dobara u trgovini, snabdevanje stanovništva -i zaštita širokih slojeva građana od špekulanata i cmoberzijanaca. Zatim je; kao »Odluka o radnjama« Gradskog odbora Užica kojom je regulisano obavezno poslovno vreme. Cilj joj je bio da se suzbije špekulacija na štetu stanovništva. Jedan broj trgovaca, i to onih sa najvećim zalihama robe, nije hteo da prodaje robu, naročito kritične artikle: so, šećer, šibice, petrolej, čekajući da je proda po većim cenama od uobičajenih. Ah, odlukom Gradskog NOO ti trgovci su naterani da u određeno vreme otvaraju radnje i, da svu robu, umesto u magacinu, drže u radnji i da je prodaju po uobičajenim cenama. Odlukom su bile predviđene oštre kazne za nepoštovanje njenih odredaba.⁹ Da bi se onemogućila špekulacija osnovnim artiklima ishrane, Gradski narodnooslobodilački odbor doneo je i odluku kojom je regulisana otkupna cena pšenice (7 dinara po kilogramu) i hleba

⁹ Original ove odluke nije sačuvan, ali je o nenoj primeni pisano u Borbi od 1. X 1941. u članku »Užice kažnjava svoje špekulante«, Istorijski arhiv KPJ 1/1 str. 131, gde su navedena i amena kažnjenih.

(6 dinara po kilogramu), koja se brzo protekla na čitav užički okrug. Za potrebe vojske i ishranu stanovništva, narodnooslobodilački odbori organizovali su otkup zaliha gotove robe stoke, soli, šećera i drugih neophodnih artikala. Otkup žitja vršen je i van oslobođene teritorije, u Mačvi, Pomoraviju i Posavini gde su odlazili odbornici sa objavama izdatim od komandi mesta ih štaba odreda.¹⁰

Otkup robe i žita vršen je najčešće uz isplatu odgovarajuće vrednosti. Sredstva za isplatu davana su iz Narodnooslobodilačkog fonda, a dobrim delom otkup je vršen sredstvima koja je Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju dodeljivao pojedinim narodnooslobodilačkim odborima preko Mitru Bakića. Gradski odbor Užica organizovao je i pokretne prodavnice duž železničke pruge preko kojih je vršena razmena industrijske robe (soh, petroleja, šećera, tekstila, metalne robe) za poljoprivredne i druge proizvode poljoprivrednih domaćinstava (čarape, džempere, šalove i si.). Pokretnu prodavnicu izradili su radnici železničke ložionice po odluci Gradskog odbora od 5. novembra 1941. godine.¹¹

Narodnooslobodilački odbori činili su mnoge pokušaje da reše pitanje soh u kojoj je vladala oskudica na oslobođenoj teritoriji. Veća količina soh dobijena je od jedinica Romanijskog partizanskog odreda iz Bosne u zamenu za određene količine duvana, odeće i obuće. Snabdevanje petrolejom rešeno je zaplenom benzina i nafte u Jeminskoj Steni kod Požege. Pravljen je mešavina nafte i benzina koja je služila za osvetljenje. Narodnooslobodilački odbori organizovali su prikupljanje praznih buradi za dovlačenje benzina i nafte.

Svi narodnooslobodilački odbori, a prvenstveno mesni, morali su se ozbiljno baviti i raznim pitanjima poljoprivredne proizvodnje. Tamo gde u domaćinstvima nije bilo radne snage odbori su organizovali pomoć u sređivanju letine, oranju i setvi. Obradivana su i rasadnička imanja. Na traženje Sreskog NOO u Užicu, Gradski odbor je izvršio raspodelu sadnica jabuka i šljiva »madžarki« iz poljoprivrednog rasadnika u Užicu za sela užičkog sreza. Sadnice su prodavane po 3 dinara komad, a porodicama mobilisanih i ratnih zarobljenika, koje su bile siromašne, davane su besplatno. Gradski odbor je na jednoj sednici doneo i odluku o pošumljavanju najbliže okoline Užica. Rešeno je da se pošume rejoni Starog grada, Zabučja, Krčagova, Dovarja i Pore, ah do pošumljavanja nije došlo zbog povlačenja naših snaga iz Užica.

¹⁰ U Narodnom muzeju u Titovom Užicu nalazi se nekoliko ovakvih objava izdatih od komande mesta u Požegi, Užicu i od štaba odreda, luv. br. 1, 3, i 4.

¹¹ Dokument u Narodnom muzeju u Titovom Užicu. Inv. br. 24.

Pored snabdevanja fronta, narodnooslobodilački odbori su imali da se bore i sa problemima ishrane i snabdevanja stanovništva što nije bio ni malo lak zadatak. Pored velikog broja neobezbedenog stanovništva, na oslobođenu teritoriju svakodnevno je pritekao znatan broj izbeglica i prinudno iseljenih lica iz raznih krajeva zemlje. Problem je bio utoliko teži što je zrna bila već na pragu, a rezerve hrane i drugih artikala na izmaku. Ipak, organi narodne vlasti su kao svoj minimalni program odredili da svim neobezbedenim licima osiguraju hleb, ogrev i krov nad glavom.

U Užicu su još od prvih jana stavljeni u pogon sve privatne i jedna parna pekara. Zito je mleveno u mlinovima u Užicu koji su bili stavljeni pod upravu narodnooslobodilačkog odbora, a na selima je mleveno u malim vodenicama. Pekare su snabdevane brašnom iz magacina narodnooslobodilačkog odbora. Da bi se sprečila špekulacija u trgovini hlebom, Gradski odbor je propisao prodajnu cenu hleba od 6 dinara po kilogramu.

Za porodice mobilisanih i ratnih zarobljenika, kao i za izbeglice, internirce i ostale neobezbedene građane, bile su organizovane tri velike menze u kojima se svakodnevno besplatno hranilo oko 600 porodica (ručak i večera). Ove javne kuhinje radile su neprekidno sve do 29. novembra 1941. godine. Na sličan način delovali su i ostali narodnooslobodilački odbori, a naročito u sreskim mestima.

Narodnooslobodilački odbori su preduzimali efikasne mere radi obezbeđivanja građana ogrevom. U sreskom odboru Požege i Gradskom odboru Užica razmatrana je mogućnost korišćenja rezervi uglja koje su se nalazile u selu Rasna, pošto je dovoz uglja sa strane bio onemogućen. "Veće količine drveta zaplenjene su na stovarištima trgovaca u samom gradu i u okolnim selima. U Užicu je Gradski odbor doneo odluku da se za potrebe vojske i stanovništva organizuje prevoz drva iz Jelove gore gde su postojale veće količine već isečenog drveta. Trebalo je, međutim, prethodno rešiti pitanje puta od mesta gde se nalazilo isečeno drvo do puta Užice — Jelova gora. Gradski odbor je i to rešio uglavnom dobrovoljnom radnom snagom. Put je izrađen za kratko vreme i grad je snabdeven ogrevom. Partizanskim i porodicama ratnih zarobljenika, kao i ostalim socijalno ugroženim deljeno je besplatno po pola do jednog kubnog metra drveta, što je rađeno i u ostalim mestima slobodne teritorije. U granicama postojećih mogućnosti organizovano je snabdevanje gradskog i seoskog stanovništva šećerom, petrolejom, šibicama i tekstilom. Sve ove poslove Na-

rodnooslobodilački odbor je sprovodio preko svoje sekcije za ishranu i nabavku i sekcije za raspodelu ogreva.

Odmah po oslobođenju Užica organizovana je služba vojnog saniteta, a sprovedena je i mobilizacija lekara, apotekara i ostalog medicinskog osoblja. U užičkoj bolnici se našao veći broj ranjenika, a zatim ih je svakodnevno pristizalo sa raznih frontova, bilo iz užičkog okruga, bilo iz neoslobođenog područja Srbije i Sandžaka, pa i iz Bosne. Mah kapacitet užičke bolnice bio je nedovoljan da primi i leči sve ranjenike, pa je u zgradi Crvenog krsta otvorena još jedna bolnica. Fašistička avijacija ni bolnicu nije poštedela od bombardovanja, pa ona morala krajem oktobra biti smeštena u zgradu Poljoprivredne škole u Sevojnu.

Gradski odbor Užica imao je zadatak da se u celini stara o snabdevanju bolnice lekovima, sanitetskim materijalom i ishranom ranjenika i bolesnika. To su bili i zadaci sreskih odbora B. Bašte, Požege, Arilja, gde je bio organizovan prihvati i lečenje lakših ranjenika. O zdravstvenoj zaštiti stanovništva brinuli su se narodnooslobodilački odbori. Nije moglo biti govora o odvojenim vojnim i civilnim zdravstvenim službama, pa su sa ranjenicima lečeni i teži bolesnici — civili. Vojni sanitet i zdravstvena služba narodnooslobodilačkih odbora bili su u najtešnjoj saradnji.

U šaglasnosti sa sanitetom štaba Užičkog partizanskog odreda, u Užicu je bilo uvedeno obavezno dežurstvo lekara, babica i apotekara. Listu dežurstva određivao je upravnik Doma narodnog zdravlja. Zajedničkom odlukom Gradskog odbora i saniteta štaba odreda reguhsano je izdavanje i obračunavanje lekova. Apoteke su bile obavezne da izdaju lekove po receptima koje su overavali komandiri četa, štabovi odreda, narodnooslobodilački odbori i vojni sanitet. Apotekari su bili mobihsani i u cene lekova nisu mogli uračunavati svoj rad, a cene lekova nisu prelazile cenu koštanja.

Lekovi su nabavljani iz Beograda i drugih mesta na neoslobođenoj teritoriji, putem raznih kanala i veza. Krajem oktobra u Užicu su posle pregleda isključeni iz upotrebe svi bunari i česme u kojima je ustanovljeno postojanje zaraznih klica (otkrivene su pojave trbušnog tifusa i dizenterije). Konstatovano je da se dizenterija širila iz sreza račanskog, pa su preko zdravstvenih organa i narodnooslobodilačkih odbora preduzete mere za sprečavanje širenja ove zaraze. U Užicu je pojačan pregled svih kuhinja i radnji sa životnim namirnicama. Odbor za higijenu Gradskog odbora kaznio je neke gra-

dane zbog nečistoće u njihovim lokalima. U novembru je održana konferencija predstavnika vojnog saniteta i civilne zdravstvene službe sa područja, užičkog okruga na kojoj su pretresana pitanja organizovanja bolničke i ambulantne službe, načina izdavanja lekova i zdravstveno-higijenskih uslova u vojnim jedinicama i pozadini.

Lekari užičke bolnice organizovali su i vodili sanitetski kurs na kome je bilo oko 40 drugarica. Narodnooslobodilački odbor u Požegi organizovao je ambulantu u zgradi bivše žandarmerijske stanice, sa oko 60 postelja, 2 lekara i 4 bolničara. Sanitetski materijal i lekovi dobijani su iz Užica i otkupom od privatnih apoteka. Slične ambulante su organizovane i u Arilju, Čajetini i Kosjeriću. Svi narodnooslobodilački odbori na čijem su se području nalazile apoteke izvršili su popis zatečenih lekova i sanitetskog materijala. Dobar deo lekova otkupljivani su iz privatnih apoteka i predavani bolnicama, ambulantom i vojnim jedinicama. Otkupljeni lekovi su plaćani sredstvima iz narodnooslobodilačkih fondova i dodeljenim od Glavnog odbora Srbije. Zbog nestašice zavoja, u Užicu su izrađivani zavoji od »srpskog platna« u većim količinama.

Blindirani sanitetski voz imao je jedan vagon sa bolničkim posteljama i jedan za kupanje. On je odlazio prugom do blizu Višegrada i primao ranjenike sa frontova u okolini Višegrada i Bijelog Brda. Već u samom vozu ranjenicima je ukazivana hitna lekarska pomoć. Vagon za kupanje imao je dovoljno vode i bio snabdeven tuševima.

Sredstva kojima su odbori raspolagali ni izdaleka nisu bila dovoljna da bi se uspešno resili svi problemi zaposlenih, radnika, službenika i neobezbeđenog stanovništva, ah je niz preduzetih mera svedočio o zrelosti odbora kao organa vlasti. Među najznačajnije mere narodnooslobodilačkih odbora u užičkom okrugu spadaju: odluka o reguhsanju kirija, o moratorijumu za dugove radnog stanovništva, o isplati nadnica i plata radnika, nameštenika i činovnika, o pomoći nezbrinutom radnom stanovništvu i izbeglicama, koje je doneo Gradski odbor Užica, a prihvatili ih ostali odbori na teritoriji užičkog okruga.

Odluka o kirijama je jedan od prvih normativnih akata, narodne vlasti u oblasti reguhsanja određenih socijalnih problema stanovništva. Doneta je u interesu zaštite radničkih, službeničkih i siromašnih zanatlijskih porodica, čiji prihodi nisu mogli da podnesu terete kirija. Njome su zaštićeni siromašni građani, što se imperativno nametalo u ondašnjim uslovima.

'Zato je čl. 1 odluke bio nedvosmislen: »kirija za stanove neće se plaćati za mesece oktobar i novembar 1941. godine«.'

Odluka Gradskog odbora Užica o regulisanju dugova i piata radnog stanovništva i o pomoći nezbrinutim porodicama i izbeglicama, doneta 18. oktobra, predstavljala je revolucionarni akt koji je obećavao ono novo za čim je radni narod težio, a sada i očekivao od Komunističke partije kao organizatora ustanka. Veliki broj zaposlenih radnika i službenika nije primao pre 24. septembra plate za nekoliko meseci unazad, ili -su te plate sasvim neuredno isplaćivane. Narodnooslobodilački odbor nije raspolagao novčanim sredstvima da bi mogao da daje plate radnicima, ali je zato sredstva dobijena od Glavnog odbora Srbije raspoređivao tako da su zaposleni radnici, službenici i nameštenici primah potrebna sledovanja za izdržavanje. Sto je najvažnije, ljudi su znah da je odluka donesena u jeku rata i vanrednih napora da se pre svega front obezbedi najnužnijim sredstvima. A o revolucionarnom karakteru ove odluke najbolje svedoči njen čl. 1: »za sve dugove radnog stanovništva, tj. onih koji žive samo od svog rada, proglašuje se moratorium na neodređeno vreme.«¹³

Odluka o moratorijumu za dugove radnog stanovništva imala je za cilj da, s jedne strane, obezbedi radne ljude, a sa druge, da onemogući raznim buržoaskim elementima da se i dalje bogate i da i u ratnim prilikama naplaćuju nepravedne dugove koji su oni sami nametnuli širokim masama radnih ljudi. Takvi su bih seljački dugovi (davani uz zelenaške kamate i druge teške uslove), dugovi radnika, nameštenika i činovnika (koje su imah kod banaka i trgovaca) i slični. Ova odluka ukazala je širokim slojevima radnih ljudi na potpunu razliku nove narodne vlasti od ranijih koje su tlačile i porobljavale radne ljude u gradu i selu.

Odmah se u čitavom okrugu pristupilo isplati obećanih nadnica i piata. Pošto su sva veća preduzeća bila stavljena pod upravu narodnooslobodilačkog odbora ih štaba odreda, bilo je moguće otvaranje novih radionica i zapošljavanja većeg broja nezaposlenih radnika. Izbeglicama i deportiranim licima iz Slovenije, Bosne i Makedonije, preko Izbeghčkog odbora koji je formiran na mitingu izbeghca i interniraca,¹⁴ održanom u sahi Sokolskog doma, odmah su dodeljena izvesna novčana sredstva kao prva pomoć. Ostalom siromašnom stanovništvu dodeljivana je pomoć u novcu, hrani, tekstilu i ogrevu. Od

¹² Odluka je štampana u listu »Vesti« od 13. oktobra 1941. godine, a originalni dokumenat se sada čuva u Narodnom muzeju u T. Užicu.

¹³ Dokumentat takode objavljen u listu »Vesti« 1941. godine, a danas se čuva u Narodnom muzeju u T. Užicu.

¹⁴ Na ovom mitingu govorio je drug Edvard Kardelj.

septembra do kraja novembra 1941. Gradski odbor Užica izdao je oko 60.000 dinara pomoći porodicama mobilisanih lića i oko 140.000 socijalne pomoći ostalim licima. U Užicu je organizovan dom za smeštaj nekoliko desetina izbegličke dece, o čijem se izdržavanju starao Gradski odbor. Zbog odmazdi koje je okupator vršio po Mačvi i drugim okupiranim područjima Srbije i van nje, na teritoriji užičkog okruga neprekidno dolazio veliki broj izbeglica, o čijem su se prihvatu, smeštaju, ishrani itd. starah narodnooslobodilački odbori.

Sreski odbor u B. Bašti davao je porodicama partizana i ratnih zarobljenika, pored ostale pomoći, i posteljinu, a sekcija za izbeglice ovog odbora organizovala je prebacivanje ranjenih civila kod Zvornika i Ljubovije u Užice i Bajinu Baštu. Broj izbeglica u Bajinoj Bašti iznosio je oko 1000. Za njihovu ishranu organizovane su menze, a u zgradi Ženske zanatske škole prihvatilište sa više kreveta. Ovaj odbor isplaćivao je invalidnine, a jednom broju ličnih i porodičnih invalida povećao je invalidnine koje su pre rata bile beznačajne. Sreski odbor Požege je na sličan način rešavao ove probleme, a pomoć nezbrinutom stanovništvu dodeljivao je uglavnom u namirnicama, ogrevu, lekovima i si.

U svim mestima oslobođene teritorije okruga ubrzo se razvila, za ove krajeve do tada neuobičajena, kulturno-prosvetna aktivnost čiji je nosilac bila omladina. Priredbe su održavane u Užicu, sreskim mestima i gotovo u svim selima okruga. One su bile od posebnog značaja za sela koja do tada nisu znala za njih. Bilo je tu predavanja, posela, pozorišnih komada, recitacija, pesme i muzike. Narodnooslobodilački odbori su, uz pomoć CK i Vrhovnog štaba, podsticali kulturno-prosvetnu delatnost.

Na slobodnoj teritoriji povremeno su se okupljali borci-umetnici, glumci, slikari, muzičari i književnici radi stimulisanja kulturno-prosvetnog rada. Početkom novembra u oslobođenom Užicu je, na inicijativu Vrhovnog štaba, formiran slikarski partizanski atelje, koji su organizovali Bora Baruh, Pivo Karamatijević i Dragan Vuksanović. Atelje je bio na pivom spratu hotela »Zlatibor«. Nađeni su štafelaji, boje i hartije, a došlo se i do komada linoleuma. U ateljeu je izrađeno »više plakata u tehnici laviranih crteža i tempera«; umetnici su, »iako sa nevešto improvizovanim rezačkim alatom, izradili niz zaglavlja i vinjeta za brojna izdanja vrlo raznovrsne i razgranate partizanske štampe«.¹⁵

¹⁵ »Politika«, 1. i 2. V 1961, članak Piva Karamatijevića.

U selima i manjim mestima narodnooslobodilački odbori su se starali o ponovnom otvaranju osnovnih, škola i obezbeđivanju bar minimalnih uslova za njihov rad, svuda gde su to ratne prilike dozvoljavale. Srednje škole nisu mogle da otpočnu sa radom, mada su činjeni napori i u tom pravcu. U Užicu je, zbog čestih bombardovanja, osnovna škola radila sa prekidima. Veliki broj prosvetnih radnika aktivno je saradivao sa narodnooslobodilačkim odborima. Prosvetni radnici u Užicu bih su zaduženi da pripreme, za štampanje jedan bukvar, a Gradski odbor dao je inicijativu za osnivanje knjižnice i čitaonice koja je smeštena u prostorije Sokolskog doma. Knjige su uzete od gimnazijske literarne družine, a jedan broj je dobiven kao dobrovoljan prilog građana koji su ih ustupili iz svojih privatnih biblioteka.¹⁶

Priredbe su organizovale i izvodile i manje grupe omladine, naročito na poselima. Jednu takvu priredbu izveo su i ranjeni partizani užičke bolnice u zgradi Crvenog krsta. Povodom proslave 24-godišnjice oktobarske revolucije u maloj sali Sokolskog doma bila je organizovana izložba o SSSR-u. Bila je otvorena nedelju dana, a zatim je prikazana i u drugim oslobođenim mestima.

U Užicu je u to vreme intenzivno radila i bivša štamparija »Romanović« (u kojoj je izdato 15 brojeva »Vesti«, organa štaba Užičkog partizanskog odreda, a od 19. oktobra ovde je štampana i »Borba«, čija je redakcija bila u zgradi hotela »Palas«), U Užicu je izdato i nekoliko brojeva »Omladinske borbe«, zatim publikacije kao što su »Antifašistički omladinski miting u Moskvi«, »Antifašističke pesme«, »Pobeda će biti naša«, a početo je i sa štampanjem većeg tiraža »Istorija SKP(b)«. Pored toga, štampan je veći broj plakata, proglašenja, letaka i odluka. Sav taj materijal razaslan je iz Užica na oslobođena i neoslobođena područja čitave zemlje i u vojne jedinice.

Sva veća mesta na oslobođenoj teritoriji užičkog okruga, bila su stalno izložena bombardovanju od strane nemačke avijacije. Meta najčešćih napada bila je fabrika oružja, bolnice i drugi javni objekti, pa je zbog toga u Užicu organizovana služba protivavionske i protivpožarne zaštite. Služba protivavionske zaštite, kojom je rukovodio Milehko Tomić, učitelj iz Gorobilja, raspolagala je jednim protivavionskim topom, i mitraljezom. Izgrađivana su skloništa za stanovništvo radi zaštite od bombardovanja, a u jednom traktu trezora Narodne

¹⁶ »Vesti« broj 15, od 17. oktobra 1941, dokumenat u Narodnom muzeju u Titovom Užicu.

banke bilo je uređeno i dosta dobro opremljeno veće sklonište, prilikom eksplozije, izazvane sabotazom neprijatelja, u trezoru je poginulo oko stotinu civilnih lica baš u ovom skloništu, jer su se ljudi tu sklonili od bombardovanja. Obaveštavanje o nailasku neprijateljskih aviona i opasnosti od napada iz vazduha vršeno je sirenama. Manja skloništa bila su pod rukovodstvom inženjera Velisava Dragovića. Ona su građanima omogućavala brzu zaštitu od napada iz vazduha. Službom protivpožarns zaštite, čije su prostorije bile u zgradi gradske milicije, rukovodio je Milenko Boković Čuljo.

Pored ovih, pojedini narodnooslobodilački odbori su se bavili i drugim delatnostima koje je život u pozadini nametao. Tako je Gradski odbor Užica organizovao opravku vodova na svim mestima gde je bio oštećen čestim bombardovanjima, a brinuo se i o izvorima za snabdevanje građa vodom. Izvršeno je i kaldrisanje nekoliko ulica, pri čemu su kao radna snaga korišćeni zarobljeni Nemci. Odbor je izdavao i građevinske dozvole za zidanje novih stambenih zgrada. U Užicu i Požegi vršena je opravka električne mreže.

Narodnooslobodilački odbori vršili su i funkcije sudske vlasti u svim građanskim i sitnijim krivičnim sporovima. U B. Bašti postojala je posebna sudska sekcija kojoj je na čelu bio predsednik Sreskog odbora. Ova sekcija je intervenisala kod slučaja obijanja zadruge, krađa, ubistva u selu Kostojevićima i nizu sitnijih sporova. Rešavala je i nekoliko stambenih sporova. Organi Narodnooslobodilačkog odbora Užica su na zahtev građana doneli i jedno rešenje o deobi, potvrdili jedan testament, a odbor u Požegi je rešavao više manjih krivičnih predmeta.

Neprijateljski elementi su neprekidno nastojali da otežaju rad novih organa vlasti, vršeći i direktni pritisak na odbornike pretnjama. Petokolonaški elementi delovali su i putem sabotaza, špekulacija, crne berze i drugim štetnim sredstvima, ali je vrlo mali broj odbornika odustajao od rada za NOP. U Užicu su jedne noći četiri nepoznata lica pokušala da unište električnu centralu. Zahvaljujući budnosti organa narodne straže i samih građana, ovaj pokušaj nije uspeo. Tek 22. novembra po podne saboteri su uspeh da upale eksploziv u fabrici oružja i civilnom skloništu, od čega je poginulo oko 200 ljudi.

Narodnooslobodilački odbori, su vodili energičnu borbu protiv pete kolone, hvatajući ih i predavajući vojnim vlastima. U otkrivanju i gonjenju ovih neprijatelja učestvovali su i ostali građani. Vojni sud pri komandi Užičkog odreda oštro je kažnjavao narodne neprijatelje, a svoje odluke je objavljivao

u »Vestima« kakav je slučaj bio u broju¹⁷ od 7. oktobra 1941 kada je objavljena presuda osuđenih na smrt (sreskog načelnika Jovana Aleksića, policijskog pisara Milorada Makstmovića, bankara Milana Vlašića i još petorice slugu okupatora).

Naročito intenzivnu borbu vodili su narodnooslobodilački odbori protiv hca koja su nastojala da se obogate ili na drugi nedozvoljen način dođu do zarade dok su drugi ginuli za slobodu. Bogati trgovci, zanatlije i seljaci prikrivah su zalihe hrane, petroleja, soh, šećera, tekstilne robe itd. da bi ih prodavali »ispod ruke« po nesrazmerno visokim cenama. Prikrivena roba je redovno zaplenjivana i stavljana u fond odbora, a špekulantima su izricane visoke novčane kazne.¹⁸ Sudski organi narodnooslobodilačkih odbora energično su nastupah i protiv hca koja su se bavila krađom, kockom i sličnim poslovima. Sreski odbor B. Bašte doneo je 6. novembra posebnu odluku o zabrani kocke na području sreza račanskog i na osnovu ove odluke izricane su kazne.¹⁹

Pri svim narodnooslobodilačkim odborima formirane su narodne straže (u nekim odborima su nazivane i Narodna milicija) sa zadatkom da se staraju za održavanje reda i bezbednosti i neposredno izvršenje pojedinih odluka dotičnog odbora. Straže su bile neposredno pod upravom narodnooslobodilačkih odbora. U Užicu je postojala gradska milicija čiji je komandir bio Zika Zivanović, a politički komesar Milutin Mijatović. U B. Bašti komandir straže (koja je brojala 40 ljudi) bio je Miloje Karadarević, a politički komesar Spasoje Nikolić. Pri Sreskom narodnooslobodilačkom odboru Požega bilo je oko 50 stražara, od čega 12 u samoj Požegi. Broj stražara pri seoskim odborima kretao se od 6 do 15 ljudi. Straže su se snabdevale oružjem koje su same prikupljale na terenu. Njime su se naoružavali i odbornici, pošto su pored dužnosti predstavnika vlasti vršili i službu obezbeđenja slobodne teritorije.

Pri povlačenju glavnine Uzičkog odreda sa teritorije uzičkog okruga, narodnooslobodilački odbori su se starali o izvlačenju vojnog materijala i rezervi hrane i o zaštiti povlačenja civilnog stanovništva. Gradski odbor Užica organizovao je blagovremenu i plansku evakuaciju nezaštićenog stanov-

• ¹⁷ Dokument se nalazi u Narodnom muzeju u Titovom Užicu.
¹⁸ Vidi članke u »Borbi« od 1. i 18. novembra 1941. godine, Istorijski arhiv KPJ, tom I, knjiga 1, str. 131—132 i 287—288.
¹⁹ Original odluke u Narodnom muzeju u Titovom Užicu, inv. br. 130.

ništva. U tom cilju je 28. novembra izdat proglas kojim se »Srbi i Srpkinje, Užičani i Užičanke« upozoravaju na opasnost koja preti od nemačkih krvoloka i poziva »sve što je kadro i sposobno pušku nositi da stane na branik našeg dragog Užica, na branik života neboračkog stanovništva«.

Na radnike, seljake, građane i inteligenciju — na sve se apeluje da mobilišu svoje snage i stupaju u partizanske čete, a neboračkom stanovništvu Užica se precizira kako će se po kvartovima okupljati i evakuisati »kad zagrozi neposredna opasnost Užicu«. A na kraju, »Živelo slobodno Užice! Živela slobodna Srbija! Živeli partizani, junaci i borci-zaštitnici slobode srpskog naroda!

Svi do jednoga u borbu protiv nemačkog »fašističkog dželata i petokolonaških izroda«.²⁰

Narodnooslobodilački odbori u užičkom okrugu nisu prestali da postoje za sve vreme rata, a svoj rad su prilagođavali situaciji. Njihov, značaj je u tome što spadaju među prve formirane organe narodne vlasti u našoj zemlji. Tu, u oslobođenom Užicu, uz direktno učešće druga Tita i ostalih članova Centralnog komiteta KPJ, razrađene su prve idejno-pohtičke postavke o narodnoj vlasti i stečena prva praktična iskustva koja su bila od velike koristi za dalji razvoj i izgradnju vlasti radnog naroda širom zemlje.

Milivoje RADOVANOVIĆ FARBIN
Milivoje KOVAČEVIĆ MIŠA

²⁰ Dokumentat se čuva u Narodnom muzeju u T. Užicu.

ORUŽANI USTANAK U PJEŠIVCIMA 1941.

Uoči aprilskog rata 1941. godine partijska organizacija u Pješivcima imala je oko 30 članova, a organizacija SKOJ-a oko 50. Gotovo sva omladina, kao i ostalo stanovništvo, redovno je upoznavana sa stavovima KPJ o odbrani zemlje, kao i sa izdajničkom politikom vladajuće buržoazije. Priličan broj članova Partije i SKOJ-a bio je pozvan u vojsku, a oni koji nijesu bili pozvani početkom rata javili su se komandi nikšićkog garnizona radi upućivanja u jedinice. Međutim, svi njihovi zahtjevi odbijeni su sa obrazloženjem da za to »nema narednja . -.«

Partijska organizacija u Pješivcima bila je pod rukovodstvom Mjesnog komiteta Nikšić i stalno povezana s njima. Njen sekretar Blagoje Marković bio je član proširenog Plenuma Mjesnog komiteta. Na sastanku Plenuma, koji je održan oko 25. aprila 1941. godine u Nikšiću (Stara varoš) u kući Alékse Popovića, razmatrani su zadaci partijske organizacije na ovom području u novonastaloj situaciji.¹ Data su i uputstva za rad. Neposredni zadatak bio je da se narodu skrene pažnja da prikuplja i čuva oružje i da ga, bez obzira na prijetnje, ne predaje okupatoru.

Narod u Pješivcima bio se dobro naoružao, jer su neke jedinice bivše jugoslovenske vojske, u danima kapitulacije, ostavile dosta oružja, municije i razne opreme na području ove opštine. Bilo je i 8—10 novih haubica, iz kojih su komunisti povadili zatvarače, kako ih neprijatelj ne bi mogao iskoristiti.

Na drugom sastanku Mjesnog komiteta *Nikšić, održanom* u Zirovnici, kome su prisustvovali Veljko Zeković, Milinko

¹ Dok se održavao sastanak italijanski vojnici su iz flobera gaddali vrapce ispred pomenute kuće. Dogovoreno je da se, u slučaju da otkriju sastanak, kaže kako se on održava radi likvidacije materijalnih sredstava »Seljačke samopomoći«, jer je nekoliko prisutnih drugova bilo u njenom upravnom odboru.

perović, Pavle Kovačević, Vojo Deretić i dr. govorilo se o neposrednim pripremama za oružanu borbu protiv okupatora. Uskoro poslije ovog sastanka pozvan je sekretar pješivačke partijske organizacije u Mjesni komitet Nikšić, gdje je od Veljka Jekovića dobio zaduženje da se poveže sa Vojom Deretićem, koji će mi dati određene zadatke. Deretić je prenio da se poselima odmah pristupi prikupljanju oružja i municije, da se odrede mjesta za njihov smještaj, formiraju udarne grupe i počne sa obukom omladine. Pošto je opština pješivačka dosta razvučena, odlučeno je da se u Pješiveima odrede dva mjesta za smještaj oružja i municije, a ne samo jedno, kako je prvobitno bilo riješeno. Za mjesto smještaja u Donjim Pješiveima bio je odgovoran Blagoje Marković, a u Gornjim Pješiveima Radojica Mijušković.

Obrazovano je šest udarnih grupa: u Cerovu dvije — Cerska sa oko 20 boraca, sa komandirima Novom Škuletićem i političkim rukovodiocem Dušanom Kostićem i Ljeskodolska sa oko 15 boraca sa komandirima Đorđijem Premovićem i političkim rukovodiocem Nikolom Lješkovicom; u Povije i Stubici (Povijsko-stubička) sa oko 30 boraca sa komandirima Radosavom Kontićem i političkim rukovodiocem Jovom Nikčevićem; u Drenovštici i Miljevićima (Drenovačko-miljevička) sa 30 boraca sa komandirima Blagojem Perunovićem i političkim rukovodiocem Aleksom Backovićem; u Selištima, i Zagorku (Seliško-zagoračka) sa 15 boraca sa komandirima Radulom Markovićem i političkim rukovodiocem Milivojem Lakičevićem i u Bogumilovićima i Vitasovićima (Bogumilovičko-vitasojevička) sa 12 boraca sa komandirima Borisavom Boškovićem i političkim rukovodiocem Bogdanom Perovićem.

Svi su borci bili naoružani puškama, a priličan broj pištoljima i ručnim bombama.

Sa grupama je održavana vojno-politička nastava, (Jedan takav sastanak održan je, na primer, u Kosanovom dolu, kod kuće Stevana Banjevića, a jedan u zaseoku Dobruš, kod kuće Maksima Vukičevića). Sa omladinom, koja je bila obuhvaćena tim grupama, a nije služila vojsku, izvođena je intenzivna obuka. Njom je rukovodio Novo Škuletić. Povremeno su vršena i gađanja u planini sela Cerova (a jednom i u Stubičkim dolovima).

Sve se izvodilo u najvećoj tajnosti. Za mjesta smještaja oružja znah su samo Radojica Mijušković, Blagoje Marković i Vojo Deretić, koji su rukovodili ovim radom, kao i formiranjem i obukom grupa. Jedno skladište, nalazilo se u pećini u

blizini sela Selišta, a drugo takođe u pećini u blizini sela Povijske. U ova dva tajna skladišta bilo je sklonjeno: 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 80 pušaka, oko 5000 metaka, oko 250 ručnih bombi. Pored ovoga, može se računati da se kod članova Partije i SKOJ-a, kao i u narodu nalazilo još 400—500 pušaka i više hiljada pušanih metaka.

Pred sam početak oružanog ustanka broj članova Partije se znatno povećao, jer su se iz raznih krajeva zemlje vratili u rodni kraj neki komunisti a primljen je i izvjestan broj **novih** članova. Tako je početkom ustanka u organizaciji bilo 45 članova² i oko 10 kandidata KPJ. Bilo je i oko 60 članova SKOJ-a. Partijska organizacija bila je podijeljena na tri grupe: Povijsko-stubičku, rukovodilac Radojica Mijušković, Cersku — rukovodilac Dušan Kostić i Donjopljesevičku — rukovodilac Blagoje Marković. Rukovodioci ovih grupa sačinjavah su biro opštinske čehje, u kome je bio i Nikola Lješević, rukovodilac opštinske organizacije SKOJ-a. U opštini su bila četiri skojev-ska aktiva: u Cerovu — rukovodilac Dušan Vukićević, i Drenovštici — Obren Perunović, u Donjim sehama — Milorad Marković, u Stubici i Poviji — Vuko Kontić.

Za vrijeme oružanih priprema pješivačka partijska organizacija bila je u stalnoj vezi sa Mjesnim komitetom Nikšić. Ona je dobijala stalnu pomoć, pored ostalog obilazili su je i pojedini drugovi iz komiteta.

Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, kada je počelo hapšenje pojedinih komunista u Nikšiću, upozoreni smo od Mjesnog komiteta da se članovi Partije i SKOJ-a čuvaju od neprijatelja i na određen način kontrolišu njegovo kretanje. U slučaju opasnosti treba da se udaljuju od svojih kuća i sela, a potrebno je održavati i straže. Nekoliko dana pred oružani ustanak dobijen je proglas CK KPJ u kome se govorilo o spremnosti za napad na neprijatelja. Materijal je proradjen na sastanku biroa čehje, a odmah zatim sa njim je upe. članstvo Partije i SKOJ-a.

² Radojica, Milivoje i Mila Mijušković, Boško, Blažo, Vuko, Pejo i Radosav Kontić, Jovo Nikčević, Dušan Kostić, Novo i Vojislav Škuletić, Vojislav Đurović, Mitar Magovčević, Đordije Premović, Nikola, Ilija, Petar i Pavle Lješević, Ljubo Lalatović, Mitar Vučinić, Jovan Cebalović, Radovan Mrvošević, Dragutin Škuletić, Blagoje, Radule i Banjo Marković, Nešo i Mašan Radojičić, Milivoje i Vojislav Lakčević, Vuksan i Bogdan Perović, Ljubo, Dobrislav (Djedo), Blagoje, Obren i Radovan Perunović, Aleksa, Vaso i Đoko Backović, Božo Milošević, Radule i Kića Spasojević, Veljko Radulović, Mujo i Radojica Rosahdić.

PRVE ORUŽANE AKCIJE I OPŠTI USTANAK

Kada su 13. jula odjeknule puške na Lastvi Čevskoj, odmah je poslata patrola da izvidi šta se događa. Po povratku ona je obavijestila da su gerilske jedinice sa područja čevske opštine napale neprijateljsku posadu na Čevu i razoružale je.. Seljaci na Lastvi Čevskoj pucali su u znak veselja zbog te prve borbe i pobjede.

Rano ujutro 14. jula, kada su se čule puške i u Ostrogu,, u Trubasinu se kod Radojice Mijuškovića sastao biro. Prisustvovao je i Milo Jovičević, član Mjesnog komiteta Nikšić, koji je još ranije došao na teren opštine pješivačke. Na sastanku je odlučeno da Cerski, Ljeskodolski i Stubačko-povijski odred³, napadnu italijansku posadu u Bogetićima i žandarmerijsku stanicu na Cerovu. Međutim, dok su se borci Stubičko-povij-skog odreda još okupljali i spremali da pođu na Bogetiće, Cerski i Ljeskodolski. odred su istog dana oko četiri časa poslije podne razoružali italijansku posadu i žandarmerijsku stanicu. Zandarmi su se predali bez otpora, a i Italijani su vrlo lakosavladani Zarobljeno je šest Italijana i deset žandarma. Zaplijenjeno je oko 120 pušaka,³ 1 puškomitraljez, 6 pištolja, nekoliko bombi i veća količina municije. Uništena je arhiva bivše žandarmerijske stanice, u kojoj su se nalazila imena svih. »sumnjivih« hea sa područja opštine. Zaplijenjena je i arhiva, opštinske uprave. Zarobljeni Italijani su odvedeni iznad kol-skog puta ka planini prema selu Jasikovcu, da bi bili-upućeni, u Ljeskove dole. Međutim, ubrzo su vraćeni, jer je odlučeno da se upute u Danilovgrad.

Poshje ove prve akcije ponovo je održan sastanak biroa, čehje kod kuće Radojice Mijuškovića, na kome je analiziran- napad na Bogetiće i Cerovo, a razmotreni su i naredni zadaci, .loš dok je trajao ovaj sastanak, jedna grupa boraca iz Povij- sko-stubičkog odreda napala je iz zasjede kod Krsta, ispred samog Trubasina, jedan italijanski kamion, koji se od Nikšića-, kretao ka Danilovgradu. Tom prilikom kamion je uništen, šest italijanskih vojnika je zarobljeno, jedan je ubijen prilikom bekstva, a samo jedan je uspio da umakne. Zarobljene Itali- jane uputili smo u Danilovgrad, kóji su još držale njihove snage. Bili su to vrlo zapl'ašeni mladići. Iznenadeni našom ve- likodušnošću i postupkom, vikali su: »Živeli komunisti«.

Sutradan, 15. jula, gerilske jedinice sa područja Stubice, Povije i Cerova postavile su zasjedu na PandŪrici, prema Nik-

³ I žandarmi su prilikom kapitulacije bivše jugoslovenske vojska- prikupili nešto oružja i municije i tako se u njihovoj stanici na Ceroviu znteklo ovoliko pušaka i municije.

šiću, dok su gerilci iz Donjopješivačkih sela držali zasjede na komunikaciji prema Danilovgradu.

Čim je čuo ustaničke puške, narod ovih i susednih sela sa oružjem koje je imao, masovno je prilazio gerilcima, spreman da se bori protiv okupatora. Borce koji su prolazili cestom od Krsta' do Cerova pozdravljao je sa: »Živjeli naši. oslobodioci«, jer je osetio prve uspjehe i pobjede. Naoružani seljaci prebacivali su što nijesu pozvani u borbu svi koji imaju oružje, jer je to i njihova borba.

Sunce je bilo visoko odskočilo kada su osmatrači primi, jetili kako se tri kamiona kreću nikšićkim poljem u pravcu Cerovog mosta i Pandurice. Bih su puni itahjanskih vojnika. Odmah su raspoređeni borci duž komunikacije — od kote na Pandurici; iznad nekadašnjeg hana Marka Savićeva Nikčevića, prema Javorovom dolu. Čim je prvi kamion ušao u zasjedu, jedan borac je prevremeno opalio, te su se dva zadnja kamiona vratila. Iz prvog su poskakali do zuba naoružani crnokošuljaši, većinom karabinijeri i oficiri, i pokušah da pruže otpor. Međutim, naši su ih sa svih strana obasuli vatrom i ubrzo natjerali na predaju. Ubijena su i zarobljena 23 neprijateljska vojnika i oficira, uništen 1 kamion, zaphjenjeno 2 teška mitraljeza, 1 puškomitraljez, oko 20 pušaka, nekohko pištolja i ručnih bombi, veća količina puščane i mitraljeske municije i ratne opreme. U ovoj borbi poginula su u jurišu dva hrabra omladinca, braća Magovčević, Nikola i Rađomir. To su i prvi pah borci iz pješivačke opštine. Ranjeni su Vladimir i Miloš Nikčević. Napadom su rukovodili Milo Jovičević, Radojica Mijušković, Dušan Kostić i Novo Škuletić. U ovoj borbi Radosav Lješković je uništio mitraljesko gnijezdo. Naime, čim je borba počela, tri-četiri Italijana su s mitraljezom iskočila iz kamiona i sa male uzvišice pored samog puta otvorile vatru. Radosav im je nečujno zašao za leđa i bacio kragujevačku bombu. Poslužioc i su izginuli, a mitraljez je zaphjenjen.

Istog dana pješivački borci, uglavnom iz Stubice, napali su itahjanski aerodrom u Slivlju, blizu Carevog mosta, i tom prilikom zaplijenili 17 neprijateljskih aviona. Pri zauzimanju aerodroma ubijeno je i ranjeno oko 10 italijanskih vojnika. Računajući da će se avioni iskoristiti protiv neprijatelja, ustanici ih nijesu ošteti. Međutim, poshje nekohko dana Itahjani su uspjeh da ponovo zauzmu aerodrom i da se dočepaju neoštećenih aviona.

U borbama vođenim 14. i 15. jula ubijeno je i zarobljeno ukupno 60 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaphjenjeno je: 160 pušaka, 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, 10 pištolja, -a 2 kamiona su uništena. Pored toga, zaplijenjena je i znatna količina ratne opreme.

Oružane akcije na području Pješivaca, a naročito borba na pandurici', pored toga što su donijele vojnički uspjeh i borbeno iskustvo, imale su i veliki moralno-politički značaj. Narod se uvjerio* da je borba organizovana i ozbiljno pripremljena, da se radi o svenarodnom pokretu i pravom ustanku protiv okupatora. Poshje uspješnih napada na okupatora u narodu se osjetila posebna vedrina i raspoloženje. Svako se osjećao oslobođen stega, prijetnji, nasilja, te je bio riješen da tu slobodu i brani. Ljudi su sad bili jedan drugom bliži nego ikad ranije.

Gerilske jedinice sa područja pješivačke opštine naizmjenično su držale zasjede prema Nikšiću, a manjim dijelovima sa gerilskim jedinicama opštine Vražegrmci i Pavkovići, učestvovali su i u zasjedama prema Danilovgradu. Pored toga, porušen je kolski put na svim osjetljivim mjestima duž čitave opštine. Pokidane su telefonsko-telegrafске linije i posječeni stubovi, tako da je bilo potrebno duže vremena i više sredstava da bi se saobraćaj ponovo uspostavio.

U to vrijeme italijanske snage iz Danilovgrada nijesu preduzimale nikakve pokrete u pravcu Nikšića, dok su one iz Nikšića gađale artiljerijom naše položaje na Planinici, a avioni su nadlijetali ovu teritoriju i povremeno mitraljirali.

Položaj na Planinici naše jedinice su držale sve do poznate direktive PK KP za Crnu Goru o napuštanju frontalne borbe i blokade gradova, vraćanju ustanika kućama i prelasku na partizanski (gerilski) način ratovanja. Ova direktiva je unijela pometnju i izazvala veliko negodovanje. Borci sa Planinice i sa Obadova brijega napuštali su u neredu položaje. Partijska organizacija se u ovoj situaciji nije snašla, a to je negativno uticalo na dalji razvoj borbe.

Neposredno poshje ove došla je nova direktiva PK KP za Crnu Goru da se nastavi sa opštenarodnim ustankom i napadima na neprijateljske garnizone i pristupi formiranju ustaničkih četa i bataljona, po plemenima, a na oslobođenoj teritoriji uspostavi ustanička vlast. Tada je formiran Pješivački bataljon. Sa tako formiranim jedinicama ponovo su posjednuti položaji na Planinici i Obadovu brijegu. Italijani iz Nikšića nijesu preduzimali akcije sve do prodora njihovih snaga od Podgorice prema Veljem brdu i Danilovgradu. Pošto su ovladale položajima na Veljem brdu, jake neprijateljske snage su produžile prema Danilovgradu ne nailazeći na otpor. Ni u toku njihovog daljeg prodiranja od Danilovgrada prema Nikšiću nije im kroz Pješivce pružen gotovo nikakav otpor, mada je teren bio pogodan za odbranu, tako da su im i naše manje snage u zasjedama mogle nanijeti osjetne gubitke. Tako su naše snage napustile položaje na Planinici bez borbe.

Prolazeći kroz Pješivce neprijatelj je palio kuće, ubijao starce, nejake i bolesne, koji nijesu mogli ili nijesu htjeći se povuku u planinu. Tako su, na primjer, jednu staricu od 75 godina ubacili živu u kuću, zaključali je, pa zapalili kuću. Izgorjela je sa kućom.

U Pješivcima — na Zagorku, Bogetićima i Pandurici — okupator je ostavio jače snage za obezbjeđenje komunikacija. Tek kada je na ovom području ponovo oživjela aktivnost ustanika, osjetio se nesigurnim i povukao ove snage u Danilovgrad i Nikšić.

STANJE POSLIJE PRODORA NEPRIJATELJSKIH SNAGA

Poslije prodora neprijatelja vidjelo se da skoro formirani PješivačM bataljon nije bio sposoban da vodi borbu sa jačim neprijateljskim snagama. Zbog toga je uslijedila reorganizacija jedinica i od plemenskih četa, čije su jezgro sačinjavah ranije formirani gerilski vodovi, ponovo se formiraju gerilske jedinice. Formirano je pet gerilskih vodova: dva u Čerovu, jedan u Drenovštici i Milovićima, jedan u Zagorku, Selištima, Bogmilovićima, Vitasovićima i jedan u Stubici i Poviji. Komandiri i politički rukovodioci ovih vodova bih su: Novo Skulčić, Dušan Vukčević, Đorđije Premović, Nikola Lješković, Blagoje Perunović, Aleksa Backović, Vojislav Bošković, Blagoje Marković, Radosav Kontić i Vuko Kontić.

Ove jedinice živjele su vojničkim životom i redovno postavljale straže, obezbjeđujući sebe i narod koji se iz sela pored komunikacije povukao u planinu. Nijesu izvodile oružane akcije do kraja septembra. Rad partijske organizacije svodio se na to da narod zadrži oružje i sačuva se od uticaja onih koji su već prišli neprijatelju, kao i da se onemoguće pokušaji neprijatelja da od naroda formira straže za obezbjeđenje komunikacije. U tom pogledu su postignuti dobri rezultati. Oružje je uglavnom ostalo u narodu. Predao ga je vrlo mali broj kolebljivaca i neodlučnih, koji su bih pod uticajem neprijateljske propagande ili su se plašili represalija. Mada se izvjestan broj seljaka, pa i onih naprednijih, u početku saglasio da se seoskim stražama obezbjeđuju komunikacije, ovakva shvatanja su vrlo brzo razbijena.

Sa jenjavanjem oružanog ustanka i narodni neprijatelji su počeli otvorenije da služe Okupatoru i da demobilišu narod. Tako je narodni izdajnik Radojica Nikčević postavljen od okupatora za predsjednika opštine. On je, po nalogu svojih gospodara, počeo da održava konferencije po selima koja su se nalazila blizu komunikacije. Zahvaljujući aktivnosti partijske

organizacije i svijesti naroda: ove konferencije su bile slabo posjećene, uprkos obećanja »da će svixna, biti oprošteno učešće u ustanku, da ih neće dirati ruko... da predaju oružje i da se slobodno vrate svojim kućama«. Kad je vidio da se narod ne odaziva njegovom pozivu i obećanjima, Nikčević se povukao u Nikšić, odakle je i vršio dužnost predsjednika opštine. Jovan Kontić je, kao i Nikčević, čiji je jednomišljemk bio, pokušao da utiče na narod. Kada je vidio da se niko ne odaziva, i on se »izgubio« u nepoznatom pravcu. Tako je onemogućen rad ovih izdajnika i narodu povraćen duh borbenosti i otpora.

OŽIVLJAVANJE ORUŽANIH AKCIJA I STVARANJE SLOBODNE TERITORIJE

Prema direktivi OK za srez Nikšić septembra 1941. godine iz pješivačke opštine upućena su na Gacko 22 borca. Zbog tog upućivanja neki članovi Partije ispoljili su nerazumijevanje, a nekoliko njih čak i otpor.

U duhu oživljavanja borbenih akcija, sredinom septembra OK je pozvao Blagoja Markovića radi određivanja mjesta u opštini pješivačkoj za jednu akciju u kojoj bi učestvovali i borci sa područja Bjelopavličkog i Nikšićkog NOP odreda. Akcija je izvedena 26. septembra kod Javorovog dola, a u njoj je, pored boraca iz ova dva odreda, učestvovalo nekoliko njih iz gerilskih jedinica sa područja opštine pješivačke. Njom su rukovodili Vuko Jovović i Milinko Burović. Tom prilikom uništena su dva itahjanska kamiona, a ubijeno je i ranjeno nekoliko vojnika.

Poslije ove akcije Italijani su jačim snagama (oko jednog bataljona) izvršili pokret iz Nikšića u pravcu Javorovog dola i u selu Stubici spalili 30 kuća i opljačkali svu pokretnu imovinu. Desetak staraca i djece, koji nijesu uspjeli da se blagovremeno sklone, odveli su sa sobom. Drugog dana neprijatelj je nastavio sa represalijama u zaseoku Međeđe. Ovom prilikom došlo je i do borbe između naših jedinica i Italijana, u kojoj su im naneseni osjetni gubici (oko 15 mrtvih i ranjenih). Od naših su poginuli Ljubo Nikčević i Drago Cebalović, a Nikola Nikčević je ranjen. Italijani su, uprkos gubitaka, prodrli i do zaseoka Paprati, gdje su tako imali pet mrtvih i nekoliko ranjenih. I tu su opljačkali narodnu imovinu. U ovim borbama ranjen je Ilija Vučinić, koga su Italijani odveli u Stubicu i zvjerski ga mučili. Omladinac Vučinić prkosio je mrskom neprijatelju sve dok nije podlegao. Neki neprijateljski dijelovi uspjeh su da se probiju do sela Povije, gdje su zapalili, i opljačkali desetak kuća. Imali su tri mrtva i više ranjenih.

Iako su represalije neprijatelja poslije akcije u Javorovom dolu bile zaista teške, sama akcija, poslije dvomjesečnog zatišja i prividnog mirovanja, pozitivno je djelovala na borbeno raspoloženje i samopouzdanje naroda. Ona je podstakla sve gerilske jedinice na življu borbenu aktivnost. Opet se kidaju telefonske veze, ruše komunikacije, održavaju sastanci i slično. Gerilske jedinice legalno se kreću kroz sela pod oružjem i sa petokrakama na kapama. Počinju se formirati opštinski, a zatim i seoski narodnooslobodilački odbori; omladina održava masovne sastanke i učestvuje u svim akcijama i manifestacijama.

U vreme ove opšte aktivnosti dolazi u novembru 1941. godine direktiva da se borci upute u bataljon »Peko Pavlović« radi učešća u poznatoj pljevaljskoj bici. Od 41 borca, koliko ih je upućeno s područja pješivačke opštine, tri su poginula — Radule Vučinić, Rako Cebalović i Andrija Mijušković — a oko 10 ih je ranjeno.

Koristeći ovakvo raspoloženje naroda, pristupilo se temeljitom rušenju komunikacija Nikšić — Danilovgrad i kidanju telefonsko-telegrafskih linija, čime je svaki saobraćaj okupatora na ovom pravcu bio onemogućen. Pored ljudstva pješivačke opštine učestvovao je i narod susjednih opština (vražegrmske i petrušinsko-pavkovičke).

Tih dana ponovo je formiran Pješivački partizanski bataljon, kao bataljon Nikšićkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. To je sad bila čvršća i vojno-pohtički mnogo bolje organizovana jedinica, sposobna i za složenije borbene zadatke. Ovaj bataljon je učestvovao u blokadi Nikšića i Danilovgrada, i to prema Danilovgradu na Obadovu brijegu i Žutoj gredi, a prema Nikšiću na Panduiici i Planinici.

Za komandanta bataljona postavljen je Mitar Vučinić, za političkog komesara Aleksa Backović, za zamjenika komandanta Bogdan Perović, a za zamjenika pohtičkog komesara Boško Kontić. Bataljon su sačinjavale četiri čete: Stubička, Povijska, Cerska i Donjopješivačka. Povijska, Stubička i Cerska imale su svaka preko 100 boraca, a Donjopješivačka oko 215 boraca. Bataljon je živio vojničkim životom, držeći stalno dio snaga na položajima prema Danilovgradu i Nikšiću. Prema Nikšiću dejstvovale su: Stubička, Povijska i Cerska četa, a prema Danilovgradu Donjopješivačka sa dijelom snaga Petrušinsko-pavkovičkog bataljona. Svaki pokret neprijatelja iz blokiranog nikšićkog garnizona bio je onemogućen, tako da se snabdijevao vazdušnim putem.

⁴ Poginuo kao komesar Sedme kordunaške divizije. Proglašen je za narodnog heroja.

Dio snaga na položaju redovno je smjenjivan, dok se onaj u rezervi nalazio u borbenoj pripravnosti i živio logorskim životom. Određeni su i znaci za uzbunu čitavog bataljona, kao i cjelokupnog stanovništva (kuriri, zvonjava zvona na crkvama, pucnji iz pušaka i si.).

Organi narodne vlasti, seoski i opštinski narodnooslobodilački odbori, sa svojim sekcijama, bili su vrlo aktivni. Po selima i u okviru opštine održavana su predavanja, priredbe i druge borbene i političko-kulturne manifestacije. Najlepša manifestacija bila je proslava »Badnje večeri«. Tada se ispoljilo jedinstvo naroda protiv okupatora i borbeno raspoloženje kao nikada do tada. Čitave noći pjevale su se borbene i rodoljubive pjesme, izvođeni su programi koji su, uglavnom, evocirali poznatog crnogorsko »Badnje veče« opjevano u »Gorskom vijencu«.

• BORBA NA OBADOVU BRIJEGU

Neprijateljske snage iz Nikšića su nekoliko puta bezuspješno pokušavale da odbace naše jedinice sa položaja na Pandurici. Isto tako, sve do 23. februara 1942, ni sa pravca Danilovgrada nijesu uspjeli pokušaji da se odbace naše snage sa položaja i da se probije za Nikšić.

Od svih pokušaja iz Danilovgrada najznačajniji je onaj sredinom januara 1942. godine. Neposredno prije pokreta neprijateljski garnizon u Danilovgradu dobio je pojačanje iz Podgorice. Rano ujutro 17. januara neprijatelj je jačim snagama izvršio pokret iz Danilovgrada i sa svojih položaja (Orja Luka, Kurilo) u pravcu naših položaja. Zahvaljujući budnosti naših, isturenih dijelova, pokret je otkriven blagovremeno, tako da smo na vrijeme posjeli položaje grebenom Obadova brijega i njegovom padinom prema Dolu Pješivačkom, gdje se nalazio vod boraca iz ovog sela. Lijevu padinu Obadova brijega, prema kolskom putu, uključujući i kolski put Nikšić-Danilovgrad, posjele su snage Petrušinsko-pavkovičkog bataljona, čiji se položaj protezao i preko sela Demirovića i reke Zete. Neprijatelj je namjeravao da iskoristi maglu koja je tog jutra bila vrlo gusta.

Naređeno je da se vatra ne otvara dok neprijatelj ne dođe na vidljivo odstojanje, a to je 30—50 metara. Prvo je primijećena patrola od tri vojnika koja se kretala samim grebenom Obadova brijega. Naši borci su je pustih da priđe sasvim blizu, na desetak metara, i tek tada su na nju otvorili vatru i pokosili je. Jedan vojnik je pogođen metkom iz puške u bombu koja mu je visila o pojasu. Kada je ova eksplodirala i ranila ga, borac:

Ikoji je gađao reče: »Zrno iz ove moje puške eksplodira. Lako je započela borba koja je trajala čitav dan.

Borba se vodila i na pravcu sela Zagrede i Dola Pješivačkog. Dolski vod je napao Italijane kada su počeli da pljačkaju prve kuće u selu. U toku povlačenja opljačkali su i ponijeli sve što im je došlo do ruku.

Glavne snage neprijatelja bile su upućene grebenom Obadova brijega prema položajima Donjopješivačke čete. Prvi napadi odbijeni su na svim položajima. Međutim, neprijatelj je uskoro preduzeo nov napad. Razvila se oštra borba: naši su prešli u protivnapad i koristeći gustu maglu, nanijeli neprijatelju osjetne gubitke. Poslije nekoliko napada i protivnapada, naše snage su prešle u opšti protivnapad i prisilile neprijatelja na povlačenje, goneći ga u stopu do njegovih polaznih položaja.

U ovoj borbi neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke u ljudstvu i ratnoj opremi. Tako je na pravcu na kom je dejstvovala Donjopješivačka četa ubijeno preko 50 italijanskih vojnika, među kojima i jedan major, komandant bataljona. Nekoliko mrtvih i oko stotinu ranjenih uspeh su, koristeći maglu, da odnesu sa sobom. U rancima italijanskih vojnika nađeno je puno opljačkanih stvari iz sela Orje Luke i Dola Pješivačkog (ženske suknje i košulje, vuna, pređa i dr.). Zaplijenjeni su: 2 laka minobacača, 2 teška mitraljeza, 6 puškomitraljeza, oko 100 pušaka, oko 200 minobacačkih i 300 ručnih bombi, oko 10.000 puščanih i mitraljeskih metaka i, veća količina razne opreme. I na drugim položajima koje su branile jedinice Petrušinsko-pavkovičkog bataljona bilo je dosta ubijenih i ranjenih neprijateljskih vojnika, zaplijenjenog oružja i opreme.

Poshje ovih neuspjeha neprijatelj iz Danilovgrada nije do februara 1942, odnosno dok mu nijesu stigla veća pojačanja, preduzimao pokrete u pravcu Nikšića.

U toku blokade nikšićkog garnizona neprijatelj je takođe u više mahova pokušavao da odbaci naše snage sa položaja "Medede — Midbva kosa — Pandurica — Planinica. Međutim, svi ti napadi su odbijeni i neprijatelj je svaki put pretrpio znatne gubitke u ljudstvu, oružju i opremi. Naročito značajna bila je borba od 17. februara 1942. godine, u kojoj je neprijatelj angažovao oko jedan pješadijski bataljon, nekoliko artiljerijskih baterija i nekohko tenkova. Pored toga, naše položaje sii nadlijetah, bombardovali i mitraljirali neprijateljski avioni. Sa naše strane položaje su držale dvije čete — oko 240 boraca naoružanih puškama, ručnim bombama, sa 2 teška mitraljeza i nekoliko lakših automatskih oružja. No i pored ovakve nadmoći neprijatelj je zadržan i u upornoj borbi razbijen i odbačen u pravcu Nikšića. Imao je oko 50 mrtvih i ranjenih, a zaplijenjena je i veća količina oružja, municije i druge opreme.

GUBITAK SLOBODNE TERITORIJE I POJAVA ČETNIČKE ORGANIZACIJE

Neprijatelj je bio prinuđen da se pomiri s činjenicom da snagama koje mu stoje na raspolaganju ne može razbiti; naše jedinice i probiti se prema Nikšiću. Njegova aktivnost sada je bila usmjerena na dovlačenje novih, snaga i aktiviranje onih elemenata koji bi mu se iz bilo kojih razloga stavili na raspolaganje u borbi protiv naših jedinica i pokreta uopšte.

Poshje pojave četničke organizacije u Bjelopavlicima na čelu sa 'Bajom Stanišićem, Petrušinsko-pavkovički bataljon odreda »Bijeli Pavle« napustio je dotadanje položaje i prešao na lijevu obalu Zete. Njegove položaje posjele su jedinice Pješivačkog bataljona — Donjopješivačka i Čerska četa. Štab Nikšićkog odreda poslao je iz Župskog, Lukovskog, Kosanskog i Rudinsko-trepačkog bataljona izvjesna pojačanja (oko jedile čete) našim snagama na položajima prema Nikšiću (Budoš, Pandurica, Planinica). U isto vrijeme uputio je i Dura Roganovića i Voja Nifeolića, koji su naimenovani u štab pješivačkog sektora.

Sa pojavom četničke izdaje u Bjelopavlicima osjetilo se izvjesno kolebanje pojedinaca i grupa, kao i aktivniji rad onih koji su i ranije ispoljavali neprijateljstvo ili nepovjerenje prema našoj borbi. Na žalost, u suzbijanju ovih pojava nijesmo bili dovoljno budni i odlučni, te se to negativno odrazilo na dalji razvoj događaja. U samoj partijskoj organizaciji imali smo pojedinaca, istina rijetkih, koji su u izvjesnoj meri bili kolebljivi.

Početak februara 1942. godine obaviješteni smo, a to se i sa položaja primjećivalo, da se veće neprijateljske snage koncentrišu u Danilovgradu i da se ovaj garnizon ojačava artiljerijom većeg dometa.

18. i 19. februara neprijatelj je snažnom artiljerijskom vatrom počeo da tuče naše položaje prema Danilovgradu, a 20. februara krenuo je jakim snagama pravcima: Zagarač — Zagreda — Ržište, zatim Orja Luka — Obadov brijeg i duž same komunikacije. Naši glavni položaji na ovim pravcima bili su Obadov brijeg i Ržište. Pošto je neprijatelj ovladao Ržištem, naše snage na Obadovom brijegu potpale su pod bočnu vatru sa ovog pravca. Mada su pružile jači otpor, one su pod pritiskom znatno nadmoćnijeg neprijatelja morale da se povlače pod borbu s položaja na položaj, prema selima Selištima i Bogmilovićima. Samo na liniji položaja Tvorilo — Demirovići — Obadov brijeg, koji su branile dvije čete (oko 320 boraca) Pješivačkog bataljona, neprijatelj je napadao snagama oko jednog pješadijskog puka uz podršku oko 5 artiljerijskih baterija, nekoliko tenkova, a povremeno i avijacije. Mi smo bili naoružani uglavnom puškama sa dovoljno municije, ručnim bom-

bama, sa 2 teška mitraljeza i više puškomitraljeza, a imali smo i dva laka italijanska minobacača sa malim brojem mina. Sa prvim uspjesima neprijatelja osjetilo se kolebanje nekih boraca i osipanje u manjim grupama. Uprkos ovom većina naših snaga uporno je pružala otpor i zadržavala neprijatelja na uzastopni položajima, nanoseći mu ozbiljne gubitke. Zahvaljujući takvom otporu, neprijatelj je samo u toku prvog dana prodora imao oko 80 mrtvih i ranjenih i uspio je da nas potisne svega tri kilometra, tako da je noću 20/21. februara zakonačio na području sela Selišta i Bogmilovića. Kad je pao mrak, naše jedinice su se još više prorijedile. Skoro svi borci sela Curčića, Selišta i Bogmilovića razišli su se svojim kućama. Njihov odlazak je uticao da se i veći broj boraca iz ostalih sela (Vitasovići, Milovići i Drenovštica) odlučio na odlazak kućama. Izvjesne je pokolebala četnička propaganda, koja je i na ovom terenu počela uzimati ozbiljnijeg maha, kao i prvi uspjesi neprijatelja u nastupanju.

Dio snaga Donjopješivačke čete povukao se u toku noći do Krsta Drenovačkih i tu zadržao. Gotovo cijela Cerska četa pošla je u pravcu svog sela Cerova da zauzme položaje pogodne za borbu. U toku noći 20/21. februara pao je veliki snijeg, skoro do jednog metra, što je otežalo pokret neprijatelja, te se morao dalje kretati u koloni. Da su se naše snage organizovanije povlačile i da su iskoristile ovu okolnost, mogli su se neprijatelju naneti veliki gubici. Kada je u toku 21. februara neprijatelj nastavio nastupanje, dočekali su ga u visim Krsta Drenovačkih dijelovi Donjopješivačke čete i zadržali čitav dan, nanoseći mu osjetne gubitke. Tek sutradan, 22. februara, nastavio je pokret, orijentirajući svoje kolone bliže komunikaciji. Toga dana uspio je da se probije do Bogetića i Stubice. Borbe su vođene u rejonu Bogetića, Paprati, Cerova, Stubice i Pandurice. Borbu su vodile i druge jedinice Pješivačkog bataljona (dijelovi Cerske, Stubičke i Povijske čete), a posljednja dva dana u borbama na području Pješivaca učestvovala su i jedinice Župskog i Lukovskog bataljona Nikšićkog odreda, koje su i odranije držale položaj prema Nikšiću.

Tek četvrtog dana, 23. februara, neprijatelj je uspio da se probije do Carevog mosta i poveže sa snagama blokiranim u Nikšiću. U toku ova četiri dana borbi kod Pješivaca neprijatelj je imao oko 150 mrtvih i ranjenih. Naši gubici iznosili su 8 mrtvih i više ranjenih.

U toku prodora neprijatelj je i ovog puta izvršio teške represalije nad narodom. Zapahao je oko 80 kuća u Selištima.

Bogmilovićima, Zagorku, Milovićima, Drenovštici, Cerovu i Stubici i dvije osnovne škole u Bogmilovićima i Bogetićima.

Narod se blagovremeno povukao u planine dalje od komunikacije. U selima je ostalo 12 starica i staraca, koji nijesu htjeli napustiti svoje domove. Neprijatelj ih je Sve poubijao.⁵

STANJE POSLIJE PRODORA NEPRIJATELJSKIH SNAGA

Poslje prodora za Nikšić neprijatelj je duž komunikacije ostavio jače snage za obezbjeđenje. Četnička organizacija, nalazeći sada zaštitu u okupatorskim snagama, naglo je oživjela.

U posebno teškim uslovima našle su se pne porodice koje su izbjegle iz sela i na poziv četnika i okupatora nijesu htjele da se vrate svojim kućama. One su se sa sitnom djecom, starcima, bolesnim i iznemoglim, odvojile od svojih ognjišta i živjele u ljetnjim kolibama (katunima), sa slabom hranom, prostirkom i pokrivačem. Da bi teškoće bile veće, napadao je i veliki snijeg. Živjelo se uglavnom od krompira, kuvanog kukuruza i nešto mesa od izmršavjele stoke.

Sve teškoće ove porodice su podnosile bez roptanja i protesta. To je bio onaj najsavesniji dio stanovništva sa područja naše opštine. Bilo je primjera da starci bodre, govoreći: »Nema pobjede bez muke. I od Turaka se bježalo u zbjegove po planinama«.

Partizani su se, pored svih teškoća, brinuli o ovim zbjegovima. Štitili su ih od upada četnika i okupatora, izvodili posebne akcije radi izvlačenja hrane sa područja koje je kontrolisao okupator, organizovali mljevenje žita itd. Ove mjere donekle su olakšavale tešku situaciju u kojoj su se nalazile ove porodice.

Najteže je nastupilo kad se jedan broj ovih porodica morao povratiti kućama i protiv svoje volje. To su pretežno bile porodice sa bolesnim i krajnje iznemoglim članovima, trudnicama ih sa odveć sitnom djecom. One nijesu mogle dalje izdržati pod ovim uslovima, a nijesu se mogle ni-povlačiti-sa jedinicama. Čim su se povratile u svoja sela, četnici su ih priveli okupatoru, a ovaj ih je internirao.

Kada su formirani 1, 2, 3. i 4. udarni bataljon Nikšićkog narodnooslobodilačkog odreda, u njih je iz jedinica ranijeg

⁵ Ubijeni su: Ilija Đurović, Aćim Perunović, Milosav, Ilija, Novica, Đrago, Marko i Milka Nikevići, Đuka-Striković, Petrana Perunović, Ivan Perunović i Blagoje Đurović. Naročito je zvjerski bio postupak prema 10-godišnjem starcu Milosavu Nikčeviću. Njega su ubacili u zapaljenu kuću, u kojoj je sagorio. Dvije mlade žene Milku Nikčević i Duku Striković su silovali, a zatim izrešetali mecima.

Pješivačkog bataljona pošlo oko, 60 boraca. Ostali borci su i dalje vodili borbu na ovom području, sve do povlačenja naših snaga iz Katunske nahije, kada su ušli u sastav 5. udarnog bataljona Nikšićkog odreda>

Koristeći prisustvo okupatorskih, snaga, četnici počinju da formiraju svoje vojne jedinice (čete i bataljone), kao i svoje uprave u sedištu opštine i po selima koja su kontrolisali. U isto vrijeme četnička organizacija je nastavila aktivno da radi na demoralizaciji naroda i boraca. Tako je, pored ostalog, predsjednik opštine Milutin Radojčić poslao jedno pismo Radulu Raduloviću (našem borcu), u kojem je stajalo: »Ja sam postao predsjednik Pješivačke opštine i pozivam tebe i druge da se vratite svojim kućama, a ja vi garantujem da še nikome neće ništa desiti«. Radule i drugovi su mu odgovorili: »Odakle ti kao rob možeš da daješ garanciju za život slobodnim ljudima«.

U okviru naše aktivnosti protiv četničke propagande i organizacije pripremljene su bile i akcije za likvidaciju nekih organizatora četničkog pokreta na ovom području. Međutim, ove akcije nijesu uspjele, pored ostalog i zbog toga što se u partijskom članstvu našao Radule Spasojević⁶, koji je blagovremeno obavijestio one koje je trebalo likvidirati.

Od ranijeg Pješivačkog bataljona (četiri čete) sa preko 600 boraca ostalo je svega 180—200 boraca, koji se nijesu htjeli povratiti u svoja sela i predati. Od ovog ljudstva formirano su dvije čete, od kojih je jedna, sa komandirrom Blagojem Perunovićem i političkim komesarom Veljkom Radulovićem, držala položaje na terenu Gornjih Pješivaca, a druga, sa komandirrom Blažom Banjevićem i političkim komesarom Jovom Nikčevićom, na terenu Donjih Pješivaca. Akcije ove dvije čete objedinjavao je ostatak štaba bataljona. čete su držale veoma razvučen položaj od Budoša do Oranog dola, sa isturenim dijelovima prema selima i komunikaciji.

Bataljon se u ovom sastavu borio protiv četnika i okupatora izvodeći vrlo opsežne akcije i nanoseći im znatne gubitke. U prvim borbama koje smo imah na Oranom dolu sa četničkim vojnim jedinicama poginuli su Ljubo i Milan Perunović. Borbe i akcije na Oranom dolu i u rejonu Bogetići, Stubica i Pandurica su nastavljene. Četnici su nekoliko puta napadah naše snage na položaju Organi' dol — Vodne glavice, ali su uvijek, pretrpjevši gubitke, bili prinuđeni da se povuku u svoje baze. U jednoj od ovih borbi na Oranom dolu učestvovao je, pored četničkog Pješivačkog bataljona, i jedan četnički bataljon iz Bjelopavlića. Ova borba, koja je trajala gotovo čitav dan, bila je jedna od najznačajnijih na ovom sektoru. U njoj

• U ratu je ubijen kao narodni neprijatelj.

je ubijeno oko 30 četnika. Mi smo imali jednog poginulog i nekoliko ranjenih.

Na sektoru Gornjih Pješivaca, kod sela Stubice, došlo je 17. marta 1942. godine do borbe između jedne naše oslabljene čete (oko 40 boraca) i Itahjana, u kojoj je ubijeno 36 italijanskih vojnika i oficira. Zaplijenjeni su jedan teški mitraljez, jedan puškomitraljez, 30 pušaka i veća količina municije i opreme. Tom prilikom neprijatelj je u Stubici zapahao kuće koje su preostale iza ranije paljevine, poubijao nekoliko staraca i zlostavljao neke žene i djecu.

Od Pješivaca koji su učestvovali u borbama na svom terenu ih su se borili u sastavu udarnih bataljona Nikšićkog odreda poginulo je 16 boraca, a oko 30 ih je ranjeno.

Neposredno prije našeg povlačenja sa ovog područja formiran je, od dijela Pješivačkog bataljona i snaga koje su upućene kao pojačanje, 5. bataljon Nikšićkog odreda. Pred daleko nadmoćnijim udruženim četničkim i italijanskim snagama, u toku takozvane treće neprijateljske ofanzive, moralo se pod borbom povlačiti sa ovog terena. Sa našim snagama povlačilo se i preko, trideset porodica. Jedan broj ovih porodica (sa sitnom djecom, bolesnim i iznemoglim) morao se, po našem nalogu, od Golije nikšićke vratiti natrag, dok je manji broj (dvanaest porodica) nastavio da se povlači sa jedinicama. I oni koji su se vraćali a i mi znahmo da ih čeka mučenje i interniranje, kakvo su doživjele i porodice vraćene prije njih. Onih dvanaest porodica koje su produžile sa nama imale su odraštje članove i mogle su lakše izdržati dug i naporan marš i tegobe koje su ih očekivale. One su sa našim jedinicama pošle za Bosnu. Na tromeđi Crne Gore i Bosne i Hercegovine, prilikom formiranja 5. crnogorske brigade, članovi ovih porodica su ušli u sastav ove brigade. Tako su u sastav 5. crnogorske brigade iz Pješivaca Ušla 104 borca i preko petnaestoro odraštje djece.

Međutim, po odlasku partizanskih jedinica iz Pješivaca ovaj teren nije potpuno prepušten četnicima i okupatoru. Još dok su naše snage bile na području Crne Gore, vraćeno je na ovaj teren trinaest drugova sa zadatkom da nastave ilegalni partijsko-politički rad.

Blagoje MARKOVIĆ
Božidar BACKOVIĆ

BORBA PROTIV USTAŠA I DOMOBRANA IZMEĐU BILEĆE I TREBINJA

N" apad fašističke Njemačke na Sovjetski Savez u narodu je izazvao žive komentare. Raslo je uvjerenje da Njemačka mora izgubiti rat. Kod naroda se osjetilo "izvjesno smirenje. Umjesto zabrinutosti i straha od ustaša, nastupilo je ohrabrenje i odlučnost da se još energičnije ustašama treba suprotstaviti. U to vrijeme aktivno smo radili na organizaciji vodova i četa po selima. Straže smo postavljali na najpogodnijim mjestima po brdima iznad sela. Sela Čepelica, Panik i Orah oformili su svoju zajedničku četvu koja je nosila naziv Zavočka četa, a svako selo u sastavu te čete imalo je svoj vod. Selo Miruše skupa sa zaseokom Vlahinjom imalo je svoju četvu koja se zvala Miruška četa. Sela Ljubišići i Podosoje oformili su četvu sa 'tri voda, a tako isto i selo Mirilovići.

U prvoj polovini jula domobranska komanda iz Bileće uputila je jednu četvu da ispita teren prema planini Viduši. Domobrani su stigli preko Gornjih Mirilovića do iznad Lipovog dola. Stalno su pucah, valjda da razbijaju strah, jer su se bojali napada. Narod je bježao ispred njih na sve strane. U selima su ostali jedino starci koji su bih iznemogli i nisu mogli bježati. Njih su domobranski oficiri ispitivali da li ima odmetnika po brdima. Istog dana poslije'podne povukli su se nazad bez borbi u logor.

Kroz nekoliko dana ponovo je krenulo iz Bileće oko 150 domobrana i ustaša, prema selu Mirilovići, ali ovog puta sa komorom. O njihovom pokretu bili smo na vrijeme obaviješteni, tako da su se ustanici okupili iz svih obližnjih sela po brdima i s jedne i s druge strane prateći njihov pokret. Domobrani i ustaše išli su glavnim putem prema sredini sela. Jedna grupa ustanika iz Mirilovića i Čepelice okupila se na brdu Mantokit iznad sela Mirilovića, a druga grupa iz Donjih Mirilovića i iz sela Branog Dola na suprotnoj strani, prema Branom Dolu. U grupi na brdu Mantokit bila su podijeljena mišljenja u vezi sa borbom. Jedni su bili za to da se odmah izvrši napad na

ustaško-domobrasku kolonu. To mišljenje najenergičnije su zastupali Lazo Kapor iz Trebinja i Ignjat Kapor iz Nevesinja, koji su još ranije napustili svoje kuće jer im je prijetila opasnost da ih ustaše likvidiraju te su tako došli kod rođaka u Miriloviće; druga grupa ustanika — mještana bila je mišljenja da se napad izvrši samo u tom slučaju ako počnu vršiti teror u selu. Međutim, dok su se ovi mještani kolebali, na neprijatelja je otvorena vatra od grupe ustanika s druge strane pa su i ovi sa Mantokita odmah stupili u borbu. Za jedan sat borbe neprijatelj je protjeran iz sela i vatrom praćen sve do bilećkog logora. Ubijena su tri neprijateljska vojnika i više njih ranjeno. Jedan mrtav neprijateljski vojnik je ostao na mjestu borbe, a dvojicu su sa sobom odnijeli.

Od druge polovine jula nastalo je za kraće vrijeme — izvjesno zatišje. Neprijatelj se odlučio na nove akcije tek 18. avgusta. Toga dana su poslali jednu jaču patrolu "od oko 20 ljudi desnom obalom rijeke Trebišnjice. Kod mjesta Mistijalj prešli su preko mosta u selo Miruše da bi uspostavili svoju oružničku postaju — finance prema granici Crne Gore. Pri povratku iz sela Miruša napali su ih ustanici Mirtiške čete. Nakon kraće borbe neprijatelj je protjeran, gdje su ubijena dva neprijateljska vojnika i jedan zarobljen.

Drugi dan, 20. avgusta, ustaško-domobraska vojska krenula je iz Bileće u jačini od oko 200 vojnika u odmazdu na selo Miruše. Prema obavještenjima koje smo dobili iz Bileće ustaše su imale namjeru da popale kuće i pobiju stanovništvo u selu Mirušama. Kretali su se desnom stranom rijeke Trebišnjice. Prethodnica je stigla do mosta na Mistijalju. Imala je zadatak da obezbijedi prolaz u Miruše.

Panički vod zauzeo je položaj na brijegu Glavičina, koji dominira mostom na Mistijalju i jednim dijelom sela Miruša. Dogovor je bio da se puščana vatra otvori tek rano ujutro neprijateljske kolone, tj. kada budu i poslednji prelazili preko mosta, s tim da ih Miruška četa dočeka sa čela i natjera na most i rijeku Trebišnjicu. Na taj način neprijatelju je bila pripremljena klopka za njegovo potpuno uništenje. Međutim, neki od naših boraca sa Glavičine nišaneći i ne razmišljajući o ishodu akcije opalio je metak na prvog ustašu koji je bio stigao do sredine mosta. Malo iza njega opalio je i drugi i treći i tako se razvila borba. Ustaško-domobraska vojska zauzela je borbeni položaj prema Glavičini i selu Paniku otvarajući jaku puškomitraljesku i puščanu vatru. Ustaše su oprezno nastupale, jer domobranima nije bilo stalo do borbe, već do svoje glave. Iz okolnih sela (od Miruša, Čepelice i Oraha) nastalo je dozivanje i puškaranje u pravcu ustaško-domobranskog položaja. Borba je trajala oko 2 sata. Ustanici su jurišali sa svih strana koristeći se zaklonima

pošumljenog terena. Vidjevši da im ustanici pripremaju klopku sa svili strana, ustaše i domobrani su počeli da odstupaju u pravcu Bileće koristeći za povlačenje desnu stranu korita rijeke Trebišnjice koje ih je dobro štitilo. Čepelički vod postavio je jednu desetinu u zasjedu neposredno uz čepelički kameni most. Kada su pri odstupanju ustaše i domobrani stigli u neredu do mosta, zasjeda je na njih otvorila vatru i natjerala ih u korito rijeke Čepelice koja preko ljeta presuši, a samo ostanu duboki virovi. Neprijatelja je uhvatila još veća panika. Bježali su kako je ko mogao uz usko i zaklonjeno korito Trebišnjice u pravcu Bileće. Ustanici su ih pušćanom vatrom u stopu pratili do zidina bilećkog logora. Koliko je krševit i pošumljen teren išao u prilog ustanicima, još je više usko i pošumljeno korito Trebišnjice štitilo neprijatelja u povlačenju.

U ovoj borbi većina ustanika bila je još bez oružja. Oni koji nisu imali puške nosili su vojničke bajonete nasadene i uvezane na kolac, veće noževe ili neko drugo hladno oruđe. Među naoružanim borcima bilo je i takvih koji su nosili skraćene — prešegane austrijske ili ruske puške, sačuvane još iz I svjetskog rata. Svaki opaljeni metak iz tako skraćene puščane cijevi više je ličio na pucanj malog bacača nego na pucanje puške. Takvi pucnjevi za neprijatelje su bili veći strah, jer nisu znali iz kakvog se to oružja puca. Stari ratnik iz I svjetskog rata Božo Lero je to jutro izvukao iz zidina dugu »moskovku«, koja je imala doomet 3 km i uz nju dobru rezervu municije.

Rezultati ove borbe bili su šest mrtvih neprijateljskih vojnika i četrnaest lakše i teže ranjenih. Zaphjenjen je teški mitraljez i osam pušaka. Teški mitraljez je imao dva velika ređenika municije i pored toga jedan cio sanduk, ali bez postolja, pa je prilikom upotrebe trebalo praviti postolje, a najčešće je korišćen u naknadnim borbama, naslonjen na kamen. Od ustanika nije bilo mrtvih ni ranjenih.

Poshje ove borbe moglo se očekivati da će sutradan neprijatelj krenuti sa još većom snagom. Međutim, domobranski komandant u bilećkom logoru morao je da razdvoji svoje raspoložive snage na tri dijela. Jedan dio vojske za borbu protiv ustanika u pravcu Plane, drugi za obezbjeđenje samog logora i užeg područja Bileće sa sjeverne i istočne strane, a treći da uputi ka jugu u pravcu sela Čepelice, Miruša i dalje komunikacijom prema Trebinju. Ustanici su izvršili raspored svojih snaga i to: Čepelički vod, s obzirom da je to selo najbliže neprijatelju, imao je zadatak da postavi zasjedu u Drakuljici, 2 km ispod logora, da neprijatelja natjera da se razvije za borbu, po kamenjaru Drakuljice te da ga zadrži dok se iz okolnih sela prikupe ustanici. Borci iz istog voda, koji nisu imali puške, dobili su zadatak da postave gomile kamena kao barikade na

dva mjesta, s jedne i s druge strane čepeličkog mosta. Zasjeda je postavljena u dva dijela: prva trojka najboljih strelaca na kraju drugog kilometra, u kršu ispod logorala druga malo dalje, isto kraj puta, dok se ostatak voda smjestio u austrijske bunkere na Drakuljici, ispod same tvrđave prema Bileći. Prvi dio zasjede imao je prvenstveni zadatak da puca na oficire, kada se oni još ne nadaju. Zbog toga je već u toku noći zasjeda tako blizu logora i postavljena. Neprijatelj je iz logora krenuo 22. avgusta rano, oko 5 časova, ali ne glavnom komunikacijom, već zaobilaznim putem iz logora na zaseok Torič, Vodenu Gradinu i Nikolju glavu, starim putem koji je Austrija pravila radi povezivanja utvrđenja Vodene Gradine i Drakuljice. Jačina ustaško-domobranske vojske bila je oko 500 ljudi. Bacače i teške mitraljeze natovarili su na konje, koji su išh veoma uskom stazom kroz kamenjar. Kada je naša zasjeda otvorila vatru na prethodnicu, neprijatelj je natovarene konje sa oružjem i municijom odmah povratio u pravcu [logora, zbog straha da ustanici: ne zaphjene bacače, municiju i teške mitraljeze. Zasjeđena je prvim opaljenim mecima ranila nekoliko neprijateljskih vojnika, a kolonu natjerala da se s tako uske staze razvije po kršu, koji je za vojničke potkovane cokule skoro neprohodan. Ustanici su u većini -bih obuveni u gumene opanke koji su veoma praktični za hodanje po takvom kršu. I dok bi se ustaško-domobranski vojnik, obuven u vojničke cokule i opterećen vojničkom, opremom po takvom krševitom i nepoznatom terenu prebacio 2 metra, dotle bi ustanik, naviknut na takav teren, pretrčao četiri do pet puta veće rastojanje.

Borba između zasjede i neprijatelja otpočela je oko 6 časova i trajala najviše 1 sat. Prva zasjeda ustanika povukla se na drugi položaj u bunkere ispod utvrđenja na Drakuljici. Neprijatelj je nastupao u streljačkom stroju kroz krš Drakuljice, dok su ustanici, dobro maskirani, tek oko 8 časova s drugog položaja otvorili vatru na neprijatelja kada je on bio prišao na rastojanje od oko 100 — 150 metara. Borba između neprijatelja i ove zasjede na drugom položaju trajala je oko 2 sata iako "je odnos snaga bio 1:20 u korist neprijatelja. Neprijatelj je opkoljavao tvrđavu i brijeg Drakuljice s namjerom da zarobi ustanike. Zbog toga se zasjeda povukla u sastav već prikupljene glavnine, na glavnom i odlučujućem položaju. Za vrijeme borbi na Drakuljici dva neprijateljska aviona (dvokrilca) kružili su iznad sela, bombardovah i pucali iz mitraljeza gađajući seoske kuće. Bačene bombe bile su u većini zapaljive. Od toga bombardovanja ubijena je samo jedna ovca i polomljeno nešto crijepa na seoskim kućama. Požari koji su izazvani od zapaljivih bombi, odmah su poshje prolaska aviona pogašeni. Borci su 'takve avione nazvali »kargešine« pa kada su sutradan ponovo nadlijetali i bombar-

dovali, bilo je dosta boraca koji su bez zaklona, iz stojećeg stava pucali na njih.

Ustanički položaj bio je desnom stranom rečice Čepelice do njenog ušća u Trebišnjicu. Teški mitraljez, koji su ustanici prethodnog dana zarobili, postavljen je u podnožju brda Rogošine ispod samog sela Oraha. Naša zasjeda sa Drakuljice spustila se u sastav glavnine oko 11 časova, a do tada je već bila prekidana glavna komunikacija prema Trebinju i to na dva mjesta. Ove obadvije barikade bile su dobra mjesta za ustanički teški mitraljez. Ustanici iz susjednih sela već su bili zauzeli položaj koji je bio iza veoma pogodnih prirodnih prepreka. U toj borbi bilo je oko 150 ustanika iz svih susjednih sela, pa čak i iz sela Ljubomira. Oko 11,30 časova niz Drakuljicu je išao jedan kamion napola natovaren sa namjerom da prođe mimo ustanika za Trebinje. Kada se kamion približio do barikade, na njega je osuta mitraljeska i puščana vatra. Kamion je zaplijenjen i šofer zarobljen, dok je jedan pratilac uspio da umakne. Poslije borbe ustanici su sa kamiona skinuli gume za opanke i materijal, a kamion zapalili.

Borba na Čepelici trajala je do 17 časova kada se izdvojila jedna grupa od 5 hrabrih ustanika, pa je kroz gusto pošumljen teren zašla preko pašnjaka Medojevići na desno krilo neprijatelja, pucajući i stvarajući paniku među neprijateljskim vojnicima. Svaki od ove petorice komandovao je iz guste šume i krš; četom, iako čete nije bilo. Zbog toga je nastalo izvjesno pomjeranje desnog neprijateljskog -krila i povlačenje prema komunikaciji. Ustanici, okuraženi podvigom svojih boraca, izvršili su juriš goneći neprijatelja uz krševitu i pošumljenu Drakuljicu. Jedan dio neprijateljske vojske uspio je da pobjegne u bilećki logor, dok je dio snaga bio opkoljen i utvrdio se na Drakuljici, u nekadašnjoj austrijskoj tvrđavi. Ustanici su uzaludno opsjedali tvrđavu sa svake strane, pozivajući neprijatelja da se preda. Međutim, na predaju nisu pristajali već su otvarali mitraljesku i puščanu vatra. Borba oko utvrđenja trajala je dok je pao prvi mrak. U toku noći neprijatelj se iz opkoljene tvrđave izvukao i do svanuća zatvorio u zidine bilećkog logora. Rezultati ove borbe bili su, koliko se tada moglo ustanoviti, 9 mrtvih, 6 zarobljenih i oko 25 lakše i teže ranjenih neprijateljskih vojnika. Zaplijenjena su dva puškomitraljeza »brno«, 14 pušaka i nekoliko hiljada puščanih i mitraljeskih metaka. Od ustanika su lakše ranjena 3 borca i 1 zarobljen. Vijest o porazu neprijatelja na Čepelici brzo se pronijela do Trebinja, Stoca i Gacka i preko Trebišnjice u okolna sela Crne Gore.

24. avgusta iz pravca Trebinja pošlo je oko 50 ustaško-domobranskih vojnika prema Bileći. Dočekao ih je Panički vod

u selu Skrobotno, razbio i povratio nazad prema Trebinju. Tom prilikom su ubijene 3 ustaše i dvojica zarobljena.

Ustanici iz sela Miruša i iz zaseoka Vlahinje su 25. avgusta 3 km južno od Bileće, na mjestu Pribiz u zasjedi sačekah putnički voz koji je išao iz pravca Trebinja. Poslije kraće borbe domobrani su se predali, dok je nekohko ustaša pobjeglo niz •fusto pošumljeno brdo prema Bileću. U vozu je nađeno nešto fivotnih namirnica, municije i drugog materijala. Zarobljene domobrane ustanici su razoružali i pustili u Bileću. Putnici koji su se zatekli u vozu pušteni su svojim kućama.¹ Voz je uništen.

Istog dana (25. avgusta) izvršen je napad na tvrđavu iznad logora, Vodenu gradinu, koju su branili domobrani. Napad, koji je izvršila Ljubišićko-podosojačka četa, nije bio dobro pripremljen, pa su ustanici pretrpjeli gubitke. Tom prilikom poginula 5U dva borca — Andrija Tabaković i Trifko Mihčević. Napad se završio bez uspjeha.

26. avgusta domobrani su pustili zarobljenog ustanika Nikolu Dželetovića u zamjenu za jednog domobrana. Tom prilikom Nikola je donio pismo komandira domobranske vojske u kome ovaj moli da mu ustanici dozvole prolaz komunikacijom za Trebinje bolničkim kolima sa ranjenicima i sa ženom i djetecom nekog domobranskog oficira.

Sa Jasena, iz pravca Trebinja, 27. avgusta oko 6 časova krenula je ustaško-domobranska vojska u jačini od oko 800 vojnika sa pridodatom artiljerijom i uz pratnju avijacije. Dva neprijateljska aviona otpočela su oko 7 časova kružiti okolnim selima i komunikacijom između Bileće i Trebinja. To je za ustanike ujedno bio i znak za uzbunu, jer se moglo pretpostaviti da će neprijatelj iz pravea. Trebinja da krene u pomoć svom opkoljenom garnizonu u Bileći. Ustanici su iz svih okolnih sela jurili u pravcu komunikacije. Nastalo je dovikivanje s brda na

¹ Simpatizeri naše borbe odobrili su takav postupak što su putnici iz voza pušteni i lijepo, ispraćeni svojim kućama. Ovdje se radilo većinom o muslimanskom življu. Jedan dio ustanika je objašnjavao da je samo takav postupak potpuno pravilan, te da se ustanici ne bore protiv muslimanskog stanovništva već protiv fašista i njihovih sluga ustaša. Ljudi koji su bili pristalice riežima stare Jugoslavije oštro su napadali Radovana Papića koji je bio inicijator da se narod pusti kući, jer je ove putnike trebalo, po njihovom mišljenju, poubijati zbog toga što su muslimani. Neki izrazito razuzdani šovinistički elementi počeli su govoriti pred borcima da treba prvo likvidirati komuniste, pa tek onda voditi borbu protiv muslimana. »Prvo treba pobiti komuniste i po nekoliko mladića iz svakoga sela koji su u crveno obojeni«. Međutim, KPJ je imala mnogo više pristalica nego što su to imali ovi elementi. Sve ono što je bilo naprednije i što je moglo malo unaprijed da sagleda bilo je u borbu protiv okupatora i protiv svakoga kó okupatora pomaže, odobravajući postupke članova KPJ.

brdo i izvještavanje da je neprijatelj krenuo iz Trebinja, j da će da popali sva sela a da narod pobije.

Ustaničke čete-su već oko 9 časova bile na položaju oko komunikacije, od sela Moska do Budoškog klanca, u dužini oko 8 km. Desnom stranom komunikacije idući od Bileće ka Trebinji položaj su zauzeli ustaničke čete iz sela Ljubomira : Bračnog Dola. Predio Klenka zaposjeo je Panički vod i 5 boraca iz Čepeličkog voda. Ovi borci, koji su bili u zasjedi prema čelu ustaško-domobranske kolone, odigrali su toga dana značajnu ulogu. Ovdje su se najviše istakli borci Jovan Bobot i Vule Vujinović. Ostatak Čepeličkog voda ostao je i dalje na zasjedi u Drakuljici da bi se suprotstavio eventualnom pokušaju neprijatelja iz pravca Bileće. S lijeve strane komunikacije zauzeli su položaj borci iz Miruške čete, zatim borci iz sela Vrbna i Dubočana i grupa boraca iz sela Banjana pod komandom Mila ICilibarde.

Borba je otpočela bombardovanjem i mitraljiranjem ustaničkih položaja iz dva neprijateljska aviona. Odmah zatim neprijatelj je izvršio dužu artiljerijsku pripremu, tukući položaje ustanika iz haubica i bacača. Ustanički su prilegli u kamenjaru, kako je koji stizao na položaj, čekajući da se neprijatelj što više približi. Neprijateljska kolona s manjim pobočnicama, koje se od glavnine nisu mnogo odvajale, ušla je u selo Mosko. Neprijatelj je palio sve ispred sebe. Otvarao je vatru iz mašinskog oružja na svakog stanovnika koji bi bježao iz sela uz brdo Rogošinu. Kada je čelo neprijateljske pešadije izbilo na greben. Klenka, ustanički i borci iz Paničkog voda dočekali su ga iz zasjede i pobili jedan dio prethodnice. Poslije jednog sata borbe na čelu kolone pored pobijenih ustaško-domobranskih vojnika, poginuo je i komandant kolone, domobranski major. Kada je prethodnica kolone vidjela smrt svoga komandanta, otpočela je da odstupi. Ustanički su u tom momentu sa svih strana jurili na neprijatelja u selo Mosko. Ustanički teški mitraljezi, postavljeni na brdo Đuroje, tukao je rafalima neprijateljsku artiljeriju i pozadinske dijelove. Pobijeni konji na začelju neprijateljske kolone i isprevertana kola zakrčih su komunikaciju u pozadini, tako da neprijateljska vozila nisu mogla bježati nazad niti proći naprijed. Kod neprijatelja je nastao opšti metež, zabuna i lom, tako da komandu njihovih oficira već niko nije slušao. Kuknjavaju, jauči i prizivanje u pomoć od strane ranjenika i vriska ranjenih konja dopunjavali su puščanu, i mitraljesku huku i galamu ustanika što je sve odhjegalo u obližnja brda. Domobrani su se predavali. Neki su čak i pokazivali čiste puščane cijevi na osnovu čega se dalo zaključiti da dotični nije uopšte ni pucao. Dok su se domobrani predavali, ustaše su ginule ih su bježeći bacale oružje i sve sa sebe i u paničnom bjekstvu trčale niz strmu i

pošumljenu Rogošinu i Budoški klanac u pravcu Trebinja. Mile gilibarda sa grupom Crnogoraca presjekao im. je odstupnicu u gudoškom klancu iznad same žandarmerijske kasarne u selu jasen.

U toj borbi zarobljeno je 108 domobranskih vojnika i 5 oficira od kojih je jedan bio ljekar. Zaphjenjeno je preko 300 pušaka, dvije haubice po 105 mm, 3 minobacača, 6 puškomitraljeza, zatim dvoja kola artiljerijske municije za haubice i nešto municije za minobacače, kao i postolje teškog mitraljeza, pa je „ad kompletiran naš mitraljez koji je ranije zarobljen bez postolja. Jedna haubica bila je potpuno ispravna dok je druga bila bez zatvarača i nišanskih sprava. Tom prilikom ubijena su ; 23 konja.

U ovoj borbi učestvovali, su svi: djevojke, žene pa čak i starci su trčali prema komunikaciji, kupili razasute artiljerijske granate, tovarili na kola i nosili na svojim leđima samoinicijativno. Pri tome su se stavljali na raspoloženje da nose municiju sve do Bileće da bi pomogli pripremu za napad na bilečki logor.

Ustanici su poshje pobjede na Mosku produžili u pravcu Bileće. Kad su stigli do škole u Čepelici, nastao je nesporazum. Jedna grupa nas iz Čepeliokog voda, poznavajući dobro prilike u bilečkom logoru i moralno stanje neprijatelja, zahtijevah smo da se odmah produži sa topovima na Drakuljicu i da se sutradan rano, tj. 28. avgusta, izvrši napad na bilečki logor, s tim da se topovima i minobacačima tuče neposredno logor, s obzirom da momentano nije bilo nekih boljih stručnjaka artiljeraca, za postavljanje elemenata na nišanskim spravama. Na taj način bi bilečki logor vjerovatno pao u ruke ustanika za kratko vrijeme. Međutim, ovome predlogu suprotstavili su se ponajviše dvojica oficira — poručnici bivše jugoslovenske vojske, Jovan Mišeljić² i Miloš Kureš. Ova dvojica »stručnjaka« uspjech su da odlože napad na Bileću do 29. avgusta. Ta dvojica izdajnika vidjeli su da je ustanak i borbe koje se vode pod jakim uticajem i uglavnom pod rukovodstvom komunista, pa su se bojali prestiža. Zbog toga je, po njihovom mišljenju, trebalo na svaki način spriječiti taj zamah ustanika da bi se oni kao starješine nekako naturili na čelo pokreta. Oni su za ovo vrijeme »priprema« za napad na Bileću tražili posredničku ulogu Itahjana.

² Jovan Mišeljić, organizator četnika, ubijen je u Nevesinju skupa s majorom Todorovićem i profesorom Jkanovićem u januaru 1942. Miloš Kureš pristupio je partizanima, ali je po zadatku četnika radio za njihov račun pa je u junu 1942. godine prilikom italijansko-četničke ofanzive i odstupanja naših glavnih snaga za zapadnu Bosnu postao komandant četničke brigade. Pobjegao je s Nijemcima preko austrijske Granice u maju 1945. godine.

Dvadeset osmi avgust protekao je u opsijedanju Bileće c-
svih. strana, a 29. je otpočeo napad na vojnički logor u Bilc[^]"
Još u toku noći 27/28. ustaše su se iz Bileće povukle u vojni[^]j
logor, jer su očekivale napad. Oko 50 ustaša koje su već bile
okrvavile svoje ruke pobjegle su noću niz rijeku Trebišnjicu u
pravcu Trebinja. Iako su se bili podvojili u grupe da bi se
provukli ispred ustaničkih straža i patrola, ipak ih je ubijeno
18, a ostali su stigli do Trebinja.

Prilikom napada na Bileću, koji je izvršen od pravca sela
Plane i sela Baljci, bio je izbačen iz grada i ostatak domobran-
ske vojske, koja je čuvala grad i to odmah poslje kraće borbe
Domobrani su pobjegli u logor i zatvorili logorske gvozdene ka-
pije, gornji dio logora branile su ustaše, a donji domobrani, **zbog**
slabe aktivnosti domobranske vojske između ustaških i domo-
branskih starješina izbila je svađa. Kada su ustanici zauzeli
Bileću, neposredno iza njih pristizali su i oni koji su pošli da
nešto opljačkaju. Komunisti su nastojali da spriječe pljač-
ku, ali to nije bilo moguće učiniti u tako jednoj velikoj["] masi
naoružanog naroda bez prethodno učvršćene discipline, tim pri-
je što je među/ustanicima bilo i šovinističkih elemenata i onih
koji su njih podržavali.

Borba oko logora sa južne i zapadne strane trajala je od
6 do 10 časova, i već je bila dostigla skoro završnu fazu u ko-
rist ustanika. Ustaničke čete su već bile uz same zidine logora,
tako da su već bačene ručne bombe od strane ustaša na ustanike
i obratno. Ustanički bacači, postavljeni iznad strehšta poviše
samog logora, gađala su u logor vrlo precizno i uništavali mitra-
ljeska gnijezda, a teški mitraljezi isto tako, dok je haubica, po-
stavljena na Mistijalju, na oko 6 km od logora, slabo ispunila
svoj zadatak. Zbog slabih artiljeraca i posrednog gađanja po-
godi su bili vrlo rijetki; prvi metak 2 km preko logora, drugi
2 km ispod logora, treći i četvrti među ustaničke čete itd. Tek
negdje sedmi ih osmi pogodio je zidine logora i jednu domo-
bransku bolnicu. Haubica je oko 9 časova prestala sa pucanjem,
jer su u to vrijeme itahjanski tenkovi stigli u selo Panik, gdje
je haubica bila postavljena.

Huka i tutanj tenkova i pucanje mitraljeza iz tenkova,
zatim prestanak pucanja ustaničke haubice — sve to je negativ-
no djelovalo na ustaničke čete oko logora, dok je sve ovo ustaš-
ko-domobransku vojsku ohrabrilo, pa su zbog toga i svoju od-
branu pojačali. Ustaničke čete do tada se nisu sukobljavale sa
tenkovima. Oko 11 časova 29. avgusta na Zlatištu u neposrednoj
blizini logora, iz pravca Nikšića, pojavili su se u koloni itahjan-
ski tenkovi otvarajući vatru na ustanički položaj. Nastupala je
i tenkowska kolona uz Drakuljicu, iz pravca Trebinja, a isto-
vremeno je uslijedilo izviđanje iz vazduha od strane neprijatelj-

služnih aviona i mitraljiranje po ustaničkim položajima. Pod takvom neprijateljskom vatrom i-hukom motora ustaničke čete su počele da se povlače, odstupajući preko kamenjara u pravcu obližnjih sela. Većina boraca bila je razočarana i protestovala zašto se čekalo dok stignu Italijani, zašto napad nije izvršen noću 27/28. avgusta, poslije borbe na Mosku, kako su ustanici i Željeli.

Poslije ovih borbi nastalo je izvjesno zatišje. Italijani su preuzeli komandu u Bileću od ustaša i domobrana, a pri tom su nastojali da svojim ulaskom u Bileću prikažu sebe oslobodiocima. Obćavah su da će zaštititi srpski živalj od ustaških pokolja. Na tu njihovu parolu nasjeh su neki ustanici podstaknuti od šovinistićkih elemenata koji su već počeli da se sa Italijanima povezuju za borbu protiv komunista i njihovih simpatizera. Italijani su pred muslimanskim žvljem govorili kako će sve Srbe i komuniste pobiti, dok su srpskom narodu izjavljivah da će pobiti sve muslimane i komuniste.

U septembru i oktobru vršene su intenzivne pripreme na organizacionom sređivanju ustanićkih jedinica, održavani su sastanci i zborovi, pripremano je formiranje partizanskih ćeta. Ćetnićki elementi su istupah sa parolom ćekanja, a komunisti i njihovi simpatizeri za ćvrstu organizaciju, disciplinu u boraćkim redovima i za pripreme za borbu protiv Italijana. U toku oktobra i novembra ćetnici pokušavaju da stvaraju svoje ćete i bataljone, postavljaju svoje komandire i komandante, dok su, ćlanovi KPJ i simpatizeri stvarah svoje jedinice: Tako je koncem oktobra u selu Cepehći formirana partizanska ćeta i izvršen izbor rukovodstva te ćete u kući Radovana Dželetovića. Na predlog ćlanova KPJ Vido Janjetkovića i Žarka Glogovca³ za komandira ćete izabran je Nikola Lero, podoficir bivše jugoslovenske vojske, za pohtićkog komesara Mićo Dželetović, za zamjenika pohtićkog komesara Petar Mšeljijć.

Mićo DŽELETović

³ Vido Janjetković, učitelj, i Zarko Glogovac, geometar, zarobljeni su od strane ćetnika u junu 1942. god. u selu Zvijerina kod Bileće, gdje jo tih dana od ćetnika stradala i partizanska bolnica. Ćetnici su ih predali Italijanima, a oni su ih poslije dužeg ispitivanja i mućenja odveli u Herceg-Novi i tamo strijeljali.

SA PRVOM ZAGREBAČKOM PARTIZANSKOM GRUPOM

Jedno od predratnih žarišta revolucionarnog rada na području zagrebačke opštine Dubrava bilo je kulturno-prosvjetno društvo »A. G. Matoš«, koje je pretežno okupljalo radničku omladinu, i ogranak Stranke radnog naroda. Radom ovih organizacija rukovodila je ulična partijska ćehja Pešćenica.¹ Ilegalni i drugi materijal za rad u ovim organizacijama dobijah smo od naših viših forama preko veze u Ursovim sindikatima. Materijal je često dovozio u dječjim kolicima, ispod djeteta, Stevo Konjović, ilegalac, ili njegova drugarica Ana, a nekad smo ga preuzimali od druge veze kod Samoborskog kolodvora i si. Teškoće ilegalnog rada mnogostruko su uvećane nakon dolaska Pavehća i proglašenja NDH. Surovi teror, racije i ubijanja bez suda i dokaza, unijeli su, u prvo vrijeme, strah i zabunu među ljude, od kojih su se neki, do juče veoma aktivni, pasivizirali i čekah šta će biti. No, ta neizvjesnost nije dugo trajala jer su ustaški zločini, s jedne, i intenzivne pripreme KPJ za ustanak, s druge strane, veoma jasno ukazali da dvoumljenja nema.

Nakon napada na SSSR, otrijeznili su se i oni koji su imali bilo kakve iluzije o namjerama fašista i počeli su da traže savjete ih da se nude da surađuju svima onima za koje su pretpostavljah da imaju neke veze s Partijom. Ugled Partije porastao je do ogromnih razmjera.

Kao i sve ostale, i naša ćehja je otpočela s pripremama za ustanak i u tom cilju sakupljah smo oružje. »Skladište« nam je bilo u radioni Dobričevića (sada ulica Prosinačkih žrtava), kod kojega je stanovao Pelei. Tu smo imali 3 pištolja i 2 bombe, a u stanu porodice Turković sakrili smo jednu pušku.

Nedugo iza napada na SSSR dobili smo zadatak da pristupimo pripremama za formiranje partizanske grupe koja bi iz Zagreba otišla na obližnji teren. S tim u vezi naša ćehja stupi-

¹ Članovi ćelije su bili: Silvo Pelei (sekretar), Jozo Gržetić, Seljak i ja.

▶ AV;

l4

f_{kk} f^c V / SHKS:S

• B B

• B B

• hhh |
V[^] V^l -

's;

faPl»

B R ^ P

\f; V

i

3

mm

M-U-J--
v/; y

As: :
• Ehl
, 13A

m m

v .

c

Dorè Klemenčič: PARTIZANSKA KOLONA

la je u vezu i održala zajednički sastanak s partijskom ćelijom iz Sesveta u kući Slavka Gmajnića. Ovom sastanku prisustvovali su Marijan Badel, Leopold Kovačić i Strančarić Ivan, iz Kvečke ćelije, te Silvo Pelei, Hefećeg Joža i ja iz naše ćelije. Na sastanku smo pretresali najvažnija pitanja formiranja i izlaska grupe na teren, od kojih su osnovna bila privremeni smetaj (dok se svi ćlanovi ne prikupe i grupa ne ode u šumu) i prehrana. Na osnovu zaključaka i stvorenog plana grupa se krajem jula počela prikupljati, a glavna veza bća je u kući Slavka Gmajnića u Dubravi, odakle je, nakon nekohko dana, premještena u susjednu kuću Viktora Pećnika, koja je bila podesnija.

Grupa prvih zagrebaćkih partizana okupila se do konca jula, a ja sam joj se priključio 7. avgusta 1941.² Oružje za grupu nabavljeno je iz Zagreba preko ćlanova Partije, a prevozili su ga Jakob Joas sa svojim ućenicima u privredi i Viktor Pećnik sa sinovima Otom i Vilimom. U grupi je bilo 19 drugova, a nakon sukoba sa žandarmima u šumi Divljaći 19. avgusta i povlaćenja prema Bjelovaru, ostalo riās je 8.³ Kad smo bih blizu sela Prgomelja uputili smo se u jedno selo, nasuprot ovome, Branko Špalj, ne znajući da je to srpsko selo iz koga su ustaše izgnale stanovničke, sa zadatkom da izvidi da h se tamo može dobiti što hrane, jer smo se već nekoliko dana hranili samo sirovim mladim kukuruzom i tikvama. Neko smo vrijeme čekah, a pošto se Špalj nije dugo vraćao, otišli smo do prve kuće u selu i doznali da su ga ustaše uhvatile i otjerale u Bjelovar gdje je kasnije strijeljan. Ovo nas je duboko dirnulo, jer smo pogriješili što smo ga pustih samog. U međuvremenu su Pelei i Komarica krenuh, opet radi hrane, u Prgomelj iako smo ih od toga odvraćah. I njih su ustaše uhvatile.⁴ Tako smo ostah nas petorica.

Te noći, 21. avgusta, stigli smo u selo Petra Biškupa Vene, Podgoricu kod Rovišća. Ovdje je on nabavio nešto kruha i jabuka— to nam je bila prva hrana nakon 6 dana. Istovremeno je Veno doznao da se u blizini nalazi još jedna partizanska grupa i dobio je vezu za nju. Shjedećeg jutra, 22. avgusta, našli smo se s tom grupom.⁵ Uskoro je bila uspostavljena i veza i sa Okružnim komitetom KP Bjelovar, ćiji je sekretar, Kasim Ćehajić Turćin nekohko puta dolazio i donosio nam direktive, kao razne

² Formiranje i dejstva ove grupe detaljno je opisao Zvonimir Komarica u ćlanku »Prva zagrebaćka grupa partizana« — objavljen u II tomu ove edicije.

³ U grupi smo bili: Silvo Pelei, Petar Biskup Veno, Ante Dobrila Pepo, Djuro Mirković Ćića, Branko Špalj, Branko Šragaj i ja.

⁴ Pelei je strijeljan, a Komarica osuden na 20 godina robije. Iz logora Lepoglave oslobođen je u jesen 1943. zajedno s ostalim zatvorenicima, kad su partizanske jedinice oslobodile ovo mjesto.

⁵ U njoj su bili: Gustav Perl Benda, Franjo Marenćić, Viiko Jurac, Anton Blažić, Gabrijel Santo i još jedan drug iz Ludbrega.

informacije. Uključili smo se u Bjelovarsku partizansku grupu čiji je komandir bio Gustav Perl Benda. U međuvremenu je grupa pojačana nekolicinom drugova koji su nam se priključili.

Imali smo pisaču mašinu na kojoj je Benda, kao najvješbiji, prekucavao letke i drugi propagandni materijal, a mi smo pomogli *gali prepisujući ih rukom, štampanim slovima. Tako umnožen materijal rasturah smo po okolnim sehma ih po vezama slali dalje. Istovremeno planirah smo i akcije koje je na ovom terenu, zbog veoma brojnih i jakih neprijateljskih posada i garnizona, bilo dosta teško izvoditi. Između ostalog planiran je i napad na žandarmerijsku stanicu u selu Kapeli, no plan je izmijenjen, pa je 5. septembra napadnuta željeznička stanica u selu Veliko Trojstvo, gdje smo uhvatili 6 domobrana, bez oružja, koji su se nalazili u selu na odsustvu, kao i jednog stražara, čiju smo pušku zaplijenili. Zarobljenike smo pustih, a stanicu demolirah i presjekli sve TT—linije. Prilikom prolaza kroz selo na kućna vrata i prozore povješah smo letke. Potjera je ubrzo krenula za nama, ah pogrešnim pravcem, jer smo uspeli da se brzo prebacimo na Bilogoru i zametnemo trag.

Sa Bilogore smo pokušah da uspostavimo vezu i nabavimo hranu. Po tom zadatku krenuh su Duka Prilika i Franjo Marenčić, ah su već kod prvog sela, Kašljevca, naletjeli na zasjedu seoske straže, koju su ustaše organizovale po nekim sehma. Marenčić je uspio da pobjegne, a Prilika je uhvaćen, no snalažljivošću uspjelo je i njemu da umakne i pri tom je ubio jednog stražara. Marenčić se u grupu vratio iste noći, a Prilika nakon 2 dana, pošto je uspostavio vezu.

Kako smo saznah da u selu Orlovcu na Bilogori živi po zlu poznati ustaša, Halapa, čija su dva sina, takođe ustaše, živjela u Bjelovaru, odlučili smo da ga likvidiramo. Ovo nam je uspjelo, ah istovremeno navuklo i novu potjeru za nama, od koje smo se spasih tako što smo se sakrili na jedan štagalj, dok je vojska opkolila i pretresala šumu u kojoj smo do tada bih. Odavde smo se prebacili prema Kalniku, gdje smo takođe naletjeli na potjeru i zbog toga nekoliko dana mirovah u okolnim šumama. Uopće, čim smo se gdje pojavili, krenule bi na nas ustaške, domobranske i žandarmerijske snage s tog terena, koje nisu bile male i čijim je potjerama bilo teško izmaći.

• Ovdje smo doznali da se u Koprivnici sprema, za 5. oktobar, veliki ustaški zbor i da će na njemu govoriti dr Milo Budak, Pavehčev doglavnik. Benda, komandir i Marenčić, komesar grupe, odlučili su da se uvuku u Koprivnicu i na Budaka izvrše atentat. U tome nisu uspjeh, jer su prije vremena bih otkriveni i u nastaloj potjeri Benda je poginuo, a Marenčić uhvaćen.

Ostali smo još izvjesno vrijeme u šumama na Kalniku, blizu Ludberga, gdje smo uspostavili vezu sa Okružnim komitetom **KP** Varaždin. Jedne noći k nama su došli drugovi Karlo Mrzović Gašpar, član i delegat CK KPH i Stjepan Ivić Mali, sekretar OK. Koliko mi je poznato predložili su nam da napustimo ovaj teren, jer je nas premalo, a neprijatelj odviše jak. Dogovoreno je da prije odlaska, ako bude moguće da nam nabave i pošalju eksploziv, dignemo most na rijeci Bednji. No, kako ni nakon nekoliko dana nismo dobili ni eksploziv, ni druge direktive, krenuli smo prema Moslavini. Na putu od Ludbrega prema Koprivnici neprijatelj nas je otkrio i napao i tom prilikom grupa se razbila na djelove. Koliko znam neki drugovi su poginuli (čini mi se da su ih ubile ustaše u varaždinskom okrugu), neki su se prebacili preko Save na Baniju, a neki se vratili na teren Bilogore. Vilko Jurec i ja dobili smo iz Ludbrega, nakon nekohko dana lutanja, lažne isprave i uputili se u selo Globočec, odakle je bio Anton Blažić. Ovdje smo se zadržali dva-tii dana i rastali «: Jurec je otišao na ilegalan politički rad, a ja sam otišao u Varaždin, sklonio se kod jednog znanca i 25. oktobra krenuo za Zagreb.

U ovo vrijeme oboljeh su mi bubrezi, pa sam se izvjesno vrijeme krio i liječio u selu Retkovcu kraj Zagreba (u kući Ivana Kovačića). Poslije ozdravljenja nastavio sam sa ilegalnim radom i pokušao da sa Ivanom Stančarićem formiram novu grupu. U tu svrhu održali smo i nekoliko sastanaka sa seljacima iz sela Jelkovca (kraj Sesveta) i Vidovčeca (kraj Šestina). No, iako su dogovori bili uspješni, čak je ugovoreno i vrijeme odlaska u partizane, ovo nismo ostvarili: utjecaj rukovodećih ljudi iz HSS na ovom terenu još je uvijek bio snažan, pa su uoči samog polaska pokolebah ove koji su pristali da pođu u šumu. Kad sam se uvjerio da seljaci tih i okolnih sela nisu spremni da prime ilegalce niti da se aktivno organizuju za NOP (iako nisu bili protivnici), krenuo sam u proljeće 1942. preko veze u Slavoniju, u štab III operativne zone.

Ivan KUZMLAK

KOLUBARSKI SREZ 1941. GODINE

JIV rajem aprila 1941. godine, srez kolubarski obišao je sekretar partijskog povereništva KPJ za okrug Arandelovac, Stanislav Sremčević Crni, koji je objasnio članovima i kandidatima KPJ uzroke brzog sloma bivše jugoslovenske vojske. Tada je u srezu bilo 18 članova KPJ i to: u Lazarevcu — Dušan Vukotić, Zivan Paunović, Voka Savić i Dragoslav Martinović; u Cvetovcu — Radoslav Raca Terzić i Zika Tomić; u Velikim Crljenima — Mata Zupčić i Boško Milutinović; u Vreocima — Milan Sandić i Đura Stefanović; u Petki — Miloje Živanović i Darko Lecša; u Venčanima — Velja Gerasimović i Janko Slajčić i u Dubovici — Mihailo Mladenović. Pored ovih 18 članova bilo je i 9 kandidata i to: u Vreocima — Dragan Sekulić i Uroš Đelić; u Venčanima — Milorad Perišić i još šestorica iz drugih sela, čijih se imena ne sećam.

Posle Sremčevićevog dolaska počele su i pripreme za otpor okupatoru. Komunisti su se sastajali sa više ljudi gotovo u svim sehma i davah im uputstva da skrivaju sve što bi koristilo okupatoru. Na taj način su proširena postojeća i stvorena nova partijska uporišta. U junu je u svim selima, pod rukovodstvom partijskih ćehja, organizovano sakupljanje oružja i ratne opreme koju je bacila vojska povlačeći se ispred neprijatelja. Gde nije bilo partijskih ćehja partijsko povereništvo je formiralo grupe od po nekohko simpatizera KPJ ili antifašista koje su striktno izvršavale partijske zadatke.

Početkom jula partijska ćehja Lazarevca organizovala je iznošenje oružja i ratne opreme koja se tu zatekla. U tome su joj pomogli članovi i simpatizeri KPJ sela Sopić, Petka i šušnjar. Kasnije je ova oprema iskorišćena za potrebe Prvog šumadijskog partizanskog odreda. Takvim radom KPJ je uspela prihćno da odvoji ljude od ranijih »voda«: narodnih poslanika, većnika, senatora, opštinskih predsednika i kmetova koji su se od prvih dana okupacije stavili u službu okupatora. Nastala je

osetna diferencijacija ljudi na one za otpor i one koji hoće da služe okupatoru.

Da bi sprečili aktivnost KPJ Nemci su odmah počeli s pretnjama, angažujući sreske i opštinske funkcionere, žandarme i »najuticajnije« pohtičare građanskih partija. Sluge okupatora odmah su pošle u sela predstavljajući se narodu kao borci »za srpstvo« i propagirajući četništvo. Čak su se pojavile i buduće vojvode koje su pripremale vojsku za »kralja i otadžbinu — kada za to bude došlo vreme«. Time su se antifašistički raspoloženi ljudi počeli svrstavati u dva tabora i ne sluteći da će ih izdati baš ti »borci za srpstvo«.

Okružno partijsko povereništvo i komunisti sreza kolubarskog osetili su još u samom početku namere lažnih srpskih vođa, pa su još više pojačali politički rad, sastajući "se pojedinačno ih u grupama sa ljudima i ukazujući na opasnost razbijanja antifašističkog raspoloženja naroda. Komunisti su uporno radili na stvaranju jedinstvenog antifašističkog fronta, bez obzira na pohtičku pripadnost njegovih članova. Prvih dana jula pripreme za oružanu borbu protiv okupatora privodile su se kraju. Održani su sastanci sa svim članovima i simpatizerima KPJ; čitan je Proglas CK o dizanju ustanka; govorilo se o tome ko sve treba da ide u šumu, a ko i dalje da ostane u selu.

Odlukom Okružnog partijskog povereništva, 11. jula uveče, krenulo je ka selu Gornja Trešnjevica (srez orašački) 15 ljudi iz našeg sreza i u šumi Lisać priključilo se ostalim ustanicima Sumadije. Sutradan, 12. jula, od njih je i formiran Prvi šumadijski partizanski odred. Među Kolubarcima bilo je 7 članova i 5 kandidata KPJ. Iz Lazarevca je krenula cela partijska ćelija, jer je dalji opstanak u gradu bio ugrožen pojačanom aktivnošću okupatora i domaćih izdajnika. Ostali članovi KPJ sreza ostali su u svojim selima da bi pripremali odlazak seljaka u odred. Grupa prvih kolubarskih ustanika ubrzo se sa ostalim šumadijskim partizanima pojavila na svom terenu i privukla nove borce. Pojava partizana imela je još veće raspoloženje kod antifašista. Preuveličavao se broj ustanika i njihovo naoružanje. Partijska organizacija je još više pojačala aktivnost. U mnogim selima držale su se konferencije i zborovi na kojima se govorilo o ciljevima ustanka i pozivao narod u borbu.

Okupator i njegove sluge još više su pretili partizanima i njihovim porodicama. Komunisti su bih za njih »Jevreji i robijaši koji čekad-tad platiti glavom«. Pojavile su se i parole: »Još nije vreme za ustanak«, ili »Čekajmo povoljniji momenat kada će nas pravi Srbi povesti u borbu«. Nosioći ovih parola bih su, pored ostalih, i okupatorovi špijuni Kamenica i Nikčević koji su

se tih dana počeh izdavati kod naroda kao kraljevi izaslanici • buduće srpske vojvode pod komandom Koste Pećanca. Ovakv* pretnje i parole pokolebale su mnoge seljake na pitanju: da K još malo pričekati ih odmah krenuti s partizanima?!

USTANAK SE ŠIRI

Početkom avgusta formirani su prvi narodnooslobodilački odborifu selima: Venčani od 7 članova, Veliki Crljeni od 6 članova, Brajkovač od 6 članova, Baroševac od 6 članova, Zeoke od 3 člana, Junkovac od 3 člana i Medoševac od 5 članova. U odbore su birani svi oni koji su bih raspoloženi za borbu protiv okupatora, bez obzira na političku pripadnost. Predsednici odbora su bih članovi ih simpatizeri KPJ. Zadaci NOO odmah su konkretizovani: sakupljanje oružja, municije, odela, obuće, sanitetskog materijala i hrane; mobilizacija ljudstva za rušenje mostova; prokopavanje puteva i shčno. Odbornici su sa puno odgovornosti prihvatili dobijene zadatke i na njihovom izvršavanju angažovah su mnoštvo ostalih ljudi u selima. Time je, pored *ostaloga*, još više razbijena fašistička propaganda da je dizanje ustanka isključivo želja komunista koji su protiv svake vlasti.

Polovinom avgusta Okružno partijsko povereništvo donelo je odluku da većina članova i kandidata KPJ pođe u partizane. Sa njima je pošlo još oko 30 simpatizera KPJ. Odred je iz dara u dan bivao sve veći. Po jedna njegova četa bila je stalno na teritoriji sreza kolubarskog. Išla je od sela do sela, održavala zbrove sa meštanima, sakupljala oružje, palila opštine, likvidirala žandarmerijske stanice. Samo u avgustu izvedene su na teritoriji Kolubare ove akcije: u opštini Trbušnica spaljena je arhiva i održan zbor kome je prisustvovalo oko 50 seljaka; u opštini Kruševica spaljena je arhiva i održan zbor na kome je govorio Stanislav Sremčević; u opštini Baroševac spaljena je arhiva, demolirana železnička stanica i srušen jedan železnički most; u opštini Veliki Crljeni spaljena je arhiva i održan zbor na kome je govorio Stanislav Sremčević, a izabran je i narodnooslobodilački odbor od 6 članova; u opštini Vreoci, 15. avgusta, napadnuta je električna centrala koju su koristili Nemci. Centrala je onesposobljena, ali su je Nemci brzo popravili; u selu Petka uhvaćen je i-streljan jedan petokolonaš; u selu Bistrica spaljen je most na putu Lazarevac — Arandelovac, čime je onemogućen saobraćaj Nemaca koji je bio intenzivan između ova dva sreska mesta; u opštini Mirosaljci spaljena je arhiva; u opštini Venčani spaljena je arhiva i održan zbor, kome je prisustvovalo preko 600 ljudi. Na zboru je legahzovan ranije formirani narod-

„narodnooslobodilački odbor, što je narod s odobravanjem primio; u opštinama: Junkovac, Rudovci i Veliki Crljeni spaljena je arhiva i demolirani rudnici uglja, čime je obustavljena njihova eksploatacija.

Istovremeno sa izvođenjem ovih" akcija objavljeno je naredbe štaba Prvog šumadijskog partizanskog odreda o zabrani rada svih ranijih organa vlasti na teritoriji sreza i da se kao jedina vlast imaju smatrati narodnooslobodilački odbori i komande partizanskih jedinica. Akcije narodnooslobodilačkih odbora i partizana počele su sve više da privlače Kolubarce u NOI? Pretnje okupatora i kapitulantske parole njegovih slugu malo je ko slušao.

Pošto su se uverili da je nemoguće odvratiti narod od partizana, četnici su počeli da osnivaju svoje odrede mobilizujući ljude s parolom: »Organizujmo se za borbu protiv okupatora«. A da bi u tome lakše uspeh četnici su inscenirali napad na Nemce u Baroševcu. Ispostavilo se da posle »žestoke borbe« ni jedan Nemač nije poginuo. Zapalili su samo most u Kruševici i onda se razgalamili da se i četnici bore protiv okupatora. Mnogi su naseli ovom triku i stupili u četničke jedinice ili su primili objave na kojima je pisalo da su postali »obveznici« Koste Pečanča. Tako je već u avgustu na teritoriji sreza kolubarskog počelo da se formira pet četničkih odreda: »vojvode Kamenice« u manastiru Bogovađi, »vojvode« Nikčevića u Junkovcu, »vojvode« Vulićevića u Baroševcu, »vojvode« Milovanovića u Trbušnici i »vojvode« Đakovića u Venčanima. Istovremeno su se pojavile grupe četnika koje nisu priznavale ničiju komandu, kao što su bile: »Čarugine«, Lazarevićeva i Stefanovićeve, koje su se kasnije raspale i se priključile četničkim odredima. Lazarevićeva grupa je čak prerasla u samostalni odred, pa se i Lazarević proglasio za vojvodu.

Vojvode su po selima naimenovale četovode kojima je postavljeno da i dalje agituju za odlazak u četnike, da izdaju pismene objave, formiraju seoske straže i sprečavaju odlazak ljudi u partizane. Kada su uspeali da obmanama mobilizuju više stotina ljudi, četnici su krajem avgusta počeli s otvorenim napadima na partizane i njihove pristalice po selima. Tako je grupa četnika pod komandom vojvode Milovanovića opkolila i zarobila jednu partizansku patrolu u selu Trbušnici. Međutim, posle nekoliko časova u Trbušnicu je stigla grupa partizana pod komandom Rade Terzića i opkolila četnike. Došlo je do žučnih rasprava i najzad do izvinjenja četnika koji su izvedeni incident pravdali zabunom. Partizani su primili izvinjenje zadovoljni što su odrobili drugove, ali već posle nekoliko dana četnički odred vojvode Nikčevića ubio je u Baroševcu radnika "Stevu Protića zato što je agitovao za partizane.

se tih dana počeh izdavati kod naroda kao kraljevi izaslanici i buduće srpske vojvode pod komandom Koste Pećanca. Ovakve pretnje i parole pokolebale su mnoge seljake na pitanju: da li još malo pričekati ih odmah krenuti s partizanima?!

USTANAK SE ŠIRI

Početkom avgusta formirani su prvi narodnooslobodilački odborlu selima: Venčani od 7 članova, Veliki Crljeni od 6 članova, Brajkovac od 6 članova, Baroševac od 6 članova, Zeoke od 3 člana, Junkovac od 3 člana i Medoševac od 5 članova. U odbore su birani svi oni koji su bih raspoloženi za borbu protiv okupatora, bez obzira na političku pripadnost. Predsednici odbora su bih članovi ih simpatizeri KPJ. Zadaci NOO odmah su konkretizovani: sakupljanje oružja, municije, odela, obuće, sanitetskog materijala i hrane; mobilizacija ljudstva za rušenje mostova; prokopavanje puteva i shćno. Odbornici su sa puno odgovornosti prihvatili dobijene zadatke i na njihovom izvršavanju angažovali su mnoštvo ostalih ljudi u selima. Time je, pored ostalog, još više razbijena fašistička propaganda da je dizanje ustanka isključivo želja komunista koji su protiv svake vlasti.

Polovinom avgusta Okružno partijsko povereništvo donelo je odluku da većina članova i kandidata KPJ pođe u partizane. Sa njima je pošlo još oko 30 simpatizera KPJ. Odred je iz dana u dan bivao sve veći. Po jedna njegova četa bila je stalno na teritoriji sreza kolubarskog. Išla je od sela do sela, održavala zborove sa meštanima, sakupljala oružje, palila opštine, likvidirala žandarmerijske stanice. Samo u avgustu izvedene su na teritoriji Kolubare ove akcije: u opštini Trbušnica spaljena je arhiva i održan zbor kome je prisustvovalo oko 50 seljaka; u opštini Kruševica spaljena je arhiva i održan zbor na kome je govorio Stanislav Sremčević; u opštini Baroševac spaljena je arhiva, demolirana železnička stanica i srušen jedan železnički most; u opštini Veliki Crljeni spaljena je arhiva i održan zbor na kome je govorio Stanislav Sremčević, a izabran je i narodnooslobodilački odbor od 6 članova; u opštini Vreoci, 15. avgusta, napadnuta je električna centrala koju su koristili Nemci. Centrala je onesposobljena, ali su je Nemci brzo popravili; u selu Petka uhvaćen je i streljan jedan petokolonaš; u selu Bistrica spaljen je most na putu Lazarevac — Arandelovac, čime je onemogućen saobraćaj Nemaca koji je bio intenzivan između ova dva sreska mesta; u opštini Mirosaljci spaljena je arhiva; u opštini Venčani spaljena je arhiva i održan zbor, kome je prisustvovalo preko 600 ljudi. Na zboru je legalizovan ranije formirani narod-

narodnooslobodilački odbor, što je narod s odobravanjem primio; u opštinama: Junkovac, Rudovci i Veliki Crljeni spaljena je arhiva i demolorani rudnici uglja, čime je obustavljena njihova eksploatacija.

Istovremeno sa izvođenjem ovih akcija objavljeno je naređenje štaba Prvog šumadijskog partizanskog odreda o zabrani rada svih ranijih organa vlasti na teritoriji sreza i da se kao jedina vlast imaju smatrati narodnooslobodilački odbori i komande partizanskih jedinica. Akcije narodnooslobodilačkih odbora i partizana počele su sve više da privlače Kolubarce u NOP. Pretnje okupatora i kapitulantske parole njegovih slugu malo je ko slušao.

Pošto su se uverili da je nemoguće odvratiti narod od partizana, četnici su počeli da osnivaju svoje odrede mobilizujući ljude s parolom: »Organizujmo se za borbu protiv okupatora«. A da bi u tome lakše uspeh četnici su inscenirali napad na Nemce u Baroševcu. Ispostavilo se da posle »žestoke borbe« ni jedan Nemač nije poginuo. Zapalili su samo most u Kruševici i onda se razgalamili da se i četnici bore protiv okupatora. Mnogi su naseh ovom triku i stupili u četničke jedinice ili su primili objave na kojima je pisalo da su postali »obveznici« Koste Pećanca. Tako je već u avgustu na teritoriji sreza kolubarskog počelo da se formira pet četničkih odreda: »vojvode Kamenice« u manastiru Bogovađi, »vojvode« Nikčevića u Junkovcu, »vojvode« Vulićevića u Baroševcu, »vojvode« Milovanovića u Trbušnici i »vojvode« Đakovića u Venčanima. Istovremeno su se pojavile grupe četnika koje nisu priznavale ničiju komandu, kao što su bile: »Čarugine«, Lazarevićeva i Stefanovićeve, koje su se kasnije raspale ih se priključile četničkim odredima. Lazarevićeva grupa je čak prerasla u samostalni odred, pa se i Lazarević proglasio za vojvodu.

Vojvode su po selima naimenovala četovode kojima je postavljeno da i dalje agituju za odlazak u četnike, da izdaju pisane objave, formiraju seoske straže i sprečavaju odlazak ljudi u partizane. Kada su uspeh da obmanama mobilizuju više stotina ljudi, četnici su krajem avgusta počeli s otvorenim napadima na partizane i njihove pristalice po selima. Tako je grupa četnika pod komandom vojvode Milovanovića opkolila i zarobila jednu partizansku patrolu u selu Trbušnici. Međutim, posle nekoliko časova u Trbušnicu je stigla grupa partizana pod komandom Rade Terzića i opkolila četnike. Došlo je do žučnih rasprava i najzad do izvinjenja četnika koji su izvedeni incident pravdah zabunom. Partizani su primili izvinjenje zadovoljni što su odrobili drugove, ali već posle nekoliko dana četnički odred vojvode Nikčevića ubio je u Baroševcu radnika "Stevu Protića zato što je agitovao za partizane.

Nemci su, pored formiranja Pećančevih četnika, preduzeli i druge mere izolovanja komunista od masa, čime su stvorili povoljnije uslove za ugušivanje ustanka u samom začetku. Počeli su garnizone u Lazarevcu, Vreocima i Velikim Crljenima, a u Vreoce su doveli i jednu četvu odabranih i dobro naoružanih nedićevaca. Istovremeno su još više aktivirali petokolonaše u celom srezu i najzad su počeli da upadaju u sela, gde su vršili svirepe zločine. Tako je u selu Kruševici spaljena jedna kuća, ubijena jedna žena i jedan čovek; u selu Bistrici spalili su tri kuće i više drugih zgrada; u selu Vreocima jednog seljaka su ubili, a jednog uhapsili, da bi i njega posle kraćeg vremena streljali. Zapaljeno je 5 kuća i više drugih zgrada; u selu Lukavica, pored ranijeg masovnog hapšenja Cigana, Nemci su ubili jednog seljaka.

Naređeno je da se pored puteva i pruga poseče šuma i kukuruzna stabla, a svaki dolazak Nemaca u selo praćen je pucaњem na seljake i čobane po njivama i voćnjacima. Uz pomoć špijunske mreže regrutovane iz redova trgovaca, seoskih bogataša, lopova i kockara, Nemci su početkom avgusta uhvatili u Lazarevcu člana KP Zivana Paunovića, koga su posle zverskog mučenja ubili. Ohrabreni podrškom Nemaca, špijuni su se još više aktivirali, tražeći svežije izvore o delatnosti KPJ i narodnooslobodilačkih odbora.

Međutim, partizani su pored ovolike aktivnosti fašista, povećali uticaj u srezu kolubarskom. Sve partizanske jedinice prešle su sa sitnih diverzija i sabotaža na krupnije akcije i oružane borbe protiv nemačkih jedinica. Tako su, 27. avgusta, na putu Lazarevac — Arandelovac, partizani napali Nemce koji su hteli da podignu razrušeni most i obezbede saobraćaj između dve varošice. Ubijeno je 11, ranjeno 7 a zarobljen jedan Nemaц. Zaplenjeno je 19 pušaka, 2 mašingevera, 2 »šarca«, dosta municije, nekoliko pari nemačkih uniformi i jedan laid automobil koji je odmah spaljen. Partizani nisu imali gubitke. Ova pobeda snažno je odjeknula u narodu koji se uverio da se jedino partizani bore protiv okupatora. Nije se zaostajalo ni u političkom radu Partije u srezu. Pored održavanja zborova i konferencija na kojima je narodu tumačen cilj oružane borbe, intenzivno je jačao ugled KPJ i njen uticaj na dalje formiranje NOO.

ORGANIZACIJA NARODNE VLASTI

Krajem avgusta i početkom septembra formirana je partijska ćehja u selu Brajkovac od 3 člana. U članstvo KPJ primljena su dva druga u selu Šopić, a po 1 u selima Medoševac, Venčani i Vreoci. Formirano je još pet narodnooslobodilačkih odbo-

-ra u selima: Vreoci (od 3 člana), Prkosava (od 3 člana), Šopić (od 4 člana), Cvetovac (od 10 članova) i Mirosljci (od 5 članova), tako da je sada na teritoriji sreza kolubarskog bilo 11 narodnooslobodilačkih odbora sa 60 članova. U svim odborima izabran je i blagajnik i izvršena podela rada. Svaki odbornik dobio je svoj rejon sela, u kome je trebalo da sprovodi zadatke odbora. U selima gde su postojali narodnooslobodilački odbori stvarani su magacini (uglavnom kuće odbornika) u kojima se čuvala sakupljena hrana i drugi materijal. To je doenije predavano partizanima. Za relativno kratak period odbornici su sakupili nekoliko vagona namirnica, desetine kilograma sanitetskog materijala, više pari odela, odeće, i obuće, preko 500.000 dinara, 100 pušaka i mnogo puščane municije. Organizovano je i kupovanje pušaka od seljaka za koje se znalo da ih poseduju, po ceni od 250 do 500 dinara. Pored toga, odbori su bili i aktivni tumači ciljeva NOP-a: agitovali su u narodu, ras'turali i čitah letke i druge štampane materijale koje su izdavali partijski komiteti i partizanski štabovi. Kasnije su mobilisali ljude za sitnije akcije (prekopavanje puteva, rušenje mostova i železničkih uređaja), a rešavali su i sporove i nesuglasice među seljacima koji su se sami počeli obraćati odbornicima. Tako je u Baroševcu odbor organizovao nekoliko akcija u kojima je učestvovalo oko 50 seljaka. Posećeno je nekoliko telegrafsko-telefonskih stubova, a na jednom mestu razrušena je železnička pruga. Bežeći ispred ustaškog terora, gotovo u svakom selu sreza kolubarskog našlo se po nekoliko porodica izbeglica o kojima niko nije vodio brigu, pa su NOO preduzeli mere da se one materijalno obezbede.

Intenzivni politički rad partijskih organizacija i pojačane akcije jedinica uticali su na stotinu Kolubaraca, većinom omladinaca da početkom septembra stupe u Prvi šumadijski partizanski odred. Tako je u Darosavi formiran 2. (Kolubarski) bataljon Prvog šumadijskog odreda u čijem su sastavu bile 4. 5. i 6. četa sa ukupno 250 boraca. Komandant 2. bataljona bio je Radoslav Raca Terzić iz Cvetovca, a politički komesar *Velimir Velja Gerasimović* iz Darosave. Komande čete bile su u sastavu:

— 4. četa: komandir Lazo Grubor iz Brajkovca, politički komesar Nenad Lukić iz Vreoca, zamenik komandira i vodnik 1. voda Radovan Grujić iz Darosave, zamenik političkog komesara Vlada »Izbeglica«, vodnik 2. voda Slobodan Pičeta. četa je brojala 80 boraca, sa 78 pušaka i 2 puškomitraljeza.

— 5. četa: komandir Rade Maričić iz Ropočeva, politički komesar Oto »Jevrejin«, zamenik komandira i vodnik 1. voda Dragomir Grujić iz Darosave, zamenik političkog komesara Mita Šidanski iz Beograda; vodnik 2. voda Radosav Nestorović iz Darosave. Četa je brojala 80 boraca, sa 86 pušaka i 2 puškomitraljeza, što znači da je bilo i rezervnog oružja u četi.

— 6. četa: komandir Dejan Lukić iz Vreocà, politički komesar Sima Benvenisti iz Beograda, zamenik komandira i vodi nika 1. voda Uroš Belić, zamenik političkog komesara Milovan Živković iz Sekulje; vodnik 2. voda Milenko Mitrović iz Venčana. Četa je brojala 80 -boraca, sa 78 pušaka i **2 puškomi-traljeza**.

Odlukom štaba Prvog šumadijskog partizanskog **odreda** Kolubarski bataljon je dejstvovao na teritoriji kolubarskog i u nekim selima orašaćkog sreza. Odmah po formiranju bataljon su u selu Bistrici napali »dobrovoljci« pod komandom Milana Kalabića. Posle kraće borbe partizani su se povukli jer je neprijatelj bio brojho jači i naoružaniji. Zarobljena su dva dobrovoljca i više ih je ranjeno. Partizani su imah jednog lakše ranjenog borca.

Dok su partizani organizovali diverzije i vodili borbe protiv »dobrovoljaca« i Nemaca, Pećančeve vojvode su obilazile sela, pričajući kako se i oni bore protiv okupatora. Antifašistički raspoloženi ljudi, koji su se prvih dana sticajem okolnosti našli u redovima četnika, počeh su da postavljaju pitanja vojvodama: »Zašto se i četnici ne bore kao partizani?« Kad je u septembru na jednom četničkom zboru u selu Vreoci »vojvoda Kamenica« najavio borbu protiv partizana mnogi su četnici, a među njima i neke četovođe, glasno pitah da li su veći Srbi četnici koji po selima samo skitaju ih partizani koji se bore protiv okupatora? Nazovi vojvoda je samo odgovorio: »Partizani su srpski ološ.« Na ovakav odgovor mnogi su četnici bacili oružje, a jedan četovođa je doviknuo: »Hoću da se borim protiv Nemaca pa makar me smatrah i ološem«. Bilo je i četnika koji su bez znanja i odobrenja vojvode odlazili da pomognu partizanima na prekopavanju puteva i rušenju mostova, takav je slučaj bio u Lukavici.

Pošto su nemačke snage bile jake, štab Prvog šumadijskog partizanskog odreda je odlučio da se oko Lazarevca pokidaju sve saobraćajne veze i varošica blokira. Preko Narodnooslobodilačkog odbora sela Šopića i drugih sela blizu Lazarevca, organizovano je kopanje rovova i prekopavanje puteva. Naročito je bio onesposobljen put Lazarevac — Beograd koji je Nemcima koristio da dovlače pojačanja. Plan opsade izvodio se javno i dosta sporo. Na svim utvrđenjima, neposredno oko varošice, radili su mobilisani seljaci koji su preko noći odlazili kućama. Kolubarski bataljon je poseo položaje u sledećem rasporedu: 4. četa u Petki, oslanjajući se desnim-krilom na Stubicu, a levim na Šopić; 5. četa u Lukavici, oslanjajući se levim krilom na Stubicu, a desnim na Šopić; 6. četa u Šopiću, oslanjajući se desnim krilom na Petku, a levim na Lukavicu. Time je stvoren jedinstven front bataljona oko Lazarevca.

Posle nekoliko dana blokade, Nemci su, jačine 40—50 dobro naoružanih vojnika, počeli da Mize iz grada i napadaju partizanske položaje. Tako je, 3. oktobra, jedna grupa Nemaca nabasala na položaj partizana na putu Lazarevac — Beograd, posle kraće borbe ubijena su 3 Nemca, dok su se "ostali razbečali. Istog dana Nemci su se povratili na mesto borbe i zapalili '9 kuća. Sutradan su partizani iskopali rovove kraj puta Beograd — Lazarevac i još bolje utvrdili svoj položaj jer je bilo očigledno da Nemci pripremaju proboj na tom sektoru. Noću 4/5. oktobra Nemcima je stiglo pojačanje iz Valjeva, Arandelovca i drugih obližnjih garnizona. U zoru 5. oktobra Nemci su uhapsili više ljudi, žena i dece u Lazarevcu, potrpali ih u kamione i krenuh ka partizanskim položajima. Druga grupa od preko 300 Nemaca, naoružanih automatskim oružjem i bacačima, zahvaljujući jednom izdajniku prodrla je u pozadinu partizanskih položaja. Dok je pažnja partizana bila usmerena na Nemce koji su sa uhapšenim narodom išli prema frontu, ostali Nemci su se privlačili partizanima s leđa, što je ove zbunilo. Posle dvočasovne borbe poginula su 3 partizana, a 1 je ranjen. Nemci su imah veće gubitke, jer su nastupah preko brisanog prostora nastojeći da po svaku cenu i bez obzira na žrtve zauzmu partizansko utvrđenje. Time je razbijena partizanska blokada Lazarevca, a Nemci su pojačah garnizone u Lazarevcu, Vreocima i Velikim Crljenima i stvorili nove u Venčanima, Junkovcu i Baroševcu. U novostvorenim garnizonima nalazili su se nedićevci i četnici Koste Pećanca koje su naoružah Nemci. Mnogi seljaci uverili su se u izdaju Koste Pećanca i njegovih vojvoda te su napustili četnike i vratili se kućama.

Bilo je očigledno da Nemci vrše pripreme kako bi do zime likvidirah NOP. Posle neuspelog napada na Lazarevac kod mnogih partizana se osetila nesigurnost, pa i strah. Zbog toga je Okružno partijsko povereništvo uputilo nekoliko svojih članova u srez kolubarski i pojačalo politički rad. Stvarale su se nove organizacije i učvršćivale postojeće. Polovinom oktobra, u srezu kolubarskom bilo je 13 NOO, 2 partijske ćehje i nekoliko partijskih uporišta, sa ukupno 9 članova Partije. Sa pojačanim radom partijske organizacije, i partizanske jedinice preduzimale su odlučnije napade na nedićevce, Ijdtićevce i četnike... 8. oktobra je Kosmajski partizanski odred napao nedićevsko-četnički garnizon u Venčanima. Ubijeno je 20 nedićevaca, među kojima jedan potpukovnik i jedan poručnik, dok ih je 10—15 teže i lakše ranjeno. Poginulo je i 8 partizana, među kojima i Jovan Jerković, politički komesar Kosmajskog partizanskog odreda... 27. oktobra Kolubarski partizanski bataljon napao je na nedićevsko-četnički garnizon u Junkovcu, ah je neprijatelj bio prethodno obavešten o tom napadu pa se i pripremio za odbranu. Pušteni

na brisani prostor, partizani su se posle jednog sata borbe morali povući. Poginulo je 12 partizana, među kojima i politički komesar Kolubarskog bataljona Velimir Velja Gerasimović. Zadržano je 10—12 partizana, koje su nedićevci streljali.

Pokušaji partizana da razbiju nedićevsko-četničke garnizone nisu uspjeli, a pretrpljeni porazi u "Venčanima i Jnkvocima" negativno su uticali na mnoge partizane koji su se vratili kućama. Kolubarski bataljon je od 300 boraca, koliko ih je bilo pre napada na Junkovac, spao na oko 150. Posle nekoliko dana mnogi odbegli partizani su se vratili u svoje čete, pa je bataljon početkom novembra ponovo brojao oko 250 boraca. Bataljon je, po naređenju štaba Prvog šumadijskog partizanskog odreda, napustio teren kolubarskog sreza i otišao prema selu Belanovici a odavde ka Rudniku. Štab odreda je istovremeno smenio komandanta i političkog komesara bataljona, zatim komandire 4. i 6. čete. Na mesto njih postavljeni su: za komandanta bataljona Dušan Vukotić, za političkog komesara bataljona Oto »Jevrejin«, za komandira 4. čete Radovan Grujić i komandira 6. čete Žika Nestorović.

Nemci, četnici i nedićevci iz sreza kolubarskog krenuli su za nama, nastupajući preko Brajkovca, Trbušnice, Kruševica, Rudovca i Venčana. Počela je prva neprijateljska ofanziva u kojoj su partizani Šumadije desetkovani. A kada se završila ta ofanziva i kada je Šumadija ostala bez partizanske jedinice, udružene fašističke snage su se bacile na saradnike partizana u srezu kolubarskom. Grupe od 30 do 40 nedićevaca ili četnika upadale su u sela i hapsile ljude. Tako je za kratko vreme uhapšeno preko 100 aktivnih saradnika NOP-a, među kojima i bivši partizani, članovi KPJ i odbornici. Ljudi su stavljeni na muke. U Venčanima je obrazovan i »preki sud« koji je istog dana presudio da se streljaju dva bivša partizana iz Venčana.

Nemci, a naročito nedićevci, Ijotićevci i četnici, pošli su u lov i na one ljude koji su do tada bili po strani. Nastalo je uceunjivanje i vrbovanje za pomoć okupatora sve pod parolom: »Za Srpstvo! Protiv komunizma«. U nametanju svog uticaja i vrbovanju ljudi za fašizam, najviše su uspeh četnici koji su u očima nekih ljudi ipak bili borci »za kralja i otadžbinu«. U ovakvoj situaciji prestali su da rade narodnooslobodilački odbori i partijske ćelije. Po sebi je carevalo nasilje četnika koji su batinali narod. Počela je i oštra zima koja je još više umanjivala perspektivu pristalice NOP-a za otpor fašizmu. Narod sreza kolubarskog morao je da trpi i čeka proleće 1942. godine kada je počeo obračun sa slugama fašističkog okupatora.

Zivomir NESTORVIĆ DAROSAVAC

USTANIČKA AKTIVNOST U OČESTOVU

•576

Prije rata u selu Očestovu (kod Knina) nije bilo partijske organizacije. Ideju radničkog pokreta širili su u narodu pojedini sezonski radnici, koji su se preko zime vraćali svojim kućama.

Neposredno pred aprilski rat 1941. godine u Očestovu je formiran 54. pješadijski puk bivše jugoslovenske vojske. Borački i niži starješinski sastav puka bio je spreman da brani svoju zemlju. Kada je puk krenuo prema italijanskoj granici, ka Zadru, svi starci, žene i djeca iz sela oduševljeno su ga ispratili. Ali, Jugoslavija je brzo kapitulirala, a njena se vojska vraćala sa granica u rasulu.

Italijani iz Zadra prodrli su preko granice. Nastala je okupacija naših sela i gradova. Seljaci Očestova sa jednim dijelom rasutog 54. pješadijskog puka, koji je odstupao prema Bosni, prikupili su odbačeno oružje, sačekali prvu kolonu italijanskih vojnika i preuzeli joj otpor na komunikaciji Zadar — Knin, kod Tanjgine glavice (Smokovac), povrativši Italijane prema selu liadučiću. Tom prilikom poginulo je preko 100 italijanskih vojnika, a ranjen je bio i sam komandant kolone, koja se više nije usuđivala da krene prema Kninu, sve dok im izvjesna kninska pospostija nije došla u susret u selo Radučić i sprovela ih do Knina.

Po razgraničenju između fašističke Italije i NDH Očestovo je potpalo pod ustašku vlast. Ustaše su odmah otpočele sa terorom: u Zagroviću su poklale 27 ljudi, u Otonu 3 čovjeka, a u Pađenima jedno dijete. U narodu je zavladao panika, te je počeo bježati: neko u šume, a neko u unutrašnjost Bukovice na okupiranu teritoriju da bi spasio život. Italijani su prihvatili neke od izbjeglica i zaštitili ih od ustaškog pokolja, pa su se odmah javih neki velikosrbi koji su ih prikazivali kao spasioce srpskog naroda od ustaškog pokolja, govoreći pri tom da su Hrvati krivi za ustaška zlodjela, a ne Italijani. Ova panika i neizvjesnost trajali su sve do 27. jula, kada se narod Bosanske krajine i Like, pod rukovodstvom KPJ, digao na oružani ustanak protiv usta-

škog nasilja. Pod utjecajem ovog ustanika 28. jula digao se i narod skoro cijele Kninske krajine i nekih sela Bukovice.

Uoči dana ustanka u selu Očestovu je Obrad Knežević predložio Luki Tanjgi i još nekim ljudima iz sela da u toku sutrašnjeg dana napadnu ustaše koje su se nalazile u selu Pađenima. Pošto su prihvatili prijedlog izabrali su za rukovodioca Obrada Kneževića i Luku Tanjgu.

29. jula oko 5 sati, omladinac Pero Tanjga, koji je bio u izvidnici primijetio je da se iz pravca Pađena ka Očestovu približavaju dvije vojničke kolone: jedna od oko 30, a druga oko 20 vojnika. To su bih ustaše i domobrani, koji su namjeravali da iznenadno upadnu u selo radi pljačke i terora nad stanovništvom. Ustanici, koji su se u stvorenom logoru na Tanjginoj livadi i u selu kod crkve pripremali za napad na ustaše u Pađenima, blagovremeno obavješteni o nailasku ovih kolona, prikriveno su postavili zasjede i tajno ih sačekale. Oko 6 sati, kada su kolone upale u ustaničke zasjede, na njih je sa svih strana otvorena vatra. Među ustašama i domobranima nastala je pomjetnja. Neki su bacali oružje i panično bježali, drugi su pružali otpor i pod borbom odstupali prema rijeci Krki. Poslije sat borbe i pucnjave ustaše i domobrani su bih potpuno razbijeni.

U ovoj borbi koja je trajala nešto više od jednog časa, poginuo je jedan ustaša, a trojica su se, bježeći ispred ustanika, utopila u rijeci Krki, dok su tri domobrana bila zarobljena. Od ustaša i domobrana zadržano je: 9 vojničkih pušaka, 2 puškomitraljeza, 1 sanduk municije, nekoliko bombi i nešto vojničke opreme i materijala.

U ovoj borbi ustanici nisu imali gubitaka.

-Među ustanicima bilo je i takvih koji su smatrali da zarobljenike treba ubiti i teško ih je bilo ubijediti da za ustaške zločine nije kriv hrvatski živalj. Tek poslije upornog objašnjavanja i ubjeđivanja od strane Luke Tanjge i Obrada Kneževića, prihvaćen je njihov stav. Zarobljeni domobrani bih su odvedeni u selo i ispitani. Kada se doznalo da su Prominci, poznati kao pobornici, bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda, pušteni su kućama.

Istog dana ustanici iz Očestova produžili su napad na ustašku posadu u selu Pađenima, razbili TT-linije, a zatim uhvatili vezu sa ustanicima iz Pađena i Otona, koji su obavijestili da su se ljudi i kod njih digli na oružje, te da je u Otonu prošle noći Nikola Vujanić savladao trojicu ustaša.

Kada su velikosrpske izbeglice u itahjanskim garnizonima u Bukovici saznale za ustanak u Bukovici i Kninskoj krajini, neki od njih krenuli su odmah tamo. Pop Momčilo Đujić došao je 2. avgusta iz Kistanja u Očestovo, gdje su ga ustanici sproveli u logor broj 3, kod crkve. Tu mu je, na njegovu molbu, data pro-

pusnica do sela Zagrovića. Dalje su ga žagrovački ustanici sproveli do sela Strmice. (Tada se još nije znalo za njegovu suradnju sa italijanskim okupatorima). Čim je došao u Strmicu, svoju bivšu parohiju, Đujić je počeo vješto da ostvaruje zadatke koje su mu postavili Italijani.

Nekoliko dana iza toga došao je iz Benkovca i Vlado Novaković. On se smjestio kod Đure Bjedova. Porodica Novakovića na čelu sa dr Nikom vršila je još odranije znatan politički utjecaj na ljude ovog kraja. Nitko nije posumnjao da će oni postati izdajnici. Vlado je odmah počeo da odvraća ljude u selu od NOP-a, pri čemu je nastupao demagoški: najlaskavije je govorio o ustanicima i klicao Crvenoj armiji, u torbi je nosio crvenu zastavu i pokazivao je seljacima a istovremeno je oprezno govorio ljudima da još nije vrijeme za napad na italijanske okupatore: »Treba mirovati, primiti oružje od Italijana, čuvati ga i upotrijebiti ga onda, kada za to bude vrijeme«.

U Očestovu je, kod Vlade Novakovića, u nekoliko navrata dolazio učitelj Vlado Korolija. Što se Vlado duže zadržavao u Očestovu, ljudi su sve više sumnjali u njegovu iskrenost prema NOP-u. To je trajalo sve do 26. avgusta kada su Niko i Vlado Novaković, pop Momčilo Đujić, Stevo Radenović, Pajo Popović, i još neki velikosrpski elementi, održali u Pađenima otvoreni sastanak sa Italijanima. Izdaja je tada postala jasna. Poslije ovog sastanka Vlado Novaković nije se više mogao održati u Očestovu, već se prebacio u Pađene pod okrilje i zaštitu Italijana, a poslije je i formalno prešao na njihovu stranu.

Nakon akcija u kojima su razbijene ustaše, Očestovljanska ustanička četa, kao i čete susjednih sela, preformirale su se u vodove i odjeljenja. (Komandir Očestovljanske čete bio je Obrad Knežević, Zagrovićke Nikola Kukolj, Pađenske Miloš Ilić, a Otonske čete Nikola Vujanić.) Zadaci četa bili su: da drže položaj prema neprijateljskim garnizonima, onemoguće iznenadne upade ustaša i Italijana u selo; ne dozvole seljacima odlazak u sjedišta neprijateljskih garnizona i nošenje živežnih namirnica na prodaju; kontrolišu sva lica koja se kreću na području koje drži četa, kontrolišu i ne dozvole prelaz iz jednog sela u drugo bez propusnice bilo koje ustaničke jedinice.

Tih dana Italijani su iz Zadra i Šibenika iznenadno kamionima prebacili pojačanja kninskom garnizonu i istovremeno izdali proglas kojim se ustanici pozivaju da se vrate svojim kućama i predaju oružje, obećavajući im miran život. Međutim, ustanici nisu nasjeli obećanjima.

Velikosrpski elementi, na čelu sa Momčilom: Đujićem, Živkom Brkovićem i Pajom Popovićem, uspjeli su da se infiltriraju u ustaničke redove i postepeno su kod nekih ustaničkih jedinica oko Golubića i Strmice preuzeli komandu. Oni su

oprezno pristupali izvršenju svoga plana. U avgustu su zakazali savjetovanje svih komandira okolnih ustaničkih četa i osfalih štabova u Golubiću. Ovom sastanku prisustvovali su i predstavnici Očestovljanske, Pađenske, Žagrovičke i Ozonske ustaničke čete. Na sastanku je bilo dogovoreno da ustanici napadnu Italijane u Kninu, a okolne ustaničke čete imale su zadatak da napadaju svaka na svom pravcu. Ukoliko bi Italijani iz Knina preduzeli napad prema Bosanskom Grahovu i Drvaru, zaključeno je da ustaničke čete iz Kninskog polja, Kovačića, Golubića i Strmice napadnu Italijane sa boka, a Očestovljanska, Pađenska, Otonska i Žagrovička četa napale bi ih s leđa, dok bi Mokropoljska četa služila kao rezerva.

Prema ovom dogovoru čete su u pripravnosti očekivalo naređenje za napad na Knin. U ovo vrijeme Očestovljanska četa bila je naoružana sa 30 vojničkih pušaka, 2 puškomitraljeza, 7 lovačkih pušaka, nekoliko pištolja i izvjesnim brojem ručnih bombi. Očekujući naređenje za napad, koje se prilično odužilo četa je dobila obavještenje da su Italijani zarobili Momčila Đujića i Živka Brkovića, te da zbog toga nije došlo do napada na Knin, a da su Italijani još početkom septembra krenuli prema Bosanskom Grahovu, probili front ustanika na Deralama i produžili nastupanje prema Drvaru. Tek tada su ustanici Očestova shvatili da Đujić i Brković nisu zarobljeni, već da su u dogovoru sa Italijanima zavaravali i obmanjivali ustanike i tako Italijanima omogućili lakši prodor u slobodnu teritoriju Bosanske Krajine.

Ustaničke čete su pasivno držale položaje sve do druge polovine septembra. Izdajnički rad četnika i saznanje da su Italijani prodrh prema Bosanskom Grahovu i Drvaru negativno se odrazilo na ustanike Očestova i drugih susjednih sela. Uslijed toga, kao i slabog pohtičkog djelovanja u četama, ustanici su počeli da se osipaju i vraćaju kućama. Istina, oružje nisu predavali Italijanima.

Ustanici sela Očestova i Pađena bili su jedinstveni i spremni za borbu. Pađenska četa pod komandom Miloša Ihća, išla je da se sa ličkim i krajiškim partizanima bori čak na Kulen-Vakufu protiv ustaša. Ali, po dolasku četnika u Pađene (Vlade Novakovića, Trive Babića i Lakana Ihća), onemogućena je svaka suradnja. Pored toga, skoro iz svake kuće u Pađenima bio je po jedan član obitelji u državnoj službi: željezničar, službenik, šumar, centar itd., te su uživali izvjesne privilegije u snabdjevanju (koje su obezbjeđivah Italijani). Živjeći pod takvim okolnostima, a podstrekavano od četnika, selo je potpuno potpalo pod četnički utjecaj koncem 1941. godine sasvim (osim trojice, koji su bih u partizanima) otišlo na stranu okupatora.

Iako je četa bila raspuštena, u Očestovu se ipak politički radilo i živjelo. Tako je 9. novembra kod crkve održan javni zbor, kojem su prisustvovali skoro svi odrasli ljudi. Na zboru je govorio i Nikica Popović. Tada je izabran seoski narodnooslobodilački odbor.- Neki četnici (Đuro Kostić, Roska Ilić i Vlado Novaković;) pokušali su da ovaj odbor razbiju, ali im to nije pošlo za rukom, a u odbor su izabrani ljudi koji su imali ugleda u narodu: Luka i Obrad Tanjga, Mirko, Obrad, Luka i Stevo Knežević, Obrad Vukojević i Jandrija Bucalo. Od formiranja pa do oslobođenja zemlje odbor je imao svu vlast u rukama. Narod se nije obraćao nikome drugom, nego svome odboru, svojoj narodnoj vlasti. Stari seoski glavar, koji je nekada ipak nešto značio otkako je formiran narodnooslobodilački odbor kao da "nije bio živ. Odbor je još u prvim danima formiranja riješio nekoliko seoskih sporova, kao slučaj Steve i Nikole Perića u sporu oko zemlje, te spor nekih seljaka oko podjele imanja, zatim čuvanje polja i usjeva, šume kao i rješavanja svih drugih sporova i problema u selu.

Četnici i Italijani nastojah su svom silom da ljude iz Očestova pridobiju u svoje redove. Ah sve represahje i teror, koji je neprijatelj preduzimao nad stanovništvom, nisu ljude iz Očestova ni najmanje pokolebah i među njima se našao samo jedan izdajnik i svi ostali su čvrsto stajali uz NOP. U narodnooslobodilačkoj borbi aktivno je učestvovalo 160 drugova i 3 drugarice, od kojih je poginulo 44. Iz rata je izišlo 43 druga i drugarice sa oficirskim činom. Poginulo je oko 35 hca kao žrtve fašističkog terora. Zapaljeno je 80 kuća i gospodarskih zgrada. To je doprinos sela Očestova narodnooslobodilačkoj borbi.

Obrad EGIC

USTANAK U ŠAHOVIĆKOJ OPŠTINI

Organizovan rad Komunističke partije u opštini šahovičkoj počinje još od 1939. godine. U toku 1940. godine partijska ćelija izvršava zadatke koje joj je postavio partijski Komitet, za srez bjelopoljski: radi sa omladinom, rastura letke i proglaše po selima, razobličava nenaslovnu vlast, ističe crvene barjake i letke u čast oktobarske revolucije i drugo. Članovi-ćelije aktivno učestvuju i na zborovima koje je u ovo vrijeme organizovala Partija (na Biogradskom jezeru kod Kolašina, na komemoraciji Mijatu Maškoviću i Mojsiju Stefanoviću, koji su poginuli u Spaniji, na zboru u Mojkovcu i u Rudom Polju kod Šahovića). Na ovim zborovima dolazi do sukoba sa žandarmima, koji su pokušavali da spriječe govore i čitanje partijskih proglašenja i letaka okupljenom narodu i omladini.

Među obveznicima koji su februara 1941., godine pozivani na vojnu vježbu našao sam se i ja, sa jednim drugom iz partijske ćelije, u 78. pješadijskom puku u Danilovgradu. Kapitulacija bivše jugoslovenske vojske aprila 1941. godine, za koju smo saznali tek kad smo se izmiješali sa drugim jedinicama, zatekla nas je u Albaniji. U momentu povlačenja sa položaja sa nama su bili vodni oficiri, većinom iz rezerve. Prepušten sam sebi, naš bataljon se povlačio sa ostalim jedinicama, u kojima je također nastalo rasulo. Nas oko 20 vojnika iz sreza bjelopoljskog, svi sa oružjem, držali smo se uvijek zajedno. Tek drugog dana prešli smo granicu i uputih se u pravcu Podgorice. Pred samim gradom doznali smo od seljaka da su u Podgoricu već ušli Italijani i da se tamo prikupljaju i razoružavaju neke naše jedinice. Zbog toga smo krenuli u pravcu Zlatice i preko brda i planine, posle gotovo 10 dana, stigli u svoja mjesta.

¹ Ćeliju su sačinjavali: Novak Zitić, Marko Radulović, Batrić Rakočević i Živko Vojinović. U aprilu 1941. godine došli su iz rudnika Trepče članovi Partije Četko Kljajić, Nikodin Šćepanović i Vuksan Baltić i- kandidat za člana Partije Radonir Sundović.

PRIPREME ZA USTANAK

Mi članovi Partije odmah smo uspostavili vezu sa Sreskim komitetom. Nešto docnije uslijedila je partijska, direktiva za prikupljanje oružja. Oko toga su se pojavile teškoće jer su ga ljudi krili, a neki su čak počeh i da ga prodaju muslimanima za žito (davah su pušku za oko 100 kg kukuruza). Koliko se moglo, ovo je sprečavano. Pored oružja i municije koje smo donijeli, nabavili smo još 4 puške, a docnije smo kupili i 1 puško-mitraljez »brno«.

Početak maja Itahjani su počeh da organizuju svoju sresku i opštinsku vlast, u koju su uvlačili crnogorske federaliste, kao i predstavnike dotadanje nenarodne vlasti. Izdah su naređenje da se svaki vojnik javi njihovoj komandi da da podatke u kojoj je jedinici služio, gdje je i kada predao oružje i slično.

Kada su u Šahoviće došli itahjanski karabinijeri, ponudili su i bivše žandarme koji su ovdje služili da uz platu i hranu i dalje ostanu na službi. U isto vrijeme Italijani su, preko domaćih izdajnika koji su stupili u njihovu službu, počeh da tragaju kl komunistima.

Zbog raznih vijesti i propagande domaćih reakcionarnih elemenata u narodu je do ustanka vladala prilična zabuna. Naročito pometnju unosila je propaganda da će nas muslimani protjerati iz Sandžaka i da su nam Itahjani jedini spas. Da bi razbih neprijateljsku propagandu i pripremili se za dalje događaje, članovi Partije su na sastancima i konferencijama ukazivali narodu na prave namjere saradnika okupatora, upozoravah ga da se ne odaziva pozivu o prijavi hrane i stoke, da ne predaje oružje i drugo. U tome smo imah veliku pomoć jednog broja odabranih saradnika, naročito studenata iz našeg kraja koji su se školovah u Beogradu.²

U ovom periodu jedan od osnovnih zadataka članova Partije bio je okupljanje omladine i njeno osposobljavanje u rukovanju oružjem. Nešto kasnije od omladinskih aktiva je formirana skojevska organizacija,³ u koju je uključen i dio srednjo-

² Ovi studenti su nas za vrijeme raspusta obavještavali o političkoj situaciji, štrajkovima i demonstracijama u Beogradu i zemlji, pomagali nam u organizovanju kulturno-zabavnog života, vaspitanju omladine, borbi protiv raspirivanja mržnje od strane reakcionarnih elemenata između Crnogoraca i mještana muslimana i drugo.

³ Članovi Skoja bili su: Miraš Zizić, Lazo i Boško Kljajić, Pilotije Kljajić, Branko Cetković, Mile Suković, Milinko Cetković, Jakša i Drago Lučić, Dragutin Kljajić, Đoko Zidović, Dragoljub Drljević, Radivoje Blagojević, Krsto Blagojević, Miloš i Milija Radonjić, Dušan Radojević, Milorad Janketić, Danilo Pušeljić, Milić Ljujić, Vučeta Radojević, Zeko Mikić i drugi.

školske omladine. U toku priprema ustanka i docnije članovi Skoja su učestvovali u svim našim akcijama.

Negdje oko 25. juna 1941. u mojoj kući u Babovićima održan je sastanak Sreskog partijskog komiteta, kome je prisustvovalo oko 20 članova komiteta i sekretara partijskih ćelija i nekoliko članova Partije iz bjelopoljskog sreza.⁴ Rifat Burdžović je iznio političku situaciju u zemlji, a zatim je prenio direktivu o pripremama i otpočinjanju borbe protiv okupatora. Govorio je o formiranju pripremnih grupa od 15 — 20 ljudi, uglavnom od članova i simpatizera Partije i skojevaca, o napadima na karabinijske, finansijske i žandarmerijske stanice, o rušenju mostova i drugih objekata na komunikacijama, o kidanju telefonsko-telegrafskih linija između italijanskih garnizona, o razbijanju okupatorske vlasti, o napadima iz zasjeda na manje neprijateljske kolone itd. Dalje je govorio o obaveznom zbrinjavanju i hječenju ranjenika, o političkom radu na terenu, i drugom. Sastanak je trajao čitav dan, a uveče su se drugovi razišli svaki na svoj teren. Burdžović je, negdje koncem maja ili početkom juna, obišao partijsku ćehju u Sahovićima.

Odmah poshje ovog sastanka pristupilo se formiranju gerilskih grupa. Formirane su najpre dvije grupe, jačine oko 30 drugova (od kojih su 8 bili članovi Partije). Većina je bila iz Sahovića, a ostah iz sela Papa, Muslića i Cokrhja. Najveća je teškoća bila nedostatak oružja i municije. Raspolagali smo sa 11 pušaka, među kojima je bilo nešto »moskovki« i austrijskih »karabina«, sa vrlo malo municije, zatim sa 6 pištolja (od kojih 4 vojno državna), 1 puškomitraljezom i sa oko 1500 metaka. Pored ovoga, bilo je nešto oružja i kod seljaka.

OSLOBODENJE SAHOVIĆA

Sve ove pripreme vršene su u najvećoj tajnosti. Na sastancima i u razgovorima sa ljudima mogao se steći utisak da okupatora smatraju slabim, naročito posle napada na SSSR. Mi smo se jedno vrijeme slobodno kretali između italijanskih karabinjera i gotovo javno govorili kako će Crvena armija brzo potući Nemce itd. Jednog dana došao je kod nas Živko Žižić i saopštio nam da je organizovan napad na Mojkovac i da slijedećeg dana, 15. jula, treba i mi da napadnemo karabinijsku stanicu u Sa-

⁴ Sjećam se da su tada prisustvovali: Rifat Burdžović Tršo, Dušan Korać sa drugaricom, Milutin Popović, Branko Radičević, Đorđe Stanić, ISTedeljko Merdović, Tomaš i Živko Žižić, Novica Perović, Ljubo Bakoč, Buro Đukić, Vukosav Bošković, Ilija Bulatović, Mule Musić, Laie sanović, Vojo Lešnjak, Novak Žižić, Vojislav Bulatović Strunjo i ja, a vjerovatno i još neki članovi Partije.

povicima. U to vrijeme u stanici se nalazilo 8 karabinijera i 5 žandarma. Stvoren je i plan za napad. Poslije toga pošli smo u sela: ja u Poznanoviće i Glibovac, Živko Vojinović i Novak Žižić u Pape, Četko Kljajić i Batrić Rakočević u Musliće i Čokrlije, a Nikodin Šćepanović i Miraš Žižić u Šahoviće i Vukanoviće. Trebalo je obavijestiti sve one koje smo za ovu akciju predvidjeli.

Ujutru 15. jula, na Golom brdu više samih Šahovića, okupilo se oko 30 drugova. Tada nam je saopšteno da je Mojkovac oslobođen i da se jedna grupa mojковаčkih ustanika ponudila da sa nama po podne učestvuje u napadu na Šahoviće. Poslije toga ljudstvo je podijeljeno u tri grupe: najbrojnija i najbolje naoružana, pod rukovodstvom Tomáša Žižića, imala je da izvrši napad na stanicu, a dvije manje, kojima su se usput pridružili i seljaci, pošle su, pod rukovodstvom Krsta Radojevića i Zivka Žižića, u zasjede na putu Šahovići — Bijelo Polje i Šahovići—Pljevlja. One su imale zadatak da na tim pravcima presijeku telefonske linije i da poruše nekohko manjih mostova i propusta.

Živko Žižić je, negdje oko podne, pokušao da pregovara sa karabinijerima, pozivajući ih da se predaju bez borbe. Tom prilikom rekao im je da je Mojkovac već u ustaničkim rukama, a da su Bijelo Polje i Pljevlja opkoljeni, da su telefonske veze sa ovim garnizonima pokidane i putevi porušeni, te se ne mogu nadati nikakvoj pomoći. Karabinijeri nijesu prihvatili predaju.

• Napad na stanicu je izvršen 15. jula oko 17 časova, kada je grupa Mojkovčana, na čelu sa Ljubom Bačoćem i Zarijom Juškovićem, stigla preko s. Potrka nadomak Šahovića. Poslije vrlo kratke borbe, koja nije trajala ni pola časa, stanica je zauzeta. Karabinijeri i žandarmi, videći da su opkoljeni sa svih strana i da su im sve veze prekinute, pokušali su da iskoče, iz zgrade i pobjegnu kroz kukuruze. U ovoj borbi jedan karabinijerski podoficir je ubijen, a jedan vojnik ranjen. Ostali karabinijeri i žandarmi su se predali i odmah su razoružani. Zaphjenjeno je: 8 pušaka, 1 puškomitraljez, 3 pištolja i nešto italijanskih bombi i puščane municije. Ispostavilo se da ni svi žandarmi nijesu imali oružje, jer su bili razoružani ranije, prilikom nailaska njemačke kolone. Zaphjenjeno oružje podeljeno je sa drugovima iz Mojkovca.

Toga dana u Šahovićima se sakupilo dosta naroda iz obližnjih sela. Nastalo je opšte veselje, a mnogi su zahtijevali da se odmah organizuje napad na Bijelo Polje.

Još u toku istog dana i noći pristupilo se formiranju četa koje će sa ostalim snagama iz bjelopoljskog sreza učestvovati u oslobodenju Bijelog Polja. Formirana je Šahovička četa, sa komandantom Radomirom Janketićem. Pored toga, radilo se na

formiranju četa i vodova po selima. Iste noći kada su oslobođeni Šahovići poslata su pisma Raku Boškoviću u selo Barice, Vladu Vujičiću u Potrk, Milošu Coguri u Grančarevo, kao i u Sokolač, Lijesku, Pape i Čokrlje, kojima su se pozivali da dođu u Šahoviće radi dogovora oko formiranja ustaničkih četa i organizovanja narodne vlasti (seoskih odbora).

Bilo je govora i o formiranju Šahovičkog bataljona, za čijeg je komandanta predviđen Krsto Radojević, koji je sa šahovičkom četom i ljudstvom iz sela Papa i Muslića iste noći 15/16. jula pošao za Bijelo Polje. Kada je 20. jula, uoči samog napada na Bijelo Polje, nastala pometnja zbog direktive da se gradovi ne napadaju, Krsto Radojević je, sa grupom od preko 100 boraca iz opštine šahovičke, ustao i rekao: »Drugovi, ja znam kakav sam zadatak dobio i ne mogu vjerovati da su komunisti i Partija odustali od oslobodjenja Bijelog Polja. Zato, ko je Crnogorac, za mnom!«. Pošto su u to vrijeme i neke jedinice sa desne obale Lima već bile prešle u napad na grad, on je sa svojom grupom, a za njim i Ljubo Bakoč sa Mojkovčanima, pošao preko rasadnika i napao Italijane zabarikadirane u bjelopoljskoj gimnaziji. Tada je otpočeo napad sa svih strana i Bijelo Polje je oslobođeno. Naši su kao plijen iz Bijelog Polja donijeli: 1 teški mitraljez »bredu«, 1 puškomitraljez, nekoliko pušaka i izvjesnu količinu municije — pored oružja koje su ustanici iz ove grupe prilikom razoružanja Italijana ponijeli.

FORMIRANJE USTANIČKIH ČETA I BORBA PROTIV REAKCIONARNIH ELEMENATA

Odmah po oslobodjenju Bijelog Polja, 22. jula, održan je, prvi zbor u Šahovićima, kome je prisustvovalo oko 300 ljudi iz svih sela. Cilj zbora je bio formiranje ustaničkih četa. Najprije su Tomaš Zizić i Savo Drljević govorili o borbi protiv okupatora, koja se pod rukovodstvom Komunističke partije vodi u čitavoj zemlji, o uspjesima u Srbiji i Crnoj Gori, o jedinstvu naroda u ovim sudbonosnim danima, o borbi Crvene armije i drugom. Poslije toga istupio je Marko Tomović, koji je već bio u službi okupatora i postavljen za predsjednika opštine. Istupio je kao razbijač zbora, govoreći, kako je borba koju su komunisti povelili preuranjena, kako se goloruk narod ne može suprotstaviti okupatoru, koji će, vjerovatno, ponovo doći i za odmazdu popahtati sela. Zato je predlagao da se komunisti povuku u šumu, a oni će ih čuvati i hraniti, kao nekada komite. Osim toga, on će, nužno, sa odabranim ljudima, garantovati da u onom što je protiv okupatora već učinjeno sa ove teritorije nije niko organizovano učestvovao.

Članovi Partije i većina okupljenog naroda su se odmah suprotstavili ovoj perfidnoj igri Tomovića i spriječili ga da dalje (f)ovori. Tomović je u prepirci sa Savom Drljevićem i Tomašem "^(j)ićem, pored ostalog, rekao: »Savo treba da ide u Kolašin, jer jun je tamo kuća, pa neka tamo pah i žari, a ovdje ga niko nije z_vao«. Slično je rekao i Tomašu.

- Pošto je Tomović udaljen sa zбора, pristupilo se formiranju ustaničkih četa i Šahovičkog bataljona. Za komandanta bataljona i komandanta mjesta izabran je Savo Drljević. Tada su formirane: Muslićka četa, sa komandnirom Milinkom Brajkovićem, Papska, sa komandnirom Pavićem Radovićem, Grančarevska, sa komandnirom Lazarom Džakovićem, Čokrhjska, sa komandnirom Gavrom Zekovićem i Potrčka, sa komandnirom Vukosavom Radovićem. Ove čete su docnije prerasle u terenske bataljone. Kasnije su formirane i čete u Lijesci, Sokolcu i Baricama, ali se one nijesu kretale van svog terena. Čete su bile jačine od 30 do 50 ljudi — većinom bez oružja.

Poshje oslobođenja Bijelog Polja počeh su učestaniji napadi ustaša iz Sjenice na našu slobodnu teritoriju, na sektoru Ugrinovac i Korita. Bilo ih je istina i prije toga, ali u nešto manjem obimu. Ustaše i muslimanska mihcija od Komarana i Brodareva pokušavah su da preko Kičave i Lise prodru u Vraneš (na teritoriji sreza bjelopoljskog). Zbog toga se Sahovički bataljon, jačine oko 150 ljudi, nalazio na položajima prema Lisi, Prijeganovcu i Mioču sve do 7. avgusta! U to vrijeme formiran je i Pavinopoljski bataljon, koji je držao položaje prema Komaranu. Zbog prisustva ova dva bataljona ustaše nijesu smjele preduzimati ozbiljnije prodore u Vraneš, već su se ograničavale na manje čarke oko Lise i Prijeganovca. Na predstraži prema muslimanskim, selima ostali su i dalje seljaci iz graničnih sela, koji su se i ranije obezbjeđivali od ustaša i muslimanske milicije.

Krajem jula u Sahovićima je održan i drugi zbor, kraj kuće Milana Drljevića, na kome je formiran Bjelopoljski bataljon (od oko 100 boraca), koji je, po naređenju Glavnog štaba za Crnu Goru, trebalo poslati na Pljevlja. Za komandanta ovog bataljona, sastavljenog većinom od dobrovoljaca iz četa iz šahovičke i mojkovalčke opštine, bio je određen Radimir Janketić, a za komesara Živko Žižić. Istoga dana kada je formiran Bjelopoljski bataljon, iz Kolašina je stigao, jedan bataljon sa Lipovcima, pod komandom Vasilija Popovića.⁵ Sa njima je došla i grupa Mojkovčana, koja je ušla u sastav Bjelopoljskog bataljona. Sjutradan smo krenuli za Pljevlja. Usput nam se pridružila jedna grupa iz Pavinog Polja. Kod Maoča smo logorovali u jednom lugu, nedaleko od sela Vrulje. Tu smo ostali 4—5 dana, čekajući da se i ostale snage prikupe. Hranu smo dobijali iz

⁵ Kapetan bivše jugoslovenske vojske, docnije okorjeli četnik.

sela. Često smo vidali Mila Peruničića i još neke drugove sa tog terena. Iz napuštene žandarmerijske stanice u Vrulji održavali smo telefonsku vezu sa Šahovićima i Bijelim Poljem. Jednog dana su nas iz Šahovića obavijestili da su itahjanske snage iz Albanije prodrle do Podgorice i da se kreću u pravcu Kolašina. Zbog toga smo se, 5. i 6. avgusta, morali vratiti.

Usput, naročito prilikom prolaska kroz Barice, neki reakcionarni seljaci su nam zajedljivo dobacivah: »Zašto se tako brzo vraćate... oslobodiste li Pljevlja?... Itahjani su vam već u Kolašinu, kuda će sad Tomaš Žižić sa komunistima?«. Uveče smo stigli u Šahoviće, gdje smo zatekli Tomaša Žižića, Sava Drljovića, Krsta Radojevića sa većom grupom boraca. Bijelo Polje je već bilo evakuisano, a i Šahovići su pripremljeni za evakuaciju.

S obzirom na situaciju, iste noći je donijeta odluka da se nas oko dvadeset komunista, skojevaca i istaknutijih simpatizera povučemo za izvjesno vrijeme iz Šahovića, a ostali da se razidu kućama i sa nama redovno održavaju vezu, čuvajući se od Itahjana i njihovih saradnika. Skrenuta je pažnja da se motri na izvjesne sumnjive ljude, za koje smo znali da su protiv naše borbe i da su skloni saradnji sa okupatorom.

Istog dana, 7. avgusta, iznijeli smo izvjesnu količinu namirnica, i to najprije do sela Osoja (u šumu kraj kuće Četka Kljajića), a docnije smo u nekoliko navrata veći dio prebacili u selo Stevanovac (mojkovačka opština) i smjestili kod Gavrila Delića.⁶ Izvjesna količina (šećera, brašna i makarona) data je Mjesnom komitetu Partije. Docnije su namirnice dijeljene mojkovačkim, bjelopoljskim i poljskim gerilcima, a prilična količina je i propala.

PONOVNI DOLAZAK ITALIJANA

Od Mojkovca Itahjani su se kretali u dvije kolone — jedna ka Bijelom Polju, a druga — preko Lepenca i Cera ka Šahovićima, gdje je stigla 10. i 11. avgusta. Zbog porušenih mostova i propusta dijelom puta od Mojkovca za Bijelo Polje motorizacija se nije mogla kretati, pa su ga morali opravljati nekoliko dana.

" Oko čuvanja i prebacivanja ovih namirnica imali smo dosta muke. Pošto se radilo o većim količinama, zbog pretresa Italijana, nije smo ih smjeli čuvati kod naših porodica i simpatizera, već smo ih krili napolju. Naročito je bilo teško oko prebacivanja u selo Stevanovac. Jednog jutra zora nas je zatekla na putu od planine Cera ka selu Sigi. Kad se malo razdanilo, primijetili smo u selu Italijane kako se vrzmaju oko kuća i konja. Tu u šumi pored puta sačekali smo dok su se Italijani povukli preko sela Lepenca, a zatim smo produžili. Dio ovih namirnica je predat drugovima iz Polja, a mazge su docnije upućene na planinu Sinjajevinu.

U Šahovićima su se Italijani zadržali oko nedjelju dana.. Za to vrijeme bili su stalno u pokretu na putu Bijelo Polje — Sahovići — Pljevlja, opravljajući mostove i propuste koji su na tom dijelu bili jako oštećeni. Nijesu zalazili dublje u sela,, ali gdje su logorovali, nanijeli su veliku štetu:- otjerali stoku, pokupili hranu, a njihove mazge i konji uništih su mnoge usjeve. Iako nije bilo nikakvih hapšenja, ljudi su se ipak sklanjali. Na pitanje gdje su odrasli muškarci, žene su obično odgovarale da se nijesu vratili poslije kapitulacije i da su, ukoliko su živi, vjerovatno u zarobljeništvu.

Odmah poslije ponovnog dolaska Itahjana pojačalo se i nasilje ustaša i muslimanske milicije prema srpskom življu u opštini brodarevskoj. Samo jednog dana ustaše su iz ove opštine-pobile oko dvadeset Srba, popalile im kuće, opljačkale imovinu, a njihove porodice protjerale za Crnu Goru. I ustaše od Komarana i Brodareva pokušavale su da preko Kičave i Lise prodru u Vraneš. Seljaci graničnih i susjednih sela morali su sami da se brane (obrazovah su front na liniji Kičava— Lisa — s. Mioče). Mi smo više puta po padu mraka gledali odbljesak vatri, zapaljenih kuća. Saznah smo da se tamo na položajima nalazi dosta ljudi iz -obližnjih sela i da se mjestimično vode čarke. Sve se ovo dešavalo kada je italijanska kaznena ekspedicija prolazila za Pljevlja. Začudo, Italijani se, dok su tih dana prolazili dolinom Vraneša, nijesu u-opšte interesovali šta se tamo, na nepuna, dva sata hoda, dešava.

Svi komunisti i aktivisti iz Šahovića i Pavinog Polja ostali" su na svom terenu, osim Tomaša i Zivka Zičića i Sava Drljevića, koji su prikriveno živjeli u Stevanovcu i održavali vezu sa ostalim članovima Sreskog komiteta, koji su bili u s. Bistrici.

Početak septembra stiglo je sa Prijeganovca pismo od' Krsta Radojevića i Malojice Kljajića da odmah pođemo tamo. U pismu je naglašeno da to traži većina ljudi koji se nalaze na položajima, pošto izvjesni razbijači i neprijateljski elementi pronose laži »da su komunisti zaveli i zavadili narod, a sada pobjegli...«. Ovi izdajnici su se obraćali seljacima riječima: »Gdje su sada organizatori ustanka, gdje su im čete i bataljoni da se bore protiv Turaka koji hoće da popale naša sela i rasele-Srbe iz Vraneša?«

Mi smo i prije ovoga pratili šta se tamo dešava i bili smo ubijedeni da Vranešu ne prijete nikakva naročita opasnost od' muslimana, već da su to uglavnom provokacije reakcionarnih, elemenata sa obje strane, koji su željeli da zavade Srbe i muslimane iskoriste za svoje i okupatorske ciljeve. Na sastanku komunisti iz Sahovića (nas 17), u Osoju, kod kuće Četka Kljajića, 5. septembra poslije duže diskusije odlučeno je da pođemo» istog dana poslije podne. U toku noći stigli smo na Lisu, gdje su;

protiv komunista i ustanika; prijetio je svakome ko krije komuniste i njihove simpatizere i si.

Ni tada, ni docnije, Italijani nijesu pokušavali da uspostavo neku svoju ispostavu ili karabinijersku stanicu u Šahovićima. Jedino je Mirko Tomović pokušavao da nekako organizuje funkcionisanje bivše opštinske vlasti. Mi smo u tom periodu razvili veoma živ politički rad. Na konferencijama po selima raskrinkavali smo prave namjere, domaćih izdajnika, ukazivah na posljedice saradnje sa okupatorom i govorili o daljoj borbi.

Prva akcija poshje povratka drugova iz Crne Gore izvedena je noću 2. ih 3. oktobra. Tada smo ponovo počeh sa rušenjem mostova i ceste od Shjepac-mosta do Mojkovca, koji su bili opravljeni u vrijeme kaznene ekspedicije. Porušili smo i zapalili dva veća mosta i nekohko propusta, raskopah put kod Shjepac-mosta i srušili potporni zid. Zatim smo, noću 10. oktobra, porušili mostove i propuste i raskopah cestu u Majnoj Gori, na putu Bijelo Polje — Šahovići. Sve ove akcije, u kojima je učestvovalo preko 50 ljudi, izvodili smo sa Mojkovčanima.

Negdje 17. ih 18. oktobra izvršeno je rušenje mosta na Limu, kod Ribarevine, koji su čuvah Itahjani i »krilaši«. U ovoj akciji učestvovala je veći broj boraca sa teritorije mojковаčke i poljske opštine, kao i nekoliko boraca iz naše grupe. U akciji su ranjeni Vukman Kruščić i Milorad Bakoč. Most je tada samo delimično oštećen d ubrzo je opravljen. Po odluci PK za Crnu Goru, koju su prenijeli Savo Brković i Cajo Sćepanović, mi smo, noću 1/2. novembra, poshje brižljivih priprema, ponovo rušili ovaj most. Za ovu akciju bio je formiran poseban združeni odred od oko 60 boraca sa terena opštine šahovičke, mojковаčke i poljske i od jedne grupe iz Bijelog Polja. Komandant odreda bio je Savo Drljević, a komesar Tomaš Žižić. Učestvovalo je isto toliko boraca iz opštine poljske? pod komandom Jagoša Rabrena.

Bilo je kišovito i hladno. Tomaš Žižić i Savo Drljević, koji su se sa jednom grupom boraca nalazih u selu Stevanovcu, kod kuće Gavrića Dehća, poručili su nam da odmah dođemo kod njih. Zatim smo, preko Razvršja, gdje smo zatekli ostale, okupljene u kolibama, produžili na Ravnu Rijeku, prešli rijeku Ljuboviju, kod škole u selu Potrku, i cestom se uputili ka mostu na Ribarevini. Bih smo podijeljeni u tri grupe: jedna — za napad i rušenje mosta i dvije — za obezbjeđenje. Mostu smo prišh neopaženo, koristeći noć i kišu. Pošto je Aleksa Đilas Bećo brzo likvidirao stražara, ostah krilaši su se razbježah. Moralo se raditi brzo, pošto je itahjanski garnizon u Bijelom Polju bio udaljen samo oko 5 fan. Kada smo pokušah da eksplozivom porušimo stubove, ispostavilo se da niko ne zna kako se to radi. Zato smo povadili dio patosnica, složih ih na sredinu mosta, posuli naftom i zapalili. U isto vrijeme upahh smo eksploziv i povukli se sa

mosta. Mada ga eksploziv nije mnogo oštetio, nadali smo se da će bar izgorjeti. Poslije kraćeg zadržavanja krenuli smo cestom ka Slijepac-mostu. Koliko se danas sjećam, Italijani su tukli artiljerijom. Zora nas je zatekla na putu ka Slijepac-mostu. Kiša je počela jače da pada. Išli smo u koloni. Kad smo prolazili pored kuće Radoja Rakočevića, u kojoj je bila osnovna škola, »kri-laši« su nam već bili postavili zasjedu. Bećo je izašao ispred kolone i krenuo u pravcu osnovne škole, gdje je nekada bio učitelj, ali je pao smrtno pogođen od hitaca onih čiju je djecu učio prvim slovima. Zavedeni izdajom, ubili su ga ljudi sa kojima je prije ustanka živio i dijelio zlo i dobro. Tako su nas naše neiskustvo, poverenje i naivnost stah života ovog prekaljenog borca i revolucionara.

Poshje kraćeg puškaranja borba je prestala. Niko se od nas, u ovom momentu, nije umio snaći. Pokušah smo da mrtvog Beća nosimo, ah smo na kraju odustali. Most na Ribarevini je teže oštećen i okupator je tek poshje 20 dana uspio da ga osposobi za saobraćaj.

V

FORMIRANJE BJELOPOLJSKE ČETE »NEDELJKO MERDOVIĆ«

Poslije akcije na Ribarevini nastavilo se sa rušenjem komunikacija i kidanjem telefonsko-telegrafskih linija. U toku oktobra i kasnije održah smo više sastanaka sa narodom na teritoriji sreza bjelopoljskog. U početku, poslije splašnjavanja ustanka nije bilo lako rasplamsati polet masa kao u julske dane. Međutim, neumornim zalaganjem članova Partije, aktivirana je ne samo omladina, nego i veliki broj starijih ljudi koji su u narodu uživali veliko povjerenje. Došlo se do zaključka da je za dalje akcije potrebno formirati jedinicu — četvu, čije će ljudstvo uvijek biti na okupu, spremno za dejstvo. Tako je, 4. novembra 1941. godine, na Bojnoj njivi, kod kuće Ljube Bakoča, formirana prva Bjelopoljska četa »Nedeljko Merdović«, jačine od oko 50 boraca sa gotovo čitave teritorije sreza bjelopoljskog, sa komandirovom Savom Drljevićem i komesarom Tomašom Zizićem. Ona će docnije biti jezgro Prvog bjelopoljskog bataljona i odreda. Pored pušaka, četa je imala 4 puškomitraljeza, 1 mitraljez »breda« i 4 mala bacača. Prihćan broj partijaca i simpatizera bio je zadržan za politički rad na terenu. Iako su Italijani uspostavili garnizon u Bijelom Polju, ipak je gotovo cijela lijeva obala Lima (šahovička, pravropoljska, mojковаčka i ravnorečka opština i jedan dio nedakuske) bila slobodna teritorija.

Na Mojkovcu četa je ostala oko nedjelju dana. Za to vrijeme imah smo nekoliko manjih akcija i dvije konferencije sa seljacima iz okoline Mojkovca i iz Lepenca, gdje su formirani seoski odbori. Ljudi su se dobrovoljno javljah u četvu.

Sedmog novembra četa je preko Prošćenja krenula na teren mojковаčke opštine, dok je jedna grupa sa Ljubom Bakočem" Radom Radovićem i Filipom Zurićem ostala u Mojkovca radi obezbjeđenja od eventualnog napada Italijana iz Bijelog polja. Četa je, kao čvrsta vojna jedinica, u svim selima mojковаčke" pavinopoljske i šahovičke opštine organizovala zborove i konferencije na kojima su birani seoski narodnooslobodilački odbori. Pored toga, organizovala je spaljivanje opštinskih arhiva, intervenirala protiv pljačke, otimanja stoke i druge imovine nezaštićenog stanovništva. Povjerenje u ciljeve naše borbe sve je više raslo i četa je svakog dana postajala sve' brojnija. Najteže je bilo što svi borci nijesu imali oružja.

Već početkom decembra formiran je i Opštinski narodnooslobodilački odbor u Šahovićima. Za prvog predsjednika odbora izabran je Krsto Radojević, a za sekretara Gavro Zeković. II decembru je formiran i Sreski narodnooslobodilački odbor su Krstom Radojevićem na čelu, a na njegovo mjesto za predsjednika Opštinskog odbora izabran je Tadiša Lučić. Glavni zadatak narodnooslobodilačkog odbora bio je snabdijevanje boraca hranom, odjećom i obućom, smještaj i ishrana ranjenika (jedno vrijeme bolnica se nalazila u Šahovićima), smještaj izbjeglica, zaštita građana i njihove imovine, konfiskacija imovine narodnih neprijatelja (dezertera, špijuna, organizatora četnika) i si. Nešto donije formirane su i druge antifašističke organizacije, AFŽ i omladinske organizacije, organizovan je kulturno-prosvjetni rad po sehma itd. Sve je to znatno doprinijelo organizovanijem snabdijevanju boraca na položajima i izvršenju drugih zadataka.

Krajem novembra, kad su se jedinice prikupljale za napad na Pljevlja, naša četa se nalazila u pavinopoljskoj opštini. Tada je od štaba odreda dobila zadatak da u Tješnju, na komunikaciji Bijelo Polje — Pljevlja, poruši cestu i mostove i spriječi prolazak Italijana od Bijelog Polja. I pored izvjesnog protivljenja nekih istaknutih mještana, put i mostovi su porušeni ne samo na ovom dijelu već i dalje, prema Bijelom Polju. Jedna grupa sa Perom Delićem, rudarskim radnikom, upućena je da poruši put od Shjepac-mosta za Majnu Goru i da postavi zasjedu Italijanima od *Bijelog Polja, u slučaju njihove intervencije. Poslije napada na Pljevlja, naša četa se 6. decembra prikupila u s. Jabučno, a 10. decembra formiran je u Šahovićima Bjelopoljski udarni bataljon, sa komandantom Savom Drljevićem i komesarom Tomašem Žižićem.*

U selu Jabučno bataljon je razmješten po kućama i niko se bez odobrenja nije smio udaljavati. Hrana i druge potrebe prikupljamo su preko Narodnog odbora. Bataljon je postavljao

straže i zasjede, slao patrole i preduzimaio sve mjere da nas Italijani ne iznenade.

Jedne decembarske noći jedan naš vod se spustio do varoši da izvidi stanje neprijatelja i mogućnost za upad u Bijelopolje. Tu, na periferiji grada, opkolio je kafanu i u njoj zarobio dva italijanska vojnika. Pored ostalih, u ovoj akciji su učestvovali Milisav Zdeković, Muho Dizdarević i Nefko Kadić. Drugom prilikom jedna drugarica je iz Bijelog Polja dovela jednog Italijana koji je tražio da pređe u partizane. Ova tri Italijana, kao naši borci, pošli su sa brigadom za Bosnu i izginuli (jedan na Sutjesci).

Dolazak ovako jake jedinice od oko 120 naoružanih boraca bio je od velikog pohtičkog značaja za čitav bjelopoljski srez, naročito za dio na lijevoj obali Lima — oko pet opština — koji je bio gotovo van uticaja okupatora. Poslije napada na Pljevlja, kada su domaći reacionari, okupljeni oko Italijana, počeli da šire vijesti kako su gotovo svi crnogorski partizani uništeni i kada su pristupili organizovanju četnika, politički rad bataljona na terenu bio je od ogromnog značaja. Pošto je već polovina sreza bila, tako reći, slobodna teritorija, okupatoru i njegovim slugama je onemogućena bilo kakva akcija. Sem toga, bataljon je često vršio noćne demonstrativne napade na italijanske položaje oko grada, onemogućavao okupatorskim jedinicama nabavku sijena iz Vraneša i prekinuo im svaku vezu preko Sahovića sa italijanskim garnizonom u Pljevljima.

Nešto docnije, kad su na slobodnoj teritoriji formirani ostali pozadinski bataljoni, formiran je i Bjelopoljski odred. Krajem decembra ponovo je formiran Šahovički bataljon, sa komandantom Radomirom Janketićem i komesarom Danilom Ašaninom.

Ponovo su aktivirane i terenske čete, već ranije formirane po selima (Papska, sa komandnirom Pavićem Radovićem, Čokrljaska, sa komandnirom Ratkom Radojevićem, Grančarevska, sa komandnirom Lazarom Džakovićem i Muslička, sa komandnirom Milenkom Brajkovićem). One su najviše učestvovali u borbama na Bandiri, Modrom dolu i Gradini.

Oko 20. decembra na Mramoru kod Sahovića održan je zbor kome je prisustvovalo ljudstvo sa gotovo čitave teritorije ondašnje šahovičke opštine. Ovaj zbor su, u stvari, sazvali prikriveni i otvoreni reacionari da bi uspostavili svoju vlast i izlovali Partiju od masa. Čim smo za to saznali, pozvali smo cio narod na zbor. Cilj nam je bio da razbijemo propagandu domaće reakcije, učvrstimo narodnooslobodilačke odbore, a jedinice popunimo ljudstvom sposobnim za borbu protiv okupatora i četnika, koji su već počeli javno da istupaju. Na zboru je takođe tre-

"balo ukazati i na one koji su poodmakli u saradnji sa reakcionarima iz Bijelog Polja (na Miletu Boškovića, Mirka Tomovića, Gavrila Boškovića, Mića Zejaka, Milinka Rutovića, Nova Čabar-Jtapu, Radomira Đogovića i još neke). Oni su, s obzirom na bratstveničke veze, pokolebali i meke naše ljude (Vukosava Radovića, komandanta pozadinskog bataljona, Vuksana Mrdaka komandira pozadinske čete, i još neke). Zbog četničke propagande bila je vrlo loša situacija u selima Potrku, Lijesci i Baricama. Tu je reakcija imala većeg uticaja od nas. Sve je to nalagalo da se na zboru raščisti situacija. Okupljenom narodu govori/i su Živko Žižić, Savo Drljević i Tomaš Žižić, a glavni protivgovornik bio je opet Mirko Tomović, koji je na zboru obezbijedio priličan broj pristalica. Razbijačima zbora, sa Tomovićem na čelu, pridružili su se i Vukosav Radović i Vuksan Mrdak. Oni su istupili sa zahtevom — sa kojim su bili saglasni i petokolonaši iz Bijelog Polja — da se partizanske jedinice rasformiraju, da se partizanima iz drugih srezova ne dozvoih da dolaze na našu teritoriju i, najzad, da se Italijani ne napadaju. Pored toga, Tomović je govorio o neuspjehu i nepotrebnim žrtvama na Pljevljima, o preuranjenom dizanju naroda na ustanak, o ostavljanju Italijana na miru, bar u toku zime i shćno.

Zbor je protekao u veoma mučnoj i zategnutoj atmosferi i zahvaljujući samo prisustvu jedne čete našeg bataljona, nije došlo do sukoba. Poslje ovog zbora bilo je jasno da četnička organizacija u srezu bjelopoljskom uzima maha, da je pomažu Italijani i da nam sa njom predstoji oružana borba. U to vrijeme Vašojevićki četnici su već bili počeli borbu sa partizanima u heranskom i kolašinskom srezu.

U ovakvoj situaciji organizovan je 4. januara 1942. godine, veliki zbor u Šahovićima, na koji se okupilo oko 1000 ljudi iz čitavog sreza, naročito iz šahovičke, pavinopoljske, mojkovačke, ravnorečke i nedokuške opštine. Namjera je bila da se narodu još jednom ukaže na ciljeve narodnooslobodilačke borbe, a naročito da se objasni izdajnička uloga četnika i drugih suradnika okupatora.

Narod je dolazio u većim grupama sa razvijenim zastavama. Na zboru, koji je počeo oko 12 časova i pretvorio se u pravi miting, govorili su Mile Peruničić, Boško Đurićević i Tomaš Žižić. Zbor je protekao u miru i predstavljao je veliki politički uspjeh u okupljanju naroda za borbu protiv okupatora i četnika. Narod je uvidio laži okupatorskih plaćenika. Konačno, na ovom zboru se mogao steći utisak da smo se razgraničili. Oni koji su bih za saradnju sa okupatorom i za četnike narednih dana već su bježali Italijanima, da bi doznije kao četnici učestvovali u

borbi protiv nas. Neki od ovih kasnije su dobili' zasluženu kaznu.⁷

Pred sam kraj zбора pojavili su se italijanski avioni, napravili nekoliko krugova iznad Sahovića i pošto su bacili bombe na selo Musliće, vratili se u pravcu Podgorice.

U januaru 1942. godine jedna četa našeg bataljona likvidirala je uhvaćenu grupu bivših oficira na čelu sa kapetanom Jovom Mišnjićem, koju je Pavle Đurišić poslao Draži Mihailoviću u Srbiju radi dogovora i dobijanja uputstava za organizaciju i borbu četnika protiv partizana u Sandžaku i Crnoj Gori.

Početak februara 1942. godine u Sahovićima je ponovo formirana komanda mjesta sa komandantom Mijatom Vuletićem. U martu seoski odbori su pripremili obradu napuštene zemlje i imanja onih seljaka koji nijesu imali mogućnosti da ih sami obrade (nedostatak zaprežne stoke, radne snage, sjemena i dr.). Sve ove mjere učvrstile su povjerenje seljaka u novu narodnu vlast.

Marko RADULOVIC

⁷ Na ovom zboru je otkrivena četnička zavjera. Mališa Radović, četnik, bivši šumar, trebalo je da na zboru ubije Mila Peruničića. Docije je uhvaćen i kažnjen kao izdajnik i neprijatelj naroda.

SA STRELJANJA U KRAGUJEVCU

Y
TY apitulacija stare Jugoslavije zatekla me je u Vojnotohničkom zavodu kao radnika Sedmog odeljenja radionice montaže, jer sam u ovom preduzeću bio raspoređen i kao vojni obveznik! Po okupiranju Kragujevca jedan broj ljudi iz preduzeća uticao je na mene da i dalje ostanem na radu u fabrici, što sam odbio, izgovarajući se da materijalno nisam ugrožen, pa zašto da zauzimam mesto onima koji nemaju od čega da žive. I prestilo sam da radim u fabrici, posvetivši se jednoj svojoj njivi koja se nalazila na mestu zvanom Trmčište, blizu Sumarice. Tu sam povremeno i noćivao.

Polovinom oktobra 1941. u gradu se čulo da je stigla »kaznena ekspedicija.« Pošto je svaki dolazak nemačke vojske za nas predstavljao kaznenu ekspediciju, nismo ovome pridavali posebnu važnost sve dok nije osvanuo 20. oktobar. Bilo je lepo, sunčano jutro. Poranio sam, nameravajući da izvršim neke pripreme, jer sam hteo da počnem sa opravkom kuće. Bio sam u košulji i gologlav, kad se pojavi moj otac. Njegov rani dolazak izazvao je kod mene predošćanje da se moralo dogoditi nešto neobično. A kad mi saopšti da je juče u Grošnici streljan naš zet, moja tuga počne da se meša sa čuđenjem: zašto je streljan kaci nije pripadao ni jednoj organizaciji koja se bori protiv okupatora! Bio je pošten čovek, dobar domaćin, ali bez ambicija da se prihvati bilo kakvog poduhvata mimo familijarnih obaveza. Situacija je opasna, pomislih u sebi, pa bi možda trebalo da se negde sklonim. Tog trenutka reče mi susedka da je saznala o blokadi grada i da niko ne može da iziđe iz Kragujevca. Trenuci donose promene: ugledasmo nemačke vojnike kako nam se približavaju sa puškama na »gotovs«. Unezverena pogleda "osmatrah su dvorišta kuća, a skoro svaka kuća na periferiji grada imala je i baštu.

Stigoše Nemci i do mojih taraba. Pozvaše me da im pri dom, zbog čega me obuze neka drhtavica. Na pitanje dece: »Kuda tata, kuda?« pokušao sam da im odgovorim normalnim glasom, alimi

polena klecaše. Vojnici mi narediše da se prebacim preko ograde, pa moje objašnjavanje da se kapija nalazi samo par metara dalje. oni kao u nekoj histeriji narediše da preskočim odmah tu preko ograde, ne obzirući se na plač moje dece, čiji mi je vrisak parao srce. Videvši da nema dragog Izlaza, prebacili se preko ograde. Jedva ih odvratih da ne povedu i mog oca objašnjavajući im da je to starac od preko 70 godina. Uključiše me u povorku snuždenih ljudi, od kojih niko nije znao pravi uzrok ovog postupka okupatora, ali naslućujući da se sprema nešto ozbiljno. Bilo je tu staraca, mladića, pa i dečaka. Na prvoj okuci puta ogledasmo kako majka i sestra sa suzama u očima pokušavaju da iz kolone zadrže jednog osamnaestogodišnjeg mladića, koji im govori da će se brzo vratiti. Vojnik ga munu kundakom dodajući: »Serb, napred!«. Sto se povorka više bližila mostu, bilo je sve više udesa, sve više potresnih prizora. Zene jecaju... majke nariču... deca plaču.

Kolona na silu poteranih ljudi je sve veća. Iz svake kuće uzet je po neko: otac i sin, deda i unuk. Iz jedne kuće je trojica neoženjene braće. Vidim i jednog bolesnog.

— Razumem — dobaci poznanik Pera — da su potrebni zdravi, ah ovaj bolesnik... to ne razumem! — i zavrte glavom.

— Čini mi se — upade neko — da i oni nišu načisto, šta će sa nama!

Pst, dobacuje jedan debeljko — izgleda da ovaj vojnik razume srpski.

I tako kolona odmiče. Vojnici sa šlemovima i oružjem na »gotovs« ispred, pozadi i sa strane kolone. Tako okružene Nemcima prati nas mnoštvo žena i dece, koji kroz lelek upućuju poruke: »Uzmi kaput! Nađi Miću! Javi se odmah gde se zaustavite« i si. Mnogi misle da nas mobihšu za rad ih teraju u zarobljeništvo. Iz svake uhce priliiv novih ljudi, nove kolone. Kod parka se kolona toliko odužila da joj se ne vidi kraj. Okretoše nas prema sportskom igralištu. Zabrinuti pitamo se kuda nas sad vode. Prema Milanovcu?! Možda formiraju radni bataljon, a možda... ovde se misao ledi. Opet, tešim sebe, nemoguće je da se sa svim nama dogodi ono najgore. U mučnim pretpostavkama stigismo, do kapije kasarne samostalnog protivavionskog divizionu. Pridosmo grupi ljudi koja je bila ispred nas. Njima su oduzimali sve što su imah pri sebi, počev od sata, pa do lule. Vojnici taj posao obavljaju namršteni. I naša grupa je prošla kroz proceduru kao i prethodna. A onda nas potrpaše u barake, koje su već bile krcate i bez nas. Nemci su nam gestikulirajući davali do znanja da se još više zbijemo. Za nama dolazi nova grupa. Sve nas je više. Na naše povike da nema više mesta, samo nas pogledaše mrko i procediše kroz zube nama nerazumljive reči. Napu-

ni se i prepuni dotrajala baraka. Škripa velikog katanca potvrdi ozbiljnost situacije u kojoj se nalazimo, a oni koji dodoše kasnije rekoše da je postavljena i straža. Vazduh i preterana gužva u baraci učinili su da su pojedinci, sa bolesnim srcem, padali na ruke drugoga. Na naše proteste Nemci odgovaraju udarima kundaka u baraku. Na nečiju primedbu da će ljudi ovde umreti, starčić sa brkovima odgovori prigušenim glasom: »Pa, neka umru. Šta od okupatora i možeš drugo očekivati!«

Ljudi su nagađali: jedni su govorili o isleđenju »posle čega ćemo biti pušteni na slobodu«, drugi, da će se ovo »rdavo izvršiti«.

Nemcima ne treba ništa reći, ne davati im nikakva objašnjenja — čuje se povišeni glas suvonjavog tridesetogodišnjeg radnika.

Ubrzo se vrata otvoriše i masa ugleda čoveka sa tabakom hartije u rukama."

»Marisav Petrović« prostruji šapatom.

Unezvereni pogledi stotine ljudi bili su uprti u nadmena čoveka koji je hteo da bude što dostojanstveniji. On sa hartije pročita imena pedesetak ljudi i daje im znak da iziđu, a ostalima se obrati reskim rečima: »Hoću tišinu i mir. Budite bez galame i gužve. Uostalom, mitraljezi su tu, pa će reći svoje!« Izišao je tresnuvši vratima. Brava škripnu. Utonusmo u mrak, u slutnje, u razmišljanja. Vetar je fijukao i uvlačio se kroz zidove barake do nas. Mi, koji smo bili do zida, osetismo hladnoću. Oni koji su bih obučeni, skidaju čarape i daju ih bosima, a za sebe zadržavaju cipele. Bilo nas je bez kaputa, pa i golih leđa. Komšija Mie Beljin daje mi svoj dugački kaput, a sebi zadržava bluzu. Jednome je ostala pogačica u džepu te je izlomi na komadiće i podeli nekolicini oko sebe.

NA STRELIŠTU

Celu noć nisam spavao, razmišljajući da h je moguće da se ovom mnoštvu može desiti ono najgore. Nisu ni drugi spavali, jer je to usled gužve bilo nemoguće. Svako sa svojim mislima postajao je nepoverljiv prema drugima. Sačekah smo svitanje novog dana, ne znajući da h će nam on doneti dobro ih zlo. Ponovo se pojavi Marisav Petrović (kasnije dobro poznati krvnik srpskog naroda). Reče nam da se radi o ozbiljnim stvarima i da je potrebno da mirujemo. Prozvaše prvu grupu ljudi koji jurnuše da iziđu, ne znajući šta ih očekuje. Kad iziđoše, vrata se ponovo zatvoriše. Među nama koji ostadosmo u baraci svašta se nagađalo. Bilo je ljudi koji su slutili da se i radi o masakru, a neki su verovali da će se samo vršiti razna ispitivanja. Nedoumi-

ca je bila brzo prekinuta kad do nas dopreše mitraljeski rafali i puščana paljba. Neki su pronašli veće pukotine između dasaka na baraci i jasno su videli o čemu se radi. Užasni izveštaj naših »osmatrača« izazva pravu zabunu u baraci. Sada su se čak i hrabriji udaljavah od vrata barake, koja su nam izgledala kao čeljust pomamne aždaje.

Dželati ponovo otvaraju vrata, ah sada moraju da izvlače prozvine koji se batrgaju, misleći da će fašiste pokolebati. Svako bi želeo da bar za trenutak produži život. Kad su se vrata i po treći put otvorila, izgubio sam strpljenje u ovoj neizvesnosti te laktovima pokušavam da se probijem do vrata, ne bih se što pre svršilo ono što mora biti. Dok sam stigao do vrata ona mi se ispred nosa zatvoriše, ali nisam čekao dugo kad se vrata opet otvoriše. Sada sam bio prvi na redu. Odvojiše nas, mislim, oko 200 i krenusmo prema gubilištu. Krv u žilama mi se ledila od pogleda naših dželata. Kolona je odmicala, a pokret svakoga bio je budno praćen krvoločnim pogledima fašista. Ni sam ne znam kako ali sam u duši osećao mir. Možda i zato što sam teško podnosio zagušljivost u baraci, pa mi je čist vazduh prijao, a sa situacijom sam se pomirio već posle streljanja prve grupe. Jednog trenutka setio sam se da na sebi imam pozajmljeni kaput i ne znajući šta ću s njim, bacio sam ga u kanal kraj puta kojim su nas vodih. Ne znam kako mi dođe da se setim sinovca koga sam naročito voleo, kad naidosmo na krivinu puta ispred kuće mog poznanika Zivadina. Užas me ukoči: na putu leži gomila ljudi čija su tela bez ikakvog reda izukršтана. Tek tada potpuno shvatih situaciju i noge mi postadoše olovno teške, da sam ih jedva vukao. Telom strujaše jeza, a po čelu se javiše ledene kapljice znoja. Drhtao sam. Pribhživši se još više gomih streljanih ugledah ljude raznih starosti, pogošene rafalima. Dok su jedni ležah nepomično, drugi su činili manje pokrete rukama, nogama, ramenima, glavom ih bedrima, telom, vapajući za pomoć. Teže ranjeni davili su se u smrtnom ropcu, ječeći.

Ovaj prizor ubio nam je svaki dehc snage, osećali smo se kao oduzeti. Njihovu prosutu krv osetih kao deo svoje, naše krvi... Čuše se i glasovi na Smrt osuđenih koji uzbuđuju, rasplamsavaju: »Dole fašizam! Živela Komunistička partija Jugoslavija! Čujte fašisti, vas će partizani i Crvena armija uništiti!« A zatim: »Bežite, ljudi, šta čekate!«

Nemci otvoriše vatru. Neki već posrnuše, ošinuti rafalima iz »šaraca« i strojnica. Ostali se uskomešaše. Štektanje »šaraca« postade zaglušujuće. Kiša zrna zastirala je prostor oko nas. Ko bi tu mogao proći! Učinih pokret i kao olujom ponesen, jurnuh kroz roj puščanih zrna u levo, gde se nalazio brisani prostor. Osetih ubod ispod uha, i krv, a zatim tup udar i komadiće kostiju u ustima. Ruke sam držao spremne da se na njih dočekam,

ako posrnem. Svest poče da me izdaje, ali ne prestadoh da i-čim Na sedamdesetak metara od mesta bekstva posrnuh, ali sam»^{zu} trenutak. Krivudajući, u cik-cak liniji trčao sam prema p i ^ koji sam video napred. Bat mojih nogu opet se mešao sa pučkanjem kuršuma oko mene. Svesno ih ne opružih se po zemlji, ajj opet samo za trenutak. Ponovo bežim, praćen mitraljo.sk i_m rafalima.

Na tvrdom drumu dođoh sebi. Kraj mene je vrzina gde se stropoštah, da ne bih bio meta. Tek tada ugledah čoveka koga kao i mene goni avet smrti. Trči, posrče, ustaje... Nemani nj Snage ni vremena da mislim na njega. Ne mislim ni na zadobijene rane. Gledam samo kojim ću pravcem da bežim dalje: prelio Erdoglijskog potoka, pa pored čika Ljubine kuće, zatim preko Stanovljanskog polja. Osnaži me pomisao da još uvek prepoznam teren, da sam pri svesti, te se otisnuli niz put. Kada se nacioh na čistini, *ponovo me* pogodi kuršuna, sada u nogu. Dotrčah do ograde koju grčevito uhyatih rukama i preskočih. Dođoh do puta i njime pojurih prema Češkom spomeniku. Ponovo čuh pucnjavu. Fijuk i udarci metaka podsetiše me da sam im još meta, te se rešim da padnem, kako bi mislili da su me pogodili. Naglo ustajem i nađoh se iza spomenika, van neprijateljskog oka i nišana. Znači — slobodan!

Telo je obamrlo od bolova, ali na to ne obraćam pažnju. Znao sam da je trebalo previti rane, oprati krv, promeniti odelo. Ali, gde? U selu Pčelicama imam sestru, ali neću dozvoliti da se o meni ma šta zna. Otići ću tamo gde ima oružja da se borim protivu onih koji tiranišu naš narod. Hoću da se svetim, da ubijam dželate mog naroda. Hoću da ova banda krvnika zna da moj život više ne pripada meni već senima onih koji leže pokošeni rafalima. S takvom rešenošću dođoh do groblja u Pčelicama. Da bih izbegao susret sa poznatima iz ovoga sela, produžio sam kroz vrbak. Na potoku pokušah da se napijem vode. Jedno dve pregršti uspeh da progutam, pa produžih dalje. Kada sam stigao do kuće Milanovića, za koje sam znao da imaju veze sa partizanima, bio sam siguran da sam sasvim izbegao smrt. Ranjen u usta, nisam mogao da im objasnim šta želim, pa sam pokretima ruku zatražio olovku i hartiju. Napisao sam otupelom rukom odakle dolazim, da želim u partizane. Popivši malo mleka, koje se prosipalo kroz ranjenu vilicu i pošto me je predusretljiva domaćica previla, krenuo sam sa partizanskom patrolom u Krajujevački partizanski odred.

Dimitrije RADOVANOVIĆ

Te jedinice bivše Jugoslovenske vojske — aprila 1941. godine odložile su svoje oružje na relaciji Dobož — Derventa. Oružja i druge vojničke opreme bilo je razbacano svuda, naročito u selima: Pločnik, Mala i Velika Bukovica i u Rudanci. Računa se da je u tim selima bilo prikriveno oko 500 vojničkih pušaka, 5 puškomitraljeza, 1 laki protivavionski puškomitraljez, nekohko desetina pištolja. Municije je bilo u neograničenim količinama. Po uspostavljanju ustaške vlasti odmah je izdat nalog kojim je od seljaka traženo oružje: »Onaj ko ima bilo kakvo oružje ili vojničku opremu a ne preda vlastima u roku odmah biće streljan«. I pored takve prijetnje, veoma mah broj seljaka je predao oružje ustaškim vlastima.

Skriveno oružje je dobro došlo već u avgustu, kada je narod ovih sela krenuo u oružanu borbu protiv okupatora. TJ ustanku su masovno učestvovah seljaci iz sela: Velike i Male Bukovice, Pločnika, Stanova, Grabovice, Ljeskovih Voda, Tisovca, Kladara, Opsina, Malog Prnjavora, Zarječja i drugih.

Pošto ranije u ovim selima nije bilo partijske organizacije, to su neposredno pred ustanak došli drugovi iz dobojske partijske organizacije: Josip Jovanović i Ismet Kapetanović. Oni su se najčešće sastajali sa inž. Smalbegovićem, Nedeljkom Čakarevićem i Radom Tomanićem i radili na organizaciji neposrednih priprema za dizanje naroda u oružanu borbu. Za organizacione pripreme vojničkog karaktera bio je zadužen Rade Tomanić, aktivni podoficir Kraljeve garde, koji je nakon kapitulacije iz Beograda došao u svoj rodni kraj. On je, zajedno sa Nedeljkom Čakarevićem, bio nešto više obaviješten o predstojećim događajima, uoči 23. avgusta. U Doboju je 22. avgusta bio pijačni dan i bilo je dovoljno da se u povjerenju obavijesti samo nekoliko ljudi da bi se već do večeri ova vijest pronijela u sva sela i svaku kuću. U sehma se, pričalo samo o ustanku. Ljudima, dotad potištenim i zabrinutim za vlastitu sudbinu, koja je svakim danom postajala sve više neizvjesna, najednom se povratila neka

snaga i vjera da će se opet moći računati na miran i spokojan život,-na slobodu. Već u prvim satima noći, 22/23. avgusta ljudi su se počeli okupljati na ugovorenim zbornim mjestima' Neki su stizali pod punom ratnom spremom: puška, vojnička odjeća i obuća i sve ostalo. Veći broj njih je imao civilno odijelo , ah je svaki imao pušku ili neki drugi predmet podesan za napad ili odbranu (sjekire, vile, rogulje i si.). Našao se i jedan mali broj »opreznih« i sumnjičavih koji su pomislili da je to 'možda neka prevara, pa su oprezno prilazili zbornim mjestima i iz prikrajka prvenstveno osmotrili šta se radi, da bi se tek kasnije vratili kući i donijeli sakriveno oružje. Mladići su na zborna mjesta dolazili sa pjesmom, čiji se eho širio selom i hrabrio starce koje je ova noć podsjećala na minule ratove.

Prihkom polaska za Doboj ustanici su u Rudanci ubili Matu Maletića, šefa željezničke stanice, vatrenog agitatora ustaško" pokreta. Potraženi su i još neki ustaški funkcioneri i doušnici — Ilija Grajo, opštinski načelnik, i Nikica Pupiće, ustaški agent i njuškalo. No, oni su se na vrijeme sklonih.

Zborišta su bila na dva mjesta: kod željezničke stanice u šumi Kuščik i ispod sela Pločnik, kod Anđelkovića ciglane..Kod ciglane narod se mnogo ranije okupio. Tu su bila okupljena sela bukovačke opštine. Rade Tomanić je ukratko objasnio kud se ide, koje zadatke treba u toku noći obaviti, a zatim je govorio o terora ustaša i okupatora, o ustaničkim borbama koje su već zahvatile mnoge krajeve zemlje, o proglasu CK KPJ, o borbi sovjetskog naroda, i na kraju pozvao okupljeni narod da bez kolebanja, straha i sa vjerom u pobjedu krene na prvo neprijateljsko uporište — na Doboj.

Dok je Rade govorio, na trebavskoj strani začuo se prasak pušaka i detonacija ručnih bombi — ustanici su iz Osječana i ostalih sela Trebave upravo napadali žandarmerijsku stanicu Osječani. — »Čujete li? Otpočeo je sveopšti narodni ustanak, narod se digao širom zemlje protiv morskog okupatora i ustaške vlasti. Nismo sami, hiljade će nas dočekati u Doboju« — završio je svoj govor Rade Tomanić. Istovremeno kod željezničke stanice nekohko stotina ustanika slušalo je sličan govor Nedeljka Čakarevića.

Nakon održanih govora na jednom i drugom mjestu, otpočeo je raspored za napad po grupama. Prvi zadatak bio je: sječa telefonskih stubova i žica radi kidanja veze od Pločnika do Čivčija, zatim rušenje pruge, skretnica, demoliranje stanične zgrade i uređaja, zaprečavanje prolaza cestom nanošenjem drve-ta i pragova sa lagera. Nikola Bjelobaba, Petar Sivjakov i l'ericica Kandić, dobili su zadatak za rušenje stabala koja su bila kraj ceste i pruge. Ovim je trebalo spriječiti nadiranje neprijatelja iz pravca Bosanskog Broda i Dervente.

Za nekoliko časova tokom noći ovaj zadatak je uspješno izvršen na čemu je radilo oko 1000 ljudi; svi telefonski stubovi, željeznice i PTT bili su porušeni, veze pokidane, pruge onesposobljene, ceste zakrčene.

Zadatak je bio završen u svanuće, nakon čega su ustanici, svrstani u kolone od preko 1000 ljudi, krenuli cestom prema Doboju. Kao prethodnica, mnogo ranije u pravcu Doboja krenula je dobro naoružana grupa ustanika na čelu sa Radom Tonianićem. Oni su izvršili napad na domobransku stražu kod vojnih magacina. Borba nije dugo trajala i domobranci su se razbježali. Magacini, u kojima je bila ogromna količina raznovrsne municije i bombi, su osvojeni. Zatim su produžili prema Doboju, gdje su se u svim dijelovima grada vodile žestoke borbe. Rade i njegova grupa pridružuju se oko pravoslavne crkve ustanicima iz Kostajnice, Osječana i drugih sela koji su napadali željezničku i žandarmerijsku stanicu. Bilo je već svanulo. Veći dio grada je oslobođen. Sa južne i istočne strane napadali su ustanici iz ozrenskih sela: Lipca, Pridjela, Suhog Polja, Striježevice i -dr. U gradu je vrelo kao u kotlu. Zaplašeni eksplozijama bombi, jakim mitraljeskom i puščanom vatrom, a naročito pojavom neprijateljskog aviona, koji je počeo da kruži iznad grada i vojnih magacina, neki seljaci iz Bukovice počeli su da unose paniku u kolonu te se ova osipala i mnogi iz nje kroz kukuruze i šume su se vratili u Rudanku. Ostali, manji, broj na čelu sa Radom, pridruženi ostalim ustanicima, su ulazili u sve veću vatru koja se neprekidno razbuktavala.

Borba koja se u Doboju vodila 23. i 24. avgusta sve više je jenjavala, jer su ustanici uzimali pred jačim neprijateljem. U popodnevnom časovima 24. avgusta čule su se strahovite detonacije na Usori i Barama. Na Usori je zapaljena bivša fabrika, šećera u kojoj je bilo oko 100 vagona razne municije i avionskih bombi. Magacini u Barama su uništeni iz kojih je unaprijed evakuisano mnogo raznovrsne municije.

Nakon povratka ustanika iz Doboja, kod rukovodstva je nastalo lutanje i neizvjesnost, jer je izgubljena veza sa Josipom Jovanovićem i Ismetom Kapetanovićem, koji su se poslije napada na Doboj povukli prema Trebavi i Ozrenu. Ustanike koji su učestvovali u ovim borbama, neke više a neke manje, počela je zahvatati panika, a nju su još više pothranjivale razne alarmantne vijesti, kao, na pr., da su ustanici Trebave i Ozrena masovno izginuli, da su u Doboj stigle jake njemačke jedinice, da slijedi krvna odmazda neprijatelja itd. Takvo raspoloženje se moglo i očekivati, s obzirom da nije bilo ni jednog komuniste koji bi mogao razbiti sve te lažne priče, snaći se u toj situaciji, donijeti odluku šta treba dalje raditi, te pokazati ljudima da situacija nije beznadežna, i da ustanak ruje ugušen.

U ozrenskim i trebavskim selima stanje je bilo sasvim, drugačije. Tamo je bilo mnogo istaknutih predratnih i prekaljenih komunista (Pašaga Mandžić, Todor Vujasinović, Josip Jovanović, Simo Lukić, Ismet Kapetanović i drugi) koji su tamo po zadatku Partije, organizovali ustanak i njime rukovodili.

Trećeg dana nakon ustanka mogle su se sresti samo manje grupice ili pojedinci, a sve ostalo se sklonilo u udaljena sela ili zabačenije zaseoke nagađajući o daljoj sudbini. Da bi se otklonila neizvjesnost, Rade Tomanić sa Markom Stokićem, Simeunom Sarčevićem i Nedom Tomićem se prebacuje preko rijeke Bosne u selo Kostajnicu da bi se povezao sa Ismetom Kapetanovićem, ili bilo s kim drugim, ko bi mogao dati određeniju direktivu i smjernicu šta bi trebalo dalje raditi na ovom terenu. Ova grupa je imala protivavionski puškomitraljez, prilagođen uz dogradnju drvenih nogara, za gađanje zemaljskih ciljeva. Nosili su ga Simeun Sarčević i Marko Stokić. Pored mitraljeza svaki borac je imao pušku, bombu i dovoljno municije. Prelaz preko rijeke Bosne izvršen je 25. avgusta oko 22 časa čamcem ispod sela Pločnik kod kuće Save Mišurića. Pretpostavljalo se da će odmah naići na tamošnje ustanike, odnosno da će se uspostaviti tražena veza. Međutim, na putu do škole u Kostajnici nije uspostavljena tražena veza iako se jedan dio Kostajničana, koji su se povratili iz Doboja, nalazili kilometar — dva iznad škole u šumi, gdje su se dogovarali o daljim akcijama. S njima su bili traženi drugovi Ismet Kapetanović i Josip Jovanović.

Pošto grupa tamo nikog nije našla, ona se vratila nakon nekohko sati lutanja prema Rudanci. U povratku je usvojen plan da se ide preko rijeke Bosne i da se prije zore pređe pruga i cesta, te da se krene prema Grabovici i Ljeskovim Vodama, vjerujući da će se tamo moći okupiti veći broj ljudi koji bi nastavili sa borbom protiv okupatora. Grupa je rijeku Bosnu prešla pred samu zoru i na insistiranje Rade zastala ispod jedne stare vrbe da se odmori. Rade je predlagao da se tu ostane preko cijelog dana, ali to nije usvojeno, pa su Simeun Sarčević i Marko Stokić krenuh sa mitraljezom prema Velikoj Bukovici. Sunce na izlasku je obećavalo lijep i topao dan, 26. avgust. Nedaleko od razorene i demolirane željezničke stanice navratili su kod kuće Simeunove sestre Milice, koja je bila udata za Jelisiju Bokića. Tu su se zadržali dva-tri sata, i pošto su se dobro odmorili krenuh su prema Grabovici, odnosno Ljeskovim Vodama.

Rade Tomanić i Nedo Tošić, krenuh su prema Pločniku i sklonih se u štalu Nede Mahčevića. Rade je odmah zaspao. Nedo je pored njega sjedio neko vrijeme i smišljao plan izdajstva i zločina. Kada je utvrdio da Rade spava, oprezno se izvukao i otišao u selo Prisade, gdje je pronašao neke ustaše i obavijestio ih da je upravo stigao od Rade Tomanića koga je ostavio na

spavanju. Ustaše su to jedva dočekale, jer su znale da je Rade bio jedan od organizatora ustanka naroda sela bukovačke opštine, pa su odmah zajedno sa Nedom krenule da ga uhvate. Rade je bio uhvaćen i pod jakom stražom sproveden u ustaški zatvor u Doboj, gdje je osuđen na smrt i 22. septembra 1941. streljan.

Izdajnik Nedo Tošić je sačinio spisak ustanika iz sela bukovačke opštine, na osnovu koga su ustaše pozivale ustanike i svakog, koji im se odazvao, ubile. Za svakog je Nedo dao kratak opis — kako se držao, kako je oružje nosio, i da li je bio u napadu na Doboj, magacine municije i si.

26. avgusta oko 9 sati u Rudanku je stigla ustaška satnija, ojačana sa dvije čete njemačkih vojnika. Neprijatelj je u streljačkom stroju nastupao od Johovca. Usput su ubijali svakog koga su uhvatili. Jedan streljački stroj išao je s desne, a drugi s lijeve strane pruge i ceste prema Doboju, a cestom su išli tenkovi i borna kola, iz kojih je otvarana topovska i mitraljeska vatra. U tom naletu neprijatelj je ubio mnoge starce, žene i djecu. Neke su mučili, a zatim ubijali, kao: Milana i Vasiliju Stjepanovića, Lazara Petrovića, Cvijetu Mikerević i druge. Spaljeno je nekoliko kuća. Kad je neprijateljska kolona stigla do Rudanke, tu je morala da stane, jer je naišla na ogromni krš oborenog drveta, telefonskih stubova, na zapreke od pragova prenesenih sa tamošnjih lagera uoči 23. avgusta. Cesta je bila onesposobljena i zapriječena, pruga pokidana i svaki prolaz bez raščišćavanja onemogućen. Vojska je nekoliko sati morala da raščišćava prepreke i tek poslije podne osposobila prolaz prema Doboju. Barikade od oborenog drveća, pragova i sličnog materijala, razbijene su topovima, polijevane benzinom i paljene.

Neprijatelj je odmah po dolasku u Rudanku našao svog vjernog doušnika i pomagača. Bio je to Nikica Pupiće, koji je Tevosno i potanko upoznao o svemu šta se tu zbilo i kako prema kome treba postupiti.

Nakon raščišćavanja prolaza, vojska je krenula za Doboj, a odmah je uspostavljena ustaška vlast u opštini Velika Bukovica. Rudančani su ponovo ugledali opštinskog ustaškog načelnika Iliju Gruju. Grujo i ustaški agent Nikica Pupiće stvaraju plan potjere za ustanicima, uspostavljaju »red« u Rudanci i okolnim selima. Oni su prvo uputili prijeteće poruke — da se preda oružje i da će svak biti strijeljan kod koga se nađe bilo što od vojne opreme. Seoskim knezovima je poručeno da odmah prijave svakog iz svog sela ko je učestvovao u ustanku, da oni sami pristupe prikupljanju oružja; da obavijeste sve muškarce starije od 16 godina da se moraju javiti u opštinu gdje će im se oko ruke staviti bijela traka sa ustaškim pečatom. »Svako hce koje se u selu nađe bez pomenute trake, biće strijeljano« — rečeno je knezovima.

Odmazda neprijatelja nije bila neočekivana. Nju je ranije predviđao i sam Rade Tomanić, kao i mnogi drugi. Na poziv ustaške vlasti u Rudanci neki lakovjerni pojedinci su odmah otišli. Oni su bili pohapšeni, ali im je rečeno da će biti pušteni kada se i ostali predaju i donesu oružje. Tokom sljedeća dva-tri dana u opštinu se prijavilo još nekoliko pojedinaca i grupa od po 5—6 ljudi. I oni su pohapšeni, a zatim svi zajedno sprovedeni u Doboju. Nešto oko 70 ljudi sa područja bukovačke i dijela johovačke opštine na prevaru ili drugi način je pohvatano i sprovedeno u Doboju, gde su 22. septembra ubijeni. Među ubijenim bili su i Rade Tomanić, istaknuti revolucionar i komunista, huzinski rudar Ivo Bojanović, Cedo Jačimović, Obrad Božić, Milan Seksan, Jovan Kuzmić, Bogdan Kovačević, Jovan Larić, Gojko Stokić, Tanasije Radulović, Milan i Dragoljub Mitrović, Cedo Gojković, Stanko Pejičić, Boško Mišurić i drugi. Nabijeni u kamione i tjerani u grupama na strijeljanje prema Barama, oni su pjevali rodoljubive pjesme, a pred mitraljeskim cijevima klicali su slobodi, Komunističkoj partiji i Sovjetskom savezu.

Dugo će ostati u sjećanju naroda ovog kraja imena ustaških vođa iz Doboja koji su se posebno isticali u mučenju i ubijanju nevinog naroda i boraca — rodoljuba. To su: Marko Curčija, Salih i Hasan Mujanović, Mujo Hahlović, Zvonko Polaček, Salih Imamović i još neki. Ova ustaška banda je bila pod neposrednim rukovodstvom isprobanog zlikovca Marjana Hrkoča, logornika u Doboju i dr Dragutina Kambere, dobojskog župnika.

Događaji, koji su se odigrali 22—26. avgusta 1941. godine, su značajni za dalja zbivanja i u sehma bukovačke opštine, a posebno za Doboju i njegovu cijelu okolinu. Bez obzira na krvavu odmazdu okupatora i njegovih pomagača ustaša, borbena raspoloženje nije ugušeno, već naprotiv, neposredno poshje tih događaja ono se još više rasplamsalo i razbukvalo. Odmah se pristupilo formiranju Ozrenskog partizanskog odreda, a nešto kasnije, septembra i oktobra, okupila se grupa najsmjelijih boraca iz bukovačkog kraja da bi zajedno sa borcima ostalih sela ušh u sastav neprijatelju dobro poznate partizanske čete u Ljeskovim Vodama.

Marko STOKIĆ

PARTIZANSKA RADIONICA NA BANJI 1941.

MEHANIČKE RADIONICE

Prva partizanska radionica na Banji osnovana je u šumi Šamarici, u zbjegu, u ljeto 1941. godine. To je bila mehanička radionica, namijenjena opravci oružja. U njoj su u to vrijeme radili Mile Demić (rukovodilac), Stevan Brkić Čeprkan i Milan Jakovljević Miljeni. Ova radionica je bila snabdevena skromnim alatom koji su radnici uspjeh donijeti od svojih kuća, preko noći. Od alata tu su se nalazili jedan poljski kovački mijeh (feldšmit) na nožni pogon, jedan škripac (šrafštok) i još nešto sitnog alata.

Druga radionica je počela raditi u Gornjem Selištu, nekako koncem ljeta 1941. Ovdje su radili Simo Jednak i Milan Čučković. Radionica je bila pokretna, a imala je jedan mali škripac, jednu prsnu bušilicu i još nešto sitnog alata, ah bez kovačkog mijeha. Bila je smještena u jednom šumarku (Mitica grmu). Kada je trebalo nešto kovati ili mesingom zahjevati, radnici su išli u kovačnicu Stankajednaka koja je bila kraj glavne ceste Glina — Vranograč, udaljena od radionice oko 500 metara. A kad se je u ovoj kovačnici moralo raditi neko oružje, na cesti je stajao čuvar i pazio da ne naiđu ustaše koje su često ovuda prolazile.

Radionice su osnovane u vezi sa pripremanjem za ustanak. U ljeto 1941. kada je u Banji otpočeto sa organizacijom ustanka, istovremeno se pristupilo prikupljanju oružja. U ovo vrijeme su se pojedini ljudi sa svojim oružjem javljali u komandu ustaničkih snaga, koja se nalazila pri zbjegu u Šamarici, dok su mnogi stariji ili nesposobni, a i poneka žena, donosili oružje i predavali ga za to određenim ljudima. Ispravno oružje je odmah slato ustanicima uglavnom u Šamaricu, a neispravno (kojega je bilo oko 50%) u radionicu na popravku. Radnici su imali muke oko popravke toga, pretežno zardalog oružja i ulagali mnogo truda da ga osposobe za upotrebu, ah se ipak jedan dio morao odbaciti, jer se uopće nije moglo popraviti. Ovo nam je

padalo utoliko teže, što je svaki komad oružja za ustanike bio i odviše • dragocjen.

Veza između ove dvije skromne radionice, međusobno udaljene oko 25 km, bio je Stevan Brkić, koji je iz Šamarice po neki put dolazio u Gornje Selište, a nekad je i Simo Jednak odlazio u Samaricu.

Kako je u Samaricu u ljeto 1941. izbjeglo mnogo naroda iz okolnih sela, dopremljeno je i dosta žita, no i porec¹ žita narod i vojska su bili bez kruha, jer nisu imali gdje mljeti. Zbog toga je Komanda uspjela dopremiti u Samaricu jedan stari traktor Dragana Brankovića iz Bijelih Voda, kojeg je on dobrovoljno dao, i za nekohko dana je napravljen mlin sa jednim parom kamenova, kao i jedna pila (cirkular) za izradu dasaka za skrovišta u šumi. Za pogon motora služio je drveni ugalj. Ovaj mlin i pilanu su montirali, njima rukovah i popravljah ih radnici iz radionice u Samarici.

Kada je pao prvi manji snijeg neprijatelj je, 21. oktobra, jakim snagama upao u Samaricu i uništio dva od nekohko logora, razorio mlin, pilanu i radionicu. Poslje ovoga situacija je postala vrlo teška, jer su u sehma bile ustaške posade, a zima je počela. Da bi se dobila veća slobodna teritorija, partizani su jedne noći napali žandarmerijske stanice u Malom Gradcu i Klasniću, koje su bile pojačane ustašama i obje likvidirali. Iza toga manje ustaške posade po sehma pobjegle su u veće garnizone. Tada je na Baniji prvi put oslobođeno oko 15 sela.

Odmah se pristupilo formiranju mehaničke radionice. Prva je bila u selu Brezovu Polju, pod šumom zvanom Vješala, u kući Mile Sikanje. Alat za radionicu je prikupljan sa raznih strana, a rad je otpočeo vjerovatno koncem oktobra 1941. Ovdje su radila 4 radnika i to su samo popravljala oružje. Polovinom novembra 1941. formirana je još jedna mehanička radionica, u jednoj kovačnici u selu Trnovcu (tu je bila i Komanda Banije). U njoj su radila dva radnika. Radionica u Gornjem Selištu radila je do napada na selo, tj. do konca novembra 1941.

Kad je u selu Hajtiću od crkvenog mužara (prangije) izrađen prvi top, i nakon njegovog isprobavanja 19. decembra, sve su mehaničke radionice skoncentrisane u Utješenićima, u Brezovu Polju (zaselak Danguba)¹. Pošto su partizani zauzeli Bešlinac 26. decembra, iz ljevaone željeza je dopremljen u Dangubu dragocjeni alat i jedna tokarska klupa (drebank). Alat i materijal evakuisani su iz Bešlinca veoma brzo (natovareno je i otpremljeno oko 35 seljačkih saonica — visina snijega je u to

¹ Krajem 1941. u radionici su bili: Simo i Stanko Jednak, Mile Demić, Stevan Brkić Čeprkan, Jovo Sarapa, Dragan Carić, Dragan Petrović i Mirko Vidra.

doba bila otko 40 cm), jer je postojala opasnost da se neprijatelj vrati u Bešlinac sa jačim snagama.

Pošto se ukazala potreba da i na ovom terenu postoji radionica, u Bešlincu je osnovana jedna manja sa oko 5 radnika (među njima bili su Živko Zuber, Dragan Ostojić, Jovo Dupalo i Mića Puhar). Alata im je ostavljeno onoliko koliko je bilo potrebno za popravljavanje oružja. Radnici su pored toga napravili i nekoliko novih pušaka (običnih štucova) i jednu manju peć za lijevanje bombi i granata. No, baš kad je u martu 1942. peć proradila, upao je neprijatelj s jačim snagama i razorio je.

Za ustanike je u ovo vrijeme i dalje, kao osnovni problem, ostalo pitanje oružja i ako je tada već u većim količinama otimano od neprijatelja.

U glavnoj radionici u Dangubi bilo je do februara 1942. godine 13 radnika.² Glavni proizvod radionice bili su poznati banijski topovi, promjera 42 mm, a građene su i granate za njih, zatim barut, a obavljane su i opravke oružja. Radionica je koncem decembra 1941. dobila zadatak da pokuša preradivati stare »manliher« karabine za municiju od »mauzer« pušaka; u jedinici je bilo oko dvadeset »manlihera« a za njih ni jednog metka. Trebalo je preraditi samo ležište metka i na tom zadatku su se dva radnika mučila nekoliko dana, ali uspjeha nije bilo. Radionicu je češće obilazio i zanimao se za njen rad i komandant Vasilj Gačeša.

Kako je u to vrijeme trebalo i po noći mnogo raditi, pri svjetlu koju je davao stijenj utaknut u sud sa mašću, jer petroleja nije bilo, radnici su napravili ti radionici jednu malu električnu centralu sa dinomom kojeg je dao Nikola Janus, a pogon, je bio jedan benzinski motor od 3 HP, prerađen u ovoj radionici na pogon sa drvenim ugljem. Motor je pokretao dinamo i tokarsku klupu (drebank); žarulja je bila samo 3 t.p. (toliko se tada moglo nabaviti). Radilo se stalno, dan i noć, a svaki radnik je prosječno dnevno radio po 18 sati, bez nedeljnog odmora.

Ove radionice su radile do konca marta 1942, tj. do prve jače neprijateljske ofanzive na Baniju. Tada je sav alat i materijal otpremljen u dubinu šume i zakopan; ovoga puta neprijatelj nije ništa našao. Po'slije ove ofanzive, koncem aprila, radnici su alat i materijal izvadili iz zemlje i uredih radionicu u dubini Šamarice, u baraci izrađenoj od dasaka. Ovdje su radili oko 15 radnika — mehaničari i kovači, no samo oko 3 mjeseca, do slijedeće jače neprijateljske ofanzive. (U julu 1942. neprijatelj je prodro u Samaiicu, pa iako su radnici uspjeli da na vrijeme

² Početkom januara 1942. u radionicu su došli: Stevo Šteković, Janko Novaković Milan, Dragan Burašinović, Milan Cučković i Ignacije Relja Eci, Hrvat iz Zagreba. Oni su u radionicu upućeni iz raznih partizanskih jedinica.

Drvene klince za opravak obuće izrađivali su sami radnici a žene u selu su prele konac za šivenje. Radionica se, kao i sve druge, preselila koncem marta **1942.** (ne sjećam se gdje, **samo** znam da je u maju iste godine bila u lugarnici blizu Brestika- u ovoj lugarnici bile su tada smještene krojačka i obučarska, kao i jedan dio bravarske radionice).

*

Sve radionice koje su formirane tokom 1941. godine, bile su do konca novembra više samostalne, vezane za Komandu Banije preko određenog političkog radnika. Od početka decembra 1941. stavljene su pod komandu štaba 1. bataljona Banije. Oko 15. januara 1942. sve radionice su pale pod upravu Intendanture pri Komandi Banije (intendant je bio španski borac Vilim Pihler, a njegov pomoćnik Petar Vladić). Intendantura je vodila računa o snabdijevanju radionica i radnika. Svaka radionica je imala svog rukovodioca, koji je podnosio izvještaje Intendanturi i odgovarao za rad. Često seljenje radionica i prevlačenje alata i materijala nije se, izgleda, dopadalo omladincima koji su u njima radili, pa ja zbog toga nekoliko mladih zanatlija otišlo u borbene jedinice.

Prva konferencija rukovodilaca radionica održana je u školi u Brezovu Polju oko 15. februara 1942. Njom je rukovodio Joža Horvat, tadašnji komesar 1. bataljona. Na konferenciji su rukovodioci radionica iznosili uspjehe i neuspjehe u radu, kao i probleme na koje su nailazili. Konferencija je trajala do kasno u noć i bila je značajna za dalji kvalitetniji razvoj ove grane snabdijevanja partizanskih jedinica u Baniji, istovremeno, sumiranje rada pokazalo je da je formiranje radionica i njihov rad bilo od znatne važnosti za rad i dejstva partizanskih jedinica na Baniji, a samim tim i za razvoj ustanka.

Simo JEDNAK

SELO VINCA (KRAGUJEVACKA) 1941. GODINE

^1 a četiri kilometra južno od Topole, u prostranoj talasastoj kotlini, leži selo Vinča, sa oko 400 domova razbacanih po voćnjacima i vinogradima. Ovo selo je 1941. godine brojalo oko 1800 stanovnika. U ratu je poginulo 70 muškaraca i dve žene, većinom prvoborci. Izginuli su u toku 1941. i početkom 1942. godine. U redovima 2. proleterske brigade borila su se četvorica, a od njih je rat preživeo samo jedan.

U jesen 1940. godine u Vinči je formirana partijska ćelija od 3 člana i 2 kandidata KPJ. Sekretar ćehje bio je Panta Stanković, obučarski radnik. U proleće 1941. godine još dvojica su kandidovani za članove KPJ. Posle kapitulacije vratilo se kućama nekoliko srednjoškolaca i student medicine Milić Radovanović, inače već poznat kao marksista. Izvanredne inteligencije, snažne volje i ogromnih radnih sposobnosti, Milić se još ranije bacio na intenzivno izučavanje marksističke filozofije. U selo je doneo naprednu literaturu: »Mati«, »Delo Artamonovih« i druga dela Maksima Gorkog; »Kako se kaho čelik« od Ostrovskog, »Dijalektika prirode« od Hegela, »Poreklo porodice« od Engelsa, a mislim da je imao i Marksov »Kapital«. Milić je posedovao i literaturu na nemačkom, francuskom i ruskom jeziku. On je okupljao srednjoškolsku omladinu iz sela, davao literaturu i organizovao diskusije. Polovinom maja 1941. Milić je počeo da organizuje u Vinči čitalačke grupe u koje je uključen veliki broj omladinaca iz sela. Na sastancima čitalačkih grupa Milić je kroz razgovore objašnjavao prirodne pojave, govorio o istoriji, o razvoju ljudskog društva, o revolucionarnim pokretima, a posebno o socijalističkoj revoluciji. Objašnjavao je religiozne zablude. Om'adina je prihvatila Milićeve ideje i širila ih dalje. Na zajedničkim radovima, kopanju i žetvi, omladinci su žučno raspravljali sa starijima o bogu i crkvi.

Panta Stanković, sekretar partijske ćehje, radio je "sa starijima. On je imao obučarsku radnju u centru sela, a u istoj zgradi nalazila se krojačka radnja omladinca Ljube Živanovića.

odgovor. Milić i Panta su preko ostalih aktivista organizovali i prikupljanje podataka o skrivenom naoružanju. Milorad Stanković je lično rekao Panti da ima skriven puškomitraljez, 2 puške, nekoliko bombi i 2 sanduka municije. Kao rezervni narednik bivše vojske, Milorad je sa još dva vojnika doneo ovo naoružanje u selo. Od vojnika je oduzeo puške i uputio ih kućama, a oružje ja zakopao. I tri omladinca prijavila su gde su skrivene puške koje su njihovi očevi doneli svojim kućama. Zatim su otkrivena mesta još dve puške, čiji su ih vlasnici čuvali da se nađu »za svaki slučaj«. Nisu mogli da izdrže da ih ne pogledaju s vremena na vreme, pa su omladinci tako i otkrili sklonište.

29. juna uveče, u kući Marka Stankovića, održan je sastanak kome su, pored članova Partije, prisustvovali i svi oni koji su Miliću i Panti obećali da su spremni da pođu u oružanu borbu. Na sastanak je pozvano i nekoliko starijih ljudi. Pošto je pročitao materijal koji je ranije čitao na partijskom sastanku, reč je uzeo sekretar povereništva Stanislav Sremčević koji je rekao da je napad Nemaca na Sovjetski Savez u stvari objava rata od strane fašizma čitavom naprednom i slobodoljubivom svetlu, da tu nema drugog izlaza nego prihvatiti borbu i boriti se do pobeđe; naglasio je da je došlo vreme borbi za sopstveno oslobođenje koja će doprineti i odbrani prve zemlje socijalizma. Ozbiljna ali zabrinuta hca, ljudi su u tišini slušali Sremčevića. Raniji razgovori o potrebi oružane borbe činili su im se nekako načelnim, kao nešto što je još daleko. Sada je sve to odjedanput postalo blisko i opipljivo. Trebalo je načiniti sudbonosan korak: ostaviti kuću, porodicu, uzeti pušku i krenuti u borbu; završiti ono što je započelo u aprilu i što se onako sramno prekinulo. Seljacima ovog dela Sumadije nije bilo lako da se odluče na ovakav korak. Neizvesnost i strah od okupatora već su ih bili prošli. Mnogi Vinčani još nisu ni videli Nemce. Samo jedanput i to u aprilu, odmah posle kapitulacije, kroz selo je prošao jedan vod Nemaca. Bili su u punoj ratnoj opremi sa šlemovima na glavama. Prošli su glavnim putem kroz selo pevajući i otišli su u Topolu. Od tada se više nisu pojavljivali. Početkom juna kroz selo je prošla patrola žandarmerije, njih dvojica samo s jednom puškom. Seljaci se nisu odazivali nemačkim zahtevima. Štab nemačke divizije taktizirao je. Valjda su general Egelzer i njegov načelnik štaba Štal želeli da nekako »politički« pridobiju ovaj deo Šumadije. Nikakve represalije nisu predužimali. Seljaci su radili kao i obično i trgovali. Godina je obećavala bogat rod. To je još više vezivalo seljake za kuću i zemlju.

30. juna Milić je jurio s jednog kraja sela na drugi, obilazeći sve one koji su obećali da će poći u borbu. Razgovor je sada bio kratak: »Došlo vreme da se krene u borbu. Doveče u devet

časova sastanak u voćnjaku više Markove kuće. Ponesi hrane za dva dana i oružje ako imaš«, — saopštavao je Milić. »Ako je došlo vreme onda ću i biti tačno u devet« — odgovarahu omladinci, ali ne i svi koji su ranije obećali. Mnogi su se kolebali, [zbegavali su da pogledaju Milića u oči. Izgovarali su se da pšenicu nisu požnjeli i kukuruz okopali. Predlagali su da Idu malo kasnije, kada obave posao i »srede letinu«. U stvari, niko nije htelo da bude prvi. Hteli su prvo da vide šta će uraditi Milić i Panta, pa da potom cene hoće li im se pridružiti ili ne.

Od tridesetak koliko ih se prijavilo prvi put, pozivu se odazvalo samo petnaestak. Milić je bio ljut, ah nije klonuo duhom. Kolebljivce nije ubeđivao niti prekorevao. Znao je da za ovaj veliki istorijski poduhvat treba imati odlučne ljude, dobrovoljce. To je bila i direktiva višeg partijskog rukovodstva. Bilo mu je jasno da u ustanku treba da bude što manje kolebljivih. »Dobro! Kad se osetiš spremnim da pođeš javi se! Bolje je što si nam rekao da ne možeš nego da sutra napustiš borbu« — odgovarao je Milić svakom kolebljiveu. Ljudi su obarali poglede pred Milićem jer im je bilo teško da ga ne poslušaju.

Uveče se u Markovom voćnjaku skupilo njih dvanaest. Milorad Stanković je doneo celokupno svoje naoružanje. Rekao je da mu je teško da se rastane od puškomitraljeza ali ne može sada da pođe zbog posla. Njegov stav je pokolebalo još neke koji su, izgovarajući se da su nešto zaboravili, tražili da odu kući s tim da se odmah vrate. Među ovima su bili i 1 član i 2 kandidata KPJ. Dozvoljeno im je ah se više nisu pojavili. Oko ponoći iz Markovog voćnjaka prema planini Rudniku krenulo je samo 8 Vinčana: Panta Stanković, Dragan Dimović (koji je održao obećanje da će krenuti u borbu), Milehko Stanković, Vlajko Ranković, Budimir Đekić, Vojin Jovanović, Predrag Radovanović i Radislav Zivanović. Panta je sa puškomitraljezom na ramenu koračao na čelu grupe. Svi su imali puške osim Radomira Zivanovića koji je imao tek 16 godina. On je za pojasom imao dugačak kasapski nož koji je uzeo od svoga gazde.

Ujutro su Mihćevoj kući stigli još 3 omladinca: Milovan Zivanović, Tasa Čolić i ja. Prethodne večeri nismo stigli na sastanak jer su nam majke sakrile odela. Zeleli smo da krenemo od kuća sa znanjem roditelja, pa kad majke nisu hteli ni da čuju, ubeđivali smo se celu noć sve dok se nismo dokopali odela i pobegli. Nismo hteli da izigramo obećanja data Miliću. Otišli smo bez hleba, pa nam je Milićeva majka Stanica spremila hranu za put i »blagosloвила nas«. Rekli smo joj da će nam od sada ona biti majka.

1. jula, na zbornom mestu u planinskom masivu Korušac, više Gornje Trešnjevica, bilo je 11 Vinčana. Posle nekoliko dana logor su napustili Milenko Stanković, inače poznat kao boem,

kilometara, predstavljao slobodnu teritoriju. Selo Vinča je bilo najistaknutije na toj teritoriji koja se graničila sa Oplencem, gde je tada bio smešten štab 714. nemačke divizije. Nemcima nije bilo jasno šta se dešava u Vinči. Pokušavali su da saslušavaju seljake koje bi uhvatili u Topoli, ali ovi nisu govorili ništa.

- Komandant Topole, kapetan Konopacki, nastojao je na sve načine da pridobije nekog čoveka iz Vinče koji bi mu služio kao dostavljač. Pored napora Gestapoa kojim je rukovodio Konopacki i vojnoobaveštajna služba 714. divizije nastojala je da dozna nešto više o tome.

5. avgusta, 2. i 4. četa predvođene komandantom odreda Milanom Blagojevićem, postavile su više Vinče zasedu i sačekale jedno odeljenje Nemaca — vezista — dvojnika, 1 podoficira i 1 potporučnika koji su krenuli s kamionom da pregledaju telefonsku liniju između Topole i D. Satomje. Na oko 200 metara južnije od kafane »Majdanac«, kod jednog srušenog telefonskog stuba, Nemci su zaustavili vozilo. Prosto su upali u zasedu. Na komandantov znak maskiram partizani su iskočili iz kuku ruza i uperili puške u Nemce. Vojnici su odmah digli ruke u vis, a oficir i podoficir pokušali su da pruže otpor. Puškomitraljezac 2. čete Dugalić otvorio je vatru i lakše ranio potporučnika, pa je i podoficir odmah bacio oružje i poredao se. Nemci su nam predali svoje nove uniforme, a mi smo im mesto toga dali pohabana seljačka odela i pustili ih da idu u Topolu. Kamion je zapaljen, pa su razoružani Nemci otišli peške. To je bio prvi sukob s Nemcima u rejonu sela Vinče.

Polovinom avgusta, u žestokom sukobu u Kopljarima poginuo je prvi partizan iz Vinče, Tihomir Čolić. Kao nadničar, Tihomir je svoju snagu jeftino prodavao vinčanskim i lipovačkim gazdama. Od zore do mraka kopao je na tuđim njivama za 7 dinara. Nikada nije bio dovoljno sit niti lep'o odeven. Devojke su ga se klonile jer je bio siromašan, društvo mladića mogao je naći samo među najsiromašnijima. Mladičke godine su mu bile gorke. I on je voleo devojku ali nije Smeo da joj iskaže svoju ljubav; igralo mu se ah se nije smeo hvatati u kolo, jer ga bogati seoski momci ne bi ni pustili. Siromaštvo i ne naročito lep spoljni izgled učinili su da se povuče u sebe, da samo ćuti. Iako su mnogi govorili da je malo luckast, Milić mu je prišao kao ravnom sebi. Razgovarao je s njim, objasnio mu položaj slugu u kapitalizmu i uzroke takvog stanja. Rekao mu je da na svetu postoje milioni ugijjetenih kao što je on. Govorio mu je o potrebi borbe za prava radnih ljudi, protiv podele na bogate i siromašne. Milićeve reči su uvalile Tihomiru snagu, nestalo je tame ispred očiju i svega onoga što ga je sputavalo. Pred njim se otvorio novi svetli horizont. Otišao je među prvima u borbu. Borio se mesec dana. Za to vreme je nekoliko puta navraćao u

selo. Nije više bio ni ćutljiv ni potišten. Postao je veseo i gord. Shvatio je da vredi, da je kao i ostali. I baš tada je poginuo. Pao je junački na početku borbe za one ciljeve o kojima mu je Milić govorio. Borci njegove čete dopratili su ga do seoskog groblja i svečano sahranili, uz vojničke počasti.

Poslednjih dana avgusta broj boraca Prvog šumadijskog odreda znatno je porastao. Formirano je još pet četa. (ukupno devet), koje su svrstane u tri bataljona. Vinčana je najviše bilo u 1. bataljonu kojim je komandovao Dušan Dugahć. Pored ranije pomenutih 15, do kraja avgusta u 1. i 3. bataljonu nalazilo se oko 40 Vinčana. Između ostalih u odred su stupili: Borđe Jovanović, koji je kasnije postao komandir 9. čete, Eorde Blagojević, istaknuti puškomitraljezac Milorad Stanković, Dragan Stanković, Voja Aleksandrovich, Ceda i Života Lazić, Boža Živanović, Dragomir i Svetomir Živanović, Života Jovanović, Dragoslav Jovanović, Miladin Radovanović, Mihsav Ranković, Pavle Radovanović i mnogi drugi. Bilo je među njima i zrelijih ljudi sa mnogobrojnom porodicom. Dragomir Živanović imao je oko 45 godina. Krenuo je u borbu za »oslobođenje od Švaba i gazda«, kako je sam govorio. Težak život siromašnog seljaka prerano je povio i njegova leđa. Od slabe ishrane ostao je bez zuba pre nego što je napunio četrdeset godina. Ovaj koščati sredovečni čovek ćvrsto je stegao pušku žuljevitom rukom i krenuo u Dugalićev bataljon. Pušku je iz rata doneo. Niko nije otkrio njeno skrovište. Ranije je obećao Miliću da će krenuti u borbu, ah je ostao samo zato da bi sredio ono malo žita što ga je sam zasejao na njivici. Kada je završio posao, obukao je vojničku uniformu koju je ćuvao skrivenu i stupio u najbližu partizansku jedinicu. Miladin Stojić, svestan revolucionar i ćlan KPJ, ćovek srednjih godina sa punom kućom dece, takođe je krenuo* u borbu. Bilo je još nekoliko takvih. Svi oni (sa izuzetkom trojice — ćetvorice, koji su još pre ustanka obećah da će poći u borbu) i desetak novih našli su se u redovima Prvog šumadijskog odreda. Neki od njih su se u početku stvarno kolebah, ali su se na kraju ipak odlučili.

Krajem avgusta general Stai se spremao da kazni Vinćane. Dva nemaćka obaveštajca koji su dobro govorili srpski, prerušeni u trgovce solju u kojoj se tada oskudevalo, došla su u selo i razgovarala sa mnogim seljacima. I pored toga što su seljaci bili nepoverljivi prema strancima, obaveštajci su saznah gdje se nalazi Mihćeva kuća i da se u njoj nešto radi za partizane. Saznah su kada u Vinću navraćaju partizanske jedinice i koje jaćine. Na osnovu njihovog izveštaja u štabu 714. divizije napravljjen je plan iznenadnog upada u Vinću. Već 2. septembra koji je osvanuo sa kišom i maglom u dolinama, usledio je nemaćki upad u selo. U Vinći je bilo mimo. Seljaci su obavljah

svakodnevnih jutarnjih poslova. U Milićevoj kući život se odvijao po utvrđenom redu. Majka Stanica je spremala ručak. Otac Milutin je radio u dvorištu, a Snerson je na tavanu, zajedno sa Brankom, umnožavao vesti. Ono što je bilo neobično to niko u selu nije znao. Dolinom Lajkovačkog potoka, prema gornjem kraju sela u kome je i Milićeva kuća, probijala se kolona nemačkog bataljona. General Stai se plašio klopke i iznenađenja, pa je na ovaj zadatak uputio jake snage. Stab nemačkog bataljona je održavao radio-vezu sa jednim drugim bataljonom koji je bio spreman da na kamionima krene prema Vinči. Nemci su neopaženo prišli Milićevoj kući i okružili je. Jedna grupa sa oficijom na čelu krenula je prema glavnoj kapiji. Milićev otac Milutin, izlazeći iz štale, primetio je Nemce u voćnjaku. Potrčao je da o tome izvesti Snersona. U tom momentu Nemci su počeli da lupaju u vrata kapije koja su bila iznutra zatvorena. Neki folksdojčei vikao je na srpskom da se otvori kapija.

— Odmah, odmah gospodine, — odazvao se Milutin pri-sebno i potrčao kapiji. U međuvremenu je dao znak ukućanima da se negde sakriju.

Milutin nije otvarao vrata kapije, već ih je još više podupirao. Želeo je da obezbedi Snersonu što više vremena da skloni materijal, a i sam da se skloni. Nemci su ponovo vikali, a kada su prozreli Milutinove namere sasuh su mitraljeske rafale u kapiju. Zrna su probila čamovu dasku i iza nje Milutinove grudi Milutin je posrnuo, ispustio direk kojim je podupirao vrata, napravio nekoliko koraka prema ulazu u kuću i srušio se na prag. Nemci su preskočili preko letava i upali u dvorište. Otvorili su kapiju i oficir sa grupom vojnika upao je u dvorište. Za to vreme Snerson je bio izbacio sav propagandni materijal i zapalio ga pred magazom. U momentu kada su Nemci upali dogorevao je ostatak materijala. Snerson je skočio s tavana u nameri da nekuda beži baš u momentu kada su Nemci bili preo magazom. Našao se lice u lice sa nemačkim oficijom. Uperio je u njega revolver i opalio dva metka. Zrna su pogodila opasaš i lakše ranila Nemca. Nekohko mitraljeskih cevi sručilo je u Snersonove grudi.guste rafale zrna i on je pao smrtno pogođen kraj vatre u kojoj je dogorevao propagandni materijal. Milićeva braća, Predrag koji je bio partizan ali se zbog bolesti nekoliko dana nalazio kod kuće i najmlađi Nenad, dah su se u bekstvo. Preskočili su ogradu i jurnuli u kukuruz. Ali su i tamo bili Nemci. Sačekah su ih rafalima mitraljeza, obojicu ranili i zarobili. Nemci su uhvatili Milićevu majku Stanicu i sestru Desu. Jedino je nekako Branka uspela da se sakrije i nezapaženo izgubi. Milić toga jutra nije bio kod kuće.

Nemci su zapalili odredsku tehniku. U kući su našli nekohko pušaka i drugu opremu. Kuću i magaz su zapalili. Stare

zgrade su brzo nestajale u plamenu; uplašene kokoši su kreštale, komšijski psi su zavijali. Nemci su napustili Milićevo dvorište i odveli Stanicu, Desu, Predraga i Nenada. Kraj kuće koja je dogorevala ostali su mrtvi Milutin i Snerson. Narod se uplašio od iznenadne pojave Nemaca. Ljudi su bežali od kuća. Na svakoga ko je bežao Nemci su otvarali vatru. Nekoliko njih je ranjeno. Prolazeći kroz selo, Nemci su u nekoliko kuća bacili zapaljive bombe, ali bez plana, po ličnom nahodenju vojnika, ne birajući čiju će kuću zapaliti. Obesni okupator zabavljao se svirepo. Od tih bombi nije bilo velike štete, jer su žene koje su ostale u selu lokalizovale požar čim su Nemci napustili selo.

Strahujući od napada partizana Nemci su usput pokupili sve odrasle muškarce i povelili ih kao taoce, ali su ih stigavši do Topole pustili i odveli samo članove Milićeve porodice.

Dok je jedan bataljon Nemaca operisao u samom selu, drugi je na kamionima stigao više Vinče i poseo položaj na Prokopu i kosi prema Šatornji, kako bi sprečio napade partizana sa ovog pravca. Međutim, do napada ruje došlo. Štab Prvog šumadijskog odreda je bio obavešten o akciji Nemaca tek kada su oni bili kod Milićeve kuće. Odmah je naređeno 1. i 3. bataljonu da krenu prema Vinči, ah dok su oni stigli, Nemci su se povukli prema Topoli. Pored velike tragedije koja je zadesila njegovu porodicu, i Milić umalo nije bio žrtva. Vraćajući se iz Brezovca (išao je u partijsko okružno rukovodstvo), Milić je išao već dobro poznatim putem. Kada je trebalo da pređe preko puta Topola — Šatornja nabasao je na Nemce, razvijene u streljački stroj okrenut prema Vinči. Pošto su mu bili okrenuti leđima, Milić je odmah pošao nazad. Našavši se pred Vasiljevića štalom nedaleko od puta odlučio je da se skloni u nju. Naglo je otvorio vrata i uleteo u štalu koja je bila puna Nemaca. Sklonili su se u nju od kiše. Nije se moglo nazad, ah ni Milić nije gubio prisustvo duha. Pozdravio je Nemce na nemačkom jeziku i predstavio se da je učitelj iz Brezovca pa je pošao u Topolu službenim poslom. Zametnuo se živ razgovor. Nemcima je bilo drago što Milić dobro govori nemački. On se žaho da je počela školska godina a on nema nikakvog materijala, pa je pošao u Topolu da ga nabavi. Nemci su pohvalili njegovu »preduzimljivost«, govoreći kako će »ubrzo« očistiti ovaj kraj od komunista i zvesti red.

Milić je zatim zamolio nemačkog oficira da ga provedu kroz svoj raspored kako ga ne bi zaustavljah. U društvu jednog podoficira stigao je ispod Prokopa, povremeno bacajući pogled prema Vinči. Čuo je pucjavu i video dim. Sve mu je bilo jasno, pa čim se odvojio od nemačkog podoficira jurnuo je u selo prema svojoj kući. Kod prvih komšijskih kuća srele su ga uplakane

žene: »Beži, Milicu, ovde je sve propalo i izgubljeno«. Stisnutih vilica, s revolverom u ruci i ne obzirući se na nagovaranja komšija, krenuo je prema svom dvorištu iz kojeg tek što su otišli Nemci. Kuća je dogorevala. Jedna zapaljena greda ležala je pored Milutinovog leša. Varnice su prskale. Sukneno očevo odelo počelo je da gori. Milić je lagano odmakao očevo telo od požara i seo kraj njega na mokru zemlju. Nije plakao, ne zato što nije znao da žali već što su mu srce obuzele mržnja i želja za osvetom.

Nemačka diverzija od 2. septembra nije mnogo obeshrabrila Vinčane. Milić je stoički podneo ovaj udarac i kroz selo išao uzdignute glave. Nije klonuo duhom, što je još više uli vaio poverenje narodu u snagu ovog mladog revolucionara. Svoju ličnu tragediju sam je preživljavao, a ostale je hrabrio govoreći da su u ratu neminovne žrtve. »Ne treba biti manje borbeni i tražiti od neprijatelja milost. Naprotiv, još odlučnije krenimo i dokusurajmo fašiste« — govorio je Milić svakom ko bi pokušao da ga teši. Ljudi su mu se divili i još više mu postali odani.

Neprijatelj nije ostavljao Vinču na miru. Konopacki je preko nedićevskog narednika Zorenca nastojao na sve načine da zavrbuje nekog špijuna iz toga sela. Izbor je pao na vinčanskog gazdu, poznatog škrticu Miladina Milivojevića koji je zbog tvrdičluka ubio jedine sina. On je bio pohlepan na novac. Kuća mu se nalazila na kraju sela, prema Topoh, tako da je mogao lako da se iskrade od naših straža i ode u Topolu. Miladin je potpisao obavezu da će policiji i nemačkim vlastima najmanje jedanput nedeljno dostavljati informacije. Konopacki je nastojao da »politički pridobije« Miladina. Govorio mu je da on kao gazda treba da se bori protiv komunista koji će mu, ako bi pobedili, oduzeti zemlju. Na ponudenu novčanu nagradu pristao je da postane špijun. Da bi se Miladin malo ohrabrio, u Vinču je upućen »Oplenački odred« Pećančevih četnika, pod komandom majora Milovančevića, koji je iskoristio jednu situaciju kada nijedna partizanska jedinica nije bila u selu i sa svojim »odredom« došao Miladinovoj kući na ručak. Omladinci su o tome obavestili Milića koji je odmah uputio posadnu patrolu. Četnici su na vatru grupice partizana odmah napustili selo ispalivši velike količine metaka iz puškomitraljeza. Od tog vremena izdajnik Miladin Mihvojević često je njuškao oko škole i kuće Marka Stankovića. Jedanput je u Markovom voćnjaku video jedan vod partizana iz 1. bataljona Šumadijskog odreda koji se na prolazu ovde odmarao. Odmah je o tome izvestio Zorenca. Naravno, nemački štab je naredio da se »baza« uništi.-

BORBA SA NEMCIMA U VINCI

8. oktobra ujutro jedan bataljon Nemaca, podeljen u dve kolone, došao je u Vinču preko Topole. Nemci su lako zaobišli seoske straže koje su stajale na raskrsnicama i uglavnom osmatrale put. Obe nemačke kolone izbile su u rejon škole i postepeno stezale obruč, očekujući da će u voćnjacima naići na logor partijina. Kako ovde nije bilo nikoga, Nemci su otpočeli sa pretresom kuća. Pred kuću Marka Stankovića došla je veća grupa Nemaca na čelu sa oficijom, ne znajući da se u kući nalaze komandant odreda Blagojević i kapetan Dimović. Blagojević je bio oboleo od gripa i sa visokom temperaturom ležao u postelji. Dimović je takođe bio malo prehladen, ah ne i toliko bolestan kao Blagojević. U kući je bila još Dimovićeva žena Rosa sa dvoje dece koja su se igrala na podu u sobi gde je ležao Blagojević.

Stojeći kraj prozora Dimović je posmatrao voćnjak i kukuruz ispod kuće. Odjedanput je video kako streljački stroj Nemaca izlazi iz kukuruza i voćnjaka.

— Nemci opkoljavaju kuću — viknuo je.

Blagojević u početku nije shvatio o čemu se radi, ali kada je kapetan izvadio revolver iz futrole, postalo mu je jasno da se nešto ozbiljno događa. Pritrčao je prozoru. Grupa Nemaca na čelu sa oficijom približavala se vratima.

— Izvedi decu iz kuće — naredio je Blagojević Rosi, a on i Dimović stali su pored vrata. Svaki je u jednoj ruci držao revolver, a u drugoj bombu.

Nikakvog "izgleda za spasavanje nije bilo. Iskusili ratnik kakav je bio Blagojević, želeo je samo da uništi što više Nemaca pre nego što sam pogine, pa je zbog toga i naredio kapetanovoj ženi da napusti kuću. Planirao je da bace bombe u predsoblje u momentu kada Nemci krenu prema vratima njihove sobe, a zatim da produže borbu ostatkom bombi i pištoljima. Drugog izlaza stvarno nije bilo. Međutim, do borbe nije došlo. Rosinom prisebnošću i hrabrošću čitava situacija je dobila drugi tok. S jednim detetom u naručju i drugim pored sebe, Rosa je stala na ulazna vrata kuće. Kao profesor nemačkog jezika i s obzirom na to da je izvesno vreme provela na usavršavanju jezika u Nemačkoj, smireno je pozdravila Nemca koji je bio na stepeništu i pitala ga da možda nešto ne traže. Ovaj je odgovorio da traže komuniste i da ima nalog da pretrese svaku kuću. Rosa mu je odgovorila da su u zabludi, da ovde nema nikakvih komunista. Rekla im je da nema ništa protiv pretresanja kuće, ali da joj je kuća nesprenjena pa joj je zbog toga nezgodno i izvijavala se.

U tome je u dvorište stigao i Milenko Stanković koji je prilično znao nemački. On je brzo shvatio ozbiljnost 'situacije pa

je pohitao u pomoć Rosi. Pozdravio je Nemce dodajući noku bečku dozetku na koju su se vojnici, većinom Austrijanci, nasmejali. Milenko je odmah stupio u razgovor sa oficijom i nastojao da »razjasni« situaciju. Rekao je Nemcu da on može pokazati tačno mesto gde su se nalazili partizani. Nemci su odustali od pretresa kuće. Milenko je odveo Nemce prema svojoj kući i voćnjaku Goje Stankovića objašnjavajući da su tamo partizani, bili nekohko časova, a zatim su otišli. Oficir je tražio od Milenka da informiše nemačke vlasti ako partizani ponovo dođu, našta je ovaj »pristao«. Tako su Nemci otišli u Topolu praznih šaka. Komandant nemačkog bataljona izvestio je generala Štala da sii informacije o Vinči bile pogrešne i da je umesto komunista naišao na »mirne, predusretljive i kulturne građane«.

Odmah po odlasku Nemaca Blagojević je napustio Vinču. Zahvalio se Rosi i Milenku i pohvalio njihovu snalažljivost. Posle nekohko dana Blagojević je preko saradnika iz Topole saznao da se Miladin Mihvojević bavi špijunažom za račun Nemaca i da je njihov dolazak u Vinču usledio na osnovu njegovih informacija. Zato je naredio komandantu 3. bataljona profesoru Labudoviću da uhapsi Milivojevića i da mu sudi. Sudeње Milivojeviću održano je u zabranu Vranjevac, priznao je svoj izdajnički rad, ali se pri isleđivanju ponašao drsko. Osuđen je na smrt i odmah streljan.

Oko 10. oktobra otpočela je 714. divizija pokrete prema Rudniku. To je bio uvod u prvu neprijateljsku ofanzivu. 3. bataljon u kome je najviše bilo Vinčana, dobio je zadatak da u rejonu Vinče sprečava prodor Nemaca prema Rudniku. 14. oktobra je na Prokopu više Vinče došlo do žestoke borbe između 3. bataljona i jednog bataljona 742. puka 714. nemačke divizije. O planovima Nemaca da prodru prema Rudniku štab odreda je bio ranije obavješten. Noću 13/14. oktobra nekoliko stotina Vinčana izašlo je na put kod Prokopa i po uputstvima komandanta bataljona Labudovića pristupilo zarušavanju i prekopavanju puta. Iskopano je nekoliko dubokih rovova na delovima puta koje je bilo teško zaobići. Ispred raskopanog dela puta naš bataljon je organizovao zasedu, u kojoj je bilo i oko 30 Vinčana, novih boraca bez oružja. Labud je planirao da ove nove borce naoruža u toku same borbe, zaplenjivanjem oružja od neprijatelja. Nemačka prethodnica je upala u zasedu i pretrpela teške gubitke. Zaplenjen je jedan puškomitraljez »šarac«, dosta pušaka i municije. Usled slabog obezbeđenja krila zasede, Nemci su pokušali da je zaobidu. Tako se razvila frontalna borba koja je trajala više od dva sata. Nemci nisu uspeh da savladaju prepreke na komunikaciji te su se vratili u Topolu. Od toga dana pa sve do polovine novembra Vinča je postala poprište čestih sukoba Nemaca i jedinica Prvog šumadijskog odreda.

30. oktobra su dva nemačka bataljona iznenadno prodrli u Vinču. Jedan se zadržao na Prokopu, dok se drugi spustio u selo i otpočeo sa paljenjem kuća i pljačkom. Bila je to neka vrsta kaznene ekspedicije. Mlađi ljudi su pobjegli iz sela čim su stradari sa objavnicama najavili dolazak Nemaca. Kod kuća su ostali samo starci i žene. Nemački vojnici su upadali u kuće, oduzimali jaja, kajmak, mast, vadili- bajonetima sir iz čabrica. Tukli su starce i žene koji su se bunili protiv pljačke. Zajedno s Nemcima u ovom pohodu je učestvovao i jedan "odred nedićevaca. U to vreme su snage Prvog šumadijskog odreda bile prikupljene bliže Rudniku. Trebalo je spremati se za odbranu užeg dela slobodne teritorije. Ali kada su seljaci iz Vinče koji su bežali prema Rudniku obavestili Labuda o događajima u Vinči, on je sa 8. i 9. četom krenuo na Nemce. Prvi je stigao komandir 8. čete Đorđe Jovanović, rodom iz Vinče (dve trećine boraca čete bili su Vinčani). Čim se pojavio na južnoj ivici sela, vidio je da gori njegova zgrada kraj puta, koja je ranije bila kalana. Nemci su u stvari pokušali da zapale više zgrada, ali su to radili brzo pa nije izgoreo veći broj zgrada. Žene i starci su se neustrašivo borili sa vatrom i svi požari su ugašeni i lokalizovani. Jedino je Jovanovićeva kalana izgorela do temelja. Nju niko nije mogao da ugasi. Zgrada je bila visoka, a unutra je bilo puno lako zapaljive građe.

Ne znajući šta mu je s porodicom, komandir 9. čete krenuo je sa četom pravo prema svojoj kući. Kada je video da tamo nema Nemaca i da mu je porodica živa, produžio je prema školi. Nije tačno ispitao raspored Nemaca, već je još od groblja razvio četvu u strelce i krenuo kroz vinograde prema školi. Nemački stražari su na vreme opazili približavanje partizana i dali znak za uzbunu. Siti i pijani Nemci i nedićevci brzo su se razvili na zapadnoj ivici jednog voćnjaka i otvorili uragansku vatru iz celokupnog naoružanja. 9. četa se našla na prednjem nagibu obasuta žestokom vatrom. Dva partizana su odmah poginula. Jedan od njih, Dušan Maksimović, bio je rodom iz Vinče. Samo pre pola sata on je prošao pored svoje kuće. Majka mu je dala čistu košulju koju je odmah obukao. Sada je ta košulja bila zalivena krvlju. Dušan je ležao u Đekića vinogradu udaljen od svoje kuće nešto više od kilometra. Komandir je naredio četi povlačenje do seoskog puta na kojem je poseo položaj koristeći za zaklon bedem puta i ogradu. Sa ove linije 9. četa je otvorila na Nemce vatru, koja je na daljini od oko 300 metara trajala pola sata. Onda je partizanska vatra počela da slabi. Trebalo je šledeti municiju. Nemci su to odmah iskoristili -i krenuh na" juriš. Prolazeći pored kuće Branka Stankovića ubacili su unutra nekoliko bombi. Kod groblja je 9. četa ponovo dočekala Nemce organizovanom vatrom. U isto vreme 8. četa je napala nemački

bataljon na Prokopu, gde se rasplamsala žestoka borba. Podstaknuti ovim, borci 9. čete prešli su u protivnapad i odbacili Nemce prema školi. Nemci su odstupili prema Topoli. Usput su pokupili veliki broj starijih-ljudi koje su našli kod kuća i odveli ili kao taoce. U toku noći-8. i 9. četa su se povukle prema Rudniku. Neprijatelj je vršio pritisak prema Rudniku od Arandelovca i Belanovice.

VINČA JE PONOVO OKUPIRANA

U novembru su se borbe prenele na pravac Arandelovac—Rudnik. Partizani više nisu navraćali svojim kućama. Vesti sa bojišta dolazile su u Vinču samo pri pogibiji nekoga od Vinčana. Na Rudniku je poginuo Dragiša Timotijević, omladinac iz 1. bataljona; nešto kasnije kod Pranjana, u borbi protiv četnika, poginuli su Borđe Blagojević i Ljuba Živanović. Posle toga o borcima iz Vinče dugo, se ništa nije čulo. Vinča je bila prepuštena samoj sebi! Milić je vrlo retko navraćao u selo. Patrola se povukla, a i seoske straže više nisu funkcionisale. Vrhki broj ljudi nalazio se u zatvoru u Topoli. Vinča je ponovo bila okupirana.

U decembru, kada je nemačka ofanziva već bila protutnjila, kada su umukli topovi kod G. Milanovca, kada su prestala bombardovanja Rudnika i kada je nemački radio uz borbene marševe neprekidno trubio da je u zapadnoj Srbiji »uspostavljen red«, u Vinči su se pojavili ostaci 9. čete na čelu sa komandrom Đorđem Jovanovićem i Pantom Stankovićem, najstarijim komunistom iz sela. Bilo ih je oko 40. Dnevi su celokupno naoružanje. Duge borbe, mnoge neprospavane noći i gladovanja iscrpli su borce. Komandir čete je bio dobar vojnik, ali mlad komunista. Panta Stanković je već ranije pokazivao znake demoralizacije zbog čega je smenjen sa dužnosti komandira. Borci su uglavnom svi smatrali Pantu starešinom, bez obzira na to što nije imao nikakvu funkciju. Na Pantin predlog svi su otišli svojim kućama da se »odmore nekoliko dana«. Ali sa i neprijateljski agenti radili. Poznati intrigant Milivoje Vujić kada je ocenio da je »partizanima pošlo nizbrdo«, kako je sam govorio, krenuo je u Topolu i ponudio se Nemcima da im pomogne oko hvatanja partizana iz Vinče. Iz Topole je odneo nemački proglas o pomilovanju partizana ako na vreme predaju oružje. Uz to je izlagao svoju teoriju o »besmislici borbe protiv jake Nemačke«. Vujić se najviše angažovao oko »obrade« Pante. Uz pomoć Pantina oca, obećavajući da će mu preko veza spasti život, Vujić je uspeo da pokoleba Pantu pa je ovaj savetovao i ostalim borcima da predaju oružje. Panta i Đorđe su prvi krenuli u Topolu i predah

puškomitraljeze. Pantu su Nemci zadržali, a ostale bivše partizane pustili. Tako su za nekoliko dana bivši partizani Vinče bili razoružani. Ovi nekada neustrašivi borci koji su samo preko nLšana gledali Nemce, sada su pognuli glave pred krvožednim okupatorom. Iskusni ratnici iz I svetskog rata Luka Stanković, Tima Čolić i drugi, savetovali su im da to ne čine, ali nisu u tome uspeli.

Posle nekoliko dana Nemci su uz *galamu i buku* okružili Vinču i pomoću policijskih pasa upali u kuće bivših boraca, izvukli ih iz toplih postelja i poluobučene izbacili na sneg. Tukli ih do krvi, a zatim povezali žicom. Duga kolona isprebijanih i bosih mladića krenula je prema Topöli da se više nikad ne vrati svojim kućama. Nemci im nisu oprostili Krčevac, Prokojib, Rudnik, Rapaj-brdo i mnoga druga poprišta borbe. Ubrzo su sprovedeni u Kragujevac i svi streljani. Na gubilištu je komandir 9. čete Doka Jovanović, sa još nekoliko boraca, goloruk izvršio poslednji juriš na Nemce i tako poginuo. Sa gubilišta je tada pobjegao samo jedan borac iz Brezovca koji je, iako teško ranjen, nekako uspeo da umakne gonjocima. Panta je sproveden u Beograd i kasnije streljan. U zatvoru se dobro držao.

Krajem 1941. godine ožalošćene majke, sestre i udovice iz Vinče naricale su za svojim izgubljenim sinovima, braćom i piuževima. Vehki broj ljudi bio je u zatvoru. Njihova sudbina takođe je bila neizvesna. Za nekoliko boraca koji su otišli sa Dugalićem u Sandžak ništa se nije znalo sve do kraja rata.

Milivoje STANKOVIĆ MICA

TRI NAPADA NA BUDIMLIĆ—JAPRU

Bila se spustila noć kad sam stigao do Okanove Bukve. Do kuće nisam imao još mnogo da pešačkn. To je bio drugi dan bekstva iz voza kojim su preko Zagreba u Nemačku prevoženi zarobljenici — vojnici bivše jugoslovenske vojske.

Stigao sam na Zečevo kosno. Moji su bili već pogođeni. Moj iznenadni dolazak prekinuo im je san. Dadoh pušku ženi i rekoh: »Za nju ne sme niko saznati.«

Na nekoliko dana pre mene u selo Slatinu¹ stigli su: Nikica Vukojević, metalni radnik fabrike »Ikarus« iz Zemuna, Nikola Trive Marčetića, tkački radnik iz Užica, Rajko Miljuš, trgovački pomoćnik iz Beograda, Ratko Vojnović, đak iz Banjaluke i drugi. Sutradan sam se sastao sa njima na sastanku na kome smo prerađivali materijal o oktobarskoj revoluciji i odlučili smo da se povežemo sa uglednijim i naprednim seljacima susednih sela. Iz Budimlić-Japre stizali su glasovi kako su ustaše naoružale seljake — muslimane i govorile im da im to oružje treba za Srbe. Uskoro su po srpskim selima ustaške patrole upozoravale seljake da ostanu kod svojih kuća a da posednici oružja isto pre-

¹ Malo selo pod planinom Grmečom — dalo je svoj puni udeo u revoluciji. Odatle su mnogi svetli likovi kao što su: Nikica Vukojević, Nikola T. Marčetić, Rajko i Đuro Miljuš, Buro Bundalo Dalmatinac, Svetko Copic, Borko Marčetić, Marko Vukojević Mato, Branko Glušac, Dušan S. Glušac i Vučena Vukojević Božo.

Svoj puni udeo u našoj revoluciji dala su i susedna sela Slatine čiji su SKOJ-evci i omladinci dali svoje živote za slobodu naše zemlje. Među njima su: Branko Jelisavac, iz Hadrovaca, Ilija Kulundžija, Mihailo i Bogdan Davidović i Dušan Puhalić iz Mrkalja; Milan Milunović sa Dugih Njiva, Aleksa Drljača iz Johovice, Dragutin i Stevo Vukojević, Jovan Skondrić i Dušan Surčević iz Halilovaca, Jovo Topolić iz Čela, Miloš Predojević iz Agiča, Ljubo Jojin sa Brda Antonića — Iliđa, Nikica Radaković, Mičo Cvetačin i Hija Rajilić Ičo iz Podvidače, Štaka i Miloš Polovina, Milan Kantar, Dušan Vuković, Spiro Praštalo, Cedo i Dušan sa Lipnika, Miroslav Tubin iz Đurića, Hija Copic, komsu ustaše prvih dana Ustanka nožem izvadili oči i tako ga ostavili živog.

jaju žandarmerijskoj kasarni u Budimlić-Japri. i Zbog slabog odziva srpskih seljaka da predaju -oružje i ustaše su pozatvarale j2 sela veći broj uticajnih ljudi kao seoske taoce.

~ Na nekoliko dana pre ustanka (27. jula) Marko Vojnović, yljako, Milan i Božo Marčetić došli su kod mene u vodenicu i rekli mi da zajedno moramo poći na Radanovo Polje. Trebalo je (ja za naše potrebe primimo oružje koje su nam »Rusi iz aviona bacah«. U selu Lipniku smo obavješteni da od oružja nema ništa, jer oni već dva dana čekaju uzalud. U naše selo vratili smo se praznih šaka. Odmah smo doneli odluku da napadnemo Budimlić-Japru i oslobodimo taoce. Ihja Vojnović iz Lipnika doneo je vest da je u Drvaru i Bosanskom Petrovcu već došlo do ustanka. Ta vest dala nam je više sigurnosti za naš uspeh u napadu. Okupili smo se kod škole. Došlo je sve selo. Naoružanih je bilo malo, pa su neki poneli vile, rogulje, sekire i kolje. Krenuli smo u napad. Istovremeno našem napadu su se pridružili seljaci okolnih sela: Hadrovaca, Lipnika, Majkić-Japre, Halilovaca, Cele, Johovice, Male Rujiške, Hašana, zatim -iz Podvidače, Lukaviće, Antonića Brda i Ovanjska. U prvom naletu oslobodili smo Japru i taoce među kojima se nalazio i Petar Vojnović. Zahvaljujući svi Zakiloviću i još nekohćini Hrvata pohapšeni taoci nisu postreljani pre našeg oslobođenja Japre. Poneseni ovim prvim uspehom, krenuh smo u dva pravca za neprijateljem: prema rudniku Ljubiji i Bosanskom Novom. Neprijateljska pojačanja iz pravca Bosanski Novi uspela su ponovo, da zauzmu Japru. Ustaše su pohvatale veći broj ljudi i postreljale ih. To je još jače uticalo na naše ogorčenje prema neprijatelju. Organizovali smo dva uporišta prema rudniku Ljubiji kod Okanove Bukve, Gaidžika i Starog Majdana, a prema Budimlić-Japri kod zaseoka Miljuši, Raskrišća, Jovičkog gaja i Crnog vrha.

Uskoro smo organizovali drugi napad na Budimlić-Japru. U ovom napadu nismo uspeli da je oslobodimo. Ah smo neprijatelju naneh dosta gubitaka i zaplenili smo nešto municije. Povukli smo se u svoja uporišta, iz kojih smo onemogućavali iznenadne upade neprijatelja u sela.

Do nas su dopirale vesti o dizanju ustanka u celoj Bosanskoj krajini. Ubrzo smo uspostavili vezu sa ustanicima iz Bosanskog Petrovca i Bravske. Naš treći napad na Budimlić-Japru izvršili smo koncem oktobra 1941. godine. Za ovaj napad dobili smo pojačanje iz Jelašinovaca.

Luka Pavić, čija se kuća nalazi u Dolini Pavića imao je psa zvanog Rundov. Rundov je navikao da često odlazi u Japru

do kuće Dušana Vojnovića. U Dušanovoj kući bila je smeštena domobranska jedinica. Pokušao sam da se povezem sa Svetom Pavićem i Dušanom Vojnovićem. Setio sam se Pavićeva Rundova koji bi mi mogao poslužiti kao dobra veza. Poručio sam Luki da zatvori psa i da mu ne da hrane. Napisao sam pismo i dao Luki. On je pismo svezao psu ispod vrata i pustio ga u Budimhć-Japru. Nestrpljivo smo očekivah Rundova sa vestima. Stigao je sa pismom. Dušan nas je obavestio da su domobrani uplašeni i da pristaju da ne pucaju na nas, s tim da i mi ne pucamo na njih. Zatim da je održavanje veze sa neprijateljem u Bosanskom Novom otežano, kao i snabdevanje te da ih to mnogo dezorganizuje. Rundov je još mnogo puta odnosio poštu i nama služio kao dobar kurir. Nikad nas nije izneverio.

Krajem januara 1942. godine organizovali smo akciju na Sehića mlin. Trebalo je pronaći sigurne prilaze. U akciju su pošli: Božo Marčetić, Đuro Miljuš, Todor Čopić, Jovan Vukojević, Đuro Glušac i ja. Poneli smo šibicu i breme slame. Krenuli smo preko Paljevina po velikom snegu. Zbog mesečine približavanje cilju bilo je otežano. Od mlina do neprijateljske straže, bilo je oko 200 metara. Najzad smo bili pred mlinom. Zapalili smo slamu i za tren oka planuo je ceo mlin. Neprijateljska straža osula je paljbom. Mi smo se morali povlačiti uz potok, a ovaj je svojom ledenom korom, koja je pucala pod nogama, otkrivao naše odstupanje. Noge su nam se mrzle, ali, zadovoljni uspehom akcije, na hladnoću smo zaboravljah.

Posle drugog zauzimanja Japre² organizaciono se učvrstila Prijedorsko-ljubij ska četa čiji je komandir bio Stevo Vještica, a njegov zamenik Mile Vojnović. U sastavu čete bila su tri voda. Vodnici vodova bili su: Trivo Jelisavac, Mihajlo Pejić i Pero Vukojević. Sada je četa držala veći deo oslobođene teritorije. Neprijatelj je držao gradove i značajnija uporišta. Mi smo imali veliku slobodnu teritoriju.

⁵ Napominjem da smo za napad na B. Japru dobili brdski top, bacač i teški mitraljez. 14. marta 1942. godine nešto posle ponoći počeo je napad. Granate našeg topa i minobacača pogaaale su ciljeve i bez uređaja za gađanje. Pred zoru smo uspehli da zauzmemo rovove iznad kuće Dušana Vojnovića. Ove položaje držale su domobranske jedinice. Grčevite otpore pružile su ustaše iz rovova kod Sehića i Šoviljeve kuće. Satnik je uzalud neprestano ispaljivao crvene rakete tražeći pomoć. Do 10 časova zajedno sa drugim četama iz Podgrmeča, zauzeli smo sva ustaška uporišta u Japri. U ovom napadu zaplenili smo 280 pušaka, 6 puškomitraljeza i nekoliko stotina hiljada metaka.

Ohrabrena uspesima u borbi sa neprijateljem, Prijedor-sko-ljubijska četa je krenula ka selu Radomirovac prema reci Sani, u pravcu Kozare. U ovom selu nalazila se Peta kozaračka četa sa komandrom Stevom Raušem i političkim komesarom Lazom Lazićem. To je bio prvi i radosni susret sa Kozarčanima.

Jačanje NOB-a i formiranje novih jedinica iziskivah su potrebu organizovanog snabdevanja novoformiranih odreda. Zato je narod Slatine izabrao poverenike narodne vlasti — odbornike, koji su preuzeli na sebe organizaciju vlasti, i pozadine. Prvi odbornici bili su: Duro Vojnović, Ilija Marčetić, Mićo Čopić, Nedeljko Polovina, Gojko Vukojević, Mihailo Miljuš i Pero Jeftić.

Organizacija AFŽ-a je pletenjem čarapa, nošenjem hrane, ranjenika, radom u bolnicama i na drugim zadacima od prvih dana dalā svoj udeo na jačanju naših vojnih jedinica i organizaciji vlasti i pozadine. Prve odbornice AFŽ-a su: Anđa Marčetić, Rađana Vojnović, Joka Glušac, Ana D. Vukojević, Jela Miljuš i Stana M. Miljuš.

Pero VUKOJEVIĆ

NAŠE PRVE AKCIJE

ZASEDA

Avgust 1941.

Sunce je bilo još visoko, na zenitu. U logorima kordunaških partizanskih odreda »Brdo«, »Vojišnica« i »Radonja« je živo. Poslednje pripreme su već pri kraju. Pregleda se odeća i oružje. U mislima se preslišava hrabrost. Svi nastoje doleteti nagonu straha i pobediti u samom sébi, još pre akcije, izvesnu nelagodnost i nesigurnost. Izgledalo je da je to većini zaista i uspelo.

Ovo je prva akcija ovih odreda u kojoj će napasti na oružane formacije neprijatelja. Do sada su vršili samo diverzantske akcije na objekte i instalacije koji su služili okupatoru. Sada, posle petnaest dana od formiranja, treba se okušati u borbi sa dobro naoružanim neprijateljem.

S obzirom na te okolnosti trebalo je prvu akciju dobro pripremiti. Bilo je potrebno rešiti mnoga konkretna pitanja i probleme i obezbediti uspeh, jer je od toga zavisilo kako će se ovi odredi razvijati ubuduće. Svaki neuspeh mogao bi poljuljati veru u sopstvene snage i dovesti do razbijanja odreda. Zato se pristupilo detaljnim pripremama.

Najpre se počelo sa izborom objekta napada. Na prethodnom izvidanju, u kom su učestvovala ta tri odreda, odlučeno je da to bude jedno stražarsko odeljenje garnizona »Škola Vojišnica«. Utvrđeno je da taj garnizon daje stražu kod rudnika Vojišnica, udaljen oko 2 km od škole i da se svakodnevno vrši smena straže. Nova straža, odeljenje od 12 vojnika, svakog dana u 18 časova kreće iz garnizona, u koloni po jedan, sa međusobnim odstojanjem od oko 10 metara. U istom poretku vraća se stara straža od rudnika. Odlučeno je da se napadne na novu stražu u pokretu od škole do rudnika — na sredokračići.

Sledeće pitanje bilo je da se odredi broj partizana koji će izvršiti napad, odnosno postaviti zasedu. Bilo je poželjno da

pođu svi iz sva tri odreda. Ali, neki razlozi su nalagali da ipak ne idu svi, već da se izabere po nekoliko boraca iz svakog odreda. Prvi razlog je bio nedostatak oružja za sve, a drugi nedostatak vojničkog odela. Naime, htelo se da u ovoj prvoj akciji učestvuju samo oni borci koji i u pogledu odeće imaju zaista vojnički izgled, da okupator i po tome oceni da ubuduće treba da računa sa dobro naoružanim i opremljenim partizanskim jedinicama, a ne sa »neorganizovanim ruljama seljaka«, kako je to stalno u svojoj propagandi tvrdio i protiv kojih je, navodno zbog toga, preduzimaо okrutne represalije u kojima je spaljeno na stotine sela i ubijeno na hiljade ljudi, žena i dece. A u tim selima do tada nije bilo nikakvog otpora.

Razume se, vodilo se računa da se obezbedi bar minimalan broj ljudi, a kao minimum određen je broj od 24 borca. Toliko je i opremljeno za ovu akciju: 12 boraca za zasedu, 8 na obezbeđenju prema škoh, a 4 za obezbeđenje prema rudniku. Teži problem je bio sa oružjem. Jedva je sakupljeno, iz sva tri odreda, 23 lovačke puške (boljeg kvaliteta) i samo jedan vojnički karabin »manhher«, model 1875. godine, sa 4 metka. Odlučeno je da se taj jedini karabin, koji je imao najveći domet, da grupi koja će postaviti obezbeđenje prema garnizonu. Takođe je rešeno da ga uzme najbolji strelac.

Posle ovoga ostalo je da se odredi vreme i mesto zasede. Vreme je bilo uslovljeno sa vremenom pokreta stražarskog odeljenja, pa je to bilo lako odrediti. Na prethodnom izvidanju bilo je određeno i mesto zasede. S obzirom da su svi poznavali taj teren, predloženo mesto bilo je jednoglasno prihvaćeno.

Na kraju je izabran komandir grupe, određen signal za otvaranje vatre, kao i pravac povlaćenja. S ovim je izgledalo da su sva pitanja oko organizacije zasede rešena. No, iznenadno je iskrsao jedan delikatan problem. Jedan partizan, kandidat za člana KPJ, postavio je pitanje zarobljenika i postupka prema njima. Naime, on je predložio da zaseda prvi plotun ne opali u neprijateljeve vojnike, već preko njihovih glava, a da se zatim vojnici pozovu na predaju. 'Ako se predaju, da im se održi kraći govor, skine gornji deo vojničke odeće i u zamenu da civilna odeća, a zatim puste kućama ih da ostanu sa nama— ako to žele.

Oko ovog predloga razvila se vrlo žučna diskusija. Većina je bila da se puca ravno u vojnike. Culi su se glasovi: »Mi nemamo municije. Neki imaju samo po jedan metak i da to rizikujemo. Nel!« »Gadati pravo u glavu. Nismo ih zvali ovamo. Ovo je naša zemlja. Ovde su naše kuće. Šta traže oni ovde?« Jedva je ponovo došao do reči predlagač humanog postupka sa neprijateljem. On je dokazivao da je to naš stav, da je to stav KPJ, da je taj stav pravilan jer će neprijateljevi vojnici, koji su zavedeni ili prisilno mobilisani, dobiti mogućnost da se predaju, da pređu

na našu stranu ili, u najgorem slučaju, da će "njihov moral u borbi sa nama biti slabiji. Pružice im se mogućnost da predajom sačuvaju život. Pa ako i ponovo budu mobilisani, mi smo postigli svoj cilj: dobih smo oružje.

Opet ga je nadjačala vika veće grupe boraca: »Da. Sve je to lepo. Ne pucati u njih. Pozvati ih ha predaju. Ali, šta će biti ako oni između našeg prvog i drugog plotuna uzmu **zaklon**, otvore vatru i nametnu nam neravnopravnu borbu jer su bolje naoružani, a pomoć im može brzo stići? Niti se tada možemo povući, niti jurišati na njih.« Ali i predlagač ne popušta. »To je pogrešno, nastavlja on. To je kukavičluk. Oni se ne mogu snaći između naša dva plotuna. Zaklon nemaju gde uzeti, pošto su na cesti. Mi imamo inicijativu. Oni će biti zbunjeni. Bar će se veći na predati. Moramo im omogućiti predaju. To će nam koristiti ubuduće. Neće se boriti na život i smrt. A ako vide da odmah ubijamo, onda hoće«.

Ovo je izazvalo još veću buru. Naročito prigovor da je to kukavičluk. »To je uvreda za sve nas«, dobacivao je Ninko Radošević. Podržavalo ga nekoliko. »On nas vređa. Nećemo da ide sa nama«. Rasprava je postajala sve oštrija. Umešali se i oni koji nisu određeni za akciju. Govore svi odjednom.

Izenada, dođe do obrta. Predlagač je dobio podršku neko-licine boraca. Njima se polako pridružuje većina određenih za zasedu. Samo trojica se ne saglašavaju: Radošević, Pero Đurić i još jedan čijeg se imena ne sećam. Njih nije bilo moguće ubediti, ali isto tako ni isključiti iz zasede. Vreme ne dozvoljava duže međusobno raspravljanje. Postignut je kompromis. Ova trojica neka gađaju odmah. Ostali će prvi plotun preko *g*ava*. Svi su se složili da zarobljene treba pustiti. Na to je pristala i ona trojka.

Vreme je za pokret. Kombinovani odred od 24 borca krenuo je na zadatak i kada smo prišli na 500 metara do mesta određenog za zasedu, odvojila su se obezbeđenja. Dvanaestorica su postavila zasedu. Bila je to zaseda samo na levoj strani od pravca kretanja odeljenja. Zbog teškoća oko maskiranja zaseda se rasporedila na većem prostoru nego što je to bilo predviđeno. To je bilo opasno, jer je otežavalo da svaki gađa u po jednog. Jedna slučajnost još je više uvećala tu teškoću.

Tog dana straža se nije kretala u koloni po jedan sa odsto-
janjem, već u koloni po dva³— i to zbog pesme. Jedan vojnik počeo je da peva još dok su se nalazili, u krugu garnizona. Ostali, da bi ga mogli pratiti, nastavili su kretanje u gušćem rasporedu. To je komplikovalo naš plan. Ako ih pustimo u sredinu, krilna oružja nemaju domet. A ako ih pustimo do poslednjeg, levokrilnog borca u zasedi, ostajemo sa nepovoljnim odno-

som na levom krilu, a desno krilo nema dometa i ostaje pasivno. Kasno je da se bilo šta menja.

Sve se jasnije čuje pesma i ravnomerni odjek vojničkog koraka. Njihovo čelo već prolazi, desno krilo. Već su u sredini zasede. Držimo čvrsto puške, a srca ubrzano lupaju. Niko se nije mogao oteti uzbuđenju, niti potpuno savladati iskre straha. Pribhžavaju se levom krilu. Uto opali jedan metak iz zasede. Radošević je gađao čelnog. Zatim se prolomi pio tim iz lovačkih pušaka i poziv na predaju. Nije ubijen nijedan vojnik iz kolone. Samo je jedan ranjen.

Bio sam na desnom krilu. Od dima jedva primećujem sive siluete na cesti. Nema drugog plotuna. Trčim u pravcu grupe vojnika na cesti sa puškom na gotovo. Jedan mi dolazi u susret i predaje pušku. Bila je zakočena. Prebacujem preklöpnik kočnice i okrećem pušku prema ostalim vojnicima koji su mi okrenuti leđima i pozivam na predaju. Ne vidim još nikoga od naših. Opahše dva metka iz puškomitraljeza. Znao sam da to nisu naši. U magnovenju mi dolaze svakakve misli. Čujem lomljavu grana kroz šumu. Neki naši beže. To me još više uznemiri, a naročito pomisao da mogu ostati sam. Utom ugledah Peru Pajića, zvanog Čučo, kako udara jednog vojnika kundakom. Ide u mom pravcu. Meni kao da spade neki veliki teret. Ponavljam poziv na predaju. Grupa vojnika diže ruke. Čučo im skida puške. Pridem mu i zagrlim ga. Pitam ga za ostale i doznajem da su tu Periša, Lazo, Savić, Ruco, Lošo i Ninko. Ne zna za druge. Ranjen je Lazo Trbojević. Krećemo odmah sa zaronjenima u njihovom pravcu. Vidimo još dvojicu Vojnika, na obali u grmlju, koji su pokušah da pobegnu. Pozivamo ih da iziđu i predaju se. Oni izlaze i priključuju se ostalim zarobljenicima.

Dolaze Periša, Ruco, Lošo i ostali sa svojim zarobljenicima. Ima ih ukupno deset. Dvojica su ranjena. Puškomitraljezac je poginuo: on je opaho dva metka i ranio Trbojevića, kad su na njega skočila braća Durici — Lošo i Ruco i ubili ga. Jedan je vojnik nestao.

Već se sa pravca garnizona čuje jaka mitraljeska vatra. Brzo kupimo plen, oružje i municiju, i povlačimo se sa ceste malo u šumu. U nošenju plena pomažu nam i zarobljenici. Tu previjamo Lazu kome je metak prošao kroz desnu slabinu. Od opasača i štapova pravimo nosila. Istovremeno ubeđujemo zarobljenike. Dok im zamenjujemo vojnička odela za civilna govorimo im o ciljevima naše borbe, pozivamo na saradnju i učešće u NOB. Niko ne želi da ostane sa nama, ali obećavaju da se neće ni boriti protiv nas. Još su uvek veoma preplašeni. Puštamo ih. Iz pravca škole se sve više približuje vatra. Čujemo i poslednji metak iz našeg karabina na obezbeđenju. Šaljemo im odmah

jednog borca sa tri; zaplenjene puške, da zadržavaju neprijatelja dok se povučemo.

Formiramo kolonu sa plenom i nosimo Trbojevića. Priključuju nam se i drugovi sa obezbeđenja i pomažu nam u nošenju. Određujemo dvojicu za zaštitnicu. Tek tada vidimo da nismo svi. Od 24 sada nas je samo 13; 11 je nestalo: pobjegli su iz zasede i sa obezbeđenja. Razmišljam kako postupiti s njima. Znam da će biti predloga za oštre kazne, ali mora se imati u vidu da je to bilo prvo vatreno krštenje.

Krećemo se dosta brzo, ali tiho. Uto, začujem ispred nas razgovor: »Sigurno su poginuli kad se nisu već do sada povukli. Čujete li kakva je vatra tamo gde je zaseda?« i baš tada banusmo među njih, a ja im dobacih: »Nismo poginuli. Ranjen je samo Lazo Trbojević. Ako je vas 11 tu, onda smo svi.« Zamukli su. Nismo više ni reči progovorili. Bili su svi na okupu. Na njihovim licima videli su se stid i kajanje. Tek nakon izvesne šutnje jedan je progovorio: »Dajte da pomognemo«.

Tu smo odredili kraći odmor. Uspeh smo da izbegnemo raspravu o bežanju. Jedino je Mile Šimuhja izbrbljao da su oni kukavice i da ih treba sve streljati. Odmah smo ga prekinuli i time sprečili dalje komentare. I kasnije smo izbegli diskusiju o tome. Pokazalo se to kao potpuno opravdano. Jer, svi oni u drugoj i sledećim akcijama bili su pravi junaci.

Krećemo dalje. Na hvadi ispred naših logora napravili smo drugi odmor. Odatle treba da se grupe kreću svaka u pravcu svog logora. Postavilo se pitanje podele plena. Pero Đurić i Ninko Radošević odmah su predložili da ostane svakom ono što je zarobio. Oni su bili iz odreda »Radonja«. Kod njih se nalazilo najviše oružja. Nihko drži puškomitraljez. Smatrao sam da to nije pravilno. Jer, iz mog odreda bili smo u zasedi samo nas dvojica. Ostali su bili na obezbeđenju. Isti je slučaj bio i sa odredom »Vojišnica«. Mi smo već držali dve puške i niko nam nije osporavao pravo na njih. No, ja sam smatrao da odred pripada i više. Isto tako i »Vojišnici« treba dati srazmeran broj. Na kraju je dogovoreno tako da je svaki odred dobio po tri puške, a »Radonja« je ostao još i puškomitraljez. Za Lazu smo se svi postarali da se izleči. To je bio naš prvi ranjenik. I uspešno je izlečen. Tako se završila naša prva zaseda i prva akcija na oružanu formaciju neprijatelja.

PRVA USPELA BLOKADA

Te godine zima je izuzetno rano počela. Sneg je neumorno danima padao. Ah, tog hladnog jutra 22. decembra 1941. neočekivano je prestao. To nas je radovalo i zabrinjavalo. Beh pokrivač već je prelazio visinu od pola metra. Decembarska ofanziva

kordunaških partizana ipak ne jenjava. Njen odjek širio se daleko. Kordun je postao pravo ratište. Toga dana desilo se mnogo događaja. Neki od njih počeh su ovako:

Jedan partizan iz odreda »Brdo«¹ rano se probudio. Uzalud je pokušavao dalje da zaspi. Kao na neprekinutoj traci u mislima su mu se redale ranije akcije. Iza njih, u dugom nizu počeh su da se javljaju obližnji neprijateljevi garnizoni. Gledao je, kao na javi, obrise njihovih objekata, neposrednu okolinu, puteve koji su do njih vodili. Ipak, jedan od njih je najjače osvetljen. Bio je to neprijateljski garnizon stacioniran u škoh Vojišnica. No, pored objekata, zapazio je i nešto drugo: zavejane puteve, nemoguć saobraćaj po debelom snežnom pokrivaču. To ga je potpuno rasanilo. Skočio je sa ležaja, izašao napblje, umio se čistim belim snegom, a zatim viknuo: »Uzbuna!« Za tren oka ceo odred je bio na nogama, a patrole munjevito pojurile na unapred određene položaje.

On je prišao komandiru, izneo mu svoju ideju o odšecenom garnizonu, a zatim je ceo odred, koji je tada imao 62 borca krenuo preko Ključara ka Biljegu, malom prevoju između Vojnića i Vrginmosta. Tu, neposredno ispod Biljega, nalazila se škola Vojišnica u kojoj je još uvek bio stacioniran neprijateljski garnizon.

Ali, kao nekom čudnom igrom slučajnosti, istog jutra rano je ustao i žandarmerijski satnik, komandant toga garnizona. Odmah je bacio pogled oko škole po okolnim brdima i šumama. Svuda je bila nema tišina. To ga je još više zabrinjavalo. Već četiri dana nije dobio sledovanje za garnizon. Rezerve su¹ već pri kraju, a nekih namirnica nema nikako. Razmišlja: putevi zavejani, Vojnić — garnizon iz kojeg se snabdeva, ne javlja se, a već danima se oko njega čuju borbe.

Izgleda kao da se njegovo ranije nepoverenje u svoje pretpostavljene sada povećalo, pa ne nadajući se pomoći nići snabdevanju u ovim uslovima, odluči da napusti garnizon. Naređuje uzbunu. Jedinica je postrojena. Određuje patrole, koje odmah kreću. Za pet minuta, iza patrola, kreće glavnina kolone. Pola kolone već je izašlo¹ iz ograđenog kruga garnizona.

U tom momentu na Nježića brdu otvori se vatra: odred »Brdo« kretao se istovremeno i paralelno sa patrolom neprijatelja koja je, kad ga je primetila, otvorila vatru. No, odred je već stvorio obruč oko patrola i jedinice koja je izlazila iz garnizona, pa je satniku ostalo da se odluči ih za proboj iz obruča

¹ Odred »Brdo« pominje se u nekim dokumentima kao odred »Ključar« (»Zbornik« VSS, tom. V, knj. 2). Odred »Ključar« nije postojao, no pošto je odred »Brdo« imao bazu u rejonu sela Ključar (ispod Petrova gore), neki su ga tako nazvali

pravcem za Karlovac, ili da jedinicu vrati u utvrđeni garnizon. Odlučio se za ovo drugo.

U ovakvoj situaciji partizani pozvaše neprijatelja na predaju, no umesto toga, pod snažnom vatrenom podrškom onih koji još nisu izašli iz kruga, on se počeo povlačiti u utvrđene objekte. Sada je i odred otvorio vatru. Rezultati: četiri mrtva i nekoliko ranjenih kod neprijatelja. Odred nije imao gubitaka. Neprijatelj se ipak uspeo da se povuče u školu, ostavivši jednog ranjenog na položaju.

Sada je trebalo odlučiti: ili jurišati po debelom snegu na utvrđene objekte, ili blokirati garnizon. Komandir se odlučio na ovo drugo. Ali, sa snagama odreda (u ovoj situaciji mogao se osloniti na naoružane borce, kojih je bilo 38, ostali još nisu imali vojničko oružje) mogao je blokirati samo severnu i zapadnu stranu, a na južnu i istočnu da postavi osmatračice. Istina ovo su bili manje verovatni pravci proboja, no ipak ih je trebalo obezbediti. Odmah je poslat izveštaj Komandi Grupe partizanskih odreda za Kordun i Baniju i obaveštenje susednim odredima koji su učestvovali u blokadi posade u Vojniću. Odredi »Vojišnica« i »Radonja« dolaze prvi u pomoć — poslali su po 20 svojih boraca. Kasnije dolaze i delovi odreda »Debela kosa« (19 partizana). Postavljaju se obezbeđenja prema Vojniću i Vrginmostu (ovde oko 30 boraca), a garnizon »Škola Vojišnica« stavlja se pod preciznu vatru.

Četiri dana i noći razvijaju se dramatične borbe. Neprijatelj iz Vojnića i Vrginmosta pokušava da nadmoćnim snagama deblokira garnizon u školi, ali mu to ne uspeva. Isto tako garnizon iz škole pokušava nekoliko puta da se noću probije, ali je uvek dočekan preciznom vatrom i vraćen u utvrđenja. Stotinu partizana, svaki najviše sa po 10 metaka, osujećuje sve pokušaje nadmoćnog neprijatelja.

Na obema stranama oseća se velika nervna napetost i iscrpljenost. Četiri dana i noći nije se spavalo. Partizani su, ipak, u boljem položaju. Njima redovno stiže snabdevanje. Žene i devojke u korpama donose hranu na položaje. Za trenutak, dok bi borci obedovali, one su prihvatale i oružje.

Peti dan (26. decembar) donosi izvesno zatišje. Rezerve municije smanjile su se do kritične tačke i kod jedne i kod druge strane. Stedi se svaki metak. Ipak, partizanski položaji nadvišavaju garnizon, bolje je osmatranje i efikasnija vatra. Pod njihovom vatrom celo vreme nalazi se i bunar u dvorištu. Već četiri dana vojnici u garnizonu ne mogu se snabdeti vodom. Ne mogu uzimati ni sneg iz dvorišta. Počeše da se pomiču crepovi na krovu škole. Partizani nisu odmah shvatili razloge ovome. Pomislili su da je to radi osmatranja i gađanja. Ah, kada se kroz otvore počеше pojavljivati šake i grabiti sneg, bilo je jasno o

Čemu se radi. Odmah je donet jedan minobacač iz koga je izbačena jedna mina na krov. To je bila jedina mina s kojom su partizani tada raspolagali.

Posle nekoliko minuta pojavi se bela zastava — najpre na krovu, a zatim u dvorištu. Prekinuta je vatra. Odmah su poslali partizanski parlamentarci sa zastavicom. Garnizon je prihvatio uslove predaje. Zarobljena je čitava posada garnizona od 76 žandarma, ustaša i domobrana, ubijeno je 4, a ranjeno 6.

Partizani su dobili dragoceno oružje za nove borce: oko 70 pušaka, 4 puškomitraljeza i 1 mitraljez.

Razgovaramo sa zarobljenicima. Pričaju nam: »Dobro je samo što niste produžili sa minobacačem. Njega smo se najviše uplašili. Bili smo većinom na tavanu, radi snega. Crebra su nam se zapekla od brašna, a nismo imah vode«.

Tako se završila prva partizanska blokada na Kordunu. Jedna mina iz minobacača bila je presudna. Ali, do predaje garnizona sigurno bi došlo i bez te mine, samo, možda, nešto kasnije.

Dušan PEKIĆ

OSLOBOĐENJE VLASOTINACA 1941. GODINE

19. oktobra između 30. septembra i 1. oktobra 1941. godine Vlasotince je oslobodio Kukavički partizanski odred uz sadejstvo i pomoć mnogobrojnih aktivista NOP-a iz samoga Vlasotinca i okoline. To je ujedno bio prvi oslobođeni grad na jugu Srbije. Značaj oslobađanja ovoga grada bio je u ono vreme veoma veliki, predstavljao je početak stvaranja partizanske slobodne teritorije s obe strane Južne Morave u okolini Leskovca, Prokuplja a i severno oko Kruševca i Niša. Tu se prvi put pokazalo da snaga okupatora i njegovih domaćih slugu, kao i njihova vlast, ne samo što nije nerazoriva, nego da je slaba i može se rušiti. Postupak boraca koji su oslobodili Vlasotince, njihova vožnja autobusom do same periferije Leskovca, njihovo neustrašivo kretanje ne samo noću nego i danju drumovima oko ovih gradova i napadi na neprijateljske garnizone i pruge pokazali su nezadrživo narastanje Narodnooslobodilačke vojske.

Kukavički partizanski odred (nazvan tako po planini Kukavici — 20 km južno od Leskovca)¹ formiran je 10. avgusta 1941. Mnogobrojan i dobro naoružan, taj odred se odmah spustio sa Kukavice i počeo sistematski i vrlo uspešno da ruši prugu, naročito na liniji Leskovac — Grdelica. Time je okupatoru nanosio ogromne štete jer ga je ta pruga vezivala sa trupama u Grčkoj i sa celom oblašću Sredozemlja gde je pripremao nove i dalekosežne planove. Samo jeseni 1941. godine na ovom sektoru pruge uništeno je dvadesetak vozova.

Kukavički odred je počeo odmah i sa oružanim akcijama, pa je 15. septembra oslobodio Vučje gde je razoružana žandarmerijska stanica i demolirana velika tekstilna fabrika koja je punom parom proizvodila opremu za nemačku vojsku. Odmah

¹ Leskovački partizanski odred, koji je formiran na pl. Kukavici i tu uglavnom imao svoj logor, poznat je u narodu leskovačkog okruga kao Kukavički, jer je u okrugu, pored njega, postojao još Babički (na Babičkoj gori) i Jablanički (u zahvatu Jablanice i Puste reke).

Petar Lubarda: ZAROBLENICI

posle toga usledilo je oslobađanje Vlasotinca noću uoči 1. oktobra. Zapis o tome, koliko je meni poznato nije ostalo nikakvih, j, samo oslobađanje grada i borbe oko njega ovako su tekli:

Uoči samog napada sa Kukavice je pošla partizanska grupa jačine oko 35 boraca, što je predstavljalo polovinu' ukupnog brojnog stanja odreda. Pre toga je s aktivistima iz Vlasotinca i okolnih sela održano više savetovanja, napravljen je plan, ugovoreno vreme napada i određeni vodiči. Partizansko rukovodstvo je bilo tačno obavješteno o rasporedu i jačini neprijateljske posade, kao i svemu drugom što je bilo potrebno za tu akciju.

Partizani su se u početku orijentisali u svojim akcijama, pa prema tome i u svojim formacijama i obrazovanju odreda, uglavnom na pruge, veće gradove i živu silu neprijatelja, te je tako desna obala Morave (crnotravsko-pirotski kraj) ostala do izvesne mere zapostavljena iako su tu postojali svi uslovi za razvoj borbe i formiranje odreda. Područje Pirota i Lužnice se zbog toga orijentisalo na borbe niško-[^]svrljiških partizana, crnotravsko — prema Leskovcu i planini Kukavici, a vranjsko je imalo Vranjski partizanski odred koji se naslanjao na Kukavički smatrajući ga svojim jezgrom. Inače, u okolini samoga Vlasotinca u to vreme su partijski rad i pripreme za oružanu borbu bih vrlo intenzivni. Pored mnogih partijskih i omladinskih aktiva po okolnim selima, bile su formirane i organizacije KPJ u Vlasotincu, Crnoj Travi, sehma Orašju i Kozilu.

U akciju za oslobađanje Vlasotinca pošli su i komandant odreda Miloš Manojlović i pohtički komesar Vlada Đorđević, ah je koliko se sećam, ideju da se prvo ovaj grad oslobodi dao Košta Stamenković koji je takođe bio na Kukavici sa odredom. Pošto je najbolje poznao prilike u Vlasotincu i okolini kao i stanje partijske organizacije u tom kraju, Košta je i organizovao ovu akciju, krunisanu uspehom.

Napadna grupa je, dakle, brojala oko 35 boraca, bila je naoružana, pored pušaka i bombi, još i sa dva puškomitraljeza »brno« (jedan je nosio Bora Dimitrijević Piksla, a drugi — ja). Pešačili smo cele noći, prešli Moravu preko mosta iznad Grdelice i, pred zoru, preko sela Orašja, stigli u blizinu Vlasotinca. Tu su nam u susret izašli aktivisti, odveli nas u neke guste bagremare između vinograda (na oko 10 minuta daleko od samoga Vlasotinca). Tu nam je doneta hrana pa smo onda, u najstrožoj konspiraciji, potali da spavamo maskirani u tim bagremarima. Probudili smo se pred Veče, kada nam je opet doneta hrana; mogli smo da otkinemo koji grozd u vinogradu na čijoj smo ivici i predanih.

Stab odreda je na bazi izveštaja drugova iz Vlasotinca napravio raspored za napad, izdao naređenja; svakoj grupi dodelio vodiča pa se onda, u prvi mrak, pošlo u napad. Bio sam tada

desetar i moja desetina je dobila zadatak da napadne žandarmerijsku stanicu u kojoj je, prema obaveštenju, bilo 35 žandari ma. Kao vodiča dodelili su mi jednoga druga iz Vlasotinca koga nisam dobro ni video u mraku, ali mi je ostao u sećanju po tome što je nosio šlem, a zvao se Milorad Dimanić Miloš.² I ostale grupe su dobile vodiče. Primetio sam da je uopšte bilo dosta aktivista iz tog kraja koje nisam poznao. Oni su na poziv odreda i svojih partijskih organizacija došli da učestvuju u oslobađanju Vlasotinca. --

Moj pomoćnik na puškomitraljezu, koji je nosio okvire sa municijom i u isto vreme bio politički delegat desetine, bio je Milorad Kostadinović Neša. U Vlasotince smo ušli preko nekih njiva, napuštenih dvorišta, taraba; Dimanić nas je doveo do škole koju je od žandarmerijske stanice razdvajala samo uska ulica. Trebalo je da sačekamo znak za borbu, ali je meni to bilo nemoguće, jer mi je objekat napada bio u neposrednoj blizini. Desetina je zauzela položaj oko zidova škole i pp dvorištu. Ja sam sa puškomitraljezom prvo stao iza ugla odakle sam video stanicu, ali mi se to učinilo predaleko i nepogodno za gađanje te sam istrčao i legao u šanac ispred same stanice. Puškomitraljez sam razapéo ispred sebe ali je šanac bio veoma phtak a noć svetla. Malo dalje od nas na uglu gorela je i sijalica, a ispred žandarmerijske stanice stajao je stražar. Iskoristio sam vreme kad se stražar okrenuo na drugu stranu, dotrčao sam bliže njemu i tu legao. Međutim, Kostadinović je zaostao sa municijom i ja sam morao viknuti:

— Nešo, brzo ovde pored mene!

Odmah je dotrčao i legao pored mene ali nas je stražar tada primetio (mislim da nije bilo više od deset metara između nas i njega). Skinuo je pušku s ramena i dva puta viknuo: -- Ko je to?!, pa kao da se setio da to nije propisno, razleglo se kroz noćnu tišinu — Stoj!

Zandarm je opalio iz puške prema nama, a kuršum je udario u kamen kaldrme vrlo blizu moje glave. Više nisam mogao da čekam. Pritisnuo sam okidač puškomitraljeza. Moram da priznam da je u ono vreme za mene ubiti čoveka predstavljalo užasnu stvar. Nisam to mogao ni zamisliti. Zato sam i podigao cev više te su zrna proišala iznad njegove glave. Stražar je munjevitom brzinom pobjegao. Čak se bio i zaglavio u kapiji žandarmerijske stanice opasane visokim zidom. U istom trenutku počeh su da pucaju i ostali žandarmi, a i partizani koji su već bih zauzeli položaje oko stanice. Bora Piksla je malo kasnije zauzeo položaj iza kamenog stuba na uglu ulice i odatle je pucao.

² Milorad Dimanić Miloš poginuo 1944. godine kao načelnik štaba jedne brigade NOVJ.

Pošto je moj položaj bio u svakom slučaju previše isturen i otkriven (ležao sam nasred ulice bez ikakvog zaklona, pa su jne žandarmi mogli gdati kroz ma koji prozor dvospratne štapiće) ušao sam s Nešom u školu. Prišao sam prozoru okrenut pravo stanici i, ne otvarajući ga, ispalio rafal koji je proštepovao celu fasadu stanice i sve njene prozore. Na prozoru škole nije više bilo ni komadića stakla, te sam se pitao gde se izgubi to staklo kad ne vidim ni parče! Borba je bila u punom jeku. Ja sam sa prozora škole ispalio još nekoliko rafala, a partizani, raspoređeni oko stanice napali su je sa svih strana. Ubrzo sam čuo kako žandarmi dozivaju, a zatim počеше da izlaze na uhcu ruku dignutih uvis. Time je i borba prestala. Partizani su se okupili na uglu, pred zgradom sreskog načelstva koje je bilo neposredno do stanice.

Predalo se svih 35 žandarma. Zaplenih smo im puške i sve drugo oružje. Nasred trga iznete su i zapaljene arhive sreskog načelstva, poreske uprave i opštine. Sprečio sam da se strelja komandir stanice žandairmerijski oficir né sluteći -da će on kasnije biti četnički vojvoda i okoreli neprijatelj NOB-a. I sada mi je žao što su me drugovi tada poslušati. U gradu je bio i bugarski magacin namirnica za snabdevanje njihovih graničnih posada. Straža je pobjegla, a mi smo ceo magacin zaplenih. Što nismo mogh da poneseimo uništiti smo.

Uspeh je bio potpun. Telefonske žice sa Leskovcem bile su prekinute još pre početka napada tako da pojačanje neprijatelju nije moglo da dođe ni sa koje strane. Kad je sve bilo gotovo približavala se i zora. Trebalo je krenuti natrag jer je Kukavica bila daleko. A pre nje — Morava, drum i pruga — i to u neposrednoj blizini grada Leskovca. Prosto smo izgubili iz vida veliki putnički autobus sa oko 40 sedišta koji je saobraćao na liniji Leskovac — Vlasotince. Zato se i obrađovasmo predlogu da se njime prebacimo prema Vučju. Odmah smo našh šofera, probudili ga i naredili mu da nas vozi.

U autobus smo po to varili sve oružje i opremu zaplenjene u Vlasotincu, a zatim se na udobnim sedištima smestio ceo odred. Nisam želeo da sedim u autobusu, pa sam se popeo na krov i tu, iznad samog šoferovog sedišta, postavio puškomitraljez. Moj pomoćnik Neša sa municijom legao je do mene. Autobus je vozio drumom prema Leskovcu. Zora nas je već uhvatila. Na velikom gvozdenom mostu na Moravi zaustavila nas je straža. U svetlu farova video sam nekohko naoružanih ljudi kako stoje nasred druma, pred mostom, sa naperenim puškama. Šofer je, smanjujući brzinu, zaustavio autobus upravo pred njima. Oni su tada prišli vratima, očevidno neobavešteni da su unutra partizani. Ja sam sa kabine spustio polako cev puškomitraljeza pred same oči jednome od stražara. I ostah su je ubrzo uglédah. Još

i danas se sećam* tog šmešnog trenutka: stražar je raširio **ruke** poveo se unazad i umalo da padne u Moravu. Tako je bilo i sa ostalima. Iz autobusa su izašli ostali partizani i razoružali stražu. Tu *smo* uzeli nekoliko pušaka, a stražarima naredili da beže kud koji zna.

S mosta smo nastavili put autobusom prema Leskovcu Vlsšotinački drum kojim smo išli ukršta se sa drumom Niš-Skoplje. Njime je trebalo da skrenemo levo i to na samoj ivici Leskovca gde su onda bile jake nemačko — bugarsko - - nedićevske snage, što sa naše strane nije bila mala drskost.

Ne samo što nismo skretali s tog puta, već smo na raskrsnici izašli iz autobusa i podelili se: polovina je trebalo da nastavi autobusom preko sela Kopašnice ka Kukavici, a druga polovina da napadne Bugare u železničkoj stanici Đurđevo (prvoj do Leskovca), da je poruši, prekine saobraćaj i **likvidira** bugarsku posadu.

Ja sam bio u grupi koja je nastavila put prema Kukavici. Autobusom smo se približili Kopašnici. Usput smo čuli kako na Borđevu gruvaju bombe; puške se uopšte nisu čule. Bilo se već potpuno razdanilo i sunce je grejalo. U Kopašnici smo zapalili autobus, šofera pustili da se vrati kući, potovarili se sa zaplenjenim oružjem i opremom i polako pošli uz Kukavicu.

Bio je sunčan jesenji dan što je još više povećavalo naše zadovoljstvo uspehom u izvršenoj ičiji.

Kad smo bili ispod samog vrha, u blizini logora, stiže kurir grupe koja je napadala stanicu Đurđevo i saopšti da je borba bila teška jer je Bugarima stiglo pojačanje. Napad je izvršen gotovo po danu što je davalo preimućstva Bugarima koji su se branili iz rovova i utvrđenih zgrada. Tako železnička stanica Đurđevo nije mogla biti zauzeta, a u borbi su ranjena tri partizana, od kojih Krsta Miljanić Đudanski teže. Naredeno je bilo da "Vladimir Bukilić-Pop Mića³ koji je onda bio sanitetski referent odreda, odmah krene iz logora sa lekovima radi ukazivanja pomoći Đudanskom. Pop Mića je previo Đudanskog, zatim šu ga uz pomoć partijske organizacije preneli u Leskovac gde je i lečen.

U logoru na Kukavici su nas dočekali radosno zbog postignutog uspeha. Oslobođenje Vlasotinca u ono vreme sigurno je predstavljalo udarac okupatoru i njegovim slugama, ali je u isto vreme *doprinelo* i razgaranju narodnooslobodilačke borbe i na desnoj obali Morave.

³ Poginuo marta 1944. godine na Pasjaci kao komandant 2 južniiioravske brigade.

Dr Milivoje PEROVIC

PARTIZANI U BLINDIRANOM VOZU

Posebne poteškoće za neprijatelja predstavljalo je obezbjeđenje i održavanje normalnog saobraćaja na željezničkoj pruzi **Banjaluka** — Zagreb koja je za njega imala veliki ekonomski i vojni značaj. Zbog toga je ona bila stalni objekat naših napada. Spriječiti eksploataciju željezne rude iz rudnika Ljubija i izvoz drugih materijalnih dobara iz Bosanske krajine, kao i onemogućiti brz manevar neprijateljskih oružanih snaga ovom relacijom koja je obezbjeđivala dobru povezanost garnizona lociranih na području Kožare sa garnizonima na području Hrvatske, a to znači osporiti njihovu zajedničku intervenciju i tijesno sadejstvo kako pri napadu na naše snage na Kozari, tako i na Baniju i Kordun — bio je naš stalni zadatak. Napadi i uspjesi naših snaga neprijatelja su prisilili da znatno pojača svoje garnizone u: Bosanskoj Kostajnici, Dobrljinu, Bosanskom Novom, Svodni, Prijedoru, Kozarcu, Piskavici i Ivanjskoj. Pored ovih pojačanja neprijatelj je formirao posade — od voda do jedne čete — na svim željezničkim stanicama počev od r. Une kod Vohnje pa sve do Banjaluke. To je tražilo angažovanje i vezivanje za ovu prugu jačih naših snaga. Pred kraj 1941. godine osjećala se potreba za jednom širom vojnom akcijom, u kojoj bi učestvovala relativno naše manje snage, ali koje bi, primjenom lukavstva i diverzije, likvidirale neprijateljske posade i za duže vrijeme onesposobile saobraćaj na ovoj pruzi rušenjem većih i značajnijih objekata. Uspješnim izvođenjem ovakve jedne akcije oslobodili bismo naše snage za dejstvo na drugim pravcima, a saobraćaj bi bio onemogućen za duže vrijeme. Da bi se u potpunosti ovaj zadatak izvršio, štab bataljona (komandant Ivica Marušić Ratko¹ i komesar Žarko Zgonjanin) odlučio je da se zaplijeni blindirani voz, jer hi to bila puna garancija da će zamišljena akcija biti

¹ Ivica Marušić Ratko poginuo kao komandant 1. kozarskog NO udarne brigade u borbama na Manjači 1942. godine; proglašen je, za narodnog heroja.

uspješno izvršena. To bi bila i velika politička akcija koja i-
još više pokazala našu vojnu snagu i tim. popularisala Nem

Tada je Anđa Knežević, naša saradnica, pozvana u St h
5. bataljona, gde joj je dat zadatak da uspostavi vezu sa zan-
vjednikom blindiranog voza, domobranskim natporučnikom ?
koga smo već ranije imali izvjesne podatke da simpatizuje naro-
dnooslobodilački pokret. Anđi je rečeno, pošto uspostavi vezu
i uvjeri se da se sa njim može razgovarati o njegovom dopri-
nosu NOB, da mu postavi pitanje pod kojim uslovima bi nani
predao blindiranog voza i da M bi pristao na pregovore sa nama.
Ukoliko pristane, ona je imala da ugovori mjesto i vrijeme
pregovora i ličnost sa naše strane sa kojom bi on želio da pre-
govara. Ove zadatke Anđa je dosljedno i odgovorno izvršila
iako joj je prijetila životna opasnost, budući da je ustašama
već pomalo bila sumnjiva kao i natporučnik s kojim jo imala
veze. U noći 24. decembra u štab našeg bataljona u šumi Karan
nedaleko od s. Marini, stigla je Anđa Knežević i izvijestila da
natporučnik pristaje na pregovore, da je spreman da preda
blindirani voz pod uslovom da mu se garantuje život i da mu
se omogući da ode u partizanske jedinice na teritoriji Hrvat-
ske, a da na pregovore dođe komandant bataljona i još jedno
lice koje on povede sa sobom.

Pregovori su bili zakazani za dvadeset i osmi decembar od
pet do pola šest časova poslije podne u kući Anđe Knežević u
s. Brežičanima — Prijedor.

U štabu su otpočele pripreme za pregovore. Iskršavali su
razni problemi. Trebalo je obezbijediti da se stigne na vrijeme
i da nas neprijatelj ne primijeti — jer se mjesto za pregovore
nalazilo na potpuno otvorenom prostoru, udaljenom 150—200 m
od željezničke stanice u kojoj se nalazila jaka ustaška posada.
Do kuće se moglo doći samo noću. Ovaj problem mogao se rije-
šiti jedino dolaskom u kuću noć ranije. Sve je ovo predstav-
ljalo rizik da budemo otkriveni i napadnuti od neprijatelja,
a terenski uslovi su bili takvi da bi se malo ko mogao spasiti.
Opasnost je bila tim veća što je na pregovore morao da ide
komandant bataljona kojeg su borci i narod Kozare neizmjer-
no cijenili, poštovali i voljeli.

Dvadeset i sedmog decembra oko dva sata poslije podne
pozvao me komandant bataljona i naredio da se spremim, jer
treba sa njime da idem na pregovore. Za obezbjeđenje sam pri-
premio prvu desetinu mog voda. Oko četiri sata poslije podne
sve je bilo spremno. Krenuli smo. Gazimo dubok snijeg. Noć,
hladna, vedra, sija mjesečina kao dan. Sve je ovo znatno ote-
žavalo naše prikriveno dolaženje Anđinoj kući. Postojala je
mogućnost da nas neprijatelj lako primijeti. Međutim, zahva-
ljujući našem pažljivom kretanju i nedovoljnoj budnosti ne-

prijatelja, do toga nije došlo. Na cilj smo stigli oko pola noći. U dvorištu kuće sačekala nas je Anđa i njena majka. U njihovu štalu razmjestili smo borce, s tim što smo svakog upoznali kako će se boriti i šta mu je zadatak, ukoliko budemo otkriveni. Ratko i ja ušli smo u kuću. Sobe su bile pripremljene za naš smještaj i za pregovore. Kroz prozore smo osmatrao kretanje neprijateljskih vojnika oko željezničke stanice. Sa desetinom u štao uspostavili smo vezu žicom i zvončetom, tako' da smo iz kuće mogli da damo znak za borbu, u slučaju potrebe. Ratko i ja na smjenu smo se odmarali. Svanulo je. Iz sobe posmatramo kako ustaše odlaze u kafanu, kako se smjenjuju na straži, dočekuju i ispraćaju vozove. Budno pratimo svaki njihov pokret — da nas ne iznenade. Anđa je otišla u Prijedor da obavijesti natporučnika da smo stigli i da tražimo da neizostavno dođe u određeno vrijeme na razgovore. Valjda pod utiskom napetosti, neizvjesnosti i -iščekivanja vrijeme je vrlo sporo prolazilo.

Negdje oko sedamnaest časova 28. decembra ču se zvižduk lokomotive. Posmatramo. Voz ulazi u stanicu. Staje. Očekujemo da se pojavi naš pregovarač. Njega nema. Sama se Anđa vratila iz Prijedora. Reče nam: »Natporučnik nije mogao doći, jer ga već nekoliko dana kao sumnjivog prate ustaše. Zbog ovog se ni sa mnom danas nije sastajao, već mi je to saopštio preko jednog domobrana«. To je značilo da treba čekati još jednu noć i čitav jedan dan. I dalje čekati natporučnika u ovakvoj situaciji bilo je vrlo opasno, jer je teško obezbijediti da nas neprijatelj ne primijeti, a ako odemo, propade nam idealna prilika da naš plan ostvarimo. Situacija u kojoj smo se našli vrlo je delikatna. Neprimjetno sam posmatrao Ratka kako ozbiljno razmišlja šta da odluči. Obrati se i meni te pripita: »Šta misliš, da li da ostanemo ih da se povučemo?«. Odgovorio sam da on o tome donese odluku, jer nisam želio da bilo šta uradim što bi štetilo izvršenju zadatka, pa makar i po cijenu života. On se ponovo zamislio, pa reče: »Ja mislim da ostanemo, jer ako se večeras povučemo, propaće nam čitava stvar«. Složio sam se. Pošto je odlučeno da ostanemo još dvadeset i četiri sata na ovom mjestu, pošao sam kod drugova u štalu i upoznao ih sa komandantovom odlukom. Svi su se složili. Po završenom razgovoru sa drugovima ponovo sam se vratio u našu sobu. Malo smo se odmarali. Osvanulo je i dvadeset'deveti decembar. Napetost. Oprezni smo i pažljivo pratimo svaki pokret ustaša. Drugovi iz štale preko Andine majke javljaju da jedva izdržavaju zimu. Nevjerovatno je hladno. Međutim, moralo se ostati i dalje čekati. Iako sporo, vrijeme je ipak odmicalo. Približavao se čas stizanja voza kojim je trebalo da dođe natporučnik. Čuje se sirena lokomotive. Pogledasmo na prozor, voz je ulazio u

stanicu. Iz voza izlazi domobranski oficir i ide u našem pravcu u društvu Ande Knežević. Bilo nam je malo lakše, jer se sve iako sa zakašnjenjem, ipak odvijalo po planu. Ratko mi reče: »Evo ga stiže, nije nas prevario«. Stanična posada oko 40—50 ustaša se postrojila. Oficir je vršio smotru. U našu sobu uđe Anda te nam saopšti da će natporučnik odmah doći, čim obavi neki službeni posao u stanici. Ne potraja dugo kad se natporučnik u pratnji dva domobrana pojavi na dvorišnoj kapiji gdje ga je sačekala Anda. Domobrani se vratiše. Natporučnik sa Andom uđe u kuću. Pozdravismo se. Sjeli smo za sto i otpočeli dugo iščekivane razgovore. Odmah nam je saopštio da mu se žuri, da mora istim vozom da se vrati u Prijedor. Ratko mu na to reče: «I nama se žuri, vi izvohte iznijeti vaše stavove o pitanjima koja smo vam postavili, a sa kojim vas je upoznala Anda». Natporučnik izjavi: »Ostajem pri svemu što sam već obećao, ukoliko vi prihvatite one obaveze koje od vas tražim«. Dalje je rekao: »Posadu blindiranog voza sačinjava 18 ustaša. U lokomotivi su vozovođa, ložičar, ja i moj pratilac — domobran«. Napomenuo je da ne daje bilo kakvu obavezu u vezi sa predajom posade, već da vagon osvajamo sami, pošto ustaše njega, kao domobrana, uopšte ne slušaju. On je obećao samo predaju lokomotive.

Naše obaveze su bile: da obezbijedimo njegov život i njegovo prebacivanje u partizanske jedinice Hrvatske, da osvojimo vagon i likvidiramo ustašku posadu. Predložili smo da se akcija izvede noću 3/4. januara kod Vektarnice, 2 km zapadno od željezničke stanice Donja Dragotinja. Natporučnik je usvojio sve naše predloge sem vremena za izvođenje akcije i umjesto 3/4. zamolio je da to bude 5/6. januara. Trebalo mi je nekoliko dana da se pripremi za odlazak u partizane. Mi smo usvojili ovaj njegov predlog. Time su i naši razgovori završeni. Natporučnik je otišao na željezničku stanicu, a zatim vozom u Prijedor, a mi u logor bataljona, da se pripremimo za akciju.

IVICA MARUŠIĆ RATKO U BLINDIRANOM VOZU

Noću 31. maja 1942. godine snage 1. bataljona 2. krajiškog (Kozarskog) NOP odreda trebalo je da razore željezničku prugu Prijedor — Bosanski Novi, razoružaju garnizone Svodna, Blagaj i unište željezničku stanicu Bosanski Novi. Ovaj zadatak izvršio bi se uz pomoć blindiranog voza koji je trebalo na provarili zauzeti. Da bi se neprijateljska komanda zavarala tj. dovela u situaciju da pošalje na ovaj sektor blindirani voz, trebalo je zauzeti željezničku stanicu Blagaj, a prividno napasti Svodnu i zauzeti stražaru u Donjoj Dragotinji. Blindirani voz bi stao kod stražare u neposrednoj blizini Gornje Dragotinje da primi

obavještenja i desetinu vojnika koja je »uspela« pobjeći iz gtražare Donja Dragotinja. Kad osvoje blindirani voz, komandant bataljona njime dolazi u već zauzeti Blagaj. Tu se formira kompozicija od vagona koji su bili u toj stanici, uzima 2. i 3. Četu i vraća se u Svodnu koju napadaju snage 1. čete. Kad se likvidira garnizon u Svodnoj, kompozicija kreće u Bosanski Uovi i uz pomoć blindiranog voza uništava željezničku stanicu a, ako mogućnosti dozvole, ruše i most preko rijeke Sane. TT lom cilju jedan vod je bio u pripremi neposredno iznad željezničke stanice Bosanski Novi, raspoređen prema Kulskom brdu, „dje je bio ojačan neprijateljski vod. U momentu kad voz upadne u Bosanski Novi, vod bi vršio napad na Kulsko brdo, slično kao i u Svodnoj. Eto takva je bila zamisao ovog plana. Smjela, rizična i puna nepredviđenih okolnosti. A kako je plan ostvaren? Zauzeta je željeznička stanica Blagaj, razoružan garnizon i uništene sve željezničke instalacije i zgrade i fabrika gipsa. Na prevaru je zauzeta stražara u Donjoj Dragotinji. Komandant bataljona Ivica Marušić Ratko, u odijelu domobranskog oficira, sa desetinom partizana u domobranskim uniformama dočekao je blindirani voz i pozdravio natporučnika. Za to vrijeme jedna grupa drugova trebalo je da zauzme lokomotivu a Ratko bi u međuvremenu sa desetinom ušao u blindirani voz i razoružao-ustaše. Međutim, došlo je do nesporazuma s vozovodom. Njegov pomoćnik je stavio voz u pokret — nazad, tj. prema Prijedoru. U tom momentu većina partizana je iz desetine bila u blindiranom vagonu, Ratko i neki su se nalazili na stepeništu (u blindirani vagon se ulazilo sa krova). Nastala je jedna nepredviđena tragična situacija. Videći da nešto nije u redu, ustaše su se uzbušile. Počelo je puškanje u kojem je poginuo jedan partizan. I dok je voz jurio prema Prijedoru, desetina je razoružala vojnike, izbacila tijelo poginulog borca Milana Krnetića i zarobljeno oružje. Ložać-pomoćnik nedovoljno vičan, a osim toga pred ulazom u Prijedor je morao da uspori vožnju, stvorio je povoljnu mogućnost desetini. Ratko i drugovi su to iskoristili i pred samim Prijedorom iskočili iz voza. Srećna okolnost je bila i ta što je snijeg te zime bio visok. Na prijedorskoj stanici ložać-pomoćnik je iskočio iz lokomotive i u paničnom strahu vikao: »Čuvajte se, voz je pun partizana«. Pričalo se da su se svi iz željezničke stanice razbježali. Vojska je dugo opkoljavala blindirani voz iz kog se niko nije javljao. Nekoliko sati stajao je blindirani voz na željezničkoj stanici... Snage 1. i 3. čete koje su u Blagaju očekivale voz, kao i ostale snage 1. čete poviše Svodne i Bosanskog Novog u samu zoru su se povukle i oko podne stigle u logor bataljona. Uskoro je izbila i desetina na čelu sa Ratkom noseći natrag mrtvog Milana i zarobljeno-oružje.

Stevo RAUŠ-

SELO BUŠTRANJE IZ VRANJSKOG KRAJA

Nekoliko nedelja posle ulaska Nemaca u Vranje već se bilo -stišalo uzbuđenje naroda, prestale su da budu interesantne »ratne« uspomene vojnika koji su se vratili kućama iz rasformiranih pukova; administracija, škole i druge ustanove nisu radile; izgledalo je kao da nikad nisu ni radile i da nikom više neće biti potrebne.

Već 22. aprila u vranjski kraj su stigli bugarski fašisti i preuzeli vlast. S obzirom na zverstva Bugara u prvom svetskom ratu, građane je obuzelo osećanje Užasa. Bugarski okupator jednovremeno je uspostavio fašističku vlast na čitavoj okupiranoj teritoriji. Dovede su iz Bugarske kmetove, policajce i druge administratore, zauzele prostorije bivšeg načelstva i opština. Dugo vreme sedeli su sami u tim kancelarijama, jer se niko živ nije obraćao novoj vlasti. Sledilo je saopštenje građanima da su »od sada Moravski Bugari«. Počela je hajka na komuniste koji su još ranije ukazivali na ovakve represalije okupatora. U srpske škole dovedeni su učitelji iz Bugarske. Izmenjeni su natpisima javnim i drugim ustanovama. Htelo se da po svemu vranjski srez što više hći na svaki drugi srez u Bugarskoj. Međutim, članovi KPJ, SKOJ-a i ostali rodoljubi, po direktivi Partije, pristupili su akcijama: sakupljali su oružje, koje se nalazilo kod građana posle razbijanja pukova bivše armije i stvarali uporišta za borbu protiv okupatora. U Vranju, Bujanovcu, Surdulici, Masurici, Priboju, Bunuševcu, Buštranju, Tibudžu i drugim mestima okupljali su se simpatizeri Partije i po uputstvima komunističkih ilegalaca sakupljali oružje, sanitetski materijal i ostale potrebe za oružanu borbu.

Uporište sela Buštranja sačinjavalo je desetak omladinaca i 2—3 starija druga. 3—4 puta nedeljno organizovano je dobijanje vesti iz Vranja. Na večernjim skupovima, po kućama, obavestili su građani o najnovijim događajima, razgovarano je o bojkotovanju okupatorske vlasti, sakupljanju oružja i si. Neposredno po izbijanju rata između Nemačke i SSSR odlučili

smo da održimo veći skup seljaka, koji su bili spremni da se bore protivu fašizma. Pošto je bilo leto sastanak je organizovan, u kukuruzu pored škole. Voja Mamučić objasnio je prisutnima cilj sastanka. Govorio je da će SSSR pobediti bez obzira na trenutne uspehe Nemačke, da mi treba da se pripremimo za borbu, što je prisutne pobudilo na niz pitanja, kao: »Ko će obrađivati naša polja; šta ću sa ženom i decom; ko treba da nam komanduje«. Čule su se i izjave: »Ja sam za Rusiju«; »Ja sam od rođenja komunista, jer sam uvek nadničio« itd. Na ovom sastanku prilično se moglo oceniti koji su pristalice KPJ za oružanu borbu.

U srezu vranjskom osećale su se pripreme za stvaranje oružanih jedinica NOP-a. Usledile su i prve akcije. Tih nedelja u uporište Buštranje vraćali su Šima Pogačarević, Stojan Trojanović, Stojadin Pešić, Slavko Šnajder, Josif Trajković i drugi. Neki su i po nekoliko dana ostajali u selu, osećajući se bezbednim od okupatorske vlasti koja je za njima tragala. Nešto kasnije u Buštranju je formirana oružana desetina sa komandirima i političkim komesarima. (Komandir desetine bio je Dragomir-Gale Mitrović a politički rukovodilac bio sam ja). Desetina je bila naoružana puškama i imala nekoliko pištolja. Svako je držao pušku kod svoje kuće i primio obavezu da na poziv pođe gde bude trebalo. Komandir desetine bio je jedno vreme u sastavu Kukavičkog odreda. Učestvovao je i u napadu na Vučje pre no što se ponovo vratio u selo.

Desetina je prikupljala hranu za odred koji se nalazio iznad Vranja. Hranu su davali i neki imućni seljaci, koje smo načelno izbegavali, bojeći se provale. Hrana je preko organizacije u Vranju noću košmama doturana partizanskom odredom. U sklopu mnogih akcija i aktivnosti interesantan je sukob naroda i bugarske policije koji se odigrao 8. novembra u selu Buštranje.

Bio je Mitrov dan, kad se održavao veliki sabor. U masi naroda bilo je i dosta bugarskih pohajaca. Dogovorili smo se da prkosimo pohciji, s obzirom da su zabranjivali srpska kola i nošenje šajkača. Izazov je uspeo: policajci su prišli jednom seljaku, skinuli mu šajkaču sa glave i pocepali je, što je bio povod za napad na policiju. Stapovima, kamenicama i drugim batinama udarano je po policajcima, koji, izgleda, nisu smeli da otvore vatru i počeli su da odstupaju ka zgradi opštine. Tek kad su ušli u zgradu otvorili su vatru. Cele noći su pucah, ne smejući da izidu napolje. Ovaj događaj uzbudio je celu okolinu Vranja i podigao ugled organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta.

Sredinom decembra 1941. rukovodstvo Vranjskog partizanskog odreda odlučilo je da desetina iz Buštranja, zajedno sa

desetinama ostalih uporišta, zapali okupatorsku opštinu u Tibuđu.- Borci su se po kišnoj noći okupili u jednoj kući Buštranja i krenuh ka Tibuđu. Morah su da pregaze nabujalu Preobražanjsku reku da bi blokirah zgradu opštine. Otpočela je borba. Pohajci su pružili žilav otpor. Borac buštranjske desetine Radomir Zafirović je ranjen. Nedostatak iskustva i loše pripreme uticah su da opština nije osvojena, ah ovaj događaj i druge akcije odjeknuh su nadaleko.

Krajem decembra 1941. godine počele su u mnogim mestima represalije fašističkih okupatora u vranjskom srezu. Tom prihkom buštranjsko partijsko uporište izgubilo je 6 drugova: Dragomir Mitrović Gale, Voja Stojković, Trifun Antić, Dimitrije Stanković, Stanko Stanković i Radomir Zafirović.

Stojadin STOŠIĆ

VRAČEV GAJ 1941. GODINE

^lelo Vračev Gaj, u južnom delu Banata, na putu Bela Crkva — Kovin, udaljeno je oko jedan kilometar od granice prema Rumuniji. S proleća 1941. godine grupa aviona je iz dana u dan preletala selo u pravcu Deliblatske peščare, navodno radi odbrane granice, jer se sve više govorilo o ratu. Ljudi i omladina okupljali su se pred starom opštinskom zgradom i do kasno u noć prepričavali najnovije događaje.

27. marta, pozdravljajući raskidanje paktà sa Nemačkom, stigla je i vest o ulasku nemačkih trupa u Rumuniju. Učesnici u prvom svetskom ratu su nam govorili da Nemci time pripremaju napad na Jugoslaviju i da će verovatno pravac njihovog nadiranja ići od Temišvara preko Banata ka Beogradu. Takvo tvrđenje starijih ljudi potkrepljivano je i činjenicom što su Rumuni odmah po ulasku nemačkih trupa zatvorili sve prelaze na granici, pojačavajući stražu na mostovima preko reke Nere. U selo je stigla i jedna baterija poljske artiljerije, posedajući položaj u baštama na mestu Branik, odakle su Austrijanci u prvom svetskom ratu gađah »merzerom« utvrđenje Ram na Dunavu.

Situacija je ozbiljno pridonosila da se poveća uznemirenost od rata. Nove jedinice jugoslovenske vojske iz Pančeva svakodnevno su prolazile kroz selo Vračev Gaj; Sve više se govorilo o nastupu neprijateljske pete kolone, koja je naočigled naših ljudi radila na pripremama za doček nemačke vojske. U selu su bile svega tri nemačke porodice, ali se jak uticaj pete kolone osećao iz Bele Crkve, gde je više od polovine stanovništva bilo nemačke narodnosti, pa je ova varoš važila za kolevku pete kolone.

Švabe su početkom aprila na veliko spremale zastave sa kukastim, krstom i Hitlerove slike. Toliko su se osihle da su naočigled skupljale oružje i nasrtale na srpsko stanovništvo po gradu. Napadale su čak i naše vojnike. U blizini Vračeva Gaja, na putu prema Peščari, dvojica petokolonaša presrela su neko-

liko vojnika i pokušala su da im otmu puške. Kada su vojnici na njih otvorili vatru, pobjegli su na imanje bivšeg nemačkog poslanika Kremzera, koji ih je tamo sakrio.

Jednog dana u selo je došao neki Švaba, preobučeni u kaluđersko odelo i predstavio se kao prirodnjak koga zanima dolazak ptica sa- juga. Posmatrao je odžake na školskoj zgradi, gde su rođe napravile gnezda, a zatim se uputio prema granici! Po izlasku iz sela interesovao se gde je sva vojska smeštena i gde se nalazi artiljerijska baterija. Dan-dva kasnije vojska je kroz selo provela dvojicu Švaba, koji su uhvaćeni prilikom merenja širine puta i ucrtavanja mosta na reci Karašu. Vezani lancima, trčali su iza zaprežnih kola i duž ulice, ah su se držali bahato, preteći Srbima, da nam je to hćilo na neku šalu. Neobuzdana peta kolona organizovano je dočekala rat i u njemu aktivno učestvovala, doprinoseći brzom uspehu Nemaca.

DOLAZAK NEMACA

U ranim časovima 6. aprila snažne detonacije u daljini, jedna za drugom, digle su seljane s. Vračeva Gaja na noge. Eksplozije bombi u Beogradu prenosili su talasi Dunava. Odjekivala je čitava dolina reke Nere. Staro i mlado, žene i deca, istrčali su na ulice. Sa crkve su udarala zvona kao nikad do tada, označavajući početak rata. Opštinski pandur, čovek starijih godina, okačio je već dotrajali doboš oko vrata i trčeći od ulice do ulice najavljivao da su Nemci iznenada, bez objave rata počeli da bombarduju Beograd. Pozivao je sve preostale vojne obveznike da se odmah jave svojim komandama, jer je proglašena opšta mobilizacija. Avioni tipa »meseršmit«, koji su nedavno došli na naš aerodrom, podigli su se u vazduh. Kružili su iznad sela i doline reke Nere, čas -s leve čas s desne strane granice. Napravivši 3—4 kruga, uputili su se prema zapadu. Naši pogledi pratili su ih sve dok nisu zašli iza brda Velika humka. Očekivah smo da se ponovo vrate, ah to nismo dočekah. Ostao je samo pokoji »brege« koji je prilično nisko nadletao selo, a kad se spustio na zemlju izgledao je »umoran« kao što je izgledao svaki naš čovek toga dana.

I vojska se uskomešala. Kroz selo je iz dana u dan prolazila pešadija sa artiljerijom. Nekoliko dana držali su položaje na uzvišenjima Bunarišta, a posle su zaposeh utvrđene bunkere sa leve i desne strane puta Vračev Gaj — Dubovac. Baterija poljske artiljerije napustila je selo i zadržala se na rubu šume u Palfikoloniji. U selu su ostale samo granične jedinice i jedna pešadijska četa iz Bele Crkve, čiji se jedan deo smestio u školu i opštinu, očekujući svakog časa naređenje za povlačenje. 9.

ili 10. aprila popodne odjeknule su eksplozije mina. Porušeni su mostovi na reci Neri, što je bio znak da vojska odlazi iz našeg sela. Vojnici graničari, finansi i carinici priključili su se koloni vojske, koja se povlačila iz Bele Crkve prema Pančevu. Poslednji vojnik— telefonista napustio je selo. Vojsku je ispratila hladna košava, kiša i mokri sneg.

Selo je ostalo pusto. Otišli su svi sposobni za vojsku, a među njima i dobrovoljci, koji su se odazvali pozivu komunista da se bore protiv fašizma. Nekohko dana u selu nije bilo nikakve vlasti. 15. i 16. aprila pre podne, povećala grupa Švaba, predvođena poznatim folksdojčerkom Venchjem, došla je na kolima u selo i pucajući iz pušaka stigla do opštinske zgrade. Niko ih nije dočekao. Na svim kućama prozori su bili zatvoreni, a saloni spuštani, što je razbesnilo petokolonaše. Ušavši u kancelarije opštine, lupali su stvari i pucali u ormane. Pozvahu su opštinskog pandura da pozove na zbor sve ljude koji se nađu kod kuća, ah se okupilo jedva dvadesetak starijih ljudi. Jedan, od Švaba, obučen u crnu uniformu, naterao je prisutne da kleče ispred opštinske zgrade u znak pozdrava nemačkom oficiru L velikom Rajhu. Nemački oficir, koji je navodno prešao iz Rumunije, naredivši prisutnim ljudima da poštuju nemačku vlast, nastavio je put za Banatsku Palanku, praćen Švabama koje su pre toga orgijale u zgradi opštine. Na povratku iz Palanke, Švabe su ponovo naterale pandura da dobošem objavi da su Nemci preuzeli vlast. Poslušni pandur je išao od čoška do čoška, ponavljajući:

— Prvo i prvo, ove naše Švabe iz Bele Crkve i »praizik« iz Nemačke preuzeli su vlast u selu. Svako ko se usprotivi biće oteran u magistrat...

18. ili 19. aprila Švabe su ponovo došle u selo, na čelu sa Venchjem, pozvale nekohko svojih ranijih prijatelja, zasele su u Tudorovoj kafani »Zlatna zvezda« i tu formirale novu opštinsku upravu, sastavljenu od ljudi koji su bili na vlasti u doba vlade Milana Stojadinovića. Za predsednika opštine postavljen je Miloš Bogosavljević, imućni seljak, koji je imao poslovne veze sa Otom Boršovom, Geringerem i drugim Švabama. Nemci nisu imali potpuno poverenje ni u ovu upravu, pa su nešto kasnije postavili policijskog narednika »majnšaf-tovca« Lasla za komandanta sela. Uvođenjem okupatorske vlasti Srbima su svakodnevno stizala razna naređenja, upozorenja i pretnje. Jedna od prvih mera bila je da sva vojna lica koja se vraćaju kućama moraju predati oružje ili objasniti gde su bacila oružje. Posle mesec dana uveden je i policijski čas.

•PRVE ŽRTVE FAŠIZMA I POČETAK POLITIČKOG UTICAJA

Čim su došli u naš kraj, nemački vojnici su počeli divljački da se ponašaju prema narodu. Na putu od Pančeva preko Peščare do sela, otvarali su vatru iz pušaka i mitraljeza na ljude koji su tuda išli. Uplašeni narod bežao je kroz šumu. Bilo je dosta sveta koji se vraćao svojim kućama iz raznih mesta, a najviše je bilo vojnika. Nedaleko od reke Karaša fašisti su presreli grupu nedužnih ljudi i iz mitraljeza ubili dvojicu siromašnih nadničara: Božu Puju i Žarka Bolića. Ubijeni su za sobom ostavili šestoro nejake dece. To su u ovom kraju bile prve žrtve nemačke soldatije. Kroz selo se brzo pronela vest o svirepom ubistvu nesrećnih ljudi, koji su ceo svoj život proveli na švapskim imanjima, argatujući za suhu koru hleba. Njihova tela ležala su dugo u šumi i vrane su ih raznosile. Predsednik opštine Bogosavljević je naredio da ih tamo zakopaju, a svoje gospodare je izvestio da su neki nesmotreni cigani ubili dvojicu vojnika koji su se vraćali kućama. Međutim, cela okolina je znala za ovaj zločin fašista.

Početak maja u selo je stigao Marko Stojanović, jedan od najistaknutijih komunista ovog kraja, koji je krajem marta sa ostalim komunistima otišao u vojsku da se bori protiv fašizma. Opšta kapitulacija zatekla ga je u južnoj Srbiji, odakle je krenuo za Banat. Iz Srbije se prebacio preko Dunava u Banatku Palanku, odakle je došao u Vračev Gaj gde je *svratio u* "kuću brata od strica Ihje Stojanovića, pa odmorivši se produžio je kući. Prolazeći kroz štari komšiluk, gde je pi-oveo detinjstvo, zadržao se na uglu Šijačke male. Oko njega se brzo okupila poveća grupa mladića; jedva smo ga prepoznali. Na sebi je imao šiptarsko odelo, ana glavi malo belo keče. Očigledno -umoran, ah i nasmejan i radostan, sa svima se redom pozdravio. Pričao je kako je putovao više od 15 dana i propešačio skoro celu Srbiju. Govorio je o sramnoj izdaji oficira koji su pobegli, -a vojnike ostavili na milost i nemilost fašistima, da ih masovno odvedu u zarobljeništvo.

Sem Marka, u selo su pristizali i *drugi poznati komunisti* i napredni intelektualci, koji su odmah pristupili organizovanju partijsko-pohtičkog rada. U selu je i do samog rata bio razvijen napredni pokret, čiji su nosioci bili mladi intelektualci: Marko Stojanović, svršeni pravnik, Vlada Stošić, učitelj, Draginja Savković, učiteljica, Milutin Kojić, učitelj, Anđelija Jovanović, učiteljica, Milan Radovanović, student i drugi. Pored njih bilo je i dosta aktivnih simpatizera i pomagača KPJ. Međutim, neki od njih su dospeli u zarobljeništvo, a neki se nisu mogli odmah snaći u složenim uslovima okupacije.

Marko se odmah povezao sa višim partijskim forumom. Zajedno sa Milutinom i Divnom Kojić, Anđelijom Jovanović, Milanom Radovanovićem i drugima, razvio je snažan politički rad u selu. Povezao se sa nekoliko naprednih ljudi i omladinaca i privukao ih da rade za KPJ. Blagodareći svom velikom ugledu u narodu, slobodno je prilazio ljudima. Svako je bio voljan da čuje njegovo mišljenje. Jedne majske večeri, verovatno 15. maja 1941. godine, blizu Tudorove kafane, Marko je susreo Živu Dragića, Živu Jovičića i mene. Povelili smo srdačan razgovor. Marko se šalio sa Dragićem, jer je njega od ranije poznao, a zatim je prešao na temu o borbi radničke klase za bolji život radnika i seljaka, o ravnopravnosti u društvu i o predstojećoj narodnooslobodilačkoj borbi i dr. Slušali smo Marka i oduševljeno pratili svaku njegovu reč, sve do policijskog časa, a kad smo se rastali, ponavljali smo ono što smo čuli kao prvu lekciju. Sami smo posle toga tražili da se sretamo sa Markom i da razgovaramo. On je u nama probudio osećanja kojih ni sami u početku nismo bili svesni. Nas trojicu je, pored našeg dotadašnjeg komšijskog i dečačkog prijateljstva, Marko još više povezao preko zajedničkih ideja, da se nismo nikad razdvajali u toku revolucije.

STVARANJE PRVE ORGANIZACIJE SKOJ-a

Posle nekoliko susreta i sastanaka sa Markom Stojanovićem, dobili smo od njega na čitanje dve knjige: »Ljubim« i »SSSR u shci i reči«. Pročitah smo ih zajedno; najviše su nas privukle fotografije iz života i rada ruskog naroda. Živa Dragić, koji je do tada već pročitao nekoliko sličnih knjiga, dao nam je prva objašnjenja o socijalizmu. Jednog dana posle podne, verovatno 20. juna, Dragić nas je pozvao na sastanak u Pečićevu baštu blizu rumunske granice, gde nas je sačekao Marko. Posedali smo na travu ispod velikih topola. Marko se po običaju najpre šalio, pa je zatim tražio da svako od nas ispriča kako je shvatio pročitane knjige i šta mu se u njima najviše svidelo. Rekli smo mu da su nas knjige oduševile i da bi želeli i dalje da dobijamo takve knjige za čitanje. Zatim je Dragić iz knjige »Kako se kalio čelik« pročitao odlomak u kome se govorilo o herojskom delu omladinca u oktobarskoj revoluciji. Marko je objašnjavao svaki pročitani pasus, ističući da i mi moramo biti rešeni na ovakvu borbu i spremni da damo živote za bolju budućnost. Govorio nam je o dužnostima mladih komunista i kako treba da se držimo pred klasnim neprijateljem. Navodio je primere kako su se komunisti držali pred policijom, pa nam je kazivao i o svom hapšenju 1938. godine u Beogradu, kad je bio osuđen po Zakonu o zaštiti države. Upo-

zorio nas je da u budućem radu treba da budemo vrlo konspirativni i da o našim sastancima nikom ne govorimo, pa ni najbližim. Na kraju nam je saopštio da smo primljeni za članova SKOJ-a, pa nam je čestitao i objasnio značaj formiranja organizacije SKOJ-a u selu.

Bili smo uzbuđeni i zahvalni Marku na ukazanom poverenju. Odmah nam je postavio zadatke da razgovaramo sa nekoliko omladinaca, voljnih da nam pomognu u radu, a koji bi kasnije došli u obzir da se prime za članove SKOJ-a. Rastavši se od Marka usput smo razgovarali o SKOJ-u, pa nam je Živa Dragić detaljnije objašnjavao ulogu organizacije mladih komunista.

Početkom jula zakazan je prvi sastanak organizacije SKOJ-a sela Vračev Gaj. U nedelju popodne okupili smo se u prostorijama pekare Miloša Stojanovića, na kraju sela. Sastanku su, pored nas trojice, prisustvovali Marko Stojanović i Anđa Jovanović, koja je tih dana doputovala iz Beograda. Ljubopitljivo smo gledali u Anđu čiji nas je dolazak iznenadio, jer nismo poznavali njenu revolucionarnu delatnost. Ona je u to vreme živela u Beogradu, gde je još 1940. godine postala član KPJ. I Anđi je bilo malo neprijatno, pa je šaleći se rekla: »Pa zar ja ne mogu biti komunista, ako sam bogataško dete«. Marko se na to nasmejao i govorio je o zadatku naše organizacije SKOJ-a, da se ona proširi i okupi što veći broj omladinaca. Saopštio nam je da je za sekretara organizacije određena drugarica Anđa Jovanović, a za njenog zamenika Živa Dragić. Anđa nam je zatim opširno iznela najnovije događaje u svetu i pročitala »Proleter«. Živa Jovičić upoznao je prisutne kako su izvršeni zadaci koje je odredio Marko na prošlom sastanku, a zatim predložio da se u organizaciju SKOJ-a učlane Slobodan Ardeljan i Spasimir Petrović. Marko je, saslušavši predlog, rekao da sa Slobodanom i Spasimirom treba još jednom razgovarati. Anđa je, pak, predložila da se razmotri mogućnost prijema u SKOJ omladinaca: Pere Tasića, Radisava Brankovića i Ivice Jovanovića, te je Marko zadužio svakog od nas da radi sa po jednim od njih kako bismo na idućem sastanku mogli da ih učlanimo.

U Vračevu Gaju u to vreme osećala se vrlo živa delatnost komunista. Pored stvaranja organizacije SKOJ-a, Marko je organizovao i dve grupe simpatizera KZPJ, koji su radili za NOB. Prvu grupu sačinjavali su: Ankić Stanko, Stojanović Sava i Vlada, Dragić Laza i Stojanović Rada, ugledni seljaci, čiji je zadatak bio da okupljaju poštene seljake za pomoć NOP-u. Drugu grupu sačinjavali su intelektualci, aktivisti Partije: Milutin i Gina Kojić, Milan Radovanović i Iva Stojanović. Oni su imali zadatak da što više politički rade u masama, te su

bili povezani i sa aktivistima NOP-a iz Crvene Crkve, Banatske Palanke i Jasenova. U selu je neko vreme boravila i Draginja Savković Simka, do rata jedna od najistaknutijih žena komunista u našem kraju. Ona je jedno vreme bila učiteljica u Vračevu Gaju, pa su je vlasti zbog političke aktivnosti proterale u Makedoniju, gde je živela do izbijanja rata. 1941. godine došla je u Vračev Gaj, ah je usled stalne potrage nemačke policije otišla u Beograd, gde je živela pod lažnim imenom. Pri kraju 1941. godine odlazi u selo Blaznavu, blizu Rudnika, da bi stupila u partizanski odred. Međutim, odred se tada povukao sa Rudnika i ona ostaje u Blaznavi sve do marta 1942. godine kada je uhapšena i oterana u logor na Banjici. 1943. godine puštena je iz logora zbog bolesti i ponovo dolazi u sela Blaznavu, gde se povezuje sa aktivistima NOP-a i u novembru odlazi u partizanski odred. Međutim, na putu su je uhvatili Četnici i zaklali sa još dvojicom aktivista.

PRIPREME ZA ORUŽANU AKCIJU PROTIV OKUPATORA

Švapska pohcija iz Bele Crkve, na čelu sa kapetanom Otom Boršovom, pretresala je stanove komunista. Bih su kod Marka i Simke, ah ih nisu našh kod kuće, Marko se tih dana sklonio u bazu u vinogradu na Velikoj umci. Posle pohcijske hajke, koja je vršena i u drugim selima, Marko je oko 10. jula zakazao prošireni sastanak, kome su prisustvovali članovi KP, neki kandidati i članovi SKOJ-a. Sastanak je održan u njegovoj bašti, na mestu *zvanom* »jagodara«, gde su se i do tada održavah sastanci. U ranu zoru, dok se još nije razdanilo, svi smo se bih okupili. Dolazili smo po dvojica ih trojica, sa raznih strana, preko bašta. Mokri od obilne rose, posedah smó ispod topola, a Marko je u sredini klečao na krpari, gde je izgleda te noći i spavao. Pošto nas je obavestio o stanju na istočnom frontu i pročitao proglas PK KP Vojvodine, Marko je govorio o našim zadaokna u vezi sa pripremama za oružanu borbu protiv okupatora.

Odmah posle ovog sastanka počeh smo sa širokom akcijom za pronalaženje, prikupljanje i skrivanje oružja i municije. Za nekoliko dana sakupili smo 4 puške, oko 500 puščanih metaka, 3 ručne bombe, 3 pištolja i 2 kutije trotila. Pored toga, znah smo za nekoliko pušaka koje su ljudi sakrili vraćajući se s fronta, pa smo i to oružje i municiju sklonih na sigurna mesta. To je bilo naše prvo naoružanje u pripremama za oružanu borbu. Bih smo u velikom iščekivanju; rečeno nam je da se i po drugim selima vrše pripreme za borbu i kada se skupi dovoljno oružja, da ćemo otpočeti borbu protiv okupatora. Došla je di-

rektiva koja nalaže da se sve oružje i municija dobro podmažu i zakopaju, što je i učinjeno. Deo oružja je zakopan kod Laze Dragića, a deo prebučen u selo Kruščicu, gde su se nalazili partijski ilegalci.

•Posle sakupljanja oružja, dobili smo zadatak da prikupljamo odeću i obuću i spremamo zalihe hrane. Sakupili smo 3 do 4 čebeta, jedno kompletno vojničko odelo, nekoliko pari rublja, 3 džempera i nekoliko pari čarapa. Sva ova oprema iznesena je van sela i skrivena u kolibi na Velikoj umci. Sakupljeno je i 400 do 500 kilograma pšenice i brašna i smešteno u kući Ljube Kovača. Istovremeno su vršene i pripreme za paljenje žita, zbog čega su bila pripremljena tri skojevca, a drugarica Anđa je primila obavezu da zapaljivi materijal prenese iz Dubovca. Sabotaža je trebalo da bude sprovedena u atarima Vračeva Gaja i Bele Crkve, na imanjima poznatih Švaba. Međutim, do paljenja žita nije došlo jer nije dobijen zapaljivi materijal.

AKTIVNOST KOMUNISTA I REPRESALIJE FAŠISTA

Sem navedenih priprema i akcija, partijska organizacija odlučila je da se priđe širokom političko-propagandnom radu u masama, naročito među omladinom. Svaki član SKOJ-a dobio je zadatak da održava stalnu vezu sa po nekoliko omladinaca-simpatizera. Naša organizacija od 3 člana povećala se na 8 članova. Sastanci su češće održavani, a na njima su prorađivani partijski materijali: »Učenje o partiji«, »Klase i klasne borbe«, »Proleter«, kao i redovna »Obaveštenja« koja su sadržavala najnovije vesti iz zemlje i sa istočnog fronta. Radi upoznavanja naroda sa najnovijim događajima, štampali smo letke džepnog formata. Anđa Jovanović i Ziya Dragić sastavljali su najnovije vesti na osnovu podataka iz »Obaveštenja« i »Proletera«, a Pera Tasić je bio zadužen da ih otkuca na mašini i umnoži na šapirografu. (U kući Milutina Kojića, radio je mah propagandni centar gde su se skupljala i odašiljala razna obaveštenja). Sa prvim sutonom, kada se narod razilazio sa ulica, skojevci su rasturani ove letke po kućama, stavljajući ih ispod kapija u dvorištu i kroz šalone u prozore. O ovim lecima brzo se pročulo u selu i ljudi su na javnim mestima diskutovani o njima. Leci su rasturani ne samo među poštenim ljudima, već su stizali i do onih koji nisu voleli komuniste. Jednom smo ovakav letak stavili u stan policijskog narednika Lasla, koji ga je odrio u opštinu i pročitao predsedniku i notarošu, preteći da će sve komuniste pohvatati i oterati u zatvor.

Naročito radosno građani našeg sela Čitali su letak u kome se krupnim slovima pojavila vest o ustanku u Srbiji. Lèci su rasturani uveče, a već ujutro, od kuće do kuće, uveliko su pre-pričavane vesti o borbi partizana. Tačnost naših obaveštenja o ustanku potvrđena je posle nekoliko dana pucnjavom u blizini Hama na Dunavu. U selo su stizale vesti od ljudi koji su pre-lazili iz Srbije, da su partizani oslobodili celu okolinu od Po-žarevca do Velikog Gradišta. Oduševljenje naroda bilo je ogro-mno. Ljudi su otvoreno prilazili komunistima i pitali kad će se završiti rat i kad će partizani i »bačuška« uništiti Nemce. •

Nemci, uplašeni zbog ustanka u Srbiji i zbog njegovog uticaja na naš kraj, otpočeli su sa racijom i hapšenjem. Ne-koliko desetina poznatih pohtičkih ličnosti ovog kraja, među kojima i veći broj komunisti, našlo se u zatvoru gde su ih Nemci podvrgli maltretiranju. Posle izvesnog vremena, pod pritiskom javnosti, pustih su ih na slobodu, ah uz pretnju »da će biti smesta streljan, zajedno sa svojom porodicom, svaki onaj koji bude bilo šta preduzimao protiv nemačke sile«. Na-kon nekoliko dana policija i vojska izvršile su raciju u selu Crvena Crkva (oko 2 km od Vračeva Gaja), navodno što je jedno hce prešlo u Srbiju i stupilo u partizane. Raciju su izvr-šili noću, odvođeci iz kuća sve odrasle muškarce. Žene i deca su polunagi bežah iz kreveta i preko bašta dolazili u Vračev Gaj. U toj raciji iz sela su odveli 31 hce. Cela okolina je bru-jala o ovom gnusnom postupku fašista. Nekoliko dana su-dobo-šem obznanjivana selom razna naređenja nemačkih vojnih vla-sti, propraćena pretnjom: »Svakom onom kose odmetne u šumi ih ode u partizane biće streljana porodica, a kuća spaljena. Za svakog ubijenog nemačkog vojnika streljaće se 50 Srba, a za nemačkog oficira 100 Srba«. Objavljivane su učene za od-beglim ilegalcima, a pojavili su se i plakati o streljanim i veša-nim komunistima iz Beograda i Pančeva.

Fašistička hapšenja, racije i učene nisu zaplaših narod u širenju narodnooslobodilačkog pokreta; naprotiv, već krajem septembra 1941. godine u selu je postojala jaka partijska ćelija koju su sačinjavah: Marko Stojanović, Anđehja JoVanović, Ziva Dragić i Milan Radovanović. Organizovano su delovali 4 grupe SKOJ-a, čiji sekretari su bih: Ziva Dragić, Živa Jovi-čić, Radisav Branković i ja, i dve grupe kandidata KPJ, kao i veliki broj saradnika i simpatizera NOP-a. Uspešno je odr-žavana veza sa organizacijom NOP-a u Beloj Crkvi, Kruščici, Kusiću, Dupljaji i Gaju, gde su boravili partijski ilegalci. ' .

U mesecu oktobru, verovatno 20. oktobra, veće nemačke jedinice krenule su preko Banatske Palanke u Srbiju, napada-jući partizane, s boka. U pomoć im je došla i mađarska rečna flotila, koja je sa-nekoliko brodova tukla (bombardovala) Ram

i okolinu. I pored takvog nagomilavanja vojske, partizanske snage su oko 26. oktobra naterale Nemce, četnike i ljotićevece u Dunav — spasavao se kako je ko znao i umeo. Prelazeći preko nabujale reke na banatsku stranu, oni su dolazili u Vračev Gaj, mobilisali kola i bežali što dalje od Dunava. Dok' je ova pomešana rulja Nemaca i četnika prolazila kroz selo, onako mokri, jedan pored drugog ležali su u kolima, narod ih je prezrivo gledao. Mađarski oklopni čamci povukli su se iza Ače kod Stare Palanke i tu proveh nekohko dana. Ti uspesi partizana u Srbiji bih su od ogromnog moralnog i pohtičkog značaja za narodnooslobodilački pokret u južnom Banatu, iako je okupator u kasnijim borbama uspeo da potisne partizane iz ovog dela Srbije.

U selu smo tada pokrenuli akciju za prikupljanje novčanih sredstava, odeće, obuće i drugog materijala za pomoć partizanima. Akciju su sproveh komunisti i skojevci. Veliki broj aktivista i simpatizera NOP-a dao je dobrovoljni prilog za partizane. Sakupljeno je oko 70.000 — 80.000 dinara, dosta odeće i obuće, a i nešto namirnica. Bilo je ljudi u selu koji su sami nudili svoj prilog za partizane. Sav novac i oprema prebačeni, su do sela Dubovca, odakle su odvezeni u Srbiju i predati partizanima. Radi uspostavljanja direktne veze sa partizanima u Srbiji, Marko Stojanović je uputio Mišu Stojkoviću izvela Gaja sa još jednim drugom čijeg se imena ne sećam. Miša se prebacio preko Dunava u blizini Kostolca i pokušao da uspostavi vezu sa partizanima, ah nije uspeo, pošto su Nemci i četnici okupirah slobodnu teritoriju. Partizani su se povukli u unutrašnjost Srbije, a Miša i drug jedva su uspeli da se vrate preko Dunava u Banat.

FORMIRANJE MESNIH PARTIZANSKIH DESETINA¹

Sva dotadašnja organizaciona i politička delatnost u našem selu imala je za cilj otpočinjanje oružane borbe. Međutim, do oružanih akcija nije došlo, pa je u poznu jesen 1941. godine saopštena direktiva »da se formiraju vojne desetine u selu, u koje bi ušli članovi KPJ i sekretari skojevskih grupa«. Na jednom sastanku, održanom u kući Pere finansa, Marko Stojanović je govorio o sprovođenju partijske direktive. »Stvaranje vojnih desetina i borbenih grupa, koje će u svako doba biti spremne da se okupe i formiraju partizanski, odredi, je naš prioritetni zadatak«, zaključio je Marko, pa je odmah tu na sastanku i počelo formiranje desetina. Razmatrah smo koji bi

¹ Kad smo ih formirali nismo znali za termin kojim su ove desetine označene od Vrhovnog štaba, već smo ih zvali vojne desetine.

sve ljudi ušli u sastav desetina, a onda je predložio da desetina bude podeljena u dve grupe: u jednoj grupi da budu omladinci na čelu sa Živom Dragićem, a u drugoj da budu sredovečni ljudi, na čelu sa Stankom Ankićem.- Odlučeno je da grupe odmah počnu sa izvođenjem vojne obuke: rukovanje puškom, bombom i pištoljem. Određena su i mesta gde će se izvoditi obuka. U kući Stanka Ankića i mojoj kući, jer je položaj obe kuće bio povoljan (na uglu dveju ulica, te je omogućen lak prilaz sa nekoliko strana). Jedina teškoća bila "je ograničenje vremena za kretanje tj. policijski čas,, ah se i za to našao izlaz. Kretali smo se uveče preko bašta i sporednim sokačedom, kuda seoske patrole sa policijom nisu prolazile. Obuka se održavala svakih 8—10 dana.

Sa obema grupama vojne desetine rukovodio, je Marko koji je kao rezervni oficir imao i dosta vojničkog znanja. Obuka, ih kako smo je nazivali »egzercir«, izvodila se po određenom planu i na određenom mestu. Prvo veče upoznavali smo rukovanje puškom. Svi smo se okupili na vreme, osim Žive Dragića, koji se nije pojavio u ugovoreno vreme, zbog toga što se policijska patrola duže zadržala u njegovom kraju, pa nije mogao izneti pušku, koja se nalazila kod Stanka Ankića. Idući na zakazano mesto sa puškom preko ramena, primetile su ga moje komšije: majstor Slavko i Ljuba. Od Ljube se nije trebalo bojati, jer je bio simpatizer NOP-a, ah Slavku se nije moglo verovati. Marko iako ljut zbog ovog zakašnjenja uzdržao se da grdi Dragića, samo mu je rekao: »Budi hladnokrvan i u ratu kao što si sada«. Marko je Dragića voleo zbog razboritosti i odanosti NOP-u, ali je zbog ove greške naredio da še odmah razgovara sa majstor Slavkom i da mu se kaže da nikome ne priča da je video pušku kod Dragića.

Učili smo rukovanje s puškom na novom konjičkom karabinu. Marko nam je najpre objasnio na koliko se delova puška deh, kako se puni, kako se prazni, zatim kako se zauzimaju stavovi: ležeći, klečeći, stojeći. Svaki od nas morao je da to ponovi po jedanput, pa ukoliko što nije razumeo, ponavljao je još nekoliko puta, sve dok ne bi dobro upamtio određene radnje. Sem s puškom vežbali smo i rukovanje pištoljem: kako se puni, prazni i nišani. Pištolj je bio mah — kahbra 6,35, ah su se na njemu mogle naučiti najosnovnije radnje. Marko nam je pokazivao i kako se rukuje bombom, ali je nije otvarao, već nas je samo upućivao kako se pah i baca. Posle završene obuke razilazili smo se pojedinačno svojim kućama. I pored velike opreznosti najbliže komšije su saznale da se okupljamo "i u •noći dugo zadržavamo.

Naučili smo i nekoliko partizanskih pesama. Svi smo bili obavezni da prepíšemo pesmu i da je za idući sastanak nau-

čimo napamet. Anđa, koja je bila zadužena za naš rad, dik^l rala nam je od reči do reči svaku pesmu, a posle bi je tiho ohy" vala. Brzo smo naučili tri pesme, i to: »Mitrovčanku?, »Bue-čanku« i »Budi se Istok i Zapad«.

OSTALI SMO BEZ REVOLUCIONARA I PRVOBORACA

Dolaskom zimskog perioda svakome od nas je slavljeno u. zadatak da mora pronaći po jednu do dve baze kod simpatizera NOP-a. Baze je trebalo tražiti prvenstveno u **kućama** gde nema mnogo članova porodice; kuća se morala nalaziti u zabačenom kraju sela, radi nesmetanog ulaženja i izlaženja. U isto vreme je odlučeno da svako u svojoj kući napravi jedno ili dva skloništa, gde bi se privremeno mogli smestiti: oružje, hrana, odeća, obuća i drugi materijal. Za kratko vreme pronađene su 4 baze kod simpatizera NOP-a: Dušana Dobrića, Rade Jožića, Rade Stojanovića i Žive Nedeljkovića. Ujedno je izrađeno oko 10 skloništa u plastovima sena, kamarama slame, kukuruzovini i dr. Čim su stvorene prve baze u selu, u njima su boravili partijski ilegalci: Dejan Brankov, Zarko Zlatar, Vlasta Vuletić i dvojica partizana iz Srbije — imena im se ne sećam. Kasnije su ove baze koristili Marko i Anđa, kad su prešli u ilegalnost.

Pokret je obuhvatio znatan broj ljudi, a na prvom mestu omladinu. U sprovedenim akcijama, na sakupljanju oružja, dobrovoljnih priloga, odeće i obuće, kao i u drugim akcijama, najviše su učestvovali skojevci. Oni su preuzeli održavanje veza sa organizacijama NOB u Beloj Crkvi, Kruščici, Banatskoj Subotici, Duplejaji, Dubovcu, Gaju i u drugim mestima belocrkvanskog i kovinskog sreza. Ceo rad odvijao se veoma organizovano i konspirativno.

Za ovako uspešan rad na organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta u Vračevu Gaju i u belocrkvanskom srezu, nesumnjivo, najviše je zaslužan Marko Stojanović. On je bio istaknuta intelektualna ličnost, istrajan revolucionar, hrabar i odvažan borac, pažljiv i dostojanstven čovek, veliki organizator i dosledan komunista. Kao takav uživao je ogromne simpatije kod širokih narodnih masa. On je stekao veliko pohtičko iskustvo radeći u naprednom pokretu, najpre kao srednjoškolac, a zatim kao student. Prekaho se u raznim akcijama i demonstracijama protiv nenarodnog režima u bivšoj Jugoslaviji. Od 1935. godine, kada je postao član Komunističke partije, delovao je aktivno na Pravnom fakultetu u Beogradu, a istovremeno je radio na širenju naprednih ideja u našem selu. Najveća mu je zasluga što je prvi u selu posejao i gajio ideje Komunističke

partije. 1938. godine stvorio je prvu ćeliju Komunističke partije u selu, čiji je bio sekretar. Zbog revolucionarne delatnosti bio je stalno proganjan i maltretiran. Mesne vlasti su ga proterivale iz sela, a beogradska policija pratila ga je u stopu i 1938. godine uhapsila. Prilikom hapšenja u stanu mu je pronađena marksistička literatura, a na zidu okačene slike Maksima Gorkog i Lapasionarije. Pohcija ga je pretukla i tako izmučenog oterala u beogradsku glavnjaču. Osuđen je bio. po zakonu 0 zaštiti države na godinu dana zatvora.

Na poziv Partije za oružani ustanak 1941. godine, Marko je od prvog dana ulagao sve svoje umne i fizičke sposobnosti za pripremanje i stvaranje narodnooslobodilačkog pokreta za borbu protiv okupatora. Za njegovo ime nije vezano samo selo Vračev Gaj, već ceo narodnooslobodilački pokret u belocrkvanskom srezu, koga je on čvrsto povezao i njime rukovodio. Rađeći kao sekretar Sreskog komiteta za belocrkvanski srez, on je tokom 1941. godine živeo poluilegalno. Najviše je boravio u bazi u "rejonu Velika umka, blizu Dehblatske peščare. Njegova baza bila je mesto gde su se okupljali i održavali sastanke najviši funkcioneri Partije iz ovog kraja: Dejan Brankov, Ziva Jovanović, Žarko Zlatar, Bogdan Drenče i dr. Međutim, nemačka pohcija stalno je tragala za istaknutim komunistima. Tako je 8. septembra 1941. godine šef mesne pohcije (poznati kulturbundovac) nemački kapetan Oto Boršova iz Bele Crkve izdao poternicu za 49 komunista: Žarkom Zrenjaninom, Dejanom Brankovim, Markom Stojanovićem, Draginjom Savković, Stanikom Munčan Veselinov, i dr. Marka je često tražila pohcija, ali ga nije uhvatila. 4. marta 1942. godine Markovu kuću je blokirala pohcija, ah ga ni ovog puta nisu pronašli. Od tada je prešao u potpunu ilegalnost. Kao partijski ilegalac živeo je i radio u selima južnog Banata, a najviše se zadržavao na terenu belocrkvanskog sreza odakle je rukovodio NOP-om.

I Okružni komitet za južni Banat visoko je "ocenio njegov rad i rezultate na organizovanju NOP-a, pa ga je odredio za komandanta Južnobanatskog partizanskog odreda. Prilikom formiranja odreda (9. marta 1942. godine) Marko nije odmah, preuzeo dužnost komandanta usled nastale situacije na tom terenu, pa je trebalo da krene 5. jula 1942. godine u Dehblatsku peščaru gde je bivakovao partizanski odred. Sve je bilo pripremljeno i po njega su krenuli Miša Stojković i Zlatko Buzendžija, borci partizanskog odreda koji su bili određeni da ga prate na putu do odreda. Polazeći u odred Marko je želeo da još jednom svrati u svoj Vračev Gaj, da se vidi i pozdravi sa najbližim saradnicima. Toga dana u bazi na mestu zvanom »kraljica«, blizu Vračeva Gaja, nesrećnim slučajem bio je teško ranjen i posle tri dana umro je na rukama svojih najbližih dru-

igova. Tako se završio životni put revolucionara, borca i rukovodioca ovoga kraja. Nesreća mu je, preprečila put onda kad je trebalo da izvrši najveći zadatak Partije — komandanta Južnobanatskog partizanskog odreda.

Posle smrti Marka Stojanovića, fašisti su u Vračevu Gaju uhapsili preko 30 lica. Najbliži Markovi saradnici, Anđelija Jovanović Anđa zajedno sa Živom Dragićem, 8. jula 1942. godine prelazi u ilegalnost. Anđa je rođena 4. februara 1921. godine u Vračevu Gaju. Još kao učenica belocrkvanske gimnazije, a kasnije i kao učiteljica opredelila se za napredni pokret i. f. i. (). godine postala član Komunističke partije.

Kao komunista prihvatila je poziv Partije i početkom jula 1941. godine dolazi iz Beograda u Vračev Gaj i uključuje se u rad na pripremama za narodni ustanak. Zajedno sa Markom Stojanovićem učestvuje u organizovanju Narodnooslobodilačke borbe u ovom kraju. Aktivno radi na stvaranju organizacije SKOJ-a u selu i postaje njen prvi sekretar. Kao sekretar SKOJ-a znalački je prilazila omasovljenju omladinske organizacije. Bila je pokretač i organizator skojevskih akcija i čvrsto je povezala sve skojevske organizacije u belocrkvanskom srezu. Kao veoma dobar organizator i sposoban omladinski rukovodilac, ubrzo dobija složenija zaduženja i područje njene aktivnosti postaje znatno šire. Već sredinom 1942. godine (ne znam tačno datum) postaje sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a.

Anđa Jovanović kao ilegalac i sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a zajedno sa Dejanom Brankovićem i Žarkom Zlatarom, članovima OK, aktivno radi na obnovi i organizacionom učvršćenju partijskih i skojevskih aktiva. U to vreme besnela je zloglasna Špilerova pohcija, nastojeći da uništi NOP, ah to nije uspela. Anđa je povremeno dolazila u Vračev Gaj sa Živom Dragićem i bila inicijator da se aktivira rad SKOJ-a i povežu saradnici NOP-a radi stvaranja osnova za pružanje materijalne pomoći partizanskom odredu.

Zbog teških uslova partizanskog ratovanja i stalnih hapšenja koja su fašisti vršili po sehma, odred je povremeno bio odsečen od sela i simpatizera NOP-a. Anđa Jovanović i Dejan Brankov, organizacioni sekretar OK za južni Banat, po direktivi Žarka Žrenjanina (koji se u to vreme nalazio na terenu južnog Banata) početkom oktobra 1942. godine prelaze u istočni deo Banata, na rumunsku teritoriju, radi proširenja NOB-e i stvaranja uslova za prebacivanje Južnobanatskog partizanskog odreda u banatsku klisuru. Izvršavajući zadatak oni su u noći 18/19. oktobra 1942. godine naišli na zasedu rumunskih fašista, u blizini sela Belobreška. Rumunska vojska otvorila je vatru iz pušaka, Anđa je bacila bombu, ah ona nije eksplodirala. Dejan je bio ranjen i posle ubijen. Ona je pokušala da beži.

ali je pala pogođena sa tri metka — dva su je pogodila u grudi, a jedan u nogu. Teško ranjena, bila je zarobljena.

Koliki je ovo bio gubitak za Partiju i SKOJ, vidi se iz pisma Žarka Zrenjanina, sekretara PK od 29. oktobra 1942. godine, upućenog Pokrajinskom komitetu za Srbiju, gde kaže: »Ovih dana su nam ubijena dva člana OK. Jedan je Dejan Brankov, a drugi je drugarica sekretar OK SKOJ-a«. (Drug Zrenjanin je tada bio obavešten da je u oružanom sukobu sa rumunskom vojskom i Anđa poginula.)

Rumunski fašisti lečili su Anđu u Novoj Moldaviji. Kada su joj rane zalečene, predah su je zloglasnom Spileru, komandantu javne bezbednosti za Banat. U zatvoru, a kasnijemu logoru, ona se hrabro držala, onako kako je Partija učila. Streljana je sa 159 rodoljuba. 6. septembra 1943. godine. Tako se ugasio život najistaknutije omladinke ovog kraja i sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a za južni Banat.

Okupator je nastojao da po svaku cenu uništi partizanski odred, ah mu to nije uspelo, iako je odred podneo velike žrtve. Ka tom putu narodne revolucije poginuli su Živa Dragić i Ziva Jovičić, sekretari SKOJ-a iz Vračeva Gaja. Pali su posle godinu dana Markove smrti, istog dana i istog meseca. Oni su kao dečaci u selu bih ohćenje poštenja, mirni, skromni učenici, ali i odlični đaci belocrkvanske gimnazije. U svojoj 16-oj godini postali su članovi SKOJ-a, a Ziva Dragić i član Komunističke partije. Vrlo savesni i idejno nadahnuti omladinci izvršavah su najsloženije zadatke: kao skojevski rukovodioci, partijski ilegalci i borci Južnobanatskog partizanskog odreda. Njihovu mladost presekao je fašistički rafal. Slučaj je hteo da smo sva trojica i ovog puta bih zajedno. Sedeh smo jedan kraj drugog, kao nekad ispred kuće na sokaku ih na prvom sastanku SKOJ-a, a sad kao borci Južnobanatskog partizanskog odreda, kad su fašisti iznenada napali odred na mestu zvanom Rit, između Dunava i sela Gaja, blizu Kovina. U istom danu i na istom mestu pogodio nas je isti nemački rafal, ah ja sam lakše ranjen i skočio u spasonosnu trsku, a oni su ostah na mestu mrtvi. Bio je to 5. jul 1943. godine. U jesen iste godine poginuo je i mlađi Markov brat Vlada, u sukobu sa pohcijom u Vračevu Gaju. Fašisti su ga mrtvog gazih i sahranili na konjskom groblju.

Poginuli su prvi komunisti, revolucionari, hrabri skojevci i organizatori narodnooslobodilačke borbe u Vračevu Gaju.

Živa SIJAČIĆI

BORBE NAŠE ČETE U 1941. GODINI

Na južnim padinama i u podnožju planine Lisina, pa sve do reke Plive, nalazi se nekoliko sela — Lubovo, Vražić, Bcšnjevo i Šipovo. Od boraca iz ovih sela formirana je 7. četa. Ta sela su odvojena od svojih suseda sa jugoistoka rekom Plivom, a sa jugozapada visoravni Borovicom i kanjonom reke Sokačnico, te čine malu geografsku celinu iako su razbacana. Takav geografski položaj, ispravna orijentacija u borbi protiv okupatora i svih domaćih izdajnika, kao i moralna i materijalna podrška naroda — omogućili su 7. četi gibak manevar i opstanak u svim situacijama, pa i u onoj u kojoj se našla u proleće i loto 1942. godine.

Kapitulaciju stare Jugoslavije stanovništvo tog kraja dočekuje sa razhčnim stavovima. Jedan deo neupućenog muslimanskog stanovništva, i pored opreznosti u prilaženju ustaškoj NDH, priželjkivao je dolazak Nemaca. Nasuprot tome, bilo je najviše onih koji su negativno gledali na dolazak Nemaca i ustaša.

Iako u tim sehma nije bilo organizovanih ljudi — članova KPJ, ipak se naslućivalo da dolaze veliki događaji za koje se treba pripremiti. Zbog toga su ljudi sklanjali oružje do koga se došlo (tim pravcem je prošao dački bataljon i poneka grupa bivše vojske). Tom prilikom neki rezervni kapetan I klase u Šipovu je pozvao grupu mladića među kojima su bili Milan Milošević i Marko Kozomora, rekao im da su bacili oružje, da ga treba skupiti i privremeno sakriti, jer će biti potrebno.

Već su se počele uočavati prve posledice ustaške vlasti. U Šipovu se, kao mesna vlast, pojavljuje ustaški stožer, sastavljen od ljudi, za koje se znalo da su skitnice i neradnici. Ti ljudi nisu imali poverenja ni kod srpskog, ni kod muslimanskog stanovništva. Još veću sumnju i ogorčenje naroda izazvala je

organizacija obezbeđenja te vlasti. Pored reorganizacije bivše žandarmerije u Šipovu, u svakom selu naoružano je po 10—15 ljudi sa starešinom' na; čelu, koji je imao neograničenu vlast u selu. Od tih ljudi moglo se očekivati samo najgore. I, zaista, oni su odmah počeli da se siledžijski ponašaju, naročito prema srpskom stanovništvu. Počela je pljačka, maltretiranje, nasilje i premlaćivanje ljudi bez ikakvog razloga. Počelo je i zatvaranje nevinih žrtava. 27. jula iz sela Vražića zatvoreno je 15 ljudi koji su premlaćeni i divljački mučeni, a dvojica od njih (Ostoja Dajčić i Mladen Krndija) su u ustaškom stožeru i streljani. Počelo je krvavo obračunavanje ustaša sa nedužnim stanovništvom, tako da je do 5. avgusta, samo iz sela Vražića, streljano 45 ljudi.

U takvoj situaciji, prostrujalo je i tim krajem uputstvo o tome šta treba raditi i kako se suprotstaviti ustaškom nasilju. Narodu su predočene posledice naivnosti, poverenja u »vlast«, neopreznost prema ustašama. Dat je zadatak da se ljudi sklanjaju, da se kriju od ustaša i beže u šumu.

Dvadeset sedmog i dvadeset osmog jula saznaje se o početku ustanka; čuje se puškanje u Pljevskom Vrelu, Pljevim Podovima, Dragnaću i drugim mestima. 27. jula Milan Jakšić i neki železničar iz Drvara (ubijen je u bekstvu) beže iz Šipova u šumu, a nekoliko dana kasnije i Đuro Savičić, Mile Kalaba sa Borovice, Milko Suknjaja iz Lubova i drugi.

Ustaše su nesigurne. Gde god mogu hvataju ljude, zatvaraju i ubijaju. Dolazi im pojačanje, organizuju i utvrđuju položaje oko Šipova. Sa tih položaja ustaše vrše ispade u ustanička sela, pljačkaju ih i pale. Ali često beže bezobzirce. U početku, čim bi opalila prva ustanička puška, hvatala bi ih takva panika, da se ni na pripremljenim položajima nisu smele zadržati. Ubrzo je u Šipovo stigla i jedna bojna domobrana (oko četiri satnije), koja je posela položaje oko Šipova i uspela ostati na njima sve do 28. avgusta.

Dvadeset sedmog avgusta, između 1 i 2 časa, ustanici napadaju na sve položaje oko Šipova i već oko 8 sati zauzimaju Šipovo. Neprijatelj zatim napušta i sva druga utvrđenja, pa i ona najjača, kao, na primer, Borovicu — iako ih partizani nisu ni napadali. Toga dana bila je slobodna čitava okolina oko Šipova, pa je tako stvorena — za ono vreme, dosta velika slobodna teritorija. U ruke ustanika pada dosta oružja i drugog materijala, između ostalog, jedna haubica 105 mm, 5 puškomintraljeza, 10 teških mitraljeza itd. Na taj način imalo se sa čim poći u poteru za neprijateljem, koji je odstupao u dve kolone: jedna prema Jezeru, a druga ka Mrkonjić-Gradu.

Jezgro buduće 7. čete, većinom se našlo u jedinicama koje su bile orijentisane ka Mrkonjić-Gradu. Posle oslobođenja Mrkonjić-Grada (31. avgusta) učinjen je pokušaj da se od boraca

iz pomenutih sela formira jedna jedinica. Međutim, neprijatelj je koncentrisao jače snage i ubrzo uspeo da povрати Mrkonjić? Šipovo i druga ranija uporišta, zbog čega se privremeno odu- stalo od formiranja čete.

Neprijatelj je, pored svojih ranijih uporišta, zauzeo i mnoga druga sela, sem Kljevskih Podova, koje je Solaja sa svo- jim ustanicima uspeo da odbrani. U toj svojoj ofanzivi nepri- jatelj je spaljivao sela i streljaosve što mu je došlo pod ruku. Tada je, samo u Barama, ispod Šipova, streljano oko 1.500 ljudi, žena i dece.

Naše jedinice, nabačene u šume — planinu Vitorog, Čar- dak, Jasenove potoke i dr. — došle su u tešku situaciju, naro- čito zbog ishrane. One su počele da napadaju na Mhništa, Čardak i druga mesta, ali u početku nije bilo nekih vidnijih rezultata. No, zbog naših čestih akcija, neprijatelj je morao da razvlači snage, pa se povukao u Šipovo, Jezero, Jajce, Mrkonjič-Grad i neke objekte na komunikaciji Jajce — Mrkonjić. 10. septembra Šimela Solaja je sa svojim bataljonom po drugi put zauzeo Šipovo i zaplenio 1 top, 7 teških mitraljeza i drugo oružje.

Bez obzira na privremeni uspeh, koji je neprijatelj" posti- gao u svojoj ofanzivi, naše jedinice su se u tim borbama ojačale i u ljudima i u naoružanju i stekle dragocena iskustva koja su im bila od ogromnog značaja za kasnija dejstva. Ponovo je proširena slobodna teritorija, sve do Mrkonjića, Jezera i Jajca, čime su stvoreni povoljni uslovi za dejstvo, rad i život naših jedinica.

Polovinom septembra, na terenu Cagorica — Lisna pla- nina, na inicijativu grupe boraca, među kojima je bio i Milko Suknjaja, sastali su se gotovo svi sposobni ljudi Lubava, Vra- žića, Bešnjeva i Šipova da bi formirali svoju jedinicu. Ovo tim pre jer su neka sela još od ranije imala svoje jedinice, koje su bile neposredni zaštitnici svojih sela.

Na sastanku je utvrđeno da se, prema broju i raspoloženju sposobnih mladih ljudi, može formirati jaka četa. Međutim oružje kojim se raspolagalo (7 vojničkih i 4 lovačke puške, i 4 pištolja) to nije omogućavalo. Posle duže diskusije i raznih kombinacija, ipak je rešeno da se formira četa. Odlučeno je da uz svakog naoružanog budu još po dva nenaoružana borca, kao neka vrsta smene za stalno držanje položaja. Za komandira čete određen je Milko Suknjaja koji je za vreme prve ustaške ofan- zive u avgustu sa još nekoliko drugova, ostao u šumi iznad svog sela, dočekivao pojedinačno ustaše i pljačkaše, razoružavao ih i bio već oformio grupu boraca; za vodnike vodova određeni su Spaso Kalaba i Dušan Malešević, a za ekonomu čete — Branko Štiklica; za sedište čete predviđene su Duge Njive — zaseok Radaci, središni deo tih sela, odakle se najbrže moglo izići na najpogodnije položaje radi obezbeđenja.

Sposobno ljudstvo, koje nije moglo ući u četvrtu, razdijeljeno je na radne grupe i pod komandom Branka Stiklice određeno za zbrinjavanje čete hranom i drugim potrebama, a u slučaju, nužde, to ljudstvo bi pomoglo četvrti u borbi. Pored tog ljudstva, veći dio stanovništva tih sela, a povremeno i cela četvrt, radili su na zbrinjavanju boraca hranom i drugim potrebama za zimu, tako da je jedinica imala hrane za čitavu godinu, pa je dio rezerve mogla ustupiti i drugim jedinicama.

O formiranju čete, njenom sedištu i držanju položaja izveštana je komanda bataljona u Pljevi, koja je odobrila te odluke, jer je postojanje ma kakve jedinice -na tom terenu i te kako- dobro došlo.

Dva-tri dana posle formiranja čete, jedan njen vod sukobio se sa grupom od oko 40 ustaša, koje su se od Majdana preko Sinjakova kretale u pravcu s. Bešnjeva. Ta grupa je išla dosta oprezno, a kad je izmila na Malu Lokvu i videla da tu nema naših snaga, nastavila je pokret slobodnije. Ah, naša patrola se na vreme otkrila i čitavo vreme pratila kretanje ustaša. I kad su se ustaše najmanje nadale, naši su opalili prve pirotehničke. Neprijatelj se nije snašao i dao se u panično bekstvo i samo zahvaljujući gustoj šumi i malom broju naoružanih partizana uspeo je da se izvuce. Zaplenjene su tri puške i nekoliko torbica sa municijom. Uspeh je skroman, ali je zadatak izvršen: neprijateljevoj grupi sprečen je upad u naše selo.

Drugu veću borbu naša četvrt je vodila krajem septembra. U ranim jutarnjim časovima, tek što smo poseli položaje, počela je borba kod našeg desnog suseda — Stupljanske čete, koja je zatvarala pravac od Jezera ka Sipovu, uz levu obalu r. Plive. Čula se sve žešća pucnjava i po vatri se moglo zaključiti da neprijatelj prodire u našu pozadinu. Ubrzo je i naša četvrt primila borbu sa neprijateljevom kolonom koja je od Majdana, preko Senjakova, nastupala u pravcu s. Lubava. Razvila se žestoka borba. No, s obzirom na jačinu neprijatelja (oko 2 satnije), naša četvrt nije uspela da ga zadrži. Ah, zahvaljujući dobrom poznavanju terena, pošlo joj je za rukom da uspori njegovo nastupanje i da mu se zabaci za leđa. Ostavljajući patrole na svojim položajima, četvrt se uputila za neprijateljskom kolonom i, na prelazu preko r. Trnavice u s. Lubavu, sustigla njegove začelne delove, koji su ubrzo razbijeni i naterani za glavninom. U to vreme čelo kolone neprijatelja stiglo je do škole u s. Trnovo, sa četom, a čelo leve kolone u s. Borovica. Osetivši jake snage na čelu i nesigurnost u pozadini, neprijatelj se počeo povlačiti niz reku Trnavicu, u pravcu Šipova. Naša četvrt, sa grupom boraca iz Pljeve, u odnosu na pravac povlačenja neprijatelja, nalazila se bočno, držeći južne padine Branješca i Dakića. Pustivši ga na domet bombi, razvila se krvava borba na prostoru Branješca,

Dakića i Lužine. Neprijatelj je bio potpuno razbijen, ali koristeći jioč ipak je uspeo da se povuče u Grabež; na bojištu ih je ostalo oko 50 mrtvih. Na našoj strani ruje bilo žrtava.

Neprijatelj, koji je napadao na pravcu Jezero — Sipovo, izbio je u s. Vražić, ali je i on suzbijen, pa su se preko starog Sipova, na Grabežu, spojile obe neprijateljske kolone. Na prostoru: Grabež Voznik — s. Bežnjevo — Pod čitav dan se vodila ogorčena borba i tek pred veče smo prisilili neprijatelja da napusti te položaje i povuče se ka Jezeru.

U tim borbama učestvovao je 2. bataljon (Solajin) i 2. četa 3. bataljona. Naša četa je u toj borbi zaplenila 2 puškomitraljeza, 10 pušaka, dosta municije i drugog materijala, što je za nas značilo mnogo. Time smo mogli povećati brojno stanje čete i već predstavljati ozbiljnu snagu. I ugled čete kod naroda je ogromno porastao. Narod je sada mogao slobodno obavljati svoje poslove kod kuće i u polju. Ljudi su bili sigurni da ih neprijatelj više neće iznenaditi i da će mu se četa suprotstaviti, bez obzira na njegovu snagu.

NAPAD NA JEZERO

Kada su naše snage u prethodnoj borbi razbile neprijatelja i nastavile da ga gone ka Jezeru, izvršile su napad i na samo Jezero. Desnom obalom r. Plive napadao je 1. bataljon (»Pelagić«), a levom 2. bataljon (»Iskra«) sa 2 čete 3. bataljona.

U toj borbi naša četa se kretala pravcem Barevac — Sinjakovo — Đumezlije — Bag (k. 508). Desno od nas je jedna pljevska četa, dok levo nije bilo naših jedinica. Trebalo je prirvući se što bhže i neopaženo, kako bi se postiglo iznenađenje i u 22.00 izvršiti napad.

Noć je bila dosta tamna (iako nije bilo oblačno) što je još idše povećalo teškoće. Na padinama Đumezhja, iznad samog Jezera, došli smo u dodir sa neprijateljem, koji je vrlo brzo razbijen i nateran u Jezero. Borba za Jezero počela je i na ostahm pravcima, tako da su vrlo brzo pala spoljna utvrđenja.

Posle likvidiranja neprijatelja u Đumezhjama, naša četa prebacila se preko puta, koji vodi za Mrkonjić-Grad, a potom je počela da se penje ka Bagu, koji je bio opasan rovovima i dobro branjen. I nakon-nekoliko uzastopnih juriša četa je ovladala Bagom, tek pred svanuće. U toku noći likvidiran je otpor i u Jezeru, ali se neprijatelj uspeo izvući, u pravcu Jajca.

U borbi za Jezero neprijatelj je pretrpeo velike gubitke, kako u ljudstvu, tako i u materijalu. Sem toga, izgubio je vrlo važno uporište i raskrnicu na putu Jajce — Mrkonjić i Jajce — Sipovo kao i sve položaje gotovo do Jajca, čime je bilo neposredno ugroženo i samo Jajce.

Komandant bataljona, Šolaja, izdao je zadatke četama vrlo kratko: kojim pravcem da se kreću, koje uporište napadaju i kad počinje napad.

U napadu je učestvovalo sedam četa 2. bataljona sa ovim rasporedom:

— dve čete (od kojih jedna za sadejstvo sa 1. bataljonom) kretale su se pravcem: Tonkovac — Sinjakovo — Kovačevac — Čirakovac. One su imale zadatak da likvidiraju neprijatelja na Kovačevcu posle-čega da se prebace preko puta Jezero — Mrkonjić, a onda da se jedna od njih orijentiše prema s. Gorici, a druga — prema Belim Vodama i Čirakovcu;

— dve čete (4. i 7) napadale su pravcem Duge Njive — Sinjakovo — Rastovača — Jehći — Vođev Pad, s'tim da usput likvidiraju uporište Kraljevac i Jehći, da sadejstvuju u borbi za Okrugljaču i produže napad na Vođev-Pad.

— jedna četa napadala je pravcem: s. Bešnjevo — Sinjakovo — Debela kosa — Omar — Okrugljača, s tim da sa zapada, između Bijelog Potoka i Katuništa — napadne Vođev Pad.

— dve čete, koje su pre podne 31. decembra upućene pravcem: s. Lubovo — Vranovina — Kotoc — Pirovače, imale su zadatak da se spuste preko Hoćuna da likvidiraju Katunište i da sa zapada napadnu Vođev Pad, obezbeđujući se od Mrkonjića na Prehvima.

Napad na sva uporišta bio je predviđen za 2.00 časa 1. januara 1942. godine.

Poslednjeg dana u decembru, uveče, čete su pošle na izvršenje zadatka, tako da su se sve, izuzev onih, koje su upućene preko Vranovine i Koca, oko 12 časova prikupile iznad Tonkovca, na Sinjakovu, gde je komandant bataljona održao kraći govor. Ukazujući na značaj te akcije, on je naglasio slabosti neprijatelja, hrabrio borce šaleći se kako će se provesti za Novu godinu, i kako će za Pljevce biti bogatog plena.

Čete su pošle na izvršenje svojih zadataka. Sneg je bio dosta veliki, noć vedra i hladna. Kretalo se oprezno i sporo. Trebalo je postići iznenađenje. Približavali smo se Kraljevcu, ali se i vreme početka napada primicalo. -Neprijatelj nas, međutim, još nije primetio. Upali smo u kuće ispod Kraljevca. Patrola, koja se kretala napred," upala je u kuću ustaše Tubana, koji, ne sluteći ko je u pitanju — otvara vrata. Ah ni patrola nije znala da pred sobom ima ustašu. To je ovaj iskoristio, skočio kroz prozor i uspeo da pobegne i da da uzbunu ustaškoj posadi na Kraljevcu, koja je uskoro otvorila vatru. Zbog toga je borba, na pravcu dejstva tih četa, počela nešto pre opšteg vremena za napad.

Komandant bataljona je tada orijentisao jednu četu na Kraljevac, a drugu ka neprijateljskom uporištu Jehći (k. 662),

iz s. Lubava, Pero Miljević, Petar Vidović i Mile Malešević i? s. Vražića. I ti drugovi, uglavnom, ostali su naši odbornici za čitavo vreme rata. Inače, saradnja sa četom, podrška i pomoć četi, bili su primerni za sve vreme njenog boravka na tom terenu.

Uz takvu moralnu i svaku drugu pomoć, koju je četa dobila od svojih ljudi, ona je produžila da drži svoje položaje i da se još više aktivira u borbi — oko neprijateljevih uporišta pó Majdanu, na komunikaciji Jajce — Mrkonjić, oko Mrkonjića itd. Ona je izvela niz manjih akcija prilikom neprijateljevih napada na našu teritoriju. Krajem novembra, na primer, na putu Jajce — Mrkonjić zaseda naše čete uhvatila je ispod Vođeva Pachi ustaškog satnika Andriju Šimunovića.

NAPAD NA MAJDAN

Dvadeset devetog decembra grupa boraca 7. čete, sa komandrom Mesudom Hotićem na čelu, nalazila se na izviđanju neprijateljevih uporišta u Majdanu i duž komunikacije Mrkonjić-Grad — Jezero. Tom prilikom trebalo je utvrditi jačinu posade, utvrđenje i položaje, povezanost uporišta i kretanje neprijatelja, itd. Citava dva dana (29. i 30. decembra) grupa je ostala na izviđanju, iako je temperatura bila vrlo niska, a sneg iznad kolena. Na osnovu osmatranja i izviđanja, kao i prikupljenih podataka od naših ljudi, mogao se doneti realan zaključak o snazi neprijatelja u pojedinim uporištima. Grupa je izvršila zadatak i noću 30/31. decembra vratila se u sedište čete, gde su već bile stigle neke čete iz našeg bataljona.

Hotić je prikupljene podatke o neprijatelju iscrpno izložio štabu bataljona. Posle toga je razrađen plan za napad gotovo na sva neprijateljeva uporišta od Jezera do Mrkonjić-Građa.

Prema sređenim podacima, u neprijateljevim uporištima: Kovačevac, Jelići, Kraljevac, Okrugljača i Omar (jugozapadno od komunikacije Jajce — Mrkonjić) nalazilo se po 20—30 ustaša, uglavnom meštana, a u uporištu na Vođevu Padu (severno od pomenute komunikacije) — do satnije vojnika. Neprijateljeva intervencija mogla se očekivati od Mrkonjića, i to vrlo brzo, radi čega je trebalo napadati noću i dobro se obezbediti sa te strane.

Zadatak 2. bataljona (»Iskra«) bio je: likvidirati neprijatelja u pomenutim uporištima, preseći vezu Jajce — Mrkonjić i ovladati komunikacijom između ta dva mesta. Desno, na Bag (kod Jezera), napadao je 1. bataljon (»Pelagić«), kome je sadejstvovala Stupljanska četa 2. bataljona.

Neprijateljske snage, koje su uspele da se izvuku iz Jezera i sa drugih položaja, uhvatio je takav strah da se nisu nigde zadržale do Jajca pa su i tamo stvorile veliku paniku.

U ovoj borbi naše jedinice zaplenile su dosta oružja, municije i drugog materijala, neophodnog za zbrinjavanje boraca. Posle te borbe naša četa je imala oko 40 vojničkih pušaka i 2 puškomitraljeza što je za ono vreme značilo ozbiljnu snagu.

Oslobođenjem Jezera i likvidacijom neprijateljskog uporišta na toj raskrsnici, prekinuta je veza između Jajca i Mrkonjić Grada, čime su stvoreni uslovi za bolju vezu i koordinaciju akcije naše čete i jedinica severno od Mrkonjića i Jajca. Tom akcijom, sem toga, proširena je slobodna teritorija; i neprijatelj je doveden u težu situaciju za napade na naše položaje. Posle oslobođenja Jezera došlo je i do stabilizacije položaja.

Položaji naše čete i dalje su ostali na Sinjaku vu, sa orijentacijom na pravcu koji od Mrkonjića, preko Majdana, izvodi na Lisinu planinu. Naš desni sused, 6. četa (Stupljanska), držala je položaje iznad samog Jezera. Sa njom smo imah vrlo dobro sadejstvo. Nije bilo, takoreći, nijedne značajnije akcije, a da te dve čete nisu pritekly u pomoć jedna drugoj. Međutim, sa levim susedom — Trnovačkom četom, koja je bila daleko unazad, držeći položaje iznad samog sela, veza je od početka bila vrlo slaba, a kasnije se sasvim prekinula. Slično je bilo i sa Dragoničkom četom.

U to vreme u našu četku stiglo je pismo, adresirano na komandira čete, koje je doneo kurir iz Dragoničke čete. U pismu se navodilo da su došli Italijani, da oni štite narod od ustaša i da su jaki. Potom se predlaže da se položaji ne drže, već da treba naći neko sigurno sklonište, kako bi se prezimilo, a posle bi se videlo, šta treba raditi. Pismo su bili potpisah Ilica Vasić i Stevan Prole.

Posle kraće diskusije o pismu, odlučeno je da se sa njim upoznaju svi borci čete. Tako je i bilo. Cela četa jednoglasno je osudila takav postupak. Tom prilikom donesena je odluka da četa i dalje drži svoje položaje, da se bori protiv svakog neprijatelja kao i do tada i da nikom ne dozvoli vršljanje po tom terenu. Sem toga, odlučeno je da se o tome izvesti komanda bataljona u Pljevi i predloži da se što pre sazove sastanak sa svim ljudima naših sela, kako bi se upoznali sa odlukom čete.

Nakon dva-tri dana održana je konferencija sa ljudima naših sela, na kojoj smo ih upoznali sa novostvorenom situacijom i odlukom čete. Svi prisutni su to pozdravili i jednoglasno podržali odluku čete.

Na toj konferenciji izabran je odbor za pomoć četi i za rešavanje problema u selima. U taj odbor ušli su: Jakov Stiklica i Jašo Bajić iz s. Bešnjeva, Marko Suknjaja i Niko Kaponja

sa kojeg je, takođe, otvorena vatra. Za Kraljevac se razvila žestoka borba. Neprijateljevi mitraljezi i puškomitraljezi neprekidno su tukli, dok se sa naše strane vatra otvarala iz pušaka i jednog puškomitraljeza (čiji je zatvarač nišandžija — komandir voda — nosio u džepu sve do početka borbe) dok su ostali zatvarači na puškomitraljezima zamrzli i neko vreme nisu mogli dejstvovati. Neprijatelj se, i pored naših juriša, uporno branio nije napuštao uporište, te nas je i dan uhvatio pod Kraljevcem!

Kraljevac smo držali u blokadi jednim delom, dok je ostatak čete nastupao niz potok, između Okrugljače i Jelića, i sa zapada radi napada položaja k. 662 — Jelići. Pojavom naših snaga sa tog pravca, ubrzo je pao položaj k. 662 — Jelići, a zatim je veći deo snaga orijentisan ka Okrugljači i Omaru pa je neprijatelj uskoro likvidiran.

Posle likvidacije Jehća, Okrugljače i Omara, tri čete sa tih pravaca prebacile su se preko puta Mrkonjić — Jezero i počele borbu za Vođev Pad. Ovo uporište je imalo inače jaku posadu, a budući da su se tamo povukle snage iz ostalih oslobođenih uporišta, tu se sada našla dosta jaka neprijateljska vojska.

Likvidacija tog uporišta bila je teška i, mada je većina naših četa bila orijentisana za napad na to uporište, do 12 časova nismo uspeh ni da ga »načnemo«. Čete, određene za napad na Vođev Pad sa severozapada, ne samo što nisu uspele da napadnu s te strane, već nisu mogle ni sprečiti jaku neprijateljevu intervenciju od Mrkonjića pa su oko 12 sati bile odbačene na Pirovaču. Te neprijateljeve snage pojavile su se u levi bok naših snaga, koje su već bile podišle Vođevu Padu. S obzirom na takvu situaciju, moralo se odustati od napada na to neprijateljsko uporište i povući na pogodnije objekte u čemu se i uspelo.

Posle zaustavljanja neprijateljevog protivnapada, prišlo se likvidaciji uporišta Kraljevac, koje je branilo 30 ustaša. Tom uporištu moglo se prići samo s jedne strane, ah su taj prelaz ustaše očajnički branile. Zbog toga se moralo grupisati više naših snaga sa svih strana, na okolnim uzvišenjima, i tako sabiti ustaše u utvrđenje. Za to vreme je nekoliko boraca, među kojima je bio i komandant bataljona, bombama likvidiralo prednji deo tvrđave, a potom su se na nju ispeli. Ostatak ustaša poskakao je u jamu, koja je bila u sredini utvrđenja, a pošto su odbile da se predaju — u jamu su ubačene bombe i tako je celokupna odbrana tog ustaškog uporišta našla smrt.

Mada u toj borbi nije likvidirano najjače neprijateljsko uporište (Vođev Pad), uspeh naših jedinica bio je veliki. Likvidirana je i razrušena masa neprijateljevih uporišta i naneti su mu veliki gubici u ljudstvu i materijalu: komunikacija Jajce — Mrkonjić Grad bila je, uglavnom, presečena, te je prekinula

i veza između ta dva garnizona. Zaplašen tim našim uspehom, neprijatelj je naredne noći napustio i Vođev Pad i povukao se u Mrkonjić, ostavljajući neposrednu komunikaciju Jajce — Mrkonjić. Naše jedinice su to odmah iskoristile i posele najvažnije objekte između Jajca i Mrkonjić-Građa i time dovele Mrkonjić u potpunu blokadu, opsedajući ga sa svih strana, tako da je neprijatelj izbegao katastrofu samo zahvaljujući četničkoj izdaji.

U borbi za Majdan 7. četa je zaplenila jedan puškomitraljez, 8 pušaka, dosta municije i različitog drugog materijala. Tako je i 7. četa, uprkos četničke propagande, koja je neko vreme bila i vrlo opasna, svakim danom bila sve jača, tako da je u drugoj polovini 1942. godine ušla u sastav Sedme krajiške brigade sa 135 odlično naoružanih boraca, koji su pored ostalog oružja imali i sedam puškomitraljeza.

Spaso KALABA

USTANIČKI DANI POD BOKOVOM

U selu Baćini, na jugoistočnim padinama Biokova prema Neretljanskom kanalu, partijska organizacija formirana je još 1922. godine. Prilikom provale organizacije 1936. godine, iz sela je uhapšeno preko 20 članova KP i simpatizera, a kad su se 1937. godine vratili sa robije Matan Giljević, Jakov i Jozo Tomašević, Mijo Bogunović i drugi, nastavljen je rad partijske i skojevske organizacije sa svim mjerama konspirativnosti.

Pred rat partijska organizacija imala je 8 ćehja i 35 članova,¹ zatim 3 kandidatske i nekoliko simpatizerskih grupa; radom je rukovodio Mjesni komitet KP. Postojao je i Mjesni komitet SKOJ-a, koji je obuhvatao 5 skojevskih grupa sa 25 organiziranih članova. Osim toga bilo je i nekoliko grupa Crvene pomoći. Rad partijske organizacije bio je tako organiziran da, na primjer, iako sam bio član jedne ćehje, nisam znao ko su članovi ostalih ćehja. Prvi put smo se svi članovi KP okupili na zajedničkom sastanku 15. marta 1941. godine. Sastanak je sazvao sekretar MK Jakov Tomašević² povodom neposredne opasnosti koja je zaprijetila našoj zemlji od fašizma i, s tim u vezi, zadataka članova KP. Sastanku je prisustvovao i jedan drug ispred Oblasnog komiteta za Dalmaciju koji nam je, pored ostalog, prenio i direktivu da se svaki član KP mora nalaziti u prvim borbenim redovima za odbranu zemlje, da se treba javljati u vojne jedinice i tamo se odmah povezati s ostalim članovima KP i SKOJ-a te spriječiti rad pete kolone i pripremati jedinice da budu spremne ako izbije rat. Sastanak je održan u centru sela, na mjestu zvanom Poljice, a prisustvovala su 33 člana iz svih 8 ćehja (inače je selo tada imalo 13 zaselaka, na daljini od oko 6 km).

¹ Po podacima Joze Tomaševića: 7 organizacija sa 39 članova i prim. red.).

² Bio je i organizator Biokovskog odreda; u februaru 1942. ustaše su ga uhvatile, otjerale u Jasenovac i tamo ubile.

Naveče 13. aprila 1941. godine, oko 9 časova, hitno sam pozvan da dođem na partijski sastanak iza Omladinskog doma. Ovaj vanredni sastanak zakazao je sekretar Mjesnog komiteta, a prisustvovali su organizacioni sekretar MK Petar Bogunović³, Niko Katić⁴, Avgustin Blašković, Ivan Giljević Markov, Toma Bogunović, Jure Marinović Pusić i ja. Sekretar Tomašević nas je upoznao da je jugoslovenska vojska prije dva dana napustila svoje položaje u Baćini (na Striževu), zatim u Gradcu i ostalim garnizonima duž mora ispod Biokova, te da treba odmah da pristupimo prikupljanju oružja jer je za nas komuniste rat tek započeo. Tu smo od organizacionog sekretara dobili zadatak da iz župnog ureda uzmemo pisacu mašinu i radio-aparat, koji su postali neophodni za naš rad, a skrenuta nam je pažnja da ćemo možda, naći i oružje. Mašinu i radio smo uzeli, a oružje nismo našli; to smo odnijeli na određeno mjesto Petru Bogunoviću, vodeći računa da nas ko od mještana ne primijeti. (Ovi predmeti su kasnije izvanredno poslužili za rad partijske tehnike.)

DOLAZAK USTASA I PRIPREME ZA USTANAK

Odmah po uspostavljanju NDH došla je grupa ustaša u susjedno selo Gradac i tu postavila svoj garnizon. Prvi zadatak im je bio da pohapse komuniste, prvenstveno one koje su znali još kad ih je proganjala i hapsila i žandarmerija stare Jugoslavije. Da ne bi bili uhapšeni, neki članovi KP iz Graca³ pobjegli su u Baćinu, u zaselak Striževu i tu ostali u ilegalnosti zajedno s grupom komunisti iz Baćine⁶, koji su se u zaselak već sklonih ili izbjegli od ustaša koji su sutradan, nakon neuspjelog pokušaja hapšenja komunisti iz Graca, po istom zadatku došli u Baćinu. Tako se u Baćini stvorila prva grupa ilegalaca. Slična situacija sa pokušajima hapšenja komunisti bila je i u ostalim selima Makarskog primorja, a mnogi komunisti su, zbog starih spiskova, pali ustašama u ruke. No, većina je izbjegla i, kao i u Baćini, skrila se po okolnim šumama i špiljama.

Sve ove grupe ilegalaca međusobno je povezivao Kotarski komitet KP Makarska, koji je s njima održavao stalnu vezu. Tako je veza Baćine sa Vrgorcem išla preko sela Draževitići, a održavali su Ante Barbir i Jure Barbir, koji su dolazili u Ba-

³ Prvi komandant Biokovskog odreda, poginuo u V ofanzivi na Sutjesci 1943. godine.

⁴ Poginuo kao zamjenik komesara čete u 2. dalmatinskoj proleterskoj brigadi 1943. godine na Klisu.

⁵ Među ostalima, bili su i: Ante Šutić, Jurica Lujić, Vlado i Bogdan Viskiće.

⁶ U ilegalnosti su se nalazili: Jakov i Jozo Tomašević, Mijo Bogunović, Nedo Bošković, Matan Giljević i još neki.

činu. Iste veze postojale su i između baćinske grupe i partijski organizacija uz biokovski pojas (Graca, Brista, Makarske, vogošća i dr.). Uspostavljena je veza i sa nekim partijskim organizacijama u Hercegovini (kao sa onom u selu Bijači, kod Ljubuškog, odakle je u Baćinu dolazio Jure Galić).

Osnovni zadatak naše partijske organizacije u ovom periodu (april — jul 1941) bio je da se sačuvaju komunisti, stvore partijske organizacije gdje još nisu postojale, okupe oko Partije simpatizeri i svi rodoljubi, prikupi oružje i vojnička oprema i izvrše druge pripreme za ustanak.

U vezi sa ovim više od 20 članova KP iz Bazine dobilo je zadatak da odlaze u okolna sela; Bristu, Pasičinu, Istočnu Plinu, Rogotin, Sariča Strugu i ostala, da rade s narodom i pripremaju ga za ustanak, a da u navedenim selima po svaku cijenu formiraju partijske i skojevske organizacije, jer ih do tada nije bilo. Naročito je uspješan rad bio u Bristi, Pasičini i Plini, odakle se odazvao najveći broj ljudi i omladinaca za odlazak u partizanski odred, kad je formiran.

PRIKUPLJANJE ORUŽJA

23. juna pozvan sam na sastanak koji je u 19 časova zakačio Petar Bogunović u zaseoku Poce. Tu smo se našli Niko Katić, Petar i Ivan Giljević Markov, Tomo Bogunović i ja. Organizacioni sekretar obratio nam se ovim riječima:

»Jučer su fašističke horde napale na SSSR, zemlju socijalizma. Za nas, komuniste Jugoslavije, kao i komuniste cijelog svijeta, nema više spavanja. Treba krenuti u oružanu borbu protiv zajedničkog neprijatelja, a za ovo je potrebno oružje. Vi ćete odmah poći po oružje koje ima partijska organizacija u Gracu i donijet ćete ga na Giljevića guvno. Najstariji od Vas, Pero Giljević, odgovoran je za izvršenje zadatka. U ponoć treba da ste na hcu mjesta, na Gračkim stijenama ispod Sv. Paskala. Put preko Biokova sami izaberite«.

Ovim je sastanak bio završen, dobili smo lozinku i krenuli na izvršenje. Išli smo jednom kozjom stazom kojom nas je vodio Tomo Bogunović. Zbog rose često smo se klizali strmenima, ah smo hitah prečicom da stignemo na vrijeme. Na mjesto sastanka došli smo prije gračačkih drugova, a kad smo čuli da se putem neko približava, dah smo ugovoreni znak na koji nam je odgovoreno. Od Jure Židića, Ante Kaljana, Svetinka i Vida Bartulovića dobio sam puškomitraljez »maksim«, 5 kragujevučkih karabina i oko 500 metaka. Kad nam je Jure Židić (Stari Jurhn, kako smo ga zvali) predavao oružje tako nas je obradovao kao da nam je predao vagone oružja i municije. Stari komunisti pozvali su nas da na svakom mjestu napadamo ustaše, da ih

uništimo na našem terenu i uzmemo oružje kojim će fašizam biti dotučen, a da je Crvena armija nepobjediva i da će uništiti njemačke fašiste. Još više osokoljeni krenuli smo natrag i oko 3 sata u noći 24. juna stigli na određeno mjesto. (Puškomitraljez je putem nosio Petar Giljević, kao da je znao da će biti prvi puškomitraljezac, sa istim »maksimom«, u Biokovskom partizanskom odredu).

Po povratku je Petar Giljević podnio izveštaj Jakovu Tomaševiću, a zatim smo sa drugovima koji su nas tu čekali krenuli prema zaselku Giljevići, gdje smo mi Giljevići dobili zadatak da spremimo oružje i to tako da za/mjesto ne saznaju ni oni koji su nam ga dali. Istovremeno nam je naloženo i da prikupimo oružje od ljudi koji su ga donijeli iz rata (znalo se za 3 karabina), kao i civilno oružje (lovačke puške). Kad se oružje prikupi trebalo je da ga očistimo, podmažemo i sklonimo. Osim ovog, dobio sam i zadatak da donesem vojničku pušku od Joze Zderića iz sela Grnčenika.

Već je svitalo kad smo krenuli na novi zadatak, a ilegalci se uputili na Striževo. Donijeto oružje smjestili smo Ivan i ja u jedan zapušteni vinograd, u jednu špilju iz koje je rasla smokva. Zatim sam otišao u Grčenik po Jozinu pušku, ali sam cijeli dan morao čekati jer je on pušku bio sakrio u blizini crkvice Sv. Ivana, a baš je tog dana (24. juna) bila crkvena slava, pa je okolo bilo mnogo naroda. Pred noć sam dobio pušku (austrijsku, vojničku, sa 5 metaka) i spremio je u naše »skladište«, u špilju.

Do 26. juna u Baćini su održani sastanci sa svim članovima KP, skojevcima i simpatizerima, na kojima su upoznati sa napadom hitlerovaca na SSSR i predstojećim zadacima. Sastanke su održavali članovi Mjesnog komiteta KP. Pored ovoga održan je nasred sela i masovni zbor, kojem su se odazvali svi mještani; govorili su Jakov Tomašević i Mijo Bogunović koji su pozvali narod da se svrsta u antifašističku borbu, da bude spreman da se na poziv Partije bori i s oružjem u ruci. Pozvali su mještane da predaju svoje lovačke puške, a i drugo oružje, ako ga imaju, da ne bi palo ustašama u ruke. Rezultat je bio da smo do kraja juna, pored vojničkih, imali u svom »skladištu« i preko 20 lovačkih pušaka.

Koncem jula doznalo se da će ustaše doći u Baćinu da hvataju komuniste i tražaju za oružjem, a takođe i da hapse one koji se nisu odazvali pozivu za odlazak u domobrane (ovakvih je bilo oko 35) ih pozivu za predaju oružja. U vezi s tim dobili smo. Ivan, Petar i ja zadatak od MK da pronađemo sigurnije mjesto za oružje. Tri dana smo nas trojica pretraživali

⁷ Na okupu su, pored Jakova, bili Petar i Mijo Bogunović. Nedo Bošković i Ante Sutić iz Gradca.

Biokovo ne bi li pronašli pogodniju špilju, a da čobanicama m> bi bilo sumnjivo što toliko tumaramo okolo, putem smo čupali kolac (travu) za stoku. Kad nismo našli ništa podesnije, dogovorili smo se da oružje zakopamo pod jednu smokvu, u blizini špilje, gdje smo ga i do tada skrivali. Ovo smo odmah učinili i oružje prenijeli, ali smo ga nakon nekoliko dana opet izvadili (padala je jaka kiša pa je postojala opasnost da ne zarđa) i prenijeli u jednu špilju kraj stare (otkrih smo je sasvim slučajno), koja je bila još podesnija, nije nikad prokišnjavala, a zatvarala se samo s jednim kamenom. Došao je i sekretar Jakov i bio veoma zadovoljan smještajem i čuvanjem oružja.

Ustaška racija koju smo očekivah, nije donijela nikakve rezultate: nije uhvaćen ni jedan komunista, ni jedan vojni bjeGUNAC, niti je pronađeno bilo što od oružja.

OBUKA

Prema primljenim direktivama MK je dao zadatak ćelijama, a preko MK SKOJ-a i skojevskim organizacijama, da pristupe obučavanju u rukovanju oružjem svih omladinaca i omladinki od navršениh 15 godina starosti, kao i onih mladića koji nisu služili vojsku. Za mjesto obuke određen je predio zvan Dočići Zabrđe. Obuka je po planu izvođena svake nedjelje i prije i poshje podne. Sva omladina odazvala se pozivu, pa su prestale dotadanje zabave, igranke, nogomet i boćanje.

Sa Petrom i Ivanom bio sam zadužen da za obuku donosimo vojničke puške iz »skladišta«, koje smo nakon završetka ponovo vraćah. Za vrijeme obuke postavljene su straže i osmatrači prema Gracu, da naš ustaše ne bi iznenadile. Obukom su rukovodili Mate Bošković⁸ i Ivan Tomašević.

U toku obuke mi omladinci bih smo raspoređeni po desetinama i vodovima zajedno s omladinkama. Obuka u gađanju bila je teoretska: municiju smo štedjeli, jer je nismo imali dovoljno ni za borbu s neprijateljem, pa smo se obučavah u nišanjenju, okidanju, ocjenjivanju odstojanja i si. U ovome smo se takmičili s omladinkama, od kojih su pojedine bile bolje od mnogih omladinaca. Osim toga, vježbah smo se u rukovanju oružjem, rasklapanju i sklapanju itd.

Obuka je bila veoma korisna, a rezultati su se pokazali kad je ustanak jače zahvatio ove krajeve; u partizanskim odredima, omladina Baćine nije se u rukovanju oružjem i po uspješnom gađanju neprijatelja mnogo razlikovala od boraca koji su služili bivšu vojsku.

⁸ Poginuo kao komandant bataljona 1945. god. u borbama oko Trsta.

PRIMANJE NOVOG ORUŽJA I DOLAZAK MAKARSKIH PARTIZANA

15. avgusta dobili smo Petar Giljević i ja zadatak da pođemo na Baćinsko jezero, na mjesto zvano Zjaljuh, gdje će Mijo i Marin Giljević donijeti oružje, koje je od kapitulacije bilo skriveno u selu Rogotinu, na ušću Neretve. Oko 11 sati noću bili smo na određenom mjestu i tu smo od braće Marina i Jure Giljevića primili 5 vojničkih pušaka koje su iz Rogotina u Ploču dan ranije donijeli Ante Sunjić Strojko i još neki drugovi i predali ga Giljevićima (mještani su puške našli u napuštenoj žandarmerijskoj kasarni u Rogotinu i sakrili ih).

Početak novembra dobijeno je od drugova iz Rogotina još 12 vojničkih pušaka. Njih su preuzeli Petar Giljević i partizanska grupa Niko Srzić, Ivo Rafaneli i Niko Glavina.⁸

Osim ovog stizalo je oružje, municija i bombe i iz drugih okolnih sela na sektoru istočnog Biokova (Graca, Brista, Zaoštroga, Drvenika, Grnčenika, Vrgorca, Pline i dragih), a obično su ih prikupljali članovi KIP koji su imali zadatak da politički rade u tim selima. Tako je i Nedeljko Giljević Barka donio ručne bombe iz sela Norinske Kule na Neretvi, koje je Drago Pipinić sakrio prilikom kapitulacije bivše vojske.

Početak novembra 1941. godine u Baćinu je stigla grupa partizana iz Makarske (Niko Srzić, Ivo Rafaneli, Niko Glavina, Ante Puharić i Ivo Anđelo), koja je do tada boravila u brdima poviše Makarske. Prvu noć su bili smješteni u stajama Jakova Tomaševića, s kojim su i ranije održavali vezu, a zatim je MK odlučio da se za ovu grupu uredi logor na malom šumovitom poluotoku Pijavici na Baćinskom jezeru, kako ne bi i ova, i grupa baćinskih ilegalaca, u slučaju prodora neprijatelja, bile odjednom otkrivene i eventualno uništene. Tako je i urađeno, a logor je snabdjevan hranom preko kuće Mije Giljevića člana MK i njegove braće Marina i Jure (oboje članovi KP). U logoru na Striževu ostali su ilegalci iz Baćine i Graca. Njima je hrana dostavljana preko kuće Stipe Tomaševića, kandidata KP.

Zbog nepogodnog smještaja logora na Pijavici (neprijatelj je poluotok mogao lako blokirati, a i hrana se morala prebacivati čamcima, što je naročito za vrijeme bure bilo otežano), makarski partizani premješteni su u pojate zaselka Donji Giljevići. Sada su se hranili po seoskim kućama, a raspoređivala ih je partijska organizacija, što je produljeno i kad je logor premješten u Gornje Giljeviće, u pojatu Mate Giljevića Karige. Ishrani makarskih partizana seljaci su poklanjali posebnu pažnju i nastojali su da svojim borcima pruže sve najbolje što imaju.

⁸ Poginuo kao komandir čete 1943. god. u Bosni.

Posebnu aktivnost iz ove grupe ispoljio je Ivo Rafaneli. On je neumorno, često i noću pri uljenici, prepisivao letke, proglase i drugi agitaciono-propagandni materijal koji je zatim rasturan po biokovskim i selima Donje Neretve. Njegov rad bio je veoma značajan za širenje ideja i tumačenje ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta. On je s Jakovom Tomaševićem napisao i proglas ženama, a sjećam se da je prepisao i umnožio dvanaest glava Istorije SKP(b), koje su se proučavale u partijskim organizacijama i partizanskim logorima.

Tih dana u Baćini su se održavali sastanci Kotarskog komiteta Partije i SKOJ-a, na koje su dolazili stari komunisti iz okolnih sela (kao Martin Vezić iz Brista, Toni Andrijašević i Jure Bilić iz Makarske, Ante Barbir Kralja i Jure Barbir iz Draževitice i drugi), a dolazio je -i Vjekoslav Klarin iz Splita". Njihov dolazak omogućavao je da se održe stalni kontakti između partizanskih grupa na biokovskom masivu, da se prenose iskustva i usklađuje rad.

AKCIJA U PLOČAMA

U Pločama se nalazio magazin sa oko 5 vagona suvih smokava, namijenjenih ustaškoj i njemačkoj vojsci, koje je od seljaka otkupila Državna banka iz Mostara. MK iz Baćine donio je odluku da se provali u magazin i smokve prebace na naš teren, kako bi poslužile za ishranu partizana (ilegalaca u logorima je bilo sve više i trebalo je obezbijediti sigurnije zalihe hrane).

Baš kada sam u subotu, 29. novembra 1941, navečer održavao sastanak sa jednom grupom simpatizera (te večeri trebalo je za kandidate Partije primiti Andriju Bogunovića, Petra Krilića, Ferdu Marinovića i Nedeljka Begovića), naišao je Jozo Tomašević, koga sam i očekivao, pozvao me na stranu i saopćio da moramo prekinuti sastanak jer odmah treba poći u jednu akciju u Ploče.

U Donjim Giljevićima već smo našli okupljene članove KP i kandidate Giljeviće¹¹ kao i makarsku partizansku grupu. Kad smo prešli Baćinsko jezero i stigli na Sladinac sastali smo se sa ilegalcima iz logora na Striževu i ostalim članovima i kandidatima iz Striževa i ostalih zaselaka Baćine, a tu su bili i neki članovi Mjesnog komiteta, koji su već razradili plan akcije. Sa ovog mjesta upućena je jedna naoružana grupa na čelu sa

¹⁰ Uhvaćen je i ubijen od fašista 29. marta 1942. u Splitu, tek što se vratio iz obilaska Biokovskog partizanskog odreda.

¹¹ To su bili: Nedo (Baraba), Matan, Petar, Kate, Ante (Domić), Ivan i Ivan (Marko) Giljević.

Ivanom i Marinom Tomaševićem na osiguranje ceste od Graca, a druga na osiguranje prema Rogotinu. Treća grupa, sa Nikom Srzićem i Ivom Rafanelijem, upućena je prema magazinu da izvidi da nije, u međuvremenu, postavljena straža. Straže nije ni sada bilo, pa smo oko 10 sati navečer došli pred magazin. Pošto je u kući Sušana Luke, poviše magazina, gorjelo svjetlo i ustanovljeno da to domaćin i Jure Bogunović igraju karte s još nekim mornarima sa glibodera na Neretvi, poslali su drugovi iz Makarske, kao nepoznati, da im spriječe izlazak iz kuće. Rafaneli i Srzić su, s oružjem, upali u kuću, postavili stražu i, predstavljajući se za crnogorske partizane koji su, navodno, doplovili brodom radi jednog zadatka, spriječili prisutne da izlaze iz sobe, mada su domaćini bili pristaše NOP-a. *

Za to vrijeme provalili smo u magazin, uzimali sanduke i na leđima ih, u najvećoj tišini, po zaleđenom putu nosih do Baćinskog jezera, gdje su čekale barke i prevozile na drugu stranu jezera. Ovdje su ih prihvale druge grupe, prenosile i spremale u šumu. Tako smo se vraćah 5—6 puta, dok nismo prenijeli onoliko koliko smo željeh. Nekohko sanduka pobacah smo u more i okolo po obah, kako bi izgledalo kao da smo ih tovarili na neki brod.

Nakon završene akcije, svi mi učesnici sakupili smo se na igralištu nogometnog kluba »Sloboda« kraj samog jezera. Već je svitalo, a počeo je da pada sitan snijeg, što nas je obradovalo jer je pokrivaio naše tragove. Tu nam je sekretar Komiteta održao kraći govor u kojem je istakao značaj izvršene akcije za zimsku ishranu naših boraca, naglasivši da o akciji ne treba nikome govoriti. Konspiracija je očuvana iako su ustaše danima tragale i hapsile pojedine ljude, ništa nisu doznale i smokve nisu našle, a one su služile biokovskim partizanima za ishranu sve do ljeta 1942. godine.

NAPAD NA USTAŠE U GRACU

U susjednom selu Gracu, ustaški garnizon uspostavljen je odmah nakon proglašenja NDH, sa zadatkom da obezbijedi ustašku vlast u ovom biokovskom području. Iz ovog garnizona ustaše su cesto kretale u racije po okolnim mjestima, naročito nastojeći da iznenade i pohvataju komuniste, kao i mladiće koji se nisu odazivali pozivu da stupe u domobrane. U jednoj od racija, zahvaljujući izdajnicima, ustaše su uspjele da u noći 22/23. januara 1942. godine pronađu i uhapsu 7 komunista, vojnih bjeGUNACA, koji su se skrivah u Gracu. O ovome je još iste noći partijska organizacija iz Graca obavijestila organizaciju u Baćini, tražeći da joj se hitno dostavi oružje.

Oko 2 sata u noći probudio me je Nedo Giljević Barab • prenio naređenje sekretara komiteta da odmah izdam 10 pušaka* sa po 20 metaka, koje je trebalo hitno prenijeti u Gradac p oružje je iz Graca bio došao Petar Peko s još nekoliko drugova* Požurio sam s Nedom do »skladišta« po oružje, kako bi dručovi iz Graca uhvatili brod koji u 5 časova ujutro dolazi iz Trpnis u Gradac i nastavlja za Makarsku, računajući da će ustaše ovim brodom pokušati da prebace uhapšene u Makarsku. Sve je bilo obavljeno na vrijeme.

Ujutro 23. januara komunisti iz Graca napali su i razoružali finansijsku stanicu, a Gojko Ujdurović¹² ubio je ustašu Jozu Medara, najpoznatijeg krvnika biokovskog i kraja oko Donje Neretve, koji je hčno klao i bacao u Neretvu vezane žrtve, pa i čitave obitelji, najčešće nevine srpske seljake od Gabele i Čapljine. Na ovaj pucanj, osjetivši da se nešto sprema, ustaše su se zabarikadirale u kasarni i istovremeno započele borbu s nenaoružanim uhapšenicima. U toj neravnopravnoj borbi izbole su noževima Milana Stipicu i mrtvog ga bacile s drugog sprata na ulicu, a ubile su i Andriju Bartulovića, dok je Vjekoslav Viskiće isjekao sve prste i ruke braneci se od njihovih noževa i bajoneta.

U međuvremenu, otpočela je i obostrana paljba između ustanika izvana i zabarikadiranih ustaša, od kojih je jedan smrtno pogoden. Pošto su ustanici na vrijeme presjekli sve TT linije, ustaše nisu mogle da uspostave vezu sa svojim drugim stanicama. • «

Kad je doznao za ishod napada, Mjesni komitet u Baćini sazvaio je odmah zbor svih mještana ispod Burdeljevih kuća, a Ivan i Petar Giljević i ja dobili smo zadatak da sve oružje donesemo na zbornu mjesto. Kad se predveče 23. januara sakupio narod, donijeli smo preko 20 civilnih i 16 vojničkih pušaka sa municijom. Iste večeri krenulo je za Gradac preko 180 ustanika, najviše omladine i to naoružani naprijed, a ostali za njima. U Gracu smo raspoređeni u desetine i vodove. Nenaoružani su smješteni u Rudarski dom.

Pošto smo dobili zadatke, krenuh smo u napad, ah dobro utvrđene ustaše nisu se predavale. Drugog dana, 24. januara, prispio je u Gradac brod »Mercur«, natovaren hranom za ustaške i domobranske jedinice. Brod smo zaplijenili, dio hrane iskrcali u Gracu i drugim mjestima, a najveći dio prebacili u Baćinu i Ploče i evakuisah u brda, za partizane.

¹² Kao komandant bataljona u 1. dalmatinskoj brigadi udavio se u Tari prilikom nasilnog prelaza rijeke, u V neprijateljskoj ofanzivi; narodni heroj.

No, ustašama su uskoro pritekli u pomoć Italijani sa ratnim brodovima, pa smo morali dići opsadu. Povukli smo se u naše baze, u Baćinu, gdje su nedugo iza toga stigle i partizanske grupe koje su se nalazile u Biokovu više Makarske i na planini Riliću kod Vrgorca. Sjedinjene na sektoru Baćine, gdje su bile obezbijedene dovoljne količine hrane, formirale su u martu prvu južnodalmatinsku partizansku četu, koja je uskoro prešla u Biokovski partizanski odred¹³.

Baćina je do kraja rata čvrsto i jedinstveno stajala uz narodnooslobodilački pokret, a samo u bici na Sutjesei, u toku pete neprijateljske ofanzive, pala su iz ovog malog ustaničkog sela 44 omladinca, skojevca i člana Partije; među njima i prvi komandant Biokovskog odreda Petar Bogunović.

Jure GILJEVIĆ KARIGIC

• ¹³ Komandant Biokovskog odreda bio je Petar Bogunović iz Baćine, komesar Nedo Bošković iz Baćine, zamjenik komandanta Jure Galić iz Bijače (Hercegovina), zamjenik komesara Jozo Tomašević iz Baćine i intendant Ante Šutić iz Gradca.

OKO KRALJEVA 1941. GODINE

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBOR U SAMAILI

Jedan od prvih narodnooslobodilačkih odbora u srezu žičkom — kaže Ranislav Pešić — formiran je u selu Samaih, početkom oktobra i radio je sve do polovine decembra, što za one burne događaje 1941. godine nije bio mali rok.

Radni i povučem, građani sela Samaile gledali su na razvoj NOP-a sa više simpatija nego ma koje selo oko Kraljeva. Na granici žičkog i trnavskog sreza, u Samailu su često vraćali politički radnici oba sreza. Partijska organizacija Kraljeva još pre drugog svetskog rata slala je svoje članove na ovaj teren i stvorila dobar aktiv u selu Samaih. Pred sam rat u Samaih su kandidovani za članove KPJ Dragoslav Zečević i Mita Burević. Stvorene su partijska i skojevska organizacija, koje su razvile živu aktivnost na terenu. Skojevsku grupu u Samaili vodio je omladinac Radoslav Lešević, učenik sedmog razreda gimnazije.

Pred početak ustanka i četničke organizacije su bile razvile aktivnost u Samaih, istupajući sa parolom: »Gde ko hoće, samo da se borimo protivu okupatora«. Kako je odziv za odlazak u četnike bio slab to su četnici pokupili spiskove vojnih obveznika i počeli pozivati kao mobilisane, izgovarajući se na naređenje kralja Petra iz inostranstva. Građani Samaile nisu mnogo verovali ovome, ali zahvaljujući partizanskoj četi u selu Slatini (srez trnavski), iz sastava odreda »Dragiša Mišović«, s kojom su dolazili u dodir, četnička propaganda nije uspela. Politički rad u selu Samaih bio je dobro razvijen i ljudi upoznati sa narodnooslobodilačkim pokretom u čitavoj Jugoslaviji. Drugarski odnos partizana prema građanima doprineo je da selo Samaila masovno pomaže akciju Slatinske partizanske čete u rušenju pruge Kraljevo — Čačak, rušenju mostova, seči bandera, paljenju opštinske arhive i slično.

Oslobodenjem Čačka i kretanjem partizanskih jedinica prema Kraljevu, ubrzane su i pripreme za formiranje vlasti u Samaili. Dok su Nemci odstupali iz Čačka, u Samaili je formiran zajednički odbor za saradnju četnika i partizana. Odbor je većim delom bio narodnooslobodilački, a za predsednika je izabran Dragomir Milovanović, član zemljoradničke stranke, u koga četnici nisu sumnjali a partizani računali na njegove simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu. Većina odbornika bili su simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta. Odbor je uglavnom vršio poslove usmerene na snabdevanje vojnih jedinica, koje su pripremale napad na Kraljevo, a pored toga, rešavao je i neka sporna pitanja građana u imovinsko-pravnim odnosima. Sukob između četnika i partizana uslovio je da se iz odbora isključe pristalice četnika. Ubrzo četnici su bili potučeni na svim stranama ovoga kraja, pa su se i njihovi simpatizeri sami odmah povukli iz odbora, što je još više olakšalo izbor novog narodnooslobodilačkog odbora.

Narodnooslobodilački odbor u Samaili izabran je na zboru građana, okupljenih u školskoj zgradi. Pod uticajem komunista: Dragoslava Zečevića, Ranislava Pešića, Kosovke Josifljević, Petra Nikolića, Jele Nikolić i drugih aktivista, javnim glasanjem je izabran narodnooslobodilački odbor sa predsednikom Dragom mirom Milovanovićem, koji je to bio i u zajedničkom odboru, jer je uvek simpatisao narodnooslobodilački pokret.

Već treći dan po izboru odbora, ponovo je organizovan zbor građana, sa zadatkom da se formira partizanska četa. Na zboru je govorio i delegat komande mesta u Čačku Milenko Nikšić. Odziv građana za formiranje Samailske partizanske čete bio je veliki. Mnogi koji su ranije bili u četnicima, javili su se da sada stupe u partizane.

Odbor je razvio veliku akciju u selu za prikupljanje oružja i municije, koje je prilično još bilo kod neopredeljenih građana. Naročito je razvijena akcija prikupljanja hrane i odeće za partizane. Selo Samaila postalo je pojam NOP-a u srezu žičkom, što najbolje potvrđuju reči jednog od komandanata bataljona Kraljevačkog partizanskog odreda Bogdana Kapelana koji je sa bataljonom stigao u Samailu, na putu za Užičku Požegu: »Produžite drugovi ovako, pa ćete formirati ne samo četnu, već i bataljon.«

Osim nekih sitnijih pitanja, odbor je sve zadatke rešavao na zboru građana. A problema nije bilo malo: što je za odbornike upravo i predstavljalo napor. Kad su se naše jedinice počele povlačiti od Kraljeva prema Čačku i Sandžaku, svaki član odbora i odbor kao celina neumorno su radili za NOP. Neprijatelj je sa tenkovima svakodnevno prodirao sve bliže Samaili. Jedinice odreda već su se povukle sa položaja

od Kraljeva, ali je i pod tim uslovima odbor nastavljao sa radom. Ljudi su govorili: »Naš odbor još uvek postoji, znači, da će se partizani ponova vratiti«. U neprijateljskoj ofanzivi pred **odbor** se postavio zadatak da ništa od oružja, municije, brane i odeće ne padne neprijatelju u ruke; da se unište svi pismeni dokumenti, spiskovi boraca i simpatizera, kako neprijatelj ovo ne bi mogao da iskoristi; da se spasu borci koji su silom prilika ostali na terenu.

Krajem novembra i početkom decembra Nemci su sa tenkovima u nekoliko mahova prodirali i u Samailu, ubijah, palili i uništavali, ah odbor je još uvek postojao. Čim bi se Nemci pred noć povukli, građani su dolazili do zgrade u kojoj je odbor radio, interesovah se za događaje i za naše jedinice. Odbor je shvativši situaciju, objašnjavao građanima da se neprijatelju ne daju nikakvi podaci, da se aktivni borci i simpatizeri čuvaju u tajnosti. Na taj način uspelo se da u tim prvim napadima neprijatelja niko ne padne neprijatelju u ruke. Za oko tri meseca rada odbor je stekao popularnost nezamenjivog organa vlasti u Samaih, doneo niz istorijskih odluka, ah su zapisnici i odluke morah biti uništeni nailaskom neprijatelja. Svoj rad, narodno-oslobodilački odbor u Samaih sprovodio je prema uputstvima štampanim u listu »Borba«, koji je tada izlazio u Užicu.

Posle prve neprijateljske ofanzive, predsednik odbora Dragomir Milovanović sproveden je u nemačko zarobljeništvo (a po povratku iz zarobljeništva zaklali su ga četnici). Jedini preživeli odbornik, danas, je Dragoslav Zečević.

BORBA NA POPINI

Bilo je to 13. oktobra 1941. godine — kaže Siniša Miković, jedan od preživelih učesnika borbe — kada je 1. bataljon 737. pešadijskog puka »Princ Eugen« motorizovan krenuo od Kruševca prema Kraljevu, gde su partizani još uvek čvrsto držali obruč okb opkoljenog nemačkog garnizona. Vrnjački narodno-oslobodilački odred »Vojvoda Lune«¹ dobio je zadatak da spreči prolaz neprijatelja na slobodnu teritoriju i sa 215 boraca, naoružanih puškama i jednim puškomitraljezom otetim od neprijatelja, posedne položaje na Popini (nekoliko kilometara zapadno od Trstenika). Štab opsade Kraljeva uputio je na Popinu, kao pojačanje, Dragosinjačku četvu iz Kraljevačkog partizanskog odreda »Jovan Kursula«, čiji je komandir bio Radovan Pavlović

¹ Naziv Vrnjački odred bio je sporan prilikom formiranja na zboru 5. oktobra kod Popinske reke, jer su četnici insistirali da bude »četnički« a partizani da bude »partizanski«, pa je nađeno pomirljivo rešenje;

jevrej, jačine 35 boraca, mahom komunista iz fabrike aviona i vagona, naoružanih puškama i s 2 puškomitraljeza. Na pravcu kretanja neprijatelja Vrnjački odred je porušio sve mostove i prugu, pokidan telefonske veze; mestimično su iskopani kanali na putu i postavljene mine od avionskih bombi!

11. i 12. oktobra delovi odreda napadali su neprijatelja na putu od Kruševca prema Trsteniku, nanosili mu gubitke i usporavali kretanje. U manastiru Ljubostinji logorovala je jača grupacija Pećančevih četnika, pod komandom Bogdana Gordića. Jednu takvu grupaciju četnika, koju je predvodio Tika Topalović (Pećančev zet), naš odred je razoružao i njihove vođe stavio u zatvor u Vrnjačkoj Banji. Gordić je tražio sastanak sa štabom Vrnjačkog partizanskog odreda, zato 2. oktobra odlaze u Ljubostinju komandant odreda Ljubodrag Milenković, član štaba Siniša Miković i komesar Dragosinjačke čete Rade Vilotijević Vića.² Na ovom sastanku četnici su obećali saradnju s partizanima i da će sa leve obale Morave otvarati vatru na nemačku kolonu. U naknadu za ovo obećanje, pušten je iz zatvora Tika Topalović i ostali zarobljeni četnici.

Štab "Vrnjačkog odreda, iako nije očekivao mnogo od četničkog obećanja, bio je mišljenja da će četnici ostati bar pasivni. Jednom odlučnom akcijom odred je bio u mogućnosti da likvidira celu ovu četničku grupaciju, ali odluka da to ne učini plaćena je dragocenim žrtvama..

12. oktobra padala je hladna kiša, natapajući zaklone i odela partizana. Uprkos tome na položajima je vladalo vedro raspoloženje. Patrole su se vraćale sa izvidanja takođe raspoložene. U 22 časa u jednoj kohbici, na samom položaju, održano je savetovanje štaba odreda sa komandirima četa. Donet je plan za predstojeću borbu i određeni su zadaci četama i desetinama (odred je imao čete, a one su bile sastavljene od desetina). Prema planu trebalo je propuštati neprijatelja u dubinu položaja, prema železničkoj stanici Vrnjačka Banja, a vatru otvarati na znak koji će dati puškomitraljezom sa centralnog dela položaja na levoj obali Popinske reke. Da bi se u redove neprijatelja imela veća zabuna, jedna desetina postavljena je na suprotnu stranu položaja pored Morave, odakle bi tukla neprijatelja u leđa (iz tog pravca trebalo je da dejstvuju i četnici prema sporazumu, međutim, oni su umesto na Nemce, pucali na našu desetinu, te se ona pod četničkom vatrom jedva izvukla uz reku). Za rezervu je određena jedna desetina Dragosinjačke čete koja je tog dana otišla u Banju na kupanje, pa zbog toga nije ni raspoređena na položaj.

² Poginuo na Sutjesci kao komesar bolnice Vrhovnog štaba.

Na porušenom Popinskom mostu bila su dva naša stražara od kojih je jedan (Ličina, član OK SKOJ-a, zvani Šmit, inače poznati atentator na kapetana Terzića u Kraljevu) imao **nemački** automat. U toku noći kiša se pretvorila u lapavicu i sneg. p_r<^ zoru 13. oktobra počelo je kretanje neprijateljske kolone od Trstenika. Jedna nemačka patrola naterana je na Popinski most, gde je Ličina odmah pokosio automatom, a posle toga se povukao na glavni položaj. Borci su ovaj rafal primili kao znak za borbu i otvorili su vatru, ne čekajući da glavina neprijateljske kolone dođe prema glavnom položaju odreda. Počelo je da sviće. Okolna brda belela su se od snega. Zelene uniforme esesovaca rasute po dolini, bile su privlačne mete za gađanje. Partizani su pucali odmereno, kao da vode računa o svakom metku. Neprijatelj nije štedito municiju, ali je njegova vatra bila bez efekta. Partizani su bili dobro zaklonjeni i nisu imali gubitaka. Jutro je već poodmaklo. Borba se rasplamsala. Na livadama duž puta i reke ležali su mrtvi i ranjeni Nemci. Sa partizanske strane borbeni pokličići nadjačavaju vatru iz automata, a pojedinci su se toliko ohrabрили da pucaju stojeći. Nemci polaze uz reku, koristeći se njenim koritom i približavaju se našem glavnom položaju.

Na kosom obronku iznad reke, iz tek obranog vinograda, desetina Dragosinjačke čete, ohrabrena primerom komandira čete Jevrema, sačekuje Nemce na stotinu metara, a onda ubitačnom vatrom seje smrt po njihovim redovima. Dok su se ostaci neprijatelja izvlačili koritom reke, sa kose se zaorila posma »Partizanka« koju je poveo Jevrem, a prihvatili su je svi borci, opijeni zanosom postignutog uspeha koji je obećavao potpunu pobjedu. Ah nastaje preokret u raspoloženju. Sa desnog krila stiže vest da se kroz šume pozadi položaja kreću mase Nemaca >od kojih ima velik broj u seljačkim odelima«. Komandant odreda naređuje da se svi borci sa položaja na desnoj strani Popinske reke odmah prebace na levu i zaštite desni bok i pozadinu glavnog položaja. Ovo je već bilo kasno. Neprijatelj je u pozadini položaja već prešao reku i kroz šume podilazio glavnom položaju. Zajedno s Nemcima nastupah su Gordičevi četnici. To su bih ti »Nemci u seljačkim odelima«.

Desno krilo juriša i probija se prema selu Popini, nanoseći gubitke neprijatelju. To je iznenadilo neprijatelja. Sa obronaka Gledičkih planina sručila se paklena vatra na partizansku desetinu koja se bila ukopala kod ušća Popinske reke u Moravu. Situacija postaje kritična. Na snežno belim obroncima jasno se ocrtavaju siluete četnika. Jedno muklo izdajstvo preti da pretvori našu pobjedu u poraz. Stab donosi odluku o povlačenju. Kuriri lete kroz vatru kuršuma. Desetina sa Morave šticeva vatrom sa glavnog položaja uspeva da se izvuce uz Moravu.

'Komandir Jevrem vraća kurira sa izveštajem da će »još-malo ostati na položaju, jer u dolini ima još Nemaca koje treba pobiti«. Zadržuje nas njegov heroizam. Puškomitraljezac Predrag Todosijević i još neki borci slede primer hrabrog Jevrema i pucaju stojeći. Opomene da legnu uopšte ne čuju. Još jedna naredba štaba odreda za hitno povlačenje i još jedno odbijanje hrabrog komandira da napusti bojno polje. Četnički rafali s leđa osipaju se po grupi. Puškomitraljezac Predo pada smrtno ranjen. Jevrem ranjen u ruku, okreće se unazad i komanduje »plotun«. Nekoliko neprijateljskih vojnika pada smrtno pogodeno na ogolele gidže vinograda. »Napred proleter! Juriš!« — bila je poslednja komanda slavnog komandira Dragosinjačke čete Radovana Pavlovića Jevrema.³ Osamnaest boraca skočilo je iz rova i poletelo prema šumi iz koje su sipah plotuni. Od njih osamnaest samo su dvojica stigla glavninu odreda koji se povlačio prema Vrnjačkoj Banji. Zadatak je ipak izvršen. Toga dana neprijatelj nije produžio prema Kraljevu. Do noći, Nemci su se zabavili sakupljanjem mrtvih i ranjenih.

BORBA NA JOVCU

Jednu od prvih borbi protiv Nemaca — kaže Dobrica Ristović — partizanski odred »Jovan Kursula« vodio je 3. oktobra 1941. godine kod vojnih magacina, u mestu zvanom Jovac (3 do 4 kilometra od Kraljeva). U ovim magacinima bilo je mnogo razne municije — uglavnom, avionskih bombi i eksploziva za njihovo punjenje.

1. oktobra 1941. godine održan je partijski sastanak Kraljevačkog partizanskog odreda, na kome je proučavan materijal Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, o zadacima za dalje oružane akcije protivu fašista. Na sastanku je doneta odluka da se počne sa napadom na Kraljevo. Jedan deo odreda, pod komandom Radovana Pavlovića Jevrema i partijskog rukovodioca odreda Gvozdena Paunovića, krenuo je 2. oktobra prema Kraljevu da izvrši sve pripreme za uništenje nemačkog uporišta kod vojnog magacina u Jovcu. Ovaj deo odreda (u kome sam bio i ja) stigao je 2. oktobra u selo Kovanluk, u neposrednoj blizini Kraljeva. Ovde smo prenoćili, povezah se sa seljacima, koji su sutradan takođe krenuh s nama. U ranim jutarnjim časovima 3. oktobra, odmah posle doručka, krenuh smo da izvršimo postavljeni zadatak. U neposrednoj blizini magacina dobih smo tačno obaveštenje da će toga dana

³ Legenda o hrabrom komandiru Jevremu i njegovim boricima živi u srcima novih generacija. Nekoliko puta godišnje okuplja se narod na Popini, gde je podignut veličanstven spomenik kao dug onima koji su pali braneći svaku stopu partizanske teritorije.

Nemci doći iz Kraljeva radi utovara i odvoza avionskih **bombi**. Znao sam da će ovim bombama Nemci bombardovati partizanske odrede oko Kraljeva i Kragujevca, zatim Užice, Gornji Milanovac i druga oslobođena mesta.

Prema planu, trebalo je pustiti Nemce da uđu u naše zasede i tek tada ih napasti, a istovremeno napasti stražu oko magacina. Čuli smo *tanak* pisak male šumske lokomotive, što je značilo da će neprijatelj uskoro stići do magacina, da će za koji trenutak otpočeti borba. Jevrem je rasporedio borce u zasedu i dao potrebna uputstva. Naš partijski rukovodilac Gvozden obilazio je i hrabrio svakog borca. To nam je bila prva borba sa Nemcima, pa je ovakav stav partijskog rukovodstva bio razumljiv, jer nismo imali iskustva.

Pre početka borbe, mnogo šta sam preživljavao (a verovatno i moji drugovi) i bio prilično uzbuđen, ali sam se trudio da to ne ispoljim. Ni kod drugova nisam opazio straha. Sve nas je obuzimala misao o ishodu borbe. Da li će neko poginuti, ili biti ranjen! Takve misli morale su biti potisnute, jer se radilo o borbi za oslobođenje. U daljini smo primetili teretni šumski voz i na njemu Nemce sa grupom radnika-zatvorenika, poveljenih da utovare bombe iz magacina. Bili smo zaprepasčeni kada smo videli nekoliko žena kako se na otvorenim vagonima bestidno bacaju fašistima u zagrljaj, ljubeći ih uz alkohol i pevajući uz svirku harmonike⁴.

Ulazeći u krug magacina, voz je ujedno ušao i u našu zasedu. Pala je Jevremova komanda za otvaranje vatre, ali naši plotuni nisu iznenadili neprijatelja. Nemci su odmah poskakali u zaklon iza grudobrana, koji su bili napravljeni oko magacina i prihvatili borbu, otvarajući vatru iz jednog puškomi-traljeza, nekohko šmajsera i pušaka. Posle četvrt časa borbe otpor neprijatelja bio je savladan. Nemci su imali 2 mrtvu (od kojih je jedan bio podoficir), a četvoricu smo zarobili. Ostali su pobešli u Kraljevo, praćeni vatrom našeg oružja. Sa njima su pobegele i bludnice praćene našim prezirom. Grupa oslobođenih radnika stavila nam se na raspolaganje. Nekima smo savetovali da idu u selo da bi se oporavili od pretrpljenih patnji u fašističkom zatvoru, dok smo druge koji su bili krepki, po njihovoj želji priključili našoj grupi i odredu. Zaplenili smo 1 puškomi-traljez, 1 šmajser, 7 pušaka, 2 sanduka municije, nekohko ručnih bombi, 2 revolvera i nešto sanitetskog materijala.

Tako je bio likvidiran jedan od isturenih nemačkih položaja oko Kraljeva, čime je ujedno počela i naša velika akcija za oslobođenje Kraljeva, koja je trajala sve do povlačenja Kraljevačkog partizanskog odreda za Sandžak.

Branislav PESIC, Siniša MIKOVIĆ
Dobrica RISTOVIĆ

⁴ Po završetku borbe saznali smo da su to bile prostitutke, bez ikakvog nacionalnog ponosa.

NAJMLAĐI BEZ SMJENE

v

13 rvar — grad, Drvar — selo, Trninića Brijeg i selo Sipovljani davali su borce za 1. četu. Preostali dio drvarske opštine podijeljen je bio na dva dijela i davao je borce za 2. (Zaglavičku) i 3. (Kameničku) četu. 1. i 2. četa držale su položaj prema Petrovcu i pokušavale da zajedno sa petrovačkim četama zauzmu Petrovac, dok je 3. četa zatvarala pravac prema Kninu.

Mali »ćiro« dovlačio je svake subote poslije podne smjenu na Oštrej. Položaj smo držali u podnožju šume, povrh Vedrog polja. Na našem desnom krilu nalazila se Drinička, a na lijevom Zaglavička četa.

Jedni su subotu očekivah sa radošću, dok su je drugi mrzili, jer su nerado napuštah položaj, ili zbog toga što nisu mogli dobiti oružje. Svaki je naime htio da ima oružje, ali je pušaka bilo mnogo manje od boraca, koji su dolazili na smjenu.

Pored komande čete, vodnika i desetara, u četi je ostajalo bez sumnje još i po nekoliko najmlađih.

Nekoliko puta smo pokušavah da zauzmemo Petrovac, ali ushjed malog broja oružja, oskudice u municiji, pa i nedovoljnog iskustva u rukovođenju i koordinaciji sa više četa, u to'na nismo uspjeh.

Naročito nas je zabrinjavala oskudica u municiji. Zbog štednje metaka, oružje dajemo samo onima koji su služili vojsci. Na osmatračnici su obično omladinci sa dvogledom. Osmatraju pokrete iz Petrovca i cestu Ključ — Petrovac.

»Od Ključa za Petrovac ide kolona kamiona« — javljaju sa osmatračnice. Čusmo muklu eksploziju bombi, kratku pušćanu paljbu, jaku eksploziju, a potom nastupi tišina...

Cesta je zaklonjena šipražjem, pa se kamioni i ne vide. Ali brzo je nestalo i bijelog oblaka od prašine, koju su kamioni dizali iza sebe. Upućujemo jednu patrolu da vidi šta se desilo. Poslije izvjesnog vremena patrola se vraća i nosi veliku količinu municije. Dobrijević je uzeo od drugog borca 2 bombe i poslije eksplozije skočio na kamion. Spaljeno je nekoliko kamiona ...

A jaka eksplozija je bila uslijed eksplozije topovskih granata, koje su se nalazile na kamionu.

Borci se raduju, jer su dobili što im je nedostajalo. Među borcima se čuje: »Sve ćemo oprostiti Jovici, ah mu pušku ipak ne damo«.

Petnaestogodišnji Jovica Dobrijević zaplašio je čitav svoj zaselak sela Sipovljani. Dobrijević je uzeo pušku od vojnika Jadranske divizije, koja se, za vrijeme kapitulacije, predala Nijemcima u Drvaru i pucao. Seljaci su ga natjerali, poslije ustaškog proglasa o predaji oružja, da donese oružje na mjesto na kome se predavalo, ah je on šmugnuo u vrbak, kod rječice Unac. I prilikom napada na Drvar, pušku je dao stricu Dmitru. U četi je bio nedisciplinovan, kako kažu »ciganjiv«. Psovao je što ne napadaju, jer je, tako reći, uživao u borbi i pucnjavi.

To je bio i Dudo Puzigaća, nešto mlađi od Dobrijevića. Ne odmiče se od puškomitraljeza koji je, takođe, uzeo od vojnika Jadranske divizije i tó sa sandukom municije. Podmazivao ga je i čuvao. Prijavio nam ga je odmah za vrijeme pripreme ustanka.

Branko Malbašić i drugi, kojima smo zbog maloljetnosti oduzeli oružje — takođe su tu. Svi se oni vesele borbi, jer u njoj vide jedinu mogućnost da opet dođu do oružja...

Neprijatelj je obično nedeljom napadao naše položaje. Subotom naveče naš tobdžija Marko Trikić slao je sa vrha Oštrelja na Petrovac poneku granatu iz haubice 110 mm, koju je na Ripačkom klancu, kod Bihaća, zaplijenila Vrtočka četa. Iako na haubici nema nišanskih sprava, granate su, ipak, padale posred Petrovca.

Jedne nedelje dotrča nam jedan seljak i zadihano reče: »Drugovi, veća kolona-neprijateljskih vojnika nalazi se u šumi. Pred njima je jedan lugar, idu prema Oštrelju. Zalaze vam s leđa«.

II brzini napuštamo položaj i povlačimo se prema Oštrelju da bismo ih tamo napah. Zurimo se da što prije stignemo na Oštrelj i zauzimać podesne položaje. Dane Novković sa teškim mitraljezom i pomoćnikom — omladincem Kecmanom — zaostaje iza nas. Dok smo zauzeli položaje, ispred nas odjeknu šuma od brze paljbe teškog mitraljeza. Sa lijeve strane našeg mitraljeza, petrovačkom cestom, izbila je neprijateljeva mitraljeska četa, djelimično nerasporemljena, sa mitraljezima na konjima. Iz šume izbi i kolona sa lugarom na čelu. Borba počinje, na život i smrt.

Suma ječi. Ispod Osječenice vode borbu Zaglavička i četa Medenog Polja. (Pod zaštitom noći iza našeg desnog krila, prema Kozilima, i lijevog, prema Osječenici, uvukao se u šumu veliki broj neprijateljskih vojnika.)

Poslije nekoliko časova neravne borbe neprijatelj se panično povukao ostavljajući iza sebe mnogo mrtvih i ranjenih, nerasprijetni mitraljeski vod i veliku komoru sa municijom i hranom.

Formirani su komesarijati za pojedine oblasti društvenog i privrednog života. Na položaj već stižu bombe, proizvedene u Željezničkoj radionici u Drvaru. To su ujedno prvi rezultati rada našeg Komesarijata za industriju. Narodni sud izrekao je i prve presude. Stari režimhja, saradnik ustaša i Italijana, bivši predsjednik opštine, Jovo Kreco, osuđen je na 20 godina robije.

Teško snabdijevanje municijom i iscrpljenost rezervi ishrane, doveli su do prekida smjenjivanja boraca na položaju. U četi su ostali samo mlađi, oni koji su tek odslužili vojsku i mlađi od njih.

Kamenička i Resanovačka četa već nekoliko dana odbijaju napade Italijana od Knina, koji nastoje da prodru za Drvar. Jedan vod 1. čete, zajedno sa komandrom čete, otišao im je u pomoć. Vrše se pripreme za paljenje Pilane i »Celuloze« kako ih neprijatelj ne bi iskoristio, ako prodre u Drvar.

»Četnici popa Dujića, napah su nas s leđa i tako omogućili Italijanima (oko 1200 vojnika), da grahovskom cestom prodru prema Drvaru« — telefonom javljaju sa Ploča. »Minerske grupe, pod rukovodstvom Duška Šobota, miniraju postrojenja u »Celulozi«. Od hiljada kubika jelove oblovine i izrezane građe — diže se uvis ogromni užareni stub«. Sa istog mesta javljaju: »Gasite požar. Italijani su odbijeni«. Pod jakim udarom vodenih mlazova užareni stub je nestao ah se pojavio gust oblak dima. Gasimo požar i osluškujemo zvuk motora, jer zbog dimne zavjese — ništa se ne vidi...

Dvadeset petog septembra 1941. godine Italijani su ušli u Drvar.

Naša četa je brojala oko 90 boraca. Izuzev najmlađih, svi su bih naoružani. Napustili smo front kod Vedrog Polja i povukli se u Ataševac, kod Drvara.

Narod Drvara, pa i šire okoline, živio je od zarade: na šumskim radovima, kod »Sipada«, na pilani, željeznici i u fabrici celuloze. Rijetko je kojoj porodici doticalo domaćeg brašna i za »božićni kolač«. Znači da su izvori hrane vrlo oskudni, pa je odlučeno da se četa smanji, a višak oružja ostavi na suvo i sigurno mjesto.

Stanko Materić je odlično poznao Klekovaču. Znao je svaki grm u njoj, a bio je i komunista. Zbog toga je i određen da sakrije oružje i da o njemu vodi računa.

Ostavili smo oko 40 boraca u četi, a višak pušaka pohranili pod jednu debelu izvaljenu jelu, koju je pronašao Stanko. Ostale borce poslali smo kućama. Naravno, najlakše smo ubijedili familijarne da privremeno odu kući. Ali u toj neobično mučnoj situaciji, najmlađi su počeli da se vesele, jer smo im dali oružje.

Na putu od štaba odreda išli smo na velikom rastojanju kako bi nas izgledalo što više. Išao sam pozadi čete da bih pazio da koji izmoren borac ne ostane; Upitah jednu baku u Lušci-Palanki da li je tuda prošla kakva vojska i koliko ih je bilo? »Jest sine — odgovori baka — prolazi čitav dan, ima ih na hiljade..

Pred veče smo stigli u Majkića-Japru, gdje je bio smješten štab odreda. Prijedor, Bosanski Novi i neka druga mjesta drže ustaše. Tamo Italijani još nisu stigli. To nam rekoše u štabu.

Zauzeli smo položaje: jedan vod u zaseoku Zečevi a drugi u zaseoku Zjelari.

Seljaci nam pričaju da su ustaše u selu Crna Rijeka pobile sve odrasle muškarce i da se iz drugih, obližnjih sela, muškarci svake srijede moraju javljati ustašama u Bos. Novi — kako ne bi otišli u partizane.

Narod nas je prijateljski dočeka, a odbornici pojedinih zaseoka, tako reći, se nadmeću u tome koji će nas bolje nahraniti.

Odbili smo nekoliko ustaških i domobranskih pokreta prema selu. Rušili smo vozove na pruzi Bos. Novi — Bos. Krupa. Svaki vod je srušio i po jedan oklopni voz. Zarobili smo nekoliko domobranskih vojnika, koji su držali stražu na željezničkoj stanici Čadavica, razoružah ih i pustih kućama. Sa Petrom Ličinom spuštah smo se u Budimlića-Japru, muslimansko selo u kome je vladao nekakav strah od partizana. Po mejtefinia smo držali sastanke i konferencije sa seljacima, govorili im o namjerama okupatora, o potrebi borbe, o bratstvu i jedinstvu, i tako razbijah taj strah. Sa Ličinom smo odlazili u selo Svinjuhe, na brdu s druge strane Budimhća-Japre, i tamo formirah seoske odbore i manje partizanske jedinice, bez oružja.

Iz Drvara dopiru vijesti da Italijani vršljaju po sedima, počinju hapsiti pojedince, odgone stoku... Prije neki dan smo imah okršaj sa četnicima, koji se nisu pokazali naročito hrabri. Jednim vodom oslobodili smo Hajru Kapetanovića, Nikicu Pavhća i Ahmeta Sehovića, koje je bivši žandar Kličković sa četom opkoho u školi Velike Rujiške i htio ih poubijati. -

Krajem decembra dobili smo nalog od štaba odreda da se vratimo u Drvar. Na položaju nas smjenjuje Krnjeuška četa. Upoznajem komandira čete Lazicu Atlagića i komesara Savu Batinicu sa položajem i pravcima kojima neprijatelj najviše napada, sa podesnim mjestima na kojima smo prekidali prugu, sa selima koje smo obilakli, sa dobrotom seljaka i prijateljstvom koje smo uspostavili sa muslimanskim življem u Budimlića-Japri...

Na Novu godinu stigli smo u Ataševac. U kolibici, u Lunjevači, našli smo omladinski vod od 30 boraca sa vodnikom Brankom Tadićem Sidom, naoružanim oružjem koje je Staxiko bio pohranio pod izvaljenom jelom.

Snijeg je napadao gotovo dva metra. Ulogorili smo se u kolibi Jovana Rokvića. Šaljemo patrole u selo da propituju za namjere Italijana i da h neko od seljaka silazi u grad. U tome nam pomažu i pioniri. I oni znaju da se ni zrno žita ne smije dati Italijanima, da se sa njima ne smije, trgovati...

Pripremamo se za napad na Oštrelj. Dok smo se povezivah sa Zaglavičkom i Driničkom četom, Italijani se neopaženo izvu-koše noću i pobjegoše u Petrovac. U napuštenom Oštrelju pro-našli smo nekohko pari skija, nekohko ranaca sa sanitetskim materijalom i desetak sanduka municije. Svaka jedinica uzela je dio zaplijenjenih stvari i vratila se u svoj logor.

... Odbor Fonda, već po utvrđenom redu, svaki dan donosi sledovanje u logor. Ostalo je malo domaćinstava koja još imaju nešto da daju za ishranu.

Uspostavljena je veza sa Podgrmečom. Kolone djevojaka daju i spremljenu robu za udaju ti zamjenu za žito...

Maskirani bijehm kabanicama, koje su nam djevojke od platna sašile, spuštamo se prema Drvaru i izazivamo Itahjane da troše municiju. Obično tuku iz artiljerije, i to u više plotuna...

Itahjani nam nude zamjenu zarobljenika, i šalju Skakića, Pečanca i Vođevića, borce 2. čete, koje su zarobili bez oružja, za jednog njihovog vojnika, koga su zarobile naše jedinice.

Naša tri dovedena borca uvelih obraza, upalih očiju sa velikim crnim podočnjacima, neobrijani i neošišani — pravi sužnjevi iz narodnih pjesama.

A Itahjan, naš zarobljenik, ugojio se u bolnici u Podgrmeču, plače i ne želi da se mijenja.

Simo TADIC

ILEGALNA MREŽA ZA RASTURANJE PARTIJSKE ŠTAMPE U KAŠTELIMA

Italijanski okupator je od prvih dana okupacije, pored niza drugih mjera za učvršćenje svoje vlasti, poduzeo veoma opsežne mjere radi propagiranja fašističkih ideja, kao i predočenja moći fašističkih sila. Takva propaganda nije mimoišla ni Kaštela, u čijih sedam sela je uspostavio svoje vojne garnizone.

Da bi propaganda bila što uspješnija okupator je zabranio i progonio sve što nije bilo u skladu s njegovim ciljevima i zadacima. Između ostalog najstrože je bilo zabranjeno držanje neprijavljenih radio-aparata i slušanje emisija radio-stanica Moskve, Londona, »Glasa Amerike« i drugih. Svaki onaj ko bi ovo prekršio i slučajno bio otkriven, hapšen je i progonjen.

Ove mjere fašističkih vlasti trebalo je neutrahsati i obezvrijediti organizovanjem rasturanja ilegalne štampe Komunističke partije, kako bi se nasuprot fašističkoj propagandi, članstvo Partije, kandidati, simpatizeri, članovi omladinskih organizacija i ostalo rodoljubivo stanovništvo mogli svakodnevno upoznavati sa događajima u našoj okupiranoj zemlji, sa razmahom oružanog otpora, kao i sa situacijom na svjetskim frontovima.

Ovo je bio jedan od važnih zadataka, kojem je i u Kaštelima partijska organizacija posvetila punu pažnju. Pred nju se imperativno postavilo da organizuje dobru i sigurnu ilegalnu mrežu za preuzimanje naše ilegalne štampe u Sphtu i njeno-dostavljanje partijskim ćelijama u svakom od kaštelanskih sela.

Preuzimanje i prenos ilegalne štampe iz Sphta u Kaštela bilo je skopčano sa nizom poteškoća i opasnosti. Veoma brojani italijanski garnizon u Sphtu organizovao je i sprovodio totalnu kontrolu na svim putevima i pomorskim linijama, pretresao sva vozila i brodove radi otkrivanja partijskih veza i kurira. Isto tako i u svakom od kaštelanskih sela okupator je kontrolisao kretanje ljudi i njihovu aktivnost.

Pored svih tih mjera okupatora naša ilegalna štampa i literatura svakodnevno ili svakog drugog dana dostavljani su i u:

Kaštelima i čitani od velikog broja stanovnika, kružeći od ruke do ruke. Među tim materijalima nalazili su se proglasi CK KPJ, CK KPH, PK KPH za Dalmaciju, razni leci, list »Naš izvještaj« u izdanju PK KPH za Dalmaciju (štampan je šapirogralom na nekoliko stranica) i dr.

U ilegalnoj mreži za rasturanje ove štampe bilo je angažovano nekoliko drugova i drugarica, a počela je da funkcioniše koncem juna ili prvih dana jula 1941. godine. Rad se odvijao ovako.

Iz centra za rasturanje partijske štampe u Splitu, dio štampe namenjen za Kaštela dostavljan je u kuću Duje Perišina¹ u Karamanovoj ulici broj 7, blizu Poljuda. Ovdje je štampu preuzimao Jakša Stančić, motorista na motornom čamcu »Ljubomir« i sa ovim brodom iz Poljuda je prenosio u Kaštel-Sućurac. U Sućurcu štampu je preuzimao Anton Bonacin² ili njegov saradnik Božo Luketin. Oni bi dio štampe ostavili za Kaštel-Sućurac, a ostatak bi sakrili na mjestu »Potoci«, između Sućurca i Kaštel-Gomihce (u rejonu gdje se nalazi upravna zgrada poduzeća »Jugovinil«). Na tom mjestu preuzimao sam ovaj materijal i donosio u svoju kuću u Kaštel-Kambelovcu, gdje bih štampu podijelio na šest manjih paketića — po jedan za ostalih šest kaštelanskih sela. Zatim sam paketiće raznosio po selima. Dio štampe ostavljao sam za organizacije SKOJ-a; nju smo čitali na svojim sastancima, ili je od ruke do ruke dostavljah članovima SKOJ-a.

Za Kaštel-Gomihcu materijal sam dostavljao u kući Kažimira Varde.³ Od oktobra 1941. godine štampu za ovo selo sam ostavljao na ugovorenom mjestu, u predjelu plaže Bilajka, između Gomilice i Kambelovca. Na ugovorenom mjestu u kameonom zidu smo napravili malo sklonište u koje sam ostavljao omot, a on ga uzimao i nosio u Kaštel-Gomihcu.

Za Kaštel-Kambelovac u početku sam štampu predavao Ivu Kapovu⁴ i to tako što sam je donosio na njegovu zemlju zvanu Topol, zapadno od Kambelovca. Kasnije sam štampu predavao Stipi Gančeviću.⁵

Za Kaštel-Lukšić i Donja-Kaštela (Štari, Novi i Kaštel-Štafilić) štampu sam u početku predavao Šimi Matijaci, a oko

¹ I u predratnom periodu partijska literatura za Kaštela je dostavljana, pored ostalih kanala, i preko ovog druga. U toku 1941. godine, pored veze preko Poljuda, štampu je povremeno kod Perišina preuzimala drugarica Delić Anđelka i donosila u Kaštel-Kambelovac u kuću Kuzme Perišin.

² Bio je sekretar Mjesnog komiteta KP Kaštela; poginuo u NOV 1943.

³ Poginuo u NOV.

⁴ Poginuo u NOV.

⁵ Poginuo u NOV juna 1943.

mjesec dana poslije uspostavljanja ove mreže, dostavljao sara u drvodeljsku radionu Marina Novaka, gdje sam je predavao njegovom sinu Anti; ukoliko on tu nije bio, ostavljao bih je Marinu, s tim da je preda Anti. U više navrata štampu sam odnio i u kuću "Vjeka Butira,"⁶ gdje bih je predavao njemu ili njegovoj majci Mariji (ovo obično ako bi se u Novakovoj radionici ili njenoj neposrednoj blizini nalazili fašistički vojnici »cmokošuljaši«, koji su u ovom selu imali svoj garnizon i kasarnu nedaleko od radionice).

Iz Kaštel-Lukšića štampu smo prenosili u Kaštel-Novi i dostavljao u kuću Anti Beretinu,⁷ koji bi je zatim dostavljao partijskim organizacijama Donjokaštelanskih sela. (Beretinu smo naizmenično dostavljao štampu: Šime Matijaca, Ante Novak, Vjeko Butir ih ja.)

Polovinom septembra 1941. nastale su poteškoće u održavanju kanala preko Poljuda, pa je odlučeno da se uspostavi veza na relaciji Split — Kaštel-Kambelovac. Ovaj novi kanal je uspostavljen preko jedne drugarice⁸ u krojačkoj radnji Ivana Jaića. Sa ovom drugaricom sam povezao svoju majku Dominu,⁸ koja je od nje preuzimala pakete štampe i donosila kući. Iz naše kuće, štampa je na isti način kao i do tada raznošena po kaštelanskim seosima, s tom razlikom da sam je za Kaštel-Sućurac donosio i ostavljao na mjestu na kojem sam je do tada preuzimao, a preuzimali su je već pomenuti drugovi iz Sućurca.

Kratko vrijeme nakon što je uspostavljena ova, dobili smo novu vezu. Prema dogovoru trebalo je da se na uglu sadašnje ulice Vladimira Nazora i Maksima Gorkog povežem s jednim drugom. Na ugovoreno mjesto došao sam zajedno sa majkom tačno u 9 sati prije podne, kako je bilo ugovoreno. Minut-dva poslije toga nama je prišao Edo Santini Đorđe, koji je imao isti znak raspoznavanja kao i mi. On nas je poveo u pravcu nove gimnazije. Nakon pedesetak koraka u susret nam je došao Srećko Reić Petica, kome nas je Đorđe predao. Petica nas je poveo k svojoj kući, koja je tada bila u gradnji, gdje smo preuzeli paket hsta »Naš izvještaj«.

U ovoj kući, sada ulica Nikole Tesle broj 17, moja majka ili ja skoro svakodnevno smo preuzimali našu štampu i prenosili je u Kaštela. Na tom poslu sa nama je, pored Petice, saradivala i njegova drugarica.

⁶ Bio sekretar aktiva SKOJ-a u Kaštel-Lukšiću i član Rejonsko* komiteta SKOJ-a Kaštela. Poginuo 23. decembra 1942. kao komesar čete.

⁷ Bio član MK KP Kaštela. Poginuo 1942. kao komesar Mosečkog bataljona.

⁸ Mislim da je to bila Mara Miramarić Crnogorka.

⁹ Strijeljao je italijanski okupator sa još 10 rodoljuba 26. juna 1943. u Kaštel-Kambelovcu.

Dolazak u ovu kuću da bismo preuzeli ilegalnu štampu kamuflirali smo tako, što je moja majka od kuće do kuće nudila na prodaju kaštelansko vino, pa njen česti dolazak u ovu kuću nije bio sumnjiv. Pakete štampe je stavljala u džepove ispod svoje dugačke i široke suknje, dok je u košari imala demežane (balone) za vino. Kad sam ja prenosio štampu obično bih pakete obmotavao i dobro vezivao oko nogu na potkolenici i na biciklu ili brodom prenosio u Kaštela.

U našoj kući, kad bih štampu podijeha na šest, a od septembra na sedam manjih paketića, moja majka ili sestra Mandina bi materijal spremile na skrovito mjesto, dok ne bih paket po paket na biciklu raznio po selima. Ako bi bilo više materijala, tada bi ga moj otac Jozo odnosio van kuće i stavljao ha sigurno mjesto, da bi se izbjeglo njeno otkrivanje ukoliko bi itahjanski vojnici, koji su imali kasarnu u Perišićevoj kuli u našoj neposrednoj blizini, izvršili premetačinu kuće.

Ova mreža u toku 1941. godine, pa sve do pada u zatvor Reičeve drugarice — početkom 1942. godine, funkcionisala je bez prekida. Poslije smo štampu dobijali preko Solina, a zatim direktno sa oslobođenog teritorija.

Na ovakav način u toku 1941. godine partijska organizacija u Kaštehma je dobijala partijsku literaturu i štampu. Ovaj rad je mnogo doprinio pravilnom informisanju o događajima u zemlji i svijetu, papularizaciji prvih oružanih akcija širom zemlje, a time i podizanju borbene svijesti i borbenog raspoloženja stanovništva kaštelanskih sela i pripremanju Kaštelanaca za aktivno učešće u borbi protiv fašističkih zavojevača. Narod Kaštela je prihvatio put oružane borbe i od prvih dana ustanka stupao u tu borbu pod rukovodstvom KPJ. U oslobodilačkoj borbi Kaštela su od 9500 stanovnika dala oko 1500 boraca, od kojih je poginulo nešto preko 300. Ovako masovnom učešću naroda Kaštela u NOB-u svakako je doprinijela i naša štampa, koju smo svakodnevno rasturali među stanovništvom kaštelanskih

Ante LUČIN

NOVO SELO IZ DONJEG POMORAVLJA
1941. GODINE

S esti april 1941. godine izazvao je veliku pometnju u Novom Selu (srez Oraški). Vest o napadu Nemačke na Jugoslaviju i bombardovanju Beograda iznenadila je ne samo seljake, već i nas komuniste, da se u prvom momentu uopšte nismo mogli snaći, niti znati šta da preduzmemo. Naš položaj bio je još teži kad je drumom iz Beograda potekla reka izbeglica, među njima mnogo dece i žena, koje su pričale o strahotama bombardovanja i užasima smrti u požaru i ruševinama. Međutim, naša zbunjenost trajala je kratko vreme, jer je u Novo Selo ubrzo došao Milan Mijalković Čiča, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, koji je našoj partijskoj organizaciji preneo direktive:

— Komunisti i svi ljudi bliski Partiji, bez obzira da li su vojni obveznici, treba odmah da se jave vojnim jedinicama, da se naoružaju i svojim primerom podižu borbeno raspoloženje ostalih vojnika i oficira — rekao nam je pored ostalog Čiča Mijalković. — Nemci su napah na našu zemlju i mi treba da se borimo protiv njih, bez obzira na pakt Sovjetskog Saveza sa Njemcima...

Čim smo se rastali s Čičom počeli smo ubrzano da se pripremamo za odlazak u rat. Seljacima smo takođe savetovali, bez obzira da li su vojni obveznici ih ne, da se prijavljuju najbližim vojnim komandama i da traže oružje za borbu. Iz sela su prvi krenuli skojevci i članovi Partije. Međutim, kad smo se u Mladenovcu obratili za oružje, neki iz naše grupe bili su uhapšeni. Mnogi obveznici još nisu ni krenuh iz sela, a Nemci su, na opšte zaprepašćenje, protutnjali tenkovima kroz Pomoravlje. Bih smo očekivati brzog rasula vojske u koju je narod polagao nade da će do poslednjeg daha braniti njegovu slobodu. Na sve strane moglo se videti razbacano oružje, ratna sprema i demoralisani vojnici. Oni su sa ogorčenjem pričali o izdaji i petoj koloni, o tome da su u sanducima mesto metaka i granata nalazili čokoladu, eksere, sapune i drugo. "

Kapitulacija Jugoslavije je nas komuniste Novog Sela dovela pred nove probleme. Seljaci su od nas tražili da im objasnimo zašto nas Sovjetski Savez (o kome smo im govorili da je naš jedini pravi prijatelj) nije zaštitio od Hitlera. Na takva, i slična pitanja nismo znali da odgovorimo, pa smo jednostavno počeli da izbegavamo susrete sa ljudima. Najveću zabunu stvorili su neki ljotičevci, pronoseći glasove po selima da je Hitler okupirao Jugoslaviju po prethodnom sporazumu sa Staljinom. Istovremeno, radio-Moskva, protivno svim našim očekivanjima, u emisijama na srpskohrvatskom jeziku skoro nije ni pominjao okupaciju Jugoslavije.

Oko 20. aprila u Novo Selo stigao je Petar Stambolić, instruktor-PK KPJ za Srbiju i tada nam je laknulo, jer je on za našu partijsku organizaciju bio stari znanac. Obasuli smo ga istim onim pitanjima koja su nama postavljali seljaci, ah je on umesto odgovora odmah zakazao partijski sastanak. Jedva smo čekali da padne mrak i počne sastanak. Pre sastanka Stambolić je u prisustvu sekretara partijske organizacije detaljno razgovarao sa mnom, interesujući se kako sam se držao pred policijom. Ja sam neposredno pred 6. april pušten iz uprave grada Beograda, gde sam zbog provale bio zatvoren skoro 2 meseca i proteran u selo. Stambolić je na kraju našeg razgovora rekao sekretaru da i ja mogu prisustvovati sastanku, koji smo držali u kući Mihaila Cvetkovića, sekretara partijske organizacije Novog Sela. Stambolić je u početku govorio o uzrocima koji su doveli do brzog raspada jugoslovenske vojske, o izdaji kneza Pavla i vladajućih vrhova i o teškom položaju u kome se našla naša zemlja usled fašističke okupacije.

— Kralj i vlada — rekao je Stambolić — gledali su samo da što pre pobegnu u inostranstvo. Avionima, koje je trebalo upotrebiti za borbu protiv neprijatelja, oni su prevozili članove svojih porodica i zlato, ostavljajući narod na milost i nemilost okupatoru. Zatim je govorio o surovosti koju su Nemci pokazali prilikom bombardovanja Beograda i drugih gradova, iz čega se mog'o zaključiti kakva sudbina čeka narode Jugoslavije pod okupacijom, a' samim tim i uloga KPJ, jedine organizovane snage koja je ostala za narodom. Pošto nas je detaljno upoznao sa direktivom CK KPJ i teškoćama koje očekuju komuniste, drug Stambolić je završio rečima: »Ja vas drugovi pozivam da svaki od vas o svemu ovome dobro razmisli i ovde pred Partijom odmah kaže da h se oseća sposobnim da ostane član Partije i izvršava sve od nje postavljene zadatke. Poštenije je, drugovi, da onaj ko se ne oseća sposobnim ili ne želi da pod ovakvim uslovima bude komunist, to sada kaže Partiji da bismo ga oslobodili obaveza, nego da posle u nekoj teškoj situaciji izda Partiju i svoje drugove«.

U sobi je zavladao grobna tišina. Više se nije čula ni škripa rasklimatanog kreveta na kome su sedeli omladinci Zivomir Stojaković, Milutin Cvetković i Vljako Milisavljević. Čulo se samo uzbuđeno disanje i udar kišnih kapi o prozore.

»Pa mi smo komunisti družo« — počeo Vljako, ali time i završi svoju diskusiju. »Kod nas nema takvih koji bi napustili Partiju«, nastavi kao uvređeno Milutin. »Nema, nema takvih, družo Pero« podržava ga Zivomir. »Nema, nema...« -- potvrdismo Mihailo Cvetković i ja. »Nema...« —...prihvatiše svi i predložiše da se pređe na drugu tačku dnevnog reda. Pera malo podiže glavu i kao da nas miluje pogledom:

— Nisam ja drugovi od vas ni očekivao drugačiji odgovor. Znao sam da niko od vas neće izdati Partiju.

Kao da nestade tereta koji nas je pritiskivao. Po drugoj tački dnevnog reda raspravljalo se o formiranju oružanih desetina i diverzantskih grupa, o prikupljanju i sklanjanju oružja, municije i sanitetskog materijala; o organizovanju vojne obuke za one koji nisu služili vojsku. Svi članovi Partije dobili su konkretna zaduženja: omladinci da prikupljaju oružje, sekretar ćelije Mihailo Cvetković da se stara o čuvanju i održavanju istog, a ja da pripremam ljude za formiranje desetina i diverzantskih grupa. Sastanak se produžio do duboko u noć. Pera Stambolić nam je još dugo objašnjavao političku situaciju u svetu, odnose između SSSR-a i hitlerovske Nemačke; govorio nam o oružanoj borbi koju će Partija povesti protiv okupatora i voditi je do konačnog oslobođenja naše zemlje itd. Po njegovim rečima, to ne sme da bude samo borba komunista, već čitavog naroda. Zato je potrebno da se još više povežemo sa seljacima, da im objasnimo političku situaciju, da im pomognemo u rešavanju njihovih pitanja koja će iskrsnuti zbog nemačke okupacije i tako da ih približimo Partiji. Najbolje od njih, naročito omladinca, treba primati u SKOJ i Partiju i na taj način jačati naše organizacije. Pre nego što smo se rastali, do nas dopre tutnjava nemačke kompozicije, natovarene ratnim materijalom. Prodo- ran pisak lokomotive para noćnu tišinu Novog Sela. »Zar da por- ed nas srpskih komunista nemački fašisti neometano prolaze našim prugama i drumovima?« — ču se glas. Niko ne odgovori, ali svima je bilo jasno da to neće još dugo potrajati.

PRIPREME ZA AKCIJU

Kad je sastanak završen i kad smo iz kuće Mihaila Cvetkovića pošli u kišnu noć, dugo smo oduševljeno raspravljali kako ćemo najlakše doći do oružja, kod koga bi ono moglo biti i kako će se Nemci osećati kad počnu da ih tuku »porobljeni« Jugosloveni, koje oni sada gledaju sa visine kao da nisu ljudi.

Svi smo bili jedinstveni u želji da što bolje izvršimo postavljene zadatke. Više nismo izbegavali susrete sa seljacima. Sve otvorenije smo govorili da će KPJ organizovati oružanu borbu protiv Nemaca. Oko nas se okupio priličan broj ljudi. Organizovali smo prikupljanje podataka o porodicama čiji su članovi nestali za vreme aprilskog rata, nabavljali preko drugova iz Beograda lekove za bolesne i druge neophodne stvari za seljake. Uporedo smo prikupljali oružje i municiju. U ovome su najaktivniji bili članovi Partije: Vlačko Milisavljević, Milutin Cvetković, Zivomir Stojaković i Mirko Jolkić, koji su u okolini pretražili sve pojate, jame i šumarke. Mirko Jolkić se zavlačio i u najdublje bunare, da bi na dnu pronašao bačene puške. Jedne noći, omladinci su iz opštinske zgrade (gde je bilo smešteno oružje sakupljeno po naređenju Nemaca) izneli 2 puškomitraljeza, više pušaka i nekoliko nagaznih mina i bombi. Zivomir Stojković je i po danu, dok su seljaci predavali oružje, upadao u opštinu i punio džepove municijom i bombama.

U tim pripremama i razgovorima sa seljacima zatekao nas je i 22. juni, dan napada Nemačke na Sovjetski Savez. Toga dana stigla je partijska direktiva da se sklonimo, da bi izbegli hapšenje. Zahvaljujući tome niko od nas nije bio uhapšen. Iako nismo nikoga pozvali da se s nama sklanja, u brdu se, pored nas komunisti i skojevaca, našlo preko 40 mladih seljaka iz Vlaške Male i to svi sa puškama. Jedva smo ih nagovorili da se vrate kućama i da sakriju puške. Cele noći su pucah onako u prazno. Nastavili smo sa pripremama za borbu još brže i sa još većim oduševljenjem. Jednog dana imao sam muke da sprečim Vlačku Milisavljevića da ne puca na nemačku patrolu, koja je naišla kroz kukuruze, pored pruge, dok sino vežbali s puškama. Jednom su usred dana ovi omladinci preneli oružje na volovskim kolima, pored opštine i preko pruge do vinograda, gde su ga sakrili, iako su kolone nemačke vojske na kamionima neprekidno prolazile prema severa. Samopouzdanje je raslo.

FORMIRANJE 2. ŠUMADIJSKOG ODREDA

3. jula Petar Stambolić je u Smederevskoj Palanci organizovao sastanak istaknutih komunista oraškog, lepeničkog i jaseničkog sreza. Na sastanku je doneta odluka o formiranju 2. šumadijskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda i određen njegov štab. Istog dana je, u prisustvu Joće Milosavljevića, člana OK Pomoravlja i Tase Mladenovića, advokatskog pripravnika iz Saraoraca (koji je bio određen za pohtkomesara odreda), održan i sastanak komunista Novog Sela i Markovca, na kome

smo se dogovorili ko će sve od članova Partije da pođe u Orašku četvu, koju je trebalo formirati na našem području, a ko da ostane da radi na terenu. Određena je i komanda čete: komandir Mihailo Cvetković, zemljoradnik iz Novog Sela; zamenik komandira Ljupče Mišković, zemljoradnik iz Markovca i politički komesar Radoje Bojić, zemljoradnik iz Markovca. Ali ni tada nije nikome rečeno kada će se krenuti u borbu i gde. Tasa Mladenović je isticao da svako mora biti spreman da u svakom momentu, kad padne komanda za polazak, može odmah da krene. Od tada smo svi bih u pravom smislu mobihsani pa i Rade Marković, Živomir Stojaković i ja, iako smo nas trojica bili određeni za pohtički rad u pozadini. Mi smo, takođe, morali da pomognemo u pripremama za odlazak ljudi, u četvu. Razgovaralo se sa svakim čovekom za koga se računalo da se može ubediti da pođe.

Dobio sam zadatak da pripremam za odlazak u odred seljake nadničare iz Vlaške Male (zaseok Novog Sela). Na ovo ljude smo računah više nego na ostale seljake, jer je to bila prava seoska sirotinja, koja nije imala nikakve imovine. Sa njima smo ranije pohtički radili. Kod njih je održavao konferencije i Milan Mijalković Čiča, dok je radio na ovom terenu kao instruktor PK za Srbiju. Zbog toga sam stalno s njima bio u vezi.

6. jula posle podne, pošto mi je Tasa Mladenović javio da treba uveče da pođu za četvu, zakazao sam zajednički sastanak, koji mi je dobro ostao u sećanju... Okupili smo se u jednom bagremaru iznad »carigradskog« druma i malog seoskog potoka Gibavice. Bilo je prisutno 30—40 ljudi. Slabo obučeni, u pocepanim pantalonama (a neki samo u gaćama) i starim šajkačama ili slamnim šeširima iskrzanim i pocrnelim od sunca i znoja. Jedni su stajali naslonjeni na bagrenje, drugi sedeli ili čučali na vlažnoj zemlji. Većina je bila bosa, uprskana blatom i čorbom od plavog kamena, po licu i odeći. Pušili su i šalili se među sobom. Kiša tek što je bila prestala. Slušao sam ih kako se šale, a u sebi se preslišavao kojim rečima i kako da im kažem da večeras treba da pođemo u borbu koju započinje Komunistička partija. Skojevac Mirko Jolkić, koji je jedini znao zašto je ovaj sastanak sazvan, stalno me je pogledavao, kao da me je pitao zašto ne počinjem.

Najzad, počeo sam da im opširno pričam o tlačenju i iskorišćavanju sirotinje i radnika od strane gazda i gospode, o izdaji i kapitulaciji stare Jugoslavije, svireposti nemačkih okupatora i nastojanju hitlerovaca da u našoj zemlji izazovu međusobna ubijanja i bratoubilački rat, da bi nas mogli lakše držati u zavisnosti i pljačkati bogatstva naše zemlje. Pričao sam im da će zavladata glad i beda ako pustimo da Nemci rade što hoće i sli-

čno. Oni su me slušali, zavijali du van u novine, - pušili fdddavalrl jedan drugome da zapali. Kada sam prešao na izlaganje ó pod- muklom napadu Nemaca na Sovjetski Savez, čini mi se da su postali znatiželjniji. Nisam, naravno, propustio da im ukažem da će to olakšati borbu u Jugoslaviji, jer će Hitler 'morati da povlači svoje divizije za Rusiju. I ostali porobljeni narodi Evrope, rekao sam im, počće da napadaju okupatore u svojim zemljama. Napadom na Nemce pomoći ćemo bratskom sovjet- skom narodu i osloboditi našu zemlju. U nekim krajevima naše zemlje borbe su već otpočele, pa i mi komunisti Pomoravlja hoćemo da počnemo, da ne zaostajemo za drugima. Hoćemo da uzmemo puške i da se borimo. Još večeras trebalo bi da osnu- jemo četu i u ime Komunističke partije pozivam svakog koji voli svoju zemlju i svoj narod da uzme pušku u ruke i pođe u borbu, jer se samo tako može očuvati i zaštititi porodica, sloboda i domovina. Na kraju, osećajući kako me pažljivo prate, rekao sam: »Ko od vas hoće da pođe u partizane da se bori protiv Nemaca, neka iz ovih stopa ide kući, uzme pušku i drugo što mu treba i dođe na zbornu mesto«.

Seljaci su ostali na svojim mestima. Niko se nije ni poma- kao. Zapanjeno sam gledao u njih, ne shvatajući taj mir. U glavi su počele da mi se vrzmaju zloslutne misli. Šta, zar niko sada neće da ide da se bori? Ni Zika, ni Milan, ni Sekula?... Posle kratke pauze nastao je žagor, u kome se moglo čuti: »Znaš, maj- ka mi je bolesna... Meni žena... Meni onaj stariji dečko Ma nemam ni šaku brašna u kući... Ne mogu nigde da se mak- nem dok ne nabavim džak kukuruza... Nezgodno vreme je iza- brano. Posle ove kiše nećeš stići ni da spavaš, ni da se odmoriš od posla.«

Zagorili su skoro svi u glas, dok su im pogledi lutah po ravnim poljima koja su se širila prema Moravi. Oči su im sijale gledajući talasanje žita. Videlo se, voleli su te njive i ta polja iako nisu bila njihova, iako su na njima radili za druge. Nisu imali snage da se odvoje od njih.

— Da odložimo odlazak u šumu dok ne sredimo letinu i pripremimo ženama i deci hleba da ne gladuju — pred^ži Drina Marijan, koga kao radnika niko nije cenio u Novom Selu, ali njegov predlog ovog puta svi prihvatiše: »Pravo kaže Drina, pravo kaže!«

— Čiju letinu da sredite? — ne izdržah da ne zapitam lju- tito. — Vi nemate svoje zemlje ili je imate vrlo malo. Radite na tuđim njivama i troše svoju snagu za gazde. Slušajte Sandicu Tomića i njemu slične koji vas odvrćaju od borbe, jer znaju ako pođete da više nećete raditi za njih. Zar ste zaboravili kako je Sandica prošle godine postupio dok ste pregovarali da vam povisi nadnicu; kako vas je ucenjivao i ponižavao? Gazdama je

dobro i pod Nemcima. Oni trguju sa okupatorom i bogate se. Zar ćete ih vi slušati i sedeti skrštenih ruku, dok se svuda oko vas rasplamsava borba? Zar ćete dozvoliti da nam Nemci'ovako golišavi prolaze vozom kroz naša sela?

Baš u tom trenutku prolazio je teretni voz. Nemci su se gotovo goli sunčali na vagonima.

— Ne ljuti se Vito — upade mi u reč Ceda Vučković, omlen seljak, srednjih godina. Mi ćemo noću poći svuda sa vama da se borimo, samo nas pozovi, ali da se odvajamo od kuće, to je nezgodno i ne možemo.

Sa Čedom Vučkovićem složiše se i ostali te se tako i završi ova »mobilizacija rezerve proletarijata« iz Vlaške Male u Novom Selu. Mi smo računali da će većina ovih bezemljaša odmah poći u borbu, a umesto toga oni su obećali podršku samo preko noći. Do ovog sastanka drukčije sam zamišljao njihovu mobilizaciju. Iznenadenje je bilo utoliko veće što je deo tih ljudi bio već s nama u šumi odmah posle 22. juna, kadimo se sklonili od hapšenja. Tada ih nismo pozivah, a došli su; sada ih pozivamo, a oni pristaju samo na noćne akcije. Ljut i iznenađen pozvao sam skojevca Mirka Jolkića, suvog i kržljavog mladića, kome su kolena virila iz pocepanih čakšira:

— Čuješ Mirko, stalno si mi dosađivao sa pitanjem oćemo li već jednom da zapucamo na Švabe. Eto, došlo je to vreme. Sada možeš slobodno da pucaš i da ubijaš fašiste. Zato, ako i tebi nije preča nadnica da zaradiš hleba, idi kući, iskopaj pušku i spremaj se.

— Šta imam da se spremam! Odoh samo da uzmem karabin i eto me — odgovori mi bez ikakvog predomišljanja.

ORAŠKA CETA 2. ŠUMADIJSKOG ODREDA

Tako je 6. jula iz Vlaške Male u partizane krenuo samo jedan borac. Ni iz drugih sela nisu pošli svi seljaci na koje smo računali. Teško su se odvajali od zemlje, iako je ona bila tuđa, iako su pored nje i oni i njihove porodice gladovani. Zbog toga je 7. jula 1941. godine na zbornom mestu Oraške čete u Markovačkoj Aliji stiglo samo 18 boraca. Istina, pored radnika i đaka, među njima je bilo i nekoliko seljaka, mahom omladinaca koji nisu bili tako čvrsto vezani za zeh'ju i selo.

Pošto smo ispratili drugove na zbornom mestu, za koje su znali samo Živomir Stojaković, Rade Marković i ja, ostah smo celu noć u nekom kukuruзу i raspravljali o početku revolucije i da li za početak treba uzeti današnji dan ili 6. juli, kad nam je Pera Stambolić preneo direktivu CK o pripremama za ustanak. Bilo je reči i o tome da li se naša vojska može smatrati Crvenom

armijom. Bunilo nas je što naši borci nisu, kako smo to ranije zamišljali, samo radnici-proleter, što ne napadamo našu buržoaziju, ne jurišamo na barikade, već samo napadamo Nemce iz Šume. Tako nam je u diskusiji prošla noć da smo sutradan umorni pošli na nove zadatke, verujući da niko ne zna o odlasku naših drugova u šumu. Ali selo je bruhalo od raznih priča: da je te noći preko pruge prešla velika vojna sila, da je vojska odlično odevena i naoružana, da su to po svoj prilici bili ruski padobranici i slično. Jedan novoverac, koji u bivšoj Jugoslaviji nije ni htio da primi pušku, prišao mi je tog dana i kao u poverenju kazao:

— Švabe su nas odredile da stražarimo na pruzi i čim primetimo vojsku koja nije nemačka, da lupamo i vičeimo te na taj način javljamo Nemcima da dođu da ih pobiju. Ali mi nismo ljudi da im javljamo za našu braću Ruse.

U stvari, kada su omladinci Vlajko Milisavljević, Milutin Cvetković i Mirko Jolkić naoružani prošli selom, primetila ih je seoska straža i pošla za njima. Omladinci su, u želji da se našale, skinuli puške, pojurili stražare i terali ih sve do njihovih kuća. To je sutradan bila ta »silna vojska« koja je »noćas prošla preko pruge«.

Po zadatku partijske organizacije pošao sam 7. jula do komandira žandarmerijske stanice u Markovcu. Preko jednog seljaka pozvao sam komandira u jednu njivu kraj njihove kasarne. Posle pozdrava, ne bez strepnje iako sam držao otkočen revolver u džepu, saopštio sam mu da je Komunistička partija Jugoslavije otpočela borbu protiv Nemaca i da je u vezi s tim formirala oružane odrede. » U ime Komunističke partije pozivam vas da se sa svim žandarmima i oružjem priključite odredu, koji je formiran u našem srezu!« — saopštio sam mu nekako svečanom tonom. Zaka se najednom promenio u licu. Počela ga je tresti drhtavica, - ah se brzo pribrao i pružio mi ruku:

— Poruči svojim drugovima— odgovorio je patetično — da će srpska žandarmerija biti na strani onih koji se bore protiv okupatora, pa makar to bili i komunisti.

Zandarm je zatim nešto smirenije dodao da je on star i da ne može da pođe u borbu, ali da će tu borbu pomagati svim snagama. Što se tiče ostalih žandarma, savetovao mi je da se svakom pojedinačno obratimo negde izvan kasarne i da ih pozovemo u odred. Skrenuo mi je pažnju da se među njima nalazi i nemački špijun, rekao mi je i njegovo ime. Ovaj komandir žandarmerijske stanice u Markovcu je zbilja održao reč, pomagao nas i obaveštavao o svim merama koje je okupator preduzimao protiv nas. Zahvaljujući njemu pušten je iz zatvora omladinac Draga Stanojlović, koga su na prevaru sa još

dvojjicom boraca, dok je 6. jula odlazio" u odred, uhapsili neki petokolonaši iz Novog Sela.

Veliku senzaciju u Novom Selu i okolini izazvala je vest da su partizani noću 11. jula -ušli u sresko mesto Raču Kragujevačku. Bilo je neverovatno šta se sve tada pričalo o partizanima: da imaju konjicu, artiljeriju, reflektore; da su izvanredno disciplinovana i uređena vojska; da su svi odabrani, sve lepši jedan od drugoga, kao da su gardisti i da im u komandovanju pomažu ruski oficiri. »Nemci beže od njih. Oni će ih brzo izjuriti iz zemlje«. Govorilo se upravo ono što su ljudi želeli da bude.

To se pokazalo kao vrlo štetno, jer kad se saznalo da su Nemci 17. jula na Gradištu, kod Rače, opkolili Palanačku i Ručansku četvu, razbih ih i ubili i streljah oko 20 boraca, raspoloženje se prekonoć izmenilo. Nije mnogo pomagalo ni to što je Oraška četa ostala čitava i što je istog dana, 17. jula, u blizini Novog Sela, presrela kolonu nemačkih kamiona sa vojskom, napala je i pobila izvestan broj Nemaca. Seljake je zahvatio takav strah i očajanje, da su nas počeh nagovarati da se izdvojimo, nekomuniste vratimo kućama, a mi komunisti da idemo tamo gde je naša vojska jača, da nas Nemci ovde ne pohvataju kao zečeve po kukuruzima.

Trebalo je mnogo razgovarati i ubeđivati naše prijatelje; i simpatizere da će baš taktika da se lakim i pokretljivim jedinicama neprijatelj napada i tuče na svakom mestu i svakom selu gde se nalazi, naneti okupatoru najteže udare. Polako smo uspevali da seljake primirimo i privolimo da nas i oni pomažu i obaveštavaju, gde god primete da su se Nemci pojavili. Čim Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije Branko Krsmanović, kada je negde 26. jula došao u Orašku četvu, bio je prijatno iznenađen stanjem u četi i podrškom koju je uživala u narodu. Proveo je u četi čitavu noć, pričajući nam o borbama u Spaniji i ciljevima naše borbe. Sutradan, kada su Orašani za nepuna dva sata razbih žandarmerijsku blokadu, zarobili oko 30 žandarma, mahom oficira i podoficira i zaplenili oko 50 pušaka, Branko je pohvalio celu četvu, koja nikada nije bila bez boraca iz Novog Sela.

. Vita CVETKOVIĆ:

USTANAK U LUKOVSKOJ OPŠTINI

P

A osle raspada Timočke divizije bivše jugoslovenske vojske na sokobanjskim položajima, gde je pružila poslednji otpor u kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. godine, rastao sam se od ostataka svoje mitraljeske čete, čiji sam bio komandir, i 17. aprila krenuo za Crnu Goru. Sam, u oficirskoj uniformi, sa karabinom preko leđa, probijao sam se bespućem, često i noću, i posle mesec dana stigao, predveče 19. maja, u svoje selo Dragovoljiće, kod Nikšića. Moji, a naročito majka, sa kojom se već duže nisam video, obradovali su se što me vide živog. Pre nekoliko dana stigao mi je i brat, rezervni oficir 42. pešadijskog puka u Zetskoj diviziji. Tako smo se, u ovom tragičnom trenutku porobljene zemlje, našli svi na okupu. Do kasno u noć najviše smo raspravljali o uzrocima i krivcima ovako brzog sloma i rasula vojske.

Za moj dolazak brzo se pročulo, čak i u Nikšiću, gde se nalazio okupator.

Nekoliko dana kasnije predsednik lukovske opštine P. Gezović¹ pismeno je tražio od kmeta sela Dragovoljića Pera Macanovića, da me, po naređenju okupatora, odmah uputi u opštinu na Lukovo. Trebalo je da odnesem i predam oružje, a u opštini će mi dati uput za italijansku komandu u Nikšiću, gde ću se javiti radi davanja podataka, prijema plate i izvesnih saopštenja.

Bilo mi je jasno šta hoće predsednik opštine, koji je već bio u službi okupatora. Nisam se dao zavarati i pismeno sam mu poručio da ne priznajem okupatora, ni njihovog slugu predsednika, i-da oružje živ ne predajem. Posle toga bio sam stalno na oprezi i spavao van kuće.

¹ Četnik i izdajnik — pobegao u blok kod Italijana.

U selu su se, kao i u čitavoj Crnoj Gori, uveliko vršile pripreme za ustanak. Odmah posle aprilskog sloma po direktivi Partije, počelo se sa prikupljanjem oružja, municije i ratne opreme, koje su ostavile jedinice bivše jugoslovenske vojske ih pojedinci doneli sa fronta ili uzeli iz vojnih magacina. Tako je u skladištu sela Dragovoljića prikupljeno: 25 pušaka, 1 mitraljez, 1 puškomitraljez i nekohko sanduka bombi i municije. Pored toga, kod pojedinaca je još bilo: 93 puške, više pištolja i ostale ratne opreme.

Na Spasovdan, 29. maja, bila je tradicionalna crkvena slava u Dragovoljićima. Narod se okupio kod stare crkve Sv. Spasa, koju su, po predanju, još Nemanjići podigli. Međutim, sve je više ličilo na dan tuge za porobljenom otadžbinom, nego na slavlje razdragane omladine. S kim se god sretnem isto pitanje: »Kako ovako brzo i sramno izgubismo slobodu?« Zažalio sam što sam bio oficir vojske koja je tako brzo kapitulirala i pokušao da narodu objasnim uzroke naše propasti. Na kraju, evocirajući borbe i žrtve našeg sela u ranijim ratovima, govorio sam da rat još nije završen i da će biti prilike da svaki pokaže koliko vredi.

U drugoj polovini maja i početkom juna u selu su, po direktivi Partije, formirane tri pripremljene grupe od po 10 ljudi — uglavnom članova i simpatizera Partije i naprednih omladinaca. Grupama je rukovodio Novak Knežević, poverenik za vojna pitanja za sela Dragovoljiće i Lükovo. Ja sam povremeno bio angažovan za obuku boraca — rukovanje oružjem i borbena obuka. Posebna pažnja posvećena je izvodenju napada, zasedama i diverzantskim akcijama. Rukovodioci grupa imali su još zadatak da na svom području proveravaju odanost i raspoloženje za borbu svakog pojedinca. Tako smo imali prilično pouzdanu evidenciju ljudstva sa kojim možemo računati. Formiranje i učvršćivanje pripremljenih grupa trajalo je gotovo sve do početka ustanka.

I posle kapitulacije na dužnosti kmeta u Dragovoljićima zadržao se Pero Macanović, sve dok mu negde u drugoj polovini juna nije rečeno da sa »kmetovanjem« treba da prestane. Ovaj pošten seljak je i pre ovog uvideo da bi činio uslugu okupatoru ako bi i dalje vršio dužnost kmeta, pa se nje rado odrekao. Nešto kasnije izabran je jednoglasno seoski Narodnooslobodilački odbor, u koji su ušli: Vaso Aleksić, Sekula Macanović, Radivoje Simović, Milisav Knežević i Milisav Mrkić.

Ovo su počeci vojne organizacije i narodne vlasti sela Dragovoljića, a u isto-vreme i prekidanje svake veze s okupatorom.

Razvojem ustanka i borbe vojna organizacija je dobijala i druge oblike, dok su narodni odbori imali manje-više ista prava i dužnosti do svršetka rata.³

PITANJE FORMIRANJA DRAGOVOLJSKE ČETE I LUKOVSKOG BATALJONA

U duhu direktive Partije, a na zahtev jedne delegacije iz sela Lukova, na čelu sa Božom Draškovićem (iz Lukova), došlo je negde oko 4. jula u zaseoku G. Kunovo do sastanka predstavnika ustanika sela Dragovoljića i sela Lukova, radi dogovora o daljem radu i formiranju četa po selima i Lukovskog bataljona. Kada se prešlo na razmatranje pitanja komandnog kadra ovih jedinica, predstavnici Lukovčana su saopštili da je kod njih na zboru odlučeno da bi ja trebalo da budem komandant bataljona, jer mi to, navodno, pripada i po plemenskoj liniji i po držanju prema okupatoru, a i kao stručnjaku — oficiru. Dalje je odlučeno da bi komandir Lukovske čete trebalo da bude Božo Drašković, zatim da se najpre pristupi formiranju Dragovoljske i Lukovske čete, a nešto kasnije i ostalih. Posle sastanka-zadržao sam se sa komandrom Lukovske čete Božom Draškovićem u s. G. Kunovu oko razmatranja izrade plana za napad na Nikšić, koji je, prema odluci CK KPJ i MK Nikšić, trebalo da se izvrši kada počne ustanak. Za Lukovski bataljon predviđeni su opšti pravac napada Gradac — Han Zmajevića — Umak, s tim što bi održavao vezu desno sa Trebješkim, a levo sa Župskim, odnosno Pješivačkim bataljonom.³

Na zboru u zaseoku Kolo (selo Dragovoljići) doneta je, 9. jula 1941, odluka o formiranju Dragovoljske čete, jačine 153 borca, koji su, pored pušaka, bili naoružani još i jednim mitraljezom i sa dva puškomitraljeza. Mene su izabrali za komandira, Novaka Kneževića za lice za vezu sa narodom, a Brajana Mišovića, Milana Perišića, Miladina Kneževića i Jovana Čalića za vodnike. Na znak »uzbune« — paljenje vatre na Krševom brdu — svaki vod se prikupljao na svom zbornom mestu, a zatim

² U nizu mera povodom priprema za oružani ustanak održan je 28. juna prvi sastanak sa nekolicinom aktivnih oficira bivše jugoslovenske vojske na tenitoriji sreza Nikšićkog i Šavničkog. Sastanku su prisustvovali: major Boško Pavić, kapetani Marko Radulović, Radojica Rončević, Blažo Đunić, Mileta Božović, Đuro Roganović, Vukosav Topalović i ja i potporučnik Ilija Macanović. Svi su bili naoružani i saglasili su se da se okupatoru ne predaje oružje, da se stave na raspolaganje narodu i pomognu oko formiranja ustaničkih jedinica i dr. Verovatno da se u to vreme samo diskutovalo o formiranju četa i bataljona, njihovom rukovodstvu, rasporedu, učešću u napadu na Nikšić i dr., a da je o tome detaljno odlučeno tek posle početka ustanka. — Prim. red.

odlazio na zbornu mesto čete na Rosuljama. Docije su se, zavisno od situacije, zborna mesta menjala.

Na sastanku 10. jula (u šumi istočno od G. Kunova), kojem smo prisustvovali Gojko Garčević, Novak Knežević, Radoš Raičević, Radovan Vučinić i ja, bilo je reči i o danu napada na Nikšić. Tu je razmotreno i stanje četa bataljona (Lukovske, Dragovoljske i Ozrinjske) i zaključeno da se može računati sa oko 700 boraca. Gojko Garčević je napomenuo da je narod raspoložen za borbu i da se u napadu može računati na deset bataljona sreza nikšićkog, sa ukupno preko 5000 naoružanih boraca. Određen je opšti pravac napada četa i zaključeno da se 11. i 12. jula izvrše poslednje pripreme, da se pojača opreznost i borci ne udaljavaju od svojih kuća.

POČETAK ORUŽANE BORBE

Noću 12/13. jula ustanici Dragovoljica porušili su u blizini sela drum Nikšić — Župa nikšićka i kod Dragovoljske ploče pokidah telefonske veze sa žandarmerijskom stanicom u Župi nikšićkoj. U isto vreme ustanici iz sela Lukova pokidali su na Gracu telefonske veze sa žandarmerijskom stanicom u Bukoviku i porušili mostove na drumu Nikšić — Bukovik — Savnik, dok su ustanici iz Šipačna, Prage i Granica porušili objekte na cesti kod sela Šipačna. Na Žirovnici i Gracu postavljeni su osmatrači da prate eventualne pokrete neprijatelja iz Nikšića.

Noću 13/14. jula jedna grupa od lukovskih, dragovoljskih i nikšićkih ustanika napala je žandarmerijsku stanicu Bukovik. Posle kraće borbe posada od 9 žandarma se predala. Zaplenjeno je 14 pušaka i nešto municije i bombi.

Toga dana Dragovoljska četa je izašla na položaj prema Nikšiću i tu ostala čekajući naređenje za predviđeni napad na grad. Za to vreme ustanici su spalili opštinsku arhivu u Lukovu. Predsednik opštine P. Gezović pobegao je u »blok«, kod okupatora.

Jedan gerilski odred od 20 gerilaca iz opštine lukovske (pretežno iz sela Ozrinića) imao je zadatak da napadne itahjanski aerodrom u Slivlju. Međutim, u ovom ga je preduhitrio Plješivački odred, koji je rasterao italijansku posadu i zaplenio 7 školskih aviona bivše jugoslovenske vojske i oko 2000 litara benzina. Verujući da se zaplenjeni avioni mogu upotrebiti u borbi protiv okupatora, ustanici ih nisu uništili, tako da su se posle dva dana Itahjani ponovo dočepah ovih aviona i benzina.

U toku ovih akcija 13. i 14. jula itahjanske snage u Nikšiću bile su blokirane i odsečene od ostalih garnizona. S druge strane, gotovo sve sposobno ljudstvo se odazvalo pozivu KPJ na

ustanak, tako da se moglo računati da će u napadu učestvovati oko 5000 ustanika. Sve je bilo spremno i čekalo se samo naređenje za napad.

Prema planu u napadu je trebalo da učestvuju Župski, Lukovski, Trebješki, Rudinsko-trepački, Pješivački i Kočanski Ustanički bataljon. Pored toga, MK Šavnik, po nalogu OK Nikšić, uputio je prema Nikšiću Drobnjački bataljon i delove Uskočkog i Jezerskog bataljona, kao i oko 50 boraca iz Zupopivskog ustaničkog bataljona. U isto vreme i komunisti koji su ostali u Nikšiću pripremali su akciju iznutra u momentu napada na grad.

Negde 25. jula ustaničke snage sreza šavničkog povezale su se u rejonu Bukovika i Šipačna sa delovima Lukovskog bataljona, radi zajedničkog napada na Nikšić. Jedan vod Dragovoljske čete nalazio se na Bukoviku, u kući Mićka Šilićeva, a na Gvozdu su se sastajali kuriri šavničkih i lukovskih ustanika. Bio je predviđen i zajednički znak za noćnu uzbunu — paljenje vatri na Đurkovom brdu i Kobiljoj glavi — kada je trebalo da sve čete izađu na određene položaje. Radi obezbeđenja od eventualnog prodora neprijatelja iz Nikšića, porušen je i zabarikadiran put u rejonu Kruševica, Kmovske glavice, Graca, Seoca, Bukovika, D. Vučja i Gvozda.

Do napadana Nikšić nije doš⁷o zbog energične intervencije jakih italijanskih snaga protiv ustanika Crne Gore i prodora delova divizije »Kačatori dele Alpi«, koji su 26. jula izbili u Stubicu i ubrzo prodrli u Nikšić.⁴

Zbog toga se odustalo od pripremljenog napada na grad i ustaničke jedinice su, po naređenju, povučene u svoja sela. Vest da se Nikšić neće napadati nepovoljno je delova[^] na ustanike i ceo narod. Teško se moglo shvatiti da se posle tolikih priprema, uspeha i elana najednom sve napušta i da se povlačimo, tako reći, bez borbe. Članovi i kandidati Partije, skojevci i drugi

⁴ Naime, shvativši svu ozbiljnost ustanka, italijanska Vrhovna komanda je preuzela vrlo ene-gične mere da ga što pre uguši, represalijama skrši moral naroda i ustanika i povrati »mir i red« u Crnoj Gori i Boki. U tom slučaju su iz Albanije upućene: divizija »Kačatori dele Alpi«—dolinom Zete, pravcem Podgorica — Danilovgrad — Nikšić — Zabljak; divizija »Venecija« pravcem Podgorica — Mateševo; divizija »Pusterija« pravcem Podgorica — Cetinje; divizija »Pulje« pravoima Peć — Andrijevica i Rožaj — Berane; divizija »Taro« pravcima: Bar — Cetinje, Bar — Budva — Risan — Grahovo — Vilusi i Kotor — Cetinje. Divizija »Mena« imala je zadatak da iz svojih garnizona sadejstvuje u napadu ostalih snaga, dok je divizija »Marke« trebalo da očisti crnogorsko-hercegovački granični pojas i na sektoru Grahova i Vilusa uspostavi taktičku vezu sa delovima divizija »Taro« i »Kačatori dele Alpi«. Pored ovih u ugušivanju ustanka učestvovala su i druge samostalne jedinice (»crne košulje«, bersaljerske, policijske, alpske, tenkovske, konjičke i albansko-kvislinške), uz sadejstvo petokolonaša i domaće reakcije. Ukupno je bilo oko 80.000 moderno naoružanih vojnika.

napredniji ljudi objašnjavali su da je ovo samo privremena mora i da će se borba nastaviti čim za to nastanu povoljniji uslovi. Narod im je verovao.

Nekoliko dana posle prodora u Nikšić delovi italijanske divizije »Kačatori dele Alpi« preduzeli su, uz podršku avijacije, pokret pravcem Bukovik — Krnovo — Savnik. Kada su 2. avgusta rano ujutru izbili na Krnovsku glavicu, dočekali su ih dolovi Drobnyačkog i Jezerskog bataljona. Oni su tu ostavljeni kada su se durmitorske jedinice, koje su bile upućene radi napada na Nikšić, posle prodora Italijana povukle u svoje rejone. Razvila se oštra borba u kojoj je učestvovala i neprijateljska avijacija. Oko 7 časova neuporedivo brojniji Italijani uspeali su da prodru do Kruševca, ah su tu naišli na novi otpor delova Drobnyačkog bataljona (pod komandom Veljka Zizića), koji su ih zadržali sve do sutradan do 9.30 časova. Pružajući dalje žilav otpor na uzastopnim položajima na Mokrim dolima i Gracu, ovi ustanički dolovi su uspeh da uspore nadiranje neprijatelja i nanesu mu gubitke — 17 mrtvih i više ranjenih. Itahjani su ušli u Savnik 6. avgusta, a tek 16. avgusta — i to bez borbe — i u Zabljak.

U toku ovih borbi na komunikaciji Nikšić — Zabljak, od 2. do 16. avgusta, Itahjani su na prevari! pohvatah mnoge seljake, koje su kasnije kao taoce streljah u Pljevljima. Pored toga, spalili su selo Kruševice, sva sena, letinu i drugo na šta su duž puta naišli. Po izbijanju u rejon Savnika nastavili su sa bombardovanjem i paljenjem kuća u Dobrim Selima, Mljetičku i G. i D. Slatini.

Posle prodora Itahjana na s'obodnu teritoriju, dolazi do privremenog zatišja. Međutim, i dalje su ostala jezgra i komande vodova i četa. Održavani su sastanci na kojim'a je narodu objašnjavana situacija i raskrinkavam saradnici okupatora. Vršene su i pripreme za nove borbe.

Ovaj period kraćeg zatišja (od 20. avgusta do 20. septembra 1941), iskorišćen je i za reorganizaciju i učvršćivanje, jedinica (vodova, četa, bataljona i odreda) i za organizaciju položaja za odbranu od eventualnog upada neprijatelja u sela — radi pljačke i represalija.

Po direktivi OK i štaba Nikšićkog odreda (čiji je komandant bio Sava Kovačević, a komesar Milinko Đurović) ponovo je, negde u oktobru, formiran štab Lukovskog partizanskog bataljona: komandant Milisav Raičević, pohtički komesar Puniša Lalatović, zamenik komandanta Radivoje Simović, a zamenik komesara Đordije Vučinić. Bataljon je imao četiri čete (Lukovsku, Dragovoljsku, Rubešku, Ozrinjsku i jedan vod Župske čete), sa ukupno oko 600 boraca, naoružanih puškama i bombama. Imao je i dva puškomitraljeza i jedan mitraljez, ah Se oskuder vaio u municiji (bilo je prosečno oko 20 metaka na pušku).

Da bi se Italijanima iz Nikšića sprečio svaki izlazak izvan utvrđenog garnizona i prekinula veza sa pljevaljskim i podgoričkim garnizonom, štab Nikšićkog odreda je naredio da Lukovski bataljon blokira grad sa istočne strane i zatvori pravce preko Lukova ka Savniku i preko Hana Zmajevića ka Župi nikšićkoj. Desno od Lukovskog, na pravcu za Gornje polje, bio je raspoređen Trebješki, a levo na pravcu za Danilovgrad Pješivački bataljon. U isto vreme blokirani su i pravci od Bileća i Trebinja, na kojima su takođe porušene i zaprečene komunikacije.

Čete Lukovskog bataljona organizovale su u rejonu svojih sela položaje za odbranu i postavile predstraže sa udvojenim stražarima na liniji Rubeža (grupa kuća severozapadno od k.878) — k. 678 (podnožje Zirovnice prema Trebješkoj glavici) i mrtvim stražama: kod Dolova (kuće Đuraševića), zatim na putu Nikšić — Župa (kod kuća Martinovića) i na desnoj obali Gračanice (kod kuća Raičevića). Na mrtve straže koje su noću posedale linije udvojenih stražara Dragovoljska, Lukovska i Ozrinjska četa su određivali po jedan vod, a Rubeška jedno odeljenje. Straže su imale zadatak da u rejonu svojih četa izviđaju i zatvaraju pravce od Nikšića, a naročito komunikacije. Pored vodova na mrtvoj straži, čete su imale još po jedan vod u pripravnosti (Lukovska na Gracu, Dragovoljska kod štaba bataljona u vodenici na Gračanici a Ozrinjska i Rubeška na oko 600 m pozadi njihovih straža). Ostaci četa nalazili su se na oko 2 km pozadi.

"Veza je održavana preko kurira i ugovorenim znacima (noću paljenjem gužvi s^me na drvetu na Gracu, a danju zvo-njenjem crkvenih zvona).

Sličan raspored imah su i ostali bataljoni Nikšićkog NOP odreda (Trebješki, Kočanski i Pješivački).

PRVI SUSRET SA SAVOM KOVACEVICEM

Jednog dana, negde u septembru, dok su ustanici Dragovoljske čete bili na položajima na liniji Gradac — Rubeža — Zirovnica — Ozrinići, nalazio sam se nešto napred, na drumu Nikšić — selo Rubeža. Najednom sam primetio dva konjanika — jednog krupnog, sa spuštenim brcima, neobičnom kapom i ukrštenim redenicima i drugog suvonjavog koji mi se učini poznat. Kad sam ih zaustavio, prvi reče da je Sava Kovačević, komandant Nikšićkog NOP odreda, i da idu u Zupu na konferenciju. Drugi je bio Milinko Đurović, komesar istog odreda.

Sava dojaha do mene i prisno, narodski, upita ko sam. Milinko me preduhitri i objasni. Onda će Sava:

— Dobro, kapetane, zar nema niko drugi da čuva stražu sem tebe?«

Odgovorih da je sad takvo vreme da svak treba da bude stražar. Šava se nasmeja i reče:

—• Komandovao si u bivšoj vojsci, pa kakva korist. Svuda izdaja, ropstvo. .. A sada — počni iznova, sa narodom, kapetane, pa će biti bolje i časnije.

Oprostismo se. Oni odoše dalje, a ja ostadoh na svom stražarskom mestu.

Tako sam se pre dvadeset dve godine prvi put sreo sa legendarnim Savom Kovačevićem.

Prema odluci Glavnog štaba partizanskih odreda i PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak formirana je od nikšićkih i danilovgradskih partizana četa jačine preko 45 boraca, sa komandrom Vukom Jovovićem i političkim komesarom Milinkom Đurovićem. Četa je imala zadatak da na komunikaciji Nikšić — Danilovgrad dočeka neprijateljski transport koji je iz Nikšića upućen za Danilovgrad. Kada su, 26. septembra oko 7 časova, kod Stubice, južno od Nikšića, naišla tri natovarena kamiona sa 25 vojnika naoružanih puškama, 1 teškim mitraljezom i sa 2 puškomitraljeza, četa je iz zaseda iznenada otvorila vatru i posle kraće borbe uspela da razoruža posadu i uništi dva kamiona (treći je pobjegao za Nikšić) i dva mitraljeza.

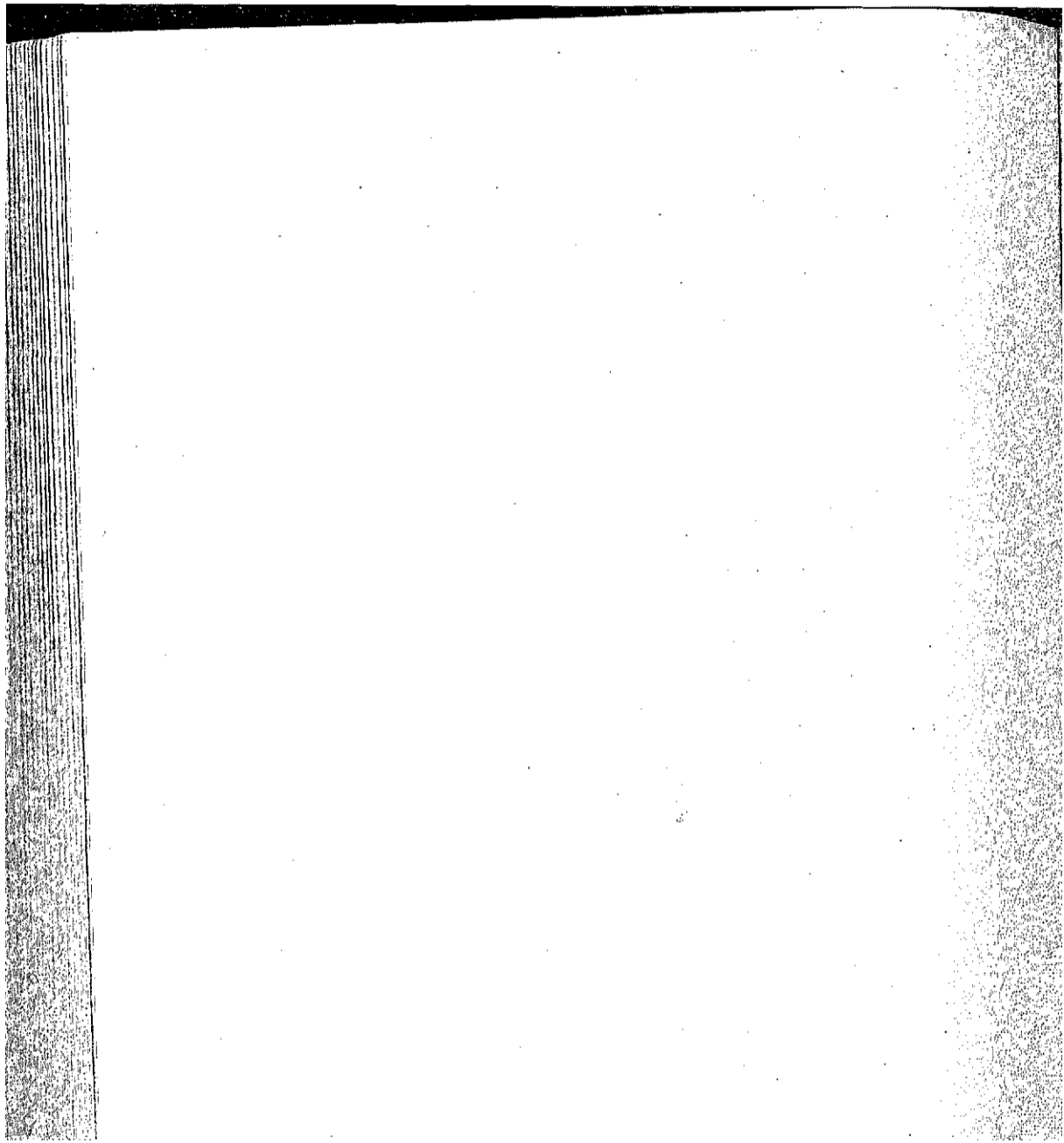
Neprijatelj je imao 3 mrtva i 10 ranjenih, dok ustanici nisu imali gubitaka. Zaplenjeno je 6 pušaka, 5 revolvera i nešto materijala. Posle ove akcije četa se povukla u pravcu sela Kunaka. Istog dana oko 9 časova iz Nikšića je upućeno 4—5 tenkova koji su se, posle patrohranja do Javorovog dola, vratili nazad. Međutim, 28. septembra pre podne iz Nikšića je u pravcu Stubice krenula kaznena ekspedicija, koja je, pod zaštitom tenkova, opljačkala i popahla šve kuće u blizini puta, a pohvatane starce i decu odvela u internaciju. Sutradan su palili i pljačkali Međeđe i Paprati, zapadno od komunikacije.

Ova oružana akcija imala je veliki pohtički značaj. To je, posle velikih julskih borbi, bio prvi oružani napad na okupatora. On je poneva podstrekao partizanske odrede na aktivnost, a narodu uho novu veru u konačnu pobedu ustanika.

DOLAZAK ENGESKE MISIJE

Negde u drugoj polovini oktobra u štab Lukovskog bataljona, koji se nalazio u selu Dragovoljići, iznenada se pojaviše četiri čoveka u engleskim uniformama u pratnji partizana iz Glavnog štaba za Crnu Gori i Boku. Trojica su na kapama imali oficirske ambleme bivše jugoslovenske vojske, dok je treći imao znake engleske vojske.

Frano Šimunović: DRUGOVI

Saznali smo da je to misija emigrantske vlade na čelu sa engleskim kapetanom Hadsonom, zvanim Markom, koji je bio oženjen Ruskinjom — belogardejkom i kao inženjer pre rata radio u rudniku Krupnju. Znao je i naš jezik. Ostali su bili Zarija Ostojić, generalštabni major bivše jugoslovenske vojske, rodom iz Crmnice, Mirko Lalatović, takođe generalštabni major, rodom iz okoline Nikšića i Veljko Dragičević, narednik radio-telegrafista u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, rodom iz Piperà.

Pored ličnog naoružanja, imali su i radio-stanicu. Rekoše nam da su došli engleskom podmornicom i početkom oktobra se iskrcali kod Petrovca na Moru. Prihvatili su ih crmnički partizani i dah im pratnju i obezbeđenje do štaba Lovćenskog odreda, a on ih je dalje otpratio za Glavni štab na Radovče. -

Tih dana nalazio sam se u štabu Lukovskog partizanskog bataljona, čiji je komandant bio Milisav Raičević, a komesar Puniša Lalatović, inače rođak Mirka Lalatovića, člana misije.⁵

Razgovor je prvi počeo major Lalatović, valjda zbog toga što se nalazio na terenu svoje opštine i što nas je u štabu sve poznavao. Reče da su čuli za borbu i julski ustanak crnogorskog naroda. U jednom momentu me upita kakav mi je to znak na kapi i gde mi je oficirski amblem. Odgovorio sam mu da je ovo znak pod kojim se sada bore svi poštteni Jugosloveni.

Da bi prekratio dalju diskusiju oko ovoga, a verovatno i prikrio stav članova misije, u razgovor se najednom umeša major Ostojić, koji je do tada ćutao i reče: »Svejedno je gde se kapetan Knežević nalazi i šta nosi na kapi. Glavno je da nije položio oružje, da se nije predao neprijatelju i da se bori protiv neprijatelja«.

Ove njegove reči potvrdi i komesar bataljona Puniša Lalatović.

Interesantno je da za celo vreme naših razgovora engleski kapetan Hadson nije ništa govorio, iako je znao naš jezik. On je pažljivo slušao i ćutao.

U pratnji partizana, sa natovarenom radio-stanicom, misija je produžila za štab Nikšićkog partizanskog odreda, koji se tada nalazio u Gornjem Polju, a odatle dalje za Srbiju.

BORBE OD OKTOBRA DO KRAJA 1941. GODINE

Jače borbe jedinica NOP odreda počele su 25. oktobra 1941. godine. Toga dana delovi Pješivačkog bataljona porušili su put Danilovgrad — Nikšić, tako da je za nekoliko dana bio prekinut saobraćaj. I pre toga, 27. septembra, delovi Župskog i Lukovskog bataljona u Rudom polju, (kod Hana. Zmajevića')

⁵ Poginuo u borbi na Žirovnici 6. januara 1942.

odbili su pokušaj jedne manje neprijateljske jedinice da iz Nikšića- prodre u Župu nikšićku.

Dvadeset šestog oktobra delovi Župskog i Lukovskog bataljona porušili su na Bukoviku, D. Vučju, Gvozdu i Krnovu cestu Nikšić — Šavnik.

- Plašeći se ponovnog rasplamsavanja ustanka, posade pojedinih manjih garnizona povukle su se u veće i solidnije organizovane za odbranu. Tako su se posade iz Šavnika i Žabljaka noću 16/17. oktobra povukle za Nikšić, a mesec dana kasnije, 15. novembra, povukao se i garnizon sa Vilusa (jedan bataljon 207. puka i jedna baterija topova divizije »Taro«).

U toku novembra italijanski garnizon iz Nikšića uzalud je pokušavao da opravi železničku prugu kod Stube. Nju su 17. novembra porušili delovi Kočansko-miločanskog bataljona. Već sutradan su 17 partizana, u zasedi kod Stube, razbili jednu italijansko-»krilašku« jedinicu (60 italijanskih vojnika i 13 »krilaša«). U toj borbi je ubijeno i ranjeno 27 Italijana -i »krilaša«, zarobljena su 2 italijanska vojnika, a zaplenjena 2 puškomitraljeza, nekoliko pušaka i nešto ratne opreme. Partizani su imali 2 ranjena. Sledećeg dana, 10. novembra, Kočansko-miločanski bataljon je u Kočanama ponovo odbio dve italijanske čete iz Nikšića, koje su pokušale da ovladaju Kočanama i Stubom. Tom prilikom Italijani su imali 6 mrtvih i ranjenih.

Druga itahjanska grupa uspeła je, zbog nebudnosti naših snaga, 10. novembra da izbije na Uzdomir, odakle je otvorila artiljerijsku vatru po Gornjem Polju. Tri dana kasnije Itahjani su preko Miločana i Brezovika, sa 7 tenkova u prethodnici, upali u Gornje Polje, zasipajući jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom položaje Trebješkog i delova Lukovskog bataljona. Pošto su zapahli i opljačkali neke kuće, Italijani su se uveče, pod pritiskom delova Kočansko-miločanskog, Trebješkog i Lukovskog bataljona, povukli za Nikšić. U ovoj borbi neprijatelj-je imao oko 20 mrtvih i ranjenih, a naši uopšte nisu imali gubitaka.

U drugoj polovini novembra Glavni Štab za Crnu Goru i Boku naređuje štabovima odreda, naročito Nikšićkog, da pojačaju borbe i pritisak na blokirane garnizone, kako bi im onemogućili da upućuju pomoć pljevaljskom garnizonu. Uz to trebalo je izvršiti rušenja na komunikaciji Nikšić — Šavnik — Plevlja i sa pogodnih položaja onemogućavati njenu opravku. Tako je od 26. novembra potpuno blokiran Nikšić. Garnizon se ograničio na snabdevanje samo vazдушnim putem.

Početkom decembra, posle nekoliko manjih akcija delova Pješivačkog, Župskog, Lukovskog i Kočanskog bataljona, italijanski garnizon se povukao na užu prostoriju oko grada. Pod pritiskom ovih partizanskih bataljona utvrđenja oko Nikšića i odsečeni nikšićki garnizon (207. puk divizije »Taro«, posadna

artiljerija, delovi za utvrđivanje i drugi delovi za odbranu garnizona) našli su se u veoma teškom položaju. Snabdevanje samo vazdušnim putem bilo je nedovoljno. Oskudevali su naročito u stočnoj hrani i ogrevu.

Da bi se snabdeo drvima, neprijatelj je 23. decembra pre podne izašao sa jednom četom i nekohko zaprežnih kola na jugozapadnu padinu Žirovnice, oko kuća Vukotića. Za vreme seče i utovara obezbeđivao se jednim odeljenjem na levoj obali reke Gračanice (kod kuća Vukotića), a drugim na desnoj obali ove reke. Uz to bih su pripremni i njegova posadna artiljerija i mitraljezi sa utvrđenja na Trebješkoj glavici. Delovi Lukovskog bataljona koji su se nalazili na predstraži na liniji Han Zmajevića — kuće Raičevića, na levoj obali Gračanice, nisu mogli intervenisati zbog udaljenosti, a i zbog toga što je mesto bilo zaklonjeno. Samo je jedna jača patrola sa puškomitraljezom izvršila vatreni prepad na neprijateljsko osiguranje iznad kuća Vukotića, ne upuštajući se u jaču borbu. Na prve pucnje posadna artiljerija sa utvrđenja na Trebješkoj glavici otvorila je vatru po našim položajima u pravcu Žirovnice, Hana Zmajevića, Rubže i Graca i deštvovala sve dok se četa sa natovarenim drvima nije povukla u Nikšić. Dva dana kasnije (25. decembra) jedna kolona, pod zaštitom jake artiljerijske vatre, izvršila je ispad ka Hanu Zmajevića, ali se ubrzo vratila ne upuštajući se u borbu. Ovo je, koliko se sećam, bio i poslednji ispad neprijatelja iz nikšićkog garnizona u 1941. godini. Bilo je, istina, još nekohko ispada neprijateljskih grupica i pojedinaca, koji su radi pljačke upadali u obližnja sela Ožrniće, Dragovu Luku i Moku Njivu, ali nisu dublje zalazili u slobodnu teritoriju.

Nikšićki garnizon bio je solidno utvrđen sa tri linije odbrane, ispred kojih su postavljena minska polja sa električnim paljenjem. Artiljerija je bila postavljena na starim forovima, a većim delom na vatretnim položajima na periferiji grada. Sem toga, u nikšićkom garnizonu se nalazio i aerodrom, pored onih u Skadru i Podgorici.

Češće ispade do ispred naših položaja, bez upuštanja u borbu, tumačili smo kao namerno zavaravanje o načinu i vremenu izvođenja glavnog napada.

Petog januara 1942. negde oko 13 časova, na severoistočnoj ivici Nikšića primetili smo neprijateljsku kolonu jačine oko 300 vojnika u pokretu ka Župi nikšićkoj. Na čelu se kretao motoklist s mitraljezom u prikolici, zatim jedna pa, na kraćem odstojanju, druga četa, a pozadi ostatak kolone (automobili, kola i mazge). Kada se približila spomeniku u Rudom Polju, na oko 500 m ispred naše mrtve straže, kolona se zaustavila, a dva oficira su dogledima osmatrala naše položaje. Mada nas, izgleda nisu primetili, ipak su pokret nastavili sa mnogo više oprežno-

sti i sa jačim obezbeđenjem. Jedan vod, razvijen u streljački stroj, krenuo je koritom Gračanice u pravcu Zirovnice.

Još ranije smo predvideli da u slučaju nailaska neprijatelja naš puškomitraljez kod mrtve straže otvori vatru tek kada čelo kolone pređe Gračanicu. Na taj znak trebalo je da i susedni predstražni delovi otvore vatru. Međutim, puškomitraljezac je otvorio vatru pre vremena, a odmah zatim zaštektao je i puškomitraljez susedne mrtve straže. Iznenađen, neprijatelj je najpre privilegao, a zatim se jedan deo razvio za borbu. Odmah su i neprijateljska artiljerija i minobacači sa Trebješke glavice i Umka otpočeli da tuku rejon Hana Zmajevića, gađajući pri tome i sopstvene trupe. Tako se neprijatelj našao između dve vatre. Čim je borba otpočela, štab bataljona je naredio da vodovi koji su bili u pripravnosti nešto pozadi odmah stupe u borbu, a ostatak četa da posedne određene položaje.

Kada su oko 14.30 časova, neprijatelju stigla pojačanja (oko dve čete i 7 tenkova) i kada su tenkovi izbili kod Hana Zmajevića, njegova artiljerija i minobacači preneli su vatru na naše položaje na liniji Dolovi — Gradac — Rubeža. U isto vreme i tenkovi su obasuli naše položaje.

Kada je, oko 16.30 časova, ojačani neprijatelj (4 čete i 7 tenkova), ukupno oko 800 vojnika, preduzeo napad, pod zaštitom jake artiljerijske vatre s Trebješke glavice i Umka, kod nas se već osećala oskudica municije, te su naši prednji delovi (oko 100 boraca) bili prinuđeni da se pod borbom povuku na sledeći položaj: Gradac — Dragovoljska ploča — Zirovnica. Međutim, ubrzo oko 17 časova, pristigli su i ostali delovi Lukovskog bataljona, tako da smo u to vreme na položaju imali oko 600 boraca. Uskoro smo, po naređenju štaba bataljona, prešli u energičan protivnapad i odbacili neprijatelja, koji se pod zaštitom tenkova i mraka povukao ka Nikšiću. Italijani su prilikom povlačenja popali nekoliko kuća u s. Rubežama, a njihova artiljerija je gotovo cele noći 6/7. januara tukla okolna naselja.

Neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke (oko 53 poginula i 150 ranjenih), dok su u Lukovskom bataljonu samo 3 ranjena, među kojima i komesar bataljona.

Doček Nove 1942. godine organizovan je gotovo u svim sehmama lukovske opštine. U pripremama programa i dočeka u dragovoljičkoj školi učestvovali su omladina, seoski NO odbor, AFŽ — na čelu s Olgom Raičević (učiteljicom i borcem Lukovskog bataljona), NOF i partizanske jedinice.

O političkoj i vojnoj situaciji u zemlji i svetu govorili su Radoš Raičević i Božo Vučinić, a ja sam održao predavanje o Crvenoj armiji. Pored toga bio je i bogat kulturno-umetnički program.

Dok se u školi dočekivala Nova godina, borci Dragovoljske i ostalih četa Lukovskog bataljona čuvah su na položajima prema Nikšiću našu slobodnu teritoriju.-

Te noći evocirane su uspomene na borce pale na Pljevljima, Gacku, Fazlagića Kuli, Vašojevićima, Zagaraču, Borču i u drugim borbama.

Na kraju je saopštena i decembarska »ratna vest Londona« da su ukazom kralja i vlade hšeni čina oni aktivni oficiri bivše jugoslovenske vojske koji se bore u partizanskim redovima. »Vlada« je našu borbu okvahfikovala kao izdajničku, i zbog »izdaje Kralja, Otadžbine i srpskog naroda prestajemo biti kraljevski oficiri, kojima će se suditi po ratnim vojnim zakonima«.

Među »lišenim čina« bili smo: Savo Orović, Pero Cetković, Ljubo Vuković, Đuro Roganović, Velimir Terzić, Mitar Vujović, Boško Marković, Pavle Ilić, Vasa Jovanović, Milovan Šaranović, Božo Lazarević, ja i drugi.

Povodom ovog našeg hšeiija čina Vrhovni štab Narodno-oslobodilačke i dobrovoljačke vojske Jugoslavije izdao je saopštenje u kome se, pored ostalog, kaže:

»Motivacija kojom se ti oficiri hšavaju čina jeste: da su bih u službi Gestapoa, da su izdajnici srpskog naroda. Tu klevetu sa velikim gnušanjem VS na najodlučniji način otklanja i odbacuje optužbu protiv oficira koji liju svoju krv za oslobođenje svoje otadžbine od okupatora...«

Rade KNEŽEVIĆ

GOVORILA SAM U SAMARICI

Kad su 1938. godine u mojoj kući u Donjem Selištu održavani razni sastanci, nisam ni slutila da sudjelujem u pripremama za velike događaje koji će uskoro doći. Na tim sastancima najčešće su se okupljali drugovi Veljko Draškulić, Ranko Mitić, Nikola "Stovrak, Tošo Metikoš, Jovo B'altić, Živko Baltić i drugi. U razgovorima je 'obično sudjelovao i moj suprug, Ilija Tarabić.

Drugovi su donosili razne predmete, prikupljene kao dobrovoljni prilog. I sama sam skupljala takve stvari, uglavnom odjeću. Bili su to prilozi za naše dobrovoljce u Španiji. Te stvari skrivala sam u kući i u sjeniku, a kad bi se nakupila veća količina dolazili bi Miloš Surbet i njegova žena Božena da preuzmu robu i da je pošalju u Španiju.

Tako sam se postepeno i sama uključivala u rad grupe drugova, za koje sam kasnije saznala da su komunisti. Osim prikupljanja pomoći za dobrovoljce u Španiji, nagovorili su me preko moga supruga da u sastavu kulturne družine sudjelujem u izvođenju nekog skeča. Nikad prije toga nisam glumila, ali pristala sam. Igrala sam ženu zelenaša, koji pljačka sirotinju. Kasnije mi se uloga jako dopala, pa sam zajedno s drugovima nastupala u Glini, Boviću, na Plitvičkim jezerima pa čak i u Zagrebu.

Pošto su tako stekli povjerenje u mene, drugovi su mi davali i druge zadatke. Često sam stražarila oko kuće dok bi oni sjedili na sastancima i razgovarali. Slali su me po razne knjige i materijale, koje sam pomalo i sama čitala.

Došao je rat, stara Jugoslavija je propala. U Glinu dolaze Nijemci i predaju vlast ustašama. Grade se bunker. Naši drugovi govore da se treba pripremiti za borbu.

Jednog dana, bila je druga polovina jula 1941, pošla sam s torbom žita u mlin., Na glinskom mostu su me dočekale ustaše. Vrijedaju me na najgrublji način, guraju i prijete Srbima. Vratila sam se kući sva zaplakana, gdje sam zajedno s mužem našla i Ivicu Gregurića. Došao je da nam javi opasnost. Kaže

nam da bježimo za Beograd ili bilo kuda, jer nam ovdje, veli, nema opstanka. Ustaše pripremaju masovno hapšenje i pokolj. Kažu da ni jedan Srbin neće ostati u »poglavnikovoj Hrvatskoj«. Ilija i Ivica dugo razgovaraju. Ja pazim da netko ne naiđe, jer je Hrvatima već bilo zabranjeno da se druže sa Srbima.

Moj suprug, već umoran i neraspoložen, reče da on ne ide nikuda. Ostat će kod kuće, pa što bude. Na to Ivica ponovo počeo da ga uvjerava. Poziva ga da odmah pođe s njim. Spavat će kod njega, kod kuće ne smije ostati. Negdje iza ponoći Ivica i ja jedva smo namolili Iliju da pođe od kuće.

Malo zatim zalaja pas. Oštar vučjak počeo da žestoko napada i da se kida s lanca. OtVoriše se i velike vratnice na dvorištu. U meni se sledila krv.

Za nekoliko trenutaka netko počeo udarati o prozor. Poziva da odmah otvorim, ih će razbiti prozor. Pošto sam vidjela da nema druge, ustanem sva skamenjena i tresući se kao prut otvorim. Obasja me svjetlost baterije, a zatim vidjeh uperen nož na pušci. Pridoše i druge ustaše iz mraka i počеше me grditi najprostijim riječima. Traže da otvorim vrata. Pokušavam koračati, ah noge kao odsječene. Ne mogu se maknuti. Moram, ubit će me.. Zakoračim, ah istog časa padnem na pod. •

Ustaše oko kuće jure kao vukovi. Lupaju i na vrata i na prozore. Zahtijevaju da otvorim! Pokušavam se sabrati. Ustajem i krajnjim naporom otvaram vrata. Sretna sam što mi muž nije kod kuće i što smo prije nekoliko dana zakopah svoje knjige, koje bi nas mogle izdati.

Oko mene su četvorica. Svi s noževima na puškama. Guraju me, bockaju noževima i prijete. Onda pitaju gdje mi je muž. Kažem da ne znam. Boji se biti kod kuće, pa je pobjegao vjerovatno u šumu. Pitaju me u koju šumu. Odgovaram da ne znam. Bjesne još više, udaraju me. Pretražuju kuću, rasteruju perad, razbijaju. Poshje nekog vremena odlaze, i poručuju mome mužu da će ga isjeći na komadiće. A ni meni, kažu, ni drugim Srbima neće biti bolje.

Ujutro čujem da su pohapsili sve Srbe muškarce u gradu i okolnim selima.

Šta ću? Čitava Glina je u strahu. Na svakom koraku ustaše s puškama. Patroliraju, osmatraju. Poshje noćasnijeg straha ni ja ne želim ostati kod kuće. Ali kuda mogu? Ne, ne idem nikuda. Neka ubiju. Kažem to i teti Juli, majci Ivica Gregurića, koja me krišom posjetila. Ona me zaklinje da bježim, da se sklonim kod nje ili bilo gdje drugdje. Samo ne čekati kod kuće, jer to je sigurna smrt. Možda će se za neko vrijeme smiriti.

Na kraju pristajem. Teta Julia vodi me najprije do naše zajedničke znanice. Ona nas prijateljski prima, ah kako joj u kuću dolaze ustaše, prisiljena sam da potražim sigurnije sklo-

nište. Kako da dođem do Šamarice ili Petrove gore? Priča se da su tamo osnovani logori i da su se mnogi naši sklonili u šume.

Premještaju me u stan Stefice Lisnić. Žena koju sam prije tek poznavala, prima me kao svoje dijete. Spavam s njom u istoj sobi, hrani me kako najbolje može, brine se da imam sve što mi treba. Osim toga priča mi novosti. Uhapšene ljude ustaše su 29. jula poklale u crkvi, a zatim su ih noću odvezle kamionima i zakopale. Jučer su pohapsih još nekohko stotina ljudi na Kordunu. Injih kolju u crkvi. Užas. Tko to može razumjeti?

Ne spavamo ni ona ni ja. Ulicom se čuju kamioni. Priča se da voze zaklane ljude iz crkve, koji su dopremljeni s Korduna. Obje smo uplašene.

U zoru netko kuca na prozor. Obje se prenu smo od straha. Stefica najprije mene sklanja iz sobe, a onda prilazi prozoru-i pita tko je. Javlja se policajac. Umiruje ženu da se ne plaši. Traži samo da odmah očisti krv sa ulice ispred svoje kuće. To treba da učine svi građani. Ne smije ostati ni jedna kap.

Stefica je, naravno, morala na uhcu. Zajedno s ostalim građanima čistila je krv, koja je tekla iz kamiona u kojima su odvozili žrtve iz glinske crkve. Nakon nekog vremena domaćica se vraća u stan sva zaplakana. Gušeći se u suzama pita šta se to događa. Zar je došao smak svijeta? Ne, treba izdržati. Ubice će i same biti ubijene. Ovako ne može dugo potrajati.

Dolazi teta Jula. Donosi poruku od muža da dođem u Samaricu. I on se prebacio* među naše. Po mene je poslao kurira.

Prokradam se iz Gline i odlazim. Noću se krećemo i stižemo u partizansku bazu, šumu Samaricu.

Na ulazu u logor ustavlja nas stražar. Kaže da ja ne mogu unutra. Objašnjavamo mu da dolazim u partizane i da je kurir išao po mene. Ne vrijedi. Zovemo komandanta Gaćešu. Tek kad je on odobrio, stražar me pušta u logor.

Oko mene okupljaju se drugovi iz logora. Pričam im novosti i opisujem što se događa. Već su i sami dosta čuh. Kažu da će osvetiti sve žrtve i sve patnje naroda. Mene i još jednu djevojku raspoređuju u kuhinju. Za borce treba pripremiti jelo. To nije lako ovdje u šumi, ali mora se. Borci ne smiju biti gladni.

Od napornog posla u kuhinji i od čišćenja krumpira, meni je izbio crni prišt na ruci. Daje se na zlo, pa ne mogu ništa s rukom baš sada kad mi je toliko potrebna. Drugovi se boje da će nastati trovanje. Hitno šalju po Krešu Majera i Ivu Brodarca, medicinare koji s uspjehom obavljaju lječarske dužnosti.

Operiraju mi ruku. Ubrzo sam osjetila da ide na bolje.

Postepeno se navikavamo na logorski život. Uređujemo barake, kuhamo, krpamo. Borci odlaze u akcije, stražare, čiste oružje. Svakog dana stižu nove vijesti o sve žešćem teroru ustaša. Pale i kolju redom. Nema druge — oružje u ruke.

Ujutro 28. septembra stiže naređenje da se sve barake uredi, da se borci čiste i dotjeraju koliko je to bilo moguće u onim prilikama. Svi su se nekako užurbali, svi raspoloženi. Nešto se očigledno priprema. U našu baraku dolazi Kariko Mitić. Pita što ima novo u kuhinji i traži da se brzo obučemo. Treba da dođemo na Šamarički put, gdje ćemo naći i ostale drugove. Nije daleko odavde.

Spreme smo za minutu, dvije. Polazimo za borcima. Na Samaričkom putu stoje postrojeni odredi: Sisački, Petrinjski, Glinski. Borci polažu zakletvu. Sad su svi uključeni u jedan, Banijski NOP odred. Ispod debele bukve stoji komandant Vasilj Gaćeša. Govori o predstojećim akcijama, o borbama koje nas čekaju. Fašisti moraju izgubiti rat, mi ćemo pobijediti i osloboditi našu porobljenu zemlju. Govore još neki rukovodioci: Franjo Oguhnac Seljo, Artur Turkulin i drugi.

Prilazi mi Ranko Mitić i kaže da bi trebalo da i ja nešto kažem o ženama. O tome kako i mi žene možemo pomoći borbu, možemo raditi za borce, a -možemo se boriti i sa puškom. Kažem mu da mi je to teško, jer nikad nisam govorila pred više ljudi. Ranko me hrabri i upućuje što ću i kako reći. Veli da sam prije rata sasvim lijepo igrala u onom komadu, čak i u Zagrebu. Čega da se onda stidim ovdje, među svojim drugovima?

Ne mogu se oduprijeti. Probat ću. Ranko mi šapće da pozdravim sa: »Smrt fašizmu«.

Čim sam pozdravila, šumom odjeknu: »Sloboda narodu«. To me nekako ohrabri, a jezik mi se razveza. Govorila sam dugo. O patnjama koje sam proživijela u Glini, o teroru i o tome da je borba jedini spas za čitav naš narod. Pogledala sam na drugarice koje su stajale postrojene u Sisačkom odredu. Pokazala sam na njih i rekla da sam ponosna što vidim da su žene već dokazale da i one mogu biti borci isto tako kao i muškarci. U ovom času svi treba da se borimo, svi treba da pomažemo front i revoluciju isto onako kako su to činile žene u Sovjetskom Savezu.

Sve drugarice su plakale. Zatim je govorila drugarica. Bara iz Sisačkog odreda. Prilazi mi, ljubi me i čestita na govoru. Toga govora -sjećala sam se čitavog rata. Spominjali smo ga i u najtežim časovima za vrijeme IV i V ofanzive, kad smo s naše-Banije morah krenuti na daleki i teški put kroz Bosnu i Hercegovinu.

Na tom napornom putu sretali smo smrt na svakom koraku. Dolazila je od neprijateljske tanadi, od avionskih bombi, od tifusa, iznemoglosti i gladi... Taj smrtonosni put prevalile su i mnoge žene Banije. Išle su rame uz rame sa svojim drugovima sve do kraja rata.

Milka TARABIC KRNJAJIĆ*

BIO SAM KOSJERIČKI PARTIZAN

U organizovanju ustanka oko Kosjerića partijskim organizacijama su pomagali: Jože Baruh, delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Dušan Višić, član Okružnog komiteta KPJ okrug užički. U tom periodu uveliko se održavaju zborovi i konferencije sa građanima u selima: Pološnici, Vardi, Godečevu, Makovištu, Cikutama, Kosjeriću i drugim selima. Održan je i čuveni zbor na Grbića glavici, kome je prisustvovalo oko 150 građana iz Kosjerića i okolnih sela. Na ovim zborovima i konferencijama, o značaju borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, govorili su: Jože Baruh, Dušan Višić, Mito Igumanović, Jordan Đukanović i drugi.

Partijske organizacije su posebnu pažnju poklonile radu sa omladinom i ženama. Tako su u nekoliko okolnih sela formirane omladinske organizacije, koje su uzele vidnog učešća u sakupljanju oružja, municije i drugog ratnog materijala za potrebe NOP-a. Takvom aktivnošću partijskih organizacija i napadom Nemačke na SSSR stvaraju se uslovi za formiranje prve crnogorske partizanske čete, čiji su prvi borci bili članovi Partije. Četa je formirana 4. avgusta 1941. godine, na mestu Maksimovo brdo, u selu Kosjeriću, i brojala 22 borca. U komandni sastav čete izabrani su: komandir — Jordan Đukanović, zamenik — Simo Poznanović, politički komesar — Miroljub Mito Igumanović, zamenik — Slavoljub Zarić. II štab čete ušli su još Maksim Marković, Simo Poznanović i Mojo Fihpović. Četa je jedno vreme boravila na tavanu štale Sima Poznanovića i odatle povremeno odlazila u akcije rušenja telefonskih stubova, mostova, prikupljanja oružja i municije, što joj je i bio prvobitni zadatak. Uporedo sa formiranjem Crnogorske partizanske čete, i četnici Draže Mihailovića su nastojali da u srezu crnogorskom formiraju svoje jedinice, zbog čega smo se od prvih dana ustanka s njima sukobljavali. Četnici su u ime kralja i otadžbine pozivali narod na borbu protiv okupatora, »kada za to bude vreme«.

11. septembra 1941. godine naša četa dobila je zadatak da (krene u pomoć Račanskoj četi da bismo napali na Bajinu Baštu, u kojoj su tada bili Nemci. Borba za oslobođenje Bajine Bašte počela je u zoru 12. septembra i trajala ceo dan i noć. U ovoj borbi su nam poginuli Stevo Jakovljević i Milovan Maksimović, dok je teže ranjen Jože Baruh (koji je kasnije podlegao ranama u užičkoj partizanskoj bolnici). I Račanska četa je imala 2 poginula, dok je na strani neprijatelja poginuo i sam nemački komandant garnizona Bajine Bašte. U međuvremenu, dok smo vodili borbu sa Nemcima, četnici su nas napali s leđa i zarobili oko 10 drugova naše i Račanske čete, među kojima su bili: Rade Milojević, Stanimir Milojević, Sima Poznanović, Dušan Višić i drugi. Zbog toga su se naše jedinice morale povući iz Bajine Bašte, što su blokirani Nemci iskoristili i preko Nikolića pobjegli u Užice. Tako smo 13. septembra ušli u Bajinu Baštu bez borbe. Stigao je i Dušan Jerković sa članovima štaba Užičkog PO, koji su u pregovorima sa četnicima postigli sporazum da se puste svi naši zarobljeni drugovi. Po završetku borbe u Bajinoj Bašti, Crnogorska partizanska četa se ponovo vraća na svoju teritoriju gde joj se priključuje nekoliko novih boraca, te nastavljamo sa akcijama paljenja opštinskih arhiva, raskopavanjem puteva, rušenjem mostova i telefonskih stubova.

19. septembra u zoru naša četa priprema napad na Kosjerić i skoro bez borbe ulazi u ovo sresko mesto. Žandarmi, svako obavešteni o našem napadu, napustili su Kosjerić i ne sačekavši nas. Odmah po ulasku u Kosjerić četa je zapalila arhive žandarmerijske stanice, Poreske uprave i Sreskog suda, a zatim krenula u akciju paljenja opštinskih arhiva u donjem kraju sreza. Oslobođenjem Kosjerića četi pristupaju novi borci, te ubrzo narasta na 70 boraca. Oko 26. septembra 1941. godine četnici pod komandom vazduhoplovnog kapetana-Momčila Petrovića drže sastanak sa žandarmerijskim narednikom Filipom Ajdačićem u Ševrljugama gde su napravili plan za napad na Kosjerić, u kome su bili partizani. Četnici su opkolili Kosjerić skoro sa svih strana, a pre napada uputih su delegaciju u štab čete, zahtevajući da se četa preda bez borbe. Kako smo odbili svaki uslov predaje, četnici su 26. septembra, u noć, sa svih strana osuli vatru na Kosjerić. Pre napada mobilisali su ljude po sehma, pa ih je moglo biti 300 do 350, dok je naša četa imala oko 40 boraca.

Borba sa četnicima trajala je tri dana i tri noći, vođena uglavnom noću, dok su preko dana bila samo mestimična puškanja. Borci naše čete su uspjeli da se održe u opkoljenom Kosjeriću, iako su četnici bili brojno jači, do pristizanja Požeške, Račanske i Ariljske partizanske čete, kad smo ih zajednički razbili i odbacili od Kosjerića u pravcu sela Subjel. U međuvremenu je

rukovodstvo NOP-a postiglo i sporazum o nenapadanju, pa izostalo gonjenje četnika. U borbi za Kosjerić poginuli su Adam Jokić i jedan borac iz Ariljske čete, dok su dvojica ranjena iz naše čete, a četnički gubici bili su: 5 mrtvih, više ranjenih i 10 zarobljenih. Posle ovih okršaja sa četnicima, brojni sastav čete svakog dana raste. Veći deo boraca bio je iz gornjeg dela sreza, a samo iz sela Pološnica je bilo 17 boraca.

Posle nekoliko dana, prema stvorenom sporazumu, dolazi do formiranja dve komande mesta u Kosjeriću: četničke (smeštene u prostorijama zgrade bivšeg sreskog načelstva, i partizanske (smeštene u zgradi bivše poreske uprave). U prvo vreme ove dve komande su čak organizovale i zajedničke pekare za potrebe partizana i četnika, kao i potrebe građana, a u pekarama su radila tri radnika iz Kosjerića. Nakon izvesnog vremena dolazi do neslaganja između četničke i partizanske komande mesta, pa i do rasformiranja zajedničkih pekara. Partizani su formirali svoju pekaru koja je ujedno proizvodila hleb i za građane Kosjerića, a organizovana je i prolazna partizanska kuhinja, u kojoj se hranila i naša četa. Rukovodstvo Crnogorske partizanske čete organizovalo je akciju prikupljanja namirnica za ishranu vojske. Hrana i drugi materijal prikupljeni su uglavnom od simpatizera NOP-a, u nedostatku su vršene i izvesne rekvizicije od imućnijih građana. Građani su simpatizovali partizane, jer su uvideli da su oni jedini borci protiv okupatora i domaćih izdajnika. Partijska organizacija je preko organizacije žena u Kosjeriću organizovala dobrovoljnu akciju prikupljanja vune za pletenje čarapa, džempera, šalova i rukavica za partizane. Bili smo iznenađeni velikim uspehom ove akcije.

Četa je narasla na preko 70 i više boraca, pa se ukazala potreba za formiranjem još jedne Crnogorske čete. Komanda Prve čete bila je u sastavu: komandir — Milan Bobić, poručnik bivše jugoslovenske vojske; pohtički komesar — Slavoljub Zarić, đak učiteljske škole. Komanda Druge čete ostala je u sastavu koga je imala prva četa pri svom formiranju, a sada predstavljala i komanda mesta. Posle nekoliko dana Prva četa dobija zadatak da krene za Višegrad, u borbu sa Itahjanima, ali je zadržana na Trešnjici, gde je učestvovala u odbrani Užica. Druga Crnogorska četa, ostavši u Kosjeriću, podeljena je u dve grupe: prva grupa odlazi na Lastvu i Bukove, za obezbeđenje sa pravca Valjeva. Sa ovom grupom je otišao i Andrija Savčić, bivši sudija iz Kosjerića. Druga grupa, jačine oko 15 boraca ostaje u Kosjeriću, zbog obezbeđenja komande mesta i prihvatanja jedinica koje su bile u prolazu kroz Kosjerić. Sa ovom grupom u Kosjeriću ostaju Jordan Đukanović, komandant, i Mito Igumanović, kao pohtički komesar komande mesta, a pored njih ostaju još:

Simo Poznanović, Maksim Marković, Dragi Marković, Svetozar Poznanović i drugi.

Prva četa (u kojoj sam bio i ja) zaustavila se na Trešnjici, gde se komanda čete smestila u kuću Draga Belšića Špolja, a borci smešteni u njegovoj štali. Četa je imala za zadatak da obezbeđuje raskrnicu puta Požega — Kosjerić — Užice, gde je postavila zasede, a prema Trešnjici, Tvrđicu, Rupcu, Bešlića zabranu, Lokvi i Ponikovici uputila patrole. Četa je brojala 35 ljudi, od kojih se sada sećam: Milan Bobić, komandir čete, Slavoljub Zarić pohtički komesar, Mića Zarić zamenik političkog komesara, Mojo Filipović, Zarija Mihvojević, Živojin Stančić, Stanimir Mihvojević, Milutin Stančić, Milan' Dunjić, Milenko Živković, Milan Jovanović, Dragoljub Vukašinović Bule, Novak Janković, Slobodan Jevtić, Zorko i Radojko Jokić, Stanoje Pavlović, Dragoslav Vidaković, Mihailo Vukašinović, Slavoljub Đurić, Milkica Blagojević, Dobrila Milić, Radenko Jevtović... Preko dana su borcima, koji nisu bili na obezbeđenju, održavani časovi iz vojnostručne nastave.

Oko 25. oktobra četa dobija naređenje da u toku noći krene ka Požegi. Stigavši u selo Zdravčici, kod Rujkića kafane, četu su napali požeški četnici, ah smo ih posle 2 — 3 sata borbe razbili; oni su pobjegli, ostavljajući 1 poginulog, dok na našoj strani nije bilo gubitaka. Iz sela Zdravčici ponovo smo se vratili na teren Trešnjice, a oko 10. novembra otišli na raskrnicu puta Karah— Užice — Požega, u selo Lehći (sada Lunovo Selo), gde smo kao obezbeđenje ostah 7 do 8 dana. Oko 25. oktobra, iz Karana, Požege i drugih pravaca četnici su krenuli ka Užicu, te dolazi do ogorčene borbe između naše čete i brojno jačih četnika. U pomoć su nam stigle: Dragačevska, Zlatiborska, Slovenačka i druge partizanske čete, te smo posle dva dana ogorčenih borbi u Lelićima i Karanu, potpuno razbih četnike i ponovo oslobodile Karan. U ovoj borbi naša četa je imala samo 2 lakše ranjena druga. Zarobili smo veći broj četnika, među njima i komandanta Ribaševine Stojka Fihpovića, sa njegovom ljubavnicom Martom. S obzirom da je većina zarobljenih četnika bila prisilno mobilisana, naređeno je da ih pustimo kućama, ukoliko ne žele da stupe u partizane, a »komandanta Ribaševine« Filipovića i ljubavnicu Martu poverili smo Novaku Jankoviću i Miji Filipoviću da ih sprovedu u Užice. Po završetku borbe u Karanu, naša četa se ponovo vratila na Trešnjicu, gde je komandira čete Milana Bobića štab Užičkog partizanskog odreda odredio za komandira sektora, pa je za novog komandira određen Stanimir Mihvojević, napredni seljak sa Varde, a za njegovog zamenika bivši podnarednik-pitomac Milan Dunjić Kreja, iz Kosjerića. Naša četa je brojala 35 do 40 boraca, a na Trešnjici joj je pridodata i četa Slovenaca — izbeglica u Užicu. Pored naše i Slo-

venačke čete, na Trešnjici su bile: Požeška, Zlatiborska, Arilska, Račanska i Užička četa.

2. novembra četnici su ponovo sa svih strana krenuli ka Užicu: Požeški, pod komandom kapetana Ignjatovića i Miloša Markovića, iz pravca Sevojna; Bože Javorskog, preko Trešnjice-Karänski, Trnavski i Ribaševinski, preko Metaljke i Tatinjca. Bilo je to najočiglednije kršenje sporazuma od strane četnika. Naše jedinice su prihvatile borbu sa četnicima Javorskog na Trešnjici, ali su pod pritiskom mnogobrojnih četnika morale da se povuku ka Užicu. Blizu Sarića Osoja pregrupisali smo se i uz pomoć Radničkog bataljona krenuh u protivnapad. Radnici ložionice i drugih preduzeća iz Užica (njih oko 150), naoružani sa puškama, bombama i jednim protivavionskim mitraljezom koji je bio montiran na kamionu, pridružili su se našoj četi. U napadu na četnike Bože Čosovića Javorskog, za nekoliko sati smo ih do nogu potukli i tako odbranili slobodarsko Užice. U ovim borbama četa je imala samo 2 lakše ranjena, a iz Slovenačke čete 1 je poginuo. Četnički gubici bili su: oko 23 poginula, veći broj ranjenih i zarobljenih.

Pred noć 2. novembra na Trešnjicu su stigli iz Užica Dušan Jerković i Milinko Kušić sa još nekim drugovima i u Erićevoj kafani sazvali zbor jedinica sa terena Trešnjice. Mihanko Kušić i Dušan Jerković su na zboru, pored ostalog, rekli da ćemo u toku noći krenuti da oslobodimo i Požegu od četnika. Po završenom zboru sve jedinice su održale četne sastanke, napravile plan napada i krenule u pravcu Požege. Po dolasku u Zdravčice, kod Rujkića kafane izvršena je raspodela jedinica za napad na Požegu, koji je trebalo da otpočne u zoru. Naša četa je dobila zadatak da pređe reku Skrapež i izbije na put Ježevica — Požega. Kada je stigla u selo Glumač (oko 6 sati izjutra), naišao je autobus od pravca Duškovaca, sa oko 10 do 15 četnika, vozeći hieb i druge namirnice u Požegu. Otvorili smo vatru i onesposobili autobus, zaplenili hranu i trojicu četnika, dok su se ostali razbežali. Posle sat vremena u Glumač su stigli četnici kapelana Momčila Petrovića iz Kosjerića, kao i neki požeški četnici. Otpočela je žestoka borba i trajala do mraka, kad su četnici odstupili u pravcu Ravne gore, a naše jedinice ušle u Požegu. U borbi, kod Glumača naša četa je imala dvojicu poginulih (Vula Vukašinovića i Cvetka Maksimovića) i 4 ranjena borca, a tačne gubitke četnika nikad se nije moglo utvrditi.

Tako snio 7. novembra odbranili i Požegu, kada su na zboru, pred velikim brojem građana, govorili o značaju borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika Dušan Višić, Mito Igumanović i Dušan Jerković. Iz Požege smo dobili zadatak da odmah krenemo u Kosjerić, gde su četnici u međuvremenu zarobili našu komandu mesta. Četa je preko Karana pošla u Kosjerić, ali se

inorala zaustaviti u Karanu, jer su Račićevi četnici poseli Trnavu, Ribaševinu i Crnokosu. Raspoređeni smo u školu i dve kafane sela Karan da se malo odmorimo i pripremimo za borbu, ali nas je oko 2 sata ujutru iznenadio napad Račićevih četnika. Predi mnogobrojnim četnicima naše jedinice su morale odstupiti u pravcu Metaljke, odakle smo tek krenuli u protivnapad. U pomoć su nam stigle Užička, Zlatiborska, Račanska i još neke druge partizanske čete. Razbili smo četnike i potisli ih u pravcu Kosjerića.

U borbi na Karanu četnici su nam zarobih 3 borca, dok su druge jedinice imale veće gubitke. Zarobljeno je i 80 boraca Radničkog bataljona iz Užica. Četnici su u ovoj borbi imali mnogo veće gubitke u ljudstvu i materijalu. Razbijene četnike na Karanu naše jedinice su u stopu pratile i istog dana uveče po drugi put oslobodile Kosjerić, goneći četnike preko sela Ševrljuga i Subjela ka Ravnoj gori. U Ševrljugama i Subjelu četnici su stupili u protivnapad, ali su posle tročasovne borbe razbijeni i potisnuti dalje preko sela Tometinog Polja, kad su njihovi gubici iznosili: oko 30 mrtvih, 50 ranjenih i preko stotinu zarobljenih. Mi smo imali 2 poginula i nekoliko lakše ranjenih boraca.

Preko Tometinog Polja, u stopu smo gonili četnike ka Ravnoj gori, ah nam je kod Milinkovića kuće, u Tometinom Polju stiglo naredenje da obustavimo dalje gonjenje. Sa četom Slovenaca (koja se od Trešnjice nije razdvajala od nas), raspoređeni smo po Milinkovića kućama, dok su druge jedinice smeštene u školi i selima Duškovac i Ljutica. U Milinkovićima smo ostali oko 7 dana, gde nam je stiglo naredenje komandanta odreda Dušana Jerkovića da krenemo ka Ravnoj gori. Komandiri četa su na četnim sastancima saopštili pravce kretanja jedinica. Kada smo stigli bhzu Pranjana, napali su nas četnici pa smo skoro ceo dan vodili borbu. Naša i Slovenačka četa, ne čekajući da stignu i ostale jedinice, prihvatile su borbu sa brojno jačim četnicima koji su nas odstupajući navlačili u selo, a onda opkolili sa svih strana. Borbom prsa u prsa, morali smo da se izvlačimo iz blokade, pretrpevši prilične gubitke. Poginuo je komandir naše čete Stanimir Mihvojević Čana, a 3 druga teže su ranjena. Slovenačka četa je većinom izginula, a ostatak su četnici zarobili. Četnici su izginulih i ranjenih imali preko 50. Tek predveče stiže Užički odred sa komandantom Jerkovićem, zatim Požeška i Ariljska četa i neke jedinice Čačanskog odreda, koji su potpuno razbili četnike.

A u Kosjeriću... Pogibijom Stanimira Milivojevića za komandira čete dolazi Milan Dunjić, a četa dobija naredenje da se vrati u Kosjerić, gde bi se borci malo odmorili i sredili. Dolaskom u Kosjerić, deo pohtički izdignutih drugova je povučen iz čete za rad na terenu i organizovanje seoske straže. U među-

"vremenu, dok se prva četa nalazila na terenu Trešniica — Karan — Požega, deo druge čete (oko 15 drugova) ostao je u Kosjeriću na obezbeđenju komande mesta. U Kosjeriću su kroz skoro čitav oktobar postojale dve komande mesta — partizanska i četnička. Uvidevši da je naša komanda mesta slabo obezbeđena, a znajući da se u komandi nalazi rukovodstvo Partije sreza crnogorskog, četnici su pripremali plan za likvidaciju našeg partijskog rukovodstva, pa su 29. oktobra uveče opkolili partizansku komandu, pozivajući naše drugove na predaju. Na odgovor Jordana Bukanovića da se »Komunisti bore za slobodu svoga naroda, i ne misle da predaju izdajnicima naroda«, partizani u Kosjeriću su prihvatili borbu. Oko 40 partizana Kosjerića, zajedno sa borcima drugih jedinica koje su se tu zatekle, 3 sata se uspešno odolevalo napadu četnika, kojih je bilo 300-400 — ah nisu izdržali. Četnici su zarobili našu komandu mesta, zajedno sa komandantom, osim dva-tri druga koji su uspeh da pobjegnu iz Kosjerića, među njima i pohtički komesar komande mesta Mita Igumanić. Zarobljene partizane (Jordana Đukanovića, Maksima i Dragu Markovića, Milevu Kosovac, Jelenu Lelu Subić, Prvoslava Gmizovića, Svetozara Poznanovića, Olgu Grbić, Perka Petrovića i druge, čijih se imena ne sećam), četnici su zatvorili u zgradu bivšeg sreskog načelstva. U toku noći 29/30. oktobra četnici su pohapsih i sve građane Kosjerića i okoline, koji su na bilo koji način pomagah NOP, kao što su: Adam Milić i Vlada Prelević, policijski pisari iz Kosjerića.

Zatvorene građane i partizane iz Kosjerića četnici su 30. oktobra podeh u dve grupe: prvu, oko 160 ljudi, su odmah sproveli za Ravnu goru, a druga je i dalje ostala u Kosjeriću. Komandant sprovoda zarobljenih partizana za Ravnu goru bio je Ratko Obradović »Švaba«, rezervni kapetan iz Kosjerića. Kada je kolona odmakla do Okohšta (10 km od Kosjerića), sustigao je žandarmerijski podnarednik Filip Ajdačić sa svojom braćijom, zaustavio kolonu partizana i naredio da se iz stroja izdvoje: Jordan Đukanović, Milica i Dragi Marković, Svetozar Poznanović, Prvoslav Gmizović, Jelena Lela Subić, Mileva Kosovac i još dvojica čijih se imena ne sećam, pod izgovorom da je naredeno da se vrate u Kosjerić. Kolona je krenula preko Tometinog Polja ka Ravnoj gori, a onih 9 partizana i partizanski Ajdačićevi koljaši su na zverski način pobili na Okohštima, kod mesta Skakavački ridovi. Jordan Đukanović je pri streljanju samo teško ranjen i uspeo da pobjegne sa strelišta, ali su ga posle dva dana četnici uhvatili i dotukli u skakavačkoj škoh.

Druga grupa zarobljenih partizana u Kosjeriću, takođe je sprovedena za Ravnu goru, ah 7 dana posle prve grupe (i to nekako uoči našeg ponovnog ulaska u Kosjerić). Ovoj grupi priključeni su partizani koji su zarobljeni u Karanu, tako da je

brojala oko 270 ljudi. I iz ove grupe su četnici izdvojili sedam drugova, odmah po izlasku iz Kosjerića, te ih na zverski način pobili a zatim zatrпали kamenjem u Ghbačkom potoku./ Među pobijenim bili su: Milomir Kovačević iz Kosjerića, trgovac Vu-kašinović i njegov sin, zatim jedan učitelj iz Kosjerića i drugi čijih se imena ne sećam. Ostatak obe grupe, dovedene iz Kosje-rića (oko 356 zarobljenih partizana), četnici su sa Ravne gore pòveh prema Mionici, a odavde oterali u Valjevo i predah Nem-cima, dobivši za njih oružje i municiju.

Tih dana u Kosjerić je sa svojim odredom došao Radivoje Jovanović Bradonja, saopštivši nam da su Nemci probili našu blokadu Valjeva i da idu prema Kosjeriću. Odmah je održan sastanak komandnog osoblja i partizanskih jedinica, na kome je dogovoreno šta dalje da se preduzme. Čete su raspoređene na položaje: jedna grupa je otišla u pravcu Ražane da na Bukovima obezbedi put u slučaju nadiranja Nemaca; druga grupa određena je da poruši mostove na putu Kosjerić — Ražana; treća grupa je sa jednim topom zauzela položaj na Crnokosi, iznad Kosjeri-ća. Ja sam sa Zivojinom i 1\ Milutinom Stančićem dobio zadatak da prvo skinemo telefon u »Pupića vili«, a zatim da produžimo za selo Subjel i prenesemo naređenja za povlačenje nekih jedinica (mislim da su to bile Račanska i neka Posavska četa), da bi i one došle na položaj na Crnokosi, a u Subjelu ostavimo vezu za jedinice koje ovde budu prolazile.

27. novembra, kada još nismo ni stigli do Subjela, Nemci su probili front na Bukovima, a granate već počele da padaju po Kosjeriću i okolini. Ubrzo su nemačke motorizovane jedinice stigle u Kosjerić i posle kraćih borbi zauzele ga. Naše malobroj- ne, a uz to i slabo naoružane jedinice morale su odstupati u pravcu Užica i Zlatibora, što je bio početak Prve neprijateljske ofanzive. Za vreme novembarskih borbi naše čete su uz velike gubitke bile skoro razbijene. Ostatak boraca bio je raspoređen u druge čete. Od dela boraca koji su bih pri Komandi mesta u Kosjeriću, samo se 5—6 spasio i pridružilo Kolubarskom odredu. (Među njima i: Mita Igumanović, Slavoljub Zarić, Mića Zarić, Đukan Đukanović.) Borci u sastavu druge čete prebacili su se na teren planine Tare, gde je došlo do rasformiranja ovih jedi- nica. Ostali borci naše čete povukli su se u šumu i krili izvesno vreme, ah su kasnije većinu od njih četnici pohvatah i streljali. Samo su 4 druga naše čete uspeh da se povuku sa partizanskom glavninom u Bosnu, i to: Cvetko Jovanović, Stanoje Pavlović, Radojko i Zorko Jokić.

Povlačenjem naših snaga iz sreza Kosjerić nastah su teški dani za pristalice NOP-a. Klanje i batinanje svalili su se na leđa onih koji su na bilo koji način pomagah ih simpatisah NOP, a da ne govorimo o onima koji su bili aktivni partizani. Četnički

teror i pljačka zastrašili su narod, ali izazvali i mržnju prema četnicima. Samo u Kosjeriću i njegovoj bližoj okolini pohvatano je, pobijeno i poklano oko 80. partizana i njihovih aktivnih saradnika. Krajem februara 1942. godine Kolubarski odred je pod komandom Žikice Jovanovića Spanca vodio ogorčene borbe sa nadmoćnijim neprijateljem, na širem prostoru Maljena i Suvo-bora. U selu Radanovcima, gde je poginuo i sam komandant Žikica, odred je razbijen u grupice, koje su četnici posle pojedinačno uništavali. U jednoj od ovih grupica Kolubarskog odreda bili su i borci bivše Crnogorske partizanske čete: Mito Igumanović, Slavoljub Zarić, Mića Marić i Đukan Đukanović. Četnici su ih sa drugim partizanima, posle mučenja, predali Nmcima. Mita Igumanović je sproveden u logor na Banjicu, gde je i streljani, dok su Slavo i Mića Zarić i Đukan Đukanović sprovedeni u Norvešku, odakle se vratio samo Slavoljub Zarić. Ti preživeli borci Crnogorske partizanske čete su najverniji svedoci muka i stradanja u borbi naroda Kosjerića i okoline, za slobodu, za bolji život.

Radenko JEVTOVIC

AKTIV SKOJ-a U HAŠANIMA

3 mladinski aktiv u Hašanima (9 omladinaca i omladinki) formiran je u septembru 1941. godine. Aktiv su sačinjavali: Smiljka Čopić, Rašeta, Mika i Sava Ugarčin, Milan Došen, Dušan Končar, ja i dr. a formirala ga je Rada Vranješević, koja je tada došla iz Banjaluke kao partijski radnik.'

Aktiv je djelovao u više sela: u Potkalinju, Malom Duboviku, Hdrovcima, Lipniku, Mrkaljima i još nekim zaseocima sela dubovičke opštine i postepeno se proširivao primajući za svoje članove nove omladince i omladinke. Iz našeg aktiva primljeno je nekoliko članova u članstvo KPJ.

Na sastanku aktiva povremeno je dolazila Rada Vranješević, a održavali su se nekad u Hašanima, a nekad u Potkalinju. Na njima su pretresani, konkretni zadaci, ali se ponekad radilo i na ideološkom i teoretskom uzdizanju članova. Proučavali smo prigodne materijale, koji su tada štampani kao »Šta znači biti član KPJ« od Kalinjina, »Ekonomski razvitak društva« od Segala i još neke létke i izvode iz časopisa koji su nam služili kao direktive za rad sa omladinom i istupanje na političkim konferencijama koje su še tada održavale po selima.

Rad aktiva bio je vrlo sadržajan. Članovi ovog aktiva okupljali su omladinu i druge na političke konferencije i organizovali prikupljanje dobrovoljnih priloga u hrani i odjeći za ranjene borce. Da je ovaj rad bio dobro organizovan dokazale su djevojke koje su svoje ruho davale kao dobrovoljne priloge za borce.

Hrana se prikupljala mahom na masovnim sastancima na kojima su učestvovala uglavnom starješine kuća. I na ovim skupovima omladina je uzimala učešća. :

Naš aktiv je organizovao i veoma živ kulturni rad. Imao je diletantsku grupu, pjevački hor i grupu recitatora. Na kulturnim zadacima okupljen je veliki broj omladine i drugih mještana, koji su imali smisla za glumu i pjevanje. Hor je imao oko 30 članova, uglavnom omladinki i omladinaca. Bilo se

uvježbalo nekoliko pjesama, među kojima »Padaj silo i nepravdo«, »Mitrovčanku« i narodne borbene pjesme. Pored horskih pjesama hor je imao pripremljene i horske recitacije i to: »Svjetli grobovi« od Zmaja, »O klasje moje« od A. Santića i dr. Zatim su se recitovale pjesme »Mi mladi« itd. Diletantska grupa je uvježbala nekoliko prigodnih skečeva, među kojima »Torokuše« od B. Čopića, koji je ismijavao šverc sa Tahjanima, i si.

Zahvaljujući radu ovog aktiva u 1941. godini organizovano je niz kulturnih priredbi ne samo u Hašanima, nego i u drugim sehma Podgrmeča. Na priredbama se okupljao veliki broj ljudi naročito omladine. Pored kulturnog programa na priredbama su istupali sa političkim govorima tadanji organizatori ustanka Šefket Maglajhć, dr Mladen Stojanović, Osman Karabegović, Hajro Kapetanović, Rada Vranješević, Ahmet Šehović i dr. Naročito su priredbe bile dobro posjećene u Hašanima, koje su održavane u prostorijama osnovne škole. Ova škola bila je vanredno dobro uređena i dekorisana umjetničkim crtežima i prigodnim parolama, koje je pripremala Nada Novaković i još neki drugovi i drugarice koji su došli iz grada na oslobođeni teritorij.

U novembru je na inicijativu omladinskog aktiva iz Hašana, koji je pripremio i prigodan umjetnički program i govor o radu omladine za NOP — organizovana velika kulturna priredba u osnovnoj školi u Hadrovcima. Priredba je bila masovno posjećena, jer su pored mještana Hadrovaca i okolnih sela uzeli učešća i borci Prijedorsko-ljubijske čete. Ova priredba je, pored ostalog, imala za zadatak da naročito istakne potrebu za bratstvom i jedinstvom, pa je prilikom igranja narodnih kola organizovano da zajedno igraju Srbi i muslimani. To je bilo značajno za ovaj kraj, jer su se ti problemi tada znatno osjećali, a u Prijedorsko-ljubijskoj četi bilo je i Srba i muslimana. Zatim je trebalo prići organizovanju omladine u Budimhć-Japri, čije je stanovništvo pretežno bilo muslimansko.

Ova priredba imala je velikog odjeka na rad omladine ovih sela ne samo na kulturnom nego i na političkom polju.

U samom početku ustanka u Hašanima i drugim sehma narod se nije najradije odazivao na pozive za borbu. Međutim, poslije nekohko održanih sastanaka na kojima je objašnjen cilj narodnooslobodilačke borbe i uloga KPJ narod na ovom području se masovno odazivao na izvršenje svih zadataka koji su se pred nju postavljali: davao je ne samo dobrovoljne priloge za Narodnooslobodilačku vojsku, koji su bili ogromni, već su mnogi dobrovoljno odlazili u prve vojne jedinice, a što je kasnije naročito došlo do izražaja, jer je go omladinaca i omladinki pohađao prve vojno-pohtičke kurseve koje je koncem 1941. i tokom 1942. godine održavao Hajro Kapetanović. Sa ovih kurseva

omladinci i omladinke iz Podgrmeča odlazili su dobrovoljno u prve partizanske jedinice, a po formiranju 1. i 2. krajiške brigade 1942. godine u ovu brigadu. Mnogi od njih bili su hrabri borci, komandiri, komesari i komandanti.

Pri kraju 1941. godine omladinski aktiv u Hašanima znatno se proširio. U ovaj aktiv stupilo je više omladinaca i omladinki ne samo iz Hašana, nego i iz okolnih sela i počela se stvarati masovnija omladinska organizacija, a što je omogućilo da se pride formiranju Skojevskih organizacija.

Uslovi pod kojima se radilo i rezultati pokazani u radu bili su takvi da su ovi omladinci i omladinke zaista mogli biti mladi komunisti, kako su nas tada i zvali. Novembra 1941. godine formirana je prva partijska ćelija u Hašanima i Majkić-Japri. iz omladinskog aktiva primljena je u KPJ među prvima Smiljka Čopić. Poslje primanja Smiljke i još nekih drugova, koji nisu bili u ovom aktivu, nas nekoliko je kandidovano za članove KPJ i tako smo postepeno, već prema zrelosti i pokazanim rezultatima u radu, primljeni u KPJ 1942. godine. Početkom 1942. godine sekretar partijske ćehje u Hašanima bila je Jela Perović.

Nevelika NOVAKOVIĆ

SÄ PODGORSKOM GETOM VALJEVSKOG ODREDA

Leto 1941. godine u Koceljevu, sparno i prašnjavo kao i ranija leta u julu, ipak se po nečem razlikovalo. Osecao se rat, ali ovaj aprilski to nije bio. Strah, uvučen u ljude, nagonio ih je da se zbijaju u grupe i sašaptavaju. O čemu? »Da će komunisti napasti Nemce i dići narodna ustanak«.

O tome sam znao nešto više, jer sam stanovao u kući Vojina Lukića, člana KPJ, inače studenta prava na fakultetu u Subotici. U njegovoj kući svakodnevno se okupljala omladina, siromašni seljaci, radnici i koceljevske zanatlije. Iako sam tada imao samo 16 godina, interesovali su me njihovi sastanci i nastojao sam da shvatim o čemu pričaju. Jednom prilikom povede se razgovor o tome da su komunisti pozvali narod na ustanak, našta je Vojin, između ostalog, rekao da će se uskoro okupiti prvi partizani. Davao je instrukcije ljudima, od kojih sam većinu tada prvi put video. Ipak, najpresudniji njihov razgovor za mene bio je onaj koji sam čuo ispod Vojkanovog prozora.

Bilo je to 10. jula 1941. godine, žvezdano veče, a noćnu tišinu oko mene jedino su parale Vojkanove reči, koje su dolazile kroz otvoren prozor:

— Svi ljudi, predviđeni za formiranje partizanske čete, treba da se sutra, 11. jula u 9 časova uveče, iskupe neopaženo kod ribnjaka dr Ratnića u Koceljevu. Pazite, drugovi da budemo tačni!

Znači, došlo je ono glavno, pomislio sam. Odlučio sam da i ja postanem partizan. Udaljujući se od Vojkanovog prozora zamišljao sam sebe kako sa oružjem jurišam na neprijatelja. Svoju odluku da odem u partizane još iste večeri saopštio sam ocu, koji se na to blago nasmešio, pomilovao me po kosi i rekao:

— Petre, ti si još mlad da postaješ vojnik. Biće vremena i za to, a sem toga, neko mora ostati kod kuće. Biće posla za tebe i u pozadini!

Pošto sam bio uporan u svojoj odluci, skoro smo se i posvađali. Rekao sam ocu da ću otići u partizane, slagao se on s tim

ili ne, jer osećam se dovoljno odraslim za borbu protiv neprijatelja. Sutradan, videći da sam ostao pri svojoj odluci sakrio je moje odelo. Celog dana sam ustavljao seljake za koje sam pretpostavljao da mi mogu dati vojnički opasač, bajonet, pištolj ili pušku, ali svaki od njih samo bi se nasmejao i produžavao svojim poslom. Uveče, neopaženo sam se izvukao iz kuće i u kratkim pantalonama, bos i u majici uputio se u pravcu Koceljeva. Oko 9 časova bio sam kod ribnjaka dr Ratnića, gde se već iskupilo oko 20 mladih ljudi iz Koceljeva, Subotice i Malog Bošnjaka. Među njima je bio i Vojin Lukić, koji me odmah dočeka pitanjem šta ću ja ovde.

—Došao sam da me primiš u partizane — rekao sam mu snebivljivo.

Okupljeni momci počеше grohotom da se smeju. Nasmeja se i Vojin, pomilova me, pa poče da me savetuje (baš kao i moj otac) da sam još mlad i da ima vremena da postanem partizan. Kad -je video da me lepim rečima ne može odvratiti,, Vojin mi podviknu da se odmah vratim kući. Počeh da plačem, moleći da me primi, uveravajući ga da »ni ovi nisu ništa bolji vojnici od mene«, što izazva ponovni smeh partizana.

— E, kad je tako, slavca ti dečijeg, hajde s nama, pa da vidiš kako ćeš sam tražiti da se vratiš kući — reče mi Vojkan i prekinu svaki dalji razgovor sa mnom.

FORMIRANJE PODGORSKE CETE I NJENE PRVE AKCIJE

Svi se okupljeni postrojismo u kolonu i od ribnjaka krenusmo kroz noć, u pravcu Valjeva. U selu Družetić sačekali su nas Mića, Miroslav i Milivoje Stanojlović, zatim neki Džegare (kome pravo ime nikada nisam znao) i još jedan seljak. Krenuh smo dalje, a u koloni poče i žagor od negodovanja, što me iznenadi. Neki od pozvanih u partizane smatrah su da ih je Vojin pozvao da te večeri samo napadnu Nemce, pa da se vrate kućama. Kada su saznah da nema više povratka kućama, počeh su krišom da izostaju iz kolone, koristeći noć, tako da je od grupe koja je pošla iz Koceljeva u Popovu šumu (između Družetića i Gole glave) u 11 časova noću stiglo svega nas šestorica. Sa još petoricom, koja su nam se priključila u Družetiću, bilo nas je ukupno jedanaest.

U Popovoj šumu sačekala su nas četvorica Valjevaca: Milorad Milatović, Vojin Sofranić i još dvojica meni nepoznatih valjevskih komunista. S njima nas je sada ukupno bilo 15. Postrojili smo se po veličini, a pred naš stroj istupio je jedan od one dvojice nepoznatih valjevskih komunista, koji je rekao da mi no-

čas formiramo Podgorsku partizansku čet, da je CK KPJ p_ zvaio narode Jugoslavije na ustanak i da smo mi ti koji od noćas kroz okršaje sa neprijateljem, treba da prenesemo buktinju ustanka kroz podgorski kraj.

Određena je i komanda Podgorske čete: komandir Vojin Sofranić, podnarednik bivše jugoslovenske vojske politički komesar Milorad Milatović, advokatski pripravnik. Četa je od naružanja imala samo 6 pušaka i 3 pištolja. Milorad Milatović i Vojin Lukić su odmah krenuh prema Vladimircima na teren Tamnave, poželevši nam da postanemo dobri partizani.

Oko ponoći, otprilike jedan sat posle formiranja čete, krenuh smo u prvu akciju. Znah smo da jedna grupa Nemaca seče građu u Jautinskoj šumi, 7 kilometara od Popove šume. Nemci su, kako smo obavešteni, svakog jutra dolazili kamionima iz Valjeva a uveče se vraćah. Ponekad su i spavah u selu. Da bi se što ugodnije smestih, zauzeli su jednu seosku kuću nedaleko od šume, pošto je ona dominirala čitavom okolinom. U njoj su držali svoje stvari, kuvah i rućavah. Naš zadatak je bio da razoružamo ove Nemce.

Na mesto seče, u Jautinsku šumu, stigh smo posle ponoći, i odmah zauzeli položaj. Rasporedio nas je komandir Sofranić. Kako je na zemlji bilo oborenih stabala, odlično su nam poslužila za zaklone. Tako ležeći iza povaljenih stabala i maskirani šibljem sačekah smo zoru. Prema planu, napad je trebalo da izvršimo iznenadnim jurišem, čim Nemci uključe u rad motorne testere, kako bi se onemogućio svaki otpor Nemaca. Sa svitanjem dana, 12. jula oko 6 časova, nailazili su Nemci. Išh su nemarno, šaleći se i glasno smejući, sigurni da će na miru obavljati posao kao i juče. Bilo ih je 13, predvođeni jednim podoficijrom. Čim su stigh na mesto seče, složili su puške u kupe, poskidah bluze i počeh neku vrstu jutarnje gimnastike. Njihov podoficir prišao je jednom panju, hvališući se koliko može da preskoči.

Posmatrah smo ih gotovo ne dišući. Jedan Nemać se odvojio od ostalih i pošao u obhžnji šumarak. Baš je nailazio na mesto gde je ležao komandir Sofranić. Ovaj, svestan da ćemo biti otkriveni, nije čekao da Nemci započnu posao, već viknuo: »Juriš, drugovi!«. Izleteh smo iz svojih zaklona, uz složno »ura«, a zatim ka'ko je ko znao i umeo: neki »Stoj!«, neki »Halt!«, a neki jednostavno »Predajte sei«. Nemci su pokušah da beže, ali videći da su opkoljeni sa svih strana, predah su se. Oduzeli smo im oružje, pojurili prema kući u kojoj su im bile smeštene ostale stvari i tamo zarobili jednog kuvara, dok je drugi uspeo da pobegne kroz prozor. Tako smo zaplenih: 13 pušaka, 1 parabelum, preko hiljadu metaka, nekoliko bombi, čebad i baterijske lampe. Zame-

nik komandira naše čete (čijeg se imena ne sećam) na nemačkom. je objasnio Nemcima ko smo, za šta se borimo i da od nas neće imati mira dokle god se budu nalazili u Jugoslaviji. Potom smo ih ostavili samo u vešu i kazali im da idu u svoju hitlerovsku komandu u "Valjevo, a njihova odela poneli."

Po završenoj akciji usiljenim maršem krenuh smo putem, za Valjevo, odakle smo krenuli u šume. Akcija se brzo pročula, a narod je preuvehćavao našu snagu. »Ima ih ko u gori lista — pričaju seljaci — naoružani su do zuba«. Mnogi su videli, drumom prema Valjevu, Nemce samo u gaćama i košuljama, što je u -svesti ljudi predstavljalo poraz čitave Nemačke. Mnogi su bili spremni da tvrde kako je ovo i kraj okupacije zemlje. Niko nije imao predstave da su Nemce razoružah jedanaestorica skoro goručkih partizana, od kojih mnogi do tada nisu ni znah da rukuju puškom. (Od te jedanaestorice partizana, u životu sam danas samo ja.)

Petar RADOVANOVIĆ PERICA-

BORBE BERANSKOG PARTIZANSKOG
BATALJONA »MILOŠ MALIŠIĆ« PROTIV
ČETNIKA

14. rujem septembra 1941. godine Glavni štab za Crnu Goru i 13oku izdao je uputstvo o formiranju partizanskih jedinica — četa, bataljona, brigada i odreda. XI sastavu Komskog odreda predviđeno je formiranje tri brigade: za Berane, Andrijevicu i Kolašin. U vezi s tim Mjesni komitet za srez Berane na sastanku u katunu Konjsko (oko 7 km od Berana), održanom u prvoj polovini oktobra 1941. godine, donio je odluku da se za beranski srez formira brigada od dva bataljona — jedan od jedinica s desne, a drugi od jedinica s lijeve strane Lima. Međutim, do formiranja brigade nije došlo, pošto je ubrzo stiglo novo uputstvo da se brigada kao formacija između bataljona i odreda, ukida.

U drugoj polovini oktobra na terenu sreza formirana su dva "bataljona po teritorijalnom principu: prvi, sa komandantom Petrom Boričićem i komesarom Radivojem Vukićevićem, na desnoj strani Lima i drugi, sa komandantom Vuksanom Cemovićem i komesarom Radonjom Golubovićem, na lijevoj. Komitet je nastojao da to budu što pokretljivije udarne jedinice, sa iskusnijim, provjerenim i disciplinovanim borcima i sposobnim rukovodiocima, koji će imati velik uticaj ne samo na borački sastav jedinica već i na stanovništvo teritorije na kojoj budu djelovali. Nastojalo se da se ovi bataljoni što prije osposobe za raznovrsne zadatke na principima partizanskog ratovanja.

Ova su dva bataljona 7. novembra položila zakletvu, primila zastave, a borci su stavili na kape petokrake od crvene čoh. Formirani su od ljudstva oružanih gerilskih odreda iz gotovo svih opština beranskog sreza u kojima su postojale partijske organizacije (gornjoselske, štitarske, manastirske, poličke, budimske, donjoržaničke i varoške). Pored članova Partije i Skoja, koji su sačinjavali jezgro ovih jedinica, bilo je prilično mlađih ljudi i nešto starijih rodoljuba, koji su bili riješeni da se do kraja hore protivu okupatora i njegovih pomagača. U udarnim grupama još prije ustanka i kasnije u gerilskim odredima, borci su "uvježbani u rukovanju lakim pješadijskim naoružanjem i u ge-

rilskom načinu ratovanja (zasjedama, prepadima, napadu, odbrani, marševima, prebacivanju pod vatrom, napadima na utvrđene objekte, borbi u naseljenim mjestima i dr.).

Negdje početkom decembra, poslije povratka naših jedinica sa Pljevalja, izvršena je reorganizacija dotadašnjih jedinica na terenu sreza: od dva bataljona formiran je jedan od tri čete — jedna s desne i dvije s lijeve strane Lima. Bataljon je dobio naziv »Miloš Mališić«. Za komandanta je naimenovan Vuksan Cemović, a za pohtičkog komesara Radonja Golubović. U to vrijeme živjelo se i akcije su se izvodile uglavnom po četama — svaka na svom terenu. Međutim, i ranija dva bataljona, a i kasniji »Miloš Mališić«, izvodili su i zajedničke akcije sa svojim četama (sječa šume u Pančini i rušenje mostova na Liinu — kod Ribarevine, Skakavca i Bošnjaka u Donjem Zaostru). Pored toga, čete su se povremeno okupljale i zajednički logorovale po nekohko dana.

Reakcionarni prvaci, predstavnici JRZ, JNS i drugih predratnih reakcionarnih partija, bili su protivnici svake akcije protiv okupatora i priželjkivali su da italijanske oružane snage raščiste sa komunistima. Oni su još od početka ustanka bili u stvari potencijalna peta kolona. I reakcionarni oficiri bivše jugoslovenske vojske, kojih je na terenu sreza bilo više, također su bili protiv narodnooslobodilačke borbe. Pored toga, na ovom terenu se nalazilo, i dosta intelektualaca, žandara i činovnika vezanih za stari reakcionarni režim. Sve su to bili faktori koji su stalno djelovali da razbiju jedinstvo masa i protiv pohtike Partije. Razvoj situacije u Crnoj Gori poslije ponovnog dolaska Italijana, naročito u beranskom i okolnim ^rezovima, još više je aktivirao sve reakcionarne snage i potpomagao bržu organizaciju četnika i njihovu koncentraciju na ovom terenu. Formiran je i četnički štab sa sjedištem u Zaostru, a tu su se prikupili ozloglašeni četnici Ljuba Minića sa terena Kolašina i Radojice Orovića sa područja Bijelog Polja.

Nakon detaljne analize stanja na terenu sreza u decembru i januaru, Okružni komitet za Berane, Andrijevicu i Kolašin, čije je sjedište tada bilo u Lubnicama, tražio je nekoliko puta od štaba Komskog odreda pomoć za likvidaciju četnika u srezu beranskom. Pored ovoga, Okružni komitet je u svojim pismima od 5. i 14. februara 1942. godine, upućenim Pokrajinskom komitetu, ponovo pravilno ocijenio vojno-pohtičku situaciju u Vasojevićima, ukazujući posebno na pojavu četnika, njihovo organizovanje i brzo narastanje, na opasnost koja prijete NOF-u ne samo u beranskom srezu nego i u čitavom Sandžaku. Predlagane su i odgovarajuće mjere, ali one nijesu blagovremeno preduzete, mada su se dosta vehke partizanske snage duže nalazile na terenu Mateševa i Kolašina.

U takvoj situaciji jedina slobodna teritorija bila je u Gornjim selima, gdje su se, kao što smo rekli, nalazili i Okružni komitet i štab bataljona. Na tom terenu od naših, snaga nalazile su se dvije čete bataljona »Miloš Mališić« i dvije čete Rovačko-moračkog bataljona, dok je jedna četa bataljona »Miloš Mališić« bila na desnoj strani Lima.

Četnička komanda, koja je, zahvaljujući dobroj obavještajnoj službi, imala tačne podatke o jačini i rasporedu naših snaga i o sjedištu Okružnog komiteta i štaba bataljona, organizovala je, u toku noći 23/24. januara, iznenadan napad, pod komandom Pavia Burišića, na Gornja sela. Tako su se u zoru 24. januara partizanske jedinice u Gornjim selima našle opkoljene od oko 1000 četnika. Naime, pošto je jedna jedinica Rovačko-moračkog bataljona napustila položaj, četnici su u toku noći neopaženo zaposjeli sva mjesta koja su dominirala selima Praćevac i Lubnice i njihovom okolinom, sem jednog malog dijela iznad Lubnica. U vrlo teškoj i neravnoj borbi naše jedinice su bile prinuđene da uz velike gubitke napuste i tu slobodnu teritoriju sreza. U odlučujućem trenutku brojno nadmoćniji neprijatelj je djelovao brže, organizovanije i odlučnije, sa jasno postavljenim ciljem — čišćenje terena sreza od partizana.

Poshje borbi u Gornjim selima sve naše jedinice koje su se nalazile na tom terenu i u čitavom srezu povlačile su se raznim pravcima u Sandžak u kome su gotovo svakodnevno vodile vrlo teške borbe sve do kraja maja 1942. godine.

Kada se 26. januara Prva policička četa sa Štitarsko-banjskim vodom, koji je ušao u njen sastav, prebacila u selo Ostrelj, na tom terenu i u Majstorovim nalazile su se i neke bjelopoljske i kolašinske partizanske jedinice sa Nenadom Rakočevićem na čelu. Već sutra dan, 27. januara, čim su završili koncentraciju, oko 700 četnika sa terena beranskog sreza napalo je na Femića krš i Previnu. Pošto je Prva četa, koja je inače bila dobro naoružana (pored pušaka imala je i pet puškomitraljeza i jedan mitraljez »bredu«), uspjela da odbije napad četnika na svoje položaje, oni su promjenih pravac udara i napali jedinice Bjelopoljskog odreda, koje su se poshje kratke borbe povukle. Tako su se četnici našh za leđima Prve čete i zaprijetila je opasnost da je potpuno odsijeku. Ona je ipak uspjela da ih zadrži i da se povuče prema Ostrelju. Iz ove čete poginuo je Vuko Boričić, a ranjeni su Jagoš Šćekić, Dragiša Bučković i Danilo Pantović, koji je kasnije umro u kolašinskoj bolnici. Iz Bjelopoljskog odreda poginuli su Šako Adžić i Ratko Bogavac. Četnici su imali 10 mrtvih, među njima i Milana VukovLča, učitelja iz Crnog Vrha, sina Vuka Vukovića, jednog od četničkih organizatora. Pored toga imah su i nekoliko ranjenih.

Od ljudstva Prve čete i kolašinskih partizana u Oštrelju je 28. januara, u prisustvu Velimira Terzića i Nenada Rakočevića, formiran bataljon, sa zadatkom da ponovo napadne četnike na Previni. Za komandanta bataljona određen je Pero Boričić, a za komesara Novica Rakočević. Međutim, obaviješteni o našim pripremama za napad, četnici su nas preduhitrili i 29. januara, sa Italijanima iz Bijelog Polja napali naše jedinice u rejonu Oštrelja. U isto vrijeme i četničke snage koje su prodirale u rejon Ravne Rijeke nastavile su u pravcu Šlijepac-Mosta sa namjerom da presjeku odstupnicu našim jedinicama iz Oštrelja. Pošto mu je desni bok ugrožen iznenadnim napadom četnika Mira Sošica iz Rakite i Majstorovine, novoformirani bataljon se morao povući pod vrlo teškim uslovima; Naročito je bila ugrožena Crva četa, čiji se veći dio morao orijentisati prema četnicima iz Rakite. Ipak je uspjela da se pod jakom unakrsnom vatrom povuče koritom rijeka Ljuboviđe i Lješnice, gazeći vodu čitavom njihovom dužinom. U ovoj borbi iz Prve čete su ranjeni Radivoje Boričić i Rajko Golubović.

Sjutradan, 30. januara, četnici su izvršili napad na partizanske položaje na Jabučkoj kosi, ali su bih odbijeni. Oni su i 31. januara, zajedno sa Italijanima i uz podršku njihove artiljerije, jačim snagama ponovo napali na Jabučku kosu od pravca Bijelog Polja i Modrog Dola. Računa se da je, pored 700 beranskih, u napadu učestvovalo i oko 350 četnika iz Bijelog Polja. Pred ovako brojnim i dobro naoružanim neprijateljem naše jedinice su se morale povući u pravcu Šahovića i Potrka.

Pošto Prva četa više nije -dejtvovala u sastavu bataljona, već samostalno, njeni borci koji su se nalazili u bjelopoljskim i kolašinskim jedinicama vratili su se u sastav čete i po naredjenju se povlačili za Mojkovac. I ostah dijelovi bataljona »Miloš Mališić«, koji su se prilikom napada na Gornja sela povlačili u raznim pravcima, sastah su se u Mojkovcu, 4. februara, sa Prvom četom i Stitarsko-bujanjskim vodom. Tada je ponova formiran bataljon od dvije čete i jednog ojačanog mitraljeskog voda, tako da je sada bio istog sastava kao kada se nalazio na terenu sreza beranskog. Za komandanta bataljona sada je naimenovan Milorad Piper Mika, za zamjenika komandanta Nikola Sekularac, za pohtičkog komesara Radonja Golubović, a za zamjenika komesara Radivoje Vukićević. Za komandira 1. čete naimenovan je Pero Boričić, za zamjenika komandira Mujo Šćekić, za pohtičkog komesara Rajko Labudović, a za njegovog zamjenika Radomir Komatina; za komandira 2. čete naimenovan je Rade Obradović, za zamjenika komandira Vojo Perić, za komesara Sekule Popović, a za njegovog zamenika Pavić Ojdanić. Za komandira mitraljeskog voda određen je Mihailo Ojdanić. -

Odmah poshje ponovnog formiranja bataljon je protjerao četnike iz sela Rakite, Majstoro vine i Ostrelja. Međutim, oni su koncentrisah jače snage i u prvi mrak prinudili bataljon da se povuče prema Lepencu. U ovoj borbi ranjeni su Pero Boričić komandir 1. čete, i Novo Mitrović, koga su četnici u toku noći zarobih. Mjesto ranjenog Pera Boričića komandu nad 1. četom preuzeo je Mujo Šćekić, dotadašnji zamjenik komandira.

Početakom' februara jake četničke snage pod komandom Pavia Đurišića napale su i partizanske jedinice u rejonu Šahovića i Pavina Polja. U isto vrijeme jedinice Bjelopoljskog odreda i Zetski bataljon napah su četnike na Lisi, Kovrenu i u kotlini kod Pavinog Polja. Razvila se oštra borba i naši su bih u mogućnosti da potpuno razbiju četnike i da veliki dio njihovih snaga, pa i sam štab, koji je bio opkoljen u selu Babiće u kući Redžića, unište. Međutim, zbog nedovoljne budnosti nekih bjelopoljskih jedinica, četnici sa pravca Barice i Krupice, sa Zejakom, Vuksanom, Mrdakom i Gavrom Boškovićem na čelu, iznenada su napah u bok Zetskog bataljona na Grabu, i tako omogućili da se okruženi dijelovi sa štabom izvuku prema Bijelom Polju. U ovoj borbi iz Zetskog bataljona poginulo je 11 a ranjeno 5 boraca.

Poshje ovih borbi bataljon »Miloš Mališić« dobio je zadatak da protera četnike iz Barica i Krupica i obezbijedi zaleđe Zetskom bataljonu i Bjelopoljskom odredu na terenu Pavinog Polja i Šahovića. Na pokretu iz Mojkovca za Barice bataljon je zakonačio u Prošćenju, gdje je sačekao Tomaša Zizića. Pošto je opkoho Barice, bataljon je u selu i okolnim šumama pohvatao 17 četnika, od kojih je šestorici, sa Mićom Zejakom i Boškovićem na čelu, suđeno za zlodjela, dok su ostah pušteni kućama. Na ovom terenu bataljon se zadržao oko sedam dana, a zatim je, pošto ga je smjenila jedna jedinica Zetskog bataljona, krenuo u pravcu Mojkovca. Na prenočištu 22. februara u selu Žari štab bataljona je dobio obavještenje da se i četnici kreću prema Mojkovcu. Naime, četnici su tih dana pripremali napad na Mateševo i Kolašin, pa da bi što više razvukli naše snage, neke njihove jedinice su izvršile pokrete od Ravne Rijeke, Shjepac-Mosta i Rakite u pravcu Mojkovca. Namjeravah su da u toku noći posjednu žarsko-palske kose. Čim je obaviješten, štab bataljona je još u toku noći naredio da 1. četa što prije zauzme kosu iznad sela Žari, 2. da se postavi hjevo od nje, iznad sela Pali, a Mitraljeski vod na hjevoj ivici žarske kose. Jedinice su odmah izvršile pokret i pod borbom zauzele određene položaje.

Četnici su nastojali da ovladaju pomenutim položajima, koji dominiraju čitavim terenom prema Mojkovcu. Poshje vrlo žestokih borbi 1. četa se povukla na jednu čuku, na desnom dijelu položaja, a Mitraljeski vod desno od nje, u podnožje Bure-

na. Iz 1. čete poginuo je Dragomir Nenadović, a teško je ranjeni Draško Popović. Nijedan nije mogao biti iznesen. Draško je, da ne bi pao četnicima u ruke, stavio upaljenu kragujevačku bombu, pod glavu, te ga je potpuno raznijela. Kada se, zbog pada položaja 1. čete, 2. četa našla u opasnosti da bude opkoljena, naredili smo da Prva, uz sadejstvo Žarske, preduzme energičan protivnapad sa tri strane i povрати izgublјenu čuku. Prilikom ovog protivnapada ja sam ranjen.

Prema obavještenjima, na položaj 2. čete, koja je imala oko 30 boraca, napadalo je preko 200 četnika iz bataljona bivšeg žandarmerijskog poručnika Bogića Ivanovića. Pa i pored toga, 2. četa je uspjela da u petočasnovnoj borbi, tako reći prsa u prsa, odbije sve napade četnika. Bataljon je najzad uspio da na žarsko-palskim kosama potpuno razbije četnike i natjera ih u panično bjekstvo ka Rakiti i Majstovini. Četnici su imali 8 mrtvih i oko 10 ranjenih! Od naših je još u početku borbe ranjen, u glavu, iznad lijevog oka, Marko Obradović, koji je vrlo teško izvučen sa položaja. Ranio ga je četnički komandant Bogić Ivanović, ah je i njega, gotovo u istom momentu ubio naš borac: Stano je Bubanja.

Bataljon se poshje borbe zadržao u selu Pah, gdje je zajedno sa seljacima sahranio poginule — Dragomira Nenadovića i Draška Popovića, a zatim je, po naređenju, u toku noći krenuo u pravcu Kolašina, na koji su napali četnici. Sjutradan uveče zanoćio je u Trebaljevu, gdje mu se iste noći priključila i Andrijevička četa, jačine preko 80 boraca. Mada je ovoj četi bilo naređeno da uđe u sastav našeg bataljona, ona se u toku iste noći vratila prema Andrijevici. Kod našeg bataljona ostao je Bajo Jojić sa još dvojicom. Bio je veoma iznenađen i vrlo oštro je reagovao kada je saznao da se ova četa povukla.

Četnici su već bih zauzeli Kolašin, te je bataljon u toku noći posjeo položaj na Markovom brdu. Mitraljeski vod se postavio na Gradinskom vrhu, na istaknutijem dijelu Markovog brda. Na položajima kod Gornjeg Lipova i Gradine nalazili su se Poljski bataljon i jedinice komande mjesta, a u donjohpovskoj školi bih su smješteni ranjenici evakuisani iz kolašinske bolnice. Svi pokušaji četnika da se probiju prema Gradini i Markovom, brdu bih su odbijeni.

Na položajima desno od našeg bataljona, sve do Govedglavice, nalazile su se neke bjelopoljske jedinice. Poshje neuspjelog pokušaja da nas odbace sa Markovog brda i ovladaju čitavim terenom Kolašina i Donjim Lipovom, četnici su, koristeći vijavicu, maglu i nebudnost Poljskog bataljona, uspjeh da u toku noći provuku jedan svoj odred preko Drijenka (iznad Donjeg i Gornjeg Lipova) i da rano ujutru zaposjednu Govedu glavicu i položaje iznad Gradine i Lučke Gore. Druga njihova kolona pre-

išla je Radigojno i zaposjela položaj iznad Moračkog Treba] je va na desnoj strani Tare.

Pošto se Poljski bataljon, koji se nalazio na Gradini i u Donjem Lipovu, noću povukao, trebalo je još u toku noći evakuirati ranjenike iz gradinske škole. Zbog toga je u štab našeg bataljona, na Markovo brdo, došao u zoru Milutin Lakićević, komesar Komskog odreda i postavio kao partijski zadatak da se odredi grupa boraca za izvlačenje ranjenika. Odmah je određeno 15 komunisti. Kad su se približili školi, bio je već dan. Grupe četnika silazile su ka školi otvarajući vatru. Mada su neki borci uspjeli da stignu do škole i iznesu nekog ranjenika, usled jake vatre iz neposredne blizine morali su da ih ostave i da se s velikim teškoćama povuku uz jedan potočić u pravcu Markova brda.

Našavši se u unakrsnoj vatri, naš bataljon i ostale jedinice na Markovom brdu bili su prinuđeni da se, koristeći maglu, povuku prema Velikom i Malom Prepranu. U borbi na Markovom brdu ranjen je Majo Čuburović.²

Povlačeći se pod borbom, bataljon je posjeo položaje u selu Sigi. Četnici su 28. februara, pošto su sa Razvršja i Uloševine potisli Mojковаčki bataljon, zauzeli Mojkovac. U tim borbama Poljski bataljon je u stvari razbijen i priličan broj njegovih boraca prijavio se četnicima. Tih dana su naš bataljon posjetili Velimir Terzić i Milo Peruničić i prisustvovali bataljonskoj konferenciji na kojoj je proanalizirano nekoliko poslednjih borbi (na ržarsko-palskim kosama, na Markovom brdu i oko Mojkovca). Odmah posle konferencije izvršene su izmjene u komandnom kadru: ja sam naimenovan za komandanta bataljona, Milorad Piper za zamjenika komandanta, Radivoje Vukićević za pohtičkog komesara bataljona, a Đoko Nedić za njegovog zamjenika. Za komandira 2. čete naimenovan je Vojo Perić, a za komandira Mitraljeskog voda Rade Obradović.

Dok se bataljon nalazio na položajima u selu Sigi, pripremao se napad na četnike u Mojkovcu i Poljima. Za njega su bili predviđeni Jezero-šaranski i Mojковаčki bataljon, dijelovi Poljskog bataljona, bataljon »Miloš Mališić«, samostalna četa Ljube Bakoča i jedna četa Žetskog bataljona. Jezero-šaranski bataljon imao je zadatak da napada od pravca Sinjajevine, zatvarajući Poljsku Bistricu (prema Sinjajevini) i put u kotlini Tare prema Kolašinu; Mojковаčki i bataljon »Miloš Mahšić« da napadnu glavne četničke snage na Uloševini, Bojnoj njivi i Razvršju i zatvore njihovu odstupnicu prema Bjelasici; samostalna četa Ljube Bakoča da se povuče i na Loništima zatvori put prema Biogradskom jezeru. Bilo je predviđeno da se u Mojkovcu i Po-

² Kuršum mu je prošao iznad lijevog oka i jedva je davao iznake života. Ipak je ostao živ i kasnije izliječen.

ljima opkoli i uništi veći dio četničkih snaga. U toku ovih priprema, koje su trajale tri dana, zasjede i patrole bataljona »Miloš Mališić« imale su nekoliko sukoba sa četničkim jedinicama koje su pokušavale da se sa Uloševine i od Polja probiju u pravcu naših položaja. Četnici su imali nekoliko poginulih i ranjenih, a od naših je u lugovima na desnoj obali Tare poginuo borac 1. čete Dragutin Guberinić.

Rano ujutru 2. marta 1942. jedinice Jezero-šaranskog bataljona otpočele su protivnapad na lijevoj obali Tare iznad Polja. Razvila se vrlo jaka borba sa jurišima i protivjurišima. Ne čekajući određeno vrijeme, bataljon »Miloš Mališić« je samoinicijativno prešao u napad na četničke položaje na Uloševini. Dok se kod ovog bataljona rasplamsavala žestoka borba, na položajima iznad Polja počela je naglo da jenjava. Naime, Ivan Ružić, zamjenik komandanta Jezero-šaranskog bataljona, inače oficir bivše jugoslovenske vojske i prikriveni četnik, iskoristio je priliku i zaveo jednu četu u potok iznad Babića Polja. Tu je u četničkom okruženju poginulo oko 20 boraca, dok se Ružić predao četnicima. Zbog Ružićeve izdaje borba na ovom sektoru je oko 11 časova znatno oslabila.

Mada su četnici sa položaja Uloševine, Bojne njive i Razvršja poshje podne izvršili žestok protivnapad na položaj našeg bataljona, bih su odbijeni i u toku noći prinuđeni na povlačenje u pravcu Kolašina. Čim nas je nekoliko dječaka iz Mojkovca o tome obavijestilo, odmah je dio naših snaga upao u Mojkovac, dok je bataljon i dalje ostao na svojim položajima. Četnici su imali oko 10 mrtvih i 17 ranjenih, a naš bataljon, i pored oštrih borbi čitavog dana, nije imao žrtava. Ovome je pored ostalog doprinijelo i to što su jedinice bataljona uspjele još u početku borbe da zauzmu glavne tačke četničkih položaja.

Sjutradan je naš položaj posjela jedna četa Zetskog bataljona, a naš bataljon je dobio zadatak da na položajima kod Sjenokosa i Pržišta zatvori pravce napada vašojevičkih četnika preko Bjelasice i ravnorečkih preko Uloševine i Bojne njive. Svi napadi četnika iz Ravne Rijeke, Majstoro vine i Rakite na naše položaje oko Mojkovca, Bjelogrivca i Medenog guvna odbijeni su uz njihove znatne gubitke. Sem toga, naš bataljon je napadom na Rakitu privezao znatan dio njihovih snaga i tako im onemogućio da ugroze s leđa Bjelopoljski odred kada je bio angažovan u borbama u Ravnoj Rijeci i Majstorovim. Razbijeni četnici su se razbjegli u pravcu katuna ispod Bjelasice.

Na položajima Sjenokosa i Pržišta bataljon je ostao sve do kraja maja 1942. godine. U planini i dubokom snijegu, na nezapamćenoj hladnoći, sa vrlo malo municije, gladni, bos i goh, borci ovog bataljona su izdržali nadčovječanske napore i vodili, tako reći, svakodnevno, vrlo žestoke borbe na Bojnoj njivi, Me-

denom guvnu, Majstorovim, Rakiti i drugim mjestima, i to protiv nekoliko puta brojnijih četnika. Jedinice ovog bataljona su nekoliko puta osvajale i napuštale pomenute položaje, ali su uvijek čvrsto držale Pržišta i Sjenokose i onemogućavale upade vasojevičkih i ravnorečkih četnika na slobodnu teritoriju.

Bataljon je upućivao grupe boraca i na teritoriju bivšeg beranskog sreza. Njegove patrole su dolazile u neposrednu blizinu grada (Beran-Selo, Kurikuće, Lužac, Buče i druga sela). Tako je jedna patrola, pod rukovodstvom Mila Obradovića, partijskog rukovodioca na terenu Gornjih sela, bacila bombu u četnički štab u neposrednoj blizini italijanskog bloka u Beran-Selu gdje su ubijeni Đorđije Bogavac, četnički komandant, i Milosav Vuković, četnički funkcioner. Druga grupa na čelu sa Sekulom Popovićem odlazila je u martu u Bisticu po municiju i ratnu opremu, koja je prilikom napuštanja toga terena ostavljena u nekoj pećini sela Lušca. U selu Kurikućama jedna desetina je uhvatila i strijeljala Miliju i Milovana Šćekića, dva brata iz sela Zagrada, koji su kao četnici već ranije bili osuđeni: Nešto kasnije četnici su za osvetu uhvatili i u Trešnjevačkom potoku na zvjerski način pobili Miliju i Aleksu Sekularca, Milicu Merdović i Radivoja Bogavca.

U aprilu 1942. godine vod ovog bataljona uhvatio je u Bučičkoj lokvi (beranski srez) oko 20 bučinskih četnika, od kojih je sedmoricu doveo u Mojkovac, a ostale pustio kućama. Poslije nekoliko dana i ova sedmorica su puštena. Njihovo pričanje o čovečnom postupku partizana, njihovoj snazi, organizaciji, odnos prema stanovništvu i slično, imalo je vrlo pozitivnog odjeka na terenu.

Vrlo česta pojava naših grupa na terenu sreza beranskog i akcije protiv četnika, pa i njihovog štaba, izazvale su veliki strah kod četnika, a naročito kod njihovih rukovodilaca. Nijesu se osjećali sigurnim nigdje van grada. Morali su, pored ostalog, zidove svojih soba da oblažu džakovima sa tucanim kamenom, a prozore željeznim kaptcima, itd. Pojava naših grupa i njihove akcije znatno su podigle ugled partizana među građanima i seljacima, a broj naših simpatizera stalno je rastao.

Pred povlačenje za Bosnu kadar iz ovog bataljona je podijeljen po drugim jedinicama, uglavnom na komandno-političke dužnosti, dok je većina poslata na pohtički rad na terenu sreza beranskog. Jedna grupa od deset mladih boraca poslata je u martu 1942. u Crnogorski odred, koji se nalazio negdje u okolini Nikšića, a sedam boraca je otišlo u Durmitorski odred. Upućeni su uglavnom za pohtičke i vojne rukovodioce. Tom prilikom na terenu Mojkovca ostao je samo Mitraljeski vod sa Miloradom Piperom na čelu, čije je ljudstvo priključeno Sandžačkoj brigadi.

Nikola ŠEKULARAC

NAŠA ČETA U BORBI NA ZAVLAČI

Nemci su 29. septembra delovima 342. divizije započeli nastupanje pravcima Šabac — Loznica i Sabac — Tekeriš — Draginac, težeći da unište partizanske snage u luku Save i Drine i zatim da dolinom Jadra prodru ka Valjevu i deblokiraju ga. U takvoj situaciji štab Valjevskog partizanskog narodnooslobodilačkog odreda doneo je odluku da se 11. četa hitno prebaci sa položaja Pričević — Beomužević — Zlatarić u rejon Zavlake i posedne nove položaje. Četa se 12. oktobra (oko 22 časa) prikupila i pripremila za pokret. Da bi se pokret izvršio što brže, mobilisano je oko 10 konjskih zaprežnih kola. Četa je 13. oktobra, oko 7 časova, stigla u rejon Mojkovca, gde je dobila konkretan zadatak:

— Prvi vod da posedne liniju na Gajića steni i zatvori Gajićev potok, da Nemci ne bi izbili za leđa 1. čete Valjevskog odreda, koja je zatvarala pravac Tekeriš — Zavlaka. Na ovakav zadatak vođa uticala je i okolnost što je, pre toga, jedan nemački kamion sa vojnicima izbio za leđa 1. čete iz pravca Zavlaka — Tekeriš, verovatno sa ciljem da uhyati vezu sa nemačkim snagama koje su deystvovala na pravcu Šabac — Tekeriš — Draginac.

— Drugi vod da posedne liniju: Gajića stena — Jezdimirovića stena, po ivici novog puta Zavlaka — Loznica, sa zadatkom da kontrohše stari i novi put i ne dozvoli prodor Nemaca u Zavlaku.

— Treći vod da posedne liniju: leva obala Jadra, drveni most na starom putu, zatim put ka Brezovicama i padine Miškovca.

Desno od naše čete trebalo je da posednu položaj četničke jedinice, a desno od njih opet partizani, i to: Pocerška partizanska četa sa naslonom na 1. četu. U to vreme neprijatelj je prikupljao svoje snage u rejonu Dračića gde je spojio svoje kolone, koje su dotle deystvovala u dva pravca.

Ujutro, 14. oktobra neprijatelj je sa delom snaga 342. divizije krenuo preko Zavlake ka Krupnju. Huka motora ubrzala je

našu četvu da što pre pođe na položaj. Dok je prvi vod zauzimao položaj i pripremao se da otvori vatru, Nemci su u koloni, ispred tenkova, izbili pred sam gvozdeni most, pred kojim je bio iskopan rov. Razmišljalo se da li je bolje u ovom trenutku otvoriti vatru, pa tući Nemce u koloni, ili ih pustiti da pređu most pa onda otvoriti vatru. Ovo drugo smatralo se povoljnijim, ukoliko bi Nemci u koloni prešli most. Ah strah da se Nemci razvijaju pred mostom i onemoguće nam da ih tučemo u koloni, uticao je na odluku da se odmah otvori vatra. Vod je otvorio vatru iz tridesetak pušaka i jednog »šarca«, kojim je rukovao Živan Marković Zića.¹ Nemci su se bez velikog reda razvijali u strelce, s obe strane puta. Rokirajući se udesno, izlagali su se vatri našeg drugog voda, koji ih je time potiskivao u područje vatre našeg trećeg voda. Razvijajući jedan tenkovski vod u borbu, radi podrške pešadijskih delova, Nemci su obasuh 11. četvu jakom vatrom. Nevreme i raskvašen teren ograničavao je tenkove na tvrde puteve, a kako smo dobro poseh novi put, Nemci su krenuh starim putem, gde je jedan tenk naišao na minu i bio onesposobljen.

Oko 15 časova ostah tenkovi su sa pesadijom odstupili ka Dragincu. Ovakve borbe ponavljale su se više dana. Nemci su ponekad dovodili i jače snage, podržane tenkovima i artiljerijom, i svaki put su uspešno tučeni sa naših položaja. Tenkovi se nisu mogli razviti za borbu i zbog toga što su mostovi bih minirani, te su uvek bih primorani na povlačenje.

Očigledno je da Nemci nameravaju prodor u Krupanj, iz dva pravca: Draginac — Zavlaka i Draginac — Cikote — Dvorska — Cerova. Ipak se više drže pravca Draginac — Zavlaka komunikacijom koju smo jako branili. Međutim, pošto su u toku borbi utvrdili da između levog krila naše čete i Mačvanskog partizanskog odreda nema jačih snaga, Nemci su 20. oktobra snagama jačine bataljona i nešto tenkova krenuh pravcem Draginac — padine Miškovca — Cerova — Krupanj, na kojem nije bilo jačih partizanskih snaga. Stab Valjevskog odreda odmah je upustio 8. četvu da posedne položaj u selu Cerovi i spreči prodor Nemaca u Krupanj. Međutim, ova četa je zakasnila da posedne određeni položaj i Nemci su skoro nesmetano prodrh u Krupanj.

Jedinice na Zavlaci mogle su uporno da se bore protiv višestruko jačeg neprijatelja i zbog toga što je veliki broj ljudi iz okolnih sela tražio da stupi u borbu, pa je 11. četa za to vreme narasla skoro na 300-ljudi, a 8. četa je i formirana u toku borbi na Zavlaci, zahvaljujući prilivu novih boraca.

Iz Užica su za vreme borbe na položaj dopremane dovoljne količine oružja i municije, što je našu odbranu činilo sve čvrš-

¹ Poginuo 14. I 1942. godine kod s. Crniljeva (između Šapca li Uba), u borbi sa četnicima.

ćom i žilavijom. Narod ovog područja obilno je snabdevao naše jedinice hranom i nužnom odećom, što je naročito bilo važno da savladamo teške vremenske prilike na položajima.

Deo fronta između 11. i 1. čete, koji su trebalo da brane četničke jedinice, nije bio ni posednut, a Zavlački četnički vod, koji je poseo položaj kad je 11. četa stupila u borbu sa Nemcima, pobjegao je sa položaja ne obavestavajući svoje susede. Usled napuštanja položaja od strane četničkih jedinica, 11. četa se morale rokirati udesno, posedajući i prostor koji su napustili četnici. Time je, u izvesnoj meri, oslabljen položaj naše čete; prvi vod je morao napustiti Gajića stenu i posesti gornji tok Gajića potoka, a na Gajića steni ostala je samo jedna desetina drugog voda.

Četa je u ovim borbama bila ojačana bombaškim vodom odreda, koji je dejstvovao prema potrebi na pravcima- gde su Nemci vršili najjači pritisak, pošto je prethodno izvršio miniranje puteva kojima se očekivalo najverovatnije dejstvo nemačkih tenkova. Nemci su na području zapadne Srbije, Mačvom i dolinom Jadra do Valjeva svirepo ubijali mirno stanovništvo, pod izgovorom da su to zarobljeni partizani; palili su sva naselja, naročito oko puteva i u rejonima u kojima su se vodile borbe; Ova svirepost Nemaca naročito je došla do izražaja u selu Draghici gde su za jedan dan streljali 3000 muškaraca, žena i dece iz istog sela, kao i iz okolnih sela. Vrhunac svireposti fašista bio je spaljivanje Krupnja i ubijanje svih ljudi koje su tamo pohvatali, što im je izgleda i bio glavni cilj. Pošto su to izvršili vratili su se istim pravcem kojim su i došli u Krupanj i kao desna pobočnica nastupali prema Valjevu, nabacujući deo naših snaga na Mojković, a drugi deo potiskujući do sela Komirića.

Borbu na Zavlači opevao je u desetercu borac 11. čete Radisav Srećković, i ta je pesma štampana u užičkoj »Borbi«.

Zivorad LJUBIĆIĆ
Rade RISTANOVIC

DŽIVAR — JAKO UPORIŠTE PARTIJE

O k o Trebinjskog polja, na južnoj strani grada, nalazi se deset sela Dživara, naseljenih podjednako srpskim i muslimanskim žvljem. Od vajakada su ova sela činila jednu cjehnu, a prije rata imala su i svoju opštinu. Pretežan broj seljaka bavio se zemljoradnjom, a znatan broj ih je radio kao fizički radnici na željeznici. Mladići su učili zanate u Trebinju, a od 1929. godine otvorena je gimnazija u Trebinju pa je pred rat iz tih sela gimnaziju pohađalo preko 30 đaka, a fakultet u Beogradu dvojica studenata.

Napredne ideje imale su jak uticaj na tamošnje seljake. Naročito se taj uticaj osjećao u Bihovima, najvećem dživarskom selu. Mnogi Dživarci poznavali su prve komunističke rukovodioce u Trebinju — kovača Jova Sekereza, Milorada Lečića, Ibru Babovića i druge istaknute komuniste.

• Povoljna okolnost bila je što je 1936. godine iz Crne Gore u Trebinje došao krojački radnik Zaim Hadžović. Iako je bio zaposlen u gradu, Zaim je stanovao u Bihovima kod svoje porodice. Od tada politički život u Dživam biva življi i organizovaniji, jer, i pored zauzetosti svojim poslom i partijskim zadacima u gradu, Zaim mnogo vremena posvećuje organizovanju pohtičkog života u dživarskoj opštini.

Već 1938. godine Zaim je uspio da stvori jezgro naprednih ljudi u Dždvaru, koje je vršilo ogroman uticaj u političkom životu ovoga kraja. To jezgro, pored Zaima, sačinjavah su zemljoradnici Sućrija Hadžović i Azim Budalica iz Bihova, Jovo Skulić iz čičeva, Lijaz Busuladžić, Daut Hadžović, omladinci — radnici, Sućrija Spahović, radnik iz Bihova, a za vrijeme školskog raspusta to jezgro se pojačavalo studentima Kasimom Budalićom i Tahinom Hadžovićem iz Bihova.

Iste godine u dvije osnovne škole u Dživaru došli su učitelj Ivo Vučković i njegova žena Kina, Nikola Barović i Luka Tornanović. Ivo i Nikola su već bili članovi Partije, a Kina kandidat, pa je tada formirana prva partijska ćehja koju su sačinjavali

Ivo Vučković, Sucrija Hadžović i Nikola Barović sa kandidatom za člana KP Kinom Vučković.

Zahvaljujući uticaju ovih komunista, Partija je u Dživaru već tada imala odlučan uticaj. Tako je 1939. i 1940. godine preko raznih izleta i drugih formi Partija okupila preko stotinu omladinaca šegrta, đaka i seljaka. Kad je jednom prilikom u ljeto 1940. Miro Popara obilazio partijsku organizaciju u Dživaru, bio je iznenađen koliko je došlo omladine na jedan zbor koji su komunisti organizovali.

Zahvaljujući rečenom dživarska partijska organizacija spremno je dočekala sve događaje koji su zadesili naše narode u martu i aprilu 1941. kao i kasnije. U rasulu bivše jugoslovenske vojske, članovi i simpatizeri Partije organizovano su sakupljali oružje i municiju, pa su se svi naoružali puškama i snabdjeli sa dosta municije. Neposredno po kapitulaciji partijska ćehja se brojno povećala Hilmijom Hadžovićem, metalnim radnikom, koji je pobjegao iz logora na Adi Ciganhji u Beogradu, gdje je pred rat zatvoren «kao komunista, i Kasimom Budalicom, studentom Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Zemunu, koji je krajem 1940. godine kandidovan za člana KPJ. Nešto kasnije Nikola Barović i Ivo i Kina Vučković odlaze u Crnu Goru, tako da su u maju 1941. godine partijsku organizaciju u Dživaru sačinjavali Zaim, Sućrija i Hilmo Hadžović, Kasim Budahca i Tahir Hadžović, koji je tada primljen u Partiju.

Po dolasku i preuzimanju vlasti u Trebinju, ustaše su odmah izvršile prve zločine, ubivši devet Srba iz grada. Time je srpski živalj i u Dživaru bio prestrašen. Muslimani, koji su, sem neznatnih izuzetaka, bih pod uticajem naše propagande i, kao takvi, nisu prihvatili okupaciju i ustaše, ove zločine su osudili. Ti i naredni zločini koje su ustaše u ovim krajevima počinili još su više ubijedili muslimanski živalj u istinitost naše propagande o ciljevima fašističke okupacije i NDH. U tim danima narod Dživara bio je uz Partiju, odobravao je njene stavove i nije se dao zavaravati okupatorskom i ustaškom propagandom. Ukoliko su neki pojedinci mislili drukčije, to mišljenje nisu smjeli javno ispoljavati. Stoga su u njima ustaše mogle da imaju samo špijune, a ne i otvorene saradnike.

Jednog junskog predvečerja kad su se, kao i obično, pred čitaonicom u Bihovini sakupili mještani da čuju novosti toga dana i da međusobno popričaju, automobilom iz grada došla su dvojica nepoznatih ustaša. Jedan od njih je držao svežanj kono-pa, a ispod bluza su im se nazirale konture pištolja, obješenih o pojasu. Ustaše su digle ruke i pozdravile sa »spremni«. Niko od prisutnih nije im tim pozdravom odgovorio.

— Sta ste vi? — zapitao je jedan od ustaša.

Nekolicina prisutnih odgovorili su da su seljaci.

— Ne pitam vas to, nego jeste li Hrvati?

Nastao je tajac.

— Zna li vi da Srba više nema?! Kad ste težaci, zašto no uzimate njihovu zemlju? — nastavljao je ustaša.

Ljudi se zgledaše. Niko ne progovori ni jednu riječ i čuteći jedan po jedan, podoše kućama. Vidjevši to jedan ustaša ružno opsova, ljutito sjede u automobil, za njim i onaj drugi, i odvoze se.

Sutradan se pronijela vijest da su te noći na Pridvoračkoj jami ustaše maljem pobile trinaest zatvorenih Srba. Ovaj gnusni zločin ponovno je potresao savjest ljudi. Opet su to bile činjenice u našim rukama koje smo bogato koristili u raskrinkavanju okupatora i ustaške države i vlasti, jer tih dana naša glavna akcija bila je usmjerena, a naročito među mushmanima, na to da nekim starijim ljudima kojima je »Švabo« iz prošle okupacije ostavio i lijepih uspomena, dokažemo da to nije taj isti »Švabo«, jer u doba austrougarske okupacije nisu bili poznati ovakvi gnusni zločini pa je trebalo dosta napora da dokažemo stvarne ciljeve okupatora i njihovih slugu, ustaša.

U tome smo uspjeh. U čitavom Dživaru nije se našlo više od desetak ljudi koji su odobrili i prihvatili okupaciju i NDIL. To je bilo jasno i ustaškoj vlasti koja ionako nije imala jačeg uporišta u trebinjskom srezu. Njeni planovi su bih poremećeni, jer pored svih nastojanja da za sebe i za progone Srba pridobiju muslimanski živalj u ovom dijelu Hercegovine, ustašama to nije uspjelo upravo u Dživaru, gdje je bilo više muslimana nego i u jednoj drugoj opštini trebinjskog sreza. I razumljivo, nije im preostajalo ništa drugo nego da se okrenu protiv komunista Dživara prije nego što su, možda, i mislili da to učine.

Ali i mi smo to na vrijeme osjetih. Zato smo bih na oprezu. Naši odlasci u grad bih su više ilegalni. Sve što se moglo svršavah smo u gradu preko ljudi koji nisu bih kompromitovani. Da su naša predviđanja bila tačna, brzo smo se uvjerali jer samo nekoliko dana poshje zločina na Pridvoračkoj jami, grupa od tridesetak ustaša i žandarma, predvođena hčno kotarskim predstojnikom, došla je oko tri sata ujutro u Bihove sa namjerom da pohvata komuniste. Došavši oprezno, oni su u isto vrijeme opkolili kuće Zaima, Šućra i Tahira Hadžovića i Kasima Budalice i silom prodrli unutra. S obzirom da smo mi tako nešto i očekivali, nismo spavah kod kuća pa su oni izvršili premetačinu i opljačkali naše stvari. Tom prilikom jedino je Kasim Budahca bio manje oprezan, spavao je kod kuće, ah je i on izbjegao opkoljavanje i kroz susjedna dvorišta i vrtove uspio je da pobjegne pred goniocima koji su za njim pucah. Ustaše su bile bjesne što im plan nije uspio. Od tada smo mi pojačali budnost. Danju smo imah osmatrača, a noću nismo spavah kod kuća. Kretali smo se selom

samo naoružani i spremni da u slučajnom susretu s ustašama pružimo oružani otpor i da im živi ne padnemo u ruke, jer smo bili više nego ubijedeni da bismo u tom slučaju bili na zvjerski način ubijeni.

Nekoliko dana iza ovog događaja saznali smo da je Edhem Galijatović u službi ustaša i da je, kao takav, učestvovao u pohodu ustaške grupe na Bijelu Goru, kojom prilikom je pobijeno sedam Srba, iz porodice Curica. Do tada partijska organizacija i mještani Dživara znali su o njemu samo to da se svega nekoliko godina pred rat vratio iz Italije (gdje je još u prošlom ratu bio zarobljen). Krajem 1940. godine preselio se u Bihove i zaposlio se u gradu. Ranije se nije uopšte politički eksponirao i davao je utisak mirnog i nezainteresovanog čovjeka." Međutim, tada smo saznali i to da je po dolasku prvih talijanskih jedinica u Trebinje odmah stupio s njima u kontakt. Partijska ćehja donijela je odluku da se Galijatović ubije. Shjedeći dan pred večer dvojica drugova napravili su zasjedu na putu između Trebinja i Bihova. Međutim, kad je Galijatović naišao, bila je već noć pa je on, nepogođen prvim metkom, uspio da pobjegne u Trebinje. Mi smo objasnili narodu zašto smo htjeli da ga ubijemo, naglašavajući pri tom da smo upravo mi poštenu muslimani pozvani da istom mjerom vratimo svakom onom ko se usudi da kalja naš obraz i da remeti naše bratske odnose sa srpskim življem. Gotovo svi su nam to odobrili.

U maju je iz Mostara došao Miro Popara i održao sastanak sa Zaimom. Zaim je potom sazvao sastanak naše ćehje i saopštio nam da moramo hitno raditi na pripremi oružanog ustanka. Od tada smo se više okrenuli srpskim sehma, odlazili smo tamo, sakupljali ljude, objašnjavali im situaciju i naglašavali potrebu oružanog otpora. Kako su u to vrijeme ustaše vršile sve nove i masovnije progone Srba, u većini ovih srpskih sela uspjeh smo da organizujemo odrasle muškarce da preko dana drže straže, a da po noći spavaju van kuća, naoružani. Straže su imale rukovodioce koji su se starali o rasporedu, disciplini i izvršavanju zadataka. Uspjeli smo da seljane ubijedimo da pruže oružani otpor ako ustaše dođu u njihova sela.

Jedini organ koji je u Dživaru trebalo da predstavlja ustašku vlast bio je opštinski ured. Sekretar tog ureda Hilmija Zupčević i predsjednik Ibro Spahović bili su naši ljudi. Na naš zahtjev oni su uništili svu arhivu i opštinske knjige, tako da taj ured nije ništa predstavljao. Kad je ljudima bila potrebna nekakva intervencija vlasti, obraćali su se nama. Na primjer, jednom prilikom nam se obratio jedan Srbin zato što mu je neki dječak musliman uzео bicikl, a u drugom slučaju jedan musliman zato što mu je neki Srbin, inače poznati besposličar, ukrao vola. Mi smo u oba slućajeva intervenisali. Iako ovakvih slućajeva

nije bilo mnogo, ipak to govori da su ljudi imali u nas povjerenja i da su nas tretirali kao neku svoju vlast.

Naše veze sa gradom i tamošnjom partijskom organizacijom bile su svakodneвне. Održavali smo ih preko kurira ili neposrednim kontaktima. Uspjeli smo da uspostavimo vezu i sa nekim domobranima trebinjskog garnizona, pa su pojedini od njih sami dolazili u Dživar na dogovor s nama, donosili nam municiju i si. Ti domobrani su odigraли značajnu ulogu u prvoj akciji ustanika na Mosku (selu između Bileće d Trebinja) unoseći paniku među ostale domobrane i nagovarajući ih da se predaju.

Kako su se neki članovi Partije, Srbi iz Trebinja i okoline, povukli pred ustaškim terorom u Crnu Goru, pojedini krajevi sreza ostali su bez komunista. Po Zaimovoj odluci ja sam polovinom juna određen za pripreme ustanka u Površu. Kako tamo nisam nikoga poznaо, Sućrija Hadžović mi je rekao da najprije odem Budimiru Ukropini, poštenom i uglednom čovjeku u tom kraju. Ja sam pozvao Ristu Parijeza da pođe sa mnom. Otišli smo pravo Budimiru. Pošto je poznaо Ristu, on nas je lijepo primio. U razgovoru sam mu izložio zašto smo došli. Budimir je od sveg srca bio Za ustanak, ali je — saznajući da sam ja musliman — izrazio bojazan da me seljani neće s povjerenjem primiti i prihvatiti naš plan. »Neka ovamo dođe Rade Pravica, ljudi ga poznaju, on uživa veliki ugled u ovoj sredini«, rekao mi je Budimir. Ja sam se vratio u Dživar i to saopštio Zaimu. Konsultujući se sa Asimom Zupčevićem, odmah smo odlučili da Zaim, Asim, Kasim, Budalica i ja odemo Savi Kovačeviću s predlogom da se Rade Pravica, koji se tada nalazio u Hercegovom, uputi u Površ.

Dok smo prolazili kroz Zupce, narod je ispred nas bježao, sumnjao je da je svako ko je dolazio iz pravca Trebinja ustaša. U planini pred Kruševicama iznenada smo naišli na Dušana Vučkovića, bivšeg jugoslovenskog podoficira. Kad nas je ugledao, počeo je da drhti od straha. Pošto smo mu objasnili da idemo u Kruševice, pristao je da nas povede. U Kruševicama smo našli Miću Vavića i Nikolu Čirovića, komuniste koje smo odranije poznavali. Oni su nas odveli do Crkvice Jovi Samarđiću, do rata učitelju u Popovu Polju, koji je pripadao naprednom pokretu. Njemu, kao i drugovima iz Kruševica bilo je neobično drago što smo baš mi, muslimani, radili na organizovanju ustanka. Tom prilikom sastali smo se sa Nikolom Đurkovićem, rukovodiocem ustanka u tom kraju i sa omladincem Dašom Ihćem, istaknutim borcem.

Na putu od Crkvice za Grahovo, u jednoj kući — po svojoj prilici bila je to ranije škola — naišli smo na Fjodora Mahina. Odranije smo znali za njega po njegovoj brošuri »Crvena armija«, koja je bila izašla u izdanju Nohta. U razgovoru kratko nam

je opisao svoj put od oktobarske revolucije. Govoreći o tadanjem ratu između Rusa i Nijemaca (na školskoj karti Evrope, Mahin je obilježavao bojište), rekao nam je da će se Crvena armija još povlačiti. Nas je to iznenadilo, jer smo čvrsto vjerovali da će Rusi odbiti Nijemce.

Kad smo stigli u Bijelu Goru, Savu nismo tu zatekli. Stigao je uveče, s prepravljanim austrijskim karabinom o ramenu. Obradovao se mnogo ugledavši nas. Toplo se sa svima zagrlio i poljubio. Odmah smo mu ispričali o stanju na našem terenu, o našem putu do Bijele Gore i o tome zašto smo k njemu došli. Sava nam je bez dvoumljenja rekao da će smjesta javiti Radu Pravici i ostalim Trebinjcima koji su bih izbjegli iz Hercegovine, da se odmah vrate u trebinjski srez.

I zaista, nekoliko dana iza toga Rade i Dragića Pravica došli su u Površ. Pripreme za ustanak u tom kraju su napredovale, a nekoliko drugova iz naše organizacije često su tamo odlazili radi veze i ispomoći. Pod uticajem Radovim i u dživarskim selima, nastanjenim srpskim življem (Zgonjevo, Kremni Do, a naročito u Poljicu), narod se listom opredjeljuje za ustanak. U tome su se naročito isticali braća Krsto, Jovo i Milan Petković i Veljko Marić iz Poljica, koji su kasnije i sami postali nosioci ustanka u tim selima.

Omladina Bihova, Gornjeg Čičeva, Rasovca, Poljica i Zgonjeva bila je gotovo bez izuzetka s nama. H tim selima formirani su skojevski aktivni. Među omladinom bilo je i djevojaka od kojih su se naročito isticali Azema Budahca, Enisa Hadžović i Nuna Spahović iz Bihova, Safa Čenanović iz Zgonjeva i Cvijeta Kržić iz Gornjeg Čičeva.

Na dživarskom području nije bilo nikakvih okupatorskih ih ustaških vojnih uporišta, pa je Dživarski gerilski odred* izveo prvu oružanu akciju noću 16. novembra 1941. godine. Srušena je vodoopna stanica Mrkline. Ta stanica se nalazila u neposrednoj blizini Trebinja, a snabdijevala je vodom željeznički čvor Hum. Srušili smo je s ciljem da se time oteža željeznički saobraćaj prugom Trebinje — Nikšić kojom je trebalo da se prebacuju tahjanska pojačanja opkoljenim garnizonima u Crnoj Gori. Akcija odreda je potpuno uspjela.

Nešto malo iza ove akcije na Mrkline, odlučeno je da se formiraju teritorijalne čete i vodovi po selima tako da je odred

* U drugoj polovini jula formirali smo jezgro gerilskog odreda u Dživaru u koji su ušli: Zadm, Šučro, Hilmo, Alija i Tahir Hadžović, Asim Zupčević (koji je iz Trebinja prešao u Dživar), Kasim Budalica, Jovo Skulić, Petar, Ilija, i Jošo Kržić i Jovo Kojović.

kao formacija rasformiran. Borci odreda iz Gornjeg Čičeva pripali su svom seoskom vodu, a oni iz Bihova sa još petnaest novih boraca muslimana formirali su zaseban vod — -koji je nazivan i Muslimanskom četom — i kasnije ušao u sastav šumskog bataljona »Nedeljko Čabrinović«.

Noću 2. decembra 1941. jedna desetina toga voda porušila je željeznički most pod Todorčićima, dva kilometra od grada, a svega 300 metara daleko od talijanske straže na koti Hum, koja je, prestravljena velikom eksplozijom (upotrebjeno je 20 kilograma trotila!), pobjegla u grad. Išta desetina je u sastavu ostalih jedinica bataljona »Nedeljko Čabrinović« učestvovala u prvom napadu na italijansku kolonu u tom kraju, koji je izvršen 18. decembra 1941. u Radovan-Zdrijelu, na putu između Dubrovnika i Trebinja. Borci ovog voda tom prilikom su jurišali među prvima na tenkove i bacali bombe na njih.

Tahir HADŽOVIĆ

SA 3. BATALJONOM POSAVSKOG ODREDA

6. septembar 1941. godine. Dva dana je kako se nalazim u Posavskom partizanskom odredu. Još nisam bio položio zakletvu, a nisam imao ni oružja, pa nisam znao da li se mogu nazvati borcem. Bili smo u selu Radijevu nedaleko od Uba (u kući Jelisija Jeremića) gde se smestio štab 3. bataljona i nas nekolicina koji nismo još raspoređeni u čete. U dvorištu se zabavljao svako na svoj način. Imao sam utisak da se sprema neka akcija, ali nikako da saznam o čemu se radi. Posle večere čitav bataljon se spremao za pokret. Mi, novi borci, ostadosmo u zgradi gde je smešten štab bataljona, što znači da će se drugovi iz akcije ponovo vratiti u Radijevo. Sutradan smo saznali da je oslobođen Ub (moje rodno mesto), a oko 10 časova počeo je da pristiže i naš bataljon iz akcije. Drugovi su prepričavali događaje iz borbi za Ub. Žandarmi su brzo odustali od otpora, neki su uspeli da pobjegnu, a neki su zarobljeni i sprovedeni u štab bataljona na saslušanje. Sa zarobljenim žandarmima su i neki građani Uba koji su osumnjičeni kao saradnici okupatora.

Koča Popović (koga su zvali Pera Spanac i za koga sam kasnije saznao da je komandant našeg odreda) pitao je svakog zarobljenog da li zna zbog čega je doveden u partizanski štab. Jedan se Ubljanin obrati Koči rečima:

— Dobar dan, gospodine Popoviću.

— Izvini, družo, nisam ja »gospodin Popović« već drug Pera — odgovori mu naš komandant odreda.

— Ja Vas vrlo dobro znam, gospodine Popoyicu — uporno nastavlja Ubljanin — pošto ste Vi meni na vojnoj vežbi bili komandir-čete. Vi ste profesor. Vaše ime je Koča Popović.

I Koča je bio uporan tvrdeći da je njegovo ime Pera i da ga zovu Spanac jer je učestvovao u španskom građanskom ratu, što je na kraju pokolebalo Ubljanina i on je začutao zamišljen nad svojom sudbinom. Po završenom ispitivanju svi zarobljeni su pušteni izuzev onih za koje se znalo da su vršili zločine.

Po podne smo polagali zakletvu. »Mi narodni partizani Jugoslavije zaklinjemo se čašću...« ponavljah smo reči za An-

drijom Mazinjaninom komesarom bataljona. Posle zakletve raspoređen sam u četvoricu Vićentija Perića, gde sam našao dosta poznanika iz Uba i okoline. Stražarčenje, odlazak u patrolu i ostale dužnosti — sve je to bilo novo za mene. Bataljon je zatim izvršio pokret iz Radijeva prema Ubu, ali se u njemu nismo zadržali već smo produžili prema Šapcu. Od Uba su za nama ostala meni poznata sela: Vrelo, Vukona, Jalovik, Jazovik i Skupljen. Oko 15. septembra smestili smo se u selu Trbušcu (12 kilometara od Šapca).

Dane smo provodili u zasedi najputu Šabac — Obrenovac (u selu Oridu) gde je prokopan put. Čekamo Nemce. Noću smo ostavljali predstraže u zasedi, a ostali su se povlačili u kuće, da bismo ujutro ponovo zauzeli položaj. To je pomalo monotono, kad čusmo o akcijama ostalih partizana. Nemci su razrušili crkvu u Oridu i popalili zgrade oko nje. U to smo se uverili kada smo išli u patrolu od naših zaseda do Oridske crkve. Posmatrao sam razbacane košnice oko kojih su obletale pčele. Sirotice, nisu imale gde da se sklone!

Sa Mačvanskim partizanskim i Pocerskim četničkim odredom stezah smo obruč oko Šapca. Nemci su pokušavali da ga razbiju, pa su 23. septembra napravili ispad u pravcu Bogatića, ali su ih jedinice Mačvanskog odreda vratile u grad. 25. septembra pošli su na nas. Pratili smo zuku motora od Šapca koja je prestala tek kod Oridske crkve, odakle su Nemci nastavili ka Obrenovcu. Čim su došli do mesta gde je put bio prokopan, dočekali smo ih plutunom iz pušaka i rafalima puškomitraljeza. »ZURÜCK!, ZURÜCK! Kommunisten, Banditten«, — povikao jedan Nemač. Naša paljba ruje prestajala. Nemci sidoše s motorcikla i kamiona i zauzeše položaj. Tada naše levo krilo krenu na juriš i Nemci pobegoše prema Šapcu. Zaplenili smo tri motorcikla, 2 puškomitraljeza, nekohko pušaka i nešto municije. U toj borbi doživeo sam vatreno krštenje.

Posle borbe vratili smo se u bazu, a sutradan smo saznali za represalije nad stanovništvom Šapca. Pohapšene građane Nemci su prebacili preko Save u selo Jarak gde su formirali logor. Seljaci su se živo interesovali za događaje na frontovima. Prema oskudnim informacijama koje smo dobijali, pokušavali smo da pravilno protumačimo te događaje. Sutradan posle borbe bio sam u patroli od ponoći do jutra. Patrolirali smo od baze do Oridske crkve. Sa otkočenim puškama u rukama išli smo tiho, zastajkujući na svaki šum. Došli smo do jedne usamljene kuće i zakucali na prozor. Niko se nije javio. Tek kad smo jače zakucali začusmo u sobi glas: »Ko je?«

— Ovde partizani — odgovorio sam.

Na pitanje šta hoćemo, objasnili smo domaćinu da smo u patroli te da nas interesuje da li su Nemci dolazili do njegove kuće. Odgovorio je da nisu, ah da se obično ujutro pojave do kuća ispod brda. »Odnose svinje, kokoši, sir i drugu hranu« — kaže bojažljivo. Odlučismo da tu sačekamo jutro te se rasporedismo na jednom ćuviku iznad kuća do kojih su Nemci dolazili. Bilo nam je hladno u prohladnoj noći jer smo do zore ležali na mokroj zemlji. Cilj nam je bio da iznenadimo neprijatelja. U osvit zore kod kuća zalajaše seoski psi. To je bio znak da se Nemci približavaju. Kada su došli blizu kuća otvorismo brzu paljbu po njima. Nekoliko ih pade, a ostali zauzeše položaje i odgovoriše na vatru. Pošto smo time otkrili prisustvo neprijatelja što nam je i bio cilj, povukli smo se prema našoj zasedi. Onako uzbuđen zbog borbe s Nemcima, nisam ni primetio da smo već stigli do našeg stražara na putu gde smo bih ukopah mine. Stao sam na jednu minu ah ona nije eksplodirala. Nikad mi nije bilo jasno kako se to dogodilo kada se zna da mina eksplodira pod težinom preko 25 kilograma.

Govorilo se da ćemo uskoro napustiti Mačvu. Pritisak Nemaca i nedićevaca iz Sapca bio je svakog dana sve veći. Neki su se radovao što ćemo se vratiti u naš Tamnavski kraj i videti svoje porodice. Ovde smo bili gotovo mesec dana i do nas su vesti iz Tamnave retko dopirale. Početkom oktobra napustili smo položaje kod Orida i krenuli drumom ka Ubu.

Za nama su ostajali zabrinuti seljaci, a neki od njih su i krenuh s nama. Skrenuli smo sa drumu i došli u JaloVik, a odatle smo produžili prema Koceljju. Prava jesenja kiša pratila nas je celim putem i kroz naša oskudna odela probijala se do kože. U Koceljju smo stigli u sumrak ah se nismo zadržali, već smo zanoćili u jednom selu južno odatle. Pred nama su bili brdoviti krajevi, a iza nas su ostali Mačva, Posavina i Tamnava.

Sutradan ujutro prošli smo pored Konjskog groba, gde je, kažu, prethodnog dana jedan bataljon Posavskog odreda vodio žestoku borbu s Nemcima iz Valjeva. Između ostalih, na Konjskom grobu je poginuo i Nemač Hari koji je dezertirao iz nacističke vojske i postao srpski partizan. (Bio je to hrabar partizan, a njegova borba protiv fašizma-bila nam je jak argument u propagandi protiv Hitlera). Za vreme opsade Sapca, sa Mačvanskim partizanskim odredom bili su i četnici kapetana Račića koji su nam sada okrenuli leđa, pa su čak i napadali manje grupe partizana. Nasuprot Hariju, četnici nisu shvatili ili nisu hteli da shvate šta je fašizam!

Zašli smo duboko u Podgorinu. »Požuri, pazi na vezu, ne puši, tišina« — prenosilo se kolonom. Pred nama je bio neprijatelj. Noć je bila mrkla — prst pred okom da ne vidiš! Naš bataljon se razdvojio u dve kolone. Kroz noć su se nazirale bele

seoske kuće koje smo opkoljavali. Zauzeli smo položaje oko njih, a komandant bataljona Sveta Popović i komesar Andrija Mazi-njanin sa još nekim drugovima koje nisam poznavao, podoše bliže kućama koje smo opkolili sa svih strana.

— Stoj! Ko ide? — začusmo kroz noć.

— Ovde partizani — odgovori Sveta, a odmah zatim do-dade: — Predajte se, opkoljeni ste!

Pred naše drugove izide jedan četnički oficir s revolverom i džepnom lampom u rukama. Priđe im sasvim blizu. Potom čusmo kako razgovaraju o predaji. Novi dan se rađao. Četnici su izlazili iz seoskih kuća, slažući na gomilu oružje i postroja-vajući se bez njega. Bio je to četnički odred pukovnika Dabića. Razoružanim četnicima je ponuđeno da pređu na našu stranu, pošto su im prethodno objašnjeni ciljevi naše borbe. Neki su prišli, a veći deo je odbio da to učini, pa je pušten kućama. Oficiri bivše jugoslovenske vojske napuštali su daljnu borbu protiv okupatora i ostavljali nas mladiće (radnike, studente, čak i seljake) da se sami rvemo sa razjarenim okupatorom.

— Ništa zato, drugovi. Iz naših redova će izrasti još bolji i hrabriji vojnici nego što su ovi koje je narod plaćao da to budu — reče jedan drug do mene, pokazujući na oficire bivše jugo-slovenske vojske koji ni da se zastide svog sramnog postupka.

Polovinom oktobra stigismo u selo Zavlaku (nedaleko od Krupnja). Nekoliko dana ranije tu su naši drugovi iz Valjevskog i Podgorškog bataljona vodili žestoku borbu s Nemcima koji su nadirali od Loznice ka Valjevu i Krupnju. Pričah su nam kako su zaplenili nekoliko nemačkih tenkova. Držali su položaje na Gajića steni koja se uzdiže iznad mosta i dominira dolinom Jadrta. Nemci i nedićevci, pošto ni posle više juriša nisu mogli da osvoje Gajića stenu, dovukli su tenkove, ali su ovi naišli na minirani most te su upali u reku Jadar. Dva tenka su pokušala da pređu reku, ali su se zaglibila u blatu. Nemci su napustili tenkove i pobjegli u pravcu Loznice, a partizani su, sa ova dva imah pet tenkova. Čelične grdosije još su stajale na istom mestu; partizani su samo jedan uspeli da izvuku do kafane u Zavlaci.

I mi smo poseli položaje na Gajića steni, ali se neprijatelj nije pojavljivao. Rekoše nam da se »obračunava« sa golorukim narodom u selima ispred Loznice. Od seljaka smo saznah da je preko 2000 ljudi iz Draginca i drugih sela pobijeno. No ne po-traja dugo kad čusmo huku motora. Nemci su nadirali nadmoć-nim snagama. Napustismo Zavlaku i podošmo u pravcu Krupnja i Ljubovije. Išli smo kroz pasivna sela Rađevine. Nema naše Mačve i Posavine! Polako smo se navikavali i na korenje od kupusa. Proja i sir su bih za nas prava poslastica. Krajem okto-bra smo prošli pored zidina nekog starog grada blizu Ljubovije. Predanje kaže da je grad zidala »prokleta Jerina«.

U Ljuboviji su bili i partizanski kamioni kojima smo se prebacili u Užice. Prosto nismo verovali da ćemo posle nekoliko stotina kilometara pređenih pešice kroz Tamnavu, Posavinu, Mačvu, Podgorinu i Rađevinu, putovati kamionima. A kad smo stigli u Užice obuzelo nas je osećanje da smo u sedištu partizanske države. Bio je početak novembra. Naš bataljon se smestio u zgradu Užičke gimnazije. Tu smo se nekoliko dana odmarali, okupali se i promenili veš. Dobili smo municiju i nešto oružja iz naše partizanske fabrike. Podeljeno nam je nešto toplijeg veša i čarapa iz užičke tkačke radionice. Osvežili smo se posle napornih borbi i marševa, ali nikako da se priviknemo gradskom životu koji smo nedavno ostavili. Jer, svaki ratni dan je kao godina u miru.

Sreo sam dosta poznanika iz drugih partizanskih odreda. Nikako da saznam nešto p mojima kod kuće. Da li su uopšte živi? Naš hst »Borba« doneo je vesti o velikim zverstvima, nemačke kaznene ekspedicije u Mačvi, Posavini i Tamnavi. Činilo mi se da je mnogo lakše imati pušku u ruci, pa zajedno s njom i poginuti, nego goloruk čekati fašiste kod kuće. Uprkos izdaje i zverstava koje su počinili, četnici Draže Mihailovića su i dalje vodili neke pregovore s partizanima, naročito pošto ih naši odredi pojure. Video sam neke četničke komandante sa vojvodom Đekićem koji su dolazili na pregovore u Vrhovni štab NOPOJ. Nismo znah za ishod tih pregovora, ali smo osećali da od zajedničke borbe s četnicima protiv okupatora neće biti ništa. I sam narod je sve više uvidao izdaju četnika. Dražini oficiri nisu vodili borbu protiv Nemaca, a veći broj se već afirmisao kao pristalice borbe protiv partizana čak i pod uslovima saradnje sa okupatorom.

U Užicu je tekao život slobode, stvaranja onog što je tinjalo u srcima običnih ljudi. Funkcionisala je narodna vlast. Grad je oskudevap u životnim namirnicama, a partizanske jedinice su svakodnevno prolazile, dolazile i odlazile. Čovek je imao utisak da se ovde slegla partizanska vojska iz cele Srbije. Pa ipak sledovanja hrane dobijali smo redovno. Jednog dana vidimo »ćiru«, naš partizanski voz, na koji smo bih ponosni. Saobraćao je od sela Rremne do Čačka. Vozio je »ćira« normalno kap i u svakoj slobodnoj državi, s tom razlikom što je za nas bio veći od svih ostalih vozova. Jer, naša »republika« je bila velika!

10. novembra stigli smo u Kremnu gde smo dobili zadatak da najurimo ustaše iz Višegrada. Sišavši iz voza nastavili snio put pešice. Smestili smo se u selu Mokra Gora. Ujutru je trebalo da se još više približimo Višegradu. Izgledalo je da ćemo biti prvi partizani Srbije koji su prešli u Bosnu. Interesovalo nas je kako će nas prihvatiti narod Bosne, da li i tamo četnici saraduju sa okupatorom, da li će nam ustaše tražiti »pasoš« kada

budemo ulazili u njihovu »nezavisnu« državu?! Odgovor na sve će nam dati bliska budućnost. Ali pošto nismo uspeh da pređemo granicu »Nezavisne Hrvatske« vratili smo se u Kremnu, a odatle vozom opet u Užice.

Bio je već kraj novembra. Užice nam je izgledalo drugačije nego pre desetak dana. Vladala je užurbanost. »Borba«, »Vesti« i ostalo javljah su o nadiranju Nemaca od Valjeva i Ljubovije ka Užicu. U pitanju je bila »Užička republika«: Da h ćemo je odbraniti? Pošto smo se odmorili i presvukli u užičkoj • gimnaziji, 3. bataljon Posavskog odreda je prebačen na periferiju Užica gde je očekivao pokret na položaj.

26. novembar 1941. godine! Van svakog očekivanja, u sobu gde smo se odmarali uđe komandant Posavskog odreda Koča Popović sa još nekohko rukovodilaca. Ispred grupe naših posetilaca išao je plav, srednjeg rasta, suvonjav čovek koji nas pozdravi sa »Zdravo, drugovi« i obasu pitanjima: kako smo, kako se osećamo, da h nam šta treba i si. Posle nekoliko minuta razgovora napustiše našu sobu, a ostadosmo da nagađamo ko su i šta su. Iz neizvesnosti nas izvede komesar bataljona Andrija koji nam saopšti da smo imah prilike da vidimo druga Tita.

— Pa Tito je stvarno čovek! A ja sam mislio da je to samo neka skraćena, reče jedan naš drug. Ni mi ostah nismo bili do sada sigurni da li je »Tito« ime čoveka ili naziv nekog partijskog foruma. Utoliko nam je ovaj dan bio prijatniji. Oko podne, pred kuće gde smo bili smešteni, došh su kamioni. Nagađah smo gde ćemo sada.

— Skoro da ćemo zaboraviti da pešačimo — počesmo da komentarišemo ova naša prevoženja čas kamionima čas vozom.

Krenuli smo ka Valjevu. Iz kamiona se zaori pesma »Crven je istok i zapad«, a za ovom »Dnjepfostrojski rudnici uglja...« i »Bilećanka«. Posle tridesetak kilometara i selo Karan ostade za nama. Pesa je umukla, a kamioni sa ugašenim farovima vozili su nas kroz noć. Za nas je to bio znak da smo blizu neprijatelja. Na" krivini gde se put penje uz Crnokosu (brdo između Karana i Kosjerića) kamioni su stali. Od Crnokose je dopiralo svetlo nekih farova. Odmah nam je bilo jasno da pred sobom imamo švapsku motorizaciju. Okrenuli smo kamione i vratili se do ispod brda Gornje Trešnjice, koja se uzdižu između sela Karana i raskrsnice puteva za Užice i Užičku Požegu.

Bilo je osam sati uveče. Za zimsko vreme to je već duboka noć. Zauzesmo položaje na Gornjoj Trešnjici iznad samog puta Karan — Užice. Jedan deo drugova zajedno sa meštanima ostade na putu da ga prokopa i postavi nagazne mine. Od 10 do 12 časova noću bio sam sa još dvojicom drugova na straži pored miniranog puta, ah neprijateljska motorizacija nije nailazila. Nemci obično ne kreću noću u borbu. S vremena na vreme ble-

snu reflektori sa nemačkih tenkova i kamiona, ali to je sve. Začuh kako od Užica dolazi neko motorno vozilo sa ugašenim farovima, a ubrzo zatim pred nama se zaustavi putnički automobil i iz njega izide grupa partizana. Jedan od njih me osvetli baterijskom lampom: »Zdravo družo Jeličiću! Kako si? — pita me. Poznao sam u njemu druga Peru Španca.

— Da se niste blagovremeno zaustavili mogli ste odleteti u vazduh — odgovorih Špancu kao otpozdrav na ono njegovo »kako si«.

— Ne brini! Znah smo mi gde su mine — reče jedan iz Kočine pratnje.

Ostali smo i dalje na straži, a Koča i drugovi se popeše na brdo da obidu položaje. U 12 sati došla nam je smena. Kad sam se popeo na brdo počeo sam da razmišljam o svojim. Njihova me je sudbina više interesovala nego moja. Moji drugovi idu u školu u Beogradu, a ja ratujem. »Stići ću ja njih, samo dok isteramo okupatora«, tešio sam se. Opet poče kiša, ah sa snegom! Vatre se nisu ložile, pa smo promrzli. Jedva smo čekali da svane pa makar i borba počela. Biće nam toplije.

Čim je svanulo, od Crnokose se začu motorizacija. Nemci krenuše prema Užicu. Pritajeni, gotovo nismo ni disali očekujući razvoj događaja. Jedan, dva, tri, četiri, dvanaest nemačkih motocikla pojavilo se iza okuke. »Niko ne sme da puca bez naredjenja« — rečeno nam je pre toga. Videli smo Nemce sa brda kao na dlanu; dolazili su do raskrsnice puteva za Užice i Užičku Požegu i mesta gde smo prokopali put i ukopali mine; silazili su s motora, pretraživali dogledima šumu u kojoj smo se nalazili i vraćali se prema selu Karanu. Opet nastala tišina koja potraja samo pola sata. Potom začusmo huku motorizacije. Motocikli, kamioni i tenkovi pojavili se iza okuke. Dolazili su do mesta gde smo prokopali put. Odjednom začu se naša komanda »pali«. Nemci kao da su bili iznenađeni, kao da nas nisu očekivali ovdje. Čitava njihova kolona potpade pod našu vatra. Nemci napustiše kamione i pobegoše na drugu stranu puta. Tenkovi uperiše mitraljeske i topovske cevi na naše položaje. Vatra »šaraca« i teških mitraljeza slila se u jedan tutanj.

Nemci već dva sata nisu mogli da maknu. Najednom začuše se motori iznad naših glava. Pojaviše se »štuke«. Pikirale su na naše položaje, bacale bombe i mitraljirale nas. Odjeknuše detonacije avionskih bombi, a mitraljeski rafali postadoše sve žešći. Mi nismo prestajali da dejstvujemo, zauzimah sino skrovišne položaje u šumi i nismo dozvoljavali Nemcima koji su bih napustili kamione da ponovo dođu do njih. Neki kamioni već su bili u plamenu. Vatra se začu i iza naših leđa. Naše dve čete podoše u susret novom neprijatelju. Kuriri obavestiše komandanta bataljona da sporednim putem Karah — Užice nastupa

nemačka konjica. Našli smo se između dve vatre. Avioni ponovo naidoše. Mitraljeska paljba je bila takva da ni glavu nismo mogli da dignemo. Naš položaj je bio prirodno zamaskiran i još nismo imali gubitaka.

Nemačka konjica nas je zaobišla i prodrla ka Užicu. Od Kađinjače (na putu Bajina Bašta — Užice) čula se strahovita mitraljeska i topovska paljba. To 4. bataljon Posavskog odreda i 'Radnički' bataljon iz Užica brane Kađinjaču. Već se spuštao mrak. Ništa nismo jeli, a niko i nije mislio na hranu. Borba je počela da jenjava. Nemci se vratiše prema Karanu. Izgleda da je Užice palo i slobodoljubivi narod »naše republike« ponovo se našao pod nemačkom čizmom?!

! Okupili smo se na jednoj kosi više našeg položaja. Pao je prvi sumrak. Žestoka borba je za taj dan prestala. Čudnovato je bilo to što nismo imali ni mrtvih ni ranjenih! U tom se začu komanda • za pokret. Govorilo se da se vraćamo u Posavinu i Tamnavu. Možda su to bile želje naših ljudi pa su ih prenosili kao naređenje. Prešli smo put Bajina Bašta — Užice upravo iza Kađinjače. Desno od nas je bila Jelova gora. Preko Ponikve smo išli-po magli u kojoj se teško videlo ispred sebe. Izbili smo na put Višegrad — Užice, a zatim i prugu kojom smo se vozili partizanskim »ćirom« pre nekohko dana. Noć posle velike borbe na Gornjoj Trešnjici ostala je za nama. I dobar deo idućeg dana je prošao. Evo nas na obroncima Zlatibora. Osećali smo glad, jer je već drugi dan kako ništa nismo jeli. Još više od toga — osećah, smo umor. Idem i spavam na smenu sa jednim drugom. Držim ga pod ruku i zatvorim oči, a on me vođi. Zatim ja vodim njega i tako se smenjujemo. Nismo ni primetili da nam je kolona odmakla pedesetak metara i da smo skrenuli sa seoskog puta u jarak pun vode. Imam osećaj da mi hladna voda prosto dopire do mozga pa me i rasanila. Nikad nisam mogao da pretpostavim da sam u stanju da izdržim ovakve napore. Covek to ne može da shvati dok ih ne iskusi.

- ; 1. decembar! Uveče smo stigli u selo Šljivovicu na Zlatiboru- i smestili se u školsku zgradu. Niko nije pitao za jelo. Svi su želeh samo da se malo odmore. 2. decembra izjutra dobili smo nešto kačamaka, ih proje i sira, što su naše patrole u toku noći prikupile od seljaka. Topla proja i mladi sir veoma su prijah posle dva dana gladovanja. Taman smo završili sa doručkom kada se začu pucanj. Baš sam sa Perom Gardinovačkim i Radi-savom Mandićem izlazio iz škole kad ugledasmo našeg stražara, koji se nalazio na ćuviku iznad škole, trči prema nama.

— Evo Nemaca! Sklanjajte se!

Iz škole istrčaše komandant bataljona Sveta Popović i njegov zaménik Rajko Mihailović. Pojurismo na brdo. Oni što su još bih unutra kao da nisu mogli izići.

— Iskočite kroz prozore! — povika Sveta, pošto su Nemci gadali ulazna vrata škole i ko god se pojavi na vratima biva pokošen.

Prikupljeni iza škole pokušasmo da pružimo bilo kakav otpor ali uzalud. Nemci su nas potpuno iznenadili. Imali smo mnogo ranjenih i preko 50 mrtvih. Nije nam preostalo ništa drugo nego da se povučemo. Pojurismo niz jedan potok. Nemci su već bih zauzeli školu i deštvovali su po nama. Potok je bio zaleđen. Neki su padali, pridizah se, opet padali. Iza nas škola se dimila. Tamo su nam ostali mrtvi i ranjeni drugovi. Ako preživimo ovaj rat, valjda će nam oprostiti seni drugova i drugarica koje smo ostavili u školi. A Nemci su još jedanput pokazali da su sadisti!

Nastavili smo da se povlačimo jednom jarugom. Već smo se malo sredili. Levo od nas, kosom, uporedo s nama išli su Nemci i deštvovali po jaruzi a desno od nas bila je nemačka konjica. Kao u mišolovci! Jedini izlaz bio je — ići što brže i izići iz jaruge pre nego što se sastave nemačke kolone. Međutim, dočeka nas paljba i s čela. Pokušasmo da se provučemo jednom jarugom desno. Ni sam ne znam kako smo jedan drug i ja ostali potpuno sami. Bataljona nigde u blizini, a mi sami. Kuda da krenemo? Srećom, mrak je već pao. Nemci nas nisu više gonili i mi se uputismo prema kućama ispred sebe.

Jedan seljak, koji je takođe bežao ispred Nemaca, doveo nas je do puta Višegrad — Užice. Pritajih smo se pored puta i čekah. Između dve nemačke patrole pretrčasmo preko puta i izbismo na prugu. U daljini se video far neke dresine; Kada je prošla pored nas, pretrčasmo preko pruge i počesmo da se penjemo uz neko peskovito brdo. Primitih su nas s pruge te zapucaše. Činilo mi se da napravim jedan korak uz brdo, a tri se vratim nazad. Klizali smo se. Zrna su fijukala pored nas. Nikad da se popnemo. Levo od nas bilo je selo Kremna, a ispred Kaluđerske Bare. Setih se da sam ovde kao đak dolazio pre rata na letovanje.

Drug koji je išao sa mnom bio je Užičanin te je poznao teren. Uputismo se prema sanatorijumu na Kaluđerskim Barama, jer smo doznali da tamo treba da budu računski partizani. U tom ugledasmo kako prema nama trči jedan seljak. Reče da su i njih napali Nemci. Znači, ne možemo ni tamo. Moj drug, stariji i iskusniji, donese odluku da idemo u selo Obajgoru (desetak kilometara od Bajine Bašte) gde je živela njegova sestra. Spustimo se niz obronke Kaluđerskih Bara prema selu Solotuši. Ispred nas je bio put Bajina Bašta — Užice. U susret nam je išla grupa ljudi. Drug mi reče da legnem i zauzmem položaj, a on će poći napred da vidi ko su ti ljudi.

»Pucaj ako bude trebalo«, reče mi i ode. Već se spuštao mrak, ali sam mogao još dobro videti ispred sebe. Drug me posle kratkog vremena pozva da dođem. Nepoznati su bili seljaci iz okoline. On im je kazao da smo prethodnica jednog partizanskog odreda koji ide prema Jelovoj gori. Seljaci su nam rekli da treba da obiđemo školu u Solotuši pošto su tamo četnici.

Pođosmo dalje. Kada smo se rastali od seljaka, upitah ga zašto je rekao da iza nas ide partizanski odred. »Plašio sam se da nas ne pobiju kada nas vide same«. Najzad smo stigli do njegove sestre, bhzu čije kuće smo prethodno sakrili puške i municiju, rekavši kako smo došli iz Tamnave da kupujemo duvan. Sav sam bio u nekoj groznici i, malaksao, jedva sam čekao da se odmorim.

Ujutro je moj drug pošao prema Bajinoj Bašti da vidi ima li partizana kojima bismo se priključili, a ja sam ostao da ležim. Izgledalo je kao da sam dobio zapaljenje pluća. Predveče se moj drug vratio i rekao da u Bajinoj Bašti nema nikoga. Račanski partizani su se povukli, Nemci su otišli u Užice, a četnici još nisu stigli.

Sutradan je kod sestre mog druga naišla jedna žena iz sela Perućca. Kad me vide onako bolesnog i iznemoglog, upita me odakle sam i ko sam. Imao sam utisak da hoće da mi pomogne. Poverio sam joj da sam partizan i da smo izgubili vezu sa odredom. Rekao sam i da imam rođaka u selu Zaovinama na planini Tari,-pošto je moj otac rodom iz tog mesta. Ona se sama ponudi da me odvede tamo. Dogovorili smo se: moj drug će ostati kod svoje sestre, a ja ću poći do rođaka gde ću se kriti do prvog susreta sa nekom našom jedinicom.

Sa ovom plemenitom ženom krenuo sam ujutro i prošao kroz Bajinu Baštu u kojoj nije bilo nikakve vlasti. Na izlazu smo sreli jednu grupu račanskih partizana u kojoj je bila Vera Dimitrijević (moja školska drugarica iz Trgovačke akademije). Ispričao sam joj da sam bio u partizanima i da sam izgubio vezu. Sada idem u selo Zaovine. Drugovi mi rekoše da idem tamo, a oni će me pozvati kada bude trebalo. Žena koja je išla sa mnom dovela me je do sela Perućca i pokazala put za Zaovine. U Zaovinama sam našao strica Radomira Jeličića. Usput nas je sreo jedan četnik i počeo da me ispituje ko sam i odakle sam. Sva je sreća što je čika-Radomir rekao da sam njegov sinovac i da sam došao kod njega u posetu. Četnik je poverovao. Trebalo je da prođe dosta vremena da se oporavim od bolesti i iznurenosti. O 3. bataljonu Posavskog partizanskog odreda više nisam imao nikakve- vesti.

Milivoje M. JELIČIĆ

MUNICIJA

U stanak je uzeo maha. Vreme, lepo i toplo, pogoduje ustanicima čija je postelja pod vedrim plavetnim nebom, odakle još najmanje pretil opasnost po ljudski život, mada Pavehceva klepetala često prozvrje.

Beglučki odred, naslonjen svojim desnim krilom na levu obalu Une, protegao se do vrha Burzinke, sa logorom na putu koji vodi iz Kulen-Vakufa. Taj put je izveo i ustaše sa naoštrenim kamama na Bubanj, gde su poklale »dvanaest srpskih cura«, kako ih narod opeva. Okrvavljene, oslađene pljačkom i opijene snagom svog i oružja svoga gospodara, ustaše su svakog dana kao razjareni vuci, uz vrisak, upadale u okolna naselja. U sklopu opsade ustaškog garnizona, Kulen-Vakufa, odred je imao zadatak da drži blokadu na određenom položaju, vrši svakodnevni pritisak na neprijatelja i da što više sužava njegov prostor. Čim neprijatelj oseti da škrtarimo sa municijom, drskije nasrće i kreće se sigurnije, brojeći malobrojne pucnje, iako odred ima sedamdeset boraca sa oružjem. Prilikom nastupanja neprijatelja, komandir Branko Rađenović često govori:

— Pucati u neprijatelja samo kad mu dugme na grudima dobro vidiš. Svaki metak mora biti pogodak.

To je bio zavet, jer se nije mogla zapleniti veća količina municije od dobro utvrđenog neprijatelja.

Po povratku odreda iz jedne akcije zdesne, bosanske strane Une, u sumrak, borci su se umorni rasuli ispod žbunja na odmor. Samo su ostah budni proređeni stražari na položaju. Sutradan u cik zore, rosu sa njih streslo je nekohko granata upućenih za »dobro jutro« iz Kulen-Vakufa. A kad zora dobro uokviri proplanak pod vrhom Burzinke, ču se komandirov glas:

— Oružje očistiti i podmazati! Vodnici, brojte preostalu municiju!

Mitraljezac Rade Pilipović dobio je prekor od komandira za istrošenu municiju.

— Znaš komandire, otišla municija na ono uporno mitraljesko gnezdo u Orašcu — pravdao se Rade.

— Daj meni samo jedno punjenje — govorio je Grujo Radoju, koji je još uvek imao od donete zalihe sa virovitičkog fronta.

Dok je drug drugu zakidao od malobrojne municije da bi se sve puške napunile i ponešto odvojilo za »brnac«, dotle je komandir Branko, rastavivši pištolj ispred sebe, pogledao po proplanku rasute borce u išaranim uniformama, koji su sedeći zavirivah kroz otvor puščane cevi da vide da li je očišćena, i zabrinuto progundao:

— Moramo nešto konkretnije preduzeti.

— A, bome, s božjom pomoći bolje gadati, komandire — bojažljivo odreši jedan od starijih boraca, Lazar, kojem je cev od austrijske puške »manliher« skraćena, a s njom i prednji nišan, da bi je lakše sakrivao od vlasti.

— Da, slažem se, ah još nešto.

— Za Dalmaciju?

— Da, dobrovoljac za Dalmaciju — reče komandir i diže glavu naviše, škljocnuvši obaračem podmazanog pištolja.

— Evo, ja ću — javi se glas.

— Ti... pa ti imaš za sobom dosta nejakih — naglasi komandir, gledajući u krupnog, visokog, pomalo nabusitog i u toj nabusitosti uvek spremnog na izvršenje zadatka Pericu Pili-povića.

— Nekali jesu, ah nejakima nema zaštite bez municije — reče on, boreći se da priguši nežnost koja ga je obuzimala, pri pomisli na osmoro malene dece.

Komandir ga uputi, dade mu potreban savet o izvršenju zadatka, napisu mu partizansku propusnicu—legitimaciju preko oslobođene teritorije i zaželi mu:

— Dobar put. Sutra već tamo.

Perica s rukom nad očima, pored »bregejca« koji je tada kružio nad položajem, odmeri rastojanje od sunca do zemlje i krenu sa borbenog položaja.

— Zdravo drugovi.

— Zdravo, zdravo — otpozdravi mu Grujo. — Samo nek ne bude »macare«.

On na gohcavu šalu ostavi umirujući osmeh i odgega između bukovog šiblja. Usput je navratio kući, kad se već poodavno sunce sklonilo iza Čemernice. Večerao je sa decom. Ona su se celo vreme mazila oko njega, dodirivala njegovu odeću, zagledala se u njegove oči, kao da hoće da se uvere da je zaista došao.

— Eto, živ je — samo ima drukčiji kaput.

Ali injego vo lice je isto, puno radosti za njih. Deca su ga grlila i syako hoće da zauzme najmilije mesto. Zureći oćicama u siguran oćev lik, propitkivala su:

— Jeste h pobili ustaše? Mama kaže da se više nikad neće ovamo vratiti. A gde ti je puška?

I deca su dobro osetila ustaška divljanja: pucnjavu, progone, klanje, paljevinu i opor miris ljudskog mesa koje je gorelo preko Une, u susednom selu Suvaji. Zato i ona znaju da bez puške nema sigurnosti.

— Pušku sam ostavio mom drugu, dok se ja vratim.

— A, je h, ti ćeš sad biti s nama?

— Pa, ja sam uvek s vama, i kad sam tamo — ja vas branim.

— Što si ti dalje i ustaše su dalje... a ti ćeš ih sve, sve tamo pobiti gde nismo mi, jel'de tako, tata — govorila je udobno smeštena u njegovom krilu svetlucavih plavih oćica, mala Jela.

Zadovoljna, deca su plegala. Brinući se gde će joj tata leći, Jela se zbijala k zidu na slamnatoj postelji da bi bilo mesta i za njega.

Kad su ostah sami, Periea ukratko reće ženi po kakvom je poslu krenuo.

• — Zar ćeš nas osirotiti, Periea? — drhteći, u suzama prošapta ona, jer je bila sigurnija za njegov život dok je u odredu.

— Neko mora, svejedno — tamo ih ovamo, front je na sve strane.

Kad pevcu najaviše ponoć, on ćutke napipa uzglavlja dece i blago pomilova svaku glavicu ponaosob, trudeći se da im ne povredi san. Žena na pragu uzdignutom keceljom briše oći i drži torbu za ispraćaj.

— Pazi decu.

— Gledaću da bar ne budu gladna.

Periea zausti da još nešto kaže, ali ga poslednje kukurikanje petlova opomenu. Odlučno se otisnu u mrak, nepoznatim i nesigurnim putevima, kroz busije ustaša i karabinijera... U mrak, u vruća avgustovska jutra, vrela popodneva, i opet u noć pod vedrim nebom i usputnim drvetom, još dalje, ne bi li stigao od Kulen-Vakufa u Kistanje, ne bi li uspeo da dođe do kog metka, do kojeg zina za prve vatre partizanske... "

Kistanje, ćutljivo i prigušeno. Prigušio ga garnizon talijanske vojske, pa živi životom ukradenim i iskidanim. Sunce užarilo, travke uvele, pa ravničasti krš samo iskri pred oćima, zemlja suva — nićija.

U takvo Eastanje stiže Periea, a da ni s 'kim veze nije imao, u ćasu policijskom. Pokuša da nađe sigurnost za uglom uhce...

— Beži u kuću... — ću on nesiguran glas.

Pogleda uvis i spazi poznato žensko lice na prozoru; u nedoumici, buljio je u nju.

— Da — ti, skloni se.

Uđe u kuću sav ozaren radosnim trnjavicama, kako baš, eto, slučajno nađe prvog poznanika, izbeglicu, koji će mu bar donekle pomoći. Rešen na sve samo da izvrši zadatak, ipak joj poveri svoju tajnu. Ona mu dade neku vezu. Bez zadržavanja pohitao je odmah dalje iz Kistanja, za selo Biočivo. Na pola puta je naišao na usamljenu kuću, u koju se navratio tobož žeđi radi, samo da bi ispitao kretanje karabinijera. Pred kućom je našao grupu seljana, kojima se pridružio. Ah, još nije uspeo da odgovori ni na pitanja koja su mu uputili, kao da su ga u stopu pratili, banu šest karabinijera.

— Šta tu radite? Jeste h svi odavde?

— Da, jesmo — preduhitri Perica ostale, koristeći ono što je od talijanskog jezika naučio u zarobljeništvu u prvom svet-skom ratu. Znajući da je zabranjen sastanak i dvojice, a ne grupe, Perica još dodade:

— Evo, nedelja je pa praznujemo.

— Da ste se izgubili odatle — strogo izusti jedan od karabinijera.

Perica krenu dalje. Stiže do sela u koje se i uputio i zaista nađe vezu koju je dobio od poznanice. Od veze je dobio kratak uput.

— Idi na određeno mesto — i ništa više.

Morao se istog dana vratiti u Kistanje. Po dolasku u Kistanje, da bi bio što manje zapažen jer su karabinijeri već poznavali meštane, smesti se u kafanu Dušana Dubajića, baš gde su stanovah Talijani. Sutradan se morao premestiti u drugu kafanu, da bi imao bolje mogućnosti da ostvari nešto od svog zadatka. Najopasnije je bilo to što se na vezi niko nije otkrivao, nego se uvek obavljala preko trećeg hca; niko se nije smeo sastajati, niti se ma kome poveriti. To je sve uskoлебalo Pericu, te nije znao kako da se ponaša.

Sedeo je usamljen u jednom uglu prostrane krčme, koja mu je neprijatno odudarala, kao da je bez vazduha, neodređenih misli koje su mu se ispreplitale, jer su to vremena kad je teško znati ko kome služi, tim više što su Talijani umeli lukavo koristiti glad i strah kod naroda. Misli i strah presekla je devojčica "U narodnoj nošnji, s kratko ošišanom kosicom, krupnih smeđih očiju, kad je rekla:

— Evo, čiko, to je vaše — spuštajući narodnim vezom išaranu strunjicu, koja se raširi pri spuštanju, na pod krčme.

Spustila je strunjicu i iščezla iza velikih kafanskih vrata. Perica, kao nehotice, sa dva prsta raširi *grlo* strunjice u kojoj spazi puščanu municiju i kragujevke bombe. A kad mu trnjavica

iz peta stiže u glavu, on je diže i prvi naivno-lukav pogled uputi u drugi ugao krčme karabinijerima, koji su se kucali čašama s crvenim dalmatinskim vinom i nešto gakali na svom jeziku.

— Kud mi je donese baš ovde? To je podvala...

Njegovo okruglo lice prošaraše crvenice, a uši mu zabri-deše i nešto ga diže sa stolice — hajde, beži, ta vidiš, da si upao u' klopku!... Vrteći se oko sebe, on iza leđa spazi Savu Devića iz Radučića, kome je poverio svoj posao, a sad mu je klimanjem glave nagoveštavao da se skloni, jer ga i odeća otkriva da je stranac.

Periea strunjicu blago pridiže i za prvo sklonište uđe u zasebnu prostoriju krčme, odakle bi nekim planom krenuo dalje. Ah samo što je seo i počeo pribranije razmišljati, trgao ga je glas karabinijera:

— Pennese, isprave.

— Nemam ih.

— S nama, avanti!

Krećući pred njima, Perici je ostala misao vezana za strunjicu, koja je visila ispod kaputa, a preko nje i za sve ono što ga čeka, i za drugove i borbu, i za glavice koje je blago pomilovao kad je krenuo. Misli su se gomilale još više pred kapijom karabinijerske kasarne kod Tode Baleševića, kad su karabinijeri proš ispred njega i otvorah kapiju, iza koje je već bilo stotinu zatvorenika.

— Sad, sad je trenutak.

U času kad je oko karabinijera bilo zavarano, strunjica skliznu niz rame u obrastao jarak, a on se pomeri napred, ka kapiji, dalje od nje. U to narednik, okrenut Perici, oštrim glasom naredi:

— Ruke uvis!

Periea lagano diže ruke. Karabinijeri izvršiše pretres. U novčanik su dugo zavirivah, sve pregradu po pregradu. Iz njega izbaciše nešto novca i neke papire. Dok su oni zavirivali u novčanik, Periea je očima prebiraio izbačene papire ne bi li prepoznao komandirov rukopis, misleći na zadatak koji mu je sa puno poverenja dao. A kad mu novčanik dadoše u ruke, dva prsta su časkom obuhvatila zatisnutu partizansku propusnicu koja je ostala nezapažena i, pri samom ulazu u vehko dvorište, on je zgužva i proguta. Sad postade nešto mirniji. Ah, još i ne stiže do zatvora kuda su ga gurali karabinijeri, pred licem mu se pojavi karabinijer, ustaša koji ga prepoznade.

— E, sad si dohjabo — dade mu Mate do znanja, promuva ga kundakom i sruči u zatvor.

— Eh, život je težak i još niko nije uspeo da mu da pravu meru i zato svak kroji po svom aršinu. Teška je sudbina čoveka,

a još veća kad je vezana za druge. Čija li je ova naša zemlja, zar je potrebna pogodba oko nje? — sevalo je kroz glavu Perici dok je čekao ko će se prvi pojaviti na vratima.

*

Tog istog dana kad je Perica nemoćno krojio ljudsko pravo, na položaj njegovog odreda jurišale su ustaše, a pucnjevi pušaka iz odreda oglašavali su se planirano samo da se izdrži pritisak.

— Da nam je municije, komandire —' do viknu desetar Grujo — sprašili bi ih u Unu.

— Nema Perice — zabrinuto mahnu glavom komandir i produži pogledom preko nišana puškomitraljeza, kojega se prihvatio da bi što bolje iskoristio malobrojnu municiju.

— Rekoh ja, komandire, »macare, macare, talijaho« — ponovi Grujo.

Razgovor prekide komandir jačim pritiskom kundaka na rame, puštajući pojedinačne pucnje na ustaše sa kitnjastim fesovima.

*

Bat koraka koji je prilazio pločnikom ka vratima, produžila je škripa vrata, a škripu Matin zapovednički glas:

— Preda mnom! Srpkinju ti tvoju!

Pred kapetanovom kancelarijom Mate ga prihvati još jače za jaku ostataka odeće i gurnu unutra, očekujući pohvalu svoga gospodara, bezbrižno naslonjenog.

— Ti partidžano, komuništo? — upita kapetan.

— Da, gospodine kapetane — potvrdi ustaša.

Što se Perica više branio, Mate ga je više optuživao, tumačeći na jednom i drugom jeziku. Vide Perica da je đavo odneo šalu, da će Mate učiniti sve da ga okrivi, pa se opet posluži talijanskim jezikom i zamoli kapetana da ukloni tumača. Kapetan ukloni Matu. Perici laknu i poče hvalisanjem Talijana i njihove dobrote koju je osjetio za vreme boravka u zarobljeništvu. Hvalisanje Talijana, znanje jezika i izgovor da je došao kod nekog rođaka, koji je izbegao pod njihovu zaštitu, umiri kapetana, te nakon tri dana saslušanja naredi da se sprovede preko granične rampe u selu Radučiću, preko njihove okupacione teritorije u Dalmaciji.

Kad su ga karabinijeri posle zatvora sprovodili, on spazi u rukama jednog onu istu strunjicu koju je spustio u jarak. Sad, još više začuđen, nije znao šta se dešava. Kad su poodmakli od Kistanja, karabinijer mu ponudi strunjicu.

— Na; evo ti, to je tvoje.

— Nije to moje — odgovori Periea sad još više sumnjajući.

Približavali su se granici. U selu gde je bila talijanska granična rampa, pojavi se Nikola Pauča, dobro poznat Perici. Sad mu sinu, otrese se mraka i straha, jer vide da se ljubazno i prijateljski pozdravlja sa karabinijerima. Periea mu se požali. Istovremeno karabinijer mu opet pruži strunjicu sa municijom.

— Eto, preneo sam je kroz moj rejon, a ti nosi dalje.

Periea pogleda u karabinijera, te, u poznanika, mašući glavom.

— Uzmi, platićemo mi to — reče Nikola.

Umiren i zadovoljan uze u ruke strunjicu, od koje se s toliko tuge rastao.

*

Na ovom putu Periea je stekao više poznanika, a i iskustva, te je sa više sigurnosti pristupio svom zadatku. Tako je, uz pomoć Bočana iz Badučića, a i u drugih veza, sakupio 7000 pušanih metaka. Dani su prolazili. Krećući cestama sretao je po koju patrolu.

— Bon domo!

— Bon domo — odgovarali su, gledajući ga onako krupna, bezbrižna, sa širokom šarenom torbom na leđima, koja je krila za ustanike dragoceni materijal.

Bilo je puteva kršom, kozjom stazom, noću i danju. Ah, sve je to jedan put, borbeni put do slobode.

Zamoren i ožuljanih ramena od dragocene torbe, kroz kržljave čempe i kupinove bodlje, s kamena na kamen, pred noć je stigao do usamljene krčme u Prevjesu, iznad Pađena. Da bi sakupio snage za još dalek put, sklonio se u nju i torbu, kao nevažnu stvar, spustio iza šanka. Gostioničar Trivun Athja, odmerivši vrednost torbe, prijazno mu reče:

— Zamorio si se.

— Pa, eto, i nisam ako bude sreće — odvrati Periea krčmaru.

Tek što je vino stiglo na sto, na vratima krčme se pojavi zdepast, natuštenih obrva, tahjanski oficir, a pozadi njega su virile još jedne epolette.

— Niko da se nije makao.

Glas je odzvanjao o zidove poluprazne krčme.

— Tako nas do sad niste pozdravljali gospodine — laskavo smešeći se gostioničar je izlazio preda nj i još, kao u šali, dodade: moj džep je davno pretresen, a u kući se nema šta naći, nego izvolite seći.

Pošto se pribrao, Perica podrža gostioničarevi! ponudu, ustajući sa stolice, napravi mali poklon prema oficiru i sa poštovanjem, na njegovom jeziku, poče sa oprobanom injekcijom.

— Bona sera, izvolite gospodine kapetane sest. Imate još vremena za posao, mi od vas nećemo nikud.

Blag zvuk maternjeg jezika koji mu je Perica uputio, umekša lice oficira i sede na stolicu koju mu Perica podmetnu.

— Žedni ste, gospodine — opravda Perica prelivenu čašu zbog drhtave ruke, koju je teško bilo umiriti.

Na vratima gostione još uvek je stajao mlađi oficir, visoka rasta, malo nakrivljene kape na glavi, utegnuta opasača, uredno složenih uvijača na nogama.

Kad ispiše još po jednu, onog boljeg kog je gostioničar doneo, Perica se okuraži:

— Recite, molim vas, gospodinu poručniku da sedne.

Kapetan tapšući Pericu po širokim plećima:

— A... bono, bono — odobri poručniku.

Pili su čak i za zdravlje okupacije.

— Kakve li uprave i dobrog li naroda u Italiji — ponavljao je Perica kad se kucao sa kapetanom za njegovo zdravlje. — I da nikad ne odete iz Jugoslavije, jer toliko mi volimo Taliane.

• No, i pored laskavog bratimljenja sa uljezom, još se veća nesigurnost uvukla u Pericu, pa izvinjavajući se izađe iz kuće. Zapahnu ga vazduh sa borbenog položaja. Pred očima mu se pojavi komandir: svi leže na proplanku, a on se tiho penje kosom da proveri budnost predstraže. A Perica... a municija... sedam dana, a njega još nema. Odvojiti se od municije, pa stići, a kako bez nje? Koraci su ga vukli napred. Deca... Ne, nikako bez municije.

Uto, iz misli ga prenuše cevi, koje su virile iza kamenjara opkoljene krčme, a tek ih je sada opazio.

— Ja se malo zadrž, nešto mi nije u redu — pravdao se Perica po povratku.

Kad isprazniše još jednu dvolitru, kapetan se diže i uperi prst u gostioničara:

— Sad neka ostane, ah pazi — još ćemo videti.

Zatim se okrenu poručniku i naredi pokret.

Gostioničar Trivun požuri sa vinom pred kuću i poče čašćavati vojnike koji su pristizali iz kamenjara. Zatim vojska krenu cestom, baš Peričinim pravcem. On sačeka, krenu malo za njima, a onda udari stranputicom, svojim putem, brzim vučjim koracima, ne osećajući težinu skupoceriog tereta.

Kad je prodorni poj beglučkih petlova objavljivao kraj sedmom danu, Periea tiho prekorači kućni prag, malo se zadržao i produži.

I kad su nam ustaške granate, podbacujući, po običaju najavljuvale dan i kad je »»begejac« stigao iz Bihaća i zazvrjao iznad Čovke, stražar je najavio Pericu koji se spuštao niz vrh Burzinke ka logoru, zajedno sa suncem koje se tek pomaljalo iza Osječenice. Municija je stigla.¹

Petar RABENOVIC

¹ Primedbe redakcije: Periea Pilipović određen je da po zadatku ode u Dalmaciju jer se pre rata pomalo bavio trgovinom, pa je poznavao neke ljude u Kistanju i okolini. Poznato je da su u ovom delu Dalmacije postojale sigurne veze i kanali putem kojim se nabavljalo i omogućavalo prebacivanje oružja, i municije za ustanike u Lici i delu Bosanske krajine; verovatno se i Pilipović koristio nekom od već uspostavljenih veza. U stvari, ovakav način snabdevanja municijai bio je sama dopunski, a osnovni izvor nalazio se kod neprijatelja. Beglückt odred je 1. septembra učestvovao u borbi kod Vrtoča, gde je zaplenjeno dosta municije, a u vremenu u, kome je u napisu reč, lički partizani, u sadejstvu sa bosanskim, razbili su jaku neprijateljsku ofanzivu i u Pištalskoj dragi zaplenili preko 200 pušaka i mnogo municije.

SEĆANJA NA DVE BORBE KOD BLAGAJA
U DECEMBRU 1941.

3 everni deo Kupreškog polja obuhvataju sela Blagaj, Novo Selo, Šemanovci i Barjamovci. U njima je pre rata bilo oko 2000 stanovnika.

U julu 1941. ustaše iz Kupresa su počele sa masovnim terorom nad srpskim življem ovog kraja. Pored svakodnevne pljačke narodne imovine, one su u ovom mesecu samo iz severnog dela Kupreškog polja poubijale oko 50 viđenijih ljudi, dok je nekoliko stotina bilo zatvoreno u improviziranim zatvorima **TI** Kupresu. Posle raznih maltretiranja ovi su krajem jula pušteni pod pretnjom da moraju ostati lojalni prema ustaškim Vlastima. (Tih dana u Kupresu je bilo zatvoreno nekoliko hiljada seljaka iz Kupreškog polja, G. i D. Vukovskog, Ravnog, G. i D. Malovana, Rihća, Zanoljne itd.).

Po izbijanju oružanog ustanka u Janju i Glamoču (kraj jula 1941) severni deo Kupreškog polja ruje bio zahvaćen ustanicima sem što se oko 15 boraca iz ovih sela priključilo ustanicima Janja i Glamoča. U to vreme iz ovih sela organizovano je slanje pomoći u hrani i odeći. Kada je u oktobru 1941. godine formiran štab 3. krajiškog NOP odreda (štab je bio u selu "Kozila), otpočeo je organizovaniji rad u severnom delu Kupreškog polja u cilju podizanja naroda na ustanak. Ignjat Marić, predratni član KPJ, pozvao je sve "borce iz ovog kraja koji su bili u Janju i Glamoču i sa njima, početkom novembra, u kući Mitra Marića, Gruje u selu Blagaj održao sastanak na" kojem je odlučeno da se i u ovim selima narod digne na ustanak. Pored oružja koje je imala grupa boraca prikupljeno je još 15—20 dvočevki i austrijskih karabina i obrazovane su straže koje su imale zadatak da spreče -ustaše u pokušaju da odvede stanovništvo i vrše pljačku. Prvi sukob s ustašama bio je 28. novembra iznad sela Blagaj. Tom prilikom blagajska patrola, pod vodstvom Krstana Žubića, posle kraćeg puškaranja proterala je ustaše, koje su pokušale da pljačkaju selo Rastićevo gde su

im bili položaji. Istog dana naveče održan je sastanak kome su prisustvovali Ignjat Marić, Simo Meseldžija, Đorđe Petković, Miloš Zdero, Krstan i Špiran Zubić, Aco Veljko i dr. Tada je odlučeno da se od straža obrazuje četa pod nazivom Kupreška četa bataljona »Iskre« 3. krajiškog NOP odreda. Za komandira čete postavljen je Špiran Zubić, za političkog komesara Ignjat Marić, a za zamenika komandira Simo Meseldžija. U četi je bilo pored naoružanih i znatan broj nenaoružanih boraca.

Prva borba sa ustašama izazvala je reakciju italijanske vojske. (U Kupresu je tada bio italijanski garnizon u jačini ojačanog bataljona, a u okolini posade ustaške milicije od kojih je ona u s. Zlosela i Rastičevo bila najbrojnija). Itahjani su se pripremili da u početku uguše ustanak u severnom delu Kupreškog polja, o čemu su partizani preko naših simpatizera iz Kupresa bih obavesteni. U isto vreme štab 3. krajiškog NOP odreda preduzeo je mere da ojača ustanak u ovom kraju. U selu Blagaj 1. XII 1941. u kući Pere Zubića održano je savetovanje, na kojem su iz štaba 3. krajiškog NOP odreda prisustvovali: Nemanja Vlatković, Savo Butozan, Mesud Hotić, Rade Marijanac, iz bataljona »Pelagić« 3. krajiškog NOP odreda Dušan Methć, Makso Dakić i Stanko Kutanjac, iz bataljona »Iskra« Simo Šolaja, iz bataljona »Petar Kočić« Periea Vasić (kasnije postao četnik) i iz Livanjskog NOP odreda Vojin Zirojević i Ante Mioč. Iz Kupreške čete ovom sastanku prisustvovali su Ignjat Marić, Špiran Zubić i Simo Meseldžija. Na savetovanju je zaključeno da se proteraju ustaše iz Rastičeva i Mrdebara i otkloni neposredna opasnost za Blagaj, zatim da se posednu položaji na liniji Seka — Crnogorčeva dolina — Mekotine i postavi jača straža na Omaru s ciljem sprečavanja iznenadnog upada neprijatelja u severni deo Kupreškog polja. Livanjski NOP odred sa partizanima iz G. i D. Malovana, Ruhca i Zanoljne dobio je zadatak da ometa saobraćaj na cesti Kupres — Livno. S obzirom da su itahjanske snage iz Kupresa 3. XII 1941. krenule prema selu Blagaj, ovaj plan je izmenjen i organizovana je odbrana ovog sela. U međuvremenu su prikupljene jedinice 3. NOP odreda (osim Livanjskog odreda koji je bio na pl. Cincar) dobile ove zadatke: bataljon »P. Kočić« da zauzme položaje na Seki i Čardaku, bataljon »Pelagić« od Čardaka do Matića brda, bataljon »Iskra« u čijem sastavu je bila i Kupreška četa, od Zubića gaja do Bérimovca s tim što je iz ovog bataljona izdvojena jedna četa (u njenom sastavu bio je i vod Kupreške čete) koja je dobila zadatak da sa Mekotina izvrši bočni napad na neprijatelja koji bi nastupao od Rastičeva ka Blagaju. Štab 3. krajiškog NOP odreda bio je na Ševinom brdu.

Neprijatelj je prešao u napad sa linije Rastičevo — Mrdebare. Napadu njegove pešadije prethodila je jaka artiljerijska i minobacačka vatra po položajima 3. NOP odreda. Neprijatelj je tukao selo Blagaj, odakle se stanovništvo povuklo prema šumi Vučkovac. Tom prilikom od artiljerijske i minobacačke vatre ranjeno je nekoliko žena i dece. Pod zaštitom svoje artiljerije, neprijatelj je nastupao veoma oprezno usmerivši svoje glavne snage na Matica brdo i Zubića gaj. Istaknuti delovi 3. NOP odreda prihvatili su borbu i postepeno se povlačili na glavni položaj. Prema naređenju štaba 3. NOP odreda neprijatelja je trebalo pustiti što bliže, a zatim preći u protivnapad. Početak protivnapada označice jedna granata iz pešadijskog topa »pito« koji je bio na Sevinom brdu. Sa bataljonom »Iskra« bilo je i oko 200 boraca naoružanih sekirama, roguljama i improvizovanim kopljima, koji su bili podeljeni na vodove i sa kojima je bilo i po nekoliko boraca sa puškama. Svaki »bespuškar« imao je na kapi nešto kudelje kao znak raspoznavanja. Pred veče jedinice 3. NOP izvršile su juriš na neprijatelja. »Bespuškari« nisu ništa zaostajali za drugim borcima. Jurišah su među prvima. Tako je Milutin Kovačić roguljama ubio itahjanskog vojnika i oteo mu puškomitraljez, zatim Jovo Vučeta, Jovo Radak, Mitar Ždero, Jovo Meseldžija i Vlado Mijatović su sekirama ubili nekoliko Italijana i oteli im puške. Neprijatelj se bezglavo povlačio prema Suvaji, Mrdebarama i Kupresu, ostavljajući mrtve, ranjene i ratni materijal. No, njegovi gubici bili bi znatno veći da je bataljon »Petar Kočić« bio aktivan kao što su bile ostale jedinice 3. NOP odreda. Komandant tog bataljona Perić Vasić, po naređenju Drenovića, izbegavao je borbu sa Itahjanima i neprijatelj je nekažnjeno izvukao glavninu svojih snaga upravo preko položaja gde je trebalo bataljon »Petar Kočić« da mu preseče odstupnicu. Neprijatelj je u ovoj borbi imao 40 mrtvih vojnika i 2 oficira. Zaplenjeno je 40 italijanskih pušaka, 4 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza »breda«. Partizani su imali mrtvog — Slavka Zubića iz Kupreške čete. Za vreme borbi kod Blagaja Livanjski NOP odred uspešno je ometao saobraćaj na cesti Kupres — Livno.

Nakon borbi od 3. XII 1941. jedinice 3. NOP odreda morale su da napuste severni deo Kupreškog polja. Tako je bataljon »Pelagić« otišao na položaj prema Jajcu, bataljon »Iskra« prema Jezeru i Mrkonjić-Gradu, a bataljon »Petar Kočić« prema Gerzovu i Podgori. Prema Kupresu ostale su dve čete i to: Kupreška i 7. četa bataljona »Iskra«. One su imale jako razvučene položaje od Omara preko Seke, Matića broda, Crnogorčeve

doline do Mekotina. Selo Rastičevo, iz koga je proterana ustaška milicija i sa kojom je izbeglo i stanovništvo, bilo je ničija zemlja. Naime, u selu su ostale veće količine žita i drugili namirnica pa su se skoro svakog dana vodile borbe sa ustaškom milicijom koja je pokušavala da uđe u Rastičevo i izvuče životne namirnice.

Italijanske snage iz Kupresa su 8. XII 1941. godine ponovo izvršile napad prema s" Blagaju da bi ugušile ustanak u ovom kraju, jer su se prve uspešne borbe sa Italijanima povoljno odrazile na širenje ustanka u srpskim selima Kupreškog polja. Kao i 3. decembra Italijani su napadali snagama jednog ojačanog bataljona sa 4 tenka s tim što je ovoga puta bila aktivna i neprijateljska avijacija. Tri bombardera »savoja« tukli su selo Blagaj i mitraljirali stanovništvo koje je bežalo iz kuća. Posebno je neprijatelj bombardovao Mrdebare. Kupreška četa i Četa bataljona »Iskra« zauzele su položaj na Seki, Zubića gaju, Matića brdu, Mekotinama, Berimovcu i Ševinom brdu. Položaji su bili retko posednuti, ali vrlo pogodni za odbranu. Oko 9 časova neprijatelj je prešao u napad kojem je prethodila jaka artiljerijska vatra dok su avioni tukli položaje naših jedinica. Istureni delovi Kupreške Čete na Seki i Mekotinama povlačili su se ka Zubića gaju i Matića brdu. Prvi vod ove čete povukao se na Vranoklek (k. 1394). Neprijatelj je zauzeo Crnogorčevu dolinu i pokušao da ovlada Vranoklekom. Na Matića brdu bio je 2. vod Kupreške čete sa dva puškomitraljeza a u Zubića gaju 3. vod sa jednim teškim mitraljezom i jednim puškomitraljezom. Sa položaja Berimovac — Ševino brdo dejstvovala je 7. četa bataljona »Iskra«. Bombardovanje položaja iz aviona stvaralo je priličnu paniku kod još neiskusnih i mladih boraca obeju četa. Zbog toga su komande četa na položajima ostavile manji broj boraca, a automatsko oružje moralo je zbog jake artiljerijske i minobacačke vatre da često menja vatrene položaje. Kao i-prilikom prvog napada neprijatelj je nastupao vrlo oprezno. Njegova pešadija se bojala da se približi našim položajima koji su je u vidu luka nadvišavali. Pred neprijateljskom pešadijom išli su tenkovi otvarajući iz pokreta vatru koja je bila sasvim neprecizna. Kada su se tenkovi sa pešadijom približili na 200—300 m od Zubića gaja i Matića brda, Kupreška četa je otvorila vatru na pešadiju pri čemu je naročito efikasna bila vatra sa padina Vranokleka kao i iz teškog mitraljeza iz Zubića gaja. Pešadija je odvojena od tenkova a zatim su se tenkovi povukli u Zaselak Karani. Svi pokušaji neprijatelja da zauzme naše položaje ostali su bez uspeha i oko 16 časova se počelo povlačiti prema Kupresu. Kupreška i 7. četa više su progonile neprijatelja vatrom nego pokretom iz razloga da

neprijatelj ne bi video malobrojnost naših snaga sa kojima je vodio borbu. Pri povlačenju Itahjani su zapalili s. Rastičevo (zaseok Grbeši) u kojem nije bilo nijednog stanovnika. Ovo paljenje napuštenog zaseoka trebalo je da bude odmazda za neuspeh ove akcije. Gubici neprijatelja u ovoj akciji nisu poznati dok na našoj strani nije među borcima bilo gubitaka.

Prva i druga borba kod sela Blagaja (3. i 8. decembra) imale su velikog značaja za razvoj ustanka u ovom kraju. Narod je stekao poverenje u svoje borce i u mogućnost uspešne borbe sa dobri naoružanim i opremljenim neprijateljem. II toku decembra Itahjani više nisu pokušavali da napadaju Blagaj. Prvih dana januara Kupreška visoravan bila je prekrivena snežnim pokrivačem 1—2 m visine i tada je bilo onemogućeno kretanje motornih vozila i tenkova od kojih su naši borci u prvo vreme najviše zazirali.

Period zime 1942. svestrano je iskorišćen za vojnički i pohtički rad sa borcima. Razvijena je široka pohtička aktivnost u narodu, posebno među omladinom i učvršćena je narodna vlast. U škoh i većim kućama održavane su kultumo-zabavne priredbe za omladinu i borce. Takođe su bih česti i pohtički zborovi na kojima je raskrinkavana politika okupatora i četnička izdaja što je doprinelo da četnici nisu mogli obrazovati neko svoje jače uporište u ovom kraju.

Špiro ZUBIĆ

U KRUŠEVCU PRVIH DANA USTANKA

ZAPALILI SMO NEPRIJATELJSKU ŠTAMPU U KRUŠEVCU

Bio sam — seća se Dragutin Mladenović — 1941. godine sekretar aktiva SKOJ-a za Staru čaršiju (od Spomenika prema Bagdali, zahvat" ući sve ulice do fabrike vagona kao i ulice do Mhna). U gradu je postojala čitava mreža skojevskih aktiva. Pbstibno mi je zaduženje bilo rad sa fabričkom omladinom grada. Direktna viša veza bio mi je Slobodan Gligorijević Ajga. i Branko Perišić Badža, sekretar OK SKOJ-a (koji je držao vezu sa svim diverzantskim grupama u gradu).

U julu su već bile formirane diverzantske grupe od istaknutih skojevaca, i to prema vrsti i karakteru akcije. Grupa je neposredno' uoči akcije dobijala precizno postavljen zadatak. Početkom avgusta rukovodstvo SKOJ-a je zaključilo da u Kruševcu nije izvedena ni jedna akcija, pa je odlučeno da se što pre počne sa diverzijama. Korišćeno je iskustvo beogradskih omladinaca, koji su uveliko palili neprijateljsku štampu. Rešili smo da upravo sa paljenjem štampe otpočnemo akcije u Kruševcu.

Nekoliko dana posle ovog dogovora pozvan sam na sastanak sa Slobodanom Ghgorijevićem i Brankom Perišićem. Sastanak je bio kratak. Branko mi je rekao da je grupa (u kojoj su pored mene bili Velizar Stanković, dak i Milan Ivić, pitomac zavoda »Obihćevo«) dobila zadatak da istog dana zapali novine koje stižu vozom u 18 časova, o čemu će on obavestiti i ostalu dvojicu. Shvatajući značaj poverenog zadatka, nas trojica smo se na sat pre dolaska voza našh na zakazanom mestu, gde smo se snabdeli potrebnim sredstvima i krenuli na kruševačku železničku stanicu. Svaki je bio zaokupljen mislima o ishodu našeg poduhvata. Milan Ivić jè ispod kaputa nosio teglu punu benzina, a ja kutiju šibica. Velizar Stanković je trebalo da zaustavi kola na koja su odmah iz furgona prenošene novine i jedino je on bio naoružan revolverom, da bi nas zaštitio od eventualnog

napada nemačkih vojnika i žandarma kojih je u vreme dolaska voza na stanici bilo priličan broj. Stigavši na stanicu, budno smo pratili svaki korak železničara i poštanskog osoblja, a još budnije Nemaca i žandarma.

I voz dođe. Čim su novine iz furgona utovarene na špediter, brzo smo se stvorili kraj kola. Velizar je odmah uhvatio uzde od konja, a na pitanje vozača šta hoće, Velizar mu je kratko odgovorio: »Da zapalim novine«. Vozar je prosto zanemio, a za to vreme Ivić je već polivao tovar novina benzinom, na koje sam bacio dva upaljena palidrvca.

Neverovatnom brzinom plamen počeo da zahvata novine, koje je Ivić vešto poprskao benzinom. »U pomoć« — nadade viku vozar poštanskih kola. Nemci i žandarmi potrčaše prema kolima koja je obavijao sve jači plamen, a putnici, koji su se tu zatekli počeo da beže na sve strane. Za čas se napravi gužva u kojoj se niko, sem nas trojice, nije snašao.

Preskočili smo stanični dok, pa preko dvorišta daščare izbili u ulicu koja je išla paralelno sa železničkom prugom, a zatim u ulicu što vodi prema kraju Donja vaga. Preko moćvarnog dvorišta daščare, gde je bilo puno dasaka i druge građe, umalo da nas pohvataju. Poprskan blatom po novom grao odelu, pao sam u oči nekim radnicima te su nas oni hte h silom da zaustave, misleći da smo lopovi. Sigurno bi u tome bih uporniji da Velizar nije potegao revolver i oni se povukoše.

Još pre akcije dogovorili smo se da po završetku ni jedan ne odlazi kući, sve dok se ne sazna da li je neko prepoznat. Ja sam, međutim, svratio do kuće samo da se presvučeni i odmah biciklom otišao u selo Kukljin kod skojevca Dušana Ristića, inače gimnazijalca, gde mi je sutra dan i stigao izveštaj da nisam prepoznat. Već iste večeri šetao sam kruševačkim korzom sa Slobodanom Ggorijevićem, zadovoljno slušajući komentare građana o akciji. Međutim, Vehzar Stanković i Milan Ivić bih su prepoznati, pa pošto ih je tražila pohcija kod kuća, nisu se ni vraćali, već su otišli u Rasinski partizanski odred.

KAKO SMO ODLAZILI U ODRED

Jednog julskog dana — seća se Aleksandar Radovanović Šnajca — srete me Desimir Jovović Čiča ispred Tiline kuhinje, u kojoj se i on hranio i u kojoj se okupljah, uglavnom, naši drugovi radnici. Rekao mi je da i ja sa grupom drugova treba za koji dan da pođem u odred. Osetio sam da mi se ovim > ukazuje poverenje i to baš od sekretara Okružnog komiteta. Nemački tenkovi i topovi, koji su ispunili ulice Kruševca, učinile mi se nekako mah. Čiča mi reče da se postaram i za pušku.

Nisam je imao, ali sam od nekih, drugova slušao kako se tu i tamo može naći po neka skrivena. Pomislio sam da ću se tako lako naoružati, ali sam doživio razočaranje, jer svuda gde mi je ukazivano da ima skrivenog oružja, čak i u dubrištima Lazaričkih njiva, nisam našao ni jedne. Kad sam o tome obavestio Čiču, odgovorio mi je da ne brinem, jer će »pušaka biti i više nego što će nam trebati«.

Pripreme za odlazak izvršio sam i samo sam čekao čas polaska. Kupio sam gumirano platno od onih koji su ga razneli iz »Obihćeva«, posle kapitulacije, te sašio kišni mantil i torbicu za hranu, želeći da izgledam kao pravi vojnik. Bio sam nestrpljiv. Očekivao sam svakog trenutka da budem obavešten o vremenu i mestu polaska. Idem ulicama i uperim pogled u prolaznike, ne bih li po njihovom držanju dokučio koji sve kao ja iščekuju čas odlaska u oružanu borbu. Ljudi našeg grada kao da sada imaju drugi izgled, kao da se u njihovom ponašanju nešto promenilo. Izgledah su mi ozbiljniji i zamišljeniji. Malo je bilo onih koji su podignute glave koraćah, kao da ih nikakva briga ne tišti.

20. jula 1941. godine sreo sam Dragoslava Lazarevića Zriku, s kojim se inače svakodnevno srećem, ah ovom prilikom on reče da žeh da mi kaže »nešto izuzetno važno«. Tajanstvenim glasom, kako smo to uobičajili kad se radi o nečemu konspirativnom, reče da su drugovi stavili u zadatak da »sutra uveče, u pola devet«, budem u selu Lazarici, ispod jednog duda kod česme, na obali Rasine, gde će nas čekati vodič i odakle treba da krenemo na mesto formiranja odreda.

Noć sam proveo ne trenuvši od uzbudjenja. U glavi su mi se rojile misli na velike borbe. Pred očima su mi lebđeli likovi partijskih rukovodilaca: Mirka Tomića, Mihajla Sremčevića, Desimira Jovanovića, Nedeljka Karaičića, čak i Mihajla Jevtića Kajla, za koga sam znao da je sada u zarobljeništvu, posle kapitulacije države. Predamnom su defilovale mase naroda koje su 27. marta manifestovale svoju ljubav prema domovini i njenoj slobodi. Setio sam se revolucionarnih pesama pevanih u TJRS-ovom sindikatu i na priredbama društva »Abrašević«. Ne znam da li u sebi ili glasno, ah sam osetio da pevam: »Diži se narode radni, ustanka kucnuo je čas« — što mi je još više davalo snage za borbu.

Zadnje minute čekanja proveo sam šetajući kroz Staru čaršiju. Sa mantilom i hranom, zavijenim u paket, prolazim pored kuće u kojoj stanuje moja devojka. Da li da joj se javim? Ali drugovi su me upozorili da o odlasku ne sme niko ništa da zna!

Nešto pre zakazanog časa stigao sam ispred duda kod Lazaričke česme, gde sam zatekao dva druga. Nisam ih pozna-

vao, ali sam im bez predomišljanja prišao i pozdravio se. Po snažnom stisku ruku učinilo mi se kao da smo stari poznanici. Bilo nas je dvadesetak, kada je čovek mladih, godina rekao: »Drugovi, krenimo! Više nema koga da čekamo«.

Išli smo niz potok prema Moravi. Kroz kukuruze sam izgubio svaku orijentaciju u kom pravcu idemo. Putem nisam osećao nikakav umor. Išli smo skoro cele noći. Negde precij svitanje *stigli* smo iznad sela Dedine, kod Zivićeve kolibe, gde smo zatekli grupu drugova koja je došla sa zbornog mesta na Rasini, kod Bivoljskog mosta. Niko od njih nije spavao, očekujući dolazak ostalih drugova. Mnoge sam i poznavao. Obradovalo me je što sam pored Čiče našao Miloja Zakića, koji se rukovao sa svima. Odmah mi je pao u oči svojom ljubaznošću i neposrednošću jedan mlađi drug. Bio je to Mihajlo Živić, avioinženjer, rodom iz Dedine. On nas je pozvao da svu donetu hranu ostavimo u kolibu. Vadeći iz svojih torbica, šta je ko doneo i slažući na jednu gomilu, odmah smo osetili tla pripadamo-jedinstvenom kolektivu.

Kada se sasvim razdanilo, pala je komanda da se postrojimo. Iako je od nas četrdesetak svega nekoliko služilo vojsku, i na -vojnički stroj se nije dugo čekalo. Odmah smo se razdelili u tri desetine. Mihajlo Živić je otpočeo da nas podučava kako se puni puška i njome nišani. Imali smo samo dve puške: jedna je bila kod stražara na obezbeđenju, pa je obuka izvedena samo s jednom puškom.

Tako se rađao Rasinski PO, čiji je komandant bio MiJoje Zakić, a pohtički komesar Desimir Čiča Jovanović.

ZADATAK SKOJEVACA

Jednog avgustovskog dana 1941. godine — seća se Dragoslav Lazarević Zrika — pozvala me je Radmila Obradović da »u tri posle podne« dođem na partijski sastanak u kuću Milenke Vuhć, koja se nalazila u Staroj čaršiji, blizu Ložionice. Sastao sam se kod Stare pošte sa Radmilom, baš u vreme kad je grad pun Nemaca i otišli kod Milanke, gde smo zatekli *samo* studentkinju Nadu Popović. Ona je došla prva, a posle nas su stigli: Nedeljko Karaičić Brka, sekretar Okružnog komiteta, Slobodan Gligorijević Ajga, Dragutin Mladenović i još jedan drug (čijeg se imena ne sećam). Sastankom je rukovodio Nedeljko Karaičić, koji je rekao da predstoji izvršenje nekoliko diverzantskih akcija u Kruševcu i najbližoj okolini: da se zapale stovarište benzina, senjak u Rasadniku, nekoliko kamiona kod kapije gradske bolnice; da se poseku telefonski stubovi između sela Dedine i Makrešina i između Čitluka i Koševa. **Utanačeno** je da sve akcije budu izvršene u isti sat i minut.

U gradu su već bile formirane diverzantske grupe i svaki od prisutnih, na sastanku kod Milanke, primio je zaduženje da vodi po jednu od tih grupa. Odgovornost za delatnost svih ovih grupa primio je Nedeljko Karaičić. Meni je dodeljena grupa skojevaca, među kojima su bili: Milen Petrović, opančarski radnik, Milan Stefanović, opančarski radnik, Hranislav Stefanović Šuca, obučarski radnik i još četiri druga skojevca (čijih imena se ne sećam). Većinu od njih sam kao opančarski radnik dobro poznao, jer sam s njima radio u radionici Janka Milojevića, koji je kao član KPJ bio često hapšen. Za imena, četiri skojevca, koje nisam poznao, iz konspirativnih razloga nisam se ni interesovao.

Moja grupa imala je zadatak da poseće telefonsko-telegrafске stubove na liniji Kruševac — Stalac i Kruševac — selo Koševi. Osim toga, moj zadatak je bio da vodama ostalih grupa podelim oružje koje se nalazilo u radionici Janka Milojevića, pa je Slobodan Gligorijević poslao kod mene Paneta Đukića. Limara da primi jedan džak pun bombi. Paneta Đukića sam lično poznao: imao je 16 ili 17 godina, bio je prilično nerazvijen ali do krajnosti spreman da se žrtvuje za Partiju. Kod mene je došao oko 5 časova posle podne. Sveta na ulici nije bilo mnogo. U radionici smo kao i obično radili i razgovarali o svemu. Čim mi je Pane prišao ustao sam od tezge i izašao da bih iz skrovišta kod nužnika uzeo bombe (koje smo avgusta meseca iz sela Čitluka preneli Vukašin Đorđević Deva, Miroslava Milovanović i ja). Bilo ih je 26, strpao sam ih u džak. I predao Paneta. On je džak zabacio preko ramena i krenuo napolje, zapitkujući me nešto baš u momentu kad je naišao jedan policijski agent, za koga sam znao da je nedavno došao iz Niša. Znajući agenta, a da ne bih pobudio sumnju, opalio sam šamar Limaru i viknuo:

— Sta stojiš s tom smrdljivom kožom. Hoćeš da se još i zarazimo?

Agent se na moje reči »šta stojiš« tako uplašio da je podigao ruke u vis i prebledeo u hcu i počeo da se trese. Hladnokrvno sam ga uhvatio za rukav, povukao u radionicu i dodao mu testiju s vodom. Prosto neverovatno s kakvom se neočekivanom brzinom sve to odigralo i -uzdržavao sam se od smeha. Pane je znao da iskoristi momenat i nesmetano je odneo džak sa bombama na određeno mesto, a agent je došavši k sebi zatražio samo da mu iz testije zalijem da opere ruke.

Zatim je došao Milen Petrović, koji je bio u drugoj grupi za sečenje bandera. Njemu sam dao 1 revolver, 1 testeru: i klešta za sečenje žice, a od municije samo 3 metka za revolver, jer više nisam imao. Drugu, koji je predvodio grupu za sečenje telefonskih veza na liniji Čitluk — Koševi — Kraljevo, dao sami

jedan revolver sa 4 metka, 1 testeru i klešta. Kako iz te grupe nisam nikoga poznavao, drugu koji je kod mene došao materijal sam dao na osnovu ugovorenog znaka. (Ta grupa je, preko groblja u Lazarici, otišla prema selima Koševi i Čitluku, ali je naišla na žandarmerijsku patrolu i bila je prinudena da se povuče, ne izvršivši zadatak).

Grupa kojom sam ja rukovodio, prema ranijem dogovoru okupila se uveče, uoči zakazanog dana akcije, u selu Bivolje, u kožari Janka Milivojevića, gde smo prenoćili. Tu smo utanačili i plan akcije. Milen Petrović i ja, dan pre toga obišli smo teren i pronašli najpogodnije prilaze telefonskim stubovima, a ujedno, utvrdili i pravce koji bi nam poslužili za odstupnicu. Odlučili smo da četiri skojevca krenu u akciju, a ja da ih čekam u kožari. Međutim, kad su drugovi prestrugali jednu banderu, između Dedine i Makrešina, ona nije pala na zemlju jer je zategla žicu, pa su bili prinuđeni da iseku još jednu. U trenutku kad su počeli da seku i žice naišao je jedan žandarm, na čije su se pitanje: »Ko je tamo?«, skojevci brzo povukli u kukuruz, a žandarm je na njih ispalio jedan metak iz puške. Povlačeći se kroz kukuruz, skojevci su uspeh da stignu u Bivolje i dođu u kožaru, gde sam ih čekao. Bih su skroz mokri i prljavi od rane jutarnje rose, da sam ih jedva prepoznao.

Akcije ostalih skojevskih grupa, o kojima sam saznao još u toku dana, nisu uspele onako kako je bilo planirano: pri paljenju benzina pao je neprijatelju u ruke Veselin Nikolić, koga su Nemci strahovito mučili na saslušanju, ali on nije odao nijednog druga; pa je najpre streljan a zatim obešen kod Spomenika kosovskih junaka; senjak u Rasadniku kao i kamioni kod bolnice takođe nisu zapaljeni, jer je ovim akcijama trebalo pristupiti tek pošto bukne plamen iz skladišta benzina. Bio bi to, zaista, prvi signal za početak ustanka oko Kruševca.

Od skojevaca, učesnika u ovim akcijama, nisu preživeli revoluciju: Veselin Nikolić, Milan Stefanović, Milen Petrović, Hranislav Stefanović Suca, a posle rata, na braniku socijalizma, ipao je i Pane Bukić Limar.

ZASTAVA RASINSKOG ODREDA

Jednog oktobarskog dana — seća se Milanka Milošević — došli su u krojačku radionicu Miladina Zajića (u Staroj čaršiji), gde sam i ja, bila zaposlena, Slobodan Gligorijević Ajga i Dragutin Mladenović Mladen, gde su i ranije dolazili zbog raznih partijskih zadataka. Sada se radilo o takvom zadatku, takav ranije nikad nismo imali. Obojica su mi, kao obično, prišli i šapatom, iz opreznosti, rekli da za naš odred treba izra-

diti zastavu, i to zastavu crvene boje. Ujedno su mi dali crtež da sa njega na platno prenesem amblem — petokraku zvezdu sa natpisom »Proleterii svih zemalja, ujedinite se!« Zastava treba da bude veličine 2 sa 1 metar.

Otišli su bez ikakvih komentara da li ću moći ili ne da izvršim ovaj zadatak, koji me je oduševio. Htela sam da naša zastava bude najlepša od svih koje sam videla, pa sam rešila da srmom izvezem kako amblem tako i celu zastavu. Činilo mi se da ću srmom izraziti svu našu ljubav za Slobodom, da ću izraditi zastavu mladosti.

Trebalo je nabaviti materijal. Nisam htela da bude od običnog platna, već od skupocene, kao krv crvene čoje, zato je odmah iskrsnulo pitanje: gde nabaviti takav materijal? Prosto sam se iznenadila kad su posle nekoliko dana dva skojevca doneli u radionicu čoju kakvu sam tražila. Po srmu sam otišla u radnju »Lafajet«, gde mi je prodavač rekao da mogu dobiti samo jedno klube, što ne bi bilo dovoljno, pa sam molila za nekoliko klubeta. Bio je znatiželjan zašto će mi tolika srma. »Potrebna mi je za jedan milje, koje sam započela još pre rata, a koje bih sada prodala, jer nas je petoro u kući i svi žive od moje zarade«. Izgleda da je to za prodavca bilo uverljivo, jer mi je prodao srme koliko sam tražila, pa sam kao na krilima odjurila kući.

Pošto nisam umela da crtam, amblem je uveličao sa Ajginog crteža skojevac Cale. Iz njegovih mršavih i slabašnih ruku proistekla je na čoji uveličana slika amblema. Taj bledoliki mladić kao da je crtežom izražavao i svoju čvrstu veru u pobedu nad fašizmom.

Čim sam dobila zadatak da izradim zastavu odreda, došla je kod mene Dragića, sestra Dragutina Mladenovića, da mi pomogne u vezenju srmom. Bila je to temperamentna, lepa devojčica; iz nje je uvek zračio neki optimizam. Ona je na komadu čoje izvezla amblem koji je trebalo da bude na drugoj strani, jer sam zamislila da zastava ima isti izgled s obe strane.

Radila sam najčešće noću, sa zamračenim prozorima, a moja majka je bila »dežurni«. Čim pas u dvorištu zalaje majka izlazi napolje i osmatra da se neko ne šunja oko kuće. Radila sam strpljivo, sa najvećim uživanjem, prosto kao pesnik dok piše stihove. Bila sam ponosna što su drugovi baš meni poverili taj zadatak. Bila sam više nego oduševljena svojim radom, ali sam pri kraju tek primetila da neće biti srme za parole »Proleterii svih zemalja, ujedinite se!«, jer sam htela da parola bude s obe strane zastave. Obratila sam se za pomoć Anđelki Lučić, studentkinji, koja mi je rekla da je njena sestra Borka dobar crtač i da ima boje shčne srmi. Zašto ne bismo pokušah!

A kada je Borka s jedne i druge strane zastave ispisala parole, činilo nam se da su od zlata.

Zastava je bila urađena. Nisam smela da je držim u mojoj kući, već sam je iz opreznosti sklonila kod skojevke "Vuke Živković. Nije mogla od oduševljenja a da ne pokaže zastavu svojoj majci Nataliji, za koju sam znala da je poreklom Nemica. Kad smo je razvile, Natalija je primetila da bi zastava bila još lepša kad bi se prikačile dve krupne, srmene kićanke, pa je otišla u drugu sobu i donela nam ih. U ruci kao da sam držala dva raskošna cveta. Prikačile smo kićanke u gornji ugao i sa svih strana počele da razgledamo naše zajedničko delo.

Do prenošenja u odred zastava je čuvana u kući kolara Voje Stefanovića, koji je sa svojom ženom Milevom pomagao NOP od njegovog početka. Zastavu smo, na Milevin predlog, uvile u čist papir, i belo platno, zatim u deblji papir da se ne bi oštetila, pa je tako umotanu uvukli u jedan stari čunak, koga je Mileva odnela u radionicu i tu ga pored ostalog materijala spustila kao nešto nevažno. Njihova kuća nalazila se pored same železničke pruge kuda je nemačka straža danonoćno patrolirala, ne sluteći da se u neposrednoj blizini nalazi zastava jednog partizanskog odreda. Mileva je okom i srcem bdila nad zastavom, samo da ne padne u ruke naših dušmana.

U radionici "Voje Stefanovića zastava je ostala od novembra 1941. do aprila 1942. godine, u iščekivanju pogodnog momenta da se prenese u odred. A u aprilu, kad je grupa omladinaca iz Kruševca odlazila u odred, Ajga Ghgorijević mi je rekao da jednom od njih predam zastavu. Odabrala sam Darka Anastasijevića Jakog koji je već bio u odreda pa je u borbi ranjen i kod nas se lečio. Otišli smo kod Mileve Stefanović pre nego što se spustilo veče. Ušli smo u kuću i pričekali je u sobi dok nije donela zastavu. Opasali smo je oko Darkova struka, ispod kaputa. Voja je za to vreme stajao na vratima, motreći da nas neko ne iznenadi. Bio je nekako posebno svečan čin. Darko je u stavu mirno, pre no što je pošao, pozdravio obraćajući nam se rečima: »Ne brinite za zastavu! Predaću je drugovima, pa makar i život bio u pitanju!« Sa stisnutom pesnicom na slepoočnici i baritonom koji je ispunjavao tišinu Milevine sobe, Darko nam je izgledao veći, snažniji, ozbiljniji. Rukovao se sa svima i otišao. Pratili smo ga mislima, nestrpljivi da što pre saznamo da h je zastava stigla u odred. A kada je ta vest došla do nas, oštetila sam je kao hajdrageniji borbeni izvestaj.

Dragutin MLADENOVIC
Aleksandar RADOVANOVIĆ ŠNAJCA
Dragoslav LAZARVIC ZRIKA
Milanka MILOSEVIC

NA GRANICI JUGOZAPADNE BANIJE 1941.

Granica jugozapadne Banije prema Bosni provlači se uglavnom suhom međom, od Kamenskog Mosta do Corkovića i Ivanjske na Uni, u dužini od skoro 50 km. Na toj međi nalaze se sela: Ghnica, Bukovlje, Bosanska Bojna, Gradina, Zborište, Stabandža, Ravnice, Dobro Selo, Banjani i Ivanjska. U navedenim selima živio je isključivo srpski živalj. Ovako povučenu granicu koristili su bivši režimi ne za zbližavanje i bratimljenje naroda s obe strane međe, već za raspirivanje Šovinizma. Otuda velikosrpski režimi nisu ostali u prijatnoj uspomeni ljudima ni sa jedne, a pogotovo ne sa bosanske strane.

Nakon kapitulacije bivše Jugoslavije i preduzimanja vlasti od ustaša međa je iskorišćena za produbljivanje jaza. Ustaše su na bosanskoj strani, svoja uporišta organizovale u Vranograču, Bužimu i Otoki, koja su od međe udaljena 5—8 km i iz kojih su upadali u srpska sela, hapsili i odvodili narod, pljačkali, ubijali i vršili druga nasilja. Kako je do ljeta 1941. iz graničnih sela već bilo dovedeno oko 500 ljudi, to je narod počeo masovno bježati i uskoro je međa opustjela, a nakon pokolja koji su ustaše izvršile 22. avgusta 1941, nije u tim selima ostala ni živa duša. Narod je uglavnom izbjegao u susjedna sela: Bojnu, Kobiljak i Zirovac. U ustaškim uporištima bilo je mnogo muslimana izbjeglih iz istočne Bosne, zvanih »muhadiri«, koji su pobjegli od četničkih pokolja. Njih su ustaše mogle lako da zavrnuju kao svoje pomagače, što su i učinili: naoružali su ih i omogućili im da upadaju u srpska sela, pljačkaju, skidaju ljetinu sa polja, odvoze stoku itd. Utoliko je bilo teže, u toku razvoja NOP, ubijediti narod s obje strane međe da mržnju treba odbaciti i premostiti stvoreni jaz.

USTAŠKI ZLOČINCI

" Prvi zločin na ovom terenu zabilježen je 4. juna. Ubijen je trgovac Jovan Mudrinić Joža, koji je držao trgovinu na mjestu zvanom Prokopanik, na cesti između "Vranograča i Bužima. Sutradan, su ustaše, s naoružanim civilima, opljačkali u selu

Bojni Jožinu braću — otjerali volove, žito, rakiju i drugo. Opljačkali su i još neke seljake u selu. Nakon par dana ustaše iz Mašinovića Sela upali su u Kobiljak, opljačkali i pretukli neke seljake.

Zloglasni komandir žandarmerijske stanice u selu Ravnicama, Pilinger, naredio je 14. jula najvidenijim ljudima da se okupe kod stanice i da ponesu hrane za 5 dana, odakle će biti upućeni na tzv. društveni rad. Jedan žandarm, Ragib Dervić, upozorio je sakupljene ljude da običu rodbinu i da se oproste, čime im je stavio do znanja da treba bježati. Kad su se pozvani ljudi okupili na cesti (njih 28 iz sela Štabandže i zaselaka) Pilinger ih je postrojio (u stroj nije ušao Rade Zec, jer je shvatio Ragibovu napomenu i tako je jedini ostao živ), natovario u već spremljena šestora kola i uputio u Gospić. Put je trajao 3 dana, a u pratnji su bila samo dva žandarma, ah nikom nije padalo na um da treba bježati. Kad je upravitelj gospićkog zatvora pročitao propratni akt, izvršio proziv i ustanovio da su svi dovedeni, nasmijao se ovolikoj naivnosti nevinih seljaka. Svi su završili u gospićkim jamama.

Ustaški tabornik iz Vrahograča Zare Pašagić odveo je 23. i 25. jula iz sela Gradine, Bosanske Bojne, Bukovlja i Glinice 13 ljudi, od kojih su trojica utekli. I drugi su mogh pobjeći (sprovodnici žandarmi su bih pijani), no nisu htjeh, jer je vladalo uvjerenje da ih vode na rad i da će, poshje završenog posla, biti pušteni kućama. Ovi su ljudi odvedeni u Veliku Kladašu, odakle su, kad je sakupljen cijeh transport, prebačeni u Topusko, natovareni u voz i otpremljeni u gospićke jame. Niko se ruje vratio.

U ovo vrijeme jedna naša grupa¹ radila je na tom terenu na pripremanju naroda za ustanak. Govorili smo ljudima da ne nasjedaju ustaškoj propagandi, da se ne odazivaju na pozive za rad, da ne dozvole da ih otpremaju iz sela, jer će biti pobijeni, da ne spavaju kod kuća da ih ne bi pohvatah, da ne predaju oružje, da čekaju dan kad će KP pozvati na ustanak. Međutim nailazili smo na malo razumijevanja. Ljudi su bih zaplašeni, htjeli su pasivnim pokoravanjem i poštenim radom da pruže dokaze da nisu protiv vlasti, da su za NDH i slično. Jednom prilikom rekao mi je Sava Medić da će žandarmi hvatati samo nas buntovnike, a ne i mirne ljude, kao što su. oni koji pomažu žandarmima i mirno rade kod svojih kuća.

Izgleda da su ustaše očekivale da će na Vidovdan doći do ustanka među srpskim seljacima. Zato su užurbano vršile pripreme i 27. i 28. juna pojačale racije, pohvatale i odvele

¹ U grupi smo bili: Pero Suzić, Pero Šaša, Mile Putnik, Ilija Baić, Jovo Dević, Buro Pužić, Buro Orelj i ja.

znatno veći broj ljudi iz ovih sela, no do tada. Uхватili su i? Peru Šašu iz sela Kobilja'ka, komunistu i organizatora ustanka iz ovog kraja i odveli ga za Vranograč, gdje mu se izgubio trag.

I 4. avgusta pohvatano je i odvedeno mnogo ljudi iz sela. Zborišta, Crvarevca, Glinice (samo iz ovog sela preko -70) i Bosanske Bojne (12). Zanimljivo je čime su se ustaše poslužile u Bojni.

Ustaše iz Vranograča došle su u kuću Nine Vujasina iz: Bosanske Bojne. Rekle su mu da pođe s njima dok pronađu, još ljudi da bi zakopah neka dva leša koja se nalaze kraj sela. Ljudi su se bili sakrili, pa ih ustaše nisu našle, ali su našle Milu Gagića i Marka Miškovića, bivšeg seoskog kneza, dvojicu koji su stalno savjetovali ljudima da se pokoravaju vlastima, da se odazivaju na rad, predaju oružje i si. I sada su oni poslužili ustašama: pronašli su još 9 skrivenih ljudi, pa su ustašesvih 12, nakon što su pokopah leševe, poveh prema Vranograču, tjerajući ih uz put da pjevaju ustaške pjesme i psujući im četničku majku. Nina Vujasin predlagao je ljudima da bježe, jernisu bih vezani, a vodila su ih četvorica ustaša. No, Gagić i »knez« odgovarali su ih od toga. To je bila poslednja usluga, koju su njih dvojica učinili ustašama.

U Vranograču su ovu grupu priključili drugima, već dovedenim. Popisivah su ih, uzimajući stvari od vrijednosti, zatim, pred noć strpali u kamion i istovarili na jednu poljanu kraj zaselka Pohce, nekih 1,5 km od Vranograča, a zatim su ustaše jednog po jednog odvodile od grupe, dovlačile do već iskopanih, jama i ubijale. Nina Vujasin, pri sprovođenju do stratišta, otrgao se od svojih sprovodnika i pobjegao. Ubijanje je nastavljeno.

Pobjegavši od krvnika Nina se uputio preko močvare i Bahća jezera ka šumi Klek. Cijelu noć je tumarao i vrtio se u krugu po šumi, ne mogavši od groze koju je preživio da nađe: put i prelaz preko riječice Glinice, iako je od kuće bio udaljen samo kojih 3—4 km i nebrojeno je puta tuđa prolazio. Put je uzalud tražio i te, i cijele druge noći — po danu se morao kriti u grmlju. Drugog dana, već sav iznemogao i izbezumljen, dosjetio se i popeo na visoku bukvu, orijentisao se i pred noć prebacio preko Glinice u seoce Urge. Ovdje je došao u vezu s poznatim ljudima, malo se okrijepio i preobučen u žensko odijelo preko sela Gradine prebacio se u Kobiljak, u zbjeg. Sada je istina o pokolju na Pohcama konačno došla iz usta preživjelog očevica, iako su s brda okolnih sela ljudi i sami vidjeli što se tamo događa.

Ovo je bilo poslednje odvođenje iz ovih sela, kojem se ljudi nisu opirali, a do tada ih je bilo odvedeno već oko 500. Više nikakve priče nisu narod mogle ubijediti da se ide na rad

— svako je znao da je to put u sigurnu smrt. Istina, da bi pokupili plodove sa svojih polja ljudi su se izlagali riziku da dođu na među i pređu je, neki su i uhvaćeni, ubijeni, no pokorni vise nisu bili; sklonih su se u brda na hrvatskoj strani. Rad članova KP postao je lakši.

Ustaše su 6. avgusta spalile cijelo selo Zborište sa zaselcima: Lončanik, Kajtezavac, Jabukovac, Lug, Breze, Grljevac — ukupno preko 500 kuća. Odvele su ih poklale svu stoku, opljačkale sve do čega su došle i poubijale 25 žena i djece kod crkve u Zborištu.

Nekohko dana ranije ustaše iz Mašinovića Sela Huso Adža i hodža iz Čaglice Mehmed Šajnović Sumbulj »sudili« su na Banjčevom mostu na Glinici dotjeranim ljudima iz srpskih sela; »presuda« je bila: na koji način ubiti čovjeka — maljem ili nožem, što su odmah i izvršavali.

POKOLJ 22. AVGUSTA

Uoči pokolja 22. avgusta komandir žandarmerijske stanice u Ravnicama, Anton Pilinger, telefonski je izvjestio svoje pretpostavljene u Glini da je u selu Zirovcu izbila pobuna i da je potrebna hitna pomoć. U stvari, pripremao se nov zločin, za koji je trebalo naći bar formalan razlog.

Pod rukovodstvom ustaškog tabornika iz Bužima i Pilingera izvršena je široko zamišljena hajka na stanovnike srpskih sela od Gradine do rijeke Une i to: Zborišta, Crkvine, Stabandže, Mrazovca, Dobrog Sela i Ivanjske. Na zvjerski način poubijano je preko 600 žena i djece. Mnogobrojna su mjesta gdje su zločini vršeni: Mojegića potok (43 žrtve), Pelin potok (preko 20), Gakov potok (38), brdo Čordašica (15), Čulumak (60), Pađen dol (preko 30), Sukundin dol (120), Bunčića dol (43) Trkulje i Tatići (preko 15), šuma Hrastovača (275 žena i djece), a u svakom potoku i jarku moglo se naći raskomadanih leševa žena i djece, koje su psi i zvjerad jeli — i sada se još nailazi na njihove kosti. Ubistva su vršena sjekirama, noževima, pa i kosama — ima dosta preživjelih, koji su izbjegli pokolju ih iskasapljeni ostali u životu. Mika Babić je izbjegla pokolju na dva mjesta: pobjegla je iz Pelina potoka i naletjela na ubice u Gakovom potoku, gdje je opet čudom ostala u životu. Prije klanja izvršena su mnoga silovanja, pa i nosećih žena. Narod koji je izbjegao pokolju bježao je u selo Zirovac, gdje su stigli i domobranci iz Gline (valjda na Pilingerovu obavijest da je u Zirovcu izbila pobuna). Vidjeći iznakažene žene i djecu tražili su objašnjenje šta se dogodilo. Kad su doznali, krenuli su s vodičem Nikolom Kekićem u Ravnice, razoružali i vezali

Tomo Vladimírski: PRENOS _ RANJENIKA

žandarme i doveli ih u Zirovac. Pokupili su ranjenike i odvezli ih u glinsku bolnicu, tako da su *mnogi ostali* u životu. Razoružane žandarme domobrani su sproveli u Glinu, no tu su ih, ustaše oslobodile i kasnije pustile.

U selu Crvarévcu, gde je bilo dvadesetak srpskih kuća, ustaše su sakupile u jednoj kući preko 250 žena i djece iz sela i okolnih zaselaka i, pošto su prethodno izvršile niz nasilja, zakovale su vrata i prozore, zapalile kuću i tako svi su u vatri sagorjeli. Bilo je slučajeva da su silovanu djevojku (kao 22-godišnju Danicu Medić Tintor iz Stabandže) nabijale zatim na kolac i tako ostavljale da umre.

Iz sela Radača poubijale su preko 150 duša na Glavici kod Počivala. Bilo je cijelih porodica iz kojih niko živ nije ostao. Naravno, selo je opljačkano, a zatim spaljeno.

Kroz ove tragedije radalo se i bratstvo. Bilo je muslimana iz uporišta Bužima i drugih koji su upozoravali svoje susjede, Srbe, da bježe iz kuća, da će biti odvođenje naroda i ubijanja. No, narod iz ovih srpskih sela, znajući da nije kriv, a vjerujući propagandi da se ljudi odvođe na rad, bio je ravnodušan i doživio je katastrofu.

Danima smo sakupljali ranjene i preklane po šumama, jarugama i potocima. Nekima smo i pomogli, ali, zbog oskudnih sanitetskih sredstava i nestručnosti, često smo im samo produžavali muke. Tako je narod ovih krajeva platio: danak svom poštenju i vjeronanju u ispravnost postupaka ustaških vlasti. Nakon ovih groznih iskušenja brojno narastaju zbjegovi u ovom dijelu Banije, da bi poslije likvidiranja žandarmerijske stanice u Zirovcu, 29. novembra 1941², došlo do formiranja Zirovačke i Bojanske čete.

Za komandira Zirovačke čete izabran je Gojko Tintor, a Bojanske Rade Grmuša Rara³. Čete su ušle u sastav Banijskog bataljona, a zadatak im je bio da kontrolišu raštrkani teritorij duž međe od Kamenskog mosta do Čorkovače, gdje su održavale vezu s Malivukovom četom, koja je djelovala oko Ivanjske. Čete su, pored akcije i kontrole terena, imale veoma važan zadatak da pohtički djeluju. Bio je potreban veliki napor da bi se savladala mržnja koja je postojala između

² Akciju je izveo Banijski NOP bataljon pod rukovodstvom. Vasilja Gaćeše. Prethodio joj je sporazum između partizana i komandira stanice, kao i još jednog žandarma (koji su nakon akcije stupili u bataljon), no ipak je došlo do puškaranja — jedan žandarm je poginuo. Zaplijenjeno je 15 karabina, 3 lovačke puške, 2 sanduka municije i 30 bombi.

³ Prema podacima Dušana Sužnjevića Bojanska četa je formirana u drugoj polovini januara 1942. godine; četu su formirali Milan Bjelajac i Dušan Sužnjević, a Rade Grmuša je postao komandir krajem istog mjeseca (prim, red.)

naroda podijeljenog međom, da se narod i na drugoj strani djelima ubijedi u pravednost borbe koju vodi narodna vojska. Teško je bilo i snabdjevanje jedinica na ovom opustošenom i opljačkanom terenu — ljetina je bila uništena, zalihe hrane opljačkane, narod ogolio i raseljen. Trebalo je dosta vještine da se borci snabdiju odjećom i obućom. Komandir Rara, po zanimanju obučar, dao je nalog da se sakupe kožni »čemer« i »ogrlice« sa konjskih kola, pa su od »čemera« pravljene gornje, a od »ogrlice«, duplo, donji dijelovi obuće. Pošto je konja i kola na ovom terenu bilo dosta, to je za neko vrijeme riješeno pitanje obuće za borce. U snabdjevanju jedinicama su pomagali NOO, AFZ i omladina. Iz Četa su angažovani svi borci koji su znah imalo da šiju, žene su plele čarape, od bijelih plahti pravile kabanice za maskiranje po snijegu i tako su jedinice rješavale ova pitanja.

Nakon što je razoružano neprijateljsko uporište u Gvozdanskom 25. decembra 1941. (u ovome nisu učestvovala pomenute čete), opsjednuta je 1. januara žandarmerijska stanica u Obijaju. Stanica je bila utvrđena, ograđena visokim zidom i uporno branjena. U njoj su se, pored žandarma, nalazile i ustaše. Stanica je prvenstveno služila za vezu Gline s Bosnom. Pri opsadi, koja je trajala 3 dana, upotrebljavan je i partizanski top »makse«, izrađen u radionici Sime Jednaka. Pošto je opsjednutima stiglo pojačanje iz Topuskog i Gline, partizani su morali odstupiti, no ni neprijatelji nisu više smjeli da ih čekaju: napustili su stanicu i povukli se za Glinu, spalivši uzput zaselak Studenu u Obijaju. I pored postavljenih naših zasjeda kod sela Hajtića, neprijatelj se probio u Glinu nakon manjih okršaja.

Tako je postao znatan slobodan teritorij u jugozapadnoj Baniji, olakšano je kontrolisanje granice prema ustaškim uporištima u Bosni, spriječeno dalje istrebljenje nevinog naroda i ubrzan razvoj NOP-a. Tek nakon likvidiranja ustaških uporišta Bužima i Vranograča (nekoliko dana nakon što su ustaše iz njih, 2. avgusta 1942. iskoristivši čas kad nije bilo naših jedinica na tom terenu, spalile 15 sela — Bojnu, Kobiljak, Obijaj i druga, preko 3000 kuća) narod ovog kraja počeo je da se vraća na svoja zgorišta, podiže bajte, pristupa obradi napuštene zemlje i do kraja rata svesrdno pomaže svoju vojsku.

Miloš SUZIC

DRUGA ČETA 1. BATALJONA KRAGUJEVAČKOG ODREDA

BORBA SA ČETNICIMA U KNICU

7. novembra 1941. godine deo 2. čete 1. bataljona Kragujevačkog odreda, jačine 35 ljudi nalazio se u Knićanskoj školi, gde smn posle stalnih borbi sa Nemcima dobili mali predah. Drugi deo čete nalazio se na Milanovačkom drumu, sprečavajući Nemce da uđu u Gornji Milanovac. U Knićanskoj šumi, koja je bila logor čete, vladala je užurbanost oko priprema za proslavu oktobarske revolucije. U školskom dvorištu gde je bio zakazan miting, uvežbavan je umetnički program koji je trebalo izvesti pred narodom.

U prvim popodnevnim časovima narod je počeo da pristiže na proslavu, naročito omladina. Pozvali smo i nekoliko harmonikaša iz mesta i okoline, među njima i Mila Balosavca, otrešitog i vedrog mladića, inače poznatog u okolini kao dobrog harmonikaša. Svirka i pesma orili su se u školskom dvorištu. Na proslavu su došli nekohko drugova iz štaba odreda, koji se nalazio u s. Toponici, kao i Mijalko Todorović Plavi. Oko petnaest časova neposredno pred početak svečanosti, sa kosa prema Bumbarevom brdu, zaštekali su mitraljezi i zapraštale puške. Meci su preletali preko logora. Iz daljine su se čuli povici pijanih četnika: »Predajte se partizani! Živeo kralj Petar! Foklaćemo komuniste!...« Plavi je odmah izdao uputstva Dušanu Koraću, komesaru 1. bataljona, a onda se sa članovima štaba uputio ka Toponici.

Dobio sam naređenje da sa svojom desetinom posednem ivicu knićanskog groblja, koje se nalazilo zapadno od logora, baš prema onoj strani odakle su četnici nadirali. Moja desetina bila je sastavljena od oprobanih boraca, dobro uvežbanih. Ja sam bio aktivni podoficir i trudio sam se da što bolje komandujem desetinom. Četnika je bilo oko dve stotine. Pod dejstvom pića, derući se išli su kao rulja, padah pod našim kuršumima,

ali je njihova premoć u ljudstvu bila vehka. Levo od moje desetine nalazio se sa grupom boraca Ljubiša Veselinović, zamenik komandira čete. Imah su zbrojovku koja je tek bila opravljena. Četnici su nas tukli jednim teškim i sa dva laka mitraljeza. Ni posle dva i po sata borbe, četnici nisu uspeh da zauzmu logor. Počeo se hvatati suton. Moja desetina se izvlačila ka Maksimovića vili, koja se nalazila pozadi logora. Zaposeh smo vilu i odatle brzom pušćanom paljbom sprećavah četnike da zauzmu logor. Ostali drugovi, sa Koraćem i Veselinovićem, zabarikadirah su se u školi i odatle tukli četnike.

Škola je bila trospratna, ali još nedovršena. Na prvom spratu nalazilo se 17 zarobljenih četnika, među kojima su bih kapetan Račić, Dangić i Todorović; prilićan broj zarobljenih bili su mobilisani seljaci. U prizemlju škole sedeo je vezan jedan Ijotićevac, koga smo uhvatili tih dana pri pokušaju da špijunira naš logor. Kada je ćuo da se četnici priblićavaju, počeo je da viće: »Napred braćo četnici, tucite ih, ima ih malo.« Naših 17 drugova kohko se zateklo u školi, prilazili su ćas jednom ćas drugom prozoru i gađah četnike. Imali šu i veću kolićinu protivtenkovskih bombi, sa jakom detonacijom, pa su četnici mislili da partizani imaju topove.

Mi u Maksimovića vih, ne znajući da h su naši drugovi još u školi ili su se povukli pred nadmoćnijim neprijateljem, ostali smo oko vile do 21 ćas, a onda krenuli prema železnićkoj stanici i žaposeli uzvišenje pored druma, kako bismo sprećili -da četnicima dođe pomoć iz Kragujevca. Ležeći u još neposećenoj saćmi (zeleni kukuruz koji se seje za stoćnu hranu), borci su podrhtavali od svećine novembarske noći. Mućila nas je neizvesnost šta je sa našim drugovima kòji su ostah u školi. Trasak bombi, pušćanih i mitraljeskih zrna i dalje je odjekivao od našeg logora. Posle 3 sata čekanja u zasedi, poslali smo druga Ševu, koji je na sebi imao železnićku uniformit, da se probije do logora i donese izveštaj. Raćunah smo da će se bez oružja, kao železnićar, lakše probiti. Kad je Ševa otišao borba kod škole počela je da jenjava. To nas je zabrinjavalo. Da li su četnici zauzeli logor?

Dugo smo čekah Ševu, ah od njega ni glasa. Skoro će i 'da svane. Odlućih smo da prekinemo neizvesnost i istim putem kojim smo i došli krenemo ka škoh. Do Maksimovića vile stigili smo u svitanje, a zatim pošli u juriš na školu, misleći da su u njoj četnici.

— Napred drugovi partizani! — komandovao sam desetini razvijenoj u strelce. »Uraaaa«, odjekivalo je iz naših grla.

Uz put smo naišli na nekoliko pijanih četnika, koji su -mislili da to četnici jurišaju, pa su pošh da im se pridruže. Brzo smo se s -njima obraćunali. A naš plotun, Korać i ostah

drugovi u školi prepoznali su naše glasove i počeli vikati: »Drugovi ne pucajte, mi smo partizani«. Zastali smo zbunjeni kad se iz škole začu harmonika. Mile Balosavae je za vreme četničkog napada, ostao sa našim drugovima u školi i sada je sa harmonikom pozdravio našu pobjedu. Ubrzo smo očistili teren oko škole od pijanih četnika. Radost je bila tim veća što niko od naših drugova nije poginuo, osim što je jedan bio lakše ranjen u prst. Meštani su nam pričali da je bilo mnogo mrtvih i ranjenih četnika, Sevu su četnici uhvatili, zatvorili u jednu pekaru i tukli ga a kasnije pustili, misleći da je stvarno železničar.

Kada se Ljubiša Veselinović sa svojom grupom povlačio u školu, ostao mu je puškomitraljez pored jedne međe, koju smo pronašli progoneći ostatke četnika. Nastavili smo prekinutu proslavu oktobarske revolucije. Ljotićevski špijun osuđen je na smrt, a zarobljene četnike sproveh smo u Toponicu, gde se nalazio štab odreda. To je bio prvi sukob našeg odreda sa četnicima posle njihove izdaje.

NA BALOSAVSKOJ GLAVICI

Još nije bilo svanulo kad smo 22. novembra iz logora čete u Lipničkoj školi, pošli pre ostalih delova našeg bataljona i zaposeli položaj na padinama Balosavske glavice, koja se nalazila iznad reke Gruže i dominira putem i prugom Kragujevac — Kraljevo. Naša, Druga četa, zaposela je deo položaja između useka pruge i puta Kragujevac — Kraljevo, iznad mosta koji je bio zapaljen. Ispred useka na reci Gruži nalazio se železnički most koji smo bili minirali, ali nismo uspehli da ga porušimo, već je bio samo malo oštećen.

Nemci su hteli po svaku cenu da uspostave železničku vezu Kragujevac — Kraljevo, a naš zadatak je bio da po svaku cenu tu vezu osujetimo. Pruga je bila porušena na više mesta. Nemci iz blokiranog Kraljeva, nastojali su da se povežu sa garnizonom u Kragujevcu. Fašistima je pošlo za rukom da oprave deo pruge od Kragujevca do Vučkovačkog tunela, ali dalje nisu mogli, jer smo ih stalno ometali. Od Kraljeva su se mogli služiti prugom do useka na Balosavskoj glavici, koja je od železničke stanice Guberevac udaljena 2—3 kilometra.

Bih smo obavestili da će Nemci s kompozicijom materijala i radnicima doći tog jutra do naših položaja radi opravke pruge, zato smo iz sela Sabante seljačkim kolima dovukli veću količinu protivtenkovskih bombi. Oko 120 naših boraca, sa obe strane useka i pruge, čekalo je u zasedi. Iz moje čete bilo je oko 40 boraca. Prikovani za vlažnu zemlju, u hladnoj novem-

barskoj noći, partizani su podrhtavali od zime. Bar da možemo da se podignemo i razmrdamo obamrle udove, ah nismo smeli otkriti svoje položaje.

Proveravam u sebi dobijena naređenja. Ne pucati dok neprijatelj ne stigne ispred mosta i iskrca se iz vagona! Karl se oglasi puškomitraljez, to će biti znak da ospemo paljbu iz svih naših oružja. Već je bilo svanulo a neprijatelj se ne pojavljuje. Najedanput čujemo da se približava stanici Guberevac.

Ubrzo smo ugledah i lokomotivu. Kompozicija se zaustavila ispred oštećenog mosta. Nemci su počeh da izlaze iz vagona i da postavljaju obezbeđenje oko mosta koga su došli da oprave. Radnici, koje su povelili iz Kraljeva, ostah su još u vagonima.

Puškomitraljezac Milivoje Jagodić pustio je rafal posred grupe Nemaca. To je bio znak da ospemo vatru. Od prvih hitaca ućutkan je nemački nišandžija na tenku koji se nalazio na otvorenom vagonu ispred lokomotive. Iz ovog tenka ispaljen je samo jedan metak preko naših glava. Mada je u prvom naletu od naše vatre popadalo dosta ranjenih i mrtvih Nemaca, fašisti su nas obasuli vatrom »šaraca« i automata, sa kojima su uglavnom bih naoružani, povlačeći se prema kompoziciji koja je počela da se kreće unazad. Levo krilo našeg borbenog poretka, gde se nalazila i moja desetina, krenulo je na juriš. Trčali smo preko oranice zasejane pšenicom i pucali. Noge su nam propadale u vlažnu oranicu, a jednom drugu su ostale i čizme u oranici, ah se nismo zaustavljali.

Pred nama se isprečio spaljeni most. Jedan partizan je pregazio nabujalu reku. Iz kanala, s druge strane mosta, ranjeni nemački vojnik tukao je iz automata. Milun Grujović, koji je jurišao ispred mene, u trku je bacio bombu na Nemca, ali ona nije eksplodirala. Sledeći Miluna u stopu, prosto sam ga gurnuo na Nemca. Nemač se kotrljao dok mu Milun nije oteo automat, a zatim ubio u kanal. Levo, u ruševinama Sokolskog doma, sakrio se jedan neprijateljski vojnik sa »šarcem«. Brzo smo ga zarobili i »šarac« oduzeli. Drugi Nemač se sakrio u podrumu Sokolskog doma punog vode i udavio se.

Posle jednog sata borbe Nemci su kupili mrtve i ranjeno i povlačili se prema kompoziciji. Ipak su na bojištu ostavili oko 20 mrtvih, koje nisu uspeh da potovare u vagone. Dok se kompozicija udaljavala prema Kraljevu, partizani su skidali odela i obuću sa mrtvih fašističkih vojnika. Dobar deo boraca moje čete koji su učestvovali u ovoj akciji, imah su na sebi nemačka odela — uniforme. Neki od njih, među njima i puškomitraljezac Jagodić stavili su i nemačke šlemove na glavu.

U ovom za nas najvećem okršaju koji smo do tada imali s Nemcima, zarobili smo: 1 »šarac«, 1 automat, 6 pušaka, 4 sanduka municije i nešto bombi. Od naših ranjen je bio samo Zivan Milović, mladić iz sela Ljubića. Posle borbe, komandant odreda Raja Nedeljković poklonio je Miloviću za pokazanu hrabrost ručni sat, jer je Milović, iako još dečak, stojeći pucao na neprijatelja.

Povukli smo se od mosta prema šumi kod sela Grabovca. Obavestih smo seljake u Balosavi da napuste svoje kuće, jer će Nemci, kako smo računah, nastojati da se osvete narodu za poraz koji su pretrpeli. Možda nije prošlo ni sat od završene borbe, a nad selom Balosava pojavili su se nemački avioni. Bombardovali su selo, a najviše Balosavsku glavicu. Ujreče smo poslali patrolu u selo da ispita posledice nemačkog bombardovanja. Nije bilo ljudskih žrtava jer je narod napustio selo, a i materijalna šteta bila je mala.

Sutradan, 23. novembra, Nemci su iz Kraljeva sa novom kompozicijom i pojačanim snagama krenuh, ali smo i njih dočekali kod Gruže i primorali da se vrate natrag. Borba na Balosavskoj glavici, sa nemačkim snagama u jačini od oko 140 ljudi, naoružanih automatima, »šarcima« i bombama, dok smo mi imali jedan puškomitraljez, bombe i puške, predstavlja jedan od većih okršaja i uspeha boraca našeg odreda pre povlačenja naših jedinica iz Srbije.

NA RAVNOM GAJU

Umor nas je savladao od stalnih akcija, ali neprijatelju ne treba dati mira. Prva četa 1. bataljona, čiji je komandir bio Milovan Ivković, vodila je borbu s Nemcima i Ijotićevcima u Končanima i Dragobraći, sprečavajući Nemce da se probiju prugom od Kragujevca prema Kraljevu. Pred nadmoćnijim neprijateljem, povukli smo se prema Goločelu i Ljubiću. Naša 2. četa, koja se nalazila u Kniću, dobila je naređenje da narednog dana u zoru (mislim da je to bio 28. novembar) krene u pomoć Prvoj četi i posedne kosu Lipe iznad Vučkovačkog tunela, ne znajući da se 1. četa povukla preko sela Goločela, ka Ljubičkoj šumi.

Još se nije bilo razdanilo, kad smo preko Ravnog Gaja krenuh prema Lipama. U stvari, to je bio samo jedan deo čete sa oko 35 drugova, dok se drugi deo odmarao na Milanovačkom drumu posle noćne borbe sa Nemcima, Ijotićevcima i nedićevcima. Kad smo stigli do raskrsnice, odakle se odvaja put prema Ravnom gaju i Kraljevu, predložio sam komandiru čete Dragiši Vasoviću da se krećemo u borbenom stroju, jer na ovom

ravnom drumu postoji mogućnost da nađemo na neprijatelja. Komandir je prihvatio moj predlog i naredio da se borci kreću kanalom sa obe strane druma, jedan za drugim na odstojanju 6 do 7 metara. Ispred nas isturili smo patrolu od 3 čoveka.

Nalazio sam se na čelu moje desetine, kad smo stigli kod transformatora, na raskrnicu starog i novog druma koji vodi prema selu Vučkovići i dalje prema železničkom tunelu. Najednom, primetismo levo od nas, na glavnom drumu, da se naša patrola pomešala sa nekim naoružanim ljudima obučenim u uniforme bivše jugoslovenske vojske. Na pitanje ko je tamo? — odgovorih su: »Nedićev jurišni bataljon«, i odmah zapitah nas: »Ko je tamo«?

Već se rasvetlo i mogli smo da vidimo jedni druge. Nedićevci su bili zbunjeni, jer su neki naši drugovi nosili nemačke uniforme, pa su pomislili da smo Nemci. Ovu njihovu zabunu smo iskoristili i zasuli ih plotunom. U redovima nedićevaca nastala je pometnja. Tukli smo ih sa oružjem koje smo zarobili od Nemaca na Balosavskoj glavici. Oba naša mitraljesca, Mihvoje Jagodić i Coja Zivaljević, bez zaklona sa samog puta, rafalima su tukli po nedićevcima. Još dok nismo došli u kontakt sa neprijateljem, borac naše čete Milan Buđevac iz sela Vučkoviće, zamolio je komandira da uz put svrati kući radi preobuke. Međutim, te noći u zaseoku je zanoćila vehka formacija Nemaca. Čim je naišao na Nemce, Buđevac se vratio natrag i obavestio komandira čete.

Videći da su pred nama ne samo nedićevci, nego i velike nemačke snage, morali smo se povući da bismo izbegli nepotrebne gubitke. Već je uvehko bio dan. Fo trojica smo se prebacivah između kuća i bolnice u Ravnom Gaju, prema Ljubićkoj šumi. Nedostajala su nam samo trojica drugova, iz patrole koja je nabasala na nedićevce. (Kasnije smo saznali da su dvojica poginula u toku borbe, možda, i od naše vatre, a trećeg kojeg smo zvali Joja, nedićevci su predali Nemcima i ovi ga transportovali u Norvešku, odakle se vratio posle rata.) Pored ovoga imali smo još jednog ranjenog borca, dok su gubici neprijatelja bili oko 100 mrtvih i ranjenih.

U Ljubiću smo našli četvoro Milovana Ivkovića, koja se predhodne noći povukla posle borbe u Končanima i Dragobraći. Posmatrali smo sa brda kako drumom prolazi nepregledna nemačka kolona. Bio je to početak prve neprijateljske ofanzive. U Ljubiću smo našli komandanta bataljona Voju Radića. Te noći smo se prebacili u Bumbarevo brdo i odatle nastavili put ka Užicu i Sandžaku. Napustili smo Sumadiju i Srbiju, povlačeći se pred nadmoćnijim neprijateljskim snagama.

Rakica JANKOVIĆ

DOBANOVCI U USTANKU

Selo Dobanovci je 1941. godine kao i do okupacije zemlje? bilo u sastavu zemunskog sreza. Kao i u susednim selima i ovde je carovao višepartijski sistem, te smo tako dočekali i okupaciju. U predratnom periodu u selu nije postojala organizacija KPJ i SKOJ-a, ali je od 1933. godine bilo đaka i studenata kao, na primer: Rada Jovančić Teča, Žarko Čizmić, Nikola Ugričić, Bora Veličković i dr Miloš Krstić (rodom iz istočne Bosne, a sve do oslobođenja bio je na dužnosti lekara u Dobanovcima), koji su širili socijalističke ideje. Oni su preko »Srpske narodne čitaonice«, okupili oko 300 omladinaca i seljaka, kojima, su pored literature iz oblasti poljoprivrede i beletristike, davali, na čitanje i marksističku literaturu.

U Dobanovcima je, zahvaljujući navedenim drugovima, 1933. godine dva dana boravila grupa od 80 studenata, članova Studentskog kulturno-umetničkog društva iz Beograda i izvela, dva prigodna programa. Studenti — gosti bih su razmešteni po seljačkim kućama i za to vreme vodili su otvorenu agitaciju, protiv buržoaskog režima koji priprema fašizaciju zemlje. U ovoj grupi studenata, bio je priličan broj članova KPJ i SKOJ-a, pa su u razobličavanju tadašnjeg režima seljacima, ukazivah na opasnost od nemačkog fašizma. Kako je predsednik upravnog odbora čitaonice Rada Jovančić Teča, student pravnog fakulteta, sa'delom radnika i seljaka, u međuvremenu bio uhapšen, a ostali članovi upravnog odbora zbog toga se pokolebali, studente su dočekali Veljko Tatić, Drago Sremac i ja, brinući se i o njihovom smeštaju. Dvodnevna agitacija studenata umnogome je uticala na meštane našeg sela.

U prvom svetskom ratu priličan broj Dobanovčana su kao austrougarski vojnici bili zarobljeni od Rusa i bili učesnici, ih očevici oktobarske revolucije. Ovi ljudi preneli su klicu ruske revolucije u naše selo, propagirajući je naročito kod siromašnih seljaka. Najistaknutiji u ovoj grupi bio je Milan.

Krstić, berberin, koji je po dolasku iz Rusije, odlazio od kuće do kuće, brijući seljake i upoznavajući ih sa onim što je preliveo u Rusiji za vreme revolucije i posle revolucije. On je oko 1925. godine proteran iz Dobanovaca i nastanio se u Petrovgradu (Zrenjaninu), gde je nastavio svoj revolucionarni rad, zbog čega je Uhapšen i u zatvoru mučki ubijen.¹

U Dobanovcima su oko 25% stanovništva bile Švabe, pa je od 1936. godine nemačka organizacija »Kulturbund« počela da viši uticaj i na naše selo. Već od 1938. godine u fašističkoj propagandi ističe se mladi učitelj Bert, rodom negde iz Bačke, koji je stao na čelo »Kulturbunda« u Dobanovcima. Nemci su se preko Berta polulegalno sastajali i planirali svoju ulogu u budućem »Velikom Nemačkom Rajhu«. Beležnik sela Raja Veljković, inače pošten čovek, nastojao je da na sve moguće načine omete »Švabe« u njihovom radu, pa je nas omladince često nagovarao da ih sačekamo posle njihovih sastanaka i razjurimo kamenicama.

U danima okupacije 6. aprila 1941. godine nalazio sam se na odsluženju kadrovske roka, kao vojnik-mehaničar ratnog vazduhoplovstva, sa dve eskadrole u selu Bojniku (nedaleko od Leskovca), gde smo stigli oko 27. marta. Aparat smo razmestili oko kuća u selu i dobro ih maskirali. Grupa vojnika-mehaničara, u kojoj sam se i ja nalazio, imala je zadatak da svako jutro pah aparate i zagreva ih do određene temperature, kako bi bili sposobni za let. Tako je bilo i 6. aprila. Dan je bio sunčan i topao, a mi mehaničari nalazili smo se u aparatima i pripremali ih za let. Ja sam bio zadužen za aparat potpukovnika Bajdeka, komandanta vazduhoplovnog puka u Nišu, inače ruskog emigranta, koji nikad nije dobro naučio naš jezik.

Samo što sam ugasio aparat, nešto desno od nas proletela je eskadrila nemačkih »meseršmita« i bombardovala grupu naših bomardera, razmeštenih nedaleko od naših eskadrila u Bojniku. Piloti su se odmah našh kraj aparata i startovali. Major Čuk (po narodnosti Slovenac) i narednik-vodnik Krsta (rodom iz Šumadije), imali su odmah zastoj mitraljeza i nisu mogli dejstvovati. Kada su se vratili na aerodrom video sam im u očima suze od besa što se nisu mogli boriti. Brza promena situacije uslovlila je da napustimo selo Bojnik i aparate. Povlačili smo se preko Kraljeva, a posle nekohko dana ostali smo bez oficira i sami smo se snalazili. Ja sam sa jednom grupom vojnika, preko Užica, došao blizu Obrenovca, gde su nas Nemci zarobili ali sam iste noći pobjegao iz zarobljeništva, prebacio se preko Save u selo Progar, odakle sam došao kući u Dobanovce.

¹ I žena Milana Krstića je poginula u policijskom zatvoru bivše Jugoslavije, a sin, sledeći roditelj, kao komunistu poginuo u NOB.

U Dobanovcima, Surčinu i Bečmenu, gde je pre rata bilo dosta Švaba, već je okupator uspostavio vlast. Nemci su odmah počeli da oduzimaju oružje i ostalu vojnu opremu. Kroz Dobanovce su defilovale nemačke motorizovane jedinice — folksojčeri su proslavljali pobjedu »Velikog Nemačkog Rajha«. Mnogima od njih bio je cilj da postanu »birgermajster«. Čitavog aprila i maja 1941. godine Dobanovčani su uglavnom pričavali kako je ko i gde proveo vreme od mobilizacije do rasula, bilo da su bili na odsluženju kadrovskog roka ili u rezervnom sastavu vojske.

Behć Stevan, pedesetogodišnjak, prepričavajući nadletanje nemačkih »štuka« nad Beogradom i pasivnost protivavionske artiljerije, nije se mogao načuditi da ni jedan nemački bombarder iako su bili obavijeni dimnim zavesama naših protivavionskih granata, nije oboren: »Lepo vidim, siguran pogodak, ah nijedan avion ne pada već ponire, baca bombe i opet se diže u vazduh?! Kad rastvorimo jedan metak, imaš šta videti: umesto crnog, sve beh barut«. Većina vojnih obveznika žalila je što nije imala prilike ni da vidi akamoli da stupi u okršaj sa »Fricevima«.

Mnogi seljaci su na sedeljkama izražavali svoje poverenje u Sovjetski Savez, tvrdeći da »Ruža neće dati Švabi da se širi, a kada ih Ruža potera, neće se ustaviti ni u Berlinu«. To bezgranično poverenje u »Ružu« nije bilo slučajno. Zika Andrić je na sedeljkama pričao: »Doći će vreme braćo da nas Hitler mobilise kao i Franjo Josif za vreme prvog svetskog rata. Lepo se prošosmo pod gazda Franjom! Evo ja osta bez jednog oka, koje sam sam sebi uništio, samo da ne pucam na braću Ruse«. Milovan Nikolić Pištolj, nadovezuje priču kako se on i mnogi drugi Sremci predali Rusima a nagluvi Joža Banović priča kako je zarobio ruskog podoficira i za to bio odlikovan, ali odmah posle prijema odlikovanja njega su Rusi zarobili: »Ne znate vi braćo šta su Crvenoharmejsci! To vam je nepobediva sila. Slušao sam ja i Lenjina. Kako taj priča! Neće sporazum Staljina i Hitlera ostati dugo«. Deda Ilija Bajić Ica, poznati demokrata, uzvikuje: »Zaratiće Ruža, paste samo šta vam deda Ica kaže; biće tu svašta, a i ovi naši komunisti će tu umešati prste i da vidiš posla: nas i Rusa dvesta mihona«. I tako teče priča na sedeljkama kojom ljudi traže izlaza iz psihičke depresije stvorene okupacijom zemlje. Imućniji pak seljaci, kao i oni koji su stekli kapitalu putem pljačke posle prvog svetskog rata ne dele takvo poverenje u Ruse: »Ostavite se vi toga. Šta će nam faliti? Evo brate, Hitler sve što uzima pošteno plaća. Dajmo mi prionuti na posao. Gledajmo ono od čega se živi, nije za nas politika«.

Pored 25% Švaba, u Dobanovcima je živelo i oko 15% Slovaka, koji se u 1941. godini nisu isticali u fašističkoj propagandi novostvorene države NDH, za razliku od Švaba koje su likovale. Najokorelji fašista iz našeg sela, bio je Martin Volf, a njega su sledili vlasnik mlina Binder, imućan seljak Frideš Holt, vlasnik ciglane Binder, zatim Ringl, mladi Balceri i siromašnije Švabe Faf i Čerika. Mladi učitelj Bert legalizovao se kao vođa »Kulturbunda«. Prvo se počelo sa šikaniranjem dobanovačkih Cigana. Polovinom maja, Frideš Holt je sa grupom istaknutih Švaba uhvatio Žiku Jovanovića Cigana, (koji je godinama nosio vehke brkove, bradu i dugu kosu), odveh ga u berbernicu i sve mu to na silu obrijali. Srbi gledajući to počeh su govorkati: »Počeše Švabe sa Zikom Ciganinom, doći će red i na nas«.

U mesecu maju susreo sam Svetozara Golubovića Mitralietu iz Batajmce, koji je tada bio član SKOJ-a ih KPJ. U kući mog brata od strica Svetozara Belića poveo se razgovor o situaciji pri čemu mi je Golubović tvrdio da će za najkraće vreme doći do sukoba između Nemačke i SSSR-a i da meštane treba odvracati da idu na bilo kakve radove u korist Nemačke i NDH. Drugi put susreli smo se na jednoj gozbi, opet kod Svetozara Behća, kad smo diskutovali o mogućnosti organizovanog rada za NOP. Od tada ga više nisam video, ali je naš razgovor ostavio dubokog korena za kasniji rad.

Nekoliko dana posle napada na Sovjetski Savez radio sam sa Žarkom Petkovićem Molerom kod imućnog mlinara-Bindera. On nas je, slušajući vesti o napredovanju nemačkih jedinica, ubeđivao u snagu i nepobedivost nemačke vojske i savetovao da se javimo na dobrovoljni rad u Nemačku, jer će Nemačka »za par godina zavladata ceo svetom«. Moler je glumio da ga pažljivo sluša i sa ironijom mu reče: »Bogami, lepa ideja, ja bih kao kolega kancelarov dobro prolazio«. Imao sam utisak da je Binder verovao u istinitost Molerovih reči, ah umesto da idemo na rad u Nemačku, Petković i ja za kratko vreme smo postali vojnici KPJ.

Od dobanovačkih Švaba najokorehji fašista bio je Martin Volf, koji je odmah po stvaranju NDH postao ustaški oficir. Martin je inače živio u Zemunu i bio je jedan od najuticajnijih ličnosti u vlasti NDH u ovom kraju. Bio je lični prijatelj Ante Pavelića, sa njime je proveo dosta vremena u emigraciji.² No i ostale Švabe nisu bile bolje, iako je pre rata među njima bio priličan broj radnika, zanatlija i siromašnih seljaka koji su se čak izdavali i za komuniste.

² Kao špijun i izdajnik likvidiran je 1943. god. u Zemunu od jedne udarne grupe NOP-a.

U julu mesecu kod Vase Majica iz Dobanovaca, došao je iz Zemuna Ilija Rogulić zvani Rajko Brka, po zanimanju metalac. Rogulić je sa Majićem razmatrao mogućnosti organizovanja NOP-a u Dobanovcima i dao mu zadatak da odmah počne s prikupljanjem oružja i municije. Kod Steve Jovanovića Kekinog, nešto pred žetvu, navratio je jedan drug (za koga je Steva samo znao da je po narodnosti Mađar) i porazgovarao o mogućnostima organizovanja NOP-a, ostavivši mu nešto letaka. Bio je to Soti Pal Andrija, u to vreme jedan od glavnih organizatora NOP-a na terenu zemunskog sreza.

Kako sam želeo da se uključim u NOP, ja sam se obraćao nekim Dobanovčanima za koje sam znao da su se pre rata isticali u propagandi socijalističkih ideja zbog čega su bili čak i zatvarani, ali su mi oni savetovani da treba čekati, da oni nemaju -još nikakvih direktiva i da treba »snage čuvati za odlučujuću borbu«. Bile su to u stvari pristalice Dragoljuba Jovanovića, vođe zemljoradničke levice.

Krajem avgusta našao sam se sa Draganom Rajnprehtom, koji me je pre toga nekohko puta tražio, ali me nije našao kod kuće i od tada smo počeli sa organizovanim radom za NOP: doturanje i rasturanje propagandnog materijala, prikupljanje oružja i ostale vojne opreme, prorada materijala i si. Moje poznanstvo sa Draganom datira još iz bivše jugoslovenske vojske, gde smo 1940/1941. godine bili četiri meseca slušaoci aeromotorističkog kursa u vazduhoplovnoj bazi u Kraljevu. Tada sam od njega i Milana Premasunca, člana PK SKOJ-a za Srbiju, dobijao u zadatak da radim među vojnicima i meštanima okolnih sela Kraljeva. Sada se veza sa Rajnprehtom nije prekidala sve do oktobra. Dragan je povremeno navraćao u Dobanovce i preko mene doturao materijal, koji sam dalje rasturao. U oktobru mesecu dao mi je zadatak da pronađem stan za jednog druga, koji će nam u buduće biti na vezi i ilegalno živeti i raditi u Dobanovcima. Bio je to Rogulić Ilija, koji je pod tuđim imenom, zvanično radio kao otkupijivač pšenice za sušaru u Surčinu, dok je preko Dragana redovno dobijao materijal. Rajnpreht je tada radio u navedenoj sušari kao ložič, jer je po profesiji bio mašinbravar.

Sušara u kojoj je Rajnić radio pripadala je Marku Rabu, vrlo naprednom čoveku, koji se u Surčinu naselio pre rata, a došao je iz Splita jer mu je otac savetovao, iako je bio vrlo imućan, da ide u svet i stvara sebi karijeru. Pošto je Marko Rab bio katolik dogovorio se sa Draganom Rajnićem, da ode u hrvatsku žandarmeriju i kao takav je radio na obaveštajnoj službi za NOP. Rab je i ovu sušaru otvorio u dogovoru sa Rajnićem, jer je to bilo vrlo pogodno za održavanje veze sa ljudima u samom Surčinu i okolnim mestima.

Po dobijenom zadatku od Rajnića da nađem smeštaj, i pored otpora imućnijih seljaka, smestio sam Roguhća tamo gde sam najmanje očekivao, kod Mare Glamočlije, poreklom Rumuhka, inače majke troje dece. Njezin muž se tada nalazio na izdržavanju kazne u Sremskoj Mitrovici, a u svoje vreme bio je jedan od istaknutih srpskih komita. Mara je i pored vehke opasnosti kojoj se izlaže jer joj je kuća u centru sela, prihvatila moj predlog sa zadovoljstvom. Sećam'se njezinih reči »Milenko, dijete, sve ću učiniti ma me i glave stalo, samo da se uništi ova nemačka gadija«. Mara Glamočlija je bila seoska krojačka pa je kod nje svakodnevno neko dolazio, što je korišćeno za održavanje veze sa meštanima.

Hija Rogulić je posle boravka kod Mare Glamočlije kratko boravio i kod Luke Kovačevića, starijeg čoveka, inače Švabe, srpskog porekla po čemu je i nosio prezime Kovačević. On je imao tri sina, od kojih su dvojica već bih u nemačkoj vojsci: I pored toga što je deda Luka nazirao naše namere, nismo mu otvoreno mogli prići. Rajko je takođe boravio kod njega, a bio je zastupnik za otkup kukuruza i pšenice za selo Dobanovce sa legitimacijom na tuđe ime. Luka Kovačević je pak bio zastupnik za otkup kukuruza i pšenice za šire područje u ovom delu Srema. Lukina žena, dobroćudna starica, čim bismo diskutovali bilo šta o političkim zbivanjima, prekidala bi nas: »Imate valjda i pametnija posla nego da samo divanite o politici! Bilo bi sreće da taj naš Hitler nije ni počeo ovaj rat«.

Dobanovčani su preko Rajnića i Roguhća redovno dobijali propagandni materijal, od koga je jedan deo ubacivan noću u stanove fašističkih porodica i imućnih Srba, kojima se tada nije moglo drugačije prići, da bi ih pridobili za NOP. Iza kuće deda Luke nalazila se kuća Steve Jovanovića, zvanog FaLkemburga po prekrupači koju je posedovao i u koju je svakodnevno dolazilo 20—30 meštana da melju kukuruz. Rajko je to koristio za održavanje veze sa ljudima iz Dobanovaca i okolnih mesta, pa je kuća Steve Jovanovića služila za punkt i ostalim ilegalcima a u periodu 1942. godine tu su živela još dva ilegalna partijska radnika: Uroš Ostojić Betić i Livada Đuro Radenko. Zahvaljujući Stevi Jovanoviću i njegovoj ženi Zlatini, ova kuća je odigrala vrlo značajnu ulogu u razvoju NOP-a ne samo sela Dobanovaca već i okolnih mesta. U Stevinu kuću su kasnije dolazili Vidoje Smilevski, instruktor PK Srbije, Marko Nikezić, sekretar Sreskog komiteta Zemun i Šoti Pal, takođe sekretar komiteta Zemun.

Decembra 1941. godine trebalo je Rogulić i ja da se zaposlimo na seči drva u dobanovačko-bečmanskom i surčinskom ataru. Ovde je već radilo nekohko stotina seljaka iz pomenutih

sela, a sem njih i nešto profesionalnih drvarskih radnika Ličana, koji su i stanovah u šumi. Rukovodstvo za eksploataciju šume bilo je smešteno delom u opštinskoj zgradi u Dobanovcima, a delom u surčinskoj železničkoj stanici. Rogulić i ja nekoliko puta smo odlazili da se zaposlimo ah u tome nismo uspeli jer je baš u to vreme došlo do otpuštanja radnika koji su stalno radili u šumi, pa se rad na organizovanju NOP-a i dalje odvijao u samom selu. A cilj našeg zaposlenja bio je upravo, da se tesnije povežemo sa radnicima i utičemo na njih da sabotiraju ovaj posao.

Do kraja 1941. godine, na organizovanju NOP-a u Dobanovcima radili su još i sledeći drugovi: Žarko Petković Moler, Milan Jovanović Baća, Steva Jovanović Kekin, Steva Jovanović Falkenburg i Ranko Popović Kika, a na tom poslu imali smo i aktivne saradnike: Branka Nožanića upravnika osnovne škole i njegovu ženu Rosu, učiteljicu, Ivana Jovanovića, mehaničara, Branka Nastića, trgovačkog pomoćnika, Đuru Latunicu, seljaka, Jakova Ivanušića, opančara (koji se tada nalazio u domobranskoj vojsci) i dr Miloša Krstića, lekara. Krajem godine prišao nam je i Veljko Tatić. Već tada je Đura Latunica, po uputstvima Roguhća, angažovao Jakova Ivanušića da iz domobranske vojske, dotura sanitetski materijal i ponešto municije (što se nastavilo sve do 1943. godine dok Ivanušić nije otišao u partizane). U tom periodu u Dobanovcima su boravila i dva Kordunaša, finansa u službi NDH. Obojica su se izjašnjavala za NOP, ali im nismo otvoreno prilazili, sumnjajući da su provokatori. Iako su u oktobru 1941. napustili Dobanovce, nismo imah nikakve provale.

Iz grupe pristalica stranke Dragoljuba Jovanovića i pored svih naših pokušaja, sem Veljka Tatića nikog nismo mogli da pridobijemo za NOP. Njih 16 nam je u tom periodu činilo velike teškoće za razvoj NOP-a. Na čelu dragoljubovaca nalazio se Rada Jovančić Teča, intelektualac, a pored još jednog intelektualca u grupi je bilo 6 zanatlija i 8 seljaka. Rada Jovančić, Ranko Arambašić, kovač, Zdravko Mavrenović, seljak, Gveja Mavrenović, seljak i Ziko Kostić, u periodu 1938—1939. godine bili su čak i hapšeni i u zatvoru proveli po nekoliko meseci. Većina iz ove grupe pre rata je otvoreno istupala protiv bivšeg režima i imala dosta uticaja kod meštana. Zdravko Mavrenović je iz najbogatije seljačke porodice u Dobanovcima, ah je pod uticajem svog ujaka Milana Bajića, predratnog narodnog poslanika, obećao policiji da će biti »lojalan građanin«.

Baš zato što je grupa dragoljubovaca u predratnom periodu imala velikog uticaja tta selo, opravdao je što su Rajnić i Rogulić pokušah da bar nekog od njih pridobiju za NOB, pa

su kasnije osim Tatića, NOP-u prišla još četiri pripadnika ove grupe (Radoslav Čizmić, stolar,³ Dragan Sremac, zidar, Svetozar Mavrenović, zemljoradnik i Žarko Cvetić, opančar.) Sećam se razgovora koje sam vodio sa pojedincima iz pomenute grupe: Zdravkom Mavrenovićem, koji je bio razborit čovek, ali i/kuće sa 200 jutara zemlje i koji je tvrdio »da Srbi sa Hrvatima, Mađarima, Rusinima i ostalim narodnostima nikada ne mogu imati zajednički rečnik«, pa je kasnije postao okoreli četnik; Žikom Kostićem, vrlo bistrim seljačićem, ali koji je tvrdio da »treba čuvati snage i biti spreman kad kućne čas-svetskog ustanka«; Rankom Arambašićem, kome sam čak ugovorio sastanak sa Rajnićem i Rogulićem, ali on na sastanak nije došao izgovarajući se »da je Rajnić Švaba, a u strane ljude se ne sme imati poverenje«.

Sem fašista i pomenute grupe dragoljubovaca, organizaciju NOP-a mnogo je ometao i Marković Žika, narednik "bivše jugoslovenske vojske, koji je sa nekolicinom imućnih seljaka (Milan Bajić, Steva Došen, Nova Miličević, Mutavdžić Ceda Džordža) nastojao po svaku cenu da stvori uporište u selu organizaciji DM, ali u tome nije dobio podršku seljaka.

21. decembra 1941. godine Dragana Rajnića su u surčin-skoj sušari Marka Raba napali žandarmi, na čelu sa narednikom Burom, ali je Dragan uspeo da pobegne i dođe kod mere u Dobanovce, ostavivši u sušari mantil, pištolj i nešto partijskog materijala. Žandarmerijski narednik Dura, koji se već tada cenio kao vrlo sposoban u pronalaženju i hvatanju komunističara, sa još dva žandarma došao je u sušaru i po pravom imenu i prezimenu tražio Rajnića. Nabasao je baš na njega i kad ga je pitao da li u sušari radi Rajnpreht Dragan, on mu je odgovorio: »Da, radi! Tu je negde u pogonu«. Dok su oni pretresali sušaru i tražili ga, Dragan je istrčao na ulicu, stigao Milana "Mavrenovića iz Dobanovaca, koji je sa kolima nešto pre toga u sušari predao kukuruz, i na pitanje da li ga može povesti za Dobanovce, Mavrenović je pristao. Kad je Dragan stigao mojoj kući, nisam momentalno bio tu pa ga je prihvatio moj otac. Pretpostavlja se da je Dragana prokazao neko od uhapšenih iz sela Jakova, koje je Rajnić držao na stalnoj vezi.

Čim sam stigao kući Dragan mi je dao zadatak da odmah "krenem u Surčin i donesem stvari koje su ostale u sušari: propagandni materijal, pištolj i ostalo. Od Roguhća sam dobio potvrdu da iz surčinske sušare, za potrebe Dobanovaca, podigmem 450 komada vreća, s tim da se obratim Marku Rabu, vlasniku sušare, ih njegovoj ženi Jelici. Odmah sam kolima krenuo na Surčin, a Dragan je ostao kod moje kuće. U centru Surčina

³ Poginuo kao borac NOVJ 1944. godine u Bosni.

sreo sam Viliku Svicera⁴, bivšeg trgovca u Dobanovcima, koji je takođe radio u sušari. Pošto nisam hteo da se zaustavljam, iako smo se poznavali, on je prišao kolima i rekao mi: »Znam sa kakvom namerom ideš u sušaru. Vraćaj se natrag, sušara je blokirana!« Odgovorio sam da idem u sušaru da uzmem vreće i da nemam nikakve veze »sa tim Švabom bravarom, radi koga je sušara blokirana«. Ipak sam poslušao Viliku i nisam otišao u sušaru, jer bih sigurno bio uhapšen.

Vrativši se neobavljena posla u Dobanovce, iste večeri prebacio sam Dragana kod Ranka Dajkovića, mog bližeg rođaka i saopštio mu ko je ovaj drug i-dao njemu ne sme nikome ništa da govori. Iako se složio sa mojim predlogom, Ranko me je zamolio da to ne bude dugo, jer se plaši represalija. Dragana je Rankov strah, i njegove porodice bio sumnjiv, pa se bez mog znanja, posle nekoliko dana, prebacio u Batajnicu kod porodice Svetozara Golubovića Mitraljete. Kako je bežeći ispred žandarma ostao bez zimskog kaputa, trebalo ga je snabdeti toplom zimskom odećom. Zdravko Mavrenović je imao dobar kožni kaput koji je rede nosio, te sam se obratio njemu za pomoć ali me je on i pored prethodnog obećanja posle par dana odbio. Nije bilo drugog izlaza, već sam mu dao nešto svog toplog zimskog veša i još nešto odeće, iako sam i sam u tome oskudevao. Dragan je posle kraćeg vremena provedenog u Batajnici napustio partijski rad na terenu i otišao u partizanski odred na Fruškoj gori.

' ROGULIĆ JE PAO

Krajem 1941. u Dobanovcima je NOP-om bilo zahvaćeno oko 70 meštana, koji su prorađivali letke i ostah partijski materijal. Rad se odvijao tako da jedan čovek nije znao za više od 2—3 saradnika sa kojima je bio povezan, da prilikom hapšenja ne bi moglo doći do izdaje veće grupe saradnika. Organizacijom NOP-a u to vreme bili su obuhvaćeni samo Srbi, povremeno su leci ubacivani u švapska i slovačka domaćinstva, kao i domaćinstva imućnijih Srba, koji u to vreme nisu bili naklonjeni pokretu. Tako je protekla 1941. godina. Ilija Rogulić Rajko Brka ostao je sve vreme u selu i sa uspehom obavljao partijske zadatke, a Dragan Rajnić je povremeno dolazio iz odreda i donosio partijski i ostali propagandni materijal.

Rogulić je u proleće 1942. prešao iz Dobanovaca u Surčin, održavajući vezu i sa Jakovom, Boljevcima i Progarom. U Progaru je aprila 1942. u sukobu sa pohcijom ranjen i za-

⁴ Zajedno sa ćerkom ubijen od fašista kao Jevrej. Nije bio aktivni saradnik NOP-a, ali nije bio ni protiv.

robljerx sa oružjem i propagandnim materijalom.⁵ Sproveden je u zemunsku bolnicu a odatle u Zagreb, gde je zlostavljan od ustaša i na kraju ubijen.

Za vreme Rogulićevog boravka u zemunskoj bolnici pripremljena je jedna udarna grupa da ga spase, ali je zbog neke nepredviđene okolnosti ova akcija odložena. Kasnije mu je preko veze dostavljeno civilno odelo s kojim je iz bolesničke sobe otišao u podrum da se presvuče, ali ga je tamo primetila jedna časna sestra i digla alarm u bolnici, te je onemogućen i taj pokušaj bekstva.

Rogulić potiče iz siromašne ličke porodice i već u mladim godinama otišao je iz Like na zanat, gde je na vlastitoj koži osetio eksploataciju. Kao skojevac je 1940. godine postao član KPJ. Njegovog revolucionarnog lika sećaju se mnogi omladinci Zemuna i većine sela bivšeg zemunskog sreza.

Bio je to divan čovek, komunista, revolucionar. Moj otac kao i ostali saradnici NOP-a u Dobanovcima mnogo su ga voleli. Uvek im je ostala u sećanju Rogulićeva mržnja prema fašistima, kad je sa uperenim pištoljem kroz prozorske zavese, posmatrajući fašiste na ulici, govorio:

— Kako bi bilo čika Milo da ili uokamo! Doći će vreme da ove žgadije nestane. Samiećemo ih kao vaš kum, Steva Falkenburg što melje kukuruz u prekupači.

Na razvitak NOP-a u Dobanovcima uticale su i borbe partizanskih jedinica u Srbiji, kao i postojanje »Užičke Republike«. Vesti sa terena Užica prenosili su rodoljubi, saznavajući ih od folksdojčera iz Dobanovaca koji su povremeno odlazili u Srbiju radi obezbeđenja poljoprivrednih proizvoda i po dolasku u selo prepričavali su kako tamo ima mnogo partizana i da se svakodnevno vode borbe. Na razvoj NOP-a u Dobanovcima isto tako uticao je i pokušaj pokrštavanja Srba, kojim je obećavan položaj birgermajstera u »Velikoj Nemačkoj«, a što smo iskoristili u propagandi za borbu protiv fašizma, kao što smo koristili i zverstva mađarskih i ustaških vlasti nad Srbima. To je urodilo plodom, pa je 1943. godine NOP-om bio obuhvaćen skoro sav srpski živalj, oko 70% Slovaka, pa čak i nekohko nemačkih porodica, a iz Dobanovaca je u NOV otišlo 142 boraca, da bi se taj broj 1944. godine popeo na 170.

U NOP-u iz Dobanovaca je poginulo 99 boraca; 29 je obešeno ili ubijeno na terenu, a nekoliko stotina je prošlo kroz logore, gde su pretrpeh.mnoga mučenja.

Milenko BELIC BELI

⁵ Jožef Lajbenšperger zvani Dim pričao mi je kasnije da je jedna partizanska trojka dobila zadatak da sačeka grupu žandarma koja je sprovodila Rogulića iz Progara, ali je grupa zakasnila pa je oslobađanja Bogulića propalo.

IZ MOG ILEGALNOG RADA

P* roljeće, drveće počinje da zeleni i u tim danima lijep i svjež izgleda moj rodni grad. Ali ovo proljeće je drugačije od ostalih, jer svu ljepotu zasjenjuju uniforme fašističke soldateske. Zemlja je okupirana. Mnogo fašista se nalazi u Prijedoru.

Sresti poznata lica i osvježiti uspomene iz bezbrižnog djetinjstva nije nimalo laka stvar. Dječije igre i mladalački snovi ostali su u aleji starih hpa i dudova, jer su prekinuti teškom stvarnošću — okupacijom. Došla su vremena i sada će sjene drveća u ovim alejama kriti druge tajne, druge sastanke, jer u Prijedoru ima dosta napredne omladine.

Teško je sresti školske drugove i komšije kao izdajnike. Ali stvarnost je tu: Tondo Bilješković, Miro Slišković, Jozo i Ahkića-Kardum i dr. postali su ustaški funkcioneri.

Šta je sa ostalima? Sve me interesuje, jer koncem 1939. godine otišla sam na rad u tvornicu »Bata« u Borovu, i poslije okupacije ponovo se vratila kući kod majke. Sve se izmijenilo. Škole su prestale sa radom. Gdje se nekada učila istorija i slušalo o junacima sada su zatvori i mučilišta.

Došlo je vrijeme da se pred narodom polaže ispit za domovinu, da se dokaže kalio mladost zna da bude hrabra, da brani svoju čast i dostojanstvo.

U kući Radmila Stefanovića u Uhci Vuka Karadžića, nedaleko od zgrade Gimnazije, okupljaju se omladinci i omladinke na sastanke. Stari učitelj Petar, otac Radmilov, ne zabranjuje sastanke, naprotiv ih pomaže ali stalno savetuje da se dobro pazi. Ovdje se već srećem sa drugovima i drugaricama iz školske klupe—od kojih saznajem i za ostale poznanike. Tu su Bogdo Stefanović, Rajko Radetić, Joco Marjanović, Ile Stojanović, Radmilo Stefanović, Slavko Havić, Vuka Miodrag, braća Midžići, Tone Artić, Aiša Aličević, Ivanka Gašić, Gospava Tešanić, Smajo Ališić, Nada Stojanović. Svi oni rade, prema svojim mogućnostima, uglavnom na organizovanju omladine.

Iako to svaki čird posebno- u svom kvartu i ulici ipak se osjeća jedinstvenost i organizaciona povezanost preko partijske organizacije.

22. jun 1941. god. osvanuo je lijep, sunčan. Na Crnića brini pored osvježenja koje daje kupanje na Sani i sunčanje koristi se prilika za sastanke i dogovore. U popodnevnim časovima nastala je prava hajka od strane pohcije, hapsi se u čitavom gradu. Pohcajac Henja bio je kod Stevanovića kuće, ali nije našao ni Radmila ni ostale drugove. Bih su na kupanju. Brzo su obaviješteni pojedinci koje je tražila pohcija, ali je i pohcajac Henja brzo stigao na plažu pa je Radmilo zaphvao prema drugoj obali Sane. Međutim, i na drugoj obah su bih policajci, pa je na sredini Sane Žiko Midžić sačekao Radmila sa čamcem i odvezao ga prema adi. Dogovoreno je da se privremeno sklone kod kuće Luke Medića. Radmila njegova sestra i ja smo mu odnijeli najpotrebnije stvari, jer je sa kupanja otišao samo u kupaćim gaćicama, a trebalo je da se prebaci na Kozaru. Krenule smo preko livada prema pruzi Prijedor — Banjaluka. Ovo je trebalo da izgleda kao neka šetnja u prirodi. Ako bi nas sve troje srele ustaše ih policajci, rekh bi smo da smo u šetnji i to ja kao Radmilova vjerenica, a Radmila je svakako sestra njegova. Tada mi je to izgledalo tohko čudno, kako mogu reći da mi je neko vjerenik, ako to zaista nije. Radmilo mi je tada rekao da se u ilegalnom radu mora snalaziti i da mi ovakav slučaj neće biti poslednji.

Kad smo došli do pruge bih smo zaprepašćeni, jer je od Banjaluke prema Prijedora išao transport ustaša, kao pojačanje za Prijedor. Pošto je transport prošao, prešli smo preko pruge. Uhvaćena je veza kojom se ide dalje za Kozaru i Radmilo je otišao u: partizane, a Radmila i ja nazad u Prijedor.

Poshje nekohko dana došla je jedna ceduljica kojom se Radmilo javio sa Kozare. Još nekohko usmenih poruka bilo je od njega. Otišao je sa četom Kozarčana u sastav Proleterskog bataljona i više se nije vratio u rodni grad.

Smaju Ahšića okupacija je zatekla kao radnika u štampariji Vućena Strpca. Poshje je štamparija, kao srpska imovina, predana Pihlera. Smajo je živio sa ocem i maćehom koji mu nisu dah ni malo topline ni nježnosti, stalno su ga progonili. Često je kod nas navraćao radi nekog zadatka. Najviše je donosio materijale za šivenje košulja za drugove u Kozari. Jednom prilikom izvadio je iz cipele i parče hartije na kome je bila ispisan partizanska zakletva. Kako su mu sijale njegove sitne crne oči dok ju je čitao! Kako je bio sretan! Mislim da sam tada znala tekst zakletve- napamet i usmeno sam ga pre-

nosila dalje, jer pisani tekst nisam mogla dobiti; trebalo je da se čita i na drugim sastancima. U predvečerje jednog dana došao je ozbiljan i mnogo zamišljen, a inače je uvek bio vedar i raspoložen, i samo mi saopštio da sutradan iz kuće nigdje ne smijem izlaziti, a ostalo ću saznati kasnije i šta treba dalje da radim. Dugi su časovi iščekivanja.

Dr Mladen Stojanović bio je zatvoren u Ženskoj zanatskoj školi. Preko Semenika, raznosiča mlijeka po gradu, sam čula šta se zbiva. Mojoj majci je bezbrižno pričao kako nema ništa novo, nego da je onaj »pas« (dr Stojanović) pokušao bjekstvo iz zatvora, ali da je ubijen na obali Sane. Kako doznati istinu, a u grad se ne smije ići! — zadatak je da se čeka. Teški su momenti neizvjesnosti.

Drugi dan je Smajo došao sav razdragan. »Čiča je sretno stigao u Kozaru« — bile su prve riječi koje je izgovorio. Akcija za bjekstvo Mladenovo iz zatvora uspjela je i još nas jače učvršćivala u naporima za druge zadatke.

Izlazeći iz grada u selo Miljkovac sastajala sani se sa Gojkom Šiljegovićem i Gojkom Kusonićem, koji su bili kuriri između Kozare i Grmeča. Soja Mrkšić je radila sa omladinom u Miljakovcima, a zajedno smo izvršavale pojedine zadatke.

Jednom prilikom Gojko Šiljegović dao nam je neke letke da prenesemo u Prijedor. Krenule smo Šipadovim vozom, koji je bio kreat domobranima i ustašama. Ušli smo u vagon sa domobranima i jedan nam je oficir pomagao da unesemo kofere i našao nam mjesto da sjednemo. Iako je to mala relacija, svega dvije stanice, za nas je to bila vječnost. Na stanici u društvu toga oficira prošle smo nesmetano pored straže i nije nam kofer pretresan. Smajo Ališić je od nas preuzeo kofer i te noći leći su bili razbacani po cijelom gradu. Kako je drago gledati uzburu neprijatelja, a čovjek zna da je i sam nešto doprinio, a ide gradom kao da ga te stvari uopšte i ne interesuju.

Jednog dana pod jesen Smajo je došao da se oprusti, jer nije više mogao kao ilegalac da ostane u Prijedoru, morao je da ide u Kozaru. I on je otišao sa Proleterskom četom u centralnu Bosnu. Drugovi koji su bili sa njim pričali su mi kako je uvijek bio vedar i raspjevan i u najtežim momentima kroz koje je prošao naš Proleterski bataljon. Poginuo je u centralnoj Bosni u borbi sa četnicima. Priča se da je svojim tijelom htio da zakloni ranjenog dr Mladena Stojanovića pa je njega zrno pogodilo kroz usta i probilo mu lobanju.

Mica i Milan Vrhovac stanuju u blizini. Mica mi se obraća kao ravnopravnom članu i saopštava da se sprema ustanak, da Partija zove na oružje, a mi smo morah predati ustaškim

vlastima i velike kuhinjske noževe. Mica je nešto oružja sakrila, zakopala ga u cvijeće u dvorištu. Iako tada još nisam mogla da sagledam značaj naših svakodnevnih sitnih akcija, izvršavala sam ih sa puno volje.

Vuka Miodrag bila je sekretar naše omladinske grupe, koja je formirana u oktobru 1941. godine. U grupi smo bile Radmila Stefanović, Ghia Kmeta i ja. Za naše sastanke i rad nisu smjele znati druge grupe, pa sam često dolazila u tešku situaciju — Smajo ili Gojko mi postavljali neki zadatak, a ja već primila druge zadatke na sastanku omladinske grupe. U grupi smo pored skupljanja materijala i potrebnih vijesti o brojnom stanju neprijatelja prorađivale i pojedine brošure. Vijesti sa Kozare o partizanskim akcijama i stanju na istočnom frontu redovno smo čitale i prenosile dalje.

Esadu Kapetanoviću smo samo u prolazu, umjesto pozdrava kazale određeni broj, čiji je redosled označavao iz koga je pravca dok se prvi broj odnosio na vojnike, a drugi na oružje i jačinu straže. Ovi izveštaji služili su za pregled neprijateljskih uporišta u našem gradu.

Bora BATOZ

POSLE RAZBIJANJA KRAJINSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Posle borbe kod sela Sikola (na Stevanskim livadama) 29. septembra 1941. godine, kada su četnici iznenadili Krajinski partizanski odred (među desetoricom poginulih partizana bio je i pohtički komesar odreda Ljuba Nešić), odred se od 158 ljudi, koliko je brojao pre borbe, smanjio na 35, a 5. oktobra je doživeo nov napad Nemaca i četnika u varošici Salaš, kojom prilikom je poginuo i drugi pohtički komesar odreda Jeremija Ilić. Posle toga, iako se gro ljudi povukao u planinu Deli-Jovan, Krajinski odred je prestao da postoji. Demorahsani ljudi, umesto da iz rejona Cokinog kladenca postupe po uputstvima profesora Predraga Kostića — da se pojedinačno ili u manjim grupicama probijaju prema selu Stubiloi (pretpostavljalo se da se tu nalaze delovi Majdanpečkog partizanskog odreda), otišli su svojim kućama, kao što je to učinila i većina posle borbe kod Sikola. Tako je 7. oktobra od Krajinskog odreda ostala samo grupica od devet ljudi¹, ah ne kao celina.

Naime, komandant odreda Branko Perić (koji se 5. oktobra odvojio od drugova pokušavajući da izvidi okolinu kojom je krstario neprijatelj) i Radivoje Baja Zivanović (upućen da izvidi selo Sikole) sastali su se 7. oktobra u selu Popovici i krenuli sami prema Rudnoj Glavi; profesor Predrag Kostić krenuo je iz atara sela Popovice (sa pojate omladinca Aranđela Matića) na teren Svrljiga i tamo ostao do proleća; Radomir Stanković »Vazduhoplovni« (koji je pogibijom Bore Milića u Salašu i nestankom Branka Perića bio najodgovorniji vojni rukovodilac odreda), Stanoje Gačić, član štaba odreda, i ja krenuh smo prvo sa povećom grupom drugova, ali'su se oni

¹ Od celog odreda ostali smo: Branko Perić, Radivoje Zivanović, Predrag Kostić, Dobrivoje Nedeljković, Stanoje Gačić, Radomir Stanković, Miomir Radosavljević, Milan Mihajlović i ja.

već na spoju atara sela Sikola i Trnjana odvojili izgovarajući se da će »u ovoj gužvi« najbolje sklonište naći blizu svojih sela. Pošto smo ostali sami, Stanković, Gačić i ja zadržali smo se u sikolskom Lugu i sutradan produžili prema selu Štubiku. U isto vreme iz blokiranog Salaša uspeli su da se pojedinačno izvuku Miomir Radosavljević Piki i Done Nedeljković. Piki je otišao u selo Rajac gde se krio sa Milanom Mihajlovićem, dok je Done, najstariji krajinski partizan, krenuo prema Zagubici, a zatim preko Homoljskih planina, posle napornog puta, stigao u štab Kučevskog partizanskog odreda čijeg je komandanta Veljka Dugoševića poznavao sa zajedničkog partijskog rada još od pre rata.

Posle razbijanja Krajinskog partizanskog odreda nastala je prava hajka na sve učesnike i simpatizere NOP-a. Hvatani su ih iznenada — na spavanju, što dovodi do sumnje da su raspolagali tačnim spiskovima i vodičima. Borski četnički odred, pod komandom Save Markovića, upao je 5. oktobra u zoru zajedno sa jednom četom Nemaca u Salaš, ubio komandira mesne partizanske čete Mihaila Gačića, a zarobio Jeremiju Išču i Boru Milića i odveo ih na streljanje.²

Četnici su ponovo uspostavili vlast okupatora u Salašu. Policijski pisar Petar Mišić, koji likvidacijom okupatorske vlasti nije ni napuštao Salaš i čak bio spreman da izvršava zadatke Mihaila Gačića kao predsednika Narodnooslobodilačkog odbora, postavljen je sada za sreskog načelnika. Staroj opštinskoj upravi naređeno je da ponovo preuzme vlast, a rimesto žandarmerijske stanice formiran je Salaški četnički odred pod komandom Bratislava Jankovića nastavnika građevinske škole. U Sikolu, V. Jasikovi, Koprivnici i Glogovici odmah su formirane četničke čete, za čije su četovođe imenovani najpre rezervni oficiri ih podoficiri: Pošto su to bih uglavnom mirni ljudi, »vojvoda« Bratislav Janković brzo ih je zamenio i na njihovo mesto postavio pustahije, kavgadžije i badavadžije, kakvi su se u selima jedino dobrovoljno i javljali u četnike. Zbog toga je, pored ostalog, četnička vlast bila još od prvog dana omrzuta u narodu,

Od Negotina je, 6. oktobra, naišao Krajinski četnički odred pod komandom Anđela Adamovića, tzv. vojvode Anđelka Krajinskog (s kojim je štab Krajinskog partizanskog odreda sklopio 13. septembra sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora, ah ga je »vojvoda« još istog dana pogazio oslobodivši

² Bora Milić je nekim čudom ostao u životu (samo je ranjen). Kad se neprijatelj udaljio on se dobauljao do kanala, ali su ga četnici ponovo otkrili i zajedno sa ostalim uhapšenim partizanima transportovali u Borski rudnik gde je prvo izlečen, a zatim streljan.

od. partizana Majdanpečkog odreda dva zarobljena Nemca). Pošto su se sastali u Šikolu, četnici oba odreda su, 7. oktobra., zapalili četiri kuće u ovom selu i počeli da hapse partizane koji su iz odreda došli svojim kućama. Demoralisane ljude, čije str porodice uglavnom bile siromašne, izgleda nije bilo lako zavarati obećanjem kojeg se četnici i Nemci nisu nikada kasnije pridržavali. Najpre su uhapšeni bivši dezerteri iz Krajinskog-partizanskog odreda: Adam Gačić, Vučko Veljković, Miša Milanović i Mile Stojanović, ali su odmah pušteni iz zatvora s tim, da pronađu ostale i jave im da se predaju jer im »neće biti ništa«.³

Parola četnika »ko se sam preda garantuje mu se da će odmah biti pušten kući« obmanula je seoske mladiće pa su i ostali bivši partizani počeli dolaziti pred zgradu opštine da se predaju. Tako su se u rukama četnika našli svi oni koji su iz odreda otišli kućama. Nemci su ih sve povukli u Borski rudnik,, a vlast u Krajini prepustila četnicima koji više nisu ni pokušavali da pravdaju svoju saradnju s okupatorom, već su tu prljavu rabotu objašnjavali potrebom »da se uništi komunizam«.

Zviški (Kučevski) partizanski odred, u čijem je sastavu bila i Majdanpečka četa, bio je prvi na udaru okupatora posle razbijanja Krajinskog odreda. Zato su krajinski četnici, pokrenuli sve svoje snage prema Majdanpeku. Predsednici seoskih opština ponovo su zauzeli svoja mesta, a četovode su pripremale platne spiskove za četnike. Jer, Nemci su plaćali za borbu protiv partizana nekom hiljadu, nekom dve, u četovodi tri hiljade dinara. Ah, pošteni ljudi su izbegavali da im se ime nađe u platnom spisku četnika.

NISMO ZNALI JEDNI ZA DRUGE

Ratko, Stanoje i ja predanih smo 6. oktobra u pojati. Mirka Gačića iz Šikola, a uveče smo krenuli prema selu Štubik da se, kako je bilo dogovoreno, nađemo sa profesorom Kostićem i sastanemo s Majdanpečkim partizanima. Usput smo-

³ Adam Gačić je pred četnicima tvrdio da je otišao u partizane jer se nije slagao sa ženom, ali kada je »uvideo da komunisti hoće da oduzimaju imanje« on je pobjegao iz njihovog odreda; Vučko Veljković kaže, da mu otac nije dozvolio da se ženi devojkom kojom je hteo pa čim je došao do oružja, pobjegao je od komunista, vratio se kući i ubio oca, zbog čega je od komunista osuđen na smrt; Mile Stojanović se pravdao da nije bio u slozi sa tastom kod koga se prizetio, ali čim je video da se komunisti »ne bore za kralja«, on se kao rezervni podnarednik vratio kući; Miša Milanović je spašen intervencijom oca, inače popularnog čoveka u Krajini.

;svratili na pojatu Joce i Bosiljke Despić gde smo se upoznali ;sa detaljima događaja u Sikolu i Salašu, a zatim smo produžili prema Trnjanskoj kafani, odakle je trebalo da skrenemo u atar sela Šarkamena. Međutim, u visini mosta preko potoka Jasenje naišli smo na četničku rulju koja je dolazila iz Negotina, usled čega smo skrenuli desno od drumu i zašli u atar sela Brestovca. Pošto smo znali da je većina partizana pala u zatvor, prebacili smo se do sela Rečke, gde nam je i šuma Alija obećavala najsigurnije sklonište.

U Rečku smo stigli u ponoć. Tu smo kod Ratkovog rođaka Stanoja Stanojlovića predanili u jednoj štali na senu. Iznenadilo nas je što četnici nisu uopšte dolazili u ovo selo. Sledeće večeri promenili smo mesto boravka i prešli kod drugog Ratkovog rođaka, Milana Brkića. Oko podne 8. oktobra se iz Brusnika vratila domaćinova žena baba Tala i sva zadihana javila nam da od Brusnika nailaze četnici i da su im se svi Brusničani, osim Branka Perića, predali. Pošto je domaćin -zahtevao da napustimo kuću, to smo se, koritom reke koja protiče pored kuće, izvukli u šumu Aliju baš kada je čelo četničke kolone ulazilo u Selo. Da bi izbegli sumnju čobana, uvukli smo puške u jednu kupu kukuruzovine i pošli prema Mokranjskom vodopadu.

Negde pred zalazak sunca izbili smo na drum koji iz sela Rečke vođi u Negotin. Tu smo sreli Daru Đuričić iz Metriša čiji je muž Zika bio član mesne partizanske grupe i zajedno sa ostalim partizanima iz Metriša takođe oteran u četnički -zatvor. Od nje smo doznali, da su osim nas, Branka, profesora Kostića, Bajje i Doneta svi ostali partizani zarobljeni. Interesantan je bio i podatak da četnici kreću preko Štubika ka Rudnoj glavi gde je upravo i trebalo da se sastanemo s majdanpečkim -partizanima.

Zbog svega toga, a znajući da se sa Profesorom ne možemo sastati, nismo se vratili po puške koje smo ostavili u šumi Aliji, već smo požurili prema Deli-Jovanu pretpostavljajući da su tamo i ostali preživeli drugovi. Tu smo silazeći od Cokinog kladenca bili sklonili i nekoliko rezervnih, pušaka, -pa će nam one sada dobro doći. Čim je pao mrak krenuli smo u Sikole. U Glavičarku smo svratili na pojatu Joce Despića od koga smo dobili detaljnije obaveštenje o situaciji oko Salaša. O Profesoru i Branku znao je samo toliko da nisu pali; -neprijatelju u ruke. On nam je pored ostalog rekao da moj otac, Mikica Gligorijević, želi da se sastane s nama. Tako će od 8. oktobra moj otac biti ne samo naš glavni saradnik već i savetnik.

Nismo odustajali od dobivenog zadatka da se prebacimo do Štubika, te smo zato sa ocem ugovorili sastanak u ataru

sela Karbulovsu gde su Sikoljani imali pivnice i vinograde. U ataru sela Brestovca smo prethodne noći naišli na još jednog -saradnika, čika Stanka Bokića, čija će nam pojata biti često svratište. Odatle smo se prebacili u atar sela Cubre, gde smo se, 11. oktobra uveče, sastali sa mojim ocem a zatim produžili za selo Jasenicu kod Sande Mladenovića, saradnika NOP-a, sa kojim je otac preko dana već ugovorio da nas povede do Rudne glave. Put Negotin — Štubik je prosto bio zakrčen od četnika i Nemaca, pa se Sanda izgleda pokolebao. Zato smo pokušah-da se sami probijemo u Majdanpek, ali smo već kod Stubika naišli na četničku zasedu. Zbog toga smo -se vratili u atar Metriša i Brestovca rešeni da tu, gde smo bih sigurni da nas ljudi neće izdati, sačekamo majdanpečke partizane. Tu smo se povezali sa Čedom Đurićem, a njegova pojata će nam biti jedno od najsigurnijih svratišta.

U Krajini je broj četnika stalno rastao. Najagilnija je bila Salaška grupa kojoj su pristupili i neki bivši članovi mesne partizanske grupe kao: Milan Bokić, Čeda Jerinić, Čeda Grujić i dr. Na organizovanju četnika isticali su se: trgovac Aca Rajčić, kafedžije Srba Krčevinac i Tisa, zatim Živojko Ružić i zet mu Boža Milosavljević, koji su i' finansirah »vojvodu« "Bratislava Jankovića. Za salaškom grupom nije izostajala ni -ona iz Sikola, kojoj je za četovođu postavljen Živadin Radičević, čovek pedesetih godina.⁴ On je nekada služio u kraljevoj gardi, pa je izgleda na toj liniji i pridobio ostale bivše gardiste za četnike: svoga sina Milana, zatim Peru Nikića, braću Adama i Peru Ognjanovića, Živana Bogdanovića i još dvadesetak siromaha koji za pare nisu mnogo vodili računa koga -služe.

I u ostalim sehama oko Salaša (Brusniku, Koprivnici, Glogovici, Trnjanu, Popovici, Luki) formirane su četničke jedinice. Njima su komandovali ljudi koji su već izražavah simpatije za Hitlera. Tako su na čelo četnika u Brusniku stali Ilija Kojić kao predsednik opštine ovog velikog sela i pop Zika Zikić kao četovođa. U Koprivnici (selo iz kojeg potiče Adam Bogosavljević, jedan od učesnika Timočke bune) na organizovanju četnika najviše se angažovao kafedžija Boža Dičić kome je, kažu, posebno stalo da svi zarobljeni partizani budu streljani. I sela Jasikova, Glogovica, Luke i Dubočane imala su četničke organizacije. U celoj Krajini samo su Metriš i Brestovac odbili da osnuju četničku organizaciju.

Pošto nismo imah veze ni s jednim partizanskim odredom ih partizanom, Stanoje Gačić (jedini član KPJ od nas trojice)

⁴ Za njega se u selu javno pričalo da je kao mladić ubio sekirom arodenog brata.

predložio je, 30. oktobra, da se prebacimo do sela Rgotine i da nekako uhvatimo vezu sa OK Partije. Ah čim smo, praćeni susnežicom, stigli u atar sela Veliko Jasikovo, dočekala nas je grupa četnika vatrom iz pušaka. Još jedanput se pokazalo da su Metriš i Brestovac naše najsigurnije utočište. Zato smo se vratili u Metriš, opet na pojatu Cede Đuričića. Tu nas je prijatno iznenadio susret sa Brankom Cehkovićem »Konjevodeem«, bivšim partizanom, koji je pušten iz četničkog zatvora u Negotinu te se opet vratio da čuva ovce kod Cede.

— Još da nađemo Branka Perića i profesora Kostića, pa će četnici videti svoga boga... Platiće mi oni kad-tad za one batine — oduševljavao se Konjevodac.

Hteh smo da se neposrednije povežemo sa mojim ocem, jer smo izgubili svaku nadu da možemo doći do Majdanpeka, utoliko pre što su se pronosile vesti da je i taj odred razbijen. Iz Bora je u međuvremenu stigla vest da su Nemci, 30. oktobra, streljali prvu grupu zarobljenih partizana. Na putu za Sikole, 2. novembra, zadanih smo u pojatici Poleksije Miljković koja je bila prazna. Javih smo se Vladi Markoviću »Socijalu« iz Brestovca, čiji je nadimak kod nas pobuđivao radoznalost. Ispostavilo se da je Vlada u pravom smislu socijalista (kažu, da mu je otac bio jedan od prvih članova Srpske socijaldemokratske partije). Tako se broj naših saradnika povećao. A kada smo stigli na Mikičinu pojatu našh smo samo moga brata Milisava kome je otac poručio da se prebacimo do pojate Živka Rajića u ataru sela Popovice. U njoj smo proveli nekoliko dana. Tada smo se uverili da do proleća ne možemo očekivati susret bilo s kojim od preživelih drugova.

O borbama oko Majdanpeka i Kučeva nismo imah podataka. Iako smo bih usamljeni, odbacili smo misao da idemo u neizvesnost. Ostaćemo u Krajini, nećemo se predati neprijatelju, tražićemo načina da se povežemo sa OK Zaječar. Zato smo 9. novembra napustili atar sela Popovice i uputili se u selo Brestovac gde smo saznah da opštinski delovođa Ljubomir Milenković i učitelj Duško Aksentijević savetuju svakome daše ne odaziva pozivu četnika.

Bila je to nova prijatna vest iz Brestovca. Jer, ako je komunist Stanko Paunović iz Brestovca, ako smo prvog sigurnog prijatelja našli u čika-Stanku Đokiću, ako smo čoveka sa nadimkom Socijal našli u Brestovcu i, konačno, ako opštinski delovođa i učitelj (najuticajniji ljudi svakog sela u Krajini) savetuju ljudima da se ne upisuju u četnike, znači da Brestovljani misle pohtički. Činjenica da nisu imah ni jednog borca, u Krajinskom partizanskom odredu, nije nas u ovoj situaciji sprečila da stupimo u neposredniji kontakt s njima. Bih smo> suviše usamljeni. Bio nam je potreban češći kontakt s ljudima.

Zbog toga se Ratko Stanković uputio u centar sela i nekako povezao sa delovođom Ljubomirom Milenkovićem. Od toga časa će naša partizanska trojka imati mnogo razloga da se kreće oko Brestovca.

13. novembra opet smo se našli kod našeg Konjevodca gde nas je sačekao izveštaj Čede Buričića da četnici sve više navraćaju u Metriš, da su bivši partizani iz Metriša koji leže u Borskom zatvoru još u životu, među njima je i Bora Milić Rkman koji se, kažu, posle izvršene operacije oporavlja u Borskoj bolnici; Mika Buričić i Vule Sibić su pušteni iz zatvora i svakodnevno se javljaju opštinskim vlastima; Steva Buričić i Tola Đorđević takođe su pušteni iz zatvora, ali ne dolaze iz Negotina. Nismo smeli da se zadržavamo u Đuričićevoj pojati već smo čekali da padne noć i da dođemo u pojatu Nikole Miloševića, koja je sa zidanom peći bila udobnija od ostalih. Ali ni tu nismo ostali dugo, jer su nas jedno jutro otkrili ovčari, među kojima je bio i predsednik opštine iz Metriša.⁵

Morali smo potražiti toplije sklonište. Uputili smo se u selo Brestovac gde smo se povezali sa Bogosavom Pavlovićem, koji je samo povećao broj naših saradnika. Nismo mogli ostati u Brestovcu već produžili za Sikole da se sastanemo sa Mikicom. Nismo više išli preko Jasenja, već preko Virova gde je bila i pojata moga brata Čede. Međutim, njegov tast Toza Jakovljević je zahtevao da napustimo pojatu, odbivši da nam i parče hleba da, jer se kaže boji da će ga Nemci zbog toga zapaliti. Nismo imali veremena da ise raspravljamo sa Tozom, već otišli na pojatu Čede Veljkovića za koga je udata moja sestra Desa. Primili su nas sa pravom bratskom toplinom.

Od čede Veljkovića doznali smo da i sikolski četnici gotovo svakodnevno pretresaju kuće i pojate mojih rođaka i da ih stalno drže pod prismotrom. Pošto smo se uverili da ni u Sikolu ne možemo opstati, vratili smo se prema Krjvolučkoj reci, ostavivši Mikici poruku da ćemo se javiti od Čede Buričića.

STANJE U MAJDANPEČKOM ODREDU

15. novembra 1941. godine doznali smo za borbe oko Kučeva i Neresnice, a iz Bora je stigla vest da su Nemci obesili grupu zarobljenih partizana iz Zviškog partizanskog odreda.

O Branku Periću, komandantu Krajinskog partizanskog odreda ispredale su se u Krajini legende. Mi nismo znali ni

⁵ Cika Stojan Stanojević, za koga se pričalo da ne voli partizane, ne samo da o nama nije obavestio četnike, već je i ostalim ovčarima zabranio da to čine.

da li je još živ. Međutim, kasniji događaji su nam razjasnili i njegov slučaj. Branko je, izgubivši vezu sa odredom u rejonu Cokinog kladenca, sišao u Sikole, a zatim se vratio u planinu gde je proveo 6. oktobar. Sutradan uveče stigao je u Popovicu, gde je se sreo sa Radivojem Zivanovićem i, pošto nisu znali, za sudbinu ostalih, drugova, krenuh su prema Rudnoj Glavi. Tamo su našli Majdanpečku četu čiji je komandir bio tada Velja Markićević. Pošto su se odmorili od napornog puta i ponovo došli do oružja, vratili su se po Markićevićevom naređenju u Krajinu da pronađu profesora Koštica i ostale drugove i da zajedno odu u Majdanpek. Branko i Radivoje su stigli ponovo u atar sela Popovice, tu se zadržali dan-dva, pa pošto nisu mogli doći u vezu sa ostalim preživelim drugovima, vratili su se u Rudnu Glavu.

Majdanpečka četa, kao 8. četa Kučevskog partizanskog odreda, prihvatila je 24. oktobra napad četnika kod Klokočevca, ali se pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja morala povući prema Majdanpeku. 26. oktobra uveče, u Majdanpeku su se našle 3. 8. i 9. četa Kučevskog odreda, a oko deset časova, 27. oktobra, na Majdanpek je otpočeo napad jakih nemačkih i četničkih snaga koji je trajao ceo dan.⁶ U toku noći sve tri partizanske čete, nad kojima je komandu objedinjavao Velja Markićević, povukle su se prema Kučevu, čime je Majdanpek prestao da postoji kao slobodna partizanska teritorija. Branko Perić je odmah ispoljio posebnu hrabrost i bio postavljen za zamenika komandira 8. čete, a u narednim borbama postao je strah i trepet za četnike.

Zbog stalnih borbi u kojima je trpeo poraze, Kučevski partizanski odred se smanjivao, tako da je 14. novembra od osam ostalo četiri čete. Četa »Senjanin Tadija« postala je 4. četa. Ovoga dana je grupa Majdanpečkih partizana, na čelu sa Sretom Vučkovićem, krenula iz Kučeva ka Rudnoj Glavi da isnit situaciju posle gubitka ove slobodne teritorije, ali je zbog dubokog snega brzo zarobljena od četnika. Spasao se samo Tika Strajinović, koji je 16. novembra obavestio Veljka Dugoševića p sudbini grupe. Ali istog dana (u nedelju 16. novembra) Nemci i četnici iznenadili su štab Kučevskog partizanskog odreda u selu Gložane, kojom prilikom je poginuo Veljko Dugošević. Posle pogibije ovog popularnog komandanta, odred je počeo da trpi poraz za porazom. Jedino se u celosti održala 4. četa pod komandom Velje Markićevića i Branka Perića kojoj

⁶ Podaci uzeti iz Hronike Poreča, a provereni preko Srete Vučkovića, Radivoja Zivanovića, Zivojina Milica i Bure Nečaka, preživelih boraca Majdanpečke partizanske čete, tj. čete »Senjanin Tadija« Kučevskog PO.

su se priključni i preživeli borci ostalih četa. Međutim, tada je izgubljeno i Kučevo kao slobodna partizanska teritorija.

Četa »Sehjanin Tadija« izvukla se ispod udara neprijatelja iz šireg rejonu Kučeva i prebacila na obalu Dunava kod sela Dobre a zatim je niz Dunav, ne nailazeći na neprijatelja, stigla do sela Boljetina. To je Markičevića navelo na ideju da prodre dublje u Poreč i da ovde učini OIHO što se nije učinilo u Krajini: da se okupe preživeli majdanpečki partizani..

SAMO DA ŠUMA OLISTA •

Zima je bivala sve oštrija. Stanoje, Ratko i ja nismo mogli više opstati u pojati Čede Duričića. Odeli su nam bila dotrajala, a pojavile su se i vaši. Sem toga, sa pojata je stoka povučena u sela, a mi u sela ne smemo. Pa i posete i pomoć onih u koje smo imah poverenja, postajale su sve rede. Imah smo utisak, da se sa hladnim danima hladi i raspoloženje naših prijatelja prema nama. Morah smo otići odatle. A kuda? Pokušaj da se pomoću delovođe Ljubomira smestimo i prezimimo u jednoj praznoj prostoriji bivše zemljoradničko-nabavlačke zadruge u Brestovcu, nije uspeo. Jedina nada bio nam je moj otac Mikica u Sikolu. Ali, to je bio veliki rizik, jer su sikolski četnici bih najbezobzirniji, a četovođa Živadin Radičević ima ambicije da i on postane »vojvoda«. Pa ipak, poručili smo Mikici da dolazimo.

Noću 16/17. novembra, po ledenoj košavi, preko Kodinog kladenca, Beljevine i Grkvišta stigli smo u Lug. Na putiću za očevu pojatu čekao nas je pas Sapej koga sam kao kučence othranio. Kao kakva objavnica stajao je na snegu i radosno mahao repom. Iz trošne pojate vio se dim. Na vratima je stajao malen, malo poguren, sa velikim brcima, moj otac. U rabatnoj kolibici kroz čiji je krov zviždala košava, bilo je toplo. Činilo nam se da smo ušli u palatu. Kad sam se malo otkravio, hrlile su misli. Nije ni čudo — u tom kutku proveo sam detinjstvo. Kao da je ceo vek prošao od dana kad sam napustio pojatu.

Tu smo ostali do 28. novembra. Na straži je bio moj brat Milisav koji je tek ušao u 16. godinu. Satima je sedeo pred" pojatom sa revolverom u džepu, dok su ovce grickale slamu u snegu.

Za nešto više od deset dana boravka u ovoj pojati uhvatili smo vezu sa Stanojevom porodicom u Salašu, pa je njegova mati Draga išla u selo Trnavac kod mlađeg sina Tiće Gačića da mu prenese naš zahtev da nas stavi u vezu sa OK Partije.. Najviše nas je mučilo to što ni s kim nismo imah veze. A po-

a-ažavajuće vesti svakodnevno su dopirale do nas. Pogibijom Veljka Dugoševića izgubili smo veliku nadu da ćemo se do proleća sastati bilo s kojim preživelim partizanom. A kad nam je Mikičina pojata postala nesigurno utočište, odlučili smo da se prebacimo u Zaječar gde ćemo lakše uhvatiti vezu sa OK Partije. Ratko Stanković je u Zaječaru imao prijatelja, železničara Jona- Bađevića, u čiju se pomoć uzdao.

28. novembra smo već ustaljenim putem pošli ka Brestovcu. U selo je ušao samo Ratko da preko Ljubomira Milenkovića pokuša da nam pribavi objave za odlazak u grad. Stanoje i ja smo produžili na pojatu Čede Buričića. Čeda nam je doneo vest da je u Boru streljana i druga grupa bivših krajskih partizana, među njima i svi Metrišanci. Streljan je i Bora Milić koga su Nemci izlečili, a kada je trebalo da se oporavi, prebačen je sanitetskim kolima na groblje i zajedno sa bolničkim nosilima spušten u raku. Nemač mu je ispalio hitac u grudima a da nije znao da je Bora i ovom prilikom samo ranjen. Kada je prišao grobar Soldatović i počeo lopatom da baca zemlju u raku, Bora je počeo da viče. Tada je prišao fašista dr Melnik, inače lekar, i ispalio iz revolvera zadnje hlice Bori u glavu. Pre toga je taj krvnik na isti način dokusurivao i ostale streljane ili obešene partizane.

Uznemirilo nas je što Ratko nije došao u zakazano vreme iz Brestovca. Crv sumnje da je možda pao neprijatelju u ruke počeo je da nas nagriža. Tek 5. decembra začusmo ugovoreni znak. Ispostavilo se da je Ratko, snabdeven u Brestovcu legitimacijom na ime »Ivan Pavlović snabdevač zemljoradničko-nabavljачke zadruge u Brestovcu koji putuje u Zaječar i "Beograd radi nabavke robe za zadrugu«, otišao u selo Rečku, gde ga je deda Stanojlo Stanojlović snabdeo novim odelom i napunio mu torbu hranom. Iznenadilo nas je što je doneo samo objavu za sebe.

Ratko je odmah izneo svoj plan: ići će u Zaječar, pa ukoliko ne bude mogao da stupi u vezu sa Okružnim komitetom, produžiće u Beograd. U svakom slučaju obavestiće nas pismom šta je uradio i šta treba mi da radimo. Saglasili smo se da pisma šalje preko tri čoveka: Čede Đuričića iz Metriša, Ljubomira Milenkovića iz Brestovca i Miloja Mišića iz Karbulova. Sadržina pisma, odnosno ugovorena šifra za svakog od navedenih saradnika, podešena je okolnostima u kojima su se ti saradnici nalazili.

Pošto smo tako ugovorili sve detaljno, 7. decembra uveče ispratili smo Ratka Stankovića prema brdu Tudorče odakle će se prebaciti do železničke stanice Tabakovac. I od tada ga

više nismo videli, niti smo u toku rata nešto saznali o njemu.⁷ Stanoje Gačić i ja vratili smo se na pojatu Mikice i Milisava Gligorijevića, pa ne primivši Ratkov izveštaj, 4. januara 1942. godine prebacili se u selo Karbulovo kod Miloja Mišića. Njegov sluga Miloš Đorđević »Burdeljan« odveo nas je u Karbulovski potok i smestio u Damjanovu pojatu. Mi smo se bez Miloševog znanja prebacili na pojatu Žike Markovića koja nas je stvarno spasla smrzanja na do tada nezapamćenoj hladnoći.

U Karbulovskom potoku ostah smo do 18. januara, kada nam je uveče stigao moj otac Mikica i doneo poražavajuću vest.

POGIBIJA BRANKA PERICA

Partizanska četa »Senjanin Tadija« je iz Boljetina prošla 4. decembra kroz selo Mosnu, a zatim je posle napornog marša stigla u selo Miroč gde je bilo sedište »vojvode« Ilije Savovića. Narod Miroča se veoma obradovao što, posle upornog uveravanja četnika da su uništeni, ponovo vidi partizane. Pošto se odmorila i prikupila nešto odela i obuće, četa je krenula prema Petrovom Selu, jer je Velja Markićević dobio obaveštenje da se ovde nalazi »odred« Ilije Savovića. Međutim, vojvoda je u međuvremenu pobjegao Nemcima u Kladovo, a Markićević koji je uporno tražio borbu sa četnicima, pokrenuo je četu prema selu Podvrška, ah u to selo je pre partizana stigla veća grupa Nemaca.

Dubok sneg i mraz iznurili su partizane pa je Markićević radije vratio četu u Petrovo Selo, ali kada je čelo kolone ulazilo u selo dočekano je vatrom četnika. Bilo je očigledno da je to organizovan napad četnika i Nemaca na premorenu partizansku četu koja je brojala oko 80 boraca. Pošto nije znala kolikom snagom neprijatelj raspolaže, četa je nastavila pokret ka selu Miroč gde su takođe već bih stigli četnici i Nemci. Velja Markićević i Branko Perić naredili su tada četi prodor u Krajinu da bi se zabacili za leđa neprijatelju.

Četa je stigla do manastira Vratne i taman kad se mislilo da je otvoren put za Krajinu, naišla je na četničku zasedu. U neravnomernoj borbi poginuo je pored ostalih hrabri vodnik 2. voda Milutin Dokić »Šumski«. Četa se prepolovljena probila iz blokade i 19. decembra stigla u selo Gornjane, a zatim se kroz otvor Vrace prebacila na teren Homolja. U Žagubici je bio štab

⁷ Posle rata saznao sam da se preko Zajčara prebacio u Beograd gde je pod imenom Ivan Pavlović živeo kod nekih prijatelja do marta 1944. godine. Šta je sa njim dalje; bilo, do sada se nije utvrdilo.

»vojnih četnika« pod komandom majora Velimira Piletića koji je kao »vojnik od reči« pozvao Markićevića da iz atara sela Laznice side sa četom u Zagubicu.⁸

Tek što je četa ušla u Zagubicu (školsko dvorište), major Pilette je pozvao u školu prvo komandira Markićevića, zatim Branka Ferića, a onda redom i komandire vodova. Kako je koji ulazio razoružavan je i odvođen u podrum gde je podvrgavan mučenjima kakvim se Specijalna policija obračunavala sa komunistima. Na žalost borci čete nisu tada znali šta se dešava sa njihovim rukovodiocima sve dok i njih nisu razoružali. Tako je 20. decembra, kada je na prevaru razoružana, prestala da postoji i ova poslednja partizanska jedinica na području gde je neposredno ili posredno operisao Krajinski partizanski odred.

31. decembra su razoružani borci čete »Senjanin Tađija« sprovedeni iz Zagubice u Kučevo gde je »vojvoda« Voja Tribrodanin preuzeo Velju Markićevića i ostale bivše borce Kučevskog partizanskog odreda, a »vojvoda« Anđelko preuzeo Branka Perića i ostale borce Krajinskog i Majdanpečkog partizanskog odreda. Branko i drugovi su prvo dovedeni u Majdanpek, a zatim su sprovedeni u Negotin. U Rudnoj Glavi je izdvojen i streljan Tika Strajinović (koga su četnici po nemačkom metodu mrtva obesili), a Branka su u Negotinu stavili u teške okove.

Svojim hrabrim držanjem Branko je hteo da spase što veći broj zarobljenih partizana tvrdeći čak da je on njih primorao da pođu u šumu. Pod pritiskom javnog mnjenja mnogi zarobljeni partizani su pušteni na slobodu, među njima i Radivoje Zivanović Baja koga su sproveli u Salaš i stavili pod kontrolu »vojvode« Bratislava Jankovića.

Branka Perića su posle mučenja u negotinskom zatvoru sproveli 18. januara u njegovo rodno mesto Brusnik, gde su naredili svim građanima sela da prisustvuju streljanju. Brankovo herojstvo o kome je narod samo prepričavao, sada se sasvim obistinilo. Vezanog su ga dovejli do centra sela i konopcem umotah za drvo kao kladu. Pop Živojin Zikić, sa redenicima na grudima, pištoljem o pojasu i s jevanđeljem u ruci, izašao je na čistinu između vezanog Branka i okupljenog naroda i

⁸ Četnici majora Piletića ili, kako ih je on nazivao, »kraljeva vojska u otadžbini« došli su u Homolje odmah posle formiranja Nedićeve vlade. Kada je u Neresnici vojvoda Anđelko potpisao 11. septembra 1941. godine sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora, isti sporazum je pomisao i predsednik »vojnih četnika« Ljuba Kilibarda. »Vojni četnici« nikada do tada nisu napadali partizane, mada nikada nisu vodili borbu ni protiv Nemaca. Čak su zvanično proklamovali rat fašističkom okupatoru. U situaciji da bira između dva zla, Velja Markićević nije mogao da odbije Piletićev poziv da sa četom side u Zagubicu.

počeo da čita: »Po milosti božjoj i volji narodnoj ...« Mrtvu tišinu zaparao je prodoran Brankov glas. Taj junak je doviknuo četnicima i popu Ziki da su izdajnici naroda i da će doći vreme kada će im taj isti narod suditi. Da bi sprečio Brankov revolucionarni uticaj na silom dovedeni narod, »vojvoda« Anđelko je komandovao plotunsku paljbu i tako prekratio život ovom bez sumnje najhrabrijem partizanu Krajine....

NAJZAD VEZA S DRUGOVIMA

Noću 18/19. januara ponovo smo se prebacili u atar sela Sikola i u Mikičinoj pojati ostali do proleća. Za to vreme saznah smo o većini drugova iz »grupe devetorice« koja se 7. oktobra, po razbijanju Krajinskog odreda razišla. Nismo još ništa znah o profesoru Košticu, Milanu Mihajloviću i Miomiru Radosavljeviću Pikiju.⁹

Došlo je toliko željeno proleće. Nestalo je visokog snega, a s njim i surove zime. Stigla nam je veza. Isplatile su se naše muke i rešenost da po cenu života ne padnemo neprijatelju u ruke. Tića Gačić nam je javio iz Trnavca da budemo spremni. Ubrzo posle toga u Sikole je došao kao četnik Čeda Zivanović zv. Arsin koji nam je bio poznat kao aktivni saradnik NOP-a. On je zajedno sa direktorom »Perionice« Franjom Lipovšom odseo u Sikolu, u kući Đorđa Lazića gde je pozvao Mikicu Gligorijevića i tražio da mu ovaj kaže šta zna o meni. Mikica je posumnjao u Čedu Arsinog, ali kada smo od Dobrile Gačić dobili izveštaj da je Čeda shćne zahteve postavljao i njoj za Stanoja, zainteresovah smo se za njegove prave namere. Preko Tiće Gačića iz sela Trnavca saznah smo da u Čedu Arsinog treba imati poverenja. Odmah zatim u Trnavac je stigao i Vojkan Jeremić koji je sa Natom Jocić došao da pojača OK Zaječar.

⁹ Tek krajem avgusta 1942. godine prilikom ponovnog formiranja odreda obavešteni smo da su Miomir Radosavljević i Milan Mihajlović bili našli utočište kod rodaka u selu Rajcu; profesor Predrag Kostić, koji se iz atara sela Popovice prebacio u selo Mečji Dol kod Svrlijiga, stupio je u vezu sa svojom ženom Kaćom i bratom pop Zivkom Kostićem i tražio mogućnost da se leči jer je bio ozbiljan plućni bolesnik. Preko prote Blagoja Popovića iz manastira Sv. Arandel uhvatio je vezu sa predsednikom opštine sela Davidovac Dušanom Radojkovićem koji ga prebacuje u svoju pojatu na planini Devici u rejonu Kovičjaka, gde ostaje do aprila 1942. godine, a zatim stupa u vezu sa OK Zaječar koji ga kasnije određuje za političkog komesara novoformiranog Krajinskog partizanskog odreda.

To je bio kraj neizvesnosti koja nas je pratila od razbijanja Krajinskog partizanskog odreda i početak oživljavanja NOP-a oko Salaša i u Krajini. Odmah smo, po uputstvima Vojkana Jeremića, počeli stvarati mesne partizanske desetine u Metrišu, Brestovcu, Salašu i Sikolu, okupljajući preživle borce i simpatizere NOP-a. Rukovodioci mesnih desetina bili su naši verni saradnici: u Metrišu Čeda Đuričić kome su se ubrzo pridružili i bivši mesni partizani ovog sela koji su preživeli teror; u Brestovcu Bogosav Pavlović kome je i dalje obilato pomagao delovođa Ljubomir Milenković; u Salašu Dobrila Gačić; u Sikolu Mikica Ghgorijević i Mihailo Jovović. Od Vojkana Jeremića smo saznali da je u Negotinu obnovljena partijska organizacija na čijem se čelu nalazio Branko Popović koji je na partijski rad došao iz Beograda.

Stanoje Gačić je zatim kao sekretar Sreskog komiteta ostao i dalje na terenu, a ja sam otišao sa odredom koji je kasnije ušao u sastav Timočkog bataljona NOVJ.

Ivan Džina GLIGORIJEVIĆ

POČETAK USTANKA U DRVARU

Poslije raspada moje jedinice u aprilskom ratu vratio sam se kući. U to vrijeme u Drvaru su se još nalazile neke jedinice Jadranske divizije, koje još nisu bile kapitulirale. Saznao sam da se vojnici iz ovih krajeva vraćaju iz svojih rasutih jedinica i idu u Drvar da se dobrovoljno jave komandi Jadranske divizije da ih uključi u svoje jedinice radi nastavljanja borbe.

Tih dana pričalo se da se u Drvaru odigrao vrlo interesantan slučaj. Došlo je do sukoba između pukovnika Mrakovića, komandanta suhoputne stanice Jadranske divizije koji je bio ustaški nastrojen pa je naređivao kapitulaciju, i art. podnarednika Bjelajca. Kad je Bjelajac (inače je rodom iz Prekaje kod Drvara) saznao za neprijateljsko djelovanje pukovnika Mrakovića, izvadio je pištolj i ulbio ga. Ovaj slučaj imao je veliki odjek kod vojnika Jadranske divizije i naroda u ovom kraju. Pošto su se još tada neke jedinice ove divizije nalazile na položajima oko Drvara, ovaj slučaj je bio nov podstrek za nastavljanje borbe. Međutim, njemačke jedinice su već tada

- bile zauzele Jajce, pa se svaki čas očekivala njihova pojava i u Drvaru. Već su se pronosile vijesti da Nijemci vode pregovore sa generalom Kukavioićem, komandantom Jadranske divizije; o predaji jedinica Nijemcima. Kad su vojnici saznali za sve ovo, a i od komunista i nekih oficira, počeli su masovno da napuštaju jedinice. Zbog toga su Nijemci (koliko mi je poznato) uspjeli da zarobe samo manji broj vojnika i oficira.

Poshje rasula Jadranske divizije ostalo je mnogo oružja i druge opreme. Narod je to skupljao, naročito puške, pištolje, bombe i po koji puškomitraljez. Nijemci su odmah poshje dolaska u Drvar izdali proglas kojim su tražili da narod vrati svu vojnu opremu i oružje prijeteći smrtnom kaznom čitavoj porodici onih koji to ne učine. U našim selima oružja je bilo dosta. Svi mi članovi Partije koji smo se vraćali kućama govorili smo narodu da skriva oružja što više, jer će mu trebati. Tako sam

se ja odmah po povratku sastao sa Milošom Baukom, sekretarom moje partijske ćelije i članom Sreskog komiteta KPJ za Drvar, koji mi je ukazao na direktivu Partije o skrivanju oružja. Poslije sam razgovarao pojedinačno sa ljudima i objašnjavao im potrebu skrivanja oružja i municije. U vezi s tim naročito sam isticao da ne nasjedaju njemačkim proglasima nego da se oružje čuva i održava. Iako je kod većine ljudi bio zavladao strah od neizvjesnosti u pogledu onoga šta će dalje biti, ipak se osjećalo kako ih stav Partije ohrabruje. U selu Podova 10 seljaka koji su imali puške rekli su da će prije dati živote nego puške predati okupatoru. To su bili prvi znaci da uspješno sprovodim direktivu koju sam dobio. Moja dva brata (Rajko¹ i Ljubo²) i ja bih smo već nabavili tri vojničke puške, nekohko bombi i jedan sanduk pušćane municije. Međutim, bilo je i dosta teškoća da bi se pojedinim seljacima spriječilo vraćanje oružja njemačkoj komandi. Najčešći razlog bio je strah od Nijemaca i međusobnih pokazivanja, pa se seljak kolebao i teško odlučivao da zadrži oružje. Oni najstrašljiviji su ipak predavali oružje izgovarajući se da je ono kod njih već kompromitovano. Bilo je, istina, i slučajeva premlaćivanja pojedinaca od strane predstavnika njemačke i ustaške vlasti da bi se iznudilo priznanje o skrivanju oružja, pa je umnogome i to uticalo na predaju oružja njemačkoj komandi.

USTAŠKA VLAST I PRVE ŽRTVE

Po uspostavljanju ustaške vlasti u Drvaru ispoljila se od prvog dana nadmenost i okrutnost njenih predstavnika, u čemu su imah dobru podršku od većine građana katohćke vjeroispovjesti, koji su bih veoma privrženi novostvorenoj NDH.

Ustaška vlast je po svaku cijenu nastojala da sakupi sve sakriveno oružje i opremu. U ovoj kampanji nastavljeno je hapšenje i premlaćivanje svih onih na koje bi neko od ustaških simpatizera ukazao (što nije bio rijedak slučaj) ih na bilo koji način pala sumnja da imaju oružje ih da pokazuju neraspoloženje prema ustaškoj vlasti. Ovakvim odnosom mjesna ustaška vlast izazvala je još prvih dana nepovjerenje prema sebi i strah kod naroda, i to se iz dana u dan sve više povećavalo.

Poshje njemačkog napada na SSSR situacija je postala još teža. Ustaše, ohrabrene njemačkim uspjesima na istočnom

¹ Rajko Bosnić poginuo kao sekretar Okružnog komiteta KPJ za Jajce 31. marta 1942. godine u Jošavci prilikom četničke izdaje.

² Ljubo Bosnić poginuo kao član Okružnog komiteta SKOJ-a Z5. maja 1944. god. u Drvaru za vreme borbe protiv nemačkog vazdušnog desanta:

frontu, počele su još okrutnije da postupaju prema narodu. Glavni razlog za ovo bila je i činjenica što je stanovništvo Drvara i njegovog šireg područja izuzev nešto osoblja u fabrikama bilo isključivo pravoslavne vjeroispovjesti sa izrazito srpskim nacionalnim osećanjem u koje ustaše ne samo da nisu imale nikakvo povjerenje nego nisu ni željele da ga steknu. Već je postalo jasno da ustaše kuju planove za sistematsko istrebljivanje srpskog življa. Prvi diskriminatorni postupak prema srpskom življu bilo je prisiljavanje na prelazak iz pravoslavne u katoličku vjeroispovijest. Dalje su uslijedile druge mjere otvorenog neprijateljstva prema svemu onome što ima srpsko obilježje. Tako su ustaše u junu u drvarskoj dolini zapalile tri pravoslavne crkve koje potiču još iz doba turske vladavine. Oni već tada počinju sa odvođenjem najuglednijih građana, radnika i seljaka, sa motivacijom upućivanja na prisilan rad. Međutim, tim ljudima se trag gubio i više se nisu vraćali, jer su bih likvidirani na najsvirepiji način i bacani u jame.

Prva veća grupa ljudi pobijena je početkom jula i bačena u jamu kod sela Risovca. U ovoj grupi iz Drvara su bih: Nikola Jovičić, dobrovoljac sa solunskog fronta i nosilac Karađorđeve zvijezde sa mačevima, Stevan Škorić, poslovođa u fabrici celuloze, Bogdan Kalaba, šef željezničke stanice Marko Jovin, mašinski inženjer i šef glavne željezničke radionice, Obrad Adamović, poslovođa u fabrici celuloze, Milan Banjac, pravoslavni sveštenik, Mihajilo Golubović, upravnik šegrtskog doma, Jovo Pećanac Dakić, zvani Bedo, radnik, Bobo Kreco, đak, Ghša Mariš, berberin, Ilija Rokvić mašinovođa, Mićo Štrbac, radnik i drugi. Ustaše su ponekog i pustile, ali samo na intervenciju uglednijih funkcionera iz drvarskih fabrika, što je zavisilo od dobrih veza i podmićivanja, budući da su ovi funkcioneri u većini bih ustaše ili privrženi ustaškoj vlasti. Ovim se htjela donekle maskirati prava namjera ustaške vlasti i stvoriti utisak kako ona proganja samo one koji su neprijateljski raspoloženi prema njoj.

PRIPREME ZA USTANAK

Rad partijske organizacije bio je veoma živ i intenzivan. Naročito se osjećala aktivnost Sreskog komiteta KPJ za Drvar, čiji su članovi do kraja shvatili svu ozbiljnost situacije i svoju ulogu i zadatke. Ovo je imalo izuzetan značaj u tim teškim i sudbonosnim danima. Drvar kao industrijsko mjesto i radnički centar pružao je veoma pogodne uslove za rad komunista. Ovo tim prije što je još ranije u Drvaru postojao snažan radnički pokret. Okupacijom zemlje i dolaskom na vlast ustaša

još više se kod naroda razvila mržnja prema fašističkim zavojevcima i njihovim slugama ustašama, još više su se zbili redovi radnika a uz njih i seljaka.

Kada je riječ o seljacima, onda treba istaći da je u ovom kraju većina seljačkih domaćinstava prije rata imala po jednog ili više svojih članova zaposlenih u preduzećima Drvara ili na šumskim radilištima koja su bila vezana za ova preduzeća. Ovo je uticalo i na emancipaciju seljaka na liniji radničkog pokreta na širem području Drvara. Zato je većina seljaka bila spremna da se zajedno sa radnicima bori ne samo protiv okupatorskih sila i njihovih domaćih slugu već i za bolje i pravednije društveno uređenje.

Na terenu sela Crvljivice, Podova i Zaglavice radila je partijska ćehja u kojoj je bilo pet članova KPJ: Miloš Bauk³, metalski radnik iz sela Crvljivica, Dušan Rodić (sin Milošev), radnik iz Zaglavića, Boško Dodig, radnik iz Crvljivice, moj brat Rajko Bosnić maturant, i ja, iz sela Podova. Sekretar partijske ćehje bio je Bauk. On je bio izvanredne radne energije i bezgranično odan radničkoj klasi i KPJ. Njegov živi temperament imao je snažan uticaj na aktivnost svakoga od nas. Sastanke ćehje održavah smo jednom sedmično, a ponekad i češće, što je zavisilo od zadataka koji su pred nas postavljeni. Osnovni sadržaj našeg rada bilo je kontaktiranje sa ljudima na terenu da ih što bolje pripremimo za aktivnost na liniji Partije, zatim prikupljanje podataka o oružju, municiji i drugoj vojnoj opremi. Trebalo je saznati koji ljudi čim raspolažu od naoružanja i opreme. Ovo nije išlo bez teškoća, u prvom redu zbog toga što je držanje oružja u tim uslovima predstavljalo najveću ličnu tajnu. Trebalo je najprije stvoriti poverenje kod ljudi da bi otvoreno rekli da ga imaju. Bilo je pojedinaca koji su nam u najvećem povjerenju priznali da imaju jednu vojničku pušku i nešto municije. Međutim, kada je došlo do ustanka, poneki od njih donijeli su, umjesto jedne, dvije pa i tri puške različitih modela.

Posebnu pažnju poklanjah smo izboru ljudi koji će na naš poziv dobrovoljno poći u šumu u odred. Kao stalni zadatak bilo je političko djelovanje — raskrinkavanje fašizma, ustaške države, režima stare Jugoslavije, i, nasuprot tome isticanje snage radničke klase koju predvodi KPJ i koja ima oslonac u SSSR. Ovo su prihvatili kao veoma snažan argument i oni koji su bili najmanje optimistički raspoloženi i u ovom su videli spas.

³ Poginuo 1942. godine isprobavajući minobacač koji je sam konstruisao.

U našem radu koristili smo svaku zgodnu priliku da dođemo u dodir i razgovaramo sa ljudima; išli smo i na razne skupove. Pošto je bilo ljetno, ljudi su se, po običaju "skupljali u mobe da bi zajednički okopavali kukuruze, kosili livade, žnjeli žito i tako se međusobno ispomagali. I ovdje su glavne teme bile postupci ustaša, okupator i rat. Svako na svoj način bio je prožet strahom od toga što može donijeti budućnost.

Mi koji smo još bili zaposleni u preduzećima svakodnevno smo vodili razgovore sa radnicima, jer su oni pokazivah vehko interesovanje za zbivanja kako kod nas, tako i u drugim krajevima i u svijetu uopšte. Značajnu ulogu imale su radio-vijesti, do kojih je bilo vrlo teško doći, jer su ustaške vlasti oduzele sve radio-aparate, u prvom redu od srpskog stanovništva, a i od svih ostalih koji nisu bih provjereni i do kraja odani ustašama. Ipak su pojedinci, pomoću poznanstava i veza sa poštenim hrvatskim porodicama, uspijevah da dođu do radio-vijesti, koje smo ini preko određenih ljudi slah u sela. U selu Podovi skoro svakodnevno smo dobivah radio-vijesti od Milana Bojanića, službenika željezničke radionice u Drvaru. On nam je donosio informacije i o raspoloženju među radnicima u preduzećima, što nas je naročito interesovalo.

Ah i pored toga¹ stalno se osećala potreba da i mi imamo svoj radio-aparat na terenu. U traženju mogućnosti da se on nabavi saznah smo da Miloš Grahovac, lugar iz sela Vrtoče, ima radio-aparat koji krije od ustaša. Grahovac je bio nepovjerljiv prema komunistima, ah je ipak Marku i Savi Srdiću pošlo za rukom da preko lugarevog sina Save dođu do radio-aparata.

Kada je aparat donet u šumu, baterije su već skoro bile pregorele. Da bismo nabavili baterije, Miloš Bauk je uputio Savu Srdića Kožara u Oštrelj kod "Vase Kolečevića, člana KPJ, ali Vaša nije uspio da dođe do njih. Poslije je upućen Marko Srdić u Bosanski Petrovac gdje je kupio 50 komada baterija. To nas je sve obradovalo. Međutim, naša radost nije bila dugog vijeka, jer je Bauk, pokušavajući da otkloni neki manji kvar, napravio kratak spoj što je prouzrokovalo veće oštećenje aparata. Tako smo ponovo ostali bez radija.

U drugoj polovini juna određeni su vojni povjerenici na drvarskom terenu: Miloš Bauk u selu Crvljivica, a Rajko Bosnić⁴ u selu Podovima. Zadatak vojnog povjerenika bio je veoma odgovoran pa se morao držati u strogoj tajnosti, često van znanja drugih članova KPJ. Zbog toga su njih dvojica dosta pitanja rješavah sami. Mi članovi KPJ dobivah smo

⁴ Pored ovog zaduženja Rajko je u našoj partijskoj ćeliji bio zadužen da rukovodi radom skojevske organizacije drvarske opštine.

samo određene konkretne zadatke u vezi sa radom na stvaranju vojnih, jedinica. Ja sam znao samo za određeni broj ljudi koji će na poziv Partije poći u šumu i to onih sa kojima sam odranije radio. Samo su vojni povjerenici imah ceo pregled stanja na našem terenu i to su držali u tajnosti sve dok se nije pristupilo formiranju odreda.

O pitanju ideološko-političke izgradnje u početku nismo imah neki ustaljeni plan. Partijskog materijala bilo je malo jer se do njega teško dolazilo. Mnogo nam je koristio Rajko jer je on još kao đak i napredan omladinac ozbiljnije proučavao marksističku literaturu i posjedovao određeno znanje iz te oblasti. Miloš Bauk je posvetio veoma mnogo pažnje ličnoj izgradnji. Uopšte uzevši svi smo bili jako zainteresovani da što više naučimo. O nabavci materijala za čitanje brinuli su se Bauk i Rajko. Sjećam se da smo između ostalih čitah knjigu »Mati« od Gorkog, zatim »Kako se kalio čelik« od Ostrovskeg i mnoge brošure. Najviše mi je ostao u pamćenju materijal o razvitku društva. Pored toga dobivah smo redovno i neke druge materijale kao što je časopis »30 dana« i list »Radnički tjednik«. Međutim, treba napomenuti da pored redovnog rada nije ostajalo dovoljno vremena za čitanje, pogotovo kad se ima u vidu da se to činilo najčešće noću pored petrolejske lampe.

FORMIRANJE ODREDA

Poshje njemačkog napada na SSSR kod naroda je zavladalo ohrabrenje da će SSSR sa svojom Crvenom armijom brzo slomiti fašizam. Vjera u SSSR i KPJ držala je kod naroda moral na visokom stepenu. Tako sam koncem juna, na sastanku čehje, dobio zadatak da sa Bojanom Baukom i Boškom Dodigom pronađem pogodno mjesto za logor partizanskog odreda koji treba da se formira. Mjesto logora trebalo je pronaći u šumi desetak kilometara sjevernije od Drvara negdje u širem predjelu Deline kose — Gorani — Sljeme s tim da odgovara svim uslovima. Odmah na tom sastanku smo se dogovorili kad i odakle da pođemo. Prvog dana vršili ano izviđanje terena u širem rejonu Gorani — Sljeme. Ova mjesta su nas najviše privlačila zbog toga što smo računali da bi se u slučaju dužeg zadržavanja u tom logoru mogli sa izvora Gorani snabdijevati vodom, što je bio jedan od najvažnijih uslova. Izvidevši teren, konstatovah smo da na njemu nema pogodnog mjesta za logor koje bi odgovaralo svim uslovima. Odlučili smo da izvidimo širi rejon Dehne kose. Nakon nekohko dana pošli smo ponovo u izviđanje i najzad pronašli po-

godilo mjesto- na jugozapadnim padinama Deline kose, nedaleko od kuće Petrovića. Sa ovim smo upoznali Miloša Bauka, i on se složio sa našim prijedlogom.

20. jula sastao sam se sa Milošom Baukom i mojim bratom Rajkom. Tom prilikom mi je rečeno da 22. jula uveče treba poći u logor,⁵ s tim da svi drugovi ponesu sve što imaju od oružja i municije, kao i hranu za dva do tri dana. Mjesto prikupljanja za one drugove koje sam obavještavao bilo je određeno kod Gigića lokve, nedaleko od željezničke stanice Pasjak, a za one koje je obavještavao Bauk bilo je u Gaju, 2 km sjeverozapadno od želj. stanice Pasjak. Zakazano je da se obje grupe sastanu 1 km sjeverno od Rečkovca, u blizini kuće Rakovića.

Ustaška vlast je osjetila da se nešto nepovoljno za njih sprema, pa je za 23. jul uputila službene pozive za oko 380 uglednih ljudi da se jave ustaškoj vlasti u Drvaru sa hčnom opremom i hranom za dva dana. Kako su pripreme za formiranje odreda privođene kraju, a i zbog toga što su ustaše pozvale veliki broj ljudi, odmah je zakazan sastanak partijske ćehje. Sekretar ćelije izložio je zadatak koji je postavio Sreski komitet KPJ za Drvar — da obavijestimo sve od ustaša pozvate ljude da se pozivu ne odazivaju, već da se sklanjaju u šumu. Već sljedećeg dana pokazalo se koliko je ova odluka bila pravilna. Ustaškoj vlasti, se javio samo Jandrija Bosnić⁵ opštinski bilježnik, i još nekoliko kolebljivaca. Zato su razjareni predstavnici ustaške vlasti uputili svoje patrola da po gradu hvataju i hapse koga god zateknu na ulici. Usled straha od odmazde panika je zahvatila građane Drvara, a naročito radnike pilane i tvornice celuloze, među kojima je bilo najviše pozvanih. Oni šu napustili radna mjesta, preskakali tvorničku ogradu i bježali van grada kućama i u šumu. Njima više nije bilo povratka u Drvar.

Prema ugovorenom planu, 22. jula uveče sakupili smo se na određenom mjestu i iste noći stigli u logor. U ovoj grupi bili su: Miloš Bauk, dr Moni Levi, Rajko Bosnić, Bojan Bauk, Boško Dodig, Vojin i Košta Bosnić, Dušan Trninić, David Torbica, Savo Batinica, Milan Skakić, Rajko Zrilić, Milan Bobica, Keljac P'erin, Bogdan Rujević, Pero Brkić, Bogdan Runić, Mićo i Obrad (Bobo) Tanjga, Nikola Pećanac, Stevo (Hođin) Pećanac, Jovo (Bracić) Pećanac, Košta i Milan Bojanić i ja. Svi smo odlično znali da rukujemo oružjem. Većina ovih drugova nisu bili članovi Partije, ali su bih potpuno

⁵ On je bio oženjen Hrvaticom pa je mislio da mu ustaše neće ništa, ali su ga ipak odvele u Külen-Vakuf i tamo na svirep način ubile.

spremili da izvrše svaki zadatak koji bi pred njih postavilo partijsko rukovodstvo.

Kad je svanulo i dan malo odmakao, Miloš Bauk i Rajko Bosnić su otišli na teren prema Drvaru. Sa njima je pošao i Milošev brat Bojan Bauk. Ja sam dobio zadatak da se brinem o grupi. Neobičan život u logoru počeo je toga dana sa doručkom, a zatim pregledom i čišćenjem oružja. Kada je taj posao završen, sakupili smo se i dr Moni Levi, kao dosta stariji od nas i kao iskusan član Partije, održao je predavanje. Opširno je govorio o političkoj situaciji u svijetu, i posebno u Jugoslaviji, ukazujući na predratno uređenje Jugoslavije, neriješeno nacionalno pitanje, međustranačke borbe i posljedice koje su rezultirale iz toga. Zatim je govorio i o formiranju odreda i njegovim zadacima. Poslije izlaganja dr Levija pojedinci su postavljali pitanja i on je na njih odgovarao. Popodne je provedeno u odmaranju i međusobnim diskusijama po manjim grupicama. Večera je obavljena zajednički, a poslije toga smo se smjestili da prespavamo prvu slobodnu noć u partizanskom logoru, ispod drveća, onako kako je ko znao i umio. Iza ponoći duboku šumsku tišinu prekinuo je glas našeg stražara. Taj logor je došao Bojan Bauk i donio poruku od Miloša Bauka i Rajka Bosnića da se naša grupa još u toku noći prebaci preko ceste 1 želj. pruge Drvar — Oštrelj i dođe u rejon iznad izvora Aćimovaca na brdo Kovin vršac, oko dva kilometra jugozapadnije od zaseoka Torbice. Ova promjena mjesta učinjena je da bi se logor primako nešto bliže komunikaciji Drvar — Oštrelj, odnosno terenu gdje će otpočeti prve akcije, a ujedno da bi se logor postavio na sredokračići sela Podovi, Crvljivica, Zaglavica, što se već sledećeg dana pokazalo kao potpuno pravilno.

Pošli smo iz logora, spuštajući se strmo po kamenitom terenu. Noć je prihćno tamna, a kretanje dosta otežano. Dr Levija kome je dugogodišnji boravak na robiji znatno smanjio sposobnost kretanja vodili smo ispod ruke i pomagali mu da se spusti na put. Kako je udaljenost od logora do novog mjesta iznosila oko 9 km, to smo do svanuća stigli iznad sela Crvljivice. Tu nam se (mimo našeg očekivanja) priključila jedna grupa od desetak ljudi iz Crvljivice. Zatim smo produžili na određeno mjesto (Kovin vršac) gdje su nas dočekali, sa povećom grupom ljudi, Miloš Bauk, Rajko Bosnić i Vlado Morača⁶, koji je bio predviđen za komandanta našeg odreda. Tu sam saznao da će se od svih grupa formirati jedan odred: Crvljičko-zaglavački, čiji će logor biti na ovom terenu. Poslije kraćeg

⁶ Poslije prodora Italijana na slobodnu teritoriju Drvara napustio je odred i priključio se četnicima i Italijanima zbog čega je kasnije osuđen na smrt kao izdajnik NOB.

vremena pristigla je grupa drugova iz sela Vrtoče sa Radom Zorićem, zatim grupa koju je doveo Bogdan Pećanac, također iz sela Vrtoča, pa slijedeća iz sela Zaglavice i Bastasa, koju je predvodio Stevan Srdić (Plavanjac), i jedna grupa iz Gruborskog Naslona sa Jocom Gruborom.

Rukovodstvo ustanka u Drvaru odredilo je komandu Crvljičko-zaglavskog odreda: komandant Vlado Morača, aktivni podoficir (narednik) bivše jugoslovenske vojske, iz sela Zaglavica, politički komesar Miloš Bauk, zamjenik; komesara Rade Zorić iz sela Vrtoče i zamjenik komandanta ja.

Psihoza koju su stvorili ustaški pozivi u narodu bila je razlog da na mjesto određeno za formiranje odreda dođe i priličan broj ljudi različitog uzrasta koji nisu bili pozvani. Oni su na neki način saznali za grupe koje su se već nalazile u šumi i pošli da im se pridruže. Ovaj momenat nije bio predviđen u toku priprema za formiranje odreda i zbog toga je rukovodstvo došlo u dilemu: šta da radi sa tolikim ljudima? Međutim, bilo je jasno da se formiranje odreda u izvesnoj mjeri legalizovalo i da sve sposobne ljude koji imaju bilo šta od oružja treba uključiti u odred. Takvu smo odluku donijeli pred samo formiranje odreda. Tom prilikom smo utvrdili i način na koji ćemo izvršiti formiranje odreda i kakav će biti njegov sastav. U tom cilju meni je postavljen zadatak da sve drugove sposobne za borbu postrojim na hvadi Lokvice Simišića i da raportiram komandantu. Postrojio sam ljudstvo. Na desnom krilu su stali svi koji su imali nešto od oružja, a na lijevom oni bez oružja. Izvršeno je prebrojavanje: oko 130 ljudi: pušaka 73 raznih modela i jedan puškomitraljez. Izvršena je smotra a zatim se prišlo formiranju desetina: Odred je podijeljen na šest desetina. Za desetare su određeni: Prva desetera — Rajko Zilić, aktivni inženjerski podnarednik, druga — Bojan Bjelotomić, žandarmerijski narednik, Treća — Stevan Srdić Plavanjac, seljak iz Zaglavice, Četvrta — Stevan Pećanac Odžin, aktivni podnarednik, Peta — Jovo Grubor, radnik iz Dryara, i Šesta — Branko Torbica, žandarmerijski podnarednik⁷. Borcima je dato na volju u koju će deseteru. To je bilo grupisanje prema tome ko je iz kog sela i ko se s kim bolje poznaje. Pri izboru desetara prednost su imali profesionalni vojnici iz bivše jugoslovenske vojske, računajući da oni imaju najviše sposobnosti i iskustva da rukovode desetinama. Oni su bili određeni od strane komande odreda. Tako je 24. jula formiran Crvljivičko-zaglavički odred od odabranih boraca sa terena Crvljivice, Podova, Zaglavice, Vrtoča Bastasa i Gruborskog Naslona. To su bili u većini mladi

⁷ Kasnije postao izdajnik i kao četnik poginuo u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske.

ljudi, između 21 i 30 godina starosti. Jedna polovina bili su neoženjeni. Stupanje ovolikog broja ljudi u odred nesumnjiv je dokaz da je partijska organizacija na ovom terenu uspješno izvršila postavljeni zadatak. Potrebno je istaći činjenicu da su svi oni svjesno i dobrovoljno došli u prvu borbenu jedinicu, riješeni da se, sa oružjem u ruci, zajednički bore.

Kada je završeno formiranje odreda, odredili smo mjesta u logoru za svaku desetinu, zatim stražu za obezbeđenje logora, a uz to i osmatrače za dnevno osmatranje koji su bili istureni podalje od logora, odakle su mogli osmatrati prema Crvljivici, Zaglavici i prema Drvaru. Te večeri je čitav odred zanoćio u logoru Kovin vršac. Tiha julska noć, koju smo svi dočekah sa puno briga i neizvjesnosti u šumi, ispod stoljetnih bukava, omogućavala nam je ugodan odmor.

Shjedećeg dana u logoru je bilo veoma živo. Kuhinja koju je još prethodnog daha organizovao Miloš Bauk radila je veoma dobro. U međuvremenu u logor su dolazili ljudi iz sela i donosih razne namirnice: meso, hljeb, pite, mlijeko, sir i kajmak, tako da je hrane bilo napretek. Svako je imao u logoru da jede koliko je htio. Komandant odreda i ja obišli smo desetine i rekli im da bi dobro bilo da pomalo izvode obuku. Tada su desetari prikupili desetine i počeh sa vojnom obukom.

PRIPREMA ZA AKCIJU

Komanda odreda 25. jula je odlučila da se odred podijeli na dva dijela, s tim da se u toku dana jedan dio prebaci u rejon između zaseoka Torbice i Krivodola, južno od Oštrelja, i da zalogoruje u šumi iznad Krivodola, sa zadatkom vođenja akcija prema Oštrelju. U ovoj grupi bio je komandant Vlado Morača i zamjenik komesara Rade Zarić. Sa drugom grupom odreda ostah sino komesar Miloš Bauk i ja, kao zamjenik komandanta u dosadašnjem logoru, — da izvodimo akcije prema Drvaru. Obadvije grupe odreda 26. jula bile su na svojim mjestima i već potpuno spremne za izvršenje borbenih zadataka. Oko 16 časova čula se kratka puščana paljba od pravca želj. stanice Pasjaka. Nije se znalo ko puca. Poslije izvjesnog vremena stiglo je obavještenje da su Nikica Kecman, sin trgovca Paņa Kecmana, Milan Miljević i Mimo Prpa, obojica iz Drvara⁸, dočekah na mjestu Prevoja, 1 km sjeverno

⁸ U toku ustanka stupili su u naše odrede, a kasnije su postali izdajnici i kao četnici borili se protiv NOB. Nikica Kecman poginuo je u borbi protiv partizana prilikom napada naših jedinica na Gospić 1943. god. M. Miljević je poslije rata osuđen na smrt kao izdajnik, dok je Mimo Prpa pobjegao u inostranstvo.

od želj. stanice Pasjak, gdje se želj. pruga odvaja od ceste, automobil domobranskog majora — bacili na njega jednu bombu i ispalili nekoliko metaka iz pušaka. Tom prilikom su teško ranjeni major, njegova žena i još jedan oficir, ali je šofer ostao nepovrijeđen i uspio da pobjegne automobilom za Oštelj. Ova vijest se brzo proširila u našem logoru i postala predmet diskusija i raznih, nagađanja među borcima. Ovi ljudi nisu imah nikakve veze sa odredom, već su to uradili samovoljno.

Već smo očekivah da će ustaše otpočeti sa odmazdom. Kao najvjerojatnije pretpostavljah smo da će u Drvar doći pojačanje i da će tada početi sa terorom u ovom kraju. Nas nekolicina članova Partije zajednički smo razmotrili ovaj događaj i došli do zaključka da o tome treba hitno obavijestiti štab odreda na Kamenici. Miloš Bauk je napisao izvještaj i uputio ga po kuriru. To smo saopštili i komandantu našeg odreda koji se nalazio iznad Krivodola. Međutim, već oko 17.30 časova, čuh su se mitraljeski rafali sa pravca mjesta gde je dočekan automobil. Ovi pucnji su nas iznenadili. U tom momentu dotrčao je jedan drag koji je bio na osmatračnici i izvijestio da se kreće veća grupa ustaša koja se razvija u streljački stroj od željezničke stanice Pasjak, preko »Previje« ka Crvljivici. To su bih pripadnici domobranskog garnizona u Drvaru, a sa njima je bilo ustaša i žandarma. Dok je osmatrač ovo izvještavao, prolomila se ponovo jaka vatra iz pušaka i puškomitraljeza. Pomislih smo da su neki od naših boraca otvorili vatru. Međutim, ustaše su otvarale vatra na narod koji se uplašio i počeo da napušta kuće i bježi prema šumi. Neprijatelj se sve više približavao našem logora. Sada smo Baule i ja stavljeni pred veliku odgovornost kakvu odluku donijeti. Događaj nije dozvoljavao nikakvo oklijevanje, niti se moglo očekivati skoro naređenje od štaba odreda, jer se on nalazio na Kamenici, udaljen oko dva i po sata dobrog hoda za kurira.

Kako su se ustaški rafali prolamah i resko odjekivah, u logora je rasla napetost i odluka se morala brzo donijeti. Jačina puščane i mitraljeske vatre nas je ne samo iznenadila, nego je djelovala na sve nas u logoru stravično. Tako jaku vatra većina od nas nije čula.

Pošto smo se saglasili da napadnemo ustaše — uzviknuo sam: »Zbor«. Borci su se brzo postrojili. Tada sam istupio pred njih:

»Drugovi, ustaše su iz Drvara izašle u Crvljivicu gdje hvataju i ubijaju narod. Mi moramo odmah stupiti u borbu i odbraniti narod.

Naređujem:

Prva desetina kretaće se pravcem: logor — kuće Adamovića — Previja; Druga desetina pravcem logor — kuća Baukova — želj. st. Pasjak; Treća desetina od logora preko Gajeva, sa zadatkom da spriječi izlazak ustaša u selo Zaglavicu. Miloš Bauk i ja nalazićemo se sa prvom desetinom. Po završetku borbe zborna mjesto logor«.

Svaka desetina je krenula na izvršenje zadatka. Dok su desetine silazile ka željezničkoj pruzi, domobrani i ustaše su po grupicama već doprle do Babića i Zorića kuće u selu Crvljivice dok su neki već došli do blizu želj. pruge iznad kuće Adamovića i Zorića. Prva i Druga desetina su otvorile vatru. Otpočela je borba. Dočekane našom vatrom i povicima, iznenađene ustaše i domobrani počeli su da se u paničnom bjekstvu povlače ka Previji, a zatim ka željezničkoj stanici Pasjak gdje ih je očekivao voz kojim su došli iz Drvara. Do mraka zamukli su i poslednji ustaški rafali na Previji. Mi nismo znah da su se oni zadržali na željezničkoj stanici Pasjak, ih su pobjegli za Drvar. Njihovo zadržavanje izgledalo nam je sasvim moguće, jer se nisu čuh nikakvi signali voza. Imajući u vidu ovu mogućnost, obustavili smo dalji pokret naših boraca prema Pasjaku i naredili da se Prva i Druga desetina prikupe na Gradini, iznad kuća Baukovih. Ovo je učinjeno zato što smo smatrali da za dalju borbu sa ustašama u toku noći, u koliko su se oni zadržali u želj. stanici Pasjak, treba izvršiti pripremu. U prvom redu treba izvršiti detaljno izviđanje i razjasniti situaciju, a potom privući i Treću desetine koja je bila upućena u selo Zaglavicu i tada svim snagama napasti ustaše i likvidirati ih. Bili smo do kraja riješeni da započeti obračun sa ustašama, ukoliko su se zadržale na pomenutom mjestu, dovršimo u toku noći, jer smo smatrali da bi nam to u toku sutrašnjeg dana bilo daleko teže izvesti, pogotovu ako bi oni dobili pojačanje, što je bilo realno pretpostaviti.

U cilju dobijanja tačnih podataka o neprijatelju uputili smo trojicu odvažnih drugova: Miču Babića, Dušana Trninića i Boška Runica da odu do kuće Bokanovih i da se kod ukućana raspitaju (ako koga nađu, jer se pretpostavljala mogućnost da su ih ustaše otjerale ih poubijale), a zatim da se neosjetno privuku željezničkoj stanici Pasjak i izvide neprijateljski raspored. Drugovi su nas iznenadili svojim brzim povratkom, a i izvještajem. Kod kuće Bokanove su im rekli da ustaše bježe i da su vidjeli voz kad je krenuo iz Pasjaka za Drvar kao i da su ukućani, i još neki ljudi, bih pohvatani pa su uspjeh pobjeći kad je naš odred izvršio napad. Ipak su oni

drumom otišli do želj. stanice Pasjak gdje ih je tadanji skretničar Jovo Pećanac obavjestio da su ustaše u paničnom strahu dojurile iz Crvljivice, ukrcale se na brzinu i otišle za Drvar, odvođeći sa sobom nekoliko ljudi koje su pohvatah. Među pohvatanim bio je i naš borac Mirko Zorić koji je noseći rezervnu municiju Prve desetine i idući kroz gustu šumu u težnji da stigne desetinu, prošao mimo nju i izbio pred-ustaše na željezničku prugu iznad Crvljivice gde je pao u njihove ruke.

Poshje ove razjašnjene situacije odmah smo se povukli sa Gradine prema mjestu Modrine kolibe gdje smo odredili mjesto za odmor da bi smo bili bhže logoru i lakše dobili vezu sa našom Trećom desetinom koja je upućena prema s. Zaglavice. Tu smo se Bauk i ja saglasili da odmah obavijestimo štab odreda na Kamenici o našoj borbi i o njenom ishodu, da predložimo da se još u toku ove noći, po svaku cijenu, izvrši napad na Drvar, dodajući da je naš odred spreman da svakog časa krene u napad, jer će vjerovatno još u toku sutrašnjeg dana ustašama u Drvar doći veće snage kao pojačanje i one će popaliti sela i poklati narod. Snage naših odreda biće tada male. Miloš • Bauk je ovaj izvještaj napisao 26. jula oko 21 čas. Izvještaj smo odmah poslali Ljubu Babiću.

Bih smo duboko uvjereni u pravilnost našeg predloga i računah smo sa puno sigurnosti da će ga drugovi u štabu odreda prihvatiti. Međutim, ubrzo smo vidjeli da smo borbom koju smo započeh u Crvljivici stavili drugove u štabu odreda pred veliku dilemu. Nestrpljivo smo iščekivah odluku štaba. Po našoj procjeni razvoj događaja tražio je da se najhitnije donese smjela odluka. Trebalo je bez ikakvog ratničkog iskustva i vojnoakadenskog obrazovanja pristupiti procjeni prve ratne vojne i pohtičke situacije koja se naglo komplikovala i zapetljala užasnim pokoljem stanovništva Drvara i okoline od strane ustaških zlikovaca.

Očekujući naređenje od štaba odreda mi smo odlučili da preduzmemo kidanje veza i rušenje želj. pruge između Drvara i Ostrelja. U tom cilju postavili smo zadatak da se prekine telefonska linija i poruši želj. pruga na najosetljivijim mjestima izmetu Crvljivice i Drvara. Zatim smo napisali izvještaj komandantu odreda o situaciji i borbi koju smo imali sa ustašama i obavijestili ga o namjerama koje smo preduzeh na kidanju veza i rušenja želj. pruge u cilju sprečavanja dolaska ustaških pojačanja u Drvar. Tražili smo da i oni preduzmu ovakva rušenja na Krivodolu i prema Ostrelju.

Dobili smo 27. jula oko dva i po sata očekivani odgovor štaba odreda sa Kamenice u kome nam naređuju — da naš odred koji se nalazi iznad Crvljivice odmah krene i napadne neprijateljske snage u Drvaru sa sjeverne strane, i da u zajed-

nici sa Kameničkim odredom zauzme Ispostavu, Opštinu i tzv. donju čaršiju, a zatim da napada uz cestu, od Opštine ka Sokolani. Ostali dio našeg odreda, koji se nalazi iznad Krivodola, izvršiće napad na Oštrelj i zauzeti ga, a zatim spriječiti da od Srnetice i Bosanskog Petrovca ne prodru ustaška pojačanja prema Drvaru.

Bili smo radosni što učestvujemo u napadu na Drvar. Poslije dobro proučenog naređenja štaba pdrada Miloš Bauk i ja odmah smo krenuli sa Prvom i Drugom desetinom za Drvar, dok smo uputili naređenje Trećoj desetini u selu Zagalavici da i ona najhitnije krene za Drvar. Iako smo više trčali nego normalno išli, ipak smo stigli sa zakašnjenjem, jer je početak napada bio određen već u pola tri časa. Kamenički odred je već otpočeo napad dok smo mi preko zaseoka silazili niz branu ka Drvaru. Usput su nam se pridružili ljudi (stariji i omladinci) i pratili nas. Oni koji su bili bez oružja nosili su razne predmete, od malo većeg štapa, pa do sekire i rogulja. Među njima se posebno isticao stari David Bosnić solunski dobrovoljac iz prvog svjetskog rata i nosilac visokih odlikovanja, koji nam se pridružio kad smo prolazili ispod njegove kuće. Bio je ozarena lica kad je došao među naš. Sjećao se svojih podviga sa solunskog fronta i hrabrio nas govoreći: »Samo smjelo, mladići, hrabrost uvijek pobjeđuje«. Nešto kasnije pridružio nam se i Dane Mandić, koji je na Solunski front došao iz Amerike. Shvatajući naš osjećaj kao boraca koji prvi put idu u borbu, i on nas je bodrio. Mada nam nije nedostajalo hrabrosti i riješenosti, ipak je bilo prijatno čuti i gledati ove veterane.

NAPAD NA DRVAR

Silazeći starom cestom prema Drvaru, ugledah smo borce naše Treće desetine kako' se pomaljavu novom cestom iznad kuća Bosnića (Vujinovića). Javio sam se i dao znak da se spuste pored kuće i preko Unca krenu na Ispostavu. Prva i Druga desetina prešle su r. Unac (neki borci su prešli preko mosta kod pilane Mandića a neki su pregazili rijeku nizvodno). Poslije prelaska preko Unca i izbijanja kući Zrilića izdao sam naređenje da i Prva desetina krene preko Dejančević bara u pravcu Sokolane. Oko Opštine i Ispostave iskupili su se borci iz sve tri desetine. Sve njih nosila je jedinstvena misao i želja da se po svaku cijenu unište ustaše, te zato skoro i nije bila potrebna komanda jer je svaki borac u najvećoj mjeri pokazao snalažljivost i samoinicijativu. Teško je bilo reći ko se više isticao.

Poslije zauzimanja Opštine, borci su jurišali ulicom prema katoličkoj crkvi i Sokolani, dok je sa zvonika tukao ustaški puškomitraljez i sprečavao prilaznje. Na ulici, pokošen rafalom, pao je borac Miloš Konjak. Njegova pogibija nije ni za moment pokolebala naše borce, već su nastavili juriš. Razvijajući se duž ulice, kroz bašte i njive, zaobišli su katoličku crkvu i zauzeli je i tom prilikom zaplijenili i puškomitraljez. Dalje se naš napad razvijao od opštinske zgrade prema Sokolani duž ulice, i od Unca preko bara. U jurišu na Sokolanu poginuo je puškomitraljezac Petar Srdić Pajunov. Ali su se naši napadi i dalje nastavili preko bare za Sokolanu. Sokolanu je branila satnija domobrana među kojima su se nalazile i ustaše i žandarmi, na čelu sa ozloglašanim narednikom i komandrom žandarmerijske stanice u Drvaru Ivanom Kraljevićem. Sokolana je predstavljala najjače uporište ustaša u Drvaru. Njeno zauzimanje bilo je gotovo nemoguće, jer neposredan napad nije izvršen. Sem toga, za leđima naših boraca u Ridlovdj⁹ kući bio je nastanjen jedan žandarmerijski podnarednik, koji se zatekao kod kuće kad je otpočeo naš napad, pa se zabarikadirao i otvorio vatru s leđa našeg borbenog stroja. Kad sam ovo osjetio, odmah sam uputio grupu boraca da to izvidi i likvidira neprijatelja. Nakon izvjesnog vremena žandarm se predao videći da je opkoljen i da nema drugog izlaza. Pošto je bilo nemoguće zauzeti Sokolanu samo napadom preko bara, prebacio sam se sa još trojicom drugova prema ulici u pravcu Vencalove¹⁰ kuće. Namjeravah smo da se ovim pravcem približimo Sokolani, ali smo odmah bih primijećeni i na nas je osuta jaka vatra. Kiša kuršuma sipala je oko nas dok smo ležali priljubljeni uza zemlju. Čudnim slučajem ni jedan od nas nije pogođen. Morah smo odustati od svoje namjere. Već je bilo prošlo 11 časova kada smo pojedinačno dopuzili nazad u streljački stroj. Opet smo ležali iza jedne niske međe i neke ograde. Neprijateljska vatra bila je jaka. Nismo smjeh podići glavu.

Trebalo je tražiti rješenje. Postojale su dvije mogućnosti: prvo, da preduzmemo opšti juriš i da se po svaku cijenu probijemo do Sokolane. Ovo je bilo veoma rizično, jer bi moralo doći do većih žrtava a izgledi na uspjeh bih su mah; druga mogućnost, da se povučemo ka r. Uncu koja nije bila daleko iza nas jer su se mogli naći zakloni od neprijateljske vatre radi malog predaha za kojim se osjećala velika potreba. Ova druga mogućnost bila je realnija. Smatrao sam da treba bolje organizovati napad i to u zajednici sa Kameničkim odredom, a p6

» Ridi je Nijemac koji je prije II svetskog rata napravio kuću ispod Pećine, sadašnja Titova pećina, i tu se bavio pčelarstvom.

¹⁰ Vencelova kuća je izgorela u toku rata, a nalazila se preko puta pravoslavne crkve.

mogućnosti i sa odredom Javorjci, koji je na Drvar napadao sa jugoistočne strane od s. Sipovljana, i napad nastaviti jednovremeno po zajedničkom planu. U protivnom, treba sačekati veče i noćnim jurišom zauzeti Sokolanu, što je izgledalo najpovoljnije za nas. U tom cilju izdao sam naređenje da se borci pojedinačno povuku prema Uncu.

Oko jedan čas po podne u Mandićevoj pilani Miloš Batik saopšti mi naređenje štaba odreda da se odmah pripremi ponovni napad na Sokolanu. U ovom napađu učestvovali su i ostali naši odredi. Dok mi vršimo pripreme za napad, štab odreda poslao je parlamentarce, koje je vodio Emir Rozak,¹¹ da pregovara sa domobranskim oficirima i da prenese naš zahtjev da prekinu borbu i polože oružje. Ukoliko posada ne pristane na predaju, biće izvršen opšti juriš sa svih strana na Sokolanu, koja mora biti zauzeta što prije. Još ranije je partijsko rukovodstvo na terenu Drvara uspostavilo vezu preko domobrana Ivica Gobeca rodom od Siska sa zapovjednikom domobranske satnije u Drvaru koji je dao obećanje da će u slučaju napada na Drvar predati jedinicu bez borbe. Međutim, slučaj je htio, da je na par dana Ivica bio upućen službeno u Zagreb.

Obradovala nas je vijest da je naš odred, koji je logorovao prema Oštrelju, uspeo da zauzme Oštrelj i razbije ustaške snage koje su bile upućene vozom iz Srnetice za Drvar.

Pošto smo sa naređenjem borce upoznali, krenuh smo — oprezno — razvijeni u streljački stroj, prebacujući se preko bara u pravcu Sokolane. Naredili smo da niko ne otvara vatru. U rejonu Sokolane bila je tišina. Nešto kasnije ugledah smo bijelu zastavu na Sokolani. Parlamentarci su uspjeli pri čemu je imao veoma važnu ulogu Rozak. Mi smo tada upali u Sokolanu sa sjeverne strane i istjerah napolje ustaše, domobrane i žandarme. Pred Sokolanom se u tom momentu slio veći broj naših boraca sa oružjem i bez oružja iz sva tri drvarska odreda (Kameničkog, »Javorja« i Crvljivičko-zaglavičkog). Oni koji su bili bez oružja grabili su puške i municiju. Ustaše smo izvodili i poslali u štab odreda na suđenje. Od pojedinih boraca bilo je i samovolje, i to od onih čiju su rodbinu ustaše još ranije pobile. Mi smo to spriječili i borcima objasnili da će narodni sud svima suditi.

Poshje zauzimanja Sokolane sva veća uporišta bila su zauzeta sem manjih grupa i pojedinaca, koji su se bili zabarikadirali u fabrici celuloze i na nekim drugim mjestima.

Prikupili smo naš odred. Oko 20 časova stiglo je naređenje komandanta odreda Ljuba Babića da odmah krenemo za Oštrelj i da se priključimo onom dijelu odreda koji je tamo djelovao. Oko 20.30 časova krenuli smo za Oštrelj.

¹¹ Činovnik Direkcije željeznica.

ZAKLETVA NA KAMENSKOM

Kamensko se nalazi na jugoistočnim padinama planine Plješivice. Ova visoravan sa nekoliko kuća i šumskih koliba, okružena bujnim šumama i brdima, svedok je mnogih istorijskih događaja vezanih za ovaj kraj. Udaljeno od naselja, sa malim brojem prilaznih puteva, Kamensko je bilo pogodno za ustaničko logorovanje i pripremu akcija, za okupljanje omladine i ostalog stanovništva, za prihvatanje novopristiglih boraca i njihovo svrstavanje u redove već formiranih jedinica. Iako nekomunikativno, ono je ipak imalo pogodne veze sa Korenicom, Lapcem, Udbinom itd, što je za naše jedinice bilo od posebnog značaja.

Kad je ustanak počeo, Kamensko se pretvorilo u poprište značajnih političkih i ustaničkih zbivanja. Ovde je 11. septembra 1941. održano veoma značajno savetovanje vojnih rukovodilaca za Liku, koje je značilo prekretnicu u daljem razvoju oružane borbe i organizaciji partizanskih jedinica. U novembarskim danima, jedno kraće vreme, na Kamenskom se nalazilo partijsko i vojno rukovodstvo i više desetina naoružanih boraca. Okružni komitet KPH za Liku, Štab Grupe partizanskih odreda i drugi štabovi povremeno su se ovde nalazili i rukovodili odavde. Očekivalo se da će Rusi u jesen 1941. ovde spustiti svoje padobrance, pa su i zato ovde okupljane naše jedinice. Tako se na Kamenskom često nalazilo više ljudi rano u okolnim selima.

Okupatorska komanda u Donjem Lapcu, na Udmini, Korenici i drugim garnizonima i njihove sluge znah su za Kamensko. Širile su se priče o gerilcima, njihovim pripremama za napad na Italijane, o komunistima koji rukovode ustankom.

Na Kamenskom je pripremano formiranje prvog bataljona u Hrvatskoj, koji je docnije dobio ime narodnog heroja Marka Oreškovića. Po odluci Štaba Grupe ličkih partizanskih odreda 19. novembra 1941. formiran je bataljon čiji su borci

položili zakletvu na vjernost svome narodu i uzeli obavezu da se nepoštedno bore protiv okupatora i domaćih izdajnika sve dok zemlja ne bude slobodna.

Kad je stigla grupa dalmatinskih boraca, okupator se počeo ozbiljnije interesirati za ovo mesto. Ah, računajući na privremene uspehe koje je tada postizao, na pomoć od ustaške vlasti u periodu kada je ustanak za kratko vreme stagnirao, mislio je da su mu pozicije učvršćene i da s Kamenskog ne preti opasnost.

Za to vreme Okružni komitet Partije i Štab Grupe odreda formirah su prvu regularnu partizansku jedinicu u Hrvatskoj — bataljon »Marko Orešković« sa 110—115 boraca. Prvu četu sačinjavala je već postojeća četa »Marko Orešković«, a drugu 46 novopristiglih boraca iz logora na Ljubinoj poljani, uglavnom Zrmanjaca i Tiškovčana. Bataljon je bio naoružan sa stotinak pušaka, 5 puškomitraljeza i 10 pištolja. U njemu su postojali jaka partijska ćehja i skojevski aktiv.

Hladnog i snežnog 29. novembra, između Velikog i Malog Kamenskog, na ulazu u Manitu dragu, postrojen je bataljon »Marko Orešković«. Komandant Đoko Jovardć i komesar Milan Sijan stajali su ispred poravnatog stroja. Ispred prve čete stajali su komandir Danić Damjanović i komesar Drago Ožegović, a ispred druge Dušan Mileusnić i Boško Marić. Odeća i obuća su bile neujednačene, ali komanda čvrsta i vojnička. Komandiri četa su naredili komandirima vodova Milanu Zeželju, Dušanu Batinici i Manu Breki da odrede desetare i puškomitraljesce. Vodni delegati Milorad Mišćević, Periea Cvetičanin, Ihja Radaković i Pepa Babić stajali su zajedno pozadi prve čete i veselo razgovarali o daljem radu.

To je bio samo prvi deo svečanog čina formiranja bataljona. Zatim se pred strojem pojavio komandant Grupe odreda Vlado Cetković i pročitao naredbu o postavljanju rukovodilaca. Većina od nas takve naredbe nije nikad slušala, i bili smo neobično raspoloženi i radoznali šta će se dalje događati. Mnogi mladići koji su postali borci ovog proslavljenog bataljona prvi put su detaljnije slušali o ciljevima NOB i ulozi KPJ.

S puškomitraljezima sii zaduživani oni borci koji su se već ranije pokazali hrabrim i vičnim u rukovanju oružjem. Bila je velika čast nositi puškomitraljez. Stajali smo u stroju puni ponosa i samopouzdanja. Na kraju su pred stroj izašli članovi OK, Štab Grupe i štab bataljona. Član OK KPH za Liku Mile Počuča i komandant odreda Vlado Cetković govorili su o narodnooslobodilačkoj borbi, o ulozi Komunističke partije

Jugoslavije u toj borbi i o bratstvu i jedinstvu naših naroda. Komandant je posebno podvukao ulogu domaćih izdajnika koji su već bili u službi okupatora. Posle njih govorio je komandant bataljona Đoko Jovanić. Rekao je da se moramo boriti, daleko od svojih kuća, da je potrebno širiti ustanak i u one krajeve koji još nije zahvatio. Istakao je da će bataljon uskoro krenuti na nove zadatke, tamo gde se dosada nisu pojavljivale ovako jake partizanske snage i gde okupator misli da je siguran. Slušah smo svaku izgovorenu reč. Svaki borac je jedva čekao da krene u borbu. Komandir 2. voda 1. čete Bktnica, veoma raspoložen, poveo je pesmu. Ceo bataljon je prihvatio. Orila se »Mitrovčanka«. Komesar bataljona Milan Sijan veseo je posmatrao borce i sa zadovoljstvom slušao svoju omiljenu pesmu. Malo docnije čuo se i glas Steve Brozovića: zaorilo se »Vanjka, Vanjka, propadot«. Po toj pesmi Stevo je docnije dobio ime Vanjka. Iznenada, sve se stišalo. Ispred stroja pojavio se ponovo komandant bataljona i rekao:

— Drugovi, sada ćemo položiti zakletvu na vernost i odanost svome narodu, za nepoštednu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, sve dok naša zemlja ne bude potpuno slobodna.

Zaorila se Internacionala, a zatim je komandant počeo da izgovara reči zakletve:¹

Zaklinjem se da iz ruku neću pustiti oružje sve dok poslednji fašistički okupator ne napusti moju zemlju, sve dok posljednji ustaški gad ne bude iskorijenjen.

Zaklinjem se da ću se neprijatelju, koji je, pomoću domaćih izdajica i plaćenika, porobio i opljačkao moju zemlju, klao i ubijao moj narod, žene i djecu, otimao moje žito, moj trud i muku i izgonio me sa mog djedovskog ognjišta, nemilosrdno osvetiti, da ću mu nanositi udarce, krv za krv, smrt za smrt.

Zaklinjem se da ću se u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika čuvati i kanići svakog samovoljnog ispada i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom, ma kakve vjere i narodnosti bili. Zaklinjem se da ću svagdje i uvijek zastupati interese bratstva i jedinstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i muslimana, za čišćenje moje zemlje od zajedničkog neprijatelja, protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajica i plaćenika, bili oni iz srpskih, hrvatskih ili muslimanskih redova.

Zaklinjem se da ću prije umrijeti nego odati sebe ili svoje drugove i našu svetu borbu da ću prije umrijeti nego pljačkom ili samovoljnim nasiljem okaljati zastavu pod kojom se borim.

Ako prekršim ovu svetu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, nedisciplinovanost ili zlonamjerno izdam interese svog naroda, neka sramno padnem od ruku svojih drugova.

SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!

¹ Tekst zakletve sastavio je Marko Orešković jula 1941. godine.

Borci bataljona su ponavljali izgovorene reči svog komandanta. Iz stotinu grla odjekivale su reči zakletve. Okolo je vladala tišina, samo se odjek svečano date obaveze vraćao u stroj, kao da je želeo još jednom da potvrdi odlučnost narodnih boraca da u svojoj herojskoj borbi istraju do konačne pobede.

Posle završene zakletve pesmom smo dali oduška svom svečanom raspoloženju, svom ponosu i radosti što smo se zakleli na -vernost narodu. Odjeknule su pesme po strmim obroncima Plješivice. Prvi bataljon NOV u Hrvatskoj položio je zakletvu i dobio sva formacijska i organizaciona obeležja jedinice koja je bila spremna za istorijske zadatke. Svaki od nas se osećao radostan i ponosan.

Bataljon je ubrzo krenuo put Krbavice da bi oko Otočca zatalasao ustanak i naneo još teže udarce okupatoru, zatim se nakon kratkog vremena pojavio u Dalmaciji, a do kraja rata u skoro svim krajevima naše zemlje.

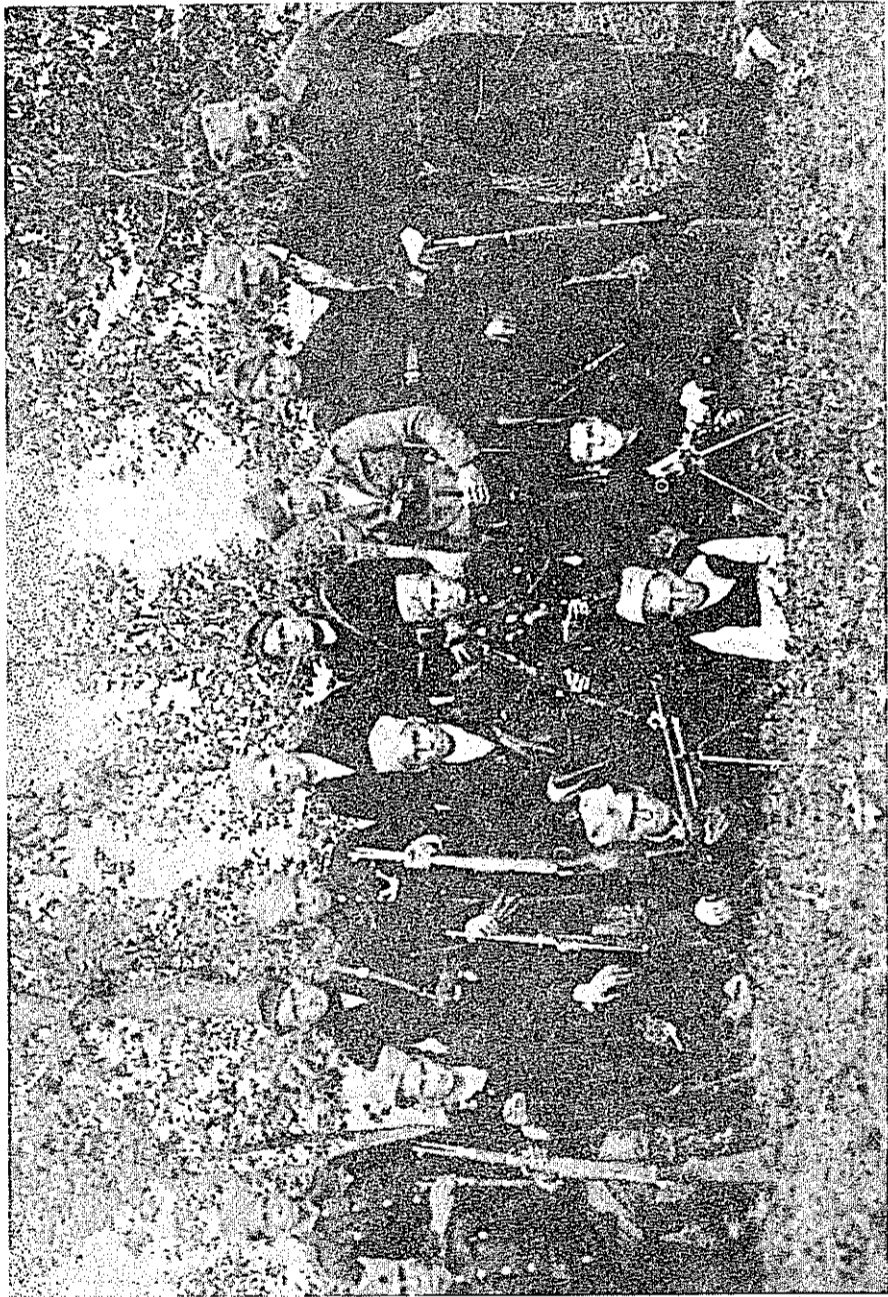
¹lija KASETA

PRILOG
DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

Grupa partizanskih boraca iz istočne Bosne

Grupa partizana i: Divosela, kod Gospića •

Diverzantska grupa Prvog južnomoravskog odreda

Loški partizanski odred (Slovenija)

3

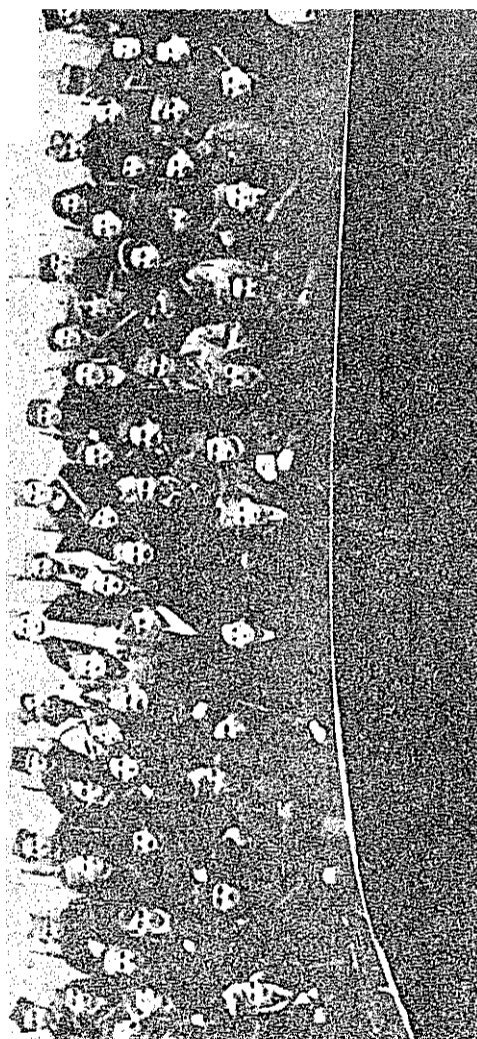
Prateća četa Glavnog štaba NOV Hrvatske

Bajo Sekulič sa grupom partizana iz Crne Gore

Grupa partizanskih boraca iz Mostara

m m ^ i r z f : ^

Analfabetski tečaj žena za vreme NOR-a u istočnoj Bosni

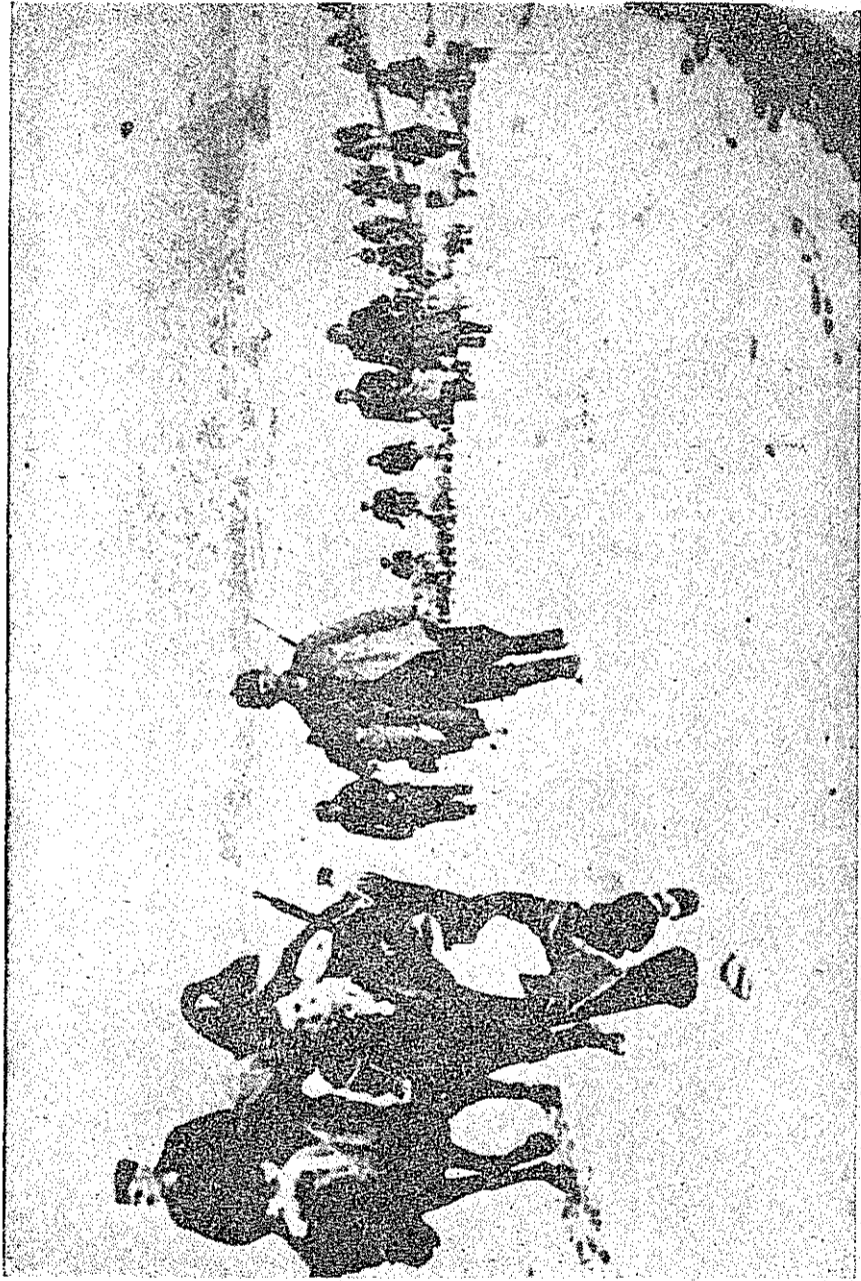
Pogranična četa Proog sremskog PO u Jasenskoj šumi kod Kupinova

Grupa boraca Zapadnodolenskog PO

Delovi Treće sandžacke brigade pred polazak u napad na Livno

Narod iz Mrkonjić-Grada se poplaci sa vojiskom zu Grmeč

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

Knjiga I—V »USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941c

KNJIGA I

Borđe Andrejević Kun: SVEDOCI UŽASA (ulje))
Sava Nikolić: JURIS (ulje))
Pivo Karamatijević: SAN (crtež))
Pivo Karamatijević: KOLONA (crtež))
Borđe Andrejević Kun: PORED REKE (crtež))
-Mato Đuranović: OKUPACIJA (ulje))
Oton Postružnik: POKOLJ II KRAGUJEVCU (seplja))
Petar Lubarda: PORUŠENO CEKANJE (ulje))
France Mihelić: LOGOR (linorez))
Drago Vidmar: PORUŠENI MOST (linorez))
"Nikolaj Pirnat: NA BUNKER (linorez))
Vanja Radauš: ZGARISTE (akvarel))
-Edo Murtić: DIJETE U ZBIJEGU (litografija))
Petar Šimaga: U SVOM PORUŠENOM DOMU (tuš))
Aleksandar Prijčić: STRIJELJANJE NA JASIKOVCU (ulje))
Branko Sotra: USTANAK 1941. (linorez))
Išmet Mujezinović: ZVJERSTVA OKUPATORA (akvarel))
Vojo Dimitrijević: KURIR SE ODMARA (akvarel))
Rizan Štetić: POGORELCI IZ POSAVINE (tug))
Borko Lazeski: DETALJ (freska))
Dimitar Kondovski: ZBEG (ulje))
Tomo Sijaković: STRELJANJE (ulje))

KNJIGA II

Branko Sotra: KOLONA (linorez)
Aleksandar Prijčić: MOSTANICA (ulje)
Vito Globočnik: TALCI (linorez)
Ivo Subić: KOLONA (linorez)
-Zlatko Priča: STRIJELAC NA POLOŽAJU
Vjekoslav Parać: NIJEMCI ULAZE
•Oskar Herman: ZBIJEG
Pivo Karamatijević: KOLONA U NOCI
Pivo Karamatijević: SMJEŠTAJ RANJENIKA
Krstó Hegeđušić: CELIJA BR. 3
Vojislav Stanić: POGINULI BORAC (ulje)
Pivo Karamatijević: RUGOVAC

Napomena: Na likovnim priložima Eda Murtića i Borka Lazeskog pogrešno su odštampana prezimena ovih autora (vidi prilog ispred str. 433 i 769).

KNJIGA III

Petar Lubarda: BOMBAŠI (ulje)
Ismet Mujezinović: BIJEG (ulje)
Slavko Sonaj: TAOCI (ulje)
Nikolaj Pirnat: PARTIZANKA
Franjo Mraz: NA POLOŽAJU KOD TOLMANA (drvorez)
Jozo Janda: NA PREVOJU (ulje)
Boško Risimović: PAROLA
Moša Pijade: VESELIN MASLEŠA (crtež)
Vito Globočnik: ŽIVE BAKLJE
Dorđe Andrejević Kun: PBELAZ PREKO REKE (crtež)
Božidar Jakac: NA-POHORJE 1944. (bakropis)
Marin Benzon: POSLE BORBE (ulje)
Franjo Mraz: POVRATAK (drvorez)
Pivo Karamatijević: KRAJIŠKINJE (crtež)

KNJIGA IV

Ismet Mujezinović: USTANAK
Drago Vidmar: POPALJENO SELO
Cata Duišin: ZATVOR
Mihajlo Berendija: RANJENI DRUG
Vlado Jordan: VATRE
Ivan Knežević Joki: KRVAVA KOŠULJA
Branko Kovačević: RUŠENE ŠU KOMUNIKACIJE
Nada Novaković: ZBOR NA KOZARI
France Šlana: IZ AKCIJE
Ive Šubić: BORBA
Slavko Pengov: NARODNOOSLOBODILACKA BORBA (detalj freske)
Boža Hjić: VJAZMA
Frano Šimuriović: MAJKE
Đurđe Teodorović: U SVITANJE — VARIJACIJA
Branko Šotra: FEBRUARSKI POHOD

KNJIGA V

Dorđe Andrejević Kun: KOLONA (ulje)
Franjo Mraz: PRE VEČERE (drvorez)
Vanja Radauš: IZ MAPE »MI PAMTIMO« (linorez)
Vladimir Jelić: BJEGUNAC (ulje)
Đuro Tiljak: DRUGA DALMATINSKA BRIGADA PRELAZI DRINU (tuš)
France Milielić: PARTIZANSKI LOGOR (ulje)
Franjo Šimunović: OKUPATOR U ZAGORICI
Martin Solaržik: POLITICKI CAS U ŠUMI
Dorđe Andrejević Kun: PORED POGINULOG DRUGA (crtež)
Marjan Detoni: ODMOR U ŠUMI (lavirani tuš)
Edo Murtić: TENKISTI
Andrija Honda: SCENA IZ NOB-e
Toma Šijaković: PARTIZANSKA KOLONA (ulje)
Vojo Dimitrijević: NA SPALJENOM OGNJISTU (linorez)
Franjo Mraz: NOĆNI NAPAD KOD SUNJE (drvorez)

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

Knjiga I—V »USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941«

KNJIGA I

U Beogradu 27. marta
Antifašističke demonstracije u Prijerodu 27. marta
Demonstracije u Bitolju 27. marta protiv pristupanja Jugoslavije trojnom paktu
Demonstracije u Strumici prilikom ulaska u grad bugarskih okupacionih trupa
Grupa Srba u crkvi u Dubici 1941. godine gde su ih ustaše zatvorile pre nego što će ih pobiti
Nemci nasilno iseljavaju Slovence iz Trbovlja
Odvodenje Cigana iz Šapca na streljanje
Nasilno iseljavanje slovenačkih porodica iz Gorenjske
Prvo javno vešanje koje su izvršili Nemci u Beogradu 1941. godine
Odvodenje talaca iz Šapca na streljanje
Streljanje talaca iz Šapca
Streljanje 17 zarobljenih partizana u Smederevskoj Palanci ,
U Čupriji — streljani partizani Pomoravskog partizanskog odreda
Zločini okupatora u Vojvodini
Zločini okupatora u Pančevu
Zločini okupatora na Srbima u Novom Sadu
Streljanje rodoljuba u Sinju
Italijani streljaju prvoborce Luku Perovića, Luku Jovanovića i Boža Jovanovića u Cetinju avgusta 1941. godine
Beranski rodoljubi koje su streljali Italijani na Jasikovcu 17. jula 1941.
Zločini Nemaca u Lekeniku kraj Siska
Borci Kranjskog partizanskog bataljona poginuli 5. avgusta u borbi protiv Nemaca pod Storžičem
Cankarov bataljon je 12. decembra 1941. u Rovtama u Gorenjskoj uništio nemačku policijsku patrolu jačine 46 ljudi
Nemci odvođe dvojicu zarobljenih partizana na streljanje kod Bosanskog Petrovca krajem 1941. godine
Prepad Ozrenskih partizana na voz kod Maglaja na pruzi Sarajevo — Bosanski Brod
Diverzija ličkih partizana na pruzi Gračac — Knin 28. jula u Pribudiću

Ličko Lešće — Jamice, diverzija ličkih partizana na pruzi Ogulin — Knin 21. novembra
 Jesenička četa uništila je noću 4/5. avgusta 1941. dalekovod u blizini Dubrave kod Bleda
 Nemačka policija razgleda u Praprotnom u Selaškoj dolini most koji je spalio Cankarev bataljon 19. novembra 1941.
 Fabrika celuloze i pilana u Drvaru zapaljene od strane partizana Bosanske krajine 25. septembra 1941. prilikom napuštanja grada ispred Italijana
 Diverzantska akcija partizana na pruzi Donji Vakuf — Jajce
 Most na Tari porušen 1941. godine
 Jedan od partizanskih odreda Srema u Fruškoj Gori
 Narod Srema ruši železničku prugu
 Diverzantska akcija u Skoplju — uništena lokomotiva
 Grupa komunista koja je pobjegla iz zatvora u Sremskoj Mitrovici
 Grupa Mačvanskih partizana u Bogatiću (u drugom redu odozdo Jordan Orce Nikolov)
 Politički komesar čačanskog partizanskog odreda Ratko Mitrović govori u oslobođenom čačku
 Grupa tamnavskih partizana u jesen 1941. godine
 Dušan Jerković, komandant Užičkog partizanskog odreda, ulazi u oslobođeno Užice
 Sprovođenje zarobljenih Nemaca u Užice
 Nemci koje su zarobili partizani pri oslobađanju Užica
 Prva partizanska četa u Novoj Varoši
 Ulazak partizana u oslobođeni čačak

KNJIGA II

Proslava 1. maja 1941. god. selo Mališ — Kavadarско — Makedonija
 Narod Bosanske krajine beži pred ustaškim pokoljem
 Stevan Filipović pred vešanje u Valjevu
 Nasilno pokrštavanje Srba u Hrvatskoj Dubici 1941.
 Kulturbundovci i ustaše pored stvari oduzetih od zatvorenika u logoru Jasenovac 1941.
 Nemačke jedinice pljačkaju po Srbiji 1941.
 Nemci dovode stanovnike iz Slovenskih Konjica jula 1941. u zbirni logor u Mariboru
 Sprovođenje na streljanje simpatizera NOP u Zemunu 1941.
 Nemački podoficiri nad rakom streljanih u Kragujevcu 1941.
 Borci Livanjskog odreda 1941.
 Prvi pilepski partizani Trajko Tarzan i Mile Kozar, 1941.
 Psnjska partizanska grupa u avgustu 1941. (Prik, Jole, Koljka, Zuco. Don i Stjenka)
 Partizani iz bataljona »Vladimir Gaćinović« u Davidovićima (Bileće)
 Rušenje pruge kod Kaštela (Dalmacija) avgusta 1941.
 Diverzija na pruzi Beograd — Zagreb, kod Okučana, novembra 1941
 Diverzija na pruzi Karlovac — Knin, kod Blata, decembra 1941.
 Grupa gerilaca u Buđimlić Japri (kod Sanskog Mosta) 1941.
 Zarobljeni Nemci u Užicu 1941.
 Grupa partizana iz bataljona »Nevesinjska puška« u Mekoj Grudi kod Bileća — jesen 1941,
 Prelaz partizana preko Dunava kod Surduka
 Selo Dražgoše (Slovenija) koje su Nemci spalili januara 1942.
 Na humkama rodoljuba (Slovenija) koje su Italijani streljali posle uspele diverzije partizana na jedan most, decembra 1941.

Stab bataljona »13. juli« Lovčenskog odreda na Ljubotinju
Bajo Sekulić na osmatračnici na Durmitoru decembra 1941.
Sava Kovačević na osmatračnici (položaj kod Crkvice, 11. decembra 1941)
Italijanska tanketa koju je zaplenila grupa partizana kod Vilusa 4. decembra 1941.
Komandant 1. krajiškog odreda Milorad Mijatović govori na mitingu u Podgrmeču krajem 1941.
Partizanska radionica mina u Belegišu (Srem)
Članovi narodnooslobodilačkog odbora u Sokolcu 1941.
Ceklinski partizani 1941.

KNJIGA III

Kolubarski partizanski odred na maršu
Demonstracije u čačku protiv četničke izdaje
Zaplenjeni talijanski top, u dejstvu na položaju (Uzdomir) kod Nikšića
Priprema konferencije SKOJ-a u Uzičkoj Požegi 1941.
Antifašističke parole na Celovškoj cesti u Ljubljani
Miladin Popović u Albaniji, sa grupom Albanskih, partizana
Kolona Makedonskih partizana
Sastanak članova Partije i SKOJ-a gatačkog sreza na Klinji
Učesnici Druge konferencije predstavnika Crne Gore, Boke i Sandžak* u Tjentištu
Diverzija na pruži Ogulin — Rijeka
Psunjska partizanska grupa na Gradini (Psunj)
Partizani na Orjenu (Crna Gora) 1941.
Grupa livanjskih partizana na Cingaru
Druga požeska četa kraj srušenog mosta na Kokinom Brodu
Nemačke palikuće na zgarištu sela Rašice, kraj Ljubljane
Interniranje građana Kosovske Mitrovice
Logor interniranih rodoljuba u Slavonskoj Požegi
Hapšenje simpatizera NOP u Ljubljani
Streljanje rodoljuba u Požarevcu
Streljanje zarobljenih partizana diverzantske grupe u Murskoj Soboti
Tone Dolinšek, sekretar OK EPS za Gorenjsku, jedan od organizator* -ustanka, 1941. uhvaćen i zatvoren u Begunjskom zatvoru
Nemci i ustaše nad streljanim rodoljubima u Jarku kod Rume
Vešanje streljanih partizana u Čupriji 1941.
Borci Resavske partizanske čete

KNJIGA IV

Formiranje Prvog hrvatskog proletarskog bataljona
Grupa boraca Bilećkog bataljona 1941.
Članovi Mesnog komiteta KPJ za Cetinje sa Ceklinskim partizanima krajem 1941.
Grupa boraca Belokranjskog bataljona
štab grupe partizanskih odreda u Z. Srbiji na Maljenu, februara 1942.
Grupa partizana iz Istočne Bosne
Diverzija na pruži Beograd — Niš, 1941.
Četa iz odreda »Dame Grujev«
Devojke — borci 2. bataljona IV Crnogorske proletarske brigade
Primorska četa u Vodicama kod Šibenika
Sarplaninski partizanski odred na maršu
Borci Jastrebačkog partizanskog odreda

Zarobljeni nemački top na Baniji
Prvi maj na Glavatičevu 1942.
Veleški partizanski odred »Dmitar Vlahov«
Grupa boraca iz Bosutskog PO u Sremskoj Raci
Borci 3. čete 1. bataljona I proleterske brigade
Prvi kalnički partizanski odred

KNJIGA V

Fočanska omladinska četa, Prve proleterske brigade
Borci prateće čete Vrhovnog štaba
Grupa partizanskih boraca iz Pasjačke čete
Borci Livanjskog partizanskog odreda
Borci Četvrte proleterske brigade
Borci bataljona »Božidar Adžija« u zasedi'
Grupa boraca Drugog krajiškog partizanskog odreda
Borci Pokljuškog bataljona na Pokljuki
Proleterski bataljon »Zdravko Čelar« u Slavoniji
Desetina Fruškogorskog partizanskog odreda
Partizanska četa Janka Sekircuka-Samonova, u Dolenjskoj
Četa Suvoborskog partizanskog odreda u Slavkovici
Narod i vojska na proslavi Prvog maja u Korenici
Sednica NOO u Vojki (Srem) 1942.

SADRŽAJ NAPISA

Knjiga I—V »USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941«

KNJIGA I

	Strana
Josip Broz Tito: ČETRDESET PRVA U SRCIMA I MISLIMA NAŠIH NARODA	VE
Spašenija Čana Babović: IZ PRVIH DANA NARODNOOSLOBODILACKE BORBE	1
Božo Lazarević: USTANAK U PIPERIMA	39
Miha Marinko: O NEKIM OSOBENOSTIMA PRVE FAZE USTANKA U SLOVENIJI	63
stipe Ugarković: PARTIJSKA TEHNIKA U OKUPIRANOM ZAGREBU	81
NTisim Albahari: SARAJEVO U PRVIM DANIMA OKUPACIJE I FORMIRANJE PRVIH PARTIZANSKIH ODREDA U NJEGOVOJ OKOLINI	88
Đoko Jovanić: USTANAK U JUŽNOJ LICI	102
Mara Naceva: KAKO JE PARTIJSKA ORGANIZACIJA U MAKEDONIJI PRIHVATILA I SPROVODILA JULSKE ODLUKE CK KPJ	121
Fadil Hodža: PRVE PARTIZANSKE JEDINICE NA KOSOVU I U METOHIJI	134
Petar Matič Dule: SREM U USTANICKOJ GODINI	149
Milovan Batanović Batan: PODRINJSKI PARTIZANSKI ODRED	171
Radovan Vutanović: FRAGMENTI IZ SJECANJA NA USTANICKE DANE	213
Vladimir Krivić: POČECI I RAZVOJ USTANKA U LJUBLJANSKOM OKRUGU	232
Milutin Morača: USTANICKI DANI U DRVARU	249
Marko Belinić: ODBORI RADNIČKOG JEDINSTVA	275
Marijan Cvetković: SISAČKI KRAJ U USTANICKIM DANIMA	279
Boge Kuzmanovski: BORBA ZA USVAJANJE STAVOVA CK KPJ U SKOPSKOJ PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI	290
Emil Kevrešan: MELENCI I KUMANE U USTANKU	306
Desimir Jovović Čiča: USTANAK U KRUSEVACKOM OKRUGU	321
Ljubo Vučković: PRVE AKCIJE	337
Janez Vipotnik: DOBROVOLJCI	345
Pero Kosorić: IZ USTANICKIH DANA NA ROMANIJI, JAHORINI I KOD KALINOVKA	360
Ružica Turković: NARODNA POMOĆ	384
Mirko Krždj: PRVI ODRED	392
Vera Aceva: PRILEPSKA PARTIJSKA ORGANIZACIJA U PERIODU PRIPREMA I OTPOČINJANJA ORUŽANE BORBE.	406

	Strana.
Bošker Đuričković: PRIPREME I RAZVOJ USTANKA U SREZU DANI- LOVGRADSKOM	433
Tomo Breje: POČETAK I RAZVOJ USTANKA U GORENJSKOJ	460
Joco Marjanović: KAKO JE POČELO NA KOZARI	477
Rade Bulat: USTANAK U KOTARU VRGINMOST	493
Milutin Košarić Ciko: PARTIZANSKO ZARISTE NA KORDUNU	493
Risto Džunov: DELATNOST PARTIJSKE ORGANIZACIJE U KAVADAR- CIMA I OKOLNIM SELIMA	jg j
Boško Krstić: JABLANICA I PUSTA REKA U USTANKU	503
Nikola Sekularac: BORBE ZA OSLOBODENJE BERANA	528
Boris Čižmek: USTANAK u ŠTAJERSKOJ	535
Stojan Makić: PARTIZANSKE JEDINICE u'PODGRMECU	568
Branko Borojević: PRED PRVI PUCANJ	581
Mara Minaneva: VAŽNIJE AKCIJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U • STRUMICI	ggs.
Janko Simeonović: U DOLINI CRNOG TIMOKA	593
Duro Čagorović: OSLOBODENJE SPUZA	611
Ervin Dougan Janez: POČECI NARODNOOSLOBODILACKE BORBE U PRIMORJU	s i g
Veljko Kovačević: USTANICKO PRIMORJE I GORSKI KOTAR	629
Blaž Kaiafatić: FORMIRANJE PARTIZANSKOG LOGORA NA VISEVICI	638
Jakim Spirovski: STVARANJE I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U OHRIDU	3&
Dobrivoje Bošković: OKO KRUPNJA I STOLICA	645
Mijuško Sibalić: IZ USTANICKIH DANA ZABLJAKA	65g
Ivan Ferlež: PRVA PUŠKA	679
Stevo Popović: IZ PRVIH DANA USTANKA NA MAJEVICI	677
Branko Dude: SOLINSKI PARTIZANSKI ODRED	689
Obrad Egić: S KOVČEGOM ORUŽJA KROZ ZADAR	697
Slavka Fidanovska: IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE U TETOVU	701
Vladimir Rolović: CRMNICA U PRVIM DANIMA USTANKA	705
Milko Goršlč: RAD RADIO-SEKTORA	716
Jozo Bakrač: USTANICI SA CINCARA	721
Mesud Hotić: OD MURTERA DO JANJA	733
Marijan Barišić: STVARANJE I RAD PRVE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U RIJECI I ISTRI	743
Pepi Mitev Jovanovski: FORMIRANJE MESNOG KOMITETA KPI U KICEVU	747
Vidra Kovačević: IZ CRNE GORE ZA PEC I POVRATAK PREKO STEDIMA	750
Milislav Raičević: USTANICKI DANI U OPSTINI LUKOVSKOJ	754
Ivan Kreft: MART — MAJ 1941. GODINE	766
Rudi Kolak: PUT ŠTABA ZA BOSANSKU KRAJINU IZ OSMACE ZA „ PODGRMEC "	773
Dr Jerko Radmilović: OTOK BRAC U 1941. GODINI	777
Desanka Miljovska: RAD BITOLJSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE MEDU ŽENAMA	783
Vuko Radović: USTANICKI TOP	785
Vlado Bajić: IZ USTANICKIH DANA U BOSANSKOPETROVACKOM KRAJU	788
Rade Pavlović: NEKA SJECANJA NA PARTIZANSKI ODRED »MATUA GUBEC«	795
Lidija Jovanović: DJECA U USTANKU	801
Grujo Novaković: SJECANJA NA ROMANIJSKI PARTIZANSKI BATALJON	803
Ratko Jovičić: PRVE ORUŽANE AKCIJE U ROGATICKOM KRAJU	811
Josip Culjat: KAKO SAM POSTAO DIVERZANT	816
Milan Dimoveki Koki: NAPAD NA POLICIJSKU STANICU U PRILEPU	825

	Strana.
Anda Spadljer Njara: IZ ILEGALNOG RADA U OKUPIRANOM CETINJU	828
Mirko Fekić: JEDNA AKCIJA DUBICKE CETE	833
Grga Jankez: MIRA SKOJEVKA	835
Ljutā Rusi: OKUPATOR NIJE USPEO DA ZAVADI MAKEDONCE I SIPTARE	84
Vojin Jauković: OSLOBODENJE SAVNKA	844
Danilo Komnenović: ZBJEG HERCEGOVAČKOG SELA POPLAT	849
Mirko Prodanović Sever: PSUNJSKA PARTIZANSKA GRUPA	856
Velimir Jušković: SASTANAK ISPOD BOJNE NJIVE	868
Nikola Perović: PORAZ ITALIJANA I SEPARATISTA NA ŽELEZNICKOJ STANICI STUBA 7. NOVEMBRA 1941.	868
Or Moni Levi: PRVE PARTIZANSKE BOLNICE U BOSANSKOJ KRAJINI	874

KNJIGA H

Voja Leković: DO ODLASKA IZ BEOGRADA	9
Janko Tadić: ZUPOPRVSKI PARTIZANSKI BATALJON U USTANKU 1941.	39
Niko Silih: DOLENJSKA 1941.	58
Miloš Zekić: USTANAK U BXRCU — BIRCANSKI PARTIZANSKI ODRED	83
Tomo Nikšić: U LICI 1941.	iw
Gojče Stevkovski: FORMIRANJE I SLOM PRVIH KUMANOVSKIH ODREDA 1941.	118
Nezanja Marković — Rade Mitrović: KRAGUJEVAC U 1941. GODINI	128
Andrija Pejović: BORBA U KOSCELAMA (15. jula 1941)	139
Janez Hribar: RAZVOJ NOB U NOTRANJSKOJ 1941.	151
Grga Jankez: SJECANJA NA RAD OK KPH BJELOVAR I DEJSTVA USTANICKIH GRUPA	16)
Adem Hercegovac: OD PARTIZANSKIH GRUPA DO 4: KRAJIŠKOG NÓP ODREDA U CENTRALNOJ BOSNI	18)
Pavle Jovičević: POLITIČKA SITUACIJA I RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA KOSOVU I METOHIJI PRED RAT I U 1941. GODINI	204
Mića Jeremić: NARODNOOSLOBODILACKA VLAST' U RAĐEVINI 1941.	249
Dr Vlado Vidović: PLAMEN USTANKA I REVOLUCIJE ZAHVATIO JE I NAS KRS	273
Franc Skoberne: POMURJE 1941.	301
Tripo Sarenac: PRIPREME ZA USTANAK I PRVE BORBE U BILECKOM SREZU	317
Ignjatije Perić: RAZVOJ I AKCIJE PARTIZANSKOG ODREDA »DEBELA KOSA«	343
Asparuh Korubinovski: RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U DUVANSKOJ STANICI U PRILEPU 1941. GODINE	364
Radisav Nedeljković: CACANSKI OKRUG U USTANKU 1941.	369
Dušan Vukotić: PRVI GERILSKI ODREDI I NARODNOOSLOBODILACKI ODBORI U ZETI	379
Boko Vukičević: LOVCENSKI BATALJON U PLJEVALJSKOJ BICI	386
Gašpar Bergam: VEZA JE USPOSTAVLJENA	394
Nikola Piljak: USTANAK U GLAMOCU	399
Sima Relić: FRUSKOGORSKI PARTIZANSKI ODRED 1941. GODINE	416
Danilo Milošević Sima: FABRIKA U PRVIM DANIMA REVOLUCIJE	436
Joko Knežević: SJECANJE NA 1. DECEMBAR 1941.	443
Anton Dežman: CANKARJEV BATALJON	448
Slavko Mičanović: POČETAK ORUŽANE BORBE U BIJELJINSKOM SREZU	464
Nikola Rački: USTANAK NA PODRUČJU KOTARA DELNICE	475
Orde Mijajleski Ocka: MITING U SELU CAREVIĆ	483

	Strana.
Branislav Božović: LAŽNA PARTIZANSKA RADIO-STANICA	493
Veumir Jušković: USTANAK U MOJKOVCU I OKOLINI	522
Zvonimir Komarica: PRVA ZAGREBAČKA GRUPA PARTIZANA	533
Jovo Pavić: KRUŽNI MARS PARTIZANA OKO BOSANSKOG PETROVCA	544
Jovan Čeda Kecman: BOLJEVACKI PARTIZANSKI OBRED	549
Spaso Drakić: ODLAZAK BORACA SA TERENA ZETE NA PLJEVLJA 1941.	560
Radojica M. Vukičević: PRIPREME I RAZVOJ USTANKA NA PODRUČJU SELA STRABEVINE I OKOLINE	562
Boris Grabnar: PRVI UDARCI	571
Makso Dakić: BORBE 1. BATALJONA 3. KRAJIŠKOG NOP ODREDA KRAJEM 1941.	593
Drago Gizdić: FORMIRANJE KAŠTELANSKOG PARTIZANSKOG ODREDA	608
Kiro Ristovski: PRIKUPLJANJE ORUŽJA U PRILEPU ZA USTANAK	613
Jagoš Jovanović: PRVA GODINA NARODNE VLASTI U CRNOJ GORI (jul 1941. — jun 1942)	618
Simo Todorović: SJECANJE NA NEKE AKCIJE BANIJSKEH PARTIZANA 1941.	631
Žarko Zgonjanin: NA KARANU OD JULA DO SEPTEMBRA	644
Stojan Milenković: AKCIJE SKOJEVSKIH UDARNIH GRUPA U LESKO- VACKOM KRAJU 1941. GODINE	651
Kemal Sejfula: MUSLIMANSKA PARTIJSKA ČELIJA U SKOPLJU 1941.	659
Ilija Mugoša: IZLAZAK IZ OKUPIRANE PODGORICE	670
Boco Lazović: PREDUSTANICKO PROLJEĆE U NIKSICU	676
Stane Semič Dakić: NAPAD NA LOZ	682
Branko Vignjević: SJECANJA NA »FRONT« USTANIKA U PODKOZAR- SKOM SELU KOMPLENCU I NA FORMIRANJE 2. KOZARSKOJ CETE	687
Idriz Čejvan: FORMIRANJE I AKCIJE 2. (DUBICKE) CETE KOZARSKOG PARTIZANSKOG ODREDA	692
Vlado Mutak: PARTIJSKA ORGANIZACIJA ŽELEZNICARA U ZAGREBU	
Tome Bukleski Mačuli: FORMIRANJE PRVE SEOSKE PARTIJSKE ČELIJE U KICEVSKOM KRAJU	713
Milovan Milosavljević Mika: SECANJA NA FORMIRANJE I PRVA DEJ- STVA 1. SUMADIJSKOG PARTIZANSKOG ODREDA	715
Janko Lopičić: TRINAESTOJULSKI USTANAK POD OBODOM	728
Vukalica Milutinović Dedo: ZA POSLEDNJI I ODLUČNI BOJ	733
Sava Opačić: USTANAK U KNINSKOJ KRAJINI 1941.	739
Milan Slani: SUŠAK U DANIMA USTANKA	746
Dragutin Stanić, Mile Vučenović, Savo Kesar i Idriz Čejvan: FORMIRANJE I AKCIJE 1. CETE KOZARSKOG NOP ODREDA U TOKU 1941.	750
Mitre Inadeski: TAJNA PARTIJSKA TEHNIKA U SKOPLJU	754
Ali Sukrija: SITUACIJA 1941. NA PODRUČJU KOSOVSKE MITROVICE	757
Jelena Drećun Kostić: KAKO SMO SE PRIPREMALI ZA USTANAK 13. JULA 1941.	768
Jagoš i Mujo Šekić: POLICKI GERILSKI ODREDI I PRVI BERANSKI BATALJON	770
Martin Greif: PRVA POHORSKA PARTIZANSKA CETA	776
Milorad Mijatović: UNIŠTENJE RUDNIKA LJESLJANA	788
Dušan Čalić: SJECANJA NA USTANICKU 1941. GODINU U SLAVONIJI	792
Ratka Krstevska: AKTIVNOST NARODNE POMOĆI I ŽENSKOJ ORGANI- ZACIJE U PRILEPU 1941.	820
Mitar Bajalica: NEODRZANI GOVOR	824
Zarije Škerović: UGRABILI SU GA ISPRED ITALIJANSKE STRAŽE	820
Vojin Čorović: AKCIJE BUKOVIČKOG GERILSKOG ODREDA I CETE PRVIH DANA USTANKA 1941.	831

	Strana
Grga Milašinčić Todorić: U OKUPIRANOM KARLOVCU S VODOM PARTIZANA	835
Ruža Bak: BOMBE SU PRAVLJENE USRED SKOPLJA	852
Gojko Durutović: ZBOR NA GORANSKOM 2. AVGUSTA 1941.	855
Branko Zotović: ZAPIS IZ LJUBOMIRA	858
Ratko Sofijanić: FORMIRANJE I PRVE AKCIJE MORAVICKE CETE »EOSKO PETROVIC«	879

KNJIGA III

Milosav Bojić: POSAVSKI PARTIZANSKI ODRED	9
Danica Marinović Pejović: CETNJE U JULSKOM USTANICU	48
Ludvik Župane: SECANJA NA BREŽICKI POHOD	74
Ivo Amulić: TRI TJEDNA U JUŽNOJ DALMACIJI	86
Ilija Materić: SJECANJA NA CETVOROMJESEČNU KRIZU USTANKA NA DRVARSKOM PODRUČJU 1941.	100
Desa Miljovska: 27. MART U SKOPLJU	117
Dragan Rajnić Rajnpreht: ZEMUN 1941.	120
Obrad Cicmil: DURMITORSKI KRAJ U USTANKU 1941.	141
Radomir Mitrić: PRIPREME I RAZVOJ USTANKA NA TERENU JANJA I PLJEVE	160
Milan Kuprešanin: USTANAK NA PODRUČJU GOSPIČA	181
Nazmija Niman: ŽENE BAKOVICE 1941. GODINE	ig2
Ilija F. ICostić: RVASI — PRVE BARIKADE USTANIKA NA CESTI PODGORICA — CETINJE 13. JULA 1941.	196
Lojze Perić: POCECI NOP U PRIMORJU I ISTRI 1941.	202
Zvonimir Komarica: KERESTINEC	212
Savo Popović: SJECANJE NA DOGABAJE IZ USTANKA U BIHAČKOM SREZU	236
Mihajlo Apostolski: SEĆANJE NA JEDAN OD PRVIH SASTANAKA PO- KRAJINSKOG ŠTABA ZA MAKEDONIJU	252
Jara Ribnikar: KUĆA U BOTICEVOJ ULICI	256
Milan Suković: IZABRALI SMO KOMANDIRA	267
Enver Cemalović i Ibro šator: USTANAK U MOSTARSKOM I KONJIČ- KOM SREZU I FORMIRANJE MOSTARSKOG BATALJONA	278
Radonja Dodig i Dragić Brujić: SELO ZBJEG 1941. GOD.	297
Jovan Stamatović: UZICKA POŽEGA 1941. GODINE	309
Jovo Vukotić: OD MOSTARA DO PODGORICE 1941.	340
Tine Rihtarić: SECANJA IZ 1941. GODINE	348
Milan Knežević: BEZ OBZIRA NA ISHOD, USTANAK JE JEDINI IZLAZ	360
Mičo Rakić: RAD SKOJ-a U BOSANSKOM PETROVCU	368
Dimče Mitrevski: PRVI PRILEPSKI PARTIZANSKI ODRED	386
Sredoje Urošević: OD IZDAJE DO IZDAJE	391
Jovan Abramović: RAT JE POČEO	418
Janko Jare: KRVAVA TRAGEDIJA U GORENJIM LAZAMA	424
Dušan Čalić: SJECANJA NA USTANICKU 1941. GODINU U SLAVONIJI	431
Osman Zubović: PARTIJSKI SASTANCI I DOGOVORI U DUBICI	444
Radivoj "Gavrtlović Bata": CREPAJA 1941. GODINE	449
Vujica Veljković: PRIPREMA USTANKA I PRVE BORBE SELA PODBIŠCA	455
Ivan Grubiša: RAZVOJ USTANKA U SINJU	461
Luka Džalto i Vinko Konta: AKTIVNOST LIVANJSKIH KOMUNISTA	469
Ruža Bak: ALEKSANDAR URDAHEVSKI STANKO	483
Nikola Vidačić: NERODIMSKI SREZ 1941. GODINE	486
Veeo Radičević: SJECANJE NA ZETU U 1941. GODINI	497

	Strana.
Avgust Dugulin i Maks Fotokar: RAZVOJ OF U TBZICKOM BRODO-GRADILIŠTU	502
Vladimir Maričić: USTANAK U ZRMANJSKOJ OPSTINI	506
Petar i Slobodan Bursać i Milan Kecman: BRAVSKI VAGANAC U NARODNOM USTANKU, 1841.	564
Vojislav Jelenković Boža: ZAGLAVSKO-TTMOCKI PARTIZANSKI ODRED	535
Radomir Burić: PRVI PUCNJI I ODBRANA SELA	564
Mirko Pečić: FORMIRANJE I AKCIJE 5. I 6. CETE KOZARSKOG NOP ODREDA	575
Milo Vlahov: FORMIRANJE VOJNOREVOLUCIONARNOG KOMITETA U VODICAMA	579
Aleksandar Spasovski i Trajko Stojkov: PRVI SKOPSKI PARTIZANSKI ODRED 1941.	586
Velimir Kostić Baješ: SVRLJIŠKI PARTIZANSKI ODRED	596
Miloš R. Radović: »ČEKAJTE, JOS NIJE VREME« — PAROLA OKUPATORSKIH SARADNIKA	614
Ivan Tlaker Luka: VOSOVCI SE NAORUŽAVAJU	621
Vlado Mađarić: NEKI MOMENTI IZ RADA OKRUŽNOG KOMITETA VARAŽDIN I ORGANIZACIJA KOTARA LUDBREG	626
Vojin Bajović Vuk: TOPLICA 1941. GODINE	63g
Zarije Skerović: NASI LJUDI	65«
Dušan Misirača: TREĆE »ČIŠĆENJE« KOZARE I NAPAD NA MRAKOVICU	659
Andrija Tus: AKCIJA KOD STALKA	666
Toni Andrijašević i Vica Srzić: KAKO JE KOTAR MAKARSKA DOČEKAO 1941. GODINU	669
Risto Bajalski: STANJE U PARTIJSKOJ ORGANIZACIJI U ĐEVĐELIJI I-NJEN RAD U 1941. GODINI	674
Stojan Nikolić Jole: LESKOVACKI OKRUG 1941. GODINE	683
Iko Mirković: PEDESET NEMANICA	712
Janko Jaro: SMRT MILANA MAJCENA	71g
Hija Tarabić: SJECANJA NA USTANAK U BANJI	720
Milenko Sotra: LJETO ČETRDESET PRVE	736
Vlada Zečević: OSLOBODENJE KRUPNJA	769
Stojan Zugić: DURMITORSKI BATALJONI U NAPADU NA PLJEVLJA	776
Savo Velagić: MOSLAVAČKA PARTIZANSKA CETĀ »KASIM CEHAIC TURČIN«	792
Mirko Prodanović Sever: FORMIRANJE NOO U BUCKOM KRAJU	797
Asparuh Korubinovski: PRVO" SUDENJE KOMUNISTIMA IZ PRILEPA U BITOLJU 1941.	808
Boško Brajović: IZ DOGAĐAJA U BEOGRADU I OKO ČACKA	809
Spiro Lagator: GRAD BOLNICA	827*
Alojz Martinuč: AKTIVNOST GORIČKIH RODOLJUBA	830
Jozo Tomašević: PARTIJSKI SASTANAK U SELTJ BACINI	832
Josip Cetina: NOP U KASTAVŠTINI	834
Halid Mesihović: DVIJE PARTIJSKE ČELIJE U LJUBUŠKOM	840
nija Risteovski: REPRESALIJE BUGARSKIH VLASTI U PRILEPU POSLE NAPADA PARTIZANA 11. OKTOBRA 1941.	834
Milija Stanišić: NIKŠICKI PARTIZANI U PRVOM UDARNOM HERCEGOVACKO-CRNOGORSKOM BATALJONU	848
Vida Lasić Jelka: GOVORI RADIO-OSVOBODILNA FRONTA	853
Dragutin Lenard: KAKO SE PRIPREMAO .ATENTAT NA PAVELICA	857
Džemu Sarac: CAPLJINSKO, LJETO 1941.	863
Koča Jončić: KRALJEVO — DO FORMIRANJA ODREDA -»	871
Đuro Čagorović: OD RUDOG DO GOSTTLJA SA TOVAROM SREBRA I MILIONOM DINARA	885*
Jakob Kranjčević Brado: BOLNICE PETROVE GORE	890

KNJIGA IV

	Strana
Moma Marković: POZAREVACKI OKRUG U USTANKU 1941. — — — —	9
Danilo Jauko<vić: PLJEVALJSKI SREZ U PRVOJ GODINI NOB — — — —	28
Ivan Bertoneelj Johan: ISTORIJSKA ODLUKA 17. JULA NA JELOVICI — — — —	55
Cvijetm Mijatović: IZ PRVIH USTANICKIH DANA ' — — — — ' — — — —	61
Milan Sijan: PARTIZANSKI ODRED »MARKO ORESKOVIC« — — — —	73
Peco Atanasovski: TRI AKCIJE PRILEPSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE APRILA 1941. GODINE — — — — — — — — — —	89
Pavle Jakšić: KRALJEVACKI PARTIZANSKI ODRED — — — — — — — — — —	92.
Jovan Božović: JELIN DUB — — — — — — — — — —	US
Dušan Bravničar: NASTANAK I ULOGA NARODNE ZAŠTITE U PRVOJ GODINI ORUŽANE BORBE U SLOVENIJI — — — —	134
Mate Bilobrk: IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE SPLITA 1941. GODINE — — — —	148
Dr Moni Levi: U DRVARU 3941. — — — — — — — — — —	162
Jovan Beljanski Lala: U ISTOČNOM DELU IRIŠKOG SREZA 1941. GODINE — — — —	180
Stevan Kovačević: GRAHOVO U USTANKU JULA 1941. — — — —	190
Pero Boltić: NA TROMEDI BOSNE, LIKE I DALMACIJE — -i — — — —	209
Zdenko Has: OSIJEK I OKOLICA U PRVIM DANIMA NOB — — — —	223
Petar Zdravkovski: OSNIVANJE ČITAONICE — PRVI SUKOB BUGARSKIH' OKUPATORA SA GRADANSTVOM PRILEPA — — — — — — — — — —	238
Vita Cvetković: DRUGI ŠUMADIJSKI PARTIZANSKI ODRED — — — — — — — — — —	244
Gojko Perunović: SJECANJE NA 1941. GODINU — — — — — — — — — —	276
Frane Konobelj Slovenko: DECEMBARSKI USTANAK U GORNJEŠAVSKOJ DOLINI — — — — — — — — — —	281
Jere Belamarić: ŠIBENSKI PARTIZANSKI ODRED — — — — — — — — — —	286
Radivoje Lukić: U SREZU BRCANSKOM — — — — — — — — — —	290
Sinan Hasani: GNJILANSKI SREZ U USTANKU 1941. GODINE — — — —	310
Mijo Pikunić: POCECI ORGANIZIRANOG NOP-a U JUŽNOJ ISTRI — — — —	313
Vlado I. Raičević: FORMIRANJE ZETSKOG BATALJONA — — — — — — — — — —	324
Ramiz Sladić: PRVA TREBEVICKO-JAHORINSKA GERILSKA CSTA — — — —	329
Ivan Sifter, Mijo Stimac, Đuro Simon, Marko i Antun Opić i Antun Grbac: RAD SKOJ-a U SELU GAJU 1941. — — — — — — — — — —	337
Dane Lončar: FORMIRANJE I RAZVITAK NOO U KOTARU BRINJE 1941. — — — —	340
Aleksandar Grujevski: PRIPREME PARTIJSKE ORGANIZACIJE ZA ORU- ŽANU BORBU U MAVROVSKOM KRAJU 1941. GODINE — — — —	343
Ivan Džina Gligoričević: KRAJINSKI PARTIZANSKI ODRED — — — — — — — — — —	352
Novo Matunović: BORBA POD STRAZISTEM — — — — — — — — — —	379
Josip Bolje Jamnik: 'NOP U STANJELU I OKOLNIM SELIMA SEZAN- SKOG KRASA — — — — — — — — — —	385
Aćim Mičević: U DOLINI NERETVE 1941. — — — — — — — — — —	394
Dušan Livada: PRIPREME I USTANAK U KOTARU SLUNJ — — — — — — — — — —	404
Jevrem Ješa Popović: IZ RADA NARODNOOSLOBODILACKIH ODBORA UZICA I BAJINE BASTE — — — — — — — — — —	424
Vuko Turković: PLAV I GUSINJE U DANIMA JULSKOG USTANKA 1911. — — — —	443.
Naum Žanrovski: KAKO SAM POSAO U PARTIZANE — — — — — — — — — —	454
Gojko Jakovčev: DALMATINSKI PARTIZANI U LICI 1941. — — — — — — — — — —	463
Gligur Gečevski: RAD VOJNOG KOMITETA U KAVADARCIMA 1941. GODINE — — — — — — — — — —	469
Vasilije Turkulj i Milivoj Popov Moma: SKOJ BECKEREKA (ZRENJA- NINA) U USTANKU — — — — — — — — — —	475
Marija Bardić: STVARANJE PRVIH PARTIZANSKIH JEDINICA NA POD- RUČJU MOSLAVINE — — — — — — — — — —	486
Frane Biček: BORBA U ROVTAMA — — — — — — — — — —	499
Pavle Jovičević: PREBACIVANJE PARTIJSKE ŠTAMPARIJE IZ KOSOV- SKE MITROVICE U PODGORICU — — — — — — — — — —	503
Lidija Jovanović: U DANIMA HAOSA — — — — — — — — — —	507

Strana.

Stevo Opseiiiea: ODRED »LJUBOVO« U USTANKU 1941. — —	508
Bogosav Mitrović.Šumar: SA BOMBAŠKIM VODOM VALJEVSKOG ODREDA	523
Jovo Vukotić: ARTILJERIJSKI »PREPAD« NA NIKŠIĆ — —	538'
Todor Vujasinović: ORGANIZACIJA USTANKA I VAŽNIJU ORUŽANE	
AKCIJE NA' OZRENU 4 — — — — —	543
Ivan Muvrin: PARTIZANSKI LOGOR STIMCEV VRH (PRESIKA) — —	558
Vice Srzić: DOLAZAK USTAŠA- U MAKARSKU I BIJEG IZ ZATVORA	552
Vera Antonijević Kremljka: U SRCU MI JE SELO ROZANSTVO — —	566
Rade Prelević: ODBRANA SLOBODNE TERITORIJE BERANSKOG SREZA	581
Ljuban Đurić: KOTAR DVOR NA UNI U USTANKU — — — — —	588
Radivoj Pere Favle: SELO PERLEZ 1941. GODINE — — — — —	606
Dragiša Perović: PRIPREME ZA USTANAK I PRVA AKCIJA U OSTROGU	626
Dr Dušan Čalić: SJECANJA NA USTANIČKU 1941. GODINU U SLAVONIJI	631
Srećko Milošević: LJUBIČKA CETA IZ DVA SELA — — — — —	646
Radomir Stanišić: JEDNA OSUJEČENA NAMERA PRISTALICA ČETNIKA	668
Alojz Ribić: U TRBOVLJANSKOM RUDARSKOM REVIRU 1941. — —	070
Mihailo Davidović, Stevo Vještica i Petar Vukojević: NEKI FRAGMENTI	
IZ USTANKA U PODGRMECU — —	684
Nikola Bumić Nina: SELO PLAVNO U USTANKU KNINSKE KRAJINE	633
Boro Caušev: RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA PRIKUPLJANJU	
ORUŽJA U NEGOTINU NA VARDARU 1941. — — — — —	700
Dragan Mitić: PARTIJSKA ORGANIZACIJA BEOGRADA OD MAJA DO	
NOVEMBRA 1941. GODINE — — — — —	707
Dragutin Lenard: IZA REŠETAKA ZAGREBAČKE POLICIJE — — — —	713
Simo Džaković: RAD KPJ NA CETINJU POSLIJE OKUPACIJE 1941. — —	718
Rezka Mede: U PRVOJ PARTIZANSKOJ GODINI — — — — —	728
Šukrija Bijedić: ODBOR ZA SAKUPLJANJE POMOĆI — — — — —	734
Milenko Grbić: SA 3. UZICKOM ČETOM 1941. GODINE — — — —	744
Ante Kučer Gandi: PRIPREME ZA USTANAK NA PELJEŠCU — — — —	751
Vélizar Perunović: PJEŠIVACKA ORGANIZACIJA SKOJ-a PRIJE I U	
TOKU TRINAESTOJULSKOG USTANKA — — — — —	756
Milan Zakelj: SA CANKARJEVIM BATALJONOM U NOVU 1942. GODINU	764
Sajo Grbić: PRVE AKCIJE U OPŠTINAMA LIPA I RIPAC ' — — — —	771
Anda Prodanović: MITING U VELIKIM BUDICIMA 29. NOVEMBRA —	779
Simo Jednak: BANIJSKI TOPOVI — — — — —	781
Kiro Krstevski Platnik: PRVI PRILEPSKI PARTIZANI — — — — —	788
Ranko Sešić: POCERSKA CETA PODRINJSKOG PO — — — — —	791
Rade Brkić: OD KAPITULACIJE DO USTANKA — — — — —	798
Dragoslav Drakče Jakovljević: LEVAC 1941. GODINE — — — — —	809
Vladimir Drećun: KAKO SAM DOŽIVIO USTANAK 1941. — — — —	835
Sime Ivas: KOMUNISTI VODICA U USTANKU U SJEVERNOJ DALMACIJI	841
Ivan Brozina Slovan: IZ ITALIJE U PARTIZANE — — — — —	852
Nikica Pilipović: VRTOCE U USTANKU 1941. — — — — —	858
Stjepan Brlošić: ĐAKOVO I OKOLICA U 1941. GODINI — — — —	875
Vitomir Cvorović Cvor: UZICE 1941. GODINE — — — — —	890

KNJIGA -V

Mirko Ćuković: SANDŽAK U USTANKU 1941. GODINE — — — — —	9
Veselin Bulatović: PRIPREME I RAZVOJ USTANKA U BJELOPOLJ-	
SKOM SREZU — — — — —	44
Marica Cepe: NARODNA POMOĆ — — — — —	70
Marijan Zuvic Karlo: PRIPREME ZA USTANAK I NEKE AKCIJE U KO-	
TARU ZADAR — — — — —	79
Ante' Roje: OD BARIKADA DO UDARNIH GRUPA — — — — —	89
Lepa Perović: OD BEOGRADA, PREKO SARAJEVA, DO MOSTARA — —	94

	Strana.
Bura Matić: IRIG 1941. GODINE	128
Doko Vukičević: LJUBOTINJSKO - GRADANSKA OPSTINA U JULSKOM USTANKU	151
Sava Mileusnić: DONJI LAPAC U USTANKU	167
Božo Kalčić: EMIGRANTI ISTRE I SLOVENACKOG PRIMORJA	189
Rade Pavlović: SUSRETI S RADOM KONČAROM	191
Reija Lukić: CETA" RUDARA NA KOZARI	198
Krsto Filipović: U KOSOVSKOJ MITROVICI JULSKIH DANA 1941. GODINE	226
Vojislav Voja Radić: SA 1. BATALJONOM KRAGUJEVACKOG PARTIZANSKOG ODREDA	231
SvetMav Milenković Tisa: GESTETNER ZA TEHNIKU OK ZAJECAR	237
Joveta Bobičić: SJEĆANJE NA USTANIČKE DANE 1941. GODINE	241
Beška Prutić i Santo Gabrijel: PRVA ISKUSTVA	259
Milan Pavlović: KIRINSKA REPUBLIKA	261
Vlado Knifić: SENJ 1941. GODINE	268
Kiro Ristovski: KAŽNJAVANJE DVOJICE IZDAJNIKA U PRILEPU	271
Svetislav Savković: BORBE TOPLICKOG PARTIZANSKOG ODREDA PROTIV ČETNIKA KOSTE PECANCA 1941. GODINE	276
Anton Dežman Tonček: PRVA BORBA CANKARJEVOG BATALJONA NA JELOVICI	291
Rade Grmuša: USTANAK U JUGOZAPADNOJ BANJI	294
Jovo Bogdanović: JABUKE ILI KNJIGE	310
Slobodan Kezunović: PRVE BORBE KALINOVICKOG PARTIZANSKOG ODREDA	314
Sima pocsnanović, Miloš Mija Filipović, Dobrosav M. Pavlović, Bogomir Mića Marković, Dragoš Burić, Milivoje Mitrović: DOGAĐAJI OKO KOSJERICA	323
Spiro Lagator: MEĐU PRVIM USTANICIMA	337
Stanko Radovanović Udarnik: OD PRVIH AKCIJA DO PAPUCKO-KRNDIJSKOG ODREDA	345
Josip Cuculić: HRELJIN U USTANKU 1941.	356
Tomo Mikuić: PRVI NARODNOOSLOBODILACKI ODBOR U PROKUPLJU	360
Jovo Rosić, Miloš Konjkušić i Bordo Jović: USTANAK U DONJEM LUVANJSKOM POLJU	365
Božidar Stanković Popče, Vladislav Rajčević, Aleksandar Radovanović Snajca, Janko MUojević Dema: IZ RASINSKOG PARTIZANSKOG ODREDA	375
Milko Starčević: MELJACKA OPSTINA U USTANKU 1941.	394
Franc Pirković: POČETAK STVARANJA NOP U DOLENJSKOJ	408
Stanko Gabrić: RAZVOJ USTANKA U SEVERNOM PODRUČJU KORDUNA	414
Stvo i Spiro Bjedov: SELO MOKRO POLJE U USTANKU 1941.	421
siavko Uzelac Igor: SELO VELIKE LIVADE 1941. GODINE	435
Milovan Radojević: BORBA KOLUBARSKE CETE ZA LJIG	444
Petar Vešović: PRVI SUKOB SA IZDAJNICIMA U BERANAMA	447
Milan MajstOrović i Mićo Medić: DOLJANI U NARODNOM USTANKU	456
Josip Augustinović Dugi: FORMIRANJE PARTIZANSKOG ODREDA «SLOGA»	471
Ratko Ferić: NA MAJEVTICI	475
Ljubica Delić Batanović: ZENE MACVE U USTANKU	496
Ivan Mišković: RAD SKOJ-a U OKRUGU SLAVONSKI BROD DO USTANKA	510
Pero Dražić: OD USTAŠKOG NOZA DO BANIJSKOG ODREDA	517
Mirko Prodanović Sever: BORBA NA VRHOVCIMA	527
Aleksa Đukić, Nikola Gašić, Aleksa Nenadić: RAZVOJ USTANKA U OPSTINI CRNI LUG	532
Josif Trajković: VRANJSKI PARTIZANSKI ODRED	552
Milojica Pantelić: DRAGACEVCI 1941. GODINE	558
Iko Mirković: PRIPREMALI SMO SE ZA NASTUPAJUĆE DOGAĐAJE	569

	Strana
Milan Slani: SUŠAK U PRVIM DANIMA USTANKA — — — — —	57g
Alojz Debeljak: RUDARI IZ KLENOVCA 1941. — — — — —	58f
Dmitar Macura: SELA BUKOVICE U USTANICKEM DANIMA — — — — —	586
Dušan Pekić: ORUŽJE — — — — — » — — — — —	ggo
Ilija Beličanac: ŠTAMPARSKA TEHNIKA PRILEPSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U 1941. GODINI — — — — —	59»
Dorđe Andrejević Kun: ZGRADA ILEGALNE ŠTAMPARIJE CK KPJ — — — — —	600
MUenke Beljanski: SOMBOR U USTANKU — — — — —	603
Vojo Fopović: IZ USTANICKIH DANA U PIPERIMA — — — — —	613
Franc Stadler Pepe: POKUŠAJI SPASAVANJA TONETA TOMSICA IZ ZATVORA — — — — —	622
Bogdan Crnobrnja: RAD KOMUNISTA PAKRAČKOG KRAJA 1941. — — — — —	628
Sukrija Bijedić: ŽELJEZNIČARI PREBACUJU U PARTIZANE — — — — —	640
Vojin Bodar: U SELIMA OKO BIJELJINE — — — — —	651
Milorad Rade Mitrović: U OKUPIRANOM KRAGUJEVCU — — — — —	666
Vjekoslav Spojka Vjeko: SA RADEVSKOM PARTIZANSKOM GETOM — — — — —	673
Đoko Nedić: BERANE U USTANKU 1941. — — — — —	680
Milan Trešnjić: DIVOSELO U USTANKU — — — — —	696
Rade Mrvoš: OMLADINA VOJNOG TUKA U USTANKU — — — — —	712
Ignjat Marić: PRIPREME USTANKA I PRVE PARTIZANSKE AKCIJE U OKOLINI KUPHESA — — — — —	718
Cedomir Drušević: U ZLATARSKOM SREZU 1941. GODINE — — — — —	722
Stanko Toplak: FORMIRANJE KRANJSKE CETE I NJENA PRVA BORBA — — — — —	737
Karmela Ivas: ZENE VODICA U USTANICKIM DANIMA — — — — —	742
Dušan Korać: TRAGOVIMA ZGARIŠTA PRKOSA I OKOLINE — — — — —	746
Toni Andrijašević: PARTIZANSKI LOGORI NA PODRUČJU BLOKOVA 1941. — — — — —	754
Zivimir Nestorović: SELO DAROSAVA 1941. GODINE — — — — —	759
Ne'đeljko Karaičić Brka i Dorđe Matić Kikeran: U OKUPIRANOM KRUGUJEVCU 1941. GODINE — — — — —	775
Marko Stanišić: BORBA KOD BRAJICA 18. JULA 1941. — — — — —	783
Obrad Egić: UNIŠTENJE USTAŠKE POSADE U SELU KRUPI — — — — —	787
Dragutin Lenard: OCI KOJE NE UMIRU — — — — —	795
Vašo Vujanić: USTANICKO SELO BRUSNIK U 1941. GODINI — — — — —	799
Asim Fervan: FATNICA U PRVOJ USTANICKOJ GODINI — — — — —	802
Vujadin Blečić: OKO LESKOVCA 1941. GODINE — — — — —	815
Duro- Bogdanov Baba: U SELU STARI SIVAC 1941. GODINE — — — — —	822
Stojka Drekalović: PARTIZANSKA BOLNICA U KOLAŠINU — — — — —	826
Ivan Brozina Slovan: RAZVOJ NOB NA PODRUČJU ILIRSKE BISTRICE 1941. — — — — —	831
Mile Jakovčević: RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE U BETINI — — — — —	840
Miro Ježina: OLMADINA SELA MURTERA 1941. — — — — —	844
Boško Kecman: OMLADINSKA GRUPA »CRVENI PUPOLJAK« U USTANKU 1941. GODINE — — — — —	848
Vojislav Simić i Dragoljub Nikolić Džambas: U KRALJEVACKOJ FABRICI VAGONA — — — — —	857
Branko Ružičić: VALJEVCI NA TARI — — — — —	863
Grga Milašinčić Todorić: SA KORDUNAŠKIM BORCIMA — — — — —	868
Slavko T. Stijačić: PRVA PARTIZANSKA CETA U HERCEGOVINI — — — — —	825
Nikola Perović, Marko Perović i Dorđe Savićević: KOCANSKA OPŠTINA U ORUŽANOM USTANKU 1941. GODINE — — — — —	894
Branislav Janković Raca: SA 3. ČETOM 1. BATALJONA KRAGUJEVACKOG. ODREDA — — — — —	910

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

Frano Baće: MAJKE U ZBJEGU
Nande Vidmar: PRELAZ PREKO PRUGE
• *Dorđe Andrejević Kun: POLITIČKI CAS*
Vjekoslav Parać: KARAVANA UZ KOZJAK
Marjan Detoni: PRELAZ PARTIZANA PREKO KUPE
Franjo Mraz: NA ZGARIŠTU RODNE KUCÉ
Rizah. Štetić: DECA PALIH BORACA
Dorė Klemenčić: PARTIZANSKA KOLONA
Petar Lubarda: ZAROBLJENICI
Frano Šimunović: DRUGOVI
Tomo Vladimírski: PRE NOS RANJENIKA

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

*GRUPA PARTIZANSKIH BORACA IZ ISTOČNE BOSNE
GRUPA PARTIZANA IZ DIVOSELA, KOD GOSPIĆA
DIVERZANTSKA GRUPA PRVOG JUŽNOMORAVSKOG ODREDA
LOSKI PARTIZANSKI ODRED (SLOVENIJA)
PRATEĆA ČETA GLAVNOG ŠTABA NOV HRVATSKE
BAJO SEKULIC SA GRUPOM PARTIZANA IZ CRNE GÖRE
GRUPA PARTIZANSKIH BORACA IZ MOSTARA
PRVI RASINSKI UDARNI BATALJON PRVOG JMO
ANALFABETSKI TEČAJ ZENA ZA VREME NOR-A.U ISTOČNOJ
BOSNI
POGRANIČKA ČETA PRVOG SREMSKOG PO U JASENSKOJ ŠUMI
KOD KUPINOVA
GRUPA BORACA ZAPADNODOLÈNJSKÖG PO
DELOVI TREĆE SANDŽAČKE BRIGADE PRED POLAZAK U NAPAD
NA LIVNO
NAROD IZ MRKONJIC-GRADA SE POVLAČI SA VOJSKOM
ZA GRMEČ*

S A D R Ź A J

<i>DT Ivan Ribar: SLIJEDIO SAM SVOJU DJECU</i> — — — — —	9
<i>Dr Pavle Gregorio: POČETAK NOB-a U SLAVONIJI, BJELOVARSKOM OKRUGU I MOSLAVINI</i> — — — — —	17
<i>Milinko Đurović: TRINAESTOJULSKI USTANAK</i> — — — — —	32
<i>Janko Sekirnik Simon: U LJUBLJANSKOJ POKRAJINI 1941. GODINE</i> — — — — —	36
<i>Vera Kušec: OD OKUPACIJE DO PARTIZANSKOG ODREDA</i> —	58
<i>Drago Gizdić: HILJADU DEVETSTO ČETRDESETPRVA U DALMACIJI</i> — — — — —	90
<i>Veselinka Malinska: S TITOM I KARDELJOM IZ OKUPIRANOG BEOGRADA NA OSLOBODENU TERITORIJU</i> — — —	109
<i>Dr Đoko Ivanović: NARODNA VLAST SREZA DAN I LOVGRADSKOG U 1941. GODINI</i> — — — — —	ne
<i>Slavko Mićanović: PRVI SUSRETI S ČETNICIMA</i> —" — — —	141
<i>Milan Basta: KRBAVA U USTANKU</i> — , — ' — — —	153
<i>Svetozar Krstić, Boško Krstić: NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U LESKOVAČKOM OKRUGU 1941. GODINE</i> — —	168
<i>Milodar Mijatović: USTANAK NA KOZARI</i> — — — — —	191
<i>Mario Hrelja: BORBA ISTRANA PROTIV FAŠIZMA I OKUPACIJE</i> — — — — —	199
<i>Boško Brajović: SJEČANJE NA APRILSKI RAT I PRVE DANE OKUPACIJE</i> — — — — —	220
<i>Slobodan Gligorijević: OMLADINA KRUŠEVCA 1941. GODINE</i> —	231
<i>Ana Konjović: KAKO SAM DOŽIVJELA ČETRDESETPRVU</i> —	237
<i>Mara Mitrov: DANKO, SINE MOJ</i> — — — — —	264
<i>Dr Gojko Nikoliš: SA SANITETOM VRHOVNOG ŠTABA NO POJ 1941. GODINE</i> — — — — —	276
<i>Andrija Prlja: USTANAK U LJUBOTINJU 1941. GODINE</i> — —	287
<i>Joco Tarabić: KORDUN U USTANKU</i> — — — — —	301
<i>Ratko Ilić: OD NEIZVJESNOSTI DO SLOBODE</i> — — — — —	330

	Str.
<i>Bogdan Stupar: IZ USTANKA U KNINSKOM KRAJU</i> — — —	341
<i>Radoslav Đorđević: PROKUPLJE NA POČETKU USTANKA</i> —	348.
<i>Vaso Stajkić: SJEČANJE NA RAD PODGORIČKOG MJESNOG KOMITETA KPJ U USTANKU 1941.</i> — — — — —	362
<i>Uroš Krunić: PETRINJSKI KOTAR U USTANKU</i> — — —	HTO
<i>Jovo Reljić: MARTIN BROD — PARTIZANSKA BAZA</i> — —	391
<i>Ljubivoje Pajović: DRAGAČEVSKI BATALJON 1941.</i> — — —	408
<i>Mičo Kosovac: KOTAR BRINJE U USTANKU</i> — — — — —	430
<i>Nikica Janković: NAŠ GERILSKI ODRED U PRVOJ GODINI RATA</i> — — — — — — — — — — —	'448*
<i>PetaT Gračanin: BELIČKI SREZ 1941. GODINE</i> — — — — —	454
<i>Gojko Jakovčev: OMLADINA SELA BETINE 1941.</i> — — — — —	464
<i>Jovan Penčić: OBRENOVAC 1941. GODINE</i> — — — — —	475-
<i>Ante Dobrila Pepo: DVA ORUŽANA SUKOBA NA KOTARU KO-PRIVNICA</i> — — — — — — — — — — —	48»
<i>Milivoje Radovanović Farbin, Milivoje Kovačević Miša: NAROD-NOOSLOBODILAČKI ODBORI U UZIČKOM OKRUGU 1941. GODINE</i> — — — — — — — — — — —	492:
<i>Blagoje Marković i Božidar Backović: ORUŽANI USTANAK U PJIEŠVCIMA 1941.</i> — — — — — — — — — — —	518.
<i>Mičo Dželetović: BORBA PROTIV USTAŠA i DOMOBRANA IZ-MEĐU BILEČE I TREBINJA</i> — — — — — — — — — — —	534-
<i>Ivan Kuzmiak: SA PRVOM ZAGREBAČKOM PARTIZANSKOM GRUPOM</i> — — — — — — — — — — —	544
<i>Zivimir Nestorović Darosavac: KOLUBARSKI SREZ 1941. GODINE</i>	548
<i>Obrad Egić: USTANIČKA AKTIVNOST U OČESTOVU</i> — — —	557
<i>Marko Radulović: USTANAK U ŠAKOVIČKOJ OPŠTINI</i> — —	562
<i>Dimitrije Radovanović: SA STRELJANJA U KRAGUJEVCU</i> — —	578
<i>Marko Stokić: SELO RUDANKA U PRVOJ USTANIČKOJ GODINI</i>	583-
<i>Simo Jednak: PARTIZANSKE RADIONICE NA BANJI 1941.</i> — —	589
<i>Milivoje Stanković, Miča: SELO VINČA (KRAGUJEVAČKA) 1941 GODINE</i> •	595-
<i>Pero Vukojević: TRI NAPADA NA BUDIMLIČ-JAPRU</i>	612
<i>Dušan Pekić: NAŠE PRVE AKCIJE</i> — — — — — — — — — — —	616
<i>Dr Milivoje Perović: OSLOBODENJE VLASOTINACA 1941. GODINE</i> — •	624
<i>Stevo Rauš: PARTIZANI U BLINDIRANOM VOZU</i> —	629'
<i>Stojadin Stošić: SELO BUŠTRANJE IZ VRANJSKOG KRAJA</i> —	634
<i>Živa Šijački: VRAČEV GAJ 1941. GODINE</i> — — — — —	637
<i>Spaso' Kalaba: BORBE NAŠE ČETE U 1941. GODINI</i> — — — — —	652
<i>Jure Giljević Karigić: USTANIČKI DANI POD BLOKOVOM</i> — —	662:

Ranislav Pešić, Siniša Miković, Dobrica Ristornò: OKO KRALJEVA	
• 1941. GODINE	672
Simo Tadić: NAJMLADI BEZ SMJENE	679
Ante Lučin: ILEGALNA MREŽA ZA RASTURANJE PARTIJSKE STAMPE U KASTELIMA	684
Vita Cvetković: NOVO SELO IZ DONJEG POMORAVLJA 1941. GODINE	688
Rade Knežević: USTANAK U LUKOVSKOJ OPŠTINI	697
Milka Tarabić Krnjajić: GOVORILA SAM U ŠAMARICI	710
Radenko Jevtović: BIO SAM KOSJERIČKI PARTIZAN	714
Nevenka Navaković: AKTIV SKOJ-a U HASANIMA	723
Petar Radovanović Petica: SA PODGORSKOM GETOM VALJEVSKOG ODREDA	726
Nikola Sekularne: BORBE BERANSKOG PARTIZANSKOG BATALJONA »MILOŠ MALIŠIĆ« PROTIV ČETNIKA	730
Zivorad Ljubičić, Rade Ristanović: NAŠA ČETA U BORBI NA ZAVLAČI	739
T.ahir Hadžović: DŽIVAR — JAKO UPORIŠTE PARTIJE	742
Milivoje M. Jelčić: SA 3. BATALJONOM POSAVSKOG ODREDA	749
Petar Radenović: MUNICIJA	759
Spiro Zubić: SECANJA NA DVE BORBE KOD BLAGAJA U DECEMBRU 1941.	763
Dragutin Mladenović, Alesandar Radovanović Šnajca, Dragoslav Lazarević Zrika, Milanka Milosević: U KRUŠEVCU PRVIH DANA USTANKA	773
Miloš Suzić: NA GRANICI JUGOZAPADNE BANIJE 1941.	781
Rakica Janković: DRUGA ČETA I. BATALJONA KRAGUJEVAČKOG ODREDA	787
Milenko Belić Beli: DOBANOVCU U USTANKU	793
Bora Batoz: IZ MOG ILEGALNOG RADA	803
Ivan Džina Gligorijević: POSLE RAZBIJANJA KRAJINSKOG PARTIZANSKOG ODREDA	807
Milan J. Bosnić: POČETAK USTANKA U DRVARU	821
Ilija Rašeta: ZAKLETVA NA KAMENSKOM	837

PRILOG — DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA ZA KNJIGE: I, H, m, IV i V
 PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA ZA KNJIGE: I, H, IBI, IV i V
 SADRŽAJ NAPISA ZA KNJIGE: I, n, HL IV i V
 PREGLED LIKOVNIH PRILOGA
 PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

OMOT I KORICE

Bogdan Kršić

VINJETE

Sorde Andrejević Kun, Pivo Karamatijević

*

REDAKTORI "

*Ivan Gligorijević, Zivojin Ljubinković, Radomir Petković, Ivan Rešetić,
Abdulah Sarajlić*

*

LEKTORI

*Stevan Kojić, Stana Stanić, Blagoje Svorcan, Radmila Brajović,
Veljko Aleksić*

TEHNIČKI UREDNIK -

Andro Strugar

*

KOREKTORI

Vera Đurić, Biljana Đorđević

Štampanje završeno decembra 1964.

TIRAZ: 15.000